

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**Αποσιώπηση και αναγνώριση: για μια κοινωνιολογία των θυμάτων
τρομοκρατικής και κρατικής βίας στην Ελλάδα 1974 – 2018**

Άγγελος Ναστούλης

(Α.Μ: 732)

Η υλοποίηση της διδακτορικής διατριβής συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», 2014-2020, στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού μέσω της υλοποίησης διδακτορικής έρευνας Υποδράση 2: Πρόγραμμα χορήγησης υποτροφιών ΙΚΥ σε υποψηφίους διδάκτορες των ΑΕΙ της Ελλάδας.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

**Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση**

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

ΑΘΗΝΑ, 2023

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Παναγής Παναγιωτόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής ΕΚΠΑ

Μέλος: Παντελής Λέκκας, καθηγητής ΕΚΠΑ

Μέλος: Ελένη Ανδριάκαινα, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πάντειο Πανεπιστήμιο

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

Επιβλέπων: Παναγής Παναγιωτόπουλος, αναπληρωτής καθηγητής ΕΚΠΑ

Μέλος: Παντελής Λέκκας, καθηγητής ΕΚΠΑ

Μέλος: Ελένη Ανδριάκαινα, αναπληρώτρια καθηγήτρια Πάντειο Πανεπιστήμιο

Μέλος: Παναγιώτης Τσάκωνας, καθηγητής ΕΚΠΑ

Μέλος: Βασίλης Βαμβακάς, αναπληρωτής καθηγητής ΑΠΘ

Μέλος: Μανούσος Μαραγκουδάκης, καθηγητής Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Μέλος: Γεώργιος Τσιώλης, καθηγητής Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ημερομηνία εξέτασης: 19 Φεβρουαρίου 2024

*Στους συμμετέχοντες που άντεξαν
να μοιραστούν την εμπειρία τους.*

Στους καθηγητές που είχα την τιμή να με κρίνουν.

*Στον δάσκαλό μου Παναγή Παναγιωτόπουλο,
στους γονείς μου Βασίλη και Σωτηρία,
στην αδερφή μου Λίνα, στους φίλους και
συνοδοιπόρους μου Τάσο και Ανδριανή, που άντεξαν να με υποστηρίξουν.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή. Τα θύματα: Η αθέατη ζωή της Μεταπολίτευσης	7

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΘΥΜΑΤΑ

Κεφάλαιο πρώτο. Θεωρητική πλαισίωση	23

1.1.1. Θυματολογία: όροι και έννοιες	23
1.1.2. Η κοινωνιολογία των θυμάτων	27
1.1.3. Θύματα στην Ελλάδα: ιστορική αναδρομή	38
1.1.4. Η παράκαμψη του ιδιωτικού	42
1.1.5. Ίχνη θυμάτων: ποιος είναι «κοινωνικό» θύμα;	47
1.1.6. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις	51
1.1.7. Σύνοψη	61

Κεφάλαιο δεύτερο. Ιστορική πλαισίωση	63

2.1.1. Η αναμέτρηση με το παρελθόν	63
2.1.2. Η επέκταση του αντιδικτατορικού αγώνα και η ακροαριστερή βία	73
2.1.3. Η ένοπλη «αποκατάσταση» της δικαιοσύνης: κοινό περί δικαίου αίσθημα	88
2.1.4. Σύνοψη	94

Κεφάλαιο τρίτο. Τα «μη αθώα» θύματα 1975 - 1980	95

3.1.1. Το πρώτο αίμα	95
3.1.2. Η «ένοπλη αποχουντοποίηση»	105
3.1.3. Πρώτες ενδείξεις υπερ - πολιτικοποίησης	122
3.1.4. Οι αθώοι της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου	135
3.1.5. Σύνοψη	146

Κεφάλαιο τέταρτο. Σκανδαλισμός και θύματα: η δεύτερη ζωή του παρελθόντος 1981 – 1992.	148
4.1.1. Εισαγόμενη τρομοκρατία και «ένοχο» θύμα	148
4.1.2 Εγκαίνια της νέας υπερπολιτικοποιημένης εποχής	165
4.1.3. Ένοπλος αντιαμερικανισμός	177
4.1.4. Αθέατα θύματα	186
4.1.5. Η «πολιτική παράπλευρη απώλεια»	200
4.1.6. Συμβίωση και σκανδαλισμός	205
4.1.7. Στον αστερισμό του σαρ – τρομοκράτη	225
4.1.8. Αδιαφορώντας για τον κίνδυνο	241
4.1.9. Η δολοφονία Καλτεζά και τα αντίποινα	253
4.1.10. Ένοχος πλούτος	269
4.1.11. Ένοπλη εξωτερική πολιτική	298
4.1.12. Οι μάρτυρες της δικαιοσύνης: ο ένοχος και ο αθώος	303
4.1.13. Θύμα στο παρόν, στο μέλλον όμως;	325
4.1.14. Το έγκλημα αφορμή για καταδίκη	341
4.1.15. Ο νέος ήρωας	354
4.1.16. Η τυφλή τρομοκρατία γεννά σημαντικά θύματα;	363
4.1.17. «Συνήθης ύποπτος» αλλά με ασήμαντη θέση	374
4.1.18. Το θύμα του αντιτουρκικού εθνικισμού	380
4.1.19. Η «άγρια διμοιρία» και ο αθώος αστυφύλακας	386
4.1.20. Η δολοφονία του Θάνου Αξαρλιάν	390
4.1.21. Σύνοψη	398

Κεφάλαιο πέμπτο. Προς μία ατελή αναγνώριση 1992 – 2000	402
5.1.1. Σκάνδαλο και ενοχή	402
5.1.2. Υπερβατικό θύμα vs Πραγματικό θύμα	411
5.1.3. Τυφλό χτύπημα, αθώα θύματα;	417
5.1.4. Αταβιστική καχυποψία προς τις οικονομικές ελίτ	429
5.1.5. Η ατομικότητα χάνεται στα σύνορα του γειτονικού πολέμου	441
5.1.6. Ενδείξεις συμπόνοιας	454
5.1.7. Σύνοψη	463
Κεφάλαιο έκτο. Η μεγάλη υποχώρηση και η μεγάλη ματαίωση 2008 – 2013	466
6.1.1. Η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και τα νέα Δεκεμβριανά	467
6.1.2. Το πρώτο θύμα της νέας γενιάς των τρομοκρατών	477
6.1.3. Ασθενική κοινωνική συμπόνοια	486
6.1.4. Ο «φάκελος» των τρομοκρατών	499
6.1.5. Η δολοφονία του Παύλου Φύσσα	506
6.1.6. Αντίποινα της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα	516
6.1.7. Σύνοψη	524
Κεφάλαιο έβδομο. Τα θύματα απαντούν στην κοινωνία: η εμπειρία της θυματοποίησης και της κοινωνικής υποδοχής της	526
7.1.1. Μια ιστορία που είναι ακόμη ανοικτή	526
7.1.2. Το σύμπαν των θυμάτων	538
7.1.3. Ατομικό τραύμα	549
7.1.4. Η κοινωνία απέναντι στο θύμα;	554
7.1.5. Το αίτημα της αλήθειας: το αντίπαλο δέος του τρομοκρατικού αφηγήματος	562

7.1.6. Ορατότητα και αναγνώριση: πραγματικά θύματα	572
7.1.7. Ο όρος θύμα: οίκτος και πραγματικότητα	582
7.1.8. Η Ένωση των θυμάτων: ιστορία και αποτίμηση	590
7.1.9. Δικαιοσύνη: μεταξύ ατιμωρησίας και ανοχής	608
7.1.10. Μαρτυρίες κρατικής αδιαφορίας	617
7.1.11. Η αξία της μνήμης	627
7.1.12. Πολιτικές μέριμνας	636
7.1.13. Προσωπικές πρωτοβουλίες και ματαίωση	655
7.1.14. Θύμα Vs Θύμα	657
7.1.15. Αντιαμερικανισμός: ο δούρειος ίππος της δικαιολόγησης	667
7.1.16. Αντί σύνοψης: μια πρόταση ανάγνωσης της θυματοποίησης	673
Συμπεράσματα	682
Βιβλιογραφία και πηγές	689

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μεθοδολογία και υλοποίηση έρευνας	i
Στοιχεία των ερωτώμενων και των συνεντεύξεων της έρευνας	1
Χρονολόγιο δολοφονημένων θυμάτων 1975 – 2013	9

Εισαγωγή. Τα θύματα: Η αθέατη ζωή της Μεταπολίτευσης

Στις 31 Ιανουαρίου 1994 ο Χρήστος Τζανακάκης προϊστάμενος της Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, ο οποίος ερευνούσε τις συνθήκες πώλησης της τσιμεντοβιομηχανίας ΑΓΕΤ ΗΡΑΚΛΗΣ, σε ερωτήσεις που δέχθηκε από δημοσιογράφους σχετικά με το αν τα θύματα των τρομοκρατικών οργανώσεων έφεραν ευθύνη για την στοχοποίηση τους, δήλωσε: «Εγώ πιστεύω ότι πρέπει να υπήρχε κάποιος λόγος, δεν μπορούν να εκτελούν έναν άνθρωπο. Είναι αξίωμα της εγκληματολογίας αυτό. Δεν σκοτώνουμε έναν άνθρωπο, αν δεν υπάρχει κάποιος λόγος»¹. Μία εβδομάδα πριν τη συγκεκριμένη δήλωση, η τρομοκρατική οργάνωση 17 Νοέμβρη είχε δολοφονήσει τον πρώην διοικητή της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, Μιχάλη Βρανόπουλο.

Η άποψη, που μόλις παραθέσαμε, συνδέεται με έναν ευρύτερο προβληματισμό, που υπήρξε και το κίνητρο για την εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής: πώς εξηγείται η ισχνή παρουσία των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής βίας στη δημόσια σφαίρα και στη συλλογική μνήμη; Ο παραπάνω προβληματισμός εξελίχθηκε προοδευτικά σε κύριο ερευνητικό ερώτημα, και επιπλέον, αποτέλεσε κεντρικό άξονα της έρευνας: τι γνωρίζουμε για τα θύματα τρομοκρατικής/πολιτικής βίας στην Ελλάδα; Η απάντηση σε ένα τόσο απαιτητικό ερώτημα, προϋποθέτει την εξέταση επιμέρους υπο – ερωτημάτων όπως τα εξής: πώς συγκροτείται το θύμα ως κοινωνικό υποκείμενο; πώς αντιδρά η κοινωνία σε γεγονότα τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας; Ποιος θεωρείται θύμα και ποιος ένοχος;

Έτσι, με αφετηρία το 1974, έτος ορόσημο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία λόγω της ριζικής μεταβολής του πολιτειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος², θα επιχειρήσουμε

¹ *Ελευθεροτυπία*, 01/02/1994, σ. 4.

Βλ. επίσης, *Απογευματινή*, 01/02/1984, σ. 57.

² Κ. Τσουκαλάς, «Η μετάλλαξη της δημοκρατίας», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή, Κ. Κορνέτης (Επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 418, Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2010, Δ. Τζιόβας, *Η Ελλάδα από την Χούντα στην κρίση: η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2022.

να επεξεργαστούμε από την πλευρά των κοινωνικών επιστημών τις πολιτικές που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα το χρονικό διάστημα μεταξύ 1974 – 2013. Η επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, θα μας επιτρέψει να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική κοινωνία προσλαμβάνει την τρομοκρατική/πολιτική βία σε περιβάλλον δημοκρατικής κανονικότητας, οικονομικής ανάπτυξης και ριζικού μετασχηματισμού των όρων οργάνωσης της ατομικής βιογραφίας³. Παράλληλα, η κοινωνική πρόσληψη της τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, θα συγκριθεί με την πρόσληψη δολοφονιών που διαπράχθηκαν από κρατικά όργανα (εν προκειμένω αστυνομικούς), προκειμένου να εξεταστεί το κατά πόσο διαφοροποιούνται τα κοινωνικά συναισθήματα ανάλογα με την κοινωνική και θεσμική θέση του θύτη. Στο επίκεντρο της έρευνας, βρίσκονται τα θύματα των συμβάντων βίας. Μέσω της κοινωνικής πρόσληψης των θυμάτων, μπορούμε να εντοπίσουμε τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία ταξινομεί τα άτομα που έχουν υποστεί ένα πλήγμα, και να δούμε αν η αιτία που το προκάλεσε προσλαμβάνεται ως εν δυνάμει κίνδυνος από το κοινωνικό σώμα⁴. Όπως επισημαίνει ο G. Erner, «από τον τρόπο που μια κοινωνία ταξινομεί τα θύματα, φαίνονται οι ανησυχίες και κυρίως οι προτεραιότητές της»⁵.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να σημειώσουμε, πως δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της έννοιας της τρομοκρατίας. Για την ακρίβεια, η έννοια της τρομοκρατίας έχει υπάρξει αντικείμενο αντιπαράθεσεων που απορρέουν από διάφορες σχολές σκέψης και ακαδημαϊκά πεδία όπως η κοινωνιολογία, η πολιτική επιστήμη, οι διεθνείς σχέσεις και η νομική επιστήμη⁶. Ο όρος τρομοκρατία χαρακτηρίζεται από πολυσημία και αποτελεί ένα αμφιλεγόμενο όρο που απασχολεί πλήθος ακαδημαϊκών πεδίων των

³ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. XXXV. Βλ. επίσης, Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 25 -27, Α. Κλάψης, *1974: Μεταπολίτευση*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, Κ. Τσουκαλάς, «Η μετάλλαξη της δημοκρατίας», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή, Κ. Κορνέτης (Επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 418, Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000.

⁴ G. Erner, *La société des victimes*, Editions La Découverte, Paris 2006, σ.18 – 19.

⁵ Στο ίδιο. Βλ. Επίσης: M. Messu, *L'ère de la victimization*, Editions de l'Aube 2018.

⁶ A. P. Schmid, and A. J. Jongman, *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, Swidoc, Amsterdam 1988.

W. Laqueur, *The new terrorism: fanaticism and the arms of mass destruction*, Oxford University Press 1999. Βλ. επίσης: C. Walter, Christian, S. Vöney, V. Röben, and F. Schorkopf, (Eds.), *Terrorism as a Challenge for National and International Law: Security versus Liberty*, Springer, Berlin 2003.

I. Primoratz, *Terrorism: a philosophical investigation*, Polity Press, Cambridge 2012.

κοινωνικών επιστημών. Ζητήματα περί ορισμού της τρομοκρατίας θα ξεπερνούσαν κατά πολύ τις προθέσεις και τις δυνατότητες της παρούσας μελέτης. Εντούτοις, -δίχως να υπεισέλθουμε στις συζητήσεις επί του ορισμού-, υπάρχουν κάποια γενικώς αποδεκτά χαρακτηριστικά που περιγράφουν με αρκετή ακρίβεια το τρομοκρατικό φαινόμενο: μια τρομοκρατική ενέργεια θεωρείται ότι έχει πολιτικά κίνητρα, επιρροή προς ένα συγκεκριμένο ακροατήριο είτε εχθρών είτε υποστηρικτών, ενώ η επιλογή των στόχων είναι συνήθως συμβολικής σημασίας.⁷ Παράλληλα, στα γενικά χαρακτηριστικά της τρομοκρατίας συμπεριλαμβάνονται η επιθυμία πρόκλησης αισθημάτων τρόμου και ανασφάλειας μέσω της βίας ή της απειλής βίας εντός μιας ομάδας μεγαλύτερης από τον πραγματικό στόχο των ίδιων των επιθέσεων.⁸ Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω χαρακτηριστικά του φαινομένου της τρομοκρατίας, στην παρούσα μελέτη χρησιμοποιούμε την έννοια της τρομοκρατικής δράσης (και της τρομοκρατικής βίας) ορμώμενοι από το γεγονός ότι οι οργανώσεις που έδρασαν στην Ελλάδα κατά την υπό εξέταση περίοδο (όπως η 17N και ο Ε.Λ.Α) υπήρξαν μη κρατικές οντότητες, επικαλούνταν πολιτικά κίνητρα στη δράση τους, επέλεξαν στόχους συμβολικής σημασίας και επεδίωκαν την πρόκληση αισθημάτων τρόμου στις ομάδες/τάξεις στις οποίες ανήκαν οι επιλεγμένοι στόχοι. Παράλληλα με όλα τα παραπάνω, οι ελληνικές τρομοκρατικές οργανώσεις, ιδίως η 17N, προσπάθησε συστηματικά να παρέμβει στη δημόσια ζωή της χώρας.

Πρόθεση, λοιπόν, της παρούσας μελέτης είναι να καλύψει, στον βαθμό των δυνατοτήτων μιας πρώτης συνεισφοράς, ένα διπλό κενό· εκείνο που προκαλεί η ισχνή γνώση που υπάρχει για το τρομοκρατικό φαινόμενο στην Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών, και η απουσία ερευνών για το σύμπαν των θυμάτων ως κοινωνικά υποκείμενα. Μελετώντας την κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων πολιτικής και κρατικής βίας της – κατά κοινή παραδοχή – πιο ειρηνικής περιόδου της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας⁹, μπορούμε να εντοπίσουμε κοινωνικές δυναμικές που, ως τώρα, ξέφευγαν από την κοινωνιολογική και ιστορική παρατήρηση. Βλέποντας την Ελλάδα,

⁷ J. Gearson, “The Nature of Modern Terrorism”, *Political Quarterly*, 2002, 73(August), pp.7-10.

⁸ W. Laqueur, *The age of terrorism*, Little Brown, Boston 1988. Βλ. επίσης J. Horgan, *The psychology of terrorism*, Routledge 2005.

⁹ Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2016, Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π.

υπό το πρίσμα των θυμάτων, η παρούσα μελέτη υποστηρίζει ότι μπορούμε να οδηγηθούμε σε μία σοβαρή επανεκτίμηση της πρόσφατης ιστορικής διαδρομής, αλλά και να έρθουμε αντιμέτωποι με αναπάντεχα ευρήματα¹⁰.

Η μελέτη των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας, δε θα μπορούσε βέβαια να υποκαταστήσει την πολιτική κοινωνιολογία ή την πολιτική ιστορία. Όμως, μπορεί να τις εμπλουτίσει εκ των έσω, αφού ο τρόπος που προτείνεται εδώ ουσιαστικά εντάσσει τη μελέτη των θυμάτων σε αυτά τα γνωστικά πεδία. Μια τέτοια μελέτη φιλοδοξεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά, εφόσον μέσω της ανίχνευσης του ίχνους των θυμάτων στη δημόσια σφαίρα, είναι δυνατόν να εντοπιστούν κοινωνικές διεργασίες, που βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων και την εν γένει σχέση της κοινωνίας με τον κίνδυνο που προέρχεται από την δράση ένοπλων ομάδων/οργανώσεων.

Η μελέτη έχει ως επιπλέον πρόθεση να αναδειχθούν οι αξίες και τα κυρίαρχα συναισθήματα της ελληνικής κοινωνίας, στις περιπτώσεις των υπό εξέταση δολοφονιών. Τα τελευταία είκοσι και πλέον χρόνια, στο πεδίο της κοινωνιολογίας της ανακλαστικής νεωτερικότητας και σε εκείνο της μελέτης της σύγχρονης ατομικότητας¹¹, ο βαθμός προόδου, δημοκρατικότητας και κοινωνικής συνοχής μετρίεται και σταθμίζεται με τη βοήθεια νέων παραμέτρων. Το κατά πόσο φιλελεύθερη, δημοκρατική, ευημερούσα και σύγχρονη είναι μια κοινωνία, δύναται να μετρηθεί (ποιοτικά) με βάση τη σχέση που αυτή αναπτύσσει με τον κίνδυνο¹². Κι αν σε ορισμένες περιπτώσεις τεχνολογικών ή φυσικών καταστροφών¹³, η ελληνική κοινωνία συσπειρώθηκε συναισθηματικά γύρω από το τυχαίο θύμα, στις περιπτώσεις τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, όπως θα δούμε, συχνά δεν συμβαίνει καθόλου. Η

¹⁰ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Νασιούλης, «Βάνανυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη» στο 05/05/2010: ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, Β. Βαμβάκας, Τ. Καρατράντος, Π. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 177 – 209.

¹¹ U. Beck, *Η επιπόνηση του πολιτικού. Για μια θεωρία του ανακλαστικού εκσυγχρονισμού*, μτφρ. Κωνσταντίνος Καβουλάκος, Αριάδνη-Μαρία Αλαβάνου (Επιμ.), Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 1996. Επίσης, Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2013, σ.16.

¹² Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ.43.

¹³ Στο ίδιο.

μελέτη, λοιπόν, της κοινωνικής πρόσληψης ενός συμβάντος θυματοποίησης, μπορεί να μας αποκαλύψει με ποιους ρυθμούς αλλάζουν οι κοινωνικές σχέσεις¹⁴.

Ο όρος θυματοποίηση¹⁵, που χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη, προέρχεται από την λέξη θύμα. Το θύμα, ως έννοια, πέραν της συμβολικής της σημασίας, ενέχει την ουσιαστική έννοια του παθόντος, εκείνου δηλαδή που υπέστη μια μορφή βλάβης, ζημίας ή κακού από κάποιον άλλον¹⁶. Η θυματοποίηση, αναφέρεται ακριβώς στην πράξη ή τη διαδικασία κατά την οποία κάποιο άτομο (ή ομάδα) υφίσταται επιθέσεις, βάσανα, ή άλλες μορφές εκμετάλλευσης από κάποιον άλλον¹⁷. Στην παρούσα μελέτη, ο όρος χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγράψει ακριβώς την κατάσταση του «να είναι κάποιος θύμα»¹⁸. Ενώ, η θυματοποίηση από τρομοκρατική/πολιτική βία είναι κατά βάση μια προσωπική - ατομική τραγωδία, υπάρχει επίσης μια κρίσιμη δημόσια διάσταση αυτής της θυματοποίησης. Στην πραγματικότητα, και όπως συμβαίνει με πολλά θύματα άλλων σοβαρών εγκλημάτων, το κοινό έχει προσδοκίες σχετικά με το ποιος είναι και ποιος δεν είναι θύμα τρομοκρατίας, αλλά και προσδοκίες σχετικά με το τι αντιπροσωπεύουν, και ακόμη και πώς πρέπει να συμπεριφέρονται¹⁹. Ως εκ τούτου, η θυματοποίηση, ως κατάσταση, δεν αφορά μόνο το άτομο, αλλά και τα κοινωνικά συναισθήματα ευρύτερα²⁰.

¹⁴ G. Erner, *La société des victimes*, ό.π., A. Silke, *Terrorists, Victims and Society: psychological perspectives on terrorism and its consequences*. West Sussex: John Wiley and Sons, University of Leicester 2003, Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 44.

¹⁵ Πρόκειται για την ακριβή μετάφραση του γαλλικού όρου victimisation και αναφέρεται ακριβώς στην κατάσταση ή τη διαδικασία της θυματοποίησης. Δηλαδή της μετατροπής ενός ατόμου σε θύμα.

¹⁶ Β. Αρτινοπούλου και Α. Μαγγανάς, *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996. σ. 17. Βλ. επίσης: E.A. Fattah, *Victims and victimology: the facts and the rhetoric*, *International Review of Victimology*, 1989, 1 (1), p. 43 – 46.

¹⁷ E. Bouris, *Complex Political Victims*. 1st ed. Bloomfield, CT: Kumarian Press 2007, σ. 126. Βλ. επίσης: J. Amato and D. A. Monge, *Victims and Values: A History and a Theory of Suffering*, Praeger Publishers, New York 1990, G. Filizzola and G. Lopez, *Victimes et victimologie*, PUF, Paris, 1995.

¹⁸ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 96. Επίσης, J. Argomaniz and O. Lynch, *A battle of narratives - Spanish victims organisations international action to delegitimise terrorism and political violence*. Centre for the Study of Terrorism and Political Violence (CSTPV), University of St Andrews, UK, March 2017, σ. 22.

¹⁹ D. A. Waldman, A. Carmeli and M. Y. Halevi, “Beyond the red tape: How victims of terrorism perceive and react to organizational responses to their suffering”. *Journal of Organizational Behavior*, 2011, 32(7), 938–954. <https://doi.org/10.1002/job.710>

²⁰ J. Argomaniz and O. Lynch, *A battle of narratives - Spanish victims organisations international action to delegitimise terrorism and political violence*, ό.π., σ. 21 – 24.

Γι' αυτό το λόγο, δηλαδή με σκοπό να αναδείξουμε τη στάση του κοινωνικού σώματος στις περιπτώσεις θυματοποίησης, μεταχειριστήκαμε την έννοια του «σκανδάλου»²¹ και την έννοια της «κοινωνικής υπόθεσης»²². Η αξία των θυμάτων (και της ζωής τους), η συναισθηματική ταύτιση με το θύμα, και η εν γένει κινητοποίηση της κοινωνίας γύρω από ένα συμβάν θυματοποίησης αποτελούν κρίσιμους δείκτες για μια παράλληλη ιστορία των σχέσεων κράτους – πολίτη και ατόμου – συλλογικότητας²³. Σύμφωνα με τον L. Boltanski²⁴, αλλά και τον M. Dobry²⁵, η δημιουργία μιας κοινωνικής υπόθεσης, βασίζεται στη διακήρυξη από την πλευρά ενός ατόμου (ή μιας ομάδας) μιας αδικίας που υπέστη, έχοντας ως σκοπό να λάβει την υποστήριξη της κοινωνίας και την κινητοποίησή της προς την ανάδειξη αυτής της αδικίας που υπέστη. Σε μία παραπλήσια θεώρηση, ο Messu χρησιμοποιώντας την έννοια της κοινωνικής υπόθεσης (*affaire*), επισημαίνει πως η απόδοση της ταυτότητας του θύματος στο κοινωνικό υποκείμενο που έχει υποστεί κάποια ζημία, περνάει από την κοινωνική αποδοχή του αιτήματός του για αναγνώριση της βλάβης που έχει υποστεί²⁶. Η ταυτότητα ενός θύματος, όπως και κάθε άλλη κατασκευή ταυτότητας, δεν κατασκευάζεται απλώς από ένα απόθεμα προσωπικών χαρακτηριστικών και εμπειριών (συμπεριλαμβανομένης της απογοήτευσης), αλλά συγκροτείται σε μια σύνθετη κοινωνική σχέση με το περιβάλλον του. Σύμφωνα με τον Messu, το θύμα θα απευθυνθεί (άμεσα ή έμμεσα) στην κοινή γνώμη, προκειμένου να αναγνωριστεί η ιδιότητά του. Αυτή η «δοκιμασία»²⁷, στην οποία θα υποβληθεί το θύμα στη δημόσια σφαίρα, είναι στην ουσία η «κοινωνική υπόθεση» που επισημαίνουν οι Boltanski και Dobry.

Με βάση αυτές τις παραδοχές, επιλέξαμε να αναζητήσουμε το ίχνος των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας, έχοντας ως κύρια πηγή άντλησης δεδομένων τον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο της περιόδου 1975 – 2013. Η βιβλιογραφία

²¹ L. Boltanski, E. Claverie, N. Offenstadt, S. Van Damme, *Affaires, scandales et grandes causes: de Socrate à Pinochet*, Les Essais Stock 2007.

²² M. Dobry, *Sociologie des crises politiques: la dynamique des mobilisations multisectorielles*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, 1992.

²³ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 19.

²⁴ Luc Boltanski, Elisabeth Claverie, «Du monde social en tant que scène d'un procès» στο *Affaires, scandales et grandes causes: De Socrate à Pinochet*, L. Boltanski, E. Claverie, N. Offenstadt, S. Van Damme (Eds.), Les Essais Stock 2007, σ. 395-452.

²⁵ M. Dobry, *Sociologie des crises politiques: la dynamique des mobilisations multisectorielles*, ό.π.

²⁶ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 94 – 98.

²⁷ Στο ίδιο.

επισημαίνει τη σημασία της διαμεσολάβησης και της πλαισίωσης γεγονότων βίας²⁸ στη διαμόρφωση της θυματικής ταυτότητας ενός υποκειμένου που έχει πληγεί από μία βίαη πράξη. Παράλληλα, ο ρόλος του Τύπου, ως κύριο μέσο ενημέρωσης και παραγωγής λόγου είναι σημαντικός διότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, γνώρισε τη χρυσή του εποχή²⁹. Εφόσον, η πλειονότητα των γεγονότων βίας που θα εξετάσουμε, συνέβησαν στις δεκαετίες '70, '80 και '90, η έρευνα στον Τύπο της εποχής πιστεύουμε ότι αποτελεί τον πιο ασφαλή τρόπο ανίχνευσης της κοινωνικής πρόσληψης των θυμάτων. Η πληθώρα παραγωγή άρθρων γνώμης, ή η αποσιώπηση ενός συμβάντος πολιτικής βίας, σε συνάρτηση με το σταδιακό «άνοιγμα» προς το κοινό, μέσω της δημοσίευσης «επιστολών των αναγνωστών», συνθέτει, κατά τη γνώμη μας, ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο ερμηνείας μιας δολοφονίας, όπως αυτές που θα εξετάσουμε. Οι πηγές που συγκεντρώσαμε, περιλαμβάνουν τεκμήρια λόγου που έχουν παραχθεί από καθοδηγητές γνώμης, διανοούμενους, αρθρογράφους, αλλά και από το αναγνωστικό κοινό, το οποίο εμφανίζεται στις στήλες των εφημερίδων κατά τη δεκαετία του '80.

Ως εκ τούτου, η μελέτη μας βασίστηκε σε δύο κεντρικά πεδία παρατήρησης. Το πρώτο αφορά, την νοηματοδότηση του συμβάντος στο κοινωνικό πεδίο, όπου κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει ο Τύπος της εποχής. Η αξία του υλικού που αντλείται από τον Τύπο για την κατανόηση της ιστορικής εμπειρίας, συνίσταται στο ρόλο που επιτελεί όσον αφορά τη διαμόρφωση σχημάτων σκέψης, νοοτροπιών και κοσμοθεωριών³⁰. Ο Ithiel de Sola Pool, έχει υποστηρίξει πως «αυτό που λέγεται στα επικοινωνιακά δίκτυα μιας χώρας σε μια δεδομένη στιγμή αποτελεί μέρος αυτού που πράττεται στη χώρα αυτή»³¹. Με αυτή τη λογική, ο λόγος του Τύπου δεν λειτουργεί αποκλειστικά ως διαμορφωτής, αλλά είναι και αντανάκλαση του κοινωνικού. Έτσι, το πρώτο πεδίο παρατήρησης της έρευνας, έχει ως στόχο να ανασυνθέσει τον λόγο γύρω από τα συμβάντα τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας, έχοντας στο επίκεντρο του ερευνητικού

²⁸ R. Simpson and W. Coté, *Covering Violence: A Guide to Ethical Reporting About Victims & Trauma*, Columbia University Press 2006.

²⁹ Δ. Ψυχογιός, *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας: από τον πληό στο δίκτυο*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2010.

³⁰ Ν. Μπαλτά και Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 9.

³¹ I. D.S Pool, *The prestige press: a comparative study of political symbols*, MIT Press, Massachusetts 1970, σ. 26.

μας φακού τον τρόπο με τον οποίο εγγράφονται τα θύματα στις ερμηνείες των γεγονότων.

Το δεύτερο πεδίο παρατήρησης, αφορά το υποκείμενο - θύμα που άθελά του εμπλέκεται σε μία τραυματική διαδικασία. Δεν εξετάζεται μόνο το τι συμβαίνει στο εσωτερικό του ατόμου, αλλά και, εξίσου, το τι συμβαίνει μεταξύ των ατόμων. Σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης, θα χρησιμοποιηθεί η ποιοτική μέθοδος των ημι-δοδημένων συνεντεύξεων σε βάθος, εν είδει αφηγήσεων ζωής γύρω από το τραυματικό συμβάν. Θα αναδειχθεί η οπτική του θύματος (αναφερόμαστε εδώ στο έμμεσο θύμα³², διότι είναι ο συγγενής που βίωσε την έκθεση της ιδιωτικής του σφαίρας στο δημόσιο χώρο) για το συμβάν. Με αυτό τον τρόπο, μπορέσαμε στην παρούσα έρευνα να αποκτήσουμε γνωστική πρόσβαση σε συλλογικούς τρόπους νοηματοδότησης και στις εμπειρίες των υποκειμένων που είναι στο επίκεντρο της ανάλυσής μας. Το δείγμα των ερωτώμενων προέκυψε από το οικείο περιβάλλον των 49 καταγεγραμμένων δολοφονημένων θυμάτων (Ελλήνων και μη) τρομοκρατικής/πολιτικής βίας κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η προσπάθεια εντοπισμού και συλλογής των μαρτυριών, έφερε ως αποτέλεσμα 19 συνεντεύξεις με συγγενείς θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, επιζήσαντες τρομοκρατικών ενεργειών και Αμερικανούς αξιωματούχους.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί, ότι επιλέξαμε να εξετάσουμε γεγονότα βίας που είχαν ως αποτέλεσμα τον θάνατο των θυμάτων. Η παραπάνω επιλογή προκύπτει από το γεγονός ότι ο θάνατος τους εξελίσσεται σε κοινωνική υπόθεση, καθώς η κοινή γνώμη εξετάζει αν τα κίνητρα των δραστών είναι έγκυρα και ο θάνατος "δικαιολογημένος". Επιπλέον, το δολοφονηθέν θύμα δεν μπορεί πλέον να συγκροτήσει έναν λόγο εναντίον της θανάτωσής του και έτσι, ελλείψει αντι-αφηγήματος, η κοινή γνώμη αντιμετωπίζει το θύμα, χρησιμοποιώντας πλείστα στοιχεία της ιδιότητας ή της προσωπικότητας του,

³² Η έννοια του θύματος στη σύγχρονη έρευνα, έχει διευρυνθεί καθώς οι συνέπειες του εγκλήματος εκτείνονται πέρα από τους άμεσα βλαπτόμενους. Μπορεί το άμεσο θύμα να δέχεται σε πρώτο βαθμό τις συνέπειες του χτυπήματος, αλλά δευτερευόντως οι συνέπειες επηρεάζουν συγγενείς, φίλους, συνεργάτες, εν γένει άτομα του οικείου περιβάλλοντος. Άρα μιλάμε για έμμεσα και δευτερεύοντα θύματα τα οποία προσβάλλονται από την πρωτογενή πράξη θυματοποίησης (Βλ. A. Silke, *Terrorists, Victims and Society: psychological perspectives on terrorism and its consequences*, ό.π., E. Bogalska-Martin, *Victimes du présent, victimes du passé: vers la sociologie des victimes*, L'Harmattan, Paris 2004, G. Filizzola G., G. Lopez, *Victimes et victimologie*, PUF, Paris, 1995).

γεγονός που επιτρέπει σε εμάς να κατανοήσουμε ποιος και γιατί θεωρείται θύμα αναλόγως με τα αίτια της δολοφονίας. Ο θάνατος, όπως θα δούμε, λειτουργεί στις περιπτώσεις τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, σαν «υπόθεση», η οποία προκαλεί το κοινωνικό ακροατήριο να εξετάσει και να ερμηνεύσει τα σημαινόμενα του. Αντίθετα, οι βίαιες ενέργειες που δεν οδήγησαν σε θάνατο, αλλά σε τραυματισμό των θυμάτων, δεν συγκεντρώνουν το ίδιο σημασιολογικό φορτίο και δεν αποκτούν δυναμική στην ειδησεογραφική επικαιρότητα.

Επιπλέον, ο θάνατος, ως κοινωνικό μέγεθος έγινε μη – υποφερτός από τους ζωντανούς σχετικά πρόσφατα, δηλαδή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα³³. Το σκανδαλώδες γεγονός του βίαιου θανάτου, η αναπάντεχη απώλεια, η μεγάλη οδύνη και τα τραυματικά συναισθήματα που βιώνουν οι οικείοι του νεκρού, αποτελούν μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν εν πολλοίς στον 20^ο αιώνα³⁴. Αυτή η αλλαγή στην πρόσληψη του θανάτου³⁵ στις σύγχρονες κοινωνίες συνδέεται με την ανάδειξη της αξίας της ζωής του ατόμου σε υπέρτατο κοινωνικό αγαθό. Ως εκ τούτου, η πρόσληψή του θανάτου ως απαράδεκτου ή αντίθετα, ως αναμενόμενου, αποτελεί έναν πολύτιμο δείκτη, ώστε να κατανοήσουμε τον βαθμό εκσυγχρονισμού των κοινωνικών σχέσεων³⁶ μέσα από τα συμβάντα τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας.

Όσον αφορά, τη δομή της μελέτης, αυτή αποτελείται από το κύριο μέρος και το παράρτημα. Το κύριο μέρος, εκτείνεται σε επτά κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζουμε την έννοια του θύματος από την σκοπιά της θυματολογίας³⁷, η οποία αποτελεί κλάδο της εγκληματολογίας, για να μετακινηθούμε

³³ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ 71.

³⁴ Στο ίδιο.

³⁵ M. Vovelle, *Mourir autrefois: attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Gallimard, Paris 1990.

Βλ. επίσης: P. Aries, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident: du Moyen Âge à nos jours*, Seuil, Paris 1975.

³⁶ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 72 – 73.

³⁷ Η θυματολογία αποτελεί κλάδο της εγκληματολογίας και η μερική αυτονόμηση της, έγκειται στο γεγονός ότι το θύμα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του εγκλήματος. Η θυματολογία ασχολείται με τη μελέτη του θύματος του εγκλήματος, όχι μόνο στα πλαίσια του συμβάντος της θυματοποίησης αλλά και του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης (Β. Αρτινοπούλου και Α. Μαγγανάς, *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, ό.π., σ. 15).

έπειτα στην κοινωνιολογία των θυμάτων. Οι κοινωνικοί επιστήμονες ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική κατηγορία των θυμάτων, καθώς η εμφάνιση των θυμάτων συμπίπτει (ή και δημιουργείται) με την εκτεταμένη εδραίωση των δημοκρατικών ελευθεριών και την ανάδειξη της ατομικότητας σε πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης. Ο τρόπος συγκρότησης της θυματικής ταυτότητας, και η υποδοχή των θυμάτων από το κοινωνικό σώμα, διαφοροποιεί την κοινωνιολογία των θυμάτων από την θυματολογία, εφόσον η δεύτερη ασχολείται με τη μελέτη του θύματος ενός εγκλήματος, στα πλαίσια της εγκληματογένεσης, όσο και του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης. Έχοντας ως βάση την κοινωνιολογία των θυμάτων, θα δείξουμε πως η κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, δύναται να αποτελέσει δείκτη κατανόησης του κοινωνικού πλαισίου, εντός του οποίου συμβαίνει το περιστατικό βίας. Έπειτα, προσδιορίζουμε τα μακροσκοπικά ερωτήματα έρευνας και τις μεθοδολογικές αρχές που ενέπνευσαν τη δική μας προσέγγιση, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια συναίρεση της κοινωνικής πρόσληψης της θυματοποίησης με την ερμηνεία που το άτομο – θύμα προσδίδει στην εμπειρία θυματοποίησης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναδεικνύουμε τη σημασία του ιστορικού πλαισίου για την κατανόηση των συμβάντων πολιτικής βίας, και επιχειρούμε μια ανασύνθεση του πολιτικού και κοινωνικού κλίματος που επικρατούσε τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Η διάσταση αυτή είναι αναγκαία προκειμένου να κατανοηθεί το πλαίσιο εντός του οποίου λαμβάνουν χώρα οι πρώτες τρομοκρατικές ενέργειες. Υποστηρίζουμε πως, στις απαρχές της Μεταπολίτευσης, η αναμέτρηση με το πρόσφατο μετεμφυλιακό παρελθόν, αποτέλεσε την πύλη εισόδου, μέσω της οποίας η τρομοκρατική δράση παρείσφρησε στην καθημερινή εμπειρία των πολιτών ως μία έξωθεν - του πολιτικού συστήματος – λύση, εκμεταλλευόμενη τα κεντρικά (και ρηξιακά με το παρελθόν) ιδεολογικά στερεότυπα στα οποία εδράστηκε το πολιτικό σύστημα μετά τις 27 Ιουλίου 1974³⁸. Μέσω αυτής της διαδικασίας, θεωρούμε ότι η ακροαριστερή τρομοκρατία κατοχύρωσε την παρουσία της στη δημόσια ζωή της χώρας και απέσπασε σταδιακά τα επόμενα χρόνια την ανοχή του κοινωνικού σώματος.

³⁸ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαυλιάν», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 101 – 104.

Το τρίτο κεφάλαιο, εισάγει τον αναγνώστη στη μελέτη του εμπειρικού υλικού που συγκεντρώσαμε, το οποίο αφορούσε την περίοδο 1975 – 1980. Η συγκεκριμένη περιοδολόγηση, βρίσκεται σε συνάρτηση με την κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων την υπό εξέταση περίοδο. Αναζητώντας το ίχνος τους, παρατηρούμε πως στερούνται συμπόνιας που θα είχαν ως θύματα δολοφονίας, δηλαδή την δικαίωση του νεκρού. Αυτό συνέβη διότι εκτιμήθηκε ότι η ιδιότητά τους (agency) είχε προκαλέσει ανεπανόρθωτες βλάβες και πληγές στο κοινωνικό σώμα, από αυτήν που τα ίδια υπέστησαν. Τα θύματα τρομοκρατικής βίας αναδεικνύονται ως ένοχοι, δηλαδή ως οι υπεύθυνοι της παρελθούσας θυματοποίησης του κοινωνικού σώματος και έτσι η δολοφονία τους είναι μία άτυπη εκδίκηση των δεινών του παρελθόντος. Επιπλέον, παρατηρούμε πως τα θύματα της αστυνομικής βίας κατά την υπό εξέταση περίοδο, έτυχαν κοινωνικής αναγνώρισης, καθώς οι μνήμες της αστυνομικής καταστολής του δικτατορικού καθεστώτος ήταν ακόμη ενεργές στο κοινωνικό σώμα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύεται το υλικό των ετών 1980 – 1992. Πρόκειται για το ογκωδέστερο κεφάλαιο της έρευνάς μας, καθώς η πυκνή δράση των ελληνικών (αλλά και ορισμένων ξένων) τρομοκρατικών οργανώσεων κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, παρήγαγε πλείστα συμβάντα δολοφονικής βίας. Η βίαιη παρουσία της ελληνικής τρομοκρατίας και η ενεργοποίησή της στη βάση της εκάστοτε πολιτικής ατζέντας, και το αυξημένο ενδιαφέρον που προκαλούσε στην κοινή γνώμη η δημοσιοποίηση των θέσεων των τρομοκρατών μέσα από τις προκηρύξεις τους, μεταξύ άλλων, θόλωνε την εικόνα των θυμάτων της. Όποια και αν ήταν αυτά. Ακόμα και εκείνα που είχαν μηδενική ή ελάχιστη εμπλοκή στα πολιτικά και οικονομικά πράγματα, γίνονταν αντικείμενο στιγματισμού ή, στην καλύτερη περίπτωση, έπεφτε πάνω τους ένα πέπλο αμφιβολιών για την ηθική τους ακεραιότητα. Παρ' όλα αυτά, εντοπίζουμε σπαράγματα κοινωνικής συμπόνοιας σε περιπτώσεις θυμάτων που είχαν ευρεία αποδοχή. Ταυτόχρονα όμως, παρατηρούμε πως σε περιπτώσεις δολοφονιών που προκαλούνται από ξένες τρομοκρατικές οργανώσεις, αυτές δηλαδή που ανήκουν στην αραβική τρομοκρατία, τα κοινωνικά αντανakλαστικά απέναντι στην εξωγενή τρομοκρατία είναι ισχνά.

Με βάση την ανάλυση του υλικού των συγκεκριμένων δολοφονιών, θα υποστηρίξουμε ότι κατά την υπό εξέταση περίοδο, η τρομοκρατική βία αποκτά τα χαρακτηριστικά μιας ιδιότυπης ρουτίνας στη δημόσια ζωή. Έτσι οι θάνατοι είναι στην καλύτερη περίπτωση

γεγονότα που εκπλήσσουν το κοινωνικό σώμα μα σπανίως αφορμή για οποιαδήποτε κινητοποίησης της κοινωνίας των πολιτών. Ο τρομοκρατικός κίνδυνος, μέσα από τα συγκεκριμένα παραδείγματα της αραβικής τρομοκρατίας, φαίνεται εν μέρει να αποκτά χαρακτηριστικά ρουτίνας. Επιπλέον, η επιλογή μας να ορίσουμε ως καταληκτικό σημείο της περιοδολόγησης, τη δολοφονία του Θάνου Αξαρλιάν, βασίζεται στο γεγονός ότι το συμβάν αυτό αποτελεί μία πρώτη ρωγμή στην κανονικότητα της τρομοκρατικής δράσης και της εκλογίκευσής της. Για τη δική μας περιοδολόγηση, η δολοφονία Αξαρλιάν αποτελεί επίσης το καταληκτικό σημείο, κατά το οποίο η κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατικής βίας χαρακτηρίζεται από αμφιρρέπεια, δηλαδή αντιμετωπίζονται με καχυποψία.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, παρουσιάζουμε και αναλύουμε τις δολοφονίες που έλαβαν χώρα την περίοδο 1994 – 2000. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιοδολόγησης βρίσκεται σε συνάρτηση με την τελευταία δεκαετία δράσης της 17N. Στην υπό εξέταση περίοδο, η πλειοψηφία των θυμάτων δολοφονήθηκε από τη συγκεκριμένη οργάνωση. Παρατηρούμε πως η πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατικής βίας ακολούθησε μια γραμμική πορεία, η οποία είχε ως καταληκτικό σημείο την αναγνώριση του θύματος και την έκλυση συναισθημάτων συμπόνοιας. Αν και υπάρχουν τεκμήρια που υποδηλώνουν ότι μέχρι την τελευταία δολοφονία της 17N, τα κοινωνικά αντανakλαστικά απέναντι στον τρομοκρατικό κίνδυνο παραμένουν απονευρωμένα, εντούτοις η ευρεία συγκίνηση που προκάλεσε η χήρα του Σ. Σόντερς (η τελευταία δολοφονία της 17N), η οποία απέκτησε λόγο μέσα από τα ελληνικά ΜΜΕ, αναδεικνύει μία μεταστροφή της κοινής γνώμης απέναντι στον τρομοκρατικό κίνδυνο. Συνδυάζοντας, όλες τις τρομοκρατικές δολοφονίες της περιόδου, σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρούμε να απαντήσουμε και στο ερώτημα αν και κατά πόσο η μεταστροφή της κοινής γνώμης που παρατηρήθηκε στην περίπτωση της δολοφονίας Σόντερς, ενέχει ποιοτικά χαρακτηριστικά αυθεντικής ταύτισης με το θύμα και με τον πόνο των συγγενών του.

Στο έκτο κεφάλαιο, που αποτελεί το τελευταίο μέρος της περιοδολόγησης μας, αναλύουμε τις δολοφονίες τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας της περιόδου 2008 – 2013. Η ευρεία συγκίνηση που προκαλεί η δολοφονία του Α. Γρηγορόπουλου από αστυνομικό, και η δολοφονία του Παύλου Φύσσα από την Χρυσή Αυγή κινητοποιούν χιλιάδες κόσμου προς υποστήριξη των θυμάτων. Το συμβάν της Μαρφίν

εντούτοις, και η μετέπειτα διαχείριση της μνήμης των θυμάτων, αναδεικνύει τον κατακερματισμό της κοινωνικής πρόσληψης των γεγονότων βίας και την απουσία προσπάθειας σύνταξης ενός συλλογικού αφηγήματος που αποκαθιστά τη μνήμη των νεκρών. Παρατηρούμε πως η οικονομική κρίση του 2010, αναδεικνύεται σε καταλυτικό παράγοντα για την διαιώνιση του αρχαϊσμού στο επίπεδο της κοινωνικής συμπόνοιας προς τα θύματα τρομοκρατικής και πολιτικής βίας. Η πόλωση στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, προϊόν της οικονομικής κρίσης, ενίσχυσε την προσκόλληση των κοινωνικών υποκειμένων σε συλλογικές ταυτότητες που η ανελαστικότητα τους, αποξενώνει την αυταξία του ατόμου από τις κοινωνικές σχέσεις.

Στο έβδομο κεφάλαιο, παρουσιάζουμε και αναλύουμε τις συνεντεύξεις – μαρτυρίες των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, τις οποίες συλλέξαμε κατά την διάρκεια της έρευνας. Ο στόχος μας είναι διττός. Κατ' αρχάς να αποδώσουμε την φωνή των θυμάτων των τρομοκρατικών επιθέσεων και εκείνη των επιζώντων - μαρτύρων που βρέθηκαν παρόντες σε συμβάντα τρομοκρατικής/πολιτικής βίας, που σημειώθηκαν στην Ελλάδα τη χρονική περίοδο 1975-2013. Τα συμβάντα βίας, τα οποία επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την καθημερινή ζωή των ανθρώπων αυτών καθώς και την πολιτική ζωή της χώρας (σε μικρότερο βέβαια βαθμό) παρουσιάστηκαν αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια. Ως εκ τούτου σε αυτό το κεφάλαιο, τα έμμεσα θύματα απαντούν κατά κάποιο τρόπο στις ερμηνείες που διαχύθηκαν στην κοινή γνώμη σχετικά με τη δολοφονία του συγγενή τους. Επιπλέον, στόχος μας είναι η παρουσίαση και η ανάλυση της οπτικής γωνίας των άμεσα εμπλεκομένων, η οποία προοδευτικά επικεντρώνεται σε κεντρικές έννοιες που συγκροτούν την εμπειρία θυματοποίησης. Κάποιες από αυτές είναι η κοινωνική αναγνώριση, το ατομικό τραύμα, η αποκατάσταση της αλήθειας, η ορατότητα, η δικαιοσύνη, η μνήμη και η μέριμνα. Οι συγκεκριμένες έννοιες, απασχόλησαν όλους τους συνεντευξιαζόμενους στις αφηγήσεις τους για την εμπειρία της θυματοποίησης, και ως εκ τούτου αποτέλεσαν κεντρικές θεματικές για τη δική μας διερεύνηση του σύμπαντος των θυμάτων.

Η επιλογή αυτή βασίζεται στην ανάγκη να αναδειχθούν με τον διαυγέστερο τρόπο προσωπικές πτυχές της εμπειρίας των θυμάτων, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να προκαθοριστούν από τη θεωρία. Μέσα από την εμπειρία τους, μπορούμε να δούμε πληρέστερα τον υποκειμενικό τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βίωσαν μια εποχή, αλλά το οπτικό πεδίο των μαρτύρων, έστω και αν είναι δι-υποκειμενικό, δεν αναιρεί τη

σημασία των εμπειριών, ούτε τις καθιστά αυτομάτως ύποπτες υποκειμενικότητας, διαστρέβλωσης και αυθαιρεσίας. Έτσι, οι μαρτυρίες των ατόμων, παρουσιάζονται ως ατόφια κομμάτια από τις μαρτυρίες των συμμετεχόντων, υπό τη μορφή αναδομημένων συνεντεύξεων με βάση τη θεματολογία που επιλέξαμε να μελετήσουμε, έχοντας παράλληλα ως στόχο να παραμείνουν ως ανοικτές πηγές για τον αναγνώστη και για τον μελλοντικό ερευνητή.

Εντός του έβδομου κεφαλαίου, οι συνεντεύξεις που αναλύονται, προκύπτουν από τρεις κατηγορίες ερωτώμενων. Η πρώτη, αφορά τις μαρτυρίες των έμμεσων θυμάτων που δεν είναι Έλληνες πολίτες, και δεν βίωσαν την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα μετά τη θυματοποίηση του συγγενή τους. Αν και λάμβαναν ανατροφοδότηση για το πως τους αντιλαμβάνονται στην Ελλάδα, δεν ήταν περιχαρακωμένοι εντός των συνόρων της και ως εκ τούτου είχαν την ευκαιρία να ανακατασκευάσουν τον εαυτό τους μετά το τραύμα της απώλειας σε ένα περιβάλλον διαφορετικό από το ελληνικό. Η δεύτερη αφορά τις μαρτυρίες των «ενδιαφερόμενων». Πρόκειται για τους Αμερικανούς αξιωματούχους και επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «ενδιαφερόμενοι», επειδή δεν θα μπορούσαν όλοι οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις να εμπίπτουν στην κατηγορία του θύματος. Εφόσον, ο γενικός σκοπός της έρευνας είναι να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο οι διάφοροι βασικοί ενδιαφερόμενοι εμπλέκονται με τα συμβάντα τρομοκρατικών επιθέσεων, οι «ενδιαφερόμενοι», εν προκειμένω, περιλαμβάνουν άτομα που βρίσκονταν σε θέσεις αξιωματούχων και είχαν σχέση επαγγελματική και προσωπική με τα θύματα. Ο στόχος των συνεντεύξεων με τους «ενδιαφερόμενους» είναι να δούμε τον τρόπο με τον οποίο πλαισιώνουν τα γεγονότα- τις σημασίες που αποδίδουν στην τρομοκρατική δράση και τις αντιδράσεις που ακολούθησαν- τις αντιλήψεις τους για τις πολιτικές αντιμετώπισης του τρομοκρατικού φαινομένου στο ιστορικό χρόνο, καθώς και το ρόλο τους σε οποιαδήποτε τρομοκρατικό γεγονός. Η τρίτη κατηγορία αφορά μαρτυρίες των Ελλήνων έμμεσων θυμάτων, καθώς και δύο συνεντεύξεις αυτοπτών μαρτύρων – τραυματιών δολοφονικής τρομοκρατικής επίθεσης.

Έπειτα, στο παράρτημα παραθέτουμε λεπτομέρειες σχετικά με την υλοποίηση της έρευνας και τον τρόπο με τον οποίο αυτή επιτελέστηκε, όσον αφορά τις συνεντεύξεις που συλλέξαμε. Επιπλέον, περιλαμβάνονται στοιχεία των ερωτώμενων που συμμετείχαν στην παρούσα μελέτη, ενώ στο τέλος του παραρτήματος βρίσκεται το

χρονολόγιο των δολοφονημένων θυμάτων τρομοκρατικής βίας κατά την περίοδο 1975 – 2013.

Κατά την επιλογή των προς εξέταση θεμάτων έμειναν αναγκαστικά πολλά εκτός της μελέτης μας. Ένα από αυτά είναι η δίκη της 17N, η οποία ξεκίνησε στις 3 Μαρτίου 2003 και ολοκληρώθηκε στις 8 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Η επιλογή μας να ανιχνεύσουμε το κοινωνικό αποτύπωμα των θυμάτων μέσω της πρόσληψης των δολοφονιών, όπως αναπαράχθηκαν στον Τύπο της εποχής, στον χρόνο δηλαδή που αυτές συνέβησαν, βασίζεται στις θεμελιώδεις αρχές της κοινωνιολογίας των θυμάτων. Η πρόσληψη του θύματος ως αθώου ή ως υπόπτου, εν πολλοίς η αναγνώριση ή η απόρριψη του από το κοινωνικό σώμα διαφαίνεται τις πρώτες ώρες (και μέρες) που λαμβάνει χώρα το συμβάν θυματοποίησης³⁹ (σε αυτή την παραδοχή συγκλίνουν και οι ερωτώμενοι). Ως εκ τούτου, η δημόσια παρουσία των θυμάτων στη δίκη της 17N, ως πολιτικοί ενάγοντες, δεν προέκυψε από το κοινωνικό ενδιαφέρον για την εμπειρία τους, αλλά ήταν στα πλαίσια μιας δικονομικής διαδικασίας, στενά οριοθετημένης. Όπως μας ενημέρωσαν και οι ίδιοι, το οριοθετημένο περιβάλλον της δίκης, δεν τους επέτρεψε να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, ούτε να προβούν σε αποτίμηση της εμπειρίας τους. Για αυτό το λόγο, οι συνεντεύξεις που μας παραχώρησαν, αποτελούν τεκμήρια μέσω των οποίων μπορούμε να εισαχθούμε ως ερευνητές, και ως αναγνώστες, στο σύμπαν των θυμάτων.

Επιπλέον, όσον αφορά τη συλλογή του εμπειρικού υλικού, η παρούσα μελέτη δεν περιλαμβάνει αναφορές σε τηλεοπτικές εκπομπές και δελτία ειδήσεων. Η συλλογή του συγκεκριμένου υλικού αποδείχθηκε εμπόδιο απροσπέλαστο για τον ερευνητή, καθώς ως τώρα δεν υπάρχει τρόπος πρόσβασης στο αρχειακό υλικό της ιδιωτικής τηλεόρασης. Παρ' όλα αυτά, νομίζουμε ότι η μελέτη του Τύπου, ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό στην προσπάθεια ανασύνθεσης της κοινωνικής πρόσληψης των θυμάτων βίας, καθώς ο Τύπος και η ιδιωτική τηλεόραση - κατά την υπό εξέταση περίοδο - φαίνεται να αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία της αναμετάδοσης των ειδήσεων. Ως εκ τούτου, η παρούσα μελέτη θα μπορούσε να αποτελέσει έναυσμα για

³⁹ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 96.

Βλ. επίσης: Z. Solomon and M. Mikulincer, Trajectories of PTSD: *The American Journal of Psychiatry*, 2006, 163(4), pp. 659-666.

την περαιτέρω διερεύνηση της δημόσιας παρουσίας των θυμάτων αποκλειστικά μέσω της τηλεόρασης.

Τέλος, θεωρούμε ότι η παρούσα μελέτη, μπορεί να αποτελέσει γόνιμο έδαφος, ώστε το εν λόγω φαινόμενο, δηλαδή η πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας, να μελετηθεί περαιτέρω με τη μέθοδο της συγκριτικής πολιτικής, προεκτείνοντας – στα μέτρα του εφικτού – την έρευνα σε ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες ήρθαν αντιμέτωπες με παρόμοια φαινόμενα.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΘΥΜΑΤΑ

Κεφάλαιο Πρώτο. Θεωρητική πλαισίωση

1.1.1. Θυματολογία: Όροι και έννοιες

Η θυματολογία αποτελεί έναν κλάδο της Εγκληματολογίας και η υπαγωγή της σε αυτή έγκειται στο γεγονός ότι το θύμα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του εγκλήματος. Το υποκείμενο της θυματοποίησης είναι πάντα παρόν, σε λανθάνουσα μορφή, με ρητό ή άρρητο τρόπο, συνειδητά ή ασυνειδήτα, σε κάθε λόγο περί εγκλήματος, το θύμα είναι το συστατικό στοιχείο του¹. Η θυματολογία, ως διακριτή επιστήμη, ασχολείται με τη μελέτη του θύματος του εγκλήματος, όχι μόνο στα πλαίσια του συμβάντος της θυματοποίησης αλλά και του συστήματος απονομής της ποινικής δικαιοσύνης. Ο κλάδος της Θυματολογίας, είναι σχετικά πρόσφατος, και ως τομέας της Εγκληματολογίας, της οποίας οι απαρχές βρίσκονται τον 19^ο αιώνα, δείχνει ότι το ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο της Ευρώπης έστρεψε το ενδιαφέρον των εγκληματολόγων αλλά και των κοινωνιών προς το υποκείμενο που υπέστη κάποιας μορφής βλάβη². Η θυματολογία που άρχισε να αναπτύσσεται κατά τη δεκαετία του 1950 σηματοδοτεί ότι ο απόηχος και η αποτίμηση των συνεπειών του Β' ΠΠ, ανέδειξαν ως κυρίαρχη αξία την ανθρώπινη ύπαρξη και την ίδια τη ζωή, έπειτα από τα αναρίθμητα θύματα του πολέμου αλλά και του Ολοκαυτώματος. Η κοινωνική απαίτηση για μια «καλύτερη κοινωνία» που διαπέρασε τα δυτικά κράτη, αντανakλάται σε πλείστες άλλες επιστήμες και πεδία κοινωνικού ενδιαφέροντος (οικονομία, πολιτική, ιδεολογία, πολιτισμός). Ως εκ τούτου, συμπαρέσυρε και τις θεωρητικές/ερευνητικές τάσεις της εγκληματολογίας.

Στη γέννηση της θυματολογίας συναντώνται δύο κύριες τάσεις. Η πρώτη θεωρεί τη θυματολογία ως κλάδο της εγκληματολογίας που ασχολείται αποκλειστικά με την εγκληματική θυματοποίηση. Η δεύτερη, αντιμετωπίζει τη θυματολογία ως ανεξάρτητη και αυτόνομη από την εγκληματολογία επιστήμη, με αντικείμενο μελέτης όλες σχεδόν τις μορφές θυματοποίησης του ανθρώπου (φυσικές καταστροφές, θύματα πολέμου,

¹ Β. Αρτινοπούλου και Α. Μαγγανάς, *Θυματολογία και όψεις θυματοποίησης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996, σ. 7 – 9.

² E.A. Fattah, «Victims and victimology: the facts and the rhetoric», *International Review of Victimology*, 1989, 1 (1), p. 43 – 46.

κ.ά). Οι δύο αυτές τάσεις, έχουν χαρακτηριστεί από τους μετέπειτα θεωρητικούς του κλάδου ως η «επιστημονική» και η «ανθρωπιστική» θυματολογία, κάνοντας έτσι μια σαφή διάκριση μεταξύ των στόχων των δύο τάσεων³. Οι αναφερθείσες διακριτές τάσεις, γέννησαν τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις, την θετικιστική θυματολογία, τη ριζοσπαστική και την κριτική (οι δύο τελευταίες ανήκουν στο ρεύμα της ανθρωπιστικής θυματολογίας, ενώ η πρώτη στην επιστημονική).

Η θετικιστική θυματολογία επηρεάζεται από την άποψη ότι το έγκλημα, όπως και όλα τα άλλα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα, προκαλείται από παράγοντες και διαδικασίες που μπορούν να ανακαλυφθούν με επιστημονική έρευνα⁴. Αλλά ενώ οι θετικιστές εγκληματολόγοι αποδίδουν τα αίτια του εγκλήματος σε διάφορες δυνάμεις (συμπεριλαμβανομένων των περιβαλλοντικών και γενετικών παραγόντων) που δρουν στους δράστες και είναι πέρα από τον έλεγχό τους, οι πρώτοι θετικιστές θυματολόγοι ενδιαφέρονταν για την πιθανότητα ορισμένα θύματα να συμβάλλουν κατά κάποιο τρόπο στη δική τους θυματοποίηση. Ο Von Hentig⁵ και ο Mendelsohn⁶, για παράδειγμα, ενδιαφέρονταν για την παρατήρηση και τον εντοπισμό κανονικοτήτων ή μη τυχαίων προτύπων θυματοποιητικών γεγονότων και για τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένους τύπους θυμάτων που θα μπορούσαν στη συνέχεια να κατηγοριοποιηθούν στο πλαίσιο διαφόρων τυπολογιών. Για παράδειγμα, τα θύματα ταξινομούνταν ανάλογα με το πόσο «επιρρεπή» ήταν ώστε να προκαλέσουν το συμβάν θυματοποίησης, δηλαδή ανάλογα με το βαθμό «ενοχής» που παρουσίαζε το θύμα. Η επιρροή της θετικιστικής θυματολογίας μπορεί να θιγεί σε επίπεδο χάραξης πολιτικής όσον αφορά τόσο την ανάπτυξη και την εφαρμογή τεχνικών έρευνας θυμάτων όσο και την έναρξη επίσημων εκστρατειών για την ενθάρρυνση των θυμάτων που μπορεί να είναι επιρρεπή σε διάφορους τύπους θυματοποίησης να λάβουν μέτρα για τη μείωση των σχετικών κινδύνων.

³ Στο ίδιο.

⁴ M. Cavadino and J. Dignan, *The penal system: an Introduction*, 3rd edition, London: Sage 2002.

⁵ H.V. Hentig, *The criminal & his victim; studies in the sociobiology of crime*, Yale University Press, 1948.

⁶ B. Mendelsohn, *Victimology and the Needs of Contemporary Society*, The Victimological Clinic: Technical Sciences and Prophylaxis of Accidents, 1973.

Η ριζοσπαστική θυματολογία, από την άλλη, απορρίπτει τα θεωρητικά θεμέλια της θετικιστικής θυματολογίας. Αντί να ερμηνεύει τη θυματοποίηση ως προϊόν των προσωπικών χαρακτηριστικών των μεμονωμένων θυμάτων, η προσοχή δίνεται σε δομικούς παράγοντες που σχετίζονται με τον τρόπο οργάνωσης της κοινωνίας, καθώς και στο ρόλο του ίδιου του κράτους και του νομικού συστήματος στην κοινωνική κατασκευή τόσο των θυμάτων όσο και των δραστών. Εξεταζόμενος από αυτή την οπτική γωνία, ο ορισμός και η ταυτότητα των θυμάτων δεν είναι καθόλου αυτονόητος, αφού επεκτείνεται σε όσους καταπιέζονται και, επομένως, θυματοποιούνται, τόσο από τους «ισχυρούς», όσο και από εκείνους που ενεργούν για λογαριασμό του κράτους, συμπεριλαμβανομένων της αστυνομίας και των σωφρονιστικών υπηρεσιών. Για πολλούς ριζοσπάστες εγκληματολόγους οι εν λόγω γνώσεις είχαν ως αποτέλεσμα την τάση να βλέπουν τους παραβάτες ως τα κύρια θύματα της κρατικής καταπίεσης και να υποβαθμίζουν ή να αγνοούν εντελώς εκείνους που με τη σειρά τους θυματοποιούνται από αυτούς. Για άλλους, συμπεριλαμβανομένης μιας ομάδας που έγινε γνωστή ως «ριζοσπαστικοί αριστεροί ρεαλιστές»⁷, τα ευρήματα της πρώτης βρετανικής έρευνας για την εγκληματικότητα τους προειδοποίησαν για το γεγονός ότι τα περισσότερα ληστρικά εγκλήματα δεν στρέφονταν κατά της πλούσιας αστικής τάξης αλλά κατά των φτωχότερων μελών της κοινωνίας, τα οποία τείνουν να ζουν ανάμεσα στους υπεύθυνους για τέτοια εγκλήματα. Άλλοι ριζοσπάστες θυματολόγοι παρακινήθηκαν λιγότερο από εμπειρικά ευρήματα παρά από τις δικές τους κανονιστικές προτιμήσεις.

Ο Robert Elias⁸, για παράδειγμα, προσπάθησε να τοποθετήσει μια προοπτική ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην ατζέντα της θυματολογίας. Ο στόχος του ήταν εν μέρει να επινοήσει ένα πιο αντικειμενικό και λιγότερο παρεκβατικό κριτήριο με το οποίο θα μπορούσε να οριστεί και να μετρηθεί η θυματοποίηση, και εν μέρει να κινητοποιήσει την υποστήριξη υπέρ των μέτρων «για την ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου» εκ μέρους των θυμάτων. Αυτή η αναπροσαρμογή στο πεδίο της ριζοσπαστικής θυματολογίας αντανακλάται επίσης σε κάποιες συγκεκριμένες τάσεις στο ευρύτερο κίνημα των θυμάτων. Σε πολιτικό επίπεδο, οι ανησυχίες του νέου αριστερού ρεαλισμού αντικατοπτρίστηκαν σε μια δέσμευση για τη βελτίωση της τύχης των «απλών»

⁷ J. Lea, and J. Young, *What is to be Done about Law and Order?* London: Penguin 1984.

⁸ R. Elias, "Transcending our social reality of victimization: towards a new victimology of human rights", *Victimology*, 10: 6-25, 1985.

θυμάτων, χωρίς να υιοθετηθούν απαραίτητα οι ιδιαίτερα κατασταλτικές αντιδράσεις απέναντι στους δράστες που συνδέονται με τους πιο συντηρητικούς υποστηρικτές του νόμου και της τάξης⁹.

Η κριτική θυματολογία, τέλος, ασχολείται με τον τρόπο που καθορίζεται η «ετικέτα» του θύματος. Δηλαδή, το ερώτημα αυτής της σχολής σκέψης περιστρέφεται γύρω από το «ποιοι παράγοντες είναι σημαντικοί για να καθορίσουν αν θα την αποδώσουν ή όχι». Τέτοιου είδους ερωτήματα βέβαια αναγνωρίζουν την ενδεχομενικότητα στην ανάδειξη των θυμάτων, και εισάγουν παράγοντες όπως η χρονική στιγμή/περίοδος και οι διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, στις κρίσιμες μεταβλητές για το ποιος θεωρείται εντέλει θύμα. Η συγκεκριμένη σχολή σκέψης επέστησε επίσης την προσοχή στην κοινωνική τάξη, σχετικά με τη διαμόρφωση τόσο της διαδικασίας και του προτύπου της θυματοποίησης όσο και της ικανότητάς της κοινωνίας ή της προθυμίας της να τα αναγνωρίσει ως αυτό που είναι¹⁰.

Ωστόσο, δεν ήταν μόνο η κοινωνική τάξη στους παράγοντες αναγνώρισης των θυμάτων. Η φυλή, για παράδειγμα, είναι ένας άλλος παράγοντας που, όπως και το φύλο, εμπλέκονται στη διαδικασία της θυματοποίησης και, μέσω της επίδρασής τους στις κοινωνικές συμπεριφορές, μπορούν επίσης να αποκρύψουν αυτές τις διαδικασίες, εκτός και αν και μέχρι να αποκαλυφθούν από αγωνιστές, κοινωνικούς σχολιαστές και άλλους διαμορφωτές της κοινής γνώμης. Η κριτική θυματολογία έχει αναδείξει τη σημασία του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση τόσο των πρακτικών θυματοποίησης όσο και των ευαισθησιών μας απέναντί τους¹¹. Ακόμα πιο σημαντικό, ίσως, η κριτική θυματολογία θα πρέπει να μας προειδοποιήσει για το γεγονός ότι έννοιες όπως «θύμα» και «θυματοποίηση» αμφισβητούνται και, όντας ιστορικά και πολιτισμικά συγκεκριμένες, είναι τόσο αλλοιώσιμες όσο και καθολικές. Αξίζει επίσης να επισημανθεί ότι, ίσως λόγω της συμπάθειας που προκαλεί, η εικόνα του «θύματος» είναι ικανή μερικές φορές να χειραγωγηθεί ή να αξιοποιηθεί, είτε για

⁹ J. Dignan, *Understanding victims and restorative justice*, Open University Press 2004, σ. 52.

¹⁰ D. Miers, "Positivist Victimology: A critique", *International Review of Victimology* I: 3 – 22, 1989, p. 3.

¹¹ J. Dignan, *Understanding victims and restorative justice*, ό.π., σ. 53.

να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα των θυμάτων καθ'αυτών, είτε συγκεκριμένων ομάδων θυμάτων, είτε ακόμη και άλλων στόχων συνολικά¹².

1.1.2. Η κοινωνιολογία των θυμάτων

Η προσέγγιση της κριτικής θυματολογίας, σχετικά με τη σημασία του ιστορικού και πολιτισμικού πλαισίου στη διαμόρφωση της θυματικής ταυτότητας ήταν το υπόστρωμα, μέσω του οποίου οι πρώτοι κοινωνικοί επιστήμονες ενδιαφέρθηκαν για το «θυματικό φαινόμενο». Οι κοινωνικοί επιστήμονες ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική κατηγορία των θυμάτων, καθώς η εμφάνιση των θυμάτων συμπίπτει (ή και δημιουργείται) με την εκτεταμένη εδραίωση των δημοκρατικών ελευθεριών και την ανάδειξη της ατομικότητας σε πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης. Ο τρόπος συγκρότησης της θυματικής ταυτότητας, και η υποδοχή των θυμάτων από το κοινωνικό σώμα, διαφοροποιεί την κοινωνιολογία των θυμάτων από την θυματολογία, εφόσον η δεύτερη ασχολείται με τη μελέτη του θύματος ενός εγκλήματος, στα πλαίσια της εγκληματογένεσης, όσο και του συστήματος απονομής ποινικής δικαιοσύνης

Ο René Girard επεσήμανε ότι ανήκουμε στη μόνη κοινωνία που αναγνώρισε τα δικαιώματα των θυμάτων επειδή ήταν θύματα¹³. Αυτή η φαινομενικά κυκλική διατύπωση, δηλαδή η αναγνώριση μιας κατάστασης πραγμάτων που γεννά ένα δικαίωμα, αποδέχεται πολύ περισσότερα από την απλή αντιστοίχιση του δικαιώματος με το γεγονός. Πρόκειται για κάτι πολύ περισσότερο από τη συμβολική αναγνώριση. Μαρτυρεί μια βαθιά κοινωνική τάση μετατόπισης του δείκτη από την ατομική ευθύνη - αυτό που το άτομο πρέπει να αναλάβει ως άτομο - σε μια μορφή συλλογικής ευθύνης - αυτό που τα άτομα που αποτελούν μια κοινωνία πρέπει να αναλάβουν συλλογικά¹⁴. Πρόκειται για τη μετατόπιση της σχέσης ευθύνης από το άτομο στη συλλογικότητα

¹² Στο ίδιο, σ. 56.

¹³ R. Girard, *Η βία και το ιερό: το εξιλαστήριο θύμα*, Μετάφραση: Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 2017, σ. 538 – 541.

¹⁴ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 110 – 118.

και, τελικά, για την αναδιαμόρφωση της ίδιας της δομής των κοινωνιών της νεοτερικότητας. Σε κάθε περίπτωση, γινόμαστε μάρτυρες ενός είδους αντιστροφής της αντίληψής μας για το θύμα και για τη θέση και τον ρόλο που θα μπορέσει να διαδραματίσει στην κοινωνία μας¹⁵.

Στις κοινωνίες της ύστερης νεοτερικότητας, η εκτεταμένη εδραίωση των δημοκρατικών ελευθεριών συνδέθηκε με την ενίσχυση της εξατομίκευσης¹⁶. Όλες οι κοινωνικές κατηγορίες που προκύπτουν από την απονέκρωση των συλλογικών δεσμεύσεων του παρελθόντος, στο σύγχρονο κοινωνικό περιβάλλον γεννιούνται και πεθαίνουν. Κατηγορίες των οποίων την ύπαρξη θεωρούμε φυσική, είναι στην πραγματικότητα πολύ πιο πρόσφατες απ' όσο πιστεύουμε, όπως για παράδειγμα η παιδική ηλικία που έγινε διακριτή μόλις τον 19^ο αιώνα¹⁷. Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση των θυμάτων, η οποία αναδύθηκε ως υποκείμενο σε ένα διάστημα τριάντα χρόνων¹⁸. Οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι, και η μετέπειτα εξάπλωση της Δημοκρατίας, μετέβαλε σταδιακά τον τρόπο θεώρησης του ατόμου και της κοινωνίας. Στον πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης τέθηκε το άτομο και σταδιακά το «όνειρο» της αυτοπραγμάτωσης του μετατράπηκε σε πολιτικό και κοινωνικό διακύβευμα. Ως εκ τούτου, όταν θίγεται το δικαίωμα του ατόμου στην αυτοπραγμάτωση, από τη βία μιας άλλης ομάδας, ή μιας τεχνολογικής καταστροφής, θίγεται ταυτόχρονα ο πυρήνας της ατομικής ύπαρξης¹⁹.

Παρά τις ετερογένειες και τις ξεχωριστές προσωπικές ιστορίες, τα θύματα αντιμετωπίζονται με τον ίδιο μεριμνικό τρόπο στις σύγχρονες φιλελεύθερες δημοκρατίες, γεννώντας έτσι μία ξεχωριστή κοινωνία θυμάτων²⁰. Η εμφάνιση των θυμάτων ως διακριτή κοινωνική κατηγορία αποτελεί ένα σύμπτωμα, που αποκαλύπτει

¹⁵ E. Gardien, «Se reconnaître victime: processus collectif de sémantisation d' une experience singulière», στο *Victimes du présent, victimes du passé: vers la sociologie des victimes*, E. Bogalska-Martin (Ed.), ό.π., σ. 119 – 134.

¹⁶ U. Beck – E. Beck – Gernsheim, *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*, Sage, London 2002, σ. 1 – 41, A. Giddens, *Modernity and self- identity: self and society in the late modern age*, Polity Press, Cambridge 1991.

¹⁷ C. Eliacheff, and D. Soulez Larivière, *Le temps des victimes*, Editions Albin Michel, Paris 2007, σ. 12.

¹⁸ G. Erner, *La société des victimes*, ό.π., σ. 17.

¹⁹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 56 – 57.

²⁰ J. M. Chaumont, *La concurrence des victimes: génocide, identité, reconnaissance*, La Découverte, Paris 1997.

μία μετατροπή στην ευαισθητοποίηση, έχοντας ως εφαλτήριο την ανάδυση της δημοκρατίας²¹. Η ανάδυση των θυμάτων ως διακριτή ομάδα υπογραμμίζει ακριβώς την άρνηση του πόνου. Σε αντίθεση με τις προνεωτερικές κανονικότητες, όπου οι άνθρωποι συμβίωναν με τον πόνο ανίκανοι να αντισταθούν, στις μεγάλες δημοκρατίες της Δύσης του 20^{ου} αιώνα το να υποφέρεις έγινε κάτι το απαράδεκτο και σκανδαλώδες²². Η μεταβολή στον τρόπο θεώρησης του ανθρώπου και δη της κοινωνίας, έφερε μαζί της, την ανάδυση νέων αξιών μέσω της άρνησης του πόνου. Τα θύματα ενσαρκώνουν μία νέα μορφή ιερότητας²³. Εκείνης που με θρησκευτικούς όρους και με χριστιανική χροιά, απαγορεύει την ιεροσυλία και υποστηρίζει την γλωσσολογική ρίζα της λέξης του θύματος, δηλαδή την θυσία.

Το θύμα βέβαια δεν αποτελεί νέα ιδέα στη Δύση, καθώς ο χριστιανισμός δομείται πάνω στην ιδέα του θύματος, μέσω της εικονοποίησης του πόνου πάνω στο Σταυρό στα πλαίσια της αναπαράστασης του Θείου δράματος. Στο παρελθόν όμως, το θύμα εξυπηρετούσε μια θρησκεία, εντούτοις με τις σύγχρονες κοινωνικές επιταγές το ίδιο το θύμα έχει μετατραπεί σε ένα είδος θρησκείας, φέρνοντας μαζί του τα δικά του τελετουργικά, τα δικά του δόγματα και ιερά, τη δική του μνημοτεχνική εν γένει. Στις νεότερες και μοντέρνες κοινωνίες της Δύσης δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ταλαιπωρία του ατόμου, που εγκιβωτίζει την έννοια του πόνου. Η θυματοποίηση μοιάζει αρκετά σημαντικό γεγονός ώστε να συνδέσει άτομα με κατά τα άλλα ελάχιστα κοινά γνωρίσματα. Ο πόνος είναι η μόνη σύνδεση μεταξύ ετερόκλητων καταγωγικά ατόμων που είτε το θέλουν είτε όχι, θεωρούνται εφεξής θύματα, συμμετέχοντας έτσι στην ίδια κοινωνική κατηγορία²⁴.

Ο όρος θύμα καταγωγικά έχει τις ρίζες του στη λατινική λέξη “victima”, που περιέχει την έννοια της θυσίας. Η θυσία συνεπάγεται σε απώλεια, όχι μόνο της φυσικής παρουσίας αλλά και την απώλεια δικαιωμάτων, ειρηνικής συνθήκης διαβίωσης, ασφάλειας κ.ά. Με τον όρο θύμα χαρακτηρίζεται όποιο άτομο σκοτώθηκε, τραυματίστηκε, υπέστη βασανισμό, καταπίεση, ή οποιαδήποτε άδικη μεταχείριση ή

²¹ G. Emer, *La société des victimes*, ό.π., σ.18.

²² Στο ίδιο, σ.19.

²³ C. Eliacheff, and D. Soulez, *Le temps des victimes*, ό.π., σ. 22 – 24.

²⁴ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 128.

καταστροφή, ανεξάρτητα από τις αιτίες που οδήγησαν στις συνέπειες αυτές²⁵. Εν αντιθέσει με τις σύγχρονες δημοφιλείς αντιλήψεις η αναπόσπαστη σύνδεση μεταξύ των θυμάτων και εγκλήματος πραγματοποιήθηκε τις τελευταίες δεκαετίες. Μέχρι και τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στις χώρες του Δυτικού κόσμου το θύμα σχετιζόταν πιθανότατα με μία γενική ατυχία που οι ρίζες της βρίσκονταν σε άλλους παράγοντες αλλά όχι στο έγκλημα, προσδίδοντας έτσι μια θεοκρατική ερμηνεία του πόνου. Με την εδραίωση και την διάχυση της δημοκρατίας, του πολιτικού μορφώματος δηλαδή που αποτελεί μία σχέση νοερής ισότητας μεταξύ των ατόμων (παρά τις πραγματικές ανισότητες), φάνηκε εξελικτικά να απαγκιστρώνεται το θύμα από το έγκλημα. Απομονώνοντας και προοδευτικά αναδεικνύοντας τις συνέπειες που δέχεται το θύμα, τα δεινά του άλλου έπαψαν να αφορούν μόνο τον ίδιο, αλλά μετατράπηκαν στα πλαίσια της φαντασιακής σχέσης ισότητας, σε δεινά που αφορούν ή αγγίζουν το σύνολο της κοινωνίας²⁶. Στην πραγματικότητα, η άρνηση των δεινών των άλλων σημαίνει ότι κανείς δεν μπορεί να ανεχτεί τον πόνο για τον εαυτό του. Η ανησυχία για τους άλλους είναι επίσης μια ανησυχία για τον εαυτό του²⁷.

Με τη θυματοποίηση του ατόμου λοιπόν, ξεκινούν ταυτόχρονα δύο διαδικασίες. Η πρώτη έχει σχέση με την υποκειμενική εκτίμηση και αξιολόγηση του συμβάντος από το θύμα και η δεύτερη με την αντίδραση του θύματος σε ό, τι έπεται, έχοντας εξωστρεφή χαρακτήρα, επικοινωνώντας την εμπειρία του δηλαδή με το κοινωνικό σώμα. Οι δύο αλληλοεξαρτώμενες διαδικασίες, έχουν ως καταληκτικό σημείο την κοινωνική αποδοχή. Η κοινωνική αποδοχή είναι ο ρυθμιστής της ανάδυσης της ταυτότητας του θύματος ή της εσωστρέφειας. Η σχέση του κάθε ατόμου με τη σύγχρονη κοινωνία χαρακτηρίζεται εξάλλου από τη σφραγίδα της προστασίας, από την εκτεταμένη ασφάλεια της ατομικής του ύπαρξης, από τη βεβαιότητα ότι, σε πολλές δυσμενείς περιστάσεις, θα διασωθεί από κοινωνικές αντιδράσεις το αίσθημα ότι εμπίπτει σε κάποια μορφή θύματος θα τον οδηγήσει να στραφεί σε αυτή την κοινωνία για να λάβει την πρόσθετη μοναδική προστασία την οποία αισθάνεται ότι δικαιούται.

²⁵ G. Filizzola, και G. Lopez, *Victimes et victimologie*, PUF, Paris 1995, σ.80.

²⁶ G. Erner, *La société des victimes*, ό.π., σ. 21.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 25.

Διότι όπου βρίσκουμε το θύμα, βρίσκουμε και το κοινωνικό σύστημα που το προστατεύει και του παρέχει ασφάλεια²⁸.

Υπάρχει επομένως μια σημασιολογική μετατόπιση που συντελείται όταν περνάμε από την παθητική στην ενεργητική μορφή της θυματοποίησης. Στην πραγματικότητα, μετακινούμαστε από το μητρώο του αντικειμενικού επιβλαβούς γεγονότος, στο μητρώο του υποκειμενικού, αυτό της αλλοίωσης της ταυτότητας. Και με τον τρόπο αυτό, επιτρέπουμε μια εκφραστική χρήση εντελώς διαφορετικής φύσης από εκείνη της παρατήρησης, της διαπίστωσης ή της καταγραφής του γεγονότος. Στις σύγχρονες κοινωνίες λοιπόν, υποστηρίζεται σε όλους ότι η ατομική ζημία πηγάζει πρώτα και κύρια από την αλλοίωση της ταυτότητας. Με άλλα λόγια, ότι δεν είσαι αυτός που θα έπρεπε να είσαι υπό το πρίσμα του πραγματικού προγενέστερου γεγονότος που θεωρείται ότι είναι το θύμα. Το θύμα επομένως, απευθύνεται στην κοινωνία, η οποία υποχρεούται, ως εκ τούτου, να αναλάβει μια συλλογική ευθύνη²⁹. Η ταυτότητα του ατόμου που έχει υποστεί βλάβη, οδηγεί έτσι σε μια μορφή απαίτησης για ειδική μεταχείριση, μια μορφή θετικής διάκρισης, ένα είδος αξίωσης για ειδική αναγνώριση: αυτή του θύματος. Αυτό που είναι ασφαλώς σημαντικό να τονιστεί είναι ότι δεν είναι τόσο το αντικειμενικό γεγονός που βρίσκεται στο επίκεντρο της αξίωσης, όσο η ίδια η κατάσταση του να «είσαι θύμα»³⁰, δηλαδή η ανάληψη της ταυτότητας του θύματος από το άτομο. Γι' αυτό μπορούμε να πούμε ότι σε αυτή τη συναλλαγή διαπραγματεύεται ένα κοινωνικό καθεστώς, μέσω της έκφρασης του υποκειμενικού αισθήματος του να είσαι θύμα και της κοινωνικής αποδοχής του. Είναι το «θύμα» ως τέτοιο που αναγνωρίζεται, προσδιορίζεται και αποκτά ένα κοινωνικό καθεστώς³¹.

Κατά συνέπεια, το «να είσαι θύμα» φιλοδοξεί να γίνει ένα αντικειμενικό γεγονός, ένα προϊόν του κοινωνικού ορθολογισμού που το έχει αποδεχθεί. Ίσως από ενδιαφέρον για τη δικαιοσύνη, ίσως από την έκλυση των συμπονετικών συναισθημάτων, δεν έχει σημασία, το θύμα αποκτά μια κοινωνική διάσταση αυταξίας. Είναι πλέον ένα ζήτημα

²⁸ M. Messu, *L'ère de la victimization*, Editions de l'Aube, La Tour-d'Aigues 2018, σ. 82.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 82 – 85.

³⁰ J. Sayah, «La victime et les mutations du droit de la responsabilité», στο *Victimes du présent, victimes du passé: vers la sociologie des victimes*, E. Bogalska-Martin (Ed.), ό.π., σ. 135 – 156.

³¹ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 81.

«κοινωνικού δικαίου», όπως το θέτει ο Francois Ewald³². Ένας «κοινωνικός νόμος» που μετατοπίζει το βάρος της απόδειξης από την αντικειμενική αλήθεια των γεγονότων στην υποκειμενική αλήθεια της ταυτότητας.

Ενώ το αστικό ή το ποινικό δίκαιο απαιτούσε από τους ιδιώτες να προσκομίσουν υλικές αποδείξεις της ζημίας που υπέστησαν, να την αποδείξουν αντικειμενικά, με το «κοινωνικό δικαίωμα» που παρέχεται στα θύματα, το αντικειμενικό γεγονός που επέφερε τη ζημιά/βλάβη δεν εμφανίζεται πλέον ως η μόνη αντικειμενική προϋπόθεση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν χρειάζεται καν να επιδειχθεί. Το «δικαίωμα στο θύμα», χορηγείται κυρίως με βάση το υποκειμενικό συναίσθημα, υπερισχύει του ατόμου που ισχυρίζεται ότι είναι το θύμα, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι μπορεί να παρουσιάσει την υποθετική σύνδεση μεταξύ του προσώπου του και της αιτιώδους θυματοποίησης που επικαλείται.

Ο όρος θύμα, επομένως, μετακινείται από το μητρώο της περιγραφής σε εκείνο της έκφρασης του υποκειμενικού συναισθήματος. Το να είσαι θύμα δεν είναι πλέον πρωτίστως θέμα δήλωσης, διαπίστωσης των γεγονότων της υπόθεσης και περιγραφής της τυχαίας διαδικασίας. Το να είσαι θύμα γίνεται ο τρόπος έκφρασης ενός υποκειμενικά αισθητού τραύματος, μιας επίθεσης στην αυτοεικόνα, μιας διαταραχής της ταυτότητας. Αυτή η διαταραχή του Εαυτού είναι πάντοτε πιθανό να αναζητήσει και να βρει μια εξωτερική αιτία, αλλά δεν είναι πλέον η εξωτερική αιτία που έχει πρωταρχική σημασία- δεν είναι πλέον ο άμεσος σύνδεσμος, ο αιτιώδης με τη λογική έννοια, που υπερισχύει. Αυτό που υπερισχύει είναι το φαινόμενο της ταυτότητας³³, το κατ' εξοχήν υποκειμενικό συναίσθημα του να βλέπει κανείς το «ιδεώδες του εαυτού του» να μην εκπληρώνεται με αυτόν τον τρόπο, αμαυρωμένο από μια αιτιότητα που λειτουργεί κυρίως σε επιχειρηματολογικό, ενίοτε απλώς ρητορικό, επίπεδο. Από αυτή την άποψη, η ιδιότητα του θύματος καθίσταται βασικό γενικό χαρακτηριστικό της προσωπικής ταυτότητας³⁴. Ουσιαστικοποιεί το πρόσωπο που το διεκδικεί. Το καθιστά,

³² F. Ewald, *Ιστορία του κράτους πρόνοιας*, Μετάφραση: Κορασίδου Μαρία, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2000.

³³ A. Giddens, *Modernity and self- identity: self and society in the late modern age*, ό.π., Ζ. Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, μτφρ. Β. Τομανάς, Εκδόσεις Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2006.

³⁴ N. Aubert (Ed.), *L' individu hypermoderne*, Eres, Ramonville – Saint Agne 2004.

δυνητικά αλλά και πραγματικά και μερικές φορές νομικά, μέλος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής κατηγορίας που είναι πιθανό να ενισχύσει την ταυτότητα του θύματος.

Το κλειδί της αποδοχής ή της απόρριψης, λοιπόν, της ταυτότητας του θύματος βρίσκεται στη κοινωνική συγκρότηση και το περιβάλλον που είναι σε ισχύ την στιγμή που λαμβάνει χώρα η θυματική κατάσταση. Στις σύγχρονες μεγάλες δημοκρατίες στον πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης βρίσκεται η αξία της ατομικότητας. Η οποία αποτελεί την προϋπόθεση της εμφάνισης των θυμάτων και της συγκρότησης νέων ταυτοτήτων εν γένει. Η απαραίτητη οικειότητα με το θύμα αναπτύσσεται σε περιβάλλοντα που ενισχύουν την εξατομίκευση ως μηχανισμό κοινωνικής αναγνώρισης. Αν οι αντιδράσεις στο τραυματικό γεγονός προκαλούν κοινωνική συγκίνηση που ενοποιεί την δημόσια σφαίρα, αίρονται αυτόματα οι δομημένες ταυτότητες που βρίσκονται σε ισχύ. Η εξατομίκευση της εμπειρίας των θυμάτων, γίνεται καμβάς πάνω στον οποίο θα σχεδιαστεί η στρατηγική αποκατάστασης των θυμάτων με στόχο, όχι μία παροδική ανακούφιση των πληγέντων αλλά μία πολιτική αντιμετώπισης των κινδύνων εν γένει³⁵. Η διαιώνιση της μνήμης των νεκρών μέσω μνημονικών τελετών ή ανέγερσης μνημείων και η υιοθέτηση προληπτικών κρατικών μέτρων πρόληψης αναδεικνύει ότι η αντίδραση της κοινωνίας στον θάνατο δεν είναι η απώθηση και η λήθη, αλλά η ενίσχυση της σημασίας της αξίας της ζωής και της ασφάλειας των πολιτών στα πλαίσια της αυτοδικαιωματικής αυτοπραγμάτωσης³⁶, για την οποία το κράτος έχει την ευθύνη ως εγγυητής των θεμελιωδών αυτών αρχών της δημοκρατίας³⁷.

Αντίθετα, σε περιπτώσεις που η κοινωνική συγκρότηση περνά από μεγάλες και συλλογικές ταυτότητες, ο χώρος εμφάνισης της θυματικής ταυτότητας είναι ασφυκτικά καθορισμένος³⁸. Η διαδικασία επαναδιατύπωσης της ταυτότητας του ατόμου, εξαιτίας της υποχώρησης της εξατομίκευσης, οδηγεί στην απλοποίηση των υπαρχουσών

³⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 125.

³⁶ G. Filizzola – G. Lopez, *Victimes et victimologie*, ό.π., σ. 113 – 121.

³⁷ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 152- 154.

³⁸ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», στο *05/05/2010: ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 177 – 209.

τάσεων συγκρότησης, απορρίπτοντας έτσι την αναγωγή σε νέα ταυτότητα. Το θύμα σε αυτό το πλαίσιο σιωπά, εφόσον δεν του δίνεται η δυνατότητα να εκφραστεί και να κερδίσει την συμπόνοια του ακροατηρίου³⁹. Ο ελιγμός αυτός παίρνει τον χαρακτήρα της αυτο-φροντίδας, καθώς το θύμα κάνει στροφή στο εσωτερικό του και αποφεύγει την επιβολή ταυτότητας από εξωτερικούς, στην περίπτωση μας κοινωνικούς, παράγοντες, με το κίνδυνο όμως η σιωπηλή στροφή αυτή να μετατραπεί σε ένδειξη ενοχής προς τα έξω⁴⁰.

Εν καιρώ ειρήνης, η εικόνα του θύματος εντάσσεται στο συλλογικό θρήνο, ως μία νέα πτυχή. Ο τυχαίος και άγνωστος συμπολίτης που θυματοποιείται εγείρει στις σύγχρονες μαζικές δημοκρατίες το συναίσθημα της ιδιοποίησης. Δηλαδή ότι στη θέση του, θα μπορούσε να βρίσκεται ο καθένας και ως εκ τούτου δημιουργούνται συνθήκες ανάσχεσης των αιτιών που προκάλεσαν τη θυματοποίηση. Υπάρχουν βέβαια κάποια σταθερά χαρακτηριστικά που δίνονται στο θύμα και οδηγούν στην αναγνώριση του, όπως η αθωότητα μέσω της έλλειψης ευθύνης και μέσω της ηθικής υπεροχής έναντι στον θύτη. Η αμφιρεπής στάση μιας κοινωνίας όμως απέναντι σε κάποιο θύμα σχετίζεται απόλυτα με την υπάρχουσα συγκρότησή της. Η συγκρότηση σε μεγάλες συλλογικές ταυτότητες που αναλύσαμε προηγουμένως, εντός δημοκρατικής κανονικότητας, αφορούν συνήθως την κάθετη πολιτικοποίηση της ζωής εν γένει καθώς το πολιτικό κεφάλαιο εμφιλοχωρεί σε όλα τα υπόλοιπα πεδία οργάνωσης (κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό με τους όρους του Bourdieu). Η κάθετη πολιτικοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης οδηγεί στην πραγματοποίηση⁴¹ των θυμάτων και ενισχύει την προσωποποίηση της πολιτικής. Ως εκ τούτου η απονέκρωση των μεσολαβήσεων μέσω της υπερπολιτικοποίησης, μετατρέπεται σε έναν ιδιότυπο εμφύλιο πόλεμο, όπου τον κύριο ρόλο διαδραματίζουν οι ενυπάρχουσες τυποποιημένες⁴² διχοτομήσεις της κοινωνικής ζωής, περιθωριοποιώντας έτσι αιτήματα με ατομικιστικά χαρακτηριστικά, όπως των θυμάτων.

³⁹ I. Primoratz, *The philosophy of terrorism: why blaming victims offers no justification for terrorist attacks*, LSE library services, 10 Jan 2015.

⁴⁰

⁴¹ Π. Μπέργκερ και Τ. Λούκμαν, *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, Νήσος, Αθήνα 2003, σ. 170.

⁴² Στο ίδιο, σ.68.

Η θυματοποίηση του ατόμου λοιπόν (ιδίως στις περιπτώσεις τρομοκρατικής, κρατικής και πολιτικής βίας) μπορεί να αναχθεί σε πολιτική ή κοινωνική υπόθεση⁴³ είτε μέσω της εσωτερίκευσης του χαρακτηριστικού του θύματος από εκείνους που είναι ή νομίζουν ότι είναι ενδιαφερόμενοι, δηλαδή όσοι μπορούν να ταυτιστούν με το θύμα. Είτε μέσω ενός κοινωνικού συμβολαίου το οποίο θα διέπεται από τη λογική της κοινωνικής προστασίας και του κοινωνικού χρέους απέναντι στα θύματα, άνευ διάκρισης. Η αναγωγή της θυματοποίησης του ατόμου σε κοινωνική υπόθεση, δηλαδή σε υπόθεση που αφορά το σύνολο της κοινωνίας, ο Michel Dobry, την ονομάζει «σκανδαλισμός»⁴⁴. Ο σκανδαλισμός λοιπόν αφορά μια υπόθεση η οποία από τη στιγμή που γίνεται γνωστή στο ευρύ κοινό, καταλαμβάνει χώρο στη δημόσια σφαίρα σε τέτοιο βαθμό που ουσιαστικά καλεί ολόκληρη την κοινωνία να εμπλακεί. Όταν μια υπόθεση πετύχει, τότε ονομάζεται κοινωνική υπόθεση. Όταν αποτύχει όμως, ωθείται πίσω στο άτομο και στην περίπτωση μας, ωθείται πίσω στο θύμα, μετατρέποντάς το σε υπεύθυνο των δεινών του⁴⁵. Μια από τις βασικές ιδιότητες της «κοινωνικής υπόθεσης» είναι, πράγματι, ο δυναμικός της χαρακτήρας και, όπως έδειξε ο Michel Dobry στις αναλύσεις του για πολιτικές κρίσεις, η ικανότητά της να διασχίζει περισσότερο ή λιγότερο καθιερωμένα όρια, όπως εκείνα που χωρίζουν του ιδιωτικού και του συλλογικού, του εσωτερικού και του εξωτερικού, αλλά το βέβαιο είναι ότι πολλές τέτοιες υποθέσεις γεννιούνται καθημερινά σε διάφορους κοινωνικούς χώρους. Το μεγαλύτερο μέρος τους όμως, μετά από λίγες ώρες, λίγες μέρες ή μερικές εβδομάδες, επιστρέφουν στο άτομο που υπέστη τη ζημία. Πηγαίνουν πίσω στην περιοχή όπου ξεκίνησαν, όπου συχνά παραμένουν υπό τη μορφή δυσaréσκειας και επίμονης ταλαιπωρίας, χωρίς να πετύχουν να κινητοποιήσουν ένα μεγάλο κοινό ή να τους βρουν βήμα λόγου στον δημόσιο χώρο. Σε περίπτωση όμως που πετύχουν να συγκινήσουν το κοινό, είναι πολύ πιθανό να προκαλέσουν συλλογικές κινητοποιήσεις υπέρ του ατόμου που θυματοποιήθηκε⁴⁶.

⁴³ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 87.

⁴⁴ M. Dobry, *Sociologie des crises politiques: La dynamique des mobilisations multisectorielles*, Presses de Sciences Po 2009.

⁴⁵ L. Boltanski, E. Claverie, N. Offenstadt, S. Van Damme, *Affaires, scandales et grandes causes: de Socrate à Pinochet*, ό.π., σ. 304 – 311.

⁴⁶ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 177 – 208. Στο ίδιο, βλ. Μ. Μαργκουδάκης, «Marfin: Οι αβεβαιότητες ενός πολιτισμικού τραύματος», σ. 131 – 156.

Οι κινητοποιήσεις υπέρ του ατόμου, θα προκύψουν από την ιδέα ότι υπάρχει ένα «κοινωνικό χρέος», ένα χρέος που οφείλει η κοινωνία σε εκείνους που έχουν υποφέρει από την έλλειψη «φυσικής», «βασικής» ή συνηθισμένης ανθρώπινης αλληλεγγύης, ούτως ώστε μέσω ενός συλλογικού αιτήματος να καθοριστεί η πολιτική δράση και η δράση αυτή να καθοδηγήσει με τη σειρά της, τη ρυθμιστική δράση του κράτους. Αν το δικαίωμα αναγνώρισης του θύματος, διαφοροποιημένης μεταχείρισης ή ακόμη και επανόρθωσης απορρέει από το χρέος που έχει προηγουμένως αναλάβει η κοινωνία σε σχέση με τα άτομα που έχουν βιώσει συγκεκριμένες αδικίες αλλά συνδέονται με ιστορικά προηγούμενα, τα οποία ακουμπάνε σε στερεότυπα και αντιλήψεις που μοιράζεται μια πλειοψηφική μερίδα της κοινωνίας, τότε η κοινωνική υπόθεση θα πετύχει, αφού θα ξετυλιχθεί στο πολιτικό επίπεδο. Σε αυτή την περίπτωση, οι πετυχημένες κοινωνικές υποθέσεις αντανakλούν κάτι που είναι βαθύτερα ριζωμένο στο όραμα του πληθυσμού για τις κοινωνικές σχέσεις, κάτι που αντλεί βαθιά από ένα κοινωνικό φαντασιακό, το οποίο κρίνει την αιτία της θυματοποίησης άδικη και για αυτό το λόγο κινητοποιείται.

Σε αυτό το σημείο, πρέπει να διευκρινιστεί ότι μια κινητοποίηση υπέρ του θύματος και γενικότερα η υποστήριξή του αφορά αρχικά την κοινωνική νοηματοδότηση της αδικίας που το θύμα υπέστη⁴⁷. Το νόημα της αδικίας για μια συγκεκριμένη κοινωνία και σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή ή περίοδο μπορεί να λειτουργεί ως τη σιωπηλή βάση, η οποία διακρίνει την αδικία που υπέστη το άτομο – θύμα ως άδικη ή δίκαιη. Η πιθανότητα όμως να υπάρχει σε μια κοινωνία και σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή κάτι σαν μια κοινή αίσθηση της αδικίας μπορεί προφανώς να θεωρηθεί απατηλό σε κάποιους γιατί σημαντικές τάσεις στην κοινωνιολογία και την ιστορία θεωρούν ότι υπάρχουν τόσες αντιλήψεις της αδικίας και επιπλέον υπάρχουν διαφορετικές ομάδες ή τάξεις, που μια ομάδα ή μια τάξη καταφέρνει να επιβάλει στους υπόλοιπους μια αυθαίρετη αντίληψη της δικαιοσύνης που αντιστοιχεί στα δικά της συμφέροντα ή στις δικές της ηθικές επιταγές⁴⁸. Εντούτοις, μέσω της εξέτασης των υποθέσεων που ανοίγουν στη δημόσια σφαίρα, μπορούμε να δούμε επακριβώς ότι σε τέτοιες περιπτώσεις, οι φορείς εκμετάλλευσης μιας «υπόθεσης» δοκιμάζουν την ύπαρξη μιας

⁴⁷ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 123 – 125.

⁴⁸ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 96 – 98.

κοινής αίσθησης αδικίας⁴⁹, εισάγοντας ερμηνείες που μπορούν να κατευθύνουν την κοινωνική πρόσληψη ενός συμβάντος ως δίκαιου ή αδίκου.

Επιπρόσθετα, η υποστήριξη του θύματος αφορά και το νόημα της ομαλότητας. Επιστρατεύοντας μία ιστορική προοπτική στην εξέταση των «κοινωνικών υποθέσεων» που αφορούν θύματα, μπορούμε να δούμε ποια συμβάντα θεωρούνται από μια κοινωνία ως ανεκτά και ποια ως μη ανεκτά⁵⁰. Κοντολογίς, μπορούμε να δούμε οι καταγγελίες ποιων θυμάτων θεωρούνται δικαιολογημένες και αντίστοιχα ποιων θυμάτων δεν χρειάζεται να ληφθούν υπόψη. Η απόρριψη μιας καταγγελίας, δηλαδή η απόρριψη του εκδηλωμένου πόνου ενός ατόμου – θύματος, γιατί το θύμα θα καταγγείλει τον δράστη της θυματοποίησης, άρα και την αιτία της, μπορεί να θεωρηθεί από το κοινωνικό σώμα ότι προέρχεται από ένα θύμα που είναι ένοχο, ανήθικο, ή ακόμη και αδιάφορο καθώς η αιτία της θυματοποίησής του δεν αφορά την πλειοψηφία του πληθυσμού. Ένα υποκειμενικό αίτημα (ενός θύματος) δεν μπορεί να μεταγραφεί σε κοινωνικό αίτημα για αλλαγή ή και για απλή καταγγελία, έχοντας ως γνώμονα μόνο το να διακηρυχθεί⁵¹. Πρέπει να συναντήσει μια προϋπάρχουσα κοινωνική συναίνεση για να γίνει. Πρέπει να ενταχθεί στο μητρώο του τι είναι αποδεκτό από την υπόλοιπη κοινωνία. Με άλλα λόγια, πρέπει να προβάλλει μια διεκδίκηση που να είναι αποδεκτή από την υπόλοιπη κοινωνία⁵². Και είναι ο βαθμός συνέπειας αυτής της συναινετικής βάσης που θα εγκρίνει ή θα αποθαρρύνει την αξίωση. Ως εκ τούτου, μια ιστορική προοπτική για τον εντοπισμό και την περιγραφή των συμβάντων θυματοποίησης και του κοινωνικού τους αντικτύπου, είναι πολύ χρήσιμη για να διαφανούν κοινωνικές λειτουργίες που με μια πρώτη ματιά δεν θα μπορούσαν να διαφανούν στα πλαίσια της αναζήτησης των αλλαγών ή των αδρανειών μιας κοινωνίας.

⁴⁹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 124.

⁵⁰ L. Boltanski, E. Claverie, N. Offenstadt, S. Van Damme, *Affaires, scandales et grandes causes: de Socrate à Pinochet*, ό.π., σ. 323 – 324.

⁵¹ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π., σ. 99.

⁵² Στο ίδιο.

1.1.3. Θύματα στην Ελλάδα: ιστορική αναδρομή

Εδώ και αρκετές δεκαετίες ο βαθμός προόδου, δημοκρατικότητας και κοινωνικής συνοχής μιας σύγχρονης κοινωνίας μετριέται και σταθμίζεται με τη βοήθεια νέων εργαλείων παραμέτρων. Το πόσο φιλελεύθερη, δημοκρατική, ευημερούσα και σύγχρονη ήταν μια χώρα – εν τέλει το ποια ήταν τα κυρίαρχα συναισθήματα και αξίες που μπορούσαν να κινητοποιήσουν τον πληθυσμό – αρχίσαμε να μπορούμε να το μετράμε με βάση τη σχέση που αυτή αναπτύσσει με τον κίνδυνο και την καταστροφή⁵³.

Οι προσδοκίες ασφαλείας των πολιτών από την τεχνολογία, η ματαίωση των τελευταίων και η ψυχική αποδιοργάνωση που προκαλεί μια καταστροφή, η σχέση μεταξύ αμέριμνης κανονικότητας και εγγενούς βαναυσότητας του συλλογικού θανάτου σε δυστύχημα, η κρατική φροντίδα για την ασφάλεια του πληθυσμού και ο τρόπος που αποκαθιστά τις πληγές που προκαλούν τα ακραία γεγονότα, η κινητοποίηση των θυμάτων μιας καταστροφής και η δεκτικότητα της κοινωνίας να τους ακούσει και να τους περιποιηθεί, η ικανότητα των πολιτών να στραφούν ενάντια σε κράτος και αγορά (όταν π.χ. αυτά μειώνουν τεχνηέντως και από κοινού το κόστος ασφαλείας ενός προϊόντος με αποτέλεσμα να προκληθούν θάνατοι ή ανεπανόρθωτες βλάβες) απαιτώντας δικαιοσύνη και αποζημιώσεις, όλα αυτά αποτελούν πλέον κρίσιμα στοιχεία κατανόησης του πολιτισμικού ορίζοντα μιας κοινωνίας⁵⁴. Είναι ταυτόχρονα πεδία καταγραφής του εκσυγχρονιστικού φορτίου μιας κοινωνίας. Πρόκειται στην ουσία για μια γραμματική που συνοψίζει και ενίοτε υπερβαίνει τα παραδοσιακά όργανα μέτρησης της κοινωνικής προόδου, για μια προσέγγιση στις σχέσεις που διατηρεί μια κοινωνία με τις αντιφάσεις του υπερμοντέρνου κόσμου, του καπιταλισμού της διακινδύνευσης, για να ακολουθήσουμε την ορολογία του εισηγητή αυτής της προσέγγισης, του Ούλριχ Μπεκ⁵⁵.

⁵³ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ.43.

⁵⁴ Π. Παναγιωτόπουλος, «Δημοκρατία και καταστροφές», το ΒΗΜΑ, 31/07/2019.

⁵⁵ U. Beck, *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, μτφρ. Η. Οικονόμου, Ν. Πανιώτης (Επιμ.), Εκδόσεις Πεδίο, Θεσσαλονίκη 2015.

Αν δούμε την Ελλάδα υπό το πρίσμα του αποτυπώματος των θυμάτων, μπορούμε να οδηγηθούμε σε μία σοβαρή επανεκτίμηση της πρόσφατης ιστορικής μας διαδρομής, αλλά και να έρθουμε αντιμέτωποι με αναπάντεχα ευρήματα. Μεταπολεμικά και περίπου για είκοσι χρόνια καταστροφές και θανατηφόρα δυστυχήματα, στις μεταφορές, στις πόλεις και στους χώρους εργασίας, «διαβάζονταν» είτε με τη γραμματική του Εμφυλίου είτε με το συντακτικό της υποταγής στη θεία τιμωρία. Νεκροί και τραυματίες από δυστύχημα ή φυσική καταστροφή δεν αποκτούσαν ποτέ την ταυτότητα μιας νέας συλλογικότητας που σκανδαλωδώς εθίγη. Κουβαλούσαν υποχρεωτικά τις προηγούμενες πολιτικές τους ταυτότητες και ακόμα και αν ήσουν θύμα της ίδιας καταστροφής δεν κοινωνούσες στον ίδιο πόνο. Σε ένα ναυάγιο του 1947⁵⁶ η διαμάχη για τα αίτια του πολύνεκρου δυστυχήματος θα γίνει αρένα των ομάδων που επέβαιναν στο πλοίο (κρατούμενοι κομμουνιστές, αστυφύλακες, ναυτικοί). Το 1966 όμως, σε συνθήκες υπερπολιτικοποίησης, με το πραξικόπημα επί θύραις, η κοινωνική αντίδραση στη ναυτική τραγωδία του «Ηράκλειον» αποκάλυψε μια διαφορετική Ελλάδα. Το πένθος δεν ήταν παθητικό. Η κοινωνία κινητοποιήθηκε και τίμησε τη μνήμη των θυμάτων, κράτησε το θέμα μακριά από ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, διαλεύκανε πλήρως τις αιτίες του ναυαγίου. Οι ένοχοι όλων των βαθμίδων τιμωρήθηκαν και άλλαξε ο επιχειρηματικός χάρτης της ακτοπλοΐας με την ίδρυση της ANEK και την επινόηση ενός νέου μοντέλου συμμετοχικής και υπεύθυνης επιχειρηματικότητας. Το αίτημα για μια καλύτερη ζωή και η πίστη σε μια τεχνολογία υπέρ των πολιτών είχαν νικήσει τον ζόφο και τη μοιρολατρία⁵⁷.

Η μεταπολιτευτική κοινωνία μπορεί να υπήρξε αδύναμη στις σχετικές κινητοποιήσεις της, εντούτοις η αξία της ζωής, ο φόβος της καταστροφής, το αίτημα δικαιοσύνης για τα θύματα και, κυρίως, η προσδοκία για ασφαλή ζωή υπήρξαν ο βασικός γνωστικός της ορίζοντας. Μετακινούμενοι προοδευτικά από τη δεκαετία του '80 σε αυτή του '90 βλέπουμε ότι τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια λειτουργούν ως ένα πρόπλασμα εναρμόνισης με τις εκσυγχρονιστικές τάσεις αντιμετώπισης των καταστροφών. Ευμάρεια και πίστη στην επιστήμη οργάνωναν έτσι μία άτυπη εκσυγχρονιστική ροπή

⁵⁶ Πρόκειται για το ναυάγιο του Χειμάρρα στις 5 Μαΐου 1945, στα ανοιχτά του Ευβοϊκού, με πάνω από 100 νεκρούς, βλέπε Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π.

⁵⁷ Βλέπε στο ίδιο, «Το ναυάγιο του Ηράκλειον στη Φαλκονέρα το 1966», σ.235.

που θα υπερνικούσε παραδοσιακές αδράνειες και ιδεολογικές δοξασίες. Αδύναμη μα συμπονετική στους σεισμούς του 1978-1981⁵⁸, δημιουργική στην Καλαμάτα το 1986⁵⁹, αποδιοργανωμένη στον καύσωνα του 1987⁶⁰, αλλά συνολικά σε όλη τη δεκαετία οι καταστροφές άρχισαν να εγγράφονται στο δημόσιο λόγο και να γίνονται ένα πλήρες κοινωνικό φαινόμενο. Τρανό παράδειγμα, η διαχείριση των πυρκαγιών καθ' όλη τη διάρκεια του '80⁶¹. Περνώντας στη δεκαετία του '90, η κοινωνία αποδεικνύεται επαρκής και κοσμοπολίτικη στον σεισμό του 1999⁶², η μεταπολιτευτική δημοκρατία ερχόταν σε αντιπαράθεση με τη μοίρα της καταστροφής.

Από ένα σημείο και έπειτα όμως αυτή η ορθολογική διαχείριση του ρίσκου φαίνεται να μετατράπηκε σε μια παράξενη άρνηση του κινδύνου. Εκεί που άλλοι διέβλεπαν τον κίνδυνο οικονομικής καταστροφής και μεταρρύθμιζαν το κοινωνικό τους κράτος, η Ελλάδα επέκτεινε μια ατελέσφορη και επίπλαστη ασφάλεια μέσω του κρατισμού⁶³. Ο φόβος και η ανησυχία είχαν εξαφανιστεί, με αποτέλεσμα η συλλογική συνείδηση να φτάσει σε ένα σημείο ασύνειδης κατάφασης της καταστροφής, σε μια μεταμοντέρνα μοιρολατρία που για πάνω από δέκα χρόνια καθηλώθηκε στην υπερπολιτικοποίηση και οδηγήθηκε σε μια υπερβατική προσέγγιση του σύγχρονου κόσμου και των κινδύνων του. Οι θανατηφόρες πυρκαγιές του 2007 δεν προκάλεσαν συμπόνια για τα θύματα⁶⁴. Αντιθέτως, η κοινωνία συνέπλευσε με την εξουσία στη συνωμοσιολογική περιγραφή των πραγμάτων και επικρότησε τη διαιώνιση του επιδοματικού ευδαιμονισμού που υποσχόταν το άκριτο μοίρασμα μετρητών σε διάφορους «πυρόπληκτους». Η εξέγερση των μεσαίων στρωμάτων μετά τη δολοφονία Γρηγορόπουλου, ένα χρόνο αργότερα μετέφερε το καταστροφικό γεγονός μέσα στον αστικό ιστό⁶⁵. Η τρίμηνη αυτή συνθήκη κατέστησε την πυρά οργανικό στοιχείο της ζωής στην πόλη.

Η φωτιά δεν θα αργούσε να επικυρώσει τη διάρρηξη του κοινωνικού συμβολαίου της Μεταπολίτευσης. Τον Μάιο του 2010 η εμφυλιοπολεμική διαταραχή μετατράπηκε σε

⁵⁸ Ι. Λογοθέτη, «Σεισμός 1981», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 536.

⁵⁹ Σ. Μπένος, «Καλαμάτα», στο ίδιο, σ. 241.

⁶⁰ Γ. Μαρκάτος, «Καύσωνας», στο ίδιο, σ.258.

⁶¹ Α. Ρετζέπη, «Πυρκαγιές», στο ίδιο, σ. 491.

⁶² Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ.363.

⁶³ Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα ως καταστροφική δημοκρατία: 2007-2018», το Βήμα, 07/08/2019.

⁶⁴ Στο ίδιο.

⁶⁵ Στο ίδιο.

ανθρωπιστική υποχώρηση⁶⁶. Οι δολοφονημένοι της Μαρφίν, θύματα εμπρησμού και λαϊκού λιντσαρίσματος, δεν θα δικαιώνονταν στη συλλογική μνήμη⁶⁷. Εκλύσεις βίας και φωτιάς στο φινάλε των Αγανακτισμένων του 2011 και στον πολλαπλό εμπρησμό της Αθήνας τον Φεβρουάριο του 2012 εγκαθίδρυσαν μια δημοκρατία-θεματικό πάρκο ερειπίων και καταστροφών. Η αξία της απρόσκοπτης επιδίωξης των ατομικών σχεδίων ζωής, της ασφάλειας, η πίστη στην επιστημονική γνώση και η διεκδίκηση της εμπειρικής αλήθειας είχαν πλέον εξοβελιστεί από τη δημόσια σφαίρα. Θα επικρατούσαν η ιδεολογική αφαίρεση, η εθνικιστική γενικότητα, μια κουλτούρα εμφυλίου, μια συμβιωτική σχέση με την καταστροφή με συνέπεια να γαλβανίσουν ένα συμπαγές αντίρροπο της εξατομίκευσης⁶⁸.

Από τη σύντομη αναδρομική περιήγηση των καταστάσεων κινδύνου και των θυμάτων που παράγουν, μπορούμε με ευκολία να εντοπίσουμε την κοινή συνισταμένη της αμφιρρεπούς στάσης (όταν αυτή εκδηλώνεται) της κοινωνίας απέναντι στα θύματα. Η έντονη διάχυση του πολιτικού ανταγωνισμού στην κοινωνική ζωή και η υπερπολιτικοποίηση που διαρρηγνύει τον ιδιωτικό βίο, αποτελούν ανασταλτικοί παράγοντες στην εμφάνιση των θυμάτων στον δημόσιο λόγο και χώρο. Η συμβιωτική σχέση της κοινωνίας με τη βία ως πολιτικό μέσο επίλυσης διαφορών και η ανοχή στον πολιτικό εξτρεμισμό εν γένει, εγκλώβισε για πάνω από μία εικοσαετία την εμφάνιση των θυμάτων τρομοκρατίας στην Ελλάδα⁶⁹.

Σε αντίθεση με τις φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές που ενίοτε ανέδειξαν την κοινωνία υπερασπιστή του δικαιώματος της προσωπικής αυτοβιογραφίας, στις περιπτώσεις όπου εισχωρεί το πολιτικό πεδίο ως εξηγητική ερμηνεία του θανάτου, τα θύματα περιθωριοποιούνται και αναλαμβάνουν τα ίδια την βιομέριμνά τους για αυτό που τους συνέβη. Η αδιαφορία που λαμβάνει τη μορφή αταβιστικής συμπεριφοράς, σε

⁶⁶ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 185.

⁶⁷ Β. Βαμβακάς, «Λόγοι απώθησης του βίαιου εξτρεμισμού: η τρομοκρατική ενέργεια εναντίον της Marfin και ο δημόσιος σχολιασμός της», στο 05/05/2010: *ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 115 – 130. Βλ. στο ίδιο, Μ. Μαραγκουδάκης, «Marfin: οι αβεβαιότητες ενός πολιτισμικού τραύματος», σ. 131 – 156.

⁶⁸ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 185.

⁶⁹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 354 – 360.

περιπτώσεις που ο κίνδυνος αφορά το πολιτικό πεδίο μάς δείχνει ότι η πολιτική πόλωση και η παντοδυναμία του πολιτικού ως ερμηνευτικού εργαλείου σχολιασμού της ζωής, θέτει τον κίνδυνο εντός του ατόμου και εκτός της κοινωνίας⁷⁰. Εν μέρει η αδιαφορία για την οποία μιλάμε εδώ, αποτυπώθηκε και στο ενδιαφέρον που επέδειξαν οι κοινωνικές επιστήμες, και η Ιστορία, στη μελέτη των θυμάτων βίας, παρά το γεγονός ότι στη μεταπολιτευτική Ελλάδα οι δολοφονίες, ιδιαίτερα από τρομοκρατικές οργανώσεις, είχαν ως συνέπεια ένα σεβαστό και μεγάλο αριθμό θυμάτων, Ελλήνων και μη.

1.1.4. Η παράκαμψη του ιδιωτικού

Οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως προείπαμε, συνήθισαν να καταπιάνονται με τη μελέτη του «δημόσιου φαινομένου» και να πριμοδοτούν, ιδίως η Ιστορία, τη μελέτη μεγάλων στιγμών του 20^{ου} αιώνα, που κατά ένα μεγάλο ποσοστό αφορούσε τον Εμφύλιο Πόλεμο και την εν γένει λειτουργία του μετεμφυλιακού κράτους. Στα πλαίσια αυτά, μέχρι πολύ πρόσφατα η μελέτη της μεταπολιτευτικής βίας εξέλιπε, αφήνοντας έτσι ένα μεγάλο κενό στη βιβλιογραφία που αφορούσε την τρομοκρατική δράση, η οποία τουλάχιστον για εικοσιεπτά συναπτά έτη είχε πληθωρική παρουσία στην ζωή της χώρας και κατά κάποιο τρόπο αποτέλεσε ένα από τα χαρακτηριστικά της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Και εννοούμε εδώ, ότι σε μία ιστορική καταγραφή των δεκαετιών του '80 και '90 η τρομοκρατική δράση δεν θα μπορούσε να είναι μία αυτόνομη μελέτη, καθώς μπλέχτηκε στην καθημερινή ζωή και παρήγαγε σημανόμενα, πολιτικά αποτελέσματα αλλά κυρίως συνέπειες που δεν γίνεται να αγνοηθούν σε μία μελέτη της Μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας.

Η ακαδημαϊκή έρευνα της μεταπολιτευτικής περιόδου εστιάζει στην περιγραφή και ανάλυση σε μεγάλη κλίμακα των ιστορικών και πολιτικών αφηγημάτων εγγράφοντας πολλές φορές στη θεματολογία τους την ιδιωτική σφαίρα των υποκειμένων ως μία

⁷⁰ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π. σ. 186.

ακόμη πτυχή της επιρροής των πολιτικών και δημόσιων δυνάμεων, παρουσιάζοντας ως επί των πλείστων μία ομαλή και μάλλον αναίμακτη μετάβαση σε συνθήκες δημοκρατικής κανονικότητας. Αν εστιάσουμε όμως στα θύματα της τρομοκρατίας μπορούμε να οδηγηθούμε σε μία σοβαρή επανεκτίμηση της πρόσφατης ιστορικής διαδρομής και να έρθουμε αντιμέτωποι με αναπάντεχα ευρήματα, που σίγουρα μπορούν να αναδείξουν ότι η δημοκρατική μετάβαση δεν ήταν τόσο ομαλή παρά μόνο φαινόταν ως τέτοια.

Οι συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης, δηλαδή τα θύματα των δολοφονιών φαίνεται να υπέπεσαν σε ένα καθεστώς αορατότητας, όχι μόνο στις κοινωνικές επιστήμες, αλλά και στη δημόσια σφαίρα. Η ισχνή παρουσία τους στη δημόσια ζωή, αλλά και η απουσία τους από τη συλλογική μνήμη οφείλεται, κατά κύριο λόγο, στην αδιαφορία που επέδειξε συνολικά η ελληνική κοινωνία απέναντι στη θυματοποίηση των ατόμων, ενώ εικάζουμε ότι στο χώρο των κοινωνικών επιστημών υπήρξε δισταγμός στην αναζήτηση, καταγραφή, και μελέτη του ιδιωτικού τους σύμπαντος, καθώς η ιδιωτική σφαίρα εν γένει, εγγραφόταν ως μία ακόμη πτυχή της επιρροής των πολιτικών και δημόσιων δυνάμεων, χωρίς να υπάρχει έμφαση στο υποκείμενο. Εκτός των άλλων βέβαια, το τρομοκρατικό φαινόμενο αποτέλεσε ένα θέμα ταμπού για το σύνολο της κοινωνίας, εφόσον μετά τη σύλληψη της 17N, οι συζητήσεις γύρω από την τρομοκρατική δράση, ακόμη και σε επιστημονικό επίπεδο, είχαν αποσπασματικό χαρακτήρα και σίγουρα δεν αποτέλεσαν σπέρματα για την κατασκευή ενός συλλογικού αφηγήματος που θα επέτρεπε στο μέλλον τον εμπλουτισμό, ή ακόμη και την αναθεώρηση ερμηνειών και πτυχών του αφηγήματος αυτού. Βέβαια, η έως τώρα έρευνα για τις ακροαριστερές τρομοκρατικές οργανώσεις, έχει εστιάσει κυρίως στην ανάλυση της 17N, δηλαδή έχει δοθεί έμφαση στην δράση και όχι στις συνέπειες.

Η βιβλιογραφική παράγωγή για την τρομοκρατική δράση προέρχεται από την ερευνητική δημοσιογραφία, που έχει περισσότερο περιγραφικό χαρακτήρα των γεγονότων της τρομοκρατικής της δράσης⁷¹. Υπάρχει βέβαια και το σημαντικό βιβλίο

⁷¹ Αλ. Παπαχελάς και Τ. Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2002. Γ. Πρετεντέρης, *Η αναμέτρηση: Ζωή και θάνατος της "17 Νοέμβρη"*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 2002. Γ. Καράμπελας, *Το ελληνικό αντάρτικο πόλεων 1974 – 1985*, Αθήνα: εκδόσεις Γραφές 2002. Β.Γ. Λαμπρόπουλος, *Πάτμου και Λαμάρεως γωνία: 17N, ΕΛΑ, 1η Μάη, Επαναστατικοί Πυρήνες: Οι απαντήσεις στα μυστικά της εγχώριας τρομοκρατίας*, Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες, 2003. Αντ.

του νομικού Κ. Μποτόπουλου, εντός του οποίου δίνεται μια συνοπτική εικόνα της δίκης της 17N⁷² Στην ελληνική και διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα αν και υπάρχει σταδιακή και συνεπής παραγωγή ερευνών στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών για την περίοδο αυτή⁷³, οι περισσότερες έρευνες έχουν επιδοθεί σε αναλύσεις που αφορούν κυρίως στο ιδεολογικό στίγμα των ακροαριστερών οργανώσεων και σε συγκριτικές μελέτες σχετικά με τα Ευρωπαϊκά παραδείγματα της δεκαετίας του 1970.

Αντίθετα, για τα θύματα τρομοκρατίας δεν υπάρχει παραγωγή ερευνών, ούτε στον ακαδημαϊκό χώρο, ούτε εκτός αυτού. Η μόνη περίπτωση, στην οποία η πρόσληψη των θυμάτων από το κοινωνικό σύνολο αναφέρεται ως δείκτης αποδοχής και απόρριψης της τρομοκρατικής δράσης αλλά ταυτόχρονα και ως ένας δείκτης εκσυγχρονισμού της κοινωνικής εμπειρίας, βρίσκεται σε άρθρο του Παναγή Παναγιωτόπουλου⁷⁴.

Στη διεθνή βιβλιογραφία όμως, τα πρώτα βήματα της ανάδειξης των θυμάτων τρομοκρατίας (και πολιτικής βίας) έχουν ήδη γίνει, ίσως βέβαια και λόγω της ισλαμιστικής τρομοκρατίας που άφησε τα σημάδια της στις δυτικές κοινωνίες τα τελευταία χρόνια. Θεωρητικές προσεγγίσεις για τις εκφάνσεις της κοινωνικής ταυτότητας που ονομάζουμε θύμα έρχονται, κατά κύριο λόγο, από την γαλλική σχολή των κοινωνικών επιστημών. Ο Guillaume Erner⁷⁵ έχει ασχοληθεί με την γέννηση και την εξέλιξη του όρου και ευρύτερα της θυματολογίας ως νέο επιστημονικό πεδίο, ενώ ο Michel Messu⁷⁶ από καθαρά κοινωνιολογική σκοπιά, εφηύρε τον όρο «κοινωνικό

Καρκαγιάννης, *Τρομοκρατία και αριστερά 1932-2010*, Αθήνα: Πόλις 2002. Χ.Η. Χαλαζιάς, *Ιδεολογία της ΕΟ 17N και του ΕΛΑ*, Εκδόσεις Βασδέκης, Αθήνα 1987. Τ. Παπάς, *17 Νοέμβρη: Από το μύθο στην πραγματικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2002.

⁷² Κ. Μποτόπουλος, *Η δίκη της μεγάλης δίκης*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2004.

⁷³ Μ. Μπόση, *Ελλάδα και τρομοκρατία: Εθνικές και διεθνείς διαστάσεις*, Αθήνα: Σάκκουλας 1996. Μ. Μπόση, *Περί του ορισμού της Τρομοκρατίας*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Π. ΤΡΑΥΛΟΣ 2000. Δ.Κ. Ψυχογιός, *Η πολιτική βία στην ελληνική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2013. J.B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, Αθήνα: Λυκαβηττός 2014. S. Karampampas, *How Has the Phenomenon of Revolutionary Groups Been Resilient in Greece? A Relational Study of Two Contentious Episodes (1965 – 2002)*, Διδακτορική Διατριβή, Department of Politics University of Sheffield 2017. Σ. Τριανταφύλλου και Η. Ιωκείμογλου, *Αριστερή τρομοκρατία, δημοκρατία και κράτος*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2003.

⁷⁴ Π. Παναγιωτόπουλος, , «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαυλιάν», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 101 – 104.

Επίσης, για μια πρώτη προσπάθεια θυματικής κοινωνιολογίας σχετικά με την πολιτική βία στην περίπτωση των θυμάτων της Μαρφίν, βλέπε: Π. Παναγιωτόπουλος, Α. Ναστούλης «Βάνουση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 177 – 209.

⁷⁵ G. Erner, *La société des victimes*, Editions La Découverte, Paris 2006.

⁷⁶ M. Messu, *L'ère de la victimization*, ό.π.

θύμα», ακριβώς για να δείξει ότι η κατασκευή του κοινωνικού υποκειμένου του θύματος, βασίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην αποδοχή του ατόμου που επλήγη από το κοινωνικό σύνολο. Οι Caroline Eliacheff και Daniel Soulez Lariviere⁷⁷ στο ίδιο μοτίβο θεωρητικής κάλυψης του πεδίου, ασχολούνται με τη σύμπλεξη των όρων της εξατομίκευσης και της θυματοποίησης που αναδύονται, κατά τη γνώμη τους, ταυτόχρονα ενώ η Ewa Bogalska-Martin⁷⁸ ισχυρίζεται ότι η οντογένηση του θύματος συμβαίνει όταν το ίδιο το θύμα επικοινωνεί την μαρτυρία του στο δημόσιο λόγο. Ένα στοιχείο που εισάγουν οι παραπάνω έρευνες και που το αναλύσαμε προηγουμένως, είναι η σχέση ατόμου/θύματος με την κοινωνία. Η Ewa Bogalska-Martin αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η μαρτυρία ενός θύματος μετωνυμικά είναι η ανάκριση του παρελθόντος από το παρόν⁷⁹.

Σε πιο εφαρμοσμένα παραδείγματα μελέτης, οι ερευνητές έχουν επισημάνει ότι ο ρόλος των θυμάτων και δη των μαρτυριών τους είναι σημαντικός καθώς δυνητικά μπορούν να επιτελέσουν δύο ρόλους. Αρχικά για τη βοήθεια, την ενημέρωση και την υποστήριξη της διαδικασίας ανάκαμψης των επιζώντων και των οικογενειών, αλλά και με σκοπό να επηρεάσουν τη δημόσια πολιτική, δηλαδή τη μεταρρύθμιση του νομικού πλαισίου γύρω από τις ανάγκες των θυμάτων⁸⁰. Κατά τη διαδικασία αυτού του «ανοίγματος» προς τον δημόσιο λόγο, ο Denis Peshanski⁸¹ έχει επισημάνει ως θεμελιώδες στοιχείο της επούλωσης των «τρομοκρατικών» πληγών του παρελθόντος την επιτέλεση μνημονικών τελετών. Οι δύο αυτές έρευνες βέβαια έχουν ένα κοινό στοιχείο, που στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες λειτουργεί ως συγκολλητικό υλικό μεταξύ θυμάτων-κοινωνίας. Σημείο αναφοράς τους είναι οι ισλαμιστικές τρομοκρατικές επιθέσεις, η πρώτη αφορά την 11/9 στις ΗΠΑ και η δεύτερη τις αλλεπάλληλες επιθέσεις στη Γαλλία την τελευταία δεκαετία. Ως εκ τούτου, η απειλή και ο κίνδυνος έχουν εξωγενή χαρακτήρα, κάτι που βοηθάει στην αναγνώριση των θυμάτων, καθώς οι πολίτες συσπειρώνονται γύρω από την μεγάλη εθνική συλλογική

⁷⁷ C. Eliacheff, and D. Soulez Larivière, *Le temps des victimes*, ό.π.

⁷⁸ E. Bogalska-Martin, *Victimes du présent, victimes du passé: vers la sociologie des victimes*, L'Harmattan, Paris 2004.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ B. Hoffman, A.B. Kasupski, *The Victims of Terrorism. An Assessment of Their Influence and Growing Role in Policy, Legislation and the Private Sector*, Santa Monica: RAND 2007, σ. 37.

⁸¹ D. Peschanski, *Mémoire et mémorialization*, Editions Hermann, Paris 2013.

ταυτότητα και φροντίζουν εν γένει τα θύματα των επιθέσεων αυτών καθώς είναι κοινωνοί ενός έθνους κράτους που εν προκειμένω επλήγη.

Σε μεγαλύτερη συνάφεια με την περίπτωση της Ελλάδας βρίσκονται οι έρευνες των Anna Cento Bull και Philip Cooke⁸² που εξετάζουν το ιταλικό παράδειγμα τρομοκρατίας, όπου η δράση των Ερυθρών Ταξιαρχιών υπήρξε από τις πιο αιματηρές εκδηλώσεις πολιτικής βίας του τρίτου και ακροαριστερού κύματος τρομοκρατίας⁸³. Οι συγγραφείς καταδεικνύουν τον ρόλο των θυμάτων ως «φορείς αλήθειας και δικαιοσύνης» καθώς πέρασαν από την αφάνεια σε ένα ενεργό ρόλο μέσω δημόσιων τοποθετήσεων σχετικά με την εμπειρία τους και μέσω της συμμετοχής τους σε τελετές μνήμης. Στο ίδιο πλαίσιο ο Javier Argomaniz⁸⁴ μελετώντας την περίπτωση της βασκικής τρομοκρατικής οργάνωσης ETA, υπέδειξε ότι τα θύματα απέκτησαν ορατότητα και αναγνώριση όταν κατάφεραν να συγκροτήσουν συλλογικά ένα αφήγημα αντίθετο από τον λόγο που εκπορευόταν από την τρομοκρατική οργάνωση.

Συνδυάζοντας λοιπόν, όλα τα ανωτέρω στοιχεία μπορούμε να καταλήξουμε ότι η κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατίας δεν είναι απροϋπόθετα θετική, κυρίως στις περιπτώσεις όπου η τρομοκρατική δράση έχει ενδογενή χαρακτηριστικά. Η μη αναγνώριση των θυμάτων και η αποσιώπηση του ιδιωτικού τους πόνου, τα καθιστά αφανή για τον κοινωνικό ιστό. Μέσω όμως των προσωπικών μαρτυριών, της συγκρότησης συλλογικών οργανώσεων διεκδίκησης και αποκατάστασης της δικής τους αλήθειας και τέλος με την επιτέλεση τελετών μνήμης (ακόμη και αν δεν

⁸² A. Cento Bull and P. Cooke, *Ending Terrorism in Italy*. New York: Routledge 2013.

Βλέπε επίσης, S. Vezzadini, «Not ideal victims but real victims: modes of response among survivors and families of victims of terrorism in Italy», 1969–1980 in O. Lynch and J. Argomaniz (Eds.), *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, Routledge, (London) 2018.

⁸³ Rapoport, D., “*The four waves of modern terrorism*” In *attacking terrorism: elements of a grand strategy*, edited by A. Kurth Cronin and J. M Ludens, Washington: Georgetown University Press 2004, σ. 46-73.

⁸⁴ J. Argomaniz, *A battle of narratives - Spanish victims organisations international action to delegitimise terrorism and political violence*. Centre for the Study of Terrorism and Political Violence (CSTPV), University of St Andrews, UK, March 2017.

Βλέπε επίσης, Serrano, A., Lynch, O., Argomaniz, J. and Lawther, C., Memory, Truth and justice: understanding the experience of victims of terrorism and political violence: the cases of the United Kingdom and Spain στο O. Lynch and J. Argomaniz (Eds.), *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, Routledge, London 2018.

οργανώνονται από το επίσημο Κράτος), είναι δυνατή η αναγνώριση της θυματικής τους ταυτότητας και η εγγραφή τους στη συλλογική μνήμη, ως μία ομολογία αναγνώρισης του τραύματος που υπέστησαν.

1.1.5. Ίχνη θυμάτων: ποιος είναι «κοινωνικό» θύμα;

Με την απαρχή της Μεταπολίτευσης, έχει επισημανθεί από τη βιβλιογραφία πως η τρομοκρατική δράση και η ελληνική κοινωνία απέκτησαν μια ιδιόμορφη σχέση αλληλοανατροφοδότησης με ανάμεικτα και διάχυτα τα στοιχεία της συμβιωτικής διαδρομής η οποία αποτελεί ένα βασικό κλειδί για την κατανόηση της σχέσης της ελληνικής κοινωνίας με την πολιτική βία ευρύτερα⁸⁵. Σύμφωνα με τον Παναγή Παναγιωτόπουλο, η τρομοκρατική οργάνωση 17 Νοέμβρη (η οποία είχε την πιο πυκνή συγκομιδή ενεργειών από τις τρομοκρατικές οργανώσεις που έχουν εμφανιστεί μεταπολιτευτικά) «έγινε ένα κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, ένα στοιχείο του μιντιακού συστήματος, ένας μυθολογημένος από την αίγλη του τιμωρού και του άπιαστου κακοποιού, βίαιος συνοδοιπόρος των θεσμικών πόλων της δημόσιας σφαίρας»⁸⁶. Σύμφωνα με τον Παναγιωτόπουλο, οι πρώτες ενέργειες της 17N, τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης (δηλαδή τη δεκαετία του '70), αποτέλεσαν μια «βίαιη εκμετάλλευση της αντιφασιστικής – αντιχουντικής ηγεμονίας, πάνω στην οποία εδράστηκε το πολιτικό σύστημα και συγκροτήθηκαν τα κεντρικά ιδεολογικά στερεότυπα μετά τις 24 Ιουλίου 1974»⁸⁷.

Στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, αν και η πολιτική σφαίρα παραμένει πανίσχυρη, στο βαθμό που εξακολουθεί να δομεί το κυρίαρχο αφηγηματικό πλαίσιο, και να οργανώνει κατά κάποιο τρόπο τις ατομικές ταυτότητες, υπάγοντας τις σε ταυτότητες συλλογικού χαρακτήρα, εντούτοις εντοπίζονται σημαντικές διεργασίες επιτάχυνσης

⁸⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): μια περιοδολόγηση, η ανθρωπική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαυλιάν», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 101.

⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 102.

⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 101 – 102.

και διασποράς αυτού που ονομάζεται «ατομικιστική επανάσταση»⁸⁸. Ο συγκεκριμένος όρος χρησιμοποιήθηκε από τους Βασίλη Βαμβακά και Παναγή Παναγιωτόπουλο, και υποδηλώνει ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να ενταχθεί στο μοντέλο της κοινωνίας του ρίσκου⁸⁹, αν παρατηρήσει κανείς τις κυρίαρχες πολιτισμικές κατευθύνσεις και τον κύκλο της καθημερινότητας του ατόμου. Μέσω αυτής της οπτικής, οι Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος, παρατηρούν ότι η μεταπολιτευτική Ελλάδα, είναι μια έντονα ατομικιστική δημοκρατία, όπου η ευμάρεια συνοδευόταν από αυξημένες υποσχέσεις ασφάλειας, η διάψευση των οποίων δημιουργούσε πολύ ισχυρές κοινωνικές εντάσεις⁹⁰.

Συγκεκριμένα, ο Παναγιωτόπουλος μελετώντας τις τεχνολογικές καταστροφές (κυρίως πολύνεκρα ναυτικά δυστυχήματα) που συνέβησαν στην Ελλάδα τον 20^ο αιώνα, κατέδειξε πως μια τέτοιου είδους τεχνολογική κρίση και ο συλλογικός θάνατος που συνδέεται με ένα δυστύχημα, αποτελεί ένα πεδίο εντός του οποίου εμφανίζονται κοινωνικές δυναμικές που μπορούν να συνδεθούν με την κοινωνία του ρίσκου. Το συναίσθημα της ματαίωσης, που προκαλεί η διάψευση των προσδοκιών ασφαλείας, η οργή που γεννά η υπονόμηση του πολιτισμού της ευμάρειας, είναι στοιχεία τα οποία ο Παναγιωτόπουλος, εντόπισε στην έρευνα του και προσιδιάζουν σε μορφές της κοινωνίας της διακινδύνευσης⁹¹. Αυτό που διαφαίνεται μέσα από τη συγκεκριμένη έρευνα, είναι ότι παρά την πρωτοκαθεδρία του πολιτικού ανταγωνισμού κατά τα έτη της Μεταπολίτευσης, υπάρχουν στοιχεία όπου ο συλλογικός θάνατος, ερμηνεύεται ως ανεπίτρεπτος και σκανδαλώδης. Η κοινωνία, αντιδρά στη συλλογική θυματοποίηση, ελέγχει τις συνθήκες του δυστυχήματος, διατυπώνει αιτήματα προς το πολιτικό σύστημα, σχηματίζοντας έτσι την εικόνα πως πρόκειται (σε αυτές τις περιπτώσεις) για μια κοινωνία, της οποίας τα μέλη εκτίθενται σε κοινούς κινδύνους⁹².

Αν λοιπόν, στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης σταδιακά εμπεδώνεται το αίσθημα της προσδοκώμενης ασφάλειας και η ελληνική κοινωνία εμφανίζει στοιχεία της *κοινωνίας*

⁸⁸ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, σ. XLVIII.

⁸⁹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 59.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 60.

⁹¹ Στο ίδιο.

⁹² Στο ίδιο, σ. 47.

της διακινδύνευσης, τι συμβαίνει με τον τρομοκρατικό κίνδυνο; Μελετώντας τη σχέση κοινωνίας και τρομοκρατικής δράσης, σε συνάρτηση με τους μετασχηματισμούς της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, τις διαφοροποιήσεις της εκάστοτε πολιτικής ατζέντας και το ίχνος των θυμάτων, μπορούμε να δούμε, αν όλα τα παραπάνω μετασχηματίζονται με την είσοδο της Ελλάδας στη σύγχρονη εποχή της μαζικής κατανάλωσης, της εξατομίκευσης και του κοινωνικού εκσυγχρονισμού όπου η ανθρώπινη ζωή αποκτά ολοένα και περισσότερη αξία⁹³. Μπορούμε ταυτόχρονα, να δούμε αν η βεμπεριανή ιδέα, περί απομάγευσης του κόσμου⁹⁴ (δηλαδή η βεβαιότητα ότι τίποτα εξωγενές στον πραγματικό και γνωστό κόσμο δεν διέπει τα πράγματα, και το άτομο μπορεί να ελέγξει πιθανές καταστροφές), διαχέεται και στη νοηματοδότηση των φαινομένων πολιτικής βίας.

Η ακροαριστερή τρομοκρατία, ενδεδυμένη αρχικά τον μανδύα της Θέμιδος (της θεάς της δικαιοσύνης) στη βάση μιας αποκαταστατικής δικαιοσύνης για τα δεινά του πρόσφατου παρελθόντος, υπερκέρασε ιδεολογικοπολιτικούς διαχωρισμούς που ήταν ενεργοί στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας. Αποτέλεσε έτσι τα πρώτα χρόνια μέρος της μεταπολιτευτικής κοινωνικής συναίνεσης και έτυχε διαστρωματικής κοινωνικής ανοχής⁹⁵. Σε αυτό το πλαίσιο, θα μπορούσε να υποτεθεί πως προκύπτει ένας αναχρονισμός διαφορετικού τύπου, σε σχέση με εκείνον που εντοπίζουν οι κοινωνιολόγοι της ανακλαστικής νεωτερικότητας⁹⁶, με μία βασική παράμετρο προς διερεύνηση: πως η ελληνική κοινωνία αναλαμβάνει το ελεγχόμενο ρίσκο της τρομοκρατικής αυτής απειλής με βάση μια συναισθηματική πρόσληψη. Και αυτό θα εξεταστεί όχι μόνο σε περιπτώσεις όπου οι δράστες της τρομοκρατικής ενέργειας είναι ελληνικές τρομοκρατικές οργανώσεις, αλλά και οργανώσεις που ανήκαν στην ισλαμιστική τρομοκρατία, ή στις οργανώσεις που ξεπήδησαν με την διεθνοποίηση του παλαιστινιακού ζητήματος.

⁹³ Β. Βαμβακάς, Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π.

⁹⁴ O. Godard, C. Henry, P. Lagadec, E. Michel – Kerjan, *Traité des nouveaux risques: precaution, crise, assurance*, Gallimard, Paris 2002.

⁹⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): μια περιодολόγηση, η ανθρωπική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαυλιάν», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεζικό*, ό.π., σ. 101.

⁹⁶ Β. Βαμβακάς, Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π.

Υποθέτουμε, πως ένας από τους βασικότερους λόγους που ο τρομοκρατικός κίνδυνος προσλήφθηκε ως υπολογίσιμος και ελέγξιμος από την ελληνική κοινωνία, είναι η αδυναμία ταύτισης των πολιτών με το εκάστοτε θύμα. Οι «συμβολικοί» στόχοι των ελληνικών τρομοκρατικών οργανώσεων περιόριζαν το χώρο ώστε να λειτουργήσει το αίσθημα της συμπόνιας από τους πολίτες προς τα θύματα. Η ταύτιση με το θύμα με όρους συλλογικής συμπόνοιας και αδυναμίας κοινωνικής εκλογίκευσης, καθώς και οι θερμές αποδοκimasίες της κοινωνίας προς το συμβάν της θυματοποίησης, ευδοκίμούσαν κυρίως σε περιπτώσεις κρατικής βίας, όπου ο θύτης ήταν αστυνομικός. Εντούτοις, στην περίπτωση τρομοκρατικών δολοφονιών η συμπόνοια προς το θύμα εμφανιζόταν σποραδικά - και ακόμη και στις περιπτώσεις όπου συναντάται - δεν υπήρχαν ενδείξεις συλλογικής καταδίκης της τρομοκρατικής δράσης⁹⁷.

Με βάση τα παραπάνω, η αναζήτηση του ίχνους των θυμάτων τρομοκρατίας, θα μπορούσε να μάς αποκαλύψει όψεις και διεργασίες της κοινωνικής ζωής που δεν ήταν ανιχνεύσιμες με μια απλή μελέτη της μεταπολιτευτικής περιόδου. Με τη βοήθεια μιας συγκριτικής ματιάς του αποτυπώματος των θυμάτων κρατικής και πολιτικής βίας, θα μπορούσαμε να δούμε με ποιο τρόπο η ελληνική κοινωνία προσλαμβάνει τα θύματα ανάλογα με την αιτία θυματοποίησης. Μια διερεύνηση του κόσμου των θυμάτων των ανωτέρω κατηγοριών παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να αναδείξει όψεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στη χώρα. Δηλαδή με ποιο τρόπο και αν ο οικονομικός εκσυγχρονισμός που προχωρά με γρήγορους ρυθμούς κατά την υπό εξέταση περίοδο συμβάλει εντέλει στην υπέρβαση των παλαιών πολιτικών ταυτοτήτων και την αντικατάστασή τους από νέες, που βασίζονται στην ατομικότητα⁹⁸. Κοντολογίς, θα επιχειρηθεί μέσα από την ανάδειξη της κοινωνικής πρόσληψης των θυμάτων, να απαντηθούν τα ερωτήματα: ποιος θεωρείται θύμα; ποιος θεωρείται ένοχος; Ποια τα χαρακτηριστικά του θύματος και ποια του «ένοχου» θύματος;

Μέσω των απαντήσεων, θεωρούμε ότι μπορούν να αποκαλυφθούν με τη χρήση μίας ιστορικής προοπτικής οι ανησυχίες της ελληνικής κοινωνίας, η σχέση της με τον κίνδυνο, τι θεωρείται κίνδυνος και εν τέλει κατά πόσο η ελληνική κοινωνία

⁹⁷ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 354 – 360.

⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 126 – 140.

απορρόφησε εκσυγχρονιστικές ροπές, οι οποίες αναδείκνυαν την αξία της ζωής του ατόμου σε ύψιστο αγαθό. Ταυτόχρονα, μπορεί να διερευνηθεί κατά πόσο η ελληνική κοινωνία, σε συνάρτηση με την σημασία που της ανθρώπινης ζωής και της απώλειάς της, παλινδρομούσε μεταξύ μοντερνισμού και αρχαϊσμού⁹⁹.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, και έχοντας ως πυξίδα τη κοινωνική δυναμική των θυμάτων, πρόθεσή μας είναι να διερευνήσουμε αν η ταύτιση με τα θύματα γίνεται με όρους εξατομικευμένους ή α λα καρτ. Παράλληλα, θα προσπαθήσουμε να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα για την εν γένει σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την πολιτική βία, έχοντας πάντα στο επίκεντρο της έρευνάς μας, την κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων βίας, δηλαδή την παρουσία τους στην κοινή γνώμη.

1.1.6. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Προκειμένου να αναζητήσουμε τη δημόσια παρουσία των θυμάτων, επιλέξαμε να εξετάσουμε τις δολοφονίες τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας δίνοντας έμφαση στο υποκείμενο (θύμα). Για αυτό το λόγο υιοθετήσαμε την προσέγγιση του κονστροξιονισμού¹⁰⁰, σε συνδυασμό με μια φαινομενολογία του κοινωνικού υποκειμένου¹⁰¹ (του θύματος¹⁰² εν προκειμένω), καθώς θα συνδυάσουμε - με κατεύθυνση μακροσκοπική - στοιχεία που προκύπτουν από την ιδιωτική οπτική ενός θύματος και από την φαινομενική στάση του κοινωνικού σώματος. Καθώς ο κοινωνικός κονστροξιονισμός ενδιαφέρεται να ερμηνεύσει διεξοδικά τις διαδικασίες

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 360.

¹⁰⁰ V. Burr, *Social constructionism*, Routledge, New York-London, (second edition) 2003, σ. 1

¹⁰¹ J. Derrida, *La voix et le phénomène*, PUF, Paris 1967.

¹⁰² Η φαινομενολογική μελέτη, όπως αυτή που ακολουθήσαμε, προκειμένου να ερευνήσουμε το σύμπαν των θυμάτων, περιγράφει, στην ουσία, το νόημα των εμπειριών που έχουν βιωθεί, από διάφορα άτομα, σε σχέση με μια συγκεκριμένη έννοια ή φαινόμενο (εν προκειμένω το φαινόμενο της πολιτικής βίας). Ένα τέτοιο είδος μελέτης προσπαθεί να περιγράψει την εμπειρία άμεσα. Ο θεμελιώδης στόχος της φαινομενολογικής έρευνας είναι να συγκεκριμενοποιήσει πληρέστερα το τι σημαίνει να είναι κάποιος θύμα πολιτικής βίας. Δεν καταγράφεται δηλαδή η εμπειρία των ατόμων σε επιφανειακό επίπεδο, αλλά επιχειρεί να αναλύσει τα διάφορα επίπεδα αλληλεπίδρασης, που μπορεί να επηρεάσουν το νόημα των προσώπων. Πρόκειται λοιπόν, για μια μέθοδο, η οποία επιχειρεί να φωτίσει τους τρόπους, με τους οποίους ένα πρόσωπο - πιθανόν - να έχει βιώσει τα φαινόμενα ενδιαφέροντος και να αποσαφηνίσει τα γενικευμένα νοήματα και την ουσία. Με άλλα λόγια, η φαινομενολογική προσέγγιση είναι ένας τρόπος οργάνωσης της πληροφορίας σχετικά με τις εμπειρίες που οι άνθρωποι έχουν βιώσει, ώστε να συλληφθεί η ουσία αυτών των εμπειριών.

μέσω των οποίων οι άνθρωποι περιγράφουν, εξηγούν και αφηγούνται τον κόσμο στον οποίο ζουν, δίνοντας έμφαση στο νόημα ως καθοριστικό παράγοντα της δόμησης της πραγματικότητας¹⁰³, επιλέγουμε αυτή την προσέγγιση καθώς κατά τη γνώμη μας δεν είναι όλα κατασκευή και κατασκευάσιμα όσον αφορά το σύμπαν των θυμάτων, εφόσον υπάρχει ως αμετάθετη βάση ο εγγενής πόνος που μετατρέπει το άτομο σε θύμα. Και ο πόνος αυτός είναι οργανικός και δεν μπορεί να απορροφηθεί από τον πολιτιστικό ή το πολιτικό πλαίσιο.

Προς υποστήριξη της μεθόδου που επιλέξαμε, η ανάλυση θα βασιστεί σε δύο κεντρικούς άξονες: ο πρώτος αφορά, την νοηματοδότηση του συμβάντος στο κοινωνικό πεδίο, όπου κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει ο Τύπος της εποχής. Η αξία του υλικού που αντλείται από τον Τύπο για την κατανόηση της ιστορικής εμπειρίας, συνίσταται στο ρόλο που επιτελεί όσον αφορά τη διαμόρφωση σχημάτων σκέψης, νοοτροπιών και κοσμοθεωριών¹⁰⁴. Με αυτή τη λογική, ο λόγος του Τύπου δεν λειτουργεί αποκλειστικά ως διαμορφωτής, αλλά είναι και αντανάκλαση του κοινωνικού. Ο δεύτερος άξονας συναρθρώνεται γύρω από την οπτική των θυμάτων (αναφερόμαστε εδώ στο έμμεσο θύμα καθώς είναι ο συγγενής που βίωσε την έκθεση της ιδιωτικής του σφαίρας στη δημόσια¹⁰⁵) για το συμβάν και για την υποδοχή που έτυχαν από το κοινωνικό σώμα.

Μεθοδολογικά, η ανάλυση μας πραγματοποιείται σε δύο αλληλένδετα επίπεδα: μικρο-επίπεδο και μεσο-επίπεδο. Εστιάζοντας στο υποκείμενο - θύμα που εμπλέκεται σε μία διαδικασία τραυματική για το ίδιο, δεν εξετάζεται μόνο το τι συμβαίνει στο εσωτερικό του ατόμου, αλλά και, εξίσου, το τι συμβαίνει μεταξύ των ατόμων. Αυτό συμβαίνει επειδή τα άτομα είναι πάντα ενσωματωμένα σε κοινωνικά πλαίσια τα οποία καθορίζουν «ποια συναισθήματα είναι πιθανό να εκφραστούν πότε και πού, για ποιους

¹⁰³ Οι Mary και Kenneth Gergen αναφέρουν χαρακτηριστικά: «ο κονστρουξιονισμός έχει πολλαπλές καταβολές. Προέρχονται από μια πλειάδα διαφορετικών συζητήσεων που εκτείνονται σε όλο το μήκος των ανθρωπιστικών και άλλων επιστημών. Υπό αυτή την έννοια, ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός δεν συνιστά μια συνεκτική θέση. Κατά μείζονα λόγο, μπορεί να ιδωθεί ως εκτυλισσόμενος διάλογος ανάμεσα σε συνομιλητές που διαφέρουν σημαντικά ως προς τη λογική, τις αξίες και τα οράματά τους. Υπάρχει κάτι που μοιράζονται αλλά όχι ένα σαφές πλαίσιο υποθέσεων το οποίο τηρούν όλοι κατά γράμμα. Βλ. M.Gergen και K. Gergen (Eds.), *Social Construction: a reader*, Sage publications, London-Thousand Oaks-New Delhi 2003, σ. 2.

¹⁰⁴ Ν. Μπαλτά και Δ. Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 9.

¹⁰⁵ C. Eliacheff, and D. Soulez Larivière, *Le temps des victimes*, ό.π., σ. 78.

λόγους και για ποιες αιτίες, με ποιους τρόπους έκφρασης, από ποιους»¹⁰⁶. Σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης, θα χρησιμοποιηθεί η ποιοτική μέθοδος των ημι-δοδημένων συνεντεύξεων σε βάθος, εν είδει αφηγήσεων ζωής γύρω από το τραυματικό συμβάν. Στο μικροεπίπεδο, θα αναδειχθεί η οπτική του θύματος για το συμβάν. Η ανάλυση των συνεντεύξεων – μαρτυριών, βασίστηκε στην πρόταση του Γιώργου Τσιώλη για την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων και έτσι, όπως θα φανεί στο έβδομο κεφάλαιο της μελέτης, βασίσαμε την παρουσίαση των ευρημάτων μας με βάση την θεματική αναλυτική μέθοδο¹⁰⁷. Η θεματική ανάλυση συνίσταται στη συστηματική αναγνώριση, οργάνωση και κατανόηση επαναλαμβανόμενων μοτίβων νοήματος εντός ενός συνόλου δεδομένων. Με αυτό τον τρόπο, μπορέσαμε και στην παρούσα έρευνα να αποκτήσουμε γνωστική πρόσβαση σε συλλογικούς τρόπους νοηματοδότησης και εμπειρίες των υποκειμένων που είναι στο επίκεντρο της ανάλυσής μας. Όπως έχει αναδείξει εξάλλου η Ελένη Ανδριάκαινα, στο έργο της για τις κοινότητες απεξάρτησης, η αποτύπωση της εμπειρίας των ατόμων, ενισχύει την κατανόησή μας σχετικά με τις αθέατες πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας, παρά τη συσκοτίζει¹⁰⁸. Μέσω της θεματικής ανάλυσης ανιχνεύσαμε πολυάριθμα μοτίβα νοήματος εντός των δεδομένων που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις με τα έμμεσα θύματα τρομοκρατίας. Ωστόσο, εστιάζοντας σε σημεία των μαρτυριών που απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα που έχουμε θέσει, προσπαθήσαμε να δώσουμε μία συνολική – συγκεντρωτική εικόνα σχετικά με το σύμπαν των θυμάτων τρομοκρατίας, έτσι όπως μάς το μετέφεραν οι ερωτώμενοι.

Το δείγμα των ερωτώμενων προκύπτει από το οικείο περιβάλλον των 49 καταγεγραμμένων δολοφονημένων θυμάτων (Ελληνες και μη) τρομοκρατικής βίας κατά την υπό εξέταση περίοδο. Συνολικά απευθυνθήκαμε σε 31 άτομα, ενώ προσπαθήσαμε να επικοινωνήσουμε με περισσότερους τους οποίους όμως δεν ήταν εφικτό να τους εντοπίσουμε καθώς τα στοιχεία τους είχαν αλλάξει. Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν τελικά με 19 άτομα. 12 ήταν οι συγγενείς θυμάτων τρομοκρατίας, 2 οι

¹⁰⁶ T.D. Kemper, “Social models in the explanation of emotions” in M. Lewis, J.M. Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of emotions* (2nd ed., pp. 45–58). New York, NY: Guilford Press 2000, σ. 46.

¹⁰⁷ Γ. Τσιώλης, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2014.

¹⁰⁸ Ε. Ανδριάκαινα, *Παίζοντας με τα όρια: θεραπευτικές κοινότητες και χρήστες ναρκωτικών*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

επιζήσαντες και αυτόπτες μάρτυρες και 4 ενδιαφερόμενοι¹⁰⁹, ενώ διενεργήθηκε και μία ακόμη συνέντευξη συγγενή θύματος, ο οποίος όμως δεν θέλησε να συμμετάσχει, ούτε με τη χρήση της ανωνυμίας, στην έρευνα μας (αναλυτικότερα για τη διενέργεια των συνεντεύξεων, βλέπε κεφάλαιο 7).

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η επιλογή μας να παρουσιάσουμε δολοφονίες τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας, προκύπτει από το γεγονός ότι ο θάνατός τους δεν είναι ένας φυσικός θάνατος. Ταυτόχρονα πυροδοτεί μία κοινωνική διαδικασία σχετικά με το αν οι νεκροί ήταν πλήρως αποδεκτοί ως υποκείμενα από την ευρύτερη κοινωνία¹¹⁰. Με το θάνατο του θύματος βέβαια, πεθαίνει αυτομάτως και ο λόγος του. Το δολοφονηθέν θύμα δεν μπορεί να συγκροτήσει ένα λόγο εναντίον της θανάτωσής του και έτσι ελλείψει αντι-αφηγήματος, θα δούμε στις επόμενες σελίδες ότι η κοινή γνώμη ερμηνεύει το θύμα χρησιμοποιώντας πλείστα στοιχεία της ιδιότητάς του ή της προσωπικότητάς του, γεγονός που επιτρέπει σε εμάς να κατανοήσουμε ποιος και γιατί θεωρείται θύμα αναλόγως με τα αίτια της δολοφονίας.

Κατ' επέκταση, μέσω των συνεντεύξεων με τα έμμεσα θύματα (δηλαδή τους συγγενείς των δολοφονημένων θυμάτων) μπορεί να διαφανεί ο τρόπος, με τον οποίο η ελληνική κοινωνία αντιμετώπισε τα θύματα, και βέβαια στις περιπτώσεις που τα έμμεσα θύματα ήταν τα τέκνα του δολοφονημένου, κατά πόσο «χρεώθηκαν» μία ιδιότυπη οικογενειακή ευθύνη για τη θυματοποίηση του συγγενή τους. Κοντολογίς, αν τα έμμεσα θύματα εξέλαβαν εχθρότητα από το κοινωνικό περιβάλλον, σημαίνει ταυτόχρονα ότι ο συγγενής τους ερμηνεύθηκε ως ένοχο θύμα και όχι ως αθώο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα έμμεσα θύματα ενεργούν ως μάρτυρες εκείνων (των νεκρών) που δεν μπορούν να καταθέσουν τη μαρτυρία τους¹¹¹. Ταυτόχρονα όμως οι συγγενείς των δολοφονημένων θυμάτων, που βίωσαν την απώλεια, βίωσαν ταυτόχρονα ως βίαιη την

¹⁰⁹ Η έρευνα επέλεξε να χρησιμοποιήσει τον όρο «ενδιαφερόμενος», εφόσον δεν θα μπορούσαν όλοι οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις να εμπίπτουν στην κατηγορία του θύματος. Ο γενικός σκοπός της έρευνας ήταν να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο οι διάφοροι βασικοί ενδιαφερόμενοι εμπλέκονται με τα συμβάντα τρομοκρατικών επιθέσεων, οι ενδιαφερόμενοι, εν προκειμένω, περιλαμβάνουν άτομα που βρίσκονταν σε θέσεις αξιωματούχων και είχαν σχέση επαγγελματική και προσωπική με τα θύματα.

¹¹⁰ P. Ariès, *The Hour of Our Death*, Oxford University Press 1991, E. Kübler-Ross, *On death and dying*, The Macmillan Company, New York 1969, A. Giddens, A. Giddens, *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*, ό.π., Μ. Ρήγου, *Ο θάνατος στη νεωτερικότητα*, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα 1993.

¹¹¹ E. Bogalska – Martin, *Victimes du present, victimes du passé*, ό.π., σ. 240.

μετέπειτα «ενοχοποίηση» των συγγενών τους. Τα τραύματα του παρελθόντος, αφήνουν ίχνη στους απογόνους, σύμφωνα με την Eliacheff¹¹². Στις περιπτώσεις που εξετάζουμε στην παρούσα μελέτη, οι ερωτώμενοι αποκάλυψαν ότι και οι ίδιοι με έμμεσο τρόπο, αντιμετωπίστηκαν κοινωνικά με καχυποψία, εφόσον οι συγγενείς τους δεν είχαν ερμηνευθεί ως αθώοι. Σε αυτό συνηγορεί, η αορατότητα τους στην ελληνική δημόσια σφαίρα, εντός της οποίας δεν βρήκαν χώρο ώστε να γίνουν φορείς λόγου του νεκρού συγγενή τους.

Συνεπώς, στο μικροεπίπεδο θα αναλυθεί η πρόσληψη του συμβάντος από το οικείο περιβάλλον και τις επιπτώσεις που αυτό επέφερε στην καθημερινότητά τους και τη διαμόρφωση ή μη της ταυτότητας του θύματος. Η προσπάθεια καταγραφής και ανάλυσης της εμπειρίας τους, βασίστηκε σε ημι-δομημένες συνεντεύξεις. Η επιλογή αυτή έγκειται στην όσο το δυνατόν καλύτερη ανάδειξη προσωπικών πτυχών που η θεωρία δεν θα μπορούσε να καθορίσει *a priori*, έτσι ώστε να αναδειχθούν οι διαφορές και οι ομοιότητες ως προς τη θυματική ταυτότητα που συγκροτείται και να εντοπίσουμε τυχόν διαφορετικές ερμηνείες και στάσεις των έμμεσων θυμάτων. Μέσα από την υποκειμενική εμπειρία μπορούμε, βέβαια, να δούμε πληρέστερα τον υποκειμενικό τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βίωσαν μια εποχή, αλλά το οπτικό πεδίο των μαρτύρων, έστω και αν είναι δι-υποκειμενικό, δεν αναιρεί τη σημασία των εμπειριών, ούτε τις καθιστά αυτομάτως ύποπτες υποκειμενικότητας, διαστρέβλωσης και αυθαιρεσίας. Γιατί οι άνθρωποι συγκροτούν τη μνήμη τους όχι εξατομικευμένα αλλά μέσα από αμοιβαίες σχέσεις και αλληλοεπιρροές. Οι ατομικές, οι συλλογικές και οι κοινωνικές μνήμες συγκροτούν ένα αφανές δίκτυο, στο οποίο εγγράφονται μεταγενέστεροι τρόποι αντίληψης που προέρχονται από τρόπους κατανόησης των εμπειριών τους, οι οποίοι κυκλοφορούν στη δημόσια σφαίρα, τη γενική ή τις ιδιαίτερες οιονεί δημόσιες σφαίρες των επί μέρους ομάδων¹¹³.

Η αξία της αφηγηματικής προοπτικής ως αναλυτικό εργαλείο έγκειται στο γεγονός ότι δημιουργούνται διασυνδέσεις μεταξύ των τριών αναλυτικών επιπέδων που προαναφέρθηκαν. Η προσωπική μνήμη των θυμάτων, παρά τις ασυνέχειές της ή τις

¹¹² C. Eliacheff, and D. Soulez Larivière, *Le temps des victimes*, ό.π., σ. 78.

¹¹³ Α. Λιάκος «Γιατί προφορική ιστορία;» στο *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Ε. Νάκου και Α. Γκαζή (Επιμ.), Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 2015, σ. 39.

ασυμβατότητες της με την επίσημη ιστορία, μπορεί να μάς δώσει ένα πλέγμα ερωτημάτων, τα οποία εν δυνάμει μπορούν να εξηγούν πτυχές μιας ιστορικής περιόδου που έως τώρα έχει μελετηθεί μέσα από μακροσκοπικά αφηγήματα.

Το μεσο-αναλυτικό επίπεδο της ανάλυσής μας επικεντρώνεται στην αλληλεπίδραση θύματος και κοινωνίας (μέσω της εικόνας που κατασκευάζεται στον Τύπο), στην πολιτική της αναπαράστασης, στη δυναμική της δημόσιας σφαίρας και στην επίδραση των μέσων επικοινωνίας, καθώς αυτά διαμορφώνουν το εξηγητικό πλαίσιο γύρω από το γεγονός τη δολοφονίας. Αυτό το πεδίο παρατήρησης, έχει ως στόχο να ανασυνθέσει τον λόγο γύρω από τα συμβάντα τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας, έχοντας στο επίκεντρο του ερευνητικού μας φακού τον τρόπο με τον οποίο εγγράφονται τα θύματα στις ερμηνείες των γεγονότων. Εδώ χρησιμοποιούνται μέθοδοι, όπως η θεματική ανάλυση, οι μελέτες περιπτώσεων και η συγκριτική ανάλυση, προκειμένου να εξηγηθεί το κοινωνικό περιβάλλον όπου ο πόνος του μακρινού Άλλου ερμηνεύεται επιλεκτικά σε άξιο αναφοράς και κατ' επέκταση άξιο συγκίνησης ή εκπίπτει αξιολογικά ως προς τη σημασία που πρέπει να δώσει ο αναγνώστης της εκάστοτε εφημερίδας. Η έμφαση που δίνουμε στον Τύπο της εποχής, οφείλεται στο γεγονός πως τουλάχιστον μέχρι το έτος του 2000, οι εφημερίδες κατείχαν ηγετικό ρόλο στην ενημέρωση των πολιτών.

Όπως θα δούμε στην ανάλυση των δολοφονιών, δώσαμε έμφαση στα πρωτοσέλιδα, καθώς η σύντομη και περιεκτική αποτύπωση της πρώτης και σημαντικής είδησης της ημέρας, αφενός δίνει το ερμηνευτικό περίγραμμα γύρω από την πρόσληψη του θύματος που η εφημερίδα, ως διαμορφωτής γνώμης, προτείνει στον αναγνώστη, και αφετέρου μία από τις συνήθεις πρακτικές του μαζικού κοινού ήταν η ενημέρωση του μέσα από τα πρωτοσέλιδα, τα οποία μπορούσε να βρει εκτεθειμένα σε υπαίθριους πάγκους πώλησης ή στα «μανταλάκια» που κρεμούσαν τα περίπτερα σε καθημερινή βάση. Έτσι, επιλέξαμε να δώσουμε έμφαση στα πρωτοσέλιδα διότι με λίγες λέξεις οι εφημερίδες προσπαθούσαν να συμπυκνώσουν την ερμηνεία της εκάστοτε δολοφονίας, προκειμένου ο περαστικός αναγνώστης σε μία φευγαλέα ματιά θα μπορούσε να προσεγγίσει την είδηση ως ενδιαφέρουσα ή ως αδιάφορη.

Καθώς ο μακρινός πόνος του Άλλου¹¹⁴ καθίσταται κεντρικό φαντασιακό σημαίνον της νεωτερικότητας, αλλάζοντας τους κοινωνικούς δεσμούς και τους όρους της κοινωνικής μνήμης, τα μέσα επικοινωνίας γίνονται ακόμη πιο κρίσιμα για την άρθρωση της τραυματικής ιστορικής μνήμης¹¹⁵. Τα μέσα επικοινωνίας δεν είναι τα μόνα μέσα για την (ανα)κατασκευή της συλλογικής και ιστορικής μνήμης ενόψει τραυματικών εμπειριών. Αποτελούν όμως ένα από τα πιο ισχυρά μνημοτεχνικά μηχανήματα, επειδή τεντώνουν το χρόνο και το χώρο, συμβάλλοντας έτσι την αλληλεπίδραση μεταξύ απόστασης και εγγύτητας, με συνέπεια να μπορούν να δώσουν τη δυνατότητα στο τραύμα (του Άλλου) να μην βιώνεται άμεσα από κανέναν. Ωστόσο, ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός ότι τα μέσα ενημέρωσης μεταφέρουν ηθικό κεφάλαιο όταν αποδίδουν τα τραύματα ως μέρος του θεάματος και της συναισθηματικής δημόσιας σφαίρας¹¹⁶.

Επιπλέον, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορούν να αναλάβουν το ρόλο ενός οιονεί υπερβατικού ηθικού διεκδικητή όταν πρόκειται για την αναπαράσταση των τραυμάτων και του πόνου των άλλων¹¹⁷. Η αναπαράσταση των τραυμάτων των άλλων επιφέρει συναισθηματικό σοκ και μια διαδικασία ερμηνείας ως προς το ποιοι είναι τα θύματα και οι δράστες, δρομολογώντας, με την ίδια λογική, την ηθική κρίση και την ενεργό αλληλεγγύη που βασίζονται στο καθολικό αίσθημα ενοχής και στο νευροβιολογικό έδαφος της συμπάθειας και της ενσυναίσθησης. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα μέσα ενημέρωσης μπορούν να συμβάλουν στη διαδικασία επεξεργασίας του ατομικού τραύματος μέσω ακριβώς του ορισμού του ως τέτοιου. Κοινώς, τα μέσα ενημέρωσης δύναται να μετατρέψουν το ατομικό τραύμα μέσω της νοηματοδότησης του σε πολιτισμικό τραύμα¹¹⁸. Είναι αποδεκτό επίσης, ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διαπραγματεύονται ποικιλοτρόπως τραυματικά συμβάντα, αλλά η διαπραγμάτευση στην οποία προβαίνουν γίνεται εντός συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτισμικών

¹¹⁴ L., Boltanski, *Distant Suffering: Morality, Media, and Politics*, μτφρ.: Graham Burchell, Cambridge University Press 1999, σ. 47- 49.

¹¹⁵ I. D.S Pool, *The prestige press: a comparative study of political symbols*, ό.π., σ. 26.

¹¹⁶ N. Demertzis, *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Ressentiment*, Routledge, Abingdon, 2020, σ. 86.

¹¹⁷ Στο ίδιο.

¹¹⁸ Μ. Μαραγκουδάκης, «Marfin: οι αβεβαιότητες ενός πολιτισμικού τραύματος», ό.π., σ. 131 – 156, A. Jeffrey, “Toward a theory of cultural trauma”, in J. Alexander Jeffrey et al., *Cultural trauma and collective identity*, Berkeley, University of California Press 2004.

πλαισίων, τα οποία αν και αφήνουν περιθώρια για εναλλακτικές ερμηνείες, δημιουργούν σε ένα βαθμό αναπαραστάσεις που συμβάλλουν σε υπάρχουσες ιδεολογικές απόψεις για το τι είναι κοινωνικά και πολιτισμικά αποδεκτό/επιθυμητό και κατά συνέπεια, η συγκίνηση/συμπόνοια από την παρατήρηση του τραύματος των άλλων, μπορεί να μάς οδηγήσει στον σχηματισμό μιας μεγάλης εικόνας για το πως η κοινωνία ερμήνευε τα βίαια συμβάντα, στα οποία αναφερόμαστε. Καθώς τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι ένα από τα πολλά πεδία στα οποία λαμβάνει χώρα ένα τραυματικό δράμα, ο ρόλος τους πρέπει να ενταχθεί σε ένα πολύ ευρύτερο πλαίσιο όπου διαμορφώνονται ηθικές αξιώσεις¹¹⁹.

Η έρευνα σχετικά με τον μακρινό πόνο¹²⁰ μπορεί να συμβάλει έτσι στη διατύπωση ενός πολιτισμικού τραύματος που βρίσκεται σε διαδικασία γέννησης ή «έκτρωσης» (υπό την έννοια της μη αναγωγής του ατομικού τραύματος σε συλλογικό), προχωρώντας έτσι πέρα από τις ατομικές ηθικές αντιδράσεις και αγγίζοντας την διερεύνηση της κοινωνικής αντανakλαστικότητας¹²¹ σχετικά με τα σημαινόμενα ενός βίαιου συμβάντος. Για τον λόγο αυτό, επειδή ακριβώς προσπαθήσαμε να προσεγγίσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο την «αναγνωστική» κοινωνία, και όχι το «αναγνωστικό» κοινό, οι εφημερίδες που επιλέξαμε ήταν αυτές που είχαν ευρεία κυκλοφορία και πωλήσεις κατά τη διάρκεια των δεκαετιών '70, '80 και '90 και εντός των σελίδων τους φιλοξενούσαν πλήθος απόψεων, ασχέτως της πολιτικής/κομματικής στράτευσης που είναι δεδομένο ότι υπήρχε. *Αυριανή, Τα Νέα, Ελευθεροτυπία, Έθνος, Μεσημβρινή, Ελεύθερος Τύπος, Απογευματινή, Βραδυνή, Αδέσμευτος Τύπος*, είναι οι εφημερίδες που προσφέρουν ένα αμάλγαμα της «αναγνωστικής» κοινωνίας, καθώς καλύπτουν ιδεολογικοπολιτικά ένα ευρύ φάσμα των κυρίαρχων τάσεων που επικρατούσαν κατά τα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Από το λαϊκιστικό Κέντρο, μέχρι την λαϊκιστική Δεξιά, την κεντροαριστερά, την κεντροδεξιά, οι ανωτέρω εφημερίδες αποδίδουν τον απαραίτητο πλουραλισμό για τη δική μας έρευνα. Επιπλέον, στα φύλλα των συγκεκριμένων εφημερίδων συναντήσαμε αντιφάσεις ως προς την πρόσληψη των

¹¹⁹ N. Demertzis, *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Ressentiment*, ό.π., σ. 87.

¹²⁰ L., Boltanski, *Distant Suffering: Morality, Media, and Politics*, μτφρ.: Graham Burchell, Cambridge University Press 1999, σ. 47- 49.

¹²¹ G. Lipovetsky, *Το λυκόφως του καθήκοντος: η ανώδυνη ηθική των σύγχρονων δημοκρατικών αρχών*, μτφρ. Β. Μηγιάκη, Δ. Ποταμιάνος (Επιμ.), Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

βίαιων συμβάντων, που σε άλλες περιπτώσεις κατήγγειλαν για παράδειγμα την τρομοκρατική βία αλλά ταυτόχρονα ερμήνευαν την προκήρυξη που συνόδευσε την δολοφονία ως έγκυρη και εμπεριστατωμένη. Αντίθετα, στην έρευνά μας, δεν θα μπορούσε να βοηθήσει ο *Ριζοσπάστης* καθώς από την έναρξη του τρομοκρατικού φαινομένου στην Ελλάδα, τοποθέτησε νοηματικά την δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων σε εξωθεσμικά κέντρα μακριά από την Ελλάδα, γεγονός που κατά την εξέλιξη της έρευνας, είδαμε ότι δεν μπορούσε να αναδείξει την σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την τρομοκρατική δράση και κατ' επέκταση να αναδειχθούν οι ερμηνείες γύρω από εκάστοτε θύμα.

Τέλος, από μεταθεωρητική ή επιστημολογική άποψη, καθώς η ανάλυση των βίαιων συμβάντων επιτρέπει την ανάδειξη των νοηματοδοτικών αγώνων που εμπλέκονται στο τραυματικό δράμα των άλλων, μπορεί κανείς να κατανοήσει τις «βαθιά ριζωμένες συλλογικές αναπαραστάσεις που με τη σειρά τους μπορούν να βοηθήσουν στην εξήγηση του γιατί το συμβάν είναι ισχυρό και εγείρει συγκίνηση ή «πέφτει» σε κοινωνική αδιαφορία. Γι' αυτό το λόγο, επιλέξαμε να ακολουθήσουμε μία σημειωτική προσέγγιση στην ανάλυση του Τύπου. Εφόσον μια δολοφονία ενέχει από τη φύση της δυσκολίες ως προς τη διάχυση της πληροφορίας, η σημειωτική προσέγγιση, μάς δίνει την ικανότητα να διαβάσουμε πίσω από τις γραμμές, να δούμε δηλαδή τα κρυφά νοήματα και αφηγήματα γύρω από το θύμα που σε κάποιες περιπτώσεις το μεταμορφώνουν σε αθώο και σε άλλες σε ένοχο για τη θυματοποίησή του. Και στις δύο περιπτώσεις, οι εφημερίδες αξιοδοτούν την αθωότητα του θύματος χτίζοντας στις σελίδες τους ένα προφίλ για το άτομο, δηλαδή ένα είδος βιογραφικού σημειώματος, εντός του οποίου υπάρχουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα ανάγουν το θύμα σε θύτη ή όχι. Στη σημειωτική γίνεται συχνά μία αναλυτική διάκριση μεταξύ δύο τύπων σημειομένων (αναφερομένων): ένα καταδηλούμενο σημεινόμενο και ένα συμπαραδηλούμενο σημεινόμενο. Σύμφωνα με τους McQuarrie & Mick¹²² οι καταδηλωτικές και οι συμπαραδηλωτικές σχέσεις παράγονται καθώς ο αναγνώστης αποκωδικοποιεί ένα κείμενο». Η καταδήλωση και η συμπαραδήλωση είναι όροι που περιγράφουν τη σχέση μεταξύ του σημαίνοντος και του αναφερομένου του.

¹²² E.F. McQuarrie and D.G. Mick, «Visual Rhetoric in Advertising: Text-Interpretive, Experimental, and Reader-Response Analyses», *Journal of Consumer Research*, Vol. 26, No. 1 (June 1999), σ. 37-54.

Καταδήλωση τείνει να περιγράφεται ως η εξ' ορισμού, κυριολεκτική, ή κοινής λογικής σημασία του σημείου. Η συμπαραδήλωση αναφέρεται στους κοινωνικο-πολιτιστικούς και προσωπικούς συνειρμούς όπως το θέτει και ο John Hartley¹²³, η σημασία τείνει να πολλαπλασιάζεται από ένα ειδικό σημείο έως ότου ένα μοναδικό σημείο μπορεί να φορτωθεί πολλαπλές σημασίες που υπερβαίνουν κατά πολύ αυτό που φαίνεται στην πραγματικότητα να περιγράφει. Ο Roland Barthes¹²⁴ επίσης υιοθέτησε την έννοια ότι υπάρχουν διάφορες τάξεις σημασιοδότησης (επίπεδα σημασίας). Έτσι, γι' αυτόν στην καταδήλωση υπάρχει ένα σημείο που αποτελείται από ένα σημαίνον και ένα σημαινόμενο ενώ η συμπαραδήλωση είναι σημασιοδότηση δεύτερης τάξης, η οποία χρησιμοποιεί το καταδηλωτικό σημείο (σημαίνον και σημαινόμενο) ως δικό της σημαίνον και του επισυνάπτει ένα πρόσθετο σημαινόμενο. Στο πλαίσιο αυτό η συμπαραδήλωση είναι ένα σημείο, που αντλεί από το σημαίνον ενός καταδηλωτικού σημείου (ούτως ώστε η καταδήλωση να οδηγεί σε μια σειρά συμπαραδηλώσεων). Η μεταφορά και η μετωνυμία λ.χ. συνεπάγονται συμπαραδήλωση, και όπως θα δούμε στις αναλύσεις των δολοφονιών, το θύμα που λογίζεται ως αθώο αναφέρεται ως «άτυχο» ή εντάσσεται σε μία ευρύτερη ερμηνεία του βίαιου επεισοδίου η οποία κάνει λόγο για «τυφλό χτύπημα». Τέτοιου είδους συμπαραδηλώσεις, ερμηνεύουν ταυτόχρονα και το θύμα και τον δράστη της θυματοποίησης. Συνεπώς, η σημειωτική ανάλυση στην περίπτωση μας συνεπάγεται μια προσπάθεια αποσυναρμολόγησης των τρόπων λειτουργίας των κωδίκων που λειτουργούν μέσα σε συγκεκριμένα (λαϊκά) κείμενα με αποδέκτες το μαζικό κοινό, με στόχο την αποκάλυψη του πώς μερικές αξίες, στάσεις και πιστεύω υποθάλπονται ενώ άλλες παραγκωνίζονται.

Μέσω της ανωτέρω διαδικασίας, θα επιχειρήσουμε σε κάθε μέρος να απαντήσουμε σε μικρά ερωτήματα, όπως: Πώς συγκροτείται η έννοια του θύματος; Ποια είναι η στάση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας απέναντι στα θύματα; Ποιος θεωρείται θύμα; Απαντώντας στα ενδεικτικά αυτά ερωτήματα, θεωρούμε ότι θα μπορέσουμε να σταχυολογήσουμε την πορεία της απορρόφησης των εκσυγχρονιστικών ροών που έφθασαν στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης και να διακρίνουμε εν τέλει αν η στάση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στα εκάστοτε θύματα είναι

¹²³ J. Hartley, *Understanding News*, Routledge 1982, σ. 26.

¹²⁴ R. Barthes, *The Semiotic Challenge*, University of California Press 1994.

δηλωτική της κοινωνικής πραγματικότητας που ήταν σε ισχύ την περίοδο που συνέβησαν οι συγκεκριμένες δολοφονίες. Θεωρητικά, λοιπόν, πρόκειται να ακολουθήσουμε τα χνάρια όχι μιας κριτικής κοινωνιολογίας, αλλά μια κοινωνιολογία της κριτικής.

1.1.7. Σύνοψη

Σε αυτό το κεφάλαιο υποστηρίξαμε πως για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το τρομοκρατικό φαινόμενο, χρειάζεται να εξετάσουμε διεξοδικά την αντίδραση της κοινωνίας στις τρομοκρατικές πράξεις. Τα μέσα με τα οποία παρουσιάζεται η τρομοκρατική βία στη δημόσια σφαίρα, το βήμα που δίνεται στους δράστες της βίας και η συχνή πόλωση της κοινωνίας μετά από μια επίθεση είναι όλα πολύ σημαντικά για την κατανόηση τόσο της επιρροής που ασκεί η τρομοκρατία στις κοινωνίες, όσο και του τρόπου με τον οποίο οι αντιδράσεις στη βία μπορούν να επηρεάσουν τα ίδια τα θύματα. Το να ρίξουμε φως στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία αντιδρά στην τρομοκρατία, στον τρόπο με τον οποίο μια βίαιη ομάδα επιδιώκει να προκαλέσει συγκεκριμένες αντιδράσεις και στον τρόπο με τον οποίο τα μέσα ενημέρωσης κατασκευάζουν και μεταφέρουν το μήνυμα των διαφόρων παραγόντων της «σύγκρουσης» είναι ζωτικής σημασίας για την ανάλυση του φαινομένου, αλλά κυρίως για μία ανάλυση της σχέσης της κοινωνίας με το.

Τα θύματα της τρομοκρατίας μεταφέρουν ένα πολύ συγκεκριμένο μήνυμα σχετικά με την ιδεολογία και τον σκοπό των ενεργειών της τρομοκρατικής ομάδας. Δεδομένου όμως ότι τα θύματα της τρομοκρατίας δεν αναγνωρίζονται πάντα ως τέτοια, δείξαμε πως η κοινωνική πρόσληψή τους διαμεσολαβείται από το πλαίσιο και το κλίμα στο οποίο λαμβάνει χώρα η βία. Η θυματοποίηση από την τρομοκρατία είναι κατά βάση μια προσωπική τραγωδία, υπάρχει επίσης μια κρίσιμη δημόσια διάσταση αυτής της θυματοποίησης, καθώς το κοινό έχει προσδοκίες σχετικά με το ποιος είναι και ποιος δεν είναι θύμα τρομοκρατίας, αλλά και προσδοκίες σχετικά με το τι αντιπροσωπεύουν και ακόμη και πώς πρέπει να συμπεριφέρονται τα θύματα. Το πλαίσιο λοιπόν εντός του οποίου συμβαίνει το βίαιο συμβάν, προδιαγράφει την εμπειρία της θυματοποίησης, περιγράφει την υποστήριξη που λαμβάνει το εκάστοτε θύμα από την κοινή γνώμη,

ελέγχει και περιορίζει τις αφηγήσεις γύρω από τη βία, υπαγορεύει τη δημόσια μεταχείριση των θυμάτων και προβλέπει την πιθανή εθνική προβολή του θύματος και της οικογένειάς του.

Κεφάλαιο Δεύτερο. Ιστορική πλαισίωση

2.1.1. Η αναμέτρηση με το παρελθόν

Στην παρούσα μελέτη η αφετηρία της δικής μας περιοδολόγησης είναι το έτος 1974. Αν και η τρομοκρατική δράση ξεκινά το επόμενο ακριβώς έτος, το περιβάλλον και η ατμόσφαιρα (πολιτική και κοινωνική) εντός των οποίων διαδραματίζονται οι πρώτες δολοφονίες, δεν είναι αποσυνδεδεμένα από το πρόσφατο παρελθόν. Η ιδρυτική στιγμή του 1974, και τα εγκαίνια της μεταπολιτευτικής δημοκρατίας με την έκρηξη των πολιτικών ελευθερίας¹, δεν θα μπορούσε να αποτελέσει μία στιγμή αβίαστης μετάβασης στο νέο δημοκρατικό περιβάλλον. Η αναμέτρηση με το πρόσφατο παρελθόν, και η ανάγκη ρήξης με την σκοτεινή Επταετία διαπέρασε την ελληνική κοινωνία και το πολιτικό σύστημα.

Η πτώση της Δικτατορίας το 1974 σηματοδότησε την έναρξη μιας περιόδου μεγάλης «πολιτικής κινητοποίησης των μαζών, διαχωρισμού όλων των μη εκλεγμένων θεσμικών αρχών (μοναρχία, στρατός) από την πολιτική διαδικασία, σχηματισμού ενός νέου κομματικού συστήματος αλλά και διαμόρφωσης μιας ισχυρής βάσης νομιμοποίησης του νέου πολιτικού συστήματος»². Η πολιτική υπερίσχυσε έναντι τυχόν βίαιων κινητοποιήσεων και παρατεταμένης πολιτικής αστάθειας, χαράσσοντας τους όρους της «βελοούδινης»³, αναίμακτης μετάβασης από τη Δικτατορία στη Δημοκρατία. Πράγματι, ο κοινωνικός ριζοσπαστισμός αυτής της περιόδου καθώς και οι τυχόν έντονοι κοινωνικοί κραδασμοί που θα επέφερε απορροφήθηκε από τους νέο-ιδρυθέντες κομματικούς σχηματισμούς, ενώ «η πολιτεία οργανώθηκε ως Δημοκρατία των κομμάτων»⁴. Ο πολιτικός εκδημοκρατισμός και η συνακόλουθη διάχυση πολιτικών ελευθερίας, οι οποίες ήταν σε αναστολή τα προηγούμενα έτη, έδωσαν σε αυτά τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια τα χαρακτηριστικά μιας καινοφανούς δημοκρατικής

¹ Β. Βαμβάκας και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. XXXIV.

² Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 25.

³ Στο ίδιο.

⁴ Στο ίδιο, σ.20. Βλέπε επίσης Χ. Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος "εκσυγχρονισμός"», στο Κ. Featherstone (Επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Εκδόσεις 8, Αθήνα 2007, σ. 45.

κανονικότητας. Η νέα κανονικότητα, εκ διαμέτρου αντίθετη με εκείνη της Δικτατορίας, «ανέδειξε την πολιτική και κομματική στράτευση ως ισχυρό μοντέλο και σχεδόν αποκλειστικό τρόπο οργάνωσης των συλλογικών ταυτοτήτων και έκφρασης των κοινωνικών διεκδικήσεων»⁵. Όπως υπογραμμίζει ο Παναγής Παναγιωτόπουλος «η Δικτατορία, διακόπτοντας βίαια την κοινοβουλευτική δημοκρατία, απαγορεύοντας τη συλλογική δράση και υποβαθμίζοντας τα χειραφετησιακά στοιχεία του εκσυγχρονισμού της καθημερινής ζωής, ήταν αναμενόμενο, με τη λήξη της, να οδηγήσει σε μια μακρά πολιτικοποίηση, καθώς και στην κοινωνική αξιοδότηση της πολιτικής δράσης»⁶.

Αυτή η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος ήταν, σύμφωνα με την προαναφερθείσα προσέγγιση, η παντοκρατορία της πολιτικής⁷. Και ως πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης εννοούμε την περίοδο μέχρι το 1981, όταν και το ΠΑΣΟΚ ανέλαβε τη διακυβέρνηση με απόλυτη ομαλότητα, γεγονός που πιστοποιούσε ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί είχαν σταθεροποιηθεί συγκριτικά με το προηγούμενα χρόνια. Οι Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, διέκριναν μια δεύτερη μεταπολιτευτική φάση, η οποία συμβαδίζει με τη δεκαετία του '80, επί τη βάση των εξής χαρακτηριστικών: τη σταδιακή απόσυρση του πολιτικού από το κοινωνικό πεδίο, την πρώιμη ανάπτυξη ενός ατομικισμού που ευνοείται από τις πολιτικές ευμάρειας, την αναγνώριση μειονοτικών/μειοψηφικών αιτημάτων και ταυτοτήτων, την εμπέδωση της κοινωνικής συνοχής και τη διαχείριση των πολιτισμικών τραυμάτων⁸. Σύμφωνα με αυτή την περιοδολόγηση, από τη δεκαετία του '80 άρχισαν να δρομολογούνται διαδικασίες κοινωνικού εκσυγχρονισμού, οι οποίες οδήγησαν σταδιακά στη σύγχρονη, δημοκρατική και ατομικιστική Ελλάδα των δεκαετιών του '90 και του 2000⁹. Η διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων και η οριστική αποδέσμευση σημαντικών πληθυσμών από τον πολιτισμό της χειρωνακτικής εργασίας και της κουλτούρας της επιβίωσης, σε συνδυασμό με την ολοένα επικράτηση νέων καταναλωτικών προτύπων διαμέσου της γρήγορης διάδοσης της μαζικής κουλτούρας, επέτρεψαν την αργή

⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, «Τραγούδι και πολιτική», στο Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, τόμος 10, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2010.

⁶ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. XXXV.

⁷ Στο ίδιο, σ. LI.

⁸ Στο ίδιο, σ. XXXV.

⁹ Στο ίδιο, σ. XLIX.

αποδέσμευση του πολιτικού από το ιδιωτικό¹⁰. Δηλαδή, στη δεύτερη μεταπολιτευτική φάση, σταδιακά και αργά, η δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού του ατόμου άρχισε να γίνεται με όρους εξω – κομματικούς στην αρχή και εξω – κομματικούς στη συνέχεια.

Παρ’ όλα αυτά ο δημόσιος χώρος εξακολούθησε για ένα μεγάλο διάστημα, τουλάχιστον για τις δεκαετίες του ‘80 και ‘90, να οργανώνεται σχεδόν αποκλειστικά από παραδοσιακές πολιτικές διεκδικήσεις, ενώ ο εκσυγχρονισμός των κοινωνικών σχέσεων κινήθηκε σε ένα υπόγειο πεδίο που δεν κατατάσσεται ούτε στη δημόσια σφαίρα, αλλά ούτε και στην ιδιωτική¹¹. Οι αλλαγές στις κοινωνικές σχέσεις προς μία κατεύθυνση «ατομικότητας»¹² εντοπίζονται στην κατανάλωση, τον μαζικό πολιτισμό, στη διασκέδαση, στον ελεύθερο χρόνο, στο μέσο γούστο κ.α. Σε όλα, δηλαδή, τα πεδία τα οποία μπορούν να χαρακτηριστούν «κοινωνικοί χώροι του ιδιωτικού»¹³, καθώς πρόκειται για τόπους παραγωγής της ατομικότητας, που επιτρέπουν την εξατομίκευση μέσα από την κοινή εμπειρία¹⁴. Όμως, οι αλλαγές αυτές δεν καθαίρεσαν την πολιτική από την κυρίαρχη θέση της κοινωνικής εμπειρίας. Η υπερπολιτικοποίηση της καθημερινής εμπειρίας τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 1990 συντηρήθηκε σε ένα επίπεδο που ήταν μεν, κατά κύριο λόγο, ρητορικό, ταυτόχρονα όμως η πολιτική αφήγηση επικάλυψε άλλες αφηγήσεις¹⁵. Σε κάποιο βαθμό δηλαδή, κάθε δημόσια και ιδιωτική καταδήλωση της ταυτότητας περνούσε μέσα από τα νερά της πολιτικής τοποθέτησης¹⁶. Η γενική συγκρότηση ισχυρών συλλογικών ταυτοτήτων μέσω της πολιτικής στράτευσης αναπαρήγαγαν αρχαϊκές δομές στο πολιτικό πεδίο (πελατειακές σχέσεις, κρατισμός, κομφορμιστική συμμόρφωση σε συγκεκριμένα ιδεολογικά σχήματα) που εντέλει υπέσκαψαν την αποδέσμευση του ατόμου από δομημένες και

¹⁰ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 334. Βλέπε επίσης Α. Λύτρας, *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα 1993, σ. 151 – 244, Α. Μοσχονάς, *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες: ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ερμηνευτικές αναφορές*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σ. 280 – 352.

¹¹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 335.

¹² Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του ’80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. XXXIX.

¹³ Στο ίδιο.

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. XXXVI.

¹⁶ Στο ίδιο.

στενές πολιτικές ταυτότητες¹⁷. Η έντονη ενσωμάτωση των ατόμων σε συλλογικές ταυτότητες σε συνδυασμό με την ισχυρή παρουσία των κομμάτων στην καθημερινή ζωή διασφάλιζε μια μειωμένη αίσθηση του κινδύνου, που κατά κύριο λόγο αφορούσε το οικονομικό πεδίο. Η θεραπεία της οικονομικής ανασφάλειας (μέσω πατερναλιστικών πρακτικών και την ανάδειξη του κράτους ως εργοδότη) και η ταυτόχρονη ανάδειξη της πολιτικής ως μέσο κάθε διεκδίκησης, ανέκοψε σε ένα μεγάλο βαθμό την πορεία του ατομικισμού, με συνέπεια το άτομο και οι διεκδικήσεις του να εμφανίζονται στη δημόσια σφαίρα μέσα από πολιτικά φίλτρα¹⁸.

Ως εκ τούτου, η είσοδος της Ελλάδας στην καινοφανή δημοκρατική κανονικότητα ισοδυναμεί με την είσοδο σε μία περίοδο όπου η ομαλότητα στο πολιτικό πεδίο, θα επιφέρει αλλαγές σταδιακές ή αργόσυρτες και στα υπόλοιπα πεδία (οικονομικό, πολιτιστικό, κοινωνικό με τους όρους του Bourdieu). Η «νέα αρχή», η επί της ουσίας είσοδος σε ένα προ-παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον σπάει σταθερές επενδεδυμένες με στέρεα νοήματα, αφήνοντας την θέση της στην ρευστότητα και την αβεβαιότητα που την συνοδεύει. Η ανάγκη του ατόμου για μια ομαλή μετάβαση από ένα περιβάλλον με προδιαγεγραμμένη βιογραφία και καθημερινότητα, όπως αυτό της Καχεκτικής δημοκρατίας, σε αυτό το καινοφανές δυτικό πρότυπο, έθεσε ως σκαλοπάτι βεβαιότητας την ένταξη σε πολιτικές (συλλογικές) ταυτότητες. Με τον τρόπο αυτό, η πολιτική και η κομματική στράτευση αναδείχθηκαν σε ισχυρό μοντέλο και σε σχεδόν αποκλειστικό τρόπο οργάνωσης των συλλογικών ταυτοτήτων¹⁹.

Ο δημόσιος χώρος της Μεταπολίτευσης, όπως δομείται μέσα από τον αυστηρό κανόνα της πολιτικοποίησης των κοινωνικών εντάσεων λειτούργησε απαγορευτικά για την εκδήλωση συγκινήσεων μπροστά σε φαινόμενα βίας που απολαμβάνουν ιδεολογικής και πολιτικής δικαιολόγησης των κινήτρων τους²⁰. Η κάθετη πολιτικοποίηση της ζωής, οδήγησε σε καταστάσεις πολιτικής πόλωσης και η όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης βρήκε ως ελατήριο αποσυμπίεσης τη βία. Η υπερπολιτικοποίηση, στην

¹⁷ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 335.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 336.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 332. Βλ. επίσης Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. LI.

²⁰ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 354.

οποία έχουμε αναφερθεί, εκδηλώθηκε μέσω της πολεμικής δόμησης του δημόσιου χώρου²¹, όπου ο πολιτικός αντίπαλος προσλαμβανόταν ως πολιτικός εχθρός. Εντός αυτής της συνθήκης, μπορούμε να πούμε ότι η ατομικότητα (και η αξία της ζωής του ατόμου) απορροφήθηκε από την υπερπολιτικοποίηση. Η ανοχή στην πολιτική βία και η δικαιολόγησή της ως μέσο επίλυσης πολιτικών διαφορών, την αναδεικνύει ως μία σταθερά στο περιβάλλον ρευστότητας, εφόσον εγγράφεται στην «αποθέωση» της σημασίας της πολιτικής.

Όπως έχει επισημάνει ο Παντελής Λέκκας για τον ρόλο της ιδεολογίας, η ιδεολογία μπορεί να ιδωθεί ως μια μεταστροφή της παραδοσιακής θρησκευτικής πίστης προς εγκόσμια ιδανικά²². Η ιδεολογία, ως ένα σύστημα νοηματοδότησης, προσφέρει στο άτομο ταυτότητα, νόημα και προοπτική, υπό την έννοια ότι τοποθετεί το άτομο εντός ενός κόσμου που μπορεί να εξηγηθεί με τα ιδεολογικά εργαλεία. Σε μικρότερη κλίμακα όμως, η ιδεολογία εντάσσει το άτομο μέσα σε μία κοινότητα ομοδόξων, οι οποίοι συνέχονται από την πίστη στις ίδιες αρχές, εξηγήσεις και υποσχέσεις, με συνέπεια να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους²³.

Η ιδεολογία λοιπόν και η συγκρότηση των ατόμων γύρω από συλλογικές πολιτικές ταυτότητες, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο μεταπολιτευτικό γίγνεσθαι. Αν και τα ρεύματα εκσυγχρονισμού άγγιξαν το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο, η πολιτική σφαίρα παρέμεινε ισχυρή²⁴. Η παντοδυναμία της πολιτικής, ιδίως τη δεκαετία του '80 δομούσε την καθημερινή εμπειρία των πολιτών και η κατανόηση του κοινωνικού κόσμου εν γένει περνούσε σχεδόν αποκλειστικά μέσα από ισχυρές πολιτικές αναπαραστάσεις. Η αναμέτρηση μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων περνούσε μέσα από συνεχείς αναδρομές στο πρόσφατο τραυματικό παρελθόν, καλλιεργώντας έτσι μία ατμόσφαιρα πόλωσης, όπου κυριάρχησε για ένα μεγάλο διάστημα της δεκαετίας του '80 το δίπολο Δεξιά – Αντιδεξιά. Στα πλαίσια αυτής της αναμέτρησης, κρίσιμος παράγοντας αναδείχθηκε η Αριστερά, της οποίας η ιδεολογία και οι

²¹ Στο ίδιο, σ. 355.

²² Π. Λέκκας, *Αφαίρεση και Εμπειρία: μια φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2012, σ. 70.

²³ Στο ίδιο, σ. 71.

²⁴ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. LI.

αφηγήσεις ενσωματώθηκαν από την κυρίαρχη κρατική ιδεολογία²⁵. Οι αριστερές αφηγήσεις και τα εν γένει στοιχεία της αριστερής ιδεολογίας εντάχθηκαν σε ένα συνολικό ερμηνευτικό πλαίσιο, όπου η ιστορική δικαίωση των αγώνων και η αποκαθήλωση των μεταπολεμικών κοινωνικών ιεραρχήσεων έγιναν το υπόστρωμα πάνω στο οποίο αρθρώθηκαν ποικίλα αιτήματα για πρόσβαση στο κράτος, σχετικοποίηση των κοινωνικών ρόλων και ιεραρχήσεων²⁶, και επιπλέον αποτέλεσαν κύριο και δυναμικό εκφραστή των ανησυχιών της ελληνικής κοινωνίας. Μία εναρκτήρια ένδειξη αυτής της ιδεολογικής κυριαρχίας αποτελούν τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, όπου το «προοδευτικό» κίνημα που είχε ανακοπεί βιαίως εξαιτίας της επιβολής της Δικτατορίας, άρχισε σταδιακά να εποικίζει την κοινή γνώμη και να αποκτά εκ των υστέρων ένα κυρίαρχο ρόλο στις δημόσιες συζητήσεις²⁷.

Η πτώση της δικτατορίας το 1974 ανέδειξε ένα «πιεσμένο απόθεμα παθητικής αντίστασης, ένα αίσθημα ταπείνωσης»²⁸ για την ελληνική κοινωνία, «το οποίο απελευθερώθηκε με αυξανόμενη ορμή»²⁹, εξηγώντας τον ακαριαίο χαρακτήρα της αποκατάστασης της Δημοκρατίας, καθώς και την επικράτηση του στιγμιαίου όρου Μεταπολίτευση εν αντιθέσει με τον διαρκή όρο Μετάβαση.³⁰

Πρόκειται για μια περίοδο μεγάλης πολιτικής κινητοποίησης των μαζών, παραμερισμού όλων των μη εκλεγμένων θεσμικών αρχών (μοναρχία, στρατός που είχαν ταυτιστεί με την προδικτατορική Δεξιά) από την πολιτική διαδικασία, σχηματισμού ενός νέου κομματικού συστήματος και συνάμα διαμόρφωσης μιας ισχυρής βάσης νομιμοποίησης του νέου πολιτικού συστήματος. Η πολιτική υπερίσχυσε

²⁵ Στο ίδιο, σ. LIV.

²⁶ Στο ίδιο, σ. LV.

²⁷ Βλέπε σχετικά Δ. Τζιόβας, *Η Ελλάδα από την Χούντα στην κρίση: η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2022, Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., Ν. Διαμαντούρος, *Πολιτισμικός δυσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: Πλαίσιο ερμηνείας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000, Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι: οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015, Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., Ν. Δεμερτζής και Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία: τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006.

²⁸ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 25 -27.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 26.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 25 -27.

έναντι τυχόν βίαιων κινητοποιήσεων και παρατεταμένης πολιτικής αστάθειας, χαράσσοντας του όρους της «βελούδινης»³¹ ή αναίμακτης³² μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τα κόμματα ως τους μεγάλους πρωταγωνιστές. Οι νέοι αυτοί πρωταγωνιστές φαίνεται ότι κατάφεραν να απορροφήσουν τους έντονους κοινωνικούς κραδασμούς, απόρροια της κατάρρευσης της Δικτατορίας και έτσι η πολιτεία οργανώθηκε ως Δημοκρατία των κομμάτων³³.

Το πολιτικό σύστημα, μετά την πλήρη κατάρρευση της Δικτατορίας και την συνακόλουθη απαξίωσή της πολιτικά και ιδεολογικά³⁴, θεμελιώθηκε σε νέες βάσεις όπου, σύμφωνα με τον Γιάννη Βούλγαρη, ο αντικομμουνισμός έδωσε τη θέση του στον αντιφασισμό, που απονομιμοποιούσε το δεξιό άκρο του πολιτικού συστήματος, η εθνικοφροσύνη έδωσε τη θέση της στην ηγεμονία της «προοδευτικής δημοκρατικής» κουλτούρας, ενώ το άγραφο δόγμα της «μειωμένης αξιοπιστίας» των μη δεξιών δυνάμεων έδωσε τη θέση του στον αντιδεξιισμό³⁵. Σε επίπεδο πολιτικής κουλτούρας την πρότερη εθνικόφρονα κυριαρχία του «κράτους της Δεξιάς» και των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνδηλώσεων της, διαδέχθηκαν αντίπαλα ρεύματα με διαφορετική ιστορική αφετηρία και διαδρομή, τα οποία συνέπλευσαν δημιουργώντας ένα αντί-αφήγημα ως προς το πολιτικό καθεστώς της Καχεκτικής Δημοκρατίας³⁶ και της Δικτατορίας. Αυτό το αντί-αφήγημα κατέστη η κυρίαρχη αφήγηση της Μεταπολιτευτικής Ελλάδας συσπειρώνοντας τις αξίες/αναμνήσεις/σύμβολα της εαμικής παράδοσης, τους ηττημένους του εμφυλίου, τα κοινωνικά στρώματα που ανήλθαν κατά τη δεκαετία του '60 και εμφορούνταν από μια δημοκρατική αντιδεξιά κουλτούρα, τη ριζοσπαστικοποιημένη στη διάρκεια του αντιδικτατορικού αγώνα νεολαία.³⁷ Η νεολαία της «πρώτης» Μεταπολίτευσης, οργανώθηκε πολιτικά (κυρίως) γύρω από τις αριστερές κομματικές οργανώσεις

³¹ Στο ίδιο, σ. 26.

³² Το αν και κατά πόσο ήταν αναίμακτη θα φανεί στις επόμενες σελίδες αυτής της μελέτης.

³³ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 26.

Βλέπε επίσης Χ. Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος "εκσυγχρονισμός"», ό.π., σ. 45.

³⁴ Α. Λιάκος, *Ο Ελληνικός 20^{ος} Αιώνας*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2020, σ. 409.

³⁵ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 29.

³⁶ Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές 1946- 1967*, Εκδόσεις Πατάκης Αθήνα 2001.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 30.

δημιουργώντας μαζικές ομαδώσεις που παράγουν πολιτιστική πολιτική, τον λεγόμενο «προοδευτικό πολιτισμό» στη βάση της αντιφασιστικής μνήμης.³⁸ Η αντιφασιστική μνήμη, ως κυρίαρχος Λόγος στην Αριστερά μέχρι και τη δεκαετία του '80, είχε ως σημείο αναφοράς τη δράση του ΕΑΜ – ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ κατά τη περίοδο της κατοχής, ενώ ανανοηματοδότησε τον ελληνικό πατριωτισμό στο δίπολο «αντίσταση»/«συνεργασία» με τις δυνάμεις κατοχής. Όπως αναφέρει ο Παπαδογιάννης «ισχυρές πολιτικές εκφράσεις της ελληνικής Αριστεράς υιοθέτησαν μια ιστορική αφήγηση με επίκεντρο το ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, με βάση την οποία η Αριστερά αναφερόταν ως η αυθεντική «πατριωτική» δύναμη, ενώ η Δεξιά παρουσιαζόταν να συμβάλλει ενεργά στην εξάρτηση της χώρας από τα «ιμπεριαλιστικά κέντρα».³⁹ Η αντικατάσταση της εθνοφροσύνης (που ήταν και η αιτία εθνικής μειοδοσίας) από τον αντι-δεξιόστροφο απενοχοποίησε το πρότερο δεξιόστροφο έθνος, ταυτίζοντας το με τον αριστερόστροφο λαό, παράγοντας ένα λόγο περί αντί-δεξιού αντιιμπεριαλιστικού έθνους που αποτελεί μόνιμο θύμα της ξενοκρατίας και των εσωτερικών εχθρών.⁴⁰ Όπως αναφέρει ο Αντώνης Λιάκος, η περίοδος της κεντροδεξιάς διακυβέρνησης από το 1974 έως το 1981 αποδείχθηκε μεταβατική, καθώς το ΠΑΣΟΚ και τα κόμματα της Αριστεράς μέσω των καθημερινών κινητοποιήσεων, απεργιών, καταλήψεων εργοστασίων έδωσαν σε μεγάλο βαθμό το ιδεολογικό στίγμα της Μεταπολίτευσης⁴¹.

Η «ρεβάνς των ηττημένων» που σχηματικά περιεγράφηκε προηγουμένως αναγνώριζε ως εσωτερικούς εχθρούς, κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, την ακροδεξιά και όσους συνεργάστηκαν με το δικτατορικό καθεστώς. Οι δύο αυτοί πόλοι συνθέτουν ένα αντιδραστικό μέτωπο σε αντιδιαστολή με την δημοκρατική ομαλότητα, η οποία θεωρήθηκε ως ο μόνος δρόμος ελπίδας έπειτα από την επταετή απότομη ανακοπή της κοινωνικής δυναμικής που είχε αναπτυχθεί καθ' όλη τη διάρκεια των ελληνικών *sixties*⁴². Και ακριβώς αυτή η δημοκρατική ομαλότητα είναι που νοηματοδότησε τις

³⁸ Ν. Παπαδογιάννης, «Νεανική πολιτικοποίηση και “πολιτισμός” στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 132 - 150.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 140.

⁴⁰ Ε. Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητας στη Μεταπολίτευση», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, ό.π., σ. 248.

⁴¹ Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, ό.π., σ. 419.

⁴² Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. XLVIII.

μεταπολιτευτικές φαντασιώσεις μέχρι και τη δεκαετία του '80 όπου σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Τσουκαλά, η καθολική πεποίθηση έτεινε στο ότι η δημοκρατία είναι κάτι το απτό και δεδομένο, είναι η αυτονόητη παράμετρος της ζωής μας και του κοινωνικού μας γίνεσθαι, και ο λαός είναι κυρίαρχος και έχει λόγο, και ότι η Πολιτική, με Π κεφαλαίο, βρίσκεται στο επίκεντρο του πολιτικού γίνεσθαι ⁴³.

Το πολιτικό σύστημα κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης κινήθηκε σε αρκετά ριζοσπαστικά πλαίσια, παρόλο που στην εξουσία βρισκόταν ένα συντηρητικό κόμμα. Στα μέσα Σεπτεμβρίου ψηφίστηκε η καθιέρωση του συστήματος ενισχυμένης αναλογικής σύμφωνα με την οποία θα διεξάγονταν οι εκλογές. Ο Κ. Καραμανλής επιθυμούσε μια προοδευτική δημοκρατία μέσα στα πλαίσια του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού δίνοντας σημασία στο παρόν, άλλωστε χρειαζόταν να αποσυνδεθεί η ΝΔ από το παρελθόν της παλιάς Δεξιάς⁴⁴. Εμπνεόμενος από τη Δύση, προσανατολιζόταν στην προσπάθεια ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, κάτι που το κατόρθωσε το 1979 αν και δέχτηκε σκληρή κριτική από την αντιπολίτευση και κυρίως από το ΠΑΣΟΚ. Για τον μεταδιδακτορικό συντηρητικό κόσμο η «Δύση» συμβόλιζε στο πολιτικό πεδίο, μια σχετική εγγύηση για τους δημοκρατικούς θεσμούς και βέβαια την εξισορρόπηση των σχέσεων με τις ΗΠΑ⁴⁵.

Στην αντίθετα πλευρά όμως, για τον κόσμο της κεντροαριστεράς, η αίγλη της «Δύσης» είχε τραυματιστεί μετά και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Ο λόγος του ΠΑΣΟΚ απέναντι στην ΕΟΚ και το NATO ήταν αρνητικός κυρίως την πρώτη τριετία της Μεταπολίτευσης⁴⁶, καλλιεργώντας έτσι έναν έντονο αντιδυτικισμό, υποστηρίζοντας

Βλέπε επίσης Α. Καρτάλου και Π. Παναγιωτόπουλος, «Όψεις κοινωνικού εκσυγχρονισμού: η ταυτότητα του θύματος, η δημόσια καταγγελία και η επιχειρηματική δημιουργικότητα με αφορμή το νανάγιο του F/B «Ηράκλειον» (1996)», στο *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Α. Ρήγος- Σ. Σεφεριάδης, Ε. Χατζηβασιλείου (Επιμ.), Εκδόσεις Κατανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 363-389.

⁴³ Κ. Τσουκαλάς, «Η μετάλλαξη της δημοκρατίας», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, ό.π., σ. 418.

⁴⁴ J. C. Loulis, «New Democracy: the new face of conservatism», στο *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, H. R. Penniman (ed.), American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington and London, pp. 49–83.

⁴⁵ Ζ. Λαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 394 – 396.

⁴⁶ Χ. Δ. Τάσσης, «Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της Εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Β. Ασημακόπουλος, Χ. Δ. Τάσσης (Επιμ.), Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.

πως ο ελληνικός λαός θα έπρεπε να αποφασίσει για την ένταξη με τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος: «η θέση του ΠΑ.ΣΟ.Κ για την ΕΟΚ δεν είναι υπέρ ή εναντίον... θα πρέπει να μελετήσουμε προσεκτικά τις συμβάσεις... να ενημερωθεί ο λαός για τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα της συμβάσεως και αν τελικώς το επιθυμεί με δημοψήφισμα ως αποφασιστεί η ένταξη»⁴⁷. Η κίνηση του Κ. Καραμανλή, άλλωστε, να αποσύρει την χώρα από το ΝΑΤΟ μετά τα γεγονότα της Κύπρου ανταποκρίνονταν στις απαιτήσεις του ελληνικού λαού τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή⁴⁸, εφόσον η «Δύση» ως σύμβολο (Ευρώπη και ΗΠΑ) λογιζόταν ως ο σκόπελος της εθνικής ανεξαρτησίας. Σύμφωνα με την Ζηνοβία Λαλιούτη, η εμπειρία της Δικτατορίας και του Κυπριακού, το κύρος της Δύσης ως συμβόλου υφίσταται καίριο πλήγμα, με πλέον χαρακτηριστική έκφραση αυτής της τάσης, την όξυνση του αντιαμερικανισμού⁴⁹. Σύμφωνα με την Λαλιούτη, τα αντιαμερικανικά συναισθήματα διαχύθηκαν ακόμη και στον πολιτικό χώρο της Δεξιάς, κάτι που συνιστά σημαντική διαφοροποίηση σε σχέση με την προδικτατορική περίοδο⁵⁰. Εντός αυτού του εξηγητικού πλαισίου, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι τρομοκρατικές επιθέσεις ενάντια Αμερικανών διπλωματών εκλογικεύονται στη βάση ενός συμβολικού «αντιιμπεριαλισμού».

Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι η Μεταπολίτευση σε θεσμικό επίπεδο αποτέλεσε τομή, καθώς η κατάργηση του μοναρχικού θεσμού και η νομιμοποίηση του ΚΚΕ, σηματοδοτεί την αποδυνάμωση σε πολιτικό και συμβολικό επίπεδο των διαιρετικών τομών του Εθνικού Διχασμού και του Εμφυλίου⁵¹. Οι αλλαγές στο θεσμικό επίπεδο σε συνδυασμό με την έντονη πολιτικοποίηση της περιόδου, είχαν ως αποτέλεσμα τη διάδοση ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων στο σύνολο του πληθυσμού⁵². Ειδικότερα, όπως επισημαίνει ο Βασίλης Βαμβακάς η ενσωμάτωση των ηττημένων του Εμφυλίου στη μεταπολιτευτική δημόσια σφαίρα, συνοδεύτηκε από την

⁴⁷ Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος: η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001.

⁴⁸ Ζ. Λαλιούτη, «Ο αντιαμερικανισμός στον λόγο του ΠΑΣΟΚ (1974-2018): Δημόσια Ιστορία, ταυτότητα και ιδεολογία», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Β. Ασημακόπουλος, Χ. Δ. Τάσσης (Επιμ.), Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.

⁴⁹ Ζ. Λαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, ό.π., 394 – 395.

⁵⁰ Στο ίδιο. Βλ. επίσης Κ. Δοξιάδης, *Η ιδεολογία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Λεβιάθαν 13, Αθήνα 1993, σ. 123 – 128.

⁵¹ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμημένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 12.

⁵² Ν. Μουζέλης, Γ. Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στην Μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ 22, 2003, σ. 14 – 15.

ανάδειξη του δικαιώματος «να ομιλείς ως αδικημένος» σε «κυριαρχικό εκφραστικό πλαίσιο»⁵³.

2.1.2. Η επέκταση του αντιδικτατορικού αγώνα και η ακροαριστερή βία

Η Μετάβαση στην μεταπολιτευτική δημοκρατία το 1974, εμπίπτει στη κατηγορία του τρίτου κύματος εκδημοκρατισμού που έλαβε χώρα στη Λατινική Αμερική και τη Νότια Ευρώπη στα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ανήκει πιο συγκεκριμένα στον καθεστωτικό εκδημοκρατισμό τύπου rupture⁵⁴. Η ριζοσπαστικότητα της Μεταπολίτευσης εκφράστηκε από τις ριζικά αντιτιθέμενες νομιμοποιητικές βάσεις που ίσχυαν στο παλαιό καθεστώς. Μετά τη δικτατορία το ελληνικό πολιτικό σύστημα θεμελιώθηκε σε νέα βάση. Ο αντικομμουνισμός έδωσε τη θέση του στον αντιφασισμό, ενώ η εθνικοφροσύνη έδωσε τη θέση της στην ηγεμονία της «προοδευτικής-δημοκρατικής» κουλτούρας⁵⁵.

Ακολούθως, οι κοινωνικό-πολιτικές ζυμώσεις του εκσυγχρονισμού που χαρακτήρισαν την ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα τα τμήματα της νεολαίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, αποτέλεσαν την υποδομή πάνω στην οποία θεμελιώθηκε η νέα πολιτική κουλτούρα αναδεικνύοντας την ιδεολογική κυριαρχία της Αριστεράς ως ριζική αντιστροφή του κυρίαρχου μέχρι πρότινος αντικομμουνιστικού μένους.

Ο εκδημοκρατισμός αποτελεί σαφές αίτημα του κοινωνικού σώματος, αντανάκλαται στη κυβέρνηση εθνικής ενότητας το 1974, ωστόσο ένα τμήμα της κοινωνίας θεωρούσε πως η διαδικασία αποχουντοποίησης των κρατικών θεσμών δεν προχώρησε άμεσα και ριζικά από τη κυβέρνηση Καραμανλή που σχηματίστηκε στις εκλογές του ίδιου χρόνου. Μέσα σε αυτό το εξηγητικό πλαίσιο, η πολιτική βία στην Ελλάδα της

⁵³ Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και Επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 106 – 107.

⁵⁴ S. P. Huntington, *The third wave: democratization in the late 20th century*, University of Oklahoma Press 1993.

Βλ. επίσης Μ. G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ρ. Δεκαβάλλα, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2004.

⁵⁵ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 29.

Μεταπολίτευσης ανακύπτει ως νέο φαινόμενο. Ερχόμενη σε πλήρη ρήξη με το πρόσφατο παρελθόν της βίας του δεξιού παρακράτους, της σύμπλευσης και ανατροφοδότησης της με το πολιτικό σύστημα και της κορύφωσης της με την επταετή Δικτατορία, αποτελείται κυρίως από απογοητευμένα μέλη από το χώρο της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Ο συγκεκριμένος πολιτικός χώρος θεωρούσε το πέρασμα σε καθεστώς δημοκρατίας ως κεκαλυμμένη συνέχεια των προηγούμενων πολιτικών επιλογών και κοινωνικών διχοτομήσεων.

Για τους φοιτητές της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς που είχαν πιστέψει ότι η μεταπολίτευση θα επέφερε μια ευρύτερη δημοκρατική αλλαγή, το αίσθημα της απογοήτευσης ήταν ακόμη μεγαλύτερο⁵⁶. Η απογοήτευσή τους έμελλε να γίνει μια σημαντική πηγή αστάθειας και ενεργούς δυσαρέσκειας για τα επόμενα χρόνια. Αυτό εκφράστηκε με τη μορφή κινημάτων διαμαρτυρίας, αντικαθεστωτικής δημοσιογραφίας και τελικά πολιτικής βίας⁵⁷.

Εντός αυτού του πλαισίου, ξεπήδησε ένα πλήθος βίαιων ακροαριστερών οργανώσεων ήδη από το πρώτο μεταπολιτευτικό διάστημα, οι οποίες ήταν η συνέχεια μορφωμάτων που δημιουργήθηκαν με σκοπό την αντίσταση στην Χούντα. Οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις εμφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα με την επιβολή του πραξικοπήματος, καθώς ήδη από τον Απρίλιο μέχρι και τον Αύγουστο του 1967 καταγράφεται σημαντικός αριθμός οργανώσεων στο εσωτερικό της χώρας.⁵⁸ Πρόκειται για οργανώσεις που είναι προϊόντα ή μεταλλαγές προϋπαρχόντων σχημάτων που αξιοποίησαν τη κινηματική δυναμική του άμεσου προδικτατορικού παρελθόντος. Η δράση και το ανθρώπινο δυναμικό τους δεν προέκυψαν μέσα από τη νέα δυναμική της κατάστασης, αλλά αποτέλεσαν «οιονεί συνέχεια του παρελθόντος, άρα υπακούουν και στη δυναμική του».⁵⁹ Οι αντιδικτατορικές οργανώσεις δεν κινήθηκαν με στόχο την

⁵⁶ G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, Oxford University Press 2013, σ. 17.

⁵⁷ Στο ίδιο.

⁵⁸ Για μια σχετικά πλήρη καταγραφή βλ. το ένθετο αφιέρωμα Β. Καρδάσης και Αρ. Ψαρομήλιγκος, (Επιμ.), *Δεσμογέτες της χούντας*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα 2009. Επιπλέον, Κατάλογος Οργανώσεων και αριθμός κρατουμένων περιόδου 21.4.67 – 3.3.73 παρατίθεται στο *Η Δικτατορία 1967-1974: πολιτικές πρακτικές- ιδεολογικός λόγος- αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 193.

⁵⁹ Βλ. Γ. Νοταράς, στο *Η Δικτατορία 1967-1974: πολιτικές πρακτικές-ιδεολογικός λόγος-αντίσταση*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 188.

Επίσης, βλ. Ν. Serdedakis, "Democratization and Collective Action in Post-Junta Greece 1974-1981, πρακτικά Συνεδρίου 4th ECPR General Conference, Pisa, 6-8 September 2007, όπου οι δυναμικές ενέργειες των πρώτων αντιστασιακών οργανώσεων θεωρούνται διαφοροποιημένη συνέχεια του

ανατροπή του καθεστώτος κυρίως διότι η πίστη στην καθοριστική εμπλοκή του ξένου παράγοντα που στάθηκε αρωγός στην εγκαθίδρυση του δικτατορικού καθεστώτος, υπογράμμισε, κατ' αυτές, την προσωρινότητα του καθεστώτος, που «όπως τους έφεραν, έτσι θα τους διώξουν».⁶⁰ Επιπλέον, τουλάχιστον μέχρι την εμφάνιση των εκτός συνόρων αντιδικτατορικών οργανώσεων που ανήκαν στη λεγόμενη Νέα Αριστερά, η χρήση βίαιων μέσων ήταν αποτέλεσμα συγκεκριμένης «ανταπάντησης» απέναντι στον αυταρχισμό του δικτατορικού καθεστώτος⁶¹.

Βέβαια, το δίλλημα της ανάληψης βίαιης δράσης ως προς την αποτελεσματικότητα της ως μέσο προώθησης του εκδημοκρατισμού έμεινε ανοιχτό μέχρι και την κατάρρευση του καθεστώτος και συμπυκνώθηκε στο δίπολο/ερώτημα «Δυναμική αντίσταση ή μαζική δράση». Όπως τονίζει ο Τσιρίδης «το δίλλημα που απασχόλησε τόσο έντονα τις πολιτικές συζητήσεις της εποχής -και τέθηκε τόσο εντός κλειστών κομματικών κύκλων, όσο και σε ανοιχτές φοιτητικές διαβουλεύσεις – είναι «παράνομη ή νόμιμη δράση», «κλειστή ή ανοιχτή οργάνωση», «συνωμοτικός ή μαζικός χαρακτήρας» αποτελεί παράφραση του αρχικού ερωτήματος και σκιαγραφεί τις διεργασίες εξέλιξης της κοινωνίας πολιτών»⁶².

Οι πιο γνωστές αντιδικτατορικές οργανώσεις προέρχονταν από την επίσημη προδικτατορική κοινωνία πολιτών. Οι σημαντικότερες οργανώσεις προέρχονταν από τον πολιτικό χώρο του Κέντρου. Η Δημοκρατική Άμυνα⁶³, ιδρύθηκε από

προδικτατορικού κινήματος για τη Δημοκρατία. Στο ίδιο πλαίσιο, βλ. επίσης συνέντευξη του Νίκου Μανιού στο Γιώργος Τσιρίδης, *Η ελληνική κοινωνία των πολιτών στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών: τυπική και άτυπη αντιστασιακή δράση, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2017, σ. 152. Ο Νίκος Μανιός, μέλος της νεολαίας της ΕΔΑ προδικτατορικά και αργότερα του κινήματος 20^{ης} Οκτώβρη, οργάνωση που συγκαταλέγεται σε αυτές της Νέας Αριστεράς, ανέφερε στη συνέντευξη που παραχώρησε στον Γ. Τσιρίδη πως: «Όσους ανθρώπους γνώρισα στα πλαίσια της οργάνωσης (κίνημα 20^{ης} Οκτώβρη) προερχόταν από προδικτατορικές οργανώσεις της Αριστεράς»*

⁶⁰ Γ. Νοταράς, *Η Δικτατορία 1967-1974: πολιτικές πρακτικές-ιδεολογικός λόγος-αντίσταση*, ό.π., σ. 191.

⁶¹ G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, ό.π., σ. 17.

⁶² Γ. Τσιρίδης, *Η ελληνική κοινωνία των πολιτών στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών: τυπική και άτυπη αντιστασιακή δράση, Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2017, σ. 152.*

⁶³ Το 1974, μετά την πτώση της χούντας, η Δημοκρατική Άμυνα συμμετείχε μαζί με το ΠΑΚ στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, με αρχηγό τον Ανδρέα Παπανδρέου. Τον Ιούνιο του 1975 ο Ανδρέας Παπανδρέου προχώρησε με συνοπτικές διαδικασίες στη διαγραφή 45 μελών της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, που προέρχονταν από τη «Δημοκρατική Άμυνα» και διαφώνησαν με την ηγεσία του ΠΑΣΟΚ. Μερικά γνωστά μέλη της Δημοκρατικής Άμυνας : Σάκης Καράγιωργας, ο Γ. Νοταράς, ο Κ.

προσωπικότητες του ομίλου Αλέξανδρου Παπαναστασίου, ο οποίος αποτελούνταν κυρίως από διανοούμενους του προδικτατορικού κέντρου.⁶⁴ Στην οργάνωση συμμετείχαν κυρίως μεσήλικες καθηγητές, γιατροί και δικηγόροι, μεταξύ των οποίων ο κοινωνιολόγος Βασίλης Φίλιας και ο πρώην πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης⁶⁵. Η δράση της είχε να κάνει κυρίως με τοποθέτηση βομβών, με ιδιαίτερη προσοχή ώστε να αποφευχθούν ενδεχόμενα θύματα.

Επιπλέον, το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ), ιδρύθηκε στη Σουηδία το Φεβρουάριο του 1968, από τον Ανδρέα Παπανδρέου. Το ΠΑΚ διέθετε τοπικές οργανώσεις σε διάφορες χώρες του εξωτερικού (Δυτική Γερμανία, Σουηδία, Ιταλία, ΗΠΑ, Καναδάς κτλ.), προβαίνοντας σε βομβιστικές επιθέσεις, εκτύπωση προκηρύξεων κτλ. Στις διακηρύξεις του έκανε λόγο για επαναστατική δράση, υποστηρίζοντας πως η «δυναμική αντίσταση» ήταν επιβεβλημένη, ενώ εναντιωνόταν όχι μόνο απέναντι στη Χούντα, αλλά επιδίωκε την κοινωνική αλλαγή και την απελευθέρωση της χώρας από την αμερικανική κατοχή και τον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό⁶⁶. Χαιρέτιζε αγωνιστικά τους Βιετκόνγκ, τους «κομμουνιστές βιετναμέζους» που έδρασαν κατά των Η.Π.Α. και της κυβέρνησης του Νότιου Βιετνάμ ως Εθνικό Μέτωπο για την Απελευθέρωση του Νότιου Βιετνάμ.⁶⁷ Οι αναφορές του ΠΑΚ στον απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδος καταδεικνύει τις επιρροές της

Σοφούλης, ο Α. Στάγκος, ο Βασίλης Φίλιας, ο Στέλιος Νέστωρ, ο Σ. Παπασπηλιόπουλος, ο Γ.Α. Μαγκάκης, Σ. Χασαπίδης, Γ. Ιορδανίδης και Γ. Μυλωνάς, ο Χ. Πρωτοπαππάς, ο Ν. Κωνσταντόπουλος (μετέπειτα πρόεδρος του Συνασπισμού), ο Χ. Ντόλκας, ο Α. Μάνεσης και ο Π. Ζάννας. Διαθέσιμο σε: <https://commonality.gr/46-antidiktatorikes-organosis/>

⁶⁴ Ο Γ. Νοταράς μέλος της Δ.Α. επισημαίνει ότι αυτός και τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας δεν βρέθηκαν σε δίλημμα σχετικά με τη χρήση βίας. Από την αρχή ήταν σαφές ότι έπρεπε να περάσουν σε μορφές «δυναμικής αντίστασης». Από την άλλη, επισημαίνει ότι για όσους προέρχονταν από το χώρο του Κέντρου αυτή η απόφαση ήταν σχετικά πιο εύκολη σε σχέση με την Αριστερά, που είχε να συγκρουστεί με τα σύνδρομα που τις είχε δημιουργήσει η ήττα του εμφυλίου. Συνέντευξη Γ. Νοταρά στο Polymeris Voglis, «The Junta Came to Power by the Force of Arms, and Will Only Go by Force of Arms: Political Violence and the Voice of the Opposition to the Military Dictatorship in Greece, 1967-1974», *Cultural and Social History: The Journal of the Social History Society*, Volume 6, Issue 4, 2011.

Βλέπε ακόμα: P. Murtagh, *The rape of Greece*, Simon and Schuster, London, 1994, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο Γιώργου Μύλωνα, Δημοκρατική Άμυνα.

Β. Φίλιας, *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997.

⁶⁵ *Τα Παιδιά της Δικτατορίας: Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, Ρ. Κοβάνη, Κ. Κορνέτης (Επιμ.), Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2015, σ. 110.

⁶⁶ Ν. Κλειτσίκας, *ΠΑΚ*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2001.

⁶⁷ Μέλη του ΠΑΚ και με τη βοήθεια του Μιχάλη Ράπτη – Πάμπλο, έλαβαν (μικρή) στρατιωτική εκπαίδευση από τον επικεφαλής του Αραφάτ του στρατιωτικού τμήματος της PLO Abu Jihad. Βλ. Κ. Τσίμας, *Σελίδες Ζωής*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2004.

οργάνωσης από εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και τις λατινοαμερικάνικες θεωρίες για το αντάρτικο πόλης. Επιπλέον, σε επίπεδο λόγου το επαναστατικό νήμα που ενώνει το ΠΑΚ με τις οργανώσεις της ακροαριστεράς. Μάλιστα, ο ίδιος ο Παπανδρέου, μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου υποστήριζε πως η μόνη λύση πλέον ήταν η μετωπική σύγκρουση με τη Χούντα. Όπως σημείωσε ο Βίκτωρας Αναγνωστόπουλος (μέλος του Κινήματος της 29^{ης} Μάη και μετέπειτα της Λαϊκής Επαναστατικής Άμυνας Λ.Ε.Α., στις οποίες θα αναφερθούμε αργότερα), «θα μπορούσαμε να είμαστε στο ΠΑΚ, του οποίου τις θέσεις συμμεριζόμασταν απόλυτα. Ο μόνος λόγος που δεν συμμετείχαμε ήταν η έλλειψη εμπιστοσύνης στους παλιούς πολιτικούς»⁶⁸.

Μια επίσης κεντρογενής οργάνωση, ανάμεσα σε άλλες⁶⁹, ήταν η «Ελληνική Αντίσταση» με την εμβληματική μορφή του Αλέξανδρου Παναγούλη, στελέχους της Ελληνικής Δημοκρατικής Νεολαίας (ΕΔΗΝ) Γλυφάδας, ανήκει και αυτή στις νεοσύστατες ομάδες, οι οποίες ωστόσο έχουν επίσης αναφορά στην προδικτατορική κοινωνία πολιτών. Μετά την απόπειρα δολοφονίας του δικτάτορα Παπαδόπουλου από τον Παναγούλη (13-8-1968), η οργάνωση εξαρθρώθηκε.

Όσον αφορά την Αριστερά, το καθεστώς παρανομίας στο οποίο βρέθηκαν τα στελέχη της εξαιτίας του πραξικοπήματος, είχε ως αποτέλεσμα την αιμορραγία των οργανώσεών της σε επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού. Όσα από τα κορυφαία στελέχη των προδικτατορικών οργανώσεων της δεν συνελήφθησαν, προσπάθησαν να συγκροτήσουν πυρήνες αντιστασιακής δράσης βασισμένοι στην κληρονομιά του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Η σημαντικότερη οργάνωση ήταν το Πανελλήνιο Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ), το οποίο ήταν το άμεσο παρακλάδι της Ε.Δ.Α. Ιφρύθηκε τον Απρίλιο του 1967 από μια ομάδα μελών της αριστερής οργάνωσης «Δ.Ν.

⁶⁸ Β. Αναγνωστόπουλος, *Ο πιο σκληρός μυσ είναι η καρδιά: Εγώ, ο Αλέκος και οι "άλλοι"*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 2013.

⁶⁹ Η οργάνωση Εθνικό Κίνημα Δημοκρατικής Αντιστάσεως (ΕΚΔΑ) ιδρύεται το Μάιο του 1967 από πολιτικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου και συνδέεται με τους προδικτατορικούς «Δημοκρατικούς Συνδέσμους» και την ΕΔΗΝ. Το Σεπτέμβριο 1967 τα εναπομείναντα μέλη του ΕΚΔΑ μετονόμασαν την οργάνωσή τους σε ΔΕΚΑ (Δημοκρατικό Εθνικό Κίνημα Αντιστάσεως), για λόγους ασφαλείας. Μια ακόμη κεντρογενής οργάνωση, το «Ελληνικό Δημοκρατικό Κίνημα» (ΕΔΚ) στην οποία εντάχθηκαν τα εναπομείναντα ελεύθερα μέλη του ΕΚΔΑ μετά την εξάρθρωσή του, προσανατολίζεται και αυτή στην τοποθέτηση βομβών. Το ΕΔΚ εξαρθρώθηκε τον Οκτώβριο του 1969 με τη σύλληψη μελών της οργάνωσης καθώς ετοιμάζονταν να τοποθετήσουν 9 βόμβες σε ισάριθμες τράπεζες του κέντρου της Αθήνας (βλ. www.anomeritis.gr/arxeia.htm & Γ. Βουκελάτος, *Quellenstrasse 2: Γερμανία 1960-1974 Αγώνες και Παρασκήνια*, Αθήνα, 2003)

Λαμπράκη» με πρωτεργάτη τον Μίκη Θεοδοράκη, αρχικά με το όνομα «Πατριωτικό Μέτωπο» (ΠΜ), ενώ το Μάιο του 1967 έγινε η μετονομασία του ΠΜ σε «Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο» (ΠΑΜ) και κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της εφημερίδας του, «Νέα Ελλάδα». Το ζήτημα της βίαιης δράσης απέναντι στη Δικτατορία ήταν κεντρικό στην οργάνωση προκαλώντας συζητήσεις για την αποτελεσματικότητα των βίαιων μέσων αντίστασης στα μέλη του.⁷⁰ Τα μέλη του ΠΑΜ επιδίωξαν την ανάπτυξη ενός μαζικού αντιδικτατορικού κινήματος, εξέδωσαν παράνομα έντυπα και προκηρύξεις, τοποθέτησαν μαγνητόφωνα σε πολυσύχναστους χώρους για εκπομπή συνθημάτων και πραγματοποίησαν δυναμικές ενέργειες εναντίον του καθεστώτος. Μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, το ΠΑΜ αντιμετώπισε σοβαρή κρίση, καθώς το Κομμουνιστικό Κόμμα διαφώνησε πλήρως με τις πράξεις «δυναμικής αντίστασης», ενώ και το Κ.Κ.Ε. Εσωτερικού τοποθετήθηκε κατά της «ατομικής τρομοκρατίας» και των βίαιων ενεργειών ως μη αποδεκτά μέσα για την πάλη με το καθεστώς. Ένα χρόνο αργότερα, αναθεώρησε την πολιτική του γραμμή και αναδείκνυε την ανάγκη για «ατομική και συλλογική αντίσταση, μαχητική και καθημερινή», υποστηρίζοντας ένα συνδυασμό βίαιου και μη βίαιου ρεπερτορίου δράσης.⁷¹

Η Δημοκρατική Άμυνα, το ΠΑΜ και το ΠΑΚ θεωρήθηκαν σε μεγάλο βαθμό μετριοπαθείς σε επίπεδο δράσης από τους πιο σκληροπυρηνικούς υπέρμαχους της επαναστατικής προοπτικής. Υπό αυτή τη θεώρηση, η Σπουδαστική Πάλη ή Λαϊκή Πάλη (ΛΠ), όπως μετονομάστηκε αργότερα, ήταν μια τροτσκιστική οργάνωση από τη Θεσσαλονίκη στην οποία συμμετείχε ο Μαιοϊκός Τάσος Δαρβέρης, συνδεδεμένη με την τροτσκιστική οργάνωση «Εργατική Πρωτοπορία Ελλάδας». Ξεκίνησε μοιράζοντας προκηρύξεις, αναρτώντας πανό με αντιχουντικά συνθήματα από τις ταράτσες κεντρικών κτιρίων και στη συνέχεια τάχθηκε ανοιχτά με την ένοπλη αντίσταση κατά

⁷⁰ Το ΠΑΜ χρησιμοποίησε την τακτική της δυναμικής αντίστασης σε περιορισμένο βαθμό και για μικρό χρονικό διάστημα, αλλά την εγκατέλειψε οριστικά όταν το ηγετικό του στέλεχος Α. Μπρίλλιακης κατηγορήθηκε για τον θάνατο περαστικού από την ενεργοποίηση εκρηκτικού μηχανισμού. Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας: Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 110.

⁷¹ P. Voglis "The Junta came to power by the force of arms, and will only go by force of arms", *Political Violence and the voice of the opposition to the military Dictatorship in Greece, 1967 – 74*, *Cultural and Social History*, Volume 8, Issue 4, pp. 549 – 566.

της δικτατορίας. Η οργάνωση τάσσονταν υπέρ της «ταξικής πάλης» με απώτερο σκοπό την εγκαθίδρυση μιας «εργατικής δημοκρατίας»⁷².

Από την αντίσταση ενάντια του δικτατορικού καθεστώτος δεν θα μπορούσε να λείπει ο χώρος των σπουδαστών. Η Πανελλαδική Αντιδικτατορική Οργάνωση Σπουδαστών (ΠΑΟΣ) «Ρήγας Φεραίος» ιδρύθηκε το Δεκέμβρη του 1967⁷³. Απαρτιζόταν κυρίως από μέλη της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη, υπογραμμίζοντας τη συνέχεια της προδικτατορικής οργάνωσης με τη φοιτητική αφύπνιση επί Χούντας. Η δράση του «Ρήγα Φεραίου» εκτείνεται στους πανεπιστημιακούς χώρους από τους πρώτους μήνες του 1968, με τη διανομή προκηρύξεων και φυλλαδίων, αναγραφή συνθημάτων στους τοίχους, ενώ παράλληλα προωθούσε τη συνεχή στρατολόγηση νέων μελών. Μετά τη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968, τοποθετήθηκε υπέρ του ΚΚΕ Εσωτερικού. Μέχρι το 1970 σημαντικός αριθμός της ηγεσίας του Ρήγα Φεραίου συνελήφθη⁷⁴. Τα μέλη του δήλωναν «πιστοί στα ιδεώδη της δημοκρατικής παράδοσης της γενιάς του '40»⁷⁵, προβάλλοντας το πνεύμα της εαμικής αντίστασης. Κατηγορούσε, επιπλέον, τη Χούντα ως «ξενόδοουλη»⁷⁶, κάνοντας λόγο για «ξένη εκμετάλλευση»⁷⁷. Μετά το 1970, υιοθέτησε μια διεθνιστική προσέγγιση με σαφές αντικαπιταλιστικό και αντιμπεριαλιστικό περιεχόμενο, συνδέοντας τον αντιδικτατορικό αγώνα με τους αγώνες του Βιετνάμ, και της αμερικάνικης και της ευρωπαϊκής νεολαίας.

⁷² Τα μέλη της Λαϊκής Πάλης συνελήφθησαν την άνοιξη του 1969, όταν προσπάθησαν εφαρμόσουν ένα παράτολμο σχέδιο τοποθετώντας εκρηκτικό μηχανισμό στο περίπτερο της Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης κατά την ομιλία του Γεώργιου Παπαδόπουλου. Βλέπε Τ. Δαρβέρης, *Μια ιστορία της νίκας*, Εκδόσεις Βιβλιοπέλαγος, Αθήνα 2002.

⁷³ Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας: Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 170.

⁷⁴ Η οργάνωση συνέβαλε στην ανάπτυξη του μαζικού αντιδικτατορικού κινήματος, ενώ επίσης έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην δημιουργία των Φοιτητικών Επιτροπών Αγώνα. Οι πλατιές αυτές συλλογικότητες, που αποτελούνταν από φοιτητές που αναζητούσαν τρόπους συλλογικής αντιδικτατορικής δράσης, έδρασαν δημόσια στις σχολές τους και μέσα στα αμφιθέατρα διεκδικώντας τη δυνατότητα για δημόσιες συγκεντρώσεις και συζητήσεις, καταφέροντας παράλληλα να προφυλάξουν τον παράνομο οργανωτικό τους ιστό. Πολλά μέλη του Ρήγα Φεραίου συμμετείχαν στην κατάληψη της Νομικής το 1973 και στη Συντονιστική Επιτροπή της Κατάληψης του Πολυτεχνείου. Τον Ιούνιο του 1974 η οργάνωση μετονομάστηκε σε Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΠΟΝ) «Ρήγας Φεραίος» και συνέχισε τη δράση της σαν νεολαία του ΚΚΕ Εσωτερικού. (Βλ. Γ. Φλώρος, «Αντιστασιακές Οργανώσεις στη Δικτατορία», *Αντί*, τχ. 344, Απρίλιος 1987, σ. 47 – 52)

⁷⁵ Γ. Φλώρος, «Αντιστασιακές Οργανώσεις στη Δικτατορία», *Αντί*, τχ. 344, Απρίλιος 1987, σ. 47 - 52

⁷⁶ Στο ίδιο.

⁷⁷ Στο ίδιο.

Η κορύφωση της δράσης της οργάνωσης σημειώθηκε με το θάνατο δύο μελών της, του Γιώργου Τσικουρή, πρόεδρο των Ελλήνων και Ελληνοκυπρίων φοιτητών στο Μιλάνο και της Μαρίας-Ελενας Αντζελόνι (φίλης του Τσικουρή) που σκοτώθηκαν όταν ανατινάχθηκε πρόωρα το παγιδευμένο με εκρηκτικά αυτοκίνητο, που προσπάθησαν να αφήσουν έξω από την αμερικανική πρεσβεία το 1970. Μετά το θάνατο των Τσικουρή-Αντζελόνι η ηγεσία του ΚΚΕ εσωτερικού αναδιπλώθηκε θεωρώντας πως το συμβάν ήταν «τεράστια πολιτική και επιχειρησιακή αποτυχία», πολλά μέλη της οργάνωσης οδηγήθηκαν στις φυλακές, ενώ άλλα ριζοσπαστικοποιήθηκαν αναζητώντας νέα μέσα ένοπλου αγώνα.

Μετά από αυτή την αποτυχία, ιδρύθηκε η οργάνωση «Άρης Ρήγας Φεραίος»⁷⁸, η οποία έδωσε βάση στο επιχειρησιακό ζήτημα με σκοπό την άσκηση δυναμικής αντίστασης κατά του καθεστώτος, με μια πολεμική επωνυμία που παρέπεμπε τόσο στον αρχαιοελληνικό θεό του πολέμου, όσο και στον Άρη Βελουχιώτη.⁷⁹ Σκοπός του Άρη σύμφωνα με την ιδρυτική του διακήρυξη δεν ήταν μόνο η ανατροπή της Δικτατορίας, αλλά η εγκαθίδρυση της λαϊκής εξουσίας. Η οργάνωση «Άρης – Ρήγας Φεραίος» συνέπραξε με τη ΛΕΑ του Παρισιού. Η ΛΕΑ μάλιστα, τον Αύγουστο του 1972, τοποθέτησε βόμβα στην αμερικανική πρεσβεία για να τιμήσει τους αγωνιστές του Άρη Τσικουρή – Αντζελόνι.

Η ΛΕΑ ήταν αντιδικτατορική οργάνωση που δημιουργήθηκε μετά τη διάσπαση του Κινήματος 29^{ης} Μαΐου. Το Κίνημα της 29^{ης} Μαΐου και το Κίνημα της 20ης Οκτώβρη, θεωρούνται οι σημαντικότερες οργανώσεις που δημιουργήθηκαν στο εξωτερικό με σκοπό τη δυναμική αντίσταση στην Χούντα. Φοιτητές και φοιτήτριες που βρίσκονταν στην Ευρώπη, κινητοποιήθηκαν προκειμένου να οργανωθούν σε συλλογικότητες έχοντας ως στόχο να ευαισθητοποιήσουν την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη για το ελληνικό ζήτημα. Η επαφή των φοιτητών με τα διεθνή κινήματα και κυρίως τις εξεγέρσεις του Μάη του '68 συνέβαλαν στην ανάληψη πρωτοβουλιών «δυναμικής αντίστασης» σε βαθμό που πολλές φορές οι ενέργειες που λάμβαναν χώρα στην Ελλάδα, συντονίζονταν από το εξωτερικό. Ειδικότερα, το Παρίσι έγινε η «Μέκκα»⁸⁰ των επαναστατικών ιδεών,

⁷⁸ Επικεφαλής της οργάνωσης ήταν ο Κώστας Αγαπίου.

⁷⁹ Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας: Φοιτητική Αντίσταση, Πολιτισμικές Πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 176.

⁸⁰ J.B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 20.

συμβάλλοντας καταλυτικά στη ριζοσπαστικοποίηση των Ελλήνων φοιτητών. Ο ένοπλος αγώνας έμπαινε ολοένα και πιο κεντρικά στη συζήτηση ενώ οι τάσεις που δημιουργούνταν, τοποθετούνταν πολιτικά στον τροσκισμό και τον μαοϊσμό. Οι δύο οργανώσεις που προαναφέραμε, δημιουργήθηκαν στο Παρίσι και θεωρούνται οι σημαντικότερες, καθώς σχετίζονται ιδεολογικά με τα προτάγματα της Ευρωπαϊκής Νέας Αριστεράς.

Το Κίνημα της 20ης Οκτώβρη, που ιδρύθηκε το 1969 αποτελούνταν κυρίως από φοιτητές και διανοούμενους με πυρήνες δράσης στο Παρίσι, τη Στουτγκάρδη και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, ενώ μέσω των διακηρύξεων υπερασπιζόταν την αναγκαιότητα συσπείρωσης των αντιστασιακών δυνάμεων. Η οργάνωση απαρτιζόταν από στελέχη της κεντρώας Δημοκρατικής Άμυνας που αποχώρησαν από αυτήν, όπως ο Χρήστος Κασσίμης και ο Δημήτρης Ψυχογιός. Διατύπωνε άναρχο-συνδικαλιστικό λόγο δίνοντας βάση στην αυτοοργάνωση των εργατών και την κατάργηση των ιεραρχικών δομών, ενώ κατάφερε να στρατολογήσει τον εργάτη Γιάννη Σερίφη στην Στουτγκάρδη. Σε διακήρυξη της, η οργάνωση ανέφερε πως οι στόχοι της ήταν η «δια της λαϊκής κυριαρχίας δημιουργία προϋποθέσεων για μια αντικαπιταλιστική, αντιμπεριαλιστική, αντιγραφειοκρατική σοσιαλιστική δημοκρατία των εργαζομένων... μια Ελλάδα έξω από κάθε στρατιωτικό συνασπισμό, χωρίς ξένες στρατιωτικές βάσεις, αδέσμευτη, χωρίς οικονομική και πολιτική εξάρτηση...»⁸¹. Πραγματοποίησε αρκετές βομβιστικές επιθέσεις με πιο χαρακτηριστική αυτή της ανατίναξης της προτομής του Αμερικανού Προέδρου Χ. Τρούμαν. Τα περισσότερα μέλη της συνελήφθησαν στα τέλη του 1971.

Το Κίνημα της 29ης Μαΐου, εμπνεύστηκε το όνομα του από το Κίνημα της 26^{ης} Ιουλίου του Φιντέλ Κάστρο. Η οργάνωση αποτελούνταν από τροτσκιστικές και μαοϊστικές συνιστώσες σκέψης. Από τις γνωστές φυσιογνωμίες ήταν ο τροτσκιστής Αλέξανδρος Γιωτόπουλος (μετέπειτα αρχηγός της 17N) και ο Μαοϊστής Βίκτωρας Αναγνωστόπουλος.⁸² Η οργάνωση έθεσε ως κύριο καθήκον της, την «προετοιμασία του ένοπλου αγώνα»⁸³, εγκαλώντας τον επαναστατικό ρομαντισμό των ειρηνικών διαμαρτυριών και της παθητικής αντίστασης, προσβλέποντας στον μετασχηματισμό

⁸¹ Ανακοίνωση 20^{ης} Οκτώβρη, 7 Οκτωβρίου 1972, που αποτυπώνει την απολογία των μελών της στο στρατοδικείο της Αθήνας

⁸² Β. Αναγνωστόπουλος, *Ο πιο σκληρός μας είναι η καρδιά: Εγώ, ο Αλέκος και οι "άλλοι"*, ό.π.

⁸³ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 22.

της πραγματικότητας με τα όπλα τα οποία ως μέσα «προσδιορίζονται από την αγωνιστική πραγματικότητα και καταχτιούνται χάρη στον αγώνα»⁸⁴ ακολουθώντας τα πρότυπα του Γκεβαρικού αντάρτικου⁸⁵. Το Κίνημα αυτοπροσδιοριζόταν ως «ανεξάρτητο και ανοιχτό σε όσους αποφασίζουν να πολεμήσουν με τα όπλα τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό και τα εγχώρια στηρίγματα του: την μοναρχία των Γλύξμπουργκ, την ελληνική οικονομική ολιγαρχία, και τους έλληνες στρατοκράτες».⁸⁶ Η οργάνωση επεκτάθηκε στη Γερμανία και την Ιταλία, ενώ αποπειράθηκε να στήσει δίκτυα συνεργασίας με επιφανείς φυσιογνωμίες της επαναστατικής δράσης⁸⁷. Το καλοκαίρι του 1969, η οργάνωση διαλύθηκε, καθώς οι πυρήνες του Βερολίνου θεωρούσαν πως οι Παρισινοί σύντροφοι ήταν εμμονικοί με τα όπλα αγνοώντας την οργάνωση ένταξης των μαζών. Ορισμένα μέλη από το Βερολίνο και το Μιλάνο ίδρυσαν το 1970 στο Δυτικό Βερολίνο το Επαναστατικό Κομμουνιστικό Κίνημα Ελλάδας (ΕΚΚΕ). Το ΕΚΚΕ δραστηριοποιήθηκε έντονα στο φοιτητικό κίνημα, εξέδιδε από το Μόναχο το έντυπο «Ο Κομμουνιστής» και διέθετε δική του φοιτητική παράταξη με το όνομα Αντιφασιστική Αντιϊμπεριαλιστική Σπουδαστική Παράταξη Ελλάδας (ΑΑΣΠΕ), η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην Εξέγερση του Πολυτεχνείου το 1973⁸⁸.

⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁵ Πρόκειται, σχηματικά, για τη στρατηγική επιλογή της προώθησης του στρατιωτικού σκέλους μιας επαναστατικής οργάνωσης, το οποίο θα δώσει την απαραίτητη ώθηση στο πολιτικό σκέλος. Βλ. Ernesto "Che" Guevara, *Guerrilla warfare*, New York, Monthly Review Press, 1961.

⁸⁶ «Επτά σημεία που αφορούν το Κίνημα 29^{ης} Μαΐου», 9 Ιουνίου 1967, διαθέσιμο σε Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) <http://62.103.28.111/neolaia/askijpg/818/100.30.00002.jpg>

⁸⁷ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Μίχαλης Ράπτης (Μισέλ Πάμπλο), ηγετική μορφή του τροτσκιστικού κινήματος μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, διατελώντας γραμματέας του ευρωπαϊκού και Διεθνούς γραφείου της Τέταρτης Διεθνούς. Ο Μιχάλης Ράπτης, ως μοναχικός τροτσκιστής από το 1965 και προσωπικός φίλος του Ανδρέα Παπανδρέου, ήταν ανοιχτός σε συνεργασίες με τα αντιδικτατορικά καθεστώτα. Ειδικότερα, το καλοκαίρι του 1969, ο Ράπτης διοργάνωσε μια δίμηνη στρατιωτική εκπαίδευση σε παλαιστινιακά στρατόπεδα της Ιορδανίας και του Λιβάνου για μέλη της ελληνικής αντίστασης. Τον Οκτώβριο του 1968 γράφει για το Κίνημα 29^{ης} Μαΐου «Δεν έχουμε καμία αντίρρηση να έρθουμε σε επαφή με το Κίνημα, μα μας αποφεύγουν. Πρόκειται για μια μικρή, υπέρ-συνωμοτική οργάνωση και κατά τη γνώμη μου μάλλον παιδιάστικη» Βλ. Λ. Χοφ (Επιμ.), *Νικόλας Καλός – Μιχάλης Ράπτης Μια πολιτική αλληλογραφία (1967 – 1984)*, Αγρα, 2002.

⁸⁸ Μετά τη μεταπολίτευση του 1974, το ΕΚΚΕ (μαζί με την ΟΜΛΕ) αναπτύχθηκε σημαντικά και αποτέλεσε πόλο συσπείρωσης της μεγάλης πλειονότητας όσων εντάσσονταν στο χώρο του μ-λ ρεύματος της Αριστεράς.

Το Μάιο του 1974 συνελήφθησαν από την αστυνομία 36 μέλη και στελέχη του ΕΚΚΕ και της ΑΑΣΠΕ (Πέτρος Στάγκος, Χρήστος Μπίστης, Άννα Φιλίνη, Γιάννης Μήλιος, Δηήτρης Κουμάνταρος, Α. Τσάρας, Ν. Παπαμιλιτιάδης, Ανδρέας Αποστολίδης, Ν. Λιβέριος, Ε. Φαμελιάδου, Ι. Δημακόπουλος, Ν. Σκούφος, Ν. Μαστοράκης, Μ. Παπαδομανώλης, Μ. Καρατζάς, Γ. Καρατράτζης, Ι. Μαργαρίτης, Ι. Χαραλαμπίδης, Γ. Κοτανίδης, Ν. Κουτρέσης, Π. Παπαδομανώλη, Α. Παντελάκη, Ι. Κουβάρας, Σ. Σάλουστρος, Γ. Δραμουντάνης, Α. Κυνηγός, Π. Πιπέρης, Γ. Νίκαινας, Α. Μορδώς, Δ. Αλεξιάς, Α.

Ήταν η περίοδος της τεράστιας επιρροής που άσκησαν στην ευρωπαϊκή Αριστερά η πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα και οι επιτυχίες του αντάρτικου στη Λ. Αμερική. Τα μέλη της ακολούθησαν τα μονοπάτια της ένοπλης επαναστατικής δράσης και εκπαιδεύτηκαν σε τεχνικές αντάρτικου πολέμου. Η διάσπαση που συντελέστηκε στην οργάνωση Κίνημα 29^{ης} Μαΐου, δημιούργησε εκτός από το Ε.Κ.Κ.Ε. και τη Λαϊκή Επαναστατική Αντίσταση (ΛΕΑ). Η ΛΕΑ εκτιμούσε ότι «ο δρόμος για την ελευθερία, για μια πραγματική εθνική ανεξαρτησία και για την επίτευξη της λαϊκής κυριαρχίας δεν μπορεί να είναι άλλος από το δρόμο του ένοπλου, σκληρού και μακρινού αγώνα του λαού μας»⁸⁹. Η ΛΕΑ στηρίχθηκε σε επίπεδο δράσης στο Ουρουγουανό μοντέλο των Τουπαμάρος, ενώ οργανωτικά εφάρμοσε τον «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό». Σε άρθρο του εσωτερικού δελτίου της ΛΕΑ αναφέρεται πως «Οι Τουπαμάρος αρχίζοντας το 1962, μια χούφτα αγωνιστές, κατόρθωσαν με δράση μιας δεκαετίας να γίνουν μία πολιτική πραγματικότητα στη χώρα τους και να αποκτήσουν μία σημαντική σύνδεση με τις μάζες. Να επηρεάζουν μαζικούς αγώνες, εκλογές, πολιτικές ανακατατάξεις».⁹⁰ Η οργάνωση υποστήριζε πως η αντίσταση που προωθούσε δεν ήταν απλώς ένα μέσο πίεσης κατά της Δικτατορίας μα φιλοδοξούσε στην «ανατροπή ολόκληρου του συστήματος εξάρτησης που γέννησε τη χούντα».⁹¹ ⁹² Κατάφερε δε, να κερδίσει χρηματοδότηση από τον Γάλλο φιλόσοφο Zean Paul Sartre, τον σκηνοθέτη Francois Truffault και την ηθοποιό Simone Signoret.⁹³ Ομάδες του Άρη συνεργάστηκαν με την οργάνωση Λαϊκή Επαναστατική Αντίσταση του Παρισιού (ΛΕΑ). Μετά την ανατίναξη πέντε εκρηκτικών μηχανισμών σε σημεία της Αθήνας, με κοινή τους ανακοίνωση οι δύο ομάδες στοχοποίησαν τον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό και έθεσαν ως στόχο τη λαϊκή εξουσία.

Το Καλοκαίρι του 1973 η ΛΕΑ, το Κίνημα της 20^{ης} Οκτώβρη και ο Άρης, οι βασικές οργανώσεις της Νέας Αριστεράς, προσπάθησαν να αναπτύξουν συνεργασία η οποία δεν ευδοκίμησε αφενός λόγω της περιθωριοποίησης του συνωμοτικού και ένοπλου

Κουρτέσης, Σ. Λουκάτος, Α. Παπαντωνίου, Ε. Δραμουντάνης, Ε. Εφεντάκης, Δ. Τοπαλιάν, Α. Καπροδάκης).

⁸⁹ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 29.

⁹⁰ *Γιατί και τι είναι η ένοπλη αντίσταση*, έκδοση Φίλων της ΛΕΑ, Παρίσι 1972.

⁹¹ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 29.

⁹² Αντίγραφα γενικών οργανωτικών αρχών της βρέθηκαν σε φάκελο με την ονομασία «Κείμενα εσωτερικών κανονισμών της Λ.Ε.Α.» στη γιάφκα της 17 Νοέμβρη στην οδό Πάτμου κατά την εξάρθρωση της οργάνωσης.

⁹³ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 34.

χαρακτήρα των οργανώσεων που από ένα κομμάτι του μαζικού αντιδικτατορικού κινήματος θεωρούνταν ως ζημιωτικές για την ανάπτυξη της μαζικής αντίστασης⁹⁴, και αφετέρου εξαιτίας της ίδιας της αυταρχικοποίησης του καθεστώτος μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου.

Ο Γ. Κασσιμέρης αναφέρει πως κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, η χρήση βίας κατά της Χούντας είχε αρχίσει να θεωρείται από κάποιους φοιτητές ως αναπόφευκτη και δικαιολογημένη⁹⁵. Το Κίνημα της 20^{ης} Οκτώβρη υποστήριξε ότι η ένοπλη βία ήταν το μόνο αποτελεσματικό όπλο που είχαν οι φοιτητές και οι εργάτες στη διάθεσή τους για να απαντήσουν στην κρατική καταστολή⁹⁶. Αν και οργανώσεις όπως το Κίνημα 20^{ης} Οκτώβρη, που θεωρούσαν ότι ένας ένοπλος αγώνας θα αποτελούσε μία δυναμική απάντηση στη βία που ασκούσε το απριλιανό καθεστώς, δεν κατάφεραν να αναπτυχθούν και να πείσουν ριζοσπαστικοποιημένα μέλη της Αριστεράς να προσχωρήσουν σε αυτές⁹⁷, εντούτοις είναι χαρακτηριστικό ότι η ανάληψη βίαιης δράσης ως μέσο προώθησης του εκδημοκρατισμού βρισκόταν στο επίκεντρο των συζητήσεων εκείνη την εποχή.

Ταυτόχρονα, οι συζητήσεις στις τάξεις των αριστερών αντιστασιακών οργανώσεων για τη χρήση βίας ως ανταπάντηση στην κρατική καταστολή, αποτυπώνει επίσης την επιρροή που άσκησαν τα ιδεολογικά ρεύματα του τροτσκισμού και του μαοϊσμού σε μεγάλα τμήματα της νεολαίας, και ιδιαίτερα των φοιτητών. Σύμφωνα με τον Κ. Κορνέτη, για τα «παιδιά της δικτατορίας» (όπως τα αποκαλεί στο ομώνυμο βιβλίο του) η συνάντηση με μαρξιστικές, λενινιστικές, μαοϊκές και τροτσκιστικές ιδέες δεν διαμεσολαβήθηκε από βιωματικές ή οικογενειακές συνέχειες⁹⁸. Συντελέστηκε μέσα από την επανεύρεση της Αριστεράς ως ιδεολογικού ορίζοντα, στο πλαίσιο αναζήτησης αναφορών για την αντιστασιακή δράση⁹⁹. Από τη φυσική ανανέωση του δυναμικού των πανεπιστημίων, από το 1967 και αργότερα, είχε προκύψει μια φοιτητική νεολαία που

⁹⁴ Αλ. Παπαχελάς και Τ. Τέλλογλου, *Φάκελος 17 Νοέμβρη*, ό.π., σ. 40.

⁹⁵ G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, ό.π., σ. 15.

⁹⁶ Στο ίδιο.

⁹⁷ Π. Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση: υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967 – 1974*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2022.

⁹⁸ Κ. Κορνέτης, *Τα Παιδιά της Δικτατορίας: φοιτητική Αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα*, ό.π.

⁹⁹ Στο ίδιο.

βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα καθεστώς βίας και απαγορεύσεων, αλλά και με μια κοινωνική και πολιτιστική οπισθοδρόμηση που για τους νέους έμοιαζε απαράδεκτη, ειδικά σε σχέση με τις κατακτήσεις της αμέσως προηγούμενης δεκαετίας, αλλά και με τις αλλαγές που συντελούνταν διεθνώς (αντιπολεμικό κίνημα, κινήματα αμφισβήτησης στις ΗΠΑ, Μάης '68, Άνοιξη της Πράγας) που διαμόρφωναν τις συνειδήσεις της νεολαίας παγκοσμίως¹⁰⁰.

Ως εκ τούτου, η ριζοσπαστικοποίηση του φοιτητικού κινήματος κατά τις ημέρες του Πολυτεχνείου, ήταν η κορύφωση μιας διαδικασίας που ξεκίνησε στα τέλη του 1972. Όπως υπογραμμίζει ο Π. Βόγλης η ριζοσπαστικοποίηση που οδήγησε στην εξέγερση του Πολυτεχνείου δεν ήταν «μια ευθύγραμμη διαδικασία κλιμάκωσης αλλά είχε το στοιχείο της ενδεχομενικότητας. Ο στόχος των φοιτητών δεν ήταν από την αρχή η κατάληψη του Πολυτεχνείου, αλλά διαμορφώθηκε από την ίδια δυναμική του υποκειμένου και των εξελίξεων»¹⁰¹. Σύμφωνα με την ίδια ερμηνεία οι διάσπαρτες αντιδράσεις των φοιτητών που πύκνωσαν το φθινόπωρο του 1973, ενίσχυσαν ταυτόχρονα τις πιο ριζοσπαστικές τάσεις εντός του φοιτητικού κινήματος, οι οποίες δεν αρκούσαν στα φοιτητικά ζητήματα αλλά έθεταν το αίτημα της ανατροπής του δικτατορικού καθεστώτος¹⁰². Η συγκυρία, επίσης, ήταν πιο ευνοϊκή τη συγκεκριμένη στιγμή, καθώς το καθεστώς την ίδια εποχή είχε κάνει βήματα προς την κατεύθυνση της φιλελευθεροποίησής του¹⁰³. Γεγονός που επέτρεψε στους διαφωνούντες να εκδηλώσουν την αντίθεσή τους στην Χούντα.

Ο Νοέμβριος του 1973, σύμφωνα με τον Κασσιμέρη, ήταν αναμφισβήτητα μια κρίσιμη στιγμή κατά την οποία η πορεία της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας άρχισε να αλλάζει καθώς τα γεγονότα του Πολυτεχνείου απέκτησαν συμβολική σημασία. Η εξέγερση των σπουδαστών μετατράπηκε συμβολικά σε ένα όχημα συλλογικής έκφρασης, αλληλεγγύης και δημόσιας αγανάκτησης κατά της καταπίεσης,

¹⁰⁰ Βλ. επίσης Ι. Χανδρινός, *Όλη νύχτα εδώ: μια προφορική ιστορία της εξέγερσης του Πολυτεχνείου*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2019.

¹⁰¹ Π. Βόγλης, *Δυναμική αντίσταση: υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967 – 1974*, ό.π.

¹⁰² Στο ίδιο.

¹⁰³ Σ. Ριζάς, «Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο», στο Πολυτεχνείο 1973: η φοιτητική εξέγερση, Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης, Σ. Ριζάς (Επιμ.), Έκδοση της εφημερίδας *Βήμα*, 2023, σ. 25 – 39.

της αδικίας και των περιορισμένων ελευθεριών¹⁰⁴. Ο ριζοσπαστισμός του Νοεμβρίου εγκαينίασε, επιπλέον, σύμφωνα με τον Κασσιμέρη, μια περίοδο όπου ο κομμουνιστικός ουτοπισμός διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στην όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης σχετικά με τις αντιλήψεις για την τάξη, την κοινωνική δομή και τη επαναστατική στρατηγική¹⁰⁵. Η ώθηση που δόθηκε μετά το 1973, προσέφερε στην άκρα- Αριστερά την ευκαιρία να παρουσιάσει μια νέα, ριζοσπαστική και αυτόνομη μορφή ακτιβισμού¹⁰⁶. Η ριζοσπαστικοποίηση του Νοεμβρίου και η γενική διάθεση για θεμελιώδη αλλαγή, που ακολούθησε την κατάρρευση της καθεστώτος των Συνταγματαρχών τον επόμενο χρόνο, ενίσχυσε την αυτοπεποίθησή του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου και ενέτεινε τον επαναστατικό ουτοπισμό τους¹⁰⁷.

Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι από την ανθρωπογεωγραφία των αντιδικτατορικών οργανώσεων, όπου πολλά μέλη της είτε προβληματίστηκαν για την ανάληψη ένοπλης δράσης, είτε την ανέλαβαν τελικά, προέκυψαν πολλοί εκ των πρωταγωνιστών κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Τόσο σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής σκηνής, όσο και σε επίπεδο συγκρότησης του ένοπλου αντάρτικου πόλης. Το γεγονός αυτό βέβαια δεν υποδηλώνει κάποιο είδος πραγματικής συμπόρευσης βουλευτών/κυβερνητικών στελεχών με τους τρομοκράτες της Μεταπολίτευσης. Οι διαδρομές που ακολούθησαν οι μεν και οι δε είναι διακριτές και σχετίζονται με την αποδοχή ή μη της «πραγματικής φύσης» της Μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, η αντιστασιακή μνήμη σε επίπεδο συμπόρευσης προς έναν κοινό εχθρό, η θύμηση της κατασκευής μιας νεανικής ταυτότητας που σχετίζεται με το πέρασμα στη δυναμική βίαιη δράση ή τη γοητεία μιας φαντασιακής ταυτότητας που ξεπερνάει τα όρια και ενέχει την ανάληψη του ρίσκου του θανάτου για ένα «υψηλό ιδεώδες»¹⁰⁸, φέρουν μνημονικές λειτουργίες οι οποίες σε περιβάλλον κυριαρχίας της αριστερής κουλτούρας κατά τη Μεταπολίτευση ενδέχεται να αποτελούν ένα εξηγητικό

¹⁰⁴ G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, ό.π., σ. 15.

¹⁰⁵ Στο ίδιο.

¹⁰⁶ Στο ίδιο.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 16.

¹⁰⁸ Α. Ρετζέπη, «Σύγκρουση και συμβίωση στη Μεταπολίτευση: κοινωνική πρόσληψη της πολιτικής βίας στο παράδειγμα της Ε.Ο 17 Νοέμβρη», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

πλαίσιο ανοχής στην πολιτική βία, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης.

Ο λόγος, μα και η δράση των αντιδικτατορικών οργανώσεων, σηματοδοτούν εξάλλου και την περίοδο εκκίνησης του συντεταγμένου αντιαμερικανισμού που θα κυριαρχήσει στην ελληνική πολιτική κουλτούρα -τουλάχιστον σε πολιτικό επίπεδο-, μα και στο αντάρτικο πόλης στη Μεταπολίτευση. Ειδικότερα, η προσήλωση των οργανώσεων στα αμερικανικά οχήματα, κτίρια και αγάλματα, καταδεικνύει την κοινή πεποίθηση (η οποία θα επικρατήσει κατά τη Μεταπολίτευση) ότι η αμερικάνικη κυβέρνηση είναι υπαίτια για τη Χούντα¹⁰⁹.

Βέβαια, η ακροαριστερή τρομοκρατία στην Ελλάδα πρέπει να ενταχθεί στο λεγόμενο Τρίτο Κύμα της άκρο - αριστερής τρομοκρατίας που εμφανίστηκε στην Ευρώπη και σε χώρες του Τρίτου Κόσμου τις δεκαετίες του 1960-1970 με άμεση αφορμή τον πόλεμο του Βιετνάμ, αξιώνοντας τη διάπλαση της Νέας Αριστεράς και εμπνεόμενο από το πολιτικό-κοινωνικό κίνημα του Μάη του 1968¹¹⁰. Το συγκεκριμένο κύμα θέλησε να εκφράσει την αποστροφή και την αντιπαλότητα του προς το υπάρχον σύστημα της αμερικανικής επιρροής τη περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, χρησιμοποιώντας ως πρόταγμα του, τη Μαρξιστική-Λενινιστική ιδεολογία με την παράλληλη ανάπτυξη αντί-ιμπεριαλιστικών και αντί-αποικιακών θεωρητικών σχημάτων¹¹¹. Με τελεολογικό όχημα την επανάσταση οι τρομοκρατικές οργανώσεις –όπως η Δυτικό-γερμανική *Rote Armee Fraktion*¹¹² και η ιταλική *Brigate Rosse*¹¹³ θεώρησαν εαυτούς ως τον απελευθερωτικό στρατό των μαζών του Τρίτου Κόσμου, ενώ αναβίωσαν την πρακτική των δολοφονιών συμβολικής σημασίας προσώπων ώστε να «τιμωρήσουν» τον εχθρό¹¹⁴. Από την άλλη, θέλησαν να αναμορφώσουν με τη βία τα υπάρχοντα δημοκρατικά καθεστώτα που ήταν και τα ορμητήρια της δράσης τους, διακατεχόμενες

¹⁰⁹ Ζ. Λαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016.

¹¹⁰ D. Rapoport, *Waves of global terrorism: from 1879 to the present*, Columbia University Press 2022, σ. 151 – 195. Βλέπε επίσης Ράνταλ Ντ. Λω, *Τρομοκρατία*, Μτφρ.: Φ. Δήτσας, Επιμ.: Μ. Μπόση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, σ. 323 – 357.

¹¹¹ D. Rapoport, *Waves of global terrorism: from 1879 to the present*, ό.π., σ. 153.

¹¹² Βλέπε S. Aust, *Baader – Meinhof: the inside story of the R.A.F.*, Oxford University Press 2009.

¹¹³ Βλέπε D. Della Porta, «Left - wing terrorism in Italy», στο M. Crenshaw, *Terrorism in Context*, Penn State University Press 1995.

Επίσης, R. C. Mead, *The Red Brigades: the story of Italian terrorism*, St Martin's Press 1989.

¹¹⁴ D. Rapoport, *Waves of global terrorism: from 1879 to the present*, ό.π., σ. 175.

από την πεποίθηση πως οι δυτικές χώρες δεν είχαν πραγματική, μα κατ' επίφαση δημοκρατική διακυβέρνηση¹¹⁵. Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο δράσης ανήκει εν πολλοίς το είδος της πολιτικής βίας που κυριάρχησε στη μεταπολιτευτική Ελλάδα μέχρι και το τέλος του 20^{ου} αιώνα.

2.1.3. Η ένοπλη «αποκατάσταση» της δικαιοσύνης: κοινό περί δικαίου αίσθημα

Ένα από τα βασικά κοινωνικά αιτήματα που η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας, που προέκυψε από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1974 κλήθηκε να διαχειριστεί, ήταν αυτό της «κάθαρσης» του στρατού και εν γένει του κρατικού μηχανισμού και της παραδειγματικής τιμωρίας των υπευθύνων. Τα αιτήματα αφορούσαν καταρχήν το στρατιωτικό πραξικόπημα και έπειτα τα γεγονότα της καταστολής της εξέγερσης του Πολυτεχνείου το 1973 και των βασανιστηρίων κατά την περίοδο της δικτατορίας.

Επιπλέον, από την πρώτη στιγμή της μετάβασης, μια συμπαγής και εν πολλοίς αδιαίρετη δέσμη στόχων, ή πάντως συνθημάτων, αποτέλεσε η «αποχουντοποίηση», η απομάκρυνση δηλαδή των στελεχών που συνεργάστηκαν με το καθεστώς της Χούντας από τους μηχανισμούς του κράτους, η «τιμωρία», η «αποκατάσταση», η δικαίωση δηλαδή των πληγέντων από το δικτατορικό καθεστώς, σε συνδυασμό με τον «εκδημοκρατισμό» του συστήματος.¹¹⁶ Στην πράξη δεν ακολουθήθηκε μια ευθεία πορεία. Η διαδικασία της αποπομπής ατόμων που συνεργάστηκαν άμεσα ή έμμεσα με το δικτατορικό καθεστώς καθυστέρησε αλλά κατά ένα τρόπο ολοκληρώθηκε επιτυχώς σε τομείς, όπως οι ένοπλες δυνάμεις ή πραγματοποιήθηκε περισσότερο διστακτικά σε

¹¹⁵ Στο ίδιο.

¹¹⁶ Η. Νικολακόπουλος, «Τα διλήμματα της μεταπολίτευσης: Μεταξύ συνέχειας και ρήξης», Αρχαιοτάξιο, τχ. 15 (Σεπτέμβριος 2013), σ. 9. Επίσης, Λ. Καλλιβερέτακης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2017, σ. 226-241.

δομές του κρατικού μηχανισμού, όπως το δικαστικό σώμα, η δημόσια διοίκηση και τα σώματα ασφαλείας¹¹⁷.

Δεδομένης της πολιτικής συγκυρίας ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας προσδοκούσε την παραδειγματική τιμωρία των κατηγορουμένων. Ένα από τα κυρίαρχα συνθήματα, που εξέφραζαν το κοινό αίσθημα της εποχής, ήταν το «Δώστε την χούντα στο λαό». Δεν θα ήταν περιττό να τονίσουμε εδώ ότι ενδεικτικό της ατμόσφαιρας εκείνης της εποχής είναι το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Απογευματινή* στις 10 Σεπτεμβρίου 1974. Στην πρώτη σελίδα θα συναντήσει κανείς δημοσιευμένο κατάλογο με 43 ονόματα γνωστών βασανιστών υπό τον τίτλο «Αυτοί είναι οι βασανιστές»¹¹⁸. Οι τελικές αποφάσεις, όμως, των δικαστηρίων προκάλεσαν απογοήτευση για το έργο της Δικαιοσύνης, καθώς πολλοί από τους φερόμενους ως βασανιστές, ιδιαίτερα οι αστυνομικοί της Ασφάλειας (Αθηνών)¹¹⁹, τιμωρήθηκαν με μικρές κι εξαγοράσιμες ποινές, ενώ αρκετοί τέθηκαν απλώς σε διαθεσιμότητα ή αφέθηκαν ελεύθεροι. Οι αντιδράσεις των κομμάτων διαμέσου ανακοινώσεων ήταν ηχηρές και αποτύπωναν την αδυναμία δικαίωσης του κοινωνικού αιτήματος για καταδίκη των βασανιστών, ενώ το γενικότερο πολιτικό κλίμα της περιόδου αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στους τίτλους των πρωτοσέλιδων των εφημερίδων. Επιπλέον, η κοινωνική οργή για την ατιμωρησία

¹¹⁷ Α. Κλάψης, 1974: *Μεταπολίτευση*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2021, σ. 268 – 269. Επίσης, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Δικτατορία και Μεταπολίτευση*, ό.π.

¹¹⁸ Στο ίδιο, σ. 245.

¹¹⁹ Λεπτομέρειες για τις δίκες των φερόμενων βασανιστών, μπορεί να βρει κανείς στο βιβλίο του Λεωνίδα Καλλιβρετάκη, το οποίο έχει επισημανθεί προηγουμένως. Συνοπτικά όμως, μπορούμε εδώ να αναφέρουμε λίγα στοιχεία που θα σχηματιστούν καλύτερα τη συνολική εικόνα. Ο υπουργός Δημοσίας Τάξεως Σόλων Γκίκας κάλεσε όσους ισχυρίζονται ότι έχουν υποστεί κακοποιήσεις να τις καταγγείλουν στον εισαγγελέα, ώστε να γίνει έρευνα. Επακολούθησαν έτσι καταγγελίες πολιτών που οδήγησαν στην περίπτωση της Αστυνομίας σε τέσσερις κύριες δίκες. Οι πρώτες δύο αφορούσαν την Ασφάλεια των Αθηνών και οι άλλες δύο – λιγότερο γνωστές – αφορούσαν την Ασφάλεια Πατρών και την Ασφάλεια Πειραιώς. Ο Καλλιβρετάκης τονίζει ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η δίκη της Ασφάλειας Πειραιώς γιατί «στην περίπτωση αυτή οι κατηγορούμενοι αναγνώρισαν με κοινή τους δήλωση ότι «κατά τη διάρκεια της 7ετούς τυρρανίδος» οι μηνυτές τους συνελήφθησαν, κρατήθηκαν και «υπέστησαν βασανιστικές κακοποιήσεις» στην Ασφάλεια, «υπαγορευόμενα» υπό του τυραννικού καθεστώτος», γεγονός για το οποίο εξέφρασαν την λύπη τους. Κατόπιν αυτού οι μηνυτές δήλωσαν ηθικά ικανοποιημένοι και απέσυραν τις μηνύσεις τους. Μετά από αυτή την εξέλιξη, το δικαστήριο, αναγνωρίζοντας ρητά στην απόφασή του ότι οι κατηγορούμενοι υπήρξαν βασανιστές, αλλά δεχόμενο ότι το αδίκημα διώκεται μόνο κατ' έγκλησιν, απάλλαξε τους τέσσερις και καταδίκασε μόνο τον διοικητή τους για ηθική αυτουργία». Πέρα από την πραγματολογική αξία, το χωρίο αυτό, μάς δίνει σημαντικές πληροφορίες για την αξία της αποκαταστατικής δικαιοσύνης στο συμβολικό πεδίο. Πρόκειται για μία ένδειξη ότι η ηθική ικανοποίηση των κατηγορών, είναι δυνατόν να ικανοποιηθεί μετά από την αναγνώριση των παθών τους και την μεταμέλεια των κατηγορουμένων. Η αναγνώριση αυτή δεν αφορά μόνο την αποδοχή της ταυτότητας του θύματος από το κοινωνικό σύνολο αλλά και την αποκατάσταση της αλήθειας, που όπως θα δούμε σε επόμενα κεφάλαια, είναι μείζονος σημασίας για το θύμα ως κοινωνικό υποκείμενο.

των βασανιστών εκφράστηκε σε μια σειρά συνθημάτων, όπως «Οι φασίστες στο Γουδί», «Δίκες λαϊκές για τους βασανιστές», «Φόλα στο σκύλο της ΕΣΑ», «Ο λαός δεν ξεχνά, τους φασίστες τους κρεμά» κ.α. Το αίσθημα της απογοήτευσης και του ανεκπλήρωτου, λόγω της μη ικανοποίησης του ευρύτερου κοινωνικού αιτήματος για «κάθαρση» του κρατικού μηχανισμού από τα χουντικά στοιχεία αλλά και της παραδειγματικής τιμωρίας των βασανιστών και των ηθικών αυτουργών του πραξικοπήματος, μείωσε το βαθμό εμπιστοσύνης προς την νέα πολιτική εξουσία εκ μέρους ενός τμήματος της κοινωνίας που ανήκε κυρίως στο ιδεολογικό-πολιτικό φάσμα της Αριστεράς, προκαλώντας αμφισβήτηση του επίπεδου νομιμοποίησης της¹²⁰.

Παράλληλα, ο Ανδρέας Παπανδρέου τον Ιούλιο του 1974, αμέσως μετά τα νέα για τον ερχομό του Καραμανλή στην Ελλάδα, τις ημέρες κατάρρευσης του χουντικού καθεστώτος, ανακοίνωσε πως «Η νέα νατοϊκή φρουρά εγκατεστάθη στην Ελλάδα. Πηγή της εξουσίας της παραμένουν οι Αμερικανοί, το ΝΑΤΟ και οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις που βαρύνονται σήμερα και με την εθνική προδοσία στο Κυπριακό»¹²¹. Η πολιτική δυσπιστία του Παπανδρέου, σαφώς αμβλύθηκε το επόμενο διάστημα και στην ουσία εγκαταλείφθηκε τον Μάρτιο του 1975, σε συνεδρίαση της Βουλής, όταν και ανέφερε πως «Η μεγάλη πλειοψηφία που συγκέντρωσε ο κ. Καραμανλής στις εκλογές, χωρίς αμφιβολία οφειλόταν στην πεποίθηση του λαού ότι λόγω της προϋστορίας και της προέλευσης του της πολιτικής, ήταν σε θέση να προστατεύσει τη χώρα από νέο στρατιωτικό πραξικόπημα και νέα δικτατορία»¹²². Παρ' όλα αυτά, η επιλογή Παπανδρέου να ακολουθήσει ένα πολιτικό δρόμο πολωτικής ρητορείας που εργαλειοποιούσε παρελθοντικά διχαστικά σχήματα και παρέπεμπε στο «κράτος της Δεξιάς», αλλά και η αγωνιώδης αμφιβολία της έξω-κοινοβουλευτικής Αριστεράς προς την κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, συναντήθηκαν σε αρκετά σημεία με τον λόγο των άκρο-αριστερών τρομοκρατών.

¹²⁰ G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, ό.π., σ. 16.

¹²¹ Σ. Δραϊνός, «Η απότομη “προσγείωση” του Ανδρέα Παπανδρέου», στο *Η Μεταπολίτευση 1974 – 1975: στιγμές μιας μετάβασης*, Β. Καραμανωλάκης, Η. Νικολακόπουλος, Τ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2016, σ. 139.

¹²² Στο ίδιο. Βλ. επίσης Α. Παπανδρέου, *Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες*, Εκδόσεις Καρανάσης, Αθήνα 1976, σ. 98.

Η υιοθέτηση, από ένα πλήθος αριστερών οργανώσεων, της αντίληψης περί «αλλαγής Νατοϊκής φρουράς» στη χώρα, σχετικά με το καθεστώς μετάβασης, διαμόρφωσε τα επόμενα χρόνια την ερμηνεία του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου αναφορικά με την ποιότητα του νέου δημοκρατικού πολιτεύματος. Σύμφωνα με αυτή, η φύση του καθεστώτος δεν είχε αλλάξει ουσιαστικά, καθώς είχε επιβληθεί απλώς μια αλλαγή στις μορφές εξουσίας, η αμερικανική εξάρτηση παρέμενε και τέλος, η διακυβέρνηση της χώρας ανατέθηκε σε συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις διαμέσου ενός πολιτικού συμβιβασμού. Όπως σημειώνει ο Kiesling¹²³, με την έλευση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1974, μια ακροαριστερή αντικουλτούρα αρνήθηκε να συμπλεύσει με μια πολιτική διαδικασία που διοικούσαν *αστοί* πολιτικοί, ενώ το εκλογικό αποτέλεσμα (54% για το κεντροδεξιό πολιτικό κόμμα) ήταν μια καθολική απογοήτευση για αυτούς, καθώς ο πρωθυπουργός Καραμανλής ήταν απλώς το προτιμώμενο νέο εργαλείο του μονοπωλιακού κεφαλαίου και του αμερικανικού ιμπεριαλισμού¹²⁴.

Αυτή η κοινωνική δυναμική λοιπόν εκφράστηκε πολιτικά με συγκεκριμένα αιτήματα ειδικά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης. Πέρα από τη θεσμική αποκατάσταση της Δημοκρατίας, υπήρξε μια σειρά αιτημάτων που ενείχαν χαρακτηριστικά ρήξης με το παρελθόν αλλά και ριζοσπαστική κριτική σε θεσμικές αποφάσεις που κρίθηκαν ατελείς ή κατά μια έννοια άτολμες. Αν και η μετάβαση από την Δικτατορία στη Δημοκρατία, έχει κριθεί ως επιτυχής στο παράδειγμα της Ελλάδας¹²⁵, στην αντίπερα όχθη βρέθηκε ένα περισσότερο σκεπτικό τμήμα της κοινωνίας, με αριστερή

¹²³ J.B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 48.

¹²⁴ Ο φόβος ενός νέου πραξικοπήματος αύξησε την έλλειψη νομιμοποίησης που η άκρα - Αριστερά αισθάνθηκε για τη νέα δημοκρατική διακυβέρνηση. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτού του φόβου ήταν ο θάνατος του Αλέξανδρου Παναγούλη σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα τον Μάιο του 1976. Η Ιταλίδα δημοσιογράφος και σύντροφος του, Oriana Fallacci και οι περισσότεροι Έλληνες αριστεροί επέμεναν ότι το δυστύχημα ενορχηστρώθηκε από τον "φασιστικό μηχανισμό" που εξακολουθούσε να εργάζεται στο παρασκήνιο. (J.B., Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ.54)

¹²⁵ Βλ. ενδεικτικά: Α. Κλάνης, *1974: Μεταπολίτευση*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, ό.π., Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., Ν. Αλιβιζάτος, «Για μια περιοδολόγηση της Μεταπολίτευσης» στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, ό.π., Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι*, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015, Ε. Χατζηβασιλείου, «Μεταπολίτευση, 1974-1975: Στρατηγική, μεθοδολογία και ελλείμματα» στο *Η δικτατορία των συνταγματαρχών*, Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης, Α. Κλάνης (Επιμ.), Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2019, σ. 218 -237, R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας: από την παρακμή του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2012.

ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα, το οποίο εντόπιζε συνέχειες μεταξύ της νέας κατάστασης και του πρόσφατου παρελθόντος.

Η παραπάνω αντίληψη αποτυπώνεται και στην ιστορική καταγραφή της περιόδου. Όπως τονίζει ο Νικολακόπουλος «δεν νομίζω ότι τη στιγμή της Μεταπολίτευσης είχαμε την αίσθηση πως διαγράφουμε σαράντα χρόνια – από τη δικτατορία του Μεταξά μέχρι το 1974. Αντίθετα, υπήρχε μια έντονη αμφιθυμία, γι' αυτό χρησιμοποιήθηκε - διστακτικά στην αρχή- ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση κι όχι κάποιος άλλος, πιο ισχυρός... Στην ελληνική μετάβαση υπήρξε μια εντυπωσιακή αμφισημία μεταξύ συνέχειας και ρήξης. Τη συνέχεια την προσωποποιούσε το πολιτικό προσωπικό που διαχειρίστηκε τη μετάβαση... Οι τομές όμως ήταν εμφανέστατες ... Αλλά η αμφισημία διατηρήθηκε»¹²⁶.

Σε μια παρόμοια ανάγνωση και σε κριτική αποτίμηση της *βελούδινης μετάβασης* στη Δημοκρατία ο Κορνέτης¹²⁷ θεωρεί πως πρόκειται για μια «από τα πάνω θέαση» η οποία «δε λαμβάνει υπόψη της τα κοινωνικά κινήματα που πολλαπλασιάστηκαν εκείνη την εποχή και που πίεζαν για μια πιο ριζική καθεστωτική αλλαγή από αυτήν που συμβολίζει η ορκωμοσία του Κωνσταντίνου Καραμανλή... Αντίστοιχα φορείς που συμμετείχαν στην αντίσταση εναντίον των Συνταγματαρχών -όπως οι φοιτητές- αδυνατούσαν να αποδεχτούν τον Καραμανλή ως πλοηγό και διαχειριστή της δημοκρατικής μετάβασης στην Ελλάδα».

Ο Νικολακόπουλος, επιπλέον, υποστηρίζει πως «οι κυβερνητικές επιλογές της ΝΔ μετά το 1974 χαρακτηρίζονται από ατολμία, ιδιαίτερα σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής που αφορούσαν το δίλλημα της ρήξης, ή μη, με το παρελθόν».¹²⁸ Επεκτείνοντας το σημείο αυτό σε μία συνολική παρατήρηση της περιόδου, ο Λιάκος αναφέρει «η κατανομή του εκλογικού σώματος, όπου η κεντροδεξιά καταλάμβανε τα τρία τέταρτα των ψήφων και η κεντροαριστερά λιγότερο από το ένα τέταρτο, δεν ανταποκρινόταν στην εικόνα που αποκόμιζε κανείς από τις καθημερινές κινητοποιήσεις... Το ΠΑΣΟΚ

¹²⁶ Η. Νικολακόπουλος, «Συνέχειες και ρήξεις: ο αμφίσημος όρος Μεταπολίτευση», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, ό.π., σ. 429.

¹²⁷ Κ. Κορνέτης, «Μεταβάσεις, συλλογική μνήμη, και δημόσια ιστορία στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, ό.π., σ. 394-395.

¹²⁸ Η. Νικολακόπουλος, «Εκλογές και ψηφοφόροι, 1974-2004: Παλιές ρήξεις και νέα ζητήματα» στο *Η πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Κ. Featherstone (Επιμ.), ό.π., σ. 71.

και τα κόμματα της Αριστεράς – συμπεριλαμβανομένης και της εξωκοινοβουλευτικής- έδωσαν μεγάλο βαθμό το ιδεολογικό στίγμα της Μεταπολίτευσης...»¹²⁹.

Οι τρεις προαναφερθείσες μελέτες, εκφράζουν, κατά τη γνώμη μας, την αντίληψη περί συνέχειας που διέπνεε τον πολιτικό χώρο της Αριστεράς κατά τη διάρκεια της Μετάβασης από την Χούντα στη Δημοκρατία. Παράλληλα, η δυσaréσκεια του αριστερού πολιτικού χώρου για την *πολιτειακή αλλαγή με πρόσωπα του προδικτατορικού παρελθόντος*, ενέτεινε ταυτόχρονα την αίσθηση του κινδύνου της ατιμωρησίας των «χουντικών στοιχείων» που είχαν ενεργό συμμετοχή καθ' όλη τη διάρκεια της Επταετίας. Από το 1974 έως το 1976, ένας σημαντικός αριθμός επαναστατικών αριστερών ομάδων εμφανίστηκαν στην ελληνική μεταχουντική πολιτική σκηνή. Αυτές οι ομάδες χρησιμοποιούσαν βίαιη ρητορική για να δικαιολογήσουν τη νομιμότητα του επαναστατικού αγώνα έναντι της αντιλαμβανόμενης παρανομίας του καθεστώτος και για να καταγγείλουν την έλλειψη δομημένων πολιτικών λύσεων¹³⁰.

Εχθρικά διακείμενοι απέναντι στον πρώτο μεταχουντικό Καραμανλή, υποστήριζαν τη συνολική πολιτική μεταρρύθμιση και την αναγκαιότητα μιας βιώσιμης δημοκρατικής κουλτούρας. Αντανακλώντας τις διάφορες ιδεολογικές διαιρέσεις εντός του επαναστατικού κινήματος, αυτές οι μικρού μεγέθους ομάδες ήταν αναρχικές, μαοϊκές¹³¹ και τροτσκιστικές¹³². Το κοινό χαρακτηριστικό τους ήταν η εχθρική πολιτική στάση απέναντι στο νέο δημοκρατικό καθεστώς¹³³. Παρά το μικρό μέγεθός τους προσπάθησαν με διάφορους τρόπους να οδηγήσουν σε μια θεμελιώδη επανα-ανάλυση της φύσης της κοινωνίας και των ταξικών σχέσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα¹³⁴.

Ως εκ των παραπάνω, γίνεται κατανοητό πως κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο ένα τμήμα της Αριστεράς ριζοσπαστικοποιήθηκε, και εκφράζοντας παράλληλα την αποστροφή του προς το νέο δημοκρατικό καθεστώς, αρνήθηκε να ενταχθεί εις ολόκληρον μέσα στην δημοκρατική σφαίρα. Με συνέπεια να αμφιταλαντεύεται μεταξύ

¹²⁹ Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, ό.π., σ. 419.

¹³⁰ G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, ό.π., σ. 17.

¹³¹ Στο ίδιο.

¹³² Στο ίδιο.

¹³³ Στο ίδιο.

¹³⁴ Στο ίδιο.

νομιμότητας και παρανομίας. Επιπρόσθετα, το γενικό αίσθημα της εκδίκησης, που φαίνεται να ήταν διάχυτο σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, σχετικά με την τιμωρία των βασανιστών και των ηθικών αυτουργών του πραξικοπήματος, συνέπλευσε, ως ένα σημείο, με την ρητορική των ριζοσπαστικών αριστερών οργανώσεων.

Αυτό ακριβώς το έδαφος αξιοποίησαν οι ένοπλες οργανώσεις (όπως η 17N), ώστε τουλάχιστον κατά τη διάρκεια της Πρώτης Μεταπολίτευσης, να θεωρηθούν (αυτές οι οργανώσεις) «συναφείς» με το πολιτικό-κοινωνικό γίγνεσθαι με σκοπό να δημιουργηθεί κοινωνικό ακροατήριο και να υπάρξει έτσι μία ψευδαίσθηση ενός επεκτεινόμενου αντιδικτατορικού αγώνα.

2.1.4. Σύνοψη

Σε αυτό το κεφάλαιο διατυπώθηκαν επιχειρήματα για την ρευστότητα των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης. Η κοινωνική ορμή, μετά από την επταετή «γύψινη» περίοδο της Δικτατορίας, έφερε στο προσκήνιο τη μεγάλη συμμετοχή των μαζών στην πολιτική και η ανάδειξη των κομμάτων σε κύριους εκφραστές της νέας πραγματικότητας, φανέρωσε ότι τα κόμματα θα αποτελέσουν τους μεγάλους πρωταγωνιστές, όχι μόνο του πολιτικού συστήματος αλλά και της κοινωνικής συγκρότησης εν γένει. Εντός της νέας αυτής πραγματικότητας, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «αναίμακτη» μετάβαση, εφόσον τα κόμματα απορρόφησαν τους κοινωνικούς κραδασμούς της πτώσης της Δικτατορίας, η παρείσφρηση της τρομοκρατικής δράσης ως μία έξωθεν – του πολιτικού συστήματος – λύση για την ανοικτή αναμέτρηση με το πρόσφατο παρελθόν, κατοχύρωσε κατά κάποιο τρόπο την παρουσία της ακροαριστερής τρομοκρατίας στην καθημερινή εμπειρία. Οι «ανοικτοί λογαριασμοί» με το παρελθόν και η ατολμία της πρώτης μεταπολιτευτικής κυβέρνησης σχετικά με την τιμωρία των εμπλεκόμενων στο δικτατορικό καθεστώς, δημιούργησε ένα περιβάλλον ευεπίφορο στην αυτοδικία, ή έστω στη δικαιολόγησή της και όπως θα δούμε στις επόμενες σελίδες, η «αναίμακτη» μετάβαση αφορούσε περισσότερο το πολιτικό σύστημα, και όχι την κοινωνική εμπειρία.

Κεφάλαιο Τρίτο. Τα «μη αθώα» θύματα 1975 - 1980

3.1.1. Το πρώτο αίμα

Η φυσιογνωμία των κομματικών σχηματισμών κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, χτίστηκε με γνώμονα την συγκρότηση συνεκτικών ιδεολογικών ταυτοτήτων, στη βάση της ανανοηματοδότησης των συνεχειών ή των ρήξεων με το παρελθόν.¹ Ειδικότερα, στρατηγική επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή με την ίδρυση της Νέας Δημοκρατίας ως μεγάλης κεντροδεξιάς παράταξης, ήταν η εκθεμελίωση όλων των συνδηλώσεων του παρελθόντος και της ιστορικής συνέχειας της με το «κράτος της Δεξιάς». Οι στρατηγικές επιλογές των αρχηγών κομμάτων, ως προς την ιδεολογική τους σφραγίδα ήταν άμεσα συνυφασμένες, τουλάχιστον σε επίπεδο πρόθεσης, με τη διακομματική ανάγκη και θέληση σταθεροποίησης της νεοσύστατης Δημοκρατίας². Παράλληλα, όπως αναφέραμε προηγουμένως, οι «ανοικτοί λογαριασμοί» με το παρελθόν και η γενική αίσθηση ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας πως η πρώτη μεταπολιτευτική κυβέρνηση επέδειξε ατολμία στην τιμωρία των εμπλεκόμενων στο δικτατορικό καθεστώς, δημιούργησε ένα περιβάλλον ευεπίφορο στην δικαιολόγηση της αυτοδικίας.

Μέσα σε αυτή την ιδεολογικοπολιτική ατμόσφαιρα, η *ένοπλη αποχουντοποίηση* ξεκινά με τη δολοφονία του Ρίτσαρντ Γουέλτς, Σταθμάρχη της CIA στην Ελλάδα. Στις 23/12/1975 ο Ρίτσαρντ Γουέλτς και η δεύτερη σύζυγός του Κίκα, επέστρεφαν περίπου στις 10:00 μ.μ. από χριστουγεννιάτικη δεξίωση στο σπίτι του Αμερικανού Πρέσβη Κιούμπιτς. Ήταν μία από τις πολλές κοινωνικές υποχρεώσεις στις οποίες λάμβαναν μέρος ως μέλη της διπλωματικής κοινότητας. Προσεγγίζοντας το σπίτι τους στο Παλαιό Ψυχικό, περιοχή στην οποία συνήθως διέμεναν οι Αμερικανοί διπλωμάτες, το αυτοκίνητο με οδηγό τον Βαγγέλη Χρυσόχου σταμάτησε μπροστά στην πύλη της οικίας. Στο σημείο είχαν φτάσει νωρίτερα μέλη της 17N, περιμένοντας στο αυτοκίνητο

¹ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 47 – 56.

² Δ. Σωτηρόπουλος, Η. Νικολακόπουλος, Χ. Λυριντζής, «Η ποιότητα και η λειτουργία της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο *Κοινωνία και Πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974 – 1994*, Χ. Λυριντζής, Η. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (Επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 19 – 20.

που χρησιμοποιήσαν για την ενέδρα, την άφιξη του Γουέλτς. Μόλις αποβιβάσθηκε, τον πυροβόλησαν εξ' επαφής με 3 σφαίρες, στο στήθος και στην λεκάνη. Το θύμα μεταφέρθηκε από τον οδηγό του και τον συνάδελφό του Ρον Έστες στο Γενικό Κρατικό (τότε ονομαζόταν Ρυθμιστό Κέντρο) όπου και διαπιστώθηκε ο θάνατός του.

Η δολοφονία του Ρίτσαρντ Γουέλτς χαρακτηρίζεται, εν γένει, ως αποτρόπαια από τα κόμματα³, τα οποία καταδικάζουν απερίφραστα τη δολοφονία, ενώ οι δηλώσεις όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων διέπονται από ένα σημαντικό κοινό σημείο: Δεν υπάρχει καμία αναφορά πως οι δράστες θα μπορούσαν να είναι Έλληνες άκρο-αριστεροί οι οποίοι ταυτίζονται με τις *προοδευτικές δημοκρατικές δυνάμεις της χώρας*. Αντιθέτως από όλα τα κόμματα είτε αφήνονται υπόνοιες, είτε διατυπώνεται ξεκάθαρα πως πρόκειται για «προβοκάτσια» και μάλιστα «ξένων υπηρεσιών, χουντομοναρχικών και νεοφασιστών», για «άνανδρους δολοφόνους» που «δεν ανήκουν, τουλάχιστον ψυχικά στον ελληνικό λαό».⁴ Η δολοφονία προσλαμβάνεται ως μια ακόμα επίθεση και αναχαίτιση του δρόμου προς την εθνική ανεξαρτησία και κυριαρχία στη βάση ενός διακομματικού αντιαμερικανισμού που τέμνει εγκάρσια τις κομματικές και ιδεολογικές διαιρέσεις. Η ενστικτώδης συναίνεση όλων των κομμάτων γύρω από την καταδίκη της δολοφονίας είναι ενδεικτική του διακομματικού αιτήματος για σταθεροποίηση της

³ Πιο συγκεκριμένα, η κυβέρνηση ανακοινώνει πως «Οι άνανδροι δολοφόνοι δεν ανήκουν, τουλάχιστον ψυχικά στον ελληνικό λαό, του οποίου ηθελημένα απέβλεψαν να προσβάλουν την τιμή και τα εθνικά συμφέροντα».

Ο Γεώργιος Μαύρος – ΕΚΝΔ πως «ο ελληνικός λαός σύσσωμος καταδικάζει παρόμοιες ενέργειες και δεν θα επιτρέψει να μεταβληθεί η χώρα σε κέντρο τρομοκρατικών επιχειρήσεων».

Ο Ανδρέας Παπανδρέου – ΠΑΣΟΚ δηλώνει πως «Οι προοδευτικές δημοκρατικές δυνάμεις της χώρας δεν μάχονται κατά προσώπων αλλά κατά θεσμών. Και όχι μόνον αυτό. Επιδιώκουν τους στόχους και ιδιαίτερα την εθνική μας ανεξαρτησία, μέσω της λαϊκής κυριαρχίας. Η δολοφονία του Γουέλτς αφορά παλιούς λογαριασμούς άσχετους με την παρουσία του στην Ελλάδα ή αποτελεί προβοκάτσια πρώτης διαστάσεως, της οποίας οι πολιτικές επιπτώσεις δεν είναι εύκολο να εκτιμηθούν σήμερα στη δεύτερη περίπτωση η πράξη θα πρέπει να αποδοθεί στις ίδιες δυνάμεις που επέβαλαν στην Ελλάδα τη δικτατορία του Απρίλη του 1967»

Ο Λεωνίδας Κύρκος – ΚΚΕ εσωτ. υποστηρίζει πως «δεν μας μένει αμφιβολία ότι πρόκειται για καθαρή προβοκάτσια εναντίον του αντιιμπεριαλιστικού κινήματος και της ομαλής δημοκρατική πορείας, που οι πηγές της βρίσκονται στις μυστικές υπηρεσίες των ιμπεριαλιστών. Η κυβέρνηση έχει χρέος να πάρει αυστηρά μέτρα εναντίον των προβοκατόρων των ξένων υπηρεσιών, των χουντομοναρχικών και των νεοφασιστών, που προσπαθούν να ωθήσουν την χώρα στο δρόμο της ένοπλης βίας».

Το ΚΚΕ διατυπώνει πως «Η δολοφονία του ανωτέρου υπαλλήλου της εδώ Πρεσβείας των Ενωμένων Πολιτειών Αμερικής Ρ. Ουέλς από μασκοφόρους αποτελεί μεταφορά μεθόδων ξένων προς τον ελληνικό Λαό και τον αντιιμπεριαλιστικό δημοκρατικό αγώνα του. ... Ο Λαός πρέπει να επαγρυπνεί ενωμένος. Η Ελλάδα είναι ανάγκη να πάψει να αποτελεί επίκεντρο δολοπλοκιών των Αμερικανό-νατοϊκών μυστικών υπηρεσιών».

Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 24 & 27/12/1975.

⁴ Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 24 & 27/12/1975.

δημοκρατίας που βάλλεται για άλλη μια φορά από τους ξενοκράτες δυνάστες. Εξάλλου η Λαλιούτη στην μελέτη της για τον αντιαμερικανισμό έχει τονίσει χαρακτηριστικά για την υπό συζήτηση περίοδο «στο πλαίσιο αυτής της μεταπολιτευτικής αφήγησης ο αντιαμερικανισμός που διαπερνά τις κομματικές και ιδεολογικές διαιρέσεις αναγνωρίζεται αφενός ως στοιχείο της εθνικής ενότητας και αφετέρου ως στοιχείο ρήξης, ως αφύπνιση των υγιών δυνάμεων του έθνους, ως δύναμη εξαγνισμού από τις αμαρτίες του παρελθόντος. Ο αντιαμερικανισμός ταυτίζεται με την «εθνεγερσία» και την κάθαρση»⁵.

Ο πολιτικός κόσμος αντιλαμβάνεται την *τρομοκρατική επιχείρηση* (όπως δηλώνει ο Γεώργιος Μαύρος) ως μια πράξη αμερικανικής έμπνευσης και προέλευσης, σφραγίζοντας και με αυτή την αφορμή την μεταπολιτευτική πολιτειακή τομή, το πρόταγμα της εθνικής κυριαρχίας και τον αντιαμερικανισμό της περιόδου. Υπό αυτή την έννοια, η πρώτη καταδίκη της πρώτης δολοφονίας της άγνωστης, ακόμα, 17N γίνεται μέσα από ένα ιδεολογικό σχήμα, το οποίο θα είναι και ένα από τα πλέον ισχυρά στην ιδεολογία της οργάνωσης, όπως θα ξεδιπλωθεί αργότερα, που δεν ήταν άλλο από το ότι η Ελλάδα ως στρατιωτικά υποτελής χώρα στις ΗΠΑ, αποτελεί ταυτόχρονα θύμα της εκμετάλλευσης και των παρεμβάσεων τους, στον βωμό της εξυπηρέτησης των υπερατλαντικών στρατηγικών τους σχεδίων.

Όσον αφορά τον Τύπο της εποχής, αρχικά θα παραθέσουμε εδώ κάποια από τα πρωτοσέλιδα των πρώτων ημερών, τα οποία συμπυκνώνουν και την αρθρογραφία που μπορεί κανείς να συναντήσει φυλλομετρώντας τις εφημερίδες της εποχής: *Ελευθεροτυπία* «ΔΟΛΟΦΟΝΗΘΗΚΕ Ο ΑΡΧΗΓΟΣ ΤΗΣ CIA ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ/ Τον δολοφόνησαν τρεις μασκοφόροι»⁶, *Τα Νέα* «Μεγάλη προβοκάτσια/3 ΜΕΛΑΜΨΟΙ ΞΕΝΟΙ ΕΞΕΤΕΛΕΣΑΝ ΤΟΝ ΑΡΧΗΓΟ ΤΗΣ CIA»⁷, *Βραδυνή* «ΣΚΟΤΩΣΑΝ τον

⁵ Ζ. Λαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016, σ. 201.

⁶ *Ελευθεροτυπία* 24/12/1975, Πρωτοσέλιδο.

⁷ *Τα Νέα*, 24/12/1975, Πρωτοσέλιδο.

Σε ρεπορτάζ της ίδιας μέρας (σ. 3), η εφημερίδα υποστηρίζει πως τέσσερις είναι οι εκδοχές της δολοφονίας:

«-Να δολοφονήθηκε ο Αμερικανός διπλωμάτης από Τούρκους για να προκαλέσουν εμπλοκές όσον αφορά τις σχέσεις της Ελλάδος με την Αμερική.

-Να είναι θύμα αγώνα αλληλοεξοντώσεως που έχει αρχίσει μεταξύ πρακτόρων.

-Να δολοφονήθηκε από εξτρεμιστικά στοιχεία.

-Να είναι θύμα ξεκαθαρίσματος λογαριασμών «εσωτερικής φύσεως».

αρχηγό της CIA στην Ελλάδα ΤΡΕΙΣ ΜΑΣΚΟΦΟΡΟΙ/ Δεν αποκαλύπτει η CIA τον ρόλο του δολοφονηθέντος»⁸.

Η προκήρυξη της 17N δεν δημοσιεύθηκε⁹ την επόμενη ημέρα. Θα δημοσιευθεί ένα χρόνο αργότερα στη δολοφονία του Ευάγγελου Μάλλιου, που θα δούμε στην επόμενη ενότητα. Το έγκλημα χαρακτηρίζεται ως «φρικτό», αλλά και «μεθοδικό» από «επαγγελματίες του είδους», ακριβώς για να υπερτονιστεί πως είναι έργο ξένων πρακτόρων, ως εσωτερικό ξεκαθάρισμα λογαριασμών εντός της CIA¹⁰. Χαρακτηριστικά σε ρεπορτάζ ο Μανώλης Μαθιουδάκης στα *Νέα* αναφέρει ««[...] Στην περίπτωση του Γουέλτς όμως υπάρχει η σιγουριά και το στοιχείο της απόλυτης επιτυχίας. Πρόκειται δηλαδή για έγκλημα καθαρά επιστημονικό, έγκλημα το οποίο μόνο οι ειδικευμένοι πράκτορες ξένων υπηρεσιών μπορούσαν να οργανώσουν και να διαπράξουν. [...] Η δολοφονία ήταν άριστα προετοιμασμένη και οι εκτελεστές του Γουέλτς θαυμάσια εκπαιδευμένοι. [...] η δολοφονία του πράκτορα της ΣΙΑ ήταν άριστα μελετημένη. Οι εξτρεμιστικές οργανώσεις δεν σκοτώνουν κατά αυτόν τον τρόπο. Τις ενέργειες τους χαρακτηρίζει πάντα η προχειρότητα».

Στο ίδιο μήκος κύματος και η *Ελευθεροτυπία* στο πρωτοσέλιδο στις 27 Δεκεμβρίου γράφει πως «Η CIA ΘΥΣΙΑΣΕ τον ΓΟΥΕΛΤΣ»¹¹ ενώ ευθυγραμμίζεται και η *Βραδυνή* που κάνει λόγο για «ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ άριστα μεθοδευμένη!»¹², ενώ η *Καθημερινή*

⁸ *Βραδυνή*, 24/12/1975, πρωτοσέλιδο.

⁹ Η πρώτη προκήρυξη με τίτλο «Εκτέλεση αρχηγού CIA στην Ελλάδα» που βρέθηκε στον τόπο του εγκλήματος υπογεγραμμένη από τη 17N, αντιμετωπίζεται ως φάρσα από τις Αρχές και δεν δημοσιεύεται. Στις 26 Δεκεμβρίου 1975 ακολουθεί δεύτερη προκήρυξη με τη υπογραφή "Οργάνωση 17 Νοέμβρη", αδημοσίευτη επίσης, κατόπιν δικαστικής απόφασης. Μετά από λίγες ημέρες μια τρίτη προκήρυξη παραδόθηκε στον Γάλλο φιλόσοφο Jean-Paul Sartre στο Παρίσι (ο Γάλλος φιλόσοφος Ζαν Πολ Σαρτρ ήταν ο αποδέκτης της μοναδικής προκήρυξης της οργάνωσης που παραδόθηκε ποτέ χέρι με χέρι). Ο Σαρτρ την παρέδωσε στην εφημερίδα *Libération*. Ο αρχισυντάκτης της εφημερίδας δεν την θεώρησε αυθεντική δεν τη δημοσίευσε. Η προκήρυξη δημοσιεύτηκε στη *Libération* μετά τη δολοφονία του Ευάγγελου Μάλλιου τον Δεκέμβριο του 1976, και κατόπιν και στον ελληνικό Τύπο.

Βλ. Μ. Μπόση, "The Assassination of Richard Welch", *ekathimerini*, 4 Μαρτίου 2021 διαθέσιμο στο: <https://www.ekathimerini.com/in-depth/special-report/1156307/the-assassination-of-richard-welch/>.

¹⁰ *Τα Νέα*, 27/12/1975, ρεπορτάζ Μανώλης Μαθιουδάκης, «Το έγκλημα είναι έργο ξένων πρακτόρων» σ. 4.

¹¹ *Ελευθεροτυπία* 27/12/1975, πρωτοσέλιδο.

¹² *Βραδυνή* 27/12/1975, πρωτοσέλιδο.

Επίσης στο φύλλο 3 αναφέρεται πως «Ξένοι και επαγγελματίες οι δολοφόνοι του Γουέλτς: Δύο εκδοχές, ξεκαθάρισμα λογαριασμών ή προβοκάτσια», αναλύοντας πως «Οι δολοφόνοι του αρχηγού της ΣΙΑ στην Ελλάδα Ρίτσαρντ Γουέλτς εξώφλησαν δικούς τους λογαριασμούς με το θύμα ή είναι μισθοφόροι που επελέγησαν για να παίξουν αυτοί το απαίσιο παιχνίδι της προβοκάτσας σε βάρος της χώρας μας;». Στη σελίδα 5, ο Γιώργος Τράγκας σε ρεπορτάζ του που τιτλοφορείται ««Παλιές διαφορές» από τον πόλεμο των κατασκόπων προσθέτει «[...] Ο επαγγελματικός τρόπος εκτελέσεως

σημειώνει πως «ΣΚΟΤΕΙΝΑ ΠΑΡΑΜΕΝΟΥΝ ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΦΟΝΟΥ/Ξεκαθάρισμα λογαριασμών μεταξύ πρακτόρων η κυριότερη εκδοχή»¹³ και δεν λείπουν μάλιστα οι εκδοχές περί σκόπιμης αποσταθεροποίησης της νεότευκτης Ελληνικής δημοκρατίας¹⁴. Η *Αθηναϊκή* επιλέγει τον τίτλο «Ο Γουέλτς ήξερε πολλά»¹⁵. Τα παρόμοια πρωτοσέλιδα σε όλο το ιδεολογικό φάσμα του Τύπου, το προσλαμβανόμενο ως «μεθοδευμένο και επαγγελματικό χτύπημα» και η σχετική παραφιλολογία γύρω από το ρόλο του θύματος, τη CIA και τις Ελληνοαμερικανικές σχέσεις αναδεικνύουν έναν ισχυρό λόγο περί αντιαμερικανισμού. Η υπόθεση Γουέλτς εγγράφεται στο αφήγημα ενός κυρίαρχου μεταπολιτευτικού έθνους που ανανοηματοδοτείται ως «αντί – φασιστικό»¹⁶, «αντί – δεξιό», «αντί – ιμπεριαλιστικό»

του Γουέλτς προσανατολίζει τις έρευνες της ελληνικής αντικατασκοπίας προς την κατεύθυνση του κυκλώματος των κατασκοπών που δρουν στη χώρα μας. Πολλοί «γνωρίζοντες» πιστεύουν ότι η δολοφονία του Γουέλτς σχετίζεται με «παλιές διαφορές» του Αμερικανού από τον πόλεμο των μυστικών υπηρεσιών. Η σταδιοδρομία του Γουέλτς και οι χώρες που υπηρέτησε επιβεβαιώνουν ότι δεν ήταν ένα τυχαίο «πρόσωπο» απλό όργανο στον χώρο της διεθνούς κατασκοπίας. Ήταν ένα από τα «μεγάλα κεφάλια» της CIA [...].

¹³ *Καθημερινή*, 25/12/1975, πρωτοσέλιδο. Η εφημερίδα αναφέρει στο ρεπορτάζ της σχετικά με τις έρευνες πως «όλα οδηγούν σε αδιέξοδο – προφανώς ηθελημένο, αν όχι και προκατασκευασμένο», ενώ τονίζει και αυτή πως «Η δολοφονία ήταν άριστα οργανωμένη και οι κινήσεις των δολοφόνων μαρτυρούν υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης. [...] το έγκλημα διεπράχθη σύμφωνα με τα διεθνή κατασκοπευτικά πρότυπα [...]»

¹⁴ Ρεπορτάζ στην *Ελευθεροτυπία* (27/12/1975, πρωτοσέλιδο) του Σπύρου Καρατζαφέρη. «Με βάση τα στοιχεία και τις ενδείξεις που υπάρχουν τα γεγονότα διαφαίνονται ότι εξελίχθηκαν κάπως έτσι:

1. Η ΣΙΑ θέλει πάση θυσία να σταματήσει τις έρευνες του Κογκρέσου για τη δραστηριότητα της και στην προσπάθεια της είναι αποφασισμένη να θυσιάσει ακόμη και ανθρώπους της.
2. Το τελευταίο δεκαήμερο του περασμένου Νοεμβρίου «πλάσσει» την επιστολή στο «Αθηνς Νιούς» -με την επωνυμία «επιτροπή Ελλήνων και Ελληνοαμερικανών πατριωτών»- και αποκαλύπτει όλους τους πράκτορες της στην Ελλάδα. Και για να μην εντοπισθεί η πηγή του αποστολέως σε λίγες μέρες στέλνει στην ίδια εφημερίδα και τους πράκτορες της Ρωσίας με ανώνυμη επιστολή.
3. Με τη δημοσιότητα θέλει να «πλάσσει» τη δολοφονία που θα ακολουθήσει σαν ελληνική πράξη και έτσι να έχει πετύχει διπλό στόχο: και το αμερικάνικο Κογκρέσσο να εκβιάσει να μην συνεχίσει τις έρευνες γιατί «κινδυνεύουν οι αμερικανοί πράκτορες σε όλο τον κόσμο από τις αποκαλύψεις» και στην Ελλάδα να δημιουργήσει προβλήματα.

Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από τα εξής γεγονότα:

Α. η δολοφονία του Γουέλτς έγινε από επαγγελματίες του είδους, οι οποίοι όχι μόνο γνώριζαν τις κινήσεις του θύματος άλλα κατόρθωσαν να πλησιάσουν χωρίς να προξενήσουν υποψίες. [...]

¹⁵ *Αθηναϊκή* 27/12/1975, πρωτοσέλιδο. Η εφημερίδα σημειώνει πως «Ο Γουέλτς είχε γίνει επικίνδυνος. Ο Γουέλτς έπρεπε να βγει από τη μέση. Και οι άνθρωποι που είχαν κάθε λόγο να βγάλουν από τη μέση έναν επικίνδυνο γι' αυτούς πράκτορα, βρήκαν την ευκαιρία να το κάνουν το βράδυ της περασμένης Τρίτης σ' έναν ήσυχο δρόμο του Ψυχικού».

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά *Ελευθεροτυπία*, 2/1/1976, πρωτοσέλιδο, Στήλη «ΓΝΩΜΕΣ», τίτλος «Το 1976 θα δείξει», «[...]το 1975 θα μείνει για την παγκόσμια ιστορία το “Έτος του Ελσίνκι” και για την Ελληνική το “Έτος του Αντιφασισμού”. [...] Αντιφασισμός στην Ελλάδα με αποκορύφωμα τη θέση της τυραννίδος εκτός Νόμου και τις Μεγάλες Δίκες -παρά τις συγγνωστές κι ασύγγνωστες ενδοτικότητες, επιείκειες και λάθη- ελευθέρωσε (και ελευθερώνει καθημερινά) δυνάμεις με ιστορικά αιτήματα και μέλλον -ικανές να στηρίξουν ένα μίνιμουμ εθνικής ανεξαρτησίας. Και πήρε από τις δυνάμεις της εξαρτήσεως, της μισθοδοσίας και της προδοσίας τις δυνατότητές να παρουσιάζονται ενώπιον του

και «θύμα της ξενοκρατίας»¹⁷. Μάλιστα, και ειδικά κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, ένα από τα βασικά σημεινόμενα των Η.Π.Α. είναι η βία που ασκούν ή έχουν ασκήσει σε άλλες χώρες ως ιμπεριαλιστική δύναμη.

Ο Ρίτσαρντ Γουέλτς, επιπλέον, χαρακτηρίζεται ως «Αρχηγός της CIA στην Ελλάδα»¹⁸, δηλαδή ως εκπρόσωπος μιας Υπηρεσίας η οποία είναι συνώνυμη και πηγή των θεωρούμενων ως δεινών από την ελληνική κοινωνία. Στα βιογραφικά στοιχεία που δίνονται από τις εφημερίδες, ο Γουέλτς χαρακτηρίζεται ως «Αρχικατάσκοπος στα Βαλκάνια»¹⁹ και πως «εθεωρείτο ως ο σκοτεινός εγκέφαλος των διακοινοτικών ταραχών του '63 και '64 που απέληξαν στους βομβαρδισμούς και στο διαχωρισμό της Λευκωσίας και χωριών της Κύπρου σε ελληνικό και τουρκικό τομέα»²⁰. Υιοθετείται και αναπαράγεται ως ρεπορτάζ, αλλά και ως θέση, μάλιστα, το αναλυτικό «βιογραφικό σημείωμα» του Γουέλτς, όπως στάλθηκε με επιστολή που δημοσίευσε η αγγλόφωνη Αθηναϊκή εφημερίδα «Αθηνς Νιους»²¹, στην οποία στηλιτεύεται η δραστηριότητα του Γουέλτς και αποκαλύπτεται η ταυτότητα του ως αρχηγού της CIA στην Ελλάδα.

Λαού μας σαν πολιτικοί οργανισμοί για να του αποσπάσουν τις ψήφους του ή να του τρομοκρατήσουν το πολιτικό του φρόνημα. [...]

¹⁷ Ε. Γαζή, «Μεταπλάσεις της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας και ταυτότητα στη Μεταπολίτευση», στο *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή, Κ. Κορνέτης (Επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 248.

¹⁸ Χαρακτηριστικά είναι και τα εξής ως βιογραφικά στοιχεία:

Βραδυνή, 24/12/1975, πρωτοσέλιδο.

«[...] Ο Ουέλτς δεν ήταν απλώς... ένας διπλωμάτης. ... Προ ολίγων εβδομάδων δημοσιεύματα ανέφεραν ότι: ο Ρίτσαρντ Ουέλτς ήταν αρχηγός του κλιμακίου της CIA στην Αθήνα».

Τα Νέα, 30/12/1975, σ. 3.

«[...] Ο Γουέλτς σταδιοδρόμησε στη CIA ως βαθύς αναλυτής μυστικών πληροφοριών. Η φήμη του ενισχύθηκε από τοποθετήσεις σε ιδιαίτερα ευαίσθητες περιοχές όπως είναι η Μεσόγειος και η Λατινική Αμερική».

¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 27/12/1975, σ. 12.

²⁰ *Ελευθεροτυπία*, 24/12/1975, πρωτοσέλιδο και σ. 16, ρεπορτάζ Σπύρου Καρατζαφέρη.

²¹ Στις 25/11/1975 στην αγγλόφωνη εφημερίδα της Αθήνας «Αθηνς Νιους» δημοσιεύτηκε αποκαλυπτική επιστολή με τίτλο «Ελληνική Επιτροπή αποκαλύπτει την απειλή της ΣΙΑ στην Αθήνα» που αναφέρει, μεταξύ άλλων, βιογραφικά στοιχεία για τον Γουέλτς: «Η δουλειά του είναι να βεβαιώνεται ότι η κυβέρνηση Καραμανλή δεν ξεφεύγει από τον έλεγχο [...] Υπηρέτησε επίσης στην Κύπρο από το 1960 έως το 1964. Ύστερα πήγε στη Λατινική Αμερική για να ελέγχει τις χώρες εκεί για λογαριασμό των αμερικανικών ιμπεριαλιστικών συμφερόντων [...] Λίγο πριν έρθει στην Ελλάδα ήταν στο Περού όπου έγινε μια αιματηρή επανάσταση στην οποία πολλά άτομα έχασαν τη ζωή τους. Η ΣΙΑ κατηγορήθηκε ότι ήταν πίσω από αυτή την επανάσταση [...] Ο κ. Γουέλτς χρησιμοποιεί τώρα την αμερικανική πρεσβεία για να καλύψει τις δραστηριότητες του. Στην κατάσταση του προσωπικού αναφέρεται σαν πρώτος γραμματέας της πρεσβείας. Κατοικεί στο ίδιο σπίτι που έμειναν όλοι οι πρώην αρχηγοί της ΣΙΑ Φρειδερίκης 5. Ψυχικό. Οι αναγνώστες μπορούν να του τηλεφωνήσουν στον αριθμό 6712.055 και να του ζητήσουν να αναίρεση».

Επιπλέον, ο Γουέλτς χαρακτηρίζεται σκωπτικά ως «σημαίνον» πρόσωπο²², ως «κίνδυνος» και ως «εγκληματίας»²³.

Ο Γουέλτς λοιπόν δεν προσλαμβάνεται ως θύμα. Σε μία Ελλάδα που αναμετράται με το παρελθόν της, για το οποίο ένα κρίσιμο μέρος του πληθυσμού θεωρεί ότι οι μετεμφυλιακοί περιορισμοί και η επταετής εκτροπή έχουν αμερικανική σφραγίδα, η κοινωνική συμπόνοια προς ένα θύμα με τα (αποδιδόμενα από τον Τύπο)

²² Ελευθεροτυπία, 29/12/1975, στήλη «στα γεγονότα», Γιάννης Κάτρης, «ΟΙ “ΚΑΚΟΙ” ΚΑΙ ΟΙ “ΚΑΛΟΙ” ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ Οι 1.000 πιο επικίνδυνοι ΕΛΛΗΝΕΣ...», σ. 4, «Αν και η εκτέλεση του αξιωματούχου της CIA εξακολουθεί να επισκιάζει ακόμη, με το πυκνό σκοτάδι της, όλα τα άλλα πολιτικά θέματα της χώρας μας, η έλλειψη στοιχείων μας υποχρεώνει να μην ασχοληθούμε σήμερα με την περίεργη αυτή υπόθεση. Άλλωστε πιστεύουμε ότι ο φόνος ενός αμερικανού -οσοδήποτε “σημαίνοντος”- δεν επιτρέπεται να μας αποπροσανατολίζει από την υπόλοιπη ελληνική πραγματικότητα. ... Είπε ακόμη ο κ. πρωθυπουργός: Η γραμμή που ακολούθησε η κυβέρνηση στα θέματα του ΝΑΤΟ, της “καθάρσεως” και των Ενόπλων Δυνάμεων, είναι εκείνη που εξυπηρετεί τα συμφέροντα της χώρας... Το ακριβές νόημα είναι ότι η διατήρηση των ατλαντικών δεσμών και εξαρτήσεων, ο ευνουχισμός της κάθαρσης, το καταχώνιασμα της δίκης της Κύπρου, οι αθωώσεις βασανιστών και η τοποθέτηση χουντικών αξιωματικών στις διοικήσεις των μεγάλων μονάδων του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας “υπηρετούν τα συμφέροντα της χώρας”! [...]»

²³ Ελευθεροτυπία, 07/01/1976, Στήλη ΣΕ ΒΑΘΟΣ, Νικηφόρος Βρεττάκος, «Το υπερκράτος του ζόφου», σ. 2, «Ο δολοφονημένος Γουέλτς υπήρξε ένα πολύτιμο κεφάλαιο για τη χώρα του ένα κεφάλαιο που έχει απολεσθεί και ένας κίνδυνος για τη χώρα στην οποία η δική του τον είχε εμπιστευθεί. Η απώλεια ενός τραπεζιτικού κεφαλαίου πολλές φορές είναι πολύ μικρότερη από την απώλεια ενός προσώπου, που δεν έχει ούτε τη σημασία μιας πεντάρας για τους άλλους, που έχει όμως τεράστια σημασία για την πολιτική μιας χώρας, για λογαριασμό της οποίας άνθρωποι, ίσως, σαν τον Γουέλτς πραγματώνουν μια ύποπτη προγραμματισμένη επιχείρηση. Πέρα από την περίπτωση αυτή που την παίρνουμε σαν ένα πρόσφατο δεδομένο, θέλουμε να ειπούμε πως συμβαίνει στην εποχή μας κι ένας εγκληματίας ν’ αποτελεί εθνικό κεφάλαιο να γίνεται αντικείμενο σεβασμού και να βαραίνει στη διεστραμμένη συνείδηση του νεοϊμπεριαλισμού περισσότερο απ’ όσο βαραίνει ένας μικρός λαός, ολόκληρος, όποια κι αν είναι η αξία του και η συνεισφορά του σ’ αυτή τη γή. Οι συζητήσεις που γέννησε αυτή η δολοφονία στην ίδια την Αμερική, πάνω στο θέμα των μυστικών της υπηρεσιών, γενικά, μετριάζουν το ποσοστό νοημοσύνης που πρέπει να διαθέτει κανείς, προκειμένου να καταλάβει ποιος Καταστατικός Χάρτης κυβερνάει ένα μεγάλο μέρος του κόσμου αυτή τη στιγμή. [...] Πρέπει τα πρόσωπα αυτά [πράκτορες, εγκληματικά στοιχεία κάθε λογής] να είναι εντελώς απαράδεκτα για μια ανθρώπινη κοινωνία, να έχουν γεννηθεί για τη συστηματική αδικία και για το φόνο -σπορ για να στρατεύονται στην επιχείρηση Αρμαγεδδών, είτε υπό την μορφή του πρεσβευτή, είτε υπό τη μορφή του γραμματέα, του πνευματικού ακόλουθου, του υπαλλήλου της σειράς, του αδιάφορου δήθεν επιχειρηματία ή του κοινού εκτελεστή που πλήρως κατοχυρωμένος ανιχνεύει το θύμα του μες στο σκοτάδι. [...] ο εγκέφαλος όμως από τον οποίο ξεκινούν τα δίχτυα τους για να χαθούν κάτω από την καθημερινή ζωή και τη ροή των γεγονότων της, βρίσκεται αλλού. Αυτός είναι εκείνος που διαλέγει από τη λάσπη τα όργανα που του κάνουν, αναθέτοντας τους το είδος και το βάθος της αποστολής που πρέπει να φέρουν σε πέρας και περιβάλλοντας τα με όλες τις τιμές, με τόσες τιμές όσες δεν περιέβαλε ποτέ κανέναν επιστήμονα ή πνευματικό άνθρωπο, κανέναν τιμητή των πραγματικά ανθρώπινων αξιών. Η σκέψη του κ. Φόρντ να παρακολουθήσει την κηδεία του Γουέλτς, αποτελεί μια λεπτομέρεια στο πλαίσιο αυτών των τιμών. [...] Η διαμάχη που άνοιξε ανάμεσα στη CIA και στο Κογκρέσο, αποκαλύπτει ολοένα και περισσότερο την έκταση του οργανωμένου υποκόσμου, που διευθύνει τις επιχειρήσεις θανάτου των μικρών λαών, που πραγματώνει ουσιαστικά την επίσημη πολιτική, κάτω απ’ την εικονική πολιτική, που ασχολείται με τα χαρτιά, διεκπεραιώνοντας τις τυπικές διαδικασίες των πρωτοκολλητών ενός υπουργείου. [...] Πρόκειται για ένα νέο κράτος, το κράτος του ζόφου των ημερών μας, για μια σκοτεινή υπερκυβέρνηση [...]»

Βλ. επίσης: Τα Νέα, 08/01/1976, πρωτοσέλιδο «Ο τέως πράκτορας Αιτήζυ καταγγέλλει: Ο Γουέλτς οργάνωνε ΤΑΡΑΧΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΠΙΕΣΗ».

χαρακτηριστικά του Γουέλτς θα ήταν δύσκολο να προκληθεί. Στο πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας* στις 24/12, υπάρχει ένας μικρός τίτλος σημαντικός για την παρούσα έρευνα. Πρόκειται για τον τίτλο «Ποιος ήταν ο Ρίτσαρντ Γουέλτς». Όπως θα φανεί και στις υπόλοιπες δολοφονίες, που θα εξεταστούν, αυτός ο έλεγχος του βιογραφικού του θύματος, δηλαδή η σύντομη και περιεκτική προσπάθεια παρουσίασης των αυτοβιογραφικών στοιχείων του, έρχεται πολλές φορές με σκοπό να δώσει μία ένδειξη, γιατί πρέπει οι αναγνώστες να είναι καχύποπτοι ή έστω να διατηρήσουν τις αμφιβολίες τους για τη θυματική ταυτότητα του ατόμου. Ο Γουέλτς, στο σύνολο του Τύπου της εποχής δεν συγκροτείται ως θύμα, αλλά ως μετωνυμία της αμερικανικής παρέμβασης στα εσωτερικά της Ελλάδας. Το θύμα φέρει ένα εξαιρετικά συμπυκνωμένο συμβολικό φορτίο ενσαρκώνοντας, ύστερά κι από την «αποκάλυψη» της ιδιότητας του, *τον θρασύ επεμβατικό Αμερικάνο που κινεί τα νήματα διαμέσου των σκοτεινών μηχανισμών της CIA και ευθύνεται για τα δεινά μια χώρας - θύμα.*

Η βάνανυση δολοφονία του δεν αρκεί για να εγγραφεί ως θύμα. Ως ένα άτομο δηλαδή, που απότομα διακόπηκε η αυτοβιογραφία του²⁴. Αντίθετα ως «αρχιπράκτορας», όπως συχνά αναφέρεται στις εφημερίδες, είναι «υπεύθυνος» και μάλλον «υπόλογος» για την εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α²⁵. Το σοκ της δολοφονίας του Γουέλτς δεν πηγάζει τελικά από τη άγρια δολοφονία του, αλλά από την είδηση της παραμονής του στην

²⁴ Ο όρος «αυτοβιογραφία», ο οποίος έχει χρησιμοποιηθεί στην ελληνική γλώσσα από τον Π. Παναγιωτόπουλο στην έρευνά του για τα θύματα τεχνολογικών καταστροφών αναφέρεται στην επικράτηση της ιδέας (στις σύγχρονες κοινωνίες), ότι το άτομο μπορεί, οφείλει και δικαιούται να ευτυχίσει συναισθηματικά. Ως εκ τούτου ο θάνατος του ατόμου, ύστερα από εγκληματική πράξη ή από μια τεχνολογική/φυσική καταστροφή, διακόπτει τη δυνατότητα του ατόμου να συνεχίζει «να γράφει την προσωπική του ιστορία» και βέβαια θίγεται αυτό που θεωρείται απόλυτο δικαίωμα του, που δεν είναι άλλο από την ευδαιμονία του (βλ. Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*, ό.π., σ. 139 - 165).

Βλ. επίσης G. Erner, *La société des victimes*, La decouverte, Paris 2006, σ. 17 – 25.

²⁵ *Ελευθεροτυπία*, 10/01/1976, Στήλη στα γεγονότα, Λουίς Δανός, «ΕΝΑΣ ΑΠΛΟΣ ΡΩΜΙΟΣ ΓΡΑΦΕΙ ΣΤΟΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟ ΤΟΠΙΟΤΗΡΗΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΙ ΚΑΝΑΤΕ στη Χιλή επί ΑΛΛΙΕΝΤΕ κ. Πρεσβευτά;», σ. 4, «Περνάμε τώρα στον τελευταίο (ή μάλλον προτελευταίο - αυτές οι θέσεις δε μένουν για πολύ κενές...) ειδικό βοηθό σας. Τον Ρίτσαρντ Γουέλτς. [...] Την απίθανη πάντως περίπτωση (απίθανη γιατί λένε πως είστε πολύ έξυπνος άνθρωπος), που η ομόθυμη μας αποδοκιμασία του τρόπου της δολοφονίας του Γουέλτς σας παρέσυρε στην ψευδαίσθηση ότι θα μπορούσε ποτέ ο ελληνικός λαός να επιδοκιμάσει ή έστω να ανεχθεί τη δουλειά που έκανε ο μακαρίτης, πέφτετε πολύ έξω. Γιατί αυτή τη “δουλειά” την έχουμε πληρώσει πάρα πολύ ακριβά όπως ακριβά την πλήρωσαν πριν από μας τόσοι και τόσοι λαοί της Λατινικής Αμερικής, της Νοτιοανατολικής Ασίας, της Αφρικής της Μέσης Ανατολής. Δεν έχει ακόμη αποδειχθεί δικαστικά η συνενοχή των “ειδικών βοηθών” των προκατόχων σας στο μακελειό της Κύπρου.

Ελλάδα²⁶. Εδώ, βλέπουμε τον τρόπο που οργανώνεται ένας μηχανισμός μετατόπισης της ενοχής, ο οποίος μοιάζει λειτουργικός και κάπως αναμενόμενος στην περίπτωση του Γουέλτς, αλλά τελικά θα αποδειχτεί πολύ ευρύτερος.

Για τον Ελληνικό Τύπο σημασία έχει το «ανεπίτρεπτο θράσος των πρακτόρων της CIA, οι οποίοι για άλλη μια φορά εμπαιίζουν τους Έλληνες και χρησιμοποιούν το ελληνικό έδαφος για τα σκοτεινά τους σχέδια»²⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, χαρακτηριστικά είναι τα κείμενα της κεντροδεξιάς *Βραδυνής* που διατυπώνει ξεκάθαρα πως «Για όλους σχεδόν τους Έλληνες η CIA είναι συνώνυμο της βίας και της ανομίας, του κρυφού και του ύπουλου, του κυνικού και του εγκληματικού, του παγιδευτικού και της ραδιουργίας ... προκαλεί τρόμο και φρίκη, οργή και σιχασιά γιατί οι Έλληνες έχουν δοκιμάσει στο τομάρι τους – εδώ και στην Κύπρο – τα τερτίπια και τις μηχανορραφίες των σκοτεινών πρακτόρων της [...]», τονίζοντας για άλλη μια φορά πως «αποκλείεται να είναι Έλληνες πατριώτες οι φονιάδες του Αμερικανού αρχικατασκόπου»²⁸, ξέσπασαν ποτέ

²⁶ *Ελευθεροτυπία*, 29/12/1975, πρωτοσέλιδο, στήλη ΓΝΩΜΕΣ, «Οι “εισβολές” καταδιωκτικών οργάνων σε σπίτια νομιμόφρωνων πολιτών- για έρευνες περί τον “σταθμάρχη” της CIA στην Αθήνα!- επειδή κάποτε... αντιστάθηκαν στη βία του Απρίλη, καταδεικνύουν ποια πόλωση επιχειρείται στην εξιχνίαση του εγκλήματος. Κι αυτά σε μία στιγμή που και οι ίδιοι οι Αμερικάνοι ομολογούν την ύπαρξη “μηχανισμών” τους στην Ελλάδα! Που αποδεικνύεται ότι η χώρα μας είναι ξέφραγο αμπέλι. Που εγείρονται υποψίες, ότι ο τόπος μας γίνεται πεδίο ξένων συνωμοσιών. Τώρα βρήκε η Πολιτεία να περιφραγεί... από ποιον; Από το λαό της! Και τίθεται το ερώτημα: Ποιοι έχουν συμφέρον από το σκοτάδι; Ποιοι φοβούνται την πληροφόρηση της Κοινής μας Γνώμης; Οπωσδήποτε, όχι ο ελληνικός λαός! Αυτός, που ξέρει καλά τι θα πει συσκοτίση, παρασκήνιο και ίντριγκα όχι μόνο ζητεί την άρση της εισαγγελικής απαγορεύσεως, αλλά και αξιώνει από την Κυβέρνηση να ανοίξει όλα τα στεγανά για να μαθαίνει ο κόσμος την αλήθεια- κατά που υπαγορεύει το εθνικό συμφέρον».

²⁷ Ενδεικτικά:

Ελευθεροτυπία, 5/1/1976, πρωτοσέλιδο, στήλη ΓΝΩΜΕΣ, τίτλος «Κάτω τα χέρια από την CIA!», «Κάτω τα χέρια από την ΣΙΑ»! Όσο και να σοκάρει, το “σύνθημα” αυτό είναι εγχώριας παραγωγής. Κάποιοι το είπαν. Και πέρασε σαν αντίλαλος στις εισαγγελικές αρχές. Κι έγινε συγχωρδία των “δημοσιογραφικών” οργάνων της Επταετίας και των εφημερίδων όλων των κατόχων. Το αίτημα για εθνική ανεξαρτησία που βρίσκει την πρακτική του εφαρμογή στον αντιαμερικανισμό και στον έλεγχο των Μονοπωλίων ενοχλεί σφόδρα τους παρακεντέδες της ξενοκρατίας και τις κίτρινες φυλλάδες -τις αμαρτωλές που γήρασαν “εν ανομίαις”. [...] “Κάτω τα χέρια από την ΣΙΑ”! Το σύνθημα δεν το ρίξε ο Κόλμπυ, ο Χελμς ή ένας νέος Γουέλτς. Το ρίξε ο ντόπιος παρά-Τύπος. [...] “Κάτω τα χέρια από την ΣΙΑ”! Μεγαλύτερη δουλοφροσύνη δεν θα μπορούσε να εφεύρει η μεταπολιτευτική Ελλάδα. *Ελευθεροτυπία*, 9/1/1976, πρωτοσέλιδο, στήλη ΓΝΩΜΕΣ, τίτλος «Σκοτάδι και μόνο σκοτάδι!», «Η τακτική και λογική του “σκοταδιού” στην υπόθεση Γουέλτς δεν είναι συμπτωματικό φαινόμενο: Αποτελεί κανόνα ζωής των αντεθνικών δυνάμεων και της ξενοκρατίας. Είναι το λαγούμι κάθε προδοσίας. Το ίδιο “σκοτάδι” καλύπτει και την Κύπρο. “Τράβηξε τις δικλίδες, σύρτε τα παραπετάσματα, κατεβάστε τα στεγανά, εξοστρακίστε κάθε φως”: να το αξίωμα ζωής που ίσχυε και ισχύει για τους προδότες της Κύπρου και σφετεριστές εγγράφων της ΕΣΑ. Και για όσους συσκοτίζουν τον κοινό παρονομαστή όλων των εθνικών δεινών μας: τη ΣΙΑ! [...]»

²⁸ *Βραδυνή*, 27/12/1975, στήλη «Ανθρώπινα» υπογράφει ο Ανταίος, σ. 3. Το άρθρο τιτλοφορείται «Σε ξένον αχερώνα...» και αναφέρει πως «Για όλους σχεδόν τους Έλληνες η CIA είναι συνώνυμο της βίας και της ανομίας, του κρυφού και του ύπουλου, του κυνικού και του εγκληματικού, του παγιδευτικού και της ραδιουργίας [...] προκαλεί τρόμο και φρίκη, οργή και σιχασιά γιατί οι Έλληνες έχουν

σε τέτοιες πράξεις παγερής αγριότητας».²⁹ Μάλιστα, η *Καθημερινή* αντιπαραβάλλει τους «μασκοφόρους» με τον Αλέξανδρο Παναγούλη, που έχαιρε λαϊκής αποδοχής λόγω της αντιδικτατορικής δράσης του, τονίζοντας πως «δεν έχει κανείς παρά να θυμηθεί την αθώα γενναιότητα του, για να ξεχωρίσει τον αγνό ερασιτέχνη πατριώτη από αυτούς τους σκοτεινούς δολοφόνους», ακριβώς για να υπογραμμίσει την αντίθεση ανάμεσα στον αθώο, γενναίο Έλληνα και τον ένοχο Αμερικανό, που εντέλει δεν ήταν θύμα αλλά θύτης ή καλύτερα ήταν θύτης της θυματοποίησής του.

Οι Smyth³⁰, Moeller³¹, και Braumann³² έχουν επισημάνει ότι η απόφαση να αναγνωριστεί ένα άτομο ως πολιτικό θύμα βασίζεται σε σημαντικές και προϋπάρχουσες εικόνες θυματοποίησης. Υποστηρίζουν πως όταν η κοινή γνώμη εξετάζει μια συγκρουσιακή κατάσταση, αναζητεί εικόνες του θύματος που ταιριάζουν με τις προκατασκευασμένες εικόνες της θυματοποίησης, οι οποίες συχνά φέρουν στερεότυπα σχετικά με την ταυτότητα των «αθώων» και των «αγνών». Σύμφωνα με αυτή τη λογική το ποιος αναγνωρίζεται ως θύμα και ποιος όχι, βασίζεται σε κοινωνικά κατασκευασμένες ιδέες για τα χαρακτηριστικά που πρέπει να φέρει το υποκείμενο

δοκιμάσει στο τομάρι τους – εδώ και στην Κύπρο – τα τερτίπια και τις μηχανορραφίες των σκοτεινών πρακτόρων της [...] Ποιος σκότωσε, λοιπόν, τον αρχικατάσκοπο του Ψυχικού; Μερικοί μιλάνε για προβοκάτσια. Απίθανο. Κουβέντα για σχοινί στο σπίτι του κρεμασμένου; Οι Έλληνες έζησαν από κοντά τις αιματηρές προβοκάτσες του Πολυτεχνείου [...] Μάλλον για οικογενειακή υπόθεση των μυστικών υπηρεσιών πρόκειται, όπου ως γνωστόν λειτουργούν οι νόμοι του υποκόσμου [...] Το κακό είναι που τέτοια φονικά γίνονται από τζίνια του επαγγέλματος με καλοστημένη σκηνοθεσία και αδιαπέραστα στεγανά και είναι δύσκολη, αν όχι αδύνατη, η ανακάλυψη των εκτελεστών. Αλλά τι να κάνουμε; Όποιος έχει τα γένια έχει και τα χτένια...»

²⁹ Η *Καθημερινή*, στο ίδιο πνεύμα, σε άρθρο της στήλης Επίκαιρα με τίτλο «Οι Μασκοφόροι» (25/12/1975, σ. 6), αναφέρει πως «[...] Όχι πως δε σκοτώνουμε και δεν αλληλοσκοτώνόμαστε. Δεν είναι στιγμή ούτε εποχή, ιδίως ύστερα από την επταετία της Ελλάδος των «Ελλήνων Χριστιανών» να εκφράζει κανείς μεγάλη υπερηφάνεια για έλλειψη βαρβαρότητας και ήμερα ήθη. Εν τούτοις ούτε τα δικαιολογημένα μίσση που συσσωρεύθηκαν αυτά τα άγρια και πικρά χρόνια δεν ξέσπασαν ποτέ σε τέτοιες πράξεις παγερής αγριότητας. Δεν έχει κανείς παρά να θυμηθεί την αθώα γενναιότητα του Αλέξανδρου Παναγούλη για να ξεχωρίσει τον αγνό ερασιτέχνη πατριώτη από αυτούς τους σκοτεινούς δολοφόνους. [...] Δεν υπάρχει άνθρωπος που να ζει στην εποχή μας και που μαθαίνοντας τα γεγονότα να μην έχει την ίδια αντίδραση: «Επαγγελματίες...». Ασχέτως αν πρέπει να είμαστε υπερήφανοι ή όχι διότι παράγαμε ανίκανους τρομοκράτες, το βέβαιο είναι ότι τέτοιες επιχειρήσεις δεν ξέραμε να τις βγάξουμε πέρα. [...] Οι μασκοφόροι του Ψυχικού, ήταν επαγγελματίες, πληρωμένοι δολοφόνοι, εγκληματίες για λογαριασμό τρίτων. Και ας μη παρουσιάζονται δήθεν ομάδες με ελληνικά αρχικά που είναι δήθεν υπεύθυνοι για την εφιαλτική εκτέλεση του ξένου διπλωμάτου. Δεν ξέρουμε ακόμη τι ακριβώς πλήρωσε ο άτυχος Ρίτσαρντ Γουέλτς. Αλλά πρέπει να ήταν ξένος λογαριασμός. [...]»

³⁰ M. Morrissey, and M. Smyth, *Northern Ireland after the Good Friday Agreement*.

London: Pluto Press 2002.

³¹ S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*. New York and London: Routledge 1999.

³² R. Braumann, «When Suffering Makes a Good Story» in *Life, Death and Aid: The Medecins Sans Frontieres Report on World Crisis Intervention*, J. Francois (Eds.), Routledge, London 1993.

προκειμένου να του αποδοθεί η ιδιότητα του θύματος. Με αυτή τη λογική, μπορούμε να υποστηρίξουμε εδώ ότι οι προκατασκευασμένες εικόνες της θυματοποίησης στην ελληνική κοινωνία, κατά την υπό εξέταση περίοδο, δεν θα ήταν δυνατόν να αποτελέσουν κριτήρια αναγνώρισης της θυματικής ταυτότητας του Γουέλτς. Η δεσπόζουσα εξουσιαστική κουλτούρα κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης δημιούργησε ένα (συλλογικό) μύθο γύρω από τους δεδομένους και αμετάκλητους εχθρούς της χώρας. Ο Αμερικανός Γουέλτς, και η ιδιότητά του (σταθμάρχης της CIA) κουβαλούν τον έντονο συμβολισμό του *ανήθικου αμερικανικού ιμπεριαλισμού*, που ευθύνεται για τις πρόσφατες εθνικές καταστροφές (επιβολή Δικτατορίας και Κυπριακό). Ως εκ τούτου, το θύμα, αναγνωρίζεται διαπολιτικά και διαταξικά ως κοινός εχθρός, εφόσον το θύμα σε αυτή την περίπτωση είναι το ελληνικό έθνος, που έχει θυματοποιηθεί στο παρελθόν από τις ΗΠΑ. Για αυτό το λόγο το συγκεκριμένο θύμα τρομοκρατίας, δεν είναι ικανό να προκαλέσει σπαράγματα κοινωνικής συμπόνοιας³³.

3.1.2. Η «ένοπλη αποχουντοποίηση»

Ένα χρόνο αργότερα, στις 14 Δεκεμβρίου 1976 ο Ευάγγελος Μάλλιος επιστρέφοντας πεζός³⁴ στο σπίτι του στο Παλαιό Φάληρο, δέχεται πυροβολισμούς. Πενήντα μέτρα πριν φτάσει στην οικία του δέχεται τρεις πυροβολισμούς από ένα αυτοκίνητο που τον πλησίασε. Η πρώτη τον χτυπάει στην κοιλιά και η δεύτερη στον ημιβραχίονα του αριστερού του χεριού. Η τρίτη έσπασε το παράθυρο ενός παρκαρισμένου αυτοκινήτου. Ο Μάλλιος αιμόφυρτος στη μέση της ασφάλτου καλεί σε βοήθεια, και ταυτόχρονα καταφέρνει να συγκρατήσει την πινακίδα του αυτοκινήτου. Οι περίοικοι βγήκαν στα μπαλκόνια τους μετά τον ήχο των πυροβολισμών και δεκαπέντε λεπτά αργότερα ένα περιπολικό φτάνει για να τον μεταφέρει στη Γενική Κλινική του Παλαιού Φαλήρου. Κατά τη διάρκεια της διαδρομής

³³ Η συμπόνια/ενσυναισθητική ανησυχία (empathic concern) προάγει την ηθική δικαιολόγηση και τον αλtruισμό, ενώ η προσωπική δυσφορία συνδέεται με την επιθυμία να ανακουφίσει κανείς τη δική αγωνία αλλά όχι και την αγωνία του άλλου. Βλ. C.D. Batson, *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. Hillsdale: Erlbaum Associates 1991.

³⁴ Σύμφωνα με τον Kiesling και τα ρεπορτάζ στον Τύπο, ο Μάλλιος άφηνε το αυτοκίνητό του στο Τμήμα της περιοχής και πήγαινε πεζός στην οικία του γιατί φοβόταν μήπως το ανατινάξουν όσοι τον ήξεραν ή έμαθαν το όνομά του από τη δημοσίευση της λίστας των κατηγορούμενων για βασανισμούς στη διάρκεια της Δικτατορίας (J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors*, ό.π., σ. 55).

ο Μάλλιος είχε καταφέρει να παραμείνει διαυγής και έδινε μία πρόχειρη περιγραφή στους αστυνομικούς, όπου ανέφερε την πινακίδα του αυτοκινήτου και τα χαρακτηριστικά των ατόμων που πρόλαβε να δει. Τα τελευταία του λόγια όπως αναφέρει ο Kiesling αφορούσαν τα παιδιά του³⁵.

Η υπόθεση του Μάλλιου αποτυπώνει με απaráμιλλο τρόπο τα αιτήματα της αποχουντοποίησης τα οποία πρωτοστατούν στον κεντροαριστερό Τύπο, αλλά και στον φίλα προσκείμενο κυβερνητικό. Η είδηση για τη δολοφονία του Μάλλιου στους τίτλους των εφημερίδων αναφέρεται μόνο με το επώνυμο του, χωρίς διευκρινίσεις για το «ποιος ήταν» στο πρωτοσέλιδο, όπως αναφέρθηκε στο παράδειγμα της προηγούμενης ενότητας. Ήταν ήδη γνωστός από τις αλλεπάλληλες δίκες που ακολούθησαν την πτώση της Δικτατορίας με την κατηγορία του «βασανιστή». Ο Ευάγγελος Μάλλιος, απότακτος αστυνομικός της ελληνικής αστυνομίας, ήταν «γνωστός από τα βασανιστήρια της Γεν. Ασφάλειας»³⁶ και ήταν ήδη «καταγεγραμμένος» στη συλλογική μνήμη ως «βασανιστής»³⁷. Μάλιστα, στα ρεπορτάζ που ακολουθούν την είδηση της δολοφονίας του αναφέρεται ως «αρχιβασανιστής»³⁸.

Πριν αναφερθούμε στους τίτλους των εφημερίδων, θα πρέπει εδώ να παραθέσουμε ένα κείμενο το οποίο περιγράφει στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* τη σκηνή της δολοφονίας του Μάλλιου. Μέσω της παράθεσης θεωρούμε ότι θα αναδειχθούν καλύτερα οι ενδείξεις της μη συμπόνιας προς το πρόσωπό του, ακριβώς από την αρχή, δηλαδή από την στιγμή της περιγραφής της δολοφονίας του. Στο ρεπορτάζ με τίτλο «Η Χούντα ξενύχτησε δίπλα στο πρώτο της παληκάρι» στις 15 Δεκεμβρίου αναφέρονται τα εξής: «Την ώρα που ο Μάλλιος ήταν αιμόφυρτος, μια γυναίκα, που είπαν ότι ήταν η κουνιάδα του, βγήκε από το σπίτι του και φώναξε “-Παιδί μου, παιδί μου, σε σκότωσαν. Το είπαν και το έκαναν..” [...] Ταυτόχρονα βγήκε στο μπαλκόνι η πεθερά του και άρχισε να

³⁵ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 56.

³⁶ *Ελευθεροτυπία*, 15/12/1976, πρωτοσέλιδο.

³⁷ *Ελευθεροτυπία*, 15/12/1976, σ. 11, «Ο Ευάγγελος Μάλλιος υπήρξε προϊστάμενος της Υπηρεσίας Πληροφοριών της Γενικής Ασφάλειας επί δικτατορίας. Καταγγέλθηκε ως επικεφαλής των βασανιστών της Ασφάλειας σε συνεργασία με την ΕΣΑ. Κάθησε στο «σκαμνί» κατηγορούμενος για τα βασανιστήρια δημοκρατών, στις 11 Νοεμβρίου 1975. Στη δική του, από τη δεύτερη μέρα άρχισε να κομπάζει για το πόσους αριστερούς έπιασε. Δεκαοχτώ μέρες μετά, η κοινή γνώμη έμενε κατάπληκτη με την απόφαση του Κακουργιοδικείου Χαλκίδας. [...] Ο Μάλλιος δικάστηκε σε 10 μήνες φυλακή «για κατάχρηση εξουσίας και ηθική αυτουργία σε σωματικές βλάβες». Την ποινή την εξαγόρασε προς 150 δρχ. την ημέρα [...]».

³⁸ Στο ίδιο.

φωνάζει: “- Οι κακούργοι και οι αλήτες από τότε που ήρθαν στα πράγματα τα έβαλαν με το στρατό και την αστυνομία...[...] Ενώ οι περίοικοι σχολίαζαν λέγοντας “- Εδώ πληρώνονται όλα”. Σχολίαζαν ακόμη την εκπληκτική κινητοποίηση της αστυνομίας και έλεγαν ότι, όταν σκοτώθηκε ο Παναγούλης δεν υπήρξε τέτοιος συναγερμός των αστυνομικών αρχών». Το πλαίσιο στο οποίο παίζεται η είδηση τίθεται από την αρχή με παρρησία στη συνέχεια «Και όπως έλεγαν οι γείτονές του, ζούσε με το φόβο ότι κάποια μέρα θα τον κτυπήσουν. Πριν καλά-καλά φθάση ο Μάλλιος στο χειρουργείο, η κλινική του Π. Φαλήρου είχε γεμίσει από επώνυμα και ανώνυμα χουντικά στοιχεία»³⁹.

Έχει αξία εδώ να δούμε και τα πρωτοσέλιδα του Τύπου για να αποκτήσουμε μία συνολική εικόνα. Η *Ελευθεροτυπία* «ΕΚΤΕΛΕΣΤΗΚΕ Ο ΜΑΛΛΙΟΣ/Την ευθύνη πήρε οργάνωση «17 Νοέμβρη»/Ομοιότητες με τη δολοφονία Γουέλτς»⁴⁰, τα *Νέα* «ΣΚΟΤΩΣΑΝ ΤΟΝ ΜΑΛΛΙΟ ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΝΕΑΡΟΙ / Οι δράστες ήταν μέλη της «Οργανώσεως 17 Νοέμβρη» που ανέλαβε την ευθύνη για τη δολοφονία του Γουέλτς»⁴¹, η *Βραδυνή* «ΣΚΟΤΩΣΑΝ ΤΟΝ ΜΑΛΛΙΟ/Εξτρεμιστική οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη της εκτελέσεως»⁴². Η *Απογευματινή* «Η 17 Νοέμβρη σκότωσε τον Μάλλιο»⁴³, ενώ η *Καθημερινή* προσδιορίζει το θύμα γράφοντας «ΑΓΝΩΣΤΟΙ ΕΠΥΡΟΒΟΛΗΣΑΝ ΤΟΝ ΒΑΣΑΝΙΣΤΗ ΜΑΛΛΙΟ ΧΘΕΣ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ» αναφέροντας ακόμα πως «ευρέθησαν προκηρύξεις που υπεγράφοντο από την άγνωστη “Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη” και έφεραν ως τίτλο το σύνθημα “Θάνατος στον βασανιστή Ε. Μάλλιο, που αθώωσαν τα δικαστήρια».⁴⁴

Στο φύλλο της ημέρας μάλιστα, η *Ελευθεροτυπία* στη σελίδα που αφιέρωσε για να περιγράψει τη σκηνή της δολοφονίας και της μεταφοράς (και παραμονής του Μάλλιου) στην κλινική, δημοσιεύει την προκήρυξη της 17N με τίτλο «Να γιατί σκοτώσαμε τον Μάλλιο» σε έντονη γραμματοσειρά (bold) ενώ ο τίτλος αναφέρει «Η προκήρυξη της αντάρτικης οργάνωσης 17 Νοέμβρη»⁴⁵. Παρενθετικά

³⁹ *Ελευθεροτυπία* 18/12/1976, σ.11.

⁴⁰ *Ελευθεροτυπία*, 15/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁴¹ *Τα Νέα*, 15/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁴² *Βραδυνή*, 15/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁴³ *Απογευματινή*, 15/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁴⁴ *Καθημερινή*, 15/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁴⁵ Βλέποντας κάποιος αναγνώστης τη συγκεκριμένη διαρρύθμιση του φύλλου, κατά τη γνώμη μας, αυτό που τού αποτυπώνεται είναι τα έντονα και μεγάλα γράμματα του τίτλου «Να γιατί σκοτώσαμε τον Μάλλιο». Ίσως σε κάποιον ανυποψίαστο αναγνώστη, να εμείνει η ματιά του στη χρησιμοποίηση

υπάρχει ένα μικρό άρθρο με τίτλο «Από την Μπουμπουλίνας ως την εκτέλεση», στο οποίο σκιαγραφείται το προφίλ του θύματος. Μέχρι εδώ φαίνεται καθαρά η σύνδεση του θύματος με το ένοχο δικτατορικό παρελθόν. Το θύμα κρίνεται ένοχο για το παρελθόν του, εφόσον ήταν ενταγμένος σε ένα μηχανισμό, ο οποίος ευθύνεται για τους βασανισμούς της Επταετίας. Η βία εδώ δεν αφορά σαφώς τη δολοφονία του, αλλά η παρουσία του, η ιδιότητά του, ακόμη και το όνομά του είναι ο φορέας της βίας του παρελθόντος. Και όχι μόνο. Όπως θα δούμε αμέσως, το θύμα ως εκπρόσωπος του πρόσφατου παρελθόντος υπενθυμίζει αφενός τις ουλές που άφησε η Δικτατορία, και αφετέρου υπενθυμίζει τον κίνδυνο που ελλοχεύει από τα «σταγονίδια» που παραμένουν στην επιφάνεια της νεοσύστατης Δημοκρατίας.

Το πρόσφατο παρελθόν αναδεικνύεται την επομένη του θανάτου του Μάλλιου. Ο φακός μετατοπίζεται στα όσα συνέβησαν στην κηδεία του Μάλλιου: «ΑΙΜΑΤΗΡΗ ΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΚΛΗΣΗ Από χουντική αγέλη υπό το βλέμμα αστυνομικών – Άγρια κακοποίηση 6 δημοσιογράφων»⁴⁶, «Με αφορμή την κηδεία του δολοφονηθέντος για

του Α' πληθυντικού προσώπου. Εκ πρώτης όψεως, χρειάζεται προσπάθεια μέσα στην γεμάτη πληροφορία σελίδα, να διαβάσει κανείς τον τίτλο του άρθρου, ο οποίος μετατρέπει τον λόγο από πλάγιο σε ευθύ. Σε κάθε περίπτωση πάντως, μέσα στον ορυμαγδό των ειδήσεων και των αναλύσεων τις επόμενες ημέρες σχετικά με την φύση της οργάνωσης 17N, η *Ελευθεροτυπία* είναι η μόνη εφημερίδα που παρακάμπτει την προβοκατορολογία των υπόλοιπων και πιστεύει πως η 17N είναι ακριβώς αυτό που δηλώνει και όχι κάποια οργάνωση με έδρα το εξωτερικό που έχει σκοπό να πλήξει την νέα δημοκρατική κατάσταση στην Ελλάδα. Η αρθρογραφία που συνοδεύει την ανάλυση για την ακροαριστερή ταυτότητα της οργάνωσης αναγνωρίζει εξάλλου «γνήσια» και ηθικά κίνητρα γύρω από αυτό το είδος βίας αφού, «τέτοιες εκτελέσεις αποδεικνύουν ότι κάπου στην Αθήνα εγκαταστάθηκε και δρα -καθ' όλες τις ενδείξεις- κάποιο κέντρο-ορμητήριο της σύγχρονης αγωνίας και αμφισβήτησης- πιο γνωστής σαν "Αντάρτες των Πόλεων"», ενώ οι «πολιτικές δολοφονίες» «μπορούν να γίνουν μόνο από τολμηρούς (μέχρις αποκοτιάς) και αποφασισμένων για όλα -και τέτοια δείγματα ανθρώπων μόνον η επαναστατική Αριστερά έχει στο ενεργητικό της (*Ελευθεροτυπία*, 16/12/1976, Γιώργος Βότσης, «ΚΟΙΝΟΣ Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ στις εκτελέσεις Γουέλτς – Μάλλιου», σ. 3)

⁴⁶ *Ελευθεροτυπία*, 17/12/1976, πρωτοσέλιδο.

Το ρεπορτάζ αναφέρει πως «με εκατό πιστολιές στον αέρα αστυνομικοί με πολιτικά «απέδωσαν τιμές» στον απότακτο αστυνόμο Μάλλιο, ενώ προηγουμένως ένας από τους "γκαϊμπελίσκους" της χούντας, ο Γεωργιάδης, με εμπρηστικό λόγο αφιόνιζε μερικές εκατοντάδες χουντοβασιλικών κραυγάζοντας "πάρτε τα όπλα. Θα τους χτυπήσουμε όπου τους βρούμε". Απαθείς ως συμπαθούντες, οι αστυνομικοί παρακολούθησαν αμέτοχοι την αιματοχυσία και την "πορεία" των τραμπούκων ως τη Βουλή...» Τα «εθνικόφωνα» συνθήματα που κυριάρχησαν: «ο Φλωράκης στο Γουδί πλάι στον Καραμανλή», «Ντάβο προδότη παραιτήσου», «Απόψε πεθαίνει ο Καραμαλής», «Ράλλη αλητάρχη, παραιτήσου», «Σήμερα πεθαίνει η Δημοκρατία», «Τη λύση θα δώσει ο Στρατός», «Απόψε κρεμάμε τους δολοφόνους», «Ζήτω τα Σώματα Ασφαλείας» «Αλήτες Προδότες Κομμουνιστές» «Αθάνατος». Φαίνεται ότι ο καθένας έχει φέρει και τις προσωπικές του προκηρύξεις -οι περισσότερες τρομερά ανορθόγραφες.

Ολόκληρο το ρεπορτάζ της δεύτερης σελίδας έχει τίτλο «Η χούντα 'έδερνε, η Αστυνομία έβλεπε...» και αναφέρει πως «δημοσιογράφοι των εφημερίδων *«Ελευθεροτυπία»*, *«Τα Νέα»* και *«Βήμα»* σχημάτισαν ομάδες περιφρούρησης στην κλινική όπου νοσηλεύονται οι συνάδελφοί τους, μη έχοντας εμπιστοσύνη στην προστασία της αστυνομίας... Οι κύριοι που συνοδεύουν την οικογένεια Μάλλιου,

«προβοκάτσια» Μάλλιου ΓΕΝΙΚΗ ΔΟΚΙΜΗ ΧΟΥΝΤΙΚΩΝ / ΑΓΡΙΟ ΑΙΜΑΤΟΚΥΛΙΣΜΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΩΝ/ Βέβαιο πια: «Προβοκάτσια ή δολοφονία»⁴⁷, «ΑΠΑΡΑΔΕΚΤΑ ΕΚΤΡΟΠΑ τα προκάλεσαν νεοφασίστες και χουντικοί μετά την κηδεία Μάλλιου και διετάχθη η σύλληψη του Γεωργαλά»⁴⁸, «Διετάχθη σύλληψη του Γ. Γεωργαλά για εμπρηστικό λόγο που εξεφώνησε στην κηδεία του Μάλλιου, προτρέξας σε εξτρεμιστικές πράξεις / Χουντικά στοιχεία προκάλεσαν επεισόδια και ετραυμάτισαν δημοσιογράφους»⁴⁹ είναι κάποια από τα ενδεικτικά πρωτοσέλιδα που κυκλοφόρησαν. Ο κεντροαριστερός Τύπος επαναφέρει στο προσκήνιο το ζήτημα της κάθαρσης⁵⁰ κάνοντας λόγο για «περίεργα σταγονίδια»⁵¹, για «φασιστικό παρακράτος»⁵², για τη Δημοκρατία που βάλλεται «με τη συμμετοχή

μέσα από τα δόντια τους ψιθυρίζουν για ... «τα καθάρματα που τ' αφήνουν ελεύθερα να σκοτώνουν τους καλούς ανθρώπους(!)». Συνθήματα γράφτηκαν και στους τοίχους της Θεσσαλονίκης: «Κουκουέδες, το αίμα του Μάλλιου θα σας πνίξει, «Όχι στη νέα ΟΠΛΑ», «Εαμίτες θα πεθάνετε», «Δολοφόνοι», άγνωστοι χουντικοί έβγαλαν την ταμπέλα από τα επί της οδού Τσιμισκή 117 γραφεία της Ενώσεως Δημοκρατικών Γυναικών Θεσσαλονίκης και έγραψαν με γαλάζια μπογιά «Πόρνες το αίμα του Μάλλιου θα σας πνίξει»

Στο ίδιο ύφος, το ρεπορτάζ των Νέων με τίτλο «Πιστολιές και κλαρίνο στον τάφο του Μάλλιου» 17/12/1976, σ. 10.

⁴⁷ *Τα Νέα*, 17/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁴⁸ *Βραδυνή*, 17/12/1976, πρωτοσέλιδο.

Το ρεπορτάζ αναφέρει πως «[...] Την κηδεία του Μάλλιου παρακολούθησαν δύο χιλιάδες περίπου άτομα γνωστών πολιτικών πεποιθήσεων που άκουσαν από τους τρεις χουντικούς ομιλητές [Γ. Γεωργαλάς, Ι. Αγαθαγγέλου, Β. Λάμπρου] φράσεις όπως: «Θα πάρουμε το αίμα με αίμα. Κάτω ο προδότης Καραμανλής, μας εξαπάτησε η βρωμερή Βουλή» [...] αυτόπτες μάρτυρες βεβαίωσαν εξάλλου ότι κατά την στιγμή της ταφής του απότακτου αστυνόμου ρίχθηκαν πυροβολισμοί [...]

⁴⁹ *Καθημερινή*, 17/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁵⁰ Στη στήλη «στα γεγονότα» και σε άρθρο που τιτλοφορείται «ΤΑ 'ΣΥΝ' ΚΑΙ ΤΑ 'ΠΛΗΝ' ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΜΑΣ ΖΩΗΣ ΤΟ 1976 – Και το θύμα η Δημοκρατία!», (*Ελευθεροτυπία*, 30/12/1976, σ. 4) ο Βασίλης Φίλιας γράφει «[...] Στο τέλος του 1976 ξέραμε ότι η κάθαρση κι η αποχουντοποίηση είχαν θίξει μόνο μερικά πολύ προχωρημένα και εκτεθειμένα φυλάκια του χουντισμού κι είχαν αφήσει ανέπαφο το κύριο σώμα στη διοίκηση, τη δικαιοσύνη, τα σώματα ασφαλείας, τα πανεπιστήμια, παντού. [...] Εκείνο που δεν ξέραμε που δεν ξέραμε ήταν ότι μέσα στο 1976 θα είχαμε σε πολλούς τομείς μια τόσο ραγδαία και επικίνδυνη οπισθοδρόμηση και μια τόσο απροσχημάτιστη και προκλητική επανεμφάνιση των φασιστών στη δημοσιότητα. [...] Πέρα όμως και πάνω απ' όλα το 1976 σφραγίστηκε από την διαπίστωση της διάβρωσης των σωμάτων ασφαλείας από φιλοχουντικά στοιχεία, που έγινε φανερή στην κηδεία του Μάλλιου. Μια διάβρωση για την οποία φέρνει στο ακέραιο την ευθύνη η κυβέρνηση που αγνόησε τις προειδοποιήσεις της αντιπολίτευσης και επέμεινε να κρατήσει την αποχουντοποίηση σε «λογικά» όρια. [...]».

⁵¹ Σε άρθρο του που τιτλοφορείται «ΚΟΝΣΕΡΤΟ – ΓΙΑ ΠΟΛΥΒΟΛΑ...» (*Ελευθεροτυπία*, 17/12/1976, πρωτοσέλιδο), ο Φρέντο Γερμανός, παραλληλίζει την νεότευκτη ελληνική δημοκρατία με μια νεαρή πιανίστα που «... την πυροβολούμε όμως... ακόμα και αυτοί που την αγαπούν δεν κάνουν ίσως όσα πρέπει για να την προφυλάξουν. Το βλέπουμε γύρω μας σε όλα αυτά *Τα Νέα* και περίεργα που συμβαίνουν κάθε τόσο. Περίεργες κινήσεις, περίεργα σταγονίδια, περίεργα δυστυχήματα, περίεργες αποφάσεις δικαστηρίων – και περίεργες διώξεις από εισαγγελείς του Αρείου Πάγου... τώρα ήρθε και αυτό το περίεργο φονικό του Φαλήρου. Και μετά τα χθεσινά έκτροπα στην κηδεία. Πως να μη σκεφτεί κανείς ότι δεν ήταν κι αυτά μέσα στο σχέδιο που έχει σαν μακρινό στόχο να ταράξει την νεαρή πιανίστα της οδού Ηρώδου του Αττικού – να την σπρώξει σε κάποια παραφωνία;...»

⁵² *Τα Νέα*, 03/01/1977, Στήλη «Εξω απ' τα δόντια», Κ. Παπαϊωάννου, σ. 5.

και την ανοχή της Αστυνομίας»⁵³, διατυπώνοντας πως «η μεταπολίτευση από τη δικτατορία δε διαφέρει τόσο όσο όλοι περιμέναμε»⁵⁴, πως «ο χουντισμός, δεν αποτελεί δύναμη τόσο ασήμαντη όσο γενικά πιστεύεται»⁵⁵. Επιπλέον, εξαπολύεται δριμεία κριτική στη στάση της Αστυνομίας⁵⁶, αλλά και στην κυβέρνηση⁵⁷ και τονίζεται πως «ΚΙ ΑΝ ΑΚΟΜΗ ΔΕΝ ΒΡΕΙ ΤΟ 45ΡΙ ΠΟΥ ΣΚΟΤΩΣΕ ΤΟ ΜΑΛΛΙΟ, Ας προσέξει

«[...] το φασιστικό παρακράτος (που χωρίς την τουλάχιστον ανοχή κάποιων οργάνων της τάξεως δεν μπορεί να δράσει) περίμενε τους δημοσιογράφους «για ένα μάθημα» [...]».

Βλ. επίσης, *Τα Νέα*, 18/12/1976, πρωτοσέλιδο, Στήλη «Χωρίς φόβο και πάθος», Γεώργιος Ρούσσος, «Ο λάκκος με τα φίδια».

⁵³ Η Ένωση Συντακτών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών, με ανακοίνωση της τονίζει πως «Η Δημοσιογραφία, η *Ελευθεροτυπία* και η Δημοκρατία δέχτηκαν ένα, χωρίς προηγούμενο, πλήγμα από οργανωμένα χουντικά και ακροδεξιά στοιχεία με την ανοχή και τη συμμετοχή της Αστυνομίας. Συντάκτες κακοποιήθηκαν βάνανσα ενώ εκτελούσαν το καθήκον τους. Η επίθεση των ομάδων κρούσεως υπήρξε κτηνώδης, ελεγχόμενη και αποτελεσματική. [...] Το Διοικητικό Συμβούλιο της Ενώσεως Συντακτών είχε επανειλημμένα επισημάνει και προς την Κυβέρνηση και προς τα κόμματα, αλλά και προς τον Ελληνικό Λαό, τον τεράστιο κίνδυνο που εγκυμονούσε για τη χώρα και τη Δημοκρατία η ανοχή και μεγαλοψυχία του επίσημου Κράτους προς τους αμετανόητους νοσταλγούς της ανωμαλίας. Δεν εισακούστηκε...».

Στο ίδιο πνεύμα, με ανακοίνωση τους οι πέντε δημοσιογράφοι (Γιάννης Δημαράς, Γιώργης Κρεμμύδας, Γιώργος Μαύρος, Χρήστος Οικονόμου, Γιάννης Φάτσης) «που κακοποιήθηκαν βάνανσα από χουντικούς στη διάρκεια της κηδείας του Ε. Μάλλιου» και με τίτλο «Οι τραμπουκισμοί δεν τσακίζουν τις πέννες...» αναφέρουν «[...] επισημαίνουμε τις βαρείες ευθύνες της κυβερνήσεως και των αστυνομικών οργάνων κατά την ημέρα των επεισοδίων, όχι από αντιπολιτευτική θέση. [...] Και η ανοχή της κυβερνήσεως όπως και η συνεργασία ορισμένων αστυνομικών οργάνων, είναι το ίδιο επικίνδυνα όπλα κατά του λαού όπως και οι σιδερένιες γροθιές των νεοφασιστών και τραμπούκων υπανθρώπων. [...]»

⁵⁴ *Ελευθεροτυπία*, 18/12/1976, Στήλη «στα γεγονότα», σ. 4. Σε άρθρο του που τιτλοφορείται «ΤΙΜΙΟΙ ΜΕ ΤΟ ΛΑΟ – Η ΜΟΝΗ ΛΥΣΗ ΓΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ – Η ενότητα είναι ΜΙΑ όλα τ' άλλα ... πονηριές», ο Νίκος Ψαρουδάκης αναφέρει πως «[...] Ο λαός πρέπει να μάθη-αν και το βλέπη- πως η μεταπολίτευση από τη δικτατορία δεν διαφέρει τόσο όσο όλοι περιμέναμε. Οι δυνάμεις που κυβερνούσαν τότε στρατιωτικά, κυβερνούν τώρα κοινοβουλευτικά. Αλλάζανε απλώς οι βιολιτζήδες, ο χαβάζ είναι ο ίδιος! Όπως τότε έτσι και τώρα χρειάζεται να πολεμήσουμε για τα ίδια αγαθά. Κι όπως τότε έτσι και τώρα η αλήθεια βρίσκεται στην ενότητα. [...]»

⁵⁵ *Ελευθεροτυπία*, 21/12/1976, Στήλη «στα γεγονότα», Νίκος Δεληπέτρος, «Ο ΧΟΥΝΤΙΣΜΟΣ ΔΙΕΠΡΑΞΕ ΤΟ ΣΦΑΛΜΑ ΝΑ ΞΕΚΑΜΠΙΣΗ... ΧΥΔΑΙΑ επίδειξη παρανομίας», σ. 4
«[...] Ο χουντισμός, κατά τη γνώμη μας, δεν αποτελεί δύναμη τόσο ασήμαντη, όσο γενικά πιστεύεται. ... Αλλά δεν είναι η εκλογική δύναμη της άκρας δεξιάς που την κάνει επικίνδυνη. Είναι η στελέχωση της. Το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της άκρας δεξιάς υπηρετεί στο κράτος και επηρεάζει την πολιτική του. [...]».

⁵⁶ *Ελευθεροτυπία*, 18/12/1976, Στήλη «ΓΝΩΜΕΣ», «[...] ΤΟ ΘΕΜΑ ήταν -και παραμένει- η στάση των αστυνομικών: Η «συμμετοχή» στο πένθος, η επιδεικτική παρουσία βαθμοφόρων, τα στέφανα, το πιστολίδι, η απάθεια, η ξαφνική τύφλα και κουφαμάρα μπροστά στα έκτροπα, η ανυπακοή!... [...] Το χτύπημα πρέπει να δοθεί βαρύ και τώρα. Για να ηττηθούν στρατηγικά Χούντα και Παρακράτος...». *Ελευθεροτυπία*, 18/12/1976, Στήλη ««ΕΥΘΥΜΑ και ΣΟΒΑΡΑ», Δημήτρης Ψαθάς, «ΤΟ ΜΑΣΤΙΓΙΟ», «[...] Τι έγιναν τα κλομπς που σε άλλες περιπτώσεις θριαμβεύουν; ... η αστυνομία μας απέδειξε για μια φορά ακόμα -τουλάχιστο ορισμένοι αστυνομικοί – ότι βρίσκονται σε πλήρη ψυχική επαφή με τη χούντα. [...]».

⁵⁷ *Ελευθεροτυπία*, 22/12/1976, πρωτοσέλιδο «ΚΡΥΒΟΥΝ ΤΟΥΣ ΕΝΟΧΟΥΣ «Άγνωστου» οι χουντότραμπούκοι... «άγνωστου» οι πιστολάδες της κηδείας».

Τα Νέα, 18/12/1976, Στήλη «Η γνώμη μας», «Απαράδεκτη άρνηση», «[...] Και πολιτικά και ηθικά απαράδεκτη είναι η άρνηση της κυβερνήσεως να δεχθεί τη συζήτηση στη Βουλή πάνω στο πελώριο θέμα που δημιούργησαν τα προχθεσινά επεισόδια. [...]».

περισσότερο το κράτος τα 100 πιστόλια της κηδείας!»⁵⁸, δείχνοντας έτσι ότι σημασία, και μάλιστα καίρια, δεν έχει η δολοφονία αλλά η ανοχή και δη η υποστήριξη μέρους της Αστυνομίας στο χουντικό καθεστώς. Ως κοινωνικά σκανδαλώδες θεωρείται το θράσος των «φασιστικών στοιχείων» να τολμούν με τόσο έκδηλο τρόπο να υποστηρίζουν το πρόσφατο «φαύλο» καθεστώς. Η βία που δεν γίνεται ανεκτή είναι αυτή που προέρχεται από την άκρα Δεξιά.

Επιπλέον, η κυβέρνηση και η Αστυνομία λαιμορούνται και για το επιπλέον γεγονός ότι «οι ευθύνες χωρίς την παραμικρή επιφύλαξη ρίχνονται στους αριστερούς και στους αντιστασιακούς».⁵⁹ Οι πληροφορίες που φθάνουν στον κεντροαριστερό Τύπο σχετικά με την εξέταση μαρτύρων στη Γενική Ασφάλεια προκειμένου να διαλευκανθεί η δολοφονία του Μάλλιου, προκαλεί τη διαμαρτυρία του κεντροαριστερού πολιτικού χώρου καθώς οι εξετασθέντες μάρτυρες θεωρείται ότι είναι θύματα του Μάλλιου κατά τη διάρκεια της Επταετίας⁶⁰. Οι ανακρίσεις «βασανισθέντων του Μάλλιου»⁶¹, αποτελεί

⁵⁸ *Ελευθεροτυπία*, 22/12/1976, Στήλη «στα γεγονότα», Βασίλης Φύλιας, «ΚΙ ΑΝ ΑΚΟΜΗ ΔΕΝ ΒΡΕΙ ΤΟ 45ΡΙ ΠΟΥ ΣΚΟΤΩΣΕ ΤΟ ΜΑΛΛΙΟ Ας προσέξει περισσότερο το κράτος τα 100 πιστόλια της κηδείας!», σ. 4

⁵⁹ *Ελευθεροτυπία*, 28/12/1976, στήλη «στα γεγονότα», Γιάννης Κατρός, «ΓΙΑ ΝΑ ΜΗ ΞΑΝΑΧΤΥΠΗΣΟΥΝ ΟΙ ΚΑΜΠΑΝΕΣ – ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ για την εξάλειψη του φασισμού», σ. 4 «[...] Να γιατί σε έσχατη ανάλυση ο μεγάλος ένοχος των «εκτρόπων» είναι η ίδια η κυβέρνηση. Οι άλλοι, δηλαδή οι δράστες που κλαψουρίζουν για την «εθνική απώλεια» του βασανιστή, που ποδοπατάνε τους δημοσιογράφους (κλέβοντας και τα πορτοφόλια τους, για να μην ξεχνάμε και την τέχνη μας...), είναι απλοί μεροκαματιάρες της βίας. [...] όταν όμως έχουν εξασφαλισμένες τις πλάτες της αστυνομίας γιατί να μη συνεχίσουν τα εθνικόφωνα κακουργήματα τους; [...] Η κυβερνητική ενοχή προκύπτει και από τη βιαστική κάλυψη που προσφέρεται στα διαπραττόμενα (από τους ομογάλακτους φυσικά) πολιτικά εγκλήματα. Προτού καλά-καλά διαπιστωθεί ο θάνατος του Αλέκου Παναγούλη, η κυβέρνηση είχε σπεύσει να βεβαιώσει την κοινή γνώμη ότι ο νεκρός ήρωας είχε πέσει θύμα «τυχαίου τροχαίου ατυχήματος»! [...] κάτι ανάλογο επιχειρήθηκε και με το φόνο του αρχιβασανιστή. Στην πρώτη επώνυμη ανακοίνωση του κ. Σταμάτη, οι ευθύνες χωρίς την παραμικρή επιφύλαξη ρίχνονται (ακριβώς όπως και στο αγγελτήριο της κηδείας) στους αριστερούς και στους αντιστασιακούς. [...] Από κοντά και ο κ. Αβέρωφ προφανώς για να μην υστερήσει σπεύδει, την επόμενη της κηδείας, να διαδηλώσει την εθνικοφροσύνη του, δεχόμενος ανεπιφύλακτα ότι «οι άνανδροι δολοφόνοι» ανήκουν στην Αριστερά! [...] Η άρνηση να συζητηθεί το θέμα στη Βουλή και το βιαστικό κλείσιμο της είναι από τα θλιβρότερα σύνδρομα των απωθητικών αισθημάτων που έχει η ηγεσία της Δεξιάς απέναντι στον κοινοβουλευτικό διάλογο. [...] Μ' αυτά τα δεδομένα το πρόβλημα (πολιτικό και όχι αστυνομικό) ξαναγυρίζει στις αρχικές διασπάσεις που είχε αμέσως μετά την Ιουλιανή «μεταπολίτευση» του 1974: Στην ΚΑΘΑΡΣΗ της κρατικής μηχανής από τα φασιστικά στοιχεία που άφησε ανενόχλητα η κυβέρνηση με την πονηρή σκέψη ότι θα τα προσεταιριστεί και θα τα μεταβάλλει σε δικούς της γενίτσαρους. Το «πείραμα» απέτυχε. Οι υποψήφιοι γενίτσαροι αμερικανοποίητοι από το μερίδιο εξουσίας που τους έχει παραχωρηθεί, απεργάζονται την κατάκτηση ολόκληρης της εξουσίας...».

⁶⁰ *Ελευθεροτυπία*, 16/12/1976, πρωτοσέλιδο.

⁶¹ *Τα Νέα*, 16/12/1976, σ. 12 «[...] Δημοκρατικοί πολίτες που είχαν βασανιστεί στη διάρκεια της δικτατορίας στην Γενική Ασφάλεια κλήθηκαν και πάλι χθες για να εξετασθούν για τον φόνο του Ευάγγελου Μάλλιου ή για να αποδείξουν άλλοθι. Η προκλητική αυτή ενέργεια προς θύματα της

ακόμα ένα σκανδαλώδες γεγονός, ενδεικτικό του κατακλυσμιαίου αντιφασιστικού κλίματος και σε ευθεία αναλογία με την εξέχουσα θυματική ταυτότητα των αριστερών κατά την περίοδο της πρώτης μεταπολίτευσης.

Ο κεντροδεξιός και φιλοκυβερνητικός Τύπος τηρεί πιο ουδέτερη στάση ως προς το κεντροαριστερό μείζον ζήτημα της αποχουντοποίησης και της κάθαρσης⁶² και επιλέγει να στηλιτεύσει τα «έκτροπα» και τη συνθηματολογία της κηδείας στο μέτρο που στρέφονται κατά της κυβέρνησης καθώς, όπως αναφέρει η *Βραδυνή*, «εκείνο όμως που αποτελεί συνείδηση του κάθε νομιμόφρονα Έλληνα είναι – χωρίς καμία αμφισβήτηση – ότι ο Καραμανλής επί δυόμισι χρόνια τώρα αγωνίζεται να θεμελιώσει το κράτος δικαίου και την δημοκρατία σ’ αυτή την ταλαίπωρη χώρα και ας είναι όλοι βέβαιοι ότι το επιτυγχάνει με την αποφασιστική συμπαράσταση του λαού, των ενόπλων δυνάμεων και των σωμάτων ασφαλείας – προμαχών ενός επίτονου αλλά εθνικού αγώνα και πιστών τηρητών των νόμων, της τάξεως και της ηρεμίας»⁶³.

Βέβαια, παίρνει ξεκάθαρη θέση και ευθυγραμμίζεται με την κεντροαριστερά αναφορικά με τα αισθήματα αντιφασισμού και πλήρους απόρριψης του πρότερου χουντικού καθεστώτος και ειδικά με αφορμή την «κτηνώδη κακοποίηση δημοσιογράφων»⁶⁴. Επιπλέον, υψώνεται ένας λόγος περί της «πάταξης αυτών των

δικτατορίας εντάσσεται βεβαίως στην εντολή του Υπουργού Δημοσίας Τάξεως, κυρίου Γ. Σταμάτη [...]».

⁶² Βέβαια και ειδικά στην *Καθημερινή*, γίνεται λόγος για ανάγκη «εκκαθάρισης», αλλά και για «ανεπαρκείς μεταβολές»

Βλ. *Καθημερινή*, 18/12/1976, «Η θλιβερή παρέλαση», σ. 9, «Η “παρέλαση” των στελεχών της δικτατορίας τελείωσε. Τα χαρακτηριστικά τους ξαναγράφτηκαν με πολύ καθαρότητα στη μνήμη του λαού. Ήταν μια αθέλητη, ασφαλώς, υπηρεσία που προσέφεραν οι ορκισμένοι εχθροί της στη δημοκρατία. Οι άλλοι όμως; Αυτοί που κατέχουν τις υπεύθυνες θέσεις; Αυτοί, στους οποίους έχει εναποτεθεί από το 99% του Ελληνικού λαού, η ευθύνη για την θεμελίωση και οικοδόμηση της δημοκρατίας τι λένε; Εξακολουθούν να υποστηρίζουν, ότι η επιμονή για την αποτελεσματική εκκαθάριση των χρήσιμων μηχανισμών της πολιτείας από τους υπηρέτες των δικτατόρων, είναι συνδικαλιστική διεκδίκηση εκείνων που διώχθηκαν και όχι δικαιολογημένο αίτημα για την προστασία των δημοκρατικών μας ελευθεριών; [...]».

⁶³ *Βραδυνή*, 16/12/1976, πρωτοσέλιδο, Στήλη «Βραδινά», τίτλος «Αμείλικτα».

⁶⁴ *Βραδυνή*, 17/12/1976, «Να παταχθούν αμείλικτα τα χουντικά όργανα της ανωμαλίας. Εντονότατα διαβήματα της ΕΣΗΕΑ για την κτηνώδη κακοποίηση δημοσιογράφων», σ. 3
Βραδυνή, 17/12/1976, Ρεπορτάζ Γιώργος Τράγκας, Ευθ. Γεωργίου, «Οργίασαν οι χουντικοί τραμπούκοι. Οργανωμένο σχέδιο «στραπατσarisματος» των δημοσιογράφων», σ. 3, «[...] το σκηνικό της τρομοκρατίας ήταν απλωμένο σε ολόκληρο τον χώρο του Α Νεκροταφείου [...]»
Καθημερινή, 19/12/1976, στήλη «Επίκαιρα», «Κίνδυνου», σ. 4, «Από που προέρχεται η λέξις “τραμπούκος”; [...] Μαζεύτηκε λοιπόν, το τραμπουκαριό της επταετίας και ξεκίνησαν οπλισμένοι για την κηδεία [...]».

αναρχικών υπόπτων εξτρεμιστικών στοιχείων και των δύο άκρων»⁶⁵, προφανώς σε μια προσπάθεια να μετριασθεί η έντονη συζήτηση περί «κάθαρσης» που κατακλύζει τον κεντροαριστερό Τύπο με επιχειρηματολογία που στρέφεται ευθέως εναντίον της κυβέρνησης.

Είναι σαφές λοιπόν ότι η θυματική ταυτότητα του Μάλλιου δεν θα μπορούσε να αναδυθεί σε ένα περιβάλλον όπου το συντεταγμένο ανήκειν είναι ο πυρήνας γύρω από τον οποίο οργανώνονται οι ταυτότητες των ατόμων. Το κοινωνικό περιβάλλον υποδέχεται το θύμα ως έναν συμβολικό εκπρόσωπο ενός παρελθόντος «αμαρτωλού», από το οποίο παρελθόν η κοινωνία προσπαθεί να απομακρυνθεί. Κυρίως, όμως σημασία έχει ότι εξαιτίας της κινητοποίησης των υποστηρικτών του Μάλλιου κατά τη διάρκεια της κηδείας του, το «ένοχο» παρελθόν φαίνεται να διαιωνίζεται στο παρόν και για ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, η ακροδεξιά αποτελεί έναν από τους βασικούς κινδύνους που παραμονεύουν για να διαταράξουν τη δημοκρατική ομαλότητα. Αυτή η αντίληψη περί κινδύνου, που ενσαρκώθηκε με την παρουσία υποστηρικτών του Μάλλιου στην νεκρώσιμη ακολουθία, συνδέεται επίσης με τις μικρές ποινές, με τις οποίες καταδικάστηκαν ο ίδιος και άλλοι συνάδελφοί του για την θητεία τους στην Ασφάλεια Αθηνών την περίοδο της Δικτατορίας. Οι κοινωνικές αντιδράσεις σχετικά με τις απαλλαγές και τις ελάχιστες ποινές των κατηγορούμενων βασανιστών⁶⁶, αποτυπώνει σε ένα βαθμό την δυσπιστία της κοινωνίας προς τους θεσμούς την υπό εξέταση περίοδο⁶⁷.

⁶⁵ *Βραδυνή*, 17/12/1976, πρωτοσέλιδο, Στήλη «Βραδυνά», τίτλος «Κοντά του!».

«Αδίστακτη και απροσημάτιστη βεβήλωση της κηδείας ενός νεκρού έγινε χθες το μεσημέρι στο Α Νεκροταφείο. Αυτή τη φορά το σχέδιο των εκτρόπων και των αναρχικών εκδηλώσεων που εκτυλίχθηκαν καθώς το φέρετρο του Μάλλιου κατέβαινε στον τάφο εξυφάνθηκε από το άλλο άκρο, από τους εξτρεμιστές και τα φασιστικά στοιχεία της άκρας δεξιάς [...] [Είναι αναγκαίο] άμεση αποφασιστική και ανελέητη πάταξη αυτών των αναρχικών υπόπτων εξτρεμιστικών στοιχείων και των δύο άκρων. [...] συσπείρωση γύρω από τον Καραμανλή ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε κομματικές διαφορές, από πολιτικές πεποιθήσεις, όλοι κοντά του. Κοντά στον αναγνωρισμένο ηγέτη που αυτήν την στιγμή εκφράζει και ενσαρκώνει τις ελπίδες του έθνους και του λαού για την δημοκρατία, την πρόοδο, την ηρεμία και την τάξη [...]».

Επίσης, βλ. *Καθημερινή*, 25/12/1976, «Η διαλλακτική των άκρων.», σ. 4.

⁶⁶ Βλ. ενδεικτικά *Το Βήμα*, 02/12/195, «Έντονες αντιδράσεις όλων των κομμάτων – Οι επερωτήσεις για τη δίκη».

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά Περιοδικό *Αντί* 34 (1975), Γιάννης Δημαράς, «Χαλκίδα: Το 20ήμερο των εκπλήξεων».

Βλ. επίσης Π. Ροδάκης, *Οι δίκες των βασανιστών της επταετίας*, Εκδόσεις Δημοκρατικοί Καιροί, Αθήνα 1976.

Μάλιστα η ενοχοποίησή του και η ένδυσή του με τη στολή του αποδιοπομπαίου τράγου «τυπώνεται» στον Τύπο με ξεκάθαρο τρόπο. Θα αναφέρουμε εδώ ένα σημείο ενδεικτικό. Ο Βασίλης Φίλιας τονίζει πως: «Δεν είναι λοιπόν απλή η υπόθεση Μάλλιου. Γιατί δεν τον σκότωσαν τους τόσους μήνες μετά την αλλαγή, που κυκλοφορούσε ελεύθερος «εν διαθεσιμότητα»; Γιατί δεν βρέθηκε ένα θύμα του να τον σκοτώσει τόσο ανοιχτά, πρόσωπο με πρόσωπο; Ποιο δικαστήριο θα καταδίκαιζε τότε με περισσότερο από μια εικονική ποινή έναν άνθρωπο που θα είχε μαρτυρήσει στα χέρια του βασανιστή; Πως εξηγείται αυτή η όψιμη εμφάνιση των οργανωμένων «εκδικητών»; Η κοινή γνώμη βέβαια αγαλλίασε όταν έμαθε την εκτέλεση κι αυτό δείχνει πόσο βαθειά μισητό ήταν και το δικτατορικό καθεστώς και οι άνθρωποι του σ' όλα τα επίπεδα. Στην υπόθεση όμως αυτή δεν ενδιαφέρει η ευρύτερη κοινή γνώμη. Ενδιαφέρει η στάση, η γνώμη και η αντίδραση ειδικών κύκλων, πόλων δύναμης και φορέων ένοπλης ισχύος»⁶⁸. Στην ερμηνεία του ο Β. Φίλιας, καταδεικνύει αφενός τον κίνδυνο που ελλοχεύει από τον κοινωνικό χώρο των «χουντικών σταγονιδίων», οι οποίοι στην κηδεία του θύματος επέδειξαν προκλητική συμπεριφορά, και διαθέσεις εκδίκησης για τη δολοφονία του θύματος. Αφετέρου δε, ο Β. Φίλιας λαμβάνει ως δεδομένη την *ανακούφιση* που προκάλεσε στην κοινή γνώμη η δολοφονία. Ο Μάλλιος, μέχρι και σήμερα, έχει εγγραφεί στη συλλογική μνήμη ως το πιο «ένοχο» θύμα της 17Ν. Μάλιστα, κατά τη δεκαετία του '80, θα χρησιμοποιηθεί σε αρκετές περιπτώσεις ως σημείο αναφοράς και σύγκρισης για την κατανόηση της δράσης της 17Ν⁶⁹. Έχει επικρατήσει, δε, η παραπάνω εντύπωση πως «πολλοί Έλληνες χάρηκαν που ένας βασανιστής της Χούντας, πλήρωσε για τα εγκλήματα του»⁷⁰.

Το συγκεκριμένο θύμα δεν μπορεί να συγχωρεθεί, ούτε να προκαλέσει κάποιο κοινωνικό σκανδαλισμό σχετικά με την απώλεια της ζωής του. Η δολοφονία του ερμηνεύεται ως μια πράξη ανταποδοτικής δικαιοσύνης⁷¹. Δηλαδή, ως αποκατάσταση

⁶⁸ *Ελευθεροτυπία*, 22/12/1976, Στήλη «στα γεγονότα», Βασίλης Φίλιας, σ. 4. Βλ. επίσης *Καθημερινή*, 18/12/1976, «Βίος και Πολιτεία/Ο αστυνόμος Μάλλιος», σ. 3.

⁶⁹ Α. Ρετζέπη, Σύγκρουση και συμβίωση στη Μεταπολίτευση: κοινωνική πρόσληψη της πολιτικής βίας στο παράδειγμα της Ε.Ο 17 Νοέμβρη», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

⁷⁰ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: resistance & terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 57.

⁷¹ Βάσει της καντιανής φιλοσοφικής προσέγγισης, η ανταπόδοση συγκεκριμενοποιείται μέσα από δύο αξιώματα: ότι μόνο οι εγκληματίες μπορούν να τιμωρηθούν και ότι όλοι οι εγκληματίες πρέπει να τιμωρηθούν. Η ιδέα του «χρέους» που κάποιος οφείλει να πληρώσει ενσαρκώθηκε αρχικά, μέσα από το ιουδαϊκό «οφθαλμός αντί οφθαλμού», το νόμο του αντιπεπονηθός ή της ταυτοπάθειας και

της ηθικής τάξης που το θύμα-θύτης διατάραξε συθέμελα με τα εγκλήματα του κατά το παρελθόν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η δολοφονία του Μάλλιου ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της «νέμεσης»⁷², η οποία συνάδει με την αρχαιοελληνική αντίληψη της ιερής αγανάκτησης του τιμωρού προς τον υβριστή, της θείας δικαιοσύνης που μέσω της τιμωρίας αποκαθιστά την πληγωμένη ηθική της κοινότητας⁷³.

Το θύμα, άρα, δεν είναι μόνο ένοχο της θυματοποίησής του, αλλά κρίνεται ως ανήθικος με βάση το συμβολικό φορτίο που κουβαλά, αφού η παρουσία του μετά την πτώση της Δικτατορίας, διατάρασσε την ηθική τάξη του κοινωνικού συνόλου. Η αντιπάθεια προς το πρόσωπό του, φτάνει μάλιστα και ως την κηδεία του, σχετικά με την άδεια ταφής του στο Α' Νεκροταφείο⁷⁴.

Στο ίδιο πλαίσιο θα κινηθεί και η δολοφονία του Πέτρου Μπάμπαλη που θα παρουσιάσουμε πολύ συνοπτικά εδώ, καθώς η πρόσληψη της θυματικής του ταυτότητας παρουσιάζει ομοιότητες με την περίπτωση του Μάλλιου. Στις 31 Ιανουαρίου 1979 το βράδυ, ο Πέτρος Μπάμπαλης (απότακτος αστυνομικός της

το ρωμαϊκό *lex talionis*. Στο πλαίσιο αυτό, η ηθικότητα της τιμωρίας που οφείλει να υποστεί ο εγκληματίας δεν βασίζεται στο χρέος του μόνο απέναντι στο θύμα αλλά απέναντι στην ευρύτερη κοινωνία. Κατ' αυτό τον τρόπο η αποκατάσταση της δικαιοσύνης επιδιώκεται «με την ανταπόδοση του εγκληματικού κακού με άλλο ισάξιο» και η εξιλέωση και η μετάνοια που «επέρχονται με την τιμωρία» συνδέουν τη λειτουργία της ανταπόδοσης με την αιτία της ποινής, εφόσον ο εγκληματίας τιμωρείται επειδή έσφαλε. Η ανταπόδοση (*retribution*) αναφέρεται στο παρελθόν (δηλαδή στο κακό που προξένησε ο εγκληματίας) και ως εκ τούτου διακρίνεται από τις μεταγενέστερες τεολογικές προσεγγίσεις της αναμόρφωσης (*rehabilitation*) και της αποτροπής μέσα από τη γενική και ειδική πρόληψη (*deterrence*), οι οποίες εστιάζουν στις συνέπειες της επιβολής της ποινής, μέσα από μια προβολή στο μέλλον (Βλ. Χ. Ζαραφονίτου, Απο την ανταποδοτική στην αποκαταστατική δικαιοσύνη: τιμωρητικότητα ή άμβλυνση των συγκρούσεων; Διαθέσιμο στο: https://criminology.panteion.gr/files/203/apo_tin_antapodotiki_stin_apokatastatiki_dikaioyni.pdf).

⁷² Ελευθεροτυπία, 04 – 07/01/1977, έρευνα της Λένα Δουκίδου με τίτλο «Εκτέλεση ή προβοκάτσια;», απάντηση: Γεωργ. Αλεξ. Μαγκάκης (πήρε ενεργό μέρος στην αντίσταση κατά της δικτατορίας, συνελήφθη δικάστηκε και βασανίστηκε): «[...] Γεγονός είναι ότι και τα δύο αυτά περιστατικά έχουν αντικειμενικά ένα αρνητικό πολιτικό νόημα, αν παραβλέψει, βέβαια, κανείς το στοιχείο της νέμεσης που για μια φορά ακόμα έγινε κι εδώ αισθητό. [...]»

Ελευθεροτυπία, 04 – 07/01/1977, έρευνα της Λένα Δουκίδου με τίτλο «Εκτέλεση ή προβοκάτσια;», απάντηση: Αντώνης Μπριλλάκης, ΚΚΕ εσ. (τέως Βουλευτής της ΕΔΑ, μέλος του εκτελεστικού γραφείου του ΚΚΕ εσ. Συμμετείχε ενεργά στην αντίσταση κατά της δικτατορίας): «[...] Όσο κι αν φαίνεται αντιφατική η εκτίμηση που ενώ αναγνωρίζει ότι μία εκτέλεση βασανιστή, σαν το Μάλλιο ικανοποιεί γενικά το κοινό λαϊκό αίσθημα για νέμεση [...]».

⁷³ Α. Ρετζέπη, «Σύγκρουση και συμβίωση στη Μεταπολίτευση: κοινωνική πρόσληψη της πολιτικής βίας στο παράδειγμα της Ε.Ο 17 Νοέμβρη», αδημοσίευτη τη διδακτορική διατριβή.

⁷⁴ Ελευθεροτυπία 17/12/1976, στήλη «Πολιτικά Παρασκήνια»: «Πως δόθηκε άδεια ταφής στο Α' Νεκροταφείο για ένα κάτοικο Παλαιού Φαλήρου;... Κι είναι βέβαια γεγονός ότι ο νόμος επιτρέπει την ταφή στο Α' Νεκροταφείο επιφανών ετεροδημοτών. Αλλά που κι ως που, κ. Δήμαρχε, είναι δυνατόν να θεωρηθεί σαν επιφανής πολίτης ο υπ' αριθμόν 1 στυλοβάτης του παπαδοπουλικού και ιωαννινδικού φασισμού, ο κατάδικος Μάλλιος;».

Γενικής Ασφαλείας) βρισκόταν στην οικία του στον Νέο Κόσμο. Γύρω στις 09:35 μ.μ. ενημερώνει την σύζυγό του ότι βγαίνει από το σπίτι του για να παρκάρει το αυτοκίνητό του στο υπόγειο γκαράζ της πολυκατοικίας, για να το προφυλάξει από τυχόν φθορές. Αφού πάρκαρα το αυτοκίνητο, βγαίνοντας από το πάρκινγκ δέχεται οχτώ σφαίρες εξ' επαφής, οι 5 στο κεφάλι και οι υπόλοιπες τρεις στο στήθος⁷⁵, από δύο άτομα τα οποία του είχαν στήσει ενέδρα στην είσοδο του γκαράζ. Με το άκουσμα των πυροβολισμών, η γυναίκα του και η κόρη του κατεβαίνουν στο υπόγειο γκαράζ όπου τον βρίσκουν πεσμένο στο έδαφος σε λίμνη αίματος. Στην σκηνή είναι παρόντες και κάποιοι περίοικοι που πήγαν στο σημείο όταν άκουσαν τους πυροβολισμούς. Ο Μπάμπαλης ήταν ήδη νεκρός και το περιπολικό που κατέφτασε τον μετέφερε στο νοσοκομείο απλά για να διαπιστωθεί ο θάνατός του. Την επόμενη ημέρα στον Τύπο συναντά κανείς μαρτυρίες από τους αυτόπτες μάρτυρες, που δίνουν το στίγμα του κλίματος γύρω από την είδηση της δολοφονίας ενός «συναδέλφου» του Μάλλιου, συναδέλφου πρακτικά και συμβολικά «Ακούσαμε του πυροβολισμούς και βγήκαμε. Είδαμε τη γυναίκα και την κόρη του Μπάμπαλη να τρέχουν φορώντας ρόμπες. Η γυναίκα του φώναζε “Δεν σου τάλεγα εγώ; Γιατί δεν πρόσεχες;”. Άλλοι γείτονες του Μπάμπαλη είπαν ότι δεν πολυκυκλοφορούσε γιατί απ’ ότι έδειχνε φοβόταν»⁷⁶. Εδώ αξίζει να υπενθυμίσω ότι σε ρεπορτάζ της δολοφονίας του Μάλλιου, ο Μπάμπαλης εμφανίζεται να είναι παρών στην κλινική στην οποία μεταφέρθηκε ο Μάλλιος, και παρουσιάζεται αυτός και η σύζυγός του επιθετικοί απέναντι στους δημοσιογράφους. Όλα αυτά στην αίθουσα αναμονής⁷⁷. Επίσης στο ίδιο ρεπορτάζ φαίνεται ότι «[..]ο Μπάμπαλης μονολογούσε – άντε ρε Βαγγέλη, τώρα είναι η σειρά μου..[.]».

Γενικά η δολοφονία του Μπάμπαλη απασχολεί τον Τύπο λιγότερες μέρες από εκείνη του Μάλλιου, καθώς οι εφημερίδες ασχολούνται περισσότερο με την υπόθεση της «συνωμοσίας των βομβιστών» συνδέοντας την επικείμενη κατάθεση Μπάμπαλη με τα κίνητρα της δολοφονίας του.⁷⁸ Τη δολοφονία ανέλαβε η «Ομάδα Ιούνης '78»

⁷⁵ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π, σ. 67.

Βλ. επίσης, *Ελευθεροτυπία* 1/2/1979 πρωτοσέλιδο.

⁷⁶ *Ελευθεροτυπία*, 1/2/1979, «Σκότωσαν και τον Μπάμπαλη», σ.15.

⁷⁷ *Ελευθεροτυπία*, 15/12/1976, «Η Χούντα ξενύχτησε δίπλα στο πρώτο της παλληκάρι», σ. 11.

⁷⁸ Η «συνωμοσία των βομβιστών» αναφέρεται σε σωρεία βομβιστικών επιθέσεων που έλαβαν χώρα το 1978, από την ακροδεξιά οργάνωση «Οργάνωσιν Εθνικής Αποκαταστάσεως». Μέλη της οργάνωσης συνελήφθησαν τον Ιανουάριο του 1979, λίγες μέρες πριν τη δολοφονία Μπάμπαλη. Ο Μπάμπαλης επρόκειτο να καταθέσει στον ανακριτή για την υπόθεση.

(παρακλάδι του ΕΛΑ⁷⁹) που έκτοτε δεν ξαναεμφανίστηκε. Στον Τύπο όμως δεν δίνεται έμφαση στην νέα οργάνωση αυτή. Δεν εξετάζεται παρά μόνο δημοσιεύεται χωρίς σχολιασμό η προκήρυξη της οργάνωσης. Η σύνδεση της υπόθεσης της συνωμοσίας των βομβιστών με τη δολοφονία του Μπάμπαλη, τη βρίσκει κανείς ξεκάθαρα στην *Ελευθεροτυπία* και με ένα περίεργο τρόπο. Με τίτλο «Τον σκότωσαν οι δικοί του», η εφημερίδα δημοσιεύει ένα άτυπο γκάλοπ που πραγματοποίησε σε «γνωστούς και άγνωστους Αθηναίους». Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει η εφημερίδα είναι όμοιο με τον τίτλο του άρθρου⁸⁰, μέσα όμως στα σχόλια που δημοσιεύει υπάρχει και αυτό που ακολουθεί: «δεν με νοιάζει ποιοι τον σκότωσαν. Αρκεί που τον σκότωσαν». Η ευθεία δημοσίευση ενός σχολίου με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, νομίζουμε ότι δεν αφήνει πολλά στη φαντασία μας σχετικά με το αν έμοιαζε ως θύμα ή ως θύτης. Ο Μπάμπαλης μοιάζει να απωθείται από την κοινότητα. Για την ακρίβεια, να απορρίπτεται εφόσον θεωρείται ότι ο ίδιος έχει διαπράξει στο παρελθόν αδικήματα που ήταν επιζήμια για τα μέλη της κοινότητας⁸¹. Με αυτή τη λογική το θύμα βρίσκεται εκτοπισμένο και απονομιμοποιημένο από την ηθική της κοινότητας, έχοντας απωλέσει την ανθρώπινη υπόσταση τους μέσα στη δίνη του φαύλου τους βίου⁸². Όπως

Βλ. ενδεικτικά: *Ελευθεροτυπία*, 01/02/1979, «Στην πιο κρίσιμη φάση των ερευνών για τη συνωμοσία των βομβιστών/ΣΚΟΤΩΣΑΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΠΑΜΠΑΛΗ», πρωτοσέλιδο.

Χαρακτηριστικά, σε έρευνα της *Ελευθεροτυπίας* όπου απαντούν «γνωστοί και άγνωστοι Αθηναίοι» (02/02/1979, σ. 11) οι απαντήσεις συνοψίζονται στη φράση «Τον σκότωσαν οι δικοί του...».

⁷⁹ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: resistance & terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 67.

⁸⁰ *Ελευθεροτυπία* 02/02/1979, τίτλος «Τον σκότωσαν οι δικοί του», σ. 11.

Κάποια από τα ενδεικτικά σχόλια: «αυτά δεν πρέπει να γίνονται σε όποια παράταξη και αν ανήκουν οι εκτελεστές μακάρι να συλληφθούν και να τιμωρηθούν», «δεν πιστεύω στο παραμύθι των κομμάτων για αποσταθεροποίηση της δημοκρατίας. Σε μέρες που υπάρχει μια αποκάλυψη γύρω από τους φασίστες και τους βομβιστές, η δολοφονία του Μπάμπαλη προσπαθεί να σηκώσει τη ζυγαριά και να δείξει προς τα αριστερά. Και μένει το ερώτημα όχι ποιοι τον σκότωσαν αλλά ποιούς εξυπηρετεί η δολοφονία του Μπάμπαλη», «οι δικοί του τον έφαγαν...θέλει και ρώτημα μόνο οι δικοί του είχαν συμφέρον να τον ξεκάνουν». Από τους γνωστούς Αθηναίους η Βιργινία Τσουδερού, ανεξάρτητη βουλευτής, τονίζει: «καταγγέλλουμε οπωσδήποτε τις δολοφονίες στην προκειμένη περίπτωση διαφαίνεται ότι η ενέργεια αυτή αποτελεί μέρος ενός συστήματος με στόχο να προκληθεί αναστάτωση και αποπροσανατολισμός. Σημειώνουμε τη σύνδεση της ενέργειας αυτής με το προχώρημα των ανακρίσεων για τις βομβιστικές επιθέσεις και φοβάμαι ότι μέχρι τελευταία επιείκεια απέναντι στους φασίστες ενεθάρρυνε τέτοιες ενέργειες». Και ο Φραγκλίνος Παπαδέλης, πρόεδρος της ΕΙΝΑΠ (Ένωση Ιατρών Νοσοκομείων Αθηνών-Πειραιώς) «οι ενέργειες αυτές αποσταθεροποίησης προέρχονται από ανθρώπους εξτρεμιστικών κύκλων με φασιστική ιδεολογία είναι επίσης πιθανόν η δολοφονία του Μπάμπαλη να είναι ξεκαθάρισμα εσωτερικών λογαριασμών».

⁸¹ Ρ. Ζιράρ, *Το εξιλαστήριο θύμα. Η βία και το ιερό*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 501 – 502.

⁸² Για την έννοια της από-νομιμοποίησης (delegitimization) και απανθρωπισμού (dehumanization) των θυμάτων από τους δράστες, εν γένει βλ.: H. C. Kelman, «Reflections on the Social and Psychological Processes of Legitimization and Delegitimization» in J. T. Jost, & B. Major (Eds.), *The Psychology of Legitimacy: Emerging Perspectives on Ideology, Justice, and Intergroup Relations*, Cambridge University Press 2001, (pp. 54-73).

σημειώνουν οι Dambrun, Lepage και Fayolle από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας, «η κοινωνική λειτουργία του αποκλεισμού των θυμάτων από την ηθική κοινότητα των δραστών εντοπίζεται στη δικαιολόγηση της βίας, αποδίδοντας την αιτία της, στη φύση ή τα χαρακτηριστικά των θυμάτων»⁸³.

Προεκτείνοντας λίγο αυτό το σημείο, χαρακτηριστικές ενδείξεις υπάρχουν και στην αναμετάδοση της κηδείας του νεκρού. Με τίτλο «Ολίγη Χούντα και δίψα για εκδίκηση!» η *Ελευθεροτυπία* δίνει το ρεπορτάζ από την ημέρα της κηδείας. Επιφυλάσσει ιδιαίτερη μνεία σε πρώην στελέχη της Δικτατορίας που είτε έδωσαν το παρών είτε κατέθεσαν τιμητικά στεφάνια⁸⁴, και παρουσιάζει κάποια από τα συνθήματα που ακούστηκαν κατά τη διάρκεια της τελετής: «Θάνατος στους κομμουνιστές! [...] Έφυγες άνανδρα. Εσύ ο υπερασπιστής των σωμάτων ασφαλείας. Περιμένουμε να συλλάβουν τους δολοφόνους σου για να εκδικηθούμε» [...] «Εκδίκηση! Εκδίκηση! ακούστηκαν φωνές εν χορώ» [...] « Δεν είσαι μόνος! Υπάρχουν και άλλοι. Γύρω σου πλανώνται οι ψυχές όσων έπεσαν στο Σύνταγμα Μακρυγιάννη και στου Μελιγαλά. Που ήταν τότε το Καραμανλής; η Ελλάδα τώρα κυβερνάται από τον Καραμανλή και τον Φλωράκη» [...] «Εκδίκηση! Εκδίκηση! Φώναζαν από κάτω» [...] «Όταν τελείωσαν οι λόγοι ο κόσμος άρχισε να βγαίνει και αναμείχθηκε με τους εξαгриωμένους νεαρούς που στέκονταν απέξω φωνάζοντας “Θάνατος στους προδότες!”» [...] «Η ταφή ακολούθησε ρυθμό τραγωδίας, 2-3 “κορυφαίοι” πετούσαν συνθήματα και ο χορός απαντούσε: -Πέτρο ζεις εσύ μας οδηγείς! - Θάνατος στους κομμουνιστές! -Ο Φλωράκης στο Γουδί μαζί με τον Καραμανλή! -Απόψε πεθαίνει το ΚΚΕ [...] και το αποκορύφωμα, η ομαδική ρυθμική κραυγή: “Ελλάς! Ελλήνων! Χριστιανών!”». Τέλος αναφέρει επίσης, ότι η Δέσποινα Παπαδοπούλου (σύζυγος του δικτάτορα) παρευρέθηκε στο σπίτι του Μπάμπαλη για να συλλυπηθεί την οικογένειά

N. Oren and D. Bar-Tal, «The Detrimental Dynamics of Delegitimization in Intractable Conflicts: The Israeli-Palestinian Case. International Journal of Intercultural Relations», 31, 111-126.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.ijintrel.2006.07.003>

⁸³ M. Dambrun, J. Lepage and S. Fayolle, «Victims’ Dehumanization and the Alteration of Other-Oriented Empathy within the Immersive Video Milgram Obedience Experiment», *Psychology*, 5, 1941-1953. doi: [10.4236/psych.2014.517197](https://doi.org/10.4236/psych.2014.517197).

⁸⁴ Αναφέρει ότι στεφάνια απέστειλαν οι Γιώργος Παπαδόπουλος, Αδαμάντιος Ανδρουτσόπουλος, Θεοφιλογιαννάκος κ.ά

του, καταδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο τις στενές σχέσεις του νεκρού με το δικτατορικό καθεστώς.

Όπως είναι φανερό, η δολοφονία του Μπάμπαλη, δεν προκάλεσε συναισθήματα συμπόνοιας και οίκτου στην κοινή γνώμη και κατ' επέκταση στην κοινωνία. Με εξαίρεση την μειοψηφία των ατόμων που παρευρέθηκαν στην κηδεία, που πιθανώς πρόκειται για οπαδούς – νοσταλγούς της Δικτατορίας, η δολοφονία του Μπάμπαλη έχει κοινά χαρακτηριστικά με εκείνη του Μάλλιου. Και τα δύο θύματα προσλαμβάνονται από τη δημόσια σφαίρα ως εκπρόσωποι του δικτατορικού καθεστώτος. Άλλωστε, οι μικρές ποινές που είχαν επιβληθεί και στους δύο (πρωτόδικα ο Μπάμπαλης είχε αθωωθεί⁸⁵) σχετικά με βασανισμούς πολιτών που κρατήθηκαν στην Ασφάλεια Αθηνών κατά τη διάρκεια της Χούντας, είχαν προκαλέσει κοινωνικές διαμαρτυρίες. Η απογοήτευση ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας για την απουσία επανορθωτικής⁸⁶ δικαιοσύνης στις περιπτώσεις των δύο απότακτων αστυνομικών, επέτρεψε στην εξω-θεσμική «τιμωρία» των τρομοκρατών, να ενδυνεί τον μανδύα της Θέμιδος (της θεάς της δικαιοσύνης) που αφουγκράζεται το κοινό περί δικαίου αίσθημα⁸⁷.

⁸⁵ Π. Ροδάκης, *Οι δίκες των βασανιστών της επταετίας*, ό.π, τόμος 3^{ος}, σ. 1247 – 557.

⁸⁶ Η Επανορθωτική Δικαιοσύνη αποτελεί μια προσέγγιση της δικαιοσύνης, η οποία δίνει έμφαση στις ανάγκες των θυμάτων, των δραστών αλλά και ολόκληρης της κοινότητας μέσα στην οποία συνέβη ένα επιζήμιο / βίαιο περιστατικό. Στόχος της είναι η ανάληψη ευθύνης από τον δράστη και η επανόρθωση της ζημίας που προκλήθηκε, ώστε να επανέλθει ισορροπία, με συμμετοχικές διαδικασίες και τρόπο που να ικανοποιεί τις ανάγκες όλων των ανθρώπων που επηρεάστηκαν από ό,τι συνέβη. Οι επανορθωτικές πρακτικές στοχεύουν όχι μόνο στην αντιμετώπιση και επανόρθωση μιας επιζήμιας ή /και παραβατικής συμπεριφοράς αλλά και στην πρόληψη και επίλυση των συγκρούσεων και επιζήμιων συμπεριφορών. Ως εκ τούτου, στα πλαίσια της δικής μας μελέτης, η επανορθωτική δικαιοσύνη αφορά τα βίαια περιστατικά που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας από κρατικά όργανα, και προκάλεσαν ζημία στους πολίτες. Υπό αυτή την έννοια, οι δίκες της Χούντας που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης, δεν αποκατέστησαν τα θύματα, υλικά και ηθικά. Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στον Τύπο της εποχής που έχουμε σε άλλο σημείο αναδείξει. (Για περαιτέρω μελέτη στην έννοια της επανορθωτικής δικαιοσύνης βλ. J. Dignan, *Understanding victims and restorative justice*, Open University Press 2004).

⁸⁷ Το κοινό περί δικαίου αίσθημα, φαίνεται ότι είναι μια έκφραση που επικοινωνεί με τις παλιές ιδέες της δικαιοσύνης, που φέρνει στο προσκήνιο τις ηθικές αξίες, την άποψη και τα συναισθήματα των πολιτών να κρίνουν μια κατάσταση ως εξωτερικοί παρατηρητές, παραγκωνίζοντας τον απρόσωπο νόμο. Το κοινό περί δικαίου αίσθημα που απεικονίζει το λαϊκό συναίσθημα, άλλες φορές αθώνει τον κατηγορούμενο, άλλες φορές καταδικάζει κάποιον πιο στυγνά και απάνθρωπα από τον πιο βάνανσο νόμο. Υποστηρίζεται ότι αυτή η άγραφη άτυπη δικαιοσύνη όπως χαρακτηρίζεται από πολλούς έρχεται να καλύψει την ανεπάρκεια των δικαστικών αποφάσεων και το απρόσωπο των νόμων (Βλ. Κ. Σταμάτης «Κοινό περί δικαίου αίσθημα; Ανασκευή και εποικοδομητική αντιπρόταση», διαθέσιμο στο <https://doi.org/10.26262/pj.v2i0.6781>).

Ταυτόχρονα, ο κοινωνικός χώρος των δύο θυμάτων προσλαμβάνει τα θύματα ως «μαχόμενους». Όπως δείξαμε προηγουμένως, η παρουσία ακροδεξιών και συμπαθούντων αστυνομικών στις κηδείες των δύο θυμάτων, οι οποίοι συνθηματολογούσαν κατά της δημοκρατίας, αποτελεί ένδειξη ότι ο κοινωνικοπολιτικός χώρος, στον οποίον ανήκαν τα θύματα, ερμήνευε τις δολοφονίες τους ως μία πράξη πολεμικής σύρραξης. Υπό αυτή την έννοια, τα θύματα δεν ήταν πολίτες, αλλά θύματα ενός πολέμου.

Προεκτείνοντας αυτό το σημείο, ο Carpenter έχει επισημάνει τη διάκριση μεταξύ «αθώων θυμάτων» και «μαχητών»⁸⁸ σε περιπτώσεις πολιτικής βίας. Σύμφωνα με αυτή την θεώρηση η ειδοποιός διαφορά μεταξύ αθωότητας και ενοχής του θύματος είναι το κατά πόσον το θύμα λειτουργεί ως μαχητής. Ο όρος «μαχητής», στα πλαίσια της θεωρίας της πολιτικής βίας, είναι τεχνικός όρος και αναφέρεται σε όλα τα άτομα που συμμετέχουν σε μάχη. Δεν είναι βέβαια όλοι οι μαχητές κατ' ανάγκη στρατιώτες ή αστυνομικοί. Συχνά, πολίτες που συνδέονται στενά με τον στρατό και τα σώματα ασφαλείας θα μπορούσαν να ιδωθούν ως μαχητές. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Carpenter, αλλά και την Schwenkenbecher⁸⁹, οι θεωρούμενοι ως μαχητές έχουν απωλέσει το δικαίωμά τους να μην δέχονται επίθεση και ως εκ τούτου δεν μπορούν να προσδιοριστούν ως αθώοι. Στην περίπτωση των δύο θυμάτων που εξετάζουμε σε αυτή την ενότητα, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι οι Μάλλιος και Μπάμπαλης θεωρήθηκαν ως «μαχητές», αφενός εξαιτίας της συμμετοχής τους στο δικτατορικό καθεστώς, αφετέρου δε ο κοινωνικός χώρος που ανήκαν, τους θεωρούσε «συμπολεμιστές» και θύματα ενός πολέμου που έχουν κηρύξει αυτοί που κατά τη διάρκεια της Επταετίας είχαν τον ρόλο του διωκόμενου.

Ένας επιπλέον τρόπος θεμελίωσης της απώλειας της ασυλίας των μαχητών σε περιπτώσεις πολιτικής βίας, έρχεται από τον J. McMahan. Σύμφωνα με τον McMahan⁹⁰, οι «άδικοι» μαχητές χάνουν την ασυλία τους έναντι επιθέσεων, επειδή

⁸⁸ C. Carpenter, «Women, Children and Other Vulnerable Groups: Gender, Strategic Frames and the Protection of Civilians as a Transnational Issue» *International Studies Quarterly*, 2005, 49: 295–334.

⁸⁹ A. Schwenkenbecher, *Terrorism: A philosophical enquiry*, Palgrave Macmillan, London 2012, σ.90.

⁹⁰ J. McMahan, «Self-Defense and the Problem of the Innocent Attacker», *Ethics* 104(2): 252–290. Βλ. επίσης, J. McMahan «Innocence, Self-Defense and Killing in War», *The Journal of Political Philosophy* 2(3): 193–221.

ακριβώς πολεμούν για έναν άδικο σκοπό. Υπό αυτή την έννοια, λοιπόν, η αποστροφή του μεγαλύτερου τμήματος της ελληνικής κοινωνίας προς τα συγκεκριμένα θύματα, θεωρούμε ότι σχετίζεται με την αποστροφή προς το δικτατορικό καθεστώς, το οποίο κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης θεωρείται ηθικά έκπτωτο και φαύλο.

Ο Μπάμπαλης σε αντιστοιχία με τον Μάλλιο, λοιπόν, λαμβάνει την ταυτότητα του θύτη. Ένα έγκλημα, έτσι κι αλλιώς, «επιβάλλει» το μανιχαϊστικό πλαίσιο όπου υπάρχει στις περισσότερες φορές ένας θύτης και ένα θύμα⁹¹, και ακόμη και αν δεν υπάρχει θύτης, σε κάποιες περιπτώσεις αναζητείται κάποιος ηθικός αυτουργός (θα μιλήσουμε για αυτό σε επόμενο κεφάλαιο). Το θύμα λοιπόν στην περίπτωση του Μπάμπαλη, δεν είναι ο ίδιος παρά το γεγονός ότι στην πραγματικότητα δολοφονήθηκε. Στη δημόσια σφαίρα, το θύμα είναι το κοινωνικό σώμα, που ο Μπάμπαλης ως εκπρόσωπος ενός μηχανισμού καταπίεσης και βασανισμών πλήγωσε και τραυμάτισε, πρακτικά ή συμβολικά. Προς επίρρωση αυτού, θα σημειώσουμε εδώ τις δύο φράσεις που άνωθεν παραθέσαμε στα ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας*, «ο Μπάμπαλης μονολογούσε – άντε ρε Βαγγέλη, τώρα είναι η σειρά μου...» και «Άλλοι γείτονες του Μπάμπαλη είπαν ότι δεν πολυκυκλοφορούσε γιατί απ' ότι έδειχνε φοβόταν». Και οι δύο φράσεις αυτές δείχνουν ότι η πρόσληψη της δολοφονίας σχετικά με την ευθύνη που φέρει το θύμα για τη δολοφονία του, βαραίνει το ίδιο. Η πρώτη είναι η ατομική/ιδιωτική απόδειξη της ενοχής και η δεύτερη είναι η εικόνα αυτής της ενοχής εκτεθειμένη στο κοινωνικό πεδίο. Από μία άποψη η μετάθεση της ενοχής/κατηγορίας, μετατρέπει το θύμα σε θύτη και σε αυτή την περίπτωση⁹². ΠΑΝΑΓΗΣ ΧΑΜΗΛΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Κυρίως όμως, εικάζουμε ότι και τα δύο θύματα, επιβαρυνμένα με το συμβολικό φορτίο της Δικτατορίας, λειτουργούν ως σημαίνοντα ενός φαύλου παρελθόντος. Πρόκειται για πρόσωπα που λειτουργούν ως μετωνυμίες της βιαιότητας, του βασανισμού και της ανηθικότητας σε μια περίοδο που οι «Χουνταίοι» έχουν *φυσικοποιηθεί* ως εχθροί του ελληνικού έθνους. Υπό αυτή την έννοια, με σχετική ασφάλεια μπορούμε να υποστηρίξουμε πως οι δολοφονίες τους, ερμηνεύθηκαν και ως αυτοάμυνα. Σύμφωνα με την Bouris, όταν η πολιτική βίαιη δράση ερμηνεύεται ως μια πράξη υπεράσπισης

⁹¹ R. Quinney, "Who is the victim?", *Criminology*, Volume 10, issue 3, 1972. Διαθέσιμο: <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1972.tb00564.x>.

⁹² K. Tester, *Compassion: morality and the media*, Open University Press 2001.

του εαυτού του δράστη, ή της κοινότητάς του, τότε κατανοείται ως αυτοάμυνα και συνακολούθως συμβάλλει στην ανάδειξη της ηθικής ανωτερότητας των δραστών, οι οποίοι προσλαμβάνονται ως θύματα μιας προηγούμενης κατάστασης⁹³. Χωρίς την αξίωση της ιδιότητας του θύματος, οι δράστες δεν θα μπορούσαν να πείσουν το κοινωνικό σύνολο για το «δίκαιο» της δράσης τους⁹⁴. Στην περίπτωση των δύο θυμάτων που εξετάσαμε, λοιπόν, η δολοφονία τους ερμηνεύθηκε από ένα σημαντικό τμήμα της κοινής γνώμης, όχι μόνο ως μία πράξη αποκαταστικής δικαιοσύνης, αλλά και ως αυτοάμυνα απέναντι στον ακροδεξιό κίνδυνο, ο οποίος ακόμη ελλοχεύει. Με αυτή τη λογική, η έννοια του θύματος συγκροτείται υπερβατικά, θέτοντας τον λαό στη θέση του θύματος, και τους δολοφονημένους στη θέση του εχθρού της κοινότητας.

3.1.3. Πρώτες ενδείξεις υπερ- πολιτικοποίησης

Στις 16 Ιανουαρίου 1980, ο υποδιοικητής των MAT (Μονάδες Αποκατάστασης της Τάξης) Παντελής Πέτρου επέστρεφε στο σπίτι του με το υπηρεσιακό αυτοκίνητο, το οποίο οδηγούσε ο αστυνόμος Σωτήρης Σταμούλης. Στις 8:40μμ, ένα τετράγωνο πριν φτάσουν στο διαμέρισμα του Πέτρου στο Παγκράτι, όπου ζούσε με την σύζυγό του και την κόρη του, ένα άλλο αυτοκίνητο μπαίνει μπροστά τους και μπλοκάρει τον δρόμο. Δύο από τα τρία μέλη της 17N που μπλόκαραν τον δρόμο, βγαίνοντας από το αυτοκίνητο, πυροβόλησαν τους δύο αστυνομικούς με έντεκα σφαίρες. Οι πέντε από αυτές τραυμάτισαν θανάσιμα τον Σταμούλη, ο οποίος μεταφέρθηκε στο στρατιωτικό νοσοκομείο 401, όπου πέντε ώρες αργότερα έχασε τη ζωή του⁹⁵. Ο Πέτρου, δέχτηκε έξι σφαίρες στο στήθος, στους βραχίονες των δύο χεριών και στην κοιλιακή χώρα, έχασε τη ζωή του σχεδόν ακαριαία. Σε ρεπορτάζ των εφημερίδων της εποχής, αναδεικνύεται από τους αυτόπτες μάρτυρες η ατμόσφαιρα λίγο πριν το συμβάν. Επρόκειτο για μία βροχερή νύχτα, σε μία ήσυχη και απομονωμένη περιοχή του Παγκρατίου, και οι

⁹³ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 42.

⁹⁴ M. Morrissey, and M. Smyth, *Northern Ireland after the Good Friday Agreement*. London: Pluto Press 2002.

⁹⁵ Η ιατροδικαστική έκθεση έκανε λόγο για πέντε τραύματα, στη δεξιά μασχάλη και στο δεξί πόδι ενώ το τραύμα που προκάλεσε τον θάνατο εξαιτίας εσωτερικής αιμορραγίας, τρύπησε το συκώτι, το λεπτό και παχύ έντερο, τον δωδεκαδάχτυλο και έκοψε την αρτηρία (*Ελευθεροτυπία*, 18/1/1980, τίτλος: «11 σφαίρες όλες στο ψαχνό», σ. 2).

περισσότεροι ακολουθούσαν την ρουτίνα της καθημερινότητάς τους, η οποία διακόπηκε από τους πυροβολισμούς⁹⁶. Η ανάστατη γειτονιά, λίγα λεπτά αργότερα, αρχίζει να «επεξεργάζεται» αυτό που συνέβη. Άλλοι πήγαν στο σημείο και είδαν τους τραυματισμένους αστυνομικούς και πρόλαβαν να συνομιλήσουν με τον Σταμούλη, άλλοι έτρεξαν για να προσφέρουν βοήθεια και να επικοινωνήσουν με την αστυνομία και το ασθενοφόρο⁹⁷.

Τα ρεπορτάζ ταυτόχρονα εμπλουτίζονται με πληροφορίες που αφορούν τον Πέτρου. Με ένα ήπιο συγκινησιακό ύφος αναφέρονται στη στιγμή που αστυνομικοί έφτασαν στο σπίτι του Πέτρου με σκοπό να ενημερώσουν την σύζυγό του, στην οποία δεν είπαν άμεσα ότι ο άντρας της δολοφονήθηκε, αλλά ότι έχει τραυματιστεί⁹⁸, πιθανότατα για

⁹⁶ *Ελευθεροτυπία*, 17/1/1980, σ. 3.

⁹⁷ *Ελευθεροτυπία*, 17/1/1980, τίτλος «Μιλάνε στην “Ε” αυτόπτες μάρτυρες»: «Άκουσα τους πυροβολισμούς και αμέσως κατέβηκα στο δρόμο. Άκουσα φωνές που καλούσαν σε βοήθεια και κατάλαβα ότι κάτι κακό είχε γίνει. Έτρεξα κοντά στο αυτοκίνητο που βρίσκονταν ο αστυνόμος και ο οδηγός του αστυφύλακας. Πρόλαβα ζωντανό τον αστυνόμο Πέτρου. Τον ρώτησα να μου πει τι ακριβώς έγινε, αλλά ήταν αδύνατο. Είχε χάσει τις αισθήσεις του και ήταν στις τελευταίες του στιγμές. Είχε πέσει πάνω στο κάθισμα του αυτοκινήτου. Ο οδηγός, που κι αυτός ήταν χτυπημένος, μου είπε “Μας σκότωσαν οι δολοφόνοι, σώστε μας”. Σε λίγα λεπτά κοντά στο αυτοκίνητο είχαν μαζευτεί δεκάδες άτομα από τις γύρω πολυκατοικίες[.....] οι συνεχείς πυροβολισμοί μας τρομοκράτησαν. Δεν ξέραμε τι ακριβώς γίνεται. Έξω έβρεχε καταρρακτωδώς. Ο κρότος ακούστηκε στα 1500 μέτρα. Ήταν κάτι το φοβερό οι ένοικοι των πολυκατοικιών παρά την καταρρακτώδη βροχή βγήκαν στους δρόμους. Φοβήθηκαν μήπως κάποια παιδιά τσακώθηκαν και πυροβολήθηκαν με αεροβόλα. Αργότερα μάθαμε ότι είχαν δολοφονηθεί ο αστυνόμος των ΜΑΤ Πέτρου. Έμενε σε διαμέρισμα που βρίσκεται όπως άκουσα στην οδό Διαγόρα. Το παρμπρίζ ήταν γεμάτο από τρύπες οι οποίες ανοίχτηκαν από τις σφαίρες που έριξαν οι δολοφόνοι[...]

Επίσης, βλ. *Βραδυνή* 17/1/1980 ρεπορτάζ σ.3: «Μια κοπέλα στο αμυδρό φως του δρόμου κατάλαβε τι συνέβαινε, έτρεξε στο αυτοκίνητο και χρησιμοποιώντας τον ασύρματο ειδοποίησε πρώτη την Αστυνομία: “Τρέξτε σκότωσαν 2 αστυνομικούς!”. Ταυτόχρονα και άλλοι γείτονες που βγήκαν στα μπαλκόνια τους και είδαν τη σκηνή ειδοποίησαν το 100» [...] «Μια άλλη γειτόνισσα που έτρεξε στον τόπο του εγκλήματος είπε τα εξής: “Είδα τον αστυνόμο βουτηγμένο στο αίμα και τον νεαρό οδηγό του να προσπαθή να συρθεί έξω από το αμάξι. Ο αστυνόμος ανάσαινε. Ρώτησα τον τραυματισμένο οδηγό αν είδε τίποτα, όχι απάντησε με αδύναμη φωνή”».

⁹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 17/1/1980, τίτλος ρεπορτάζ «Ανύποπτη τον περίμενε η γυναίκα του», σ.3: «Αντί για τον άντρα της δέχτηκε μια ομάδα αστυνομικών με πολιτικά χθες το βράδυ η κυρία Πέτρου. Ήταν η ώρα που συνήθως ο σύζυγός της επέστρεφε στο σπίτι του από τη δουλειά του. Η κυρία Πέτρου καθόταν ανύποπτη στο τριάρι διαμέρισμά της στον τρίτο όροφο της πολυκατοικίας και είχε συντροφιά την οκτάχρονη κόρη της και μια παρέα από φίλους που είχαν κάνει επίσκεψη. Το κουδούνι χτύπησε, άνοιξε η πόρτα και η ομάδα των αστυνομικών ανέβαινε στο διαμέρισμα. Η κυρία Πέτρου προφανώς νόμισε ότι κάποιο λάθος είχε γίνει στο διαμέρισμα και ρώτησε τους αστυνομικούς όταν τους είδε: “Ποιόν ζητάτε;” οι αστυνομικοί κάνοντας προσπάθειες να βρουν τη δύναμη να μην προδοθούν είπαν ότι “είμαστε αστυνομικοί και ήρθαμε να σας πούμε...” -

“Τι να μου πείτε;” τους διακόπτει ανύποπτη γυναίκα, ταυτόχρονα και τα άλλα άτομα ανησύχησαν, σταμάτησαν κάθε συζήτηση και περίμεναν να μάθουν κάτι. Οι αστυνομικοί αφού καθυσέχασαν κάπως την κυρία Πέτρου της είπαν ότι «ο σύζυγός σας τραυματίστηκε στο πόδι σε κάποια διαδήλωση και βρίσκεται στο νοσοκομείο. Μην ανησυχείτε δεν είναι σοβαρά» [...] μετά από λίγη ώρα στο σπίτι της έφθαναν άλλοι φίλοι και συγγενείς της αφού είχαν πληροφορηθεί το γεγονός. Κανένας όμως δεν μίλησε για τη δολοφονία αλλά προσπαθούσαν να πληροφορηθούν αν η κυρία Πέτρου γνώριζε, τι είχε

να μη σοκάρουν την ίδια αλλά και την μικρή- σε ηλικία- κόρη του ζευγαριού. Η κυρία Αγγελική Πέτρου, κόρη του θύματος, σε συνέντευξη στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, που θα δούμε αναλυτικά έβδομο κεφάλαιο. Επιβεβαίωσε ότι τις επόμενες μέρες, η μητέρα της για να την προστατεύσει, δεν της μίλησε για τη δολοφονία του πατέρα της. Επίσης, στα ρεπορτάζ αναδεικνύονται μικρές ιδιωτικές πτυχές της στιγμής της δολοφονίας, οι οποίες ενισχύουν την δραματικότητα του συμβάντος. Σύμφωνα με αυτά, τον Πέτρου, τον περίμεναν στο σπίτι, εκτός της οικογένειάς του, και μία παρέα φίλων που είχαν φθάσει για επίσκεψη, γνωρίζοντας την ώρα που επιστρέφει από την εργασία του.

Φαίνεται ότι αυτές οι μικρές εκλάμψεις ανάδειξης της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου- θύματος, έρχονται για να καλύψουν την τραγικότητα της είδησης, και όχι απαραίτητα για να προκαλέσουν συγκίνηση στον αναγνώστη, καθώς η κύρια έκταση της είδησης καλύπτεται με την προκήρυξη της 17N και την προσπάθεια των αρθογράφων των εφημερίδων να διαλευκάνουν την προέλευση της 17N. Το έτος 1980, δηλαδή, η 17N δεν έχει «παγιωθεί» πρωτίστως ως μια ακροαριστερή ένοπλη οργάνωση που δρα αυτοβούλως στη συνείδηση της κοινωνίας μέχρι τότε (αν και υπάρχει σιγουριά πως οι ίδιοι δράστες δολοφόνησαν και τους προηγούμενους)⁹⁹. Υπάρχουν ακόμα, σαφώς μικρότερης έκτασης, εικασίες γύρω από την προέλευση της¹⁰⁰, αλλά και την

γίνει. Στη συζήτηση που έκανε με τους αστυνομικούς είπε ότι πριν από ώρα είχε τηλεφωνηθεί με τον σύζυγό της και μίλησαν για ψώνια. Σημειώνεται ότι μέσα στο αυτοκίνητο που δολοφονήθηκε ο Πέτρου υπήρχαν νάνυλν τσάντες με διάφορα ψώνια. Οι αστυνομικοί αφού κατάφεραν να την πείσουν ότι πρόκειται για τραυματισμό, έφυγαν και κατευθύνθηκαν στο χώρο, που οι άγνωστοι δράστες είχαν δολοφονήσει τον υποδιοικητή των ΜΑΤ πριν 20 περίπου λεπτά. Στις 10:15 περίπου η κυρία Πέτρου κατέβηκε από το διαμέρισμά της με έναν συγγενή της, χωρίς μέχρι εκείνη τη στιγμή να γνωρίζει κάτι περισσότερο, μπήκαν και οι 2 σε ένα Ι.Χ αυτοκίνητο και απομακρύνθηκαν από το σπίτι».

⁹⁹ Α. Ρετζέπη, «Σύγκρουση και συμβίωση στη Μεταπολίτευση: κοινωνική πρόσληψη της πολιτικής βίας στο παράδειγμα της Ε.Ο 17 Νοέμβρη», αδημοσίευτη τη διδακτορική διατριβή.

¹⁰⁰ Τα Νέα, 21/01/1980, πρωτοσέλιδο «Από χθες ΚΑΙ Η «ΙΝΤΕΡΠΟΛ» ΜΕΤΕΧΕΙ ΣΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ. Διαμαρτυρία του Δικηγορικού Συλλόγου για παράνομες συλλήψεις. – Και δύο δημοσιογράφοι στη Γεν. Ασφάλεια», «[...] Γίνονται σκέψεις, χωρίς όμως να θεμελιώνονται για την ώρα και προανακριτικώς, ότι η ομάδα των εκτελεστών να αποτελείται από Έλληνες και ξένους, να έρχονται τα μέλη της στην Ελλάδα με πλαστά διαβατήρια και αφού διαπράξουν τους φόνους να διαφεύγουν πάλι στο εξωτερικό».

Επιπλέον, επικρατεί σύγχυση γύρω από τους δράστες όλων των προηγούμενων δολοφονιών. Τα Νέα σε ρεπορτάζ τους (23/01/1980, σ. 5) αναφέρουν πως «Ακόμα πιστεύεται ότι στις 5 δολοφονίες χρησιμοποιήθηκαν ως εκτελεστές διάφορα άτομα και ότι οι οργανώσεις «17 Νοέμβρη» και «Ομάδα Ιούνης '78» [ανέλαβε την ευθύνη για την δολοφονία Μπάμπηλη] ταυτίζονται ιδεολογικά και χωρίς να αποκλείεται η δεύτερη να αποτελεί παραπλανητικό όνομα της πρώτης»

Βλ. επίσης, Βραδυνή, 19/01/1980, πρωτοσέλιδο «Οι ίδιοι δράστες ΣΚΟΤΩΣΑΝ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΑΛΛΟΥΣ 3. Γουέλτς, Μάλλιος, Μπάμπηλης εκτελέστηκαν με το ίδιο όπλο».

πιθανότητα καθοδήγησης των μελών από «σκοτεινές δυνάμεις» από ολόκληρο το φάσμα του Τύπου,¹⁰¹ ενώ εξαιρείται για άλλη μια φορά ο «επαγγελματισμός» της¹⁰². Ως εκ τούτου, ο αποσπασματικός εξανθρωπισμός του θύματος, από τον Τύπο της εποχής, συγκροτεί για πρώτη φορά μια θετική εικόνα προς το θύμα, σε σχέση με τα προηγούμενα θύματα που έχουμε ως τώρα εξετάσει. Εντούτοις, όπως θα διαφανεί αργότερα, αυτό συμβαίνει στα πλαίσια της στενής κομματικής αντιπαράθεσης, εφόσον ο κεντροδεξιός Τύπος διαμέσου των θυμάτων βάλλει κατά της Αριστεράς για την στάση της απέναντι στη διπλή δολοφονία, κατακρίνοντάς τη για υπονόμηση της δημοκρατικής ομαλότητας¹⁰³.

Ο προβολέας του ενδιαφέροντος πάντως όσον αφορά το θύμα, αν και το φωτίζει σποραδικά, εντούτοις δεν το τοποθετεί στο επίκεντρο. Σε αυτό, την περίοπτη θέση κατέχει η «δράση» των τρομοκρατών. Μοιάζει, λοιπόν, η προβολή της ιδιωτικής σφαίρας του θύματος περισσότερο με έναν δημοσιογραφικό αυτοματισμό ενημέρωσης, παρά για μία προσπάθεια ανάδειξης ιδιωτικών πτυχών του ατόμου που έχασε απότομα τη ζωή του.

Προς επίρρωση, αρκεί να παραθέσουμε σύντομα εδώ κάποια από τα στοιχεία των τίτλων και της αρθρογραφίας της επόμενης ακριβώς ημέρας που συναντά κανείς στον Τύπο. Στον κεντροαριστερό Τύπο, η συζήτηση μετατοπίζεται αμέσως, από την ίδια τη δολοφονία στα παρελκόμενα της κηδείας του Πέτρου με χαρακτηριστικούς τίτλους όπως: «ΠΡΟΚΛΗΣΗ ο Μπάλκος κατηγορεί την αντιπολίτευση/Πιστολιές και πολλά

¹⁰¹ Βλ. χαρακτηριστικά:

Βραδυνή, 18/01/1980, πρωτοσέλιδο και σ. 10, στήλη «Βραδυνά», τίτλος «Όλοι στηλιτεύουν!», «[...] Κατά πόσο η ομάδα αυτή κατευθύνεται από το εσωτερικό ή το εξωτερικό δεν είναι εύκολο να ειπωθεί [...] Αν βασιστεί κανένας μονάχα στις προκηρύξεις μπορεί πάντως να συναγάγει το συμπέρασμα ότι έχουμε να κάνουμε με ομάδα της επαναστατικής αριστεράς, η οποία κηρύσσει τη «λαϊκή βία» κατά τα πρότυπα των «ανταρτών των πόλεων» που έδρασαν και δρουν σε διάφορες χώρες της Δυτικής Ευρώπης. [...]».

Καθημερινή, 18/01/1980, «ΤΟ ΝΕΟ ΕΓΚΛΗΜΑ», σ. 5, «Μόνο στους εχθρούς του έθνους, δηλαδή στους εχθρούς της εθνικής μας ανεξαρτησίας και του δημοκρατικού μας πολιτεύματος είναι δυνατό να ανήκουν οι οπλοφόροι [...]». Και όχι μόνον αυτοί, αλλά και όσοι ενδεχομένως υπάρχουν πίσω από τους φυσικούς αυτούς αυτουργούς του εγκλήματος, στοιχεία ίσως ενός σκοτεινού κυκλώματος, που ανοίγει κάπου με αθέατους σχεδιαστές και προγραμματιστές [...]».

¹⁰² Τα Νέα, 19/01/1980, «ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΦΟΝΟΥΣ. Αριστα εκπαιδευμένοι οι δράστες», σ. 3.

¹⁰³ Καθημερινή, 24/01/1980, ρεπορτάζ Α. Γ. Βουρβούλη, «Για τη διαλεύκανση της δολοφονίας των δύο αστυνομικών/Η Αστυνομία ζητεί βοήθεια και «άλλων παραγόντων»/ «Αν θέλουν ομαλή πολιτική ζωή, ας προσφέρουν και αυτοί κάτι», σ. 3.

έκτροπα στην κηδεία/Αστυνομικοί βρίζουν τους πολιτικούς»¹⁰⁴, «Χθες στην κηδεία του Υποδιοικητή των ΜΑΤ Παντελή Πέτρου ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΑ ΣΥΝΘΗΜΑΤΑ»¹⁰⁵, ενώ πλήθος ρεπορτάζ και αρθρογραφίας επικρίνουν τις δηλώσεις του Υπουργού Δημόσιας Τάξης ο οποίος «αντέδρασε στους φόνους των δύο αστυνομικών σπασμωδικά και ασύνετα. Επέρριψε τις ευθύνες σε εκείνους που επικρίνουν τα σώματα ασφαλείας, κατηγόρησε τους κομμουνιστές για αυτουργούς και ζήτησε να ξεκαθαρίσουν οι κομμουνιστές ανάμεσά τους ποιος και γιατί διέπραξε του φόνους... Ο κ. Μπάλκος όφειλε να γνωρίζει-και ασφαλώς γνωρίζει- ότι κανείς δεν επέκρινε ποτέ συλλήβδην τα σώματα ασφαλείας αλλά ότι κατά καιρούς όλα τα κόμματα (μηδέ και του δικού του εξαιρουμένου) επέκριναν μόνο τα ασυνείδητα όργανα των σωμάτων ασφαλείας...»¹⁰⁶, αλλά και τη στάση των αστυνομικών στην κηδεία.¹⁰⁷

¹⁰⁴ *Ελευθεροτυπία*, 18/01/1980, πρωτοσέλιδο. Το ρεπορτάζ αναφέρει: «Διπλή πρόκληση κατά της δημοκρατίας, του πολιτικού κόσμου και της εθνικής ενότητας εκτοξεύθηκε χθές από τον υπουργό Δημόσιας Τάξεως κ. Αν. Μπάλκο και πλήθος αστυνομικών, κυρίως των ΜΑΤ, με αφορμή την δολοφονία των δύο αστυνομικών και την κηδεία του υποδιοικητή των ΜΑΤ Παντ. Πέτρου. Ο Υπουργός Δημόσιας Τάξεως την στιγμή που όλα τα κόμματα αποδοκίμαζαν με δηλώσεις τους την δολοφονία των δύο αστυνομικών, πυροδοτούσε την ανωμαλία και προκαλούσε την Αντιπολίτευση: ΚΑΤΑΛΟΓΙΣΕ ευθύνες για την δολοφονία και σε όποιον επιτίθεται καθ' οιονδήποτε τρόπο κατά των σωμάτων ασφαλείας. ΑΠΕΔΩΣΕ το έγκλημα στους κομμουνιστές αδιακρίτως και είπε κυνικάτα ότι δεν ξέρει «που ανήκουν αυτοί και αν υπάρχει προβοκάτσια μεταξύ τους ας το βρουν οι ίδιοι». Ταυτόχρονα με τις δηλώσεις του κ. Μπάλκου πολλοί αστυνομικοί που παραυρέθηκαν στην κηδεία και την ταφή του αστυνόμου Πέτρου κραύγαζαν συνθήματα κατά του πρωθυπουργού, του πολιτικού κόσμου αλλά και της ηγεσίας του παρουσία υπουργών και προϊσταμένων τους. Εκατοντάδες αστυνομικοί άδειάζαν τα περιστροφά τους στον χώρο του νεκροταφείου και κραύγαζαν τα συνθήματα: «Καραμανλή με ΣΙΑ γύρνα στην Γαλλία», «Ο Καραμανλής στον τοίχο, ο Φλωράκης στο Γουδί», «Λεμονή άει ... παραιτήσου», «Αλήτη Μπάλκο παραιτήσου», «Αφήστε μας να φάμε τους κομμουνιστές» (Το αίμα κυλάει εκδίκηση ζητάει σ.3) κ.α. Προκλητικός κατά της Αντιπολίτευσης και του Τύπου ήταν στον επικήδειο που έβγαλε και ο διοικητής των μηχανοκινήτων μονάδων της αστυνομίας κ. Χαριλάφης. Είπε μεταξύ άλλων ο κ. Χαριλάφης: «οι άδικες επικρίσεις, οι κακόβουλοι υπαιτιγμοί και η πολιτική που ασκήθηκε και ασκείται από μερίδα του Τύπου με τις ευλογίες δυστυχώς παραγόντων που υποστηρίζουν ότι αποτελούν μέρος της λειτουργίας του δημοκρατικού μας πολιτεύματος βασίστηκαν ηθελημένα ή αθέλητα σε αφελείς υποθέσεις ή σε ανακριβή στοιχεία μόνο και μόνο για να μειώσουν την αυταπόδεικτη αξία και την αναντίρρητη αναγκαιότητα της υπάρξεως των μονάδων αυτών και έπαιξαν οι επικριτές αυτοί το παιχνίδι των σημερινών δολοφόνων-τρομοκρατών...».

¹⁰⁵ *Τα Νέα*, 18/01/1980, ρεπορτάζ Κώστας Χαρδαβέλλας, σ. 3. Το ρεπορτάζ αναφέρει κι άλλα «προκλητικά» συνθήματα όπως: «Το αίμα κυλάει εκδίκηση ζητάει», «Αλήτες – προδότες – κομμουνιστές», «Πρέπει να εκτελεστούν όλοι οι Υπουργοί», «Θα φάμε τον κομμουνιστή Καραμανλή», «Χάθηκαν σήμερα οι δημοσιογράφοι. Αν τους συναντήσουμε στο Μαρκόπουλο θα τους περιποιηθούμε όπως τότε στο Α' Νεκροταφείο...».

¹⁰⁶ *Ελευθεροτυπία*, 18/01/1980, στήλη «Γνώμες», «Ποιος σπέρνει θύελλες...», πρωτοσέλιδο.

¹⁰⁷ *Ελευθεροτυπία*, 18/01/1980, ρεπορτάζ Κ. Ψαλτήρας, Γ. Αναγνωστόπουλος, Γ. Κανελλάκης, Τ. Μαυροπούλου, Γ. Οικονομέας, Ν. Στασινός, «Επικήδειος με πυροβολισμούς και επίθεση κατά του Τύπου», σ. 2.

Ελευθεροτυπία, 18/01/1980, «ΚΑΤΕΛΗΣΑΝ ΤΗΝ ΤΑΞΗ όργανα ... της τάξης!», σ. 3, «Όργανα της τάξης κατέλυσαν κάθε έννοια [...] τάξης και ιεραρχίας χτές στο χώρο της Μητρόπολης την ώρα της νεκρώσιμης ακολουθίας του Υποδιοικητή των ΜΑΤ Π. Πέτρου που σκότωσαν προχθές το βράδυ

Σχεδόν ταυτόχρονα, το θύμα και η δολοφονία χάνονται από την εικόνα. Ξεσπά εντονότατη συζήτηση γύρω από τη στάση και τις δηλώσεις του Υπουργού Δημόσιας Τάξης, Αντώνη Μπάλκου¹⁰⁸, αλλά και την στάση και τις πρακτικές της αστυνομίας που κρίνονται ως «παράνομες» από πλήθος οργανώσεων¹⁰⁹, ενώ ξεσπούν αντιδράσεις για «εισβολές σε σπίτια» και συλλήψεις αριστερών πολιτών.¹¹⁰ Τα επακόλουθα της

άγνωστοι στο Παγκράτι... όταν η νεκροφόρα ξεκίνησε ακούστηκε και το εμπρηστικό σύνθημα: «Την λύση θα δώσει ο στρατός». [...] Κατά τη διάρκεια που οι συγκεντρωμένοι φώναζαν διάφορα συνθήματα ένας αστυνομικός χαστούκισε μια γυναίκα που βρισκόταν στο χώρο έξω από την Μητρόπολη επειδή κάτι είπε που προφανώς δεν άρεσε... ένα ανεξέλεγκτο οπλισμένο πλήθος, αστυνομικοί με στολή ή όχι πολλοί συγγενείς, γνωστοί, χωριανοί και άλλοι «αγανακτισμένοι» με αλαλαγμούς, πρωτόγνωρο πάθος, χυδαίες βρισιές κατά του πρωθυπουργού, αρχηγών πολιτικών κομμάτων, του Υπουργού Δημόσιας Τάξεως, του αρχηγού της αστυνομίας, ανωτέρων αξιωματικών έθανε χθες το απόγευμα στο νεκροταφείο του Μαρκόπουλου τον Υποδιοικητή των ΜΑΤ αστυνόμο Παντελή Πέτρου».

¹⁰⁸ *Ελευθεροτυπία*, 19/01/1980, στήλη «Γνώμες», «Πρωτοφανής λαθροχειρία Μπάλκου», πρωτοσέλιδο, «Πρωτοφανής η πολιτική λαθροχειρία, πρωτοφανής ο πολιτικός αριβισμός του Υπουργού Ασφαλείας... [...] Υπεύθυνοι των φόνων είναι εκείνοι που επικρίνουν τα σώματα ασφαλείας (δηλαδή τα κόμματα και ο Τύπος). Οι αυτουργοί των φόνων είναι κομμουνιστές. Και αν υπάρχει ή όχι προβοκάτσια ας το βρουν οι κομμουνιστές οι ίδιοι... [...] οι ανεύθυνες και προκλητικές αυτές δηλώσεις του κ. Μπάλκου ξεσήκωσαν θύελλα σε μερίδα του Τύπου και σε όλα τα κόμματα και υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρξαν αντιδράσεις ακόμα και μέσα στην κυβέρνηση ακόμα και στην ΝΔ. [...] Την δήλωση εναντίον του Τύπου και των κομμάτων ο κ. Μπάλκος την έκανε για να μονοπωλήσει και να κατηλευνεί την κυβερνητική στοργή προς τα σώματα ασφαλείας. [...] Και γιατί την ανεκάλεσε; Από δειλία διότι είδε ξαφνικά ότι βρίσκεται αντιμέτωπος όλου του πολιτικού κόσμου... [...]» *Ελευθεροτυπία*, 26/01/1980, Στήλη «στα Γεγονότα», Σπύρος Καρατσαφέρης, «Ο κ. Μπάλκος και οι βαριές ευθύνες του ΠΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΛΗΨΕΙΣ ΕΝΟΣ ΠΡΟΙΣΤΑΜΕΝΟΥ ΤΩΝ Σ. ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ», σ. 4

¹⁰⁹ Σε ρεπορτάζ της η *Ελευθεροτυπία* (19/01/1980, Γ. Οικονομέας, Ντ. Νταϊάνα) αναφέρει: «Άτομα που εκδίδουν το περιοδικό «Ρήξη» (επτά τουλάχιστον από αυτούς έχουν συλληφθεί και κρατούνται) εξέδωσαν την παρακάτω ανακοίνωση: «Μετά τη νέα «ενέργεια» της «17 Νοέμβρη» αποδεικνύεται για μια ακόμη φορά πως η τρομοκρατία θρέφεται από το ίδιο της το υλικό. Από τη μια υπάρχει η «17 Νοέμβρη» που αναλαμβάνει και πάλι το ρόλο του «εκδικητή» ενάντια στην τρομοκρατία του κράτους και της αστικής τάξης. ... με αυτήν την έννοια αυτή η ενέργεια στενεύει το περιθώριο δράσης του κινήματος, απειλεί την μαζικότητα του, το ΧΤΥΠΑΕΙ. Και αυτή η λογική που σε άλλες χώρες της Ευρώπης οδήγησε ή οδηγεί στην ήττα του κινήματος πρέπει να αντιμετωπιστεί ΠΟΛΙΤΙΚΑ με την μεγαλύτερη σοβαρότητα και φυσικά η τρομοκρατία του κράτους δεν έμεινε με σταυρωμένα τα χέρια...»

Τα Νέα, 22/01/1980, πρωτοσέλιδο, «Τα κόμματα, ο Δ.Σ.Α., η Ένωση Συντακτών τονίζουν: με τις συλλήψεις ΠΑΡΑΒΙΑΖΟΝΤΑΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑ – ΝΟΜΟΙ».

Ελευθεροτυπία, 21/01/1980, στήλη «Απόψεις», «Η αστική νομιμότητα», «Η αστυνομία με την πολιτική κάλυψη του κ. Μπάλκου παραβιάζει κατάφορα την αστική νομιμότητα, συντάγματα, δικονομίες, ανθρώπινα δικαιώματα όλα τα έκαμε κουρέλια χωρίς εντάλματα, δίχως δικαστική εγγύηση, χωρίς ένα επίσημο σημείωμα της ασφάλειας, χωρίς καν «κατ' οίκον ειδοποίηση» η αστυνομία στήνει μπλόκα στους δρόμους και αρπάζει όποιον πολίτη κρίνει... ύποπτο! Τον αρπάζει και τον ρίχνει δύο και τρία και τέσσερα μερόνυχτα στην απομόνωση – όπως ακριβώς και την εποχή της Χούντας... Οι πολίτες οφείλουν λοιπόν να υπερασπιστούν από μόνοι τους την αστική νομιμότητα. [...]»

¹¹⁰ Βλ. ενδεικτικά:

Ελευθεροτυπία, 18/01/1980, πρωτοσέλιδο, «Εκατοντάδες πολίτες συλλαμβάνονται αδιακρίτως ΕΠΙΚΥΡΗΣΗ ΓΙΑ 8 ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ»

Ελευθεροτυπία, 18/01/1980, «Εισβολές σε σπίτια και συλλήψεις», σ. 3, «Σχετικά με τις συλλήψεις και τις έρευνες η ολομέλεια της Επιτροπής Αγώνα Δικηγόρων εξέδωσε χθες την παρακάτω ανακοίνωση: «Η Επιτροπή Αγώνα Δικηγόρων καταγγέλλει το παράνομο κύμα συλλήψεων που ακολούθησε την εκτέλεση του Υποδιοικητή των ΜΑΤ Πέτρου και του Αστυφύλακα Σταμούλη. Συγκεκριμένα, χθες τη

δολοφονίας των αστυνομικών και οι συλλήψεις πολιτών, στις οποίες προέβη η αστυνομία στις προσπάθειες εξιχνίασης της δολοφονίας, επαναφέρουν στο προσκήνιο ζητήματα περί ποιότητας της δημοκρατίας, κρατικού αυταρχισμού και αστυνομικής αυθαιρεσίας. Όλα αυτά ενώ οι συζητήσεις γύρω από ζητήματα, όπως η αποχουνοποίηση και η κάθαρση των σωμάτων ασφαλείας, που συναντήσαμε στις προηγούμενες ενότητες, έχουν κατά κάποιο τρόπο καταλαγιάσει το έτος 1980.

Χαρακτηριστικά, ο κεντροαριστερός Τύπος, επιλέγει τον όρο «ψευδεπίγραφη δημοκρατία»¹¹¹ για να χαρακτηρίσει την κατάσταση που επικρατεί και ταυτόχρονα καταγγέλλει ότι συμβαίνει μια προσπάθεια αναβίωσης κλίματος «αντικομμουνισμού»¹¹². Η δολοφονία των δύο αστυνομικών θεωρείται ένα χτύπημα ενάντια στην αστυνομία, χωρίς επιπλέον συνδηλώσεις, και έτσι αποκτά τον χαρακτήρα του «μεμονωμένου περιστατικού». Η κριτική, αντιθέτως, στρέφεται και κυρίως βαραίνει τα σώματα ασφαλείας που με τη *σκανδαλώδη στάση* τους συντηρούν την *αέναη αυθαιρεσία* απέναντι σε πολίτες. Όπως γράφει η *Ελευθεροτυπία* «Σε ένα δρόμο του Παγκρατίου η αστυνομία δέχτηκε ένα διπλό χτύπημα από την οργάνωση «17 Νοέμβρη». Προτού περάσουν 12 ώρες, η δημοκρατία δέχτηκε πολλαπλά χτυπήματα

νύχτα όργανα της ασφάλειας εισέβαλαν χωρίς καμία τήρηση των υπό του νόμου προβλεπομένων σε σπίτια αγωνιστών της Αριστεράς και εφαρμόζοντας αυθαίρετη βία άλλους συνέλαβε και άλλων αναστάτωσε με «έρευνες» τα σπίτια τους...» Πληροφορίες αναφέρουν ότι πολλοί από τους συλληφθέντες ξυλοκοπήθηκαν και κατά τη μεταφορά τους στην ασφάλεια και μέσα σε αυτήν». *Ελευθεροτυπία*, 21/01/1980, πρωτοσέλιδο «Στο σκοτάδι οι έρευνες για τον φόνο των δύο αστυνομικών ΣΕ ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΟΙ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ Χωρίς κατηγορία- έντονο διάβημα του προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου στον Εισαγγελέα».

Ελευθεροτυπία, 23/01/1980, «ΓΝΩΣΤΟΙ ΑΘΗΝΑΙΟΙ ΔΙΚΗΓΟΡΟΙ ΜΙΛΑΝΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΒΙΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ «Την αστυνομική αυθαιρεσία υποθάλπει το κράτος», Απαντούν στην «Ε» οι Στ. Αλεξανδράκης, Ν. Κωνσταντόπουλος, Χρ. Αργυρόπουλος, Κ. Νταϊλιάνας, Β. Κουρής», σ. 8 *Τα Νέα*, 23/01/1980, πρωτοσέλιδο, «Η ανακοίνωση του κ. Μπάλκου σημαίνει: ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΑΠΟΤΥΧΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΝΟΜΙΩΝ. Αφέθησαν ελεύθεροι οι 9 – κρατούνται 10».

¹¹¹ *Ελευθεροτυπία*, 22/01/1980, πρωτοσέλιδο, στήλη «Γνώμες», τίτλος «Η ανικανότητα της ασφάλειας γεννάει την αυθαιρεσία», «Στις δημοκρατίες- δηλαδή στα πολιτεύματα που οι αστυνομικοί είναι υπηρέτες του λαού και οι εισαγγελείς φρουροί της νομιμότητας- απαλλάσσονται 99 ένοχοι προκειμένου να μην τιμωρηθεί ένας αθώος. Στις ψευδεπίγραφες δημοκρατίες τιμωρούνται 99 αθώοι προκειμένου να μην διαφύγει ένας ένοχος... [...]».

¹¹² *Τα Νέα*, 26/01/1980, (ανυπόγραφο), «Ποιον ωφελούν τα πολιτικά εγκλήματα; Ποιος ζημιώνεται;», σ. 9,

«[...] Στο μεταξύ, ήρθαν τώρα και οι δηλώσεις του κ. Μπάλκου που «φοβάται μήπως υπάρξουν αντεκδικήσεις από άτομα με εκ διαμέτρου αντίθετες προς τους αναρχικούς ιδέες»... Όπως και να έχει, για την αντιπολίτευση η νέα κινδυνολογία Μπάλκου» αποτελεί ένα επικίνδυνο σύμπτωμα μιας προσπάθειας που καταβάλλεται από ορισμένους κύκλους να αναβιώσει ένα κλίμα αντικομμουνισμού – με όλες τις γνωστές από το κοντινό παρελθόν συνέπειες.»

Βλ. επίσης: *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 20/01/1980, Αριστ. Μανωλάκος, «Ενισχύουν την δεξιά δολοφονίες τύπου Πέτρου», σ.4.

από την αστυνομία με την σύλληψη μιας ομάδας νέων ανθρώπων»¹¹³, ενώ διατυπώνεται με ξεκάθαρο τόνο πως «Αν η τρομοκρατία είναι πρόβλημα – και οπωσδήποτε και αναμφισβήτητα είναι πρόβλημα- η «νομιμοποιημένη» αντιτρομοκρατία είναι πρόβλημα στην νιοστή δύναμη».¹¹⁴ Φαίνεται ξεκάθαρα εδώ λοιπόν, η αντιστροφή της σημασίας του συμβάντος της δολοφονίας. Το συμβάν/γεγονός της αγανάκτησης και των συζητήσεων δεν είναι η ίδια η δολοφονία, αλλά τα παρελκόμενά της που με διαφορετικό τρόπο πλέον θυμίζουν το παρελθόν¹¹⁵.

Από την άλλη μεριά, ο κεντροδεξιός Τύπος, δε μοιάζει να συμμερίζεται τους προβληματισμούς της κεντροαριστεράς. Τάσσεται στο πλευρό των αστυνομικών

¹¹³ *Ελευθεροτυπία*, 22/01/1980, Στήλη «στα Γεγονότα», Γ. Καράγιωργας, «Η αστυνομία όταν δεν ανακαλύπτει, επινοεί... ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΙΣ ΑΥΘΑΙΡΕΤΕΣ ΣΥΛΛΗΨΕΙΣ ΠΟΛΙΤΩΝ», σ. 4

¹¹⁴ *Ελευθεροτυπία*, 30/01/1980, Στήλη «στα Γεγονότα», Βασίλης Φύλιας, «Μπούμερανγκ τα στεγανά της εξουσίας ΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΘΑΝΑΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ», σ. 4, «[...] ο «συμβιβασμός του Ιουλίου 1974» στη βάση της φόρμουλας «ο στρατός ανέθεσε» που με τόση βιασύνη και επιπολαιότητα αποδέχτηκαν δεξιοί και συντηρητικοί, προοδευτικοί και αριστεροί ήταν και αποδείχτηκε ότι ήταν καίριο σφάλμα που πληρώσαμε, πληρώνουμε και θα πληρώσουμε πολύ ακριβά στο μέλλον. Σφάλμα γιατί βασίστηκε στην σιωπηρή παραδοχή ότι σχηματισμοί όπως ο στρατός και τα σώματα ασφαλείας μπορεί να έχουν έμμεσα ή άμεσα προσδιοριστικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της χώρας. [...] Από κει και πέρα, οι επιδερμικές «εκκαθαρίσεις», το «Στιγμαίο», το κλείσιμο του φακέλου της Κύπρου, ο εξαγνισμός των χουντικών σ' όλους του μηχανισμούς του κράτους και η «εθνική παράταξη» ήταν «φυσική» συνέπεια. «Φυσική» συνέπεια που μας οδήγησε και πάλι στις εκδηλώσεις της κηδείας του αστυνόμου Πέτρου όπου άντρες των σωμάτων ασφαλείας με πολιτικά ή εν στολή κραύγαζαν συνθήματα κατά του πρωθυπουργού και έγιναν συλλήψεις «υπόπτων» προσώπων όχι μόνο χωρίς ένταλμα και κατά παράβαση του Συντάγματος, αλλά ακόμα και κατά τρόπο γκαγκστερικό που μας επανέφεραν στο αλήστου μνήμης κλίμα της δολοφονίας του Λαμπράκη. Καταδικαστέα και κατάρπυση πέρα για πέρα η δολοφονία των αστυνομικών και χρέος απόλυτο της κυβέρνησης και της πολιτείας να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους παρανοϊκούς ή βαλτούς «υπερεπαναστάτες-εκδικητές» από εκεί και πέρα όμως το να δίνουν οι δολοφονίες αυτές λαβή και πρόσχημα για την επιδοκιμασία της πολιτικής και των πολιτικών και τη μεθόδευση μίας «έννομης» αντιτρομοκρατίας πίσω – παρά τους ισχυρισμούς- από τις πλάτες και της ίδιας της κυβέρνησης υπάρχει κολοσσιαία διαφορά. Διαφορά που δείχνει ότι η στελέχωση και η επάνδρωση του παρακράτους που ποτέ δεν δέχτηκε αποφασιστικό πλήγμα εξακολουθεί να έχει προσδιοριστική παρουσία σε αποφασιστικούς πόλους δύναμης. [...] Αν η τρομοκρατία είναι πρόβλημα – και οπωσδήποτε και αναμφισβήτητα είναι πρόβλημα- η «νομιμοποιημένη» αντιτρομοκρατία είναι πρόβλημα στην νιοστή δύναμη. [...]»

¹¹⁵ Έχει αξία εδώ να αναφερθεί ότι λίγες μέρες μετά τη δολοφονία των δύο αστυνομικών, η *Ελευθεροτυπία*, δημοσιεύει επιστολή που στέλνουν οι μητέρες δύο παιδιών που δολοφονήθηκαν επί χούντας με τον τίτλο: «Ποιούς ανάκριναν για τα παιδιά μας που δολοφονήθηκαν; ΡΩΤΑΝΕ ΔΥΟ ΜΑΝΑΔΕΣ ΘΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ». Η επιστολή, όπως ενημερώνει η εφημερίδα, στάλθηκε «με αφορμή την πενήντημη κράτηση στην ασφάλεια ως «υπόπτων» δεκάδων ατόμων», στην οποία σημειώνεται, μεταξύ άλλων, πως «και σεις κ. Μπάλκο που δεν ανακρίνατε ούτε έναν για τις τόσες δολοφονίες της επταετίας κρατάτε τόσες μέρες αθώους ανθρώπους που δεν έχουν καμία σχέση με την δολοφονία των αστυνομικών [...] Οι προδότες που οδηγούνταν στα αστυνομικά τμήματα αφήνονταν ελεύθεροι μετά από λίγο με αποτέλεσμα οι πολίτες να τους τιμωρούν μόνοι τους [...] Αγανακτήσατε για την δολοφονία των αστυνομικών (που δεν τους γνωρίζαμε και δεν είχαμε μέχρι στιγμής τίποτα εναντίον τους) και επικηρύξατε τους δολοφόνους ενώ η κυβέρνηση σας οικειοθελώς έκλεισε τα μάτια στις δολοφονίες τόσων και τόσων παιδιών» (*Ελευθεροτυπία*, 23/1/1980 σ.3).

κάνοντας λόγο για «πανελλήνια αγανάκτηση για το έγκλημα», τονίζοντας πως «οι εκδηλώσεις του πλήθους των πολιτών και των αστυνομικών που παρέστησαν στην κηδεία στον Μητροπολιτικό Ναό και στην ταφή στο Νεκροταφείο Μαρκόπουλου ήταν ένα ξέσπασμα οργής για τον άδικο χαμό των δύο αθώων θυμάτων και μια δίκαιη αξίωση για την εξιχνίαση της υποθέσεως και την τιμωρία των πραγματικών ενόχων της τρομοκρατικής αυτής επιχειρήσεως. Με φωνές και συνθήματα στον Μητροπολιτικό Ναό αλλά και με πυροβολισμούς την ώρα της ταφής του Αστυνόμου, δόθηκε η εικόνα για το μέγεθος της αγανακτήσεως για το κακό που έγινε ενώ παράλληλα κυριάρχησε το αίτημα για την θωράκιση των ανθρώπων που έχουν ταχθεί για την ασφάλεια της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των πολιτών...»¹¹⁶. Επιπλέον, ο κεντροδεξιός Τύπος στηρίζει την αστυνομία ως προς τις συλλήψεις «ύποπτων προσώπων»¹¹⁷, οι οποίοι, όπως παρουσιάζεται στα ρεπορτάζ, «κρατούνται [...] γιατί δε μπόρεσαν να αποδείξουν άλλοθι για την ώρα του φόνου»¹¹⁸, ενώ αναπαράγει ρεπορτάζ όπου ανώνυμοι

¹¹⁶ *Βραδυνή*, 18/01/1980, πρωτοσέλιδο «ΚΑΤΑΚΡΑΥΓΗ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΕΓΚΛΗΜΑ Έντονες εκδηλώσεις κατά την κηδεία του Πέτρου. Επικηρύχτηκαν οι δράστες – καμία πρόοδος στις έρευνες» Βλ. επίσης, *Καθημερινή*, 18/01/1980, «Με συνθήματα αλλά χωρίς επεισόδια έγινε χθες η κηδεία Πέτρου/Μεγάλη αστυνομική δύναμη είχε συγκεντρωθεί για την επιβολή της τάξεως», σ. 3

¹¹⁷ Ανάμεσα στους υπόπτους, όπως αναφέρει και ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας* – 21/01/1980, «στήθηκε ενέδρα στον δημοσιογράφο της «Ε» Γιώργο Βότση από αγνώστους και συνελήφθη και η δημοσιογράφος της «Ε» Νανά Νταουντάκη». Η *Βραδυνή* σχολιάζει το γεγονός με τον πρωτοσέλιδο τίτλο «Για τη δολοφονία των δύο αστυνομικών ΓΥΝΑΙΚΑ ΓΝΩΡΙΖΕΙ ΠΟΛΛΑ. Μεταξύ των συλληφθέντων Αθηναία δημοσιογράφος» (21/01/1980), ενώ κατηριάζει μέσα από τη στήλη «Κεντρίσματα» (23/01/1980, σ. 3) γράφοντας σκωπτικά: «Τον έναν τον κουβάλησαν – λέει – στην Ασφάλεια χωρίς ένταλμα. Η άλλη αρνείται να καταθέσει. Ένας δημοσιογράφος ξέφυγε – λέει – από τα χέρια των αστυνομικών. Μια δημοσιογράφος που προσάχθηκε στην Ασφάλεια παραπέμπεται στον Εισαγγελέα για άρνηση καταθέσεως. ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ οι προσαγωγές κραυγάζουν οι μεν... ΠΑΡΑΝΟΜΕΣ οι συλλήψεις υπόπτων φωνασκούν οι δε. Χαλούν τον κόσμο οι εφημερίδες... Τι είπε και τι δεν είπε στον επικήδειο ο κύριος Μπάλκος... Να σταλεί στο πυρ το εξώτερο ο διοικητής των Μηχανοκινήτων για τις «αιχμές» του κατά των κομμάτων... Σήριαλ. Και έτσι όμορφα και ωραία καταφέραμε όλοι να κουκουλώσουμε το μεγάλο έγκλημα. Θα θάψουμε μαζί με τους νεκρούς αστυνομικούς και την στυγερή πράξη. Καφενείο η Ωραία Ελλάς!... (ή πως αποπροσανατολίζεται η κοινή γνώμη...)»

¹¹⁸ *Καθημερινή*, 20/01/1980, πρωτοσέλιδο, ρεπορτάζ Α. Γ. Βουρβούλη, «ΕΝΤΕΙΝΟΝΤΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕ ΕΙΔΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΥΠΟΠΤΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ».

Καθημερινή, 23/01/1980, πρωτοσέλιδο «Στον χώρο των αναρχικών και των «αριστεριστών» οι έρευνες της Ασφάλειας/Για την διαλεύκανση της διπλής δολοφονίας»

Βραδυνή, 23/01/1980, πρωτοσέλιδο «Για την δολοφονία των δύο αστυνομικών απορίες προκαλεί η άρνηση καταθέσεως. Ποινική δίωξη κατά των εννέα», «Η απροθυμία μερικών καλουμένων για εξέταση ατόμων προκειμένου να διευκολύνουν τις αρμόδιες αρχές στην ανακάλυψη των δραστών [...] έχει δημιουργήσει πρόσθετες δυσκολίες στα όργανα της προανακρίσεως αλλά πολύ περισσότερα ερωτηματικά στην κοινή γνώμη».

αστυνομικοί αγανακτούν καθώς ο χώρος της Αριστεράς «δεν βοηθά» στις έρευνες προς τη «διαλεύκανση της δολοφονίας των δύο αστυνομικών»¹¹⁹.

Ταυτόχρονα στον δεξιό Τύπο, συναντάται και ένα εκτενές αφιέρωμα στο θύμα. Συγκεκριμένα, υπάρχουν δύο ανταποκρίσεις από την οικία του Πέτρου την ημέρα της κηδείας, στο οποίο μιλά η σύζυγος του θύματος και η δεύτερη από την οικία της μητέρας του. Η συναισθηματική επίκληση, βασισμένη στις δύο γυναίκες με την ίδια ιδιότητα, καθώς είναι και οι δύο μητέρες είναι ισχυρή, ενώ υπάρχουν και φωτογραφίες των δύο γυναικών. Επίσης, η εικόνα εμπλουτίζεται με τρεις φωτογραφίες του θύματος. Η μία πρόσφατη σε γκρο πλαν, με το θύμα να φοράει την αστυνομική στολή, η δεύτερη σε μικρή ηλικία το θύμα απαθανατίζεται σε οικογενειακή-αναμνηστική φωτογραφία με τους γονείς του και τα αδέρφια του και η τρίτη, η γαμήλια φωτογραφία με τη σύζυγό του. Οι τρεις φωτογραφίες, σημειούμενα της πορείας ζωής του θύματος και σε άμεση αντιστοίχιση με την σύζυγο και την μητέρα του, δείχνουν μία προσπάθεια ανάδειξης της ταυτότητας του θύματος που καλεί τον αναγνώστη να συγκινηθεί. Αν και σε κάποια σημεία το ρεπορτάζ ξεπερνά τον στόχο του, λέγοντας συγκεκριμένα «Στα χέρια της η κυρία Πέτρου κρατούσε τη *Βραδυνή* και όταν περάσαμε μέσα στο δωμάτιο μαζί με τους άλλους επισκέπτες κάποιος την πληροφόρησε ότι η δημοσιογράφος της “B” θέλει να της εκφράση τα συλλυπητήριά της», εντούτοις καταφέρνει να δώσει μία σαφή εικόνα της θλίψης της οικογένειας του θύματος.

Στον λόγο της συζύγου, Αιμιλίας Πέτρου, συναντά κανείς πέρα από την εξιδανικευμένη εικόνα του θύματος, απορίες και εναντιωματικές προτάσεις, που ένας κοινός άνθρωπος επεξεργάζεται κατά την πορεία του πένθους. Θα παραθέσουμε εδώ ένα μέρος: «Γιατί σκότωσαν τον άντρα μου; Καιρό πριν τον είχα παρακαλέσει για καλό και για κακό να ζητήσει και εκείνος προστασία όπως άλλοι αστυνομικοί και εκείνος γελούσε και μου απαντούσε, πως δεν χρειάζονταν γιατί ποτέ του δεν είχε κάνει κακό σε κανέναν. Εσείς που είστε από τη *Βραδυνή* θα μου πείτε. Δεν μπορεί ο άντρας μου να κινδύνευε και να μου έλεγε ψέματα [...] πριν από 20 μέρες είχα τραυματισθή σε ένα δυστύχημα που έγινε όταν επιστρέφαμε από μια εκδρομή στο Πόρτο Ράφτη. Ο

¹¹⁹ *Καθημερινή*, 24/01/1980, ρεπορτάζ Α. Γ. Βουρβούλη, «Για τη διαλεύκανση της δολοφονίας των δύο αστυνομικών/Η Αστυνομία ζητεί βοήθεια και «άλλων παραγόντων»/ «Αν θέλουν ομαλή πολιτική ζωή, ας προσφέρουν και αυτοί κάτι»», σ. 3.

Παρασκευάς οδηγούσε αλλά ο δρόμος ήταν ολισθηρός από τη βροχή και του ξέφυγε το αυτοκίνητο. Πέσαμε πάνω σε μια κολόνα, όλα τα τζάμια του αυτοκινήτου έπεσαν στο πρόσωπό μου. Ο Παρασκευάς έκανε σαν τρελλός, με μετέφερε στο νοσοκομείο όπου βγήκα την περασμένη εβδομάδα. Αχ αν είχε χτυπήσει και εκείνος τώρα θα είχε γλιτώσει. Και θα έφευγε αυτή η τρελή ιδέα από το μυαλό αυτών που ήθελαν να τον σκοτώσουν [...] Υπομονή εγώ θα κάνω και το παιδί μου κουράγιο θα έχη στη ζωή του. Ο Παρασκευάς μου όμως; [...] Και του είχα πει να αλλάξω δρόμο αλλά εκείνος επέμενε και έλεγε ότι έχω φαντασιώσεις. Δεν είχε έλεγε, κανένα λόγο να αλλάξω δρόμους και κατευθύνσεις. Αχ το καημένο το παιδί ο Σταμούλης, τον είχα γνωρίσει την περασμένη εβδομάδα στο νοσοκομείο. Ονειρευόταν ο κακομοίρης να κάνει καριέρα αγαπούσε τόσο πολύ τον Παρασκευά»¹²⁰. Στη συνέχεια του ρεπορτάζ γίνεται αναφορά στην κόρη τους Αγγελική, η οποία φιλοξενείται σε φιλικό της οικογένειας σπίτι, προκειμένου να μην καταλάβει τον θάνατο του πατέρα της (κάτι που ισχύει καθώς η ίδια μάς το επιβεβαίωσε στη συνέντευξη που μάς παραχώρησε).

Σε πλήρη αντιστοιχία με την ανωτέρω συνέντευξη, η μητέρα του Πέτρου, η οποία στη φωτογραφία που δέχτηκε να την τραβήξουν οι δημοσιογράφοι, έχει τη συμπαθή μορφή της Ελληνίδας γιαγιάς. Μαυροφορεμένη και με τα σημάδια του χρόνου στο πρόσωπο και στα χέρια της, ενημερώνει τους δημοσιογράφους ότι οι γιατροί δεν της επέτρεψαν να παρευρεθεί στην κηδεία του υιού της για λόγους υγείας. Με τον φόβο του σοκ νωρίτερα οι συγγενείς της είχαν προσπαθήσει να της κρύψουν την είδηση, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Μου το ' κρυψαν ότι τον σκότωσαν. Όμως η μάνα δεν ξεγελιέται». Συνεχίζοντας, η μητέρα του Πέτρου τονίζει τον καλό χαρακτήρα του υιού της και την τάση του να βοηθά τους γύρω του και πάνω σε αυτό αναρωτιέται «Γιατί τον σκότωσαν λοιπόν; Τί τους έφταιξε; Δεν μου 'παν ποτέ ότι πείραζε κανέναν»¹²¹.

Οι δύο αυτές συνεντεύξεις είναι ενδεικτικές του τρόπου που μία ελληνική οικογένεια πενθεί έναν απροσδόκητο θάνατο, και αποτελούν κοινό τόπο της εμπειρίας του πένθους. Παράλληλα, είναι η πρώτη φορά που συναντάμε στις εφημερίδες, συνεντεύξεις από τους συγγενείς των θυμάτων, έχοντας μάλιστα τη διάθεση να μιλήσουν για το γεγονός της δολοφονίας, κι αυτό αποτελεί μία μικρή τομή στην

¹²⁰ *Βραδυνή*, 18/1/1980, τίτλος «Ποτέ του δεν είχε κάνει κακό σε κανέναν», σ.3.

¹²¹ *Βραδυνή*, 18/1/1980, τίτλος «Ήταν πάντα έτοιμος να βοηθήσει όποιον μπορούσε», σ. 3.

παρουσία των θυμάτων τρομοκρατίας στη δημόσια σφαίρα. Αφήνοντας στην άκρη την προσπάθεια της εφημερίδας να παρουσιάσει ως επιτυχία την εύρεση των στενών συγγενών του θύματος αλλά και την άκομψη προσπάθεια να διαφημιστεί μέσω του ιδιωτικού πόνου, οι μαρτυρίες που δημοσίευσε είναι σημαντικές για την κατανόηση των θυμάτων αλλά και του δεξιού ακροατηρίου που είναι το κοινό στο οποίο απευθύνεται η εφημερίδα. Ο Πέτρου παρουσιάζεται ως ένας καλός αστυνομικός με ενσυναίσθηση για τους συναδέλφους του¹²² και τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του, καλός οικογενειάρχης και γιος και χωρίς να έχει κάποιο παρελθόν που θα αιτιολογούσε την στοχοποίησή του, δηλαδή δεν γίνεται αναφορά σε τυχόν σχέσεις του με την Χούντα. Αντιθέτως, από όσα γνωρίζουμε από την εφημερίδα *Καθημερινή*¹²³ και από την κόρη του θύματος, κατά τη διάρκεια της Επταετίας, έτυχε δυσμενούς μετάθεσης εξαιτίας της μη ιδεολογικής του σύμπλευσης με το καθεστώς. Κι αν για τον κεντροαριστερό Τύπο, ο Πέτρου είναι εκπρόσωπος της αστυνομίας που ως θεσμός φέρει εκείνη την εποχή το μανδύα της αυθαιρεσίας και της άλογης βίας, για τον (λαϊκό) δεξιό Τύπο και κατ' επέκταση, για το δεξιό ακροατήριο ο Πέτρου έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να αναδείξουν την θυματική του ταυτότητα.

Πράγματι, με σχετική ασφάλεια, προκύπτει εδώ ότι η εικόνα του φιλήσυχου πολίτη που δομεί τη ζωή του γύρω από τους κανόνες της ευταξίας είναι υλικά που θα μπορούσαν να συγκινήσουν το δεξιό ακροατήριο. Η παρουσία της 17N που «σπάει» το μονοπώλιο της κρατικής βίας και η δολοφονική της δράση είναι σε εκ διαμέτρου αντίθετη κατεύθυνση από το συναισθηματικό κόσμο του δεξιού τμήματος της κοινωνίας. Σε αντίθεση με το κεντροαριστερό τμήμα που όπως είδαμε πιο πάνω τείνει να συμπλεύσει με τα ιδεολογικά προτάγματα της 17N εφόσον μετατοπίζει πλήρως την σημασία της δολοφονίας των δύο αστυνομικών.

¹²² *Βραδυνή*, 18/1/1980, τίτλος «Τον σεβόμαστε, τον αγαπούσαμε...» σ.3, « Η δολοφονία του Πέτρου είναι δική μας υπόθεση. Είναι προσβολή στα πρόσωπα των ανδρών των Ματ. Δώστε μου το φιλμ που βγάλατε. Δεν θέλουμε φωτογραφίες. Αφήστε μας στην ησυχία μας. Σήμερα θρηνούμε τον καλύτερο άνδρα της υπηρεσίας. Τον άνθρωπο που μας έδινε κουράγιο, μας αναπτέρωνε τις ελπίδες μας, γιατί ήταν εκείνος που δεν τον απασχολούσε μόνο η εργασία μας, αλλά και η προσωπική μας ζωή . Ήταν εκείνος που δεν μας έβλεπε σαν ρομπότ αλλά σαν ανθρώπους. Στις γιορτές μας έφερνε συχνά και την οικογένειά του μαζί. Δεν κρατούσε τις αποστάσεις από τους άνδρες του. Γι' αυτό όλοι μας τον σεβόμαστε τον αγαπούσαμε...».

¹²³ *Καθημερινή*, 18/01/1980, ρεπορτάζ Α. Γ. Βουρβούλη, «Καμία σχέση με την Δικτατορία», σ. 3

Οι δύο αντίρροπες ερμηνείες λοιπόν που βρίσκονται σε αντίθεση αλλά και σε αντιπαράθεση, φαίνεται ότι συνθλίβουν την θυματική ταυτότητα των δύο νεκρών. Η μη αναγνώριση των θυμάτων από τον κεντροαριστερό Τύπο έρχεται από την άλλη πλευρά να συναντήσει τα δεξιά αντανακλαστικά που αποστρέφονται σε μεγάλο βαθμό το μεταπολιτευτικό *αφήγημα περί αριστερού τραύματος* που θυματοποιεί την Αριστερά και έτσι η πολιτική αντιπαράθεση και οι κατηγορίες περί «έργου αναρχικών»¹²⁴ σχετικά με τις δολοφονίες, αφήνουν τα θύματα μετέωρα μεταξύ ατομικότητας και συλλογικού συντεταγμένου ανήκειν. Φαίνεται εξάλλου από το ρεπορτάζ, που προηγουμένως παρουσιάστηκε, με τις μαρτυρίες της οικογένειας του Πέτρου, όπου η ενημέρωση της δολοφονίας και του ιδιωτικού πόνου έγινε με τη μορφή ενός δημοσιογραφικού συνεργείου που παρατηρεί την τραγικότητα των στιγμών, όχι όμως για να αναδείξει την αξία της ανθρώπινης ζωής και την σημασία της φροντίδας, αλλά για να παρουσιάσει θέαμα. Έτσι, τα δύο θύματα, δεν θα τύχουν κοινωνικής αναγνώρισης.

Σε αντίθεση όμως με τις προηγούμενες περιπτώσεις, όπου τα θύματα ερμηνεύτηκαν ως θύτες (δηλαδή ήταν πιο ένοχα από τους δολοφόνους τους), στην περίπτωση που εξετάστηκε μόλις τα θύματα δεν λογίζονται ως τέτοια για δύο λόγους. Ο πρώτος αφορά, το κοινό της κεντροαριστεράς. Όπως έχει αναφέρει ο Huyse¹²⁵, σε μία συγκρουσιακή κατάσταση, αναζητούμε εικόνες του θύματος που ταιριάζουν με τις δικές μας προκατασκευασμένες εικόνες της θυματοποίησης, οι οποίες συχνά είναι έντονα προκατειλημμένες προς τους αθώους και αγνούς. Αν και οι δύο αστυνομικοί δεν συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά που συγκροτούν τον όρο «απόλυτα ένοχα θύματα», δηλαδή θύτες, εντούτοις απέχουν πολύ από το να αναγνωριστούν ως θύματα (χωρίς καμία ενοχή). Κι αυτό συμβαίνει επειδή υπηρετούν έναν θεσμό, ο οποίος έχει οδηγήσει στην ύπαρξη θυμάτων στο παρελθόν αλλά και στο παρόν. Ο δεύτερος λόγος αφορά τον έτερο πόλο του πολιτικού φάσματος. Το δεξιό κοινό, μπορεί να δείχνει την συμπόνια του στους δύο αστυνομικούς αλλά δεν γίνεται στη βάση κάποιου ποιοτικού αιτήματος ανάδειξης της αξίας της ατομικότητας. Δεν προκαλείται η συμπόνια δηλαδή, από την ενσυναίσθηση στον συμπολίτη που υπέφερε ή υποφέρει. Η συναισθηματική ταύτιση

¹²⁴ *Βραδυνή*, 18/1/1980, πρωτοσέλιδο.

¹²⁵ L. Huyse, «Victims», στο *Reconciliation After Violent Conflict*, D. Bloomfield, T. Barnes, and L. Huyse. Stockholm (Eds.), Sweden: International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), 2002.

με το θύμα συμβαίνει εξ' αντιδιαστολής. Το θύμα δηλαδή λογίζεται ως θύμα, εφόσον δεν θεωρείται θύμα από τον ιδεολογικό αντίπαλο. Αυτή η μιμητική στοίχιση πίσω από την συλλογική ταυτότητα του ανήκειν, είναι και η πρώτη ένδειξη της υπερπολιτικοποίησης της θυματοποίησης, που θα δούμε να εκτυλίσσεται τα επόμενα χρόνια που αυτή η μελέτη εξετάζει, δικαιολογώντας ταυτόχρονα και τον τίτλο της ενότητας που μόλις ολοκληρώθηκε.

3.1.4. Οι αθώοι της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου

Δέκα μήνες αργότερα, στις 16 Νοεμβρίου 1980, η έβδομη επέτειος του Πολυτεχνείου και η επιτέλεση της μνημόνευσης (και της μνήμης) της, έγιναν η πλατφόρμα πάνω στην οποία παρήχθησαν γεγονότα που αφορούν τα θύματα και τον κοινωνικό σκανδαλισμό. Όσον αφορά το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διαδραματίστηκαν τα γεγονότα που θα παρατεθούν πιο κάτω, καταλυτικό ρόλο έπαιξε το φοιτητικό κίνημα αλλά και η διαφαινόμενη εξάντληση της τετραετίας της κυβέρνησης της ΝΔ. Ξεκινώντας λίγο πιο πριν, τις δύο προηγούμενες χρονιές 1978 και 1979, τα ελληνικά πανεπιστήμια βίωσαν διαδοχικά κύματα καταλήψεων. Αφορμή στάθηκε η βούληση για ανατροπή του νόμου 815¹²⁶, που προωθούσε μία σειρά διατάξεις στις οποίες οι φοιτητικές συνελεύσεις των Σχολών των πανεπιστημίων αντιδρούσαν έχοντας ως μέσο πίεσης τις καταλήψεις. Η Ιωάννα Αθανασάτου, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τίποτε δεν ήταν το ίδιο όπως πριν στο φοιτητικό και τον νεοαιλίτικο χώρο. Αν δεν ήταν μία εύκολη αναγωγή, θα λέγαμε ότι “το άρωμα του Μάη του ‘68” είχε φθάσει με καθυστέρηση μιας δεκαετίας στην Ελλάδα...[...] Ο αναβρασμός που είχε καταλάβει τους φοιτητικούς και νεανικούς πληθυσμούς ήταν πέρα από την αλλαγή των όποιων κομματικών ταυτοτήτων. Η αμφισβήτηση ενός

¹²⁶ Ο νόμος 815 που κατατέθηκε από την κυβέρνηση Καραμανλή και προέβλεπε μεταξύ άλλων μείωση των εξεταστικών από τρεις σε δύο και επιβολή ανώτατου χρονικού ορίου σπουδών. Άλλες διατάξεις του αφορούσαν το «επικουρικό» διδακτικό προσωπικό των ΑΕΙ και την οριοθέτηση του πανεπιστημιακού ασύλου.

αυταρχικά καθορισμένου τρόπου ζωής, των έμφυλων προτύπων και των ιεραρχικών σχέσεων των φύλων, των σχέσεων με την οικογένεια, καθώς επίσης η άρνηση του γραφειοκρατικού και ιεραρχικού μοντέλου οργάνωσης, η αμφισβήτηση της προοπτικής ενσωμάτωσης στο σύστημα, όλα αυτά τα πεδία συνδιαμόρφωναν ένα συγκρουσιακό πλαίσιο αναφοράς ενδεχομένως συγκεχυμένο και αντιφατικό αλλά πάντως υπαρκτό την καθορισμένη ιστορική στιγμή [...] Με αυτό το πλαίσιο κρατήθηκαν ζωντανές οι καταλήψεις, αυτό το πλαίσιο πέρασε και προς τις συνοικίες μέσα από τα πολιτιστικά στέκια και τους συλλόγους που ξεφύτρωσαν στις γειτονίες στον απόηχο των καταλήψεων. Η ονομασία «χώρος» χρησιμοποιήθηκε για να δώσει όνομα σε πλήθος ριζοσπαστικοποιημένους νεολαίους, αρκετοί από τους οποίους ήταν πρώην ενταγμένοι σε οργανώσεις της κομμουνιστικής Αριστεράς, των μαοϊκών ομάδων, της Νεολαίας ΠΑΣΟΚ. Κεντρικό ρόλο στις διεργασίες της περιόδου έπαιξε αναμφίβολα η παρουσία στα αμφιθέατρα στελεχών της Β' Πανελλαδικής οργάνωσης που προήλθε από τη διάσπαση του «Ρήγα Φεραίου», Νεολαίας του Κ.Κ.Ε Εσωτερικού»¹²⁷.

Η επέτειος του Πολυτεχνείου, λοιπόν, λειτούργησε ως η βαλβίδα εκτόνωσης της ανωτέρω δυναμικής. Στις 16 Νοεμβρίου, την ημέρα δηλαδή της πορείας, το μεγάλο πλήθος των διαδηλωτών που συγκεντρώθηκε είδαν την εμπροσθοφυλακή της πορείας, η οποία απαρτιζόταν από μέλη της Β' Πανελλαδικής, να σπάει τον αστυνομικό κλοιό μπροστά στα ανθοπωλεία της Βουλής, για να κατευθυνθεί προς την Αμερικανική Πρεσβεία, κάτι που είχε απαγορευτεί από τις αστυνομικές αρχές. Έπειτα ακολούθησε πανδαιμόνιο, με την αστυνομία να απαντά με δακρυγόνα, κυνηγητό στους δρόμους προς την Πλατεία Συντάγματος, την Ομόνοια και την Πατησίων και επιστρατεύτηκαν ακόμη και οι αύρες του μηχανοκίνητου της αστυνομίας προκειμένου να διαλυθεί το πλήθος. Η εκτίμηση των διαδηλωτών ότι η αστυνομία δεν θα απαντούσε σε μία τυχόν αγνόηση της απαγόρευσης που ήταν σε ισχύ, ήταν εσφαλμένη. Απόρροια των γεγονότων, δύο νεκροί και εκατοντάδες τραυματίες. Η Σταματίνα Κανελλοπούλου, εικοσάχρονη εργάτρια και ο εικοσιτετράχρονος κύριος φοιτητής Ιάκωβος Κουμής ήταν τα θύματα των επεισοδίων. Τα ιατροδικαστικά πορίσματα και των δύο (Ο Κουμής

¹²⁷ Ι. Αθανασάτου, «Πολυτεχνείο 1980: Το βίαιο προανάκρουσμα του τέλους της δεξιάς κυβέρνησης» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 479.

ήταν εγκεφαλικά νεκρός και απεβίωσε λίγες μέρες αργότερα στις 23 Νοεμβρίου) έκαναν λόγο για κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις που προήλθαν από γκλοπ.

Η επόμενη μέρα βρίσκει τον κεντροαριστερό Τύπο να αποδίδει τις πολιτικές ευθύνες στην κυβέρνηση Ράλλη για τους χειρισμούς της, και να καταγγέλλει την εκτεταμένη χρήση βίας από την αστυνομία, και τους σοβαρούς τραυματισμούς πολιτών που προήλθαν ακόμη και από αδέσποτες σφαίρες¹²⁸. Το ρυθμό των εφημερίδων ακολουθούν και πολιτικά πρόσωπα των κεντροαριστερών πολιτικών δυνάμεων. Ο Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, Ανδρέας Παπανδρέου υποστήριξε ότι ενώ «τα ελληνικά νιάτα μαζί με το λαό της Αθήνας, σε μια μεγαλειώδη, πρωτοφανή σε όγκο, αγωνιστικότητα και παλμό πορεία, τίμησαν-στην επέτειο της εξέγερσης του πολυτεχνείου-τους ηρωικούς νεκρούς του. εκατοντάδες χιλιάδες λαού-πειθαρχημένα και με απόλυτη τάξη-για 4 ολόκληρες ώρες διαδηλώσεων την πίστη τους στη δημοκρατία και την εθνική ανεξαρτησία» εντούτοις «μετά το τέλος της μεγάλης ειρηνικής πορείας, του λαού της Αθήνας, μικρές ομάδες ανεύθυνων στοιχείων και προβοκατόρων, άγνωστης και ύποπτης προέλευσης, δημιούργησαν θλιβερά έκτροπα με προφανή σκοπό να αμαυρώσουν και να δυσφημήσουν τη μεγάλη λαϊκή επέτειο του πολυτεχνείου»¹²⁹. Αν και εκ πρώτης όψεως η δήλωση αυτή φαίνεται να ενοχοποιεί τα θύματα, καθώς είναι άμεσα συνδεδεμένα με την αιτία, δηλαδή τα επεισόδια μετά την πορεία, θα διαφανεί σε λίγο ότι οι αποδέκτες της κριτικής ανήκουν σε συγκεκριμένο «φίλιο» χώρο.

Ο σκανδαλισμός γύρω από τα επεισόδια και τον θάνατο των δύο νέων, αν και έχει ως πυλώνες τα λάθη της κυβέρνησης και της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, δεν παύει να διανθίζεται πολλές φορές με ερμηνείες που αναγάγουν τα επεισόδια στο πρόσφατο ιστορικό παρελθόν με σκοπό η βία της αστυνομίας να είναι μια μετωνυμία της βίας που

¹²⁸ *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1980, πρωτοσέλιδο.

Βλ. επίσης *Τα Νέα* 17/11/1980, πρωτοσέλιδο.

¹²⁹ *Τα Νέα*, 17/11/1980, πρωτοσέλιδο, υπότιτλος «Α.ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: προβοκάτορες αμαύρωσαν την ειρηνική πορεία», ολόκληρη η δήλωση «τα ελληνικά νιάτα μαζί με το λαό της Αθήνας, σε μια μεγαλειώδη, πρωτοφανή σε όγκο, αγωνιστικότητα και παλμό πορεία, τίμησαν-στην επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου-τους ηρωικούς νεκρούς του. Εκατοντάδες χιλιάδες λαού-πειθαρχημένα και με απόλυτη τάξη-για 4 ολόκληρες ώρες διαδήλωσαν την πίστη τους στη Δημοκρατία και την Εθνική Ανεξαρτησία. Δυστυχώς, μετά το τέλος της μεγάλης ειρηνικής πορείας, του λαού της Αθήνας, μικρές ομάδες ανεύθυνων στοιχείων και προβοκατόρων, άγνωστης και ύποπτης προέλευσης, δημιούργησαν θλιβερά έκτροπα με προφανή σκοπό να αμαυρώσουν και να δυσφημήσουν τη μεγάλη λαϊκή επέτειο του Πολυτεχνείου. Εκφράζουμε την αγανάκτησή μας, και καταγγέλλουμε στον ελληνικό λαό τους υποκινητές και τα όργανα των θλιβερών γεγονότων. Καλούμε την κυβέρνηση να περιφρουρήσει τους δημοκρατικούς θεσμούς και εκφράζουμε την πεποίθηση ότι η δικαιοσύνη στη χώρα μας, θα τιμωρήσει παραδειγματικά και τους υποκινητές και τα όργανα».

ασκήθηκε κατά την περίοδο της Δικτατορίας¹³⁰. Οι ερμηνείες πέρα από τη στομφώδη συνθηματολογία περί «αναβίωσης του χουντικού παρακράτους»¹³¹ δεν παραμερίζουν το γεγονός της εκμετάλλευσης της επετείου του Πολυτεχνείου¹³² από ομάδες που ανήκουν στον χώρο της Αριστεράς, που έχουν άμεση σχέση με το φοιτητικό κίνημα, το οποίο παλλόταν στον ρυθμό των καταλήψεων όλο το προηγούμενο διάστημα. Εξάλλου η στηλίτευση της στάσης των ομάδων της αριστερής (και εξωκοινοβουλευτικής) νεολαίας φαίνεται να προέρχεται από την ίδια την Αριστερά, η οποία θέτει στο επίκεντρο της κριτικής την κυβέρνηση και τον Υπουργό Δημοσίας Τάξης, Δημήτρη Δαβάκη, αλλά και ένα απρόσμενο, όπως αποδείχθηκε, εσωτερικό αντίπαλο¹³³.

Σε ένα μακροσκελές κείμενό του στην *Ελευθεροτυπία*, ο Βασίλης Φίλιας, τις επόμενες ημέρες θέτει τον απρόσμενο αυτό εσωτερικό αντίπαλο προ των ευθυνών του, ασκώντας δριμύεια κριτική για την στάση που κράτησε αυτός ο «χώρος» κατά τη διάρκεια των εορτασμών της επετείου. Χρησιμοποιώντας μία μεταφορά περί «σφύρας και άκμονος», όπου άκμονας είναι ο «χώρος» αυτός και σφύρα τα σώματα ασφαλείας, καταδεικνύει από τη μία ότι η κυβέρνηση δεν «εκλέγει τα σώματα ασφαλείας», τα οποία είναι «βαθύτατα διαβρωμένα από χουντικά στοιχεία» που μπορούν να διατηρούν παράπλευρα κέντρα αποφάσεων, τα οποία «συνδέονται και με το παρακρατικό

¹³⁰ Ο Ιωάννης Αλευράς, κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ, τόνισε ότι «η επέτειος του Πολυτεχνείου είναι ο καλύτερος συμβολισμός για την ελευθερία του ανθρώπου. Βεβηλώθηκε- πρόσθεσε- δυστυχώς από στοιχεία εξτρεμιστικά αλλά παράλληλα και από άλλα στοιχεία, που θυμίζουν αναβίωση του χουντικού παρακράτους. Επειδή βεβαίως, θα υπάρξουν ανακρίσεις και ποινικές κυρώσεις, αλλά υπάρχουν και πολιτικές ευθύνες. Αυτές θα πρέπει να συζητήσει η βουλή και να τη ζητήσει από την κυβέρνηση η οποία έχει την κύρια ευθύνη για τα θλιβερά γεγονότα». *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, τίτλος «Θύμιζαν αναβίωση χουντικού παρακράτους», σ.8.

¹³¹ *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, σ. 8.

¹³² Ο αρχηγός της ΕΔΗΚ Ι. Ζίγδης είπε ότι «πρέπει να γίνει η συζήτηση γιατί η ιεροσυλία της ημέρας αυτής είναι ανεπίτρεπτο να επαναληφθεί και οι υπεύθυνοι πρέπει να τιμωρηθούν. Πρέπει παύλα πρόσθεσε παύλα να αναζητηθούν οι υπεύθυνοι και στα πολιτικά κόμματα και στους φοιτητές και στην κυβέρνηση. Η μέρα αυτή πρέπει να πάψει να γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από οποιονδήποτε. Στη συζήτηση να πάρουν μέρος, όχι μόνο οι αρχηγοί, αλλά και βουλευτές δια των επερωτήσεων που θα καταθέσουν». *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, τίτλος «Θύμιζαν αναβίωση χουντικού παρακράτους», σ.8.

¹³³ Ο εκπρόσωπος του ΚΚΕ Εσ. Λεωνίδας Κύρκος υποστήριξε «Η επίκληση προβοκατόρικων ενεργειών-προσθέτει-από ολιγάριθμους ομάδων αναρχικών που σαφώς τις στιγματίζουμε ως εχθρικές προς το προοδευτικό κίνημα και προς το νόημα της συγκεκριμένης διαδήλωσης, δεν καλύπτουν ούτε στο ελάχιστο την απρόκλητη και βάνανση επίθεση των αστυνομικών δυνάμεων, την έκταση που πήρε και το ιδιαίτερο μένος, με το οποίο επέπεσαν εναντίον ειρηνικών διαδηλωτών και σε χώρους πολύ πέρα από το χώρο των επεισοδίων». *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, τίτλος «Θύμιζαν αναβίωση χουντικού παρακράτους», σ.8.

κύκλωμα και τους ακροδεξιούς κύκλους της ανωμαλίας». Από την άλλη, η σφύρα με την «ανευθυνότητα και την άσκοπη βία», τη «διανοουμενίστικη στάση υπεροψίας χωρίς όρια» και την «ομαδική εκτονωτική λειτουργία που δεν έχει καμία πολιτική προοπτική»¹³⁴, έρχεται για να προστεθεί στους νοηματικούς άξονες των αιτιών των βίαιων γεγονότων. Είναι σχεδόν σαφές ότι μιλάει για την Β' Πανελλαδική¹³⁵, η οποία είχε αποκτήσει δυναμική στα πλαίσια του εκπαιδευτικού μηχανισμού, δηλαδή στα πανεπιστήμια. Δεν είναι υπερβολή να υποστηριχθεί εδώ ότι θέτει την Β' Πανελλαδική ως φράξια στους κόλπους της Αριστεράς. Σημειωτέον, η συγκεκριμένη βραχύβια οργάνωση, άσκησε έντονη ιδεολογικοπολιτική επιρροή στα χρόνια της δράσης της και όπως αναφέρει ο Βερναρδάκης «συντέλεσε πρώιμα στη ριζοσπαστικοποίηση (μέρους)

¹³⁴ *Ελευθεροτυπία* 18/11/1980, τίτλος «Ποιους βαρύνουν οι ευθύνες για τα έκτροπα», γράφει ο Βασίλης Φίλιας «Ανευθυνότητα και ανίερη κομματικοποίηση ακόμα προβοκάτσια τραμπουκισμός και παρακρατισμός δέσμη αζεδιάλυτη και άσκοπη βία και αλόγιστη καταστροφή, απύθμενη αυθαιρεσία και σαδιστική κτηνωδία μετέτρεψαν τη γιορταστική επέτειο του λαού και της νεολαίας σε μέρα πένθους και φρίκης αλήθεια πρώτη και βασική είναι ότι μια μερίδα του εξωκοινοβουλευτικού πολιτικού φάσματος έχει πάψει να ενεργεί ορθολογικά και γίνετε υποχείρια στιγμιαίων παρορμήσεων και παθών τα οποία λαθεμένα θεωρούνται σαν εκδήλωση γνήσιας επαναστατικότητας, ενώ στην πραγματικότητα εκφράζουν μια ομαδική εκτονωτική λειτουργία που δεν έχει και δεν μπορεί να έχει καμία απολύτως πολιτική προοπτική. Δεν έχει προοπτική ούτε καν με την έννοια της πρόκλησης μιας ανωμαλίας που θα είχε σαν στόχο την αφύπνιση των συνειδήσεων. Ο μέσος πολίτης όλων ανεξαιρέτα των τάξεων είναι όχι μόνο αδιάφορος αλλά και βαθύτατα εχθρικός σε μια τακτική αποσταθεροποίησης που οι κινήσεις αυτές επιδιώκουν [...] Οι κινήσεις αυτές θέλουν να “κατασκευάσουν” την ιστορία. Την πρόθεσή τους αυτή προδίδει μια στάση διανοουμενίστικης υπεροψίας χωρίς όρια. Στη στάση αυτή οφείλεται και το γεγονός ότι οι κινήσεις αυτές αγνοούν και καταπατούν τις δημοκρατικές διαδικασίες με κάθε ευκαιρία, όπως ακριβώς συνέβη και με την καταπάτηση της απόφασης της συμβιβασμένης πλειοψηφίας της ΕΦΕΕ, που είχε-για λόγους πολύ σοβαρούς, όπως αποδείχθηκε-αποκλείσει τη δυναμική πορεία προς την αμερικανική πρεσβεία. Εύκολα βέβαια κατηγορούν οι οπαδοί των ομάδων αυτών τους αντιπάλους τους σαν υποστηρικτές του “νόμου και της τάξης”, οι ίδιοι όμως δεν παραιτούνται από την προστασία, που τους δίνει ο νόμος και η τάξη παρά μόνο στη διάρκεια των διαδηλώσεων και κάτω από τον κύκλο της ανωνυμίας. αλήθεια δεύτερη και σημαντικότερη είναι ότι η κυβέρνηση δεν εκλέγει τα σώματα ασφαλείας βαθύτατα διαβρωμένα από χουντικά στοιχεία τα σώματα ασφαλείας διατηρούν παράπλευρα κέντρα αποφάσεων που είναι σε θέση να ενεργοποιούν μηχανισμούς μπροστά στους οποίους είναι ανίσχυρο και το υπουργείο δημοσίας τάξεως και η ηγεσία των σωμάτων. κέντρα αποφάσεων, που συνδέονται και με το παρακρατικό κύκλωμα και τους ακροδεξιούς κύκλους της ανωμαλίας. Από τα κέντρα αυτά κατευθύνονται κάθε φορά οι άγνωστοι ροπαλοφόροι αναρχικοί που αναμειγμένη με τους υπερεπαναστάτες εξωθούν σε έκτροπα και προκαλούν αιματοχυσία. τα κέντρα αυτά, που βέβαια η επιδερμική αποχουντοποίηση δεν έθιξε καθόλου επιδιώκουν τη δημιουργία καταστάσεων που κλονίζουν τη δημοκρατία και φυσικά εκμεταλλεύονται όλα τα ανοίγματα που τους δίνει ο ανεύθυνος πολιτικός εξτρεμισμός ένα πράγμα πάντως είναι απόλυτα σαφές: η δημοκρατία και η ομαλότητα θα κλονιστεί αν η πάλη για την εξουσία εξακολουθεί να διαμορφώνεται μεταξύ σφύρας και άκμονος. με σφύρα μια αστυνομία διάτρητη από παρακρατικά και παρά αστυνομικά στοιχεία και κέντρα αποφάσεων από το ένα μέρος και ακμών ανεύθυνες εξτρεμιστικές ομαδοποιήσεις απ’ το άλλο που εκβιάζουν ένα πολιτικό κλίμα οξύτητας και δίνουν τον τόνο με διαδοχικές υπερφαλαγγίσεις “από τα αριστερά”, η πολιτική ζωή της χώρας θα πολωθεί και πάλι και οι συνέπειες θα είναι ολέθριες και ανεπανόρθωτες».

¹³⁵ Για μία περιγραφή της Β' Πανελλαδικής, βλέπε Χ. Βερναρδάκης, «Β' Πανελλαδική: η αριστερή διάσπαση της ΕΚΟΝ “Ρήγας Φεραίος” 1978 – 1981», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 53 - 55.

της επίσημης Αριστεράς και στην κοινωνικοποίηση της Άκρας Αριστεράς»¹³⁶. Σε αυτό λοιπόν το ιντερμέτζο της αριστερής πολιτικής εκπροσώπησης στον χώρο των κινημάτων, βρίσκεται ο εσωτερικός αντίπαλος. Και χρησιμοποιείται εδώ ο όρος ιντερμέτζο, όχι για να υποδηλώσει κάποια ασυνέχεια στην πολιτική οργάνωση της Αριστεράς στον χώρο των κινημάτων, αλλά για να τονίσει την επιρροή που άσκησε η Β'Πανελλαδική ως πλατφόρμα έκφρασης βαθιά ριζωμένων και καταπιεσμένων συναισθημάτων και αναγκών, που είχαν ως στόχο την αμφισβήτηση σε όλο το πλέγμα του πολιτικού και πολιτισμικού γίγνεσθαι της περιόδου, με συνέπεια οι αντιδεξιές πολιτικές δυνάμεις να μην ξεφεύγουν από την κριτική αυτής της μερίδας της νεολαίας. Η εσωστρέφεια στους κόλπους της Αριστεράς αλλά και η σχετική αμηχανία στο σύνολο της αντιπολίτευσης, σχετικά με τις τυχόν ευθύνες που προκύπτουν από τη στάση της νεολαϊστικής αντιδεξιάς (και αντισυστημικής) οργάνωσης¹³⁷, δεν εμπόδισε παρ'όλ'αυτά την εμφάνιση και την ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας των νεκρών.

Είναι φανερό εξάλλου από τα πρωτοσέλιδα τις επόμενες ημέρες, όπου συναντά κανείς τους εξής τίτλους: «Μακελειό χτες μετά την πορεία, 2 χαροπαλεύουν»¹³⁸, «ΜΙΑ ΝΕΚΡΗ 100 ΤΡΑΥΜΑΤΙΕΣ, ΣΦΑΙΡΕΣ ΒΟΜΒΑ ΛΕΗΛΑΣΙΑ»¹³⁹, «Νέα πεθαίνει από ξύλο»¹⁴⁰, «2 ΝΕΚΡΟΙ-5 ΚΙΝΔΥΝΕΥΟΥΝ ΚΑΙ 200 ΤΡΑΥΜΑΤΙΣΤΗΚΑΝ»¹⁴¹, «Ξαναμάτωσε το πολυτεχνείο 7 χρόνια μετά»¹⁴². Ο ισχυρός συμβολισμός του Πολυτεχνείου γίνεται η γέφυρα που ενώνει το παρελθόν με το παρόν, και η *Ελευθεροτυπία*, της οποίας δύο δημοσιογράφοι τραυματίστηκαν κατά τη διάρκεια των επεισοδίων¹⁴³, έδωσε εκτενή κάλυψη στα γεγονότα, και ταυτόχρονα προσπάθησε να

¹³⁶ Στο ίδιο.

¹³⁷ Ιωάννα Αθανασάτου, «Πολυτεχνείο 1980: Το βίαιο προανάκρουσμα του τέλους της δεξιάς κυβέρνησης», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 480.

¹³⁸ Στο ίδιο.

¹³⁹ Στο ίδιο.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹⁴¹ *Τα Νέα*, 17/11/1980, πρωτοσέλιδο.

¹⁴² Στο ίδιο.

¹⁴³ *Ελευθεροτυπία*, 17/11/1980, πρωτοσέλιδο.

«Βάρβαρη επίθεση από δυνάμεις των ΜΑΤ δέχτηκαν χτες οι συντάκτες της Ε Γιάννης Κανελλάκης και Γιώργος Οικονομέας καθώς και ο συντάκτης της "Αυγής" Θαν. Παπαδόπουλος. Ο Γιάννης Κανελλάκης βρίσκεται σε αφασία στο ΚΑΤ. Δέχτηκε επίθεση από αστυνομικό ενώ παρακολουθούσε το ρεπορτάζ στη γωνία Β. Σοφίας και Πανεπιστημίου. Ζαλίστηκε ελαφρά αλλά συνέχισε το ρεπορτάζ. Σε μια ώρα έπεσε αναισθητός και μεταφέρθηκε στο σταθμό πρώτων βοηθειών και από εκεί στο ΚΑΤ.

αποτυπώσει την έκταση των επεισοδίων αναζητώντας στα νοσοκομεία τους τραυματίες. Ταυτόχρονα δημοσίευσε μαρτυρίες και φωτογραφίες των τραυματιών αλλά και του κλινικά νεκρού Κουμή, συμπληρώνοντας έτσι τη συγκινησιακή στάση της απέναντι στα θύματα¹⁴⁴. Μάλιστα, υπάρχει και μία σύντομη μαρτυρία της γυναίκας του Κουμή, Μαρίας, όπου αναδεικνύονται οι ώρες αναμονής έξω από το θάλαμο στον οποίο νοσηλεύεται στο Λαϊκό Νοσοκομείο «Πώς να το αντέξω τώρα; Από παιδιά γνωρίζομαστε. Μαζί μεγαλώσαμε στο χωριό Σωτήρα Αμμοχώστου. Μετά αγαπηθήκαμε. Πήγαμε και ζήσαμε μαζί 3 χρόνια στη Λάρνακα. Και εκεί φέτος τον Αύγουστο παντρευτήκαμε κάνοντας ένα παραδοσιακό κυπριώτικο γάμο. Ύστερα από λίγες μέρες ήρθαμε στην Αθήνα γιατί πιστεύαμε ότι ήταν καλύτερα για τις σπουδές μας. Εγώ γράφτηκα σε ένα νυχτερινό γυμνάσιο και συγχρόνως δούλευα. Ο Ιάκωβος ήταν φοιτητής στη Νομική. Τώρα ξέρω. Μένει να κάνω κουράγιο»¹⁴⁵.

Η σύντομη ιστορία του νεαρού ζευγαριού συναντά την εικόνα που δίνει η εφημερίδα από τον τόπο της κηδείας της Κανελλοπούλου. Ο τίτλος του ρεπορτάζ, «σπαραγμός για την 21χρονη εργάτρια»¹⁴⁶, όπως εμφανίζεται στο πρωτοσέλιδο συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά του θύματος που τονίζονται και αναδεικνύονται στο ρεπορτάζ. Η κηδεία έγινε στο Περιστέρι, σε μία λαϊκή συνοικία, και το παρών έδωσαν «ο εργατόκοσμος του Περιστερίου» και «εκατοντάδες νεολαίοι συγκλονισμένοι»¹⁴⁷. Η πολιτική ταυτότητα της Κανελλοπούλου την συνοδεύει και κατά τη διάρκεια της κηδείας, καθώς «οι νέοι φώναζαν “Ένας στο χώμα, χιλιάδες στον αγώνα”» και

Ο Γιώργος Οικονομέας ήταν το πρώτο θύμα της αστυνομικής επίθεσης. Έπεσαν επάνω του 10 κρανοφόροι - στη Β. Σοφίας- και τον άφησαν κάτω αιμόφυρτο και αναίσθητο. Τέλος η συντάκτης της Ε Κατερίνα Κωλέτση που δέχτηκε πολλά χτυπήματα».

¹⁴⁴ *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, τίτλος «ΟΡΓΗ ΚΑΙ ΘΡΗΝΟΣ», σ. 9 «Η Κατίνα Μακράκη 54 ετών ξεκίνησε όπως κάθε χρόνο να πάει στην πορεία του πολυτεχνείου “Έφτασα μέχρι τον Άγνωστο Στρατιώτη και κάθισα να ξαποστάσω. Και ξαφνικά βλέπω 5-6 άτομα με καδρόνια και κάτι κοντάρια να έρχονται προς το μέρος που ήμουν. Το βάλαν στα πόδια. Με έφτασαν, με έβαλαν κάτω και άρχισαν να με ποδοπατούν. Μου φώναζαν κ...γρια ήθελες διαδήλωση. Με άφησαν κάτω ριγμένη και ύστερα ήλθαν να με αποτελειώσουν οι αστυφύλακες. Με είδαν πεσμένη και άρχισαν να με χτυπούν με κλομπς στο κεφάλι»[...] Η Ελένη Γεωργιάδου χτυπήθηκε και αυτή στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας. Τη χτύπησαν στον αυχένα και μετά άρχισαν να την ποδοπατούν “Μου έλιωσαν κυριολεκτικά τη μύτη. Χτυπούσαν όλοι μαζί ουρλιάζοντας και φωνάζοντας με π... αλήτισσα”».

¹⁴⁵ *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, σ. 9.

¹⁴⁶ *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, πρωτοσέλιδο.

Βλέπε επίσης *Τα Νέα* 18/11/1980 πρωτοσέλιδο «Χειροκροτήματα πάνω στον τάφο της νεαρής νεκρής». Το ρεπορτάζ έχει λιγότερες πολιτικές αναφορές και γίνεται προσπάθεια ανάδειξης της ανθρώπινης πλευράς του πένθους.

¹⁴⁷ *Ελευθεροτυπία*, 18/11/1980, σ. 9.

«μπάτσοι-γουρούνια-δολοφόνοι»¹⁴⁸ ενώ η πολιτική της ένταξη αναδεικνύεται (στο άρθρο) από την ανακοίνωση που εξέδωσε η κομματική οργάνωση της περιοχής, στην οποία ανήκε το θύμα, όπου και την προσθέτει στους νεκρούς του Πολυτεχνείου¹⁴⁹.

Στον δεξιό Τύπο, αντίθετα, όσον αφορά τα θύματα δεν υπάρχουν αναφορές της πολιτικής τους ταυτότητας. Αυτό που συμβαίνει είναι μάλιστα το ακριβώς αντίθετο, καθώς οι περιγραφές από την κηδεία είναι πολιτικά αποφορτισμένες. Εξάλλου, στα πρωτοσέλιδα όπου αναφέρθηκαν τα βίαια γεγονότα η ευθύνη των επεισοδίων βαρύνει τους «εξτρεμιστές», οι οποίοι «με οργανωμένο σχέδιο αιματοκύλισαν την Αθήνα»¹⁵⁰. Στην αρθρογραφία δεν λείπει επίσης η ερμηνεία της εργαλειοποίησης¹⁵¹ της επετείου του Πολυτεχνείου από την πλευρά της Αριστεράς, κάτι που κρίνεται εθνικά επιζήμιο καθώς η σημασία του Πολυτεχνείου είναι *πέρα και πάνω από τις κομματικές παρατάξεις*

¹⁴⁸ Στο ίδιο.

¹⁴⁹ Στο ίδιο «Η Κομματική Οργάνωση του ΚΚΕ εσωτ της περιοχής με ανακοίνωσή της καταγγέλλει «την βάρβαρη δολοφονία και την κυβέρνηση της ΝΔ που φέρει αμέριστη την ευθύνη της εγκληματικής πράξης». Ο θάνατος της Ματίνας καταλήγει ανακοίνωση αυξάνει τον αριθμό των νεκρών του Πολυτεχνείου.

¹⁵⁰ *Βραδυνή*, 17/11/1980, πρωτοσέλιδο «ΕΒΑΨΑΝ ΜΕ ΑΙΜΑ ΤΗΝ ΕΠΕΤΕΙΟ/ Μια κοπέλλα νεκρή ενώ ένας νεαρός χαροπαλεύει/ Εισαγγελεύς και 8 αστυνομικοί στο νοσοκομείο».

¹⁵¹ *Βραδυνή*, 17/11/1980, σ.6, τίτλος «Ποιοι και γιατί καπνίζουν το Πολυτεχνείο», «Στόχος της κομμουνιστικής προπαγάνδας και να παρασύρη τους νέους που συγκινούνται με τον φοιτητικό ξεσηκωμό, στις θέσεις της και στα πολιτικά συνθήματα της. Ανεξάρτητα από το τι θα γράψει κάποτε η ιστορία για τις συνθήκες και τις δυνάμεις που οδήγησαν στα δραματικά γεγονότα της σφαγής του Πολυτεχνείου, το ξεσηκωμά των φοιτητών θα μείνει σαν χαρακτηριστικό γεγονός της καθολικής αντιστάσεως ενός λαού στην τυραννία του ολοκληρωτισμού[...] Δυστυχώς δεν πρόλαβε ακόμα ή νεογέννητη Δημοκρατία να χαρή το λαμπρό ήλιο της Μεταπολιτεύσεως και το έπος του Πολυτεχνείου έγινε αντικείμενο στυγνής προπαγάνδας των κομμάτων της Αριστεράς και ιδιαίτερα των κομμουνιστών που από την αρχή διεκδίκησαν τόσο αυθαίρετα την «δόξα» της μεγαλύτερης συμμετοχής στον φοιτητικό ξεσηκωμό κατά της χούντας για να φθάσει θρασυτάτα στην πλήρη καπηλεία μιας υποθέσεως, στην οποία, ίσως, είχε τη μικρότερη.. Το ΠΑΣΟΚ, φυσικά, δεν μπορούσε να υστερήσει σ αυτόν τον συναγωνισμό της καπηλείας. Με συνθήματα και θέσεις, που κομματικό ποιούσαν το «Πολυτεχνείο» διεκδίκησε τα ωφέλη του. Ενισχύοντας έτσι με πολλά σημεία τις επιδιώξεις των κομμουνιστών για μια ευρύτερη αντιδυτική προπαγάνδα και για ένα πέρασμα των θέσεων της Μόσχας μέσα από ένα εθνικό γεγονός, που συγκινεί την κοινή γνώμη, και ιδιαίτερα τους νέους. Η προπαγανδιστική αυτή επιχείρησι [...] δημιουργεί, αναπόφευκτα ένα βαθύ χάσμα στο λαό και σπάει τους συνεκτικούς κρίκους του, απομακρύνοντας τις μεγάλες δημοκρατικές δυνάμεις. Οι τελευταίες, εκτός των άλλων, βλέπουν την αντίφαση της επιχειρηματολογίας των κομμουνιστών (και την υποκρισία τους) με την πραγματικότητα που εκπροσωπεί η ιδεολογία τους. Θέλουν να φαίνονται «πρωταγωνιστές» του αντί- ολοκληρωτικού αγώνα των φοιτητών στο Πολυτεχνείο, ενώ οι ίδιοι πρεσβεύουν ένα παρόμοιο ολοκληρωτισμό με άλλο χρώμα. [...] από την πρώτη κιόλας επέτειο του Πολυτεχνείου οι κομμουνιστές προσπάθησαν (στα μέτρα του δυνατού γιατί οι μνήμες ήταν ακόμη νωπές..), να καπελώσουν τις εκδηλώσεις. Ακόμα όλοι θυμόταν λεπτομέρειες από εκείνη τη δραματική νύχτα. Τότε που σύσσωμος ο λαός -χωρίς προβολή των πολιτικών παρατάξεων- σήκωσε το ανάστημά του. Το κομμουνιστικό, και οι συνοδοιπόροι του, ασφαλώς, δεν μπορούν να ισχυριστούν ότι: - Οι χιλιάδες του λαού που ξεχύθηκαν στους δρόμους γύρω από το πολυτεχνείο ήταν κομμουνιστές. -Αυτοί που περιέβαλαν τους κυνηγημένους από τη χούντα φοιτητές ήταν όλοι κομμουνιστές. -Όλα τα στελέχη του φοιτητικού μηχανισμού που δούλεψε μέσα στο πολυτεχνείο ήταν κομμουνιστές».

και μάλιστα, η επέτειος έχει χαρακτηριστικά εθνικής γιορτής επειδή γιορτάζεται από τα κάτω και απουσιάζουν οι τυπικές επίσημες εκδηλώσεις¹⁵², ενώ παράλληλα υπερτονίζεται ότι τα επεισόδια προέκυψαν με ευθύνη των «αναρχικών»¹⁵³. Σε αυτό συνηγορεί και η δήλωση των αστυνομικών «πριν κινηθούμε δεχθήκαμε απρόκλητη επίθεση»¹⁵⁴ ενώ τα αίτια των επεισοδίων καλύπτονται από μία αφαιρετική υπόνοια περί «εξτρεμιστών με σκοτεινούς στόχους»¹⁵⁵.

Παράλληλα, στον δεξιό Τύπο τα δύο θύματα φαίνεται ότι αποκτούν ορατότητα με το ανάλογο ύφος βέβαια. Δηλαδή, στην περίπτωση της Κανελλοπούλου, δεν τονίζεται η πολιτική/κομματική ταυτότητα ενώ στην περίπτωση του Κουμή, αναδεικνύεται ότι ο κύριος φοιτητής βρέθηκε τυχαία στο Σύνταγμα την ώρα της διεξαγωγής της πορείας. Μάλιστα αυτές τις πληροφορίες για τον Κουμή, τις μεταφέρει η σύζυγός του, που σε ρεπορτάζ της *Βραδυνής* αναφέρει τα εξής: «Ο Ιάκωβος πήγε στην πορεία μόνο για να δη. Το μόνο πράγμα που υποστήριζε πολιτικά ήταν η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Δεν καταλαβαίνω γιατί συνέβη αυτό στον άντρα μου. Μου τηλεφώνησε στις 10:15 περίπου για να μου πη ότι ετοιμάζεται να επιστρέψει στο σπίτι. Από τότε δεν πήρα άλλο μήνυμά του μέχρι τη στιγμή που με ειδοποίησαν ότι βρίσκεται βαρειά τραυματισμένος

¹⁵² *Βραδυνή*, 17/11/1980, πρωτοσέλιδο, στήλη «Ανθρώπινα», τίτλος «Εορτασμοί επετείων», ο Ανταίος γράφει: «Αυτός ο εορτασμός με το γνήσιο και βαθύ συναισθηματικό πνεύμα, με το παλλαϊκό, πανεθνικό και δημοκρατικό του νόημα δείχνει τι σημαίνει, τι πρέπει να σημαίνει μια επέτειος με καθολική αναγνώριση και ιστορική καταξίωση. ας πάρουμε τις καθιερωμένες εθνικές επετείες μας. Η άτεγκτη επισημότητα μεταβάλλει συχνά τον εορτασμό σε θέαμα και ακρόαμα, σε μια απλή ημέρα αργίας, οι εντυπωσιακές παρελάσεις, οι μεγαλόστομες περιγραφές, οι πανηγυρικοί-από κονσέρβα τις περισσότερες φορές-με την κούφια ρητορεία κρατούν σε απόσταση το Μέγα Πλήθος, απόσταση ουσιαστική και συναισθηματική. αυτή η υπερ επισημότητα, η κουρδισμένη ακρίβεια δημιουργεί έναν αδιόρατο φραγμό [...] Μιλάμε κάθε τόσο για ενότητα, για ομόνοια για ομοψυχία όλων των Ελλήνων. Αλλά για να γίνουν όλα αυτά χρειάζεται ένα κοινό σημείο αναγωγής, που λένε. Κάτι δηλαδή που να προκαλεί την ίδια συγκίνηση σε όλους ή σχεδόν σε όλους. Όπως είναι η κοινή Μνήμη. Η απόδοση τιμής όχι μόνο από το επίσημο κράτος, αλλά από καθένα χωριστά και από όλους μαζί τους γενναίους που δημιούργησαν την ιστορία αυτού του τόπου. στους προμάχους-όποιοι και να 'ναι-της ελευθερίας, της ανεξαρτησίας, των δημοκρατικών θεσμών. Και μου φαίνεται πως οι εκδηλώσεις του Πολυτεχνείου δείχνουν πως πρέπει να γιορτάζουμε τις επετείες μας. Για το Εικοσιένα, για το Σαραντά, για την εθνική αντίσταση κατά των εισβολέων».

¹⁵³ *Βραδυνή*, 17/11/1980, σ. 6 «Τα έργα των αναρχικών: Καταστροφές, εμπρησμοί και λεηλασίες», «εμπρησμοί, λεηλασίες, σπασίματα βιτρινών και επιθέσεις εναντίον αστυνομικών, έγιναν με πρωτοφανή θρασύτητα από οργανωμένες ομάδες αναρχικών και εξτρεμιστικών οργανώσεων της αριστεράς κατά τη διάρκεια της χθεσινής πορείας για την επέτειο του πολυτεχνείου[...] ομάδα από 80, περίπου άτομα, αποτελούσε την δύναμη κρούσεως των διαδηλωτών από τα Χαντεία μέχρι τη διασταύρωση των οδών Σταδίου και Πεσμαζόγλου. Οι εξτρεμιστές αυτοί έσπασαν τις βιτρίνες των περισσότερων καταστημάτων και στις δύο πλευρές της Σταδίου, καθώς και τις τζαμαρίες της Τραπεζής Πίστεως. Όταν οι «89» έφτασαν στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου αναμείχθηκαν με τους οπαδούς των άλλων αναρχικών ομάδων».

¹⁵⁴ *Βραδυνή*, 18/11/1980, σ.6.

¹⁵⁵ Στο ίδιο.

στο νοσοκομείο. Δεν έχω καταλάβει ακόμα πως έγινε...»¹⁵⁶. Η απογυμνωμένη από πολιτικές αναφορές (ή μάλλον από αναφορές που θα προσέδιδαν στο θύμα χαρακτηριστικά του αριστερού πολιτικού χώρου) μαρτυρία είναι κάτι που εμφανώς μπορεί να βοηθήσει στην ανάδειξη της βαναυσότητας του επικείμενου θανάτου του Κουμή. Σε παρόμοιο μοτίβο, κινείται και η «μετάδοση» της κηδείας της Κανελλοπούλου. Αλλά εδώ υπάρχει μία ειδοποιός διαφορά. Το ρεπορτάζ από-πολιτικοποιεί, πολιτικοποιώντας ταυτόχρονα, την κηδεία του θύματος. Και αυτό ξεκινάει από τον τίτλο, όπου αναφέρεται πως «χιλιάδες συνόδευσαν την 20χρονη Σταματίνα στην τελευταία της κατοικία», ενώ τονίζεται σε άλλο σημείο πως «ΣΤΟ ΚΕΝΟ Η ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΑΡΧΙΚΩΝ ΝΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΗΣΟΥΝ ΤΗΝ ΚΗΔΕΙΑ». Ο τίτλος δικαιολογείται από το περιεχόμενο του άρθρου «μια ομάδα αναρχικών, προσπάθησε να δώσει πολιτικό τόνο στην κηδεία φωνάζοντας το σύνθημα “ένας στο χώμα χιλιάδες στον αγώνα”, χωρίς όμως κανένας από τους 4000 περίπου παρευρισκόμενους να ανταποκριθή σε αυτό. Η Σταματίνα Κανελλοπούλου, κόρη εστιάτορα έμενε τον τελευταίο καιρό με το μνηστήρα της στο Περιστέρι. Ο μνηστήρας της Κανελλοπούλου που παραβρισκόταν στην κηδεία δήλωσε στους δημοσιογράφους ότι “τα ματ χτύπησαν πολλές φορές με τα γκλομπς τη Σταματίνα”»¹⁵⁷. Η περιγραφή που δίνει η *Βραδυνή*, είναι σαφώς διαφορετική από εκείνη της *Ελευθεροτυπίας* που παραθέσαμε άνωθεν, πέρα από την από-πολιτικοποίηση της σκηνής της κηδείας, δίνει έμφαση σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του θύματος, τα οποία πιθανότατα θα συγκινήσουν το δεξιό ακροατήριο (της εφημερίδας). Συγκεκριμένα χρησιμοποιείται η ιδιότητά της ως *κόρη* εστιάτορα (δηλαδή ενός κοινωνικού φαινότυπου της μικρομεσαίας τάξης) και επίσης μοιάζει να είναι «εύτακτη» καθώς ζει με τον μνηστήρα της. Παρ’ όλ’ αυτά, και στις δύο περιγραφικές εικόνες της κηδείας από τις πολιτικά αντίπαλες εφημερίδες, υπάρχει το κοινό σημείο, της συμπόνιας. Για την ακρίβεια, επιχειρούν από διαφορετικές κατευθύνσεις να προκαλέσουν την συγκίνηση στον αναγνώστη και αυτό μοιάζει να επιτυγχάνεται.

Η επιτυχία αυτή βασίζεται στο γεγονός της αθωότητας. Και μάλιστα στην πλήρη αθωότητα. Η αθωότητα μπορεί να εννοιολογηθεί ευρύτερα στο πλαίσιο των

¹⁵⁶ *Βραδυνή*, 18/11/1980, τίτλος «Κλινικώς νεκρός ο Κύπριος φοιτητής», σ. 6.

¹⁵⁷ *Βραδυνή*, 18/11/1980, σ. 7.

κοινωνικών συγκρούσεων, υποδηλώνοντας όχι μόνο την ιδιότητα του μη εμπλεκόμενου αλλά και την απουσία αδικήματος. Δηλαδή, όχι μόνο το θύμα είναι αθώο με την έννοια ότι είναι δεν λειτουργεί ως συμμετέτοχος, αλλά είναι επίσης αθώο με την έννοια ότι δεν έχει κάνει τίποτα κακό ή δεν έχει κάνει κάτι που να προκαλεί ή να αξίζει τη θυματοποίησή του. Έχοντας κατά νου, ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αντλούν, βασίζονται και ενισχύουν το δίπολο αθώο θύμα/κακός δράστης όσον αφορά την πολιτική θυματοποίηση, "κατατάσσοντας όλες τις καταστάσεις σε μία διχοτομία μεταξύ του καλού και του κακού"¹⁵⁸, το χαρακτηριστικό της αθωότητας συμβάλλει στην διαίρεση του επεισοδίου της θυματοποίησης σε δύο αντίθετες και διακριτές πλευρές και επιβεβαιώνει ηθικά την πλευρά του θύματος ως την καλή και δίκαιη. Στις δύο περιπτώσεις που εξετάσαμε μόλις, τα θύματα αναγνωρίζονται ως θύματα γιατί τα χαρακτηριστικά τους και οι μαρτυρίες που προκύπτουν, ενέχουν χαρακτηριστικά αθωότητας. Δηλαδή έτσι τους αντιλαμβάνονται ο Τύπος και οι σχολιαστές. Δεν υπάρχει κανένα χαρακτηριστικό που να μπορεί να αμφισβητήσει την αθωότητα αυτή. Όχι όμως επειδή είναι κάποια αντικειμενική αλήθεια, αλλά επειδή εξυπηρετούν και τα δύο αντίθετα αφηγήματα εξίσου ικανοποιητικά. Το αφήγημα του δεξιού ακροατηρίου «χρεώνει» τις δολοφονίες στην δράση των εξτρεμιστών που κατηλεύονται την επέτειο του Πολυτεχνείου και προκαλούν επεισόδια που μπορούν να πάρουν τέτοια έκταση. Το αριστερό αφήγημα, στηλιτεύοντας τον εσωτερικό αντίπαλο αρχικά, οικειοποιείται τα θύματα μιας και είναι θύματα της κρατικής καταστολής, η οποία ακόμη δεν έχει αποτινάξει συνήθειες περασμένων ετών. Όπως φάνηκε και στην ανακοίνωση της κομματικής οργάνωσης Περιστερίου του ΚΚΕ εσωτερικού, στο οποίο ανήκε η Κανελλοπούλου, η μνημόνευση των νεκρών του Πολυτεχνείου και η σύνδεσή της με αυτούς, μοιάζει να είναι μία επένδυση στην ιδεολογία του θύματος¹⁵⁹. Η ιδεολογία, εξάλλου, είναι ταυτόχρονα λόγος και κοινωνική πρακτική που βασίζεται σε μία συνεκτική δομή που εκπληρώνει μία λειτουργία νομιμοποίησης και γίνεται επίσης ένα μέσο που επιτρέπει στα άτομα να καθορίσουν τη σχέση τους με τον κόσμο. Υπό αυτή την έννοια, η *ρεβάνς των ηττημένων* (του Εμφυλίου), μοιάζει να εγκολπώνει την θυματική ιδεολογία, προκειμένου να παράξει, αξιακά και ηθικά, θετικές αναγνώσεις του μετεμφυλιακού τραύματος και κατ'επέκταση να δικαιωθεί πολιτικά στα πλαίσια

¹⁵⁸ S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*, ό.π.

¹⁵⁹ J. Sayah, "La victime et les mutations du droit de la responsabilité", στο E. Bogalska-Martin *Victimes du present, victimes du passe*, L' Harmattan, Paris, 2004, σ.136.

της δημοκρατικής Μεταπολίτευσης. Τέλος, άξιο λόγου είναι η εμφάνιση των εμμέσων θυμάτων (άμεσων συγγενών) στις εφημερίδες και των δύο πολιτικών πόλων. Η εμφάνιση των μαρτυριών τους στον Τύπο, και η ορατότητα που αποκτά η θλίψη για τον θάνατο, μαρτυρά ότι υπήρχε γόνιμο έδαφος να ακουστεί η εμπειρία τους ως (έμμεσα) θύματα. Το τελευταίο είναι και ένας δείκτης που χρησιμοποιεί η μελέτη αυτή, ώστε να «μετρά» την αναγνώριση που τυγχάνει το εκάστοτε θύμα που εξετάζεται εδώ.

3.1.5. Σύνοψη

Η πρώτη περίοδος στη δική μας περιοδολόγηση αποτέλεσε την πύλη εισόδου της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα και το διαβατήριο της (θετικής) υποδοχής που έλαβε από το κοινωνικό σύνολο τα επόμενα χρόνια. Αναζητώντας το αποτύπωμα των θυμάτων, μάς αποκαλύφθηκε η παράξενη συμβίωση της ελληνικής κοινωνίας με την τρομοκρατική δράση, εφόσον τα θύματα αποτέλεσαν ομοιώματα ενός «ένοπλου» ξεκαθαρίσματος με το παρελθόν. Η ιδιότητα (agency) τους, κρίθηκε ηθικά ένοχη και η δυαδική σχέση μεταξύ δραστών και θυμάτων είχε ως νικητές τους πρώτους, οι οποίοι ερμηνεύθηκαν ως φορείς μιας επανορθωτικής δικαιοσύνης, την οποία δεν μπορούσε να απονείμει το Κράτος. Το περίφημο «κοινό περί δικαίου αίσθημα» ικανοποιήθηκε με την θυματοποίηση ατόμων που η ιδιότητά τους ήταν προβολή δομών, οι οποίες ευθύνονταν για το τραυματικό παρελθόν. Ως εκ τούτου, υπάρχουν ενδείξεις ότι τα θύματα της τρομοκρατίας αυτής της περιόδου θεωρήθηκαν ένοχα, από ένα μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης. Στερήθηκαν κάθε συμπόνιας που θα είχαν ως θύματα δολοφονίας, δηλαδή την δικαίωση του νεκρού, ακόμα και του νεκρού αντιπάλου, επειδή εκτιμήθηκε ότι είχαν προκαλέσει ανεπανόρθωτες βλάβες και πληγές στο κοινωνικό σώμα, από αυτήν που υπέστησαν. Τα άτομα – θύματα, λοιπόν, αναδείχτηκαν ως θύτες, ως οι υπεύθυνοι της παρελθούσας θυματοποίησης, που ερέθιζαν τη συλλογική ηθική και έτσι η δολοφονία τους ήταν μία άτυπη εκδίκηση των δεινών του παρελθόντος.

Επιπλέον, η ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας των θυμάτων της αστυνομικής βίας, μας υποδεικνύει ότι, τη δεδομένη χρονική περίοδο, απουσίαζε η κοινωνική εμπιστοσύνη προς την νεότευκτη Δημοκρατία εξαιτίας του βεβαρημένου ιστορικού

παρελθόντος. Όπως επισημαίνει ο Δεμερτζής, στην ανάλυση του για την εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα, «η εμπιστοσύνη είναι ένα συναίσθημα που αναπτύσσεται σωρευτικά και σε μακροχρόνια βάση, στηρίζεται στη μνήμη του παρελθόντος και στις προσυλλήψεις του μέλλοντος. [...] Κάθε φορά βεβαίως, ως κοινωνικό συναίσθημα η εμπιστοσύνη φορτίζεται από διαφορετική ‘συγκινησιακή ενέργεια’. Ως ‘συγκινησιακή ενέργεια’ μπορεί να ορισθεί η ετοιμότητα δράσης που μπορεί να συμβολιστεί με ένα συνεχές, το ένα άκρο του οποίου ξεκινά από την ενθουσιώδη επένδυση στο αντικείμενο και το άλλο καταλήγει στην αρνητική απάθεια. Οπότε, γίνεται λόγος για τη συναισθηματική κλίμακα εμπιστοσύνης-δυσπιστίας»¹⁶⁰.

Με αυτή τη λογική, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως σε αυστηρή συνάρτηση με τα θύματα που παρουσιάσαμε ως τώρα, τα θύματα τρομοκρατίας δεν προκαλούν συγκινησιακή φόρτιση στο κοινωνικό σώμα, καθώς ερμηνεύθηκαν ως *ένοχα* εξαιτίας της συμμετοχής τους σε μία *ένοχη δομή*. Παράλληλα, οι νωπές μνήμες από την εξέγερση του Πολυτεχνείου και τα θύματα¹⁶¹ που δημιούργησε η καταστολή της από το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, δεν άφησε χώρο στην ανάδυση νέων θυματικών ιδεοτύπων, εφόσον στη συλλογική μνήμη της Μεταπολίτευσης (τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια) ενσωματώθηκε η μνήμη των θυμάτων του Πολυτεχνείου ως καταστατική αφετηρία της μεταπολιτευτικής Δημοκρατίας.

¹⁶⁰ Ν. Δεμερτζής, «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 2006, 39-67.

¹⁶¹ Α. Καλλιβερέτας, «Το ζήτημα των θυμάτων: νεκροί και τραυματίες» στο *Πολυτεχνείο 1973: η φοιτητική εξέγερση*, Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Βούλγαρης και Σ. Ριζάς (Επιμ.), Έκδοση της εφημερίδας το Βήμα 2023.

Κεφάλαιο Τέταρτο. Σκανδαλισμός και θύματα: η δεύτερη ζωή του παρελθόντος 1981 - 1992

4.1.1. Εισαγόμενη τρομοκρατία και «ένοχο» θύμα

Λίγους μήνες πριν τις σημαδιακές εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1981, έλαβε χώρα μία καινοφανή για τα ελληνικά δεδομένα τρομοκρατική επίθεση. Στις 22 Αυγούστου στις 11.15 μ.μ., στον Πειραιά (περιοχή της Τρούμπας) δύο ένοπλοι εισήλθαν στο τουριστικό γραφείο της Ευγενίας Αγγελικούση. Στον χώρο βρίσκονταν η ιδιοκτήτρια του γραφείου, Αγγελικούση, ο υπάλληλος της Δημήτρης Μαλατάντης, η κόρη της Αγγελικούση που βοηθούσε περιστασιακά στο γραφείο, μία ακόμη υπάλληλος του λογιστηρίου και ένας πελάτης. Οι ένοπλοι πυροβολούν προς τους παρευρισκόμενους, εκτός της υπαλλήλου του λογιστηρίου που βρισκόταν εκείνη τη στιγμή στο πατάρι του γραφείου. Από τις σφαίρες γλιτώνει η κόρη της ιδιοκτήτριας, η οποία όπως θα πει αργότερα «πυροβολήθηκα αλλά η σφαίρα δεν με πέτυχε»¹, όμως οι υπόλοιποι τρεις δέχτηκαν σφαίρες στο στήθος αλλά και στο κεφάλι. Φεύγοντας οι ένοπλοι, τοποθέτησαν βόμβα κάτω από μία πολυθρόνα στην είσοδο του γραφείου, η οποία εξερράγη λίγα δευτερόλεπτα μετά. Από τους πυροβολισμούς, η Αγγελικούση και ο Μαλατάντης έχασαν τη ζωή τους, ενώ ο πελάτης αν και δέχτηκε τρεις σφαίρες στο στήθος, τα τραύματά του δεν επέφεραν τον θάνατο. Από την έκρηξη της βόμβας και το οστικό κύμα που προκλήθηκε, τραυματίστηκαν εκατόν επτά άτομα² που βρίσκονταν περίξ του γραφείου, είτε περαστικοί, είτε σε διπλανά μαγαζιά, μιας και το σημείο ήταν πολυσύχναστο. Από τους τραυματίες οι περισσότεροι μεταφέρθηκαν στο Τζάνειο Νοσοκομείο, στο ΚΑΤ αλλά και στο Σταθμό Πρώτων Βοηθειών στον Πειραιά.

Ο Τύπος υποδέχθηκε την είδηση με αμφίσημο τρόπο. Αν και η είδηση δείχνει να σοκάρει, εξαιτίας των πολλών τραυματιών, ταυτόχρονα οι δολοφονίες συνδέονται με αίτια που «βαραίνουν» το θύμα και την ιδιοκτήτρια Αγγελικούση: «ΥΠΟΠΤΟ

¹ *Ελευθεροτυπία*, 24/7/1981, σ.9, τίτλος «Είδα πώς εκτέλεσαν την μητέρα μου».

² *Ελευθεροτυπία*, 24/7/1981, σ.9.

ΜΑΚΕΛΕΙΟ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ»³, «ΛΑΘΡΕΜΠΟΡΙΟ ΟΠΛΩΝ Ή ΔΟΥΛΕΜΠΟΡΙΟ ΝΑΥΤΙΚΩΝ; 2 ΟΙ ΕΚΤΕΛΕΣΤΕΣ- ΚΑΤΑΖΗΤΕΙΤΑΙ ΜΑΡΟΚΙΝΟΣ», «ΕΠΙΘΕΣΗ “ΚΟΜΜΑΝΤΟΣ”⁴ Ή ΠΑΛΙΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ», «ΤΡΟΜΟΣ ΚΑΙ ΒΙΑ ΠΑΓΩΝΟΥΝ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ/Δουλεμπόριο έγχρωμων ή λαθρεμπόριο όπλων τα κίνητρα της μαφιόζικης επιδρομής/ Εκκαθάρισι λογαριασμών το μακελλειό στο λιμάνι»⁵. Χωρίς ακόμη να υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με τα αίτια της επίθεσης, οι εφημερίδες, ανεξαρτήτως πολιτικού φάσματος, προβαίνουν σε εικτολογίες, οι οποίες στον πυρήνα των αιτιάσεων τοποθετούν το θύμα. Βέβαια, εδώ δεν υποστηρίζουμε ότι κατείχαν συγκεκριμένες πληροφορίες, αλλά ούτε και ότι εμπρόθετα επιθυμούσαν να κατηγορήσουν το θύμα. Μοιάζει περισσότερο για μια προσπάθεια εκλογίκευσης ενός συμβάντος που αφενός δεν μπορεί με κάποιο τρόπο να δικαιολογηθεί, σε αντίθεση με τα προηγούμενα -διαφορετικού τύπου- τρομοκρατικά χτυπήματα της «ενδογενούς» τρομοκρατίας και αφετέρου η βάνανση και απροσδόκητη φύση του, «οφείλει» να έχει μια αιτία, γιατί διαφορετικά ο κίνδυνος της επανάληψής του θα ήταν πηγή αγωνίας για το κοινωνικό σύνολο.

Η είδηση, λοιπόν, μεταδίδεται πάνω σε δύο πυλώνες. Ο πρώτος χαρακτηρίζει το έγκλημα ως «γκανγκστερικό»⁶ και το εντάσσει στα πλαίσια ενός «διεθνούς ξεκαθαρίσματος λογαριασμών»⁷ και ο δεύτερος επικεντρώνεται στις μαρτυρίες των αυτοπτών μαρτύρων, οι οποίοι μέσα από τα νοσοκομεία προσπαθούν να περιγράψουν τη στιγμή της επίθεσης. Στις μαρτυρίες περιγράφονται σχηματικά οι εικόνες με τις οποίες βρέθηκαν αντιμέτωποι «Ήμουν στο διπλανό γραφείο που είχα πάει να πάρω το φυλλάδιο μου. Άκουσα τους πυροβολισμούς. Μου φάνηκε πως τα πιστόλια πρέπει ναχαν σιγαστήρα. Πετάχτηκα έξω εγώ και οι άλλοι. Είδαμε δύο να απομακρύνονται. Ήταν μελαμψοί γι’ αυτό μπορώ να πάρω όρκο. Κράταγαν ένα αυτόματο. Μπήκαν σε ένα αμάξι μουσταρδί και έφυγαν με φοβερή ταχύτητα. Τρέξαμε στο γραφείο. Ένας μεσήλικας στην μέση ξαπλωμένος μέσα σε λίμνη αίματος. Πιο πέρα ένας άλλος άνδρας, κουλουριασμένος, δεν κουνιόταν καθόλου. Μόνο κάπου κάπου έβγαζε κάτι

³ *Ελευθεροτυπία*, 23/7/1981, πρωτοσέλιδο.

⁴ *Τα Νέα*, 23/7/1981, πρωτοσέλιδο.

⁵ *Βραδυνή*, 23/7/1981, πρωτοσέλιδο.

⁶ *Ελευθεροτυπία*, 23/7/1981, σ.8.

⁷ *Ελευθεροτυπία*, 24/7/1981, πρωτοσέλιδο, τίτλος «ΔΙΕΘΝΗΣ ΜΑΦΙΑ χτυπάει τώρα στον Πειραιά».

βογγητά. Του μιλήσαμε αλλά δεν απαντούσε. Την ώρα που προσπαθούσαμε να τον μεταφέρουμε έξω για να τον πάμε στο νοσοκομείο ήρθαν οι άντρες της αστυνομίας και μας απομάκρυναν. Κλείσαν τις πόρτες. Εμείς μείναμε απέξω και κοιτάζαμε. Δεν πέρασε πολύς χρόνος και μια φοβερή έκρηξη ακούστηκε. Οι τζαμαρίες έγιναν κομμάτια. Τα τζάμια έπεφταν βροχή γύρω μας. Κομμάτια με χτύπησαν στα χέρια και στα πόδια με αποτέλεσμα να τραυματιστώ»⁸. Ένας άλλος μάρτυρας αναφέρει ότι η αιτία του τραυματισμού του ήταν ο πανικός που προκλήθηκε από την έκρηξη της βόμβας «Η έκρηξη ήταν φοβερή. Τζάμια σαν μαχαίρια εκσφενδονιζόταν προς όλες τις κατευθύνσεις. Το πόσο τρομερή ήταν μια έκρηξη φαίνεται και από το γεγονός ότι η τσάντα που κρατούσα και που ήταν βαριά βρέθηκε 50 και πλέον μέτρα μακρύτερα από το σημείο που βρισκόμουν εγώ [...] Πήγαινα στην τράπεζα που είναι πιο κάτω. Περνώντας μπροστά από το γραφείο είδα κόσμο μαζεμένο. Έκανα να πλησιάσω. Και τότε ακούστηκε φοβερή έκρηξη. Άνθρωποι έπεσαν πάνω μου και με έριξαν κάτω. Με ποδοπάτησαν με αποτέλεσμα να τραυματιστώ»⁹.

Αυτές οι σκηνές δεν ήταν γνώριμες για την ελληνική κοινωνία. Τα προηγούμενα τρομοκρατικά χτυπήματα, δεν είχαν λάβει τέτοια έκταση, εξαιτίας του διαφορετικού τρόπου επίθεσης των δραστών. Όμως τώρα οι συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης δεν έμειναν στα στενά όρια της επαφής θύματος και δράστη, αλλά επεκτάθηκαν στην ρουτίνα της γειτονιάς «η άνεση των δραστών ήταν κάτι το τρομερό. Η κίνηση τους μελετημένες. Ύστερα δημιουργήθηκε πανικός και χάος. Ήταν φρικτό να βλέπεις ανθρώπους με τρύπες στο στήθος να τρέχουν μες στο δρόμο ζητώντας αυτοκίνητο να τους πάει στο νοσοκομείο»¹⁰. Οι πρωτόγνωρες εικόνες αποτυπώνονται επίσης και στην ακόλουθη μαρτυρία «καθόμουν στο καφενείο, που είναι λίγο μακρύτερα από το

⁸ *Ελευθεροτυπία*, 23/7/1981, σ.8, τίτλος ρεπορτάζ «Νοσοκομείο πολέμου θύμιζε το Τζάνειο». Στο ίδιο φύλλο, με τίτλο «Αιφνιδιασμός», «Ήμουν δίπλα στο μαγαζί, για να βγάλω ναυτικό φυλλάδιο. Ακούω πυροβολισμούς και πετάγομαι έξω. Βλέπω δύο μελαμψούς, που φορούσαν καπέλλα και στολές εκστρατείας να μπαίνουν σε ένα κίτρινο αυτοκίνητο. Ο ένας απ' αυτούς κρατούσε μαύρο αυτόματο. Μπροστά στο αυτοκίνητο τους είχε σταματήσει ένα ταξί, αλλά ο ταξιτζής φοβήθηκε, φαίνεται κι έφυγε. Μπήκα μέσα στο ταξιδιωτικό γραφείο. Ένας άντρας παχύς κάτω σε μια λίμνη αίματος. Ένας άλλος, με μια τρύπα στο στήθος, φώναζε απεγνωσμένα. Σε 7 - 10 λεπτά έσκασε η βόμβα. Έτσι τραυματίστηκαν δεκάδες άνθρωποι, που τρέξανε να βοηθήσουν τους χτυπημένους». Βλέπε επίσης *Τα Νέα*, 23/7/1981, σ. 3, τίτλος «Το πεζοδρόμιο γέμισε με αίματα και ξαπλωμένα κορμιά».

⁹ *Ελευθεροτυπία*, 23/7/1981, σ. 8.

¹⁰ Στο ίδιο.

γραφείο. Άκουσα πιστολιές. Σηκώθηκα και πήγα προς το γραφείο όπου άρχισαν να μαζεύονται κι άλλοι. Μπαίνω μέσα, βλέπω έναν άντρα ξαπλωμένο μέσα σε αίματα. Προχωρώ και πίσω από μια τζαμαρία πεσμένη στο δάπεδο μια γυναίκα. Ταχασα. Έμεινα να κοιτάζω, μην ξέροντας τι να κάνω. Όλα μετά έγιναν πολύ γρήγορα. Ακούστηκε τρομακτική έκρηξη. Από ένστικτο έδωσα βουτιά. Η τζαμαρία μπροστά μου έγινε κομμάτια. Ένα κομμάτι τζάμι με χτύπησε στο κεφάλι και έτσι τραυματίστηκα»¹¹.

Η βανουσότητα της επίθεσης αποτυπώνεται με διττό τρόπο, στην μαρτυρία που έδωσε την επόμενη ημέρα η κόρη της Αγγελικούση. Η κόρη του θύματος ενώ περιγράφει την σκηνή της επίθεσης ως παρευρισκόμενη στον χώρο, ταυτόχρονα, και πρέπει να τονιστεί εδώ, είναι παρούσα στη δολοφονία της μητέρας της: «Μπήκαν μέσα στο γραφείο γρήγορα - γρήγορα. Στάθηκαν όρθιοι στην αριστερή πλευρά. Εγώ, όπως και ο Μαλατάντης, νομίσαμε ότι ήταν πελάτες. Είχαν βλέπετε καμουφλαρισμένα τα όπλα τους. Ο ένας με ένα χάρτινο τρίγωνο και ο άλλος σκεπασμένο με μια μαύρη, πλαστική σακούλα με χρυσά γράμματα στη φίρμα. Ο Μαλατάντης είχε σηκωθεί όρθιος, για να ξεμουδιάσει. Με επαγγελματική συνήθεια ρώτησε τους δύο “Ορίστε;”. Ο ένας από τους δύο τον πυροβόλησε, ξεσκεπάζοντας ένα αυτόματο που είχε σκεπασμένο με τη σακούλα. Την ίδια στιγμή ο άλλος, κάνοντας μερικά βήματα πυροβόλησε τη μητέρα που καθόταν στο γραφείο και τον Γιάννη Βλάχο¹², ο οποίος καθόταν σε μια πολυθρόνα, δίπλα στη μητέρα. Το αυτόματο που κρατούσε ο ένας ήταν πτυσσόμενο. Αμέσως μόλις το ξεσκεπάσε, το “άνοιξε” τραβώντας επιδέξια και αστραπιαία τα δύο άκρα. Το αυτόματο στράφηκε εναντίον μας. Πυροβολήθηκα, αλλά η σφαίρα δεν με πέτυχε. Ένας αξιωματικός της αστυνομίας είπε ότι πρόκειται για νέου τύπου αυτόματο όπλο. Μόλις άρχισε το πιστολίδι, έτρεξα αμέσως στο πατάρι, γιατί μια λογίστρια είχε πάθει υστερία και ξεφώνιζε τρομερά! Τους είδα από κει να βάζουν την μπόμπα κάτω από μια

¹¹ *Ελευθεροτυπία*, 23/7/1981, σ.9, τίτλος «Σώθηκε με μια βουτιά».

¹² 24/7/1981, *Τα Νέα*, σ. 3, μαρτυρία Ιωάννη Βλάχου «Ηρθα από το εμιράτο του Ντουμπαί του Περσικού Κόλπου όπου ασχολούμαι με ναυτιλιακές επιχειρήσεις. Θα καθόμουν στην Ελλάδα μια εβδομάδα και στις 31 του μήνα θα έφευγα στην Ιταλία. Στο διάστημα της εβδομάδας αυτής, ήθελα να κάνω κρουαζιέρα με γιοτ και πήγα στο γραφείο ταξιδίων, όπου έγινε η επιδρομή. Διαπραγματεύτηκα την ενοικίαση του κότερου και όταν ετοιμαζόμουν να φύγω μπήκε ο δράστης με ένα μακρύκαννο όπλο και πυροβόλησε την Αγγελικούση που ήταν αριστερά, εμένα που ήμουν δεξιά και έναν άλλον κύριο. Εγώ τραυματίστηκα στο στήθος, έπεσα κάτω και βγήκα συρόμενος από το γραφείο. Φαίνεται ότι μετά έχω έχασα για λίγο τις αισθήσεις μου»

πολυθρόνα. Μέχρι να κατέβω και να συνειδητοποιήσω την κατάσταση η μπόμπα εξερράγη προκαλώντας μια αληθινή κόλαση!»¹³.

Η ιδιωτική/προσωπική μαρτυρία της κόρης της Αγγελικούση παρ' όλη την τραγικότητα, στοιβάζεται στο περιθώριο εκτενών ρεπορτάζ που προσπαθούν να *ρίξουν φως στα αίτια της επίθεσης*. Τα σημαινόμενα που προκύπτουν από τις μαρτυρίες των τραυματιών και της κόρης του θύματος που είδε ιδίως όμμασι τη δολοφονία της μητέρας της, φαίνεται να χάνουν την σημασία τους τις επόμενες ημέρες της επίθεσης καθώς η αρθρογραφία και ο σκανδαλισμός γύρω από το συμβάν επικεντρώνεται σε σενάρια που πιθανώς θα δικαιολογούσαν όχι μόνο την επίθεση αλλά και τη σκληρότητά της. Έτσι τα αίτια «αναζητήθηκαν» στο ίδιο το θύμα, την ιδιοκτήτρια του ταξιδιωτικού πρακτορείου, Αγγελικούση, η οποία παρουσιάζεται να έχει σχέσεις με κυκλώματα διακίνησης αλλοδαπών εργατών σε ελληνόκτητα εμπορικά πλοία. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ, οι ναυτικοί-εργάτες, είναι θύματα «δουλεμπορίου»¹⁴, καθώς οι αμοιβές τους είναι πολύ μικρές, και σε κάποιες περιπτώσεις φτάνουν να είναι και ανύπαρκτες¹⁵.

Γίνεται λόγος για σύγχρονους «σκλάβους»¹⁶ και «πειρατές» και η διπλή δολοφονία, της Αγγελικούση και του υπαλλήλου της, συνδέεται όλο και περισσότερο με την *παραβατική επαγγελματική συμπεριφορά* της ιδιοκτήτριας και του γραφείου της εν γένει. Το «ξεκαθάρισμα λογαριασμών» ως κοινώς αποδεκτή αιτία εμφανίζεται μάλιστα ως συμπέρασμα, τρεις μέρες μετά: «ΑΝΘΡΩΠΟΙ των βρωμερών κυκλωμάτων

¹³ *Ελευθεροτυπία*, 24/7/1981, σ.9, τίτλος «Είδα πώς εκτέλεσαν την μητέρα μου».

Επίσης, *Τα Νέα*, 24/7/1981, σ. 3, τίτλος «Είδα να εκτελούν την μητέρα μου».

¹⁴ *Βραδυνή*, 27/7/1981, σ.7, τίτλος «Κυκλώματα παρανομίας πίσω απ'τον πλαμό και την κίνησι ενός μεγάλου λιμανιού».

¹⁵ *Ελευθεροτυπία*, 24/7/1981, σ.9, ρεπορτάζ Γιάννης Κανελλάκης, τίτλος «Προειδοποιήσεις για εκδίκηση και από αλλοδαπούς».

¹⁶ *Τα Νέα*, 27/7/1981, σ.3 τίτλος, «Παζάρια σκλάβων και ναυτοπειρατές», «το κύκλωμα λειτουργεί ως εξής: ο ξένος ναυτικός που θέλει να έρθει στην Ελλάδα για να βρει δουλειά σε κάποιο καράβι ειδοποιεί ένα από τα ναυτιλιακά πρακτορεία του Πειραιά και την ημερομηνία της άφιξης του. Ο πράκτορας πάει στο αεροδρόμιο και καταθέτει στην Υπηρεσία Αλλοδαπών μια δήλωση του Ν.105 ότι είναι υπεύθυνος αυτός για την παραμονή του ξένου ναυτικού στον Πειραιά, τον πάει σε ένα από τα 55 φθηνά και βρώμικα ξενοδοχεία του Πειραιά που λειτουργούν του παίρνει 1500 δολάρια για να του βρει μια θέση σε πλοίο και τον αφήνει να περιμένει. Ρωτήσαμε πολλούς ξένους ναυτικούς γιατί δεν πάνε μόνοι τους οι ναυτιλιακές εταιρείες να ζητήσουν δουλειά. Μας είπαν ότι όποτε πήγαν μόνοι τους σε εταιρείες τους είπαν ότι δεν κάνουν προσλήψεις ναυτικών. Από την έρευνα που κάναμε διαπιστώσαμε ότι οι αρχιπλοίαρχοι στις περισσότερες εταιρείες έχουν επιβάλει το δικό τους “βέτο” στις εταιρείες και κάθε πρόσληψη πληρωμάτων γίνεται μέσω αυτών των ιδίων και των ναυτικών πρακτόρων. Για κάθε πρόσληψη, ο αρχιπλοίαρχος μιας εταιρείας παίρνει τη σχετική “μίζα” από τον ναυτικό πράκτορα».

ναυτοπειρατίας, ναυταπάτης και δουλεμπορίου, ήταν οι μελαψοί δολοφόνοι της Αγγελικούση και του στενού της συνεργάτη. Και μάλιστα όχι μόνο εκτελεστές συγκεκριμένων προσώπων, αλλά εκφραστές του αδυσώπητου νόμου που κυριαρχεί στη συμπεριφορά αυτών των κυκλωμάτων. Δηλαδή, οι δολοφόνοι, πιθανόν, ήθελαν με τον τρόπο αυτό να προειδοποιήσουν τους “εφοπλιστές”, που στην πραγματικότητα είναι πειρατές και δουλέμποροι, ότι δεν μπορεί ο κύκλος να “διευρύνεται” και να αμφισβητείται ατιμώρητα το μονοπώλιο και η ισχύς των αναγνωρισμένων ήδη κυκλωμάτων». Μάλιστα, σε αυτό το συμπέρασμα αλλά με πιο κομπό τρόπο κατέληξε και η Γενική Ασφάλεια Πειραιώς, η οποία με ανακοίνωσή της υποστήριξε ότι «η δολοφονική επίθεση έγινε με τη μέθοδο της Μαφίας και επίτηδες οι δράστες επέλεξαν αυτήν την ώρα της πολυκοσμίας στην περιοχή γιατί τους χρειαζόνταν ένα “θέατρο” με πολλούς θεατές!»¹⁷.

Όπως είναι σαφές, η θυματική ταυτότητα των δύο δολοφονημένων, έχει ήδη σπλωθεί. Είναι θύματα επειδή το προκάλεσαν με την συμμετοχή τους σε κάτι ηθικά και ποινικά κολάσιμο. Σύμφωνα με τα προαναφερθέντα σενάρια που κατακλύζουν τον Τύπο, μπορούμε να με βεβαιότητα να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι η εικόνα που σχηματίζεται για τα θύματα είναι αρνητική, έχοντας όμως ακόμη ένα επιβαρυντικό στοιχείο, δηλαδή την θυματοποίηση των ναυτικών που βρίσκονται υπό καθεστώς εκμετάλλευσης. Οι όροι «σκλάβου» και «πειρατές» δεν είναι κάτι άλλο από την μεταγραφή των όρων «θύματα- θύτες». Η θυματοποίηση των ναυτικών καταλαμβάνει μεγαλύτερο χώρο στα ρεπορτάζ και εμπεριέχει αυξημένο συναισθηματικό φορτίο, με συνέπεια την αναστροφή των ταυτοτήτων των θυμάτων. Προς επίρρωση αυτού, αρκεί να τονιστούν εδώ δύο σημεία. Ο υπάλληλος του ταξιδιωτικού γραφείου Μαλατάντης δεν «κερδίζει» καμία αναφορά στις σελίδες των εφημερίδων. Στενά συνδεδεμένος με την εργοδότηριά του, παρασύρεται υπό το βάρος των «κατηγοριών» που βαραίνουν τη συνολική λειτουργία της επιχείρησης και έτσι δεν υπάρχει καμία αναφορά στον ίδιο, πέραν της μαρτυρίας της συζύγου του την πρώτη ημέρα της είδησης. Η σύζυγος του θύματος βέβαια στέκεται περισσότερο στην αγωνία της για την δολοφονία, ενώ ο άνθρωπος της εφημερίδας που επικοινωνήσε μαζί της, στάθηκε στο ποιόν της δουλειάς του θύματος προσπαθώντας να αντλήσει πληροφορίες που θα ταίριαζαν στο υπό

¹⁷ *Τα Νέα*, 25/7/1981, πρωτοσέλιδο «ΠΕΙΡΑΤΕΣ-ΔΟΥΛΕΜΠΟΡΟΙ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΟ ΜΑΚΕΛΕΙΟ».

κατασκευή σενάριο σχετικά με τα αίτια της δολοφονίας¹⁸. Επιπλέον, οι συγγενείς της Αγγελικούση την ημέρα της κηδείας της, εμφανίζονται από τον Τύπο ως επιθετικοί: «μάταια οι δημοσιογράφοι προσπάθησαν να πάρουν μερικά λόγια από τους συγγενείς της νεκρής. Κοφτές απαντήσεις νεύρα και κάπου κάπου μια απειλή. “Είσαστε άσχετοι εσείς οι δημοσιογράφοι. Ότι θέλετε γράφετε”, λέει η κόρη της νεκρής “η μητέρα μου” συνεχίζει “ήταν άξια και δούλευε τίμια. Για όσα γράψατε εναντίον της θα λογοδοτήσετε στη δικαιοσύνη». Ο διάλογος των δημοσιογράφων και της κόρης (Μαρία Ασπιώτη) είναι ενδεικτικός για το κλίμα των ημερών:

«-Πείτε μας κάτι κ. Ασπιώτη που να δείχνει ότι η μητέρα σας ήταν άσχετη με τα όσα της καταλογίζουν σήμερα οι εφημερίδες και θα το γράψουμε αμέσως.
- Δεν χρειάζεται θα σας τα πει ο δικηγόρος μας»¹⁹.

Ο σχολιασμός του διαλόγου από την ίδια την εφημερίδα φωτίζει καλύτερα την εχθρική αντιμετώπιση του θύματος: «Όσο και αν ο πόνος για τον χαμό του αγαπημένου προσώπου δεν αφήνει περιθώρια ορθής κρίσεως, οι συγγενείς της Ευγ. Αγγελικούση δεν κατάφεραν να πείσουν τις δημοσιογράφους ότι είναι δυνατόν ένα αθώο και έξω από ύποπτα κυκλώματα άτομο να δολοφονείται και στη συνέχεια να καταστρέφεται η επαγγελματική του στέγη από βόμβα!»²⁰. Προκύπτει λοιπόν, ότι η εικονογραφία του συμβάντος, είναι μια άτυπη αναπαράσταση μίας ποινικής δίκης, όπου το θύμα βρίσκεται στη θέση του κατηγορούμενου και εγκαλείται να δώσει απαντήσεις για τα ηθικά του παραπτώματα ενώπιον των δικαστών, δηλαδή ενώπιον της κοινής γνώμης. Εξάλλου ο σκανδαλισμός γύρω από το συμβάν δεν αφορά την διπλή δολοφονία αλλά μετατίθεται στην «μεγάλη εικόνα» η οποία είναι η ύπαρξη ενός κυκλώματος «σκληροπάρου»²¹ που η τρομοκρατική επίθεση *αποκάλυψε*. Στην ουσία, η τρομοκρατική επίθεση δεν κρίνεται ηθικά ως αρνητική αλλά αντίθετα κρίνεται ότι λειτούργησε παραγωγικά καθώς «οι εκτελεστές χτύπησαν την παραναυτιλία»²². Η χρήση των λέξεων «εκτέλεση» και «παραναυτιλία» στην ίδια πρόταση, υπογραμμίζει

¹⁸ *Βραδυνή*, 23/7/1981, σ.3, τίτλος «Θα είμαι τώρα και ο πατέρας των παιδιών μου».

¹⁹ *Βραδυνή*, 24/7/1981, σ.4, τίτλος «Κηδεύτηκαν χθες τα δύο θύματα της άγριας επιδρομής».

²⁰ Στο ίδιο.

²¹ *Τα Νέα*, 28/7/2022, σ. 9, τίτλος «Το μακελειό στον Πειραιά αποκαλύπτει: παζάρια σκλάβων και ναυτοπειρατές».

²² *Τα Νέα*, 25/7/2022, σ. 3.

ακριβώς μία ηθικά νομιμοποιητική πράξη που έρχεται να επανορθώσει κάτι στρεβλό και παράνομο.

Ως εδώ, φαίνεται ότι ο λόγος που συγκροτείται γύρω από τα αίτια της δολοφονίας εδράζεται σε ένα καμβά όπου κυρίαρχο στοιχείο είναι ο περιθωριακός κόσμος, δηλαδή ο υπόκοσμος²³, όπου πληροφορίες φαινομενικά ορθολογικές στιβάζονται η μία πάνω στην άλλη ολοκληρώνοντας ένα παζλ αποδόμησης της θυματικής ταυτότητας των υποκειμένων. Χωρίς απτές αποδείξεις για την σχέση των θυμάτων με τον *υπόκοσμο*, χωρίς συγκεκριμένα στοιχεία ή έστω μαρτυρίες που να αναφέρουν ρητά την σύνδεση του ταξιδιωτικού γραφείου της Αγγελικούση με το *κύκλωμα της παραναυτιλίας*, οι «κατηγορίες» που εξαπολύονται μαζικά από τον Τύπο μοιάζουν να είναι προϊόν μιας φαντασιακής ερμηνείας της πραγματικότητας.

Σαφώς εδώ επιλέγεται ο όρος *φαντασιακός* και όχι *φανταστικός*, καθώς μελετώντας το συγκεκριμένο συμβάν, είχαμε υπόψιν μας την καστοριαδική έννοια του φαντασιακού. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη έννοια το φαντασιακό είναι ένα πλέγμα σημασιών που δημιουργεί κάθε κοινωνία, σημασιών που δίνουν στην κοινωνία και στον κόσμο ένα νόημα. Αυτές οι σημασίες διέπουν όλη τη ζωή της κοινωνίας, ενσαρκώνονται μέσα στους επιμέρους θεσμούς της (όχι μόνο τους επιμέρους όπως τα δικαστήρια αλλά νοείται εδώ ό,τι μέσα στην Ιστορία δεν είναι φυσικό, αλλά προέρχεται από την κοινωνία π.χ γλώσσα, αξίες, κοινωνικές νόρμες), θέτουν ορισμένες βασικές αξίες, δίνουν στην κοινωνία έναν προσανατολισμό και καθορίζουν τι αξίζει και τι ισχύει. Επίσης, σε ένα πιο βαθύ επίπεδο, δίνουν τις βάσεις αυτού που η εκάστοτε κοινωνία θεωρεί ορθολογικό²⁴.

Με την χρήση του καστοριαδικού όρου λοιπόν, εννοούμε εδώ ότι η πρόσληψη της δολοφονίας των δύο θυμάτων άγγιξε τα όρια της ψευδο-ορθολογικότητας, εφόσον η πραγματικότητα, δηλαδή οι πραγματικές αιτίες του συμβάντος, καταγράφηκαν από τον

²³ Βραδυνή, 27/7/1981, σ. 7, τίτλος «Η υπόθεσι Αγγελικούση αποκαλύπτει έναν άλλον Πειραιά», «ΤΟ ΞΕΚΑΘΑΡΙΣΜΑ λογαριασμών που στοίχισε τη ζωή δύο και τον τραυματισμό 107 ανθρώπων, αποκαλύπτει το σκληρό “νόμο” του υποκόσμου που ζει παρασιτικά στο μεγαλύτερο λιμάνι της χώρας μας. Ενός υποκόσμου που κρύβεται πίσω από τεράστια κτίρια και καλοφτιαγμένα γραφεία που κινείται με πολυτελείς λιμουζίνες ο υπόκοσμος αυτός πλασάρει με την ίδια ευκολία όπλα ναρκωτικά και ανθρώπους».

²⁴ Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1981.

Τύπο τις πρώτες ημέρες ως η μόνη και μοναδική αλήθεια. Το αληθές λοιπόν ήταν μόνο το γραπτό μέσο. Αυτή η αληθοφανής καταγραφή δεν στηρίχθηκε βέβαια σε μία εμπρόθετη σπύλωση των θυμάτων. Αυτό που προτείνουμε εδώ ως ερμηνεία είναι κάτι που υποστηρίξαμε προηγουμένως. Η αδυναμία, δηλαδή, εκλογίκευσης του συμβάντος εξαιτίας της έκτασης που έλαβε με τους εκατοντάδες τραυματίες. Η έντονα υπερισχύουσα φαντασιακή λειτουργία, αναπτύχθηκε στην περίπτωση που εξετάζουμε, καθώς το βάνουσο συμβάν «απαιτούσε» μια ξεχωριστή εξήγηση, καθώς άλλες ερμηνείες ήταν αδύνατες.

Τίποτα από τα παραπάνω δεν θα είχε νόημα να καταγραφεί αν τα πραγματικά αίτια του συμβάντος δεν αποκαλύπτονταν έξι μέρες μετά τη γέννηση του. Στις 28 Ιουλίου 1981 το Λαϊκό Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PFLP)²⁵ ανέλαβε με επιστολή του στο διεθνές πρακτορείο Reuters την ευθύνη της επίθεσης στο ταξιδιωτικό γραφείο²⁶. Σύμφωνα με την ανακοίνωση-προκήρυξη της τρομοκρατικής οργάνωσης η Αγγελικούση ήταν συνυπεύθυνη για την δολοφονία του Παλαιστίνιου, μέλους της οργάνωσης, Ιμπραήμ Μπασίρ Τζιμπρίλ τον Αύγουστο του 1978 και η δολοφονία αυτή, σύμφωνα με το Λαϊκό Μέτωπο είχε επισημανθεί στην ελληνική κυβέρνηση με δική τους επιστολή το 1978, στην οποία την καθιστούσαν υπεύθυνη για το επεισόδιο και ζητούσαν να βρεθούν οι δολοφόνοι. Στην προκήρυξη της δολοφονίας της Αγγελικούση αναφέρονται ρητά σε εκείνη τη δολοφονία: «Οι άνθρωποι της σφυκοφωλιάς αυτής του σιωνισμού ήταν υπεύθυνοι για τη δολοφονία [...] και το Λαϊκό Μέτωπο αποφάσισε να

²⁵ Το Λαϊκό Μέτωπο για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PFLP- Popular Front for the Liberation of Palestine) υπήρξε μία υποομάδα της Οργάνωσης για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PLO- Palestine Liberation Organization). Με ηγέτη τον Γιάσερ Αραφάτ, η PLO ήταν μια οργάνωση-συμμαχία, στις τάξεις της οποίας συμμετείχαν διάφορες οργανώσεις-συνιστώσες οι οποίες σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι καθοδηγούνταν από τους αρχηγούς τους. Οι δύο μεγαλύτερες συνιστώσες της PLO ήταν η Fatah (Φατάχ είναι το αντεστραμμένο ακρωνύμιο του «Χαρακάτ αλ-Ταχρίρ αλ Φαλιστίνι», που σημαίνει Κίνημα για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης) και η PFLP, με ηγέτη τον χριστιανό Ζωρζ Χαμπάς. Σύμφωνα με την έως τώρα βιβλιογραφία, η PFLP ήταν ομάδα δογματικών μαρξιστών με κεντρικό τους στόχο την εγκαθίδρυση παλαιστινιακού κοσμικού κράτους. Η οργάνωση του Χαμπάς, επεδίωκε την διεθνοποίηση του Παλαιστινιακού ζητήματος και ως εργαλείο χρησιμοποίησε τις αεροπειρατείες. Ένα καινοφανές για την εποχή «εργαλείο», το οποίο στόχευε σε μία «τρομοκρατία της δημοσιότητας». Πέρα από τις αεροπειρατείες, συνήθης τακτική της PFLP ήταν να πραγματοποιεί επιθέσεις σε «στόχους» εκτός της γεωγραφικής περιοχής της Μέσης Ανατολής. Ο σκοπός περιγράφεται στα λόγια του Χαμπάς: «Για δεκαετίες η παγκόσμια κοινή γνώμη δεν ήταν ούτε υπέρ ούτε κατά των Παλαιστινίων. Απλά μας αγνοούσε. Τουλάχιστον τώρα ο κόσμος μιλάει για εμάς» (Βλ. Ράνταλ Ντ. Λω, *Τρομοκρατία: μια παγκόσμια ιστορία*, μτφρ. Φ. Δήτσας, Επιμ. Μ. Μπόση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020. Επίσης, J. Becker, *The Plo: The Rise and Fall of the Palestine Liberation Organization*, St. Martin's Press, New York 1984).

²⁶ *Τα Νέα*, 28/07/1981, πρωτοσέλιδο.

αναλάβει δράση και να τιμωρήσει του Ισραηλινούς πράκτορες [...] Η ομάδα μας έφερε εις πέρας το έργο που της ανετέθη και κατόπιν ανατίναξε το κέντρο αυτό της ισραηλινής κατασκοπείας»²⁷. Η προκήρυξη τελειώνει επίσης με μία προειδοποίηση «προειδοποιούμε κάθε χώρα να αποφύγει κάθε ενέργεια που θα έθετε σε κίνδυνο τη ζωή των μαχητών μας και των φίλων μας ή που θα τους κατέδιδε στον αντίπαλο. Έχουμε εμπιστοσύνη στην ικανότητά μας να φέρουμε σε πέρας το σκοπό μας έστω και αν χρειασθεί να περάσει πολύς χρόνος».

Οι εκτιμήσεις λοιπόν για τις αιτίες της επίθεσης ήταν διαφορετικές. Αν και η κόρη της Αγγελικούση αλλά και ο πρώην σύζυγός της επέμεναν ότι το θύμα δεν είχε σχέσεις με έκνομες δραστηριότητες²⁸, αυτές οι εκδοχές διακόπηκαν μόνο με την ανάληψη ευθύνης από την παλαιστινιακή τρομοκρατική οργάνωση. Άλλαξε όμως αυτό την πρόσληψη των θυμάτων; Προοικονομώντας θα απαντήσουμε πως όχι. Με μεγάλους τίτλους οι εφημερίδες αναμεταδίδουν την είδηση ως εξής: «ΕΜΕΙΣ ΣΚΟΤΩΣΑΜΕ ΤΗΝ ΑΓΓΕΛΙΚΟΥΣΗ/Ήταν πράκτορας του Ισραήλ»²⁹, «Η ΑΓΓΕΛΙΚΟΥΣΗ ΉΤΑΝ ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΤΟΥ ΙΣΡΑΗΛ»³⁰, «ΕΠΑΙΖΕ ΔΙΠΛΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ»³¹, «Την κατηγορούν ως πράκτορα του Ισραήλ και συνυπεύθυνη στον φόνο του Ιορδανού στη Γλυφάδα»³². Στα ρεπορτάζ αναπαράγεται η προκήρυξη των τρομοκρατών και δίνονται παράλληλα περισσότερες «ενοχοποιητικές» πληροφορίες σχετικά με τη σύνδεση του θύματος με την υπόθεση. Η Αγγελικούση φέρεται σύμφωνα με τον Τύπο να είχε συναντηθεί με ένα μέλος της παλαιστινιακής οργάνωσης τον Αύγουστο του 1978. Μετά τη συνάντησή τους στην περιοχή της Βούλας, ο Ιμπραήμ Μπασίρ Τζιμπρίλ βρέθηκε νεκρός. Αυτή η υπόθεση, που είχε αναφερθεί σε κάποιες εφημερίδες συνδέθηκε άμεσα λοιπόν με τη δολοφονία της Αγγελικούση. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ η Αγγελικούση εξυπηρετούσε

²⁷ *Ελευθεροτυπία*, 28/07/1981, πρωτοσέλιδο και σ. 7.

²⁸ *Ελευθεροτυπία*, 24/07/1981, σ.9, «Ο τέως σύζυγος Ισίδωρος Ασπιώτης “Χωρίσαμε το 1971 και το 1973 πήραμε το διαζύγιο, γιατί υπήρχε ανάμεσά μας ασυμφωνία χαρακτήρων δεν είχα ακούσει ποτέ για τη γυναίκα μου να έχει δοσοληψίες με πληρώματα και ναυτολογήσεις ναυτικών. μόνο εισιτήρια έβγαζε σε ναυτιλιακές εταιρείες, που μπαρκάρizαν ναυτικούς για λιμάνια του εξωτερικού”».

²⁹ *Ελευθεροτυπία*, 28/7/1981, πρωτοσέλιδο.

³⁰ *Βραδυνή*, 28/7/1981, πρωτοσέλιδο.

³¹ *Βραδυνή*, 29/7/1981, πρωτοσέλιδο.

³² *Τα Νέα*, 28/7/1981, πρωτοσέλιδο.

μέσω του γραφείου της παλαιστινιακές οργανώσεις που μέσω του λιμανιού του Πειραιά διακινούσαν προμήθειες απαραίτητες για την ένοπλη δράση τους³³.

Σε ρεπορτάζ για λογαριασμό της *Βραδυνής* ο Γιώργος Τράγκας, αναφέρει ρητά: «ΟΙ οργανώσεις των Παλαιστινίων συνέχισαν κανονικά να έχουν σχέσεις με την Αγγελικούση να “εξυπηρετούνται” από το γραφείο της και να την εμπιστεύονται. Ξαφνικά όμως, στα τέλη του 1977 άρχισαν να εξαφανίζονται πλοία με φορτεία απολύτως απαραίτητα για τον αγώνα τους. Χάνονταν ή κατευθύνονταν με διαφορετικά ονόματα σε άλλα λιμάνια. Στις υποθέσεις αυτές πάντοτε υπήρχε μια σύνδεση με το γραφείο και το όνομα της Αγγελικούση. Ωστόσο κανένα στέλεχος του “Λαϊκού Μετώπου” ή άλλης οργανώσεως δεν μπορούσε να την κατηγορήσει. Δεν υπήρχαν ούτε βάσιμες ενδείξεις, ούτε αποδείξεις. Έτσι συνέχισε το πρακτορείο να είναι σταθμός “εξυπηρετήσεως” πολλών στελεχών των Παλαιστινίων που έρχονταν στην Ελλάδα για ζωτικής σημασίας επιχειρήσεις όπως π.χ. το κλείσιμο εισαγωγικά αποστολής όπλων και άλλων εφοδίων. Το Καλοκαίρι του 1978 αποκαλύφθηκε ο ρόλος και το “διπλό παιχνίδι” που έπαιζε η Ευγενία Αγγελικούση. Σε αυτό συνετέλεσαν δύο μεγάλες «επιχειρήσεις» των Ισραηλινών πρακτόρων. Δύο καλοσχεδιασμένες ενέργειές τους, οι οποίες ξεσκέπασαν τη συνεργασία που είχε μαζί τους η Ελληνίδα. Και αυτό γιατί ήταν η μόνη που γνώριζε και μπορούσε να τους πληροφορήσει για να δράσουν. Η πρώτη επιχείρηση της «Μοσάντ» εξελίχθηκε τον Ιούλιο του 1978. Είχε φθάσει στον Πειραιά από την Δυτ. Γερμανία ένα καράβι με φορτίο ένα ολόκληρο κινητό νοσοκομείο και άλλα απαραίτητα πολεμικά εφόδια για τους παλαιστινίους. Η Αγγελικούση έμαθε την άφιξή του και διοχέτευσε την πληροφορία στους ισραηλινούς οι πράκτορες της “Μοσάντ” έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το πλοίο, έκαναν ένα μικρό σταθμό στην Κύπρο και τελικά το οδήγησαν στο Ισραήλ! ΑΥΤΗ ήταν η πρώτη «σημείωσι» για την Αγγελικούση. Οι Παλαιστίνιοι δεν έδειξαν ότι υποπτεύονται τη συμμετοχή της. Λίγες ημέρες όμως αργότερα δεν είχαν καμία αμφιβολία...Η δεύτερη επιχείρησι της “Μοσάντ” πραγματοποιήθηκε πάλι με τη συμβουλή της Αγγελικούση και αφορούσε στην εκτέλεση του Μπασίρ Ιμπραήμ Τζιμπρίλ που ήρθε στην Αθήνα με το ψευδώνυμο Σαμίρ Αλ. Ασμάρ και με πλαστό Ιορδανικό διαβατήριο με το επώνυμο Μότλακ. Ο Τζιμπρίλ ήταν από τα δυναμικότερα στελέχη του «Λαϊκού Μετώπου» και μέλος του

³³ *Βραδυνή*, 29/7/1981, πρωτοσέλιδο.

πολιτικού γραφείου του PLO. Ο ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΙΟΣ έφθασε στην Αθήνα και αμέσως ήρθε σε επαφή με την Αγγελικούση. Στις αποσκευές του είχε μεγάλες ποσότητες ισχυρότατων εκρηκτικών υλών. Εμπιστεύτηκε την Αγγελικούση και ζήτησε τη βοήθειά της για την πραγματοποίηση μιας “επιχειρήσεως” εναντίον Ισραηλινών στόχων. Συγκεκριμένα ζήτησε να φθάσουν τα εκρηκτικά με ένα από τα γνωστά καράβια της Ελληνίδας στο Ισραήλ. Εκεί τα περίμεναν μέλη ενός “εσωτερικού δικτύου” των Παλαιστίνιων. Ο Τζιμπρίλ ζήτησε και άλλες “δουλειές” απ’ την Αγγελικούση. Ήπιαν μαζί καφέ για τελευταία φορά... Μια ώρα αργότερα οι Ισραηλινοί πράκτορες ανέμεναν τον Τζιμπρίλ έξω από το σπίτι που έμενε στη βούλα... Η ΕΚΤΕΛΕΣΙ του Παλαιστίνιου ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι... Οι Παλαιστίνιοι οι οποίοι εφοδιάζονται με πληροφορίες από τα δίκτυα των σοβιετικών διασταύρωσαν με κάθε λεπτομέρεια το ρόλο της Ελληνίδας. Σε πρώτη φάση μέσω της πρεσβείας μας στη Βηρυτό έστειλαν μια επιστολή στην Ελληνική κυβέρνηση με την οποία κατήγγειλαν ανοιχτά σαν “φωλιά ισραηλινών πρακτόρων” το πρακτορείο της Αγγελικούση. οι ελληνικές μυστικές υπηρεσίες προτίμησαν να μην επέμβουν στην αραβοϊσραηλινή διαμάχη». ³⁴

Το αφήγημα του ρεπορτάζ, συναντάται και στον υπόλοιπο Τύπο ανεξαρτήτως κομματικής ή πολιτικής ιδεολογίας. Γίνεται με ένα τρόπο η επίσημη εκδοχή της δολοφονίας. Και με αυτή όμως την εκδοχή, η εικόνα των θυμάτων δεν αλλάζει. Εξακολουθούν να λογίζονται ως θύτες. Ιδιαίτερα η Αγγελικούση, η οποία αναδεικνύεται ως η απολύτως υπεύθυνη για τον θάνατό της. Άρθρα γνώμης που δημοσιεύονται, αμέσως μετά την προκήρυξη του Λαϊκού Μετώπου, επικρίνουν την μέθοδο που επέλεξαν οι τρομοκράτες να πραγματοποιήσουν την επίθεση αλλά τονίζουν την σημασία της ελληνο-παλαιστινιακής φιλίας³⁵ και την αξία του σκοπού και

³⁴ Βραδυνή, 29/7/1981, σ. 7, τίτλος «Ξεγραμμένη εδώ και τρία χρόνια».

³⁵ Βραδυνή, 29/7/1981, στήλη Βραδυνά, τίτλος «Οι Παλαιστίνιοι», «ΟΡΓΗ αλλά και θλίψη προκάλεσε στην κοινή γνώμη η χθεσινή κυνική ανακοίνωση για το μακελειό στον Πειραιά. Οργή γιατί το αποτρόπαιο έγκλημα και η έκρηξη βόμβας που έστειλε στο νοσοκομείο 107 αθώους πολίτες σχεδιάστηκε με κάθε λεπτομέρεια στο εξωτερικό και με εντολή οι δράστες να μην υπολογίσουν τις ζωές των αθώων. Και θλίψη γιατί οι εκτελεστές ήσαν Παλαιστίνιοι, λαός στενά συνδεδεμένος με τον Ελληνικό. ΟΠΟΙΑΔΗΠΟΤΕ διαφορά και αν υπήρχε μεταξύ εκτελεστών και θυμάτων, η μεταφορά γκαγκστερικών μεθόδων στη χώρα μας είναι απαράδεκτη. Από την πλευρά αυτή κανείς δεν μπορεί να δικαιολογήσει τους δράστες. ΩΣΤΟΣΟ δεχτήκαμε με ικανοποίησι την ανακοίνωσι του εδώ Γραφείου της Οργανώσεως για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης η οποία όχι μόνο αποδοκιμάζει το έγκλημα και δηλώνει ότι δεν έχει καμία σχέση μ’ αυτό, αλλά διευκρινίζει ότι ο αγώνας των μελών της έχει περιοριστεί περιορισθεί στα κατεχόμενα αραβικά εδάφη. ΚΑΙ ήταν χρήσιμη αυτή η ανακοίνωσι των εδώ εκπροσώπων του Παλαιστίνιου ηγέτη Γιασέρ Αραφάτ. Γιατί δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να διαταραχθούν να διαταραχθούν οι σχέσεις των δύο λαών και ελληνική κοινή γνώμη να στραφεί

του αγώνα των Παλαιστινίων, υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι δεν πρέπει να διαταραχθούν οι σχέσεις μεταξύ των δύο λαών από παρόμοιες γκανγκστερικές ενέργειες, υπονοώντας εδώ την επιλογή των τρομοκρατών να τοποθετήσουν βόμβα αφού ήδη είχαν διαπράξει τις δολοφονίες. Το επιχείρημα αυτό, ενδυναμώνει και η ανακοίνωση του παλαιστινιακού γραφείου της Οργάνωσης για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης (PLO) στην Αθήνα, όπου τονίζεται ότι: «Ουδεμία σχέση έχει η Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης με το δραματικό γεγονός της 22ας Ιουλίου στον Πειραιά. Βεβαιώνουμε ότι σταθερή και αμετάβλητη πολιτική της Οργανώσεως μας είναι η αντιμετώπιση των Σιωνιστών μόνο στα κατεχόμενα από το Ισραήλ παλαιστινιακά και αραβικά εδάφη. Καταδικάζουμε όλες τις πράξεις που βάζουν σε κίνδυνο τη ζωή αθώων και είμαστε βέβαιοι ότι οι ελληνοπαλαιστινιακή φιλία θα μείνει αμετάβλητη και θα εξελιχθεί σταθερά. Για μια ακόμη φορά εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη μας προς το φίλο ελληνικό λαό που συμπαραστέκεται στο δίκαιο αγώνα του παλαιστινιακού λαού για την κατάκτηση των νόμιμων εθνικών δικαιωμάτων»³⁶.

Υπάρχει λοιπόν σύγκλιση μεταξύ ελληνικού Τύπου και της ανακοίνωσης του παλαιστινιακού γραφείου της Αθήνας ως προς το τι αναγνωρίζεται ως τραγικό συμβάν. Και αυτό είναι ο κίνδυνος που διέτρεξαν τα παρ' ολίγον θύματα της έκρηξης της βόμβας. Οι δύο δολοφονημένοι έχουν προ πολλού βγει από το κάδρο των θυμάτων. Εξάλλου αυτό συνέβη και στην πρώτη εκδοχή της δολοφονίας τους. Η δεύτερη εκδοχή και τελεσίδικη δεν ανέτρεψε την πρόσληψή τους ως θύτες. Αντίθετα, την ενίσχυσε. Ο Τύπος τις επόμενες ημέρες, στην φθίνουσα πορεία που ακολουθεί ο σκανδαλισμός γύρω από την υπόθεση, αφήνει το τελευταίο του «κλειδί» ερμηνείας γύρω από τις δολοφονίες. Γίνεται λόγος λοιπόν για τις «σκοτεινές» δραστηριότητες ισραηλινών πρακτόρων σε ελληνικό έδαφος, όπου χαρτογραφούν στρατηγικά σημεία της Ελλάδας και παράλληλα προσπαθούν με την μέθοδο του εισοδισμού να συμμετέχουν σε οργανισμούς του ελληνικού δημοσίου με σκοπό να «απλώσουν» τις δραστηριότητές τους στην οικονομικού συμφέροντος Μεσόγειο³⁷. Οι τίτλοι των άρθρων είναι

εναντίον του φίλου Παλαιστινιακού λαού. Αν και οι άλλες παλαιστινιακές ομάδες ακολουθήσουν την “γραμμή Αραφάτ” πολλά έχει να κερδίσει ο λαός που ζητά την απελευθέρωση της γης του».

³⁶ *Καθημερινή*, 29/7/1981, πρωτοσέλιδο, τίτλος «Δεν εξυπηρετούν την υπόθεση των Παλαιστινίων ενέργειες όπως το έγκλημα του Πειραιά».

Επίσης, *Ελευθεροτυπία* 29/7/1981, πρωτοσέλιδο, υπότιτλος «Καταδικάζει το μακελλείο του Πειραιά η οργάνωση του Αραφάτ».

³⁷ *Ελευθεροτυπία*, 29/7/1981, σ.7, τίτλος «ΦΩΣ ΣΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΙΣΡΑΗΛΙΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ».

ενδεικτικοί «Φως στην δράση των Ισραηλινών πρακτόρων στην Ελλάδα», «Αλωνίζουν την χώρα και στήνουν χάρτη του εβραϊκού κράτους με τα νησιά μας», «πόλεμος κατασκόπων στον Πειραιά!»³⁸. Σε άλλο άρθρο-αφιέρωμα συναντάμε τον τίτλο «Ο ΣΑΜΨΩΝ πράκτορας του Ισραήλ»³⁹. Το άρθρο αυτοαποκαλούμενο ως αποκαλυπτικό αναφέρει ότι ο Σαμψών (Νίκος Γεωργιάδης), παρακολουθείται από τις δυτικές μυστικές υπηρεσίες καθώς, με *ορμητήριο* την οικία του στο Παρίσι, ετοιμάζει πραξικόπημα στην Κύπρο και επίσης, από τις παρακολουθήσεις έχει βγει το συμπέρασμα ότι οι επισκέπτες που δέχεται είναι στην πλειοψηφία τους Ισραηλινοί. Η κατάληξη του άρθρου είναι η εξής: «το όνομα του Ισραήλ αναφέρθηκε εδώ και 6 χρόνια σε σχέση με το αποτυχόν πραξικόπημα και τον Σαμψών. Το Ισραήλ θα πρέπει να ήταν ανάμεσα στους συνενόχους και τους υποστηρικτές αυτού του πραξικοπήματος»⁴⁰.

Η χρήση του ονόματος του Σαμψών, που εν πολλοίς έχει αποκτήσει αρνητική συμβολική σημασία καθώς υπενθυμίζει το πραξικόπημα στην Κύπρο και την ακόλουθη τουρκική επέμβαση και κατοχή, συνδέει πολλαπλώς το τραύμα του Κυπριακού με κάθε τι που συνδέεται με το Ισραήλ. Με την σειρά του ό, τι συνδέθηκε τις προηγούμενες μέρες με το Ισραήλ και τις ισραηλινές μυστικές υπηρεσίες λογίζεται ως ανήθικο. Αυτό το σπινάλι ερμηνείας, είναι εμφανές, ότι έχει ως τελικό αποδέκτη, εκούσια ή ακούσια, την ίδια την Αγγελικούση, η οποία «κατηγορήθηκε» ότι συνεργαζόταν με Ισραηλινούς πράκτορες.

Προς επίρρωση, θα προσθέσουμε ακόμη μια πτυχή ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Η ενοχοποίηση του θύματος, της Αγγελικούση (καθώς αυτή είναι στο κάδρο της δολοφονίας και θεωρείται υπεύθυνη στην ουσία και για τη δολοφονία του υπαλλήλου της, Μαλατάντη), συντελείται με μία έμφυλη προέκταση και στις δύο εκδοχές της αιτιολόγησης της δολοφονίας της. Στην πρώτη εκδοχή, σε άρθρο στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, με τίτλο «Δυναμική γυναίκα με παρέες ύποπτες...», τονίζεται η δυναμική της προσωπικότητα αλλά με αρνητικό ύφος: «Με την “αργκώ” της πιάτσας και την αθυροστομία της, η Ευγενία Αγγελικούση, που πριν 12 μέρες γιόρτασε τα

³⁸ Στο ίδιο.

³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰ Στο ίδιο.

γενέθλια των 45 χρόνων της, κατόρθωσε να επιβληθεί στη σκληρή κοινωνία της Τρούμπας, εδώ και λίγα χρόνια. Ήταν ένας δυναμικός τύπος, στους ανταγωνιστές της, αντιπαθής, αλλά σε όλους τους άλλους συμπαθής. Δραστήρια, έξυπνη, σκληρή όταν ζοριζόταν από τις καταστάσεις, προσπαθούσε να κάνει μια δουλειά δική της μακριά από κομπιναδόρους και “μπατίρηδες” που ζητούσαν μια καλή ευκαιρία [...] “ο τζίρος ήταν πολύ μεγάλος κάθε μέρα” μας είπε ένας από τους υπαλλήλους. Σε λίγα χρόνια η Ευγενία θα ήταν μια πλούσια μπιζνεσγούμαν [...] οι κακές γλώσσες των ανταγωνιστών πάντως μιλάνε για βίτσια, για ύποπτες, νεανικές παρέες, για υποθέσεις λίγο βρώμικες και παρόμοιες κατηγορίες, οι οποίες είναι αδύνατο να ελεγχθούν τώρα πια. Ουδέποτε όμως η Ευγενία Αγγελικούση είχε προκαλέσει σκάνδαλο και ουδέποτε είχε κατηγορηθεί στο δικαστήριο...»⁴¹.

Στη δεύτερη εκδοχή, στο άρθρο του Γιώργου Τράγκα που παραθέσαμε προηγουμένως μία αντίστοιχη προφιλ-οποίηση: «ΔΥΝΑΜΙΚΗ γυναίκα και πανέξυπνη η Αγγελικούση μπήκε στα κυκλώματα της παραναυτιλίας και ειδικότερα στις “μπίζνες” διακινήσεως όπλων και άλλων εφοδίων προς τη Μέση Ανατολή»⁴². Η δημοσιογραφική χρήση του όρου «δυναμική» μπορεί να παραπέμπει στην αυτονομία της Αγγελικούση και με έναν τρόπο να υπονοεί ένα είδος σεξουαλικής χειραφέτησης. Η Αγγελικούση λοιπόν, λίγο μετά τη δολοφονία της συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά που συμυκνώνονται με τον αμφίσημο όρο «καπάτσα» που συνηθίζεται να αποδίδεται σε γυναίκες που έχουν αντικρουόμενες ικανότητες. Έξυπνες αλλά και πονηρές, χειραφετημένες αλλά και στα όρια της ηθικής, δραστήριες αλλά και υπερκινητικές. Το συγκεκριμένο προφίλ του θύματος έχει όλους τους λόγους που θα μπορούσαν να «δοκιμάσουν» την συμμετοχή της σε κάτι παράνομο ή σε κάτι «σκοτεινά μυστικό». Η Αγγελικούση δεν υπάγεται στο κοινωνικό στερεότυπο μιας γυναίκας εξαρτημένης και παθητικής. Αντίθετα, οι επιθετικοί προσδιορισμοί που της αποδίδονται είναι χαρακτηριστικά που συνήθως τα κατέχει ο άνδρας. Ανεξάρτητη, οριακά εξουσιαστική, ισχυρή, επιτυχημένη και χωρίς να αναφέρεται η μητρική της ιδιότητα, το θύμα μοιάζει σαν να έχει περάσει τα επιτρεπτά όρια κοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτά τα όρια, που απέχουν αρκετά από την φιλήσυχη, εξαρτημένη μητέρα και νοικοκυρά, συνδέονται με

⁴¹ *Ελευθεροτυπία*, 25/7/1981, σ.3.

⁴² *Βραδυνή*, 29/7/1981, σ. 7, τίτλος «Ξεγραμμένη εδώ και τρία χρόνια... τα αίτια που οδήγησαν στο μακελλείο του Πειραιά».

υπόγειο τρόπο με την είδηση της δολοφονίας της. Η παρουσίαση μίας γυναίκας, που τα χαρακτηριστικά της βρίσκονται σε αντιδιαστολή με τα στερεότυπα που ισχύουν για το γυναικείο φύλο, έχει ως αποτέλεσμα/συνέπεια η αιτιολόγηση της θυματοποίησής της να βρίσκεται στο ίδιο το θηλυκό υποκείμενο. Θα τολμούσαμε να πούμε, ότι σύμφωνα με αυτές τις περιγραφές, το θύμα προκάλεσε τη θυματοποίησή του.

Το καινοφανές, λοιπόν, γεγονός της δολοφονίας Ελλήνων πολιτών από ξένες τρομοκρατικές οργανώσεις δεν φαίνεται να κλονίζει την ελληνική κοινή γνώμη και κατ' επέκταση την ελληνική κοινωνία. Αν και δεν ήταν από την αρχή γνωστά τα αίτια της επίθεσης, η μετέπειτα αποκάλυψή τους δεν φαίνεται να προκάλεσε ανησυχία, ή πανικό, αλλά ούτε και ενσυναίσθηση για τα θύματα. Η Αγγελικούση, όπως αναλυτικά περιγράψαμε, μοιάζει να είναι θύτης περισσότερο παρά θύμα. Ο Μαλατάντης, στενά συνδεδεμένος με την εργοδότηριά του, χάνεται εντελώς από τον προβολέα των ειδήσεων και χωρίς κανείς να αναζητήσει πληροφορίες για τον ίδιο και την οικογένειά του, μένει στο περιθώριο ακόμη και στην είδηση της κηδείας του. Η έμφαση που δόθηκε στηλληνο-παλαιστινιακές σχέσεις και στο *δίκαιο αγώνα* των Παλαιστινίων υπερίσχυσε των θυμάτων. Η δικαιολόγηση της δράσης των τρομοκρατών, αυτομάτως πριόνισε την θυματική ταυτότητα των δολοφονημένων, οι οποίοι ερμηνεύτηκαν ως «άμεσοι στόχοι», που προηγουμένως είχαν προβεί οι ίδιοι σε θυματοποίηση των δραστών. Αυτή η αναμέτρηση μεταξύ των θυμάτων, με νικητή τους παλαιστίνιους τρομοκράτες, δεν είναι απόρροια κάποιας συμπάθειας για τις τρομοκρατικές ενέργειες. Είναι όμως μια δικαιολόγηση των προθέσεών τους καθώς η δράση τους έγινε στα πλαίσια του *παλαιστινιακού αγώνα*. Και εδώ υπεισέρχεται και μία δεύτερη παράμετρος κατανόησης της λειτουργίας των θυματικών ταυτοτήτων.

Το Παλαιστινιακό ζήτημα που εκείνη την περίοδο ήταν ίσως στο απόγειο της διεθνοποίησής του, με τον Γιάσερ Αραφάτ να είναι το πρόσωπο-σύμβολο της παλαιστινιακής «αντίστασης», είχε κερδίσει τη συμπάθεια της ελληνικής κοινής γνώμης αλλά και των κυβερνήσεων καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Αν και για το δεύτερο θα αναφερθούμε συνολικά στη συνέχεια, εδώ μπορούμε σύντομα να πούμε δύο λόγια για το πρώτο. Η συμπάθεια της ελληνικής κοινής γνώμης προς τους Παλαιστίνιους τη συγκεκριμένη περίοδο, μοιάζει να βασίζεται σε ελληνικές στερεοτυπικές προσλήψεις της διεθνούς πολιτικής. Τα αντιαμερικανικά αισθήματα, η επικράτηση της συνθηματολογίας για απομάκρυνση από τον στρατιωτικό συνασπισμό

του NATO, το πρόσφατο τραύμα της Κύπρου, τα αφηγήματα περί εξάρτησης από τις *Μεγάλες Δυνάμεις*, συμπυκνώνουν την εικόνα μιας χώρας που αυτοπροσλαμβάνεται ως αουτσάιντερ της διεθνούς πολιτικής⁴³. Η *ευάλωτη* στο διεθνές στερέωμα Ελλάδα, δεν ήταν παράλογο να βλέπει τους Παλαιστίνιους με συμπάθεια. Η Παλαιστίνη, θύμιζε εν πολλοίς, όλα τα παραπάνω. Ο στενός σύμμαχος της Αμερικής, δηλαδή το Ισραήλ, κατείχε τη γη των Παλαιστινίων (θύμιζε την κατοχή της Βόρειας Κύπρου από την Τουρκία), οι οποίοι με τρομοκρατικές ενέργειες επί σειρά ετών «επικοινωνούσαν» τα αιτήματά τους στους insiders της διεθνούς πολιτικής. Ήταν σχεδόν αναπόφευκτο, η ελληνική κοινή γνώμη να συντάσσεται συναισθηματικά τουλάχιστον, με έθνη/λαούς που προσλαμβάνουν με τον ίδιο τρόπο τις διεθνείς σχέσεις. Οι outsiders και οι insiders είναι και σε αυτή την περίπτωση η μετωνυμία του θύματος και του θύτη, όπου θύμα είναι η Παλαιστίνη και θύτης το Ισραήλ και σε αντιστοιχία στην ελληνική ερμηνεία, θύμα είναι η Ελλάδα και θύτης η Αμερική, μιας και είχαν περάσει μόνο λίγα χρόνια από την πτώση της Δικτατορίας, όπου ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν *αμερικανοκίνητη*.

Δεν είναι υπερβολικό λοιπόν, να πούμε ότι η συμπάθεια προς τους Παλαιστίνιους ανήγαγε τον σκοπό τους ως υπέρτατη αξία, η οποία αναγνωρίζεται και υποστηρίζεται από την Ελλάδα και στην περίπτωση που σε αυτή την ενότητα εξετάσαμε, η υπερ-ατομική θυματική ταυτότητα των Παλαιστινίων συνέθλιψε κυριολεκτικά την εξατομικευμένη θυματική ταυτότητα της Αγγελικούση και του Μαλατάντη⁴⁴. Η ελληνική κοινωνία δεν φάνηκε να συγκινείται από τις δύο δολοφονίες καθώς πολύ καιρό πριν γίνουν, είχε αποδώσει a priori την ταυτότητα του θύματος στους Παλαιστίνιους. Έτσι, τα νέα θύματα που «δημιούργησαν» τα *παγιωμένα* θύματα εκπίπτουν αξιακά, με συνέπεια είτε να θεωρούνται ως θύτες (όπως η Αγγελικούση),

⁴³ Βλ. ενδεικτικά: Ζ. Λαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, ό.π., Ν. Δεμερτζής, «Η ελληνική πολιτική κουλτούρα στη δεκαετία του '80», στο *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Ν. Δεμερτζής (Επιμ.), Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 71 – 96.

Για τη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τις αραβικές χώρες βλέπε: Χ. Δ. Τάσσης, «Φιλοαραβισμός: θεωρία της εξάρτησης, “παλαιστίνιοι σύντροφοι”, και ιδιότυπες διεθνείς φιλίες» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 631 – 633. Επίσης, Ρ. Kourgiotis «From Nasser to Arafat and Ibn Salman; the Greek pro-Arabism revisited», *The Maghreb Review*, vol. 48 no. 1, 2023, p. 39-65. Project MUSE, <https://doi.org/10.1353/tmr.2023.0004>.

⁴⁴ J. R. Vollhardt, J. Ray (Eds.), *The Social Psychology of Collective Victimhood*, New York, Oxford Academic 2020.

είτε να περνάνε σε καθεστώς λήθης (όπως ο Μαλατάντης). Στην περίπτωση της Αγγελικούση μάλιστα, μοιάζει να θεωρείται για όλους τους παραπάνω λόγους πιο ένοχη από τους δράστες/θύτες, όπως και τα θύματα που είδαμε στην περίπτωση της ελληνικής ακρο-αριστερής τρομοκρατίας.

4.1.2. Εγκαίνια της νέας υπερπολιτικοποιημένης εποχής

Τρία χρόνια μετά την τελευταία δολοφονία από ελληνική τρομοκρατική οργάνωση η κοινή γνώμη στην Ελλάδα βρίσκεται αντιμέτωπη με την είδηση της δολοφονίας του εκδότη και γενικού διευθυντή της εφημερίδας *Βραδυνή*, Γεώργιου (Τζώρτζη) Αθανασιάδη. Στις 19 Μαρτίου 1983 το απόγευμα, ημέρα Σάββατο, στα γραφεία της εφημερίδας *Βραδυνή*, επί της οδού Λένορμαν, στην περιοχή του Κολωνού, βρίσκονταν ο εκδότης της, Τζώρτζης Αθανασιάδης, ο Ευάγγελος Κουρλιμπίνης, προσωπικός του φίλος και ο υπάλληλος του τηλεφωνικού κέντρου Τάκης Αναγνωστόπουλος. Οι δύο πρώτοι βρίσκονταν στο γραφείο του Αθανασιάδη ενώ ο τρίτος στη βιβλιοθήκη δίπλα ακριβώς στο τηλεφωνικό κέντρο. Περίπου στις 07:35 μ.μ. στα γραφεία εμφανίστηκε ένας νεαρός άνδρας. Ο υπάλληλος βγήκε από τη βιβλιοθήκη για να ρωτήσει τον σκοπό της επίσκεψής του στα γραφεία. Υποστήριξε ότι ήθελε να συναντήσει τον εκδότη της εφημερίδας για προσωπικούς λόγους, αλλά δεν ανέφερε το όνομά του σε ερωτήσεις που δέχτηκε από τον άνθρωπο της υποδοχής. Μετά από μία ολιγόλεπτη αναμονή, ενημερώθηκε ότι μπορεί να περάσει στο γραφείο του εκδότη. Κατευθύνθηκε προς το γραφείο και εισερχόμενος σε αυτό, ο Αθανασιάδης ζήτησε από τον προσωπικό του φίλο να αποχωρήσει για να συζητήσουν με τον επισκέπτη. Λίαν συντόμως ο επισκέπτης αποχώρησε, και λίγα λεπτά αργότερα εισήλθε ξανά στα γραφεία κρατώντας ένα μαύρο τσαντάκι, κατευθυνόμενος προς το διευθυντικό γραφείο. Μπαίνοντας, βρήκε τον Αθανασιάδη να ετοιμάζεται να αποχωρήσει, όταν μετά από ένα διάλογο λίγων δευτερολέπτων, ο επισκέπτης πυροβόλησε τον Αθανασιάδη (που εκείνη τη στιγμή είχε γυρίσει την πλάτη του στον δράστη) στο κεφάλι και με μία δεύτερη σφαίρα στα πλευρά, τον δολοφόνησε ακαριαία. Φεύγοντας από τον χώρο, πυροβόλησε με δύο σφαίρες (μία στο στήθος και μία στην κοιλιακή χώρα) τον Κουρλιμπίνη για να τον σταματήσει, στην προσπάθεια του δεύτερου να τον ακινητοποιήσει. Ο υπάλληλος του τηλεφωνικού κέντρου, πρόλαβε να διαφύγει προς το

ισόγειο των γραφείων, απ' όπου ενημέρωσε την Αστυνομία για τους πυροβολισμούς και την πιθανή δολοφονία⁴⁵.

Η είδηση της δολοφονίας δημιούργησε έκπληξη και προκάλεσε συναισθήματα σοκ για όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας. Το απροσδόκητο της δολοφονίας, η προσωπικότητα του θύματος και το κοινωνικό του κεφάλαιο, καθώς ήταν εκδότης/διευθυντής της εφημερίδας αλλά και Πρόεδρος της Ένωσης Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών και επίσης Πρόεδρος της Ελληνικής Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων, ήταν αρκετά για να τεθεί η δολοφονία στο επίκεντρο της ημερήσιας διάταξης των ειδήσεων και του κοινωνικού και πολιτικού ενδιαφέροντος. Ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, Δημήτρης Μαρούδας εκφράζοντας τα συλλυπητήριά του προς την οικογένεια του θύματος, τόνισε ότι: «Το φρικτό έγκλημα έπληξε βαριά την ελληνική δημοσιογραφία, στην οποία ανήκε ο Γεώργιος Αθανασιάδης» και παράλληλα απηύθυνε τη διαβεβαίωσή του ότι: «Καταβάλλεται κάθε δυνατή προσπάθεια για την ταχεία σύλληψη και παραδειγματική τιμωρία του δράστη»⁴⁶. Το ΚΚΕ με ανακοίνωση του γραφείου τύπου της Κεντρικής Επιτροπής τόνισε ότι: «Το μεγάλο ζήτημα που προκύπτει, ανεξάρτητα από τη φύση του εγκλήματος, είναι να ξηλωθούν οι μηχανισμοί που επιδιώκουν την ανωμαλία»⁴⁷. Ο τόνος όμως της πολιτικής αντιπαράθεσης δόθηκε από τον Πρόεδρο της Νέας Δημοκρατίας, Ευάγγελο Αβέρωφ: «[...]Κάθε αληθινός δημοκράτης πενθεί βαρύτατα. Σ' όσους τον γνώρισαν και σ' όσους προπάντων πολέμησαν μαζί του, η ανάμνησή του θα φωτίζει δρόμους και θα δίνει θάρρος. Δεν έχουν αποσαφηνιστεί ακόμη τα αίτια της δολοφονίας. Οι εντυπώσεις που δημιουργούνται, από τον τρόπο που εκτελέσθηκε ο Αθανασιάδης, είναι ότι πρόκειται για πολιτική δολοφονία. Εάν δεν υπάρξουν αποδείξεις που να ανατρέπουν αυτή τη θέση, τότε πρέπει να παραιτηθούν εκείνα τα όργανα του κυβερνώντος κόμματος, που σκόρπισαν συνθήματα μίσους και καλλιέργησαν την τρομοκρατία που ασκείται σε ολόκληρη τη χώρα. Η πολιτική σκηνή της Ελλάδος που ήταν βαριά, γίνεται ακόμη βαρύτερη. Οι ευθύνες της κυβερνήσεως

⁴⁵ *Ελευθεροτυπία*, 22/3/1983, σ. 2, «Το χρονικό της δολοφονίας».

Επίσης, *Τα Νέα*, 22/3/1983, σ. 5-7, «Τον πυροβόλησε πίσωπλάτα».

⁴⁶ *Καθημερινή*, 23/3/1983, σ.4, τίτλος: «Οι δηλώσεις των πολιτικών για το θάνατο του Τζώρτζη Αθανασιάδη: Ευχή όλων να διαλευκανθεί σύντομα το στυγερό έγκλημα».

⁴⁷ Στο ίδιο.

είναι μεγάλες»⁴⁸. Η δήλωση του Αβέρωφ που προηγήθηκε της κυβερνητικής ανακοίνωσης του ΠΑΣΟΚ, προκάλεσε ανταλλαγή ανακοινώσεων ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα του Κοινοβουλίου με εκατέρωθεν κατηγορίες. Η ΝΔ με ανακοίνωσή της ισχυρίστηκε: «Ας αφήσει η κυβέρνηση τα κροκοδείλια δάκρυα, για τη στυγερή δολοφονία του Τζώρτζη Αθανασιάδη. Ας αφήσει τους απαράδεκτους χαρακτηρισμούς, για τους οποίους πρέπει να ντρέπεται, και ας κοιτάξει την ουσία. Έστω και τη 12^η ώρα, ας αναλογισθεί πού οδηγεί την χώρα με την άφρονα πολιτική της»⁴⁹. Στην απάντησή του ο εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ, Δ. Μαρούδας έστρεψε τα βέλη του προσωπικά προς τον Αβέρωφ: «Η κυβέρνηση σεβόμενη την αυτοτέλεια των ανακριτικών αρχών, απέφυγε επιμελώς να εκφράσει γνώμη για τα κίνητρα της στυγεράς δολοφονίας που είχε θύμα τον Τζώρτζη Αθανασιάδη. Ήδη, από τα πρώτα στοιχεία της κατάθεσης του αυτόπτη μάρτυρα της δολοφονίας, προκύπτει ότι ο δράστης σκότωσε το θύμα κατά τη διάρκεια κάποιας διαφωνίας τους. Παρόλα αυτά ο αρχηγός της Ν.Δ χωρίς να σεβαστεί τον νεκρό φίλο του στον οποίο όφειλε πολλά, χωρίς να σεβαστεί τους ίδιους τους οπαδούς του, επιχείρησε μια ειδεχθή πολιτική σκύλευση σε βάρος του Τζώρτζη Αθανασιάδη. Η κυβέρνηση εκφράζει τη θλίψη της»⁵⁰.

Η δολοφονία του Αθανασιάδη εγκαινιάζει την υπερ- πολιτικοποίηση των εγκλημάτων και το διαχωρισμό της κοινής γνώμης σε ιδεολογικά/πολιτικά στρατόπεδα. Αυτό που υποστηρίζουμε εδώ και κατά κάποιο τρόπο προ-οικονομούμε για τα επόμενα κεφάλαια της μελέτης, είναι ότι η ο ελληνικός Τύπος κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 ήταν η μόνη πηγή ενημέρωσης των υποκειμένων, τα οποία στα πλαίσια του δημοκρατικού περιβάλλοντος, συμμετείχαν στην δημόσια ζωή (αλλά και σφαίρα) μέσω της πολιτικής στράτευσης και της συμμετοχής τους σε συλλογικές-παραταξιακές ταυτότητες. Ο Τύπος της εποχής- που ήταν στενά παραταξιακός και λειτούργησε ως μηχανισμός επιρροής⁵¹- εκμεταλλεύτηκε σε μεγάλο βαθμό τη στοίχιση των πολιτών πίσω από τα κόμματα. Αυτή η λειτουργία εντοπίζεται φανερά στην περίπτωση της

⁴⁸ Στο ίδιο.

⁴⁹ Στο ίδιο.

⁵⁰ Στο ίδιο.

⁵¹ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. LIX.

δολοφονίας του Αθανασιάδη, σε σχέση με τις προηγούμενες δολοφονίες που παραθέσαμε.

Η τιτλοφόρηση της δολοφονίας στον Τύπο είναι η εξής: «ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ/Στην έπαλξι των αγώνων του έπεσε ο εκδότης της *Βραδυνής*»⁵², «ΠΟΛΙΤΙΚΟΠΟΙΕΙΤΑΙ Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ/Ενισχύονται οι πρόωρες υποψίες της αντιπολιτεύσεως περί πολιτικού εγκλήματος»⁵³, «ΥΠΟΠΤΗ ΚΑΠΗΛΕΙΑ»⁵⁴, «ΣΚΟΤΕΙΝΑ ΕΛΑΤΗΡΙΑ»⁵⁵, «ΣΤΟΝ ΥΠΟΚΟΣΜΟ ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ»⁵⁶. Η διαφορά του κεντροδεξιού με τον κεντροαριστερό Τύπο, είναι η αξιολόγηση του εγκλήματος ως πολιτικού. Σύμφωνα με τον Boltanski⁵⁷, οι αξιολογικές και συναισθηματικές εκφράσεις, οι όροι δηλαδή που περιέχουν σημασιολογικά χαρακτηριστικά που υποδηλώνουν μια κρίση ή μια συγκεκριμένη στάση εκ μέρους του ομιλητή αναφορικά με ένα θέμα/ζήτημα, προσδίδουν τρόπον τινά έναν ιερό χαρακτήρα στα λεγόμενα. Είναι στην πραγματικότητα η ιδιότητα να παρουσιάζονται ως αδιαμφισβήτητες, και ακριβώς λόγω αυτού δεν ανήκουν στη σφαίρα της γνώμης *stricto sensu*. Η διάδοση του μηνύματος-δήλωσης επιφέρει το «μοίρασμα του συναισθήματος». Η επικοινωνία συνίσταται εδώ σε έναν συντονισμό των αισθημάτων.

Υπάρχουν, λοιπόν, μόνο δύο τρόποι με τους οποίους μπορεί να μειωθεί η συναισθηματική τους δύναμη. Είτε αμφισβητώντας την πραγματικότητα του γεγονότος σε σχέση με το οποίο εκδηλώνεται το συναίσθημα. Είτε αμφισβητώντας τις προθέσεις του ομιλητή, αμφισβητώντας την αυθεντικότητα του συναισθήματος που επιδεικνύει ο ομιλητής και το οποίο προτείνει να μοιραστεί. Στη βάση της αμφισβήτησης της πραγματικότητας, δηλαδή των πραγματικών αιτιών βασίζεται ο κεντροαριστερός Τύπος για να αποδομήσει την αξιολογική κρίση του Αβέρωφ. Το σενάριο που παρακολουθούν και τονίζουν οι κεντροαριστερές εφημερίδες είναι της ανάμειξης του

⁵² *Βραδυνή*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁵³ *Καθημερινή*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁵⁴ *Τα Νέα*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁵⁵ *Έθνος*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁵⁶ *Ελευθεροτυπία*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁵⁷ L., Boltanski, *Distant Suffering: Morality, Media, and Politics*, μτφρ.: Graham Burchell, Cambridge University Press 1999, σ. 48.

θύματος σε περίπτωση εκβιασμού από μέλη του «υποκόσμου» δηλαδή από άτομα που έχουν σχέσεις με λέσχες, καζίνα, ακόμη και με πρώην τρόφιμους φυλακών⁵⁸.

Σ' αυτή την ερμηνεία, που εξαρχής στοιχίζονται οι εφημερίδες αυτού του πολιτικού χώρου, οι δηλώσεις του Αβέρωφ σχετικά με την πολιτική φύση του εγκλήματος βρίσκονται στο στόχαστρο της κριτικής. Οι δηλώσεις του Αβέρωφ και η εν γένει στάση της Ν.Δ, σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, εντάσσονται σε μια συνολική προσπάθεια «να εμφανισθούν αρεστοί στην ακροδεξιά[.] Η Ν.Δ καπηλεύεται την υπόθεση καθώς στερούμενη ζωντανών ειδώλων, προφανώς προσπαθεί να δημιουργήσει εκ νεκρών...»⁵⁹. Η στάση της Ν.Δ κρίνεται ως *ανεύθυνη*, όχι εξαιτίας μιας στείρας πολιτικής αντιπαράθεσης αλλά λόγω μιας εμπρόθετης προσπάθειας αναταραχής που ως απώτερο σκοπό έχει την *παρεκτροπή* (η συνώνυμη λέξη που χρησιμοποιείται κατά κόρον είναι αυτή της *ανωμαλίας*, που είναι συνώνυμο την περίοδο αυτή με τη μνήμη της Δικτατορίας). Χαρακτηριστικό δείγμα της όξυνσης της αντιπαράθεσης, είναι η χρησιμοποίηση του όρου τρομοκρατία. Σε άρθρο στο πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας*, τονίζεται ότι οι δηλώσεις στελεχών της Ν.Δ έχει ενεργοποιήσει ιδεολογικά «ντοπαρισμένους» ακροδεξιούς οπαδούς του κόμματος, οι οποίοι ως «τρομοκρατική ομάδα» αποτελούν κίνδυνο για την διατήρηση της δημοκρατικής *ομαλότητας*, αφού το τοξικό κλίμα διαχύθηκε στις τοπικές κομματικές οργανώσεις⁶⁰,

⁵⁸ *Ελευθεροτυπία*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο: «Ο εκτελεστής του εκδότη της “Βραδυνής” Τζώρτζη Αθανασιάδη ανήκει στον υπόκοσμο και αναμένεται η σύλληψή του από ώρα σε ώρα. Η πληροφορία ότι ο δράστης είναι άνθρωπος του υποκόσμου υπήρχε στην Αστυνομία από τις πρώτες ώρες της συγερής δολοφονίας και αναζητείται σε λέσχες, καζίνα, ανάμεσα σε πρώην τροφίμους των φυλακών και άλλα. Ο δράστης φαίνεται (και από τις καταθέσεις των δύο αυτοπτών μαρτύρων) ότι θέλησε να αποσπάσει κάτι (ίσως χρήματα) με παράνομο τρόπο (ίσως εκβιασμό), αλλά το θύμα τον απέπεμψε και δεν υπέκυψε στις απαιτήσεις του δολοφόνου, αφού δεν είχε, προφανώς, καμιά ανάμειξη με τα όσα του είπε ο άγνωστος αλήτης (ο χαρακτηρισμός του δράστη σαν αλήτη ανήκει στο φύλο του θύματος και αυτόπη μάρτυρα Ευ. Κουρλιμπίνη). Άλλωστε, είναι γνωστό ότι ο Αθανασιάδης διακρινόταν για το θάρρος του και δεν υπέκυπτε σε εκβιασμούς. Υπενθυμίζεται ότι η Ν.Δ προσπάθησε από την πρώτη στιγμή να παρουσιάσει τη δολοφονία σαν πολιτικό έγκλημα.

⁵⁹ *Τα Νέα*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁶⁰ *Ελευθεροτυπία*, 22/3/1983, στήλη «Γνώμες», άρθρο «οι ευθύνες τους», «Βαριά ευθύνη απέναντι στον ελληνικό λαό και στη γαλήνη του τόπου φέρει ο αρχηγός της Ν.Δ κ. Ευάγγελος Αβέρωφ με τις προχθεσινές δηλώσεις του για τη δολοφονία του εκδότη της Βραδυνής Τζώρτζη Αθανασιάδη... ΑΛΛΑ αν τα κίνητρα του συγερού δολοφόνου δεν έχουν ακόμα διαλευκανθεί από τις διωκτικές αρχές, ολοφάνερα είναι τα κίνητρα του αρχηγού της Ν.Δ να πυροδοτήσει ένα κλίμα ανωμαλίας στη ζωή της χώρας, με τις ανεύθυνες και εμπρηστικές δηλώσεις του[.] ο κ. Αβέρωφ ενήργησε προχτές, όχι ως υπεύθυνος αρχηγός ενός μεγάλου κόμματος που επί χρόνια κυβέρνησε τη χώρα. Ενήργησε καθαρά ως ανεύθυνος αρχηγός τρομοκρατικών ομάδων. Έδωσε το σύνθημα για την πρόκληση της ανωμαλίας, χωρίς καμιά συναίσθηση ευθύνης. Και αμέσως άναψαν οι “ντάπιες”. Η Αθήνα γέμισε από αφίσες και προκηρύξεις εμπρηστικές, τα γραφεία της ΝΔ όλων των συνοικιών φωταγωγήθηκαν και οι τηλεβόες μέρα νύχτα ρίχνουν εμπρηστικά συνθήματα. Ο κ. Αβέρωφ είναι πια

που εν πολλοίς έπαιζαν σημαντικό ρόλο ως ενδιάμεσοι σταθμοί για την συμμετοχή των πολιτικών υποκειμένων στην πολιτική.

Ένα μικρό δείγμα της σημασίας που δίνει ο κεντροαριστερός Τύπος στο παραπάνω σημείο βρίσκεται στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Τα Νέα*, όπου αναφέρεται ένα επεισόδιο μεταξύ υποστηρικτών των δύο μεγάλων κομμάτων στην Καβάλα, κατά το οποίο τραυματίστηκαν δύο φίλα προσκείμενοι στο ΠΑΣΟΚ και επίσης αναφέρεται και μία επίθεση που προκάλεσε ζημιές στα γραφεία της τοπικής οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ στην περιοχή της Αλφειούσας στον Πύργο⁶¹. Σαφώς και αυτά τα παραδείγματα, δεν είναι ικανά να μας δώσουν ευκρινώς τη μεγάλη εικόνα της έντασης της πολιτικοποίησης γύρω από την υπόθεση της δολοφονίας του Αθανασιάδη, αλλά λειτουργούν σε σημαντικό βαθμό σαν ένα σπινάλ ερμηνείας, στο σύμπαν των υποκειμένων. Μία τέτοια είδηση, στο πρωτοσέλιδο μιας εφημερίδας (με μεγάλη κυκλοφορία) που μπορεί να δει κάποιος, χωρίς να την αγοράσει, από τη στιγμή που η συνήθης μηχανική ήταν η έκθεση των εφημερίδων στα σημεία πώλησης σε κοινή θέα (η έκφραση που χρησιμοποιείται είναι το «κρέμασμα στα μανταλάκια»), μπορεί πολλές φορές να αρκεί για να σχηματίσει κάποιος μία άποψη φευγαλέα, όπως και η ματιά που έριξε στα πρωτοσέλιδα. Δεν είναι λοιπόν παράλογος ο ισχυρισμός, ότι για τα δεδομένα της εποχής, αρκούσε η μικρότερη είδηση γύρω από ένα φλέγον ζήτημα, για να σχηματιστεί μία ερμηνεία/άποψη που θα είναι σε άμεση συνάφεια με το ιδεολογικό υπόβαθρο του υποκειμένου. Κοντολογίς, αν ένας υποστηρικτής του ΠΑΣΟΚ διάβαζε τις ειδήσεις που πριν λίγο αναφέραμε, δεν το θεωρούμε απίθανο να τις εσωτερίκευσε και να τις προέκβαλε στον δικό του κοινωνικό περίγυρο.

Πριν περάσουμε στον κεντροδεξιό Τύπο και στις δικές του αναφορές, πρέπει εδώ να τονίσουμε κάτι σημαντικό για την υπόθεση της δολοφονίας. Χωρίς να γνωρίζουμε τα πραγματικά αίτια της δολοφονίας του Αθανασιάδη, μιας και παραμένει μία

φανερό μεθοδεύει την όξυνση και την ανωμαλία. ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΩΤΗΜΑ είναι: Ποιοί από τα ηγετικά στελέχη της νέας δημοκρατίας θα αναλάβουν την ευθύνη και την πρωτοβουλία να συμμαζέψουν τον κ. Αβέρωφ και τους “ντοπαρισμένους” ακροδεξιούς οπαδούς του για να περισώσουν το κύρος του κόμματος της αξιωματικής αντιπολίτευσης και την πολιτική ομαλότητα; ΚΑΙ ΠΡΕΠΕΙ να σπεύσουν γιατί η μέρα της κηδείας του δολοφονημένου μεθοδεύεται από τον κ. Αβέρωφ να γίνει απαρχή εσωτερικής ανωμαλίας. ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΑ αυτός που θα μπορούσε να τον συμμαζέψει, δεν είναι ο κ. Μητσοτάκης, γιατί 24 ώρες μετά βγήκε πιο λάβρος και πιο...τρομοκρατικός, για να ρίξει και αυτός το λάδι του στη φωτιά».

⁶¹ *Τα Νέα*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο «Τραμπουκισμοί ακροδεξιών».

ανεξιχνίαστη δολοφονία μέχρι και σήμερα, τα επιχειρήματα της Ν.Δ δεν είναι ασύνδετα με την πραγματικότητα τη δεδομένη στιγμή, όσο και αν κάποιος μπορεί να επιχειρηματολογήσει για την προσπάθεια ανάδειξης της πολιτικής φύσης του εγκλήματος ως μέσου για την εν εξελίξει πολιτική αντιπαράθεση. Δύο μέρες μετά τη δολοφονία, την ευθύνη του εγκλήματος ανέλαβε η ακροαριστερή οργάνωση Αντιστρατιωτική Πάλη⁶². Στην προκήρυξη που απέστειλε στην εφημερίδα *Βραδυνή*, η Οργάνωση, υποστήριξε ότι οι αιτίες της απόφασής τους να δολοφονήσουν τον εκδότη της εφημερίδας βρίσκονται στην «ένοχη σιωπή» του σχετικά με τις αυταρχικές συνθήκες που επικρατούν στον Ελληνικό Στρατό, οι οποίες συνθήκες (καψόνια, κακές συνθήκες διαβίωσης, ατυχήματα κ.ά) έχουν οδηγήσει φαντάρους σε αυτοκτονία⁶³. Ο Αθανασιάδης λοιπόν κατηγορήθηκε για την μη ανάδειξη του κλίματος *αυθαιρεσίας* και *αυταρχισμού* που επικρατούσαν στο στράτευμα και μάλιστα τον κατηγορήσαν για την σκόπιμη σιωπή της εφημερίδας, καθώς οι ίδιοι, ως Οργάνωση, είχαν γραπτώς προειδοποιήσει στο παρελθόν. Παράλληλα ανέφεραν ότι το ζήτημα των κληρωτών στρατιωτών απασχόλησε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας (συνδικάτα, φοιτητικούς συλλόγους, εφημερίδες, κοινοβουλευτικές εργασίες) αλλά η *Βραδυνή*, αγνόησε τη συζήτηση αρχικά και έπειτα στάθηκε εχθρικά απέναντί της. Αυτή η προκήρυξη, όμως, σύμφωνα με τον κεντροαριστερό Τύπο δεν ήταν γνήσια, αλλά θεωρήθηκε «φτιαχτή»⁶⁴, επειδή δεν συμβάδιζε με τις έως τότε συνήθειες «επικοινωνιακές» πρακτικές των ελληνικών τρομοκρατικών οργανώσεων⁶⁵. Την υποψία αυτή επιβεβαίωσε με νέα προκήρυξη, που ήρθε στη δημοσιότητα, η «γνήσια» Αντιστρατιωτική Πάλη, η οποία αρνήθηκε την ανάμειξή της στη δολοφονία, υποστηρίζοντας παράλληλα ότι η προσπάθεια σύνδεσής της με το έγκλημα αποτελούσε προβοκάτσια με στόχο την

⁶² Η Οργάνωση Αντιστρατιωτική Πάλη εμφανίστηκε για πρώτη και τελευταία φορά στη δολοφονία αυτή. Δεν είχε αναλάβει άλλη δολοφονία. (Βλ. J.B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 96 – 98).

⁶³ Για μια μελέτη σχετικά με τα νεανικά αιτήματα που αφορούσαν τη στρατιωτική θητεία, βλέπε: Π. Παναγιωτόπουλος και Π. Πανταζής, «Νεολαία και στρατιωτική θητεία 1980-1987: υποκειμενικότητα και εκδημοκρατισμός στην κοινωνία της επιθυμίας», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου και Ι. Παπαθανασίου (Επιμ.), Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σ. 369 – 375.

⁶⁴ *Ελευθεροτυπία*, 22/3/1983, πρωτοσέλιδο, τίτλος άρθρου «Υποπτη και φτιαχτή προκήρυξη»

⁶⁵ *Ελευθεροτυπία*, στο ίδιο «οι αριστεριστές, αναρχικοί και όποιοι άλλοι ενδεχόμενοι οργανωτές οι δράστες πολιτικών εγκλημάτων συνηθίζουν να αφήνουν το “επισκεπτήριο” τους στον τόπο του εγκλήματος ταυτόχρονα ή λίγη ώρα μετά την τέλεση του. Δύο 24ωρα μετά από το έγκλημα είναι πολύ πιθανό να έδωσαν την ευκαιρία σε άλλους “ενδιαφερόμενους” να προσποιηθούν την ανάληψη ευθύνης για λόγους προφανείς».

διάσπαση του μαζικού κινήματος μέσω της ασάφειας που θα δημιουργούνταν⁶⁶. Η σύγχυση που προκλήθηκε, στην ουσία, ενίσχυε την αρχική εκδοχή του κεντροαριστερού Τύπου σχετικά με τα αίτια της δολοφονίας, τα οποία αναζητούνταν σε προσωπικές διαφορές του θύματος με τους δράστες.

Στον κεντροδεξιό Τύπο αναπαράγεται ο θρήνος του χώρου για την απώλεια καθώς η δολοφονία αφορούσε έναν άνθρωπο που οι περισσότεροι εκτιμούσαν ή συνδέονταν (προσωπικά ή ιδεολογικά ή και τα δύο). Το σενάριο του πολιτικού εγκλήματος υιοθετήθηκε από την αρχή της μετάδοσης της είδησης αλλά παρ'όλ' αυτά φαίνεται ότι συνολικά τα δημοσιεύματα στάθηκαν περισσότερο (αλλά όχι ποιοτικά) στην ανθρώπινη πλευρά της υπόθεσης, δηλαδή στο πένθος της οικογένειας και στους συμβολισμούς της απώλειας ενός ατόμου με το κύρος του Αθανασιάδη. Εξάλλου το θύμα υπήρξε στενός φίλος του Κωνσταντίνου Καραμανλή, και βρισκόταν στον χώρο του Τύπου με σαφή πολιτικό προσανατολισμό για πολλά χρόνια, άρα ήταν λογικό να

⁶⁶ Τα εννέα σημεία που στην προκήρυξη τονίζονται από την Αντιστρατιωτική Πάλη:

«Χωρίς να λυπόμαστε για το θάνατο του Αθανασιάδη έχουμε να δηλώσουμε:

α) Η Αντιστρατιωτική Πάλη δεν έχει καμία σχέση με την "Προκήρυξη" που δόθηκε στη δημοσιότητα και πού έχει την ψεύτικη υπογραφή "Οργάνωση Αντιστρατιωτική Πάλη".

β) Καταγγέλλουμε τη συνειδητή προβοκάτσια του υπουργείου Δημόσιας Τάξης και των διαφόρων υπηρεσιών του στρατού και της αστυνομίας που με βάση αυτή την κατασκευασμένη προκήρυξη ετοιμάζουν καινούρια προγκρόμ κατά του κινήματος ενάντια στο στρατό, ενάντια στο διεκδικητικό κίνημα των φαντάρων, στους συντρόφους και φίλους της Αντιστρατιωτικής Πάλης, στρατευμένους και μη.

γ) Επισημαίνουμε την έντεχνα προβοκατορική τελευταία παράγραφο της "Προκήρυξης", πού θέλει να την κάνει πιστευτή, υποστηρίζοντας ότι τάχα αποτελεί κομμάτι της Αντιστρατιωτικής Πάλης πού έκανε αυτή την ενέργεια.

δ) Κανένας σύντροφος, φίλος ή συνεργάτης της Αντιστρατιωτικής Πάλης δεν έχει σχέση με το θάνατο του Αθανασιάδη.

ε) Επιστούμε την προσοχή στους προβοκατόρες ότι αυτή τους η ενέργεια ενάντια μας δε θα περάσει απαρατήρητη.

στ) θυμίζουμε στον ελληνικό λαό και στους συντρόφους στρατευμένους ότι παρόμοιες προβοκάτσες έχουν γίνει ενάντια στην Αντιστρατιωτική Πάλη και παλιότερα. Συγκεκριμένα ή φασιστική φυλλάδα *Ελεύθερος Κόσμος* επιχείρησε προβοκάτσια ενάντια μας το Γενάρη του 1981 · πολλοί από τους δημοσιογράφους πού υπηρετούσαν στον Ελεύθερο Κόσμο έχουν μετακομίσει στην φασιστοφυλλάδα του Αθανασιάδη *Βραδυνή*.

Την προβοκάτσια αυτή τότε σιγοντάρισαν ο Ριζοσπάστης και ο δημοσιογράφος της *Ελευθεροτυπίας* Καρατζαφέρης, χαρακτηρίζοντας μας πράκτορες της CIA και φασίστες. (πηγή *Ελευθεροτυπία* 23/3/1983, σ.7)

ζ) Όπως τότε, και από τότε μέχρι σήμερα η Αντιστρατιωτική Πάλη μπόρεσε να ξεπεράσει τις δυσκολίες και τις προβοκάτσες του καθεστώτος και των λακέδων του, έτσι και τώρα δεν πρόκειται να επηρεαστεί στο παραμικρό από τις ύπουλες επιθέσεις των εχθρών της.

η) Καταλαβαίνουμε πόσο τους πονάει το κίνημα ενάντια στο στρατό για αυτό και έχουν λυσσάζει για να το χτυπήσουν. Όμως, όπως απέτυχαν μέχρι τώρα έτσι κι αυτή τη φορά θα συντρίβουν.

θ) Ήδη με τηλεφώνημα μας στις εφημερίδες *Αυγή* και *Ελευθεροτυπία* έχουμε καταγγείλει την προβοκάτσια».

αναπτυχθούν συναισθήματα συμπόνιας στον κεντροδεξιό Τύπο αλλά και στο κοινό του. Η αρχή γίνεται με την περιγραφή της επίσκεψής του Προέδρου της Δημοκρατίας και στενού φίλου του θύματος Κων. Καραμανλή στην οικία της οικογένειας. Δίνεται έμφαση στις προσωπικές στιγμές της συνάντησής του με την σύζυγο του θύματος και η εικόνα που αποτυπώνεται είναι με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, συναισθηματικά φορτισμένο και καταρρακωμένο εξαιτίας της απώλειας του φίλου του⁶⁷. Η εμφάνιση της συζύγου και των τριών κορών του θύματος στα ρεπορτάζ, γίνεται με την σύνδεσή τους με τους πολιτικούς παράγοντες που έφτασαν στην οικία τους για να συλλυπηθούν.

Έτσι αν και αποτυπώνεται ο θρήνος της οικογένειας, μέσω των φωτογραφιών που δημοσιεύονται, τα έμμεσα θύματα, στη δική μας ορολογία, δεν αποσυνδέονται πλήρως από το πολιτικό μοτίβο, με συνέπεια η ατομική/ιδιωτική οδύνη να μπλέκεται με τις πολιτικές/κομματικές αποχρώσεις. Το μόνο ίχνος «εξατομικευμένης» θλίψης εμφανίζεται στην εφημερίδα *Καθημερινή*, όχι βέβαια στο κύριο σώμα των ειδήσεων αλλά σε μία μικρή στήλη με τίτλο «Σημειωματάριο», όπου ξεδιπλώνονται μύχιες, πρωτόλειες σκέψεις και αντιδράσεις των κορών και εγγονών του θύματος⁶⁸. «Είμαστε μια αγαπημένη οικογένεια» αναφέρει η Ειρήνη Αθανασιάδη, κόρη του θύματος «που χάσαμε το στήριγμά μας, αλλά θα μείνουμε μαζί»⁶⁹, ενώ η κόρη της και εγγονή του θύματος ανέφερε πώς «ο καλύτερος παππούς του κόσμου έφυγε». Αυτό το μικρό άνοιγμα προς τον ανθρώπινο και ιδιωτικό πόνο, η ανάδειξη δηλαδή του ιδιωτικού απέναντι στην υπερ-πολιτικοποίηση είναι σύντομη, αποσπασματική, παρενθετική και όχι συμπληρωματική της εικόνας του εγκλήματος, καθώς η πολιτική σφαίρα παραμένει πανίσχυρη. Ο προβολέας των ειδήσεων φεύγει γρήγορα από το «σημείο» των έμμεσων θυμάτων και επιστρέφει στην κανονιστική ροή αποτύπωσης των, για την εποχή, πιο «σημαντικών» πτυχών της δολοφονίας που αφορούν τα πολιτικά σημαινόμενά της.

Αυτά τα σημαινόμενα, προκύπτουν από την κηδεία του θύματος και τις συγκεντρώσεις που πραγματοποιήθηκαν πριν και μετά την τέλεσή της. Οι «ντοπαρισμένοι» οπαδοί για τους οποίους εφιστούσαν την προσοχή οι κεντροαριστερές εφημερίδες, για τον δεξιό Τύπο ήταν οι υποστηρικτές της Ν.Δ που «προσκύνησαν στον τόπο της δολοφονίας»⁷⁰

⁶⁷ *Βραδυνή*, 22/3/1983, σ.2, τίτλος άρθρου «Ο Καραμανλής κλαίει με λυγμούς!».

⁶⁸ *Καθημερινή*, 23/3/1983, σ.4, στήλη «Σημειωματάριο», τίτλος «Ο πιο καλός παππούς του κόσμου».

⁶⁹ *Καθημερινή*, στο ίδιο.

⁷⁰ *Βραδυνή*, 23/3/1983, σ.2, τίτλος «Προσκύνημα στον τόπο της δολοφονίας».

αποτίωντας φόρο τιμής στο θύμα. Πραγματοποιήθηκαν προ-συγκεντρώσεις σε τρία σημεία μία ώρα πριν έναρξη της τελετής στη Μητρόπολη. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ την περιφρούρηση των συγκεντρώσεων ανέλαβε η ΟΝΝΕΔ για να αποφευχθούν τυχόν επεισόδια, από το συγκεντρωμένο πλήθος που η *Βραδυνή* το υπολογίζει στις 300.000⁷¹ ενώ ο κεντροαριστερός Τύπος στις 30.000⁷². Η απόκλιση στους συγκεκριμένους αριθμούς, είναι ένα ακόμη δείγμα της αντιπαράθεσης γύρω από την κοινωνική υποδοχή της δολοφονίας.

Ο δεξιός Τύπος τονίζει ότι οι συγκεντρώσεις αυτές αποτέλεσαν ένα άτυπο αντικυβερνητικό συλλαλητήριο, ενώ η συμμετοχή η οποία κρίθηκε ως «επιβλητική» ήταν η αιτία που «αποθάρρυνε κάθε απόπειρα παρεισφρήσεως είτε αντιφρονούντων είτε ύποπτων στοιχείων»⁷³, που έκαναν την εμφάνισή τους αλλά διαλύθηκαν πολύ γρήγορα⁷⁴. Επιπλέον, υπήρξαν αναφορές σχετικά με τις αποδοκιμασίες που δέχτηκαν εκπρόσωποι της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, αλλά χάρη στην περιφρούρηση δεν έγιναν αποδέκτες σωματικής επίθεσης. Η συνθηματολογία βέβαια δεν έλειψε και είναι ίδιον του φορτισμένου πολιτικού κλίματος και της «παραταξιακής» αλληλεγγύης προς το θύμα: «Κάτω η χούντα του ΠΑΣΟΚ», «χούντα είναι θα περάσει», «Ένας είναι ο εχθρός, ο ολοκληρωτισμός», «Δεν θα περάσει η τρομοκρατία, σε μας ανήκει η Δημοκρατία», «ΠΑΣΟΚ, Ανδρέα, Σκουλαρίκη, η δολοφονία σάς ανήκει». Τα αντικυβερνητικά συνθήματα, που ακούστηκαν και στην Θεσσαλονίκη, όπου διοργανώθηκε πορεία την ίδια ώρα που γινόταν η κηδεία στην Μητρόπολη των Αθηνών, εμπλουτίστηκαν με εκείνα προς τιμήν του νεκρού: «Τζώρτζη Αθανασιάδη ζεις, εσύ μας οδηγείς»⁷⁵.

Η στενά οριοθετημένη ταυτότητα που απέδιδαν στο θύμα οι υποστηρικτές, οι οποίοι ήταν στην ουσία οι διαδηλωτές που αντέδρασαν στη δολοφονία του, μάς δείχνει ότι οι

⁷¹ *Βραδυνή*, 24/3/1983, σ.3, τίτλος άρθρου «300.000 Λαού βροντοφώνησε στην κηδεία του Τζώρτζη Αθανασιάδη».

⁷² *Ελευθεροτυπία*, 24/3/1983, πρωτοσέλιδο.

⁷³ *Καθημερινή*, 24/3/1983, σ. 1, τίτλος άρθρου «Έντονη λαϊκή αποδοκιμασία της κυβερνητικής πολιτικής κατά την χθесινή κηδεία».

⁷⁴ *Καθημερινή*, 24/3/1983, σ.1, τίτλος «Μεγάλη Συμμετοχή», «Μοναδικό “μελανό” σημείο της χθесινής πορείας ήταν η παρουσία των ομάδων της εξτρεμιστικής δεξιάς με ομάδες νεαρών κυρίως ατόμων, που κρατώντας πανό με σύνθημα “Μάλλιος-Μπόλαρης το ίδιο ήρωες” προσπάθησαν να συγκροτήσουν δική τους διαδήλωση αλλά διαλύθηκαν μετά από επέμβαση των ομάδων περιφρουρήσεως της ΟΝΝΕΔ».

⁷⁵ *Βραδυνή*, 24/3/1983, σ.15.

εκδηλώσεις ταύτισης προς το θύμα ορίζονταν από την ποσοστό πολιτικής ταύτισης του κοινού με αυτό. Προς επίρρωση, αρκεί να αναφέρουμε εδώ ότι ο κεντροαριστερός Τύπος δίνει έμφαση, στα πρωτοσέλιδα αλλά και στο ρεπορτάζ της κηδείας, στην αποφυγή επεισοδίων⁷⁶. Αν και υπογραμμίζεται η παρουσία ακροδεξιών, δεν παραγνωρίζεται το γεγονός ότι δεν προκλήθηκαν εκτεταμένα επεισόδια, και αυτό συνέβη εξαιτίας των εκκλήσεων για *ψυχραιμία*, στις οποίες είχαν προβεί τις προηγούμενες ημέρες μέλη της κυβέρνησης, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας⁷⁷ αλλά και οι αρθρογράφοι των εφημερίδων αυτού του χώρου. Η σύνδεση του Προέδρου της Ν.Δ., Αβέρωφ, με το τοξικό κλίμα που επικράτησε από την πρώτη στιγμή της είδησης της δολοφονίας, είναι εμφανής και εν ολίγοις η αποτροπή της *ανωμαλίας*, οφείλεται στον αντίπαλο πολιτικό χώρο της Ν.Δ.⁷⁸. Ένα ακόμη στοιχείο-δείκτης της πολιτικοποίησης της δολοφονίας, είναι η απουσία της οικογένειας από τα ρεπορτάζ της κηδείας. Τα εκτενή αφιερώματα εποικίζονται από τις δηλώσεις των πολιτικών προσώπων που έδωσαν το παρών στην τελετή και από τους λόγους που εκφώνησαν προς τιμήν του νεκρού. Έτσι η ατομική οδύνη χάθηκε μπροστά στην σημασία των πολιτικών αναπαραστάσεων.

Τις ημέρες που ακολούθησαν την κηδεία, η οποία συνήθως είναι η κορύφωση μιας υπόθεσης δολοφονίας, σαν αυτές που εξετάζονται σε αυτή τη μελέτη, το ενδιαφέρον για την υπόθεση έφθινε σταδιακά. Σενάρια για τους δράστες της δολοφονίας, και πληροφορίες από τις εν εξελίξει αστυνομικές έρευνες σφράγισαν την υπόθεση με τον χαρακτήρα του «μυστηρίου», κάτι που δεν αποτελεί οξύμωρο μιας και η ελληνική πολιτική κουλτούρα αποτέλεσε γόνιμο έδαφος καλλιέργειας πολύμορφων

⁷⁶ Τα Νέα, 24/3/1983, πρωτοσέλιδο «Πλήρης υποχώρηση».

Επίσης, *Ελευθεροτυπία*, 24/3/1983, πρωτοσέλιδο «Η ανωμαλία δεν πέρασε/Ο Αβέρωφ αναδιπλώθηκε».

⁷⁷ Επί τη ευκαιρία της Εθνικής Επετείου της 25^{ης} Μαρτίου ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δήλωσε μεταξύ άλλων: «Η έντονη πολιτική ανταγωνισμοί και προπαντός οι κομματικοί φατριασμοί διασπούν την ενότητα του λαού μας. Δηλητηριάζουν την εθνική μας ζωή και δυσχεραίνουν την ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας. Στην Ελλάδα ομιλούμε ως γνωστόν όλοι περί Δημοκρατίας. Δεν καταλάβαμε όμως ακόμα ότι η Δημοκρατία που είναι το πολίτευμα του μέτρου, δεν αντέχει σε ακρότητες. Τις αλήθειες αυτές τις γνωρίζουμε όλοι. Και όχι μόνο τις γνωρίζουμε ακόμα αλλά και επιδεικτικά τις διακηρύσσουμε. Δεν κατορθώσαμε όμως να τις κάνουμε πράξη, γιατί η πολιτική μας ζωή διαμορφώνεται συνήθως μέσα σε ένα κλίμα φορτισμένο από πλάνες, εγωισμούς και πάθη».

⁷⁸ Τα Νέα, 24/3/1983, πρωτοσέλιδο «μιλώντας χθες το απόγευμα αμέσως μετά την ταφή του Τζώρτζη Αθανασιάδη στο Α' Νεκροταφείο, ο κ. Αβέρωφ περιορίστηκε αυτή τη φορά να πει ότι "απόκειται στην ανάκριση να βρει τον δολοφόνο" [...] Αλλά και νωρίτερα αποχαιρετώντας το νεκρό μέσα στον μητροπολιτικό ναό ο κ. Αβέρωφ μίλησε με ανθρώπινα και ζεστά λόγια για τον "Αδερφό του Τζώρτζη", όπως τον αποκάλεσε αποφεύγοντας έστω και έναν υπαινιγμό για τις συνθήκες δολοφονίας».

συνωμοσιολογικών ερμηνειών, όπως είδαμε και προηγουμένως στις πρώτες δολοφονίες που προέβη η 17N⁷⁹. Η σημασία της απώλειας της ανθρώπινης ζωής και η δυναμική του ατόμου φαίνεται στην περίπτωση της δολοφονίας του Αθανασιάδη να περιορίστηκαν εξαιτίας της υπερπολιτικοποιημένης δημόσιας σφαίρας. Ο επικαθορισμός του ατόμου από την πολιτική του ταυτότητα και η κομματική σύγκρουση, αποτελούν γνωρίσματα μιας πανίσχυρης πολιτικής σφαίρας, η οποία κατέχει δεσπόζουσα θέση στην καθημερινότητα των κοινωνικών υποκειμένων, με συνέπεια εκσυγχρονιστικές ροπές (και ερμηνείες) με ατομοκεντρικό χαρακτήρα να εκτοπίζονται ή να αγνοούνται. Σε αυτό συνέβαλε και η εμφανής συμπόνοια προς το θύμα που εκφράστηκε «από τα πάνω», δηλαδή από πρόσωπα που κατείχαν ισχυρό κοινωνικό και πολιτικό κεφάλαιο. Η πληθώρα αναφορών, άρθρων και ρεπορτάζ, σχετικά με την θλίψη που προκάλεσε στο πολιτικό προσωπικό η δολοφονία του θύματος, επιτάχυνε τη διαδικασία της συναισθηματικής απεμπλοκής του θεατή της είδησης από το θύμα, εφόσον το κοινό σημείο που οι άνθρωποι μπορούν να συναντηθούν και να φανταστούν τον εαυτό τους είναι εκείνο της οδύνης και της απώλειας, το οποίο σημείο δεν αναδεικνύονταν. Όπως εξελίχθηκε η διαδικασία της υπόθεσης της δολοφονίας, η γέφυρα μεταξύ θύματος και θεατών ήταν η πολιτική-κομματική ταύτιση. Η ανυπαρξία ενδιαφέροντος για τις πτυχές του ατομικού πένθους και της απώλειας που βίωσε η οικογένεια (σημειωτέον ότι το αποσπασματικό ενδιαφέρον για την εξατομικευμένη εμπειρία της οδύνης συναντάται σε εφημερίδα φίλα προσκείμενη στην πολιτική ταυτότητα του θύματος), επιτάχυνε την συναισθηματική αποστασιοποίηση του θεατή.

Το τελευταίο συμπληρώθηκε από τα σενάρια που ενέπλεκαν το θύμα με τον δράστη εξαιτίας προσωπικών διαφορών. Έτσι η ευθύνη του θανάτου μετακύλησε στο ίδιο το θύμα. Αυτή η διττή λειτουργία, λοιπόν, δηλαδή η αποταύτιση (ενός σημαντικού μέρους της κοινωνίας) λόγω πολιτικής ταυτότητας και εξαιτίας μιας πιθανής ευθύνης του θύματος, συνετέλεσε στην αδρανοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, που δεν εξέφρασε μαζικά και χωρίς κομματικές αγκυλώσεις το αίτημα για την διαλεύκανση του εγκλήματος. Ούτως ειπείν, δεν πέρασε στην πράξη εκφράζοντας την αποστροφή της

⁷⁹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 354 – 358.

στη βία. Οι συγκεντρώσεις/πορείες που έλαβαν χώρα πριν και μετά την κηδεία του θύματος, δεν ήταν αποτέλεσμα ενεργοποίησης των πολιτών στα πλαίσια ενός αιτήματος καταγγελίας της βίας, αλλά αντίθετα ήταν η ενεργοποίηση πολιτών – υποστηρικτών της μίας παράταξης, με λανθάνον διακύβευμα την έκφραση των αντικυβερνητικών τους συναισθημάτων. Αυτή η διαδικασία, μάς εισάγει στην κρίσιμη δεκαετία του '80, όπου οι δολοφονίες πολιτικοποιούνται και η συμπόνια προς τα θύματα εκφράζεται συγκεχυμένα και πάντα εξ 'αντιδιαστολής με τη θέση που θα πάρει η αντίπαλη πολιτική πλευρά αναφορικά με το θύμα. Είναι τα εγκαίνια της εποχής των *δικών μας* και *δικών σας* νεκρών.

4.1.3. Ένοπλος αντιαμερικανισμός

Η δολοφονία του Αθανασιάδη εγκαινίασε χρονικά και την επανεμφάνιση των τρομοκρατικών οργανώσεων που έδρασαν την περίοδο 1975-1980. Η 17N συγκεκριμένα, που είχε αναλάβει την ευθύνη τεσσάρων δολοφονιών, στο διάστημα 1980-1983 είχε κατά κάποιο τρόπο αναστείλει τη δράση της. Φαίνεται ότι η επιχειρησιακή της ύπνωση ήταν αποτέλεσμα δύο αιτιών. Η πρώτη αφορά την εσωτερική ανασυγκρότηση της οργάνωσης, με την είσοδο νέων μελών και η δεύτερη αφορά την έμμεση στήριξη⁸⁰ της σοσιαλιστικής στροφής που εξέφραζε η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία⁸¹, ένεκα των προγραμματικών διακηρύξεων του κόμματος για την εφαρμογή ριζοσπαστικών και αριστερόστροφων πολιτικών.

Αυτή η περίοδος χάριτος⁸², προς την σοσιαλιστική κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εξαντλήθηκε τον Νοέμβριο του 1983. Στις 15 Νοεμβρίου 1983 στις 7:25 π.μ., ο Ελληνοαμερικανός πλοίαρχος του αμερικανικού πολεμικού ναυτικού και επικεφαλής της Αμερικανικής Ναυτικής Αποστολής της Μικτής Ομάδας Στρατιωτικής Βοήθειας

⁸⁰ Βλ. την προκήρυξη στο *17 Νοέμβρη οι προκηρύξεις 1975-2002: Όλα τα κείμενα της οργάνωσης- 621 ονόματα, αναφορές και στόχοι*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2002, σ.126. Επίσης J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 101, G. Kassimeris, *Inside Greek Terrorism*, ό.π., σ. 21 – 37.

⁸¹ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη: Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαριλιάν», ό.π., σ.102.

⁸² J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 89.

Ηνωμένων Πολιτειών – Ελλάδος, Τζορτζ Τσάντες έχει επιβιβασθεί στο υπηρεσιακό αυτοκίνητο που θα τον μετέφερε από το σπίτι του (στη Νέα Πολιτεία) στο γραφείο. Στο ύψος της Φιλοθέης, ο οδηγός του, Νίκος Βελούτσος, ακινητοποιεί το όχημα λόγω του ερυθρού σηματοδότη. Εκείνη τη στιγμή, δύο αναβάτες σε μηχανή προσεγγίζουν τη δεξιά πλευρά του αυτοκινήτου, και ανοίγουν πυρ προς τον Τσάντες που καθόταν στο πίσω μέρος και έπειτα πυροβολούν και τον οδηγό⁸³. Ο Τσάντες πεθαίνει ακαριαία με τέσσερις σφαίρες στο στήθος ενώ ο Βελούτσος, ο οποίος δέχτηκε τρεις σφαίρες στην κοιλιακή χώρα, εξέπνευσε έξι ώρες αργότερα από αιμορραγία, αφού οι γιατροί του νοσοκομείου Υγεία, δεν κατάφεραν να αναστρέψουν τις βλάβες στα ζωτικά του όργανα.

Η διπλή δολοφονία των Τσάντες και Βελούτσου με τις οποίες η 17N επανεμφανίστηκε, δεν πήραν τη μεγάλη έκταση που είδαμε σε προηγούμενες δολοφονίες. Ο λόγος ήταν μία νέα κρίση στο Κυπριακό. Η είδηση της ανακήρυξης “ανεξάρτητου τουρκοκυπριακού κράτους” με την ονομασία «Τουρκική Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου», στο κατεχόμενο από τις τουρκικές στρατιωτικές δυνάμεις βόρειο τμήμα της Κύπρου από τον ηγέτη των Τουρκοκυπρίων Ραούφ Ντενκτάς, διαπερνά τον πολιτικό κόσμο, την ελληνική κοινωνία και τον Τύπο. Όμως, αυτή η τουρκική κίνηση πλαισίωσε την υπόθεση της διπλής δολοφονίας στην κατεύθυνση του αντιαμερικανισμού, δηλαδή στον αντίποδα της ταυτότητας του θύματος (που ήταν ο κύριος στόχος της τρομοκρατικής επίθεσης). Αν και το Υπουργείο Εξωτερικών των Η.Π.Α καταδίκασε την κίνηση του Ντενκτάς, η ελληνική κοινή γνώμη μοιάζει οργισμένη για το γεγονός ότι οι Η.Π.Α δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν μία τέτοια προκλητική κίνηση⁸⁴.

Η είδηση της διπλής δολοφονίας των Τσάντες και Βελούτσου, περνά σε δεύτερη μοίρα στα πρωτοσέλιδα του Τύπου, καθώς οι τίτλοι κατακλύζονται από την είδηση της αναγνώρισης του ψευδοκράτους. Ειδικά, η *Ελευθεροτυπία* δημοσιεύει δύο έκτακτες εκδόσεις για να καλύψει τα δύο γεγονότα⁸⁵, ενώ στο τακτικό της φύλο έχει ως τίτλο

⁸³ Στο ίδιο, σ. 102.

⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 103.

⁸⁵ *Ελευθεροτυπία*, 16/11/1983, Έκτακτη έκδοση (11:00 π.μ.), πρωτοσέλιδο «ΔΟΛΟΦΟΝΗΘΗΚΕ ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ/Στις 7.30 το πρωί, στα φανάρια της Φιλοθέης από 2 νεαρούς με βέσπα».

«ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ/Κατά της Τουρκίας όλες οι κυβερνήσεις».⁸⁶ Αναφέρεται, δε, στο γεγονός της διπλής δολοφονίας ως «“Σε στυλ Γουέλτς η εκτέλεση”/Παλιό στέλεχος της CIA ο Τσάντες/Ανώνυμο τηλεφώνημα στην “Ε”»: Η “17 Νοέμβρη” παίρνει την ευθύνη».⁸⁷ Η *Βραδυνή* επιλέγει τον τίτλο «Δύο γεγονότα που συγκλόνισαν την Ελλάδα: Το κράτος του Ντενκτάς και η δολοφονία του Αμερικανού. Που το πάνε οι Τούρκοι...»,⁸⁸ και διευκρινίζει για την είδηση των δολοφονιών «Αριστεριστές ανέλαβαν την ευθύνη της δολοφονίας. Εκτέλεση του τύπου Γουέλτς και για τον Αμερικανό πλοίαρχο»,⁸⁹ το *Έθνος* συνδέει τα δύο γεγονότα γράφοντας πως «Ο ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ ΞΑΝΑΧΤΥΠΑ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ/ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ Ζητεί η Κύπρος/ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ–ΨΕΥΔΟΚΡΑΤΟΣ ΚΟΙΝΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ»⁹⁰ κάνοντας λόγο για Αμερικανική «υποκρισία»⁹¹. Τα *Νέα* παίρνουν περισσότερο ξεκάθαρη θέση στις δύο ειδήσεις και με εμφανή τρόπο συνδέουν τα δύο γεγονότα, επιλέγοντας τον τίτλο «ΣΥΝΩΜΟ-ΣΙΑ/ Εναντίον της Ελλάδας, της Αλλαγής και της Κύπρου», διατυπώνοντας πως «υπάρχει, όμως, σε πολλούς κύκλους και μάλιστα προσκείμενους στην κυβέρνηση η υπόνοια ότι η δολοφονική ενέργεια δεν είναι άσχετη με τα γεγονότα στην Κύπρο και ότι μπορεί να απέβλεπε στην δημιουργία ανθελληνικού κλίματος στις ΗΠΑ (ώστε να δυσχερανθεί και η ελληνική θέση για τα γεγονότα στην Κύπρο) όπως και αποσταθεροποιητικού κλίματος στην ίδια την Ελλάδα».⁹² Το *Έθνος*

Ελευθεροτυπία, 16/11/1983, Έκτακτη έκδοση (16:00 μ.μ.), πρωτοσέλιδο «Επικίνδυνες εξελίξεις στην Κύπρο/Μετά την ανακήρυξη «κράτους» από τον Ντενκτάς ΕΚΤΑΚΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΜΕ ΑΝΔΡΕΑ/Πέθανε κι ο οδηγός του Αμερικανού».

⁸⁶ *Ελευθεροτυπία*, 16/11/1983, πρωτοσέλιδο (Τακτική έκδοση).

⁸⁷ *Ελευθεροτυπία*, 16/11/1983, πρωτοσέλιδο (Τακτική έκδοση).

⁸⁸ *Βραδυνή*, 16/11/1983, πρωτοσέλιδο.

⁸⁹ *Βραδυνή*, 16/11/1983, πρωτοσέλιδο.

⁹⁰ *Έθνος*, 16/11/1983, πρωτοσέλιδο.

⁹¹ *Έθνος*, 16/11/1983, ρεπορτάζ Γιώργος Γάτος, «Η δολοφονία και το ψευδοκράτος κοινή επιχείρηση!/Η υποκρισία των ΗΠΑ και η «Πιλάτειος» στάση της Τουρκίας», σ. 14

⁹² *Τα Νέα*, 16/11/1983, πρωτοσέλιδο, ρεπορτάζ Τάκης Κουνάφης, Άγγελος Στάγκος, Νίκ. Αντωνόπουλος, Γιάννης Φάτσης, «ΣΥΝΩΜΟ-ΣΙΑ Εναντίον της Ελλάδας, της Αλλαγής και της Κύπρου [...] Δύο ενέργειες για τον συσχετισμό των οποίων είναι δύσκολο την ώρα αυτή να διατυπωθεί με βεβαιότητα θέση αλλά οι οποίες κατατείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα, τη δημιουργία έκρυθμης κατάστασης, εκδηλώθηκαν με ελάχιστη χρονική διαφορά χθες το πρωί. Στις 7.25 πμ δολοφονήθηκε στην Αθήνα από αγνώστους πλοίαρχος της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής. Στην τουρκοκρατούμενη περιοχή της Κύπρου και υπό την προστασία του στρατού κατοχής, η ψευδοβουλή του κυρίου Ντενκτάς ανακήρυξε μισή ώρα αργότερα ανεξάρτητο τουρκοκυπριακό κράτος. Ότι η απόφαση του κυρίου Ντενκτάς προϋπέθετε την συγκατάθεση τόσο της Άγκυρας όσο και της Ουάσινγκτον, είναι βέβαιο. [...] Ποιοι είναι οι δολοφόνοι του Ελληνοαμερικανού πλοίαρχου; Ασφαλώς δεν είναι την ώρα αυτή γνωστό».

Και *Τα Νέα*, δημοσιεύουν πέντε έκτακτες διαδοχικές εκδόσεις για να περιγράψουν «τα δραματικά γεγονότα της ημέρας με επιτόπου ρεπορτάζ και φωτογραφίες».

στην ίδια κατεύθυνση τονίζει πως «Αποκαλύπτονται τα σκοτεινά σχέδια των Ιμπεριαλιστών/1 δις\$ έδωσε ο Ρήγκαν στην Τουρκία/Το ΝΑΤΟ υπέρ του Ντενκτάς/ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΟ ΦΟΝΟ»,⁹³ κάνοντας λόγο για «ύποπτη» και «προβοκατόρική» οργάνωση που «αναλαμβάνει την ευθύνη της διπλής πολιτικής δολοφονίας, που δεν μπορεί παρά να εξυπηρετεί σκοτεινά σχέδια» και για «επαγγελματίες, κομάντος εκτελεστές» που ως «άριστα εκπαιδευμένοι, υλοποιούν με τις δολοφονίες τους τα ύποπτα σχέδια κύκλων της ανωμαλίας για αποσταθεροποίηση και δημιουργία δυσμενών εντυπώσεων σε βάρος της χώρας»⁹⁴.

Οι φιλοκυβερνητικές, πλέον, εφημερίδες επιδίδονται σε μια ρητορική περί απόδοσης ευθυνών σε εξωτερικούς απειλητικούς εχθρούς και σε μια αντιαμερικανική παραφιλολογία, όπου η εξέταση των δύο υποθέσεων συμβαίνει με γνώμονα το κατά πόσο υποσκάπτουν το έργο της κυβέρνησης της Αλλαγής. Ο αντιαμερικανισμός⁹⁵, εξάλλου, και η επίκληση σε εξωτερικούς εχθρούς που απειλούν την ελληνική εθνική (και λαϊκή) ανεξαρτησία, συνεχίζει να αποτελεί στρατηγική επικοινωνιακή πολιτική της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ⁹⁶ η οποία κορυφώνεται με την αφορμή της νέας Κυπριακής κρίσης από τα φιλοκυβερνητικά μέσα ενημέρωσης.

Ο κεντροαριστερός Τύπος, όπως και ο κεντροδεξιός συγκλίνουν στις ερμηνείες τους σχετικά με την ακρο-αριστερή φύση της οργάνωσης που ανέλαβε την ευθύνη των δολοφονιών, με διαφορετικό στόχο βέβαια. Η *Ελευθεροτυπία*, στη συνέχεια της είδησης των δολοφονιών, δημοσιεύει ένα μεγάλο ρεπορτάζ κατά το οποίο ο ρεπόρτερ έχει μεταβεί στο νησί της Ικαρίας, τόπο καταγωγής του πατέρα του Τσάντες. Μιλώντας

⁹³ *Έθνος*, 17/11/1983, πρωτοσέλιδο.

Στο ίδιο φύλλο (ρεπορτάζ Λάμπης Τσιριγωτάκης, σ. 19) υποστηρίζεται πως «Οι Τούρκοι πίσω από τη διπλή εκτέλεση/Σε συνεργασία με Ισραηλινούς πράκτορες που δρουν στην Ελλάδα».

⁹⁴ *Έθνος*, 18/11/1983, ρεπορτάζ Γ. Γκιώνης, «Ποιος “κάρφωσε” τον Αμερικανό πλοίαρχο», σ. 12. Βλ. επίσης: *Έθνος*, 16/11/1983, ρεπορτάζ Π. Σόμπολος, «Τα εγκλήματα από τον Γουέλς ως τον πλοίαρχο Τσάντες», σ. 18 – 19, «[...] Και αυτή η εκτέλεση φέρει το χαρακτηριστικό της “τελειότητας”, αφού οι εκτελεστές είναι επαγγελματίες δολοφόνοι, που “εργάστηκαν” και πάλι υπηρετώντας... άγνωστα συμφέροντα και στόχους. [...] Τα πολιτικά εγκλήματα παρουσιάζουν αρκετές δυσκολίες. Και αυτό γιατί: Σχεδιάζονται από Κέντρο ή ομάδες ατόμων που έχουν κάποια ειδίκευση. Εκτελούνται από άτομα με πείρα σ’ αυτές τις “δουλειές”. Χρησιμοποιούνται συνήθως επαγγελματίες και ψυχροί δολοφόνοι».

⁹⁵ Ζ. Λαλιούτη, *Ο Αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα 1947-1989*, ό.π., σ. 201.

⁹⁶ Α. Πανταζόπουλος, *Για το λαό και το έθνος: η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989*, ό.π., Χ. Δ. Τάσσης, «Το θεωρητικό σχήμα του ΠΑΣΟΚ: Θεωρία της Εξάρτησης, ριζοσπαστικός προσανατολισμός με σοσιαλιστική προοπτική», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, ό.π.

με τους οικείους του θύματος, η προσπάθεια του ρεπόρτερ να συλλέξει πληροφορίες γύρω από την επαγγελματική δραστηριότητά του προκειμένου να την συνδέσει με μία τυχόν «υπευθυνότητα» της θυματοποίησης του είναι εμφανής ««[...] Ποιος, λοιπόν, ήταν ο πλοίαρχος των ΗΠΑ Τζορτζ Τσάντες – αυτός ο καλός σύζυγος και πατέρας, ο γλεντζές και φίλος που αγαπούσε τη χώρα της καταγωγής του και που ερχόταν κάπου – κάπου για διακοπές στην Ικαρία; Γράφτηκε πως τον έφαγε η καρέκλα του Γουέλς – του άλλου δολοφονημένου σταθμάρχη της CIA στη χώρα μας. Μάλλον λάθος. Οι πληροφορίες λένε πως η καρέκλα αυτή του έπεφτε μικρή του Τζορτζ Τσάντες. Ο ρόλος του ήταν πιο σπουδαίος και πιο σύνθετος από εκείνο του Γουέλς. Γιατί στην χώρα μας υπηρετούσε με τρεις ιδιότητες: Ως σταθμάρχης της DIA (η αντίστοιχη της CIA στο Πεντάγωνο), ως σταθμάρχης της CIA και ως πλοίαρχος επικεφαλής τμήματος της JUSMAGG. Πότε εντάχθηκε στην DIA ο Τσάντες είναι άγνωστο. Πάντως, αποστρατεύτηκε πριν τρία περίπου χρόνια με τον βαθμό του πλοίαρχου και εντάχθηκε στην CIA. Στις αρχές τούτου του έτους η DIA χρειάστηκε και πάλι τις υπηρεσίες του και τον ανακάλεσε στις τάξεις της. Έργο του, η αποστολή του στην Ελλάδα. Εδώ κάτι δεν πήγαινε καλά και έπρεπε να σταλεί ένας άνθρωπος που να είναι τουλάχιστον συμπαθητικός στους Έλληνες και ο Τζορτζ Τσάντες διέθετε αυτό το προσόν και άλλα...»⁹⁷. Παρενθετικά, θα αναφερθούμε εδώ και σε ένα ακόμη ρεπορτάζ της φιλοκυβερνητικής εφημερίδας των Νέων. Ο ρεπόρτερ, Β. Καββαθάς, μιλώντας με γνωστούς του Τσάντες στην Αθήνα ακολουθεί το ίδιο μοτίβο ερωτήσεων :«Δύο κύρια

⁹⁷ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 20/11/1983, ρεπορτάζ Κ. Καζακόπουλος, σ. 5. Ο ρεπόρτερ αναφέρει, επιπλέον: «Αλλά ποιος ήταν αυτός ο Ελληνοαμερικανός πλοίαρχος των ΗΠΑ που η οργάνωση «17 Νοέμβρη» διεκδικεί την εκτέλεση του και που οι Αμερικανοί άρχισαν να χρησιμοποιούν ακτίνες λέιζερ για την ανακάλυψη των δολοφόνων του; Για τους συγγενείς του στην Ικαρία ο Τζορτζ Τσάντες ήταν ο μοναχογιός του αρχιμάγειρα που σπούδασε στην Αμερική και ανέβηκε ψηλά, για την οικογένεια του ο καλός σύζυγος και στοργικός πατέρας και για τις μυστικές υπηρεσίες ο εκπρόσωπος της DIA (Πεντάγωνο) και της CIA στην Ελλάδα με πιο αυξημένες αρμοδιότητες από εκείνες του Γουέλς. Στη χώρα μας – πέρα από όλες τις άλλες φροντίδες του – είχε αναλάβει να μειώσει τον αντιαμερικανισμό του ελληνικού λαού και να αποκαταστήσει τις διασυνδέσεις των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών με τους πράκτορες τους στις ελληνικές ένοπλες δυνάμεις. [...] τελικά οι μόνοι – εκτός φυσικά των οικείων του – που μπορεί να ξαφνιάστηκαν από τη δολοφονική επίθεση εναντίον του Τζορτζ Τσάντες φαίνεται να είναι οι, συνήθως απληροφόρητες σε τέτοια, ελληνικές μυστικές και άλλες υπηρεσίες. Γιατί οι Αμερικανοί όλο και κάτι περίμεναν και δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι βρέθηκαν λίγα μόλις λεπτά αργότερα στον τόπο του εγκλήματος. [...] Άλλο θέμα τώρα αν τα «παιδιά της Πρεσβείας» φρόντισαν πρώτα να πάρουν στα χέρια τους κάτι φακέλους που ξεφύλλιζε ο Τσάντες και μια τσάντα του και ύστερα να ασχοληθούν με τους νεκρούς τους... Μυστήριο; Όχι. Βέβαια, οι Αμερικανοί δεν πρόκειται να βγουν αυτήν την στιγμή και να πουν ποιος πραγματικά ήταν ο Τζορτζ Τσάντες. Αρκούνται στην επίσημη ιδιότητα του: επικεφαλής του ναυτικού τμήματος της στρατιωτικής αποστολής (JUSMAGG που σημαίνει μεικτή αποστολή στρατιωτικής βοήθειας των ΗΠΑ στην Ελλάδα). [...]»

ερωτήματα – από τα πολλά που θέσαμε σε εκπροσώπους της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα – παρέμειναν αναπάντητα: Είχε καμία άλλη ιδιότητα – εκτός από εκείνη του πλοίαρχου στο Ναυτικό των ΗΠΑ – ο Τζορτζ Τσάντες; Γιατί – κατά τη γνώμη τους – έγινε στόχος των δραστών; [...]»⁹⁸. Και τα δύο παραπάνω ρεπορτάζ μοιάζουν περισσότερο με μία διερεύνηση περαιτέρω τυχόν *ενοχοποιητικών* στοιχείων που να αποδεικνύουν ότι η δραστηριότητα του θύματος είναι *ένοχη*, που θα τον καθιστούσαν δηλαδή υπόλογο για την στοχοποίησή του από την τρομοκρατική οργάνωση. Η ανάδειξη της συμπόνοιας από οικείους ή συντοπίτες του θύματος δεν φαίνεται να είναι στις προτεραιότητες των ρεπορτάζ. Άλλωστε, το γεγονός ότι ο Τσάντες θεωρείται μεγάλο-στέλεχος της CIA στην Ελλάδα, ενώ η πρώτη είδηση των ημερών είναι το θεωρούμενο ως, ενορχηστρωμένο από τη CIA, «πραξικόπημα Ντενκτάς»,⁹⁹ δεν αφήνουν χώρο στην ανάδυση της θυματικής ταυτότητας του ατόμου.

Στην άλλη πλευρά, τον κεντροδεξιό Τύπο φαίνεται πως απασχολούν τα ίδια ερωτήματα με τον κεντροαριστερό Τύπο, γύρω από την «πραγματική» ταυτότητα του Τσάντες, ωστόσο αποκλίνει σε δύο σημεία. Το πρώτο είναι ότι καταλήγει στο συμπέρασμα πως ο Τσάντες δεν φέρει στο προφίλ του κάτι «σκοτεινό». Το δεύτερο σημείο βρίσκεται στο ότι το λιγότερο προβεβλημένο θύμα της διπλής δολοφονίας, ο Βελούτσος, αποκτά ορατότητα, έστω και μικρή. Ο ρεπόρτερ της *Καθημερινής*, Α. Γ. Βουρβούλης αναφέρει πως: «[...] από καταθέσεις προσώπων που ε γνώριζαν τα θύματα, δεν προέκυψε τίποτε που να δικαιολογεί τη δολοφονία. Κατετέθη ότι ο Ελληνοαμερικανός ήταν θαυμάσιος άνθρωπος, στρατιωτικός και οικογενειάρχης και είχε σαν κύριο χαρακτηριστικό να μην αναμιγνύεται στην πολιτική και απέφευγε πάντα κάθε πολιτική συζήτηση. Η θέση του, επίσης ήταν τέτοια που δεν ήταν δυνατόν να θεωρηθεί σαν θέση «κάλυψη», για άλλο ρόλο που πιθανόν να είχε στην Ελλάδα. [...]»¹⁰⁰. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο

⁹⁸ *Τα Νέα*, 16/11/1983, ρεπορτάζ Β. Καββαθάς, «Τζορτζ Τσάντες ή Γιώργος Τσάντες. Μιλάνε οι γνωστοί του στην Αθήνα», σ. 8

Τα ίδια ερωτήματα ταλανίζουν και τον Κ. Χαρδαβέλλα: *Τα Νέα*, 16 - 19/11/1983, ρεπορτάζ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Από τον Γουέλς στον Τσάντες...», σ.8, «[...] Τι ανοιχτούς λογαριασμούς είχε με τους δολοφόνους του ο Αμερικανός πλοίαρχος που δολοφονήθηκε χθες το πρωί; Ποια δράση είχε αναπτύξει μέσα στην «ΤΖΑΣΜΑΓΚ» που υπηρετούσε – μια πολύ ευαίσθητη στρατιωτική υπηρεσία των Αμερικανών στην Ελλάδα που έχει και στενές σχέσεις με μυστικές υπηρεσίες, με CIA κτλ; [...]»

⁹⁹ Βλ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 27/11/1983, «Αδιάσειστα στοιχεία, η CIA πίσω από το πραξικόπημα του Ντενκτάς», πρωτοσέλιδο.

¹⁰⁰ *Καθημερινή*, 16/11/1983, ρεπορτάζ Α. Γ. Βουρβούλης, «Σε πλήρες αδιέξοδο οι έρευνες για τη δολοφονία του Τ. Τσάντες», σ. 3.

δημοσιογράφος της *Απογευματινής*, Τ. Χιόνης. Σε ρεπορτάζ του που τιτλοφορείται «Δεν είχε καμία σχέση με τη ΣΙΑ», γράφει πως «[...] Όπως προκύπτει από το επίσημο απόσπασμα μεταβολών του, ο Τσάντες ουδέποτε υπηρέτησε σε “πολιτική” ή άλλη μη καθαρά στρατιωτική υπηρεσία»¹⁰¹. Η *Βραδυνή*, μάλιστα, εγκαλεί τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες για «ψυχρότητα», «αποπροσανατολισμό» και «υποβάθμιση» της διπλής δολοφονίας γράφοντας πως έσπευσαν «να υποστηρίξουν ότι το θύμα ήταν πράκτορας της CIA, ότι ήταν ο διάδοχος του Γουέλς στην Αθήνα, ότι, ότι, ότι...», ενώ στηλιτεύει και την κυβέρνηση διατυπώνοντας πως: «[...] Αλλά κυρίως τον τόνο για την υποβάθμιση του θέματος έδωσε η ίδια η κυβέρνηση όταν και ο πρωθυπουργός και ο κυβερνητικός εκπρόσωπος με τις γνωστές δηλώσεις τους εξέφρασαν λύπη για τον θάνατο του Αμερικανού και τον τραυματισμό του Έλληνα οδηγού. Ίσως, απασχολημένοι με τη δεξίωση προς τιμήν των ξένων αντιστασιακών δεν είχαν πληροφορηθεί ότι από το μεσημέρι είχε υποκύψει στα τραύματα του και ο Έλληνας οδηγός [...]»¹⁰².

Ως προς το δεύτερο θύμα της διπλής δολοφονίας, ο κεντροδεξιός Τύπος αναδεικνύει περιγραφές για το ποιόν του Νίκου Βελούτσου, τονίζοντας την τραγικότητα της χρονικής στιγμής της δολοφονίας του, καθώς έμεναν μόλις δύο μήνες για να συνταξιοδοτηθεί. Αναφέρεται σχετικά ότι «“ο Νικ ήταν αξιαγάπητος”...»¹⁰³, πως «είχε βραβευτεί για την διαγωγή του»¹⁰⁴, πως ήταν «καλός άνθρωπος και καλός φίλος».¹⁰⁵ Ο κεντροδεξιός Τύπος επιχειρεί να αναδείξει την ανθρώπινη πλευρά των θυμάτων, επιδεικνύοντας αισθήματα συμπόνιας, ωστόσο φαίνεται ότι δεν αποτελούν αντανakλαστικά έναντι της οδύνης. Αντίθετα, ενσωματώνονται σε μία ρητορική αντικυβερνητική και φιλτράρονται πολιτικά ως αντίδραση στον έντονο αντιαμερικανισμό που εκφράζει ο φιλοκυβερνητικός Τύπος. Συνεπώς, πρόκειται περισσότερο για αισθήματα που δεν προκύπτουν από μια ποιοτική αξιολόγηση της

¹⁰¹ *Απογευματινή*, 17/11/1983, ρεπορτάζ Τάσος Χιόνης, σ. 3.

¹⁰² *Βραδυνή*, 17/11/1983, «Αποπροσανατολιστικός πάλι ο φιλοκυβερνητικός Τύπος και περίεργα ψυχρός... «Επτά σφαίρες – δύο νεκροί στο φανάρι της Φιλοθέης»...», σ. 7

¹⁰³ *Βραδυνή*, 17/11/1983, «“Ο Νικ ήταν αξιαγάπητος”...», σ. 7, «Μέσα σε θρήνο κηδεύτηκε παρουσία και του πρεσβευτή κυρίου Στέρνς ο οδηγός του Τσάντες, Νικόλαος Βελούτσος»

¹⁰⁴ *Απογευματινή*, 16/11/1983, «Ο Βελούτσος δούλεψε 25 χρόνια στην πρεσβεία/Είχε βραβευτεί για την διαγωγή του», σ. 7

¹⁰⁵ *Απογευματινή*, 17/11/1983, πρωτοσέλιδο, «Κατάρες για τους εκτελεστές», «“[...] Ο Νίκος ήταν καλός άνθρωπος και καλός φίλος. Κατάρα στους φονιάδες”, φώναζαν με οδύνη οι φίλοι του καθώς έριχναν τα λουλούδια στον τάφο».

τρομοκρατικής αγριότητας, αλλά προκύπτουν σε αντιδιαστολή με τη θέση που παίρνουν οι πολιτικοί αντίπαλοι με σκοπό την πολιτική τους αποδυνάμωση.

Η διπλή δολοφονία, λοιπόν, δεν φαίνεται να σκανδάλισε την κοινή γνώμη, και κατ' επέκταση την κοινωνία. Σε αντίθετη περίπτωση θα είχε δημιουργηθεί κάποιο αίτημα «από τα κάτω» εναντίον της δράσης της τρομοκρατικής οργάνωσης. Ο Ελληνοαμερικανός Τσάντες, μέρος και μέλος τους Πολεμικού Ναυτικού των Η.Π.Α δεν έχει κάποιο χαρακτηριστικό στην ταυτότητά του με το οποίο ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής κοινωνίας, θα μπορούσε να ταυτιστεί μαζί του. Δεν είναι ένα πρόσωπο που θα μπορούσε να συνδεθεί με οικειότητα δηλαδή με τον μέσο πολίτη. Όπως και στην περίπτωση του Γουέλτς ο βαθμός κοινωνικής συμπόνιας για τους Αμερικανούς – θύματα τρομοκρατίας είναι αντιστρόφως ανάλογος με το μέγεθος του αντιαμερικανισμού που διέπει την ελληνική κοινωνία μιας και ένα κρίσιμο (αλλά και μεγάλο) μέρος του Τύπου τοποθετεί το συγκεκριμένο θύμα στη θέση του ενόχου¹⁰⁶. Σε αυτό το πλαίσιο, η χρήση του όρου «πολιτική δολοφονία» από αρκετούς αρθρογράφους¹⁰⁷ ενισχύει την εικόνα της *ευθύνης* του θύματος καθώς η πολιτική δολοφονία ενέχει εννοιολογικά, πολιτικά κίνητρα. Έτσι η σύνδεση της θυματοποίησης με κίνητρα πολιτικής φύσης αποτελεί και εδώ (όπως και στην περίπτωση του Γουέλτς) μία μετωνυμία της «καταγγελίας» του *ανήθικου* αμερικανικού ιμπεριαλισμού. Προκύπτει συνεπώς μία αντιστροφή της ευθύνης.

¹⁰⁶ Ο Διευθυντής Σύνταξης των *Νέων*, Λυκούργος Κομήνης διατυπώνει πως «Κάπου συμφωνώ και κάπου διαφωνώ με την προκήρυξη της 17ης Νοέμβρη. Συμφωνώ ότι ο δημοσιογράφος έχει κύρια αποστολή να ενημερώνει σωστά τον λαό και να του λέει την αλήθεια και μόνο την αλήθεια. Συμφωνώ ότι το λειτούργημα του δημοσιογράφου είναι ιερό και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να εγκαταλείπεται από εμάς αυτός ο ρόλος. Συμφωνώ ότι στα δύο χρόνια του ΠΑΣΟΚ έγιναν μερικές οπισθοχωρήσεις σε καίρια ζητήματα του ίδιου του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ [...] Συμφωνώ ότι ο διεθνής ιμπεριαλισμός θέλει τη χώρα μας υπόδουλη στο δικό του κέντρο αποφάσεων. Διαφωνώ όμως με το σκεπτικό: πονάνε κεφάλια, κόβουμε κεφάλια [...]»

¹⁰⁷ Ενδεικτικά, ο ρεπόρτερ των *Νέων*, Κώστας Χαρδαβέλλας, σε αφιέρωμα που κάνει στις «πολιτικές δολοφονίες» από το Δεκέμβριο του 1975, αναρωτιέται για την επιλογή των στόχων προτείνοντας, κατά κάποιο τρόπο, ο ίδιος, *περισσότερο ενδεδειγμένους στόχους*: «Η εξέλιξη του πολιτικού εγκλήματος στην Ελλάδα τα οκτώ τελευταία χρόνια είναι εντυπωσιακή και στα περισσότερα από αυτά σίγουρα παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο πράκτορες ξένων μυστικών υπηρεσιών που ξεκαθαρίζουν στην Αθήνα «ανοικτούς λογαριασμούς» με αμφιλεγόμενα πολιτικά πρόσωπα. Όλα τα θύματα μοιάζουν να είναι προ πολλού ξεγραμμένοι, μοιάζουν «καμένα χαρτιά» για κάποιους που και τη δυνατότητα είχαν και την τεχνική του εγκλήματος ήξεραν καλά αλλά και κάποιους σοβαρούς λόγους εξυπηρετούσαν με την εξόντωση των θυμάτων τους [...]» (*Τα Νέα*, 16 - 19/11/1983, ρεπορτάζ Κώστας Χαρδαβέλλας, «Από τον Γουέλτς στον Τσάντες...», 16/11/1983, σ. 8)

Εδώ, τονίζοντας κατ' αρχάς ότι η ευθύνη ως έννοια είναι πολυδιάστατη και δεν είναι απλώς μία γενική έννοια (ασχέτως αν είθισται να χρησιμοποιείται αφαιρετικά), υποστηρίζουμε ότι η ευθύνη του θύματος προκύπτει με την μορφή της υπευθυνότητας. Υπάρχει λοιπόν, όπως είδαμε, ένα ηθικό πλαίσιο λογοδοσίας που δεν είναι τυπικά προκαθορισμένο από τη νομοθεσία ή άλλους οργανωτικούς κανόνες, αλλά σχετίζεται με το κοινωνικό-εθνικό πλαίσιο που λειτουργεί ως ηθικός παράγοντας και ορίζει το θύμα ως ηθικά έκπτωτο καθώς συμμετέχει στον αρνητικά φορτισμένο αμερικανικό ιμπεριαλισμό. Έτσι, η υπευθυνότητα, που έχει το θύμα, είναι ένας όρος υψηλότερου επιπέδου από την ευθύνη, δεδομένου ότι δεν ορίζει απλώς ποιος είναι υπεύθυνος για μια πράξη αλλά απαιτεί από το θύμα να «δώσει λογαριασμό», λόγο ή εξήγηση για την πράξη του¹⁰⁸. Και η πράξη που υπονοείται από τις ανωτέρω ερμηνείες που παραθέσαμε είναι ο επαγγελματικός ρόλος του θύματος, ο οποίος έχει συμβολική σημασία για την ελληνική δημόσια σφαίρα.

Κι αν η άρνηση της θυματικής ταυτότητας του Τσάντες, ήταν λίγο πολύ αναμενόμενη μέσα στα πλαίσια των αντιαμερικανικών συναισθημάτων που προκύπτουν από την φυλλομέτρηση του Τύπου, το έτερο θύμα της δολοφονίας εν πολλοίς χάνεται από την εικόνα. Δεν υπάρχουν αφιερώματα, ούτε εκτενείς αναφορές προς το πρόσωπό του. Ο Βελούτσος, ένας μεσήλικας άνδρας σε διαδικασία συνταξιοδότησης, σύζυγος και πατέρας, δηλαδή κατέχων ένα προσιτό και οικείο προφίλ στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας, δεν μοιάζει να προκαλεί συναισθήματα συμπόνιας. Και ευρύτερα, δεν προσελκύει το ενδιαφέρον ούτε η οδύνη της οικογένειάς του. Η ερμηνεία που μπορούμε να προτείνουμε εδώ είναι αυτή της αιτιώδους συνάφειας. Ο οδηγός Βελούτσος, στην κοινωνική πρόσληψη, εικάζουμε ότι χάνεται εξαιτίας της αρνητικής εικόνας που λαμβάνει το άλλο θύμα της δολοφονίας. Αν και δεν έχει κάποιο χαρακτηριστικό, το οποίο θα μπορούσε να τον ενοχοποιεί, άρα δεν μπορεί να θεωρηθεί άμεσα ως υπεύθυνος, καθώς οι αιτίες της δολοφονίας του βρίσκονται σε εξωτερικούς παράγοντες και όχι σε εσωτερικούς. Συνεπώς, το «δεύτερο» θύμα, το θύμα «μη-πρωταγωνιστής» (που δεν ήταν δηλαδή ο άμεσος ανθρώπινος στόχος), αιτιακά (και στενά) συνδεδεμένο με το άλλο θύμα, «απορροφάται» από τη αρνητική δυναμική που

¹⁰⁸ Για τις έννοιες της ευθύνης και της υπευθυνότητας εντός φιλοσοφικού πλαισίου, βλέπε I.K. Lekea, *17N'S Philosophy Of Terror: An Analysis of the 17 November Revolutionary Organization*, Praeger, U.S 2014.

αναπτύσσεται γύρω από το προφίλ του άλλου θύματος. Συνεπώς, φαίνεται ότι η αιτιολόγηση των πολιτικών κινήτρων της 17N, αφού στην αρχή παρασέρνει το πρώτο θύμα, συνεπακόλουθα συμπαρασύρει και το δεύτερο, αφήνοντας έτσι μία ατμόσφαιρα αδιαφορίας για το θύμα, που ήταν μέλος του ελληνικού κοινωνικού ιστού.

4.1.4. Αθέατα θύματα

Πολιτικά κίνητρα αποδίδονται από τον Τύπο και στην περίπτωση της δολοφονίας του Βρετανού μορφωτικού ακόλουθου Κένεθ Τάρλτον Γουίτι λίγους μήνες αργότερα. Στις 28 Μαρτίου 1984, ο Κένεθ Γουίτι επιβιβάστηκε στο αυτοκίνητό του, μαζί με τρεις υπαλλήλους της Βρετανικής Πρεσβείας (πρόκειται για τις καθηγήτριες: Δήμητρα Νικολαΐδου και Βασιλική Παναγιωτοπούλου και την βιβλιοθηκάρια Άρτεμις Οικονομίδου). Είχε μόλις ολοκληρωθεί μία ακόμη συνήθης εργασιακή μέρα. Στην οδό Μαρασλή στην περιοχή του Κολωνακίου, το αυτοκίνητο σταμάτησε εξαιτίας της οδικής σήμανσης Stop. Το γεγονός εκμεταλλεύτηκε ένας άνδρας που όπως φάνηκε είχε στήσει ενέδρα στον Βρετανό διπλωμάτη. Κάνοντας νόημα προς τον οδηγό ότι κάτι θέλει να τον ρωτήσει, πέρασε το χέρι του μέσα από το ανοιχτό παράθυρο του οδηγού και πυροβόλησε εξ' επαφής τον Γουίτι στον κρόταφο. Ο Γουίτι ακαριαία έχασε τη ζωή του ενώ από τις σφαίρες τραυματίστηκε εν τέλει θανάσιμα, καθώς μία από τις σφαίρες διαπέρασε τον λαιμό της, και η συνοδηγός Άρτεμις Οικονομίδου, η οποία εργαζόταν ως βιβλιοθηκάρια στο Βρετανικό Συμβούλιο. Η πολυσύχναστη γειτονιά, ακούγοντας τους πυροβολισμούς, έσπευσε να δει τι συνέβη, ενώ ο ιδιοκτήτης ενός καταστήματος άρχισε να κυνηγάει τον δράστη, ο οποίος διέφυγε πεζός¹⁰⁹. Παράλληλα όσοι έφτασαν στο σημείο, αμήχανοι μπροστά στη σκηνή¹¹⁰ κάλεσαν σε βοήθεια προκειμένου οι τρεις

¹⁰⁹ *Ελευθεροτυπία*, 29/3/1984, σ.10, τίτλος «Με σημάδεψε», «Πέταξα το σάντουιτς που έτρωγα και βγήκα γρήγορα, είδα έναν νεαρό με το πιστόλι στο χέρι να βαδίζει γρήγορα στη Μαρασλή προς Λυκαβηττό . Μια γυναίκα φώναζε “πιάστε το δολοφόνο”. Βρισκόταν σε αρκετή απόσταση από μένα αλλά τον κυνήγησα. Κάθε τόσο γύριζε πίσω και κοιτούσε. Ήταν μελαμψός, αζύριστος, φορούσε δερμάτινο σκούρο σακάκι γκρι παντελόνι. Κατάλαβε ότι τον κυνηγούσα. Έφτασε μπροστά από το περίπτερο στη γωνία των οδών Μαρασλή και Αλωπεκής και σήκωσε το πιστόλι του κάνοντας ότι με σημαδεύει. Ξανά-πυροβόλησε και η σφαίρα πέρασε πάνω από το κεφάλι μου. Ίσως ήθελε μόνο να με τρομοκρατήσει. Το πέτυχε, γιατί φοβισμένος γονάτισα κάτω δίνοντάς του χρόνο να απομακρυνθεί κι άλλο. Ύστερα τον έχασα».

¹¹⁰ *Ελευθεροτυπία*, 29/3/1984, σ. 24-25, «Ο γιατρός κ. Κων. Πουρνάρας, που μένει στην ίδια περιοχή κοντά στο σημείο της επιθέσεως βγήκε στο δρόμο όταν άκουσε τους πυροβολισμούς και βρήκε τη

γυναίκες να μεταφερθούν στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός, λίγα μέτρα πιο κάτω από το σημείο της διπλής δολοφονίας.

Την ευθύνη ανέλαβε μία ημέρα αργότερα η «Επαναστατική Οργάνωση Σοσιαλιστών Μουσουλμάνων» η οποία απέστειλε τελεσίγραφο σε γραφεία διεθνούς πρακτορείου ειδήσεων στη Βηρυτό. Η τρομοκρατική οργάνωση υποστήριξε ότι σκότωσε τον Γουίτι «σε ένδειξη διαμαρτυρίας εναντίον των βρετανικών αρχών που συνεχίζουν να καταδιώκουν και να φυλακίζουν τους μουσουλμάνους αγωνιστές μας σε βρετανικές φυλακές και γιατί η Αγγλία επιδιώκει να επανακτήσει την αποικιακή μορφή της». Στο τέλος της προκήρυξης υπήρξε και η απειλή για μελλοντική δράση «Θα συνεχίσουμε τον αγώνα μας ώστε να αποφυλακιστούν όλοι όσοι κρατούνται σε αγγλικές φυλακές»¹¹¹.

Η υποδοχή της τρομοκρατικής επίθεσης από τον Τύπο, δεν διαφέρει από εκείνες των δύο δολοφονιών που εξετάσαμε παραπάνω. Οι αλλοδαποί δολοφονημένοι, πολίτες των δύο χωρών που έχουν χαρακτηριστεί ως «Μεγάλες Δυνάμεις» (Η.Π.Α και Βρετανία) στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, μοιάζει να έχουν κοινή μοίρα αναφορικά με την αιτιολόγηση της δολοφονίας τους, και αυτή βρίσκεται στα πολιτικά κίνητρα των δραστών. Χαρακτηριστικά κάποια από τα πρωτοσέλιδα: «ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ/Βρετανού Διπλωμάτη»¹¹², «ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΧΩΜΕΪΝΙΚΗ/Το θύμα άνθρωπος της Ιντέλιτζενς»¹¹³, «ΣΧΕΔΙΟ ΕΚΤΕΛΕΣΕΩΝ»¹¹⁴, «Εκτέλεσαν Βρετανό Διπλωμάτη μέρα μεσημέρι στο Κολωνάκι/Σε έξαρση η τρομοκρατία»¹¹⁵, «Άντρο εκτελεστών η Αθήνα»¹¹⁶, «ΑΡΑΒΑΣ ΠΑΛΙ Ο ΕΚΤΕΛΕΣΤΗΣ/Βρετανός διπλωμάτης το 7^ο θύμα της “αλλαγής”»¹¹⁷. Φαίνεται εδώ ότι υπάρχουν κάποιες διαφορές στους

συνοδηγό αιμόφυρτη στο έδαφος ‘‘Το αίμα έτρεχε ποτάμι από την καρωτίδα της. Κανένας όμως θα τους περιέργους περιέργους που είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται δεν την βοηθούσε. Προσπάθησα να σταματήσω το αίμα, τη σήκωσα στα χέρια μου και τη μετέφερα στο χειρουργείο του Ευαγγελισμού. Ήταν απ ότi μου είπαν κλινικά νεκρή’’».

¹¹¹ *Έθνος*, 30/3/1984, σ. 19, τίτλος «Εμείς τον εκτελέσαμε».

¹¹² *Έθνος*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

¹¹³ *Ελευθεροτυπία*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁴ *Τα Νέα*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁶ *Βραδυνή*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁷ *Μεσημβρινή*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

τίτλους, και αυτό έγκειται στον διαφορετικό πολιτικό προσανατολισμό των εφημερίδων.

Οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες και οι κεντροαριστερές εν γένει, στους τίτλους της είδησης αλλά και στα ρεπορτάζ τονίζουν τα πολιτικά κίνητρα των δραστών, αλλά και επενδύουν στο συγκεκριμένο σενάριο υπογραμμίζοντας ότι πρόκειται για «επαγγελματίες και ειδικά εκπαιδευμένους εκτελεστές» που οργανώνονται και δρουν «με εντολές από το ίδιο κέντρο». Υπενθυμίζουμε εδώ ότι και στη διπλή δολοφονία Τσάντες και Βελούτσου οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες παρά την ανάληψη ευθύνης από τη 17Ν, αμφισβητούσαν την ταυτότητα της τρομοκρατικής οργάνωσης, θεωρώντας ότι δρούσε υπό *ξενοκίνητες εντολές*. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν ότι και στη περίπτωση που εξετάζουμε εδώ χρησιμοποιείται το ίδιο αφήγημα, πιθανώς για να μην αναδειχθούν οι ευθύνες της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ ως προς την αδυναμία αποτροπής τέτοιων δολοφονιών, ειδικά στο καλά φυλασσόμενο κέντρο της Αθήνας. Άλλωστε, εξοστρακίζοντας την αιτία των δολοφονιών από τον ελληνικό χώρο, επιτυγχάνονται ταυτόχρονα τρεις βασικές λειτουργίες γύρω από την πρόσληψη ενός εγκλήματος τέτοιου χαρακτήρα. Πρώτον, εκλογικεύεται, καθώς τα ξένα κέντρα, στα οποία αποδίδονται οι δολοφονίες συνήθως είναι *παντοδύναμα*¹¹⁸ και δύσκολα μπορεί να προβλεφθούν οι κινήσεις τους. Δεύτερον, αποσεύονται οι ευθύνες της Πολιτείας για την πρόληψη και την ασφάλεια των πολιτών. Και τρίτον, υποβαθμίζεται η σημασία ενός εγκλήματος που δεν είναι εύφορο για εσωτερική κατανάλωση από το κοινό, δεν αφορά δηλαδή άμεσα τις ανησυχίες που εκφράζουν οι πολίτες. Όμως, όλες αυτές οι διολισθήσεις της ευθύνης, οδηγούν εν τέλει στην ενοχοποίηση του θύματος. Βέβαια, την ενοχή (με ήπιο τρόπο) του θύματος και την ενίσχυση της άποψης περί «πολιτικής» δολοφονίας είχε ήδη υπονοήσει η *Ελευθεροτυπία* αναφέροντας ότι: «Το θύμα σύμφωνα με πληροφορίες του ανταποκριτή μας στο Λονδίνο, είχε πολιτικό χώρο ευθύνης στην

¹¹⁸ *Τα Νέα*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο, τίτλος «Οργανωμένου», «Οι ελληνικές υπηρεσίες Ασφαλείας δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο οι δολοφονίες αυτές να οργανώθηκαν από το ίδιο κέντρο και να διαπράχθηκαν από ειδικά εκπαιδευμένους εκτελεστές, που έχουν ζήσει για αρκετό χρονικό διάστημα στην Αθήνα και γνωρίζουν καλά τους δρόμους της πόλης[.] Δεν υπάρχουν όμως συγκεκριμένες πληροφορίες στην αστυνομία».

Ελλάδα και όχι πολιτιστικό. Αυτό σημαίνει ότι ανήκει στη βρετανική υπηρεσία πληροφοριών (Ιντέλιτζενς Σέρβις)»¹¹⁹.

Οι κεντροδεξιές εφημερίδες, από την άλλη πλευρά, υπογράμμισαν όπως είδαμε στους τίτλους της είδησης, το ζήτημα της ασφάλειας που προέκυπτε μετά και τη δεύτερη διπλή δολοφονία μέσα σε λίγους μήνες. Υπάρχουν βέβαια και αναφορές σχετικά με τα θετικά χαρακτηριστικά του θύματος, τα οποία επιτείνουν το τραγικό του συμβάντος. Το κυριότερο από αυτά, που αφορούσε εξάλλου και το κοινό των εφημερίδων του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, ήταν ότι ήταν «μεγάλος φιλέλληνας»¹²⁰ πέρα από το ότι ήταν «οικογενειάρχης και πολύ καλός χαρακτήρας»¹²¹ ενώ υπογραμμίζεται επίσης ότι ήταν «Ήταν συμπαθής σε όλους. Ένας άνθρωπος μοναδικός. Ιδανικός για την σύσφιξη των σχέσεων 2 χωρών»¹²². Όμως, κεντρικό ρόλο στην μετάδοση της είδησης στον κεντροδεξιό Τύπο, κατείχε η κριτική προς την κυβέρνηση. Γίνονται πλείστες και ξεκάθαρες αναφορές σχετικά με την ελλιπή ασφάλεια και την αδυναμία των ελληνικών αρχών να αποτρέψουν τρομοκρατικές επιθέσεις, και πιο συγκεκριμένα από τρομοκράτες που φτάνουν στην Ελλάδα από το εξωτερικό¹²³. Για την ανάδειξη της κρισιμότητας αυτού του επιχειρήματος χρησιμοποιείται το εξωτερικό «βλέμμα» (της Βρετανίας) που κριτικάρει την Ελλάδα για τη μη συμμόρφωση στις απαιτήσεις ασφάλειας: «Αντιδράσεις προκάλεσε σε ανώτατους αξιωματούχους της ΚΥΠ της ΥΠΕΑ και των υπηρεσιών Πληροφοριών των Ασφαλειών Αθηνών και Προαστείων “η ειρωνεία των Βρετανών που χαρακτηρίζουν την Αθήνα” σαν την ελληνική πρωτεύουσα με την περιβόητη χαλαρή ασφάλεια που επιτρέπει στους μελαμψούς να οργανώνουν τρομοκρατικές ενέργειες με μεγάλη ευκολία. Τα παραπάνω δημοσιεύτηκαν χθες στους Τάιμς. Η Βρετανία φαίνεται ότι ανησυχεί σοβαρά για τους διπλωμάτες της που μπήκαν στο στόχαστρο των Αράβων τρομοκρατών[...]Κατά τους Άγγλους η δολοφονία έχει σχέση με τη βασίλισσά τους»¹²⁴. Τίθεται λοιπόν ένα σοβαρό ζήτημα σχετικά με την λειτουργία των υπηρεσιών ασφαλείας ως προς την προστασία

¹¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 29/3/1984, πρωτοσέλιδο.

¹²⁰ *Μεσημβρινή*, 29/3/1984, σ.3, τίτλος «Φιλέλληνας ο αδικοχαμένος Άγγλος».

¹²¹ Στο ίδιο.

¹²² *Βραδυνή*, 30/3/1984, ρεπορτάζ σ.5.

¹²³ *Μεσημβρινή*, 29/3/1984, σ. 3, τίτλος «Σταυροδρόμι του διεθνούς εγκλήματος η Αθήνα...». *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/1984, σ. 24-25, τίτλος «Υπήρχαν “υποψίες” για δράση Αράβων». *Βραδυνή*, 29/3/1984, σ.7, «Στο έλεος των τρομοκρατών η Αθήνα».

¹²⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 31/3/1984, σ.15, τίτλος «Αντιδράσεις για τους χαρακτηρισμούς των Βρετανών».

ξένων διπλωματών, γεγονός κρίσιμο για τις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Όμως η κριτική δεν αφορά μόνο τεχνικά ζητήματα ή εν συνόλω τη λειτουργία των ελληνικών Αρχών.

Στο δεξιό Τύπο υπάρχουν, ακόμη, υπόνοιες σχετικά με τη βούληση της κυβέρνησης σχετικά με την πρόληψη τέτοιων εγκλημάτων, καθώς υπογραμμίζουν με έντονο τρόπο ότι προ της επίθεσης είχαν φτάσει στην ελληνική αστυνομία σήματα από την Ιντερπόλ σχετικά με επικείμενη επίθεση αλλά τα μέτρα πρόληψης που η Γενική Ασφάλεια πήρε δεν απέτρεψαν τις δολοφονίες¹²⁵. Η συγκεκριμένη κριτική γύρω από την βούληση της ελληνικής κυβέρνησης σχετικά με τη διεθνή τρομοκρατία, πλαισιώνεται από την φιλο-αραβική πολιτική που ακολούθησε το ΠΑΣΟΚ ως στρατηγική στην εξωτερική πολιτική με συνέπεια πλέον «να αποδεικνύεται ότι η σχετική ανοχή που επεδείχθη στον τομέα αυτό κατά το παρελθόν και που εκπήγαζε από την άποψη ότι “οι φίλοι μας οι Άραβες δεν πρόκειται να καταχραστούν τη φιλοξενία μας” δεν ήταν μόνο επιπόλαιη αλλά άκρως επικίνδυνη»¹²⁶. Όλα τα παραπάνω λοιπόν, συνηγορούν ότι η Αθήνα, κατά τον κεντροδεξιό Τύπο, είναι μια ανοχύρωτη πόλη¹²⁷, ένα σταυροδρόμι του διεθνούς εγκλήματος¹²⁸, γεγονός που αποδεικνύει ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν είναι ικανή να εξασφαλίσει την προστασία των πολιτών¹²⁹ αλλά κυρίως δεν μπορεί να διασφαλίσει την προστασία των ξένων διπλωματών, με συνέπεια να αμαυρώνεται η εικόνα της χώρας στο εξωτερικό.

Μέσα στις ερμηνευτικές συμπληγάδες των εφημερίδων, η παρουσία του δεύτερου θύματος, δηλαδή της Οικονομίδου, είναι σύντομη και εντελώς αποσπασματική. Συγκεκριμένα, παραμένει μόλις δύο ημέρες στην επικαιρότητα των δημοσιογραφικών ρεπορτάζ ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά στην κηδεία της. Η Οικονομίδου, Αιγυπτιώτισσα Ελληνίδα, δούλευε στο Βρετανικό Συμβούλιο ως βιβλιοθηκάριος και διέμενε στο Μαρούσι, ενώ η οικογένειά της (ο σύζυγος και τα παιδιά της) εργάζονταν

¹²⁵ *Βραδυνή*, 29/3/1984, σ. 10, τίτλος «Οι Αρχές είχαν ενημερωθεί για το νέο κύμα τρομοκρατίας».

¹²⁶ *Μεσημβρινή*, 30/3/1984, σ.4, τίτλος «Ανοχύρωτη πόλη».

¹²⁷ Στο ίδιο.

¹²⁸ *Μεσημβρινή*, 29/3/1984, σ.3, τίτλος «Σταυροδρόμι του διεθνούς εγκλήματος η Ελλάδα...».

¹²⁹ *Βραδυνή*, 30/3/1984, σ.5, τίτλος «Σταυροδρόμι του διεθνούς εγκλήματος η Ελλάδα», «Τον τελευταίο καιρό εκτός από τον καθημερινό μας μόχθο, έχουμε να αντιμετωπίσουμε και μια νεόκοπη απειλή: τη δυσπιστία πολλών συμπατριωτών μας για το τί κάνουμε. Παντού βλέπουν αδιόρατες δυνάμεις που μας κινούν σε ύποπτες ή και ακόμα αντεθνικές πράξεις. Και το χειρότερο, γινόμαστε εξιλαστήρια θύματα της άνανδρης τρομοκρατίας και των πολιτικών ή παραπολιτικών δολοπλοκιών. Χθες ο Βελούτσος, σήμερα η Οικονομίδου αύριο ποιος;»

σε διαφορετικές χώρες στο εξωτερικό. Το προφίλ του θύματος σκιαγραφείται από την εφημερίδα *Έθνος* ως εξής: «Στη γειτονιά τους στο Μαρούσι λένε ότι ανήκουν στο θρησκευτικό-φιλοσοφική οργάνωση “Χάρε Κρίσνα”. Η Οικονομίδου τον περισσότερο καιρό έμενε μόνη στο πολυτελέστατο διαμέρισμά της στο Μαρούσι. Οι γείτονες μιλούν με τα καλύτερα λόγια για το χαρακτήρα της και όλοι θρηνούν για το χαμό της. Έχασαν την καλή φίλη τη γειτόνισσα τον εξαίρετο άνθρωπο, όπως λένε»¹³⁰.

Η αναφορά στην ινδουιστική αίρεση «Χάρε Κρίσνα» μοιάζει να μην είναι τυχαία. Η συγκεκριμένη αίρεση, που είχε εξαπλωθεί πρώτα στις Η.Π.Α και την Ευρώπη, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 είχε σκανδαλίσει την ελληνική κοινή γνώμη και εν γένει την ελληνική κοινωνία καθώς θεωρούνταν υπεύθυνη για προσηλυτισμούς με τη χρήση ναρκωτικών (που για τις δεκαετίες του '80 και του '90 αποτέλεσε φλέγον κοινωνικό ζήτημα) ενώ οι επικεφαλής της οργάνωσης είχαν κατηγορηθεί μέχρι και για απαγωγές νέων κυρίως ατόμων. Οι καταγγελίες γονιών, προκάλεσαν την επέμβαση της δικαστικής εξουσίας, η οποία άσκησε διώξεις στους αρχηγούς της οργάνωσης ενώ οι εφημερίδες της εποχής ανέφεραν ότι η οργάνωση μύουσε νεαρά άτομα από εύπορες οικογένειες καθώς ο σκοπός τους ήταν να κερδίσουν χρήματα¹³¹. Θεωρήθηκε έτσι ότι η οργάνωση αυτή ήταν «ξένη» για τα ελληνικά ήθη και μάλιστα δεν είχαν λείψει οι καταγγελίες ότι αποτελούσε κίνδυνο για τους δημοκρατικούς θεσμούς της χώρας. Εντούτοις, στο ίδιο άρθρο της εφημερίδας, φιλοξενείται και μία μαρτυρία της γειτόνισσας και φίλης της Οικονομίδου όπου γίνεται λόγος για μία «πολύ καλή κυρία. Ποτέ δε δημιούργησε πρόβλημα στην πολυκατοικία. Πάντα με το χαμόγελο. Συνήθως βρισκόταν στο σπίτι της, και της άρεσε να διαβάζει. Σκοτώθηκε από καθαρή ατυχία».

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ανάμεσα από διάφορες πληροφορίες, μπλέκεται και η πληροφορία της συμμετοχής του θύματος σε παραθρησκευτική ινδουιστική οργάνωση. Δεν υποστηρίζουμε εδώ βέβαια ότι υπήρχε μία σκόπιμη ενοχοποίησή του, αλλά ότι πιθανότατα, σε συνδυασμό με την αναφορά της «πολυτελέστατης κατοικίας», χρωμάτισε αρνητικά την εικόνα του θύματος καθώς δεν συμβάδιζε με το πρότυπο της ανερχόμενης και μαζικής ελληνικής μεσαίας τάξης. Θεωρήθηκε κατά κάποιο τρόπο ως

¹³⁰ *Έθνος*, 30/3/1984, σ. 21, τίτλος «Γιατί...Γιατί».

¹³¹ Βλέπε <https://www.mixanitouxronou.gr/eresi-chare-krisna-pou-anastatose-tin-ellada-ke-katigories-gia-apagoges-ke-prosilitismo/> ανακτήθηκε 07/08/2022.

«ξένο» υποκείμενο που δεν συμμετέχει στην ελληνική κοινωνική εμπειρία ή αντίστροφα θα μπορούσαμε να πούμε ότι επειδή υποστήριζε μία αλλότρια θρησκευτική οργάνωση, δεν συμμετείχε στα ομοούσια ελληνικά ήθη, άρα ήταν ένα αποκομμένο, από τον ελληνικό κοινωνικό ιστό, υποκείμενο. Οι υπόλοιπες εφημερίδες, δεν αναφέρουν σχεδόν τίποτα για το προφίλ του δεύτερου θύματος (πέρα από τις τυπικές πληροφορίες) παρά μόνο δημοσιεύουν τις μαρτυρίες των δύο γυναικών που επέβαιναν στο αυτοκίνητο και επέζησαν της επίθεσης¹³².

Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι δεν υπάρχει ρεπορτάζ από την κηδεία της Οικονομίδου, και το μόνο που παρουσιάζεται σε σχέση με την οδύνη του θανάτου της είναι η έλευση στην Ελλάδα του καταρρακωμένου συζύγου της¹³³, ο οποίος εργαζόταν στο εξωτερικό. Σημειωτέον επίσης, ότι δεν υπάρχουν δηλώσεις πολιτικών κομμάτων ή προσώπων που να αναφέρονται σε κάτι γύρω από την Ελληνίδα-θύμα, και αυτό μάς προϋποθέτει ότι δεν υπήρχε η απαίτηση/πίεση, ούτε από τον Τύπο αλλά ούτε και από την κοινωνία, να τοποθετηθεί ο πολιτικός κόσμος ως εκπρόσωπος των πολιτών για τη δολοφονία. Όπως και στην περίπτωση του Βελούτσου, ο οποίος ήταν το δευτερεύον θύμα της τρομοκρατικής επίθεσης που είχε ως στόχο τον Τσάντες, έτσι και στην περίπτωση της Οικονομίδου, που στόχος ήταν ο Γουίτι, το δευτερεύον θύμα δεν αποκτά ξεκάθαρα χαρακτηριστικά της θυματικής ταυτότητας.

¹³² *Έθνος*, 29/3/1984, σ. 13, τίτλος «οι δραματικές αφηγήσεις των δύο που γλίτωσαν», η μαρτυρία της Βασιλικής Παναγιωτοπούλου: «Καθόμουν στο πίσω δεξί πλευρό του αυτοκινήτου. Στη στροφή Καρνεάδου και Μαρασλή κόψαμε ταχύτητα για να στρίψουμε. Ξαφνικά άκουσα πυροβολισμούς. Νόμιζα ότι ήταν από παιδικό όπλο. Βλέπω όμως τον Κένεθ να γέρνει το κεφάλι του προς τα δεξιά και τότε συνειδητοποιώ ότι οι πυροβολισμοί ρίχνονταν από αληθινό πιστόλι. Ενστικτωδώς έπιασα το κεφάλι μου με τα δυο μου χέρια και κουλουριάστηκα μέσα στο αυτοκίνητο. Ενώ οι σφαίρες έπεφταν, ένιωσα ότι το αυτοκίνητο κυλούσε και σταμάτησε όταν έπεσε πάνω στον τοίχο του ευαγγελισμού[...] Βρήκα μια άλλη κυρία που ήδη τηλεφωνούσε στην αστυνομία βγήκα πάλι στο δρόμο και σταμάτησε έναν νεαρό με μια βέσπα, να με πάει μέχρι την πρεσβεία. Εκεί είπα αμέσως στο φρουρό τι είχε συμβεί και του ζήτησα να ειδοποιήσει την αστυνομία και τους επικεφαλής της πρεσβείας[...] Θα ήμουν εγώ στη θέση της Οικονομίδου, γιατί συνήθως κάθε μεσημέρι με έπαιρνε ο Κένεθ και με έφερνε μέχρι το σπίτι μου. Ακολουθούσε πάντα την ίδια διαδρομή. Σήμερα όμως (χτες) μας παρακάλεσε η Οικονομίδα να την πάρουμε μαζί μας γιατί το αυτοκίνητό της δεν κυκλοφορούσε. Έτσι της παραχώρησα τη θέση μου και πήγα στο πίσω κάθισμα».

¹³³ *Έθνος*, 30/3/1984, σ. 21, τίτλος «Γιατί...Γιατί;», «ΔΥΝΑΤΟ χτύπημα δέχθηκε ο Σπύρος Οικονομίδης. Μόλις πάτησε το πόδι του στο αεροδρόμιο του ελληνικού “η Άρτεμη είναι νεκρή” του είπε ο αδερφός του που τον υποδέχτηκε. Ζήτησε να δει το πτώμα της και στις 04:30 το απόγευμα πήγε στο νεκροτομείο της Αθήνας συνοδευόμενος από τον αδελφό του, την αδελφή του και μια κουμπάρα του. Συγκλονιστικές στιγμές ξετυλίχτηκαν εκεί. Κλαίγοντας ασταμάτητα ο σύζυγος έπεσε πάνω στο πτώμα της γυναίκας του και δεν ήθελε να φύγει. Μέσα στα αναφιλητά του ψιθύριζε: “Γιατί...Γιατί?”. Με πολύ κόπο τον σήκωσαν και τον οδήγησαν στο αυτοκίνητο. Λίγο πριν φύγει μας είπε: “Δεν ξέρω τίποτα. Θα γίνουν έρευνες και ελπίζω να συλληφθεί ο δράστης. Είμαι σοκαρισμένος...”».

Η προσωπική τραγωδία, το ξαφνικό του θανάτου, η βίαιη διακοπή της ζωής, η οδύνη των συγγενών δεν μοιάζει να αγκυροβολούν στα συναισθήματα της κοινωνίας. Δεν εγείρονται ερωτήσεις και αιτήματα που θα οδηγήσουν σε κάποιον έλεγχο των κυβερνήσεων ή εν γένει της πολιτικής, σχετικά με την ασφάλεια και την προστασία των πολιτών καθώς και ο Βελούτσος αλλά και η Οικονομίδου, ήταν Έλληνες πολίτες που έτυχε να βρίσκονται στο πλάι των «άμεσων ανθρώπινων στόχων» λόγω του επαγγέλματός τους. Σαφώς και αυτά τα θύματα είναι στενά συνδεδεμένα με τα θύματα που ήταν οι άμεσοι στόχοι, και έτσι η ταυτότητά τους χάνεται μιας και ο φακός (των ειδήσεων και γενικότερα του ενδιαφέροντος) επικεντρώνεται στην αιτιολόγηση ή στην ερμηνεία της στοχοποίησης των άμεσων θυμάτων, αλλά αυτό δεν είναι από μόνο του ικανό να αιτιολογήσει την σχετική αδιαφορία για τη θυματοποίησή τους. Φαίνεται εδώ, ιδίως στην περίπτωση της Οικονομίδου, ότι εισάγεται η έννοια της «τύχης», κάτι στο οποίο είχε εξάλλου αναφερθεί μία φίλη-γειτόνισσα του θύματος (το έχουμε αναφέρει προηγουμένως). Με την εισαγωγή της τυχειότητας ως μιας πιθανής ερμηνείας για την τρομοκρατική επίθεση, φαίνεται ότι οι τρομοκρατικές επιθέσεις δεν αποτελούν απρόσμενα, ακατανόητα και σκανδαλώδη φαινόμενα αλλά μάλλον αποκτούν τον χαρακτήρα του πιθανού¹³⁴. Δηλαδή που μπορεί να συμβεί γιατί ήδη συμβαίνει και δεν μπορεί να γίνει κάτι για αυτό. Έτσι μοιάζει να μπαίνει το τρομοκρατικό φαινόμενο «από την πίσω πόρτα» στην καθημερινότητα και να συμβιώνει με την κοινωνία σαν ένα κύτταρο ξενιστής.

Όσον αφορά βέβαια τον Γουίτι, δεν χρειάζεται να επιχειρηματολογήσουμε περισσότερο σχετικά με την μη αναγνώριση της θυματοποίησής του. Ένας ξένος διπλωμάτης, που για ένα μέρος του Τύπου λειτουργούσε ως «κρυφός» πράκτορας των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών, δεν θα είχε εκείνη την χρονική περίοδο στην Ελλάδα διαφορετική αντιμετώπιση. Είναι σημαντικό εδώ να τονίσουμε ότι η αμφισβήτηση της καθαρότητας του θύματος, οι πολύ μικρές αναφορές δηλαδή που συσκοτίζουν την θυματοποίηση, παρεισφρύνοντας τις αμφιβολίες σχετικά με την ηθική υπεροχή του θύματος έναντι των δραστών, επιταχύνουν την αποδόμηση της θυματικής ταυτότητας. Έτσι, η αδιαφορία του θεατή (-κοινωνία) επέρχεται γρήγορα, μιας και στις «εργοστασιακές ρυθμίσεις» του θεατή δεν υπάρχει de facto η ενσυναίσθηση αλλά η

¹³⁴ P. Peretti – Watel, *Sociologie du risqué*, Armand Colin, Paris 2003, σ. 31 – 62.

απομάκρυνση από τον πόνο¹³⁵. Ωστόσο ο Γουίτι δεν είχε την ίδια υποδοχή με τους Αμερικανούς που θυματοποιήθηκαν. Χαρακτηριστική περίπτωση πέρα από τις δύο προηγούμενες (Γουέλτς, Τσάντες) στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως είναι η απόπειρα δολοφονίας του Ρόμπερτ Τσαντ, στην οποία θα αναφερθούμε με συντομία και παρεκκλίνοντας από την παρουσίαση του αποτυπώματος δολοφονημένων θυμάτων. Θεωρούμε όμως ότι η απόπειρα κατά του Τσαντ, προσθέτει ένα ακόμη δείγμα της κοινωνικής πρόσληψης για τα θύματα που κατέχουν την ιδιότητα του Αμερικανού αξιωματούχου ή αξιωματούχου.

Ο Αμερικανός υπαξιωματικός του στρατού και υπεύθυνος της αλληλογραφίας της αμερικανικής στρατιωτικής αποστολής (JUSMAG) δέχθηκε επίθεση από τη 17N λίγες μέρες μετά τη δολοφονία του Γουίτι. Στις 3 Απριλίου, ο Τσαντ είχε ξεκινήσει από το Σύνταγμα με το αυτοκίνητο της αμερικανικής αποστολής, και όδευε προς την αμερικανική βάση στο Ελληνικό για να παραδώσει, όπως κάθε μέρα, την αλληλογραφία. Στα μισά της διαδρομής, στη συμβολή της λεωφόρου Βουλιαγμένης με την οδό Αγίου Βασιλείου, στην περιοχή της Ηλιούπολης, ο Τσαντ σταματάει στον κόκκινο σηματοδότη. Εκείνη τη στιγμή μία μηχανή επιταχύνει για να βρεθεί δίπλα στην πόρτα του συνοδηγού του αυτοκινήτου, ο Τσαντ βλέποντας από τον καθρέφτη της δεξιάς πόρτας, προλαβαίνει να δει το όπλο που έφερε ο αναβάτης και αντανakλαστικά πατάει το γκάζι, έτσι γλιτώνει την πρώτη σφαίρα. Ο ένοπλος πυροβόλησε ξανά μέσα από το πλαϊνό παράθυρο του πίσω καθίσματος και ο Τσαντ τότε διέσχισε το κεντρικό διαχωριστικό της λεωφόρου και πήγε προς το αντίθετο ρεύμα, ενώ άλλοι τρεις πυροβολισμού ακολούθησαν. Το θύμα της επίθεσης, τραυματισμένος στο χέρι και στον ώμο (οι απανωτές σφαίρες βρήκαν διάφορα σημεία του αυτοκινήτου) κατάφερε να οδηγήσει μέχρι την αμερικανική βάση. Από εκεί με συνοδεία, καθώς οι συνάδελφοί του φοβήθηκαν ότι οι δράστες μπορεί να επέστρεφαν για να ολοκληρώσουν την απόπειρα δολοφονίας του, οδηγήθηκε στο νοσοκομείο Υγεία, όπου οι γιατροί του αφαίρεσαν τις σφαίρες και τον κράτησαν εν ζωή¹³⁶.

Τα πρωτοσέλιδα της επόμενης πλέον ημέρας, του κεντροαριστερού Τύπου κάνουν λόγο για «5 ΣΦΑΙΡΕΣ σε στυλ 17 Νοέμβρη/Συνεργάτης του Τσάντες το θύμα, σώθηκε

¹³⁵ A. Smith, *The theory of moral sentiments*, Penguin Books Ltd UK 2010, σ. 82-85.

¹³⁶ J.B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ.105-106.

με τραύματα», «ΠΑΛΙ ΜΕ 45ΑΡΙ Απόπειρα κατά Αμερικανού στο ίδιο στυλ με τον φόνο του Τσάντες», «Νέο “πολιτικό έγκλημα” λίγες μέρες μετά τη δολοφονία του Άγγλου διπλωμάτη γλύτωσε από την ενέδρα ο Αμερικανός αρχισμηνίας». Στα ίδια ρεπορτάζ που καλύπτουν την απόπειρα, τονίζεται επίσης η είδηση της απεργίας Ελλήνων εργαζομένων στην αμερικανική βάση του Ελληνικού. Η στάση των Αμερικανών αξιολογείται ως «προκλητική» αναφορικά και με τις δύο ειδήσεις, αντικατοπτρίζοντας, για ακόμα μια φορά τον έκδηλο αντιαμερικανισμό του κεντροαριστερού κόσμου και μάλιστα λίγους μήνες μετά το «πραξικόπημα Ντενκτάς»: «[...]“Κομάντος” Αμερικανοί εξοπλισμένοι με αυτόματα όπλα, ασύρματους και άλλα «πονηρά μέσα», όπως είπε ένας νοσοκόμος, συνόδευσαν τον συμπατριώτη τους Τσαντ Ρόμπερτ αρχισμηνία στο νοσοκομείο “Υγεία” με δύο τραύματα [...] Στην αμερικανική βάση του Ελληνικού και ενώ οι δημοσιογράφοι προσπαθούσαν να έρθουν σε επικοινωνία με τους υπεύθυνους, Αμερικανοί κομάντος βαριά οπλισμένοι έσκισαν τα πανό των Ελλήνων εργαζομένων στις βάσεις και διέλυσαν τη σκηνή τους. Η ομοσπονδία των εργαζομένων κατήγγειλε “τα αντίποινα των Αμερικάνων” [...]»¹³⁷.

Από την άλλη πλευρά, ο κεντροδεξιός αντιπολιτευόμενος Τύπος, καλύπτει την είδηση με τον ίδιο τρόπο που κάλυψε την διπλή δολοφονία που είδαμε προηγουμένως. Γίνεται λόγος για «τρομοκρατία» που «οργιάζει πια στη χώρα μας», για αυξημένο «αίσθημα ανασφάλειας», «τρόμου και ανησυχίας», για τον «τρόμο» που «ρίζωσε για τα καλά στον τόπο μας», για τη χώρα μας που «έχει μεταβληθεί σε ξέφραγο αμπέλι διεθνούς τρομοκρατίας». Είναι ενδεικτική η αποτύπωση στα πρωτοσέλιδα του: «ΟΡΓΙΑΖΟΥΝ ΟΙ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΕΣ! Στην “17η Νοέμβρη” στρέφονται οι υποψίες για τη νέα απόπειρα εναντίον Αμερικανού/ Από “45άρι” πάλι οι σφαίρες – γλύτωσε όμως ο

¹³⁷ *Ελευθεροτυπία*, 04/04/1984, ρεπορτάζ των Γ. Γεωργιάδη, Γ. Κανελλάκη, «Γνωστή οργάνωση; Δύο νεαροί με μοτοσυκλέτα. Το πράσινο γλύτωσε τον Αμερικάνο», σ. 20 – 21

Βλ. επίσης:

Τα Νέα, 04/04/1984, ρεπορτάζ Λουκάς Δημάκας, «Πρόκληση Αμερικανών στη βάση», σ. 5
Αυριανή, 04/04/1984, «Νέο “πολιτικό έγκλημα” λίγες μέρες μετά τη δολοφονία του Άγγλου διπλωμάτη γλύτωσε από την ενέδρα ο Αμερικανός αρχισμηνίας», πρωτοσέλιδο και σ. 7, «[...] Πολεμική ατμόσφαιρα επικρατούσε για πολλές ώρες στην αμερικανική βάση του Ελληνικού. Πάνοπλοι στρατιώτες στέκονταν απειλητικά στην είσοδο με τα προτεταμένα αυτόματα και έναν λεπτομερέςτατο έλεγχο σε όποιον ήθελε να μπει στη βάση».

Αυριανή, 04/04/1984, «Ξένους πράκτορες θέλουν στις βάσεις οι Αμερικάνοι! Για να αντικαταστήσουν τους Έλληνες εργαζόμενους», σ. 8.

Έθνος, 04/04/1984, ρεπορτάζ Τάσος Ζορμπάς – Θ. Μιχαλάκος – Καρίνα Λάμψα, «“Σκυλί” ο Αμερικάνος... /Πολεμικό θρίλερ χτες το απόγευμα στη Λεωφ. Βουλιαγμένης – Τον πυροβολούσαν και ξέφευγε με ζιγκ-ζαγκ», σ. 2-3, «Εξαγριώθηκαν».

αρχισμηνίας», «ΠΑΝΙΚΟΣ μετά τη νέα δολοφονική επίθεση. Στόχος χθες Αμερικανός στρατιωτικός ταχυδρόμος/Ιδιο σκηνικό με την εκτέλεση Τσάντες/Οι σφαίρες διαψεύδουν τον κ. Σκουλαρίκη... /Αφαντοι πάλι οι δράστες/Βρέθηκε η μοτοσυκλέτα»¹³⁸. Ο κεντροδεξιός Τύπος φαίνεται ότι αγωνία για την παραμονή της Ελλάδας στην τροχιά του δυτικού κόσμου, συνεπώς αντιπολιτεύεται πυρηνικά σε αυτό το επίπεδο, τονίζοντας ότι είναι *εύλογες οι ανησυχίες των Αμερικανών που έχουν γίνει στόχοι των τρομοκρατών και απειλούνται από τη 17N*¹³⁹.

Όσον αφορά το θύμα όμως η πρόσληψή του από το σύνολο του Τύπου συγκλίνει. Ο κεντροαριστερός Τύπος, από τη πρώτη στιγμή της είδησης, συνδέει τον Τσάντ με τον Τσάντες περιγράφοντας τον ως «συνεργάτη του Τσάντες»¹⁴⁰, τοποθετώντας τον στην ίδια εργασιακή οικογένεια της «άκρως εμπιστευτικής υπηρεσίας της Τζάζμαγκ» όπου «υπηρετούσε»¹⁴¹, έχοντας «σκοτεινό ρόλο»¹⁴². Ομοίως και η *Απογευματινή*, η οποία αναφερόμενη στο σκοτεινό ρόλο του θύματος και της υπηρεσίας του έχει ως τίτλο στο πρωτοσέλιδο με το οποίο καλύπτει την είδηση «Τον γάζωσαν γιατί ήξερε πολλά»¹⁴³.

¹³⁸ *Μεσημβρινή*, 05/04/1984, «Αχαλίνωτη τρομοκρατία», σ. 4.

Ακρόπολις, 04/04/1984, πρωτοσέλιδο.

Μεσημβρινή, 04/04/1984, πρωτοσέλιδο.

Βραδυνή, 04/04/1984, πρωτοσέλιδο.

¹³⁹ Βλ. ενδεικτικά:

Μεσημβρινή, 04/04/1984, «Ανησυχούν οι Αμερικανοί», πρωτοσέλιδο

Βραδυνή, 05/04/1984, «Η 17 Νοέμβρη ανέλαβε την ευθύνη και απειλεί ανοιχτά Αμερικανούς», πρωτοσέλιδο.

¹⁴⁰ *Ελευθεροτυπία*, 04/04/1984, «5 ΣΦΑΙΡΕΣ σε στυλ 17 Νοέμβρη/ Συνεργάτης του Τσάντες το θύμα, σώθηκε με τραύματα», πρωτοσέλιδο.

¹⁴¹ *Τα Νέα*, 04/04/1984, πρωτοσέλιδο, ρεπορτάζ των Μ. Μαθιουδάκη, Δ. Μαθιοπούλου, «[...] Ο Τσάντες και ο Τσαντ υπηρετούσαν στην αμερικανική στρατιωτική αποστολή (Τζασμαγκ) [...] και οι δύο ήταν σε εμπιστευτική υπηρεσία [...] Ο Τσαντ υπηρετούσε στην άκρως εμπιστευτική υπηρεσία της Τζασμαγκ [...]».

Ελευθεροτυπία, 04/04/1984, ρεπορτάζ των Γ. Γεωργιάδη, Γ. Κανελλάκη, «Γνωστή οργάνωση; Δύο νεαροί με μοτοσυκλέτα. Το πράσινο γλύτωσε τον Αμερικάνο», σ. 20 – 21, «[...] Ο Τσάντες [...] ήταν προϊστάμενος στην ίδια υπηρεσία με τον Τσαντ. [...]».

Αυριανή, 04/04/1984, πρωτοσέλιδο και σ. 7, «[...] Παρά λίγο θύμα ο Ρόμπερτ Τζουντ 47 χρόνων, παντρεμένος και πατέρας δύο ανήλικων παιδιών. Εξακριβωμένα υπάλληλος της αμερικανικής αποστολής στην Ελλάδα με σκοτεινή, όμως, προέλευση και ρόλο που έπαιξε στην Ελλάδα. Κατά δήλωση υπεύθυνου της Πρεσβείας της Αμερικής μετέφερε κατά την απόπειρα συνηθισμένη αλληλογραφία, χωρίς αυτό να μπορεί να διαλευκανθεί αν είναι έτσι [...]».

¹⁴² *Έθνος*, 05/04/1984, ρεπορτάζ Καρίνα Λάμψα – Τάκης Ζορμπάς – Γιώργος Γκιώνης, «Σκοτεινός ο ρόλος του λοχία/Μεγάλη μυστικότητα και πρωτοφανή μέτρα ασφαλείας για τον Αμερικανό Ρόμπερτ Τζάντ που υπηρετούσε στην ειδική υπηρεσία “ΤΖΑΣΜΑΓΚ”», σ. 12 – 13.

¹⁴³ *Απογευματινή*, 04/04/1984, πρωτοσέλιδο.

Το *Έθνος* αφού χαρακτηρίζει το θύμα «“σκυλί”»¹⁴⁴, εννοώντας βέβαια «πώς τα κατάφερε ο άτιμος να ξεφύγει από τους εκτελεστές», επισημαίνει πως «οι εκτελεστές ήξεραν και αυτή τη φορά ποιόν κτυπούσαν» υποστηρίζοντας πως: «Ο Αμερικανός Ρόμπερτ Τσάντ ήταν “ταχυδρόμος” που μετέφερε τα απόρρητα έγγραφα της υπηρεσιακής αλληλογραφίας από τη “Τζασμαγκ” στην Αμερικανική Βάση. Η θέση του είναι εμπιστευτική όπως ήταν και του πλοιάρχου Τσάντες και δεν αποκλείεται να αποκαλυφθεί ότι είναι άνθρωπος των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών, όπως ο Τσάντες της ΔΙΑ»¹⁴⁵. Επιπλέον, η *Αυριανή* γράφει για το ποιόν του θύματος πως «[...]βέβαια, υπάρχουν πληροφορίες ότι ο Αμερικάνος αυτός φερόταν σκληρά μέσα στις βάσεις στους Έλληνες εργαζόμενους. Δεν ήταν περισσότερα. Γεράκι ήταν αλλά υπήρχαν άλλοι τρόποι να απομονωθεί [...]»¹⁴⁶. Είναι αξιοσημείωτο εδώ πως οι κεντροαριστερές εφημερίδες, πέρα από τη σύμπνοια που έχουν με το λόγο της 17Ν όσον αφορά τον έκδηλο αντιαμερικανισμό που εκφράζουν, φαίνεται να υπερθεματίζουν σε όσα αναφέρει η 17Ν για το ίδιο το θύμα: «Αναλαμβάνουμε λοιπόν, την πολιτική ευθύνη για την σημερινή εκτέλεση ενός μεσαίου στελέχους της αμερικάνικης στρατιωτικής αποστολής καί βροντοφωνάζουμε μαζί με τον λαό: ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΤΕΣ ΔΕ ΣΑΣ ΘΕΛΕΙ Ο ΛΑΟΣ ΠΑΡΤΕ ΤΙΣ ΒΑΣΕΙΣ ΣΑΣ ΚΑΙ ΕΜΠΡΟΣ Ο ΑΓΩΝΑΣ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ»¹⁴⁷. Δηλαδή, ενώ η τρομοκρατική οργάνωση κάνει λόγο για παραλίγο «εκτέλεση ενός μεσαίου στελέχους της αμερικάνικης στρατιωτικής αποστολής», οι κεντροαριστερές εφημερίδες προεκτείνουν την ιδιότητα του θύματος, αφήνοντας υπόνοιες πως ήταν σημαντικό στέλεχος με ενδεχομένως πολύ πιο «σκοτεινό ρόλο», τοποθετώντας το, επί της ουσίας, στη θέση του απόλυτου κακού Αμερικάνου, δηλαδή του ενόχου Αμερικάνου, όπως και τα προηγούμενα θύματα με την παρόμοια ιδιότητα, δηλαδή ο Γουέλτς και ο Τσάντες.

Σαφώς, διαφαίνεται εδώ ότι η σύνδεση του θύματος με την *ανήθικη και ιμπεριαλιστική* Αμερική, έχει ως αποτέλεσμα την άρνηση της θυματικής ταυτότητας του Τσάντ. Το

¹⁴⁴ *Έθνος*, 04/04/1984, ρεπορτάζ Τάσος Ζορμπάς – Θ. Μιχαλάκος – Καρίνα Λάμψα, «“Σκυλί” ο Αμερικάνος... /Πολεμικό θρύλερ χτες το απόγευμα στη Λεωφ. Βουλιαγμένης – Τον πυροβολούσαν και ξέφευγε με ζιγκ-ζαγκ», σ. 2-3.

¹⁴⁵ *Έθνος*, 04/04/1984, ρεπορτάζ Τάσος Ζορμπάς – Θ. Μιχαλάκος – Καρίνα Λάμψα, «Μετέφερε απόρρητα έγγραφα στη Βάση», σ. 3

¹⁴⁶ *Αυριανή*, 04/04/1984, Ντ. Κουτσομήης, «Και άλλο έγκλημα...», σ. 3.

¹⁴⁷ Βλ. την προκήρυξη στο 17 Νοέμβρη οι προκηρύξεις 1975-2002: Όλα τα κείμενα της οργάνωσης-621 ονόματα, αναφορές και στόχοι, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2002, σ. 140.

θύμα της απόπειρας δολοφονίας λογίζεται ως το υποκείμενο-φορέας (agent) μιας εχθρικής, ηθικώς αρνητικά φορτισμένης συλλογικής δομής η οποία ευθύνεται για περασμένα εθνικά τραύματα. Συνεπώς, το υποκείμενο χάνεται εφόσον η δομή που εκπροσωπεί αξιολογείται ως το *υπέρτατο κακό*, και είναι αυτή η δομή που *απειλεί* την συλλογική-εθνική δομή της Ελλάδας¹⁴⁸. Η αντιμετάθεση λοιπόν του θύματος σε θύτη πραγματοποιείται μέσω της δικαιολόγησης της επίθεσης προς ένα υποκείμενο εκπρόσωπο της υπερ-υποκειμενικής δομής που σταθερά, τη δεκαετία του '80, προσλαμβάνονταν ως εχθρική.

Ο κεντροδεξιός Τύπος παραμένει, ωστόσο, περισσότερο αποστασιοποιημένος και στην περίπτωση του Τσάντ, αναφέροντας απλώς πραγματολογικά στοιχεία γύρω από την ταυτότητα του θύματος¹⁴⁹. Η *Βραδυνή* επικρίνει το *Έθνος* σχολιάζοντας πως «"Σκυλί ο Αμερικάνος..." Ο τίτλος από πασοκιάδα που πήρα στα χέρια μου και έσπευσα να τα πλύνω. Ωρα να του ζητήσουμε και ρέστα του λοχία επειδή δεν κάθισε να τον σκοτώσουν!»¹⁵⁰.

Παρόμοια πρόσληψη του θύματος επικρατεί και στην περίπτωση της δολοφονικής απόπειρας που δέχεται ο Τζόρτζ Κάρος, επικεφαλής του γραφείου της Αμερικανικής Υπηρεσίας Δίωξης Ναρκωτικών στην Αθήνα, στις 21 Ιανουαρίου 1988. Για άλλη μια φορά, ο κεντροαριστερός Τύπος στηλιτεύει την υπηρεσία στην οποία ανήκει το (τυχερό) θύμα, το οποίο εν πολλοίς καταγράφεται ως (ακόμα ένας σκοτεινός) πράκτορας της CIA, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη την προκήρυξη της 17N¹⁵¹.

¹⁴⁸

¹⁴⁹ Η *Καθημερινή*, 04/04/1984, «Ψυχοί εκτελεστές τραυμάτισαν χθές Αμερικανό λοχία/Ταυτόσημες οι συνθήκες της απόπειρας με τη δολοφονία Τσάντες», πρωτοσέλιδο, «[...] θύμα της απόπειρας υπήρξε ο Αμερικανός λοχίας του στρατού Ρόμπερτ Τζάντ, 36 ετών, που υπηρετεί στην Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή. [...]»

Μεσημβρινή, 04/04/1984, ρεπορτάζ Σ. Φλάγκου, «Οι φονικές σφαίρες δεν βρήκαν τον στόχο!», σ. 3, «[...] Ο 37χρονος Αμερικανός είναι πατέρας δύο παιδιών, υπηρετούσε στην αμερικανική στρατιωτική αποστολή και συγκεκριμένα ήταν υπεύθυνος για την αλληλογραφία και βρισκόταν στην χώρα μας εδώ και 18 μήνες. [...]»

Η *Μεσημβρινή* αφήνει μια μικρή υπόνοια για την ταυτότητα του θύματος, αναφέροντας σε ρεπορτάζ της πως «Αν και ο ρόλος στην Ελλάδα του χθεσινού στόχου – του αρχισμηνία Ρόμπερτ Τσάντ – δεν είναι και δεν μπορεί να είναι πλήρως εξακριβωμένος» (*Μεσημβρινή*, 04/04/1984, ρεπορτάζ Άρης Ξυπολιτίδης, πρωτοσέλιδο), αλλά σε γενικές γραμμές ούτε αυτή η εφημερίδα συμπαράσυσταται σε επιπλέον παραφιλολογία.

¹⁵⁰ *Βραδυνή*, 05/04/1984, στήλη «Κεντρίσματα», σ. 3.

¹⁵¹ *Ελευθεροτυπία*, 22/01/1988, πρωτοσέλιδο «ΘΡΙΛΕΡ ΜΕ BOMBA / Γλύτωσε από θάυμα στη Φιλοθέη στέλεχος ΔΙΑ»

Ανταπαντώντας στον αντιαμερικανισμό του φιλοκυβερνητικού Τύπου, ο κεντροδεξιός Τύπος, χωρίς καμιά διάθεση ουσιαστικής ενσυναίσθησης με το θύμα, γράφει ενδεικτικά «[...] το υποψήφιο θύμα ασχολείται με την δίωξη των ναρκωτικών. Τι θέλουν δηλαδή οι βομβιστές να πουν με την θρασύδειλη απόπειρα τους; Πως τα θανατηφόρα ναρκωτικά είναι... “επαναστατικά” και πρέπει να “προστατευτούν”; [...]»¹⁵².

Βλέπουμε λοιπόν, μετά από όλες αυτές τις περιπτώσεις δολοφονιών και των δύο αποπειρών, πως η στοχοποίηση των ξένων διπλωματών, δεν δημιουργεί συναισθήματα συμπόνιας και επιπρόσθετα η κοινωνία δεν σκανδαλίζεται από την τρομοκρατική δράση. Αντίθετα, στις περιπτώσεις που την ανάληψη ευθύνης της δολοφονίας (ή της απόπειρας) την έχει αναλάβει η ελληνική τρομοκρατική οργάνωση, το θύμα λογίζεται ως ένοχο, είτε με σαφή δημοσιεύματα, είτε με έμμεσο τρόπο. Εκτός αυτού, και στην περίπτωση του Γουίτι που είδαμε προηγουμένως υπάρχουν ψήγματα αιτιολόγησης της δολοφονίας αν και η τρομοκρατική οργάνωση φέρει την ταυτότητα μιας μουσουλμανικής οργάνωσης που απέχει πολύ από τα ελληνικά δεδομένα. Και στην περίπτωση αυτή βέβαια το θύμα που είναι και αυτός εκπρόσωπος μιας *ανήθικης* δομής, όπως οι Αμερικανοί, σε ηπιότερο βαθμό σε σχέση με τους τελευταίους, λογίζεται ως υπεύθυνος της θυματοποίησής του.

Ελευθεροτυπία, 23/01/1988, ρεπορτάζ Βαγγ. Κουντούζης και Γιώργος Φιλίππας, σ. 7, «DIA σημαίνει “Υπηρεσία Αμυντικών Πληροφοριών”», «Διώκτης λαθρεμπόρων ναρκωτικών εμφανίζεται επίσημα ο Αμερικανός Τζόρτζ Κάρος όπως και η υπηρεσία DIA στην οποία ανήκει [...] Σύμφωνα με πληροφορίες η DIA χρησιμοποιεί την δίωξη ναρκωτικών για κάλυψη και ασχολείται με αντικατασκοπεία. Παλιότερα, ο αρχηγός της ΕΔΥΚ κύριος Γιάννης Ζίγδης είχε καταγγείλει ότι η DIA είναι χειρότερη από την CIA».

Έθνος, 23/01/1988, πρωτοσέλιδο «Η 17N ΑΠΕΤΥΧΕ/ Πώς δεν εξετελέσθη ο Αμερικανός πράκτορας της DIA».

Έθνος, 23/01/1988, ρεπορτάζ Πάνος Σόμπολος, «Το... λάθος χαμογέλασε στον Κάρος», σ. 17, «Επίσημα φέρεται το ασχολείται με τη δίωξη των ναρκωτικών αλλά δημιουργεί ερωτηματικά το γεγονός ότι αυτός επελέγη ως στόχος. Πολλοί λένε ότι ασχολείται και “με σοβαρότερες άλλες υποθέσεις”, για αυτό και οι οργανώσεις ήθελαν να τον βγάλουν από τη μέση».

Έθνος, 26/01/1988, ρεπορτάζ Βασίλης Μπονιός, «Τρόμος Αστυνομικός κλοιός γύρω από τον Κάρος για τη “17N”/ ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΤΗΣ CIA!/ Ο Τζόρτζ Κάρος διαψεύδει ότι είναι πράκτορας της CIA», σ. 9.

Μάλιστα, *Τα Νέα* (26/01/1988, σ. 32) αντιπαραβάλλουν την ανακοίνωση της Αμερικανικής Πρεσβείας που αναφέρει ότι «ο κ. Τζόρτζ Κάρος είναι επικεφαλής του γραφείου της Αμερικανικής Υπηρεσίας Δίωξης Ναρκωτικών στην Αθήνα» με αυτήν της 17N, η οποία χαρακτηρίζει τον Κάρος ως πράκτορα της CIA.

Αυριανή, 23/01/1988, πρωτοσέλιδο «ΗΤΑΝ ΤΥΧΕΡΟΣ Ο ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΣ».

¹⁵² *Μεσημβρινή*, 23/01/1988, στήλη «Η άποψη της “Μ”», «Τρομοκρατική τεχνολογία...», σ. 6.

Ωστόσο, θα μπορούσε εδώ κάποιος να υποστηρίξει ότι τα θύματα, εκπρόσωποι ξένων κρατών, δεν θα μπορούσαν να προκαλέσουν την ταύτιση της κοινωνίας με τα πρόσωπά τους. Οπότε, δεν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε ελαφρά τη καρδιά για κοινωνική ανοχή του τρομοκρατικού φαινομένου. Όμως τα θύματα που δεν ήταν άμεσοι «στόχοι», ο Βελούτσος και η Οικονομίδου, που θυματοποιούνται εξαιτίας της παρουσίας τους στο σημείο των δολοφονιών, και θα μπορούσαν να γίνουν σύμβολα των συνεπειών της δράσης των τρομοκρατικών οργανώσεων, δεν προκάλεσαν συναισθήματα συμπόνιας, ούτε δημιούργησαν ανησυχία στον κοινωνικό ιστό πάνω στη σκέψη ότι ο κάθε πολίτης θα μπορούσε να έχει τη θέση των έμμεσων θυμάτων¹⁵³. Συνεπακόλουθα, μπορούμε να πούμε με σχετική ασφάλεια ότι η συμβίωση με το τρομοκρατικό φαινόμενο βρίσκεται στο σημείο αυτό σε εξέλιξη και η εν μέρει αποδοχή του ρίσκου της ανοχής στην τρομοκρατική δράση ενέχει στοιχεία αρχαϊκά, εφόσον προσλαμβάνεται η τρομοκρατία ως μία πιθανή πολιτική πράξη.

4.1.5. Η «πολιτική παράπλευρη απώλεια»

Λίγους μήνες αργότερα, στις 24 Δεκεμβρίου, την παραμονή των Χριστουγέννων, λαμβάνει χώρα μία ένοπλη ληστεία σε υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην περιοχή των Πετραλώνων, με θύμα τον αστυφύλακα – φρουρό, Χρήστο Μάτη. Αν και για πολλά χρόνια η δολοφονία του αστυνομικού δεν είχε συνδεθεί με την τρομοκρατική δράση, καθώς οι πληροφορίες σχετικά με τους δράστες έκαναν λόγο για σεσημασμένους, κακοποιούς που έχουν σχέσεις με το ποινικό έγκλημα και συχνά διαπράττουν ληστείες. Συνεπώς οι αναφορές στον Μάτη στην δημόσια σφαίρα της εποχής δεν περνούν μέσα από πολιτικά φίλτρα, αξίζει όμως να αναφερθούμε σε αυτό το γεγονός για δύο κυρίως λόγους.

Ο πρώτος έχει να κάνει με τα τυπικά χαρακτηριστικά της τρομοκρατικής δράσης, δηλαδή ότι κι αυτή η δολοφονία αποτελεί μέρος της τρομοκρατικής δραστηριότητας καθώς για τους ίδιους τους τρομοκράτες η ληστεία είναι μία μέθοδος «απαλλοτρίωσης»

¹⁵³ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 70 -71.

για να μπορούν να χρηματοδοτούν την δράση τους και επίσης οι ίδιοι αναφέρθηκαν στη συγκεκριμένη δολοφονία ως «πολιτική παράπλευρη απώλεια»¹⁵⁴. Ο δεύτερος λόγος αφορά τα έμμεσα θύματα, δηλαδή την οικογένεια του θύματος. Η διαφορετική πτυχή σε σχέση με τα υπόλοιπα θύματα, είναι το γεγονός ότι ενώ οι συγγενείς του βίωσαν το πένθος της απώλειας πιστεύοντας ότι δολοφονήθηκε επειδή οι θύτες επέλεξαν να ληστέψουν την συγκεκριμένη τράπεζα, δηλαδή η ερμηνεία της δολοφονίας βασίστηκε πράγματι στην τυχαιότητα, εντούτοις έμαθαν δεκαεπτά χρόνια αργότερα, όταν δηλαδή εξαρθρώθηκε η 17N, ότι ο συγγενής τους ήταν θύμα της τρομοκρατικής οργάνωσης και η «δικαιολόγηση» της δολοφονίας του στηνόταν πλέον με πολιτικούς όρους – με τους πολιτικούς όρους βέβαια του ένοπλου αντάρτικου. Το σημαντικό λοιπόν για εμάς εδώ είναι ότι η οικογένεια του Μάτη θυματοποιείται (και πενθεί) δεύτερη φορά και μάλιστα μετά από πολλά χρόνια, με συνέπεια το τραύμα της απώλειας να ανανοηματοδοτείται και να επανέρχεται ως κάτι νέο¹⁵⁵.

Συνοπτικά, επειδή δεν υπάρχουν εκτενείς αναφορές στον Τύπο σχετικά με τη ληστεία για να μπορέσουμε να αναζητήσουμε το αποτύπωμα του θύματος, θα περιγράψουμε εδώ την σκηνή της δολοφονίας. Στις 8:05 π.μ., πέντε άτομα εισέβαλαν στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στα Πετράλωνα στη συμβολή των οδών Τριών Ιεραρχών και Ιώνων, σε κεντρικό σημείο δηλαδή της περιοχής. Ένας από τους τρομοκράτες είχε μεταμφιεσθεί σε αστυνομικό και εισήλθε στο κατάστημα πρώτος, κρατώντας ένα κουτί γλυκά με σκοπό να τα προσφέρει στον φρουρό λόγω της ονομαστικής του εορτής. Πλησιάζοντας τον Μάτη, του ευχήθηκε «χρόνια πολλά», ο αστυνομικός κάνει μια μικρή κίνηση να παραλάβει το κουτί αλλά υποψιασμένος από την ψεύτικη στολή το μετανιώνει και αφήνει το χέρι του να γλιστρήσει προς το όπλο του κάνοντας μία μικρή κίνηση προς τα πίσω ώστε να απομακρυνθεί, τότε ο μεταμφιεσμένος αστυνομικός τον κλωτσάει στην κοιλιά και ο δεύτερος τρομοκράτης πλησιάζει με σκοπό να τον ακινητοποιήσουν μαζί. Ακολούθησε μία πολύ σύντομη συμπλοκή, όταν και ένας από τους δύο δράστες πυροβόλησε τον Μάτη στον δεξιό κρόταφο. Το θύμα ακαριαία χάνει τη ζωή του και οι πέντε δράστες φεύγουν έχοντας

¹⁵⁴ Βλέπε: <https://kourdistoportocali.com/magazine/otan-o-koyfontinas-prosefere-ena-koyti-glyka-ston-astyfylaka-kai-meta-ton-pyrovolis/>.

¹⁵⁵ J. Herman, *Trauma and Recovery The Aftermath of Violence--From Domestic Abuse to Political Terror*, Basic Books, New York 1997, σ.33, C. Eliacheff, D. S. Larivière, *Le temps des victimes*, ό.π., σ. 78.

πάρει από την τράπεζα επτάμησι εκατομμύρια δραχμές. Η σκηνή του συμβάντος που έχει επιβεβαιωθεί και από τους αυτόπτες μάρτυρες αλλά και από τους συμμετέχοντες - δράστες, περιγράφεται χαρακτηριστικά σε μία μαρτυρία που δημοσιεύθηκε πολύ πρόσφατα και μας δίνει μία εικόνα από έναν άνθρωπο που βρέθηκε πολύ κοντά στις ορατές συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης: «Γύρω στις 8 ένας διαβολεμένος θόρυβος από μαρσάρισμα μηχανής με έκανε να βγω με τις πιτζάμες στον δρόμο. Βγαίνοντας άκουσα μια γυναικεία φωνή από την μεριά της τράπεζας να ουρλιάζει: “Τον σκότωσαν, τον σκότωσαν!” Όπως ήμουν πήγα προς την τράπεζα. Η πόρτα ορθάνοικτη. Μπήκα. Η τράπεζα άδεια. Μόνο ο ταμίας, ο Νίκος, παλιός συμμαθητής στο δημοτικό, ήταν σκυμμένος πάνω από τον αστυφύλακα Χρήστο Μάτη, που ήταν πεσμένος ανάσκελα στο πάτωμα. Ο Νίκος του έπιανε τον σφυγμό. Μόλις με είδε είπε σαν χαμένος: “Είναι νεκρός;” Είδα από το κεφάλι του αστυφύλακα να τρέχουν τα μυαλά του στο πάτωμα. Μόνο λίγο αίμα φαινόταν στην τρύπα που υπήρχε στο κρανίο του. Σοκαρισμένος εξίσου με το Νίκο από το θέαμα απάντησα χωρίς να το πολυσκεφθώ: “Με τα μυαλά χυμένα στο πάτωμα πως να ζει ρε Νίκο;”. Ο Νίκος ανασηκώθηκε ταραγμένος. Ρώτησα τι συνέβη. Μου είπε: “Μόλις είχαμε ανοίξει. Μπήκαν οι πελάτες. Μπήκε κι ένας ντυμένος αστυφύλακας. Πλησίασε τον Χρήστο που φυλούσε την τράπεζα του έδωσε ένα κουτί με γλυκά και του είπε: χρόνια πολλά Χρήστο. Ο Χρήστος άπλωσε να πάρει το κουτί. Μόλις το έπιασε ο άλλος βγάζει από κάτω από το κουτί ένα περίστροφο και το βάζει στο κεφάλι του Χρήστου και λέει: αν κουνηθείς πέθανες. Ο Χρήστος τινάχτηκε ξαφνιασμένος. Αυτό ήταν. Ο άλλος πυροβόλησε αμέσως. Ο Χρήστος έπεσε στο πάτωμα όπως τον βλέπεις. Εγώ πάτησα το κουμπί συναγερμού της αστυνομίας...” Ήδη ακούγονταν σειρήνες να πλησιάζουν. Το αστυνομικό τμήμα του Θησείου απείχε από την τράπεζα των Άνω Πετραλώνων μόλις ένα χιλιόμετρο. Βγήκα αφήνοντας τον Νίκο να εξηγήσει το συμβάν στους αστυνομικούς. Από το σπίτι τηλεφώνησα στην εφημερίδα ΑΥΓΗ με την οποία συνεργάζομαι ως ανταποκριτής της στο Λονδίνο. Τον Χρήστο Μάτη τον είχα δει δύο-τρεις φορές στην τράπεζα. Ήταν ένα χωριατόπαιδο που κοίταγε αυστηρά. Κρατούσε ένα ημιαυτόματο κι έκανε βόλτες μέσα έξω. Μια φορά είχα πει γελώντας στον ταμιά: “Πολύ αυστηρός και τυπικός είναι αυτός”. Κι ο ταμίας απάντησε: “Καλό παιδί. Κάπου από την Ήπειρο νομίζω”. Την επόμενη φορά που είδα τον 28χρονο Χρήστο Μάτη ήταν νεκρός με τα μυαλά χυμένα στο πάτωμα!!! Από το 1984 η σκηνή αυτή στοίχειωσε το

μυαλό μου»¹⁵⁶. Οι ορατές συνέπειες που αναφέραμε πριν την παράθεση της μαρτυρίας, αφορούν ακριβώς την τελευταία φράση της. Η επαφή του μάρτυρα με την εικόνα της δολοφονίας ήταν δυνατό να τραυματίσει και τον ίδιο τον μάρτυρα. Η δύναμη της ανθρώπινης επαφής, η οπτική σύνδεση με το θύμα και με την σκηνή του εγκλήματος πόρρω απέχει από την γνώση της είδησης από τη θέση του ακροατή.

Στην πρώτη περίπτωση, η συμπόνια μπορεί να προκληθεί από την «ορατή» θυματοποίηση και να βασίζεται πάνω στον πυρήνα και στην ουσία της απώλειας. Στη δεύτερη περίπτωση, όπως τονίζει ο Άνταμ Σμιθ¹⁵⁷, χρειάζεται ο ακροατής να επιστρατεύσει τη φαντασία του για να έρθει στη θέση του θύματος προκειμένου να συνδεθεί με το βίωμά του και να ενεργοποιηθούν έτσι συναισθήματα της απομακρυσμένης ενσυναίσθησης (όρος που έχει χρησιμοποιήσει ο Luc Boltanski¹⁵⁸). Όπως θα δούμε και στο δεύτερο μέρος, στο οποίο θα ασχοληθούμε με τις μαρτυρίες των έμμεσων θυμάτων, ο μάρτυρας στον οποίο αναφερθήκαμε εδώ, φέρει την ενσυναίσθηση και τη συμπόνια που ένωσε τη στιγμή της επαφής του με τη σκηνή του εγκλήματος, και μάλιστα λόγω αυτού, σχημάτισε ολοκληρωμένη (και αντίθετη) άποψη για την τρομοκρατία και την 17N συγκεκριμένα, όταν το 2002 έγινε γνωστό ότι ο Μάτης δολοφονήθηκε από την τρομοκρατική οργάνωση.

Η παρουσίαση της δολοφονίας στον Τύπο είναι σύντομη και θα μπορούσαμε να πούμε φευγαλέα, μιας και οι δράστες παρέμεναν άγνωστοι και οι εφημερίδες επέλεξαν τίτλους για την είδηση, που επικεντρώνονταν στους δράστες «Κοινοί εγκληματίες οι δολοφόνοι του αστυφύλακα», «ψυχροί δολοφόνοι οι δράστες», «άγριο κυνήγι των ληστών». Μάλιστα η *Ελευθεροτυπία*, στη στήλη «Απόψεις» που φιλοξενούνταν συνήθως άρθρα γνώμης εξέφραζε τον αποτροπιασμό της για τη ληστεία και τη μέθοδο που οι δράστες ακολούθησαν. Ο αρθρογράφος ήταν πεπεισμένος ότι τη ληστεία δεν την είχαν πραγματοποιήσει Έλληνες γιατί όπως αναφέρει: «ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΚΑΝΕΝΑ στοιχείο ελληνικότητας το προχθεσινό έγκλημα. Και αυτό είναι προκαλεί τη μέγιστη ανησυχία και παράλληλα μεγιστοποιεί την ευθύνη για την ανακάλυψη της συμμορίας.

¹⁵⁶ Βλ. συνέντευξη του Δημήτρη Μπασαντή στη δημοσιογράφο Ανδριάννα Σολδάτου στο mypreveza.gr: <https://kourdistoportocali.com/magazine/otan-o-koyfontinas-prosefere-ena-koyti-glykaston-astyfylaka-kai-meta-ton-pyrovolisef/>.

¹⁵⁷ A. Smith, *Theory of Moral Sentiments*, DD Raphael and AL Macfie, LibertyPress 1982.

¹⁵⁸ L. Boltanski, L., *Distant Suffering: Morality, Media, and Politics*, ό.π., σ. 58.

Πέντε επικίνδυνα θηρία κυκλοφορούν ανάμεσά μας και ενδεχομένως μελετούν πως θα ξαναχτυπήσουν και θα ξανά σκοτώσουν. Πώς θα προστατευτεί το επόμενο ανυποψίαστο θύμα τους; [...]Τρομοκράτησαν τους πάντες, άρπαξαν τα 7,5 εκατομμύρια και εξαφανίστηκαν στην αθηναϊκή ζούγκλα»¹⁵⁹. Συνεχίζοντας δε, ο αρθρογράφος τόνιζε την ανάγκη λήψης μέτρων ασφαλείας για την προστασία των τραπεζών αλλά και των υπαλλήλων αστυνομικών. Είναι αξιοσημείωτο, ότι η περιγραφή των δραστών γίνεται με έντονα αρνητικό τρόπο καθώς τους αποδίδονται μη ανθρώπινα χαρακτηριστικά, κάτι που εκλείπει από αντίστοιχες περιγραφές δολοφονιών που έχουμε δει προηγουμένως και που την ανάληψη της ευθύνης της δολοφονίας έχει αναλάβει μία τρομοκρατική οργάνωση. Επιπρόσθετα, υπάρχουν μικρά ρεπορτάζ από την κηδεία του θύματος, όπου δίνεται έμφαση στη μητέρα του νεκρού και στο παραδοσιακό «μοιρολόι» που είθισται να είναι το τραγούδι αποχαιρετισμού προς τον νεκρό (ιδιαίτερα σε χωριά της Ηπείρου απ' όπου καταγόταν το θύμα), δείχνοντας με αυτό τον τρόπο το τραγικό της απώλειας και της δικαιολογημένης οδύνης της οικογένειας¹⁶⁰. Πέραν τούτου, σε ανακοινώσεις-δηλώσεις σχετικά με τη δολοφονία προβαίνουν το γραφείο Τύπου Ν.Δ και ο Υπουργός Δημοσίας Τάξης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Αναγνωρίζοντας το τραγικό γεγονός, και εκφράζοντας την συμπαράστασή τους προς την οικογένεια του θύματος, δεν παραλείπουν να αντιπαρατεθούν¹⁶¹, γεγονός που μάς προϊδεάζει τι θα ακολουθήσει στις επόμενες δολοφονίες, κάτι που εξάλλου που έχει ξεκινήσει από τη δολοφονία του Τζώρτζη Αθανασιάδη.

¹⁵⁹ *Ελευθεροτυπία*, 27/12/1984, σ.7, τίτλος «Το φιλμ της επίθεσης από λεπτό σε λεπτό».

¹⁶⁰ *Ελευθεροτυπία*, 27/12/1984, σ.7, τίτλος «Μοιρολόι από όλο το χωριό»,

Επίσης, *Αυριανή*, 27/12/1984, σ. 8.

¹⁶¹ *Καθημερινή*, 25/12/1984, σ.3, τίτλος «Ληστεία μετά φόνου σε τράπεζα», «Η Νέα Δημοκρατία εκφράζει τα θερμά της συλλυπητήρια στην οικογένεια του άτυχου δολοφονηθέντος αστυνομικού και ζητεί από την κυβέρνηση να σταματήσει πια την πολιτική των λαϊκίστικών προκηρύξεων και να ασχοληθεί με την προστασία των πολιτών και της έννομης τάξης. Είναι απαίτηση του συντάγματος επί του συνόλου του ελληνικού λαού που επιθυμεί να ζει ελεύθερος στη χώρα του με ασφάλεια, ειρήνη και δημοκρατία [...] Ο Υπουργός Δημοσίας Τάξης κ. Γιάννης Σκουλαρίκης, έκανε την ακόλουθη δήλωση: “Στην οικογένεια του ατυχούς αστυνομικού Χρήστου Κατή που έπεσε στην εκτέλεση του καθήκοντος όπου τον έταξε η υπηρεσία του για την καταπολέμηση της εγκληματικότητας, εκφράζω τα θερμά μου συλλυπητήρια. Στη Νέα Δημοκρατία, που προσπαθεί να εκμεταλλευτεί τον ανθρώπινο πόνο, για κομματική εκμετάλλευση, εκφράζω την απογοήτευσή μου».

Αφήσαμε εδώ επίτηδες το λάθος στο επώνυμο στην ανακοίνωση του Υπουργού, καθώς θέλαμε να τονίσουμε ότι δεν πρόκειται για κάποιο τυπογραφικό λάθος της εφημερίδας. Και από άλλα μέσα ενημέρωσης αλλά και από το Υπουργείο το επώνυμο του θύματος, γράφεται και προφέρεται λάθος.

4.1.6. Συμβίωση και σκανδαλισμός

Η δολοφονία του Μάτη δεν συνδέθηκε με πολιτικά κίνητρα, όπως γινόταν στις περιπτώσεις που την ευθύνη των δολοφονιών αναλάμβανε κάποια τρομοκρατική οργάνωση. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι την περίοδο του '80 αποδίδονται πολιτικά κίνητρα και προθέσεις για όλες τις τρομοκρατικές δολοφονίες που λάμβαναν χώρα, ακόμη και αν οι τρομοκρατικές οργανώσεις δεν ήταν γηγενείς. Παρ' όλα αυτά η έντονη πολιτικοποίηση, και εννοούμε εδώ την πόλωση στο πολιτικοκοινωνικό πεδίο που κατά βάση προέκυπτε από την ένταση της πολιτικής διαμάχης των κομμάτων, είχε δημιουργήσει το δικό της μικροκλίμα κατανόησης και ερμηνείας των εγκλημάτων των τρομοκρατικών οργανώσεων.

Άξιο υπενθύμισης εδώ, είναι ότι τα δύο ημερολογιακά έτη 1984-1985, έχουν καταγραφεί ως μια χρονική περίοδος «εκρηκτική» εξαιτίας της κορύφωσης της πολιτικής πόλωσης¹⁶² μιας και υπήρχε η πλατφόρμα ανάπτυξής της ένεκα των ευρωεκλογών του 1984 και των εθνικών εκλογών του 1985. Οι ευρωεκλογές που έλαβαν χώρα στην τρίτη χρονιά της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, προσέδωσαν αυτόματα ρόλο «απολογιστικό» του έργου της κυβέρνησης της «Αλλαγής»¹⁶³, με συνέπεια η εκλογική αναμέτρηση να λάβει χαρακτηριστικά μιας διαμάχης μεταξύ «φωτός» και «σκότους»¹⁶⁴. Το πολωτικό κλίμα, που αποσπασματικά είδαμε ακόμη και στην περίπτωση της δολοφονίας του Μάτη με την ανταλλαγή ανακοινώσεων μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων σχετικά με το ζήτημα της

¹⁶² Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 260.

¹⁶³ Π. Κουστένης, «Ευρωεκλογές: αναμετρήσεις στραμμένες στην εθνική πολιτική σκηνή», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, ό.π., σ. 214-215.

¹⁶⁴ Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κουστένη, «τα σημάδια δυσaréσκειας μιας μεγάλης μερίδας του κόσμου οδήγησαν τελικά το κυβερνητικό επιτελείο να αποφύγει τη διαμάχη επί των καθημερινών προβλημάτων και να καταφύγει στο υπεραπλουστευτικό, πολωτικό, και εν πολλοίς αποπροσανατολιστικό σχήμα της σύγκρουσης *φωτός* με το *σκότος* (έμπνευσης του υπουργού Εσωτερικών Μένιου Κουτσόγιωργα) το οποίο επανήλθε πολύ οξύτερο στις εκλογές του 1985».

ασφάλειας, ήταν προάγγελος του επόμενου έτους, όπου η κορύφωση της διαιρετικής τομής Δεξιάς-Αντιδεξιάς¹⁶⁵ πόλωσε την πολιτική-κομματική αντιπαράθεση, με συνέπεια ένα κρίσιμο μέρος του κοινωνικού ακροατηρίου που παρακολουθούσε από κοντά τα κοινά να ταυτιστεί με τα εκάστοτε κόμματα και να αναπτύξει «οπαδικές» κομματικές συμπεριφορές, των οποίων τα σπέρματα μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι εντοπίζονται στην περίπτωση της δολοφονίας του Τζώρτζη Αθανασιάδη.

Η κορύφωση της πόλωσης στην οποία αναφερόμαστε εδώ, που είχε ως απόληξη τις εκλογές του 1985, χτίστηκε πάνω σε θεμέλια του ιστορικού παρελθόντος. Τα πολιτικά κόμματα και κυρίως όσα αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως αντιδεξιά, ανέσυραν παλαιότερες μνήμες του πρόσφατου παρελθόντος, όπου ο Εθνικός Διχασμός, ο Εμφύλιος και όλη η περίοδος της *Καχετικής Δημοκρατίας*, συγχωνεύτηκαν σε, όπως είναι λογικό, απλοποιητικά σχήματα στη δημόσια σφαίρα¹⁶⁶. Είναι εξάλλου γνωστό ότι η συλλογική μνήμη είναι ένα έφορο πεδίο από όπου μπορούν να ανανοηματοδοτηθούν (πολιτικές) συγκρούσεις του παρόντος καθώς όταν αναφερόμαστε στη συλλογική μνήμη δεν εννοούμε μία απλοϊκή παράθεση γεγονότων αλλά ένα πεδίο αδιάκοπων συγκρούσεων όπου η εγγενής τάση των ατομικών-συλλογικών υποκειμένων είναι να επικρατήσουν στην αντίπαλη ερμηνεία. Ακόμη και αν η στρατηγική της επίκλησης του παρελθόντος ήταν στρατηγικής σημασίας έμπνευση της ηγεσίας του ΠΑΣΟΚ, που είχε την αφετηρία της στις ευρωεκλογές του 1984, δεν σημαίνει ότι αυτή η «από τα πάνω» χρήση του παρελθόντος δεν επηρέασε το κοινωνικό ακροατήριο, καθώς οι δημιουργοί-διαχειριστές της μνήμης απευθύνονται πάντα σε καταναλωτές της μνήμης¹⁶⁷. Η χρήση της ιστορίας από τους διαχειριστές της μνήμης - δηλαδή την πολιτική ελίτ- στο πεδίο της νοηματοδότησης του πολιτικού και εκλογικού ανταγωνισμού της περιόδου αποδεικνύεται και από τα επακόλουθα της εκλογής του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, ο οποίος διαδέχθηκε μετά την ήττα της ΝΔ στις ευρωεκλογές του 1984 τον Ευάγγελο Αβέρωφ στη ηγεσία του κόμματος. Στο πρόσωπό του αναγνωριζόταν εκείνη τη στιγμή

¹⁶⁵ Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς - Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση 1974 - 1990: Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"» στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Ν. Δεμερτζής (Επιμ.), Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 159 - 217.

¹⁶⁶ Γ. Τσίρμπας, «Εκλογές του 1985: Πλαστικές σημαίες και η κορύφωση της δεξιάς-αντιδεξιάς διαίρεσης», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, ό.π., σ. 150-152.

¹⁶⁷ Kasteiner, W., «Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory Studies», στο *History and Theory* 41:2 (2002), σ. 180.

το αντίπαλο δέος του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος μετά την εκλογή του αντιπάλου του έσπευσε να του προσδώσει τον χαρακτηρισμό «Εφιάλτης», ενεργοποιώντας έτσι τις μνήμες της «Αποστασίας» είκοσι χρόνια νωρίτερα, που στη συλλογική μνήμη είχε αποτυπωθεί ως η αφετηρία της κρίσης διακυβέρνησης που εν πολλοίς συνέβαλε στην έλευση της Δικτατορίας. Εντός αυτού του πολιτικού-κοινωνικού πλαισίου λαμβάνει χώρα η δολοφονία του Νίκου Μομφερράτου και του οδηγού του Παναγιώτη Ρουσέτη. Η περίπτωση του Μομφερράτου είναι ενδεικτική του κλίματος κατά το οποίο η δολοφονία έλαβε χώρα, καθώς αντιμετωπίζεται με εξαιρετικά αμφιλεγόμενο τρόπο από τον αριστερό σε σύγκριση με το δεξιό κόσμο και αντίστροφα. Πρόκειται για μια χαρακτηριστική περίπτωση θύματος τρομοκρατίας αλλά και θύματος της εν γένει πολωμένης πολιτικής ατμόσφαιρας, αφού η θυματική του ταυτότητα συνθλίβεται σε έντονο βαθμό από το μέγγενη της υπερπολιτικοποίησης.

Στις 21 Φεβρουαρίου, περίπου στις 7:10 μ.μ., ο Νίκος Μομφερράτος και ο οδηγός του Παναγιώτης Ρουσέτης κατευθύνονταν προς το γραφείο του εκδότη της *Απογευματινής* στην περιοχή του Κολωνακίου. Το αυτοκίνητο στρίβει από την οδό Τσακάλωφ στην οδό Βουκουρεστίου, και εκεί ένα άλλο αυτοκίνητο του μπλοκάρει το δρόμο. Ο ένας ένοπλος που βγήκε από το αυτοκίνητο – εμπόδιο πυροβολεί με έξι σφαίρες τον Μομφερράτο από το ανοιχτό παράθυρο των πίσω θέσεων όπου καθόταν το θύμα, και ο δεύτερος ένοπλος πυροβολεί με επτά σφαίρες τον Ρουσέτη από το ανοιχτό παράθυρο του οδηγού. Το αυτοκίνητο των θυμάτων τσούλησε ανεξέλεγκτα και καρφώθηκε στη βιτρίνα ενός ζαχαροπλαστείου¹⁶⁸. Ο Μομφερράτος έχασε τη ζωή του ακαριαία, ενώ ο Ρουσέτης μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο Ερυθρός Σταυρός, όπου εξέπνευσε έντεκα μέρες αργότερα.

Η είδηση της δολοφονίας του εκδότη της εφημερίδας *Απογευματινή* πέφτει σαν κεραυνός εν αιθρία, και σύσσωμος ο Τύπος επιλέγει ηχηρούς τίτλους στα πρωτοσέλιδα του. Χαρακτηριστικά: η *Ελευθεροτυπία* διατυπώνει «9η ΕΚΤΕΛΕΣΗ από 17 Νοέμβρη/ Προκήρυξη: γιατί σκότωσαν τον Μομφεράτο/Ανδρέας: Άλλοι πίσω από τους εκτελεστές/Καταδίκη από όλα τα κόμματα Παραφωνία ο Μητσοτάκης/5 σελίδες για τη στυγερή δολοφονία/Για 9η φορά μέσα σε δέκα χρόνια η οργάνωση – φάντασμα – “17

¹⁶⁸ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 115-116.

Νοέμβρη” χτύπησε χτες στην καρδιά της Αθήνας»,¹⁶⁹ τα *Νέα* γράφουν «ΣΧΕΔΙΟ ΤΡΟΜΟΥ/ Η 17η Νοέμβρη εκτέλεσε τον Ν. Μομφεράτο»,¹⁷⁰ το *Έθνος* αναφέρεται σε «ΣΟΚ Άγρια εκτέλεση εκδότη/Στόχος η Δημοκρατία, ο Καραμανλής, ο Ανδρέας/Σκοτεινές δυνάμεις κατευθύνουν επαγγελματίες δολοφόνους»,¹⁷¹ η *Αυριανή* κάνει λόγο για «ΨΥΧΡΗ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΜΕ ΠΟΛΛΟΥΣ ΣΤΟΧΟΥΣ/ Στο κέντρο της Αθήνας δολοφόνησαν τον εκδότη της “Απογευματινής”/ “Ήταν πράκτορας της CIA” λέει σε προκήρυξη της η “17 Νοέμβρη” που ανέλαβε την ευθύνη – Η ΝΔ επιχείρησε να καπηλευτεί το έγκλημα – Ανδρέας: Αποτρόπαια η πράξη»,¹⁷² η *Καθημερινή* γράφει «ΣΤΟΧΟΣ Ο ΤΥΠΟΣ/ Ο ΝΙΚΟΣ ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΣ δεύτερο θύμα μετά τον ΤΖΩΡΤΖΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ στον χώρο της δημοσιογραφίας/ Οργανωμένοι τρομοκράτες δολοφόνησαν χθες τον εκδότη της “Απογευματινής”/ Η οργάνωση “17 Νοέμβρη” ανέλαβε την ευθύνη με προκήρυξη που βρέθηκε στον τόπο του εγκλήματος»,¹⁷³ η *Μεσημβρινή* επιλέγει «Μομφεράτος: δεύτερος δολοφονημένος εκδότης/ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ σε κρίσιμες ώρες/ Μητσοτάκης: Γίναμε ζούγκλα, παραιτηθείτε»,¹⁷⁴ ο *Ελεύθερος Τύπος* γράφει «2 χρόνια μετά την εκτέλεση του Αθανασιάδη ΑΓΡΙΟΣ ΦΟΝΟΣ ΕΚΔΟΤΗ/ 4 σφαίρες και μια χαριστική βολή για το Νίκο Μομφεράτο/ Σε βαρύ κλίμα η συνάντηση Καραμανλή – Παπανδρέου/ Η 17η Νοέμβρη έκανε το φόνο»,¹⁷⁵ η *Βραδυνή* διατυπώνει «ΚΑΤΑΚΡΑΥΓΗ/ΠΑΡΑΙΤΗΘΕΙΤΕ/ Εξετέλεσαν και τον εκδότη της “Απογευματινής” Ακριβώς δύο χρόνια μετά τον Τζώρτζη Αθανασιάδη/Καραμανλής: Ανησυχώ.../ Ασύλληπτοι πάλι οι δράστες/Την ευθύνη η “17 Νοέμβρη”»,¹⁷⁶ η *Απογευματινή* γράφει «Με 4 σφαίρες στην καρδιά εκτέλεσαν τον Μομφεράτο»¹⁷⁷, η *Αυγή* αναφέρει «Στόχος η δημοκρατική πορεία»,¹⁷⁸ ενώ ο *Ριζοσπάστης* χωρίς να αναγράφει στον τίτλο την είδηση της δολοφονίας, διατυπώνει

¹⁶⁹ *Ελευθεροτυπία*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷⁰ *Τα Νέα*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷¹ *Έθνος*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷² *Αυριανή*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷³ Η *Καθημερινή*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷⁴ *Μεσημβρινή*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷⁶ *Βραδυνή*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷⁷ *Απογευματινή*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁷⁸ *Αυγή*, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο, τίτλος «Στόχος η δημοκρατική πορεία», «Η υπονόμηση της δημοκρατικής πορείας και η καλλιέργεια κλίματος ανασφάλειας βρίσκονται στο στόχαστρο της δολοφονίας».

πως «Προβοκατόρικη ενέργεια κατά των ομαλών εξελίξεων/ έδρασαν πάλι τα ίδια όργανα των σκοτεινών μηχανισμών ανωμαλίας...».¹⁷⁹

Η δολοφονία του Μομφερράτου και του Ρουσέτη πραγματοποιήθηκε, όπως προείπαμε, σε μια ιδιαίτερα τεταμένη πολιτική περίοδο, και συγκεκριμένα στο δεύτερο μήνα του επονομαζόμενου ως ‘βραδυφλεγώς εκρηκτικό 1985’, όπου η διαιρετική τομή ‘Δεξιά – Αντιδεξιά’ έφτασε στο απόγειο της, αλλά και στην εξάντληση των ορίων της.¹⁸⁰ Η εν λόγω περίοδος σημαδεύτηκε από την επικείμενη εκλογή του Προέδρου της Δημοκρατίας στις 15 Μαρτίου και τις εθνικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 2 Ιουνίου. Μέσα σε ένα έντονο προεκλογικό κλίμα, επιστρατεύτηκε από την κυβερνητική πλευρά όλο το συμβολικό οπλοστάσιο από τη δεκαετία του ’40 και του ’60 ώστε να κατακεραυνώσει την ιστορική πορεία της ‘επάρατης δεξιάς’,¹⁸¹ με τη δεξιά να ανταπαντά αξιοποιώντας το κλασικό μετεμφυλιακό αφήγημα της, σύμφωνα με το οποίο ο ‘ξενοκίνητος συμμορίτης’ εμφανίζεται ως ο κυρίαρχος αριστερός ιδεότυπος.¹⁸² Το νέο θύμα της 17N ήταν εκδότης μιας εφημερίδας της παραδοσιακής λαϊκής Δεξιάς, η δολοφονία ως εκ τούτου υπερπολιτικοποιήθηκε από την πρώτη στιγμή με σωρεία ρεπορτάζ, αρθρογραφίας και δηλώσεων που κατέκλυσαν τον Τύπο.

Πέρα από το βιογραφικό σημείωμα, στο οποίο δίνεται συγκεκριμένη κατεύθυνση στον αναγνώστη για τις πληροφορίες γύρω από το προφίλ του θύματος,¹⁸³ ο

¹⁷⁹ Ριζοσπάστης, 22/02/1985, πρωτοσέλιδο.

¹⁸⁰ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 259 – 285.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ. 263.

¹⁸² Μ. Φυτίλη, «Λωτοφάγοι και Ηρώστρατοι: Μνήμες του ’40 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων κατά τη δεκαετία του ’80», στο *Μεταπολίτευση: η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2015, σ. 31.

¹⁸³ *Ελευθεροτυπία*, 22/02/1985, «Ποιος ήταν», σ. 18 – 19, «Ο Ν. Μομφεράτος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1924. Την περίοδο της κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ, πιάστηκε από τους Γερμανούς και φυλακίστηκε στο Χαϊδάρι. Στην Μακρόνησο υπηρέτησε την στρατιωτική του θητεία. Ήταν απόφοιτος της Ανωτάτης Εμπορικής και είχε κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στην Αγγλία. Μόλις επέστρεψε στην Ελλάδα πήρε μέρος την οργάνωση της Στατιστικής Υπηρεσίας και στη συνέχεια υπηρέτησε ως οικονομικός σύμβουλος στην ομάδα των “εγκεφάλων” της κυβέρνησης Καραμανλή. Το 1958 διετέλεσε Υποδιοικητής της Αγροτικής Τράπεζας. Κατά την περίοδο της Χούντας του Παπαδόπουλου με πρωθυπουργό τον Μαρκεζίνη (1973) έγινε Υπουργός Βιομηχανίας μέχρι το πραξικόπημα του Ιωαννίδη. Ασχολήθηκε με την δημοσιογραφία και συνεργάστηκε με “Το Βήμα”, την “Ακρόπολη” και την “Απογευματινή”. Υπήρξε στενός συνεργάτης του εκ των ιδρυτών της “Απογευματινής” Νάσου Μπότση, ο οποίος με την διαθήκη του τον όρισε Πρόεδρο του “Ιδρύματος Μπότση”». Παρόμοιο βιογραφικό δίνει και το *Έθνος*, 22/02/1985, «Ποιος ήταν ο Ν. Μομφεράτος», σ. 18 – 19.

κεντροαριστερός Τύπος αντιμετωπίζει τον Μομφερράτο κρίνοντας την προσλαμβανόμενη ως βασική του ιδιότητα, αυτή του εκδότη μιας εφημερίδας της παραδοσιακής λαϊκής Δεξιάς. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται η *φαύλη* προηγούμενη ιδιότητα του θύματος ως «Υπουργού της Χούντας», αλλά και ελέγχονται οι *αποκαλύψεις* που δίνει η ίδια η προκήρυξη της 17N ως προς την εγκυρότητα τους. Αυτή η «χουντική πυξίδα» της θυματοποίησης, δηλαδή η αναδρομή στο (προσωπικό) παρελθόν του εκάστοτε θύματος για να διασταυρωθεί το ποιόν του είναι, εκτός των άλλων, ενδεικτικό στοιχείο της σημασίας του παρελθόντος και της χρήσης του, η οποία χρήση του μπορεί να λειτουργήσει ως υπόβαθρο για την ερμηνεία/πρόσληψη/κατανόηση γεγονότων του παρόντος. Η μνήμη, για την οποία κάνουμε λόγο εδώ, πέρα από το γεγονός ότι είναι από μόνη της ένα κοινωνικό πλαίσιο¹⁸⁴, αποτελεί επιπρόσθετα ένα εργαλείο των υποκειμένων (ατομικών και συλλογικών) με σκοπό να συγκροτηθούν αφηγήματα και ερμηνευτικά σχήματα που θα μπορούν να αξιοποιηθούν στην πολιτική αντιπαράθεση. Αυτή η λειτουργία της μνήμης βέβαια, δεν είναι μία απλή χρήση του παρελθόντος, αλλά ενέχει πολλές φορές ηθική διάσταση, καθώς ένα συμβάν του παρόντος αντιστοιχείται με ένα συμβάν ή κατάσταση του παρελθόντος με σκοπό να κατευθύνει τη σκέψη και τη δράση των υποκειμένων, δηλαδή εν ολίγοις να συγκροτήσει την πλαισίωση γύρω από την ερμηνεία ενός τρέχοντος συμβάντος¹⁸⁵.

Έχοντας αυτά κατά νου, μπορεί να εξεταστεί η ατμόσφαιρα στην κοινή γνώμη σχετικά με τη δολοφονία του Μομφερράτου. Στο αφηγηματικό πλαίσιο σχετικά με το ποιόν του θύματος, ο δημοσιογράφος του Έθνους Γιώργος Γάτος αντιστρέφει στην ουσία την ταυτότητα του θύματος σε θύτη προσπαθώντας να απαντήσει στο ερώτημα «Γιατί επέλεξαν τον Νίκο Μομφεράτο;», χαρακτηρίζει τον Μομφερράτο ως «καθαρόαιμο εκπρόσωπο της νεοελληνικής μεγαλομπουρζουαζίας και της εθνοφροσύνης», αλλά και διευθύνων «της πιο λαϊκής και αντιπροσωπευτικής πολιτικής εφημερίδας της Δεξιάς». Ο ίδιος, γράφει: «Ο Νίκος Μομφεράτος ήταν σίγουρα ένας καθαρόαιμος εκπρόσωπος και προπαντός ένας γνήσιος και διαπρύσιος εκφραστής της νεοελληνικής μεγαλομπουρζουαζίας, του στενού σκληρού πυρήνα του κατεστημένου της

¹⁸⁴ B. Schwartz, «Memory as a cultural system: Abraham Lincoln in World War II», στο *American Sociological Review* 61:6, σ. 911.

¹⁸⁵ Στο ίδιο.

νεοελληνικής εθνικοφροσύνης, του πλέγματος των σχέσεων του με τα ξένα πολιτικοοικονομικά κέντρα της νεοελληνικής εξάρτησης και για τούτο ένας σημαντικός κρίκος στη χοντρή αλυσίδα που τροφοδοτούσε, κινούσε, συντηρούσε, ενάλλασσε και ανανέωνε την κεντρική μηχανή της πολιτικοοικονομικής συντήρησης και της εξάρτησης στον τόπο – αφανής και αθόρυβος για τους πολλούς, στενός συνεργάτης των λίγων, ένας κρίκος του κατεστημένου πολιτικοοικονομικού παρασκηνίου. Παλιός Μακρονησιώτης που σημαίνει και νεύρο και πείσμα και αποφασιστικότητα και τόλμη και μια “διαφορετική” αντίληψη και μεθοδολογία ανάλυσης και αντιμετώπιση των κοινωνικών φαινομένων από την ισόπεδη “πεπατημένη”, όπως και τόσοι άλλοι, σαν έγειρε σταθερά η ζυγαριά της πολιτικής ταξικής αντιπαράθεσης με το παλαιοελληνικό κατεστημένο και την πολιτική του έκφραση τη δεξιά, άλλαξε πορεία, πέρασε ανοιχτά στον “εθνικό κορμό” και γρήγορα αναδείχθηκε σε ταγό του. Τεχνοκράτης, μοντέρνος και αξιόλογος στον καιρό του μετά τις οικονομικές σπουδές στην Αγγλία που σημαίνει εκφραστής της ανανέωσης του καπιταλισμού στην “περιφερειακή” Ελλάδα της δεκαετίας του ’60 και μετά μιας νέας μορφής σχέσεων στο πλέγμα της νεοκαπιταλιστικής και νεοιμπεριαλιστικής εξάρτησης, γρήγορα στελέχωσε το κατεστημένο και ανελίχθηκε σε έναν από τους οικονομικούς συμβούλους και εγκεφάλους των κυβερνήσεων της ΕΡΕ. [...] Αν και “σκληροπυρηνικός” δεξιός στην αντίληψη και συγκρότηση στα χρόνια της στρατιωτικής Χούντας, δεν προσχώρησε απαρχής και “ολικά” στους Συνταγματάρχες και συχνά ήθελε να εμφανίζεται ότι διατηρεί το ρόλο κάποιου συνδέσμου από το Παρίσι με στελέχη της δεξιάς στην Ελλάδα [...] αλλά με την Μεταπολίτευση χωρίς να διακόψει τις γέφυρες με όλα τα πολιτικά και οικονομικά στελέχη της ακροδεξιάς, αργά αλλά σταθερά μετατοπίστηκε και πάλι προς το παλαιοδεξιό κατεστημένο και τους πολιτικούς εκφραστές του. [...] Εξαιρετικά αξιόπιστη και έγκυρη μαρτυρία τον φέρνει μετά τη δολοφονία του εκδότη της “Βραδινής” Τζώρτζη Αθανασιάδη να “φοβάται”, να παίρνει ιδιαίτερα “μέτρα προφύλαξης”, να “οπλοφορεί”, να ακολουθείται από “σωματοφύλακες”. [...] Αλλά γιατί ο Νίκος Μομφεράτος; Δεν είναι ο μόνος που κάποτε αποστάτησε από την αριστερά και πέρασε στην κορυφαία στελέχωση της δεξιάς και του κατεστημένου. Δεν είναι ο μόνος που αποστάτησε από την ακραιφνή ακροδεξιά και μετατοπίστηκε στην κοινοβουλευτική δεξιά. Δεν είναι ο μόνος άνθρωπος – κρίκος του κατεστημένου που κατηγορείται όπως με την προκήρυξη της 17 Νοέμβρη σαν πράκτορας της CIA. [...] Δεν είναι ο μόνος... που διέθετε τις

“προδιαγραφές” εκείνες με τις οποίες τον χαρακτηρίζει η προκήρυξη της “17 Νοέμβρη”. Ήταν όμως ο εκδότης και διευθυντής της πιο λαϊκής και αντιπροσωπευτικής πολιτικής εφημερίδας της δεξιάς [...]»¹⁸⁶.

Στο ίδιο πνεύμα, ο Διευθυντής του Έθνους, Αλέκος Φιλιππόπουλος, κριτικάροντας ως «θεμιτή υπερβολή» τον χαρακτηρισμό του Μομφερράτου ως «μαχητή της δημοσιογραφίας» από τον Πρόεδρο της Βουλής, Γιάννη Αλευρά, καθώς «ο θάνατος έχει προκληθεί κάτω από συνθήκες και μεθόδους πιέσεων, βιασμού και ανανδρίας», ενοχοποιεί έπειτα όλα τα θύματα της 17N (και τον ίδιο το Μομφερράτο) «γιατί οι μεν δύο ήσαν Αμερικανοί – υπάλληλοι της ΣΙΑ, οι τρεις αστυνομικοί των πληροφοριών και των βασανισμών της επταετίας και το προχθεσινό θύμα Υπουργός της τελευταίας ημιπολιτικής κυβέρνησης του Παπαδόπουλου και στέλεχος του κόμματος των Προοδευτικών (Μαρκεζίνη)», τονίζοντας πως «ο Μομφεράτος δεν υπήρξε δημοσιογράφος με την πραγματική σημασία, την επαγγελματική και ιδεολογική. Δεν υπήρξε ούτε εκδότης πραγματικός. Δεν έδωσε κανέναν αγώνα δημοσιογραφικό [...] δεν είχε εξάρσεις ούτε ήταν απόλυτος. Έζησε στις παρυφές της δημοσιογραφίας με την ίδια αντίληψη που είχε φτάσει στις παρυφές της Χούντας». Ακόμη, ο ίδιος σημειώνει πως η εφημερίδα *Απογευματινή* είχε σαφή αντιδικτατορική τακτική κατά την Χούντα και ήταν πρώτη σε κυκλοφορία, «πάνω από 200.000 φύλλα», ενώ στην μεταπολίτευση έχουμε «υποβάθμιση του πολιτικού στοιχείου, αντικαθιστώντας το με σημαντική δόση

¹⁸⁶ *Έθνος* της Κυριακής, 24/02/1985, Γιώργος Γάτος, «Ποιος ήταν ο Νίκος Μομφεράτος», σ. 7, «Γιατί επέλεξαν τον Νίκο Μομφεράτο; Τι συγκεκριμένα πολιτικά σχέδια θέλουνε να εξυπηρετήσουνε με την επιλογή του στόχου αυτού; Το ερώτημα είναι καίριο και καθοριστικό και χωρίς αμφιβολία οι πιθανές αιτιολογημένες ή και λογικοφανείς απαντήσεις που μπορεί να δοθούν οδηγούν απευθείας και προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό και την ιδεολογικό-πολιτική ταυτότητα, άρα και την πολιτική σκοπιμότητα των εκτελεστών της πολιτικής δολοφονίας του εκδότη της “Απογευματινής”. Το ένα και αρχικό κανάλι που οδηγεί προς την κατεύθυνση αυτή είναι ασφαλώς η πολιτική ταυτότητα του Νίκου Μομφεράτου. Το άλλο τα δεδομένα των πολιτικών συγκυριών στον χρόνο που πραγματοποιείται η δολοφονία του. Το τρίτο και σε σχέση με το συγκεκριμένο πρόσωπο και την συγκεκριμένη πολιτική συγκυρία, το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο της δολοφονίας, οι πολιτικές δυνάμεις που είχαν “επαναστατικό” ή και “αντεπαναστατικό” συμφέρον να πραγματοποιήσουν την πολιτική αυτή δολοφονία. Οι επισημάνσεις στην τοποθέτηση αυτή δεν μπορεί να είναι συναισθηματικές αλλά ψυχρές και πολιτικές που μπορούν να κατευθύνουν την ανάλυση σε σωστά συμπεράσματα. Λυπούμαστε ειλικρινά για τον άνθρωπο Μομφεράτο, για τον κάθε άνθρωπο που δολοφονείται “εν ψυχρώ” για οποιαδήποτε σκοπιμότητα και είμαστε κατηγορηματικά αντίθετοι στην πολιτική δολοφονία σαν μέσο πολιτικής αντιπαράθεσης αλλά η ανάλυση αυτή, η κάθε πολιτική ανάλυση, έχει τους δικούς της ψυχρούς και άτεγκτους νόμους και με βάση αυτούς θα την προσπαθήσουμε. [...]»

ελαφράς ύλης και πολλά σεξοκείμενα», άρα «δεν ήταν, λοιπόν, σε θέση να επηρεάζει τον Τύπο ο άτυχος Μομφεράτος ακόμη και αν το ήθελε»¹⁸⁷.

Σε παρόμοια λογική, η *Αυριανή* αφού αναφέρει πως «χτες βράδυ ένας άνθρωπος σχετικά νέος, ένας Έλληνας πολίτης, ένας πατέρας, ένα δημόσιο πρόσωπο δολοφονήθηκε ψυχρά, βάρβαρα, στυγνά στην καρδιά της πρωτεύουσας»,¹⁸⁸ μεταφέρει σχόλιο αναγνώστη της που ψέγει την *Καθημερινή*, γράφοντας πως «αναγνώστης μας γράφει ότι η κα. Βλάχου της “Καθημερινής” ενώ θέλει να φαίνεται ανένδοτη εναντίον παντός όποιου συνεργάστηκε με την 21η Απριλίου ξέχασε τελείως τη συνεργασία του Μομφεράτου με τον Μαρκεζίνη. Αυτό το παρασιωπά η “Καθημερινή” σε όλα της τα γραπτά, δηλαδή τα καλά και συμφέροντα... Αλλά κανένας άνθρωπος δεν είναι αρκετά πλούσιος για να εξαγοράσει το παρελθόν του».¹⁸⁹ Μάλιστα, η τιτλοφόρηση ενός άρθρου – αφιέρωμα στο θύμα είναι η εξής: «Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΛΕΓΕΤΑΙ ΟΣΟ ΣΚΛΗΡΗ ΚΑΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ. Για ποιους αγώνες του Ν. Μομφεράτου μιλάνε οι διάφοροι πολιτικοί μας; Εκτός αν εννοούν τα γυμνά, τις τσόντες και εγκλήματα που δημοσίευε ο μακαρίτης».¹⁹⁰ Στο ίδιο άρθρο αναφέρει πως: «ΣΕΒΟΜΑΣΤΕ και τιμάμε τον ΝΕΚΡΟ του Νίκου Μομφεράτου. Επειδή όμως ο μακαρίτης σαν εκδότης εφημερίδας έπαιξε σημαντικό ρόλο στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της χώρας νομίζουμε ότι δεν μπορούμε να σταματήσουμε στο ρητό “ο νεκρός δεδικαίωται” αφού μάλιστα είναι ΚΑΘΙΕΡΩΜΕΝΟ σ’ ολόκληρο τον κόσμο Ανατολής και Δύσης ΝΑ ΚΡΙΝΟΝΤΑΙ και μετά τον θάνατό τους και οι πολιτικοί και όλοι όσοι παίζουν κάποιο ρόλο στη ζωή ενός έθνους... [...] Γιατί εμείς εκτός από το ότι ο Μομφεράτος υπήρξε Υπουργός της Χούντας και ότι σαν εκδότης της “Απογευματινής” τάιζε επί χρόνια τον

¹⁸⁷ *Έθνος*, 26/02/1985, Αλέκος Φιλιππόπουλος, «Υπόθεση Μομφεράτου. Τα πολιτικά και δημοσιογραφικά στοιχεία γύρω από τη στυγερή δολοφονία της περασμένης Πέμπτης», σ. 10 – 11, «[...] Τρίτο έχουμε: τον Νίκο Μομφεράτο. Ποιος ήταν, πως λειτουργούσε, γιατί να δολοφονηθεί (Σεβόμαστε τον νεκρό και εκφράζουμε αποτροπιασμό για τη στυγερή πολιτική δολοφονία – μέθοδο καθαρά φασιστική για την επίτευξη πολιτικών σκοπών. Αν με το σημερινό σημείωμα γίνεται αναφορά της πολιτείας του, αυτό οφείλεται για χάρη της ενημέρωσης του ελληνικού λαού στην ανάγκη να φωτιστούν τα αίτια που οδήγησαν στον άδικο χαμό του) [...] Δεν ήταν, λοιπόν, σε θέση να επηρεάζει τον Τύπο ο άτυχος Μομφεράτος ακόμη και αν το ήθελε. Η μόνη του δυνατότητα περιοριζόταν στην πορεία της εφημερίδας του. Εκεί πραγματικά υπάρχει ένα θέμα, το ίδιο που υπάρχει για όλη τη δεξιά ... και μην αγνοούμε ότι αυτή την στιγμή, παραμονές εκλογών, ένα είναι το θέμα που παίρνει δυναμιτιστικές διαστάσεις για τη δεξιά και προβάλλεται με ιδιαίτερη ένταση και πίεση: το αίτημα για αμνηστία των εγκλείστων του Κορυδαλλού (Συνταγματάρχες) [...]»

¹⁸⁸ *Αυριανή*, 22/02/1985, στήλη «Καθαρά και ξάστερα», Κυριάκος Διακογιάννης, «Στόχος η Ελλάδα», σ. 3

¹⁸⁹ *Αυριανή*, 26/02/1985, στήλη «Πρόσωπα», υπογράφει ο Κ. Αυριανός, σ. 5.

¹⁹⁰ *Αυριανή*, 23/02/1985, πρωτοσέλιδο και σ. 8.

Λαό μας με ΨΕΥΤΙΕΣ και ΚΟΥΤΟΧΟΡΤΟ, άλλη “προσφορά” δεν ξέρουμε... [...] και η αλήθεια στην συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι ο Νίκος Μομφεράτος τάζε επί χρόνια τον κοσμάκη με... τσόντες και περιοριζόμαστε σ’ αυτά για να μην ζητήσουμε από τους σημερινούς υμνητές του με ποιον τρόπο από την Μακρόνησο βρέθηκε... καρδιακός φίλος του Καραμανλή και Υπουργός της Χούντας...».

Πάντως, σε ένα κλίμα οξυμένης πολιτικοποίησης της δολοφονίας, μέσα στο οποίο ο κεντροαριστερός κατηγορεί τον κεντροδεξιό Τύπο για «καπηλεία νεκρού» στην κηδεία του Μομφεράτου, οι χουντικές ‘διασυνδέσεις’ του θύματος επαναπροβάλλονται στα ρεπορτάζ των εφημερίδων. Το θύμα εμφανίζεται να ‘ξεσκεπάζει’ τον «τυμβωρύχο» Μητσοτάκη αφού, όπως τονίζει αρθρογράφος του Έθνους «όσοι θέλουν ας ψηφίσουν τον τυμβωρύχο. [...] Δεν ξέρω πόσες υπηρεσίες είχε προσφέρει ζωντανός ο Μομφεράτος στην παράταξη που ηγείται σήμερα ο κ. Μητσοτάκης. Νεκρός, όμως, πρόσφερε μια αληθινή υπηρεσία ξεσκεπάσματος αυτής της παράταξης. Ζωντανός μπορεί να τη βοήθησε, αλλά νεκρός και παρά τη θέληση του, την αποκάλυψε»,¹⁹¹ ενώ η οικογένεια του θύματος εξάίρεται διότι «όταν κάποιοι προσπάθησαν για μία ακόμα φορά να καπηλευτούν το θάνατο του κραυγάζοντας “Αλήτες προδότες κομμουνιστές”, η αδελφή του Νίκου Μομφεράτου τους σταμάτησε φωνάζοντας εκνευρισμένη “Σκασμός”»¹⁹². Παράλληλα, αναφέρεται πως «ο δοτός “πρωθυπουργός” της Χούντας Σπύρος Μαρκεζίνης, στην “κυβέρνηση” του οποίου είχε συμμετάσχει ο Ν. Μομφεράτος, εμφανίστηκε, στις 10.20, για πέντε μόνο λεπτά κι ύστερα έφυγε...»,¹⁹³ και πως «δεν έγινε αντιληπτή από τους φωτορεπόρτερς η Δέσποινα Παπαδοπούλου το Σάββατο στην κηδεία του Νίκου Μομφεράτου. Οι νεοδημοκράτες που την αναγνώρισαν αντέδρασαν με διάφορους τρόπους: μερικοί την χαιρέτισαν κατενθουσιασμένοι, άλλοι – οι περισσότεροι – περιορίστηκαν στο να σχολιάσουν μουρμουριστά με τους διπλανούς τους την παρουσία της και δυο τρεις την... “έλουσαν” με κραυγές διαφωνώντας με την παρουσία της εκεί...»¹⁹⁴.

¹⁹¹ *Έθνος*, 26/02/1985, στήλη «Μια Γροθιά», Μηνάς Χρηστίδης, «Η αποκάλυψη έγινε στην κηδεία», σ. 20.

¹⁹² *Αυριανή*, 24/02/1985, Ρεπορτάζ Πόπη Χριστοδουλίδου, Στέλλα Ασκέλη, Κοσμάς Σφαέλος. Συντονισμός Ανδρέας Καγαμπέλης, «Κτύπησαν τον Αλευρά και τον Μαγκάκη δύο χιλιάδες τραμπούκοι του Μητσοτάκη χθες στην κηδεία του Μομφεράτου! Εκεί οδηγούν τα εμπρηστικά συνθήματα του αρχιαποστάτη», πρωτοσέλιδο και σ. 10

¹⁹³ Στο ίδιο.

¹⁹⁴ *Ελευθεροτυπία*, 26/02/1985, στήλη «Πολιτικά Παρασκήνια», Κ.Ι.Α, σ. 8

Έχει ενδιαφέρον πως ο κεντροαριστερός Τύπος επαναφέρει και πάλι την ιδιότυπη «χουντική πυξίδα» προκειμένου να προσανατολίσει το κοινό και την ερμηνεία σχετικά με το θύμα. Κρίνεται, λοιπόν, ο πρότερος *ανήθικος* βίος του θύματος και μάλιστα η ηθική του έκπτωση είναι πιο σκανδαλώδης εξαιτίας του γεγονότος ότι κατά τα νεανικά του χρόνια έφερε αριστερή πολιτική ταυτότητα, την οποία φαίνεται να *πρόδωσε όταν συνεργάστηκε με τους ξενόδουλους χουντικούς*. Ο Μομφερράτος αντιμετωπίζεται ως κατεξοχήν ‘*ανήκων*’ στο δεξιό πόλο, ενώ η ανήθικη πολιτεία του μετατρέπεται σε ακόμα ένα «*όπλο*» κατακεραύνωσης της σκοτεινής ‘*επάρατης δεξιάς*’, πόσο μάλλον σε περιβάλλον έναρξης ενός ξέφρενου προεκλογικού κλίματος εντός της οποίας υπογραμμίζεται, ειδικά από την κυβερνητική/αντιδεξιά πλευρά πως συγκρούονται μετωπικά δύο εκ διαμέτρου αντίθετοι κόσμοι, *η ανήθικη και προδοτική Δεξιά με τους πραγματικούς πατριώτες και φορείς της ‘αλλαγής’ και της δημοκρατικής οδού*.

Όσο κι αν τυπικά καταδικάζεται το φαινόμενο της τρομοκρατίας, ο κεντροαριστερός Τύπος δε παύει να αναδεικνύει το θύμα ως έναν από τους *(δεξιούς) κακούς της ιστορίας, ο οποίος συνεισέφερε με τη δράση του στα δεινά του τόπου*. Δεν είναι λογικό άλμα να πούμε ότι ο Λόγος του κεντροαριστερού Τύπου έχει σημεία (φανερά ή λανθάνοντα) που μοιάζει με τον Λόγο της 17N. Στην προκήρυξη τονίζεται ότι, η *Απογευματινή* «είναι γνωστή στο πανελλήνιο για τίς ιδιαίτερες επιδόσεις της στην προσπάθεια συστηματικής αποβλάκωσης και αποχάνωσης των πιο καθυστερημένων τμημάτων του λαού, προβάλλοντας τα διάφορα αισθηματικά σκάνδαλα, τίς ημίγυμνες, καλλιεργώντας τα πιο χυδαία και χαμηλά ένστικτα του. [...] Αποφασίσαμε λοιπόν να ξεκαθαρίσουμε τον τόπο από το φασιστικό κάθαρμα, πράκτορα της CIA, χουντικό υπουργό Μομφεράτο, ιδιοκτήτη με χρήματα της CIA της *Απογευματινής*, πού όντας στην υπηρεσία τον αμερικάνικου ιμπεριαλισμού, τον κύριου εχθρού του ελληνικού λαού, κοροϊδεύει, ψευδολογεί, δηλητηριάζει κι εξαπατάει καθημερινά το λαό, με σκοπό την πολιτική χειραγωγή του».¹⁹⁵

Υπό αυτή την έννοια, το κεντροαριστερό κοινό συμβιώνει (σε χαλαρή σύνδεση) με την τρομοκρατική δράση και το λόγο της 17N, και επιπλέον σκανδαλίζεται από τη δολοφονία όχι για τα αποτελέσματά της αλλά επειδή είναι η αφορμή ενθύμησης του

¹⁹⁵ Βλ. την προκήρυξη στο *17 Νοέμβρη οι προκηρύξεις 1975-2002: Όλα τα κείμενα της οργάνωσης- 621 ονόματα, αναφορές και στόχοι*, Εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2002, σ. 160.

πρόσφατου παρελθόντος. Οι άγκυρες που (το παρελθόν) έχει δέσει στο παρόν είναι η αιτία ανάσυρσης από την μνήμη της ανηθικότητας της δεξιάς παράταξης δημιουργώντας έτσι ένα ισχυρό αφηγηματικό «όπλο» στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης. Αυτή η ιδιάζουσα συμβιωτική σχέση, μπορεί να εντοπιστεί και στην κριτική που ασκήθηκε στην 17N σχετικά με την κακή πληροφόρηση που προκύπτει από την προκήρυξη της διπλής δολοφονίας αναφορικά με τον Μομφερράτο και των ανακριβειών που γράφει ώστε να δικαιολογήσει την εκτέλεση του. Ενδεικτικά, όπως σημειώνει ο Γιώργος Μαύρος στην *Ελευθεροτυπία*: «Η γραπτή αιτιολόγηση της “μπάζει” από παντού» καθώς «μπορεί να έκανε ό,τι έκανε ο εκτελεσμένος εκδότης για την “Α” όμως δεν ξόδεψε δεκάρα για να την αποκτήσει», αφού «όλος ο δημοσιογραφικός κόσμος γνωρίζει πώς ο Νικ. Μομφερράτος έγινε πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου της “Απογευματινής” και γνωρίζει ότι ο ισχυρισμός της 17N, ότι “ο φασίστας Μομφεράτος, Υπουργός της Χούντας έγινε ιδιοκτήτης της “Α” με χρήματα της CIA” είναι πέρα για πέρα αναληθής», ενώ διερωτάται «γιατί δεν αναφέρεται η προκήρυξη στον πραγματικό λόγο της απόπειρας κατά του οδηγού, αλλά περιορίζεται μόνο σ’ ένα αόριστο “γορίλα σωματοφύλακα”;», καθώς «στην κοινή γνώμη το χτύπημα του Ρουσέτη δημιουργεί κακή εντύπωση και δεν αποτελεί καθόλου την επιδιωκόμενη προπαγάνδα του προλόγου αυτού του σημειώματος»¹⁹⁶. Αυτό είναι και το μοναδικό άρθρο, κατά το οποίο ο Ρουσέτης αποκτά ορατότητα.

Από την άλλη πλευρά, γίνεται σαφές, πως από την πρώτη στιγμή της είδησης, ότι ο νεκρός Μομφερράτος προσλαμβάνεται ως νεκρός του δεξιού κοινού,¹⁹⁷ καθώς η

¹⁹⁶ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 24/02/1985, Γιώργος Μαύρος, «Περίεργες αντιφάσεις στην νέα “προκήρυξη”», σ. 9

Βλ. επίσης:

Ελευθεροτυπία, 23/02/1985, ρεπορτάζ Γ. Φιλιππάκης, «“Ανοησίες” τα περί CIA», σ. 18, «Όπως μεταδίδει το “ΑΣΣΟΣΙΑΤΕΝΤ ΠΡΕΣ” εκπρόσωπος της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα που θέλησε να τηρήσει ανωνυμία, χαρακτήρισε “ανοησίες” τους ισχυρισμούς της “17 Νοέμβρη” ότι ο Ν. Μομφεράτος είχε πάρει χρήματα από τη CIA για να γίνει εκδότης της *Απογευματινής*».

Ποντίκι, 01/03/1985, «17 Νοέμβρη. Ένας ακόμα «φάκελος» πάει για το αρχείο;», σ. 17

Η αριστερή, σατυρική εφημερίδα κάνει ανάλυση της προκήρυξης και αποδομεί την παρουσίαση του θύματος από την 17 N αναφέροντας ότι «κατασκεύασαν ένα στόχο που συνδυάζει CIA και εμπλοκή με τύπο». Το *Ποντίκι* αναφέρει χαρακτηριστικά πως «Ο Μομφεράτος ήταν Πρόεδρος των εκδοτών, εκδότης της “Απογευματινής”, “Υπουργός” της Χούντας, προσωπικός φίλος του Καραμανλή [...] αλλά: δεν ήταν “πράκτορας” της ΣΙΑ ή ήταν όπως μπορεί... ο καθένας να χαρακτηριστεί: χωρίς κανένα στοιχείο, χωρίς ποτέ να έχει κάτι ακουστεί [...] άρα, για να περάσουμε και στο αστυνομικό μέρος της υπόθεσης (που δεν παύει να’ ναι ΚΑΙ πολιτικό, φυσικά) η 17N φαίνεται εδώ να αγνοεί πράγματα λίγο πολύ γνωστά ή κάνει να τα αγνοεί γιατί θέλει πάση θυσία να συνδέσει το θύμα με τη ΣΙΑ... [...]»

¹⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά:

αξιωματική αντιπολίτευση που εκφράζει εν πολλοίς το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού πόλου, προβαίνει σε εκδηλώσεις καταδίκης της δολοφονίας και μνημόνευσης του δολοφονηθέντος.¹⁹⁸

Αν και δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε την ταύτιση με το θύμα λόγω της πολιτικής του ταυτότητας, στα δικά μας μάτια όμως, φαίνεται ότι ο νεκρός Μομφερράτος σαφώς λογίζεται ως θύμα, αλλά όχι χωρίς πολιτικό πρόσημο, δηλαδή λογίζεται ως θύμα της αριστερής τρομοκρατίας και εν γένει του αντιδεξιού πόλου που *ανέχεται* την τρομοκρατική δράση. Το αφήγημα του δεξιού Τύπου έχει ως σκοπό να καταδειχθούν *τα δολοφονικά ένστικτά της αριστερής τρομοκρατίας* την οποία ανέχεται ολόκληρος ο αντιδεξιός πόλος προς τη δημιουργία ενός αφηγηματικού πλαισίου που κατηγορεί σύσσωμη την Αριστερά και υποστηρίζει πως *είμαστε θύματα της Αριστεράς*.

Πρόκειται λοιπόν για μια αφηγηματική απόπειρα «απογύμνωσης» του ηθικού προτάγματος της Αριστεράς στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, παραπέμποντας

Βραδυνή, 23/02/1985, στήλη «Επίκαιρα», υπογράφει ο «Τηλέμαχος», «Εμείς διασκεδάζουμε...», πρωτοσέλιδο, «Έχετε το αίμα δύο αθών θυμάτων στα χέρια σας. Δεν καπνηλούμαστε τους νεκρούς, όπως διατείνεται ο κυβερνητικός γελωτοποιός σας. Ζητούμε την τιμωρία των ενόχων. Είναι χρέος μας έναντι των νεκρών μας»

Βραδυνή, 26/02/1985, στήλη «Κεντρίσματα», σ. 3, «Αν ήταν από την δική τους μεριά τα θύματα θα μας είχα κατασπαράξει, ακόμα και τώρα που είμαστε στην αντιπολίτευση...»

Ελεύθερος Τύπος, 27/02/1985, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», Ε.Τ. «Σκάστε επιτέλους», σ. 5, «Φαντάζεστε έναν Υπουργό Δημόσιας Τάξης τον κ. Σκουλαρίκη του ΠΑΣΟΚ, να εξηγήσει σε μία οργάνωση πολιτικών δολοφονών ότι η δραστηριότητα της εμποδίζει την “αλλαγή” και ότι διευκολύνει τη μετάθεση ψήφων προς την “άλλη παράταξη”; Φαντάζεστε έναν Υπουργό τύπου τον κ. Μαρούδα να κατηγορεί με το γνωστό πρόστυχο ύφος του ένα μεγάλο κόμμα σαν κάπηλο νεκρών (των δικών του στο κάτω-κάτω νεκρών)»

¹⁹⁸ Βλ. Χαρακτηριστικά, (από καταγραφές της *Μεσημβρινής*, 23/02/1985, σ. 14 – 15 και *Ελευθεροτυπίας*, 26/02/1985, σ. 2)

* Η ΝΔ και η ΟΝΝΕΔ κάλεσαν με ανακοινώσεις τους το λαό να συμμετέχει στην κηδεία του δολοφονηθέντος εκδότη που πραγματοποιείται σήμερα και να πάρει μέρος στη συνέχεια σε πορεία μέχρι τη Βουλή.

* Ανακοινώσεις για τη δολοφονία εξέδωσαν ακόμη η ΕΠΕΝ, ο Πατριωτικός Σύνδεσμος Αθηνών «Ιωάννης Καποδίστριας», το Τμήμα Γυναικών και ειδικές κομματικές οργανώσεις της ΝΔ. Επίσης η ΑΔΕΔΥ, η ΓΣΕΕ, η Αδέσμευτη Δημοκρατική Συνδικαλιστική Κίνηση (ΑΔΗΣΚ), η Ανώτατη Συντονιστική Επιτροπή Δημοσιοϋπαλληλικών Οργανώσεων (ΑΣΕΔΟ), Αδέσμευτη Συνδικαλιστική Δημοσιοϋπαλληλική Κίνηση (ΑΣΔΗΚ), Ένωση Προσωπικού Πρακτορείων Εφημερίδων, Συνδικάτο Τύπου Θεσσαλονίκης.

* Συγκέντρωση και πορεία στους κεντρικούς δρόμους της Πάτρας πραγματοποιήθηκε χθες το βράδυ με πρωτοβουλία της ΟΝΝΕΔ για την δολοφονία του εκδότη της *«Απογευματινής»*.

* Μνημόσυνο για τον Νίκο Μομφερράτο τελεί σήμερα στις 12 στο Μητροπολιτικό Ναό του Αγίου Μηνά Ηρακλείου η Ν.Ε. (Νομαρχιακή Επιτροπή) Ηρακλείου της ΝΔ.

* Επμνημόσυνη δέηση τελεί σήμερα στις 10.30 το πρωί στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου Χαλκίδας η ΟΝΝΕΔ Ευβοίας για τον Ν. Μομφεράτο.

* Μνημόσυνο για τον δολοφονηθέντα Ν. Μομφεράτο, εκδότη της εφημερίδας *«Απογευματινή»* τελέστηκε προχθές Κυριακή στον Ναό της Αγίας Σοφίας με πρωτοβουλία της Νομαρχιακής Επιτροπής Νέας Δημοκρατίας Θεσσαλονίκης.

σαφώς στην εμφυλιακή κόκκινη βία. Ο ίδιος ο αντιπολιτευόμενος Τύπος σκιαγραφεί το προφίλ του θύματος στεκόμενος στο αντιστασιακό του παρελθόν και τα βασανιστήρια που υπέστη κατά την φυλάκιση του¹⁹⁹, ενώ κάνει λόγο για το «χυμένο αίμα ενός άξιου τέκνου της Ελλάδας», για το οποίο ο λαός θα εκδικηθεί «με το αιώνιο όπλο της δημοκρατίας – όταν θα φτάσει μπροστά στην κάλπη ο θάνατος του Μομφερράτου θα δικαιωθεί τότε»,²⁰⁰ υπογραμμίζοντας πως «μια για πάντα θα πούμε εδώ σήμερα ποιος ήταν ο Νίκος Μομφερράτος: ήταν ο πιο γνήσιος εκπρόσωπος του αγνού ιδεολόγου δημοκράτη (...). Είχε ακλόνητη πίστη στις θεμελιώδεις ανθρώπινες αρχές, ήξερε ότι οι αρχές είναι σημαντικότερες από τις “ετικέτες” και απέφυγε πάντα να είναι από τα πρόσωπα που έχουν φανταχτερές “ετικέτες” και λάθος αρχές. [...] και από τον βίαιο θάνατό του θα ζημιωθούν τρομερά μόνο οι εχθροί της δημοκρατίας, ενώ θα ωφεληθούν η ελευθερία και η ειρήνη. Οι δολοφόνοι του και αυτοί που κρύβονται πίσω τους θα μετανιώσουν πιο πικρά από όλους για τον χαμό του γιατί μέχρι τις εκλογές θα έχουν αντιληφθεί ότι πυροβόλησαν τον εαυτό τους στη οδό Τσακάλωφ. Αυτή θα είναι η δικαίωση του αγώνα του»²⁰¹.

Μνημειώδες είναι όμως το περιεχόμενο του άρθρου «Χάρηκαν για τον Μομφεράτο»²⁰² της εφημερίδας *Μεσημβρινή*. Στο άρθρο αναφέρεται: «Καλαμάτα, 9 “Ο δημοκρατικός λαός της Ελλάδας άκουσε με χαρά το θάνατο του Μομφεράτου, πρωτεργάτη της Χούντας” αυτά τα φοβερά μεταξύ άλλων υποστήριξε στην προχθεσινή συνεδρίαση του

¹⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά: *Μεσημβρινή*, 22/02/1985, «Ποιος ήταν ποιος ο Ν. Μομφεράτος», «Ο Νίκος Μομφεράτος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1924. Τελείωσε το Βαρβάκειο και τη συνέχεια την Ανωτάτη Εμπορική. Στην περίοδο της Κατοχής αναμείχθηκε ενεργά στην αντίσταση από τις τάξεις του ΕΑΜ, συνελήφθη από τους Γερμανούς, βασανίστηκε στα κρατητήρια της Σόλωνος και φυλακίστηκε στο Χαϊδάρι. Την στρατιωτική του θητεία υπηρέτησε στην Μακρόνησο. Όταν απολύθηκε από τον στρατό, ολοκλήρωσε τις μεταπτυχιακές σπουδές του στην Αγγλία, όπου πήρε δίπλωμα με διάκριση από την “Λόντον Σκούλ οφ Εκονόμικς”. Μετά την επάνοδο του στην Ελλάδα υπήρξε εκ των οργανωτών της Στατιστικής Υπηρεσίας και εν συνεχεία υπηρέτησε ως οικονομικός σύμβουλος εις την ομάδα “των εγκεφάλων” της κυβερνήσεως Καραμανλή. Αργότερα, διετέλεσε Υποδιοικητής της Αγροτικής Τράπεζας (1958). Κατά την διάρκεια της επταετίας ο Ν. Μομφεράτος υπήρξε σύνδεσμος του αυτοεξόριστου τότε στο Παρίσι Κ. Καραμανλή με συνεργάτες του στην Αθήνα. Κατά την περίοδο της πρωθυπουργίας Μαρκεζίνη το 1973 ανέλαβε το Υπουργείο Βιομηχανίας. Παράλληλα με την πολιτική ασχολήθηκε με την δημοσιογραφία και συνεργάστηκε αρχικά με “Το Βήμα” και αργότερα με την “Ακρόπολη” και την “Απογευματινή”. Υπήρξε στενός συνεργάτης του εκ των ιδρυτών της “Απογευματινής” Νάσου Μπότση, ο οποίος με τη διαθήκη του όρισε τον Ν. Μομφεράτο Πρόεδρο του Ιδρύματος για την προαγωγή της δημοσιογραφίας Αθανασίου Γ. Μπότση. Υπό την ιδιότητα του αυτή ορίστη ομοφώνως και υπό τον κληρονόμο του εταίρου συνιδρυτή της “Α” Σάκη Μπότση, εκδότη της “Απογευματινής”. Το 1983 εξελέγη Πρόεδρος της Ενώσεως Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών. Ήταν παντρεμένος και πατέρας ενός γιου».

²⁰⁰ Ακρόπολις, 22/02/1985, (κύριο άρθρο)

²⁰¹ Ακρόπολις, 28/02/1985, (κύριο άρθρο).

²⁰² *Μεσημβρινή*, 09/03/1985, σ. 5.

ΔΣ Καλαμάτας ο Σύμβουλος Στέλιος Βενιός (έχει εκλεγεί με το ΠΑΣΟΚ και έχει ανεξαρτητοποιηθεί). Κατά τη συζήτηση προτάσεως των Συμβούλων της μειοψηφίας (ΝΔ) για την έγκριση ψηφίσματος που να καταδικάζει τη δολοφονία του εκδότη της “Απογευματινής” Νίκου Μομφερράτου και του οδηγού του Παναγιώτη Ρουσέτη ο Βενιός διαχώρισε τη θέση του λέγοντας ότι διαφωνεί με το ψήφισμα γιατί ο δημοκρατικός ελληνικός λαός, όπως είπε, ευχαριστήθηκε για τον θάνατο του Μομφεράτου. Στη συνέχεια, πήρε το λόγο ο ΔΣ της μειοψηφίας Εμ. Βέκκος που εξέφρασε της κατάπληξη του για τη θέση αυτή του κ. Βενιού παρατηρώντας ότι το θέμα είναι η τρομοκρατία και όχι η πολιτική τοποθέτηση του θύματος. Τελικά όλοι οι σύμβουλοι που πήραν τον λόγο διαφώνησαν με την άποψη του κ. Βένιου και καταδίκασαν το έγκλημα. Στην ψηφοφορία που ακολούθησε το ψήφισμα για την καταδίκη της δολοφονίας του Μομφεράτου εγκρίθηκε ουσιαστικά παμψηφεί (ο κ. Βενιός δήλωσε ότι απέχει της ψηφοφορίας)».

Αν και η χρήση του συγκεκριμένου περιστατικού γίνεται με σκοπό να αναδειχθεί η *μισαλλοδοξία* των πολιτικών αντιπάλων ώστε αυτομάτως να αναδειχθεί η ηθική υπεροχή του δεξιού πόλου, για τη δική μας κατανόηση είναι σημαντικό για δύο λόγους. Αφενός αποτυπώνει με παρρησία την πόλωση του πολιτικού κλίματος της περιόδου και την βύθιση του θύματος σε ένα συγκρουσιακό βυθό δύο αντίπαλων πολιτικών παρατάξεων, αλλά αφετέρου αναδεικνύει μία ακόμη πτυχή που μπορέσαμε να την εντοπίσουμε μετά από τη μαρτυρία του υιού του θύματος, Γιώργου Μομφερράτου, ο οποίος προσφέρθηκε να συμμετάσχει στην έρευνα αυτή. Εν συντομία, καθώς οι μαρτυρίες θα αναλυθούν στο δεύτερο μέρος της μελέτης, ο υιός του θύματος, ερωτώμενος για την κοινωνική πρόσληψη της δολοφονίας του πατέρα του, κατάφερε να ανακαλέσει από τη μνήμη του το περιστατικό που μόλις αναφέραμε.

Είναι σημαντικό συνεπώς για την κατανόηση της εμπειρίας των έμμεσων θυμάτων (δηλαδή των συγγενών των θυμάτων) ότι μία ξεκάθαρη θέση καταδίκης του θύματος και όχι των δραστών, δύναται να καταστεί η κυρίαρχη ερμηνεία στο σύμπαν των θυμάτων. Δηλαδή να ερμηνεύσουν τα έμμεσα θύματα ότι η κοινή γνώμη δεν ταυτίζεται μαζί τους, δεν τους θεωρεί θύματα αλλά θύτες, άρα ότι είναι μόνοι απέναντι σε μία πλειοψηφία. Μπορούμε επίσης σε αυτό το σημείο να προτείνουμε για τη θεωρητική

κάλυψη και το φαινόμενο του αντήλαλου (echo chamber)²⁰³. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, όπως ένας ήχος πολλαπλασιάζεται μέσα σε ένα δωμάτιο που ευνοεί τον αντήλαλο, έτσι ακριβώς ενισχύεται η δύναμη μιας πληροφορίας, μιας πεποίθησης, μιας ιδέας που αναπαράγονται μέσα σε ένα κλειστό σύστημα, στο οποίο οι διαφορετικές ή οι ανταγωνιστικές απόψεις λογοκρίνονται, απορρίπτονται ή δεν εκπροσωπούνται ισότιμα και με την ίδια συχνότητα. Μια πηγή ειδήσεων θα δημοσιεύσει κάτι το οποίο θα επαναληφθεί χιλιάδες φορές στα social media (εν προκειμένω τον ρόλο αυτό, τον παίζουν οι εφημερίδες) από ανθρώπους που μοιράζονται τις ίδιες πεποιθήσεις. Συχνά σε μια υπερβολική ή παραποιημένη εκδοχή, μέχρι που περισσότεροι άνθρωποι θα συμπεράνουν ότι κάποια ακραία εκδοχή της ιστορίας είναι αληθινή. Στη δική μας περίπτωση, η ενισχυόμενη δύναμη της πεποίθησης ότι η 17N δεν δολοφονεί αθώους, αλλά θύτες, η οποία περνάει πάνω και μέσα από τα θύματα, δηλαδή με τη μη ανάδειξη της θυματικής τους ταυτότητας, καταλήγει να «δικαιολογεί» και όχι απλώς να αιτιολογεί την τρομοκρατική δράση, με αποτέλεσμα τα έμμεσα θύματα να βρίσκονται με το ένα πόδι εκτός της κοινωνικής ζωής, καθώς και τα ίδια τα θύματα αντιλαμβάνονται ότι η αμφιρεπής στάση της κοινής γνώμης απέναντί τους εκπροσωπεί την πλειοψηφία.

Εντός του πλαισίου της υπερπολιτικοποίησης, ο *Ελεύθερος Τύπος* κάνει με τη σειρά του λόγο για «εμπόριο κοινωνικού μίσους» από τη «κυβερνητική παράταξη» και συγκεκριμένα το *Έθνος*, γράφοντας: «Δεν είναι όμως μόνο η κυβέρνηση αλλά γενικότερα η κυβερνητική παράταξη που υποδαυλίζει ένα ιδιόμορφο κοινωνικό μίσος που ευνοεί την τρομοκρατία. Σε άρθρο που δημοσιεύεται στο κυριακάτικο *Έθνος*, τη φιλοκυβερνητική εφημερίδα με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία, ο Μομφερράτος παρουσιάζεται σαν κάτι μεταξύ κοινωνικού παράσιτου και ανθρωπόμορφου τέρατος. Ο αρθρογράφος σπεύδει και αυτός να καταδικάσει την εγκληματική ενέργεια αφού πρώτα της έχει προσφέρει ένα ισχυρό κοινωνικό άλλοθι! Μία πιο ισορροπημένη παρουσίαση της δολοφονίας και των προεκτάσεων της επιχείρησε να κάνει ο διευθυντής της ίδιας εφημερίδας σε προχθεσινό κύριο άρθρο του. Ο βραβευμένος από τη χούντα με το βραβείο της “χρυσής πένας” δημοσιογράφος, στέκεται και αυτός

²⁰³ Για το φαινόμενο echo chamber, βλέπε T. Van Slyke, J. Clark, *Beyond the echo chamber: How a Networked Progressive Media Can Reshape American Politics*, The New Press, New York 2008. Επίσης, K. H. Jamieson and J. N. Cappella, *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*, Oxford University Press, 2010.

επικριτικά μπροστά στη ζωή και το έργο του εκδότη της “Απογευματινής”. Επειδή, μάλιστα ο διευθυντής του “Έθνους” υπήρξε διευθυντής της “Απογευματινής” επί Χούντας, δεν δίστασε να σερβίρει στους αναγνώστες της εφημερίδας του ένα απίθανο σενάριο για να καταξιωθεί και αυτός κοινωνικά. Υποστήριξε ότι η “Απογευματινή” έπαιξε τότε ένα δήθεν αντιδικτατορικό ρόλο, αργότερα όμως όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του εκδότη ο Νίκος Μομφερράτος διολίσθησε προς την ακροδεξιά και υποβαθμίστηκε ποιοτικά. Τώρα βέβαια όσοι θυμούνται την “Απογευματινή” επί επταετίας θα διαφωνήσουν με το διευθυντή του που αρέσκεται στο ρόλο του τιμητή των πάντων. Ορισμένοι, μάλιστα θα υποστηρίξουν ότι η “χρυσή πένα” όχι μόνο στήριξε το καθεστώς αλλά κερδοσκοπήσε επωφελούμενη των διώξεων που υπέστησαν αληθινά δημοκρατικές εφημερίδες. Θα έλεγε κανείς ότι οι “δικαστές” του Μομφεράτου στο Έθνος που τον κρίνουν ένοχο αλλά διαφωνούν με την εσχάτη των ποινών που του επιβλήθηκε, εκφράζουν κάποιο κόμμα της άκρας Αριστεράς με έναν αρρωστημένο ιδεαλισμό. [...]»²⁰⁴.

Παράλληλα, ως νεκρός της Δεξιάς εγγράφεται και ο οδηγός του Νίκου Μομφερράτου, Παναγιώτης Ρουσέτης που κατέληξε λίγες μέρες μετά τη δολοφονική ενέργεια, στις 4 Μαρτίου 1985. Από την πρώτη στιγμή, που ο οδηγός μεταφέρεται ως βαριά τραυματισμένος στο νοσοκομείο «Ερυθρός Σταυρός», ο κεντροδεξιός Τύπος τονίζει στα ρεπορτάζ του πως ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης στέκεται «δίπλα στον άτυχο Παναγιώτη»²⁰⁵ ενώ όπως η *Μεσημβρινή* αναφέρει ότι: «ο διευθυντής των ΕΚΟ (σ.σ. Ειδικών Κομματικών Οργανώσεων) της Νέας Δημοκρατίας κ. Δ. Μπεχράκης συνοδευόμενος από εκπρόσωπο της ΕΚΟ δημοσιογράφων επισκέφθηκε χθες στον Ερυθρό Σταυρό τη σύζυγο του ατυχούς οδηγού του Ν. Μομφεράτου, Παν. Ρουσέτη και της απέδωσε επιταγή εκατό χιλιάδων δραχμών. Ο κ. Μπεχράκης εξήγησε ότι πρόκειται για μια πρώτη χειρονομία ανθρωπιστικού χαρακτήρα που γίνεται με πρωτοβουλία των

²⁰⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 28/02/1985, Σχολιαστής, «Εμπόριο κοινωνικού μίσους...», σ. 5

²⁰⁵ *Μεσημβρινή*, 23/02/1985, «Ο Μητσοτάκης δίπλα στον άτυχο Παναγιώτη», σ. 17. Η *Μεσημβρινή* τονίζει στο ρεπορτάζ της πως ο Κ. Μητσοτάκης «επισκέφθηκε χθες το απόγευμα τον οδηγό Παναγιώτη Ρουσέτη που νοσηλεύεται στον Ερυθρό Σταυρό», συμπληρώνοντας πως «από την κυβέρνηση δεν επισκέφθηκε κανείς τον άτυχο οδηγό».

Βραδυνή, 23/02/1985, συντονισμός ρεπορτάζ Γιώργος Τσάγκας, «Ο κ. Μητσοτάκης στον τραυματία», σ. 7

Ελεύθερος Τύπος, 23-24/02/1985, ρεπορτάζ Πηνελόπη Γαυρά, «Ο Μητσοτάκης κοντά στον Ρουσέτη», σ.16

ΕΚΟ της ΝΔ»²⁰⁶. Στην είδηση του θανάτου του, ο κεντροδεξιός Τύπος κάνει, σαφώς, επίκληση στο συναίσθημα, εστιάζοντας στην «τραγική μοίρα του νεκρού πια οδηγού του Νίκου Μομφεράτου»²⁰⁷, μιλώντας για «θρήνο και οργή για το άδικο χαμό του», και αναδεικνύοντας, ξανά, τη στάση του Κ. Μητσοτάκη, ο οποίος παρευρίσκεται στην κηδεία²⁰⁸. Σε αυτό το σημείο βέβαια, από την άλλη πλευρά το *Έθνος*, περιγράφει με διαφορετικό τρόπο την εξέλιξη της κηδείας του Ρουσέτη. Με τίτλο «Αφήστε την καηλεία», το δισέλιδο αφιέρωμα για τον Ρουσέτη είναι πράγματι μια περιγραφή εντελώς διαφορετική καθώς αναδεικνύει την ένταση που προκλήθηκε κατά τη διάρκεια της κηδείας με επίκεντρο τον αδερφό του νεκρού, Θανάση Ρουσέτη. Σύμφωνα με το άρθρο: «ΕΞΟΡΓΙΣΤΗΚΕ ο αδερφός του δολοφονημένου οδηγού του Μομφεράτου, Παναγιώτη Ρουσέτη, από τους εκπροσώπους της Ν.Δ., που επιχείρησαν να καηλευθούν χτες το νεκρό και τη δολοφονία του. Μπρος σ' όλο το χωριό την Άσκηρ Θηβών που παρακολουθούσε την κηδεία, τον αρχηγό της Ν.Δ κύριο κ. Μητσοτάκη και τους άλλους πολιτευτές που βρίσκονταν στην εκκλησία, ο Θανάσης Ρουσέτης, 42 χρόνων, πετάχτηκε πάνω αγριεμένος, μόλις άκουσε τον Γιώργο Παπαγεωργίου, εκπρόσωπο της τοπικής οργάνωσης Άσκηρ της Ν.Δ να λέει “δεν υπήρξε μόνο εξαίρετος οικογενειάρχης αλλά και δραστήριο μέλος της τοπικής μας οργάνωσης”. “Σκάσε” φώναξε ο Θανάσης κάνοντας όλους να παγώσουν. Ακόμα και ο κύριος Μητσοτάκης κοίταζε γύρω του ανήσυχος και ταραγμένος από την αντίδραση του Θανάση. Σπρώχνοντας δεξιά και αριστερά τους συγχωριανούς του ο Ρουσέτης προχωρά προς την έξοδο της εκκλησίας. Βγαίνοντας έξω θα φωνάξει και πάλι : “Αφήστε μας ήσυχους πια. Μας φέρετε και τον Μητσοτάκη εδώ για να μας δείξετε κάτι...”. Μέσα στην εκκλησία όμως απτόητος ο κ. Παπαγεωργίου συνεχίζει τον

²⁰⁶ *Μεσημβρινή*, 02/03/1985, «Δάκρυσε ο οδηγός. Στην πιο κρίσιμη φάση η κατάσταση του», σ. 19

²⁰⁷ *Μεσημβρινή*, 05/03/1985, στήλη «Η άποψη της “Μ”», «Δολοφόνοι...», σ. 7, «Μέσα στην ένταση και τις διάφορες εικασίες για τα όσα είπε και το πόσο βοήθησαν την έρευνα για την ανακάλυψη των δολοφόνων του έτεινε να ξεχαστεί το προσωπικό δράμα, η τραγική μοίρα του νεκρού πια οδηγού του Νίκου Μομφεράτου. Ο θάνατος όμως του Παναγιώτη Ρουσέτη επαναφέρει στη μνήμη της κοινής γνώμης το φοβερό έγκλημα των αδίστακτων “πιστολέρος” που με ψυχρότητα επαγγελματιών εκτελεστών του αφαίρεσαν τελικά τη ζωή υπηρετώντας τους σκοτεινούς τους στόχους. Θα αποτελούσε αθέλητη αποδοχή των “κινήτρων” και της “ιδεολογίας” των δολοφόνων το να παραμερίζεται τόσο εύκολα η ανθρώπινη τραγωδία που προκάλεσε το έγκλημα τους».

Ελεύθερος Τύπος, 06/03/1985, «Τελευταίο Αντίο στον άτυχο οδηγό», πρωτοσέλιδο.

Μεσημβρινή, 06/03/1985, ρεπορτάζ Κική Παπά, «Κηδεύτηκε χτες στο χωριό του ο οδηγός του Μομφεράτου/ Κλαίει και η Παναγιά», σ.24-25

²⁰⁸ *Βραδυνή*, 06/03/1985, πρωτοσέλιδο «Θρήνος στην κηδεία του οδηγού του Μομφεράτου», και σ. 9, ρεπορτάζ Πέτρος Κασιμάτης, «Θρήνος και οργή για τον άδικο χαμό / Ο κ. Μητσοτάκης στην κηδεία του 8ου θύματος της “17 Νοέμβρη” / Ν.Δ.: Θα κάνουμε τα πάντα για να σταματήσει η βία»

επικήδειο του νεκρού»²⁰⁹. Αν και αναφέρονται στο ρεπορτάζ η οδύνη και το πένθος της οικογένειας του θύματος, είναι ενδεικτικό, για την εν γένει στάση της εφημερίδας, ότι ο τίτλος του άρθρου προκύπτει από την ένταση που εκδήλωσε ο αδερφός του νεκρού. Η στιγμήαία, ως φαίνεται, αντίδραση του αδερφού του θύματος στα πλαίσια του πένθους, ήταν για την εφημερίδα η καλύτερη αφορμή να ενισχύσει τη θέση της έναντι της αντιπολίτευσης, δηλαδή ότι η δεύτερη εκμεταλλεύεται τις δολοφονίες για να αποκτήσει ηθική υπεροχή. Με την κατηγορία περί *καπηλείας*, αντίθετα, επιτυγχάνεται η ηθική της έκπτωση.

Ο κεντροδεξιός Τύπος, στο ίδιο πλαίσιο της αντιπαράθεσης βέβαια, ανοίγει μια συζήτηση η οποία ως τότε δεν είχε προκύψει. Πρόκειται για την διακινδύνευση που προκύπτει από την τρομοκρατική δράση. Υψώνεται ένας λόγος περί «ασύδοτου τρόμου»,²¹⁰ ο οποίος κάνει λόγο (αναφερόμενος κυρίως στους αυτόπτες μάρτυρες της επίθεσης) για έναν κόσμο που «έχει αρχίσει να φοβάται!». ²¹¹ Μάλιστα, ο Άρης Πορτοσάλτε από τον Ελεύθερο Τύπο συγκεντρώνει δηλώσεις από συναδέλφους οδηγούς του Παναγιώτη Ρουσέτη οι οποίοι απαντούν πως «Φοβόμαστε για την ζωή μας πλέον [...] Όλοι εμείς που είμαστε οδηγοί των επίσημων δεν έχουμε καμιά ασφάλεια ότι δεν θα μας τη φυτέψουν... Είναι οικογενειάρχης άνθρωπος [ο Παναγιώτης Ρουσέτης] και μόλις τελειώνει την δουλειά του πήγαινε σπίτι του για κανένα κρασάκι [...] τώρα εμείς οι δεκάδες οδηγοί περιμένουμε την σειρά μας...», «Όποιος και να ήταν ο νεκρός σημασία έχει ότι δολοφονήθηκε ένας άνθρωπος», «Καλά

²⁰⁹ *Έθνος*, 06/03/1985, τίτλος «Αφήστε την καπηλεία», σ.20-21.

²¹⁰ *Μεσημβρινή*, 23/02/1985, πρωτοσέλιδο, «Ασύδοτος ο τρόμος. ΚΗΔΕΥΕΤΑΙ Ο ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ – ΑΣΥΛΛΗΠΤΟΙ ΟΙ ΦΟΝΙΑΔΕΣ»

Βραδυνή, 23/2/1985, συντονισμός ρεπορτάζ Γιώργος Τράγκας, «Ο τρόμος πλανάται τώρα στο Κολωνάκι», σ. 7

Καθημερινή, 22/02/1985, Ελένη Μπίστικα, «Ανοχύρωτη πόλη πλέον η Αθήνα;... Ατμόσφαιρα φόβου αλλά και αγανάκτηση», πρωτοσέλιδο.

²¹¹ *Μεσημβρινή*, 26/02/1985, στήλη «Θέματα της εποχής», Γ. Λάμπας, «Οι στόχοι», σ. 7, «[...] Είναι χαρακτηριστικό ότι, αν και η άγρια δολοφονία του Μομφεράτου έγινε μέσα σε τόσο κόσμο, κανένας δεν βρέθηκε να περιγράψει με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά του δράστη: ο κόσμος έχει αρχίσει να φοβάται! [...]»

Ελεύθερος Τύπος, 26/02/1985, στήλη «Το επταήμερο ενός ελεύθερου... Τύπου», Ισαβέλλα Παπαζήση, «Τρομοκρατία και θλίψη», «[...] Πέραν της θλίψης για τον άδικο θάνατο ενός ανθρώπου και το βαρύτατο τραυματισμό του οδηγού του κ. Ρουσέτη, δεν μπορεί να μην αναρωτηθεί κανείς τι άνθρωποι είναι αυτοί που δεν διστάζουν να εκτελέσουν σ' ένα τόσο πολυσύχναστο δρόμο δύο ανθρώπους και με κίνδυνο να σκοτώσουν κι' άλλους. Το γεγονός πως δεν θρηνήσαμε κι' άλλα θύματα είναι καθαρή τύχη. [...] Δεν είναι απορίας άξιον ότι σ' ένα τέτοιο δρόμο με φως τόσοι άνθρωποι δεν μπόρεσαν όχι μόνο να σταματήσουν αλλά ούτε και να περιγράψουν τίποτα πέραν του ότι κάποιος μελαγχρινός πυροβόλησε; Σημάδια των καιρών; Φόβος; Αδιαφορία; Παραίτηση; [...]»

δεν βρέθηκε ένας αστυνομικός να περιπολεί αυτήν την περιοχή. Οι δολοφόνοι χτύπησαν ανενόχλητοι και έφυγαν χωρίς να κουνηθεί κανένας. Δεν μπορούμε να ζούμε με την ανασφάλεια». Ο δημοσιογράφος σχολιάζει: «Συγκλονισμένη η κοινή γνώμη από την “εν ψυχρώ” εκτέλεση του εκδότη Νίκου Μομφεράτου, 62 χρόνων, στην καρδιά της Αθήνας αναμένει με αγωνία τις πολιτικές εξελίξεις [...] καταδικάζουν τις πράξεις βίας που στοχεύουν στη διασάλευση του δημοκρατικού πολιτεύματος οι Αθηναίοι που συζητούσαν στα πηγαδάκια. Πανικοβλημένοι οι επαγγελματίες οδηγοί των επίσημων. Είπαν στον “Ε.Τ.” ότι οι τρομοκράτες δεν σκοπεύουν μόνο στο πρόσωπο που θέλουν να δολοφονήσουν αλλά προηγουμένως εξουδετερώνουν τον οδηγό του»²¹². Αυτή η πτυχή της δολοφονίας, δηλαδή ο κίνδυνος που διατρέχουν οι οδηγοί είναι η πρώτη φορά που αναδεικνύεται. Στην περίπτωση του Βελούτσου, οδηγού του Τζορτζ Τσάντες, οι εφημερίδες συνολικά δεν είχαν αναφερθεί στους κινδύνους που διατρέχουν οι οδηγοί των εν δυνάμει στόχων των τρομοκρατών. Και στην περίπτωση του Ρουσέτη, είναι ενδεικτικό ότι το ζήτημα ανακύπτει από τον δεξιό πόλο, και όχι όπως θα περίμενε κανείς από τον κεντροαριστερό, μιας και το επάγγελμα αυτό ενέχει όλα τα χαρακτηριστικά της λαϊκής και μικροαστικής τάξης, στην οποία απευθύνονται τα κόμματα της κεντροαριστεράς. Η προσπάθεια ανάδειξης του φόβου που έχει παρεισφρήσει στις τάξεις των επαγγελματιών οδηγών, αν και είναι ρεαλιστική και έγκυρη, γίνεται κατά τη γνώμη μας προκειμένου να εξυπηρετηθεί το μεγαλύτερο αφήγημα, δηλαδή ότι η κυβέρνηση δεν μπορεί- επειδή δεν είναι ικανή- να εγγυηθεί την ασφάλεια των πολιτών και επίσης ότι η *Αριστερά* όχι μόνο δολοφονεί εμβληματικά πρόσωπα της Δεξιάς αλλά επιπλέον αποτελεί κίνδυνο για τους πολίτες εν γένει.

Εν τέλει, ποια είναι η ποιότητα της ενσυναίσθησης που, εκ πρώτης όψεως, φαίνεται να δείχνει ο δεξιός κόσμος στο θύμα; Όντως, ο δεξιός κόσμος φαίνεται να δείχνει μια έντονη συμπόνια για το ίδιο το θύμα -και τον οδηγό του- και να καταδικάζει απερίφραστα και αμετάκλητα τη τρομοκρατία. Θεωρούμε εδώ, πως αυτό συμβαίνει

²¹² *Ελεύθερος Τύπος*, 23-24/02/1985, ρεπορτάζ Άρης Πορτοσάλτε, «Τρέμουν οι οδηγοί – συγκλονισμένη η κοινή γνώμη/ “Φοβόμαστε για την ζωή μας”», σ. 17.

Βλ. επίσης:

Ελεύθερος Τύπος, 12/03/1985, «Έρευνα του “Ε.Τ.” Η πλειοψηφία του λαού απαιτεί από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ πιο σκληρά μέτρα κατά της τρομοκρατίας», σ.11, «Πιο σκληρά μέτρα κατά της τρομοκρατίας απαιτούν οι 59 στους 100 Αθηναίους στο γκάλοπ που έκανε για λογαριασμό του “Ε.Τ.” η ICAP [...] Εντυπωσιακό μπορεί να θεωρηθεί το ποσοστό που ζητάει σκληρά μέτρα στις μικρές ηλικίες 15-24 (58%). Αποτελεί μια ακόμη ένδειξη κατά του μύθου που αποδίδει στις ηλικίες αυτές μια άκριτη επαναστατικότητα».

πρωτίστως γιατί ο Μομφερράτος είναι ο πρώτος νεκρός της μεταπολιτευτικής πολιτικής βίας που εγγράφεται ως ανήκων σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό σύμπαν, εν προκειμένω στο σύμπαν της Δεξιάς. Είναι ο πρώτος νεκρός της μεταπολιτευτικής πολιτικής βίας που λαμβάνει πολιτικό πρόσημο και καρπώνεται από έναν συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Είναι ο πρώτος «δικός μας νεκρός», και μάλιστα από «αριστερούς δολοφόνους οι οποίοι δρουν με την ανοχή της κυβέρνησης και του αριστερού κόσμου». Επί της ουσίας, ο Μομφερράτος μετατρέπεται σε μια μετωνυμία του «δεξιού θύματος» και χρησιμοποιείται ώστε να στηθεί ένα αφήγημα αντιστροφής του κατεξοχήν θύματος της μεταπολίτευσης που ταυτίζεται ιδεοτυπικά με τους αριστερούς. Βέβαια, το αφήγημα αυτό, σαφώς, ενισχύεται από το αντιδεξιό σύμπαν που ως ανταπάντηση ενοχοποιεί το θύμα και το αντιμετωπίζει ως άρρηκτο μέλος της «επάρατης Δεξιάς». Υποστηρίζουμε εδώ πως η Δεξιά ταυτίζεται με το θύμα προκειμένου να αναδείξει την αριστερή ανοχή στο φαινόμενο της τρομοκρατίας (και) στην περίπτωση του Μομφερράτου. Η ποιότητα, όμως, της δικής της σύγκρουσης και της πολεμικής που εξαπολύει κατά του φαινομένου της τρομοκρατίας νοθεύεται από την εργαλειοποίηση του νεκρού, καθώς η βία δεν φιλτράρεται από τη σκοπιά του δημοκρατικού κανόνα, αλλά η καταδίκη της εξαρτάται από το γεγονός πως αποδίδεται στην μετωπικά αντίπαλη πλευρά.

4.1.7. Στον αστερισμό του σταρ - τρομοκράτη

Ένα μήνα αργότερα, την 1^η Απριλίου 1985, στις 08:05 μ.μ., ο Εισαγγελέας Γιώργος Θεοφανόπουλος σταθμεύει το αυτοκίνητό του μπροστά στο σπίτι του στην οδό Λυκούργου στην περιοχή της Καλλιθέας. Επέστρεφε από μια βόλτα στο Λαγονήσι όπου είχε πάει με δύο θείες του. Βγαίνοντας από την πόρτα του οδηγού κατευθύνεται στο πίσω μέρος του αυτοκινήτου και ανοίγει το πορτ-μπαγκάζ για να βγάλει τα χόρτα που είχαν μαζέψει από την εκδρομή τους. Την ίδια στιγμή από το πάνω μέρος της Λυκούργου και αντίθετα προς το ρεύμα κυκλοφορίας εμφανίζεται να κατεβαίνει με μικρή ταχύτητα μοτοσικλέτα με δύο αναβάτες. Ο οδηγός φοράει κουκούλα, σταθμεύει τη μοτοσικλέτα λίγα μέτρα μακριά από το αυτοκίνητο του Θεοφανόπουλου και ο

συνεπιβάτης της μοτοσυκλέτας κατεβαίνει για να τον πλησιάσει. Φτάνοντας δίπλα του βγάζει από την τσέπη το πιστόλι και σχεδόν εξ' επαφής πυροβολεί 3 φορές στο θώρακα και μία στο σαγόνι. Το θύμα πέφτει αιμόφυρτος πάνω στο καπό ενός ταξί που είναι σταθμευμένο πίσω του. Ένας από τους βασικούς αυτόπτες μάρτυρες μεταφέρει τα εξής: «Όταν άκουσα τους πυροβολισμούς έτρεξα προς το σημείο. Είδα 2 νεαρούς πάνω σε μια μηχανή να φεύγουν. Πλησίασα τον ετοιμοθάνατο εισαγγελέα. Ήταν βουτηγμένος στο αίμα... καθώς προσπάθησα να τον σηκώσω γέμισα και εγώ αίματα και είδα ότι είχε χτυπηθεί 2 φορές και είχε ακόμα ένα τραύμα στο μάτι, ήταν φαίνεται η χαριστική βολή...»²¹³. Έπειτα το θύμα μεταφέρθηκε στη Γενική Κλινική Καλλιθέας, όπου επιβεβαιώθηκε ο θάνατός του. Την ευθύνη της δολοφονίας ανέλαβε η πρωτοεμφανιζόμενη τρομοκρατική οργάνωση «Αντικρατική Πάλη»²¹⁴.

Η είδηση της δολοφονίας εν μέρει σόκαρε τον Τύπο, όχι για την είδηση καθ' αυτή, αλλά ως προς την επιλογή του θύματος, καθώς ήταν η πρώτη δολοφονία Εισαγγελέα στην Ελλάδα. Η τιτλοφόρηση των εφημερίδων δεν απέφυγε τον όρο «εκτέλεση» ενώ ταυτόχρονα το ενδιαφέρον προκάλεσε η νέα οργάνωση που ανέλαβε την ευθύνη.

²¹³ Μαρτυρία του αυτόπτη μάρτυρα Ανδρέα Γαλανόπουλο στην *Ελευθεροτυπία*, 02/04/1985, σ.20.

²¹⁴ Η προκήρυξη: «Σήμερα αναλαμβάνουμε την ευθύνη για την εκτέλεση του εισαγγελέα Γ. Θεοφανόπουλου. Η εκτέλεση του ήταν γι' αυτόν το θλιβερό τέλος μιας ακόμα πιο θλιβερής και επαίσχυντης επιλογής, που ο ίδιος είχε κάνει, αποφασίζοντας έτσι και για το τέλος του. Δεν ήταν σε καμμία περίπτωση ένας τυχαίος εισαγγελέας. Καλυπτόμενος από τη σιγουριά που του παρείχαν η προστασία των αστυνομικών περιστροφών και οι νόμοι, γινόταν θρασύς και αλαζονικός, σε σημείο που να προκαλεί την απέχθεια και σε μερίδα δικαστικών. Ήταν ένας μισθοφόρος, που δεν δίσταζε να στέλνει τους άλλους, με απόλυτη ψυχρότητα, στη φυλακή, στα βασανιστήρια, ακόμα και στο θάνατο. Είχε πάρει για τον εαυτό του δικαίωμα να αποφασίζει για τη ζωή και την τύχη των άλλων, δικαίωμα που εμείς σήμερα του στερήσαμε.

Μιλούσε και έπαιρνε τις αποφάσεις του στο όνομα του δημόσιου συμφέροντος, προσπαθώντας έτσι να πείσει πως τα συμφέροντα όλων είναι ταυτόσημα με αυτά των αφεντικών και του κράτους, που αυτός ο άθλιος υπηρετούσε. Επικαλούνταν το δημόσιο συμφέρον, προσπαθώντας έτσι να αποκτήσουν την κοινωνική συναίνεση για τα εγκλήματα που καθημερινά διέπραττε σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, πάντα στο όνομα της «δικαιοσύνης» της «δικαιοσύνης» του Τσάτσου και του Γκιωνάκη.

Όλοι σας αύριο, μπάτσοι, δικαστές, εφημερίδες, κόμματα, υπουργοί, θα φωνάζετε για τη δημοκρατία που αποσταθεροποιείται, για τους τρομοκράτες που πρέπει να εξοντωθούν, τους χαφιέδες που δεν κάνουν καλά τη δουλειά τους και την κοινωνική γαλήνη που διαταράσσεται.

Για όλα αυτά εμείς δηλώνουμε πως: Δεν θα σεβαστούμε τη δημοκρατία των ΜΑΤ και ΜΕΑ, που βασανίζει, φυλακίζει, δολοφονεί. Που χτυπά ανελέητα αγώνες εργαζομένων, αγώνες νεολαίας, αγώνες κρατούμενων, που «αυτοκτονεί» - δολοφονεί κρατούμενους και φαντάρους, πυροβολεί διαδηλωτές. Δεν θα σεβαστούμε την κοινωνική γαλήνη, που άλλωστε δεν υπήρχε ποτέ. Δεν θα την σεβαστούμε γιατί θέλουμε να μετέχουμε σε έναν πόλεμο που θα κάνει τον ύπνο σας εφιαλτικό.

Έξω από τους νόμους και ενάντια στους νόμους των αφεντικών και του κράτους. Θα πάρουμε τις τύχες και τις ζωές μας στα δικά μας χέρια...

Αθήνα Μάρτης 1985

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΑΝΤΙΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΛΗ».

Ενδεικτικά αναφέρουμε κάποιους από τους τίτλους: *Αυριανή* «ΜΕΤΑ ΤΙΣ ΕΞΑΓΟΡΕΣ ΚΑΙ ΦΟΝΟΣ/Άγνωστη οργάνωση δολοφόνησε τον εισαγγελέα Θεοφανόπουλο»²¹⁵, *Μεσημβρινή* «ΕΚΤΕΛΕΣΑΝ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ/Δεξιός και το νέο θύμα των φονιάδων»²¹⁶, *Έθνος* «ΕΚΤΕΛΕΣΗ/Νέα μυστηριώδης οργάνωση ανέλαβε την εκτέλεση»²¹⁷, *Ελευθεροτυπία* «ΝΕΑ ΕΚΤΕΛΕΣΗ/από “νέα” οργάνωση»²¹⁸, *Τα Νέα* «ΝΕΑ ΕΚΤΕΛΕΣΗ»²¹⁹, *Ελεύθερος Τύπος* «ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΓΚΛΗΜΑ/Άγρια εκτέλεση εισαγγελέα σε στυλ 17 Νοέμβρη»²²⁰. Οι τίτλοι, διαχωρίζουν ήπια (αυτή τη φορά) τις προσλήψεις που κυριαρχούν τις επόμενες ημέρες στον Τύπο σε δύο πόλους, τον φιλοκυβερνητικό και τον αντιπολιτευόμενο.

Οι δύο πόλοι, δεν μοιάζουν αυτή τη φορά να αντιπαρατίθενται για το πόσο «θύμα» είναι το θύμα, αλλά στρέφονται η μία πλευρά έναντι της άλλης με αφορμή τον τρόπο μετάδοσης της είδησης. Η πλήρης αποδοχή της προσωπικότητας του θύματος, καθώς ήταν γνωστός σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινής γνώμης και αρκετά συμπαθής, ήταν το καύσιμο στην μηχανή του φιλοκυβερνητικού Τύπου ώστε να αποηθικοποιήσει την άλλη πλευρά. Πιο συγκεκριμένα η επιλογή της *Μεσημβρινής* να αναφέρει ότι το θύμα ανήκε ιδεολογικά στον αντιπολιτευόμενο δεξιό πόλο, ήταν η αφορμή για τα φιλοκυβερνητικά μέσα για να κάνουν λόγο για «καπηλεία». Τον τόνο θα τον δώσει η *Αυριανή*, γνωστή για τον αφιλτράριστο λόγο της. Στη στήλη «Καθαρά και Ξάστερα», με τίτλο «Ούτε τους νεκρούς δεν σέβονται οι κάπηλοι», ο αρθρογράφος σε αντίστοιχο ύφος με τον τίτλο αναφέρει: «Τον γνώρισα λίγο ύστερα από τη μεταπολίτευση σε εκδήλωση λογοτεχνικού σωματείου. Με πλησίασε, αυτοσυστήθηκε, μου πρόσφερε μια ποιητική συλλογή και ένα πεζό κείμενο με αφιέρωση. Ένωσα θυμάμαι, τότε, ένα ευχάριστο συναίσθημα γιατί πρώτη φορά συναντούσα εισαγγελέα - λογοτέχνη.....συμπάθησα τον άνθρωπο, εκτίμησα το λογοτέχνη και δημόσιο λειτουργό. Σχημάτισα τη γνώμη ότι πρόκειται για ένα χαρακτήρα μετριοπαθή όχι μόνο πολιτικά, ένα σκεπτόμενο άτομο που αντιπαθούσε τις ακρότητες, ένα σωστό και τίμιο άνδρα. Σε μια συνεστίαση μας τοποθέτησαν στο ίδιο τραπέζι. Αν η μνήμη δεν με απατά

²¹⁵ *Αυριανή*, 02/03/1985, πρωτοσέλιδο.

²¹⁶ *Μεσημβρινή*, 02/03/1985, πρωτοσέλιδο.

²¹⁷ *Έθνος*, 02/03/1985, πρωτοσέλιδο.

²¹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 02/03/1985, πρωτοσέλιδο.

²¹⁹ *Τα Νέα*, 02/03/1985, πρωτοσέλιδο.

²²⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 02/03/1985, πρωτοσέλιδο.

ακόμα αυθόρμητα μου γνώρισε ότι ανετράφη ιδεολογικά στο χώρο της ΕΔΗΝ, ότι υπήρξε κεντρογενής θαυμαστής του Γεωργίου Παπανδρέου, αλλά φρόντισε πάντοτε να μην αναμίξει την ιδεολογία με το λειτούργημα. Η δολοφονία του με συγκλόνισε όπως πιστεύω κάθε πολίτη αυτής της χώρας[...] ΓΙΑ ΜΕΝΑ η δολοφονία του Γιώργου Θεοφανόπουλου θα παραμείνει μυστήριο ανεξήγητο. Ποιες σκοπιμότητες εξυπηρετούσε ο θάνατος αυτού του ήρεμου ανθρώπου δεν θα το καταλάβω ποτέ! Τη θλίψη όμως για την απώλεια την καθιστά ακόμα πιο δραματική η πολιτική καπηλεία πάνω στο φέρετρό του! Μια εφημερίδα που ατιμάζει και τον Τύπο και τον τόπο πριν ακόμα ο νεκρός ενταφιαστεί, προσπαθεί να εμπορευθεί ένα θάνατο για να καρπωθεί πολιτικά οφέλη! Ούτε τη μνήμη των νεκρών σέβονται αυτά τα αποβράσματα, ούτε τον ανθρώπινο πόνο, ούτε ιερό ούτε όσιο έχουν οι βάρβαροι, οι Αγαρηνοί, οι κουρσάροι κάθε έννοιας τιμής και ήθους, η κατάπτυστη σκώληκες της έντυπης σαπίλας! Ένας άνθρωπος δολοφονήθηκε καθάρματα, ούτε τους νεκρούς δεν σέβεστε αχρείοι; Ας είναι αιώνια η μνήμη του Γιώργου Θεοφανόπουλου και είμαστε βέβαιοι ότι αδικώ χτυπημένη σύζυγος και τα δυο παλικάρια του θα βαδίσουν στα χνάρια της λεβεντιάς, της ακεραιότητας και της τιμής που άφησε στη ζωή του ο πατέρας τους»²²¹.

Το θύμα λόγω της συμπαθητικής φυσιογνωμίας του και της αναγνώρισης/αποδοχής που γνώριζε από το φάσμα της κοινής γνώμης, μοιάζει να αναγνωρίζεται ως θύμα χωρίς αμφιβολίες, καθώς σύσσωμος ο Τύπος φιλοξενεί προσωπικές απόψεις φίλων και συναδέλφων του θύματος που εξάρουν την προσωπικότητά του²²². Παράλληλα όμως αναφέρονται και πτυχές που θα μπορούσαν να είχαν αποτρέψει τη δολοφονία του. Σύμφωνα με όσα γράφονταν, το θύμα είχε δεχτεί απειλητικά, για τη ζωή του, τηλεφωνήματα αλλά δεν τα θεώρησε σημαντικά (ίσως λόγω της φύσης του επαγγέλματος- εικάζουμε εμείς), τα αγνόησε για την ακρίβεια και έτσι δεν έλαβε μέτρα

²²¹ *Αυριανή*, 04/03/1985, στήλη «Καθαρά και Ξάστερα», γράφει ο Κυριάκος Διακογιάννης, σ. 3.

Βλέπε επίσης *Αυριανή*, 05/03/1985, τίτλος άρθρου «Σεβαστείτε του νεκρούς κύριε Μητσοτάκη», σ.3.

²²² *Έθνος*, 02/04/1985, τίτλος «Τον αγαπούσαν», σ. 5: «Ανοιχτόκαρδο καλόκαρδο καλαμπουρτζή άνθρωπο που δεν είχε εχθρούς ούτε έχει αδικήσει κανέναν χαρακτηρίσει τον αδικοχαμένο εισαγγελέα Θεοφανόπουλο οι συνάδελφοί του και τόνισαν ότι η δολοφονία του ήταν πλήγμα για τη δικαιοσύνη. Ήταν τόσο συγκινημένοι που δεν μπορούσαν να μιλήσουν. Ο Στυλιανός Μαυρόπουλος: “Ταράχτηκα τόσο πολύ που δεν πίστευα στα αυτιά μου ήταν από τους πιο ανοιχτόκαρδους συναδέλφους. Να πεις ότι είχε αδικήσει κανέναν... ποτέ δεν είχε συμβεί αυτό μόνο φίλους είχε». Ο Χρήστος Μαρκογιαννάκης είπε φανερά ταραγμένος: “Αποτελούσε κόσμημα για τη δικαιοσύνη. Ξεχώριζε για το ήθος για τις γνώσεις και για την ακεραιότητα του χαρακτήρα του. Ήταν αγαπητός για τη συμπεριφορά του. Με συντάραξε ο θάνατός του, γιατί εκτός από συνάδελφος ήταν ένας καλός φίλος. Η άγρια δολοφονία του ήταν ένα βαθύ χτύπημα στο σώμα της Δικαιοσύνης”».

προστασίας. Μάλιστα η *Ελευθεροτυπία* φιλοξενεί δηλώσεις του αδερφού του, επίσης δικηγόρου Θανάση Θεοφανόπουλου, ο οποίος στα πλαίσια της οδύνης για τον θάνατο του αδερφού του και των σκέψεων που συνήθως κατακλύζουν ένα στενό συγγενή σχετικά με το πώς θα μπορούσε να αποτραπεί ένα τέτοιο μη αναστρέψιμο γεγονός, αναρωτιόταν γιατί το θύμα δεν λάμβανε μέτρα αυτοπροστασίας: «Δεν πίστευε ποτέ λέει ο αδερφός του νεκρού εισαγγελέα ότι ήταν ποτέ δυνατόν να τον δολοφονήσουν. Δεν φυλαγόταν καθόλου... και όμως θα έπρεπε μερικά πράγματα να τον βάλουν στις σκέψεις». «Ξέρουμε για παράδειγμα ότι παρακολουθούσαν το τηλέφωνό του, εκείνος μας είχε πει από την άλλη πλευρά ότι τέτοια απειλητικά τηλεφωνήματα δεχόταν και πριν 2 χρόνια. Ποια άλλη απόδειξη ζητούσε»²²³.

Εδώ έχει σημασία να τονίσουμε ότι τα σημεία του κειμένου «Δεν φυλαγόταν καθόλου», «απειλητικά τηλεφωνήματα» και «πριν 2 χρόνια», έχουν υπογραμμιστεί με έντονη μαύρη (bold) γραμματοσειρά, με συνέπεια ο αναγνώστης ενώνοντας τις υπογραμμισμένες φράσεις να σχηματίζει την πιθανή αιτία της δολοφονίας. Και υπονοούμε ότι τα δημοσιεύματα που έκαναν λόγο για την μη αντίδραση του θύματος στα απειλητικά τηλεφωνήματα που δεχόταν, δεν προσπαθούσαν με κάποιο τρόπο να χρεώσουν τον θάνατο στο ίδιο το θύμα λόγω της αμέλειάς του να αναφέρει στις Αρχές ότι κινδυνεύει. Κυρίως αναφερόμαστε στη φυσική ροπή των ατόμων να αναζητούν κάποια υπαρκτή/λογική αιτία για ένα συμβάν που δεν δικαιολογείται. Πλάι σε αυτή τη ροπή, υπάρχει επίσης και η συνήθεια της θέασης τέτοιων εγκλημάτων από την πλευρά του δράστη. Η τροπή που παίρνει η αντιπαράθεση σχετικά με την ταυτότητα του θύματος, καθιστά την ενέργεια για μια ακόμη φορά, κάτι σαν φυσικό φαινόμενο.

Το γεγονός αυτό έρχεται να ενισχύσει και μία ακόμη ερμηνεία, στην οποία από την αρχή κατέληξαν οι αστυνομικές αρχές, ο υπουργός Δημόσιας Τάξης και η Διεύθυνση των εγκληματολογικών υπηρεσιών. Η ερμηνεία των εμπλεκόμενων φορέων ήταν ότι πρόκειται για «προσωπικό μένος»²²⁴ των δραστών έναντι του θύματος εξαιτίας κάποιας παλαιότερης δίκης που μπορεί να είχε αναλάβει. Σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό οι δράστες δολοφόνησαν το θύμα για λόγους εκδίκησης, καθώς οι αστυνομικές αρχές έκριναν ότι η προκήρυξη της τρομοκρατικής οργάνωσης διαπνεόταν από μίσος προς

²²³ *Ελευθεροτυπία*, 03/03/1985, τίτλος «“ΘΑ ΠΕΘΑΝΕΙΣ”», σ. 20-21.

²²⁴ *Αυριανή*, 03/04/1985, τίτλος «Προσωπικό μένος είχαν οι δολοφόνοι κατά του εισαγγελέα», σ.5.

το πρόσωπο του Θεοφανόπουλου. Συνεπώς για την Αστυνομία οι έρευνες είχαν επικεντρωθεί σε παλιούς κατάδικους ή δραπέτες φυλακών. Όπως φάνηκε λίγο αργότερα οι εκτιμήσεις περί «εμπάθειας των δολοφόνων που τους έκαψε»²²⁵ και «προσπάθειας να εμφανιστούν σαν μέλη τρομοκρατικής οργάνωσης έστω και αχυρένιας για να μπερδέψουν τους διώκτες τους έπεσε σε βρόντο»²²⁶, ήταν λανθασμένες καθώς η τρομοκρατική οργάνωση ήταν υπαρκτή και ήταν η οργάνωση του Χρήστου Τσουτσουβή που είχε αφήσει τις τάξεις του Ε.Λ.Α το 1980 μετά από διαφωνίες ως προς τον τρόπο δράσης²²⁷. Οι δηλώσεις όμως του υπουργού Δημόσιας Τάξης δεν πέρασαν απαρατήρητες από τον κεντροδεξιό Τύπο, ο οποίος έκρινε ότι η αναφορά του υπουργού περί «προσωπικών διαφορών» των δραστών με το θύμα αποτελούσε «σκύλευση»²²⁸ του δεύτερου. Συγκεκριμένα, ο Γιάννης Ντάσκας της *Μεσημβρινής* χαρακτηρίζει τις δηλώσεις του υπουργού ως «αφελείς» και «ύποπτες προσπάθειες» με σκοπό αρχικά να αποκλείσει το ενδεχόμενο της ανάμειξης ακροαριστερών οργανώσεων στη δολοφονία και δευτερευόντως να υποβαθμίσει την δολοφονία στο επίπεδο της προσωπικής διαφοράς²²⁹. Η διάθεση της εφημερίδας να επιμείνει στην πολιτική φύση του εγκλήματος είναι εμφανής καθώς είναι η ίδια εφημερίδα που πρώτη από όλες ανέφερε ότι πρόκειται για ακόμη ένα «δεξιό θύμα». Πρόκειται λοιπόν για ένα συνεχιζόμενο μοτίβο νοηματοδότησης της δολοφονίας που έχει την αφετηρία του στην περίπτωση της δολοφονίας του Τζώρτζη Αθανασιάδη, κορυφώνεται με τη δολοφονία του Μομφερράτου και συνεχίζει και στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, έχοντας ως νοηματικό πυλώνα πως η δεξιά παράταξη κινδυνεύει από την Αριστερά, η οποία την έχει στοχοποιήσει.

Όσον αφορά την προσωπική οδύνη της οικογένειας, δεν εντοπίζονται διαφορές μεταξύ των εφημερίδων ως προς την προσοχή που δίνουν στους συγγενείς του θύματος και στην κάλυψη της τελετής της κηδείας. Αναδεικνύονται όλα τα συναισθήματα που δύνανται να συγκινήσουν τον θεατή και να δημιουργήσουν ταύτιση ως προς τον κοινό τόπο της οδύνης. Το πρόσωπο στο οποίο δίνεται έμφαση είναι η σύζυγος του θύματος,

²²⁵ *Έθνος*, 04/04/1985, τίτλος «ΑΠΟ ΕΚΔΙΚΗΣΗ», σ. 12.

²²⁶ Στο ίδιο.

²²⁷ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors, Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 118 – 119.

²²⁸ *Μεσημβρινή*, 03/04/1985, τίτλος «Ένας άψογος εισαγγελέας εισπράττει λάσπη από τον Σκουλαρίκη», σ.3.

²²⁹ Στο ίδιο.

η οποία έχει απαθανατιστεί πριν και κατά τη διάρκεια της κηδείας, συντετριμμένη και υποβασταζόμενη από τον ένα εκ των δύο υιών της, μην μπορώντας να αποδεχτεί τον θάνατο του επί χρόνια συζύγου της. Ο συγκεκριμένος υιός της οικογένειας ήταν και αυτός που, όπως αναφέρεται, βρέθηκε λίγα λεπτά μετά τη δολοφονία του πατέρα του στο σημείο: «Γύριζε εκείνη την ώρα από το σχολείο του. Είδε έξω από το σπίτι του κόσμο και ισχυρή αστυνομική δύναμη. Ρωτώντας έμαθε... ξεσπώντας σε λυγμούς μπήκε μέσα στο σπίτι όπου τον περίμεναν ο 13 χρονος αδερφός και η μητέρα του που δεν είχε ακόμα μάθει αν ο άντρας της είχε τελικά ξεψυχήσει»²³⁰. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ που οι τίτλοι τους για την κηδεία είναι ενδεικτικοί για την ευρεία αποδοχή που έχαιρε το θύμα²³¹, παρευρέθηκαν στην Μητρόπολη Αθηνών περίπου τρεις χιλιάδες άτομα²³², ανάμεσα στους οποίους ήταν πολλοί εκπρόσωποι των κομμάτων, πρώην υπουργοί Δικαιοσύνης, ο επίτιμος πρόεδρος της Ν.Δ Ευάγγελος Αβέρωφ, ο δήμαρχος Αθήνας Δημήτρης Μπέης, ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου ενώ το παρών έδωσε και ένας μεγάλος αριθμός εκ των συναδέλφων του θύματος. Επικήδειους λόγους εκφώνησαν εκπρόσωποι των συλλογικών οργάνων των εισαγγελέων, των εισαγγελέων εφετών, των δικαστικών και δικαστικών υπαλλήλων, των δικηγόρων, αλλά και ο πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Λογοτεχνών, καθώς το θύμα ήταν μέλος της και είχε εκδώσει μάλιστα και αρκετές ποιητικές συλλογές.

Όλοι οι επικήδειοι λόγοι εκθείαζαν το άμεμπτο ήθος του θύματος και τον ήπιο χαρακτήρα του. Πάνω σε αυτό, ο επικήδειος λόγος του υπουργού Δικαιοσύνης ενείχε και ένα πολιτικό σχόλιο: «Τιμούμε την αληθινά πολύτιμη συμβολή του Γιώργου Θεοφανόπουλου στην ορθή απονομή της δικαιοσύνης. Ανήκει ολόψυχα στη Δικαιοσύνη και μόνο σε αυτήν. Αυτό αποτελεί την ύψιστη δικαστική αρετή. Γι' αυτό το λόγο η στυγνή ακατανόητη και στυγερή δολοφονία τον κατέστησε μάρτυρα της

²³⁰ *Ελευθεροτυπία*, 02/04/1985, σ.20-21.

²³¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/04/1985, τίτλος «ΕΝΤΑΦΙΑΖΕΤΑΙ Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΒΙΟΣ στην κηδεία του γελαστού εισαγγελέα με τη βαθιά ανθρωπιά ράγισαν οι πέτρες», σ. 36-37.

Τα Νέα, 04/04/1985, τίτλος «Μάρτυρας της Δικαιοσύνης», σ. 24.

Ελευθεροτυπία, 04/04/1985, τίτλος «Θα τον τιμάμε πάντα σαν μάρτυρα», σ. 17.

Αυριανή, 04/04/1985, τίτλος «Σε φάγανε..μπαμπέσικα Γιώργο...», σ. 3.

Έθνος, 04/04/1985, τίτλος «Τον αποχαιρέτησαν πάνω από 2000 άτομα», σ. 12.

²³² Ενδεικτικό της αποδοχής του θύματος ήταν επίσης ότι στα ρεπορτάζ υπήρχαν αναφορές που τόνιζαν ότι στην κηδεία παρευρέθηκαν και άνθρωποι που είχαν καταδικαστεί ποινικά αλλά εκτιμούσαν το θύμα: «Ξηγημένος εισαγγελέας παιδιά. Εγώ περίμενα να ζητήσει να μου ρίξουν τουλάχιστον πέντε χρονάκια. Τελικά πρότεινε τη μικρότερη ποινή». (*Ελεύθερος Τύπος*, 04/04/1985, σ. 36).

Δικαιοσύνης. Και ως τέτοιον θα τον τιμά πάντα η πολιτεία»²³³. Η μικρή αναφορά που βλέπουμε στον λόγο του υπουργού, σχετικά με το «ανήκειν» του θύματος είναι σαφές ότι έχει πολιτική χροιά και είναι απόρροια του πολιτικού/κομματικού ανταγωνισμού των δύο μεγάλων αντιπολιτευόμενων πόλων της εποχής, η οποία ξεκίνησε, όπως είδαμε, προηγουμένως με την ταύτιση του θύματος με τη δεξιά παράταξη, ταύτιση στην οποία προχώρησε η *Μεσημβρινή*. Βλέπουμε λοιπόν, εκτός των άλλων, τον εξέχοντα ρόλο που διαδραματίζει ο Τύπος της εποχής για τη «ζωή» της κοινής γνώμης, όπως επίσης και την εξέχουσα σημασία που του αποδίδεται από τα υποκείμενα, τα οποία φτιάχνουν βάσει του Τύπου το δικό τους νοηματικό σύμπαν.

Υπάρχει λοιπόν συγκίνηση για το θύμα; Σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιπτώσεις που εξετάσαμε, η απάντηση είναι θετική. Σύσσωμος ο Τύπος φάνηκε να αναγνωρίζει την θυματική ταυτότητα του Θεοφανόπουλου εφόσον δημοσιεύθηκαν άρθρα γνώμης θετικά προσκεείμενα προς το θύμα, και μάλιστα εκθειάζοντας τον χαρακτήρα του. Η θετικά προσκεείμενη κοινή γνώμη, ως η πλατφόρμα που αναγνωρίζει ή αποσιωπά το θύμα, εδώ μοιάζει να λειτουργεί υπέρ του θύματος. Βέβαια, δεν μπορούμε να πούμε ότι η αποδοχή της θυματικής ταυτότητας απλώθηκε σε όλο τον κοινωνικό ιστό, καθώς δεν πυροδότησε κινητοποιήσεις ή άλλου τύπου διαμαρτυρίες, που θα στρέφονταν κατά της τρομοκρατικής δράσης ή ακόμη και κατά της κυβέρνησης ή της πολιτείας γενικά για το ζήτημα της ασφάλειας των πολιτών. Κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει σε αυτό ότι η επαγγελματική ιδιότητα του θύματος, που σύμφωνα με την προκήρυξη της τρομοκρατικής οργάνωσης ήταν η αιτία της στοχοποίησής του, δεν αποτελεί πεδίο ταύτισης με τη μεγάλη κοινωνική μάζα. Το αιφνίδιο τεχνολογικό δυστύχημα, όπως για παράδειγμα ένα ναυάγιο, ή η φυσική καταστροφή που θα προκαλούσε νεκρούς, είναι πάντα πιο εύφορο έδαφος για την καλλιέργεια ανησυχιών που διαχέονται σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού και τη δημιουργία απαιτήσεων ασφάλειας καθώς ο κίνδυνος σε τέτοιες περιπτώσεις εμφιλοχωρεί στην καθημερινότητα του κοινωνικού ιστού²³⁴.

Ως εκ τούτου, βλέπουμε ότι η μη μαζική αντίδραση απέναντι στη δολοφονία του Θεοφανόπουλου, παρά την καλή εικόνα που σχηματίζεται στον Τύπο για το ποιόν του,

²³³ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/04/1985, σ. 36-37.

²³⁴ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 153 -158.

δεν αποτελεί αφορμή μαζικής καταγγελίας της τρομοκρατικής δράσης. Το γεγονός αυτό ενίσχυσαν βέβαια και τα σενάρια που από την αρχή δημοσιεύθηκαν περί «προσωπικών» διαφορών των δραστών με το θύμα. Με τον τρόπο αυτό η ευθύνη της θυματοποίησης παραμένει κατά ένα ποσοστό στο θύμα. Η σχέση θύματος - δράστη είναι πέρα από διαλεκτική και μια σχέση ισχυρή, που για την κατανόηση του εγκλήματος και οι δύο πλευρές των υποκειμένων λαμβάνονται υπόψιν. Ο κίνδυνος που εγκυμονεί όμως αυτή η σύνδεση, αφορά τη μη αποσύνδεση του θύματος από τις προθέσεις του δράστη και η επισφράγιση της ερμηνείας της δολοφονίας με ασάφεια, αφήνοντας ανοιχτό το ενδεχόμενο το θύμα να έχει «συμμετάσχει» στη θυματοποίησή του, δηλαδή να έχει κατά κάποιο τρόπο προκαλέσει το δράστη (όπως το παράδειγμα που φέραμε προηγουμένως με το ξεκλείδωτο σπίτι που προκαλεί τους διαρρήκτες). Αν και δεν υποστηρίζουμε ότι αυτό πραγματικά συνέβη στη δολοφονία του Θεοφανόπουλου, υποθέτουμε εντούτοις ότι στα μάτια της κοινής γνώμης ίσως να θεωρήθηκε ως μεμονωμένο περιστατικό η στοχοποίηση του εισαγγελέα και να μην οδήγησε σε κοινωνικό σκανδαλισμό για την δράση των τρομοκρατών. Εξάλλου, οι πληροφορίες αμέσως μετά τη δολοφονία που ήρθαν στην δημοσιότητα σχετικά με τις απειλές που είχε δεχτεί το θύμα, τις οποίες δεν έλαβε υπόψιν, συνηγορούν στο να σκεφτούμε ότι η ευθύνη της δολοφονίας βαραίνει με διαφορετικό τρόπο (αυτή τη φορά) το θύμα. Οι εφημερίδες τόνισαν ότι δεν έλαβε μέτρα προστασίας που εν δυνάμει θα είχαν αποτρέψει τον θάνατό του. Αυτό το επιχείρημα εν μέρει μάς δείχνει επίσης ότι η τρομοκρατική δράση έχει κατά κάποιο τρόπο φυσικοποιηθεί και είναι αν μη τι άλλο όχι κάτι σκανδαλώδες και αιφνίδιο, αλλά κάτι που μπορεί να συμβεί και η ευθύνη της αποτροπής του βρίσκεται στο άτομο.

Στις 15 Μαΐου 1985, ένα μήνα μετά τη δολοφονία του Θεοφανόπουλου, ταυτοποιήθηκε με αναπάντεχο τρόπο ο δράστης. Τρεις αστυνομικοί της υπηρεσίας δίωξης διαρρηκτών είχαν στήσει ενέδρα μετά από μία πληροφορία που δέχτηκαν στην υπηρεσία σχετικά με μία κλεμμένη μηχανή η οποία εντοπίστηκε σε γειτονιά στην περιοχή Γκύζη. Η μηχανή ήταν κλειδωμένη στο πεζοδρόμιο, οπότε οι αστυνομικοί υπέθεσαν ότι αυτοί που τη χρησιμοποιούσαν, θα έκαναν την εμφάνισή τους. Στις 04:30 μ.μ., οι τρεις αστυνομικοί που επιτηρούσαν τη μηχανή είδαν να την πλησιάζουν δύο άτομα, αφού τους άφησαν λίγο χρόνο για να την ξεκλειδώσουν, ο οδηγός -αστυνομικός πάτησε γκάζι και έφτασε δίπλα στη μηχανή, όπου ο αστυφύλακας που καθόταν στο πίσω μέρος

του αυτοκινήτου, ανοίγοντας την πόρτα, παρατείνοντας το όπλο, κάλεσε τους δύο αναβάτες να παραδοθούν. Εκείνοι άνοιξαν πυρ προς τους αστυνομικούς, οι οποίοι απάντησαν και μέσα σε λίγα λεπτά από τους τρεις αστυνομικούς, οι δύο τραυματίστηκαν σοβαρά ενώ ο ένας έχασε τη ζωή του. Οι δύο δράστες έφυγαν πεζοί από το σημείο και έτρεξαν στους στενούς δρόμους της περιοχής αλλά ο ένας είχε τραυματιστεί και χώλαινε. Μην μπορώντας να συνεχίσει, έπεσε στο οδόστρωμα, και τότε ο άλλος δράστης έφυγε, αφήνοντας τον στο σημείο, όπου και εξέπνευσε. Οι τραυματισμένοι αστυνομικοί μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός, όπου λίγες μέρες αργότερα εξέπνευσαν. Πρόκειται για τον Γιώργο Γεωργού και τον Γιώργο Δουγένη ενώ ο αστυνομικός που έχασε τη ζωή του κατά τη διάρκεια της συμπλοκής ήταν ο Βασίλης Μπούρας.

Για δύο τουλάχιστον εικοσιτετράωρα μετά τη συμπλοκή στου Γκύζη (όπως έμεινε στην δημόσια μνήμη) δεν γνώριζαν ποιος ήταν ο νεκρός. Οι εφημερίδες τις πρώτες ημέρες έκαναν λόγο για επαγγελματίες εκτελεστές και υπήρχαν και εικασίες ότι ο νεκρός θα μπορούσε να είναι πράκτορας²³⁵ ενώ παράλληλα περιέγραφαν με κινηματογραφικό ύφος την συμπλοκή. Χαρακτηριστική είναι η βεβαιότητα των ρεπορτάζ της πρώτης ημέρας για το γεγονός ότι ο Τσουτσουβής τραυματίστηκε από τις σφαίρες των αστυνομικών, αλλά τελικά δολοφονήθηκε από τον *σύντροφό* του κατά την προσπάθεια διαφυγής τους επειδή δεν μπορούσε να συνεχίσει, συνεπώς με τον θάνατό του εξασφάλιζαν την μη σύλληψη του. Όπως αποδείχθηκε στη διαδικασία της νεκροψίας, τα τραύματα του Τσουτσουβή προήλθαν από τις ανταποδοτικές σφαίρες των αστυνομικών, όταν ξεκίνησε η συμπλοκή. Με την ταυτότητα του νεκρού να παραμένει άγνωστη, η αστυνομία έδωσε στη δημοσιότητα τη φωτογραφία του προκειμένου άνθρωποι που τον γνώριζαν να βοηθήσουν στην ταυτοποίηση. Όπως και έγινε, με τους συγγενείς του να προχωρούν στην ταυτοποίησή του ενώ ένας γείτονάς του κατεύθυνε τις αρχές στο διαμέρισμα, το οποίο νοίκιαζε. Στον χώρο βρέθηκαν αντίγραφα των προκηρύξεων της δολοφονίας του Θεοφανόπουλου και άλλα υλικά που παρέπεμπαν σε «γιάφκα» τρομοκρατών. Έτσι λοιπόν αναγνωρίστηκε στο πρόσωπο του Τσουτσουβή ότι συμμετείχε σε τρομοκρατικές ενέργειες, ενώ αυτά τα δείγματα ήταν αρχικά στοιχεία ότι μπορεί να ανήκε στην 17N. Κάτι το οποίο λίγες μέρες αργότερα ακύρωσε

²³⁵ *Ελευθεροτυπία*, 17/05/1985, τίτλος «Φινετσάτος σαν πράκτορας», σ. 17.

ο Ε.Λ.Α με προκήρυξη που απέστειλε στην *Ελευθεροτυπία*²³⁶, με την οποία έκανε γνωστό ότι ο νεκρός τρομοκράτης ανήκε στις τάξεις του αλλά από το 1980 είχε αποχωρήσει.

Πέρα από τα πραγματολογικά στοιχεία, ενδιαφέρον έχει ο τρόπος που συνολικά ο Τύπος προσεγγίζει τους τέσσερις νεκρούς της συμπλοκής. Σαφώς και τα φώτα πέφτουν πάνω στον Τσουτσουβή, όχι λόγω συμπάθειας, αλλά γιατί αποτελούσε εκείνη τη στιγμή μια καινοφανής είδηση, δηλαδή κάτι που δεν περίμενε κανείς να συμβεί, να υπάρχουν εν ολίγοις στοιχεία για κάποιον συμμετέχοντα σε τρομοκρατική οργάνωση. Μέχρι τότε η τρομοκρατία ήταν κάτι μεταξύ θρύλου και ψεύδους για την δημόσια σφαίρα. Δεν ενσαρκωνόταν σε πραγματικά πρόσωπα. Ήταν ξένοι πράκτορες, προβοκάτορες ή ποινικοί, μέχρι που υπήρξε ο νεκρός Τσουτσουβής

Οι εφημερίδες αναμεταδίδουν την είδηση στο βαθμό που εξυπηρετεί την πολιτική τους θέση ή ιδεολογία. Πιο συγκεκριμένα ο φιλοκυβερνητικός Τύπος υπαινίσσεται ότι ο νεκρός, που ήταν μόνιμος κάτοικος εξωτερικού²³⁷, είχε βρεθεί στην Ελλάδα «με ειδική αποστολή ξένης υπηρεσίας, για να εκτελέσει κάποια προσωπικότητα»²³⁸. Υπήρχε η βεβαιότητα ότι είχε «εμπλακεί σε διεθνές δίκτυο τρομοκρατίας»²³⁹ και μάλιστα «ότι εκπαιδεύτηκε στα μυστικά του άτακτου πολέμου σε κάποιο στρατόπεδο»²⁴⁰. Ήταν άρα ένας «αντάρτης πόλης, εκπαιδευμένος ειδικότερα στην εκτέλεση σχεδίων δολοφονίας»²⁴¹ και η σύνδεση του με διεθνές δίκτυο ήταν ένδειξη ότι «δεν είναι απλή περίπτωση, δύο ή τριών ξεκομμένων τρομοκρατών», γεγονός που αναδεικνύει την σημασία της επιχείρησης της αστυνομίας καθώς η δολοφονία του στην ουσία «έσωσε τη ζωή κάποιου...τυχερού, που ήταν ο επόμενος στόχος»²⁴². Φαίνεται λοιπόν ότι ο φιλοκυβερνητικός τύπος επέστρεφε στο αφήγημα του *εξωτερικού* κινδύνου, που μάλιστα χρησιμοποιεί έμμισθους²⁴³ με στόχο την αποσταθεροποίηση της χώρας²⁴⁴, και

²³⁶ *Ελευθεροτυπία*, 23/05/1985, σ.18.

²³⁷ Ο Τσουτσουβής ήταν φοιτητής πολυτεχνικής σχολής στο Γκρατς της Αυστρίας.

²³⁸ *Έθνος*, 18/05/1985, σ. 21.

²³⁹ *Τα Νέα*, 20/05/1985, τίτλος «Στο εξωτερικό ο εγκέφαλος της οργάνωσης», σ.13.

²⁴⁰ *Έθνος*, 18/03/1985, τίτλος «Αυτός είναι ο εκτελεστής του Θεοφανόπουλου», σ. 22-23.

²⁴¹ Στο ίδιο.

²⁴² Στο ίδιο.

²⁴³ *Έθνος*, 20/05/1985, τίτλος «Εισέπρατταν 600 χιλιάδες το κεφάλι», σ. 16-17.

²⁴⁴ Στο ίδιο.

αυτό αναδείκνυε παράλληλα την επιτυχία της αστυνομίας με τη συγκεκριμένη επιχείρηση.

Από την άλλη πλευρά, οι κεντροδεξιές εφημερίδες προσπάθησαν να συνδέσουν τον νεκρό με το κυβερνών κόμμα. Χαρακτηριστικός ο τίτλος του Ελεύθερου Τύπου « ΠΡΑΣΙΝΟΣ Ο ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΗΣ» με την ακόλουθη αιτιολόγηση «στέλεχος του ΠΑΣΟΚ απ' την εποχή της δικτατορίας και μέχρι πρόσφατα διατηρούσε σχέσεις με σημερινά στελέχη του κυβερνώντος κόμματος»²⁴⁵. Η *Μεσημβρινή* στο ίδιο μήκος κύματος αναφέρει μετά από ρεπορτάζ στο χωριό του νεκρού, πως ο Τσουτσουβής ήταν εκλογικός αντιπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981²⁴⁶ ενώ σύμφωνα με μαρτυρία που έδωσε στην εφημερίδα συγχωριανός του, ο Τσουτσουβής είχε ταχθεί υπέρ του ΠΑΣΟΚ σε μία κουβέντα που είχαν στο καφενείο του χωριού²⁴⁷.

Παράλληλα η ένταση του αντιπολιτευόμενου Τύπου απέναντι στην κυβέρνηση, φτάνει στο σημείο να την καταγγείλει για συγκάλυψη της υπόθεσης καθώς γνωστά ονόματα του ΠΑΣΟΚ είναι «μπλεγμένα»²⁴⁸, και η ασφαλής λύση της κυβέρνησης για να μην

²⁴⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 19/05/1985, τίτλος «Πράσινος ο τρομοκράτης», σ. 12, «Ο Τσουτσουβής σύμφωνα με τις συνταρακτικές πληροφορίες είχε στρατολογηθεί στο ΠΑΚ του Κ. Παπανδρέου στη Σουηδία, απ' τον τέως υφυπουργό του ΠΑΣΟΚ Σήφη Βαλυράκη. Ακόμα όργιο φημών τον φέρει γνωστό του ζωγράφου Δημ. Ταλαγάνη (στέλεχος του ΠΑΣΟΚ), στενού φίλου και παλαιού συγκατοίκου του Κώστα Λαλιώτη - του γνωστού "προστάτη" των αναρχικών[...] Σχετικά είναι και τα ερωτηματικά που -παρόλη την πρόοδο των ερευνών-απομένουν στην κοινή γνώμη αλλά και σε πολιτικούς και αστυνομικούς κύκλους, από τον τρόπο με τον οποίο αντέδρασε η αστυνομία, αμέσως μετά τη σφαγή αστυνομικών-τρομοκρατών στου Γκύζη. Γύρω από τον χρόνο αναγνώρισης του πτώματος του 32χρονου εκτελεστή, κυκλοφορούν πολλές εικασίες που συνδυάζονται με την "πολιτική" ταυτότητα του Τσουτσουβή. Πληροφορίες φέρουν τον εκτελεστή να κινείται στο χώρο των αριστεριστών, χωρίς όμως να έχει φανερά ενεργός συμμετοχή στις εκδηλώσεις αυτού του χώρου. Στο Πανελλήνιο Αντιστασιακό Κίνημα του κ. Παπανδρέου σύμφωνα με πληροφορίες, οργανώθηκε όταν βρισκόταν στη Σουηδία (πήγε εκεί φεύγοντας από τον άγιο βασιλείο, το 1972). Μετά από καιρό, προσχώρησε φαίνεται ιδεολογικά πιο αριστερά. Χωρίς όμως, να κάνει τις σχέσεις με συνομηλίκους του-στελέχη σήμερα του ΠΑΣΟΚ».

²⁴⁶ Η κατηγορία αυτή απαντήθηκε από τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες με ποικίλους τρόπους. Το *Έθνος*, αναφέρει ότι όντως υπήρξε κάποιος Χρήστος Τσουτσουβής ως εκλογικός αντιπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ, αλλά πρόκειται για συνωνυμία (*Έθνος*, 19/05/1985, τίτλος «Νοσηρή και αστεία η σύνδεση του τρομοκράτη με το ΠΑΣΟΚ», σ.3).

Τα Νέα, επιστρέφει μαρτυρίες παλαιών του συμφοιτητών με τις οποίες ο Τσουτσουβής φαινόταν ότι είχε εκφραστεί ενάντια στο ΠΑΣΟΚ και στον Ανδρέα Παπανδρέου με εχθρικό τρόπο και τον αναγνώριζαν πολιτικά ως ακραίο και εξτρεμιστή (*Τα Νέα*, 21/05/1985, σ.13).

Η *Αυριανή*, αναλύοντας το προφίλ του Τσουτσουβή και τις τρομοκρατικές ενέργειες που ως εκείνη τη στιγμή του αποδίδονταν, έκρινε ότι ήταν ακροδεξιός που είχε στόχο μαζί με την ομάδα του να αποσταθεροποιήσουν τη σοσιαλιστική κυβέρνηση (*Αυριανή*, 19/05/1985, τίτλος «Ακροδεξιός ο Τσουτσουβής», σ. 9).

²⁴⁷ *Μεσημβρινή*, 22/05/1985, τίτλος «Συμπαθούσε το ΠΑΣΟΚ...», σ. 22.

²⁴⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 23/05/1985, τίτλος «Κρύβουν την αλήθεια», σ. 6.

σημειώσει απώλειες στην επερχόμενη εκλογική αναμέτρηση²⁴⁹ (που θα διεξάγονταν ένα μήνα αργότερα) ήταν να αφήσει τις ανακρίσεις της υπόθεσης «στους απολύτως πιστούς του ΠΑΣΟΚ αξιωματικούς της Αστυνομίας»²⁵⁰. Ακόμη, το νήμα κατανόησης των δύο προηγούμενων δολοφονιών (Μομφερράτου και Θεοφανόπουλου) όπου εν πολλοίς οι κεντροδεξιές εφημερίδες έκαναν λόγο για δολοφονίες ατόμων με δεξιές πολιτικές πεποιθήσεις, αυτή τη φορά ανανοηματοδοτείται και επανέρχεται με πιο ισχυρό τρόπο, υποστηρίζοντας ότι το ΠΑΣΟΚ έχει δημιουργήσει το δικό του παρακράτος: «Η δολοφονία βασικών στελεχών του φιλελεύθερου – αστικού πολιτικού χώρου, ο φόρος αίματος που καταβάλλεται σε επίπεδο στελεχών δεν έχει ιστορικό προηγούμενο τα τελευταία 35 χρόνια. Ο κ. Παπανδρέου στηρίζει την προεκλογική του εκστρατεία στη δολοφονία, πριν 22 χρόνια, βουλευτή που ανήκε στην Αριστερά και δεν έχει καμία πολιτική σχέση μαζί του. “Λησμονεί” τις δολοφονίες που πραγματοποιούνται επί των ημερών μας και στοχεύουν απευθείας το επιτελείο της φιλελεύθερης – αστικής παράταξης..»²⁵¹.

Από τα παραπάνω προκύπτει το γεγονός ότι ο θάνατος των τριών αστυνομικών δεν σκανδάλισε την κοινή γνώμη εφόσον όλο το βάρος των ειδήσεων πέφτει στον Τσουτσουβή, ο οποίος γίνεται αφορμή παραγωγής αντικυβερνητικού λόγου ενόψει βέβαια και των εκλογών. Οι τρεις αστυνομικοί έχουν χαθεί από τη μεγάλη εικόνα ενώ σπαράγματα δημοσιευμάτων σχετικά με την πορεία της υγείας τους μέχρι τον θάνατό τους και της οδύνης των συγγενών τους, έρχονται κυρίως από τον κεντροδεξιό Τύπο, ο οποίος τους προσεγγίζει ως δικά του παιδιά, οι οποίοι έπεσαν την ώρα του καθήκοντος, συγκεκριμένα ως τα *παλικάρια*²⁵² που έπεσαν κατά τη διάρκεια της συμπλοκής τους με τον πράσινο τρομοκράτη. Δεν μας κάνει εντύπωση βέβαια το γεγονός ότι οι αστυνομικοί δεν συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον συνολικά της κοινής γνώμης, καθώς τα σώματα ασφαλείας έχουν εγγενώς στα χαρακτηριστικά τους ως επαγγελματικός κλάδος την αναμέτρηση με τον κίνδυνο²⁵³. Δεν είναι ούτε «αφύσικο», ούτε παράλογο, ούτε αιφνίδιο, να αντιμετωπίσει ένας αστυνομικός παρόμοιο κίνδυνο,

²⁴⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/05/1985, τίτλος «Το ΠΑΣΟΚ στο απόσπασμα..», σ.4.

²⁵⁰ *Μεσημβρινή*, 21/05/1985, τίτλος «Το ΠΑΣΟΚ φράζει το στόμα της αστυνομίας», σ. 21.

²⁵¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 23/05/1985, τίτλος «Το παρακράτος του ΠΑΣΟΚ», σ.5.

²⁵² *Μεσημβρινή*, 28/05/1985, τίτλος «Χορός αρχαίας τραγωδίας η κηδεία των παλικαριών», σ.22.

Επίσης, *Ελεύθερος Τύπος*, 28/05/1985, τίτλος «Θρήνος και οργή στις κηδείες των παλικαριών», σ. 17.

²⁵³ A. Schwenkenbecher, *Terrorism: A philosophical enquiry*, ό.π., σ. 63.

για τον οποίο κάνουμε λόγο εδώ, αλλά και ως είδηση στη δημόσια σφαίρα επίσης δεν είναι αφορμή σκανδαλισμού. Αντιθέτως είναι πολλές οι φορές που συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή να αναζητείται η πλήρης διαλεύκανση των συνθηκών και των ενεργειών των αστυνομικών στο πλαίσιο μιας αιματηρής συμπλοκής. Υπό αυτή την έννοια τα θύματα των σωμάτων ασφαλείας προσλαμβάνονται πολλές φορές ως κοινωνικοί πράκτορες (agents) που έχουν αναλάβει από επιλογή και με τη δική τους ευθύνη το ρίσκο²⁵⁴. Κατά ένα τρόπο, έχουν εγκαταλείψει το πλαίσιο της «ακίνδυνης» βιογραφίας με την ένταξή τους στα σώματα ασφαλείας, πράγμα που από μόνο του υποβαθμίζει τη θυματική ταυτότητα καθώς το ρίσκο είναι ένα μέρος του επαγγέλματός τους.

Το ενδιαφέρον όμως εδώ έγκειται στην διαλεκτική σχέση των θυμάτων. Στο συμβολικό πεδίο, έρχονται αντιμέτωπες δύο κατηγορίες θυμάτων, από τη μία οι αστυνομικοί και από την άλλη ο νεκρός τρομοκράτης. Τα σημεία-δείκτες της πρόσληψης των θυμάτων, τα εντοπίσαμε στα ρεπορτάζ πριν και κατά τη διάρκεια των τελετών ταφής τους. Ξεκινώντας από τον Τσουτσουβή, οι εφημερίδες αναφέρονται σε αυτόν δίνοντας έμφαση στα εξωτερικά του χαρακτηριστικά, δηλαδή την εμφάνισή του. «Ωραίος», «νέος», «φινετσάτος, με παρφουμαρισμένα μαλλιά, περιποιημένα χέρια και μανικιούρ στα νύχια που δεν θυμίζει άνθρωπο του υποκόσμου» αναφέρει η *Ελευθεροτυπία*, ενώ υπάρχουν ρεπορτάζ σε όλες τις εφημερίδες με τις πρώτες αντιδράσεις της οικογένειας του Τσουτσουβή. Οι αντιδράσεις κυμαίνονταν από το τεράστιο σοκ των γονιών του, οι οποίοι θεωρούσαν ότι βρισκόταν στο εξωτερικό για τις σπουδές του²⁵⁵, έως την αντίδραση της αδερφής του, η οποία επιτέθηκε στους δημοσιογράφους μετά την κηδεία, εκνευρισμένη από τα δημοσιεύματα του Τύπου²⁵⁶. Όσον αφορά την κηδεία, οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες και οι κεντροδεξιές²⁵⁷ ανέφεραν ότι τα άτομα που

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ.64.

²⁵⁵ *Ελευθεροτυπία*, 18/05/1985, τίτλος «Ο Χρήστος; Απίστευτο!», σ. 20-21.

Επίσης, *Εθνος*, 18/05/1985, τίτλος «Κανείς δεν μπορούσε να πιστέψει τις συγκλονιστικές αποκαλύψεις για το ήσυχο παιδί», σ. 24-25.

²⁵⁶ *Ελευθεροτυπία*, 22/05/1985, τίτλος «Έγινε χθες η κηδεία», σ. 18, «Όταν μετά την κηδεία οι δημοσιογράφοι προσπάθησαν να πλησιάσουν την αδελφή του Χρήστου, Νότα, αυτή εκνευρισμένη τους είπε: “Είσαστε σκουλήκια, Φύγετε από κοντά μου. Γράψατε ό τι θέλετε για ένα μεροκάματο. Ντροπή σας”».

²⁵⁷ Ο *Ελεύθερος Τύπος*, αναφέρει ότι «Τα τελευταία θύματα του εκτελεστή οι γονείς του. Ξεσήκωσαν το χωριό με τους γοερούς θρήνους» (*Ελεύθερος Τύπος*, 22/05/1985, τίτλος «Τα τελευταία θύματα του εκτελεστή», σ. 16-17). Η απόδοση της θυματικής ταυτότητας είναι ενδεικτική της πρόσληψης του συμβάντος από μια μερίδα του κόσμου. Το θύμα- τρομοκράτης δεν θυματοποίησε μόνο τους τρεις

παρευρέθηκαν για την τελετή ήταν λίγα, αποτυπώνοντας έτσι την εικόνα ότι δεν ήταν πλήρως αποδεκτός στο χωριό του εξαιτίας του συμβάντος, σε αντίθεση με τις προηγούμενες ημέρες όπου οι αναφορές προς το πρόσωπό του από τους συντοπίτες των γονιών του ήταν θετικές, αναγνωρίζοντάς τον ως «ήπιο και από τα καλύτερα παιδιά»²⁵⁸. Η *Ελευθεροτυπία* παρ' όλα αυτά, ανέφερε ότι στην κηδεία του έδωσαν το παρών όλοι οι κάτοικοι του χωριού, ενώ έκανε και εκτενείς αναφορές στους γονείς του και στον τρόπο με τον οποίο εξέφραζαν την οδύνη τους²⁵⁹.

Στον αντίποδα, οι κηδείες των αστυνομικών, αποκτούν ορατότητα και σημασία στις σελίδες των κεντροδεξιών και των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων. Με μία όμως σημαντική διαφορά. Στα αφιερώματα των κεντροδεξιών εφημερίδων αναδύονται προσωπικές στιγμές των οικογενειών των θυμάτων ενώ δίνεται έμφαση στην ηρωική θυσία των αστυνομικών για τη σύλληψη των τρομοκρατών. Το ίδιο συμβαίνει και στις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, εντούτοις αυτές ρίχνουν τα βέλη τους προς την ΝΔ καθώς την κατηγορούν ότι εκμεταλλεύτηκε πολιτικά τις κηδείες των αστυνομικών μέσω της παρουσίας και της εκφώνησης επικήδειων λόγων από δύο υποψήφιους βουλευτές της, γεγονός που, όπως υπογραμμίζεται, προέκυψε από κεντρική πολιτική απόφαση του κόμματος και προσωπικά του προέδρου Κ. Μητσοτάκη²⁶⁰. Ταυτόχρονα γινόταν αναφορά σε *ακροδεξιά στελέχη* τα οποία έκαναν προσπάθεια «αναμόχλευσης πολιτικών παθών»²⁶¹. Συγκεκριμένα τα *Νέα* τόνισαν: «η προσπάθεια κατήλευσης των 2 νεκρών αστυνομικών είχε σαν αποκορύφωμα τον επικήδειο του γνωστού ακροδεξιού πρώην αστυνομικού διευθυντή Χρήστου Καραθανάση, πάνω από το φέρετρο του άτυχου Δουγένη. “Ουδέποτε” είπε “η Αστυνομία Πόλεων είχε 3 νεκρούς -είπε χαρακτηριστικά- μέσα σε 10 μέρες, παρά μόνον εις την περίοδο του επάρατου

αστυνομικούς αλλά και την οικογένειά του. Πιθανώς η θυματοποίηση της οικογένειάς του, προκύπτει από την αντίληψη ότι οι γονείς ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για τα πεπραγμένα των τέκνων τους, τα οποία πεπραγμένα, όπως αυτά του Τσουτσοβή, στιγματίζουν την οικογένεια συνολικά και κατά κάποιο τρόπο γενεαλογικά.

²⁵⁸ *Τα Νέα*, 18/05/1985, τίτλος «Ήταν πολύ καλό παιδί», σ. 5.

²⁵⁹ *Ελευθεροτυπία*, στο ίδιο φύλλο, « “Μας τον φάγανε”, φώναζαν χτες πάνω από το φέρετρο του η μάνα του Ευαγγελία και η αδελφή του Νότα[...] Η αδελφή του Νότα, φώναξε δυνατά “Γεια σου Χρήστο αγάπη μου σπανκ (δυνατές)”[...] Ο πατέρας του λιποθύμισε μέσα στην εκκλησία».

²⁶⁰ *Έθνος*, 28/05/1985, τίτλος «Όρκος εκδίκησης στον τάφο», σ. 24.

²⁶¹ *Τα Νέα*, 28/05/1985, τίτλος «Καπηλεία», σ. 12.

κατακόκκινου και αιμοσταγούς Δεκέμβρη του '44..»²⁶². Αυτό ήταν το κύριο χαρακτηριστικό των κηδεών, σύμφωνα με τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες²⁶³.

Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξε και η *Ελευθεροτυπία*, χωρίς διαφορές από τις φιλοκυβερνητικές εφημερίδες τονίζοντας περισσότερο τον επικήδειο λόγο ενός εκ των παρόντων υποψήφιων βουλευτών της ΝΔ: «Ο κ. Κρίκος δεν παρέλειψε να αναφερθεί έμμεσα ακόμα και στον εμφύλιο και να τονίσει ότι “Αγαπητέ Γιώργο πρότεινες τα στήθη σου στους τρομοκράτες. Έχω πείρα από τον πόνο των δικών σου, γιατί και εγώ έχασα τον πατέρα μου, που ήταν χωροφύλακας σε άλλες δύσκολες εποχές και έπεσε από τις σφαίρες των τρομοκρατών”»²⁶⁴.

Εντέλει, οι τέσσερις θάνατοι που εξετάσαμε δεν αφήνουν κάποιο αποτύπωμα, τουλάχιστον όχι για τους αστυνομικούς – θύματα. Δεν μνημονεύονται τα επόμενα χρόνια, ούτε υπήρχαν κάποιες συγκεντρώσεις συμπαράστασης γύρω από τους νεκρούς αστυνομικούς. Επίσης, η δολοφονία τους δεν υπήρξε η αφορμή της δημιουργίας νομοσχεδίου που θα φρόντιζε τις οικογένειες των θυμάτων. Τη μέριμνα ανέλαβαν συνάδελφοι των αστυνομικών και η ΝΔ ύστερα από πρωτοβουλία της τοπικής επιτροπής του κόμματος στην περιοχή του Ζωγράφου, στην Αθήνα²⁶⁵. Από όλα τα παραπάνω προκύπτει ότι η αναμέτρηση μεταξύ των θυμάτων, δηλαδή η αναγνώριση της θυματικής τους ταυτότητας δεν προκάλεσε συζητήσεις σχετικά με το άδικο του θανάτου τους. Οι μεν αστυνομικοί αναγνωρίστηκαν ως θύματα από το δεξιό πόλο, ο μεν Τσουτσουβής αναγνωρίζεται ως θύμα από τον χώρο που ανήκε ιδεολογικά²⁶⁶, κυρίως δηλαδή μοιάζει να αποτελεί ένα σύμβολο στο φαντασιακό του αναρχικού χώρου. Οι δολοφονίες, χωρίς να ξεφεύγουν από το μοτίβο των προηγούμενων που έχουμε δει ως τώρα κατά τη δεκαετία του '80, αποτέλεσαν αφορμή του ξεδιπλώματος

²⁶² Στο ίδιο.

²⁶³ Στο ίδιο.

²⁶⁴ *Ελευθεροτυπία*, 28/05/1985, τίτλος «Κι' εδώ καπηλεία!», σ. 22.

²⁶⁵ *Μεσημβρινή*, 30/05/1985, τίτλος «Βοήθεια στις οικογένειες των νεκρών αστυνομικών», σ. 4, «Η Τοπική Επιτροπή Ζωγράφου της Νέας Δημοκρατίας άνοιξε λογαριασμό στην Εθνική Τράπεζα Ελλάδος με το συμβολικό ποσό των 55.000 δραχμών υπέρ των οικογενειών των φονευθέντων αστυνομικών Γεωργού Γεωργίου, Δουγένη Γεωργίου και Μπούρα Βασιλείου. Η Ν.Δ. έδωσε χρηματική βοήθεια 200.000 δραχμών στην κάθε μια οικογένεια των αστυφυλάκων που δολοφονήθηκαν».

²⁶⁶ Βλέπε: <http://vathikokkino.gr/archives/120279> και επίσης <https://asteritiko.wordpress.com/tag/%CE%BC%CE%B9%CF%87%CE%AC%CE%BB%CE%B7%CF%82-%CF%80%CF%81%CE%AD%CE%BA%CE%B1%CF%82/> (ανακτήθηκαν στις 09/09/2021).

της πολιτικής αντιπαράθεσης, όπου ο πολιτικοideολογικός αντίπαλος αποκτούσε την εικόνα του εσωτερικού εχθρού, επιβεβαιώνοντας για ακόμη μια φορά, ότι τουλάχιστον στο πεδίο της πολιτικής παρέμεναν οι ισχυρές αρχαϊκές αγκυλώσεις, και από τις πολιτικές ελίτ και κατ' επέκταση από το κοινωνικό σύνολο.

4.1.8. Αδιαφορώντας για τον κίνδυνο

Το όνομα του Τσουτσουβή θα εμφανιστεί λίγους μήνες μετά τον θάνατό του, σε ένα άλλο περιστατικό. Στο μεσοδιάστημα, οι εκλογές του '85 ανέδειξαν ως νικήτρια την παράταξη του ΠΑΣΟΚ και η θητεία του στη διακυβέρνηση ανανεώθηκε έτσι για τα επόμενα τέσσερα χρόνια²⁶⁷. Για πολλούς μελετητές οι εν λόγω εκλογές υπήρξαν και το αποκορύφωμα της πόλωσης Δεξιάς- Αντιδεξιάς²⁶⁸, υπό την έννοια της σύγκρουσης των «δύο κόσμων». Λαμβάνοντας υπόψιν αυτή την παραδοχή, η οποία προέρχεται από την εξέταση της περιόδου, στη συνέχεια αυτής της μελέτης θα διαφανεί ότι η πόλωση παρέμεινε, τουλάχιστον στο πεδίο της κοινής γνώμης, και μπορεί να τη συναντήσει κανείς σε υπόγειες διαδρομές, στο υπόστρωμα εν ολίγοις των ερμηνειών γύρω από τις δολοφονίες που θα εξετάσουμε. Πιθανότατα παίρνει διαφορετικές μορφές, και όχι απαραίτητα του πολιτικού ανταγωνισμού Δεξιά – Αντιδεξιά, αλλά αναλόγως της φύσης των εγκλημάτων (τρομοκρατικών δολοφονιών και δολοφονιών από κρατικούς λειτουργούς των σωμάτων ασφαλείας), πολιτικοί παράγοντες και παράγοντες της κοινής γνώμης τοποθετούνται, βάσει της πολιτικής τους ταυτότητας, σε ζητήματα που ανακύπτουν γύρω από τις δολοφονίες.

²⁶⁷ Γ. Τσίρμπας, «Εκλογές του 1985: Πλαστικές σημαίες και η κορύφωση της δεξιάς-αντιδεξιάς διαίρεσης», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, ό.π., σ. 150-152.

²⁶⁸ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ.319, Γ. Μοσχονάς, «Η διαιρετική τομή Δεξιάς - Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση 1974 - 1990: Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"» στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Ν. Δεμερτζής (Επιμ.), Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σ. 159 – 217, Χ. Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος "εκσυγχρονισμός"», στο Κ. Featherstone (Επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*, Εκδόσεις 8, Αθήνα 2007, σ. 45.

Επικουρικά, θα αναφερθούμε εδώ σε μία περίπτωση τρομοκρατικής ενέργειας που δεν είναι ευρέως γνωστή, και η οποία έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τις προηγούμενες τρομοκρατικές επιθέσεις, που είχαν στόχο πρόσωπα. Αν και η συγκεκριμένη περίπτωση δεν είχε ανθρώπινες απώλειες, εντούτοις είναι η πρώτη φορά που ο τρομοκρατικός κίνδυνος εισέρχεται στη καθημερινότητα των πολιτών, και μέσω της εξέτασής της, μπορεί να αναδειχθεί η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με το ρίσκο μιας πιθανής τρομοκρατικής ενέργειας σε δημόσιο χώρο. Πρόκειται για την έκρηξη βόμβας στο αστικό λεωφορείο και εκτελούσε το δρομολόγιο Ακαδημίας-Αργυρούπολη (ο αναγνωριστικός αριθμός του δρομολογίου ήταν ο 159). Στις 31 Οκτωβρίου, το λεωφορείο ξεκίνησε από την αφετηρία στις 10:40 το βράδυ της Πέμπτης 31 Οκτωβρίου 1985 και οι επιβάτες ήταν ως επί των πλείστων μαθητές που επέστρεφαν από τα φροντιστήρια του κέντρου. Η έκρηξη σημειώθηκε λίγα λεπτά αργότερα, στις 11:00 μ.μ. κι ενώ το λεωφορείο κινούνταν στην οδό Βουλιαγμένης, στο ύψος της Δάφνης.

Το όχημα άνοιξε σαν «κονσερβοκούτι» και πολλοί από τους επιβάτες του εκσφενδονίστηκαν στο οδόστρωμα. Από την έκρηξη τραυματίστηκαν συνολικά 35 επιβαίνοντες, οι 10 σοβαρά, ενώ ένας εξ αυτών υπέστη ακρωτηριασμό στο πόδι. Επίσης, από την έκρηξη προκλήθηκαν εκτεταμένες ζημιές στα κτίρια (κυρίως στα καταστήματα) της γύρω περιοχής. Ανάμεσα στους επιβάτες υπήρξε ένας Ιρακινός φοιτητής του Τμήματος Θεολογίας του ΕΚΠΑ, ο οποίος από την αρχή θεωρήθηκε υπεύθυνος αυτής της ενέργειας. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ που έγιναν τις πρώτες ημέρες ο Ιρακινός φοιτητής είχε συνεργούς αλλά οι αρχές δεν μπορούσαν να βρουν τα αίτια της επίθεσης. Οι συγκεχυμένες πληροφορίες, υπήρξαν η αφορμή σεναρίων αποσταθεροποίησης τόσο από τον ίδιο τον Πρωθυπουργό, Ανδρέα Παπανδρέου²⁶⁹, όσο και από τις εφημερίδες, που καλύπτουν ένα μέρος της κοινής γνώμης. Βέβαια, με μια πρώτη ανάγνωση θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι οι αναφορές για αποσταθεροποίηση θα υπονοούσαν τον συνήθη ξένο παράγοντα, που συχνά

²⁶⁹ Η δήλωση: «Αισθάνομαι βαθύτατο αποτροπιασμό για την εγκληματική και ανανδρική πράξη που έλαβε χώρα στην οδό Βουλιαγμένης. Η κυβέρνηση θα κάνει κάθε τι δυνατό για τη σύλληψη και την παραδειγματική τιμωρία εκείνων που ευθύνονται. Αισθάνομαι χρέος ταυτόχρονα να απευθυνθώ και σε εκείνους που στις δύσκολες αυτές ώρες για τον τόπο συμβάλλουν, πιστεύω άθελά τους, στο συγκρουσιακό κλίμα των τελευταίων ημερών. Ας λάβουν υπόψη τους ότι το κλίμα που διαμορφώνεται συμβάλλει στην ανάπτυξη των δυνάμεων αποσταθεροποίησης των δημοκρατικών θεσμών, που πάντα ελλοχεύουν». *Εθνος*, 01/11/1985, σ. 2.

επικαλείται καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 ή τον δεύτερο πόλο της αποσταθεροποίησης που ήταν η ακροδεξιά²⁷⁰. Πράγματι αυτά τα σενάρια υπήρχαν, όμως υπήρχε και ένα γεγονός το οποίο αρχικά δεν είχε συνδεθεί με το συμβάν.

Μετά από έρευνες της αστυνομίας προέκυψε ότι κάποιος άγνωστος είχε τηλεφωνήσει στην εφημερίδα *Απογευματινή* και είχε προειδοποιήσει ότι επίκειται έκρηξη βόμβας έξω από το σπίτι της οικογένειας του Τσάτσου, ιδιοκτήτη της τσιμεντοβιομηχανίας ΑΓΕΤ Ηρακλής στην οδό Κανάρη στο Κολωνάκι. Τότε όμως στη συγκεκριμένη διεύθυνση δεν είχε γίνει καμία έκρηξη βόμβας και οι αρχές συνειδητοποίησαν ότι ο Ιρακινός φοιτητής, περνώντας από το σημείο είχε δει την τσάντα, η οποία είχε φανταχτερό περιτύλιγμα ώστε να κρυφτεί το περιεχόμενό της, την πήρε μη γνωρίζοντας τι έχει μέσα για την ανοίξει αργότερα στο σπίτι του, θεωρώντας ότι είχε κάτι πολύτιμο και έτσι την έφερε μαζί του στο λεωφορείο όπου και ο ωρολογιακός μηχανισμός εξερράγη. Επίσης, η πληροφορία αυτή προέκυπτε και από το εύρημα ενός οδοκαθαριστή μια μέρα μετά την έκρηξη. Ο συγκεκριμένος υπάλληλος του δήμου είχε βρει κοντά στο σπίτι των Τσάτσων μια προκήρυξη ανάληψης ευθύνης για από την οργάνωση «Επαναστατική Μαχητική Αριστερά». Η προκήρυξη ανέφερε: «Δείχνοντας την έμπρακτη αντίστασή μας ενάντια στο καπιταλιστικό καθεστώς, χτυπήσαμε σήμερα συμβολικά το σπίτι των Τσάτσων (στην οδό Κανάρη στο Κολωνάκι), που αποτελούν μία από τις χαρακτηριστικές εκφράσεις της χυδαιότητας του ελληνικού αστισμού» και κλείνοντας αναφέρεται: «Κασσίμης- Τσουτσουβής ζουν μέσα στους αγώνες μας. Θα νικήσουμε»²⁷¹.

Ο Τύπος της εποχής, αναγνωρίζοντας την τραγικότητα του συμβάντος, που ίσως είναι η πρώτη φορά όπου δεν παρατηρούμε αποκλίσεις ως προς την περιγραφή του, αλλά και ως προς την σημασία του και κυρίως ως προς τη θυματική ταυτότητα των εμπλεκομένων, διαχωρίζεται αναφορικά με την αιτία που προκάλεσε την έκρηξη. Τα *Νέα* τιτλοφορούν το φύλλο τους με τη λέξη «ΦΟΝΙΚΟ» ενώ στο σχετικό ρεπορτάζ ο τίτλος ευθυγραμμίζεται με τη δήλωση του Πρωθυπουργού «Φονικό με στόχο την αποσταθεροποίηση», όπως και το *Έθνος* που στον τίτλο αναφέρει «BOMBA/30 επιβάτες στον αέρα» ενώ στο ρεπορτάζ η είδηση μετατρέπεται σε «νέα βομβιστική

²⁷⁰ *Τα Νέα*, 04/11/1985, τίτλος «Κινδυνεύουμε ή κινδυλογούμε;», σ. 16-17.

²⁷¹ *Τα Νέα*, 02/11/1985, τίτλος «Η προκήρυξη της Επαναστατικής Μαχητικής Αριστεράς», σ. 12.

ενέργεια με στόχο την αποσταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών»²⁷². Η *Ελευθεροτυπία* ασχολείται περισσότερο με την πολιτική πτυχή του θέματος και αντιπαράτάσσοντας τις ανακοινώσεις του Πρωθυπουργού αλλά και αυτή της ΝΔ²⁷³, τονίζει ότι είναι «εξοργιστικό» και «απαράδεκτο» να «σπεύδει η ΝΔ και να λέει ότι η βόμβα θα αποσπάσει την προσοχή της κοινής γνώμης και με αυτό τον τρόπο θα επωφεληθεί η κυβέρνηση»²⁷⁴. Αντίθετα, ο αντιπολιτευόμενος Τύπος με πρωτοστάτη τον Ελεύθερο Τύπο ο οποίος τιτλοφόρησε την είδηση με τον τίτλο «ΑΙΜΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ»²⁷⁵, τονίζοντας από την πρώτη σελίδα πως «ο Πρωθυπουργός χρησιμοποίησε το μακελινό για να απειλήσει τους απεργούς» ενώ στο ίδιο μήκος κύματος και η *Βραδυνή* όπου δίπλα στον υπερτίτλο «BOMBA ανατίναξε λεωφορείο» επέλεξε να ερμηνεύσει συνοπτικά την είδηση ως «Βρώμικο σχέδιο: Να ξεχνά ο λαός τα καυτά θέματα»²⁷⁶.

Πριν περάσουμε, στην ουσία της επιλογής μας να αναφερθούμε στο συγκεκριμένο συμβάν, οφείλουμε εδώ να θυμίσουμε ότι τα καυτά θέματα, στα οποία αναφέρονται κάποιες εφημερίδες, αφορούν τον μετεκλογικό αναβρασμό που επικρατεί στις τάξεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Όπως γνωρίζουμε από την εκ των υστέρων έρευνα για την περίοδο εκείνη, το ΠΑΣΟΚ προσέκρουσε «στα τοιχώματα της πραγματικότητας» και ήταν υποχρεωμένο να αθετήσει κάποιες από τις προεκλογικές του υποσχέσεις²⁷⁷. Η οικονομία είχε «τεντωθεί στην πρώτη τετραετία και μαζί της τεντώθηκαν και οι κοινωνικές προσδοκίες»²⁷⁸. Η κυβερνητική επιτρεπτικότητα στις αυξημένες προσδοκίες των εργαζομένων, μετατράπηκε μετεκλογικά σε μια νέα εισοδηματική πολιτική με σταθεροποιητικό χαρακτήρα, γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις

²⁷² *Εθνος*, 01/11/1985, σ.2.

²⁷³ Η ανακοίνωση της Νέας Δημοκρατίας: «Η Νέα Δημοκρατία εκφράζει βαθύτατη ανησυχία για τη σημερινή φρικιαστικά εγκληματική βομβιστική ενέργεια που μετατρέπει την Αθήνα σε Βηρυτό και δημιουργεί αγωνιώδη ερωτηματικά. Είναι προφανές ότι το σκοτεινό κέντρο, που κατευθύνει αυτή τη δραστηριότητα ακόμα αποσκοπεί στον αποπροσανατολισμό του λαού από τα καυτά προβλήματα που τον απασχολούν και στη δημιουργία κλίματος αποσταθεροποίησης με στόχο το δημοκρατικό πολίτευμα. Η Νέα Δημοκρατία καλεί το λαό να διατηρήσει την ψυχραιμία του. Τα σχέδια των αδίστακτων δολοφόνων δεν θα περάσουν» (*Εθνος*, 01/11/1985, σ.2).

²⁷⁴ *Ελευθεροτυπία*, 02/11/1985, τίτλος «Εξοργιστικό», σ. 8.

²⁷⁵ Στο ίδιο.

²⁷⁶ *Βραδυνή*, 01/11/1985, πρωτοσέλιδο.

²⁷⁷ Β. Η. Λογοθέτης, «Η οικονομική πολιτική τη δεκαετία του 1980: Εκδημοκρατισμός και κοινωνική ενσωμάτωση», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Β. Ασημακόπουλος, Χ. Δ. Τάσσης (Επιμ.), Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.

²⁷⁸ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδμεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 288.

και εσωκομματική αναταραχή στις τάξεις του κυβερνώντος κόμματος. Η συγκράτηση των μισθών, που στην ουσία επιβλήθηκε, ήταν ενάντια στην κουλτούρα των θεαματικών αυξήσεων και ακόμη θεαματικότερων υποσχέσεων²⁷⁹. Ως εκ τούτου ο αριθμός των απεργιών εκτοξεύθηκε και οι τριγμοί στο εσωτερικό του ΠΑΣΟΚ, πήραν τη μορφή της ανοιχτής αντιπαράθεσης μεταξύ του κόμματος και της ΠΑΣΚΕ²⁸⁰. Αυτά ήταν εν ολίγοις τα «καυτά θέματα» για τα οποία γίνεται λόγος στον Τύπο.

Ήταν λοιπόν η έκρηξη στο λεωφορείο 159 αφορμή κριτικής στην κυβέρνηση; Η απάντησή μας θα ήταν θετική, αναφερόμενοι στην αντιπολίτευση. Είναι ένα σταθερό μοτίβο εξάλλου στα πλαίσια της ελληνικής πολιτικής. Υπήρξε όμως αφορμή κριτικής και από την πλευρά των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων; Ίσως, όπως θα δούμε πιο κάτω. Το σίγουρο είναι ότι όλος ο Τύπος ασχολείται με τα θύματα της επίθεσης με θετική προδιάθεση. Όχι μόνο εξαιτίας της αιφνίδιας έκρηξης σε ένα μέσο όπου συναντάται μαζικά ανυποψίαστος κόσμος και εύκολα μπορεί κάποιος να ταυτιστεί με τον επιβάτη, αλλά και επειδή η πλειοψηφία των επιβαινόντων ήταν παιδιά ηλικίας 15-24 ετών. Και για αυτό τον λόγο, επιλέξαμε να ασχοληθούμε με τη συγκεκριμένη περίπτωση, αφού μοιάζει να διαφέρει ως προς την αντιμετώπιση των θυμάτων προηγούμενων τρομοκρατικών επιθέσεων.

Ξέρουμε ήδη από την υπάρχουσα βιβλιογραφία ότι στην «ιεραρχία της αθωότητας», τα θύματα ιεραρχούνται σε σχέση με την υποτιθέμενη αθωότητά τους. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρίσκονται τα παιδιά. Διότι ταιριάζουν απόλυτα με την εικόνα του ιδανικού – αθώου θύματος, καθώς τα παιδιά λογίζονται ως ανίκανα να διαπράξουν κάτι ηθικά κακό, τουλάχιστον από υπολογισμένη πρόθεση. Έτσι τα χαρακτηριστικά που τα συνοδεύουν είναι αυτά της αθωότητας, της αγνότητας, της έλλειψης ευθύνης, της απουσίας ενοχής και της ηθικής ανωτερότητας²⁸¹. Ανάμεσα στους τραυματίες επιβάτες ήταν και τρία άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, αλλά η έμφαση δίδεται στην πλειοψηφία των μαθητών-φοιτητών. Οι μαρτυρίες που συλλέγονται από τις εφημερίδες είναι

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 299.

²⁸⁰ Γ. Μπιθυμήτρης, «Μια ιδιότυπη σοσιαλδημοκρατική συνδικαλιστική ταυτότητα: ΠΑΣΟΚ και συνδικάτα από τη Μεταπολίτευση στην κρίση», στο *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Β. Ασημακόπουλος, Χ. Δ. Τάσσης (Επιμ.), Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2018.

²⁸¹ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 38.

ενδεικτικές του σοκ αλλά και της ανακουφιστικής εν μέρει αποφυγής θανάτων, που σίγουρα οφειλόταν στην τύχη. Η τύχη εξάλλου επικαλείτο σε πολλές περιπτώσεις στο παρελθόν, όπως είδαμε προηγουμένως. Σε εκείνες όπου το θύμα έτυχε να είναι δίπλα στον θύμα - στόχο.

Τα συναισθήματα συγκίνησης όμως και κατανόησης του κινδύνου, εμφανίστηκαν στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, καθώς η καθολικότητα της χρήσης του λεωφορείου έφερνε τον κίνδυνο στον πυρήνα της καθημερινότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόλις τρεις ημέρες μετά το συμβάν η αναφορά στους τραυματίες χάνεται από τα πρωτοσέλιδα αλλά και από τα ρεπορτάζ. Αυτό που μένει είναι η ανησυχία των επιβατών που θα χρησιμοποιούσαν τα λεωφορεία. Το *Έθνος* σε ρεπορτάζ με τίτλο «τρέμουν οι επιβάτες» αναδεικνύει την ρήξη στην εμπιστοσύνη του επιβατικού κοινού και των ίδιων των οδηγών: « “Δεν ξέρουμε αν θα φτάσουμε σώοι στο τέρμα, μαζί με τους επιβάτες του λεωφορείου μας”, δηλώνουν αγανακτισμένοι οδηγοί των λεωφορείων της ΕΑΣ [...] “Κινδυνεύουμε, δεν ξέρουμε τι μπορεί να έχει στην τσάντα του ο κάθε επιβάτης” [...] Παλιά υπήρχε φόβος μόνο για το κουτί με τα χρήματα, από σήμερα φοβόμαστε τα απρόοπτα και την τρομοκρατία [...] Μία επιβάτης αναφέρει “Αισθάνθηκα μεγάλη οδύνη όταν το άκουσα ακόμα γιατί έχω και εγώ παιδιά που παίρνουν αυτό το λεωφορείο”, είναι η πρώτη της αντίδραση, “ξέχασα ότι έγινε η έκρηξη. Αν το θυμόμουν θα έπαιρνα άλλο λεωφορείο”»²⁸². Υπάρχει όμως και μια μαρτυρία που συνοψίζει το παιχνίδι με την φωτιά που έως τότε χαρακτήριζε τη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με τα τρομοκρατικά φαινόμενα. Ενδεικτική της τυχαιότητας και του μοιραίου «θελήματος του θεού» που συναντά κανείς σε προνεωτερικές κοινωνίες, η μαρτυρία της συζύγου ενός οδηγού λεωφορείων: «Είμαι γυναίκα οδηγού της ΕΑΣ. Δεν φοβάμαι για τον άντρα μου, αν είναι τυχερό του...»²⁸³.

Βέβαια, οι τραυματίες νέοι, προκάλεσαν συγκινησιακές αναφορές και παράλληλα, έλαβε χώρα πορεία διαμαρτυρίας ενάντια στην τρομοκρατία. Όχι όμως από πολιτικά κόμματα ή από πολιτικές ακτιβιστικές ομάδες και οργανώσεις, αλλά από τους ίδιους του μαθητές, συγκεκριμένα του 2^{ου} Γυμνασίου - Λυκείου Τερψιθέας, στο οποίο ήταν μαθητές οι περισσότεροι από τους τραυματίες. Οι μαθητές κρατώντας πανό με το

²⁸² *Έθνος*, 02/11/1985, τίτλος «Τρέμουν οι επιβάτες», σ. 17.

²⁸³ Στο ίδιο.

σύνθημα «Τι φταίμε εμείς;», ξεκίνησαν από το Ζάππειο και έφτασαν ως το Σύνταγμα ζητώντας μέτρα για την ασφάλειά τους και την ασφάλεια των συγκοινωνιών²⁸⁴. Με την είδηση της πορείας ασχολούνται περισσότερο οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες και τη σχολιάζουν κριτικά σε συνάρτηση με την κυβέρνηση. Φαίνεται ότι το παρ' ολίγον δυστύχημα υπήρξε αφορμή για να εκφραστεί η δυσαρέσκεια για τις δηλώσεις του Πρωθυπουργού, αλλά παράλληλα ήταν ξεκάθαρη και η στάση απέναντι στα θύματα. Αυτά λογίζονταν ως τα «αθώα θύματα» που άξιζαν την συμπόνοια, σε αντίθεση με τα θύματα προηγούμενων τρομοκρατικών επιθέσεων. Στο Έθνος αναφέρεται: «Η ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΤΙΚΟΤΕΡΗ πορεία και διαμαρτυρία του 1985 - αν όχι και της τελευταίας πενταετίας-ήταν η προχθεσινή πορεία και διαμαρτυρία που πραγματοποίησαν από το Ζάππειο στο Σύνταγμα λίγες εκατοντάδες έφηβοι - αγόρια και κορίτσια. ΗΤΑΝ οι συμμαθητές και οι συμμαθήτριες των ανυποψίαστων εκείνων παιδιών, που, ενώ επέστρεφαν αντιπροχτές το βράδυ στα σπίτια τους με το αστικό λεωφορείο, στη λεωφόρο Βουλιαγμένης τινάχτηκαν στον αέρα από βόμβα - μαζί με το λεωφορείο και τις προθήκες κοντινών καταστημάτων. Η ΑΝΗΚΟΥΣΤΗ αυτή η σχιζοφρενική πράξη βίας είναι γνωστή. Άγνωστη έμεινε η εφηβική πορεία [...] ΘΑ ΠΕΡΙΜΕΝΕ, φυσικά, κάνεις ότι η κρατική τηλεόραση - αυτό το απαράμιλλο μέσο επηρεασμού του λαού - θα είχε πληροφορηθεί για τη συνταρακτική πορεία των συμμαθητών των τραυματισμένων, ότι θα είχε στήσει τις κάμερές της κατά μήκος της διαδρομής και ότι θα έδειχνε ξανά και ξανά στο ελληνικό λαό ολόκληρη την πορεία, από το πρώτο μέχρι το τελευταίο λεπτό της. ΔΥΣΤΥΧΩΣ, βέβαια, τα πράγματα δεν έγιναν έτσι. Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ των παιδιών στη βία. ΚΑΤΑ τεκμήριο, τα παιδιά, λόγω ηλικίας, ανωριμότητας και σφρίγγους, είναι περισσότερο επιρρεπή στη βία και -σε κάθε περίπτωση - οικτρίζουν και αμφισβητούν, πολύ περισσότερο από τους μεγάλους, και τη λεγόμενη νομιμότητα και τη λεγόμενη κοινωνική γαλήνη. ΓΙ' ΑΥΤΟ και η προχθεσινή αυτή πορεία των παιδιών εναντίον της τυφλής βίας και υπέρ της κοινωνικής ειρήνης, υπήρξε ένα ηχηρό ράπισμα για την “κοινωνία των Μεγάλων” - για την κοινωνία μας - που με τόση υποκρισία ομιλεί στα παιδιά για αξίες στις οποίες δεν πιστεύει. ΓΙ' ΑΥΤΟ, ακόμη, η προχθεσινή πορεία των παιδιών υπέρ της δημοκρατικής νομιμότητας και εναντίον της βίας, υπήρξε ένα παρήγορο μήνυμα από τη μεριά της Νέας Γενιάς ότι

²⁸⁴ Έθνος, 02/11/1985, τίτλος «Πορεία από τους συμμαθητές..», σ. 23.

Επίσης, Τα Νέα, 02/11/1985, τίτλος «Πορεία από τους συμμαθητές των τραυματιών», σ. 13.

πιστεύει στο πρώτιστο και μέγιστο αγαθό της ανθρώπινης ζωής και ότι δεν πιστεύεις στην προσφυγή στη βία. ΝΑ ΕΥΧΗΘΟΥΜΕ ότι το μήνυμα αυτό - έστω και χωρίς τα “κανάλια” - θα διατρέξει όλη τη χώρα και θα αναρριπίσει τις ελπίδες;»²⁸⁵.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και τα *Νέα*, κλείνοντας όμως με ένα αίτημα διαφάνειας και αναδιάρθρωσης της υπηρεσίας πληροφοριών και της στρατηγικής αλλαγής της λειτουργίας της: «ΑΥΤΗΝ τη φορά, ποιος θα το πιστέψει; ΚΑΙ ποιος θα πιστέψει ποιον; ΠΟΙΑΝ απ’ όλες τις τόσες “αρμόδιες”, “συναρμόδιες” ή – πολύ ή μάλλον, λίγο...- “υπεύθυνες” κρατικές υπηρεσίες, ποιον απ’ όλους τους τόσους – αλληλοσπαρασσόμενους και αλληλοϋποβλεπόμενους – αρχηγούς, υπαρχηγούς και

²⁸⁵ *Έθνος* της Κυριακής, 03/11/1985, στήλη «Γνώμη», τίτλος «Μια παρήγορη πορεία εφήβων κατά της βίας», σ. 2. «Η ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΤΙΚΟΤΕΡΗ πορεία και διαμαρτυρία του 1985 - αν όχι και της τελευταίας πενταετίας-ήταν η προχθεσινή πορεία και διαμαρτυρία που πραγματοποίησαν από το Ζάππειο στο Σύνταγμα λίγες εκατοντάδες έφηβοι - αγόρια και κορίτσια.

ΗΤΑΝ οι συμμαθητές και οι συμμαθήτριες των ανυποψίαστων εκείνων παιδιών, που, ενώ επέστρεφαν αντιπροχτές το βράδυ στα σπίτια τους με το αστικό λεωφορείο, στη λεωφόρο Βουλιαγμένης τινάχτηκαν στον αέρα από βόμβα - μαζί με το λεωφορείο και τις προθήκες κοντινών καταστημάτων. Η ΑΝΗΚΟΥΣΤΗ αυτή η σχιζοφρενική πράξη βίας είναι γνωστή. Άγνωστη έμεινε η εφηβική πορεία. Ας τη δούμε και αυτήν επί τροχάδην...

ΔΥΟ ΗΤΑΝ τα συνθήματα που είχαν αναγράψει τα παιδιά στα πρόχειρα χαρτόνια τους: “να σταματήσουν οι βομβιστικές ενέργειες εις βάρος αθώων” και “ΝΑ μην γίνονται θύματα τα αθώα παιδιά”. Η ΠΟΡΕΙΑ των αγοριών και κοριτσιών αυτών υπήρξε από κάθε άποψη κόσμια, άψογη, βουβή και πένθιμη. και μόνο κάπου κάπου ακουγόταν η οδυνηρή κραυγή: “τι φταίμε εμείς τα παιδιά;”.

ΟΣΟΙ περαστικοί αντιλήφθηκαν τη διέλευσή τους, ανέκοψαν το βήμα ακόμα στάθηκαν παράμερα με δέος και παρατηρήσαμε ότι κάποιοι χειροκροτούσαν μηχανικά, κάποιοι σιγοψιθύριζαν «μπράβο, μπράβο» ακόμα κάποιοι σκούπιζαν τα μάτια τους, ενώ φαινόταν καθαρά να τους συνέχει όλους μια συγκίνηση και μια ανατριχίλα.

ΘΑ ΠΕΡΙΜΕΝΕ, φυσικά, κάνεις ότι η κρατική τηλεόραση - αυτό το απαράμιλλο μέσο επηρεασμού του λαού - θα είχε πληροφορηθεί για τη συνταρακτική πορεία των συμμαθητών των τραυματισμένων, ότι θα είχε στήσει τις κάμερές της κατά μήκος της διαδρομής και ότι θα έδειχνε ξανά και ξανά στο ελληνικό λαό ολόκληρη την πορεία, από το πρώτο μέχρι το τελευταίο λεπτό της.

ΔΥΣΤΥΧΩΣ, βέβαια, τα πράγματα δεν έγιναν έτσι.

ΦΑΙΝΕΤΑΙ ότι, για να παρουσιάσει η κρατική τηλεόραση πανοραμικά στο λαό μια πορεία και διαμαρτυρία, θα πρέπει κάποιος να μπορεί να αποκομίσει από αυτήν κομματικά οφέλη, θα πρέπει να είναι επιδεκτική καπελωμάτων ή θα πρέπει να προσφέρεται για άγρια καπηλεία....

Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ των παιδιών στη βία.

ΚΑΤΑ τεκμήριο, τα παιδιά, λόγω ηλικίας, ανωριμότητας και σφρίγγους, είναι περισσότερο επιρρεπή στη βία και -σε κάθε περίπτωση - οικτίζουν και αμφισβητούν, πολύ περισσότερο από τους μεγάλους, και τη λεγόμενη νομιμότητα και τη λεγόμενη κοινωνική γαλήνη.

ΓΙ’ ΑΥΤΟ και η προχθεσινή αυτή πορεία των παιδιών εναντίον της τυφλής βίας και υπέρ της κοινωνικής ειρήνης, υπήρξε ένα ηχηρό ράπισμα για την «κοινωνία των Μεγάλων» - για την κοινωνία μας - που με τόση υποκρισία ομιλεί στα παιδιά για αξίες στις οποίες δεν πιστεύει.

ΓΙ’ ΑΥΤΟ, ακόμη, η προχθεσινή πορεία των παιδιών υπέρ της δημοκρατικής νομιμότητας και εναντίον της βίας, υπήρξε ένα παρήγορο μήνυμα από τη μεριά της Νέας Γενιάς ότι πιστεύει στο πρώτιστο και μέγιστο αγαθό της ανθρώπινης ζωής και ότι δεν πιστεύεις στην προσφυγή στη βία.

ΝΑ ΕΥΧΗΘΟΥΜΕ ότι το μήνυμα αυτό - έστω και χωρίς τα “κανάλια” - θα διατρέξει όλη τη χώρα και θα αναρριπίσει τις ελπίδες;».

αξιοματικούς τους θα πιστέψει η κοινή γνώμη; ΚΑΙ σ' όποιον ή σ' όποιους κι αν καταλογίσουν ευθύνες για όσα έγιναν αργά προχθές βράδυ σε ένα λεωφορείο, με μόνα θύματα τόσους αθώους - που θα μπορούσαν να ήσαν και πολύ περισσότεροι - πόσο πειστικοί θα είναι; [...] ΟΤΙ παίζουν όχι παίζονται σκοτεινά παιχνίδια με θύματα αθώους, που σε τίποτα δεν φταίνει - ούτε όργανα τις CIA, ούτε πράκτορες του ιμπεριαλισμού, ούτε στυλοβάτες του καπιταλισμού ήσαν - που τίποτα δεν έκαναν για να καταστούν, γυρίζοντας το βράδυ με λεωφορείο - ούτε καν με Ι.Χ!- σπίτι τους, στόχοι και να βρεθούν σήμερα στα νοσοκομεία, είναι γεγονός. Και αυτοί που τοποθετούν - όπως τους τοποθετούν...- εκρηκτικούς μηχανισμούς θα πρέπει πια να ξέρουν πως τα όποια μανιφέστα τους και οι όποιες ιδεολογικές του διακηρύξεις, εκεί που έφτασαν τα πράγματα, δε γίνονται πια εύκολα πιστευτές. ΓΙΑΤΙ αν η ατομική τρομοκρατία έχει - ήδη απ' τις αρχές του αιώνα - καταδικαστεί απ' όλα τα κόμματα της Αριστεράς κι αν, επιπλέον, έχει καταδικαστεί κοινή συνείδηση πως οι επιθέσεις εναντίον εξατομικευμένων στόχων κατά τίποτα δεν προάγουν την υπόθεση της κοινωνικής αλλαγής ή της ανατροπής των δομών εξουσίας, η έκρηξη στο λεωφορείο θυμίζει άλλα, πολύ διαφορετικά, περιστατικά. Γιατί μοναδικό της συγγενικό φαινόμενο σ' όλο τον ευρωπαϊκό χώρο ήταν η βομβιστική επίθεση σε σιδηροδρομικό σταθμό στην Ιταλία που, και εκείνη, είχε θύματα δεκάδες αθώους και που ήταν, καθώς αποκαλύφθηκε, φασιστικής προέλευσης. Οι αφορισμοί, σε μια τέτοια ώρα έρχονται βέβαια εύκολα. Είτε όμως για προσπάθεια “αποπροσανατολισμού” της κοινής γνώμης μιλούμε είτε για επιχείρηση “αποσταθεροποίησης” γίνεται λόγος είτε για σχέδιο “ανωμαλίας” γράφουμε, όλα αυτά - κι άλλα παρόμοια - χρειάζονται πια σήμερα αποδείξεις. Κι αυτές, ας πούμε την αλήθεια, δεν υπάρχουν»²⁸⁶.

²⁸⁶ Ολόκληρο το άρθρο, *Τα Νέα*, 02/11/1985, τίτλος «Η Σύγχυση», σ.2, «ΑΥΤΗΝ τη φορά, ποιος θα το πιστέψει;

ΚΑΙ ποιος θα πιστέψει ποιον;

ΠΟΙΑΝ απ' όλες τις τόσες “αρμόδιες”, “συναρμόδιες” ή - πολύ ή μάλλον, λίγο...- “υπεύθυνες” κρατικές υπηρεσίες, ποιον απ' όλους τους τόσους - αλληλοσπαρασσόμενους και αλληλοϋποβλεπόμενους - αρχηγούς, υπαρχηγούς και αξιοματικούς τους θα πιστέψει η κοινή γνώμη; ΚΑΙ σ' όποιον ή σ' όποιους κι αν καταλογίσουν ευθύνες για όσα έγιναν αργά προχθές βράδυ σε ένα λεωφορείο, με μόνα θύματα τόσους αθώους - που θα μπορούσαν να ήσαν και πολύ περισσότεροι - πόσο πειστικοί θα είναι;

ΓΙΑΤΙ δεν υπάρχει λόγος να κρύψει κανείς την αλήθεια:

Η ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ όλων αυτών των επίσημων πηγών, οι οποίες, χρόνια τώρα - παραδοσιακά και περίπου αυτόματα - ήσαν για το σύνολο του Τύπου η κατ' εξοχήν «έγκυρη» πηγή πληροφοριών, είναι σήμερα περίπου μηδέν. Δεν υπάρχει Έλληνας που να έχει διαβάσει τούτο τον καιρό της αλληλοσυγκρουόμενες απολογίες κάθε λογής κατηγορουμένων - Κρυστάλληδων, πρακτόρων βομβιστών ή πληροφοριοδοτών

Ποια ήταν λοιπόν η ποιότητα του ενδιαφέροντος της κοινής γνώμης; Υπάρχει κάποια σχετική διαφοροποίηση σε σύγκριση με τις προηγούμενες τρομοκρατικές ενέργειες; Προκειμένου να απαντήσουμε, θεωρούμε σκόπιμο να παραθέσουμε πρώτα τη μαρτυρία ενός θύματος της επίθεσης. Η Κατερίνα Πλίτσα, σε συνέντευξή της στο *Βήμα* το 2010, μίλησε για την εμπειρία της: «ΕΠΕΣΤΡΕΦΑ με συμμαθητές μου από φροντιστήρια της πλατείας Κάνιγγος. Ο αλλοδαπός που μετέφερε τη βόμβα καθόταν στην πίσω πλευρά του λεωφορείου και εγώ ήμουν ακριβώς δίπλα του. Είχε γυρισμένη την πλάτη του σ' εμένα και αυτό με έσωσε. Θραύσματα της βόμβας με χτύπησαν σε όλο μου το σώμα. Αν ήμουν γυρισμένη προς την πλευρά του, θα δεχόμουν τα κομμάτια στην κοιλιά και στο στήθος, και σήμερα δεν θα ζούσα. Είχα εγκαύματα δεύτερου και τρίτου βαθμού. Έπεσα αιμόφυρτη στα σκαλιά του λεωφορείου που είχε ανοίξει σαν κονσερβοκούτι και το σώμα μου κρεμόταν έξω. Υποβλήθηκα σε δύο χειρουργικές επεμβάσεις και από το σώμα μου οι γιατροί έβγαλαν τέσσερα μεγάλα ποτήρια με θραύσματα! Θυμάμαι ότι ακουμπούσα το σώμα μου και είχε λακκούβες. Οι γιατροί μού έλεγαν ακόμη ότι ήμουν τυχερή που φορούσα τζιν, το οποίο είναι ανθεκτικό στη

- και τις, επίσης αλληλοδιαψευδόμενες καταθέσεις κάθε λογής μαρτύρων – Αλεξάκηδων, αστυνομικών, αξιωματικών ή στρατιωτικών - που να είναι έτοιμος να πιστέψει όσα όλες αυτές οι πηγές λέγουν, υπονοούν ή διοχετεύουν. Και όλοι - και οι πιο εύπιστοι - είναι πια υποχρεωμένοι να κρατήσουν τις επιφυλάξεις τους, να πάρουν τις αποστάσεις τους, να διατηρήσουν την - πώς αλλιώς να την πούμε - ουδετερότητά τους.

ΟΤΙ παίζουν όχι παίζονται σκοτεινά παιχνίδια με θύματα αθώους, που σε τίποτα δεν φταίνε - ούτε όργανα τις CIA, ούτε πράκτορες του ιμπεριαλισμού, ούτε στυλοβάτες του καπιταλισμού ήσαν - που τίποτα δεν έκαναν για να καταστούν, γυρίζοντας το βράδυ με λεωφορείο - ούτε καν με Ι.Χ!- σπίτι τους, στόχοι και να βρεθούν σήμερα στα νοσοκομεία, είναι γεγονός. Και αυτοί που τοποθετούν - όπως τους τοποθετούν...- εκρηκτικούς μηχανισμούς θα πρέπει πια να ξέρουν πως τα όποια μανιφέστα τους και οι όποιες ιδεολογικές του διακηρύξεις, εκεί που έφτασαν τα πράγματα, δε γίνονται πια εύκολα πιστευτές.

ΓΙΑΤΙ αν η ατομική τρομοκρατία έχει - ήδη απ' τις αρχές του αιώνα - καταδικαστεί απ' όλα τα κόμματα της Αριστεράς κι αν, επιπλέον, έχει καταδικαστεί κοινή συνείδηση πως οι επιθέσεις εναντίον εξατομικευμένων στόχων κατά τίποτα δεν προάγουν την υπόθεση της κοινωνικής αλλαγής ή της ανατροπής των δομών εξουσίας, η έκρηξη στο λεωφορείο θυμίζει άλλα, πολύ διαφορετικά, περιστατικά. Γιατί μοναδικό της συγγενικό φαινόμενο σ' όλο τον ευρωπαϊκό χώρο ήταν η βομβιστική επίθεση σε σιδηροδρομικό σταθμό στην Ιταλία που, και εκείνη, είχε θύματα δεκάδες αθώους και που ήταν, καθώς αποκαλύφθηκε, φασιστικής προέλευσης.

Οι αφορισμοί, σε μια τέτοια ώρα έρχονται βέβαια εύκολα. Είτε όμως για προσπάθεια “αποπροσανατολισμού” της κοινής γνώμης μιλούμε είτε για επιχείρηση “αποσταθεροποίησης” γίνεται λόγος είτε για σχέδιο “ανωμαλίας” γράφουμε, όλα αυτά - κι άλλα παρόμοια - χρειάζονται πια σήμερα αποδείξεις. Κι αυτές, ας πούμε την αλήθεια, δεν υπάρχουν.

ΥΠΑΡΧΕΙ μόνο ένα θολό κλίμα που όλο και πιο επίμονα και πιο συστηματικά καλλιεργείται και το οποίο, χωρίς αμφιβολία, προσφέρεται και για προσπάθειες αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης από τα πραγματικά προβλήματα του λαού και για επιχειρήσεις αποσταθεροποίησης των δημοκρατικών του θεσμών και για σχέδια ανωμαλίας σε βάρος του τόπου. Και η αναξιοπιστία, που σήμερα - και όχι αδικαιολόγητα - περιβάλλει τις “κρατικές υπηρεσίες ασφαλείας” κατά τη διατύπωση του υπεύθυνου υπουργού, αναμφίβολα υποβοηθούν παρόμοια εγχειρήματα».

φωτιά, και έτσι δεν είχα πιο εκτεταμένα εγκαύματα. Έμεινα συνολικά 40 ημέρες στο νοσοκομείο και ήμουν σε ειδικό θάλαμο με θερμοκρασία 40 βαθμών Κελσίου προκειμένου να επουλωθούν οι εκατοντάδες πληγές. Έκανα και τυμπανοπλαστική γιατί δεν άκουγα τίποτα. Παντρεύτηκα και είμαι μητέρα τριών παιδιών. Πριν από τέσσερα χρόνια έκανα νέα χειρουργική επέμβαση για να αποκατασταθούν ορισμένα προβλήματα υγείας. Ακόμη και σήμερα έχω προβλήματα στη σπονδυλική στήλη και κουτσαίνω. Το οξύμωρο είναι ότι επί σειρά ετών οι αρμόδιοι δεν έδιναν τη διαβεβαίωση ότι ήταν τρομοκρατική επίθεση! Έκανα αγώνα για να βρω το δίκιο μου»²⁸⁷.

Η περίπτωση του συγκεκριμένου θύματος και ειδικά η πορεία προς την αποκατάσταση των τραυμάτων της, γίνεται γνωστή το 2010. Το διάστημα μετά την επίθεση, τα θύματα – τραυματίες χάνονται από την επικαιρότητα, και όπως φαίνεται από τη μαρτυρία της, η περιπέτεια της υγείας των θυμάτων δεν απασχολεί τον Τύπο, αλλά χάνεται επίσης και από τη μέριμνα των κρατικών φορέων. Ως εκ τούτου, για να απαντήσουμε στο ερώτημα που θέσαμε, υποστηρίζουμε ότι το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης είναι αποσπασματικό και σίγουρα ατελές, καθώς δεν οδήγησε σε μία κεντρική πολιτική μέριμνας και φροντίδας των θυμάτων ανάλογων επιθέσεων.

Πέραν τούτου, τα ανωτέρω στοιχεία αποδεικνύουν ότι η έκρηξη στο λεωφορείο, ερμηνεύτηκε περισσότερο ως μία τεχνολογική καταστροφή ή ως μία «θεομηνία» που έτυχε να συμβεί παρά ως μία συνέπεια της τρομοκρατικής δράσης καθώς η αναμέτρηση με τον τρομοκρατικό κίνδυνο περιορίστηκε σε μαθητικές διαμαρτυρίες, χωρίς να μεταμορφωθεί σε πρωταρχικό αίτημα των πολιτών. Επίσης, από τα δύο άρθρα – κριτικής – των φιλοκυβερνητικών εφημερίδων που παραθέσαμε τελευταία, γίνεται φανερό ότι τα θύματα αυτής της έκρηξης λογίζονται από την αρχή ως «αθώα». Με αυτή την αξιολόγηση, γίνεται κατανοητό ότι τα θύματα προηγούμενων τρομοκρατικών ενεργειών λογίζονται τουλάχιστον ως μη – αθώα, αν όχι ως θύτες. Εφόσον, τα θύματα του λεωφορείου, σύμφωνα με το σχόλιο της εφημερίδας *Τα Νέα*, ήταν αθώοι γιατί «σε τίποτα δεν φταίνε - ούτε όργανα τις CIA, ούτε πράκτορες του ιμπεριαλισμού, ούτε στυλοβάτες του καπιταλισμού ήσαν - που τίποτα δεν έκαναν για να καταστούν στόχοι».

²⁸⁷ Το Βήμα, 09/09/2022, Βλ. επίσης στην ηλεκτρονική έκδοση:
<https://www.tovima.gr/2010/04/03/politics/ezisa-mia-tromokratiki-epithesi/>

Όσους από τους παραπάνω ρόλους δεν είχαν τα θύματα της έκρηξης αυτής, ενυπήρχαν σε όλα τα υπόλοιπα θύματα, τα οποία στην ουσία προκάλεσαν την θυματοποίησή τους.

Μπορούμε, λοιπόν, εδώ να προβούμε σε μία σύντομη ερμηνεία των μεταβλητών που εντοπίσαμε. Αν σταθερή μεταβλητή είναι ο χαρακτηρισμός μιας ενέργειας ως τρομοκρατικής, η ανεξάρτητη μεταβλητή είναι τα θύματα. Έτσι όταν επιλέγεται ο χαρακτηρισμός «αθώο θύμα» για τα θύματα, η σταθερή μεταβλητή παίρνει όλο και περισσότερο τα χαρακτηριστικά της τρομοκρατικής ενέργειας. Αντίθετα όταν δεν υπάρχει το «αθώο» στην εξίσωση, η σταθερή μεταβλητή υποχωρεί, καθώς υπάρχει «παράθυρο» αιτιολόγησης πολιτικών κινήτρων. Επίσης, ακόμη μία ποιοτική εικόνα μεταβλητών θα μπορούσε να είναι μεταξύ των θυμάτων που λογίζονται ως αθώα και σε όσα δεν έχουν λάβει αυτό τον αξιολογικό χαρακτηρισμό. Αν ανεξάρτητες μεταβλητές είναι τα αθώα θύματα στη μία μεριά και τα θύματα στην άλλη, σταθερή μεταβλητή είναι η αθωότητα. Όταν λοιπόν αξιολογούνται κάποια θύματα ως αθώα, αυτόματα η γραμμή αθωότητας των άλλων θυμάτων φθίνει, με συνέπεια να λογίζονται ως θύτες, καθώς δεν είναι το ίδιο ηθικά ανώτερα με τα «αθώα». Βασιζόμαστε εδώ στην πρόταση της Moeller, η οποία έχει υπογραμμίσει ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αντλούν και ενισχύουν το δίπολο αθώο θύμα/κακός δράστης όσον αφορά την θυματοποίηση, κατατάσσοντας όλες τις καταστάσεις σε μία μανιχαϊστική διχοτομία μεταξύ καλού και κακού²⁸⁸, το χαρακτηριστικό της αθωότητας συμβάλλει στο να διαιρεθεί το επεισόδιο της θυματοποίησης σε δύο αντίθετες και διακριτές πλευρές και επιβεβαιώνει ηθικά την πλευρά του θύματος ως την καλή και δίκαιη. Ως εκ τούτου όταν το θύμα δεν χαρακτηρίζεται ως αθώο, δεν χαρακτηρίζεται ως «καλό» στην ερμηνευτική αυτή διχοτομία. Όλα αυτά, όπως θα διαφανεί στα επόμενα κεφάλαια, είναι ο προάγγελος της ερμηνείας της δολοφονίας του Αξαρλιάν, ο οποίος στη μνήμη της δράσης της 17N έχει αποτυπωθεί ως το «αθώο θύμα» της εικοσιπενταετούς δράσης της.

²⁸⁸ S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*, ό.π., σ. 314.

4.1.9. Η δολοφονία Καλτεζά και τα αντίποινα

Το έτος 1985 εκτός από το έτος των πιο «εκρηκτικών» βουλευτικών εκλογών της Μεταπολίτευσης, αποδείχθηκε και ως η χρονική περίοδος του τερματισμού του κλίματος συναίνεσης, που ακολούθησε τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ μεταξύ της Αστυνομίας και του αντιεξουσιαστικού χώρου²⁸⁹. Το σημείο ρήξης ήταν η δολοφονία του μαθητή Μιχάλη Καλτεζά από τον αστυνομικό Αθανάσιο Μελίστα κατά τη διάρκεια επεισοδίων που έλαβαν χώρα μετά την πορεία για την επέτειο του στις 17 Νοεμβρίου.

Η επέτειος της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, έκλεινε όπως πάντα με την καθιερωμένη πορεία προς την Αμερικανική Πρεσβεία, κατά την οποία κατά γενική ομολογία δεν έγιναν σοβαρά επεισόδια. Στον Τύπο της εποχής αναφέρεται άλλωστε, ότι ήταν η πιο ήρεμη και ειρηνική πορεία από την έναρξη της Μεταπολίτευσης²⁹⁰. Το τέλος της πορείας όμως ακολούθησαν επεισόδια στην ευρύτερη περιοχή των Εξαρχείων και στα στενά πίσω από το Πολυτεχνείο μεταξύ των δυνάμεων της Αστυνομίας και αριστερών και αναρχικών ομάδων. Μαρτυρίες της εποχής ανέφεραν ότι κάποιοι από τους αστυνομικούς που βρίσκονταν στην κλούβα των MAT που στάθμευσε για προληπτικούς λόγους στην οδό Στουρνάρη, έξω από το Πολυτεχνείο, κατευθύνθηκαν προς την πλατεία Εξαρχείων, με σκοπό να βρουν κάποιο ταχυφαγείο για να αγοράσουν φαγητό²⁹¹. Η κίνησή τους αυτή ερμηνεύτηκε ως εχθρική από ένα μέρος του κόσμου που ήταν στην περιοχή, και κατέληξε σε λεκτικές επιθέσεις προς τους αστυνομικούς και μετέπειτα σε εκατέρωθεν αντεγκλήσεις. Λίγα λεπτά αργότερα, μια ομάδα, στην πλειοψηφία της, αναρχικών κατευθύνθηκε προς την κλούβα των MAT. Ενώ η ομάδα των αναρχικών ετοιμάζεται να ρίξει βόμβες μολότοφ προς την κλούβα, οι αστυνομικοί παρουσίαζαν χαλαρή εικόνα, καθώς πίστευαν ότι η ειρηνική πορεία, ήταν προάγγελος μιας ήρεμης βάρδιας. Η προσδοκία αυτή, διακόπηκε με την βόμβα μολότοφ που έπεσε στην κλούβα. Αν και οι μαρτυρίες είναι συγκεχυμένες, η επικρατέστερη εκδοχή αναφέρει ότι οι αστυνομικοί των MAT αμύνθηκαν με δακρυγόνα, ενώ οι νεαροί

²⁸⁹ Λ. Αρβανίτης, «Δολοφονία Καλτεζά», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 122-123.

²⁹⁰ Στο ίδιο.

²⁹¹ Χ. Βασιλόπουλος και Δ. Πετρόπουλος, *Ιστορίες από τη μηχανή του χρόνου*, Εκδόσεις Πατάκη, τέταρτη έκδοση, Αθήνα 2009, σ. 458.

συνέχιζαν την επίθεση με μολότοφ. Μία από τις βόμβες μολότοφ προκάλεσαν φωτιά στο μπροστινό μέρος της κλούβας και ακολούθησε πανικός. Κάποιοι από τους αστυνομικούς πρόλαβαν να βγουν έξω από την κλούβα ενώ άλλοι κατέφυγαν στο πίσω μέρος του οχήματος για να προφυλαχθούν. Οι αστυνομικοί σε κατάσταση πανικού, πυροβόλησαν στον αέρα με σκοπό να εκφοβίσουν τους επιτιθέμενους, οι οποίοι άρχισαν να οπισθοχωρούν προς την πλατεία των Εξαρχείων. Ο αστυνομικός Μελίστας, που βρισκόταν στη φλεγόμενη κλούβα, όταν οι συνάδελφοί του πυροβόλησαν στον αέρα, πυροβόλησε προς το μέρος των επιτιθέμενων και όσων πιθανώς τους ακολουθούσαν. Μία από τις σφαίρες του όπλου, βρήκε τον 15χρονο μαθητή Μιχάλη Καλτεζά, στο πίσω μέρος του κρανίου του (συγκεκριμένα στη βάση του) και του προκάλεσε τον ακαριαίο θάνατο.

Η είδηση της δολοφονίας έγινε αμέσως γνωστή και ομάδες νεαρών ξεκίνησαν γενικευμένες συγκρούσεις με την αστυνομία στο κέντρο της Αθήνας. Ταυτόχρονα καταλήφθηκαν δύο πανεπιστημιακά ιδρύματα, εκ των οποίων το ένα το παλαιό Χημείο που βρίσκονταν κλεισμένοι οι πιο «συγκρουσιακοί» του αναρχικού χώρου, και το Πολυτεχνείο, στην κατάληψη του οποίου συμμετείχαν και οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς²⁹². Στον Τύπο της εποχής αποτυπώνεται το σοκ που προκλήθηκε στην ελληνική κοινωνία από τη δολοφονία του μαθητή. Οι τίτλοι των εφημερίδων είναι ενδεικτικοί: *Ελευθεροτυπία* «ΝΕΚΡΟΣ από σφαίρα αστυνομικού/15χρονος το θύμα», *Τα Νέα* «ΤΡΑΓΩΔΙΑ/Αστυφύλακας εκτελεί 15χρονο στα Εξάρχεια», *Ελεύθερος Τύπος* «ΦΟΝΟΣ/Η αστυνομία του ΠΑΣΟΚ σκότωσε 15χρονο παιδί!».

Γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η αθωότητα του νεκρού μαθητή δεν συγκέντρωσε αμφιβολίες σε μεγάλη κλίμακα. Η είδηση της δολοφονίας ενός ατόμου που διένυε το 15^ο έτος της ζωής του, άγγιζε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας. Η μέση αστική οικογένεια, οι μαθητές και εν γένει η νεολαία, ταυτίστηκαν με το θύμα, καθώς δεν ήταν κάποιος «συνήθης» ύποπτος, ένοπλος ή επιτιθέμενος, αλλά ένα οικείο πρόσωπο για την πλειοψηφία της κοινωνίας. Όπως αναφέρεται και σε άρθρο γνώμης στην εφημερίδα *Εθνος* «θα συμμεριστούμε τον πόνο και το πένθος των δικών του, διότι ο άτυχος

²⁹² Λ. Αρβανίτης, «Δολοφονία Καλτεζά», ό.π., σ. 122.

Μιχαλάκης θα μπορούσε να ήταν παιδί του καθενός μας»²⁹³. Τα μόνα σπαράγματα πληροφοριών που έκαναν λόγο για μερική υπευθυνότητα του θύματος προήλθαν από την πλευρά της αστυνομίας, η οποία ισχυρίστηκε αρχικά, ότι ο Καλτεζάς έριξε βόμβα μολότοφ σε σταθμευμένο περιπολικό, το οποίο πήρε φωτιά²⁹⁴. Οι μαρτυρίες όμως των παρευρισκόμενων κατοχύρωσαν γρήγορα την απόλυτη αθωότητα του θύματος και εδραιώθηκαν ως η μόνη αληθής εκδοχή. Βέβαια, οι λίγες αναφορές που προέκυψαν από τις πηγές της αστυνομίας σχετικά με την εμπλοκή του θύματος με τον αναρχικό χώρο και τις ομάδες που επιτέθηκαν στην κλούβα των ΜΑΤ, δεν θα ήταν ικανές να ενοχοποιήσουν τον Καλτεζά, καθώς το νεαρό της ηλικίας του ήταν από μόνο του η απόδειξη της αθωότητάς του, και της κατ'έπекταση αναγνώρισης της θυματικής του ταυτότητας.

Η αθωότητα του θύματος, και ο σκανδαλισμός της ελληνικής κοινωνίας για την δολοφονία, κυριάρχησε στην επικαιρότητα για πολλές ημέρες. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αφουγκραζόμενη την ένταση στην κοινή γνώμη, προέβη σε διορθωτικές κινήσεις στις τάξεις της ηγεσίας της αστυνομίας²⁹⁵. Γεγονός που δείχνει, ότι ο σκανδαλισμός της κοινής γνώμης, ήταν δυνατόν να προκαλέσει αλλαγές μικρής ή ευρείας κλίμακας. Ακόμη κι αν σκεφτούμε ότι οι αλλαγές αυτές πιθανόν να μην είχαν ουσιαστικό χαρακτήρα, έχει σημασία ότι οι αντιδράσεις που ακολούθησαν τη δολοφονία ήταν τέτοιας έντασης που η κυβέρνηση δεν μπορούσε να τις αγνοήσει. Ως εκ τούτου, είναι αρκετά εμφανές ότι η ελληνική κοινωνία αναγνώριζε ως ύψιστο κίνδυνο την ασφάλεια των παιδιών της και η μέριμνα για ένα προφυλαγμένο εφηβικό σύμπαν ήταν η αδιαπραγμάτευτη.

Η είδηση της δολοφονίας του Καλτεζά θεωρήθηκε από τον Τύπο ως αποτρόπαιη, απαράδεκτη και σύσσωμες οι εφημερίδες με μεγάλα ρεπορτάζ στάθηκαν στην αθωότητα του εφήβου. Δεν έλειψαν όμως οι κομματικές διαμάχες γύρω από τις πτυχές του συμβάντος. Τον τόνο της πολιτικής αντιπαράθεσης αυτή τη φορά, τον δίνει ο κεντροδεξιός Τύπος, ο οποίος βρίσκει αφορμή να αναδείξει την ανικανότητα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να εγγυηθεί την ασφάλεια των πολιτών. Πέραν τούτου, πιο

²⁹³ *Έθνος*, 19/11/1985, τίτλος «Η πλειοψηφία και η μειοψηφία», σ. 6.

²⁹⁴ *Έθνος*, 18/11/1985, τίτλος «15χρονος νεκρός από σφαίρα», σ. 22.

²⁹⁵ *Τα Νέα*, 19/11/1985, τίτλος «Σε διαθεσιμότητα τέθηκε η ηγεσία της αστυνομίας», σ. 3.

σημαντική είναι η προσπάθεια οικειοποίησης του θύματος, μέσω της ανάδειξης της οδύνης της οικογένειάς του, η οποία ανήκε στην – όλο και αναπτυσσόμενη εκείνη την εποχή – μεσαία τάξη. Η προσπάθεια αυτή, που είναι εμφανής με μία απλή φυλλομέτρηση του κεντροδεξιού Τύπου, ήταν παράλληλα και μία προσπάθεια επανοικειοποίησης του θύματος, καθώς τα πρώτα 24ωρα της δολοφονίας, ο αναρχικός χώρος αναγνώριζε το θύμα ως *δικό του νεκρό*, εφόσον ο χρόνος, ο τόπος και η αιτία της δολοφονίας του, ήταν συνυφασμένα από μια ιδιαίτερη «αγωνιστική» ταυτότητα που συμπύκνωνε βασικά χαρακτηριστικά της νεολαιίστικης αμφισβήτησης κατά τη Μεταπολίτευση. Εν ολίγοις, ο Καλτεζάς δολοφονήθηκε από έναν αστυνομικό, μετά την πορεία του Πολυτεχνείου, στην περιοχή των Εξαρχείων. Ο χώρος και ο χρόνος της δολοφονίας, αποτελούν το ερμηνευτικό πλαίσιο για το γεγονός πως ο αναρχικός χώρος και η εξωκοινοβουλευτική Αριστερά ταυτίστηκαν με το θύμα. Η ταύτιση δεν προκύπτει μόνο λόγω της εφηβικής αθωότητάς του, αλλά και λόγω των πολιτικών συνδηλώσεων που απέρρεαν από τη δολοφονία²⁹⁶.

Στον αντίποδα, ο κεντροδεξιός Τύπος τις επόμενες ημέρες, έδειξε ιδιαίτερο ζήλο στην επανανοηματοδότηση της ταυτότητας του θύματος. Στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, φιλοξενείται δύο μέρες μετά τη δολοφονία, η συνέντευξη των γονιών του Καλτεζά και η φράση που συμπυκνώνει το ρεπορτάζ είναι η: «προσβολή στη μνήμη του παιδιού τους». Το ρεπορτάζ θέτει τις βάσεις της νέας νοηματοδότησης ως εξής «“Ετών 15”. Παιδί μιας φιλελεύθερης συντηρητικής οικογένειας ο Μιχάλης, μιας οικογένειας δεξιός θα λέγαμε, ο οποίος δεν ήταν καν πολιτικοποιημένος. Και δεν είχε ξεφύγει από το πνεύμα της οικογένειάς του. Ούτε καν στις μαθητικές κοινότητες του σχολείου του δε συμμετείχε. Ο αθλητισμός και η γυμναστική κέρδιζαν τα ενδιαφέροντά του. Στην τελευταία του έκθεση έγραφε μ’ όλη την ευαισθησία που τον διέκρινε για το όνειρό του να γίνει ένας καλός γυμναστής»²⁹⁷. Όπως είναι εμφανές, τα πολιτικά (και κοινωνικά) χαρακτηριστικά της οικογένειας, όριζαν και την ταυτότητα του θύματος. Το ρήμα «ξεφύγει» που χρησιμοποίησε ο αρθρογράφος για να τονίσει ότι το θύμα δεν είχε διαφοροποιηθεί πολιτικά από την οικογένειά του, είναι ενδεικτικό δύο

²⁹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το συνθηματολογικό περιεχόμενο στην αφίσα της Αντιεξουσιαστικής Επιτροπής Αλληλεγγύης και Πληροφόρησης με το σύνθημα «Αδέρφια επαγρυπνείτε! Το κράτος δολοφονεί. Η σιωπή είναι συννενοχή».

²⁹⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 19/11/1985, τίτλος «Αύριο θα σκοτώσουν και το δικό σου παιδί», σ. 11.

συγκεκριμένων λειτουργιών. Αρχικά, μάς δείχνει ότι τη δεδομένη στιγμή η ελληνική οικογένεια συμμετέχει ενεργά, αν όχι ελέγχει²⁹⁸, την ζωή των παιδιών και την υπό εξέλιξη παιδική ταυτότητα, και έτσι μια τυχόν διαφοροποίηση του νέου εφήβου από τις πολιτικές/κομματικές επιλογές της οικογένειας ήταν παράλληλα και μία έμμεση αμφισβήτηση της γονεϊκής εξουσίας. Και επίσης, η μη συμμετοχή του σε πολιτικές ομάδες/κοινότητες, ήταν δείκτης μιας καθαρής και αναμφισβήτητης αθωότητας.

Στη συνέχεια του ρεπορτάζ, η αθωότητα του θύματος περιγράφεται από τον πατέρα του, Κώστα Καλτεζά, ο οποίος φαίνεται ότι με τη συνέντευξή του στην εφημερίδα θέλησε να δείξει σε απόλυτο βαθμό ότι δεν υπάρχει καμία δικαιολογία για τη δολοφονία του γιου του: «Πώς μπορεί το παιδί, όπως είπαν, να πέταξε βόμβα μολότοφ εναντίον των αστυνομικών; Αν γινόταν κάτι τέτοιο η σφαίρα που τον κτύπησε θα τον είχε βρει στο πρόσωπο. Το ότι κτυπήθηκε πίσω στο κεφάλι σημαίνει ότι ο Μιχάλης ή απομακρυνόταν ή κάπου στεκόταν. Ποιο είναι το κράτος που οπλίζει τα χέρια αυτών που εμείς πληρώνουμε; Πώς κτυπούν χωρίς να έχουν κρίση; Εμείς, ο λαός, αγοράζουμε τις σφαίρες αυτών που πυροβολούν τα παιδιά μας. Σήμερα σκότωσαν το δικό μου παιδί, αύριο το δικό σου [...] Το παιδί δεν ήξερε τι είναι το Πολυτεχνείο. Πρώτη φορά πήγε φέτος με το σχολείο του, την Παρασκευή. Την Κυριακή το μεσημέρι έπαιζε ποδόσφαιρο με φίλους στη γειτονιά. Φαίνεται πως...αποφάσισαν όλα τα παιδιά μαζί να πάνε στην πορεία. Και ξαφνικά τον ονοματίζουν αναρχικό. Ένα δεκαπεντάχρονο παιδί. Δε σέβονται ούτε το θάνατό του; Ποια είναι αυτή η πολιτική ηγεσία που στην αρχή διατυμπανίζει ότι το παιδί μας ήταν αναρχικό και μετά καταλαβαίνει τι είπε και το αλλάζει;»²⁹⁹. Πέρα από την κριτική προς την κυβέρνηση και τη λειτουργία της αστυνομίας, ο λόγος του Κώστα Καλτεζά, αναδεικνύει την τραγικότητα του πως μια καθημερινή και καθιερωμένη εφηβική συνήθεια, αυτή του παιχνιδιού και της βόλτας, μετατράπηκε σε κάτι αποτρόπαιο και οδυνηρό. Η αποπολιτικοποίηση της παρουσίας του θύματος στον χώρο των επεισοδίων, ήταν ακόμη μία ένδειξη της αθωότητάς του. Η ξέγνοιαστη βόλτα που μέσω της εφηβικής παρέας, οδήγησε στην πορεία του

²⁹⁸ Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαία τάξης: κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2021, σ. 172.

²⁹⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 19/11/1985, τίτλος «Αύριο θα σκοτώσουν και το δικό σου παιδί», σ. 11.

Πολυτεχνείου, και η περιέργεια των εφήβων για τις μετέπειτα συγκρούσεις, δεν θα μπορούσαν να εκλογικευτούν ως πιθανές αιτίες της δολοφονίας του 15χρονου μαθητή.

Επίσης, από τη μετέπειτα δημοσιογραφική έρευνα, προκύπτει ότι οι γονείς του Καλτεζά την ημέρα αυτή, έψαχναν τον γιό τους πέριξ της περιοχής που διέμεναν, καθώς δεν είχε επιστρέψει στην οικία του, τη συνηθισμένη ώρα που τον περίμεναν να γυρίσει από τη βόλτα του, και επιπλέον δεν γνώριζαν ότι θα πήγαινε στην πορεία του Πολυτεχνείου. Αυτή η μικρή διαφυγή από τον έλεγχο των γονιών και η ανησυχία που προκλήθηκε στην οικογένεια μέχρι να πληροφορηθούν το συμβάν, ήταν επίσης ένας κοινός συναισθηματικός τόπος για την ελληνική οικογένεια και κοινωνία.

Το ρεπορτάζ που είδαμε πριν έκλεινε με μία σαφή πολιτική θέση του αρθρογράφου, η οποία βέβαια απεικόνιζε το γεγονός ότι ο κεντροδεξιός πόλος της ελληνικής κοινωνίας, είχε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 προσδιορίσει συμβολικά τον αναρχικό χώρο ως ένα άτυπο εσωτερικό εχθρό, ο οποίος εκμεταλλευόταν πολιτικά την ενστικτώδη νεανική αμφισβήτηση: «Το στίγμα που άφησαν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης στην οικογένεια Καλτεζά συμπλήρωσε τον πόνο τους για τον άδικο θάνατο του μοναχογιού τους. Τώρα αναρωτιούνται γονείς και συγγενείς αν μετά από χρόνια ο χαρακτηρισμός δε σημαδέψει την τύχη της 10χρονης αδερφής του»³⁰⁰. Αν και η διατύπωση είναι εμφανώς οξεία και ενέχει πολιτική χροιά, αποτυπώνει την ανάγκη της οικογένειας του θύματος να αποκαταστήσει την αλήθεια για την πολιτική ταυτότητα του νεκρού, και να αποτρέψει την οικειοποίησή του από τον πολιτικό χώρο που έσπευσε να τον υιοθετήσει συμβολικά. Η συγκεκριμένη ανάγκη της οικογένειας δεν πηγάζει βέβαια αυστηρά και μόνο από μία πολιτική αντιπάθεια του πολιτικού χώρου που προσπάθησε να οικειοποιηθεί το θύμα, αλλά μία πιο ανθρωπολογική ανάλυση, θα πρότεινε εδώ την υπόθεση, ότι οι στενοί συγγενείς του νεκρού προσπαθούν να κρατήσουν το πένθος και την οδύνη της απώλειας στον ιδιωτικό τους χώρο. Προσπαθούν να υπενθυμίσουν ότι το πένθος αφορά πρώτα απ' όλα τους ίδιους και την ιδιωτική τους σφαίρα, και έπειτα τον δημόσιο χώρο. Η εξακτίνωση του θύματος, από τις πρώτες ώρες της δολοφονίας, προκάλεσε πιθανόν και την ενστικτώδη αντίδραση της οικογένειας ώστε να κρατήσουν τον νεκρό εντός των οικογενειακών

³⁰⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, στο ίδιο φύλλο.

τειχών. Προς επίρρωση αυτού, αρκεί να αναφέρουμε δύο περιστατικά από την κηδεία του Καλτεζά, που έλαβε χώρα στις 19 Νοεμβρίου στο νεκροταφείο του Ζωγράφου. Οι ταραχές που ξέσπασαν αμέσως μετά τη δολοφονία³⁰¹, ανάγκασαν την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ να διακόψει τα δρομολόγια των λεωφορείων Αθήνα-Ζωγράφου, φοβούμενη τη μετατροπή της κηδείας σε αντικατασταλτική διαδήλωση³⁰². Παρ' όλα αυτά, στην κηδεία παρευρέθηκαν ομάδες του αναρχικού χώρου, των οποίων η συνθηματολογία κάλυψε για κάποια ώρα το πένθος των συγγενών. Σύμφωνα με τα ρεπορτάζ των ημερών, οι συγγενείς αγανακτισμένοι προσπάθησαν να απομονώσουν αυτές τις ομάδες, και την εξήγηση την έδωσε ξανά ο πατέρας του Καλτεζά: «Εμείς δεν έχουμε καμία σχέση μ' αυτούς που ήρθαν. Δεν ξέρω πώς ήρθαν. Το παιδί μου δεν ήταν αναρχικός. Έχουμε τον πόνο μας και αυτοί συνέχισαν τα δικά τους. Ο κόσμος που παραβρέθηκε δεν τους έδωσε σημασία και αυτό ήταν το καλύτερο. Το λέω εδώ και δύο ημέρες. Ο Μιχάλης είναι άδικο να χαρακτηριστεί ως αναρχικός. Φαίνεται πως αυτοί που ήρθαν εδώ δεν το κατάλαβαν»³⁰³. Το δεύτερο περιστατικό αφορά την Νότα Τσουτσουβή. Η αδερφή του Χρήστου Τσουτσουβή, του νεκρού τρομοκράτη, παρευρέθηκε στην κηδεία και προσπάθησε να μπει στο αυτοκίνητο της οικογένειας Καλτεζά, όταν ένας από τους συγγενείς την σταμάτησε ευγενικά τονίζοντας της ότι η οικογένεια δεν ήθελε τυχόν αρνητικά σχόλια που θα προέκυπταν από αυτή τη συνύπαρξη³⁰⁴, καθώς ήθελαν να κρατήσουν τον από-πολιτικοποιημένο χαρακτήρα της κηδείας.

Φαίνεται λοιπόν ότι η οικογένεια του θύματος προσπάθησε επίμονα να απονεκρώσει τους πολιτικούς συμβολισμούς που άλλοι πολιτικοί χώροι επένδυναν στην δολοφονία του θύματος, κάτι όμως που δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί. Από τη στιγμή που ο Καλτεζάς αναγνωρίστηκε ως θύμα, ανήκε πλέον στο δημόσιο χώρο και δεν μπορούσε να περιορισθεί στον ιδιωτικό της οικογένειας. Τα επόμενα χρόνια εξάλλου, έμελλε να αποτελέσει σύμβολο της εξεγερμένης νεολαίας, να εμπνεύσει καλλιτέχνες, και ακόμη να γίνει αφίσα σε εφηβικά δωμάτια. Η ισχύς του θύματος ως σύμβολο για τις επόμενες γενιές στεγανοποιήθηκε άλλωστε και στον δημόσιο χώρο, της πόλης. Η μνήμη της

³⁰¹ *Έθνος*, 19/11/1985, τίτλος «Άγριες μάχες όλη τη νύχτα», σ. 12-13.

³⁰² Λ. Αρβανίτης, «Δολοφονία Καλτεζά», ό.π., σ. 122.

³⁰³ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/11/1985, τίτλος «Θρήνος στην κηδεία του 15χρονου- μοναδική παραφονία οι αναρχικοί», σ. 23.

³⁰⁴ Χ. Βασιλόπουλος και Δ. Πετρόπουλος, *Ιστορίες από τη μηχανή του χρόνου*, ό.π., σ. 468.

δολοφονίας του συγκρατήθηκε με την αναμνηστική μαρμαρίνη πλάκα που τοποθετήθηκε από ανθρώπους του αναρχικού χώρου επί της οδού Στουρνάρη, είκοσι χρόνια αργότερα, το 2005. Η μνήμη του χαράχτηκε έτσι στο σώμα της πόλης, με την εξής διατύπωση ως αιτιολογία: «Στο Μιχάλη Καλτεζά που δολοφονήθηκε από το κράτος στις 17-11-1985». Κανείς βέβαια δεν αμφισβήτησε ανοιχτά το περιεχόμενο της πλάκας, ούτε τη βανδάλισε. Η αποδοχή της θυματικής ταυτότητας του Καλτεζά ήταν παραπάνω από πλειοψηφική.

Συμπερασματικά, η δολοφονία του Καλτεζά συγκλόνισε την ελληνική κοινωνία και οι τριήμερες καταστροφές στο κέντρο της πόλης, ήταν αποτέλεσμα της εκφραζόμενης αγανάκτησης που απέρρεε από τον άδικο θάνατο του νεαρού θύματος. Είναι εμφανές ότι η ελληνική κοινωνία σκανδαλίστηκε με τη συγκεκριμένη δολοφονία, εφόσον το συμβάν δεν χάθηκε από τη δημοσιότητα στις πρώτες ημέρες της παρουσίας του στις ειδήσεις, αλλά «συγκρατήθηκε» για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αν θυμηθούμε εδώ τον Luc Boltanski³⁰⁵, ο οποίος όπως έχουμε ήδη πει στο θεωρητικό μέρος, ορίζει τον σκανδαλισμό γύρω από μια κοινωνική υπόθεση ως το σημείο όπου ένα συμβάν απλώνεται στο δημόσιο χώρο και παραμένει όμως εκεί, χωρίς να επιστρέφει στην περικλειστή δημόσια σφαίρα, η δολοφονία του Καλτεζά έλαβε ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά. Σε αυτό συνηγορεί, και η έκταση της δημοσιότητας που έλαβε η δίκη του αστυνομικού Μελίστα που ξεκίνησε τρία χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1988 και συνεχίστηκε στο Εφετείο μέχρι το 1990. Ο Τύπος της εποχής παρακολουθούσε με αγωνία τη διεξαγόμενη δίκη και η τελική απόφαση που απελευθέρωνε ουσιαστικά τον αστυνομικό με την ποινή της διетуός αναστολής, ερμηνεύθηκε από ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης ως «καταδίκη εις θάνατον» για το θύμα³⁰⁶.

Το θύμα, λόγω της ηλικίας του είχε όλα τα χαρακτηριστικά της «καθαρότητας». Ο όρος «καθαρότητα», μπορεί και εγκολπώνει πολλές έννοιες μαζί, όπως το «αμόλυντο», την απαλλαγή από οτιδήποτε ανήθικο και ακόμη την ελευθερία από ενοχή. Η αγνότητα της παιδικής ηλικίας, είναι συνώνυμη με το «ιδανικό» θύμα. Τα παιδιά *lato sensu*

³⁰⁵ Luc Boltanski, Elisabeth Claverie, «Du monde social en tant que scène d'un procès» στο *Affaires, scandales et grandes causes: De Socrate à Pinochet*, ό.π., σ. 395-452.

³⁰⁶ *Πρώτη*, 24/09/1988, τίτλος «Εις θάνατον ο Καλτεζάς», πρωτοσέλιδο.

δραματοποιούν τη δικαιοσύνη ενός σκοπού με το να έχουν την αδιαμφισβήτητη αθωότητα με το μέρος τους. Εμφανίζονται στις περισσότερες περιπτώσεις ως «άγγελοι» και ως εκ τούτου απαλλαγμένα από την «κακία» των ενηλίκων. Με αυτό τον τρόπο μπορεί κάποιος να ταυτιστεί με μεγαλύτερη ευκολία με το θύμα γιατί η θέση του δράστη είναι κοινωνικά κατακριτέα, εφόσον, τι είδους άνθρωπος είναι ικανός να βλάψει αυτούς που είναι τόσο, και εμφανώς, αβοήθητοι όπως τα παιδιά³⁰⁷; Μέσω της ανάδειξης της καθαρότητας, προκύπτει και ακόμη ένα σημαντικό σημείο. Η προσκόλληση της αθωότητας στο θύμα, ιδίως όταν γίνεται κατανοητή ως "ελευθερία από αδίκημα", χρησιμοποιείται συχνά για να διασύρει τον δράστη. Η αθωότητα που συνοδεύει το θύμα εξυπηρετεί δύο σκοπούς: σηματοδοτεί στον έξω κόσμο ότι το θύμα δεν έχει κάνει τίποτα κακό και είναι ένα καλό και ενάρετο άτομο, και ταυτόχρονα ότι ο δράστης όχι μόνο έχει κάνει κάτι αλλά είναι και ηθικά κακός χαρακτήρας. Στην πραγματικότητα, η αθωότητα του θύματος δαιμονοποιεί τον δράστη³⁰⁸. Το χαρακτηριστικό της αθωότητας συμβάλλει στο να διαιρέσει το επεισόδιο της θυματοποίησης σε δύο αντίθετες και διακριτές πλευρές και επιβεβαιώνει ηθικά την πλευρά του θύματος ως την καλή και δίκαιη. Επίσης, η ταύτιση με το θύμα συμβαίνει και μέσω του εν δυνάμει κινδύνου που ελλοχεύει αφού ο δράστης της δολοφονίας ήταν αστυνομικός. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, η κρατική καταστολή που προκάλεσε τη δολοφονία, έχασε ένα μέρος της κοινωνικής εμπιστοσύνης, και έτσι άνοιξε η πόρτα της αμφισβήτησης ως προς την ικανότητα της αστυνομίας να διαχειριστεί έκρυθμες καταστάσεις. Ο εν δυνάμει κίνδυνος από λάθους χειρισμούς της αστυνομίας, συνεπαγωγικά, αποτελούσε κοινός τόπος εφόσον θα μπορούσε να αγγίξει κάθε ατομική βιογραφία.

Επιπλέον, η έκταση των επεισοδίων που ακολούθησαν και οι διαδηλώσεις μαθητών, φοιτητών και νεολαίας συνολικά, μάς δείχνει ότι οι πολιτικοί χώροι που συνήθιζαν να προβαίνουν σε κινητοποιήσεις κινηματικού χαρακτήρα και εν γένει οργανωτικής ικανότητας διεξαγωγής διαδηλώσεων προκειμένου να εκφράσουν πολιτικά αιτήματα ή την διαμαρτυρία τους, στην περίπτωση του Καλτεζά το έπραξαν όχι μόνο εξαιτίας του

³⁰⁷ S. Moeller, «A Hierarchy of Innocence: The Media's Use of Children in Telling of International News» στο *Press/Politics*, 7(1): 36–56, 2002.

³⁰⁸ S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*, Routledge, ό.π., σ. 314.

άδικου της δολοφονίας αλλά και επειδή η δολοφονία του, σε ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο βρισκόταν εντός του εύρους των πολιτικών αξιών και διεκδικήσεών τους. Στην Ελλάδα, εξάλλου, των πρώτων ετών της Μεταπολίτευσης, η δολοφονία από αστυνομικό ήταν διακύβευμα το οποίο αφορούσε και τις τρεις διαστάσεις του χρόνου, δηλαδή το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Δεν είχαν περάσει παρά μόνο δέκα χρόνια από την πτώση της Δικτατορίας, και η ενθύμηση του ρόλου της αστυνομίας στην καθεστωτική καταστολή επέστρεφε συχνά στο δημόσιο λόγο, για να υπενθυμίσει ότι η αστυνομική βία δεν θα είναι ανεκτή ούτε στο παρόν και ούτε στο μέλλον, πόσο μάλλον όταν η αστυνομική βία στοχοποιούσε την αναίμακτη, για πολλούς, κινητοποίηση της νεολαίας στα πλαίσια της νεανικής αμφισβήτησης.

Τον κοινωνικό σκανδαλισμό για τη δολοφονία του Καλτεζά, εκμεταλλεύτηκε η 17N, λίγες μέρες αργότερα. Για πρώτη φορά η τρομοκρατική οργάνωση υλοποίησε μια επίθεση ως «αντίποινα» σε ένα γεγονός. Στις 26 Νοεμβρίου 1985 η 17N πυροδότησε έκρηξη παγιδευμένου οχήματος δίπλα σε λεωφορείο των MAT στο ύψος του «Κάραβελ» στην Καισαριανή με αποτέλεσμα τον θάνατο του αστυφύλακα Νίκου Γεωργακόπουλου και τον τραυματισμό ακόμα 14 αστυνομικών που επέβαιναν στο όχημα. Η δολοφονική επίθεση κυριαρχεί για άλλη μια φορά στα πρωτοσέλιδα του Τύπου³⁰⁹, παράλληλα όμως με την κυρίαρχη είδηση της αεροπειρατείας στο

³⁰⁹ *Ελευθεροτυπία*, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο «BOMBA θερίζει 13 των MAT με καλωδιακό μηχανισμό / Ενέδρα στο “Κάραβελ” / Ένας νεκρός, άλλος χαροπαλεύει».
Τα Νέα, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο «Από βόμβα – παγίδα σε Ι.Χ. στο Κάραβελ ΝΕΚΡΟΣ ένας αστυφύλακας / Δώδεκα τραυματίες / Διαλύθηκε αστυνομικό λεωφορείο»
Έθνος, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο «ΤΙΝΑΞΑΝ ΣΤΟΝ ΑΕΡΑ εικοσιένα άντρες των MAT / Νεκρός ένας αστυνομικός»
Αυριανή, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο, «ΑΝΑΤΙΝΑΞΑΝ ΚΛΟΥΒΑ ΤΩΝ MAT / Νέα προβοκάτσια με στόχο την αποσταθεροποίηση / Σκοτώθηκε αστυφύλακας και άλλοι 11 τραυματίστηκαν βαριά - σύγχρονος ο μηχανισμός πυροδότησης της βόμβας με την οποία είχε παγιδευτεί Ι.Χ.».
Ελεύθερος Τύπος, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο «ΣΦΑΓΗ αστυνομικών / Αυτοκίνητο – βόμβα / Ένας νεκρός, 12 τραυματίες, ένας χαροπαλεύει»
Απογευματινή, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο, «Τίναξαν στον αέρα με βόμβα όχημα των MAT / ΣΚΟΤΩΣΑΝ 2 ΤΡΑΥΜΑΤΙΣΑΝ 24 ΑΣΤΥΝΟΜΙΚΟΥΣ / Οι αδίστακτοι σφαγείς έδρασαν βάση οργανωμένου σχεδίου».
Καθημερινή, 27/11/1985, πρωτοσέλιδο, «Παγιδευμένη βόμβα εξερράγει τραυματίζοντας 13 αστυφύλακες κοντά στο ξενοδοχείο “Κάραβελ” με ενσύρματο τηλεχειρισμό».

αεροσκάφος Boeing 737 της Egyptair από την ομάδα «Αιγύπτιοι Επαναστάτες», το οποίο απογειώθηκε από το αεροδρόμιο του Ελληνικού στις 23 Νοεμβρίου 1985.³¹⁰

Στην προκειμένη υπόθεση της επίθεσης εναντίον των ΜΑΤ πέρα από την ανάδειξη της αρτιότητας της επίθεσης³¹¹, αναδεικνύεται στον Τύπο η μέριμνα των τρομοκρατών ώστε να μη θέσουν σε κίνδυνο αθώους πολίτες. Ο επαγγελματισμός της 17N τονίζεται ακόμα περισσότερο από τον (κέντρο-)δεξιό Τύπο ώστε να στηλιτεύσει την κυβέρνηση «για το γεγονός ότι ο μόνος τομέας που “εκσυγχρονίστηκε” στην περίοδο της διακυβέρνησης της χώρας από το ΠΑΣΟΚ, ο τομέας που “εισήλθε” στην εποχή της προηγμένης τεχνολογίας είναι το... πολιτικό έγκλημα!».³¹² Ειδικότερα, ο κέντρο-

³¹⁰ Το αεροσκάφος της Egyptair απογειώθηκε από το αεροδρόμιο του Ελληνικού με προορισμό το Κάιρο με 89 επιβάτες και 6-μελές πλήρωμα. 10 λεπτά μετά την απογείωση τρεις Παλαιστίνιοι, μέλη της οργάνωσης του Abu Nidal που αυτοαποκαλούνταν ως “Αιγύπτιοι Επαναστάτες” και οπλισμένοι με όπλα και χειροβομβίδες κατέλαβαν το αεροσκάφος και το ανάγκασαν να αλλάξει πορεία με προορισμό τη Λιβύη. Το αεροσκάφος προσγειώνεται τελικά στη Μάλτα. Προκαλείται ο θάνατος 60 ατόμων. Για περισσότερα βλ.: Ceale, P., “Abu Nidal A gun for Hire: The secret life of the world’s most notorious Arab Terrorist”, ed. Random House, New York, 1992.

³¹¹ *Ελευθεροτυπία*, 30/11/1985, στήλη «στα γεγονότα», Βασίλης Φύλιας, «Οι ευθύνες και η ανάγκη αποκλιμάκωσης», «[...] Θρήλερ το οποίο ταυτόχρονα έθεσε πανελλήνια το ερώτημα για την ταυτότητα της περίφημης οργάνωσης - φάντασμα “17 του Νοέμβρη”. Πως συμβαίνει π.χ. τέτοιου είδους άριστα εκπαιδευμένα πρόσωπα με το προφίλ που δίνουν με την δράση τους και τις προκηρύξεις τους να μην κοιμήθηκαν καθόλου στην περίοδο της δικτατορίας όταν οι φυλακές ήταν γεμάτες από “ερασιτέχνες” βομβιστές; [...]» *Έθνος*, 28/11/1985, στήλη «Έθνος γνώμη», «Οι στόχοι της βίας και το καθήκον της Πολιτείας», σ.6, «[...] Στο στόχαστρο των δολοφόνων τρομοκρατών ήταν η αστυνομία, κανείς άλλος. Δεν τους ενδιέφερε ούτε επεδίωκαν στο στάδιο αυτό της δράσης τους να βλάψουν τη ζωή άλλων [...] Ο τρόπος με τον οποίο ενήργησαν φανερώνει όχι ερασιτέχνες ταραχοποιούς αλλά αδίστακτους επαγγελματίες, άρτια εκπαιδευμένους και ανήκοντες σε οργάνωση επιτελικά κατευθυνόμενη [...] Ο τρόπος με τον οποίο εκτελέστηκε η ενέργεια προϋποθέτει άριστα μελετημένου στη σύλληψη και εφαρμογή σχέδιο που στηρίχτηκε σε συστηματική παρατήρηση και παρακολούθηση των κινήσεων της αστυνομίας στη συγκεκριμένη περιοχή [...] Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε μία καλά οργανωμένη και στην εντέλεια εκτελεσμένη τρομοκρατική ενέργεια κατά της αστυνομίας [...] Αυτά είναι τα ενδεικτικά στοιχεία της νέας τρομοκρατικής ενέργειας. Σαφής και συγκεκριμένος ο στόχος της, ο οποίος φρονούμε ότι αποτελεί έναν σταθμό σημαντικό ίσως στη στρατηγική των τρομοκρατών ελληνοκίνητων ή ξενοκίνητων για την αποσταθεροποίηση. [...]»

Ελεύθερος Τύπος, 29/11/1985, «Και επαγγελματίες βομβιστές οι εκτελεστές της “17 Νοέμβρη”», σ. 6, «[...] Η ενέργεια είχε την σφραγίδα των επαγγελματιών. Δεν ήταν όμως ο παραδοσιακός τρόπος δράσης της “17 Νοέμβρη”. Η προκήρυξη που κυκλοφόρησε εξ υστέρων λύνει το πρόβλημα. Το καλλιεργημένο ύφος, το πολιτικό σκεπτικό και η ειρωνεία που η οργάνωση αυτή επιδεικνύει και σε προηγούμενο κείμενο της βεβαιώνουν τη γνησιότητα της προκήρυξης πριν την οποιαδήποτε γραφολογική της εξέταση. [...] Το κείμενο της προκήρυξης είναι γραμμένο από ανθρώπους πανεπιστημιακής μόρφωσης και οι τοποθετήσεις δείχνουν μαρξιστική λογική. Δεν μοιάζει το κείμενο τους με κείμενα άλλων τρομοκρατικών οργανώσεων που αρκούνται στον φανατισμό τους. Επιχειρούν να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους και αναλύουν με τον τρόπο τους τα πράγματα. Είναι γι’ αυτό διπλά επικίνδυνη η οργάνωση της “17 Νοέμβρη” [...]»

³¹² *Καθημερινή*, 28/11/1985, «Έγκλημα πολιτικής και πολιτικό έγκλημα»

Βλ. επίσης:

Απογευματινή, 28/11/1985, στήλη «Τσοζούν», «Τρομοκρατία: το μόνο ρεκόρ της “αλλαγής”», «[...] Δεν έχει κανείς την πρόθεση να κατηγορήσει την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ότι εφευρέθηκε η

αριστερός Τύπος (και κυρίως η *Ελευθεροτυπία*) επισημαίνει την «φροντίδα των μελών της οργάνωσης να μην πέσουν θύματα άσχετοι με τον επιλεγμένο στόχο τους πολίτες. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων λίγα λεπτά πριν από την έκρηξη ένας από τους τρεις δράστες φώναζε “φύγετε θα γίνει έκρηξη” προειδοποιώντας τους περαστικούς. Αυτό βέβαια μπορεί να ειπώθηκε μόνο και μόνο για να “ακουστεί”»,³¹³ αναλύοντας πως «την στιγμή της έκρηξης ένα από τα μέλη της ομάδας φωνάζει δυνατά: “Προσοχή θα εκραγεί βόμβα”, όχι γιατί περνούσε κάποιος αλλά περισσότερο για να δοθεί από τους μάρτυρες μέσω του Τύπου προς τον λαό (πολιτικό σαφέστατα) μήνυμα ότι η “17 Νοέμβρη” δεν χτυπά αθώους πολίτες παρά μόνο όσους τους καταπιέζουν και τους εκμεταλλεύονται [...]».³¹⁴ Ο κεντροαριστερός Τύπος αναπαράγει και δεύτερη προκήρυξη της 17N, που στέλνεται λίγες μέρες μετά και πάλι στην *Ελευθεροτυπία*, στην οποία η οργάνωση δίνει περισσότερες λεπτομέρειες για την μέριμνά της ώστε να μη κινδυνέψουν αθώοι. Ο κεντροαριστερός Τύπος γράφει πως η 17N «εξηγεί πως ακριβώς έγινε η επίθεση στο λεωφορείο, υποστηρίζοντας ότι σε καμία περίπτωση δεν υπήρχε πιθανότητα να χτυπηθεί κάποιος περαστικός»,³¹⁵ πως η 17N τονίζει πως «Δεν

τρομοκρατία επί των ημερών της. Υπήρξε όμως μια πρωτοφανής “πρόοδος”, ποσοτική και ποιοτική. Αυτό το προχθεσινό μάλιστα ξεπερνά κάθε όριο. Όχι για τους τρομοκράτες. Εκείνοι δεν έχουν δισταγμό για τίποτα. Το όριο που ξεπεράστηκε αφορά την αδυναμία των κυβερνητικών υπευθύνων να θωρακίσουν στοιχειωδώς την ζωή πολιτών ακόμη και των οργάνων της τάξεως».

³¹³ *Ελευθεροτυπία*, 29/11/1985, Γιώργος Καρέλιας, «Τα “Νέα” της 17N / Επισημάνσεις για την ενέργεια και την προκήρυξη», σ. 19, «Αυτά τα [νέα] στοιχεία είναι: 1. Η νέα μέθοδος [...] 2. Ο μαζικός στόχος [...] 3. Το μικρό χρονικό διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στο γεγονός που αποτέλεσε την αφορμή για το “χτύπημα” (φόνος του 15χρονου μαθητή) και στο ίδιο το “χτύπημα”. [...] Πάντως η ετοιμότητα της οργάνωσης είναι αναμφισβήτητη. 4. Η πρωτοτυπία στην επιλογή του στόχου, με την εξής έννοια: ενώ οι πάντες ανέμεναν κάποια εκδικητική ενέργεια κατά του αστυφύλακα που πυροβόλησε και σκότωσε τον μαθητή, στόχος γίνονται άντρες των MAT που θεωρούνται το σκληρότερο ίσως τμήμα του μηχανισμού της αστυνομίας. [...]»

Βλ. επίσης:

Ελευθεροτυπία, 27/11/1985, ρεπορτάζ Γ. Καρέλιας, Φ. Φιλιππάκης, Σ. Ρέκκας, Γ. Τζεδάκις, «“Φύγετε σκάει βόμβα!”/ 3 άτομα έφυγαν τρέχοντας / Οργανωμένη ενέδρα / Πυροδότησαν από 150 μέτρα Ι.Χ. - βόμβα και χτύπησαν αυτοκίνητο της αστυνομίας», «“Φύγετε θα γίνει έκρηξη” Ακούστηκε μια αντρική φωνή και δευτερόλεπτα αργότερα έγινε το μακελειό. Μια κλούβα της αστυνομίας που περνούσε τη στιγμή εκείνη τινάχτηκε στον αέρα και η αστυφύλακες των MAT που ήταν μέσα άρχισαν να πετάγονται έξω αιμόφυρτοι. [...]»

σ.σ. *Τα Νέα* κρατούν μια περισσότερο ψύχραιμη στάση τονίζοντας (πριν την ‘επίσημη’ ανάλυση ευθύνης από τη 17N) πως «[...] Η νέα τρομοκρατική ενέργεια οργανώθηκε κατά τα πρότυπα των ανταρτών της Βυρηντού και από σύμπτωση δεν προκάλεσε μεγάλο αριθμό νεκρών» (*Τα Νέα*, 27/11/1985, «Το αυτοκίνητο έγινε βίδες», σ. 24 -25).

³¹⁴ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 01/12/1985, Γιώργος Μαύρος, «Επισημάνσεις πάνω στο νέο χτύπημα της “17 Νοέμβρη”», σ. 9, «[...] Άποψη μας είναι ότι οι ενέργειες του 1985 σηματοδοτούν μία νέα περίοδο. Κυρίαρχο στοιχείο της: ο εντυπωσιασμός σαν επιπρόσθετο πολιτικό χαρακτηριστικό [...] Είναι όμως βέβαιο ότι [η 17N] επιδιώκει μια διεύρυνση του κοινωνικού της ακροατηρίου και ταυτόχρονα μία προσέγγιση του με εκλαϊκευμένα πολιτικά επιχειρήματα και μηνύματα. [...]»

³¹⁵ *Ελευθεροτυπία*, 05/12/1985, «17 Νοέμβρη: Έτσι χτυπήσαμε τα MAT», σ. 13.

θα χτυπούσαμε αν κινδύνευαν πολίτες»,³¹⁶ πως η 17N «με έναν κάποιο χαρακτήρα απολογίας επιμένει ότι έλαβε κάθε πρόνοια για να μην κτυπηθεί άλλος από τους άνδρες των MAT».³¹⁷ Σε ίδιο πνεύμα και ο αντιπολιτευόμενος *Ελεύθερος Τύπος* τονίζει πως «η άρτια πολιτική τους ανάλυση και η προσεχτική διορθωτική παρέμβαση στη μυθολογία που τους συνοδεύει, δείχνει την πανεπιστημιακή τους καλλιέργεια. [...] Αποκηρύσσουν άμεσα και έμμεσα την τυφλή βία, καθησυχάζουν δηλαδή τον κόσμο πως δεν κινδυνεύει από αυτούς ούτε από σύμπτωση».³¹⁸

Μάλιστα, ο Γιώργος Μαύρος γράφει στην *Ελευθεροτυπία* πως: «Με τις πρόσφατες προκηρύξεις της έχουν γίνει σαφή εκτός των άλλων τα ακόλουθα δύο στοιχεία: 1. Η οργάνωση αυτή μας προδιέθεσε και ως ένα βαθμό μας έπεισε ότι στο εξής θα επεμβαίνει άμεσα στην πολιτική συγκυρία με θέσεις πολιτικές και εκλαϊκευμένες. 2. Ότι θα αποφύγει με κάθε τρόπο να βλάψει απλούς πολίτες ακόμα και τους “άλλους μικρούς αστυφύλακες (που) δεν θα τους χτυπάμε παρά μόνο αν τραβήξουν πιστόλι”. Άρα θα αποφύγει με κάθε τρόπο να γίνει αντιπαθής στους τρίτους. Με αυτά τα δύο κρατούμενα μπορούμε να εικάσουμε ότι ο πολιτικός λόγος που θα αρθρώνει εφεξής η “17N” αν δεν πείσει πολλούς, σίγουρα θα προβληματίσει ορισμένους από μία σκοπιά κριτική αλλά πάντως όχι κάθετα αρνητική [...] Αλλά τα δύο δεδομένα που επισημάνσαμε παραπάνω σε συνδυασμό με τα οξυμένα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία (ακρίβεια, νέφος, κυκλοφοριακό, πλημμύρες κλπ) πείθουν ότι ο πολιτικός λόγος της οργάνωσης δεν ηχεί ολότελα απορριπτικός σε ορισμένους»³¹⁹

³¹⁶ *Τα Νέα*, 06/12/1985, «Ολόκληρο το κείμενο της νέας προκήρυξης της οργάνωσης / 17 Νοέμβρη: Δεν θα χτυπούσαμε αν κινδύνευαν πολίτες...», σ. 19.

³¹⁷ *Έθνος*, 06/12/1985, Γιώργος Γκιώνης, «Η “17 Νοέμβρη” απολογείται και πολιτικοποιείται / Τι λέει η νέα της προκήρυξη», σ. 14-15, «Το τελευταίο κείμενο της 17ης Νοέμβρη χαρακτηρίστηκε από πολλούς πολιτικούς παρατηρητές σαν ένα “πολύ καλογραμμένο – τουλάχιστον – ρεπορτάζ”. Στον χαρακτηρισμό δε αυτόν πρέπει να προστεθεί η παρατήρηση ότι η τελευταία προκήρυξη δεν χρησιμοποιεί αριστεριστική φρασεολογία ούτε επαναστατικές κορώνες [...] “Επιχειρήματα” όχι επαναστατικά αλλά στην εμφάνιση τους πολιτικά που οπωσδήποτε είναι πιο οικεία στον μέσο πολίτη – που απορρίπτει την τρομοκρατία όσες δικαιολογίες και αν προβάλλει για την δραστηριότητα της. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας η προκήρυξη της 17ης Νοέμβρη επιχειρεί ακόμη να αποτρέψει την ταύτιση του μέσου πολίτη – και ακόμη και του αστυνομικού της συνήθους υπηρεσίας – με τα θύματα ώστε να μειώσει – αν αυτό είναι δυνατό – το συναίσθημα του αποτροπιασμού και της άρνησης που οι πράξεις βίας προκαλούν στον λαό. Για αυτό και με έναν κάποιο χαρακτήρα απολογίας επιμένει ότι έλαβε κάθε πρόνοια για να μην κτυπηθεί άλλος από τους άνδρες των MAT [...] Αν η προκήρυξη είναι έγκυρη, μαρτυρεί κάποια αλλαγή “φιλοσοφίας” και ίσως μια κάποια ανησυχία».

³¹⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 06/12/1985, «Θέλει να βγει στο πολιτικό προσκήνιο η “17 Νοέμβρη”», σ. 9.

³¹⁹ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 08/12/1985, Γιώργος Μαύρος, τίτλος «Με ποια “σχολή” μπορεί να κτυπηθεί η τρομοκρατία;», σ.9.

Παράλληλα, για άλλη μια φορά μπαίνει στο κάδρο των συζητήσεων η προέλευση των δραστών αλλά και η ίδια η δράση και οι στόχοι της οργάνωσης. Η δράση της 17N θεωρείται ως «αποσταθεροποιητική» για το κυβερνητικό Έθνος (σε απόλυτη σύμπνοια με τον -κάθε φορά- λόγο περί εγχώριας τρομοκρατίας από τον πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου),³²⁰ ως «συστηματοποιημένη μορφή της λαϊκής βίας»³²¹ από τα φιλοκυβερνητικά Νέα, τα μέλη της 17N χαρακτηρίζονται ως «καραγκιόζηδες, κουμπουροφόροι» από τους «αριστεριστές»,³²² «καπηλευτές» από τους ίδιους τους γονείς του Μιχάλη Καλτεζά.³²³ Η αντιπολιτευόμενη *Απογευματινή* συμπλέει με την κριτική της 17N στη δεύτερη προκήρυξη της παραθέτοντας εμφατικά πως «κατά την “17 Νοέμβρη” δεν κινδυνεύει η δημοκρατία αλλά η οικονομική πολιτική του κ. Παπανδρέου».³²⁴

Ο αρθρογράφος στηλιτεύει, επίσης, τον «παγκόσμιο αντιτρομοκρατικό αγώνα» και δαιμονοποιεί την έννοια του «πληροφοριοδότη». Ο ίδιος γράφει: «[...] Προκειμένου λοιπόν να αντιμετωπιστεί η “Επαναστατική Οργάνωση 17 Νοέμβρη” από το επίσημο κράτος μας, θα δανειστούμε τεχνητά μέσα και γνώσεις (και θα εισαγάγουμε φυσικά αντικομμουνισμό) από τους σταυροφόρους του παγκόσμιου αντιτρομοκρατικού αγώνα [...] Προς αυτό το συμπέρασμα άλλωστε οδηγεί και μία τερατώδης φράση που περιείχε η ανακοίνωση του Υπουργικού Συμβουλίου όταν πριν μια εβδομάδα συνεδρίασε με αντικείμενο ακριβώς την τρομοκρατία. Η φράση αυτή που επισημάνθηκε από την “Ελευθεροτυπία” την επομένη και λίγες μέρες αργότερα από τη “17 Νοέμβρη” στη δεύτερη προκήρυξη της που δημοσιεύτηκε προχθές, Πέμπτη, τόνιζε ότι είναι αναγκαία “η κινητοποίηση του λαού ενάντια στην τρομοκρατία”. Όπου βεβαίως αυτό μπορεί να ερμηνευτεί σαν πασιδηλος εκγερμανισμός των μηχανισμών καταστολής ή έστω με τον τρόπο που τον διατύπωσε έγκυρη αστυνομική πηγή (“Ε” 24 Νοεμβρίου): “Δεν εννοούμε φυσικά ότι θα απαιτήσουμε από όλους τους Έλληνες να γίνουν πληροφοριοδότες της Αστυνομίας...”. Αλλά τι; [...]»

³²⁰ *Έθνος*, 30/11/1985, στήλη «Έθνος γνώμη», «Κοινός ο κίνδυνος, κοινός και ο αγώνας»

³²¹ *Τα Νέα* της Κυριακής, 01/12/1985, στήλη «Το πολιτικό βαρόμετρο», Ανάλυση του Γ. Φάτση, «Συμφωνούν τα κόμματα για το τρομοκρατικό», σ.5 «[...] Το φαινόμενο της βίας στην Ελλάδα έχει μια ιδιομορφία [...] το δεύτερο είναι η κρατική βία όπως αποτυπώθηκε στην περίοδο 1967 – 1974. Η τυραννία προκάλεσε τη λαϊκή αντίδραση και διαμορφώθηκε (ή ενισχύθηκε) η ιδεολογία της “λαϊκής βίας” [...] συστηματοποιημένη μορφή της λαϊκής βίας αποτελεί η δράση της “Επαναστατικής Οργάνωσης 17 Νοέμβρη” [...] Αυτοί και οι άλλοι στόχοι [Γουέλς / Μάλλιος] της “17ης Νοέμβρη” ήταν συγκεκριμένοι, έντονα πολιτικοί, ενδεικτικά επιλεγμένοι [...] γιατί όλοι φοβούνται {όλα τα κόμματα} μήπως η δημοκρατία πέσει στο δόκανο που έχουν (ή πιθανόν να έχουν) στήσει άλλες δυνάμεις – όχι αναγκαστικά οι πυρήνες και οι ομάδες με τους συγκεκριμένους στόχους τους.
³²² *Έθνος*, 29/11/1985, ρεπορτάζ Άμνυ Παπαϊωάννου και Ν. Ζερβονικολάκης, «Αριστεριστές: Προβοκάτορες και υπονομευτές του λαϊκού κινήματος οι άνθρωποι της 17 Νοέμβρη», σ. 22-23.
Ελευθεροτυπία, 29/11/1985, «Αντεπίθεση από αριστεριστές», σ. 19.

• Ρήξη: «Καραγκιόζηδες κουμπουροφόροι κρυμμένοι»

• Κ.Ο. Μαχητής: «Πράγματι η “17 Νοέμβρη” έχασε την ψυχραιμία της! Με την τελευταία βομβιστική ενέργεια της εκδικείται την κοινωνία για την απάθεια της ενώ μέχρι τώρα εκδικούνταν στο όνομα της κοινωνίας τους εχθρούς της».

³²³ *Έθνος*, 29/11/1985, ρεπορτάζ Άμνυ Παπαϊωάννου και Ν. Ζερβονικολάκης, «Αναστατωμένοι οι τραγικοί γονείς του 15χρονου Μιχάλη Καλτεζά μιλάνε για την προκήρυξη... Καπηλεύονται το παιδί μας», σ. 22-23.

³²⁴ *Απογευματινή* της Κυριακής, 6/12/1985, «Πολιτικό το νέο “χτύπημα” της “17 Νοέμβρη” / Για όλους και για όλα μιλάει η νέα προκήρυξη της “17 Νοέμβρη” / Εκπληξη στους πολιτικούς κύκλους και αμηχανία στην κυβέρνηση».

Στη συνέχεια των ημερών, η *Ελευθεροτυπία* φιλοξενεί συνέντευξη αστυνομικών των ΜΑΤ οι οποίοι σε ερώτηση «Τι έχετε να πείτε για την επίθεση της “17 Νοέμβρη”» απαντούν πως η 17Ν «μέχρι τώρα χτυπούσε όσους είχαν ένα παρελθόν, μία ιστορία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν έχουμε τέτοιο πράγμα. Χτυπάει κατώτερους αστυνομικούς. Για ποια δημοκρατία μας μιλάει όταν χτυπάει παιδιά δημοκρατικά;». ³²⁵ Βλέπουμε, λοιπόν ότι η τρομοκρατική δράση (της συγκεκριμένης οργάνωσης) απολαμβάνει ένα είδος ασυλίας ακόμη και στις τάξεις αστυνομικών, ενώ δεν ήταν παρά μόλις πέντε χρόνια πριν που η 17Ν είχε δολοφονήσει τον Πέτρου και τον Σταμούλη, που ανήκαν κι αυτοί στην μονάδα των ΜΑΤ.

Η ίδια η επίθεση φαίνεται να προκαλεί φόβο, τουλάχιστον στους περίοικους ³²⁶ της περιοχής, οι οποίοι, όπως μεταφέρουν τα Νέα «φαίνονται να καταδικάζουν τη βία. Υπάρχουν όμως και διαφοροποιήσεις. Αρκετοί τάσσονται εμφανώς με το μέρος της αστυνομίας αποκαλώντας την ενέργεια των βομβιστών “εγκληματική και ανεύθυνη”. Ελάχιστοι αντιτάσσουν φωναχτά πρόσφατες αλλά και παλιότερες ενέργειες αστυνομικών που έγιναν βεβιασμένα και αψυχολόγητα με αποτέλεσμα να σκοτωθούν αθώοι πολίτες». ³²⁷

Το θύμα, Νίκος Γεωργακόπουλος, δεν φαίνεται να προσελκύει τα φώτα της δημοσιότητας. Η πιο σημαντική αναφορά που βρίσκουμε είναι στην *Απογευματινή*, στην οποία ένας γείτονάς του ανέφερε πως «το περασμένο Σάββατο αρραβωνιάστηκε. Ήταν ένα πολύ καλό παιδί. Συνεχώς γελούσε και είχε πάντα ένα καλό λόγο στα χείλη. Είναι άδικο που σκοτώθηκε αυτό το παιδί. Έμενε εδώ δίπλα στο υπογείακι και δεν

³²⁵ *Ελευθεροτυπία* 05-06/12/1985, Γιώργος Καρέλιας, «ΜΑΤ 3 άνδρες τους ξεσπαθώνουν και λένε στην “Ε” “Βαράμε με το ...αριστερό” / “Καταργείστε μας” / “Είμαστε όλοι από το ΠΑΣΟΚ και πέρα” / “Δεν έχουμε να χωρίσουμε τίποτα με τους αναρχικούς”»
«[...] Ερωτ: Τι έχετε να πείτε για την επίθεση της “17 Νοέμβρη”;

Κώστας: Καταρχήν δεν ξέρουμε ποιοι κρύβονται πίσω της. Μέχρι τώρα χτυπούσε όσους είχαν ένα παρελθόν, μία ιστορία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν έχουμε τέτοιο πράγμα. Χτυπάει κατώτερους αστυνομικούς. Για ποια δημοκρατία μας μιλάει όταν χτυπάει παιδιά δημοκρατικά;

Γιώργος: Εγώ πιστεύω ότι η “17 Νοέμβρη” παίζει προβοκατόρικο ρόλο. Το πέτυχε με αυτό; Έκανε τον κόσμο να δει με συμπάθεια την αστυνομία. Δεν είναι αριστεροί αυτοί [...]

³²⁶ *Ελευθεροτυπία*, 28/11/1985, Γ. Φιλιππάκης, «Η γειτονιά του τρόμου / φοβισμένοι και οργισμένοι συζητούν οι περίοικοι το γεγονός - πολλές ζημιές σε σπίτια»

³²⁷ *Τα Νέα*, 28/11/1985, ρεπορτάζ Αρετή Αθανασίου - Κάτια Πετροπούλου, «Απειλές και οργή / «Αστυφύλακες των ΜΑΤ που επισκέπτονται τους χτυπημένους συναδέλφους τους στο νοσοκομείο απειλούν: “Αλίμονο σε όποιον το έκανε”», σ. 11-13, «[...] Μέσα από τις φράσεις και τα σχόλια που εκτοξεύονται όλοι [οι περίοικοι στην περιοχή γύρω από την έκρηξη] φαίνονται να καταδικάζουν τη βία. [...]»

ενοχλούσε κανέναν. Κρίμα ακόμα πολύ κρίμα που χάθηκε αυτός ο άνθρωπος»³²⁸. Είναι σαφές ότι η κεντροδεξιά *Απογευματινή*, προσπάθησε να αναδείξει τα οικεία χαρακτηριστικά του θύματος, ο οποίος ήταν κατώτερος αξιωματικός, και ως εκ τούτου προϊόν της λαϊκής τάξης, αλλά μέσω του Τύπου καταλαβαίνουμε ότι η περίπτωση της δολοφονίας του δεν κέντρισε το ενδιαφέρον, και κυρίως δεν φάνηκε να σκανδαλίζει την κοινή γνώμη. Έτσι κι αλλιώς βέβαια, τα θύματα αστυνομικοί, όπως θα δούμε και παρακάτω, φέρουν εγγενώς στην ιδιότητα τους, την επαφή με τον κίνδυνο. Ως εκ τούτου, είναι πολύ πιθανό και σίγουρα μη σκανδαλώδες ο θάνατός τους, απ' όσο θα ήταν ενός πολίτη, που δεν είναι «μαχητής», για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της Susan Moeller³²⁹. Οι «μαχητές» στην περίπτωση μας, που είναι οι αστυνομικοί, στην ουσία είναι άτομα τα οποία αντιμετωπίζουν συγκρούσεις στην καθημερινότητά τους, οπότε ένας πιθανός θάνατος, δικαιολογείται (και όχι απλά αιτιολογείται) εξαιτίας της φύσης του επαγγέλματός τους. Βέβαια, στην περίπτωση του Γεωργακόπουλου, θεωρούμε ότι ένας επιπλέον λόγος, για τον οποίο δεν αναδεικνύεται η θυματική του ταυτότητα, είναι η δολοφονία του Καλτεζά που προηγήθηκε. Η προσέγγιση του Τύπου, που αναδείξαμε άνωθεν, η οποία λίγο πολύ εξήρε την 17N για το «προσεκτικό» της χτύπημα, λειτούργησε κατά τη γνώμη μας, ως εξισορρόπηση της δολοφονίας του 15χρονου μαθητή από τον αστυνομικό Μελίστα. Δηλαδή, η αδικαιολόγητη και σκανδαλώδης δολοφονία του, που προκάλεσε πλήθος κινητοποιήσεων και εκδηλώσεων συμπαράστασης, κατευνάστηκε με τη δολοφονία ενός αστυνομικού. Ιδιότητα η οποία ευθύνεται για τη δολοφονία του Καλτεζά. Έτσι, με αυτό τον τρόπο, αποκαταστάθηκε μία αφαιρετική ισορροπία μεταξύ των νεκρών, των δύο πλευρών (κοινωνίας και αστυνομίας), αναδεικνύοντας το γεγονός ότι στα μέσα της δεκαετίας του '80, κοινωνία και κοινή γνώμη αντιλαμβάνονταν τα γεγονότα με όρους πολεμικούς, επιτρέποντας με αυτό τον τρόπο στη βία να παρεισφρήσει ως εργαλείο δικαιοσύνης.

³²⁸ *Απογευματινή*, 28/11/1985, τίτλος «Τους κυνήγησε άγρια η μοίρα», πρωτοσέλιδο.

³²⁹ S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*, ό.π.

4.1.10. Ένοχος πλούτος

Λίγους μήνες μετά τον εκρηκτικό Νοέμβριο, στις 8 Απριλίου 1986, ο Δημήτρης Αγγελόπουλος, από τους πιο γνωστούς βιομήχανους και πρόεδρος της Χαλυβουργικής Α.Ε., έκανε τον καθιερωμένο του περίπατο από την οικία προς το γραφείο του. Περίπου στις 08:50 π.μ. ενώ βρισκόταν στην οδό Κανάρη, στην περιοχή του Κολωνακίου, ένας μεταμφιεσμένος άνδρας βγήκε από την πόρτα ενός σπιτιού και τον πυροβόλησε τέσσερις φορές σχεδόν εξ' επαφής³³⁰. Έπειτα αφού ο δράστης τράπηκε σε φυγή, διερχόμενοι από το σημείο τοποθέτησαν τον Αγγελόπουλο σε ταξί με κατεύθυνση το νοσοκομείο του Ευαγγελισμού, όπου αμέσως εισήχθη στο χειρουργείο. Μία από τις σφαίρες βρήκε το θύμα στον θώρακα με φορά από πάνω προς τα κάτω, και τρυπώντας το σκώτι, σφηνώθηκε στην κοιλιά. Αυτό το τραύμα ήταν και το θανατηφόρο.

Ο Τύπος υποδέχτηκε την είδηση έχοντας στο επίκεντρο του θύτες: τα *Νέα* «ΕΚΤΕΛΕΣΗ βιομηχάνου από την 17 Νοέμβρη»³³¹ και «ΣΤΟΧΟΣ ΥΠΟΥΡΓΟΙ»³³², *Ελευθεροτυπία* «ΓΙΑΤΙ τον εκτελέσαμε/ Ανδρέας: Στον πνευματικό χώρο οι “εγκέφαλοι”. Επιστρέφω εσπευσμένα/ Επικήρυξη 50.000.000/ Ολόκληρη η προκήρυξη της 17 Νοέμβρη»,³³³ *Μεσημβρινή* «ΤΑ ΕΙΔΑ ΟΛΑ. Ποιοι άλλοι είναι στη λίστα της «17 Νοέμβρη» για εκτέλεση και επικήρυξη 50.000.000 για τον φονιά»,³³⁴ *Βραδυνή* «ΕΚΤΕΛΕΣΗ – ΠΡΟΚΛΗΣΗ Επίδειξη ισχύος της “17 Νοέμβρη”. Με πέντε σφαίρες σκότωσαν στο Κολωνάκι τον Δ. Αγγελόπουλο/ Μητσοτάκης: Μας σκοτώνουν σαν το σκυλί στο αμπέλι»,³³⁵ το *Έθνος* γράφει «ΞΕΡΩ ποιοι είναι οι εκτελεστές. Βαρυσήμαντη δήλωση του ΑΝΔΡΕΑ, επείγουσα επιστροφή / “17 Νοέμβρη”: γιατί τον σκοτώσαμε ολόκληρη η προκήρυξη της οργάνωσης - φάντασμα / καταζητείται 50 εκατ. αμοιβή»,³³⁶ *Ελεύθερος Τύπος* «Ο 10ος ΦΟΝΟΣ της 17 Νοέμβρη / 50 εκατομμύρια για αυτό το κεφάλι!»³³⁷, *Πρώτη* «ΜΑΘΗΜΑ οικονομίας μ' ένα 38άρι»,³³⁸ *Καθημερινή* «Την πολιτική ομαλότητα είχαν στο στόχαστρο οι

³³⁰ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 142.

³³¹ *Τα Νέα*, 08/04/1986, (έκτακτη έκδοση), πρωτοσέλιδο.

³³² *Τα Νέα*, 09/04/1986, (τακτική έκδοση), πρωτοσέλιδο.

³³³ *Ελευθεροτυπία*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³³⁴ *Μεσημβρινή*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³³⁵ *Βραδυνή*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³³⁶ *Έθνος*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³³⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³³⁸ *Η Πρώτη*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

δολοφόνου»,³³⁹ *Αυριανή* «Επικήρυξαν με 50.000.000 την “17 Νοέμβρη”/ ΠΟΙΟΙ ΑΛΛΟΙ ΕΧΟΥΝ ΣΕΙΡΑ ΓΙΑ ΕΚΤΕΛΕΣΗ/ Επισπεύδει την επιστροφή του από την Κίνα ο Πρωθυπουργός, ο οποίος δήλωσε ότι επικεφαλής των τρομοκρατών είναι κουλτουριάρηδες και άνθρωποι των γραμμάτων»³⁴⁰.

Η είδηση της δολοφονίας που συνοδεύτηκε από την δήλωση του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου πως «ο εγκέφαλος βρίσκεται στον πνευματικό χώρο», πύκνωσε τα σενάρια περί εμπλοκής καθηγητών πανεπιστημίων στην τρομοκρατική οργάνωση καθώς κρίθηκε, από τον Τύπο, πως η προκήρυξη της 17N ήταν μία σοβαρή οικονομική ανάλυση³⁴¹, που κάποιος με ανάλογη μόρφωση θα μπορούσε να συντάξει. Θεωρήθηκε από όλο το φάσμα του Τύπου πως είναι γραμμένη «από βαθύ γνώστη των οικονομικών θεμάτων»,³⁴² και πως πρόκειται για «άτομο ευρύτατης και βαθύτατης πανεπιστημιακής μορφώσεως που με αποκαλυπτικό τρόπο παράθεση πλήθους πληροφοριών και στη σύνδεση τους με τα “εξελισσόμενα” στο πολιτικό παρασκήνιο του τόπου πράγμα που ανεβάζει την “αναγνωσιμότητα” των προκηρύξεων της οργανώσεως – φάντασμα. Αυτό

³³⁹ *Καθημερινή*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³⁴⁰ *Αυριανή*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο.

³⁴¹ *Ελευθεροτυπία*, 10/04/1986, πρωτοσέλιδο, ρεπορτάζ Β. Κουτούζης, «ΨΑΧΝΟΥΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ εγκέφαλο/ Οι έρευνες τώρα στα πανεπιστήμια», «Στα πανεπιστήμια ψάχνει για τον εγκέφαλο της “17 Νοέμβρη”. Η αστυνομία με οδηγό την προκήρυξη της κατέληξε στο συμπέρασμα ότι “Ο συντάκτης της έχει μόρφωση πανεπιστημιακού επιπέδου και είναι βαθύς γνώστης των οικονομικών θεμάτων”. Με βάση και τη δήλωση του πρωθυπουργού ότι “ο εγκέφαλος βρίσκεται στον πνευματικό χώρο” οι αστυνομικές αρχές εγκαταλείπουν την άποψη ότι η “17N” αποτελείται από “ανθρώπους των Εξαρχείων” [...] Για την ταυτότητα των υπόπτων πληροφορίες αναφέρουν ότι ανάμεσα τους είναι κάποιοι λέκτορες Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων».

³⁴² *Μεσημβρινή*, 10/04/1986, πρωτοσέλιδο «Ο Ανδρέας δείχνει κατεύθυνση για τη δολοφονία/ ΨΑΞΤΕ με φαντασία!/ Η ανάκριση επεκτείνεται και σε κύκλους ακαδημαϊκούς»

Βλ. επίσης:

Μεσημβρινή, 10/04/1986, «Στο χώρο του... απίθανου οι δολοφόνου/ “Ψάξτε με φαντασία” Τηλεφωνεί ο Ανδρέας από την Κίνα», σ. 23, «Το περιεχόμενο της προκηρύξεως που δείχνει ότι οι συντάκτες της είναι βαθείς γνώστες των οικονομικών θεμάτων με πανεπιστημιακή, οπωσδήποτε, κατάρτιση είναι εκείνο που οδήγησε στον αποπροσανατολισμό των ερευνών προς ακαδημαϊκούς κύκλους και όχι πλέον αποκλειστικά προς κύκλος αναρχικών ή περιθωριακών όπως συνέβαινε μέχρι τώρα»

Ακρόπολις, 10/04/1986, πρωτοσέλιδο «ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟΣ Ο ΕΓΚΕΦΑΛΟΣ της “17 Νοέμβρη”», «Η προκήρυξη δεν είναι γραμμένη από κουλτουριάρη αριστεριστή, αλλά από βαθύ γνώστη των οικονομικών εξελίξεων».

Αυριανή, 09/04/1986, σ. 8

Αυριανή, 10/04/1986, σ.8, «[...] Σίγουρο είναι ακόμα ότι το άτομο που συνέταξε την προκήρυξη, όπως γράψαμε και στο χθεσινό φύλλο, έχει “γερές” γνώσεις γύρω από την οικονομία. Στην προκήρυξη φαίνεται ξεκάθαρα ότι πολύ άνετα αναφέρει αριθμούς, στατιστικά στοιχεία και μελέτη για την εξέλιξη της οικονομίας της χώρας μας, πράγμα που μόνο ένας οικονομολόγος με τεράστια πείρα γύρω από τα οικονομικά της Ελλάδας θα μπορούσε να γράψει και γι’ αυτόν τον λόγο άλλωστε “η λέξη διατριβή αντί της λέξης προκήρυξη δεν θα ήταν άστοχη” όπως δήλωσε στέλεχος της ασφάλειας».

όμως σημαίνει πολύ καλή πληροφόρηση και άψογη ανάλυση πληροφοριών»³⁴³. Η *Μεσημβρινή* μάλιστα αποδέχεται τον *εμπεριστατωμένο λόγο* της 17N αναφέροντας πως πρόκειται για «μια εμπεριστατωμένη ανάλυση της οικονομίας της Ελλάδας και κατηγορεί όλες τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις, μηδέ και του ΠΑΣΟΚ εξαιρουμένου, ότι συνήργησαν στην δημιουργία μιας δομής της οικονομίας που είναι έξω και από τα αστικά ακόμη πρότυπα, διευκόλυναν τη ληστρική δραστηριότητα των μεγαλοκεφαλαιούχων στην Ελλάδα και οδήγησαν τους εργαζόμενους στη φτώχεια και την ανεργία»,³⁴⁴ που «επιχειρεί μια βαθύτατη ανάλυση του πολιτικού και κοινωνικοοικονομικού σκηνικού με “οδυνηρές” πολιτικές τοποθετήσεις ωσάν να πρόκειται για άσκηση κριτικής που προέρχεται μέσα από τα σπλάχνα της προοδευτικής παράταξης»³⁴⁵.

Από την άλλη πλευρά η *Ελευθεροτυπία* καυτηρίασε τις ανωτέρω παραδοχές λέγοντας πως «οι “ειδικοί” ανακάλυψαν ότι οι συντάκτες της προκήρυξης της “17 Νοέμβρη” έχουν “πανεπιστημιακή μόρφωση” λες και βρέθηκαν ποτέ στην ιστορία του κόσμου επαναστάτες, τρομοκράτες ή αντιρρησίες αμόρφωτοι...»³⁴⁶. Υπάρχει, λοιπόν, μία συνολική αποδοχή του λόγου των τρομοκρατών και κυρίως παραδοχή που διαπερνά την κοινή γνώμη σχετικά με τον *δομημένο λόγο* της 17N, η οποία σε αυτό το σημείο ανήχθη σε ένα φαινότυπο «ειδικού επιστήμονα». Απόρροια της συγκεκριμένης πρόσληψης είναι αφενός μία δια-πολιτική συναίνεση ότι η 17N *γνωρίζει τι λέει*, και αφετέρου η διάχυση αυτής της παραδοχής στο ακροατήριο ίσως μεταμορφώθηκε στην παραδοχή ότι οι τρομοκράτες «καλά τα λένε».

Αυτή η ιδιότυπη εμπιστοσύνη που βλέπουμε εδώ όμως δεν είναι κάτι παράδοξο για τα δεδομένα της (πολιτικής) τρομοκρατίας αλλά και για τα δεδομένα της ελληνικής περίπτωσης. Όπως στην αρχή της δράσης της 17N, λειτούργησε ένα συλλογικό

³⁴³ *Βραδυνή*, 10/04/1986, Γιώργος Τράγκας, «Το “πορτρέτο” του εγκεφάλου της εκτελέσεως όπως το περιγράφει ο Ανδρέας», σ. 4

³⁴⁴ *Μεσημβρινή*, 09/04/1986, «Οικονομικό “κατηγόρω” των τρομοκρατών», σ. 18 - 19

³⁴⁵ *Έθνος*, 09/04/1986, «Ολόκληρη η προκήρυξη της “17 Νοέμβρη” για την δολοφονία / “Ληστρική ασυδοσία εκατό οικογενειών” / Άγρια κριτική των πολιτικών και του οικονομικού κατεστημένου», σ. 16-17, «Σαν σταθμός θα μπορούσε να χαρακτηριστεί οι 11 σέλιδη διακήρυξη της παράνομης οργάνωσης “17 Νοέμβρη” στις θέσεις της και στην κριτική της απέναντι στα πολιτικά κόμματα του τόπου. [...]»

³⁴⁶ *Ελευθεροτυπία*, 14/04/1986, Αντώνης Κοροβηλάς, «Απαραίτητη η συζήτηση για την τρομοκρατία», σ. 6

αίσθημα αποδοχής των δολοφονιών που διέπραξε, οι οποίες εν πολλοίς ανταποκρίνονταν περισσότερο σε ιδεολογικά σχήμα περί «αναμέτρησης με το παρελθόν», έτσι και σε αυτή την περίπτωση η εμπιστοσύνη που δείχνει να απολαμβάνει η 17N περιστρέφεται γύρω από τον αντίθετο πόλο της εμπιστοσύνης. Η θεωρία εδώ μας βοηθάει να καταλάβουμε ότι όταν αξιολογούμε τη δύναμη της εμπιστοσύνης πρέπει επίσης να εκτιμήσουμε τον συμμετρικό ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει η δυσπιστία. Ενώ ένα υποκείμενο μπορεί να πιστεύει ή να εμπιστεύεται την πιθανότητα να εκτελέσει κάποιος άλλος μια συγκεκριμένη ενέργεια, μπορεί εξίσου να μην εμπιστεύεται κάποιον άλλο για να επιτύχει το ίδιο³⁴⁷. Ως εκ τούτου, αυτό που υποστηρίζουμε εδώ είναι ότι η εμπιστοσύνη στην τρομοκρατική δράση προκύπτει από την δυσπιστία ενός σημαντικού μέρους της κοινωνίας, στις οικονομικές πολιτικές των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων, και έτσι συντάσσονται με την προκήρυξη της 17N, η οποία επικρίνει τις συγκεκριμένες πολιτικές. Το θύμα με αυτό τον τρόπο, όπως καταλαβαίνουμε, αρχίζει ήδη να απανθρωποιείται, αφού με αυτό τον τρόπο λειτουργεί ως ο «αποδιοπομπαίος τράγος», η «φυγή» του οποίου θα επιφέρει μία φαντασιακή ειρήνη, ή καλύτερα, μία φαντασιακή επανόρθωση των (οικονομικών) αδικιών.

Στη συγκεκριμένη οπτική, που προτείνουμε εδώ, ανταποκρίνεται δημοσίευμα της *Αυριανής*, η οποία με την εκλαϊκευμένη γλώσσα – σήμα κατατεθέν – περιγράφει ακριβώς αυτή τη φαντασιακή απονεμητική δικαιοσύνη: «ΑΚΟΜΑ οι ΑΔΙΚΙΕΣ, οι ΚΛΕΨΙΕΣ και τα ΕΘΝΙΚΑ ΞΕΠΟΥΛΗΜΑΤΑ της δεξιάς υπήρξαν η ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΟΣ ΑΙΤΙΑ για την εμφάνιση στη χώρα της τρομοκρατίας, η οποία για να είμαστε ειλικρινής τουλάχιστον μέχρι στιγμής δεν έχει πάρει σοβαρές διαστάσεις όπως συμβαίνει εδώ και χρόνια σε όλες τις άλλες χώρες της Ευρώπης»,³⁴⁸ τονίζοντας

³⁴⁷ J. M. Morrison, “The trustworthy terrorist: The role of trust in the psychology of terrorism” in *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, O. Lynch and J. Argomaniz (Eds.), Routledge, London 2017, σ. 189 – 209.

³⁴⁸ *Αυριανή*, 10/04/1986, πρωτοσέλιδο «Στον κόρφο της δεξιάς αναπτύχθηκε η τρομοκρατία. Την εξέθρεψαν οι κλεψιές, οι λοβιτούρες, οι απάτες και τα ξεπουλήματα», «Δεν μας παρατάει ήσυχους ο κύριος Μητσοτάκης που με αφορμή τη δολοφονία του Αγγελόπουλου νόμισε πως βρήκε ευκαιρία και έτρεξε να την εκμεταλλευτεί δηλώνοντας ότι “Το κράτος είναι διαλελυμένο και υπάρχουν κωλύματα στην πάταξη των τρομοκρατών...”»; Και πρώτα-πρώτα οι ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΟΛΟΦΟΝΙΕΣ άρχισαν επί ΝΔ και κατά τη διάρκεια της σημειώθηκαν οι περισσότερες από αυτές. ΑΚΟΜΑ οι ΑΔΙΚΙΕΣ, οι ΚΛΕΨΙΕΣ και τα ΕΘΝΙΚΑ ΞΕΠΟΥΛΗΜΑΤΑ της δεξιάς υπήρξαν η ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΟΣ ΑΙΤΙΑ για την εμφάνιση στη χώρα της τρομοκρατίας, η οποία για να είμαστε ειλικρινής τουλάχιστον μέχρι στιγμής δεν έχει πάρει σοβαρές διαστάσεις όπως συμβαίνει εδώ και χρόνια σε όλες τις άλλες χώρες της Ευρώπης [...] Φυσικά η τρομοκρατία, την οποία ο λαός μας ΑΠΕΧΘΑΝΕΤΑΙ – θα μπορούσε ίσως να

πως «δηλαδή με δύο λόγια η εφημερίδα μας πιστεύει ότι τη ΒΙΑ σε έναν τόπο τη δημιουργούν οι ΑΔΙΚΙΕΣ (εάν φυσικά δεν πρόκειται για προβοκάτσια...) και η μεν “Αυριανή” καταδικάζει και τη ΒΙΑ και τις ΑΔΙΚΙΕΣ ενώ ο κύριος Μητσοτάκης καταδικάζει μόνο τη ΒΙΑ – γιατί έτσι τον συμφέρει – και καταπίνει τις ΚΛΕΨΙΕΣ, τις ΚΟΜΠΙΝΕΣ, τις ΛΟΒΙΤΟΥΡΕΣ και τα ΕΘΝΙΚΑ ΞΕΠΟΥΛΗΜΑΤΑ που δημιουργούν τη ΒΙΑ...».³⁴⁹

Η δολοφονία του θύματος βέβαια, δεν ξέφυγε από τα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης με τον αρχηγό της ΝΔ, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη να δηλώνει πως «οι συντάκτες της προκήρυξης πολιτικά και ιδεολογικά ανήκουν στο πρώιμο ΠΑΣΟΚ (ΠΑΚ)», καθώς «η προκήρυξη είναι γραμμένη από μικροαστούς διανοούμενους ... [και] κινείται στο πνεύμα του ΠΑΚ δηλαδή στο πνεύμα ενός ρομαντικού μικροαστισμού που για να πείσει μεταχειρίζεται ψευδοεπαναστατική φρασεολογία. Η οικονομική επιχειρηματολογία της προκήρυξης δεν περιέχει καμιά απολύτως πρωτοτυπία, τα περισσότερα σημεία της αποτελούν αυτούσια μεταφορά αποσπασμάτων από ομιλίες του ίδιου του κυρίου Παπανδρέου». Παράλληλα στο ίδιο κλίμα, ο αδερφός του θύματος δήλωσε κατά τη διάρκεια της κηδείας πως «ηθικός αυτουργός» της δολοφονίας είναι «η πολιτεία»³⁵⁰. Η συνέχεια που στήθηκε πάνω στο

είχε χτυπηθεί κατά τη γένεση της αν η αστυνομία δούλευε σωστά και δεν είχε αφήσει τη χωρά ξέφραγο αμπέλι σε ντόπιους και σε ξένους [...]

³⁴⁹ *Αυριανή*, 12/04/1986, σ. 8, «Ο Μητσοτάκης καταδικάζει μόνο τη βία», «[...] Έτσι, για άλλη μια φορά την “έπαθε” χθες ο αρχιαιοπατάκης και έγινε καταγέλαστος στην προσπάθεια του να μας “ΕΚΘΕΣΕΙ” πως δήθεν πήραμε το μέρος των εκτελεστών της “17ης Νοέμβρη”... Εμείς όμως “αξιότιμε” αρχηγέ της ΝΔ δεν πήραμε ΚΑΝΕΝΟΣ το μέρος. Αντιθέτως μάλιστα αφού γράψαμε ότι ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΟΥΜΕ τη βία [...] τονίσαμε ότι ο Αγγελόπουλος θα ζούσε [...] αν η κυβέρνηση δεν ΚΟΥΚΟΥΛΩΝΕ το ΣΚΑΝΔΑΛΟ της “ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗΣ” [...]. Τέλος, κάποτε θα πρέπει ΟΛΟΙ να καταλάβουν ότι τούτη δω η εφημερίδα ΔΕΝ ΑΠΗΧΕΙ ΚΑΝΕΝΟΣ τη γνώμη [...] πάνω από όλα βάζει το ΣΥΜΦΕΡΟΝ του λαού και του τόπου. Άλλωστε αν είμαστε “όργανο” του ΠΑΣΟΚ όπως προσπαθούν μερικοί ΗΛΙΘΙΟΙ να μας παρουσιάσουν – θα μας άκουγε η κυβέρνηση – όχι βέβαια εμάς αλλά τη φωνή των αναγνωστών μας που καθημερινά ΞΕΛΑΡΥΓΓΙΖΟΝΤΑΙ και καλούν την κυβέρνηση να σταματήσει τα ΛΑΘΗ, τις ΒΛΑΚΕΙΕΣ και την ΑΣΥΝΕΠΕΙΑ ορισμένων πρασινοφρουρών για να έρθει κάποτε και σ’ αυτόν τον τόπο η πολυπόθητη ΑΛΛΑΓΗ...»

³⁵⁰ *Ελευθεροτυπία*, 10/04/1986, ρεπορτάζ Κ. Καζακόπουλου και Μαρίας Δεδέ, «Ο αδελφός του νεκρού καταγγέλλει: “Η πολιτεία είναι ηθικός αυτουργός”», σ. 24

Μεσημβρινή, 10/04/1986, ρεπορτάζ Δημήτρης Καλάκος, Μαρίνα Μπενέκη, «Ηθικός αυτουργός η πολιτεία! Έφτιαξε κατάλληλο κλίμα γι’ αυτά τα εγκλήματα. Καταγγελία – σοκ του αδελφού του δολοφονημένου Αγγελόπουλου χθες στην κηδεία», σ. 24 - 25

Έθνος, 10/04/1986, ρεπορτάζ Καρίνα Λάμψα, «Πρωτοφανή μέτρα ασφαλείας στην κηδεία του Δημ. Αγγελόπουλου χτες το απόγευμα / Σιδερένιος κλοιός στο νεκροταφείο ... / “Ηθικός αυτουργός η πολιτεία” λέει ο αδερφός του θύματος», σ. 12-13

Βραδυνή, 10/04/1986, πρωτοσέλιδο, ρεπορτάζ Θ. Δρακάκης, Π. Κασσιμάτης, Μ. Τσαγκαράκης, Γ. Παντούλας «Πρόγκιζαν τον Μένιο στην κηδεία “Τι θες εσύ εδώ – Φύγε”» (σ.σ. Μένιος

ανωτέρω αφήγημα, πέρασε μέσα από τις κεντροδεξιές εφημερίδες, εντός των οποίων οι αρθρογράφοι συσχέτιζαν την 17N με το ΠΑΚ και το ΠΑΣΟΚ: «“Κινέζικα” πρέπει να χαρακτηριστούν τα όσα έσπευσαν οι προπαγανδιστές του ΠΑΣΟΚ να καταλογίσουν στον αρχηγό της ΝΔ [...] επειδή απλά είπε αυτό που ο καθένας σκέφτεται εδώ και καιρό μέσα του: πως δηλαδή εκείνοι που έχουν αυτοαναγορευτεί σε “τιμητές” και... “τιμωρούς” της πολιτικής και κοινωνικής μας ζωής εκφράζοντας με δολοφονικές σφαίρες και “σχοινοτενείς” προκηρύξεις τις “απόψεις” τους θα πρέπει να έχουν γαλουχηθεί με ιδεολογικές “παιδικές τροφές” που τόσο πλούσιες τις περιείχαν οι “διακηρύξεις” του ΠΑΚ επί δικτατορίας και η “3η του Σεπτεμβρίου” αμέσως μετά!»³⁵¹. Και με μεγαλύτερη παρρησία: «Θέλει δεν θέλει, το ΠΑΣΟΚ κατασκευάζει τρομοκράτες...[...]...οι “λεβέντες” της 17ης Νοέμβρη που εκτέλεσαν τον απροστάτευτο, ανίκανο να τρέξει και ανήμπορο να αμυνθεί Δημήτρη Αγγελόπουλο (φύση δειλή, άνανδρη και σίγουρα παρανοϊκή) είναι χωρίς καμιά αμφιβολία σαρκοβόρα φυτά φυτρωμένα στην πράσινη ζούγκλα της αλλαγής, πολύ πριν γίνει εξουσία»³⁵².

Κουτσόγιωργας: Υπουργός Δημόσιας Τάξεως και Εσωτερικών), και σ. 6 «Κατηγορώ κατά της κυβερνήσεως στην κηδεία από τον αδελφό του Αγγελόπουλου»
Ελεύθερος Τύπος, 10/04/1986, πρωτοσέλιδο «Ο αδερφός του δολοφονημένου καταγγέλει: ΦΟΝΙΑΣ η πολιτεία»

³⁵¹ *Μεσημβρινή*, 12/04/1986, στήλη «Η άποψη της “Μ”», «Οι κηπουροί», σ. 6, «[...] Είναι τόσο προφανής η συγγένεια, αν όχι ταυτότητα, των “αναλύσεων” και των “στόχων” μεταξύ των δύο ώστε για κάθε αντικειμενικό παρατηρητή το ενδεχόμενο αυτό όχι μόνο να μην μπορεί να αποκλειστεί αλλά αντίθετα να γίνεται πολύ πιθανό. [...] Αν πράγματι αποδειχτεί ότι ο κύριος Μητσοτάκης και η ΝΔ είχαν δίκιο, δεν θα ήταν η πρώτη φορά στην ιστορία που στο “περιβόλι” τέτοιων “λαϊκών κινήματων” όπως το ΠΑΣΟΚ φύτεψαν “ζιζάνια” σαν την “17 Νοέμβρη”. Αντίθετα θα λέγαμε κάτι τέτοιο αποτελεί νομοτέλεια όσο οδυνηρή και αν είναι για μας τους... “κηπουρούς”!»

³⁵² *Μεσημβρινή*, 14/04/1986, στήλη «Γνώμες», Χρήστος Πασαλάρης, «Θέλει δεν θέλει, το ΠΑΣΟΚ κατασκευάζει τρομοκράτες. Με την αγωγή που δίνει στην νεολαία – με τις θωπείες του στο περιθώριο», «[...] Η δολοφονία του Δημήτρη Αγγελόπουλου κατά της οποίας ξεσηκώθηκε σήμερα το μεσημέρι όλος ο αστικός κόσμος της χώρας άγγιξε αυτή τη φορά και τα δικά μας παιδιά, τόσο που ένας πατέρας τηλεφώνησε προχθές στη Σύntαξη για να πει στην τηλεφωνήτρια: - Ξέρετε, ο γιος μου με ρώτησε αν αυτός ο Αγγελόπουλος ήταν σπουδαίος άνθρωπος “Ναι, του είπα ήταν σπουδαίος άνθρωπος” και τι μου απάντησε το παιδί; “Τότε μπαμπά μου δεν θέλω να γίνω σπουδαίος άνθρωπος γιατί θα με σκοτώσουν και μένα...” [...] Πέντε χρόνια σοσιαλισμού έδωσαν στη νεολαία μας τόσα μαθήματα εγκληματικότητας όσα δεν θα έδιναν εικοσιπέντε χρόνια Κορυδαλλού! [...] Γιατί να μην είναι όταν αστυνομικοί, δικαστές, Γενικοί Γραμματείς, αρχηγοί σωμάτων ασφαλείας, Υφυπουργοί, Υπουργοί και κοιμισάριοι του ΠΑΣΟΚ θωπεύουν πατρικά το περιθώριο αντί να το κουρεύουν ή να το στέλνουν για... ψυχοθεραπεία; [...] Αν η 17 Νοέμβρη είναι, όπως λέγεται, η “αριστερή συνείδηση” των δυνάμεων της αλλαγής, τόσο το χειρότερο για τις δυνάμεις της αλλαγής. Οι τύψεις και τα συμπλέγματα ενοχής ούτως ή άλλως θα τις κυνηγάνε στο “δρόμο τον κριματικό” προς τις... δεξιές “αμαρτίες”. Όμως οι κοινοί άνθρωποι με την τετράγωνη λογική τους παρατηρούν τα εξής πολύ απλά πράγματα που καταλογίζουν στην κυβέρνηση και στους όποιους υψηλούς προστάτες της:

Στο ίδιο ύφος αλλά σε πιο σκληρή γραμμή κριτικής ο *Ελεύθερος Τύπος* (γνώμη της εφημερίδας) πενθεί «τη δημοκρατία μας, που βυθίζεται όλο ένα και περισσότερο στο τέλμα του Ανδρεϊκού καθεστώτος»,³⁵³ και σε άλλο σημείο υποστηρίζει πως τα πυρά προς τους διανοούμενους και η φωτογράφιση συγκεκριμένων προσώπων είναι ένα «τυχοδιωκτικό παιχνίδι»³⁵⁴ που παίζει ο Ανδρέας Παπανδρέου ώστε να ‘ξεπλύνει’ τον ίδιο και το ΠΑΣΟΚ από τις σχέσεις του με την τρομοκρατία. Πως πρόκειται για ένα «εύκολο “άλλοθι”» ώστε η κυβέρνηση να «κλιμακώσει τον αυταρχισμό της, εναντίων των ευρύτατων λαϊκών στρωμάτων που αντιπαράτίθεται στην κυβερνητική πολιτική

-
1. Ότι ως τώρα ΟΥΤΕ ΕΝΑΣ παράγων της αλλαγής (ΠΑΣΟΚ – ΚΚΕ) υπήρξε στόχος των τρομοκρατών. Μόνο δεξιοί είναι τα θύματα τους. Τι σημαίνει αυτό;
 2. Ότι ως τώρα ΟΥΤΕ ΜΙΑ από τις δολοφονίες και τις τρομοκρατικές πράξεις που έγιναν επί αλλαγής έχει εξιχνιαστεί. Τι σημαίνει αυτό;
 3. Ότι η ελληνική αστυνομία επί ΠΑΣΟΚ αφέθηκε να γίνει εντελώς ανίκανη επιστημονικά, απρόθυμη ψυχολογικά και απαράσκευη οργανωτικά να αντιμετωπίσει τέτοιου είδους εγκλήματα. Τι σημαίνει αυτό;
 4. Ότι τα αλλοπρόσαλλα κείμενα των τρομοκρατικών οργανώσεων εμφανίζουν σκανδαλώδη ομοιότητα με τα επίσημα κείμενα του “πρώιμου ΠΑΣΟΚ”, είναι εμπνευσμένα από τους ίδιους εγκεφάλους και γραμμένα από πράσινους καλάμους. Τι σημαίνει αυτό;
- [...] Οι άνθρωποι της 17ης Νοέμβρη και των... παραφυάδων της δεν είναι περισσότεροι από 50. Αν η κυβέρνηση του “κεραυνοβοληθέντος” στο Πεκίνο αλλά σιωπήσαντος στην Αθήνα Ανδρέα παρατήρει τις... φαντασίες ΜΠΟΡΕΙ να τους βάλει στο χέρι μέσα σε ένα βράδυ! Και είναι η μόνη που ΜΠΟΡΕΙ να το κάνει εκτός αν κορυφαίοι θεωρητικοί της πιστεύουν ότι... χρειάζονται και οι φονιάδες της 17ης Νοέμβρη γιατί εν τέλει κάνουν καλό στο σύστημα όπως κάνουν καλό οι... αφαιμάξεις στους υπεραίμικούς οργανισμούς!...».

³⁵³ *Ελεύθερος Τύπος*, 09/04/1986, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», υπογράφει ο Ε. Τ., «Βαθύτερα στο τέλμα...», σ. 5, «Αλλά η περίπτωση του Δ. Αγγελόπουλου δεν περικλείει μόνο ένα προσωπικό δράμα. Κορυφώνει την αγωνία μιας συγκλονισμένης κοινωνίας για το “που το πάει αυτός ο τόπος” ! [...] Ηχεί κωμικό να σκεφθεί κανείς να κατηγορήσει την κυβέρνηση για ευθύνες. Γιατί κυβέρνηση δεν υπάρχει... Ας ακούσουμε όλοι την καμπάνα που χτύπησε για τον Αγγελόπουλο για εγερτήριο για την πολιτική μας συνείδηση, για την δημοκρατία μας, που βυθίζεται όλο ένα και περισσότερο στο τέλμα του Ανδρεϊκού καθεστώτος.».

³⁵⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 10/04/1986, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», υπογράφει ο Ε. Τ. «Τυχοδιωκτισμός... και αποπροσανατολισμός», σ. 5, «Η αντιμετώπιση της 10ης δολοφονίας της 17 Νοέμβρη από τον πρωθυπουργό και τις αρμόδιες υπηρεσίες είναι τουλάχιστον τυχοδιωκτική... Έτσι ο Ανδρέας, μεταξύ Ταϊλάνδης και Κίνας μας διεμήνυσε, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι γνωρίζει τους δράστες της δολοφονίας του Αγγελόπουλου που βρίσκονται μεταξύ των δήθεν πνευματικών ανθρώπων της χώρας! [...] Τη στιγμή που γράφονται οι γραμμές αυτές, Τετάρτη βράδυ, οι δημοσιογραφικές φήμες οργιάζουν, ότι στην ασφάλεια σύρονται ονόματα του πανεπιστημιακού χώρου και ανακρίνονται σαν ύποπτοι συμμετοχής στις τάξεις της 17 Νοέμβρη [...] Οφείλουμε όλοι μας, και ιδιαίτερα ο τύπος, να αντιμετωπίσουμε το τυχοδιωκτικό αυτό παιχνίδι με προσοχή και υπευθυνότητα αν θέλουμε να μην γινόμαστε ακούσια θύματα του...»

Βλ. επίσης:

Ελεύθερος Τύπος, 10/04/1986, «Καθηγητές πανεπιστημίου στην ασφάλεια / Κυβερνητικό παιχνίδι με την τρομοκρατία για να στηρίξουν περιέργες δηλώσεις του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου από το... Πεκίνο», σ. 10-11

και των σκεπτόμενων ανθρώπων που ασκούν κριτική στα “κυβερνητικά πεπραγμένα”»³⁵⁵.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, ότι η δολοφονία (και το θύμα) χρησιμοποιούνται από την μείζονα αντιπολίτευση προκειμένου να πλήξει πολιτικά την κυβέρνηση. Εγγενές χαρακτηριστικό της πόλωσης, η συνεχής και αδιάκοπη αναμέτρηση με τον πολιτικό αντίπαλο, χρησιμοποιεί (εργαλειακά πολλές φορές) κάθε αφορμή που δυνητικά θα μπορούσε να μειώσει την αξιοπιστία του αντιπάλου.

Όλα τα παραπάνω, δεν θα τα αναφέραμε αν δεν ήταν κρίσιμα για να κατανοήσουμε την πρόσληψη του θύματος, όπως αποτυπώνεται στην κοινή γνώμη. Και είναι κρίσιμα, ακριβώς λόγω της δυαδικής σχέσης θύτη και θύματος. Οι δράστες δέχονται κολακευτικά σχόλια, ακόμη και από την μετριοπαθή εφημερίδα Τα Νέα: «από τον Δεκέμβρη του 1975 η “σούπερ σταρ” Ε.Ο. (Επαναστατική Οργάνωση) που καθιέρωσε με τις πρόσφατες ανακοινώσεις της τ’ αστέρι – στην καρδιά της πρώτης σελίδας – και στο κέντρο του το “Ε.Ο. 17 Ν” είναι η μεγάλη φίρμα του εγκληματικού περιθωρίου. Η πιο στεγανή. Η πιο μεθοδική. Η πιο συγκροτημένη. Η πιο κατατοπισμένη πάνω σε πρόσωπα και πράγματα».³⁵⁶ Ενώ υπάρχει συνολικά μία κοινή παραδοχή πως οι δράστες

³⁵⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 10/04/1986, «Βία και τρομοκρατία πληρούν την οικονομία», σ. 11, «[...] Αποτελεί κοινό τόπο σε πολλές πλευρές του πολιτικού φάσματος ότι θα αποτελέσει άκρως επικίνδυνο ολισθήμα και ταυτόχρονα “καλοστημένη συνωμοτική φάρσα” οποιαδήποτε προσπάθεια της κυβέρνησης να αναζητήσει μέσα στα κρούσματα της τρομοκρατικής βίας ένα εύκολο “άλλοθι” για να κλιμακώσει τον αυταρχισμό της, εναντίων των ευρύτατων λαϊκών στρωμάτων που αντιπαράθεται στην κυβερνητική πολιτική και των σκεπτόμενων ανθρώπων που ασκούν κριτική στα “κυβερνητικά πεπραγμένα”. [...]»

³⁵⁶ *Τα Νέα*, 09/04/1986, Ρεπορτάζ Β. Καββαθάς, «Η ταυτότητα της “17 Νοέμβρη”»: Από τον Γουέλς στον Αγγελόπουλο/ Πως δουλεύουν – Πως δεν συλλαμβάνονται», σ. 14.

Βλ. ενδεικτικά:

Ελευθεροτυπία, 09/04/1986, «Προκήρυξη – μανιφέστο της “17Ν”/ Σε 13 σελίδες αναλύουν την κατάσταση της οικονομίας και εξηγούν γιατί χτύπησαν τον Πρόεδρο της Χαλυβουργικής», σ. 20-21

Τα Νέα, 09/04/1986, «“Να χτυπήσουμε τους απατεώνες καπιταλιστές”/ Συγκεκριμένες κατηγορίες από τη “17 Νοέμβρη”», σ. 16 – 19

Μεσημβρινή, 09/04/1986, «Εννιά νεκροί και ένας τραυματίας τα θύματα της “17 Νοέμβρη”», σ. 19

Τα Νέα, 10/04/1986, Βασίλης Καββαθάς, «Τα μικρά και μεγάλα μυστικά της “17Ν”», σ. 12-13, Ο αρθρογράφος κάνει ένα χιουμοριστικό δισέλιδο αφιέρωμα στην ιστορία της οργάνωσης καταλήγοντας ότι «θα σημειώσουμε μόνο ότι το χιούμορ τους – και όχι μόνο αυτό – σκοτώνει...»

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 13/04/1986, «Τρίτη: αγαπημένη μέρα της 17 Ν», σ. 25

Μεσημβρινή, 14/04/1986, ρεπορτάζ Δημ. Καλάκος, Κική Παππά και Νίνα Γουδέλη, «Ποιος έχει σειρά; Πως αντιμετωπίζουν τον φονιά οι «μελλοθάνατοι» της λίστας. 17 Νοέμβρη έρευνα – σοκ», σ. 14 - 15

δρουν ως «Ζορό», «Ρομπέν των Δασών», «επαναστάτες – τιμωροί», «σωτήρες», «εν ονόματι του λαού»³⁵⁷.

Η ανάδειξη, λοιπόν, των δραστών ως «Ρομπέν των Δασών», των οποίων οι θέσεις δείχνουν *επιστημονική κατάρτιση*, γέρνουν την πλάστιγγα της ενοχής προς το θύμα. Στο προφίλ που φτιάχνεται για το θύμα στις εφημερίδες υπάρχει μία λανθάνουσα κοινή ομολογία, ότι η απώλεια του δεν αφορά το κοινωνικό σύνολο. Πριν φανεί όμως αυτή η σύγκλιση, στον κεντροαριστερό Τύπο το θύμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την «υπόθεση της Χαλυβουργικής», που όπως τονίζει το *Έθνος* αποτελεί «το μεγαλύτερο σκάνδαλο υπερτιμολογήσεων έδωσε στους ιδιοκτήτες 57 εκατομμύρια δολάρια σε συνάλλαγμα που κατατέθηκε σε ξένες τράπεζες».³⁵⁸

Από τη πρώτη στιγμή που αναμεταδίδεται η είδηση της δολοφονίας ο κεντροαριστερός Τύπος στήνει τη βιογραφία του Αγγελόπουλου παράλληλα με την «υπόθεση της Χαλυβουργικής», που όπως τονίζει το *Έθνος* αποτελεί «το μεγαλύτερο σκάνδαλο υπερτιμολογήσεων έδωσε στους ιδιοκτήτες 57 εκατομμύρια δολάρια σε συνάλλαγμα που κατατέθηκε σε ξένες τράπεζες».³⁵⁹ Η *Αυριανή* η οποία σε άρθρο της κάνει πρώτα μία αναδρομή στο *μεγάλο σκάνδαλο της Χαλυβουργικής*³⁶⁰, στη συνέχεια σε άλλο άρθρο αιτιολογεί τη δολοφονία του θύματος, κρίνοντάς το *υπόλογο* για τη θυματοποίησή του: «Είναι ανάγκη να καταλάβουν οι πολιτικοί μας ότι η τρομοκρατία χτυπιέται μόνο με

³⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά:

Αυριανή, 14/04/1986, «Και στους αιώνιους φοιτητές οι έρευνες για τη 17 Ν/ Αποφασίστηκε η απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων των τρομοκρατικών οργανώσεων και κάθε πληροφορίας γύρω από τη δράση τους», σ. 8, «[...] Σύμφωνα με μια πληροφορία στα μέτρα που αποφασίστηκαν είναι η απαγόρευση στο εξής της δημοσίευσης των προκηρύξεων, όχι μόνο της “17 Νοέμβρη” αλλά και όλων των άλλων τρομοκρατικών οργανώσεων [...] η απόφαση αυτή πάρθηκε με βάση το σκεπτικό ότι μια από τις επιδιώξεις των εμφανιζόμενων ως τιμωρών είναι η δημοσιότητα ώστε να αποκτήσουν ένα κάποιο πολιτικό πρόσωπο και τη συμπάθεια κάποιας μερίδας της κοινής γνώμης που λανθασμένα τους βλέπει ως “Ζορό”! [...]»

³⁵⁸ *Έθνος*, 09/04/1986, «Ο φάκελος της Χαλυβουργικής», σ. 16, Ο Αγγελόπουλος αναφέρεται πως «ήταν για τρεις δεκαετίες περίπου η “ψυχή” της “Χαλυβουργικής Α.Ε.”, μιας εταιρείας που ιδρύθηκε το 1948 από τον πατέρα του και ήρθε πολλές φορές στο προσκήνιο της επικαιρότητας τότε για τις επιτυχίες της και ποτέ για τα θρυλούμενα σκάνδαλα με πρόσφατη την υπόθεση του προστίμου των 9 δις δρχ.».

³⁵⁹ Στο ίδιο.

³⁶⁰ *Αυριανή*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο «ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ: Σύντομη αναδρομή στην ιστορία ενός μεγάλου σκανδάλου. Έκανε παράνομη εξαγωγή συναλλάγματος 57 εκ. δολαρίων», «Όταν την Παρασκευή 11 Μάη 1984 ο τότε Υπουργός Εμπορίου Βασ. Κεδίκογλου έδωσε στη δημοσιότητα το τεράστιο έκτασης “σκάνδαλο ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ” και ταυτόχρονα ανακοίνωσε την επιβολή προστίμου 9 δις, δρχ. στους Αγγελόπουλους δεν κόμιζε “Γλαύκα εις Αθήνας” απλά ήταν ο πρώτος Υπουργός Εμπορίου που τόλμησε να κάνει το καθήκον του, δηλαδή να εφαρμόσει το νόμο για μια κομπίνια η οποία ήταν γνωστή απ’ την εποχή ακόμα των κυβερνήσεων της ΝΔ!»

χρηστή διοίκηση και σωστή απονομή της δικαιοσύνης. Η “Αυριανή” ήτανε, είναι και θα είναι ENANTION της ΒΙΑΣ από οποιαδήποτε πλευρά και αν προέρχεται, γι’ αυτό και καταδικάζει με όλη τη δύναμη της ψυχής της τη χθεσινή δολοφονία του Δημήτρη Αγγελόπουλου που ήταν ο υπ’ αριθμόν ένα εκπρόσωπος της ολιγαρχίας στον τόπο... [...] Το άσχημο δε είναι ότι τα ΛΑΘΗ και οι ΠΡΟΔΟΣΙΕΣ ορισμένων πολιτικών, οι ΚΛΕΨΙΕΣ των εφοπλιστών και βιομηχάνων και η ΑΣΥΝΕΠΕΙΑ του πνευματικού κόσμου της χώρας πολλές φορές παρουσιάζουν στα μάτια της κοινής γνώμης ΑΔΙΣΤΑΚΤΟΥΣ φονιάδες σαν ΤΙΜΩΡΟΥΣ που σαν τον Ρομπέν των Δασών ή τον Ζορό γυρίζουν και με τα πιστόλια τους αποδίδουν δικαιοσύνη... ΛΥΠΟΥΜΑΣΤΕ πολύ γιατί αν η πολιτεία δεν ΚΟΥΚΟΥΛΩΝΕ το σκάνδαλο με την υπερτιμολόγηση του κάρβουνου στη “ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ” - που εμείς είχαμε αποκαλύψει – εάν δεν ματαίωνε το πρόστιμο των 9 δισεκατομμυρίων που πολύ σωστά είχε επιβάλλει ο Κεδίκογλου στη “ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ” και εάν η δικαιοσύνη της πατρίδας μας τιμωρούσε όπως θα έπρεπε τους υπεύθυνους σήμερα κατά πάσα πιθανότητα ο Δημήτρης Αγγελόπουλος θα ζούσε – ίσως στον Κορυδαλλό αλλά οπωσδήποτε θα ήταν ζωντανός – και οι εκτελεστές της “17ης Νοέμβρη” δεν θα είχαν τη χαρά να πανηγυρίζουν ότι “ΚΑΘΑΡΙΣΑΝ” έναν άνθρωπο που είχε “ληστέψει” το δημόσιο χρήμα... [...]»³⁶¹.

Η καταβράθρωση του θύματος, το οποίο το προφίλ είναι συνδεδεμένο με όλα τα αρνητικά στερεότυπα που κυριαρχούν για την τάξη των οικονομικών ελίτ (πλούτος, σκάνδαλα, διαφθορά) και εκτός των άλλων η στοχοποίηση του από την 17N, δείχνει ότι ανήκει σε *ανήθικες δομές*, όπως και τα υπόλοιπα θύματα. Το τελευταίο πρόκειται για άποψη που δημοσιοποιείται στην εφημερίδα τα Νέα: «[...] Έτσι, η εκτίμηση της εντεκάχρονης δράσης της περιορίζεται σε δύο σημεία: Το πρώτο: είναι οι στόχοι της (έστω τα θύματα της). Το δεύτερο: το περιεχόμενο των προκηρύξεων της. Και στις δύο περιπτώσεις πιστοποιείται ο χαρακτήρας του πυρήνα αυτού που δίνεται με τον προσδιορισμό “επαναστατικός”. Η εξειδίκευση των στόχων της (των θυμάτων της) κρίνεται στα σημεία: το πρώτο χτύπημα δίνεται σε Αμερικανό (Ρίτσαρντ Γουέλτς). Όχι πάντως σε διπλωμάτη. Αλλά σε πράκτορα μυστικής υπηρεσίας (της CIA). Άλλα δυο

³⁶¹ *Αυριανή*, 09/04/1986, πρωτοσέλιδο «Αν η πολιτεία δεν κουκούλωνε το σκάνδαλο με το κάρβουνο στη ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗ, θα ήταν ζωντανός σήμερα ο Δημ. Αγγελόπουλος»

χτυπήματα (κατοπινά) αφορούν Αμερικανούς που υπηρετούσαν στο ελληνικό έδαφος. Στην αμερικανική στρατιωτική αποστολή (Τζωρτζ Τσάντες) και στην αμερικανική βάση του ελληνικού (Ρόμπερτ Τσαντ). Άλλο χτύπημα αφιερώνεται σε σύμβολο της αστυνομικής βίας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας (τον Μάλλιο). Το επόμενο χτύπημα σε αστυνομικούς που ανήκαν σε δυνάμεις καταστολής, στα MAT (το δίδυμο Πέτρο-Σταμούλη). Παράλληλος στόχος ήταν η ανατίναξη οχήματος των MAT (νεκρός ένας αστυφύλακας). Σε ένα χτύπημα υπήρξε η συνδρομή δύο χαρακτηριστικών: εκδότη και συνεργάτη της Χούντας (Μομφεράτου). Το χτεσινό χτύπημα είχε στόχο οικονομικό παράγοντα (Αγγελόπουλο) που τον χαρακτηρίζει σαν πρόσωπο της “λματ” (λούμπεν μεγαλοαστική τάξη). [...]»³⁶².

Από την άλλη μεριά, στον κεντροδεξιό Τύπο αναδεικνύεται η ανθρώπινη διάσταση του θύματος καθώς αναφέρεται ότι επρόκειτο για έναν «άοπλο γέροντα που και να είχε τη δυνατότητα δεν θα μπορούσε ούτε καν να τρέξει»,³⁶³ για «ανύποπτο και απροστάτευτο θύμα»,³⁶⁴ για ένα «σπουδαίο άνθρωπο».³⁶⁵ Υπάρχουν παρ’ όλα αυτά δύο οπτικές για το θύμα σε αυτή τη μεριά του Τύπου με κοινό παρονομαστή την ταξική του θέση. Η πρώτη κάνει λόγο για έναν «αυτοδημιούργητο νέο που ξεκίνησε από την Αρκαδία για να μπει από το 1933 στο χώρο της βιομηχανίας»,³⁶⁶ ως «ψυχή της μεγαλύτερης βαριάς

³⁶² *Τα Νέα*, 09/04/1986, στήλη «Προβολείς στην πολιτική ζωή», «Πολιτικοί στόχοι τα “χτυπήματα”», σ. 6.

³⁶³ *Μεσημβρινή*, 09/04/1986, στήλη «Η άλλη όψη», Κατερίνα Δασκαλάκη, «“Παραμυθία”», σ. 8, «[...] όπως δεν θα καταλάβω ακόμα και αν διαβάσω χιλιάδες άψογα συνταγμένα κείμενα με επιχειρήματα από την πλευρά τους, τεκμηριωμένα τι είδους έξαρση ιδεολογική μπορεί να υπάρχει σε ένα νέο που σκοτώνει μέσα στη μέση του δρόμου έναν άοπλο γέροντα. Γιατί άοπλος γέροντας ήταν αυτός που δολοφονήθηκε χθες το πρωί, μην μπερδεύεστε από τα μεγάλα επιχειρηματικά ή άλλα ονόματα. Ένας γέρος που και να είχε τη δυνατότητα δεν θα μπορούσε ούτε καν να τρέξει ήταν το θύμα της χθεσινής επίθεσης [...]»

³⁶⁴ *Βραδυνή*, 09/04/1986, τίτλος «Η χθεσινή νέα πολιτική δολοφονία», σ. 2.

³⁶⁵ *Μεσημβρινή*, 14/04/1986, στήλη «Γνώμες», Χρήστος Πασαλάρης, «Θέλει δεν θέλει, το ΠΑΣΟΚ κατασκευάζει τρομοκράτες. Με την αγωγή που δίνει στην νεολαία – με τις θωπείες του στο περιθώριο», «[...] Η δολοφονία του Δημήτρη Αγγελόπουλου κατά της οποίας ξεσηκώθηκε σήμερα το μεσημέρι όλος ο αστικός κόσμος της χώρας άγγιξε αυτή τη φορά και τα δικά μας παιδιά, τόσο που ένας πατέρας τηλεφώνησε προχθές στη Σύνταξη για να πει στην τηλεφωνήτρια: - Ξέρετε, ο γιος μου με ρώτησε αν αυτός ο Αγγελόπουλος ήταν σπουδαίος άνθρωπος “Ναι, του είπα ήταν σπουδαίος άνθρωπος” και τι μου απάντησε το παιδί; “Τότε μπαμπά μου δεν θέλω να γίνω σπουδαίος άνθρωπος γιατί θα με σκοτώσουν και μένα...” [...] Πέντε χρόνια σοσιαλισμού έδωσαν στη νεολαία μας τόσα μαθήματα εγκληματικότητας όσα δεν θα έδιναν εικοσιπέντε χρόνια Κορυδαλλού! [...]».

³⁶⁶ *Μεσημβρινή*, 09/04/1986, «Δεν είχε πειράξει μυρμήγκι, κυκλοφορούσε χωρίς “φρουρούς”/ Πράος, γλυκομίλητος, χωρίς εχθρούς το νέο θύμα της τρομοκρατίας/ Αυτοδημιούργητος ο νέος που ξεκίνησε από την Αρκαδία για να μπει από το 1933 στο χώρο της βιομηχανίας», σ. 22

βιομηχανίας της χώρας μας»³⁶⁷. Η δεύτερη όμως, με κύριο εκφραστή τον Γιώργο Τράγκα «βλέπει» το θύμα ως «βαθύπλουτο εκπρόσωπο του μεγάλου κεφαλαίου»³⁶⁸. Στην ουσία, η δεύτερη ερμηνεία του θύματος ταυτίζεται με τη 17N στον τρόπο που βλέπει την τάξη που εκπροσωπεί το θύμα. Αυτές οι αντιφάσεις στον κεντροδεξιό Τύπο, σαφώς και έχουν αφετηρία την αρχική παραδοχή που εν πολλοίς εξέφραζε έναν λανθάνων θαυμασμό στην *εμπεριστατωμένη προκήρυξη* της 17N, αναγνωρίζοντας με αυτό τον τρόπο τα κίνητρα των δραστών.

Αυτό που θέλουμε να πούμε λοιπόν, είναι ότι πώς η ταυτότητα του θύματος ήταν υπερκαθορισμένη. Γνωρίζοντας από τη θεωρία ότι ο υπερκαθορισμός της ταυτότητας σημαίνει ότι πολλοί λόγοι, σχέσεις και πρακτικές κατασκευάζουν την ταυτότητα ενός ατόμου³⁶⁹, εν προκειμένω το κοινωνικό status του θύματος φαίνεται ότι ενθαρρύνει την αδιαφορία της πλειοψηφίας της κοινής γνώμης για την θυματοποίηση του. Η πολιτική θυματοποίηση³⁷⁰ και η ταυτότητα του θύματος κατασκευάζεται με την παρουσία ενός ηγεμονικού λόγου που δικαιολογεί, δικαιώνει και ενθαρρύνει τη θυματοποίηση, υπάρχει εντούτοις χώρος στο κοινωνικό πεδίο ώστε να αμφισβητηθεί αυτή η δικαιολόγηση;

Στην περίπτωση του Αγγελόπουλου, πράγματι συναντάμε για πρώτη φορά την πρώτη απόπειρα διαμαρτυρίας εναντίον της τρομοκρατίας. Πρόκειται για μια πρωτοβουλία από τον Πρόεδρο του ΣΕΒ, Θ. Παπαλεξόπουλο, τον Πρόεδρο Ενώσεων Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Ελλάδας, Λαζ. Εφραίμογλου και τον Πρόεδρο Συντονιστικού Συμβουλίου των Εμπορικών Συλλόγων Ελλάδας, Πάνο Ηλιόπουλο, οι οποίοι με κοινή ανακοίνωση τους, κάλεσαν «σε μια πανελλήνια συμβολική εκδήλωση διαμαρτυρίας εναντίον της τρομοκρατίας», με συμβολικό μισάωρο κλείσιμο των εργοστασίων/καταστημάτων συνοδευόμενο από κλείσιμο των φώτων, αλλά και

³⁶⁷ *Βραδυνή*, 09/04/1986, «Ποιος ήταν», σ. 3, «Ψυχή της μεγαλύτερης βαριάς βιομηχανίας της χώρας μας υπήρξε ο δολοφονηθείς Δημ. Αγγελόπουλος, ο οποίος το 1965 έγινε πρόεδρος και Διευθύνων Σύμβουλος της ΧΑΛΥΒΟΥΡΓΙΚΗΣ».

³⁶⁸ *Βραδυνή*, 09/04/1986, Γιώργος Τράγκας, «Σατανικές συμπτώσεις στα “χτυπήματα” της “17 Νοέμβρη”... Η επιλογή του χρόνου δράσεως ταυτίζεται με σημαντικά γεγονότα», σ. 4, «[...] Και ασφαλώς όλα αυτά τα καυτά θέματα περνούν σε δεύτερο πλάνο αφού φυσιολογικά την προσοχή όλων αποσπά η εκτέλεση ενός βαθύπλουτου εκπροσώπου του μεγάλου κεφαλαίου [...]».

³⁶⁹ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 121.

³⁷⁰ Στο ίδιο.

άναμμα των φώτων των οχημάτων στους δρόμους³⁷¹. Η πρωτοβουλία καλύπτεται με διαφορετικό τρόπο από τις εφημερίδες. Η αντιπολιτευόμενη *Μεσημβρινή* κάνει λόγο για «μεγάλη επιτυχία» τιτλοφορώντας το ρεπορτάζ της «Η τρομοκρατία δεν θα περάσει είπαν έμποροι και εργαζόμενοι»³⁷², ενώ στα φιλοκυβερνητικά Νέα σημειώνεται πως «καμία ανταπόκριση δεν βρήκε το κάλεσμα του εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου για συνολική διαμαρτυρία εμπόρων, επιχειρηματιών και βιοτεχνών ενάντια στην τρομοκρατία»,³⁷³ ενώ και το *Έθνος* γράφει πως «η “ιδέα” για την εκδήλωση ήταν των

³⁷¹ *Ελευθεροτυπία*, 10/04/1986, «Μισή ώρα λουκέτο για διαμαρτυρία», σ. 23, «Σε πανελλήνια συμβολική εκδήλωση διαμαρτυρίας εναντίον της τρομοκρατίας για τη Δευτέρα καλούν τα επιμελητήρια και οι οργανώσεις. Συγκεκριμένα με σχετική ανακοίνωση τους ζητούν τη Δευτέρα 14 Απριλίου:

* Να κλείσουν από 12 το μεσημέρι έως 12.30 όλα τα εργοστάσια, τα καταστήματα, όλοι οι χώροι δουλειάς.

* Να σβήσουν την ίδια μέρα και ώρα τα φώτα όλων των γραφείων όλων των οργανώσεων και οργανισμών.

* Να ανάψουν τα φώτα των οχημάτων που θα βρεθούν στους δρόμους.

Ακόμη, στην ανακοίνωση αναφέρεται ότι η εξάπλωση της τρομοκρατίας απειλεί την έννομη τάξη και την κοινωνική συνοχή και δυναμιτίζει τις προσπάθειες αντιμετώπισης των κρίσιμων οικονομικών και εθνικών προβλημάτων [...] η ηθική απομόνωση της τρομοκρατίας, καταλήγει η ανακοίνωση, είναι καθήκον όλων μας».

Ελευθεροτυπία, 14/04/1986, σ. 20, «Με κοινή ανακοίνωση τους οι Θ. Παπαλεξόπουλος (Πρόεδρος ΣΕΒ), Λαζ. Εφραίμογλου (Πρόεδρος Ενώσεων Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων Ελλάδας και Πάνος Ηλιόπουλος (Πρόεδρος Συντονιστικού Συμβουλίου των Εμπορικών Συλλόγων Ελλάδας) καλούν τον ελληνικό λαό “σε μια πανελλήνια συμβολική εκδήλωση διαμαρτυρίας εναντίον της τρομοκρατίας”».

³⁷² *Μεσημβρινή*, 15/04/1986, «Η τρομοκρατία δεν θα περάσει είπαν έμποροι και εργαζόμενοι», σ. 23, «Μεγάλη επιτυχία σημείωσε χθες, κυρίως στις βιομηχανίες, η ημίωρη στάση εργασίας που οργάνωσε το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Ελλάδος σε ένδειξη διαμαρτυρίας κατά της τρομοκρατίας, της οποίας το πρόσφατο θύμα ήταν ο Δημήτρης Αγγελόπουλος [...] Ανταποκρίθηκαν και πήραν μέρος με μεγάλη επιτυχία οι βιομηχανίες στην Αθήνα, την Θεσσαλονίκη, την Καβάλα, την Πάτρα (με εξαίρεση [...] ορισμένες κοινωνικοποιημένες επιχειρήσεις). Την ίδια επιτυχία (από άποψη συμμετοχής) είχε η εκδήλωση στα σούπερ μάρκετ και τα πολυκαταστήματα. Μερική επιτυχία όμως είχε η “βουβή” διαμαρτυρία στα εμπορικά καταστήματα. Σύμφωνα με στοιχεία που πήρε η “Μ” από το ΕΒΕΑ: αισθητή ήταν η συμμετοχή των καταστηματαρχών στην περιφέρεια [...] στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη δεν υπήρξε αξιόλογη ανταπόκριση παρά το γεγονός ότι συμμετείχε στην εκδήλωση με απόφαση του το Συντονιστικό Συμβούλιο των Εμπορικών Συλλόγων. Όπως σημείωναν έγκυροι κύκλοι του εμπορίου η περιορισμένη συμμετοχή οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι δεν υπήρξε ενημέρωση καθώς μάλιστα η απόφαση ελήφθη γρήγορα... Ο Πρόεδρος του Εμπορικού αι Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών κύριος Λ. Εφραίμογλου [...] δήλωσε στη “Μ”: Μ’ αυτήν την συμβολική εκδήλωση θελήσαμε να δείξουμε τόσο σαν επιχειρηματίες όσο και σαν πολίτες πως υποφέρουμε από αυτό το κλίμα της τρομοκρατίας που έχει δημιουργηθεί [...] [ο πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Αθηνών κ. Π. Ηλιόπουλος] είπε στη “Μ”: Η απόφαση του Συντονιστικού Συμβουλίου των Εμπορικών Συλλόγων της χώρας για συμβολικό κλείσιμο των καταστημάτων είναι απόφαση διαμαρτυρίας σύσσωμου του επιχειρηματικού κόσμου κατά της τρομοκρατίας [...]»

³⁷³ *Τα Νέα*, 15/04/1986, «Χωρίς ανταπόκριση η διαμαρτυρία των 30’», σ. 12, «Καμία ανταπόκριση δεν βρήκε το κάλεσμα του εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου για συνολική διαμαρτυρία εμπόρων, επιχειρηματιών και βιοτεχνών ενάντια στην τρομοκρατία. Η προγραμματισμένη για χθες παθητική διαμαρτυρία των καταστηματαρχών που θα εκδηλωνόταν με ημίωρο κλείσιμο των καταστημάτων (12 - 12.30μμ) και το σβήσιμο των φώτων τους δεν είχε απήχηση στο κέντρο της Αθήνας. Όλα τα μεγάλα καταστήματα που επισκεφθήκαμε παρέμειναν ανοιχτά και μόνο στο κατάστημα “ΑΦΟΙ Λαμπρόπουλοι” έγινε μια σχετική ανακοίνωση από τα μεγάφωνα χωρίς όμως κανείς να σταματήσει να

εμπορικών οργανώσεων των βιομηχάνων και των εμπορικών επιμελητηρίων αλλά δεν είχε επιτυχία...»³⁷⁴.

Απαντώντας λοιπόν στην ανωτέρω ερώτηση που θέσαμε, η πολύ σφιχτά υπερκαθορισμένη ταυτότητα του (εν λόγω) θύματος, δεν έφερε μία ποιοτική αμφισβήτηση της θυματοποίησης του. Και με τον όρο ποιοτική, εννοούμε αφενός την ταύτιση του κοινωνικού ιστού με το θύμα, ή έστω την ταύτιση του κοινού με το πένθος της οικογένειάς του, δηλαδή με το ανθρωπιστικό ιδεώδες της ανθρώπινης απώλειας. Η πρωτοβουλία της ιδιότυπης αυτής διαμαρτυρίας, ελήφθη «από τα πάνω», χωρίς να έχουν κινηθεί διεργασίες και πρωτοβουλίες κινητοποιήσεων «από τα κάτω», οι οποίες θα μπορούσαν να εκφράσουν και να εκφέρουν μαζικά ένα αίτημα κατά της τρομοκρατίας. Η «από τα πάνω» πρωτοβουλία, θεωρούμε, ότι έμοιαζε με μία συμβολική κίνηση απότισης φόρου τιμής στον νεκρό, δηλαδή στο πρόσωπο του. Ως ένα άτομο δηλαδή που είχε πετύχει στον χώρο της βιομηχανίας. Συνεπώς, ακόμη και αυτή η κίνηση, ήταν ένας φόρος τιμής στη μνήμη ενός σημαντικού επιχειρηματία και όχι συμπόνοια προς το θύμα.

Εκτός των άλλων, η κινητοποίηση των μαζών, με αφορμή τη δολοφονία ενός «πανίσχυρου μεγαλοβιομήχανου» - προφίλ που είχαν φιλοτεχνήσει οι περισσότερες εφημερίδες ευρείας απήχησης – θα ήταν αδύνατη, εφόσον οι πλατιές κοινωνικές μάζες δεν θα μπορούσαν να ταυτιστούν συναισθηματικά με έναν εκπρόσωπο μίας κοινωνικής τάξης απομακρυσμένης από αυτούς και που, όπως είδαμε στην ανάλυση των εφημερίδων, θεωρείται εξω-κοινωνικός παράγοντας, που δεν μετέχει δηλαδή στην κοινή εμπειρία ζωής με τον γενικό πληθυσμό.

δουλεύει. Ανάλογη απήχηση είχε και το κάλεσμα των διοργανωτών στους Ι.Χήδες σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να ανάψουν τα φώτα των αυτοκινήτων τους στο ίδιο χρονικό διάστημα».

³⁷⁴ *Έθνος*, 15/04/1986, ρεπορτάζ Πάνος Σόμπολος, σ. 9, «Μόνο δυο πολυκαταστήματα και μερικά εμπορικά και καταστήματα τροφίμων στην Αθήνα, έκλεισαν χτες για μισή ώρα (12.00 - 12.30 το μεσημέρι) σε ένδειξη διαμαρτυρίας κατά της τρομοκρατίας. Η “ιδέα” για την εκδήλωση ήταν των εμπορικών οργανώσεων των βιομηχάνων και των εμπορικών επιμελητηρίων αλλά δεν είχε επιτυχία [...] Στην Αλεξανδρούπολη και την Κέρκυρα έκλεισε το 90% των καταστημάτων και σε μικρό ποσοστό στην Καβάλα, την Πάτρα και την Λάρισα [...]»

Δύο χρόνια μετά τη δολοφονία του Δ. Αγγελόπουλου, η 17N επανεμφανίστηκε, δολοφονώντας αυτή τη φορά τον Αλέξανδρο Αθανασιάδη, βιομήχανο και διευθύνοντα σύμβουλο της Ανώνυμου Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων.

Την 1^η Μαρτίου 1988, στις 07:30 π.μ., ο Αθανασιάδης ξεκίνησε από την οικία του στην Εκάλη με κατεύθυνση προς το γραφείο του στο κέντρο της Αθήνας. Στη διαδρομή, στο ύψος της Φιλοθέης περίπου είκοσι λεπτά αργότερα, σε διπλανό αυτοκίνητο στα δεξιά του ο Αθανασιάδης είδε ένα φίλο του και έτσι κατέβασαν και οι δύο τα παράθυρα των αυτοκινήτων για να συζητήσουν. Εκείνη τη στιγμή, μία μηχανή με δύο αναβάτες έφτασε δίπλα στο αυτοκίνητο του Αθανασιάδη και ο συνεπιβάτης, τον πυροβόλησε τέσσερις φορές³⁷⁵. Το θύμα μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο Υγεία, όπου εξέπνευσε αφού ήταν ήδη σε κώμα κατά τη διάρκεια της διακομιδής του, που έγινε με ένα διερχόμενο ταξί.

Τα πρωτοσέλιδα της επόμενης ημέρας ανέφεραν: *Ελευθεροτυπία* «17N Εκτέλεση από τους “ιδρυτές”/ Η προκήρυξη: ”ρεαλισμός” και απειλές»³⁷⁶, *Απογευματινή* «Ο αρχηγός εκτέλεσε τον Αθανασιάδη»³⁷⁷, *Έθνος* «ΚΟΣΚΙΝΟ με 4 σφαίρες εξ’ επαφής / 17N Απειλεί νέες εκτελέσεις καπιταλιστών / Προκήρυξη – Φωτιά»³⁷⁸, *Αυριανή* «Ύστερα από δύο χρόνια ξανάρχισαν οι σκοτωμοί / ΒΡΗΚΕ ΝΕΟΥΣ ΕΚΤΕΛΕΣΤΕΣ Η 17N / Γνώριζε πως κινδύνευε ο Αθανασιάδης και για αυτό οδηγούσε πάντα το αυτοκίνητο του έχοντας πάντα το πιστόλι στα γόνατα του»³⁷⁹, *Μεσημβρινή* «Εθνική οργή για εκτέλεση του Αθανασιάδη / Καταδικάζουν οι πάντες τη “17 Νοέμβρη” αλλά πλέον τούτου ουδέν...»³⁸⁰, *Ελεύθερος Τύπος* «11ο Θύμα της “17N” ο Αθανασιάδης - Μποδοσάκης / Καταγγελία της Ν.Δ.: ΤΟ ΠΑΣΟΚ ΚΑΛΥΠΤΕΙ τους εκτελεστές / Οι τρομοκράτες σκοτώνουν, η κυβέρνηση λυπάται...»³⁸¹, *Βραδυνή* «Πράσινα ίχνη αφήνει η “17N”», *Καθημερινή* «Οργή και ερωτηματικά»³⁸².

³⁷⁵ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 163.

³⁷⁶ *Ελευθεροτυπία*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

³⁷⁷ *Απογευματινή*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

³⁷⁸ *Αυριανή*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

³⁷⁹ *Μεσημβρινή*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

³⁸⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

³⁸¹ *Βραδυνή*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

³⁸² *Καθημερινή*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο.

Η διαφαινόμενη από τα πρωτοσέλιδα πόλωση κυβέρνησης και αντιπολίτευσης με αφορμή τη νέα δολοφονία, ενίσχυσε η ανακοίνωση της ΝΔ, εντός της οποίας η σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατική δράση ήταν για ακόμη μια φορά το σημαινόμενο της δολοφονίας: «Η υπόνοια ότι οι σχέσεις στελεχών του ΠΑΣΟΚ με κάθε είδους τρομοκράτες εμποδίζουν το κράτος να δράσει ή υποχρεώνουν τις διωκτικές αρχές σε ενέργειες ή παραλείψεις που προστατεύουν τους δράστες [...] και ευνοούν την τρομοκρατία που ενισχύεται διαρκώς»³⁸³.

Την σκυτάλη έπειτα πήρε ο κεντροδεξιός Τύπος, ο οποίος συνέχισε το αφήγημα για «εκτελεστές» που «έχουν περίπου εγγυημένη την ατιμωρησία και βέβαια την συμπάθεια πολλών κυβερνητικών στελεχών»,³⁸⁴ για «πράσινα ίχνη» που «αφήνει η 17N»³⁸⁵ υποστηρίζοντας πως «η γενική πεποίθηση λοιπόν, και στον τελευταίο Έλληνα είναι ότι τα “παιδιά” με τα κουμπούρια έχουν το ομφάλιο λώρο τους στο ΠΑΣΟΚ! Είναι σάρκα από την σάρκα του. Είναι το λιγότερο... ΠΑΚ!»,³⁸⁶ πως «η κυβέρνηση

³⁸³ Ανακοίνωση Νέας Δημοκρατίας (*Ελευθεροτυπία*, 03/03/1988, σ. 22)

³⁸⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 03/03/1988, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», υπογράφει ο «Ε.Τ.», «ΠΑΣΟΚ και τρομοκράτες», σ. 7, «[...] Διεθνώς η κυβέρνηση έχει στενές σχέσεις με τρομοκρατικά καθεστώτα, τύπου Καντάφι και έχει εγκρίνει τις πιο εξωφρενικές τρομοκρατικές ενέργειες. Χρόνια ολόκληρα η κυβέρνηση δυσφημεί την φιλελεύθερη - δημοκρατική παράταξη και την ιδιωτική πρωτοβουλία - με εξαίρεση φυσικά τους κομματικούς νεόπλουτους - με όρους που οπλίζουν ιδεολογικά κάθε επίδοξο τρομοκράτη. [...] Αλήθεια, αν οι εκτελεστές της 17η Νοέμβρη καταφύγουν στην Ιταλία, με ποιο πολιτικό και ηθικό ανάστημα θα ζητήσει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ την έκδοσή τους; Γιατί όμως να διαφύγουν εφόσον έχουν περίπου εγγυημένη την ατιμωρησία και βέβαια την συμπάθεια πολλών κυβερνητικών στελεχών;»

³⁸⁵ Η Βραδινή, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο «Πράσινα ίχνη αφήνει η 17N»

Η Βραδυνή, 02/03/1988, στήλη «Βραδυνά», «Φθάνει πια. Τα όρια υπομονής της Ελληνικής κοινής γνώμης έχουν εξαντληθεί. Η κυβέρνηση παραμένει απλώς θεατής μιας ατελείωτης, όπως φαίνεται, σειράς πολιτικών εγκλημάτων και δολοφονιών που πλήττει τους πάντες, πλην του δικού της πολιτικού χώρου, χωρίς κανείς να γνωρίζει ποιο θα είναι το επόμενο θύμα. [...]»

Βλ. επίσης:

Ελεύθερος Τύπος, 02/03/1988, «Βαριά καταγγελία από την Ν.Δ. μετά το 11ο φόνο της οργάνωσης - φάντασμα / Το ΠΑΣΟΚ καλύπτει τους εκτελεστές», σ. 20-21

Ελεύθερος Τύπος, 03/03/1988, πρωτοσέλιδο «ΥΠΟΠΤΟ ΣΚΟΤΑΔΙ / Αβέρωφ: Κάτι σοβαρό κρύβει η κυβέρνηση / “17 Νοέμβρη” το ΠΑΣΟΚ ξέρει τους δολοφόνους»

Εστία, 03/03/1988, στήλη «Δια τις σχέσεις ΠΑΚ - “17 Νοέμβρη” ομιλεί ο κ. Αβέρωφ».

Εστία, 03/03/1988, στήλη «Ο κόσμος», «[...] Και φυσικά δεν είναι δυνατόν να επικαλείται η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ως επιχείρημα δια την ανικανότητα της - ή την απροθυμία της - , να συλλάβει τους τρομοκράτες, μολοντί τους... “ακουμπάει” από καιρού, ως ισχυρισθεί, ο κ. Δροσογιάννης το ότι ούτε αι προηγούμενοι κυβερνήσεις είχαν συλλάβει κανέναν».

Κάθε Μέρα, 03/03/1988, πρωτοσέλιδο «Η κυβέρνηση γνωρίζει τους τρομοκράτες»

³⁸⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 03/03/1988, στήλη «Ανάδελφος Τύπος αποκαλύπτει, σχολιάζει και λειδορεί ο Δημήτρης Ρίζος», «“17 Νοέμβρη” είναι ΠΑΚ... Κουκουλώστε τους!», σ. 6-7, «Όπου “17 Νοέμβρη” και... Τσίμας! Και Τσίμας σημαίνει κουκούλωμα , σημαίνει αποπροσανατολισμός της έρευνας για τους δράστες, σημαίνει προστασία του ΠΑΣΟΚ μην βγει στη φορά ότι οι δολοφόνοι είναι δικοί τους άνθρωποι!... [...] Η γενική πεποίθηση λοιπόν, και στον τελευταίο Έλληνα είναι ότι τα “παιδιά” με τα

του ΠΑΣΟΚ στην αντίληψη μας, έχει τα χέρια της βαμμένα με αίμα αθώων»,³⁸⁷ ενώ τονίζεται επίσης πως η προκήρυξη «μυρίζει τριτοκοσμικό σοσιαλισμό»³⁸⁸. Παράλληλα, συναντάμε και μια ερμηνεία των θυμάτων, τα οποία βέβαια χρησιμοποιούνται ως καύσιμο στα πλαίσια της πόλωσης: «Οι “γκεμπελίσκοι” του ΠΑΣΟΚ επέμεναν και επιμένουν να χαρακτηρίζουν την “σπείρα” των δολοφόνων σαν... “επαναστατική οργάνωση”! Άρα και τα θύματα της “δίκαια ξεκαθαρισμένου” αντιπάλους της... “επανάστασης”»³⁸⁹.

Ο κεντροαριστερός Τύπος, από την άλλη μεριά, και ιδίως οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες κατηγορούν τον κεντροδεξιό Τύπο για *καπηλεία* και την αντιπολίτευση εν συνόλω για «επικίνδυνη ανευθυνότητα»³⁹⁰ καθώς «την ώρα που οι τρομοκράτες της “17 Νοέμβρη” βρίζουν πατόκορφα την κυβέρνηση και κατηγορούν τον Ανδρέα σαν... προδότη και ψεύτη, οι φυλλάδες του Μητσοτάκη έχουν το θράσος να γράφουν πως “το ΠΑΣΟΚ καλύπτει τους εκτελεστές” και ότι “οι δολοφόνοι άφησαν πράσινα ίχνη!!!”»³⁹¹. Παράλληλα, όμως η 17N εγκωμιάζεται για την επιχειρησιακή της

κουμπούρια έχουν το ομφάλιο λώρο τους στο ΠΑΣΟΚ! Είναι σάρκα από την σάρκα του. Είναι το λιγότερο... ΠΑΚ! Πως να τους συλλάβουν λοιπόν; [...]»

Βλέπε επίσης: *Μεσημβρινή*, 03/03/1988, Ν. Αγγελής, «Τρομοκράτες και “προοδευτικοί”»: Ταυτότητα αντιλήψεων / Φράσεις διακηρύξεων του ΠΑΚ στις προκηρύξεις της “17N”», σ. 6

³⁸⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/03/1988, υπογράφει ο «Σχολιαστής», «ΠΑΣΟΚ και τρομοκράτες», σ. 8, «Η εν ψυχρό δολοφονία του Αλεξάνδρου Αθανασιάδη από την οργάνωση “17 Νοέμβρη” μεγαλώνει την κρίση εμπιστοσύνης που έχει εκδηλωθεί σε βάρος της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Ένα σημαντικό τμήμα της κοινής γνώμης, έχει πειστεί ότι οι τρομοκράτες ευδοκμούν με την ανοχή είτε την ενθάρρυνση της κυβέρνησης. Κυβερνητικά στελέχη μερίδα του φιλοκυβερνητικού τύπου, η κομματική - κρατική ραδιοτηλεόραση συνεργάζονται για να προετοιμαστούν ιδεολογικοπολιτικά οι τρομοκρατικές πράξεις και να παρουσιαστούν όχι σαν εγκλήματα αλλά σαν ένα είδος έμπρακτης πολιτικής κριτικής... [...] Εάν το ΠΑΣΟΚ σαν αντιπολίτευση πρόσφερε ένα ιδεολογικό άλλοθι στους δολοφόνους, το ΠΑΣΟΚ σαν κυβέρνηση έκανε ότι μπορούσε για να εξασφαλιστεί η ατιμωρησία και να αναπτυχθεί η δραστηριότητα τους. [...] Επιπλέον μερίδα του φιλοκυβερνητικού Τύπου λειτουργεί σαν ένα ιδιόμορφο γραφείο τύπου των τρομοκρατών και χρησιμοποιεί εκδοτικά την ιδιαίτερη σχέση με τον πιο μακάβριο τρόπο. [...] Δεν γνωρίζουμε τους δολοφόνους του Αθανασιάδη, γνωρίζουμε όμως αυτούς που βοήθησαν με διάφορους τρόπους στην προετοιμασία αυτής καθώς και των προηγούμενων δολοφονιών. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ στην αντίληψη μας, έχει τα χέρια της βαμμένα με αίμα αθώων!»

³⁸⁸ *Μεσημβρινή*, 02/03/1988, «Μυρίζει τριτοκοσμικό σοσιαλισμό η προκήρυξη / Θα εκτελέσουμε κι άλλους!... / Η 17 Νοέμβρη δεν... συμφωνεί να περάσουν οι προβληματικές στην ιδιωτική πρωτοβουλία», σ. 29

³⁸⁹ *Μεσημβρινή*, 05/03/1988, στήλη «Η άποψη της “Μ”», «Κροκόδειλοι...», σ. 6

³⁹⁰ *Τα Νέα*, 02/03/1988, στήλη «Προβολείς στην πολιτική ζωή», Βασίλης Τζανετάκος, «Ν.Δ.: επικίνδυνη ανευθυνότητα», σ. 4

³⁹¹ *Αυριανή*, 03/03/1988, πρωτοσέλιδο και σ. 8, «Βρε τους ψευταράδες τι γράφουν... / Όσο κάλυπτε η Ν.Δ. την “17 Νοέμβρη” άλλο τόσο την... καλύπτει και το ΠΑΣΟΚ / Η χώρα μας πάντως σε σύγκριση με αυτά που γίνεται άλλου αποτελεί... παράδεισο ησυχίας»

αρτιότητα,³⁹² και λαμβάνει εγκωμιαστικά σχόλια για τον μορφωμένο εγκέφαλο της οργάνωσης που συντάσσει τις προκηρύξεις³⁹³.

Η δημοφιλία της 17N, στον κεντροαριστερό Τύπο, έχει τοποθετήσει την οργάνωση στη θέση ενός ισάξιου συνομιλητή, με ριζοσπαστικά οράματα, που όμως προσπαθεί να τα πετύχει με λανθασμένο τρόπο. Τα όρια δηλαδή μεταξύ δικαιολόγησης ή της αιτιολόγησης της δράσης της, είναι θολά. Όμως, στην περίπτωση του κεντροαριστερού Τύπου, δεν είναι καθόλου θολή η αναγνώριση της *επιστημοσύνης* της 17N. Ο Γιώργος Μαύρος μέσα από την *Ελευθεροτυπία*, αναλύοντας την προκήρυξη, συμπεραίνει πως «πρόκειται για το πιο εμπειριστατωμένο, επιστημονικό, ρεαλιστικό και κατανοητό κείμενο από όλα όσα υπέγραψε η οργάνωση αυτή στα δωδεκάμισι χρόνια της ένοπλης δραστηριότητας της», και πως «Ανεξάρτητα πάντως εάν συμφωνεί κανείς ή διαφωνεί με την επιλογή της ένοπλης πάλης σαν ταξικού μέσου προς μια λαϊκή δημοκρατία (και ασφαλώς η πλειοψηφία διαφωνεί), δεν μπορεί με κανένα αντικειμενικό κριτήριο να αμφισβητήσει την ορθότητα των διαπιστώσεων που περιέχει η προκήρυξη, σχετικά με την μεγαλοαστική μας τάξη, την κουρελίδικη (λούμπεν) μεγαλοαστική τάξη, όπως την χαρακτηρίζει η 17N».³⁹⁴

³⁹² *Αυριανή*, 02/03/1988, ρεπορτάζ Βαγγέλης Μάρκουλης, σ. 7, «[...] Δέκατα του δευτερολέπτου χρειάστηκαν οι επαγγελματίες εκτελεστές στο πιο πολυσύχναστο σημείο των Αθηνών για να “γαζώσουν” στην κυριολεξία το θύμα τους».

Ελεύθερος Τύπος, 02/03/1988, ρεπορτάζ Π. Καρσιώτης, «Λεπτό προς λεπτό η άγρια δολοφονία», σ. 20-21, «Οι τρομοκράτες της οργάνωσης - φάντασμα “17 Νοέμβρη” με μία ξαφνική “στροφή” στο παλιό τους “πρόσωπο”, άφησαν την “επίδειξη” προηγμένης τεχνολογίας κατασκευής εκρηκτικών τηλεκατευθυνόμενων μηχανισμών και πήραν πάλι στα χέρια το γνωστό “45αρι”».

Ελεύθερος Τύπος, 03/03/1988, «Μελετημένο στην εντέλεια το καρτέρι του θανάτου», σ. 22-23

³⁹³ *Τα Νέα*, 03/03/1988, ρεπορτάζ Δημ. Μαθιόπουλος - Μαν. Μαθιουδάκης, «“Εγκέφαλος” με γνώσεις / Έρευνες στο χώρο επιστημόνων με ειδίκευση σε οικονομικά και πολιτικά θέματα», σ. 10-11, «Ο εγκέφαλος της “Επαναστατικής οργάνωσης 17 Νοέμβρη” φαίνεται ότι είναι άνθρωπος με ειδικές γνώσεις των οικονομικών και πολιτικών πραγμάτων και στο χώρο αυτό στρέφονται οι έρευνες των υπηρεσιών ασφαλείας για τον εντοπισμό των δραστών».

Αυριανή, 02/03/1988, ρεπορτάζ Βαγγέλης Μάρκουλης, «Η ανάλυση της προκήρυξης», σ. 7 «[...] Επανήλθε ο συντάκτης ο οποίος δεν έχει γνώση γενικοτήτων σε θέματα δημόσιας ή πολιτικής οικονομίας, αλλά πρέπει να είναι βαθιά γνωστής των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων που παρακολουθεί την εξέλιξη των πολιτικών και οικονομικών επιστημών και δεν περιορίστηκε στα όσα διδάχτηκε στο πανεπιστήμιο. [...]»

³⁹⁴ *Ελευθεροτυπία*, 02/03/1988, Γιώργος Μαύρος «“Ρεαλισμός”: Το νέο πρόσωπο της 17N», σ. 21, «“Ανανεωτική επαναστατική οργάνωση 17 Νοέμβρη”. Αν ο τίτλος που αποδίδουμε στην οργάνωση που εκτέλεσε χτες τον Α. Αθανασιάδη - Μποδοσάκη είναι αυθαίρετος, σίγουρα δεν είναι υπερβολικός και (στην αυθαιρεσία του) αποδίδει πίστα, νομίζουμε, το νέο πολιτικό πρόσωπο της 17 Νοέμβρη, όπως αυτό προκύπτει από την προκήρυξη της. Πρόκειται για το πιο εμπειριστατωμένο, επιστημονικό, ρεαλιστικό και κατανοητό κείμενο από όλα όσα υπέγραψε η οργάνωση αυτή στα δωδεκάμισι χρόνια της ένοπλης δραστηριότητας της. [...] Για τους... ρέκτες, θα λέγαμε ότι η ανάγνωση του κειμένου,

Στο ίδιο μοτίβο, ο Θύμιος Παπανικολάου του Έθνους, γράφει χαρακτηριστικά: «Η “17 Νοέμβρη” με το καινούριο της κείμενο ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορική της

αράδα την αράδα, σκιαγραφούσε στα μάτια μας την μορφή της Ρόζας Λούξεμπουργκ.[...] Πρόκειται ακόμα για κείμενο που (για όσους βεβαίως γνωρίζουν έστω και εγκυκλοπαιδικά τις τάσεις του παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος) αποδιώχνει το αβάσιμο, για να μην πούμε ύποπτο, των ισχυρισμών όσων αναζητούν ιδεολογικές σχέσεις της 17 Νοέμβρη με οργανώσεις ένοπλης πάλης σε άλλες χώρες τις Ευρώπης [...] Ανεξάρτητα πάντως εάν συμφωνεί κανείς ή διαφωνεί με την επιλογή της ένοπλης πάλης σαν ταξικού μέσου προς μια λαϊκή δημοκρατία (και ασφαλώς η πλειοψηφία διαφωνεί), δεν μπορεί με κανένα αντικειμενικό κριτήριο να αμφισβητήσει την ορθότητα των διαπιστώσεων που περιέχει η προκήρυξη, σχετικά με την μεγαλοαστική μας τάξη, την κουρελίδικη (λούμπεν) μεγαλοαστική τάξη, όπως την χαρακτηρίζει η 17N. Δεν εκπλήσσει με κανέναν τρόπο η άποψη που διαπνέει σαφέστατα όλο το κείμενο της προκήρυξης ότι δεν αποτελούν παθητικό οι καπιταλιστές που επανεπενδύουν ορθά (με τους καπιταλιστικούς όρους) μέρος των κερδών τους και τους εργαζόμενους αλλά και το κοινωνικό σύνολο. Γι’ αυτό δεν θεωρούνται εχθροί της εργατικής τάξης. Στην φάση της προεπαναστατικής διαδικασίας τουλάχιστον. Οι αριθμοί, τα στοιχεία και οι συγκρίσεις που περιέχει η προκήρυξη συνθλίβουν το αντεπιχείρημα εκ προοιμίου. Τι είναι δηλαδή (θέλει να πει η 17N) οι καπιταλιστές της δυτικής Ευρώπης, που οι αποδόσεις των κεφαλαίων τους δεν απέδωσαν ούτε το 50% των Ελλήνων καπιταλιστών, όταν μάλιστα η αγοραστική δύναμη των Ελλήνων εργαζόμενων έφτασε μόλις το 40% αυτής των ευρωπαϊών εργαζόμενων; Αφελής; Ασφαλώς όχι. Άρα κάτι πρέπει να συμβαίνει με την ελληνική ΛΜΑΤ και το “πολιτικό προσωπικό της, χουντικοί ΝΔ και ΠΑΣΟΚ”. Αυτό το κάτι, εκπροσωπούσε προφανώς κατά την 17N ο Αλ. Αθανασιάδης Μποδοσάκης και για αυτό είχε επιλέγει τουλάχιστον από τις 20 Φεβρουαρίου. Ήταν “ο μόνος Έλληνας καπιταλιστής που προσκάλεσε ο Ρίγκαν σε πρόσφατη συνάντηση στις ΗΠΑ διεθνών οικονομικών προσωπικοτήτων εκτός από τον πρόεδρο ΣΕΒ Παπαλεξόπουλο. Ο Αλ. Αθανασιάδης Μποδοσάκης, λοιπόν, αποτελούσε κλασικό στόχο για την 17 Νοέμβρη. Ανήκε στην Λούμπεν μεγαλοαστική τάξη ΛΜΑΤ, αυτή όμως που υπερχρέωσε τις επιχειρήσεις της και τα χρέη της πλήρωσε ο Έλληνας φορολογούμενος. Το ίδιο όπως ο Αγγελόπουλος, που εκτελέστηκε πριν 22 μήνες [...] Και εξ’ αντιδιαστολής: ο καπιταλιστής που επενδύει ορθά (και προστατεύει τους εργαζόμενους στο μέτρο που του επιτρέπει η υπόσταση του) δεν είναι άχρηστος στο κοινωνικό σύνολο, δεν θεωρείται ως κάποια φάση εχθρός του, δεν αποτελεί σε τελευταία ανάλυση στόχο της 17 Νοέμβρη. Τέλεια και παύλα. Καθαρά πράγματα, όπως τα ξεκαθάρισε λ.χ. μετεπαναστατικά ο Μάο Τσε Τουνγκ, που διακήρυξε το 1950 ότι οι “κεφαλαιοκράτες θα πεισθούν και βαθμιαία θα μειώνουν την υπεραξία.” Υπάρχει όμως καπιταλιστής που στην αδύνατη (επεκτατικά) Ελληνική οικονομία μπορεί να αναλάβει μια προβληματική επιχείρηση και να την αναζωογονήσει χωρίς κομπίνες και σύνθλιψη των εργαζόμενων; Ασφαλώς όχι, απαντά έμμεσα η 17N. Κρατικοποίηση τότε; Άλλη πανάκεια κ αυτή, επιμένει η επαναστατική οργάνωση [...] Εννοούνται, υποθέτουμε, οι κρατικοποιήσεις που επιβάλλει το αστικό κράτος και στις οποίες διορίζει δικούς του ανθρώπους για διευθυντές. [...] Υ.Γ. Αν οι “ρεαλιστικοποίηση” των απόψεων της 17 Νοέμβρη σημαίνει και ανανέωση των στελεχών της, όπως υποστήριξε χθες βράδυ η αστυνομία, αυτό θα αποδειχθεί όταν το επιβεβαιώσει και ο επίσημος μάντης του υπουργείου δημόσιας τάξης».

Βλ. επίσης:

Ελευθεροτυπία, 03/03/1988, Γιώργος Μαύρος, «Οργάνωση με πυρήνες η 17 Νοέμβρη», σ. 23
«[...] Ταυτόχρονα το 1985, θα πρέπει να είχε αποφασιστεί στο ή στα “αχτιφ” της 17 Νοέμβρη, ότι τα πολιτικά μηνύματα της, πρέπει να έχουν πιο λαϊκό χαρακτήρα, να είναι πιο προσεγγιστικά στον απλό πολίτη. Εμφανίζεται έτσι, η οργάνωση να υπογράφει προκηρύξεις που περιέχουν μάγκικες λέξεις (τα συντροφιά) ή εξυπνάδες, που δεν συναντά κανείς συχνά στα πολιτικά κείμενα. Πολιτικά όλα αυτά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί, ότι βασίζονται σε κάποια εκτίμηση για άμεση παρέμβαση στο πολιτικό είναι, αλλά και αμεσότερη επικοινωνία για τον απλό πολίτη, τον εργαζόμενο, που όπως φανερά πιστεύει η οργάνωση, επικροτεί τις ενέργειες της, αφού συνειδητά ή υποσυνείδητα γνωρίζει ή υποπτεύεται, ποιοι είναι οι εχθροί του. Διαφορετικά, οι εκτελέσεις θα εκφυλίζονταν σε δολοφονίες καθ’ εξίν. Εάν όχι, η ανατίναξη του λεωφορείου των ΜΑΤ, ο τραυματισμός παντός στα πόδια του γιατρού Καψαλάκη αποτελεί μια σαφή ένδειξη αυτών των νέων προσανατολισμών της 17 Νοέμβρη. Ποιος Έλληνας συμπαθεί τους μεγαλογιατρούς; [...] Η προκήρυξη της προχτεσινής ενέργειας, χαρακτηρίζεται πράγματι, από το παλαιό, το μη ελαφρολαϊκό στυλ των προκηρύξεων της δεκαετίας 1975-1985. [...]»

εξέλιξη και της ιδεολογικής της ποιότητας. Οι θέσεις της νέας προκήρυξης είναι πιο καλοδουλεμένες και οι θεωρητικές και πολιτικές της διατυπώσεις πιο ακριβείς. [...] Τέλος, στην προκήρυξη της, η 17N αποδείχνει τον παραλογισμό του καπιταλιστικού συστήματος και τη λεηλασία που διαπράττεται ενάντιας στην εργατική τάξη και τη χώρα. Μιλάει και για “αχυρανθρώπους”. Ποσό εύστοχος αλήθεια χαρακτηρισμός για όλους εκείνους τους “κομήτες”... που υπερπλουτίζουν από τον παρασιτισμό και τον νομιμοποιούν, που ανυψώνουν την απάτη, την κομπίνα και την κλεψιά σε αρετή και συμπεριφέρονται με την προκλητικότητα και την αλαζονεία του αποικιοκράτη. Όσο λοιπόν και αν διαφωνεί κανείς με την πολιτική πρακτική της 17N, οφείλει να ομολογήσει ότι αυτή η οργάνωση λέει τα πράγματα με το όνομα τους. Τα κόμματα φυσικά, έσπευσαν να καταδικάσουν το “αποτρόπαιο έγκλημα”. Παρόμοια όμως ευαισθησία δεν δείχνεται όταν δολοφονούνται εργάτες, όταν διαπράττονται εγκλήματα ενάντια στην κοινωνία και στους καταπιεσμένους. Το νόθο βέβαια αυτό τέκνο της αστικής ηθικής που εξισώνει το θάνατο ενός αγωνιστή με το θάνατο του δημίου του, τη βία των καταπιεστών και της εξουσίας με τη βία των καταπιεσμένων, δεν γεννιέται στα μυαλά αυτών που θέλουν να αλλάξουν τον κόσμο και η 17N αγωνίζεται με πίστη για την αλλαγή του κόσμου έστω και αν πιστεύει κανείς (όπως ο γράφων) ότι ακολουθεί λαθεμένες τακτικές...»³⁹⁵.

Η κριτική που επιδέχεται η οργάνωση, όπως βλέπουμε, αφορά κυρίως το αδιέξοδο των δολοφονιών ως μέσο επίτευξης του τελικού σκοπού που δεν είναι άλλος από την αφύπνιση των μαζών. Σε αυτό συνηγορεί με παρρησία ο Βασίλης Ραφαηλίδης σε μία ιδιότυπη συνομιλία του με την οργάνωση: «Σας αποκαλώ λοιπόν συντρόφους, πρώτον γιατί είναι κι εγώ φανατικός εχθρός του καπιταλισμού...[...]..δεν αμφισβητώ την ηθικότητα των προθέσεων σας, παρότι το αποτέλεσμα της ηθική σας είναι εξόχως ανήθικο...[...]...γιατί λοιπόν κυνηγάτε ανεμόμυλους και δεν έρχεστε μαζί μας να κυνηγήσουμε τον καπιταλισμό, αντί να κυνηγήσετε τους - σαν την αμοιβάδα αναπαραγόμενους - καπιταλιστές; Να σας πω αν μου επιτρέπετε γιατί; Διότι ενώ έχετε μια έξοχη αναλυτική ικανότητα, δεν έχετε ίχνος συνθετικής ικανότητας. [...] Εσείς

³⁹⁵ *Έθνος* της Κυριακής, 06/03/1988, Θύμιος Παπανικολάου, «Καινούριες θέσεις στην προκήρυξη», σ. 28

φέρεστε σαν τα μωρά που σπάνε τα παιχνίδια για να δουν τι έχουν μέσα. Λοιπόν, σταματήστε τα “σπασίματα” (ανθρώπων) και σοβαρευτείτε λιγάκι».³⁹⁶

Οριοθετώντας τα σύνορα μεταξύ κοινού εγκλήματος και πολιτικού εγκλήματος, ο Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος αναφέρει στο *Έθνος* πως «δολοφόνοι με τη κοινή έννοια σίγουρα δεν είναι, όσο και αν οι πράξεις τους δίνουν την αφορμή σε πολλούς να τους χαρακτηρίσουν έτσι. [...] Και φαντάζομαι σήμερα μια συντροφιά 40άρηδων που δεν θέλουν να παραδεχτούν πως η επανάσταση που είχαν οραματιστεί δεν πρόκειται να γίνει και συνεχίζουν μια δραστηριότητα που πολιτικά δεν οδηγεί πουθενά»³⁹⁷. Η σημειολογία της απόδοσης πολιτικού χαρακτήρα σε ένα έγκλημα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του ‘80 ήταν, κατά κάποιο τρόπο, ένα *ελαφρυντικό* εξαιτίας των *ηθικών* προθέσεων των δραστών.

³⁹⁶ *Έθνος*, 04/03/1988, στήλη «Κάθε μέρα», Βασίλης Ραφαηλίδης, «Μικρό ανοιχτό γράμμα στη 17η Νοέμβρη», σ. 9, «Σύντροφοι, πρώτα να λύσω μια ενδεχόμενη απορία, τόσο δίκη σας όσο και των αναγνωστών: Γιατί σας αποκαλώ συντρόφους; Σας αποκαλώ λοιπόν συντρόφους, πρώτον γιατί είναι κι εγώ φανατικός εχθρός του καπιταλισμού, και δεύτερον διότι δεν βρίσκω τον λόγο να μη σας αποκαλώ έτσι αφού ακόμα και οι οπαδοί του ΠΑΣΟΚ αλληλοαποκαλούνται σύντροφοι. Με άλλα λόγια, τα λόγια έχουν χάσει το νόημα τους προ πολλού. Όχι όμως και οι πράξεις. Και οι δικές σας πράξεις, δυστυχώς, στερούνται νοήματος τουλάχιστον μαρξιστικού νοήματος. [...] Ωστόσο πιστεύω πως δεν είστε μαρξιστές αλλά ηθικιστές και μάλιστα πολύ παλαιού τύπου. [...] Αυτό σημαίνει πως δεν αμφισβητώ την ηθικότητα των προθέσεων σας, παρότι το αποτέλεσμα της ηθικής σας είναι εξόχως ανήθικο [...]. Όμως αμφισβητώ την αφαιρετική ικανότητα της σκέψης σας, παρότι θαυμάζω απεριόριστα την αναλυτική ικανότητα της ίδιας σκέψης. Το προσεκτικό διάβασμα του “ανοιχτού γράμματός σας προς τον ελληνικό λαό”, όπως θα θέλατε ίσως να χαρακτηρίσετε την προκήρυξη σας, με έπεισε πως ακόμα δεν μάθατε τη διαφορά ανάμεσα στις έννοιες “καπιταλισμός” και “καπιταλιστές”. [...] Τούτη η λεπτή διαφορά σημαίνει πως αν μπορούσαμε να σκοτώσουμε όλους τους καπιταλιστές της οικουμένης, αυτό δεν θα σήμαινε και ένα αυτόματο “σκότωμα” του καπιταλισμού. Διότι άλλοι καπιταλιστές θα έπαιρναν τη θέση τους και συγκεκριμένα οι κληρονόμοι τους. Γιατί λοιπόν κυνηγάτε ανεμόμυλους και δεν έρχεστε μαζί μας να κυνηγήσουμε τον καπιταλισμό, αντί να κυνηγήσετε τους - σαν την αμοιβάδα αναπαραγόμενους - καπιταλιστές; Να σας πω αν μου επιτρέπετε γιατί; Διότι ενώ έχετε μια έξοχη αναλυτική ικανότητα, δεν έχετε ίχνος συνθετικής ικανότητας. [...] Εσείς φέρεστε σαν τα μωρά που σπάνε τα παιχνίδια για να δουν τι έχουν μέσα. Λοιπόν, σταματήστε τα “σπασίματα” (ανθρώπων) και σοβαρευτείτε λιγάκι».

³⁹⁷ *Έθνος*, 03/03/1988, στήλη «Έτσι τα βλέπω», Ερρίκος Μπαρτζινόπουλος, «Ποιοι είναι;», «Έχει μείνει άραγε πλευρά της 17 Νοέμβρη που όλα αυτά τα χρόνια να μην έχει απασχολήσει αρθρογράφους, σχολιογράφους και πολιτικούς; Ίσως ναι. [...] Δολοφόνοι με τη κοινή έννοια σίγουρα δεν είναι, όσο και αν οι πράξεις τους δίνουν την αφορμή σε πολλούς να τους χαρακτηρίσουν έτσι. Συνειδητά όργανα αποσταθεροποίησης ασφαλώς δεν είναι αφού καμία πράξη τους ως τώρα δεν αποσταθεροποίησε την πολιτική ζωή του τόπου. [...] Ίσως κάνω λάθος, αλλά κάθε φορά που προσπαθώ να τοποθετήσω κάπου αυτούς τους ανθρώπους, καταλήγω στο ίδιο πάντα συμπέρασμα. Φαντάζομαι μια συντροφιά νέων, αποφασισμένων μετά την μεταπολίτευση να προχωρήσουν σε μια δυναμική μορφή πάλης. Και φαντάζομαι σήμερα μια συντροφιά 40άρηδων που δεν θέλουν να παραδεχτούν πως η επανάσταση που είχαν οραματιστεί δεν πρόκειται να γίνει και συνεχίζουν μια δραστηριότητα που πολιτικά δεν οδηγεί πουθενά».

Η πιο χαρακτηριστική «συνομιλία» της 17N με εκπροσώπους της κοινής γνώμης γίνεται με τον δημοσιογράφο της *Ελευθεροτυπίας* Γιώργο Βότση, με αφετηρία του άρθρου του «Άκου με ένοπλε σύντροφε/ Ανοιχτό γράμμα στην “Ε.Ο. 17 Νοέμβρη”»³⁹⁸. Η εξ’ αριστερών κριτική του Βότση, η οποία στην ουσία επέκρινε την πρακτική των δολοφονιών, αλλά ταυτόχρονα αναγνώριζε στους δράστες «ευαισθησία για τα κοινωνικά προβλήματα και μυαλό και τόλμη αδιαμφισβήτητη» ενώ αναγνώριζε την τα θύματα της πρώτης περιόδου της δράσης της 17N ως θύτες: «είναι αλήθεια ότι πολλοί είδαν με αγαλλίαση νεκρούς έναν πράκτορα της CIA, σύμβολο της αμερικανικής επικυριαρχίας κι έναν πατενταρισμένο δήμιο της δικτατορίας».

Χωρίς να χρειάζεται να μπούμε σε λεπτομέρειες για το πως εξελίχθηκε αυτή η ιδιότυπη συνομιλία, αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η αξιολόγηση των δύο πόλων ενός

³⁹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 07/03/1988, στήλη «στα γεγονότα», Γιώργος Βότσης, «Άκου με ένοπλε σύντροφε/ Ανοιχτό γράμμα στην “Ε.Ο. 17 Νοέμβρη”», σ.9, «Να μου επιτρέψεις ένοπλε σύντροφε της “Ε.Ο. 17Νοέμβρη” μ’ αυτό το ανοιχτό γράμμα να σου ταράξω κάπως την αυτοϊκανοποίηση και ευφορία, που είμαι βέβαιος ότι νιώθεις αυτές τις μέρες. [...] Συμφωνώ μαζί σου όταν απεικονίζεις άλλοτε την ιμπεριαλιστική εξάρτηση και τώρα την καπιταλιστική κτηνωδία – ακόμη κι όταν την προσωποποιείς. Στο διά ταύτα διαφωνούμε ριζικά. Στη βόμβα και στο κουμπούρι. Εδώ και δεκατρία χρόνια ακολουθείς το μοναχικό δρόμο της ένοπλης δράσης, αναλαμβάνοντας διττό ρόλο: Του (αυτόκλητου) λαϊκού τιμωρού κι εκδικητή, που, διακινδυνεύοντας την ίδια τη ζωή του, λειτουργεί παραδειγματικά – παρέχει πρότυπο συμπεριφοράς σε προσδοκώμενους μιμητές. Και το ρόλο της (επίσης αυτόκλητης) επαναστατικής πρωτοπορίας, που, με εντυπωσιακά χτυπήματα σε συμβολικούς στόχους κι εξασφαλισμένη, ως εκ τούτου, την πλατεία προπαγάνδα, θέλει να λειτουργήσει σαν ξυπνητήρι για την αλλοτριωμένη συνείδηση των καταπιεσμένων. Έχεις αποτύχει τραγικά και στους δύο ρόλους – και δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά. [...] μπορεί να παγιδευτήκες, ναρκισσευόμενος από την επιτυχία σου στο ξεκίνημα: Είναι αλήθεια ότι πολλοί είδαν με αγαλλίαση νεκρούς έναν πράκτορα της CIA, σύμβολο της αμερικανικής επικυριαρχίας κι έναν πατενταρισμένο δήμιο της δικτατορίας. Αλλά η αγαλλίαση για τον παθητικό θεατή είναι πολύ κοντά στον αποτροπιασμό. [...] ποιος σε όρισε εκφραστή της λαϊκής οργής; [...] Μπορεί να ανοίγεις διάλογο με υπουργούς, να γεμίζεις με τα μανιφέστα σου σελίδες εφημερίδων και να μπαίνεις, έτσι, κι εσύ στο πολιτικό παιχνίδι – σε σημείο ώστε κάποιοι να θεωρούν σοβαρό και φερέγγυο τον λόγο σου. Αλλά μη βαυκαλίζεσαι ότι καταξιώθηκες ως επαναστατική πρωτοπορία: Οι εργαζόμενοι, στους οποίους υποτίθεται ότι απευθύνεσαι, εξακολουθούν να στρατολογούνται στα κόμματα και τα συνδικάτα και να προσβλέπουν στις κάλπες. Κάτι περισσότερο: Θεωρούν ξένη προς αυτούς, αν όχι εχθρική και ύποπτη τη δράση σου, που δεν έχει καμιά σχέση με την κοινωνική βία, όπως την ξέρουν να εκδηλώνεται στο πεδίο της ταξικής πάλης [...]. Και δεν έχουν άδικο, μια και η “παραδειγματική” ένοπλη δράση ανακυκλώνεται με την κρατική βία. [...] και, επιτέλους, στην έλλειψη σοβαρής πολιτικής σκέψης, ποια λεβεντιά, ποια παλληκαριά, ποια αποκοτιά αντιπαραβάλλεις όταν δεν δίνεις στα θύματα σου τη δυνατότητα της απολογίας και της άμυνας; [...] Και για να τελειώνουμε: Καταγγέλλοντας την αυταπάδευτη καπιταλιστική κτηνωδία, την καταπίεση, την εκμετάλλευση, τον εκμαυλισμό και την καταρράκωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ποια ηθική, ποια δικαιοσύνη, ποιον ουμανισμό αντιπαραθέτεις με το πρότυπο που παρέχει η δράση σου; Ποιο σεβασμό στις πρωτογενείς ανάγκες του ανθρώπου, που γεννούν τα πρωταρχικά δικαιώματα στη ζωή και την ελευθερία; Αν δεχτούμε ότι ο επαναστάτης, που αγωνίζεται για την ελεύθερη κοινωνία, εναρμονίζει πρωτίστως στους σκοπούς και τα μέσα που χρησιμοποιεί, ποιος δολοφόνος μπορεί να διεκδικήσει τον τίτλο; Χωρίς κάποια προσδοκία, σίγουρα δε θα σε προκαλούσα για μια αυτοκριτική θεώρηση και ένα σοβαρό προβληματισμό. Διαθέτεις και ευαισθησία για τα κοινωνικά προβλήματα και μυαλό και τόλμη αδιαμφισβήτητη. Λείπει η γενναιότητα της παραδοχής ότι ο δρόμος σου είναι λάθος...»

συμβάντος θυματοποίησης. Από τη μία πλευρά, βλέπουμε ότι ένα σημαντικό μέρος της κοινής γνώμης ερμηνεύει ως ηθικά καλές τις προθέσεις των τρομοκρατών, αλλά διαφωνεί με την πρακτική των δολοφονιών. Από την άλλη πλευρά, είναι ξεκάθαρο ότι τα θύματα, της πρώτης περιόδου που αναγνωρίζονται ως θύτες, επενδύουν την δράση της 17N με ένα μανδύα συλλογικής αποδοχής. Ως εκ τούτου, με ποιο τρόπο τα επόμενα θύματα της οργάνωσης, όπως ο Αθανασιάδης, θα αποτινάξουν από πάνω τους τον μανδύα του θύτη, από τη στιγμή μάλιστα που οι προθέσεις των δραστών κρίνονται θετικά; Κοντολογίς, ακόμη και να μην προχωρήσουμε στις ερμηνείες που αφορούν συγκεκριμένα το θύμα, είναι φανερό ότι εφόσον οι προθέσεις – άρα τα κίνητρα – των δραστών δικαιολογούνται λόγω των *αγνών* τους *προθέσεων*, ταυτόχρονα οι καταγγελίες τους (μέσω των προκηρύξεων) γίνονται αποδεκτές. Συνεπώς, τι μένει για το θύμα; Στην καλύτερη περίπτωση, όπως θα δούμε, μένει μία επιφανειακή καταδίκη του εγκλήματος, χωρίς όμως να καταδικάζεται η τρομοκρατική δράση καθαυτή.

Ο κεντροαριστερός Τύπος στέκεται στην μεγαλοαστική ταξική ιδιότητα και στην *προβληματική* επιχειρηματική δραστηριότητα του θύματος,³⁹⁹ με την *Αυριανή* να τονίζει πως «μετά από δυο χρόνια αποτυχιών και σχετικής απραξίας η “17 Νοέμβρη” ξαναχτύπησε. Θύμα της αυτή τη φορά, ο βιομήχανος Μποδοσάκης Αθανασιάδης,

³⁹⁹ *Έθνος*, 02/03/1988, «Αυτός ήταν ο στόχος», σ. 28, «Ο Αλέξανδρος Αθανασιάδης είχε γεννηθεί στην Αθήνα το 1929 και ήταν παντρεμένος με 2 κόρες. Αποφοίτησε το '49 από το κολέγιο Αθηνών και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές (χημικός μηχανικός και μεταλλειολόγος) στο αμερικανικό πανεπιστήμιο “ΓΙΑΛΕ”. Από 1955 εργάστηκε στο συγκρότημα Μποδοσάκη ενώ συμμετείχε στα Δ.Σ. των εταιριών “Βοτρνς”, Λαϊκή και “Μεταλλουργική εταιρία Λαυρίου”. Η ΠΥΡΚΑΛ ήταν η πρώτη από τις επιχειρήσεις του συγκροτήματος Μποδοσάκη που μπήκε στις προβληματικές. Τα χρέη της, κατά την υπαγωγή της, ήταν 15,9 δις. Δρχ. και από το 1984 είχαν “παγώσει” με απόφαση του αρμόδιου υπουργείου. Μετά την ΠΥΡΚΑΛ, ήρθε η σειρά της ΛΑΡΚΟ που με χρέη πάνω από 20 δις δρχ. (τα 10 δις στη ΔΕΗ) οδηγήθηκε σε διαδικασία εκκαθάρισης εν’ λειτουργία. Την τύχη της ακολούθησε η Υαλουργία Όουενς που πρόσφατα έκλεισε. Για τη βιομηχανία αυτή, σύμφωνα με πληροφορίες από το υπουργείο βιομηχανίας είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον ο Αθανασιάδης με πρόθεση να την πάρει πίσω καθαρή από χρέη όταν θα έβγαινε στο σφυρί.

Έθνος, 02/03/1988, Δ. Καλαντζής, «Παγωνιά στο στρατηγείο του», σ. 28, «[...] Η διεύθυνση των Λιπασμάτων της Δραπετσώνας μαζί με την θυγατρική τους, τα Μεταλλεία Κασσάνδρας και Ολυμπιάδας Χαλκιδικής ήταν η κύρια δραστηριότητα του. Στο Δ.Σ. του ιδρύματος [σ.σ. Μποδοσάκη] συμμετείχε σαν απλό μέλος. Το κύριο θέμα που τον απασχολούσε σύμφωνα με πληροφορίες που συγκεντρώσαμε από στενούς συνεργάτες του ήταν το πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί με την επέκταση των λιπασμάτων της Δραπετσώνας. Ο Αθανασιάδης είχε πετύχει να πάρει άδεια με Πράξη του υπουργικού συμβουλίου αλλά υπήρχε μεγάλη αντίδραση από τη δημοτική αρχή και τους κατοίκους της γύρο περιοχής».

Έθνος, 02/03/1988, «ΙΔΟΥ γιατί τον εκτελέσαμε / Η 7σέλιδη προκήρυξη δυναμίτης κατά πολιτικών και νεοκαπιταλιστών / Μεσαιωνικού τύπου εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης - Στα κάτεργα του χάθηκαν 200 ψυχές - Δολοφονούσε με τα λιπάσματα τη Δραπετσώνα και εμφανίζονταν σαν ανθρωπιστής», σ. 26-27

ανιψιός του ιδρυτή του ομώνυμου ομίλου εταίρων που επί σειρά ετών είχε πανίσχυρη παρουσία στην ελληνική οικονομική και πολιτική ζωή και “ανεβοκατέβαζε” κυβερνήσεις»,⁴⁰⁰ ενώ η ενοχοποίηση του θύματος περνάει μέσα από μία προειδοποίηση για την οικονομική ελίτ: «καλό είναι πάντως, και οι διάφοροι λεφτάδες, αυτοί που θησαυρίζουν πίνοντας το αίμα του λαού είναι λιγάκι ποιο προσεκτικοί και να μην πολυπροκαλούν για όπως φαίνεται αυτή η καταραμένη “17 Νοέμβρη” ξανάρχισε την δράση της...».⁴⁰¹

Το θύμα εγγράφεται ως «μεγαλοβιομήχανος» και εκπρόσωπος της «ελληνικής λματ»,⁴⁰² ο οποίος «ανήκε στην Λούμπεν μεγαλοαστική τάξη ΛΜΑΤ, αυτή όμως που υπερχρέωσε τις επιχειρήσεις της και τα χρέη της πλήρωσε ο Έλληνας φορολογούμενος. Το ίδιο όπως ο Αγγελόπουλος, που εκτελέστηκε πριν 22 μήνες [...] Και εξ’ αντιδιαστολής: ο καπιταλιστής που επενδύει ορθά (και προστατεύει τους εργαζόμενους στο μέτρο που του επιτρέπει η υπόσταση του) δεν είναι άχρηστος στο κοινωνικό σύνολο, δεν θεωρείται ως κάποια φάση εχθρός του, δεν αποτελεί σε τελευταία ανάλυση στόχο της 17 Νοέμβρη. Τέλεια και παύλα»⁴⁰³. Το θύμα λοιπόν, ηθικά έκπτωτο καθώς είναι ένα *καπιταλιστής που δεν επενδύει στο κοινωνικό σύνολο*, ορθά αποτέλεσε στόχο της 17Ν.

⁴⁰⁰ *Αυριανή*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο «Υστερα από δύο χρόνια ξανάρχισαν οι σκοτωμοί / ΒΡΗΚΕ ΝΕΟΥΣ ΕΚΤΕΛΕΣΤΕΣ Η 17Ν / Γνώριζε πως κινδύνευε ο Αθανασιάδης και για αυτό οδηγούσε πάντα το αυτοκίνητο του έχοντας πάντα το πιστόλι στα γόνατα του»

⁴⁰¹ *Αυριανή*, 02/03/1988, «Όχι στη βία. Με τα κουμπούρια δεν λύθηκαν πουθενά τα λαϊκά προβλήματα / Να μάθουν όμως και οι διάφοροι λεφτάδες να μην πολυπροκαλούν για να μην δίνουν αφορμές στους τρομοκράτες», σ. 10

⁴⁰² *Η Πρώτη*, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο «Ήξερε ότι είναι στόχος», «Εκπρόσωπο της μεγαλοαστικής τάξης, τον επιχειρηματία Αλέξανδρο Αθανασιάδη, επέλεξε η “επαναστατική οργάνωση 17Ν” για να επιστρέψει στον παραδοσιακό τρόπο δράσης, που είχε εγκαταλείψει πριν από δυο χρόνια, μετά την δολοφονία, του επίσης βιομηχάνου, Δημήτρη Αγγελόπουλου». *Έθνος*, 02/03/1988, ρεπορτάζ Π. Σόμπολος - Τ. Ζορμπάς, «Μίλησε» το ίδιο 45άρι...», σ. 24-25, «Στην εφτασέλιδη προκήρυξη - φωτιά που έριξαν οι δυο εκτελεστές φεύγοντας με την 250άρα κλεμμένη “χόντα” τους, η “17 Νοέμβρη” απειλεί ανοιχτά βιομηχάνους και επιχειρηματίες καθώς και τους μνηστήρες που θέλουν να ξαναρπάξουν τις προβληματικές επιχειρήσεις που έχουν εξυγιανθεί από το κράτος. Πρόκειται για το δεύτερο μεγαλοβιομήχανο που εκτελείται [...]».

⁴⁰³ *Ελευθεροτυπία*, 02/03/1988, Γιώργος Μαύρος, «“Ρεαλισμός”: Το νέο πρόσωπο της 17Ν», σ. 21, «Άρα κάτι πρέπει να συμβαίνει με την ελληνική ΛΜΑΤ και το “πολιτικό προσωπικό της, χουντικοί ΝΔ και ΠΑΣΟΚ”. Αυτό το κάτι, εκπροσωπούσε προφανώς κατά την 17Ν ο Αλ. Αθανασιάδης Μποδοσάκης και για αυτό είχε επιλέγει τουλάχιστον από τις 20 Φεβρουαρίου. Ήταν “ο μόνος Έλληνας καπιταλιστής που προσκάλεσε ο Ρίγκαν σε πρόσφατη συνάντηση στις ΗΠΑ διεθνών οικονομικών προσωπικοτήτων εκτός από τον πρόεδρο ΣΕΒ Παπαλεξόπουλο. Ο Αλ. Αθανασιάδης Μποδοσάκης, λοιπόν, αποτελούσε κλασικό στόχο για την 17 Νοέμβρη. [...]».

Ο κεντροδεξιός Τύπος, αντίθετα, προσπαθεί να επανανθρωποποιήσει το θύμα, αναφέροντας πως «ήταν ένας ήσυχος άνθρωπος» που «δεν είχε πειράξει ποτέ κανέναν»,⁴⁰⁴ και εκτός αυτού η «εκσυγχρονιστική» επιχειρηματική δραστηριότητα του ίδιου⁴⁰⁵ και της οικογένειάς του,⁴⁰⁶ αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση. Επιπλέον, αναφορικά με την κηδεία του θύματος γίνεται λόγος για «σιωπηλή οργή»,⁴⁰⁷ αλλά και «κατάρες για τους δολοφόνους / Με οδύνη αλλά και οργή τρεις χιλιάδες άνθρωποι αποχαιρέτησαν τον Αλέξανδρο Αθανασιάδη / Αποδοκιμάστηκαν Κουτσόγιωργας, Κακλαμάνης, Τσοχατζόπουλος»⁴⁰⁸, ενώ η *Μεσημβρινή* τονίζει πως «τα κρατικά μέσα αποσιώπησαν την κηδεία του Αθανασιάδη»,⁴⁰⁹ τονίζοντας πως «[...] Δεν έφτανε το γεγονός ότι η κυβέρνηση δεν έστειλε τις τηλεοπτικές κάμερες στο νεκροταφείο προσπαθώντας να υποβαθμίσει την κηδεία ενός διακεκριμένου επιχειρηματία και θύματος της ένοπλης βίας. Δεν έφτασε το γεγονός πως ο ίδιος ο πρωθυπουργός δεν βρήκε ούτε μια λέξη για να καταδικάσει την δολοφονία. Οι “γκεμπελίσκοι” του ΠΑΣΟΚ επέμεναν και επιμένουν να χαρακτηρίζουν την “σπείρα” των δολοφόνων σαν... “επαναστατική οργάνωση”! Άρα και τα θύματα της “δίκαια ξεκαθαρισμένους” αντιπάλους της... “επανάστασης”».⁴¹⁰

Ο κεντροαριστερός Τύπος όμως δίνει μια άλλη εικόνα για την κηδεία. Τονίζονται οι «ασχήμιες εναντίον υπουργών στην κηδεία»,⁴¹¹ για ορισμένους «“θερμόαιμους” από

⁴⁰⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 02/03/1988, ρεπορτάζ Γιάννης Τασιόπουλος, «Σπαραγμός για τον Αλέξανδρο / Ήταν ένας ήσυχος άνθρωπος, δεν είχε πειράξει ποτέ κανέναν», σ. 28-29

⁴⁰⁵ *Μεσημβρινή*, 02/03/1988, «Η τελευταία συνέντευξη του Αλεξάνδρου Αθανασιάδη», «Στη μηνιαία εφημερίδα “Παρατηρητής Κερατσίνιου” έδωσε την τελευταία του συνέντευξη ο Αλέξανδρος Αθανασιάδης. Η εφημερίδα εκδόθηκε σήμερα έχοντας πρώτο θέμα, συνέντευξη του Αθανασιάδη γύρω από τον εκσυγχρονισμό του εργοστασίου των “Λιπασμάτων”»

⁴⁰⁶ Ακρόπολις, 02/03/1988, πρωτοσέλιδο «17N - Άγρια εκτέλεση», «Ο Αλ. Αθανασιάδης επιλέγει σαν εξιλαστήριο θύμα, διότι ο θεός του Αλ. Μποδοσάκης συνέβαλε αποφασιστικά στην βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας. [...] Αυτό δεν του το συγχώρησαν οι στυγνοί εκτελεστές του. Η αποτρόπαια πράξη τους αποκαλύπτει το πνεύμα της ηττοπάθειας από το οποίο διακατέχονται, εξαιτίας της κυβερνητικής αποτυχίας στον βιομηχανικό τομέα».

⁴⁰⁷ *Μεσημβρινή*, 03/03/1988, «Σιωπηλή οργή στην κηδεία... / Πολιτικός και επιχειρηματικός κόσμος συνοδεύει τον τραγικό Αθανασιάδη στη τελευταία κατοικία του», σ. 23

⁴⁰⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/03/1988, «Κατάρες για τους δολοφόνους / Με οδύνη αλλά και οργή τρεις χιλιάδες άνθρωποι αποχαιρέτησαν τον Αλέξανδρο Αθανασιάδη / Αποδοκιμάστηκαν Κουτσόγιωργας, Κακλαμάνης, Τσοχατζόπουλος», σ. 20-21

⁴⁰⁹ *Μεσημβρινή*, 04/03/1988, πρωτοσέλιδο «Τα κρατικά μέσα αποσιώπησαν την κηδεία του Αθανασιάδη / Τον “έθαψε” και η ΕΡΤ / Χιλιάδες εργαζόμενοι έκλαψαν τον νεκρό»

Μεσημβρινή, 04/03/1988, «“Ταφόπετρα” από την TV στο θύμα της 17 Νοέμβρη», σ. 23

⁴¹⁰ *Μεσημβρινή*, 05/03/1988, στήλη «Η άποψη της “Μ”», «Κροκόδειλοι...», σ. 6

⁴¹¹ *Τα Νέα*, 04/03/1988, «Ασχήμιες εναντίων υπουργών στη κηδεία», σ. 10, «Με αποδοκιμασίες προς τους εκπροσώπους της κυβέρνησης και χειροκροτήματα προς τον αρχηγό και τα στελέχη της Ν.Δ.,

τους περίπου 2.500 συγγενείς και φίλους του Αλεξάνδρου Αθανασιάδη οι οποίοι κραύγαζαν εναντίων των κυβερνητικών στελεχών»,⁴¹² ενώ η *Αυριανή* αναφέρει πως «ακόμα και την κηδεία του Αθανασιάδη προσπάθησε να εκμεταλλευτεί η “Νέα Δημοκρατία” για να αποκομίσει πολιτικά (!) οφέλη. Έτσι φρόντισε χθες να μαζέψει στο Α’ νεκροταφείο εγκάθετους του κόμματος, προκειμένου να ζητωκραυγάσουν τον αρχηγό του και να αποδοκιμάσουν τους υπουργούς που παρεβρέθησαν στην κηδεία. [...]»⁴¹³.

Αντίρροπες εικόνες από τις εφημερίδες δίνονται και από τις μνημονικές τελετές των επόμενων ημερών. Ο *Ελεύθερος Τύπος*, μεταφέρει μία εικόνα συμπάθειας προς το θύμα από την πλευρά των εργαζόμενων στις επιχειρήσεις του: «ο μάρτυρας Αθανασιάδης πέρασε στην αιωνιότητα» καθώς «[...] Τρισάγιο εψάλλει και στον τόπο δολοφονίας από τους εργαζόμενους στα Λιπάσματα. Ήταν η ζωντανή διάψευση στην προκήρυξη των δολοφόνων της “17N”. Με την παρουσία τους απέδειξαν όσο αγαπητός και προσφιής ήταν σε όλους ο Αθανασιάδης. [...]»⁴¹⁴. Το *Έθνος* για την ίδια τελετή, προσπάθησε να υποβαθμίσει την επιτέλεση της μνήμης του: «καμία πενηνταριά από τους έξι χιλιάδες εργαζόμενους»⁴¹⁵.

Ένα ακόμη σημείο παρατήρησης της βρίσκεται στην ανάδειξη της στάση των εργατών όπως αυτή αναπαράγεται από τον Τύπο. Ο *Ελεύθερος Τύπος*, σε ρεπορτάζ του όπου συνομιλεί με εργαζόμενους του εργοστασίου Λιπασμάτων μεταφέρει πως «“Καλύτερα να σκοτώναν εμάς! Τι τους έφταιξε αυτός ο άνθρωπος; Αυτό το πραγματικό περιστέρι;

κηδεύτηκε εχτές στο Α’ νεκροταφείο ο Αλέξανδρος Αθανασιάδης, που εκτελέστηκε το πρωί της Τρίτης από την οργάνωση “17 Νοέμβρη”».

⁴¹² *Έθνος*, 04/03/1988, ρεπορτάζ Δημ. Καλαντζής - Γ. Φρίμης, «Ζητούσαν εκδίκηση / Θα πάρουμε το αίμα πίσω φώναζε το πλήθος στην κηδεία του Αλ. Αθανασιάδη / Αποδοκιμασίες και γιουχάισμα κατά Μένιου, Κακλαμάνη και Τσοχατζόπουλου», σ. 14-15

⁴¹³ *Αυριανή*, 04/03/1988, «Ούτε τον νεκρό δεν σεβάστηκαν οι Νεοδημοκράτες», σ. 7

⁴¹⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/03/1988, πρωτοσέλιδο «Ο μάρτυρας Αθανασιάδης πέρασε στην αιωνιότητα» *Ελεύθερος Τύπος*, 04/03/1988, «Τρισάγιο στον τόπο του εγκλήματος», σ. 20-21, «Σε ένδειξη τιμής προς τον άνθρωπο που ήταν πρώτα “πατέρας” και “αδερφός” και μετά αφεντικό, στον Αλέκο, όπως ο ίδιος ήθελε να τον αποκαλούν, δεκάδες υπάλληλοι των εταιριών του ομίλου Μποδοσάκη, πραγματοποίησαν τρισάγιο αμέσως μετά την κηδεία στον τόπο που δολοφονήθηκε».

⁴¹⁵ *Έθνος*, 04/03/1988, ρεπορτάζ Ντίνα Έξαρχου, «Τρισάγιο από 50 υπαλλήλους», σ. 15.

Χάσαμε το χαμόγελο του” είναι τα λόγια που βγαίνουν αυθόρμητα από το στόμα των εργαζόμενων στο εργοστάσιο λιπασμάτων στη Δραπετσώνα. [...]».⁴¹⁶

Το Έθνος από την άλλη, επέλεξε στο ρεπορτάζ του να συνομιλήσει με τον Δήμαρχο Δραπετσώνας για τη μόλυνση του εργοστασίου Λιπασμάτων, γράφοντας πως «Ο φόβος της απόλυσης που φωλιάζει μόνιμα στις καρδιές των εργαζόμενων στα Λιπάσματα, έδωσε τα χέρια του δημάρχου Δραπετσώνας, εμποδίζοντας τον να υποβάλει μήνυση κατά των υπευθύνων του εργοστασίου. [...] Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μια ημέρα μετά την εκτέλεση του μεγαλοβιομήχανου Αθανασιάδη, γενικού διευθυντή του εργοστασίου Λιπασμάτων και την προκήρυξη της 17 Νοέμβρη, έρχεται ο εκλεγμένος δήμαρχος της πόλης και καταγγέλλει σαν απαράδεκτο το εργασιακό καθεστώς το οποίο επικρατεί στο συγκεκριμένο εργοστάσιο. [...] Πάντως ο κ. Μπεάζογλου όταν ζητήθηκε να σχολιάσει την εκτέλεση του μεγαλοβιομήχανου Αλέκος Αθανασιάδη δήλωσε: “Καταδικάζουμε αυτή την αποτρόπαια πράξη γιατί πιστεύουμε ότι δεν λύνει κανένα πρόβλημα. Τέτοιες ενέργειες στρέφονται ενάντια στο λαϊκό κίνημα και δίνουν πρόφαση στην κυβέρνηση ώστε να λαμβάνει περισσότερα αστυνομικά μέτρα και να προβαίνει σε ενέργειες αυταρχισμού.”».⁴¹⁷ Η *Ελευθεροτυπία*, που σε δικό της ρεπορτάζ αναδεικνύει τη γνώμη των εργαζομένων της βιομηχανίας ΠΥΡΚΑΛ μεταδίδει: «[...] Ζητήσαμε από τρία μέλη του διοικητικού συμβουλίου του σωματίου των εργαζόμενων της ΠΥΡΚΑΛ να μας εκφράσουν τις απόψεις τους για το απόσπασμα της προκήρυξης [στο οποίο η 17N καταδεικνύει τη σχέση του Αθανασιάδη με την ΠΥΡΚΑΛ]. Κανείς τους δεν ήταν σε θέση να το επιβεβαιώσει ή να το διαψεύσει. Ο Αντώνης Αλεξανδρής (Πρόεδρος ΔΣ) αναφέρει: “Ποιος εξουσιοδότησε την 17N να δρα εξ’ ονόματος της εργατικής τάξης; Με τέτοια πολιτική πρακτική, μπαίνουμε αυτόματα στην κατάργηση των εργατικών συνδικάτων και των αγώνων των εργαζόμενων και τη διάλυση του εργατικού κινήματος.” Ο Κώστας Πετρόπουλος (Γ.Γ.) αναφέρει: “Ποσά προβλήματα έλυσε η εργατική τάξη, χάρη στις εκτελέσεις των

⁴¹⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 05-06/03/1988, ρεπορτάζ Χριστίνα Πίτουρα, «Οι υπάλληλοι του εργοστασίου Λιπασμάτων μιλάνε για τον Α. Αθανασιάδη “Καλύτερα να σκότωναν εμάς” / Στην Δραπετσώνα κανείς δεν πιστεύει ότι δεν θα τον ξαναδούν...», σ. 20-21

⁴¹⁷ *Έθνος*, 03/03/1988, ρεπορτάζ Στ. Μαλαγκονιάρης, «Οι μάρτυρες - εργάτες φοβούνται απόλυση! / Συγκλονιστική αποκάλυψη του δημάρχου Δραπετσώνας για την μόλυνση του εργοστασίου Λιπασμάτων», σ. 27

ένοπλων οργανώσεων από το 1975 μέχρι το 1988; Αντίθετα ότι έχουν κατακτήσει οι εργάτες το πέτυχαν, μέσα από σκληρούς αγώνες»⁴¹⁸.

Στο ίδιο έντυπο, δημοσιεύονται λίγες μέρες μετά τη δολοφονία δύο γράμματα, ενδεικτικά της κοινωνικής πρόσληψης της δολοφονίας. Το πρώτο αναφέρει: «Καταδικάζω τη νέα εγκληματική ενέργεια, που έρχεται να προστεθεί στις προηγούμενες της οργάνωσης “17 Νοέμβρη”. Οργάνωση η οποία επικαλείται το δίκαιο του καταπιεσμένου εργαζόμενου και προβαίνει σε αποτρόπαια κάθε φορά εγκλήματα προσβάλλοντας χυδαία κάθε φορά το αδέσμευτο εργατικό κίνημα. Ο εργαζόμενος δεν έχει ανάγκη από σφαίρες αλλά από ανθρωπιά. Καταδικάζω, επίσης, τον τρόπο αντίδρασης απέναντι στο γεγονός από την πολιτεία και τους φορείς της. Τα κόμματα για άλλη μια φορά χρησιμοποιούν το γεγονός για να εξυπηρετήσουν τις μικρότητες της πολιτικής. [...] Θέλω να εκφράσω την ανησυχία μου για τον τρόπο αντιμετώπισης της τρομοκρατικής αυτής ενέργειας από μια μεγάλη μερίδα του Τύπου. Μια πολιτική δολοφονία δεν είναι φωτορομάντζο που εκδίδεται σε πολυσέλιδα άνευ ουσίας, με μόνο στόχο τον αποπροσανατολισμό της κοινής γνώμης, παρουσιάζοντας δίχως αιτία γεγονότα με τόσες κοινωνικές προεκτάσεις, όπως μια πολιτική δολοφονία. Επίσης, θέλω να επισημάνω ότι τα δύο δισεκατομμύρια που προσφέρουν, σαν αμοιβή για τον εντοπισμό των δραστών, οι φίλοι βιομήχανοι του θύματος, είναι πολύ λίγα μπροστά σε αυτά που θα έπρεπε να είχαν δώσει στο λαό, εδώ και χρόνια, για να προλάβουν την εξέλιξη της τρομοκρατικής δράσης. [...]»⁴¹⁹.

Το δεύτερο γράμμα, σε παρόμοιο ύφος επίσης: «Εγώ, ένα ανθρωπάκι της λφματ (λούμπεν φτωχομικροαστικής τάξης) με τα λίγα κολλυβογράμματα και κολλυβοοικονομικά που με μάθανε, διάβασα την προκήρυξη της “17N” και συμφώνησα με τα γραφόμενα της. Δεν κατάλαβα, όμως, τι σχέση είχε ο άνθρωπος που σκότωσαν μ’ όλα αυτά. [...] Μήπως επειδή δεν μπορούσαν να χτυπήσουν τον γάιδαρο την πλήρωσε το καημένο το σαμάρι; Διάβασα και τις ανακοινώσεις της κυβέρνησης, των κομμάτων και άλλων επωνύμων, που έριχναν τα βάρη – πρόσεξε μόνο για τον

⁴¹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 03/03/1988, ρεπορτάζ Ντίνα Βαγενά, «Οι εργαζόμενοι στην ΠΥΡΚΑΛ επισημαίνουν τις διαφορές που είχαν με το θύμα. Αλλά διερωτώνται, ποιος κάλεσε την 17N να “καθαρίσει”», σ. 24-25

⁴¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 10/03/1988, στήλη «Γράμματα Αναγνωστών», υπογράφει ο Γιώργος Δαουλάρης, φοιτητής – συνοικιακός σύμβουλος Δάφνης, σ. 34

φόνο- στις άλλες κυβερνήσεις, στα άλλα κόμματα, σε άλλους επώνυμους. Και κανείς τους δεν μίλησε για το περιεχόμενο, τη φιλοσοφία της προκήρυξης της “17N”. Κανείς δεν μου είπε αν αυτά που έλεγε η “17N” ήταν αλήθεια ή ψέματα [...]. Έτσι, εγώ το ανθρωπάκι της λφματ, έμεινα πάλι στα σκοτάδια και τις αμφιβολίες»⁴²⁰.

Οι απόψεις που εκφράστηκαν μέσα από την *Ελευθεροτυπία* (των αναγνωστών και προηγουμένως των εργατών) συνοψίζουν, κατά τη γνώμη μας, τις απόψεις των αρθρογράφων της, που είδαμε λίγο νωρίτερα. Φαίνεται ότι η καταδίκη της τρομοκρατικής βίας, έχει να κάνει με την αίσθηση υφαρπαγής της αγωνιστικότητας των εργαζομένων, παρά τη θυματοποίηση του ατόμου. Το θύμα φαίνεται ότι δεν καταφέρνει να προκαλέσει κοινωνική συμπόνοια, και παραμένει επίσης απανθρωποποιημένο, εφόσον και στα γράμματα των αναγνωστών διαφαίνεται ότι αναφέρονται σε αυτό λόγω της ιδιότητάς του και τίποτα περισσότερο.

Αυτό, λοιπόν, που υποστηρίζουμε για το συγκεκριμένο θύμα, συνδέεται με το προηγούμενο θύμα με παρόμοια ιδιότητα, δηλαδή τον Δ. Αγγελόπουλο. Τα δύο θύματα, εκπρόσωποι της κοινωνικής τάξης των *AMAT*, φαίνεται ότι δεν αναγνωρίζονται ως θύματα για ένα σημαντικό μέρος της κοινής γνώμης και της κοινωνίας, ακριβώς εξαιτίας της ιδιότητάς τους. Γνωρίζουμε ήδη από το πεδίο των πολιτικών και κοινωνικών συναισθημάτων, ότι κατά τη δεκαετία του ‘80 το ρεύμα του λαϊκισμού που εν πολλοίς επικράτησε, εγκόλπωσε στοιχεία αντι-ελιτισμού, οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα⁴²¹. Το επονομαζόμενο *Κατεστημένο* που κυριάρχησε στη λαϊκιστική ρητορική, ήταν ουσιαστικά το σημαίνον της έννοιας της «Πλουτοκρατίας»⁴²². Η Πλουτοκρατία, εκπρόσωποι της οποίας ήταν οι *μεγαλοβιομήχανοι*, οι *μεγαλοεπιχειρηματίες* και εν γένει οι *μεγαλοκεφαλαιούχοι* (χαρακτηρισμοί που συναντώνται συχνά στον Τύπο της εποχής) ερμηνεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό μέσα από το μανιχαϊστικό δίπολο «Εμείς» - «Αυτοί», όπου το πρώτο ήταν η μετωνυμία του «λαού». Προϊόν λοιπόν της πόλωσης, στην οποία έχουμε συχνά

⁴²⁰ *Ελευθεροτυπία*, 15/03/1988, στήλη «Γράμματα Αναγνωστών», υπογράφει ο Δ. Μ. Αναστασίου – Ανάβυσσος, σ. 34

⁴²¹ Ν. Δεμερτζής και Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία: τα πάθη της ψυχής και η κλειστή ομάδα*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 208.

⁴²² Στο ίδιο, σ. 212. ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΙ ΑΛΛΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙ ΛΑΙΚΙΣΜΟΥ ΠΑΝΤΩΣ, ΑΠΟ ΛΥΡΙΝΤΖΗ ΜΕΧΡΙ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟ ΚΛΠ

αναφερθεί και αποτυπώσει στην έρευνά μας, αυτό το αντιθετικό δίπολο συσκοτίζει τη θυματική ταυτότητα, εφόσον για την κεντροδεξιά τα θύματα αποτελούν πλατφόρμες πάνω από τις οποίες θα περάσει η ηθική καταδίκη εναντίον του ΠΑΣΟΚ, ενώ από την άλλη πλευρά τα θύματα εγγράφονται ως *μεγαλοκαρχαρίες* που απειλούν το «συλλογικό καλό» εξαιτίας της επιζήμιας για το κράτος επιχειρηματικής τους δραστηριότητας. Ως εκ τούτου, και στις δύο περιπτώσεις τα θύματα δεν μπορούν να ξεφύγουν από τα στεγανά της πολιτικής αντιπαράθεσης, εφόσον η ταυτότητα που τους αποδίδεται δεν είναι αυτή του θύματος, δηλαδή ένα κοινωνικό υποκείμενο που υπέστη βανανυσότητα, αλλά η ταυτότητα που εξυπηρετεί τα αντιθετικά αφηγήματα της εκάστοτε πλευράς σε αυτή την συνεχή μετωπική πολιτική αναμέτρηση. Επιπρόσθετα, αν αναλογιστούμε το πλήθος των αρνητικών δημοσιευμάτων που προσελκύουν τα θύματα από μια μεγάλη μερίδα του Τύπου, εντός των οποίων παρουσιάζονται ως *ανήθικοι κοινωνικοί δρώντες* που ενεργούν *ενάντια στο όφελος του λαού*, καταλαβαίνουμε ότι για ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας τα συγκεκριμένα θύματα προσλαμβάνονται ως αποκλίνοντες της εθνικής (ή λαϊκής) κοινότητας, των οποίων ο εξοστρακισμός θα επιφέρει μία (προσωρινή έστω) υποχώρηση του κοινωνικού αναβρασμού. Είναι άλλωστε φανερό, και θα φανεί στα επόμενα κεφάλαια, ότι παρά τις καταδίκες της τρομοκρατικής δράσης που έχουμε δει ως τώρα, ο τρομοκρατικός κίνδυνος δεν έφτασε ποτέ σε σημείο να αποτελέσει κεντρική κοινωνική ανησυχία, δηλαδή ότι θα προκαλέσει την αγανάκτηση των πολιτών σε τέτοιο βαθμό, που θα οδηγήσει σε οργάνωση κινητοποιήσεων ή συλλογικών διαμαρτυριών, όπως σε άλλες περιπτώσεις στις οποίες υπήρχε ένα συγκεκριμένο συλλογικό αίτημα προς εκπλήρωση.

4.1.11. Ένοπλη εξωτερική πολιτική

Το καλοκαίρι του '88, ο Τούρκος πρωθυπουργός Τουργκούτ Οζάλ επισκέπτεται την Αθήνα, προκειμένου να συναντηθεί με τον πρωθυπουργό Ανδρέα Παπανδρέου και να συνεχίσουν τις συνομιλίες που ξεκίνησαν στο Νταβός τον Ιανουάριο. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του θα γίνουν διαδηλώσεις και καθιστικές διαμαρτυρίες για την τουρκική κατοχή του βόρειου τμήματος της Κύπρου και για τις τύχες των αγνοουμένων Ελληνοκυπρίων μετά την τουρκική εισβολή του 1974. Οι συνομιλίες

ήταν άκαρπες καθώς υπήρξε πλήρη διάσταση απόψεων μεταξύ των δύο πλευρών⁴²³. Την ένταση των εθνικών θεμάτων⁴²⁴, χρησιμοποίησε η 17N, ώστε να δώσει το παρών στην πολιτική ζωή, δολοφονώντας έναν εκπρόσωπο της ένοχης Αμερικής, η οποία ευθύνεται για την τουρκική κατοχή στην Κύπρο.

Στις 28 Ιουνίου 1988, περίπου στις 08:00 π.μ., ο ναυτικός ακόλουθος των ΗΠΑ Ουίλιαμ Νορντίν βγήκε από την οικία του στο Κεφαλάρι και επιβιβάστηκε στο αυτοκίνητό του μετά το πρωινό γεύμα με την γυναίκα του και την κόρη τους. Οδήγησε μόλις εκατό μέτρα όταν ένα παρκαρισμένο όχημα, εξερράγη ενώ το αυτοκίνητο του Νορντίν περνούσε δίπλα του. Από την ισχυρή έκρηξη, το σώμα του πετάχτηκε από το αυτοκίνητο σε μία γειτονική αυλή. Στα πλαίσια των συνεντεύξεων που πραγματοποιήσαμε, ενημερωθήκαμε ότι η οικογένεια του Νορντίν, βγαίνοντας από το σπίτι, επειδή φοβήθηκαν για τα χειρότερα, αντίκρυσαν το διαμελισμένο σώμα του συγγενή τους, γεγονός που επέφερε σημαντικά ψυχικά τραύματα, ιδιαίτερα για την κόρη του θύματος. Τη συγκεκριμένη πληροφορία, την καταγράφουμε σε αυτό το σημείο, ώστε να δείξουμε κατ' αρχάς πόσο φρικτός ήταν ο θάνατος του θύματος, και παράλληλα, το μέγεθος των συνεπειών που βίωσε η οικογένεια του θύματος, εφόσον βρέθηκε αντιμέτωπη με μία ανορθόδοξη εικόνα του συγγενή τους, διότι το σώμα του έφερε παραμορφωτικά τραύματα. Ο πληροφορητής μας, μάς πρότεινε να μην προσεγγίσουμε κανένα άτομο από την οικογένειά του, καθώς η ενθύμηση τους τραύματος θα προκαλούσε αποσταθεροποίηση της καθημερινότητάς τους.

Η είδηση της δολοφονίας του στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων αποτυπώνεται έχοντας ως επίκεντρο την αδυναμία της αστυνομίας να προστατέψει το θύμα, ενώ στον κεντροαριστερό Τύπο εκθειάζεται η αρτιότητα της επιχειρησιακής ικανότητας της 17N, χωρίς βέβαια να λείπουν οι επικρίσεις για την ετοιμότητα της ελληνικής αστυνομίας: *Τα Νέα* «ΑΝΕΤΑ! Και σε στόχο φρουρούμενο»⁴²⁵, *Ελευθεροτυπία*

⁴²³ *Καθημερινή*, 14/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴²⁴ Γ. Κουκουδάκης, «Ελληνοτουρκικές σχέσεις: από την πολιτική του “μη διαλόγου” στην πολιτική της προσέγγισης», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 185 – 187. Βλ. επίσης στο ίδιο Χ. Περικλέους, «Ελληνοκυπριακές σχέσεις: από την πρόταξη του Κυπριακού στην ελληνοτουρκική προσέγγιση», σ. 181 – 183, Κ. Υφαντής, «Κρίση του Μαρτίου 1987: η κλιμάκωση της ελληνοτουρκικής αντιπαράθεσης για την έρευνα πετρελαίου στο Αιγαίο», σ. 295 – 297.

⁴²⁵ *Τα Νέα*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

«Αμηχανία στην ΕΛ.ΑΣ από την τέλεια τηλεκτέλεση»⁴²⁶, *Μεσημβρινή* «ΣΚΟΤΩΝΟΥΝ εκ του ασφαλούς/Ασύδοτη η 17N ντρόπιασε και πάλι την αστυνομία»⁴²⁷, *Αυριανή* «ΔΥΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΟΙ ΕΚΤΕΛΕΣΤΕΣ/»⁴²⁸, *Βραδυνή* «ΕΛ.ΑΣ – ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΙ φύλαγαν το θύμα»⁴²⁹, *Πρώτη* «Το “μάτι” των ΗΠΑ στην Ελλάδα ήταν το θύμα»⁴³⁰.

Τα δύο αντιθετικά αφηγήματα που κυριαρχούν στον Τύπο είναι αναλογικά με την πολιτική τοποθέτηση των εφημερίδων. Ο κεντροδεξιός Τύπος, με διάθεση να επικρίνει την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, έκανε λόγο για φιάσκο της αστυνομίας η οποία *για ακόμη μια φορά* δεν μπόρεσε να προστατεύσει έναν Αμερικανό διπλωμάτη⁴³¹. Βέβαια, τονίστηκε και σε αυτή τη μερίδα του Τύπου ότι η ενέργεια της 17N ήταν η «τέλεια εκτέλεση»⁴³², με σκοπό όμως να καταγγεληθεί η αδυναμία της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να παρέχει ασφάλεια όχι μόνο σε ξένους διπλωμάτες αλλά και γενικότερα στον πληθυσμό. Η νέα δολοφονία, έδωσε αφορμή στον κεντροδεξιό Τύπο ώστε να επιτεθεί στην κυβέρνηση αφενός για την εικόνα της χώρας προς το εξωτερικό, η οποία πλήττεται ανεπανόρθωτα με τρομοκρατικές ενέργειες κατά ξένων διπλωματών⁴³³, και ταυτόχρονα στο ίδιο επιχείρημα υπάρχουν και σαφείς υπόνοιες για έλλειψη βούλησης από την κυβέρνηση στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας: «αν όμως η 17^η Νοέμβρη παραμένει το ΜΕΓΑ ΑΙΝΙΓΜΑ της πολιτικής τρομοκρατίας (με την οποία δεν φαίνεται να είναι άσχετη και η λίαν οδυνηρή μείωση του τουρισμού μας), όλη η άλλη αιματηρή δραστηριότητα Ελλήνων και ξένων τρομοκρατών, ικανή να γεμίσει πολλά βιβλία ακόμα δεν απαλλάσσει την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ από τις βαρύτερες ευθύνες για τις κολοσσιαίες ηθικές και οικονομικές ζημιές που επεσώρευσε στη χώρα εξαιτίας των παλαιών “αδελφικών ιδεών” οι οποίες συνέδεαν το “Κίνημα” με τη διεθνή τρομοκρατία»⁴³⁴.

⁴²⁶ *Ελευθεροτυπία*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴²⁷ *Μεσημβρινή*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴²⁸ *Αυριανή*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴²⁹ *Βραδυνή*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴³⁰ *Η Πρώτη*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴³¹ *Βραδυνή*, 29/06/1988, τίτλος «Κατάσταση συναγερμού», σ. 2.

⁴³² *Μεσημβρινή*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο.

⁴³³ *Μεσημβρινή*, 29/06/1988, τίτλος «οι πάντες κινδυνεύουν όσο καλά κι αν φρουρούνται», σ. 6.

⁴³⁴ Στο ίδιο.

Αν και η διεθνής εικόνα της χώρας, ήταν πάντα μία από τις βασικές μέριμνες του κεντροδεξιού Τύπου όσον αφορά τις περιπτώσεις δολοφονιών Αμερικανών αξιωματούχων, με σαφήνεια πλέον καταδεικνύεται η κυβερνητική ανικανότητα που έχει φτάσει σε σημείο να απειλεί και τους πολίτες. Ο *Ελεύθερος Τύπος* σε ρεπορτάζ του για την κλοπή της μηχανής με την οποία διέφυγαν οι δράστες της επίθεσης, αποτυπώνει μια φράση του ιδιοκτήτη της κλεμμένης μοτοσυκλέτας που φέρεται να αναφέρει πως «Όταν έμαθα για την “17N” φοβήθηκα για τη ζωή μου»⁴³⁵. Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η δολοφονία γίνεται η αφορμή για τον κεντροδεξιό Τύπο, να ασκήσει κριτική ενάντια στην κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ γύρω από το ζήτημα της ελλειπούς ασφάλειας που επικρατεί στη χώρα. Έλλειμμα που πλέον *αγγίζει τους πολίτες, οι οποίοι έχουν φοβηθεί*.

Στον κεντροαριστερό Τύπο βέβαια, η ενασχόληση με τη δολοφονία έχει να κάνει περισσότερο με τα «ένοχα» χαρακτηριστικά του θύματος, που δεν είναι άλλα από το ότι ήταν Αμερικανός αξιωματούχος. Το θύμα χαρακτηρίζεται ως «το “μάτι” των ΗΠΑ στην Ελλάδα» και «ουσιαστικά υπεύθυνος για την παρακολούθηση των διαπραγματεύσεων για τις βάσεις»⁴³⁶, και ως ο άνθρωπος που «ήλεγχε τις αμερικανικές στρατιωτικές υπηρεσίες στη Μεσόγειο»⁴³⁷. Κυρίως όμως, ήταν «ανώτατο στέλεχος των μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ, ο οποίος γύρευε τι ρόλο μπορεί να είχε παίζει στα γνωστά βρώμικα σενάρια που στήνει σε διάφορες περιοχές του πλανήτη μας το αμερικανικό Πεντάγωνο και η CIA»⁴³⁸.

Όσον αφορά το προφίλ του θύματος, ο κεντροδεξιός Τύπος δίνει κάποια βιογραφικά στοιχεία με τρόπο και ύφος περιγραφικό, τυπικό και σίγουρα αποφορτισμένα από

⁴³⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 30/06/1988, ρεπορτάζ Ν. Ανδριόπουλος, «Μια γυναίκα είδε τους φαντομάδες της “17N” να κλέβουν τη μοτοσυκλέτα», σ. 24-25

⁴³⁶ *Η Πρώτη*, 29/06/1988, πρωτοσέλιδο «Το “μάτι” των ΗΠΑ στην Ελλάδα ήταν το θύμα», «Ο Ουίλιαμ Νορντίν ήταν ο τρίτος στην ιεραρχία της αμερικανικής πρεσβείας μετά τον πρεσβευτή και τον πρώτο γραμματέα και ήταν ο ουσιαστικά υπεύθυνος για την παρακολούθηση των διαπραγματεύσεων για τις βάσεις».

⁴³⁷ *Τα Νέα*, 29/06/1988, ρεπορτάζ Μαν. Μαθιουδάκης, Δημ. Μαθιόπουλος, «Η παράνομη οργάνωση σκότωσε τον Αμερικανό ακόλουθο άμυνας Γουίλιαμ Νορντίν χθες το πρωί στο Κεφαλάρι / Κάτω από την μύτη της αστυνομίας», σ. 16 – 17, «Ο πλοίαρχος του αμερικανικού πολεμικού ναυτικού ήταν επικεφαλής των στρατιωτικών υπηρεσιών της πρεσβείας στην Αθήνα και σύμφωνα με πληροφορίες ήλεγχε τις αμερικανικές στρατιωτικές υπηρεσίες στη Μεσόγειο».

⁴³⁸ *Αυριανή*, 29/06/1988, «Για σοβαρευτείτε λιγάκι...», πρωτοσέλιδο.

συναισθηματικές εκκλήσεις. Κυρίως αναφέρονται οι πρώιμες σπουδές του, οι θέσεις που κατείχε μέχρι την ημέρα της δολοφονίας και κάποιες τιμητικές διακρίσεις⁴³⁹.

Ακολουθώντας, λοιπόν, την πορεία των Αμερικανών θυμάτων, η θυματική ταυτότητα του Νορντίν, δεν θα ήταν δυνατό να ξεφύγει από τη προδιαγεγραμμένη μοίρα και των προηγούμενων θυμάτων, όσον αφορά την κοινωνική υποδοχή της επίθεσης. Όπως είναι φανερό, το θύμα επειδή ανήκε σε μία υπερ-δομή (Η.Π.Α) η οποία ερμηνεύεται ως *ένοχη* για ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας, δεν θα μπορούσε να προκαλέσει συγκίνηση και συναισθήματα συμπόνιας. Αν σκεφτούμε δε, και το κλίμα της περιόδου, εντός του οποίου Ελλάδα και Τουρκία εισέρχονταν ξανά σε μία περίοδο διαφωνιών και στασιμότητας στις διμερείς σχέσεις, ιδιαίτερα με το φλέγον ζήτημα του Κυπριακού να παραμένει δυσεπίλυτο, είναι ευκόλως εννοούμενο, με τα όσα έχουμε δει ως τώρα σχετικά με τα αντιαμερικανικά συναισθήματα που επικρατούν στην Ελλάδα καθ' όλη τη διάρκεια του '80, το θύμα να ήταν ένας ακόμη «ένοχος συμμετέχων» της εξωτερικής πολιτικής των Η.Π.Α. Τουλάχιστον, αυτή η εικόνα δίνεται από τον κεντροαριστερό Τύπο, που εκτός των άλλων χαρακτηρίζει ως «τέλεια» την επιχείρηση της δολοφονίας του. Βέβαια, η εντύπωση που αποκομίζουμε από τον κεντροδεξιό Τύπο, είναι ότι το θύμα γίνεται ένα χρήσιμο εργαλείο στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης, εφόσον η είδηση συγκρατείται στην ειδησεογραφία μόλις δύο μέρες. Όπως, λοιπόν, έχουμε πει κι αλλού, οι Αμερικανοί διπλωμάτες – αξιωματικοί που θυματοποιούνται, προσλαμβάνονται ως θύτες, μόνο και μόνο από την ιδιότητα που φέρουν και ακόμη, αποανθρωποποιούνται πλήρως καθώς ακόμη και το μέρος της κοινής γνώμης που υποστηρίζει μία φιλοαμερικανική εξωτερική πολιτική, χρησιμοποιεί τα θύματα ώστε να πλήξει τον πολιτικό αντίπαλο, χωρίς να δίνεται έμφαση στην ανθρώπινη απώλεια και σε μία, πιο ανθρωπιστική οπτική εν γένει.

⁴³⁹ Βλ. ενδεικτικά:

Μεσημβρινή, 29/06/1988, «Θύμα νο 12. Ο δολοφονηθείς πλοίαρχος του αμερικανικού ναυτικού Γουίλιαμ Νορντίν ήταν ο ακόλουθος Αμύνης και Ναυτικού της Αμερικανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, θέση που θεωρείται “κλειδί”», σ. 28-29

Ελεύθερος Τύπος, 29/06/1988, ρεπορτάζ Γιάννης Ντάσκας, «Ποιος ήταν ο Γουίλιαμ Νορντίν», σ. 22-23

4.1.12. Οι μάρτυρες της δικαιοσύνης: ο ένοχος και ο αθώος

Μέσα σε μια ταραγμένη πολιτική περίοδο καθώς η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ το έτος 1989 βρισκόταν στο στόχαστρο σύσσωμου σχεδόν του Τύπου για μια σειρά σκανδάλων με κυριότερο το σκάνδαλο Κοσκωτά⁴⁴⁰, οι τρομοκρατικές οργανώσεις έβαλαν στο στόχαστρό τους, τρεις εισαγγελείς, με αποτέλεσμα την δολοφονία των δύο εξ' αυτών.

Στις 10 Ιανουαρίου στις 08:10 π.μ., ο Εισαγγελέας Πρωτοδικών Κώστας Ανδρουλιδάκης έφευγε από την οικία του στην περιοχή του Ζωγράφου, και κατευθυνόταν προς το παρκαρισμένο του αυτοκίνητο. Με την επιβίβασή του, δύο άνδρες τον πλησίασαν, ο ένας κράτησε την πόρτα που μόλις είχε ανοίξει ο εισαγγελέας και ο έτερος άρχισε να τον πυροβολεί εξ' επαφής ενώ το θύμα είχε καθίσει τη θέση του οδηγού. Χωρίς να έχει χάσει τις αισθήσεις του, ο εισαγγελέας μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός. Εκεί έγινε γνωστό ότι οι σφαίρες που δέχτηκε το θύμα, τον τραυμάτισαν στα πόδια. Μία σφαίρα διαπέρασε το μηριαίο κόκκαλο του αριστερού ποδιού, κατέστρεψε τα αιμοφόρα αγγεία και το θύμα επιβλήθηκε σε πολύωρη χειρουργική επέμβαση που αρχικά έδειχνε ότι μπορεί να του έσωσε τη ζωή. Με το πέρας των ημερών, η υγεία του επιδεινώθηκε, καθώς εξαιτίας του αρχικού τραύματος οι γιατροί ήταν αντιμέτωποι συνεχώς με ακατάσχετες αιμορραγίες. Σταδιακά και μέσα σε ένα χρονικό διάστημα τριάντα ημερών, το θύμα υπεβλήθη σε πέντε χειρουργικές επεμβάσεις, στις οποίες υπέστη ακρωτηριασμό στα δύο του πόδια και στο δάχτυλο (παράμεσο) του αριστερού του χεριού για να χάσει τελικά τη ζωή του στις 10 Φεβρουαρίου.

Τον αρχικό τραυματισμό του (και όχι απόπειρα δολοφονίας όπως ισχυρίστηκε η ίδια η 17N) του Εισαγγελέα Πρωτοδικών Κωνσταντίνου Ανδρουλιδάκη και του

⁴⁴⁰ Π. Κουστένης, «Σκάνδαλο Κοσκωτά: πολιτική διαφθορά και ο ανταγωνισμός για τον έλεγχο των Μ.Μ.Ε.», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 549 – 552. Βλ. επίσης Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 346 – 359, Κ. Σκλάβος, *Σκάνδαλο Κοσκωτά: μια ολόπλευρη κριτική και τα νέα προβλήματα*, Εκδόσεις Φασούλας, Αθήνα 1992.

Αντισταγγελέα του Αρείου Πάγου Παναγιώτη Ταρασουλέα στις 10 και 18 Ιανουαρίου αντίστοιχα, ανέλαβε με προκήρυξη έπειτα από τη δεύτερη βίαιη ενέργεια η 17N.

Από την πρώτη στιγμή της είδησης το θύμα προσλαμβάνεται σχεδόν από ολόκληρο το φάσμα του Τύπου ως ένοχος επειδή ανήκε στη φαύλη δικαιοσύνη. Χαρακτηριστικά, τα βιογραφικά στοιχεία που δίνονται στον Τύπο για τον Ανδρουλιδάκη έχουν να κάνουν με τις υποθέσεις που είχε χειριστεί στο παρελθόν σε μία απόπειρα να διαφανούν οι τυχόν αιτίες για την «προειδοποίηση εκτελέσεως»⁴⁴¹ εναντίον του.⁴⁴² Ενδεικτικά, το *Έθνος* στο «αρνητικό» βιογραφικό σημείωμα που δίνει για το θύμα γράφει πως «η σημαντικότερη υπόθεση που έχει αναλάβει έως σήμερα ο Εισαγγελέας Ανδρουλιδάκης ήταν η πολύκροτη υπόθεση της οικογένειας των Τσάτσων που αντιμετώπισαν σοβαρότατα αδικήματα. Ο κ. Ανδρουλιδάκης και τρεις ακόμη Εισαγγελείς γλύτωσαν από το ειδώλιο τους Τσάτσους [...],»⁴⁴³ ενώ και ο *Ελεύθερος Τύπος* γράφει πως «[...] Από το πόστο αυτό ο κ. Ανδρουλιδάκης ασχολήθηκε με τα μεγαλύτερα σκάνδαλα και άφησε ελεύθερους με τη σύμφωνη γνώμη του αρμόδιου ανακριτή τους πρωταγωνιστές τους. [...] Η ανάμιξη του Εισαγγελέα Ανδρουλιδάκη με την υπόθεση των Τσάτσων της ΑΓΕΤ- ΗΡΑΚΛΗΣ έγινε στην τελευταία φάση πριν την έκδοση του απαλλاکτικού βουλεύματος και μετά από απαίτηση της “Αυριανής”. [...]».⁴⁴⁴ Μάλιστα, ο αντιπολιτευόμενος *Ελεύθερος Τύπος* ενοχοποίησε το θύμα για προνομιακή σχέση με

⁴⁴¹ *Μεσημβρινή*, 11/01/1989, «“Προειδοποίηση εκτελέσεως” με 4 σφαίρες / “Το” ξερα ότι θα με φάνε...” Ήταν οι πρώτες λέξεις του Εισαγγελέα μετά την απόπειρα», σ. 24-25
Έθνος, 11/01/1989, ρεπορτάζ Πάνος Σόμπολος, «Χτύπημα για τσάτσους ή Βογιατζή / Ενέδρα με τρεις σφαίρες / Με “στυλ 17 Νοέμβρη” πυροβόλησαν στα πόδια με 38άρι περίστροφο τον Εισαγγελέα Ανδρουλιδάκη», σ. 20-21, «Τελεσίγραφο – προειδοποίηση προς τη δικαιοσύνη κρύβεται πίσω από τις τρεις σφαίρες που “έφαγε” στο πόδι και στο χέρι ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών, κ. Κώστας Ανδρουλιδάκης. [...]»
Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 15/01/1989, Γιώργος Μαύρος, «Ο Εισαγγελέας και η ταυτότητα των δραστών», σ. 13

⁴⁴² *Ελευθεροτυπία*, 11/01/1989, «Κρίσιμες υποθέσεις πέρασαν από τα χέρια του», σ. 22-23
Μεσημβρινή, 11/01/1989, ρεπορτάζ Έρρικα Βαλιάνου, «Ηξερε πολλά για όλα τα σκάνδαλα... Από τη θέση του στο γραφείο προφυλακίσεων», σ. 28-29, «Όλες τις μεγάλες υποθέσεις – και κυρίως τα οικονομικά σκάνδαλα – έχει χειριστεί από τη θέση του στο γραφείο προφυλακίσεων τα 2 τελευταία χρόνια ο Εισαγγελέας Κων. Ανδρουλιδάκης. [...]»

Η *Μεσημβρινή* συνομιλεί με συναδέλφους του Ανδρουλιδάκη και τονίζει ότι είναι «αγαπητός ανάμεσα στους συναδέλφους του». Μεταξύ των δηλώσεων που συγκεντρώνει, ο ανακριτής Βας. Φούκας δηλώνει μεταξύ άλλων «Λυπάμαι πολύ, είναι φίλος μου. Εμείς ζούμε πάντα μέσα σε αυτόν τον φόβο και συχνά λέμε: ποιος έχει τώρα σειρά;». Η *Μεσημβρινή* ρωτά «Γιατί, τι έχετε να φοβηθείτε αν είστε συνεπείς στο καθήκον σας;».

⁴⁴³ *Έθνος*, 11/01/1989, ρεπορτάζ Γκ. Αλμαλιώτου – Μ. Μπενέα – Ε. Καραγεώργου, «4 Εισαγγελείς στην υπόθεση των Τσάτσων», σ. 23

⁴⁴⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 11/01/1989, «Το “ΧΟΥ ΙΖ ΧΟΥ” του θύματος», σ. 20

την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ γράφοντας πως «Το... πρώην “χαϊδεμένο” παιδί των Μένιου Κουτσόγιωργα και του προϊσταμένου της Εισαγγελίας Αθηνών, Ιωαν. Γαβρίλη είναι ο Εισαγγελέας Κώστας Ανδρουλιδάκης. Ο Ανδρουλιδάκης είχε χειριστεί τα τελευταία δύο χρόνια όλα τα σκάνδαλα εναντίον των πράσινων στελεχών [...] Ο Ανδρουλιδάκης σύμφωνα με πληροφορίες από την Εισαγγελία Αθηνών ήταν ο Εισαγγελέας που θεωρείτο πριν 1,5 χρόνο στην Εισαγγελία “ο άνθρωπος του Μένιου” και η εντύπωση αυτή είχε καλλιεργηθεί από τις συχνές παρεμβάσεις του σε διάφορες υποθέσεις με τη φράση: “Είναι επιθυμία του κυρίου Υπουργού”. Τους τελευταίους μήνες όμως ο κ. Ανδρουλιδάκης που φαινόταν ότι είχε κουραστεί από την υπερφόρτωση του με τα τεράστια σκάνδαλα των ΠΑΣΟΚανθρώπων και τις φοβερές πιέσεις που εδέχετο καθημερινά, δεν έκρυβε τη δυσφορία του. Στην Εισαγγελία επικρατεί η εντύπωση ότι ήταν ο Εισαγγελέας που τον είχαν για ένα διάστημα εμπιστευτεί και γνώριζε όλα τα σκάνδαλα του ΠΑΣΟΚ και κυρίως γνώριζε για παρεμβάσεις συγκεκριμένων στελεχών του ΠΑΣΟΚ. “Αν ο Ανδρουλιδάκης δεν φοβηθεί από την απόπειρα τρομοκράτησης του και ανοίξει το στόμα του, ξέρει πάρα πολλά που καίνε ΠΑΣΟΚανθρώπους” είπε πηγή του δικαστικού χώρου»⁴⁴⁵.

Η πορεία της υγείας του Ανδρουλιδάκη που όπως αναφέραμε αρχικά επιδεινώθηκε, παρακολουθείται από ολόκληρο το φάσμα του Τύπου⁴⁴⁶ ενώ η συζήτηση περί της

⁴⁴⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 11/01/1989, «Ο Εισαγγελέας που γνωρίζει πολλά... / Ο κ. Ανδρουλιδάκης – πρώην... χαϊδεμένο παιδί του Μένιου και του Γαβρίλη – είχε αποστασιοποιηθεί από τα πράσινα σκάνδαλα», σ. 20-21

⁴⁴⁶ Βλ. ενδεικτικά:

Έθνος, 12/01/1989, ρεπορτάζ Κ. Ντελέζος – Γ. Φρίμης, «Χαροπαλεύει ο Εισαγγελέας / Καμία οργάνωση δεν ανέλαβε ακόμα την ευθύνη της απόπειρας / Επιμένουν για 17 Ν οι αστυνομικοί», σ. 2-3

Ελεύθερος Τύπος, 12/01/1989, ρεπορτάζ Χ. Πίτουρα, Α. Καλλή, «Κρίσιμη η κατάσταση του Εισαγγελέα / “Θέλω να είσαι δίπλα μου” σπαράζει η γυναίκα του», σ. 24-25

Ελεύθερος Τύπος, 13/01/1989, ρεπορτάζ Χριστίνα Πίτουρα. Αγγελική Καλλή, «Από μία κλωστή κρέμεται η ζωή του», σ. 20-21

Ελευθεροτυπία, 13/01/1989, ρεπορτάζ Ντίνα Βαγενά, «Παλεύει με τον θάνατο ο Εισαγγελέας», σ.3

Μεσημβρινή, 12/01/1989, «S.O.S: Ο Εισαγγελέας κινδυνεύει!», σ. 20-21

Αυριανή, 31/01/1989, «Κόψανε το πόδι του Ανδρουλιδάκη», σ. 8

Μεσημβρινή, 04/02/1989, «Του έκοψαν το δάχτυλο / Και 6η σφαίρα στο πόδι του Εισαγγελέα», σ. 23

Έθνος, 02/02/1989, Βασίλης Μπονιός, «Γκραν γκινιόλ στον “Ευαγγελισμό”», σ.24-25, «Με κομμένη την ανάσα οι Έλληνες παρακολουθούν την γκραν γκινιόλ νοσηλεία του Εισαγγελέα Κώστα Ανδρουλιδάκη στο νοσοκομείο “Ευαγγελισμός”».

Αυριανή, 03/02/1989, «Έκοψαν και το αριστερό πόδι του Ανδρουλιδάκη», σ. 8

Έθνος, 04/02/1989, ρεπορτάζ Κώστας Ντελέζος, «Η ιστορία φρίκης συνεχίστηκε χθες στον “Ευαγγελισμό” με νέο ακρωτηριασμό του Εισαγγελέα / Του έκοψαν και δάχτυλο...», σ. 24-25

Αυριανή, 04/02/1989, «Σαπίζει ο Ανδρουλιδάκης», σ. 8

Μεσημβρινή, 06/02/1989, «Ο Εισαγγελέας πνέει τα λοίσθια», σ.17

επίθεσης από τη 17N μετατοπίζεται πλήρως και αφορά πλέον αποκλειστικά την ελλιπή μέριμνα των γιατρών. Χαρακτηριστικά η σύζυγος του Ανδρουλιδάκη ξεσπά κατά των γιατρών, τους οποίους κατηγορεί για ελλιπή διάγνωση (πως αγνοούσαν την ύπαρξη σφαίρας στο δεξί πόδι),⁴⁴⁷ ξεκινά έρευνα του Ιατρικού Συλλόγου Αθηνών για τυχόν ευθύνες σε γιατρούς του Ευαγγελισμού για τον Ανδρουλιδάκη,⁴⁴⁸ ενώ ο (κέντρο-δεξιός) Τύπος αντιπολιτεύεται κάνοντας λόγο για τη «φρίκη του ΕΣΥ»,⁴⁴⁹ γράφοντας πως «το ΕΣΥ της “αλλαγής” δίνει τη χαριστική βολή στον εισαγγελέα Ανδρουλιδάκη [...] “Πεθαίνει σαν το σκυλί στο αμπέλι... Τον έφαγαν οι γιατροί” καταγγέλλουν συντετριμμένοι οι συγγενείς [...]»,⁴⁵⁰ ενώ η είδηση του θανάτου του περιγράφεται ως «στίγμα και όνειδος για το ΕΣΥ».⁴⁵¹

Ελεύθερος Τύπος, 11/02/1989, «Ξεψύχησε ο Εισαγγελέας / Μετά από 32 μαρτυρικές ημέρες μάχης με τον θάνατο έσβησε χθες στις 10 το πρωί στον “Ευαγγελισμό” / Σπαραγμός από τη γυναίκα του: “Κώστα μου σε σκότωσαν δύο φορές...”», σ. 20-21

Ελευθεροτυπία, 11/02/1989, ρεπορτάζ Γιώργος Μαρνέλλος, «Το χρονικό ενός προαναγγελθέντος θανάτου / 32 μέρες μετά τον τραυματισμό του από τη 17N και ύστερα από φοβερές ταλαιπωρίες πέθανε ο Εισαγγελέας», σ. 24 – 25, «[...] Η γυναίκα του κραύγαζε: “Σκότωσαν τον άντρα μου δύο φορές” [...]»

Έθνος, 11/02/1989, ρεπορτάζ Κώστας Ντελέζος, «Μετά από 32 μέρες υπέκυψε ο Εισαγγελέας και οι συγγενείς ξεσπάνε για τους γιατρούς. “Δύο φορές μου τον σκοτώσατε!”», σ. 14 – 15. ΕΔΩ ΦΑΙΝΕΤΑΙ ΝΑ ΤΟ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΖΟΥΝ ΜΕ ΑΡΚΕΤΗ ΣΥΜΠΙΑΘΕΙΑ ΣΕ ΚΑΠΟΙΑ ΠΡΩΤΟΣΕΛΙΔΑ ΠΑΝΤΩΣ

⁴⁴⁷ *Μεσημβρινή*, 03/02/1989, ρεπορτάζ Φρόσω Ζαγορίτου, Νίκος Γρυλλάκης, «Σε φάγανε Κωστή μου! / Δραματικό ξέσπασμα της γυναίκας του Ανδρουλιδάκη καθώς ο άτυχος Εισαγγελέας μεταφερόταν στο χειρουργείο για να του κόψουν και το δεύτερο πόδι»

Έθνος, 03/02/1989, ρεπορτάζ Κ. Ντελέζος, «Έκοψαν και το δεύτερο πόδι του Εισαγγελέα / Δεν άντεξε τη φρίκη η γυναίκα του και ξέσπασε “Κακούργοι, αγράμματοι μου τον πεθάνατε...”», σ. 12-13

Έθνος, 04/02/1989, «Οι γιατροί έφαγαν τον αδερφό μου», σ. 24 - 15

(σ.σ. Ο αδερφός του Κωνσταντίνου Ανδρουλιδάκη, Νίκος, κάνει λόγο για γιατρούς «χασάπηδες»)

⁴⁴⁸ *Ελευθεροτυπία*, 04/02/1989, ρεπορτάζ Ελένη Δελβινιώτη, «Έρευνα σήμερα από τον ΙΣΑ για ευθύνες», σ. 12

⁴⁴⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/02/1989, πρωτοσέλιδο «Η φρίκη του ΕΣΥ/ Κομμάτια κάνουν τον Εισαγγελέα» Βλ. επίσης:

Ελεύθερος Τύπος, 06/02/1989, ρεπορτάζ Χ.Πίτουρα, «Το ΕΣΥ έδωσε τα χαριστική βολή στον Ανδρουλιδάκη / Χάνει τη μάχη ο Εισαγγελέας», σ. 16

Ελεύθερος Τύπος, 07/02/1989, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», υπογράφει ο «Ε.Τ.», «Οι τρομοκράτες σκότωσαν το ΕΣΥ!», «Στόχος των τρομοκρατών που πυροβόλησαν τον Εισαγγελέα Ανδρουλιδάκη ήταν η δημοκρατική ομαλότητα και η προβολή της «σοσιαλιστικής προοπτικής». Τελικά όμως, θύμα της δολοφονικής ενέργειας ήταν το ΕΣΥ αυτή η σοσιαλιστική κατάσταση της «Αλλαγής»... [...] Το σοσιαλιστικό ΕΣΥ απέτυχε...»

⁴⁵⁰ *Μεσημβρινή*, 02/02/1989, ρεπορτάζ Δημ. Καλλάκος, Νίνα Γουδέλη, Νίκος Γρυλλάκης, «Πυροβόλησε η 17 Νοέμβρη, το ΕΣΥ έδωσε τη χαριστική βολή! / 20 μέρες μετά την επίθεση οι γιατροί αγνοούσαν ότι υπήρχε σφαίρα στο δεξί πόδι», σ. 22-23

⁴⁵¹ *Μεσημβρινή*, 11/01/1989, ρεπορτάζ Νίκος Γρυλλάκης, «Τετέλεσται... / Το κατακρεουργημένο κορμί του Εισαγγελέα παρέδωσε το πνεύμα / Σήμερα η κηδεία», «Ο θάνατος του Κώστα Ανδρουλιδάκη – που θα αποτελέσει στίγμα και όνειδος επί πολλά χρόνια για το ΕΣΥ – αν και αναμενόμενος συγκλόνισε το πανελλήνιο».

Στην ακολουθία αυτή, παρενέβη ξανά η 17N με προκήρυξη που στέλνει στην *Ελευθεροτυπία* και δημοσιεύεται στις 3 Φεβρουαρίου 1989 στην οποία γράφει πως «[...] Όπως είχαμε δηλώσει στην προκήρυξη μας, δεν είχαμε πρόθεση να εκτελέσουμε τον εισαγγελέα Ανδρουλιδάκη αλλά μόνο να τον τραυματίσουμε στο πόδι όχι γιατί δεν θα το άξιζε αλλά για άλλους λόγους. Αν του είχε προσφερθεί σωστή ιατρική περίθαλψη, θα ήταν στο σπίτι τους μετά 4-5 μέρες. Οι ιατρικές περιπέτειες του Ανδρουλιδάκη ξαναβάζουν δραματικά το πρόβλημα της εγκληματικής αδιαφορίας του Κράτους-απατεώνα για την υγεία του λαού. [...]». Ο αρθρογράφος της εφημερίδας, Γιώργος Τζεδάκης που σχολιάζει την προκήρυξη υπερθεματίζει χαρακτηρίζοντας το θύμα ως «“ο μεγάλος άτυχος” αφού η οργάνωση – φάντασμα τον πυροβόλησε για να τον τραυματίσει και όχι να τον σκοτώσει [...] Η ίδια η “17 Νοέμβρη” με προκήρυξη της που έστειλε στην “Ε” θεωρεί ότι “αν είχε προσφερθεί στον Ανδρουλιδάκη σωστή ιατρική περίθαλψη, θα ήταν στο σπίτι του μετά 4-5 ημέρες»⁴⁵².

Ο Ανδρουλιδάκης, χαρακτηρίζεται ως «άτυχος» κυρίως λόγω των μετεγχειρητικών ταλαιπωριών που υπέστη, και ως θύμα ενός υγειονομικού συστήματος που δεν μπορεί να σώσει τραυματίες που θα μπορούσαν να σωθούν. Εκτός των άλλων, σε ρεπορτάζ της κηδείας του θύματος στο *Έθνος* αναφέρεται πως «Ένας υπάλληλος του Δήμου Ζωγράφου αναρωτιόταν ανάμεσα στο πλήθος (σ.σ. στην κηδεία): “Τι ΕΣΥ είναι αυτό που μας τσαμπουνάνε; Έτσι τεμαχίζουν τους ανθρώπους οι χασάπηδες; Αλλά και η 17N γιατί τον έβαλε στο μάτι; Ήταν ήσυχος άνθρωπος και είχε μπόλικη περιουσία στην Κρήτη. Γιατί να λαδώνεται; Αμ και ο άλλος που “φάγανε” δεν έμενε σε υπόγειο; Μυστήρια πράγματα...”⁴⁵³. Ενδεικτικές του κλίματος της εποχής, οι δηλώσεις αυτές «τυχαίων πολιτών», που δημοσιεύονται στον Τύπο, αποκρυσταλλώνουν την ενοχοποίηση των θυμάτων τρομοκρατίας, η οποία περνά από το προφίλ του θύματος,

Ελεύθερος Τύπος, 11/02/1989, πρωτοσέλιδο «Πέθανε χθες / ΕΣΥ και “17 Νοέμβρη” τελείωσαν τον Εισαγγελέα Ανδρουλιδάκη»

⁴⁵² *Ελευθεροτυπία*, 11/02/1989, σ. 24 – 25.

Βλ. επίσης:

Μεσημβρινή, 04/02/1989, «Και κατά του Τύπου... Τι λέει η οργάνωση για την τραγωδία του Ανδρουλιδάκη», σ. 27, «Με τη σιγουριά της υποστήριξης ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού – όπως η ίδια υποστηρίζει – η “17 Νοέμβρη” έκανε νέα εμφάνιση προχθές στέλνοντας μία πραγματικά πρωτότυπη προκήρυξη σε δύο απογευματινές εφημερίδες [...] Με τη βοήθεια των “χαμένων ψευδαισθήσεων” του Ονορέ ντε Μπαλζάκ η κορυφαία τρομοκρατική οργάνωση της χώρας στράφηκε πλέον κατά του Τύπου, υπενθυμίζοντας ταυτόχρονα την πραγματική ιδεολογική της ταυτότητα [...]»

⁴⁵³ *Έθνος*, 13/02/1989, Ρεπορτάζ Βασίλης Μπονιός, Γιώργος Φρίμης.

και πιο συγκεκριμένα την ιδιότητά του και εν γένει το ποιόν του χαρακτήρα του. Μάλιστα, είναι επίσης ενδεικτικό ότι οι συγκεκριμένες δηλώσεις φιλοξενούνται την ημέρα της κηδείας του θύματος, στην οποία στον επικήδειο που εκφώνησε ο Πρόεδρος της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων κ. Παναγιώτης Κωστάκος τόνισε πως «μου έκανε εντύπωση που όλοι όσοι με έπαιρναν στο τηλέφωνο μετά την πληροφορία για κάθε πλήγμα, το πρώτο που με ρωτούσαν ήταν τι υποθέσεις είχε χειριστεί το θύμα και έτσι περνάει ο παραλογισμός: οι δράστες, είναι δεδομένο, θα χτυπούν ας το αποδεχτούμε. Ψάξτε να βρείτε τι έκαναν τα θύματα. Ας νομιμοποιήσουμε τους δράστες αφού δεν μπορούμε να τους μάθουμε και ας επικηρύξουμε τα θύματα που τα ξέρουμε».⁴⁵⁴

Η παντελής έλλειψη ενσυναίσθησης προς το θύμα διαφαίνεται στο *Έθνος* (ως άποψη της εφημερίδας) στην οποία αναφέρεται πως: «Θύμα της πολιτικής παραζάλης και βορά του υγειονομικού Μινώταυρου – γαζωμένος, βασανισμένος, κρεουργημένος, ακρωτηριασμένος, ανήκουστα ταλαιπωρημένος και επιτέλους λυτρωμένος – οδεύει σήμερα προς την ύστατη κατοικία του ο τραγικός Εισαγγελέας Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης. Στο φέρετρό του μπορεί να μην ακουμπάει η Ελλάδα αλλά σίγουρα ακουμπάει η Δημοκρατία, τη νομιμότητα της οποίας θήτευσε ο λειτουργός. Και τα κομμένα μέλη του μπορεί να μην αποτελούν (ακόμη) εθνικές ουλές αλλά σίγουρα είναι τα κομμένα οράματα και οι κομμένες ελπίδες του προδομένου ελληνικού λαού... [...] Ο Κωνσταντίνος Ανδρουλιδάκης λοιπόν στο χόμα μαζί με τον Βερνάρδο και τον Θεοφανόπουλο και – παραλίγο – μαζί με τον Ταρασουλέα ως “συνειδητά όργανα του αντιλαϊκού και αντεργατικού συστήματος”! “Οποία παραφροσύνη” - γράφουν και τηλεφωνούν απλοί πολίτες απ’ τα πέρατα της χώρας... Και προσθέτουν έμπλεοι από δέος, από οργή και από δικαιολογημένη απορία: - Και ο Λούβαρης; Και ο Κοσκωτάς; Και οι άλλοι ατζέντηδες και καταχραστές; Και τα παχύδερμα της εξουσίας; [...] Σε άλλους έκρυθμους καιρούς που οι ανδρειωμένοι ήταν περισσότεροι και που τα νιάτα δεν θυσιάζονταν άδικα στην ασφάλτο και στα “στέκια” αλλά στους αγώνες για την ελευθερία, θα μπορούσε να φωνάξει κανείς: - Παιδιά στα όπλα! Βιάζουν τη Δημοκρατία και ηθική! Σήμερα μία παρόμοια κραυγή – όση αγωνία και αν περιέκλειε

⁴⁵⁴ *Έθνος* της Κυριακής, 12/02/1989, ρεπορτάζ Αιμίλιος Λιάτσος, «Με βαριές καταγγελίες ότι επιδιώκεται με δόλια μέσα υποταγή της δικαιοσύνης κηδεύτηκε χτες ο Εισαγγελέας Ανδρουλιδάκης / “Τραυματισμένη η δημοκρατία μας” / Κατάρες κατά των γιατρών από τη χήρα».

μέσα της – δεν θα είχε νόημα διότι και οι αξίες έχουν υποστεί πλήρη αναδασμό και τα ιδανικά λιγότεψαν και οι ανδρειωμένοι λιγότεψαν και οι θεσμοί έχουν λιμαριστεί συστηματικά. Ποιοι αγωνίζονται σήμερα για την δημοκρατία και την ηθική κάθαρση; Οι δημοκρατικές εφημερίδες και οι ευσυνείδητοι δικαστικοί λειτουργοί. Αν χρειαζόταν λοιπόν να φωνάξει κάποιος σήμερα, δεν θα φώναζε “παιδιά στα όπλα”. Θα φώναζε [...] ψηλά το κεφάλι για να μην περάσει η πολιτική παραζάλη, η πολιτική απάτη, η πολιτική αγυρτεία, η ηθική του ψεύδους και της ρεμούλας. Ψηλά το κεφάλι για να νικήσει η δημοκρατία».⁴⁵⁵

Προς επίρρωση των ανωτέρω, και της κατακρήμνισης της θυματικής ταυτότητας που υποστηρίξαμε προηγουμένως, η *Αυριανή* δημοσιεύει δύο ενδεικτικά γράμματα αναγνωστών, τα οποία αποτελούν ακόμη μια ένδειξη της πρόσληψης του θύματος. Το πρώτο αναφέρει: «Αγαπητή *Αυριανή*, τώρα τελευταία μ’ αυτά που συμβαίνουν με τους δικαστικούς θέλω να σου γράψω δυο λόγια. Η απόπειρα δολοφονίας των δύο δικαστικών βάζει σε σκέψεις πολλούς ανθρώπους. Σε κάνουν να λυπάσαι αυτές οι ενέργειες κατά της ζωής των ανθρώπων. Η θέση που κατέχουν όμως είναι πάρα πολύ λεπτή γι’ αυτό θα έπρεπε να προσέχουν πάρα πολύ. Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε στο χώρο της δικαιοσύνης πολλά περίεργα πράγματα. Βλέπουμε να αθρώνουν Τσάτσους, Ανδρεάδηδες, Γκιωνάκηδες και όλο αυτόν συρφετό των “υψηλά” ιστάμενων και των επώνυμων και τον απλό Έλληνα να τον κλείνουν μέσα για μικροχρέη. Βλέπω με λύπη μου ότι το 1989 είναι πολύ κοντά στην εποχή του Βίκτορα Ουγκώ με τους “Αθλίους” του. Αν οι δικαστικοί μας πιέζονται να βγάλουν τέτοιες αποφάσεις, να έχουν το θάρρος να το καταγγείλουν στον λαό. Δεν μπορεί επ’ άπειρον να προκαλείτε το αίσθημα του λαού. Δεν μπορεί να ισχύει το: “Όσο πιο πολλά μπορείς να κλέψεις και με δικηγόρο τον Λυκουρέζο, θα αθώνεσαι”»⁴⁵⁶.

Το δεύτερο γράμμα, πανομοιότυπο με το πρώτο: «Σαν δημοκρατικός πολίτης που πιστεύω ότι το πολίτευμα μας πρέπει να έχει τη δύναμη να προστατεύει τους φιλήσυχους και να τιμωρεί τους εγκληματίες, καταδικάζω την τρομοκρατία και

⁴⁵⁵ *Έθνος*, 12/02/1989, στήλη «Έθνος γνώμη», «Στο φέρετρο του ακουμπάει η Δημοκρατία», σ. 6 σ.σ. Το άρθρο αναφέρεται στην δολοφονία του Εισαγγελέα Γεώργιου Θεοφανόπουλου από την οργάνωση «Αντικρατική Πάλη» την 1^η Απριλίου 1985 και στη δολοφονία του Εισαγγελέα Αναστάσιου Βερνάρδου από την οργάνωση «1η Μάη», στις 23 Ιανουαρίου 1989.

⁴⁵⁶ *Αυριανή*, 04/02/1989, στήλη «Το βήμα του λαού», υπογράφει ο «Ένας απλός πολίτης», σ. 9

στιγματίζω την αυτοδικία από οποιονδήποτε και αν προέρχονται και εναντίον οποιουδήποτε στρέφονται. Με αφορμή όμως τα τελευταία κρούσματα τρομοκρατίας σε βάρος ορισμένων δικαστικών λειτουργών και τις προκηρύξεις που κυκλοφόρησαν οι τρομοκράτες, θα ήθελα να κάνω μερικά ερωτήματα και θα νιώσω μεγάλη ικανοποίηση αν πάρω μια απάντηση από την ηγεσία της δικαιοσύνης ή το συνδικαλιστικό όργανο των κ.κ. δικαστών – εισαγγελέων που θα μου λύνει τις απορίες και τις ανησυχίες μου όπως ίσως και πολλών άλλων Ελλήνων. Οι κ.κ εισαγγελείς και δικαστές έχουν συσχεφτεί καμιά φορά και έχουν κάνει αυτοκριτική αν απονέμουν πράγματι δικαιοσύνη; Αν με τις αποφάσεις τους ικανοποιούν το λαϊκό περί δικαίου αίσθημα; [...] Στην υπόθεση των Τσάτσων, πότε απένειμαν δικαιοσύνη; Όταν τους αθώωσαν με απαλλακτικό βούλευμα; Ή τώρα που υπό την πίεση των τρομοκρατών την αναπέμπουν στην δικαιοσύνη; [...] Τελειώνοντας, φοβάμαι για δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι δεν θα πάρω απάντηση από κανέναν και δεν θα λυθούν οι απορίες μου και το δεύτερο και χειρότερο, φοβάμαι ότι στο τέλος η κοινωνία μας θα αποδεχτεί σαν ήρωες τα μέλη των τρομοκρατικών οργανώσεων αφού θα διακινδυνεύουν, αν όχι τη ζωή τους, την ελευθερία τους για να αποδίδουν την ανθρώπινη δικαιοσύνη»⁴⁵⁷.

Τούτων δοθέντων το θύμα φαίνεται ότι πεθαίνει, ως «ένοχος». Η σκληρή αντιμετώπιση που δέχτηκε σχεδόν από όλο το φάσμα του Τύπου, καταδεικνύει ότι η κοινή γνώμη δεν πένθησε την ιδιότητα του θύματος, αλλά ούτε και το ίδιο το θύμα ως άνθρωπο. Ο Ανδρουλιδάκης, προσλαμβάνεται ως συμμετέχων σε ένα «φαύλο» σύστημα, το οποίο την χρονική περίοδο για την οποία μιλάμε, ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας και της κοινής γνώμης εξαπολύει τα βέλη του. Το θύμα φαίνεται ότι έφερε ευθύνη για την ενοχοποίησή του, και ταυτόχρονα η 17N κέρδισε για ακόμη μια φορά τη *δίκαιη* υποστήριξη της πλειοψηφίας του κοινού, έστω και με τη μορφή της ανοχής.

Αντίθετη διαδρομή από το παράδειγμα που μόλις αναφέραμε, ακολούθησε η θυματική ταυτότητα στην περίπτωση της δολοφονίας του Αναστάσιου Βερνάρδου. Οι επιθέσεις ενάντια σε εκπροσώπους της δικαιοσύνης έκλεισαν όχι με απόπειρα τραυματισμού αυτή τη φορά, αλλά με εμπρόθετη επίθεση με σκοπό τη δολοφονία. Ο αντεισαγγελέας του Αρείου Πάγου, Αναστάσιος Βερνάρδος, στις 23 Ιανουαρίου 1989, έβγαине από ένα

⁴⁵⁷ *Αυριανή*, 12/02/1989, στήλη «Το Βήμα του Λαού», υπογράφει ο «Ένας αναγνώστης», σ. 9.

καφενείο της γειτονιάς όπου σύχναζε περίπου στις 09:20 μ.μ., λίγα μέτρα μακριά από το σπίτι του στα Κάτω Πατήσια. Αφού πρώτα σταμάτησε σε ένα ψλικάτζίδικο, από το οποίο αγόραζε συχνά προσωπικά είδη, κατευθύνθηκε προς την οικία του που ήταν λίγα μέτρα μακρύτερα. Δεν πέρασαν παρά λίγα λεπτά, όταν η πορεία του σταμάτησε από άτομο που του έκλεισε το δρόμο. Το άτομο αυτό που τελικά ήταν ο δράστης, αγκάλιασε τον Βερνάρδο με το αριστερό του χέρι και με το άλλο τον πυροβόλησε εξ' επαφής, στο στήθος με πέντε σφαίρες. Η βαναυσότητα της πράξης αποδείχθηκε και από την ιατροδικαστική εξέταση, όπου φάνηκε ότι ο εναγκαλισμός του δράστη, προξένησε κάταγμα σε δάχτυλο του αριστερού χεριού του εισαγγελέα. Η γειτονιά έτρεξε προς το σημείο, όπως και συγγενείς του θύματος που άκουσαν τους πυροβολισμούς, καθώς ήταν σε πολύ κοντινή απόσταση από την οικία τους. Το περιπολικό που έφτασε σε λίγα λεπτά, μετέφερε το θύμα στο «Λαϊκό» Νοσοκομείο, όπου και διαπιστώθηκε ο ακαριαίος θάνατός του. Την ευθύνη της δολοφονίας ανέλαβε η οργάνωση «1^η Μάη», η οποία είχε εμφανιστεί προηγουμένως στην απόπειρα δολοφονίας του γραμματέα της ΓΣΕΕ, Γεώργιου Ραυτόπουλου.

Η προκήρυξη που βρέθηκε στο σημείο της δολοφονίας συμπύκνωνε τις αιτίες της δολοφονίας σε δύο επίπεδα, το ατομικό και το συλλογικό. Ως προς το πρώτο, κατηγορούσε τον Βερνάρδο για *μεροληπτικές* εισαγγελικές προτάσεις κατά την εκδίκαση δύο υποθέσεων που είχαν απασχολήσει την κοινή γνώμη⁴⁵⁸ στο παρελθόν και ταυτόχρονα, ως προς το συλλογικό επίπεδο, ήταν μια συνολική καταγγελία του καπιταλιστικού συστήματος και συνάμα είχε χαρακτηριστικά κριτικής προς την 17N, η οποία χρησιμοποιούσε τον όρο «κάθαρση» για να νοηματοδοτήσει τις ενέργειές της.

⁴⁵⁸ Η πρώτη υπόθεση αφορά την κρίση που δημιουργήθηκε στις τάξεις της ΓΣΕΕ όταν αρνήθηκε να αποδεχθεί τα σταθεροποιητικά οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, λίγο μετά την επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση το 1985. Η τότε διαφωνούσα διοίκηση της ΓΣΕΕ, που τα περισσότερα μέλη ανήκαν στο ΠΑΣΟΚ, αντικαταστάθηκε με νέα μέλη της κυβερνητικής παράταξης. Η αναταραχή αυτή λύθηκε μερικώς με απόφαση του δικαστηρίου, η οποία εν τέλει διόρισε μονοπαραταξιακή Διοίκηση με μέλη της ΠΑΣΚΕ (τα οποία συμφωνούσαν με την κυβέρνηση). Η εισαγγελική πρόταση του θύματος αφορούσε την πρώτη απόφαση του δικαστηρίου, η οποία στο Εφετείο είχε κρίνει ως παράνομη την «Πασοκική» Διοίκηση της ΓΣΕΕ, προτείνοντας (το θύμα) την αναίρεση της απόφασης του Εφετείου. Η δεύτερη υπόθεση, αφορούσε τη σύλληψη του Ιταλού αναρχικού Μαουρίτσιο Φολίνι. Το 1987 ο Φολίνι συνελήφθη για πλαστό διαβατήριο στην Ελλάδα και φυλακίστηκε. Τα εντάλματα σε βάρος του αφορούσαν συμμετοχή στις Ερυθρές Ταξιαρχίες, αλλά το ανώτατο δικαστήριο παρ' όλα αυτά αποφάσισε ότι η δράση του Φολίνι δεν ήταν πολιτική και αποφάσισε την έκδοσή του στην Ιταλία (σε αυτή την απόφαση συνηγορούσε και η εισαγγελική πρόταση του θύματος). Ο κρατούμενος, έπειτα, προχώρησε σε σκληρή απεργία πείνας, όταν με παρέμβαση του υπουργού Δικαιοσύνης Μένιου Κουτσόγιωργα αποφασίστηκε να μην εκδοθεί.

Για την «1^η Μάη» ο καπιταλισμός ήταν εγγενώς εγκληματικός και δεν μπορούσε να «καθαριστεί»⁴⁵⁹. Το παράδοξο, όπως θα δούμε, δεν ήταν ότι η κοινή γνώμη ευθυγραμμιζόταν με την προκήρυξη της τρομοκρατικής οργάνωσης, όπως είχε συμβεί σε προηγούμενες περιπτώσεις, αλλά ότι το θύμα αναγνωριζόταν ως ηθικά «καλό» και «ενάρετο» αλλά ταυτόχρονα η κριτική των τρομοκρατών ερμηνευόταν ως βάσιμη και υπό συζήτηση⁴⁶⁰.

Η τιτλοφόρηση της είδησης στον Τύπο ήταν η εξής: Τα *Νέα* «ΚΛΙΜΑ ΤΡΟΜΟΥ καλλιεργούν με τις σφαίρες/Νεκρός ο 3^{ος} εισαγγελέας»⁴⁶¹, *Έθνος* «7 ΣΦΑΙΡΕΣ ΚΑΙ ΑΠΕΙΛΕΣ/Ο 3^{ος} εισαγγελέας εκτελέστηκε»⁴⁶², *Αυριανή* «ΣΚΟΤΩΣΑΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ»⁴⁶³, *Ελεύθερος Τύπος* «ΦΟΝΟΣ 3^{ΟΥ} ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ/Συνένοχος η κυβέρνηση/Στο έλεος της τρομοκρατίας η χώρα»⁴⁶⁴, *Μεσημβρινή* «ΕΚΤΕΛΕΣΑΝ ΤΟΝ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ ΒΕΡΝΑΡΔΟ»⁴⁶⁵, *Ελευθεροτυπία* «ΣΦΑΙΡΕΣ ΓΙΑ ΓΣΕΕ/Εκτέλεση εισαγγελέα»⁴⁶⁶. Η είδηση δεν φαίνεται να σοκάρει τον Τύπο, από τη στιγμή που είχαν προηγηθεί άλλες δύο δολοφονικές επιθέσεις εναντίον εισαγγελέων. Η είσοδος της τρομοκρατικής βίας στην καθημερινότητα των πολιτών (και ιδιαίτερα στο «σώμα» της Αθήνας- ως κέντρο εξελίξεων) που είχε ξεκινήσει αρκετά χρόνια πριν, αυτή τη φορά, βρίσκεται στο απόγειο καθώς η συχνότητα των επιθέσεων με αφορμή την στοχοποίηση των τριών εισαγγελέων, αγγίζει τη μία επίθεση ανά πέντε ημέρες. Παρ' όλα αυτά, η ούτε σε αυτή την περίπτωση, σημειώθηκαν κινηματικές διαδηλώσεις και εν γένει η καταδίκη της δολοφονίας από την πλευρά των κομμάτων δεν συγκρότησε αιτήματα πολιτικού χαρακτήρα ενάντια των τρομοκρατών. Τα κόμματα ακολούθησαν την γνωστή ρουτίνα της ρητορικής καταδίκης της δολοφονίας, εκφράζοντας παράλληλα και εντός των ανακοινώσεών τους, την πολιτική τους ταυτότητα ενώ το κυβερνητικό κόμμα αλλά και το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης αντάλλαξαν ανακοινώσεις

⁴⁵⁹ *Ελευθεροτυπία*, 24/01/1989, σ. 4-5 και 31.

⁴⁶⁰ *Ελευθεροτυπία*, 04/02/1989, σ.11.

⁴⁶¹ *Τα Νέα*, 24/01/1989, πρωτοσέλιδο.

⁴⁶² *Έθνος*, 24/01/1989, πρωτοσέλιδο.

⁴⁶³ *Αυριανή*, 24/01/1989, πρωτοσέλιδο.

⁴⁶⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 24/01/1989, πρωτοσέλιδο.

⁴⁶⁵ *Μεσημβρινή*, 24/01/1989, πρωτοσέλιδο.

⁴⁶⁶ *Ελευθεροτυπία*, 24/01/1989, πρωτοσέλιδο.

με στόχο την μεταξύ τους αντιπαράθεση, με στόχο την ηθική απομείωση του πολιτικού αντιπάλου.

Ο Πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου προσδιόρισε τις αιτίες της δολοφονίας σε ένα *γνώριμο* χώρο, τον οποίο και στο παρελθόν είχε επικαλεστεί: «Η κυβέρνησή μου και εγώ εκφράζουμε την αγανάκτησή μας για την άνανδρη και απάνθρωπη δολοφονία [...] Τόσο η σημερινή, όσο και οι δύο δολοφονικές απόπειρες εναντίον δικαστών σε σύντομο χρονικό διάστημα πρέπει να προβληματίσουν για τα κίνητρα και τους στόχους που υπηρετούν. Ασφαλώς, η τυφλή βία που εκφράζουν η διεθνής τρομοκρατία και τα όποια πλοκάμια της στη χώρα μας, έχει σαν μοναδικό της στόχο τη δημιουργία κλίματος αποσταθεροποίησης και ανασφάλειας συγχρόνως»⁴⁶⁷. Οι δηλώσεις περί αποσταθεροποίησης του Πρωθυπουργού βρήκαν στις δηλώσεις του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης το αντίθετο αφήγημα: «Είναι πλέον φανερό, ότι έχει τεθεί σε εφαρμογή σχέδιο, που έχει ως στόχους την έννομη τάξη και την πολιτική ομαλότητα. Η τρίτη κατά σειρά μέσα σε λίγες μέρες τρομοκρατική επίθεση εναντίον δικαστικού λειτουργού σε συνδυασμό με απειλητικά τηλεφωνήματα, που γίνονται συχνά εναντίον δικαστικών λειτουργών και ιδίως εισαγγελέων, δείχνει ότι η Δικαιοσύνη έχει επιλεγεί ως νευραλγικός στόχος, προκειμένου να παραλύσουν οι λειτουργίες της Πολιτείας. Βεβαίως η ευθύνη του κ. Ανδρέα Παπανδρέου και της κυβερνήσεως του ΠΑΣΟΚ για την τραγική θέση στην οποία έφθασε σήμερα η χώρα μας είναι βαρύτατη. Αλλά δεν πρόκειται τώρα περί αυτού. Αυτή την ώρα προέχει η ανάγκη να δοθεί αμέσως διέξοδος στη βαριά και εξαιρετικά επικίνδυνη κρίση. Επείγουσα ανάγκη είναι όλα τα κόμματα να συμφωνήσουμε στην άμεση διεξαγωγή τίμιων εκλογών με τίμιο εκλογικό σύστημα [...]»⁴⁶⁸.

Η Αριστερά επίσης τοποθετήθηκε όπως άλλες φορές, καταδικάζοντας δηλαδή τη δολοφονία και ταυτόχρονα υπογραμμίζοντας ότι το αποτέλεσμα αντίστοιχων ενεργειών είναι η τελικά η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών. Βέβαια ο Λεωνίδας Κύρκος, ιδρυτής και επικεφαλής της Ε.Α.Ρ τόνισε ότι «δεν αρκεί πια η αμείλικτη καταδίκη. Χρειάζεται απερίοριστη ηθικοπολιτική απομόνωση, η συνολική καταδίκη από την πλευρά της κοινωνίας και τα πιο δραστικά μέτρα για τη διάλυση των

⁴⁶⁷ *Έθνος*, 24/01/1989, σ. 15.

⁴⁶⁸ *Μεσημβρινή*, 24/01/1989, σ.36.

τρομοκρατικών πυρήνων»⁴⁶⁹. Η συγκεκριμένη δήλωση ήταν και η μοναδική ως τότε που έθετε το ζήτημα της σχέσης τρομοκρατίας και κοινωνίας στο επίκεντρο της κριτικής. Στην ουσία η δήλωση του Κύρκου εντόπιζε «νωρίς» αυτό που αργότερα θα διαφανεί ως ένα ανεπίλυτο πρόβλημα στην καταπολέμηση της τρομοκρατίας, δηλαδή την κοινωνική ανοχή.

Πάντως, το θύμα αυτή τη φορά αναγνωρίζεται ως «άτυχος». Η χρήση της συγκεκριμένης λέξης φαίνεται ότι υπονοεί σε πολλές περιπτώσεις την αθωότητα του θύματος. Σύσσωμος ο Τύπος περιγράφει τον Βερνάρδο ως ένα άνθρωπο *πράο, ήσυχο, πολύ προσεκτικό και εξαίρετο νομικό*⁴⁷⁰. Σαφώς αυτοί οι χαρακτηρισμοί λείπουν από άλλες περιπτώσεις θυμάτων που έχουμε δει. Είναι οι δείκτες για να καταλάβουμε ότι πράγματι θεωρήθηκε θύμα, χωρίς αστερίσκους και αμφιβολίες. Επιπλέον, η οικογένεια του θύματος φιλοξενείται σε ρεπορτάζ σχεδόν όλων των εφημερίδων, χωρίς δηλαδή να υπάρχει πολιτική μεροληψία, αφού το θύμα έχαιρε συμπάθειας πριν τη δολοφονία του και αναγνώρισης μετά από αυτή. Τα ρεπορτάζ που αναδεικνύουν την οδύνη της οικογένειας, είναι συμπονετικά και οι ερωτήσεις που γίνονται διαπνέονται από συμπάθεια, σε αντίθεση με προηγούμενες περιπτώσεις όπου σε πολλές περιπτώσεις παρουσιάζουν τις οικογένειες των θυμάτων ως επιθετικές και οι ερωτήσεις που τους γίνονται έχουν χαρακτήρα «ανακριτικό», αφού αναγκάζουν τα έμμεσα θύματα να απαντήσουν στις *καταγγελίες* των τρομοκρατικών οργανώσεων, παίρνοντας έτσι ως δεδομένο το γεγονός ότι το θύμα κάπου έσφαλλε και είναι ένοχο.

Αν και πολλοί μπορούν να υποστηρίξουν εδώ ότι η δημοσιογραφία σε πολλές περιπτώσεις έχει εγγενώς το χαρακτήρα του ελέγχου των καταγγελιών που διαχέονται στη δημόσια σφαίρα και επιπλέον, άλλοι μπορεί να σχολιάσουν πως το «κυνήγι» της είδησης μπορεί να οδηγήσει τη δημοσιογραφική ενημερωτική κάλυψη σε οριακές συμπεριφορές προς τον συνεντευξιζόμενο, πρέπει να τονίσουμε εδώ αυτό που έχουμε υποστηρίξει σε προηγούμενα κεφάλαια. Δηλαδή, ότι για τα έμμεσα θύματα, που είναι

⁴⁶⁹ Στο ίδιο.

⁴⁷⁰ Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Χρήστος Σαρτζετάκης επίσης έπλεξε το εγκώμιο του θύματος σε συλλυπητήρια επιστολή προς την οικογένειά του: «Άνδρας φιλήσυχος, λαμπρός επιστήμονας και εξαίρετος δικαστικός λειτουργός. Η άλογη βία είναι και τυφλή. Στο πρόσωπο του δολοφονηθέντος έπληξε την ευγένεια, την πραότητα, και την ευσυνείδητη επιτέλεση του καθήκοντος» [*Μεσημβρινή*, 25/01/1989, σ.21].

στο επίκεντρο αυτής της μελέτης, η στάση της κοινής γνώμης που αποτυπώνεται πολλές φορές στα ΜΜΕ και η διαλεκτική σχέση μεταξύ των δημοσιογράφων και των οικογενειών των θυμάτων, έχει δυσανάλογη βαρύτητα για τους δύο συμμετέχοντες. Μπορεί από τη μία, η σημασία που δίνεται από τα ΜΜΕ σε ένα οδυνηρό συμβάν να είναι παρωδική, επιφανειακή ή χρήσιμη για το ρεπορτάζ, αλλά για τα θύματα είναι η πρώτη επαφή με την κοινωνική υποδοχή του συμβάντος και ως εκ τούτου μπορεί να ορίσει την αυτοαντίληψη του θύματος για την κατάστασή του. Δηλαδή, σε πολλές περιπτώσεις αρκεί η πρώτη επαφή με τους εκπροσώπους της κοινής γνώμης για να συγκροτηθεί το σύμπαν του θύματος και να νιώσει αποδοχή ή απόρριψη. Σε περίπτωση που η υποδοχή της θυματικής ταυτότητας είναι αμφιλεγόμενη ή αμφιρρεπής, το (έμμεσο) θύμα μπορεί να προσλάβει την αμφιταλάντευση αυτή ως απόρριψη και να συγκροτήσει την άποψη ότι ένα μεγάλο τμήμα (αν όχι το σύνολο) της κοινωνίας είναι αρνητικά διακείμενο (αν όχι εχθρικό) απέναντί του.

Στην περίπτωση του Βερνάρδου λοιπόν, φαίνεται ότι το θύμα χαίρει αποδοχής, ιδίως αν συγκρίνουμε την περίπτωσή του με προηγούμενες. Δίδεται χώρος στην οικογένεια να μιλήσει και επίσης καλύπτεται η κηδεία του με τρόπο που αναδεικνύει την οδύνη της οικογένειας και των συναδέλφων του. Οι συνάδελφοί του εξάλλου, αγανακτισμένοι από τις συνεχόμενες επιθέσεις προς την εισαγγελική/δικαστική οικογένεια, προέβησαν σε αποχή από τις δικαστικές έδρες (κάτι που συνέβαινε για πρώτη φορά) την ημέρα της κηδείας με σκοπό να εισακουστούν τα αιτήματά τους, που εν πολλοίς περιστρέφονταν γύρω από την ασφάλεια, η οποία είναι, σύμφωνα με τα λεγόμενά τους, απαραίτητη προϋπόθεση για την ευθυκρισία που καλούνται να δείξουν κατά την επιτέλεση της εργασίας τους⁴⁷¹. Σύσσωμος ο Τύπος, κεντροαριστερός και κεντροδεξιός, κάλυψε την κηδεία του θύματος με συμπάθεια, αναδεικνύοντας στα ρεπορτάζ τους χαρακτηρισμούς που επεφύλασσαν οι παρευρισκόμενοι στην τελετή για το θύμα. Γινόταν λόγος για έναν «λαμπρό άνθρωπο» και «άξιο λειτουργό της δικαιοσύνης»⁴⁷², ενώ το τραγικό της απώλειας του Βερνάρδου, συμπλήρωνε η οργή των συναδέλφων του που είχε ως στόχο την κυβέρνηση⁴⁷³. Στην τελετή παρευρέθηκαν περίπου πέντε

⁴⁷¹ *Ελευθεροτυπία*, 25/01/1989, τίτλος «Οι δικαστές ξεσηκώνονται», σ. 22-23.

⁴⁷² *Μεσημβρινή*, 26/01/1989, τίτλος «Τάσο, το αίμα σου πάνω τους!», σ. 23-24.

⁴⁷³ Ο Πρόεδρος της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων, Παναγιώτης Κωστάκος στον επικήδειο λόγο του «ως εκπρόσωπος της οργής του νομικού κόσμου στη χώρα μας» τόνισε: «Το αίμα σου επάνω

χιλιάδες κόσμου, ίδιον της αποδοχής του θύματος στον χώρο εργασίας του, ενώ το παρών έδωσαν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, οι υπουργοί Δικαιοσύνης και Υγείας, ο αντιπρόεδρος της Βουλής, ο Δήμαρχος της Αθήνας και επίσης αρχηγοί και βουλευτές των κοινοβουλευτικών κομμάτων όλου του πολιτικού φάσματος. Ανάμεσα στους επικήδειους λόγους που εκφωνήθηκαν, ήταν και ενός έμμεσου θύματος, γεγονός που το συναντάμε πρώτη φορά ως τώρα. Ο αδελφός του εισαγγελέα Θεοφανόπουλου που είχε δολοφονηθεί τέσσερα χρόνια πριν, πήρε το λόγο προς το τέλος της τελετής: «Το μεγάλο ελάττωμα του ελληνικού λαού είναι ότι λησμονούμε. Τελευταία αποκτήσαμε κι άλλο: παύσαμε να αντιστεκόμαστε. Είσαι ο δεύτερος Αναστάσιε Βερνάρδε, μετά από τον πρωτομάρτυρα αδελφό μου Γιώργο Θεοφανόπουλο, που όμως τον ξεχάσαμε στα τρισήμισι χρόνια που πέρασαν. Σε περιμένει με ανοιχτές αγκάλες να σου θυμίσει ότι την πίστη τηρήσατε, την εντολή που λάβατε τιμήσατε και απομένει σε σας ο στέφανος της Δικαιοσύνης, τον οποίο θα σας αποδώσει ο δίκαιος κριτής. Ας είστε οι τελευταίοι νεκροί»⁴⁷⁴. Ο Αθανάσιος Θεοφανόπουλος, με την παρουσία του στην κηδεία και ιδιαίτερα με τον αποχαιρετισμό προς τον νεκρό, έδωσε για πρώτη φορά μια εικόνα συμπόρευσης μεταξύ των έμμεσων θυμάτων, καθώς ως τότε δεν είχε παρατηρηθεί, δημόσια έστω, κάποια σύνδεση μεταξύ των έμμεσων θυμάτων της τρομοκρατικής βίας.

Η κορύφωση της δολοφονίας του Βερνάρδου, ακολούθησε μία εκτεταμένη και ευρεία συζήτηση που αφορούσε τις καταγγελίες της τρομοκρατικής οργάνωσης σχετικά με τη διαφθορά του πολιτικού συστήματος και των θεσμών, και παράλληλα με τα μέτρα για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας που έπρεπε να ληφθούν. Οι καταγγελίες της 1^{ης} Μάη βρίσκουν εύφορο έδαφος καλλιέργειας στην ήδη διχασμένη κοινή γνώμη, καθώς δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το έτος 1989 έχει καταγραφεί ως μία ιδιαίτερα οξυμένη περίοδος στο πολιτικό πεδίο με αφορμή το σκάνδαλο Κοσκωτά. Η όξυνση του πολιτικού ανταγωνισμού, είχε ήδη δημιουργήσει ένα πλαίσιο όπου ο μανιχαϊσμός της ιδεολογίας και του πολιτικού λόγου γεννούσε επιθετικότητα προς τον πολιτικό αντίπαλο⁴⁷⁵. Ο αντίπαλος γινόταν με ευκολία «εχθρός», με συνέπεια η διαφωνία να

στους φυσικούς και ηθικούς αυτουργούς της δολοφονίας σου, Τάσο..» (*Εθνος*, 26/01/1989, τίτλος «ΚΗΔΕΙΑ θρήνου και οργής», σ. 24-25).

⁴⁷⁴ *Εθνος*, 26/01/1989, τίτλος «ΚΗΔΕΙΑ θρήνου και οργής», σ. 24-25.

Επίσης, *Μεσημβρινή*, 26/01/1989, τίτλος «Τάσο, το αίμα σου πάνω τους!», σ. 23-24.

Ελευθεροτυπία, 26/01/1989, τίτλος «Επικήδειοι κεραυνοί», σ. 24-25.

⁴⁷⁵ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 337.

λαμβάνει χαρακτηριστικά «συνωμοσίας» κατά της χώρας. Στη δική μας περίπτωση, οι καταγγελίες της τρομοκρατικής οργάνωσης τέθηκαν στο επίκεντρο της συζήτησης και φαίνεται ότι βρήκε ευήκοα ώτα στη δημόσια σφαίρα. Δεν ήταν λίγοι, όσοι θεώρησαν ότι πρέπει να συζητηθεί το περιεχόμενο της προκήρυξης, γιατί αναγνώριζαν ότι μπορεί σε κάποιο βαθμό η κριτική της οργάνωσης να είναι έγκυρη από τη στιγμή που η δυσλειτουργία του κράτους είναι φανερή. Υπήρξαν σχόλια όπου η τρομοκρατική δράση αιτιολογούνταν: «Η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, φαινομένου που παράγεται από τη δυσλειτουργία των θεσμών, πρέπει να γίνεται με όρους και διεκδικήσεις που υπηρετούν τη διεύρυνση της δημοκρατίας και της κοινωνίας των πολιτών»⁴⁷⁶. Σε κάποια σχόλια η αιτιολόγηση όδευε προς τη δικαιολόγηση: «Η δυναμική της τρομοκρατίας αναπτύσσεται πάντοτε εκεί και όπου και όταν οι ομαλές κοινωνικές διαδικασίες αποδεικνύονται απατηλές και “πολυτελείς” και ο εξτρεμισμός εμφανίζεται ως “υγιής” αντίδραση, που γίνεται από υπολογίσιμο τμήμα του κοινωνικού σώματος ανεκτή ή ακόμα και αποδεκτή [...] Το γεγονός ότι στη χώρα μας σήμερα τα κείμενα της “17^{ης} Νοέμβρη”, της “1^{ης} Μάη” και των όποιων άλλων τρομοκρατικών ομάδων, πέρα από τις τρομοκρατικές πράξεις, αποτελούν είδηση πρώτης γραμμής, που διαβάζονται και συζητούνται αποτελεί απόδειξη της ανταποκρισιμότητας που ξεκινάει από το ότι “κάτι σάπιο στο βασίλειο της Δανίας” που στη συνείδηση μεγάλου αριθμού ανθρώπων δικαιολογεί μιας τέτοιας μορφής δράση, διότι υποτίθεται ότι λειτουργεί ως κάθαρση. Διαπιστώσεις δυσάρεστες ίσως, αλλά αληθινές, που μας υποχρεώνουν να συζητήσουμε, όχι πια στο επίπεδο της ευθύνης των τρομοκρατών, αλλά στο επίπεδο της ευθύνης εκείνων, που με τη διαγωγή τους προκαλούν την εμφάνιση της τρομοκρατίας. Σε αυτό το επίπεδο η ευθύνη είναι ευθύνη των ηγεσιών και, πριν από όλα, πολιτική ευθύνη»⁴⁷⁷.

Ως εκ τούτου, η εξέταση των επιχειρημάτων των τρομοκρατών ως προς την εγκυρότητα, και η *αυτοδίκαιη* έκφραση των επιχειρημάτων τους από τη στιγμή που υπάρχουν πολιτικά επιχειρήματα⁴⁷⁸, συσκοτίζουν κατά τη γνώμη μας τις συνέπειες της

⁴⁷⁶ *Ελευθεροτυπία*, 30/01/1989, δηλώσεις Φώτη Κουβέλη με την ιδιότητα του Προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου Αθήνας: «Η αντιμετώπιση της τρομοκρατίας – φαινομένου που παράγεται από τη δυσλειτουργία των θεσμών- πρέπει να γίνεται με όρους και διεκδικήσεις που υπηρετούν τη διεύρυνση της δημοκρατίας και της κοινωνίας των πολιτών».

⁴⁷⁷ *Έθνος*, 26/01/1989, τίτλος «Σήψη και τρομοκρατία», σ. 6.

⁴⁷⁸ *Ελευθεροτυπία*, 04/02/1989, τίτλος «Οποιαδήποτε απήχηση δεν νομιμοποιεί την ένοπλη βία», δηλώσεις Μανώλη Γλέζου: «Όσοι απαρτίζουν την 17N ως μην ξεγελιούνται αν υπάρχει πάρα πολύς

τρομοκρατικής δράσης, καθώς για ακόμη μια φορά βλέπουμε ότι η πολιτική πρόθεση οριακά δικαιολογείται και έτσι το αποτέλεσμα της δράσης (δράση που μεσολαβείται μεταξύ πρόθεσης και συνέπειας) υποβαθμίζεται ή καλύτερα, λησμονείται. Η ατομικότητα χάνεται μπροστά στο συλλογικό διακύβευμα και στην ευρύτερη συζήτηση περί «σήψης» και «διαφθοράς».

Στο ίδιο πεδίο, δηλαδή των συλλογικών ανησυχιών, εντάσσεται και το δεύτερο ζήτημα που προκύπτει μετά τη δολοφονία του Βερνάρδου, το οποίο αφορούσε τα αντιτρομοκρατικά μέτρα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και ιδίως της πρότασης της Ολομέλειας του Εφετείου Αθηνών για την ενσωμάτωση της απαγόρευσης δημοσίευσης των τρομοκρατικών προκηρύξεων στα επικείμενα μέτρα. Τα μέτρα που πρότεινε η κυβέρνηση κρίθηκαν «θεωρητικά», «χρονοβόρα»⁴⁷⁹ και «άτολμα»⁴⁸⁰, ενώ η πρόταση των εφετών που είχε ως στόχο την μη διαφήμιση της τρομοκρατίας μέσω της μη δημοσίευσης των προκηρύξεων, ερμηνεύτηκε κυρίως από τον κεντροαριστερό Τύπο ως «φίμωτρο»⁴⁸¹. Ο σκανδαλισμός που προκλήθηκε από αυτά τα δύο επιμέρους ζητήματα, μετατόπισε το βάρος των σχολίων του Τύπου και της κοινής γνώμης, με

κόσμος που μπορεί να συνυπογράψει το σκεπτικό τους, αλλά που διαφωνεί πλήρως με το δια ταύτα, δηλαδή με την ένοπλη δραστηριότητα. Η ένοπλη δραστηριότητα που αναμφισβήτητα είναι μια μέθοδος πάλης εξαρτιέται από τις συνθήκες στις οποίες διεξάγεται. Σήμερα στην Ελλάδα όσο και αν διαφωνεί κανείς από το γεγονός ότι η εξουσία εξακολουθεί να ασκείται ακόμα εν ονόματι του λαού και όχι από τον ίδιο τον λαό, η κατάσταση δεν μπορεί να συγκριθεί π.χ. με την κατοχή ή με ένα δικτατορικό καθεστώς όπως π.χ. στη διάρκεια της χούντας, οπότε και πάλι η ένοπλη αναμέτρηση του λαού με το δικτατορικό καθεστώς εξαρτιέται από πολλούς παράγοντες και κυρίως από την αποτελεσματικότητα ή όχι του αγώνα. οι ατομικές ενέργειες και μάλιστα η συγκεκριμένη αφαίρεση ζωής άοπλων ανθρώπων, όσο και αν αυτοί θεωρηθούν (αλλά εδώ γεννιέται το ερώτημα από ποιόν και με ποιο δικαίωμα) ένοχοι, είναι μια πράξη που δεν δικαιολογείται με τίποτα. Είχα πάει στην κηδεία της Μπάαντερ -Μάινχοφ στη Γερμανία. Και ήμουν ο μόνος πολιτικός που πήγε στην κηδεία τους. Αυτό το έκανα, όπως είχα δηλώσει τότε, όχι γιατί συμφωνούσα με τη μεθοδολογία τους, αλλά γιατί ήθελα να διατρανώσω την αντίθεσή μου στη δολοφονία τους από το καθεστώς που τους είχε φυλακισμένους και τους δολοφόνησε μέσα στα άσπρα κελιά τους».

⁴⁷⁹ *Εθνος*, 28/01/1989, τίτλος «Δικαστές: “Κωμικά” τα μέτρα της τρομοκρατίας», σ. 17.

⁴⁸⁰ Κάποια από τα μέτρα που προτάθηκαν ήταν επιγραμματικά: 1. Αναδιοργάνωση της Υπηρεσίας Δίωξης της Τρομοκρατίας και αναβάθμισή της σε ανεξάρτητη Διεύθυνση Δίωξης της Τρομοκρατίας. 2. Απαλλαγή της Αστυνομίας από το έργο της επίδοσης ποινικών δικογραφιών, και διορισμός 3.000 δικαστικών επιμελητών για να καλύψουν το κενό. 3. Λήψη πρόσθετων μέτρων ασφάλειας των πιθανών στόχων.

4. Επικύρωση των δραστών των τρομοκρατικών ενεργειών σε βάρος των τριών εισαγγελέων, με 200.000.000 δραχμές

⁴⁸¹ *Ελευθεροτυπία*, 30/01/1989, τίτλος «Αντισυνταγματικό το φίμωτρο», σ. 12-13.

Εθνος, 31/01/1989, τίτλος «ΟΧΙ φίμωτρο στον Τύπο», σ. 14-15.

συνέπεια το θύμα να μην μνημονεύεται πλέον αλλά να έχει χαθεί στα απόνερα της «μεγάλης» συζήτησης.

Η απομάκρυνση του προβολέα από το ενδιαφέρον για το θύμα, επιταχύνθηκε και από την πολιτική αντιπαράθεση που ξέσπασε αμέσως μετά τη δολοφονία και ιδιαίτερα μετά την κηδεία του θύματος. Τα αντιπολιτευτικά πυρά, που έβρισκαν φωνή μέσα από τον Τύπο έρχονταν από διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές θέσεις και είχαν πρακτικά διαφορετικούς στόχους, συμβολικά όμως και για τα δύο αφηγήματα ο σκοπός ήταν η *καταγγελία* ενός *καθεστώτος*. Η αριστερή κριτική επικεντρωνόταν στο «φίμωτρο» των εφημερίδων, υπογραμμίζοντας ότι η απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων των τρομοκρατικών οργανώσεων θα ήταν αντισυνταγματική και ενάντια στο θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας του Τύπου. Ταυτόχρονα, σε ρεπορτάζ της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, γινόταν λόγος για *παρασκηνιακές* πιέσεις που δεχόταν ο υπουργός δημοσίας τάξης από «κατασταλτικούς μηχανισμούς προς την κατεύθυνση της κατάργησης θεμελιωδών συνταγματικών ελευθεριών»⁴⁸². Οι προτάσεις, που σύμφωνα με την εφημερίδα, έφτασαν στο γραφείο του υπουργού, ερμηνεύτηκαν από τους αρθρογράφους ως «μέτρα ασφαλίτικης νοοτροπίας»⁴⁸³, καθώς σύμφωνα με τους ίδιους, έδιναν μια κατεύθυνση αυστηροποίησης του ελέγχου των πολιτών στα πρότυπα του γερμανικού μοντέλου, το οποίο κατάφερε να εξαρθρώσει την RAF. Η αυστηροποίηση που διαφαινόταν στις προτάσεις αυτές, θα ήταν η απαρχή της διάλυσης μη αρεστών οργανώσεων, της εντατικοποίησης του ελέγχου των πολιτών, αλλά ακόμη και του εκτοπισμού (στο ρεπορτάζ χρησιμοποιήθηκε ο όρος «εξορία» που σαφώς υπενθυμίζει το πρόσφατο προμεταπολιτευτικό παρελθόν).

Τούτων δοθέντων, η θυματοποίηση που αρχικά αφορούσε τον Βερνάρδο, ξέφυγε από τα όρια του ατόμου, και απλωνόταν στο σύνολο του πληθυσμού που *κινδύνευε* να υποστεί *δραστική μείωση* των ελευθεριών του από ένα *καθεστώς* που ακόμη ζει στις υπηρεσίες των σωμάτων ασφαλείας. Από την άλλη πλευρά, για το ίδιο ζήτημα, το οποίο έλαβε μεγάλες διαστάσεις στον Τύπο, ο αρθρογράφος Δημήτρης Καστριώτης στην εφημερίδα *Μεσημβρινή*, υπογράμμιζε ότι προκειμένου να συλληφθούν οι τρομοκρατικές οργανώσεις και να αντιμετωπιστεί εν γένει η εγκληματική

⁴⁸² *Ελευθεροτυπία*, 30/01/1989, τίτλος «Φίμωτρα και εξορίες προτείνει η Ασφάλεια», σ. 32-33.

⁴⁸³ Στο ίδιο.

δραστηριότητα (φαίνεται ότι δεν αποσυνδέει την τρομοκρατία από το ποινικό έγκλημα), ίσως θα έπρεπε να εξεταστεί το ενδεχόμενο ορισμένων θυσιών από την πλευρά των πολιτών αλλά με την απαραίτητη διασφάλιση των δικαιωμάτων ως προϋπόθεση «Η μάχη κατά των εξτρεμιστών, αλλά και γενικότερα του εγκλήματος, σημαίνει λοιπόν πολλαπλασιασμό των ερευνών σε αυτοκίνητα ακόμα των εξακριβώσεων στοιχείων ταυτότητας, σημαίνει αυξημένη ετοιμότητα για χρήση του υπηρεσιακού του περιστρόφου. Σε ένα κράτος ανύπαρκτο, όπως είναι σήμερα η Ελλάδα μας, θα έπρεπε να είναι κανείς επιφυλακτικός απέναντι σε κάθε τέτοιο μέτρο, όσο δεν συνοδεύεται από εγγυήσεις για τα δικαιώματα του απλού πολίτη. Και ακόμη θα έπρεπε κανείς να αντιμετωπίζει με οργή την πανστρατιά κατά της τρομοκρατίας όσο δεν συνοδεύεται από ανάλογη κινητοποίηση κατά του κοινού εγκλήματος, που έχει μεταβάλει στην Αθήνα σε Σικάγο [...] Η δράση του εγκλήματος δεν μπορεί να είναι μονομερής».

Το δεξιό αφήγημα, το οποίο έκανε λόγο για *καθεστώς* ήταν πολύ πιο ξεκάθαρο και αφορούσε τον κύριο πολιτικό αντίπαλο, δηλαδή το κυβερνών κόμμα. Στην ουσία, οι δεξιές εφημερίδες απέδιδαν τους τρομοκράτες στο ΠΑΣΟΚ, όχι μόνο στα πλαίσια μιας ήπιας ανοχής της τρομοκρατίας, αλλά θεωρούσαν ότι παίζουν τον ρόλο ενός νέου παρακράτους, που εξυπηρετεί το κόμμα της κυβέρνησης. Χαρακτηριστικά ο Δημήτρης Ρίζος από τη στήλη του στον Ελεύθερο Τύπο, ανέφερε ότι «η τρομοκρατία είναι κλαδική του ΠΑΣΟΚ» σχολιάζοντας ότι «δεν υπάρχει ούτε ένας Έλληνας που να μη πιστεύει ότι πως αυτοί οι κουμπουροφόροι δολοφόνοι είναι ΠΑΣΟΚ! Δεν υπάρχει Έλληνας που να μην έχει την πεποίθηση ότι οι δολοφόνοι είναι άνθρωποι του Παρακράτους»⁴⁸⁴. Η αιτιολογία της κατηγορίας περί εξυπηρέτησης συμφερόντων του ΠΑΣΟΚ από την πλευρά των τρομοκρατών ήταν η πιθανή προσπάθεια συγκάλυψης του σκανδάλου Κοσκωτά⁴⁸⁵, για αυτό τον λόγο, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα στον δεξιό Τύπο, οι τελευταίοι στόχοι ήταν τρεις εισαγγελείς, προκειμένου δηλαδή να ασκηθεί πίεση προς το δικαστικό σώμα για τις κυβερνητικές αλλά και προσωπικές ευθύνες ηγετικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ στην υπόθεση του Κοσκωτά: «Τα χτυπήματα της τρομοκρατίας είναι πάντα εναντίον δυνάμεων που αντιτίθεται στην “Αλλαγή” ή τη

⁴⁸⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 26/01/1989, στήλη «Ανάδελφος Τύπος», τίτλος «Η τρομοκρατία είναι κλαδική του ΠΑΣΟΚ», σ. 4.

⁴⁸⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 27/01/1989, σ. 22.

δυσκολεύουν στους πολιτικούς της ελιγμούς. Είναι σχεδιασμένα για να αποπροσανατολίζουν την κοινή γνώμη και να περιορίζουν την πολιτική πίεση που υφίσταται κατά καιρούς η κυβέρνηση. Ταυτόχρονα διαιωνίζουν τους ιδεολογικο - πολιτικούς μύθους της “Αλλαγής”. Μετά από 18 μεγάλα τρομοκρατικά χτυπήματα και δεκάδες νεκρούς και τραυματίες ο κόσμος είναι πια σε θέση να βγάλει πολιτικά συμπεράσματα. Και το βασικό πολιτικό συμπέρασμα είναι ότι η τρομοκρατία ελέγχεται από το φασιστικό παρακράτος και υπηρετεί τη διεφθαρμένη παπανδρεϊκή εξουσία!»⁴⁸⁶. Στο επέκεινα των άνωθεν επιχειρημάτων, και συνάμα στην κορυφή του αφηγήματος βρισκόταν η *προσπάθεια* του ΠΑΣΟΚ να «γαντζωθεί» στην εξουσία και να εξασφαλίσει μεγαλύτερο έλεγχο της κοινής γνώμης και της εξουσίας κατ’επέκταση: ««Σαν θεόπεμπτο δώρο πέφτει για το ΠΑΣΟΚ η ξαφνική επαναδραστηριοποίηση των τρομοκρατικών οργανώσεων: Τρεις εισαγγελείς βρέθηκαν στο στόχαστρο εκείνων που θεωρούν ότι έχουν το δικαίωμα -από το θεό προφανώς - να κρίνουν αν ένας άνθρωπος επιτρέπεται να ζει ή όχι! Τα θεωρητικά επιχειρήματα τους είναι το ίδιο απλοϊκά με τα επιχειρήματα του ΠΑΣΟΚ: χτυπάμε το κατεστημένο που είναι η αιτία κάθε κακού στην Ελλάδα. Αλλά οι πράξεις τους έχουν και δύο άλλες συνέπειες. Από τη μία, τρομοκρατούν αυτή τη στιγμή τη Δικαιοσύνη που έχει κληθεί να βοηθήσει, όσο είναι δυνατόν, να απαλλαγεί ο τόπος από το άγος των πασοκικών σκανδάλων. Και από την άλλη, επιτρέπουν να δημιουργηθεί η κατάλληλη ατμόσφαιρα για να εφαρμοστούν, τελικά ακόμα τα έκτακτα μέτρα [...] Το ΠΑΣΟΚ έχει δημιουργήσει μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα εξαιρετικά ευνοϊκή για να ανθίσει η τρομοκρατία. Το ίδιο το επίσημο κράτος του ΠΑΣΟΚ είναι το καλύτερο θερμοκήπιο για την ανάπτυξη της τρομοκρατίας, όταν αρνείται συστηματικά να καταδικάσει με σαφήνεια και χωρίς περιστροφές τη διεθνή τρομοκρατία, κρατώντας πάντα αποστάσεις στο θέμα αυτό έναντι των εταίρων μας στην ΕΟΚ[.] Τη στιγμή αυτή, τίποτα στην Ελλάδα δεν λειτουργεί. Ή, μάλλον, όλα κινούνται προς μία κατεύθυνση: τη δημιουργία ενός κατάλληλου κλίματος που θα έδινε στον Ανδρέα τη δυνατότητα να μην βγει το

⁴⁸⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/01/1989, τίτλος «Κάθε φορά που το ΠΑΣΟΚ βρίσκεται σε δύσκολη θέση “καθαρίζουν” οι εκτελεστές», σ. 12-13.

θανάσιμο ποτήρι των εκλογών. Στο χέρι μας είναι να εμποδίσουμε αυτό το έγκλημα!»⁴⁸⁷.

Η ένταση στη γραφή, οι συναισθηματικές επικλήσεις και οι διάσπαρτες σε όλα τα κείμενα ηθικές αξιολογήσεις του αντιπάλου, είναι ενδεικτικά της περιόδου, η οποία έχει ήδη χαρακτηριστεί από την ιστορικοκοινωνική έρευνα ως *ολετήρας*⁴⁸⁸. Ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός αποδίδει με τον καλύτερο τρόπο την έξαρση του πολιτικού ανταγωνισμού της περιόδου, ο οποίος φαίνεται ακόμη πιο καθαρά στην περίπτωση του Βερνάρδου πως αποτελεί τροχοπέδη για την ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, είναι φανερό ότι το θύμα, αν κι αναγνωρίστηκε ως άτυχος (μετωνυμία του αθώου τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο) εντούτοις, το ενδιαφέρον γύρω από την βίαιη διακοπή της ζωής του δεν παραμένει στο δημόσιο διάλογο πάνω από τρεις ημέρες. Η ασθενική ταύτιση της κοινωνίας (και εν γένει της κοινής γνώμης) με το θύμα, πριονίστηκε έτι περαιτέρω από την προσπάθεια των πολιτικών κομμάτων να υπερισχύσουν στην πολιτική διαμάχη. Από τη μία η κυβέρνηση προσπάθησε να αποτινάξει τις ευθύνες για τη νέα δολοφονία, ευθύνες που προκύπτουν από την αποτυχία προστασίας της ζωής των πολιτών και από την άλλη πλευρά, η αντιπολίτευση όξυνε τον πολιτικό διάλογο, ταυτίζοντας την τρομοκρατία με την κυβέρνηση. Φαίνεται λοιπόν με διαυγή τρόπο, η επιβλαβής συνέπεια της πόλωσης, που δεν είναι άλλη από το γεγονός ότι επείγοντα ζητήματα που δεν χρειάζεται να πολιτικοποιηθούν, γίνονται ή καλύτερα μετατρέπονται σε εξαιρετικά αμφιλεγόμενα γεγονότα⁴⁸⁹, τα οποία μέσα από κομματικά χαρακώματα φιλτράρονται ως εργαλεία/όπλα προκειμένου να ηττηθεί ο πολιτικός αντίπαλος.

Παράλληλα, δύο ακόμη συγκοινωνούσες λειτουργίες που συμβαίνουν, κατά τη γνώμη μας, στην ελληνική κοινωνία τη δεδομένη στιγμή εμπόδισαν την αναγνώριση της

⁴⁸⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/01/1989, στήλη «Αλήθειες», γράφει ο Νίκος Κυριαζής, τίτλος «Το θερμोकίπιο της τρομοκρατίας».

⁴⁸⁸ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ.343.

⁴⁸⁹ John T. Jost, Delia S. Baldassarri & James N. Druckman, “Cognitive-motivational mechanisms of political polarization in social-communicative contexts”, *Nature Reviews Psychology*, 2022;1(10):560-576.

θυματοποίησης του Βερνάρδου, παρά την θετική αντιμετώπιση που έλαβε στην αρχή. Η πρώτη αφορά τη ρουτινοποίηση της τρομοκρατικής δράσης η οποία τροφοδότησε και τη δεύτερη (λειτουργία), δηλαδή την αδιαφορία. Όσον αφορά την πρώτη, η δολοφονία του Βερνάρδου είναι η τρίτη κατά σειρά τρομοκρατική επίθεση που λαμβάνει χώρα μέσα σε δεκαπέντε ημέρες, ενώ η δράση των τρομοκρατικών ομάδων από το 1983 και έπειτα είναι συχνή και έχει σίγουρα αποκτήσει τα χαρακτηριστικά μιας οικείας είδησης καθώς σε πολλές περιπτώσεις υπάρχουν στον Τύπο γελοιογραφίες με θεματική την τρομοκρατία. Όπως είναι φυσικό, δεν θα υπήρχαν γελοιογραφίες για μία περίπτωση όπου θα συνέβαινε μία φυσική ή τεχνολογική καταστροφή, όπου θα υπήρχαν απώλειες ανθρώπινων ζωών. Η τρομοκρατική δράση φαίνεται να έχει γίνει ένα σύνθημα φαινόμενο, το οποίο μπλέκεται συνολικά με τη βία και δη την οπαδική (-γηπεδική) βία που εκείνη την περίοδο έχει αποκτήσει επίσης τα χαρακτηριστικά της «συνηθισμένης» συμπεριφοράς. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου, ότι με αφορμή τη δολοφονία του Βερνάρδου, υπήρξαν άρθρα γνώμης στον Τύπο όπου τα δύο αυτά φαινόμενα παρουσιάζονται ως ένα⁴⁹⁰, μία δηλαδή συνολική έξαρση της βίας. Συνεπώς δεν μιλάμε εδώ απλά για συμβίωση, αλλά για ένα γεγονός το οποίο έχει παρεισφρήσει και ζει, χωρίς αναταράξεις, στο σώμα της κοινωνίας. Αυτή η απονέκρωση των κοινωνικών συναισθημάτων ενάντια στο τρομοκρατικό φαινόμενο, εικάζουμε εδώ ότι ενισχύει τη δεύτερη λειτουργία, δηλαδή την αδιαφορία⁴⁹¹. Οριακά, θα μπορούσαμε να

⁴⁹⁰ *Ελευθεροτυπία*, 26/01/1989, σ.2, τίτλος «Αθήνα ανοχύρωτη πόλη», γράφει ο Φρέντο Γερμανός «ΜΑ, γιατί δεν τους πιάνουν; Το ερώτημα κυκλοφορεί αυτές τις μέρες από στόμα σε στόμα, από σπίτι σε σπίτι και από βιντεο-κλάμπ σε βιντεο-κλάμπ. Και αφορά βέβαια το νέο κύμα τρομοκρατίας που μπήκε στη ζωή μας μαζί με τον νέο χρόνο. Και εμείς που δεχόμαστε συνήθως στην ερώτηση γιατί συνήθως οι δημοσιογράφοι έχουν πάντα μια απάντηση για όλα τα μυστήρια των καιρών μας, κουνάμε το κεφάλι μας, το ίδιο σαστισμένοι όσο και αυτοί που μας ρωτούν. Και δεν μιλάμε, βέβαια, μόνο για τους κομάντος της 17 του Νοέμβρη ή της 1^{ης} του Μάη. Μιλάμε για απλούστερα πράγματα. Μιλάμε για καθημερινούς ασήμαντους, κακοποιούς, που γλιστρούν, αόρατοι, μέσα από τα δάχτυλά της αστυνομίας σαν ήρωες της προπολεμικής “Μάσκας”. “Πώς γίνεται και δεν τους πιάνουν;”. Η απάντηση είναι τόσο απλή όσο και μελαγχολική. Γίνεται... Ας πάρουμε για παράδειγμα αυτό το σίριαλ της βίας που ξετυλίγεται κάθε σαββατοκύριακο στα γήπεδα. Ως τώρα το φαινόμενο αφορούσε μόνο την Κυριακή. Τώρα που ανακαλύψαμε και το μπάσκετ, μπήκε και το Σάββατο στο παιχνίδι. Κάθε σαββατοκύριακο μικρά κακομαθημένα παιδιά που δεν πέρασαν Κατοχή, που δεν έζησαν τον Εμφύλιο, που δεν είδαν τον τόπο αυτό να ματώνει, αναστατώνουν όλη την Ελλάδα. Καίνε λάστιχα ακόμα και ένα χωράφι ακόμα καίνε γήπεδα. εδώ βέβαια δεν έχουμε να κάνουμε με μια αόρατη επαναστατική οργάνωση. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μικρούς, ορατούς ταραξίες [...] ΒΕΒΑΙΑ, κάποια Κυριακή θα θρηνήσουμε και πέντε-δέκα νεκρούς. Το ότι δεν έγινε μέχρι τώρα, αυτό οφείλεται σε απλή σύμπτωση[...].»

⁴⁹¹ E. Zerubavel, *The elephant in the room: Silence and denial in everyday life*, Oxford University Press 2006. Βλ. επίσης, Z. Bauman, *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ.Δ. Γεωργιάς, Α. Κεχαγιά-Παύλου (Επιμ.), Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, P. Bourdieu and W. Loïc, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: University of Chicago Press 1992.

χρησιμοποιήσουμε τον όρο απάθεια, αλλά θεωρούμε ότι ο όρος αδιαφορία, είναι πιο έγκυρος εν προκειμένω, καθώς εμπεριέχει γλωσσολογικά την ρίζα του ρήματος «ενδιαφέρομαι».

Αν και κάποιος μπορεί να υποστηρίξει ότι ο κομματικός ανταγωνισμός έσπειρε το δρόμο προς την αποπολιτικοποίηση της πολιτικής⁴⁹², δηλαδή την αλλοίωση της σημασίας της πολιτικής για τη ζωή των ανθρώπων που θεμελιωδώς αφορά την επίλυση των καθημερινών προβλημάτων των πολιτών, δεν αποκλείεται το γεγονός ότι η αποθέωση της πολιτικής, οδήγησε ένα μέρος του πληθυσμού στην αποστροφή από κάθε τι που λογίζεται ως πολιτικό, και ένα από αυτά είναι η τρομοκρατική δράση, καθώς δεν είναι λίγες οι φορές όπου εντοπίζονται σε αυτή πολιτικά κίνητρα και που οι δολοφονίες υπερπολιτικοποιούνται⁴⁹³.

Εν προκειμένω, στην περίπτωση της τρομοκρατίας, εικάζουμε ότι το τμήμα της κοινωνίας που θεώρησε το θύμα πράγματι ως άνθρωπο που αδίκως έχασε τη ζωή του, αφενός δεν βρήκε κάποια πολιτική ομάδα/οργάνωση/κόμμα που να είχε τη βούληση να κεφαλαιοποιήσει το αίτημα για την παύση της τρομοκρατικής δράσης και να κινητοποιήσει έτσι τους πολίτες. Αφετέρου, σε μια εποχή όπου η συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα ήταν δυνατή μόνο μέσω της συμμετοχής σε κομματικές οργανώσεις, ήταν εξαιρετικά αμφίβολο ότι τα άτομα, ως μεμονωμένες μονάδες θα ήταν δυνατό να σκεφτούν ότι θα μπορούσαν να αλλάξουν μια παγιωμένη κατάσταση. Με άλλα λόγια, όταν ένα άτομο αποδέχεται ή σκέφτεται μια κατάσταση ως κάτι που δεν απαιτεί καμία παρέμβαση, είτε ακούσια είτε εκούσια, η κατάσταση αυτή θεωρείται φυσιολογική. Η έλλειψη ενδιαφέροντος ή ανησυχίας μπορεί να οδηγήσει σε αδυναμία συμπάθειας για μια κατάσταση όσο επιβλαβής και αν είναι⁴⁹⁴. Κάτι τέτοιο μπορεί να επιτρέψει να συμβεί ένα γεγονός που θα μπορούσε σε άλλες περιπτώσεις να ελεγχθεί, να αποφευχθεί ή να προληφθεί. Δημιουργείται έτσι μία συνθήκη, η οποία χαρακτηρίζεται ως η

⁴⁹² Για τη συγκεκριμένη έννοια βλ. M. Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*, Edited by Michel Senellart. Translated by Graham Burchell, Palgrave Macmillan, 2008, J. Rancière, *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1999, C. Mouffe, Deconstruction, pragmatism and the politics of democracy,” in *Deconstruction and Pragmatism*, C. Mouffe (Ed.), London: Routledge 1996, pp. 1–12, U. Beck, *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, ό.π.

⁴⁹³ S. M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Doubleday, New York 1960.

⁴⁹⁴ Tom DeLuca, *The two faces of political apathy*, Temple University Press, Philadelphia 1995, σ. 369.

συνθήκη της μηδενικής διαφοράς⁴⁹⁵. Δηλαδή, ένα συμβάν το οποίο θα μπορούσε να διορθωθεί με σκοπό να έχει θετικό αποτέλεσμα στο μέλλον, εν τέλει αγνοείται επειδή προηγουμένως έχει ήδη παγιωθεί ότι το συμβάν και όσα συμβολικά προκύπτουν από αυτό, δεν κρίνονται ικανά να αλλάξουν την καθημερινότητα του εκάστοτε ατόμου, κοινώς δεν είναι άξια ανησυχίας.

Συν τοις άλλοις, όπως είδαμε, η δολοφονία του Βερνάρδου υπήρξε αφορμή σκανδαλισμού γύρω από τις καταγγελίες της τρομοκρατικής οργάνωσης που ανέλαβε την ευθύνη της δολοφονίας του, αναφορικά με την διαφθορά του πολιτικού συστήματος. Οι καταγγελίες της 1^{ης} Μάη κρίθηκαν έγκυρες ως προς τον πυρήνα των επιχειρημάτων τους, κάτι βέβαια που πλέον μπορούμε να το κατανοήσουμε αφού γνωρίζουμε ήδη ότι η κοινή γνώμη την περίοδο που πραγματοποιήθηκε η δολοφονία πλημμύριζε από την άκρατη σκανδαλογολία και την ανάδειξη περιπτώσεων διαφθοράς. Ως εκ τούτου, η δολοφονία του ατόμου, μπροστά σε αυτή την πλημμυρίδα από δημοσιεύματα τα οποία ταρακουνούσαν συθέμελα την πολιτική ζωή και τη λειτουργία του κράτους, έμοιαζε ήσσονος σημασίας.

4.1.13. Θύμα στο παρόν, στο μέλλον όμως;

Προς τα τέλη του έτους 1989 η ελληνική κοινή γνώμη σκανδαλιζόταν από τις πολιτικές εξελίξεις που το σκάνδαλο υπεξαίρεσης/δωροδοκίας Κοσκωτά είχε προκαλέσει. Το «βρώμικο '89»⁴⁹⁶, όπως αποτυπώθηκε στη συλλογική μνήμη ήταν το έτος της πτώσης του ΠΑΣΟΚ από την εξουσία και της παραπομπής του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου στο Ανώτατο Δικαστήριο. Ήταν βέβαια και η στιγμή που, για

⁴⁹⁵ Στο ίδιο.

⁴⁹⁶ Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 346 – 354. Βλ. επίσης Π. Κουστένης, «Παραπομπή στο ειδικό δικαστήριο: το “βρώμικο ‘89” και η “Δίκη του Αιώνα”», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 439 – 442.

πρώτη φορά εν καιρώ ειρήνης, προωθήθηκε μια κοινοβουλευτική συμμαχία μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς με κοινό αίτημα την «κάθαρση» (την «κάθαρση» του ελληνικού πολιτικο-οικονομικού κατεστημένου)⁴⁹⁷. Μέσα σε αυτό το πολωτικό κλίμα η 17Ν δολοφόνησε τον Παύλο Μπακογιάννη. Μάλιστα, το πρωί της δολοφονίας είχε ξεκινήσει στη Βουλή η συζήτηση του πορίσματος της προανακριτικής επιτροπής για το σκάνδαλο Κοσκωτά και την παραπομπή πέντε πολιτικών στο Ειδικό Δικαστήριο, μεταξύ αυτών και του Ανδρέα Παπανδρέου⁴⁹⁸, κάτι που τελικά έγινε ένα 24ωρο αργότερα.

Στις 26 Σεπτεμβρίου, λίγο πριν τις 08:00 π.μ. ο Βουλευτής Ευρυτανίας με την ΝΔ και γαμπρός του αρχηγού του κόμματος Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, Παύλος Μπακογιάννης είχε μόλις φτάσει στο γραφείο του που βρισκόταν στην οδό Ομήρου, στην περιοχή του Κολωνακίου. Ανέβηκε τα σκαλιά της εισόδου και εκεί τον περίμεναν δύο άνδρες (ο Δημήτρης Κουφοντίνας και ο Ηλίας Κωστήρης), οι οποίοι τον πυροβόλησαν τέσσερις φορές εξ' επαφής ενώ έριξαν άλλη μία σφαίρα στο θύμα, ενώ βρισκόταν στο έδαφος εξαιτίας των προηγούμενων χτυπημάτων⁴⁹⁹. Ενώ οι δράστες κατάφεραν να ξεφύγουν, ο Παύλος Μπακογιάννης μεταφέρθηκε από τον οδηγό του στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός, όπου περίπου μιάμιση ώρα αργότερα, οι γιατροί ανακοίνωσαν τον θάνατό του.

Η 17Ν θεώρησε την δολοφονία του ως την κορυφαία πράξη της «ένοπλης αντίδρασης» της στο σκάνδαλο Κοσκωτά. Εκτός των άλλων το θύμα ήταν ο πρώτος βουλευτής που δολοφονήθηκε από τρομοκρατική οργάνωση. Στην προκήρυξη, με την οποία ανέλαβε την ευθύνη της δολοφονίας, η 17Ν δικαιολόγησε τη στοχοποίηση του Μπακογιάννη αναφέροντας πως «έκλεψε τα πρώτα 60 εκατομμύρια του ιδρυτικού κεφαλαίου της Γραμμής (σς: εκδοτικής εταιρείας με την οποία το θύμα είχε συνεργαστεί στις αρχές της δεκαετίας του '80), αλλά και για τις εκατοντάδες εκατομμύρια που είτε έκλεψε μαζί με τον συνεργάτη του Κοσκωτά για την αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου της

⁴⁹⁷ Τ. Παππάς, «Δολοφονία Μπακογιάννη: σκανδαλογλία, κάθαρση και πολιτική απήχηση στο στόχαστρο της 17Ν», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 123 – 125.

⁴⁹⁸ *Καθημερινή*, 26/09/1989, πρωτοσέλιδο «Και οι 5 στη Δικαιοσύνη για το σκάνδαλο Κοσκωτά: Παπανδρέου – Κουτσόγιωργας – Πέτσος – Τσοβόλας - Ρουμελιώτης».

⁴⁹⁹ J. B. Kiesling, *Greek Urban Warriors: Resistance & Terrorism 1967 – 2014*, ό.π., σ. 187 – 188.

Γραμμής, αλλά και για την αγορά μέσω της Γραμμής της Τράπεζας Κρήτης»⁵⁰⁰. Παράλληλα στην προκήρυξη η 17N στράφηκε εναντίον του ενιαίου (τότε) Συνασπισμού, για τη συγκυβέρνηση που είχε σχηματίσει με την ΝΔ, την 1^η Ιουλίου 1989⁵⁰¹.

Η δολοφονία Μπακογιάννη προκάλεσε μια πάνδημη συγκίνηση με πλήθος αφιερωματικής αρθρογραφίας, συναισθηματικών δηλώσεων από μέλη όλου του ιδεολογικού φάσματος,⁵⁰² αμέτρητες καταδίκες σε Ελλάδα και εξωτερικό⁵⁰³ από πλήθος συλλόγων, οργανώσεων,⁵⁰⁴ συλλυπητήρια τηλεγραφήματα και απότιση φόρου

⁵⁰⁰ Βλ. την προκήρυξη στο *17 Νοέμβρη οι προκηρύξεις 1975-2002: Όλα τα κείμενα της οργάνωσης*- 621 ονόματα, αναφορές και στόχοι, ό.π., σ. 431.

⁵⁰¹ Η κυβέρνηση Τζαννετάκη, στηριζόταν στην πολιτικά «αφύσικη» κοινοβουλευτική πλειοψηφία ΝΔ – ΣΥΝ, γεγονός που έσπαγε τα καθιερωμένα και την παραδοσιακή διάταξη των πολιτικών δυνάμεων. Η συγκρότηση της συγκυβέρνησης, είχε ως κύριο σκοπό αυτόν της «κάθαρσης» των σκανδάλων, με επίκεντρο τις παραπομπές των πολιτικών προσώπων (Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 – 1990: σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, ό.π., σ. 370 – 380)

⁵⁰² Βλ. ενδεικτικά:

Ελευθεροτυπία, 27/09/1989, στήλη «Πολιτικά παρασκήνια», υπογράφει ο Κ.Κ., «Η τελευταία συνεδρίαση», σ. 7 – 8, «Προχθές το βράδυ ήταν και το τελευταίο βράδυ του Παύλου Μπακογιάννη στην αίθουσα συνεδριάσεων της Βουλής. [...] Και οι δύο [σ.σ. βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, Νίκος Σηφουνάκης και Αλέκος Παπαδόπουλος] μου μίλησαν χθες το μεσημέρι με συγκίνηση για τον Παύλο Μπακογιάννη. “Είχε ανοιχτό μυαλό” είπαν [...]»

Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 01/10/1989, Θ. Κατσανέβας, Συνέντευξη στην Όλγα Μπακομάρου, «Ένα σχόλιο για τη δολοφονία», σ. 12-13 και σ. 26, «Η συνέντευξη έγινε πριν από τη δολοφονία του Παύλου Μπακογιάννη. Ζητήσαμε από τον Θόδωρο Κατσανέβα να σχολιάσει το τραγικό συμβάν και μας έκανε την ακόλουθη δήλωση: “Συγκλονιστήκαμε και νιώθουμε βαθιά οδύνη εγώ και η Σοφία. Αναρωτιέμαι τι φταίνε τα παιδιά του και οι οικογένειά του για να τον χάσουν. Ο Παύλος είχε μυαλό, μόρφωση, είχε ποιότητα και σύγχρονο πνεύμα. Ήταν πρεσβευτής συμφιλώσης, είχε χαμόγελο ανθρωπιάς. Γνωρίζομασταν καλά, τον ένιωθα και με ένιωθε, είχαμε κοινά σημεία όπως καταλαβαίνετε. Το βάρος του «γαμβρού». Ο Παύλος ήταν αυτοδημιούργητος και είχε τη δική του προσωπικότητα και ιστορία. Ο Παύλος Μπακογιάννης ήταν θύμα του Κοσκωτά και της κοσκωτολογίας. Ελπίζω ο άδικος θάνατος του να μην οξύνει κι’ άλλο το ήδη οξυμένο πολιτικό κλίμα. Πιστεύω αυτό δεν θα το ήθελε ούτε ο ίδιος”».

Τα Νέα, 27/09/1989, στήλη «Μικροπολιτικά», «Η τελευταία παρέμβαση...», σ. 5

Τα Νέα, 27/09/1989, ρεπορτάζ, Γ. Ε. Διακογιάννης, Γ. Παπαχρήστος, Α. Αθανασίου, Λ. Σταφυλά, Τ. Καμπύλης, «Η ζωή και η δράση», σ. 16 – 17.

Μεσημβρινή, 27/09/1989, στήλη «Διάδρομοι», «Ο πρώτος νεκρός του κοινοβουλίου», σ. 8 - 9

Μεσημβρινή, 27/09/1989, «Μπακογιάννης: ο 1ος πολιτικός στόχος!», σ. 31

⁵⁰³ *Τα Νέα*, 27/09/1989, «Ομόφωνη καταδίκη / Αποτροπιασμός και στην Ευρώπη», σ. 12

Ελευθεροτυπία, 27/09/1989, «Ευρωβουλή: Φόνος – επέμβαση στη θέληση των Ελλήνων», σ. 6

Τα Νέα, 28/09/1989, «Σοκ και στην Ευρώπη από την δολοφονία / Πρωτοσέλιδα και στον ξένο τύπο», σ. 12

Ελεύθερος Τύπος, 27/09/1989, «Διεθνής κατακραυγή για τη δολοφονία», σ.22.

Ελεύθερος Τύπος, 28/09/1989, «Στις πρώτες σελίδες των ξένων εφημερίδων η δολοφονία του Μπακογιάννη», σ. 16.

Μεσημβρινή, 28/09/1989, «Στα πρωτοσέλιδα η συγγενή δολοφονία», σ. 5.

Ελεύθερος Τύπος, 03/10/1989, «Η Ευρώπη τιμά τον Μπακογιάννη / Διήμερη σύσκεψη του Ευρωπαϊκού Λαϊκού Κόμματος», σ. 8 – 9.

⁵⁰⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 28/09/1989, «Κατακραυγή για το αποτρόπαιο έγκλημα», σ. 17.

Έθνος, 27/09/1989, «Πένθος, αγανάκτηση, αποτροπιασμός», σ. 23.

τιμής από πολίτες,⁵⁰⁵ αλλά και δράσεις μνημόνευσης του νεκρού,⁵⁰⁶ που αποτυπώνουν μία δίχως άλλο κοινωνική συγκίνηση.

Το θύμα, από την πρώτη στιγμή που μεταδόθηκε η είδηση της δολοφονίας, έγινε αποδέκτης πλείστων εγκωμιαστικών σχολίων για το θάρρος του, το οποίο είχε αποδείξει κατά τη διάρκεια του αντιδικτατορικού αγώνα. Το θάρρος του ήταν εκ διαμέτρου αντίθετο με την ανηθικότητα των τρομοκρατών, για τους οποίους τονίστηκε

⁵⁰⁵ Βλ. ενδεικτικά όπως καταγράφονται στον Τύπο:

Ελευθεροτυπία, 28/09/1989, τίτλος «Θα ταφεί στην Ευρυτανία», σ. 20 – 21, «Στην πατρίδα του την Ευρυτανία που τόσο αγάπησε και αφιέρωσε τους πολιτικούς του αγώνες θα ταφεί τελικά ο βουλευτής της ΝΔ Παύλος Μπακογιάννης που έπεσε θύμα τρομοκρατικής οργάνωσης. [...] Η οικογένεια του Παύλου Μπακογιάννη επιθυμεί όσοι θέλουν να τιμήσουν την μνήμη του, αντί για στεφάνι να καταθέσουν χρήματα για την εταιρεία Ευρυτάνων Επιστημόνων [...] για κοινωνικές σκοπούς. [...] Πολλά ήταν και τα λουλούδια που έστειλαν φίλοι αλλά και ανώνυμοι με λόγια παρηγοριάς στη Ντόρα Μητσοτάκη – Μπακογιάννη. [...]»

Ελευθεροτυπία, 28/09/1989, τίτλος «Καθολική καταδίκη από φορείς οργανώσεων», σ. 20 – 21, «Κατά εκατοντάδες συνεχίζονται τα συλλυπητήρια τηλεγραφήματα προς τις οικογένειες του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και του αδικολογμένου Παύλου Μπακογιάννη. Παράλληλα, επώνυμοι και ανώνυμοι, ενώσεις, ομοσπονδίες, δήμοι και συνδικαλιστικοί φορείς καταγγέλλουν με ανακοινώσεις τους τη δολοφονική ενέργεια της “17 Νοέμβρη” και ζητούν από την Πολιτεία και την αστυνομία να δραστηριοποιηθούν και να συλλάβουν τους εκτελεστές».

Μεσημβρινή, 28/09/1989, «Συγκίνηση σε όλον τον κόσμο για τον Μπακογιάννη / Χιλιάδες τηλεγραφήματα στο σπίτι του και στη Ν.Δ.», σ. 5.

Ελεύθερος Τύπος, 27/09/1989, τίτλος «Αγανακτισμένοι οι Αθηναίοι καταδίκασαν την τρομοκρατική επίθεση», σ.20-21.

Ο Ε.Τ. κάνει γκάλοπ σε πολίτες. Στις δηλώσεις τους επικρατούν οι συγκεκριμένες λέξεις: αποτροπία πράξη, ντροπή, οργή, αγανάκτηση, απάνθρωπο, στυγερό έγκλημα, φρικιαστικό, σοκ.

Ελεύθερος Τύπος, 28/09/1989, «Συλλυπητήρια από επώνυμους και ανώνυμους στο σπίτι του», σ. 25

Ελεύθερος Τύπος, 28/09/1989, Στέφανος Δανδόλος, «Φόρος τιμής με λίγα λουλούδια», σ.16, «[...] Από το πρωί χθες η οδός Ομήρου είχε μετατραπεί σε τόπο λαϊκού προσκυνήματος. Ο κόσμος κοντοστεκόταν στο πέρασμα του στο απέναντι πεζοδρόμιο και με μάτια βουρκωμένα θρηνούσε το χαμό του Παύλου Μπακογιάννη [...]»

Μεσημβρινή, 28/09/1989, τίτλος «Οδύνη στη Θεσσαλονίκη για τον θάνατο του Παύλου», σ. 27

Έθνος, 28/09/1989, «Ολόημερο λαϊκό προσκύνημα», σ. 24 – 25, «Λαϊκό προσκύνημα όλη μέρα χθες στο σημείο όπου δολοφονήθηκε ο Παύλος Μπακογιάννης. Από νωρίς το πρωί άνθρωποι κάθε ηλικίας περνούσαν έξω από το κτήριο της οδού Ομήρου 35 και άφηναν λουλούδια στην είσοδο. [...]»

⁵⁰⁶ Βλ. ενδεικτικά:

Μεσημβρινή, 29/09/1989, «Βραβείο “Π. Μπακογιάννη” για νέους δημοσιογράφους», σ. 21, «Πρόταση για θεσμοθέτηση του βραβείου από το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων [...]»

Ελευθεροτυπία, 02/10/1989, «Σύλλογος “Μνήμη Παύλου Μπακογιάννη”», σ.6, «Σύλλογος με την επωνυμία “Μνήμη Παύλου Μπακογιάννη” ιδρύθηκε στην Αθήνα με στόχο τη δημιουργία ιδρύματος στη μνήμη του δολοφονημένου βουλευτή. [...]»

Ελευθεροτυπία, 03/10/1989, Στήλη «Τέχνες», «Στη μνήμη Μπακογιάννη», σ.29, «Αφιερωμένη στην μνήμη του δολοφονημένου Π. Μπακογιάννη αλλά και στην εθνική συμφιλίωση είναι η συναυλία κλασικής μουσικής που διοργανώνει αύριο Τετάρτη στις 8.30 μμ στο “Παλλάς” η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς. [...]»

Έθνος, 05/10/1989, στήλη «Λιλί...Πούπολου», υπογράφει ο Κ. Χατζ., «Τίμησαν τον Παύλο Μπακογιάννη», σ. 13, «Δυο μεγάλες ανθοδέσμες στόλιζαν τις ακριανές κολόνες της σκηνής του “Παλλάς” και ακόμη μια είχε τοποθετηθεί σε μια μικρή εξέδρα. Όχι ως δείγμα ικανοποίησης προς τους καλλιτέχνες που έδωσαν χτες βράδυ συναυλία για την “Εθνική Συμφιλίωση”, αλλά ως ένδειξη λύπης για τον θάνατο του Βουλευτή Παύλο Μπακογιάννη στον οποίο ήταν αφιερωμένη η μουσική βραδιά. [...]»

ότι τον δολοφόνησαν πισώπλατα⁵⁰⁷. Παράλληλα, είναι η πρώτη φορά που σχεδόν σε ολόκληρο το φάσμα του Τύπου η ιδιότητα και η ανθρώπινη διάσταση του θύματος βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία καθώς προσλαμβάνεται να συνθέτει έναν *καθ' όλα έντιμο και ηθικό βίο*⁵⁰⁸. Μάλιστα, στον κεντροαριστερό Τύπο η νοσηματοδότηση της δολοφονίας του συνδέεται με τη δολοφονία του εμβληματικού θύματος της Αριστεράς Γρηγόρη Λαμπράκη, που δολοφονήθηκε από παρακρατικούς το 1963.⁵⁰⁹

Το αποτύπωμα του θύματος, σε μία πρωτοφανή έξαρση αρθρογραφίας και αφιερωμάτων περιγράφεται ως «μαχητής της δημοκρατίας και της συμφιλίωσης»,⁵¹⁰ «ένας αυτοδημιούργητος αγωνιστής»,⁵¹¹ και «άκαμptos αντιχουντικός»,⁵¹² και

⁵⁰⁷ *Ελευθεροτυπία*, 27/09/1989, ρεπορτάζ Βάγγ. Κουτούζης, Γιώργος Μαρνέλλος, «4 σφαίρες πισώπλατα», σ. 19, «Συγκλονισμένοι είναι από χθες ο πολιτικός κόσμος και η κοινή γνώμη από την εν ψυχρώ εκτέλεση του βουλευτή της ΝΔ και εκπροσώπου της, Παύλου Μπακογιάννη, 53 χρονών, πρώτου πολιτικού που πέφτει νεκρός από τη δράση της οργάνωσης “17 Νοέμβρη”. [...] Αψογή οργάνωση, ακρίβεια στην εφαρμογή του σχεδίου, ψυχραιμία και τύχη».

Τα Νέα, 27/09/1989, ρεπορτάζ, Γ. Ε. Διακογιάννης, Γ. Παπαχρήστος, Α. Αθανασίου, Λεωνί Σταφυλά, Τ. Καμπύλης, «Πισώπλατα χτυπήματα στον βουλευτή», σελίδα 16-17

Ελεύθερος Τύπος, 27/09/1989, «Με το ίδιο 45άρι / Πισώπλατα τον πυροβόλησαν», σ.8-9

Μεσημβρινή, 27/09/1989, «Με αίμα απάντησαν στην κάθαρση / Ο Π. Μπακογιάννης το πρώτο θύμα του κοινοβουλίου στην 15ετη δολοφονική πορεία της 17Ν», σ. 24 - 25

Μεσημβρινή, 27/09/1989, ρεπορτάζ Άρης Ξυπολιτίδης, Δημ. Καλάκος, Γκέλη Βουρβούλη, Νίκος Γρυλλακης, Νίνα Γουδέλη, Φρόσω Ζαγορίτου, «Τον “έφαγαν” πισώπλατα... / 5 οι σφαίρες 4 οι εκτελεστές όλες στην πλάτη», σ. 26 - 27

⁵⁰⁸ Α. Ρετζέπη, «Σύγκρουση και συμβίωση στη Μεταπολίτευση: κοινωνική πρόσληψη της πολιτικής βίας στο παράδειγμα της Ε.Ο 17 Νοέμβρη», αδημοσίευτη τη διδακτορική διατριβή.

⁵⁰⁹ *Έθνος*, 27/09/1989, στήλη «Γραφικότητες από την πολιτική ζωή», «Θυμηθείτε τον Μόρο...», σ. 9, «Ο υπουργός δικαιοσύνης κ. Κουβέλης, μας έκανε χτες έναν συνειρμό: Εκείνον της δολοφονίας του Ιταλού ηγέτη Άλντο Μόρο, από τις Ερυθρές Ταξιαρχίες, με στόχο να πληγεί ο ιστορικός συμβιβασμός. Βέβαια μας είπε ο φίλος Κουβέλης, εδώ δεν πρόκειται για ιστορικό συμβιβασμό αλλά για την συμφιλίωση και επελέγη ο κρίκος αυτής της συμφιλίωσης ο Π. Μπακογιάννης που συνέβαλε πολλά στη προσέγγιση Ν.Δ. και συνασπισμού της αριστεράς».

Ελευθεροτυπία, 29/09/1989, στήλη «Ελεύθερο βήμα», Κλεάνθης Γρίβας, «Τρομοκρατία / Η δημοκρατία δεν πρέπει να αυτοκτονήσει», σ. 7, «Εικοσιέξι χρόνια μετά τη δολοφονία του αριστερού βουλευτή Γρηγόρη Λαμπράκη στη Θεσσαλονίκη το παρακράτος αισθάνεται και πάλι τόσο ισχυρό ώστε να ξαναχτυπήσει τον ίδιο στόχο δολοφονώντας τον νέο-δημοκράτη βουλευτή Παύλο Μπακογιάννη. [...]»

Ελεύθερος Τύπος, 27/09/1989, υπογράφει ο «Σχολιαστής», «Παύλος Μπακογιάννης Η ελληνική “υπόθεση” Άλντο Μόρο / Αυτοί που έχασαν πολλά από το θρίαμβο της πολιτικής λογικής είναι οι δολοφόνοι του»

Ελευθεροτυπία, 28/09/1989, «Τι είναι τελικά η “17Ν”;», σ. 20 – 21 (σ.σ. Η Ε κάνει ένα μίνι γκάλοπ σε προσωπικότητες από τον πανεπιστημιακό χώρο και τον χώρο της τέχνης.) Νότης Μαυρουδής, συνθέτης: «[...] Η περίπτωση δολοφονίας του Μπακογιάννη (με διαφορετικές παραμέτρους) μας σπρώχνει να θυμηθούμε τα παρακρατικά χτυπήματα, την υπόθεση Γρ. Λαμπράκη»

⁵¹⁰ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 01/10/1989, Βαγγέλης Κουτούζης, «Μαχητής της δημοκρατίας και της συμφιλίωσης», σ. 18.

⁵¹¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 27/09/1989, Στήλη «Ανάδελφος Τύπος αποκαλύπτει, σχολιάζει και... λοιδορεί ο Δημήτρης Ρίζος», «Ένας αυτοδημιούργητος αγωνιστής», σ.4

⁵¹² *Μεσημβρινή*, 27/09/1989, «Ποιος ήταν ο Π. Μπακογιάννης», σ. 29

επιπλέον πως «δεν γεννήθηκες επώνυμος, η προσωπική σου πάλη και ο ανένδοτος αγώνας κατά της δικτατορίας σε κατέστησαν επώνυμο [...] Υπήρξες γενναίος άνθρωπος, γενναίος και δημόσια και ιδιωτικά»⁵¹³.

Παράλληλα υπήρχαν αφιερώματα με προσωπικό τόνο: «Αντίο φίλε που πρωταγωνίστησες στον αντιδικτατορικό αγώνα χωρίς ποτέ να καταδεχθείς να εξαργυρώσεις τις αγωνιστικές περγαμινές σου [...] Αντίο φίλε που υπήρξες πρωτοπόρος της δημοσιογραφίας και πλήρωσες με την επαγγελματική σου σταδιοδρομία την ανάπτυξη του “φαινομένου Κοσκωτά” την προσπάθεια πλήρους ελέγχου του Τύπου από το κομματικό κράτος και παρακράτος του ΠΑΣΟΚ [...] Αντίο φίλε που οραματίστηκες την εθνική συμφιλίωση και έκανες το όραμα πράξη στέλνοντας στο περιθώριο τους πολιτικούς τυμβωρύχους και του εμπόρους του μίσους [...] Αντίο φίλε που υπήρξες πατριώτης [...] Αντίο φίλε με την ζεστή ανθρώπινη παρουσία [...] Στερνό αντίο σε σένα φίλε που έπεσες στις επάλξεις της δημοκρατίας χτυπημένος από τις σφαίρες των δολοφόνων και των πολιτικών καθοδηγητών τους [...] Αντίο φίλε, ζεις και μας οδηγείς!»⁵¹⁴.

⁵¹³ *Έθνος*, 27/09/1989, Δημήτρης Τσάτσος, «“Ακούτε το σχόλιο του Παύλου Μπακογιάννη”», σ. 8, «Ο θάνατος ολοκληρώνει τη σχέση του ανθρώπου με την ιστορία. Στο νόμο αυτό υπόκειται και 'σύ Παύλο. Την ώρα ετούτη που η λογική έχασε τη λαλιά της, την ώρα τούτη που το έγκλημα εκτοπίζει την πολιτική, ο φόνος τον αντίπαλο και η αυθαιρεσία την δημοκρατία, την ώρα τούτη τον λόγο η μνήμη της ιστορίας. Δεν γεννήθηκες επώνυμος, η προσωπική σου πάλη και ο ανένδοτος αγώνας κατά της δικτατορίας σε κατέστησαν επώνυμο. [...] Υπήρξα ακροατής σου στη Γερμανία τα χρόνια της δικτατορίας όταν παλεύοντας ενάντια στις ξένες σκοπιμότητες επέβαλες το Ελληνικό πρόγραμμα της βαυαρικής ραδιοφωνίας. Με έντιμη πληροφόρηση και με αμείλικτη κριτική στο φασιστικό καθεστώς. [...] Υπήρξες γενναίος άνθρωπος, γενναίος και δημόσια και ιδιωτικά. Αυτή είναι η μαρτυρία μιας φιλίας που άντεξε επώδυνη δοκιμασία. Θρηνώ τον χαμό σου. Το πέρασμα σου όμως αν και αστραπιαίο δυστυχώς αποτελεί πολιτική παρουσία και πολιτική πρόταση. [...] Η μνήμη σου θα υπερβεί τον θάνατο σου. Με αγάπη Δημήτρης Τσάτσος».

Βλ. επίσης:

Έθνος, 27/09/1989, στήλη «Γραφικότητες από την πολιτική ζωή», «Δεν ξεχνούσε...», σ. 9, «Πολλές, παρά πολλές φιλοδοξίες είχε για την ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ευρυτανία ο Παύλος Μπακογιάννης. [...] Μέσα στα σχέδια του αδικοχαμένου βουλευτή της Ευρυτανίας ήταν και η μελέτη της ιστορίας της περιοχής των Αγράφων [...] Τα μεγαλεπήβολα όμως σχέδια του Παύλου Μπακογιάννη έμελλε να μείνουν ανεκπλήρωτα».

Έθνος, 28/09/1989, ρεπορτάζ Τάσος Ζορμπάς, «Έτσι έσωσε τον οδηγό του ο Π. Μπακογιάννης... / Οι τρομοκράτες ήταν έτοιμοι να εκτελέσουν μαζί με τον βουλευτή και τον Ασημάκη Σκαρμούτσο», σ. 24-25, «[...] Δυο 45αρια σταμάτησαν τη ζωή του ανθρώπου που πίστευε “η δημοκρατία δεν χρειάζεται πιστόλια”. Αυτήν την απάντηση έμεινε κάθε φορά που οι δυο οδηγοί του, του ζητούσαν να κάνουν αίτηση για άδεια οπλοφορίας. [...]»

⁵¹⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 27/09/1989, υπογράφει ο «Ελεύθερος Τύπος», «Αντίο φίλε», σ.5

Απότιση τιμής στη μνήμη του νεκρού, διαμέσου του Τύπου, έκανε ο βουλευτής και Πρόεδρος της ΕΔΑ, Ανδρέας Λεντάκης, ο οποίος υπήρξε εμβληματική μορφή του αντιδικτατορικού αγώνα⁵¹⁵: «Οι σφαίρες που χτύπησαν τον Βουλευτή της Ν.Δ. Παύλο Μπακογιάννη ήταν πυροβολισμοί που στρέφονται ευθέως κατά της ομαλότητας, της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού. Ήταν ένας νέος βουλευτής που πρώτη φορά μπήκε στο κοινοβούλιο, παλαιός αγωνιστής της δημοκρατίας. [...] Η αρχή αυτού του άρθρου - μνημοσύνου, μιλάει για τους στόχους αποσταθεροποίησης του πολιτεύματος από τη δολοφονική αυτή στυγερή ενέργεια που όμως πέτυχε το εντελώς αντίθετο. Σφυρηλάτησε αυθόρμητα ένα ενιαίο πανδημοκρατικό μέτωπο αρραγές που ζητάει την αποτελεσματική περιφρούρηση των ελευθεριών του λαού και της δημοκρατίας [...] Ψηφίστηκε ο νόμος για την εθνική συμφιλίωση που αποτελεί θεμελιακή προϋπόθεση για την έναρξη ενός νέου τρόπου διεξαγωγής του πολιτικού αγώνα στην Ελλάδα που θα στηρίζεται σε προγράμματα, σε ιδέες και σε πρόσωπα που οι ικανότητές του και η φερεγγυότητά τους θα αποτελούν το κριτήριο επιλογής και όχι μια στείρα παρελθοντολογία διχαστική που συντηρεί τα φαντάσματα του εμφυλίου και τις νοσηρές ψυχώσεις του. Και ο Παύλος Μπακογιάννης υπήρξε ένας από τους βασικούς συντελεστές αυτής της πολιτικής και αυτής της επιτυχίας που έχει ύψιστη εθνική σημασία. [...] Στο καλό Παύλο Μπακογιάννη. Η μνήμη σου θα ζει πάντα στις καρδιές όλων μας, για την συμβολή σου στην εθνική συμφιλίωση και την ανανέωση της πολιτικής μας ζωής. Η προσπάθεια και το έργο σου δεν ανακόπηκε και ούτε θα ανακοπεί. Να είσαι βέβαιος ότι ευοδώνεται και θα ευοδωθεί για μια νέα και καλύτερη Ελλάδα»⁵¹⁶.

⁵¹⁵ Μετά την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967, οργανώθηκε στο Πατριωτικό Αντιδικτατορικό Μέτωπο (ΠΑΜ) και τον Οκτώβριο του 1967 συνελήφθη και βασανίστηκε από τη Χούντα. Ο Μίκης Θεοδωράκης του αφιέρωσε «Τα τραγούδια του Ανδρέα», με ποιο γνωστό το «Σφαγείο», απ' όπου προέρχεται ο στίχος «Χτυπούν το βράδυ στην ταρατσα τον Ανδρέα». Ο στίχος αναφερόταν στα βασανιστήρια που υπέστη ο Λεντάκης στο κτίριο της Ασφάλειας στην οδό Μπουμπουλίνας. Το 1988, ο Λεντάκης έλαβε ενεργό μέρος στη συγκρότηση του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου και αναδείχθηκε μέλος της Πολιτικής Επιτροπής του. Το 1989 και το 1990 εξελέγη βουλευτής με τον Συνασπισμό.

⁵¹⁶ *Έθνος*, 29/09/1989, Ανδρέας Λεντάκης, Βουλευτής, Πρόεδρος της ΕΔΑ, «Μνήμη Παύλου Μπακογιάννη», σ. 6 – 7.

Επίσης, σημαντικό ρόλο στην αποδοχή του θύματος, διαδραματίζει η ανάδειξη του θρήνου της οικογένειας του θύματος με όρους συγκίνησης⁵¹⁷ με πλήθος φωτογραφικού υλικού και ρεπορτάζ από την κηδεία του θύματος⁵¹⁸.

Ειδικότερα, στην ιδιαίτερη πατρίδα του στην Ευρυτανία όπου έγινε η ταφή του, το κλίμα ήταν ιδιαίτερα φορτισμένο και το πλήθος υποδέχεται τον νεκρό ως ήρωα⁵¹⁹. Την

⁵¹⁷ *Ελευθεροτυπία*, 27/09/1989, στήλη «Πολιτικά παρασκήνια», υπογράφει ο Λ.Π., σ. 7 – 8, «Η μητέρα και τα παιδιά», «Όρθια μέσα στους λυγμούς της, γεμάτα παράπονο τα τεράστια μάτια της, χλωμή μέσα από τα αστείρευτα δάκρυά της, πανύψηλη μέσα στα μαύρα ρούχα της η Ντόρα Μπακογιάννη, γλυκιά οικοδέσποινα για μία ακόμη φορά στο γεμάτο κόσμο σπίτι της στη οδό Στησιχόρου. Δίπλα της σφιχτά της κρατάει το χέρι η μάνα της. “Χτύπησαν στην καρδιά μας” λέει ανάμεσα στα αναφιλητά της. Και τα παιδιά; Η δεκαπεντάχρονη Αλεξία που άκουσε για τη δολοφονία του πατέρα της από το ραδιόφωνο μέσα στο σχολικό αυτοκίνητο που την μετέφερε χθες το πρωί στο σχολείο της και ο μικρότερος γιος είναι αυτός που παρηγορεί τη μητέρα του, την Ντόρα. Να και η ανθρώπινη – τραγική πλευρά μίας... πολιτικής δολοφονίας. Κουράγιο».

Τα Νέα, 28/09/1989, ρεπορτάζ, Γ. Ε. Διακογιάννης, «Ανθρώπινες Στιγμές... / Συγκίνηση στο σπίτι του Μπακογιάννη», σ. 12

Έθνος, 28/09/1989, ρεπορτάζ Ντίνα Έξαρχου, «Κουράγιο και δάκρυα στο σπίτι του βουλευτή», σ. 23
Ελεύθερος Τύπος, 28/09/1989, «Ανάδελφος Τύπος αποκαλύπτει, σχολιάζει και... λοιδορεί ο Δημήτρης Ρίζος», «Θύμιζε αρχαία τραγωδία!...», σ. 4, «Ήταν συγκλονιστική η χθεσινή ολιγόλεπτη αγόρευση του Μητσοτάκη και θύμιζε αρχαία τραγωδία!... [...] Και στο θεωρείο η κόρη του τραγικού Παύλου, η μικρή Αλεξία, στα μαύρα να περιβάλλεται από τους συγγενείς της [...] Το καυτό δάκρυ του παιδιού έσταξε κατευθείαν στη δική μας ψυχή και νιώσαμε τις ερινύες να φτεροκοπούν γύρω μας...»

Μεσημβρινή, 27/09/1989, στήλη «Η άλλη όψη», Κατερίνα Δασκαλάκη, «Εκείνη σκέπτομαι», σ. 6

Μεσημβρινή, 27/09/1989, «Η Ντόρα θρηνεί: “Γιατί, γιατί τον Παύλο!...”», σ. 29

Μεσημβρινή, 28/09/1989, «Δυο κοριτσιίστικα μάτια καρφωμένα στο άδειο έδρανο του Π. Μπακογιάννη», σ. 19

Μεσημβρινή, 28/09/1989, «Αλεξία, κουράγιο! / Ποτάμι τα παιδικά δάκρυα για τον χαμό του πατέρα», σ. 22-23

Ελευθεροτυπία, 02/10/1989, Φωφώ Βασιλακάκη, «Οι μέρες που περνούμε», σ. 28

⁵¹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 30/09/1989, ρεπορτάζ Χριστίνα Κοραή, σ. 22, «Στερνό αντίο στον Παύλο Μπακογιάννη / Σπαραγμός στην κηδεία του στην Ευρυτανία».

Ελευθεροτυπία, 29/09/1989, «Υστατο χαίρε με πόνο βουβό».

Έθνος, 29/09/1989, πρωτοσέλιδο «Οργή και δάκρυα για τον Μπακογιάννη»

Μεσημβρινή, 27/09/1989, «Κλαίει όλη η Ευρυτανία / Δεν πιστεύει ότι έχασε τον δικό της άνθρωπο», σ. 2

Μεσημβρινή, 27/09/1989, «Σπαραγμός στην Ευρυτανία», σ. 29

⁵¹⁹ Ενδεικτική καταγραφή από την *Ελευθεροτυπία*:

Ελευθεροτυπία, 30/09/1989, στήλη «Πολιτικά παρασκήνια», υπογράφει ο Γ.Κ., «Δίπλα-δίπλα», σ. 8, «Στο Καρπενήσι χθες το μεσημέρι ο καιρός ήταν βροχερός. Πλήθος κόσμου συνόδευσε τον Παύλο Μπακογιάννη στην τελευταία του κατοικία. Το περιστατικό και ο διάλογος που ακολουθούν είναι αυθεντικά. – Τι θέλεις εσύ εδώ; Να φύγεις. – Ό,τι θέλεις και συ. – Εγώ είμαι Ευρυτάνας νεοδημοκράτης και κλαίω για τον Μπακογιάννη. – Ξέρεις πως εγώ είμαι ΠΑΣΟΚ, είμαι όμως και γω Ευρυτάνας και πενθώ για τον Μπακογιάννη. Και ο Μπακογιάννης ποτέ δεν θα με έδιωχνε. Έσκυψαν και οι δύο το κεφάλι και ανηφόρησαν τον δρόμο του νεκροταφείου δίπλα-δίπλα».

Βλ. επίσης:

Τύπος της Κυριακής, 01/10/1989, «Τον έκλαψαν ακόμη και αυτοί που δεν τον ψήφισαν», σ. 7

όλη τελετή, μάλιστα, κάλυψαν τα τηλεοπτικά δίκτυα, αναδεικνύοντας σε πραγματικό χρόνο το πένθος της οικογένειας αλλά και όλων των παρευρισκόμενων⁵²⁰.

Οι δεκάδες σελίδες ρεπορτάζ και αρθρογραφίας στη μνήμη του νεκρού⁵²¹ από τον κεντροδεξιό Τύπο, ενείχε και μία καταγγελτική δήλωση: «Και ο Παύλος Μπακογιάννης είναι τραγικό θύμα του κλίματος μισαλλοδοξίας που δημιουργούν οι γνωστοί γραϊκύλοι της αυριανικής πολιτικής. Αυτοί στρώνουν τον δρόμο στους αδίστακτους εγκληματίες της “17 Νοέμβρη” [...] Το χτύπημα αυτή τη φορά των τρομοκρατών έγινε κατευθείαν στην καρδιά της ΝΔ. Δολοφονώντας τον Μπακογιάννη στόχευαν στο να κάμψουν και το ηθικό και την αγωνιστικότητα του αρχηγού της παράταξης αφού μέλος της οικογένειας του υπήρξε ο Παύλος [...] Αναμετρήστε τις τρομοκρατικές δολοφονίες: όλες έγιναν σε βάρος ανθρώπων της δικής μας παράταξης, καμιά σε βάρος ανθρώπου του ΠΑΣΟΚ. [...] Ο Μπακογιάννης θα είναι ένα ακόμα σύμβολο της δικής μας παράταξης ενάντια στο φασισμό και το σκότος που οι γνωστοί κύκλοι έφεραν στον τόπο εδώ και οκτώ χρόνια...»,⁵²² και «Τον Γρηγόρη Λαμπράκη η Αριστερά τον έκανε δίκαια θρύλο... Τον Σωτήρη Πέτρουλα – που δεν δολοφονήθηκε αλλά σκοτώθηκε μέσα στην αγριότητα μιας διαδήλωσης με δακρυγόνα κλπ – τον ιδιοποιήθηκε το ΠΑΣΟΚ και εκμεταλλεύτηκε ασύστολα στην μνήμη του... Η φιλελεύθερη παράταξη

⁵²⁰ Βλέπε:

https://www.youtube.com/watch?v=HtgqGBBy_K4&ab_channel=%CE%A3%CE%A4%CE%99%CE%93%CE%9C%CE%99%CE%9F%CE%A4%CE%A5%CE%A0%CE%91%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A4%CE%97%CE%9D%CE%A0%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%96%CE%A9%CE%97%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%A7%CE%A9%CE%A1%CE%91%CE%A3.

⁵²¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 27/09/1989, «Ο άνθρωπος Μπακογιάννης / Ήταν δεμένος με την οικογένεια του, ανοιχτός σε όλο τον κόσμο και πάντα με το χαμόγελο στα χείλη / Οι σφαίρες λάβωσαν και τα παιδιά του»

Ελεύθερος Τύπος, 27/09/1989, «Ευρυτανία αγάπη μου / Παύλος Μπακογιάννης: Με αυτόν τον τόπο έχω συνδέσει τη μοίρα μου, ποτέ δεν σκέφτηκα να τον εγκαταλείψω / “Ποτέ στην ζωή μου δεν διάλεξα εύκολους δρόμους” / Κλαίει το “Ράδιο Καρπενήσι”»

Ελεύθερος Τύπος, 29/09/1989, πρωτοσέλιδο «ΠΑΥΛΟΣ ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ Από τη ζωή στην ιστορία δρασκελίζοντας με τη θυσία του το θάνατο...»

Ελεύθερος Τύπος, 30/09/1989, πρωτοσέλιδο «Θρήνος για το παλικάρι της Ευρυτανίας»

Τύπος της Κυριακής, 01/10/1989, «Γιατί τον Μπακογιάννη», σ. 30

Ελεύθερος Τύπος, 05/10/1989, ρεπορτάζ Κατερίνα Κατσαβού, «9 οι μέρες χωρίς τον Παύλο / Μνημόσυνο έγινε χθες στη Μητρόπολη Καρπενησίου για τον μάρτυρα της δημοκρατίας και της εθνικής συμφιλίωσης», σ. 24 - 25

Τύπος της Κυριακής, 08/10/1989, Αγγελική Δαμίγου, «Όλα τον θυμίζουν... / Δώδεκα μέρες χωρίς τον “άνθρωπο με το χαμόγελο” / Στο ορφανεμένο Καρπενήσι ο πόνος γίνεται αβάσταχτος», σ. 26 – 27.

⁵²² *Ελεύθερος Τύπος*, 26/09/1989, στήλη «Ανάδελφος Τύπος αποκαλύπτει, σχολιάζει και... λοιδορεί ο Δημήτρης Ρίζος», «Μερικές σκέψεις για τη δολοφονία Μπακογιάννη... / Ποιοι ευθύνονται για το κλίμα;» σ. 4

πλήρωσε με πολύ αίμα τη δημοκρατία, με το αίμα του Τζώρτζη Αθανασιάδη, του Νίκου Μομφερράτου, του Παύλου Μπακογιάννη και πολλών άλλων ανθρώπων της. Και όμως... Δεν περνάει... Ένας μήνας και τα δικά μας θύματα ξεχνιούνται!... Ας ελπίσουμε ότι δεν θα συμβεί το ίδιο στην περίπτωση του Παύλου Μπακογιάννη. Γιατί αυτός ο δικός μας άνθρωπος υπήρξε αληθινός ήρωας [...]»⁵²³.

Οι κατηγορίες που εξαπέλυσε ο *Ελεύθερος Τύπος* δεν ήταν αβάσιμες. Η *Αυριανή* ήταν η μοναδική εφημερίδα, η οποία ενοχοποιούσε το θύμα αλλά και την οικογένειά του, υιοθετώντας ουσιαστικά τα επιχειρήματα της 17N. Κατά κύριο λόγο ο Μπακογιάννης χαρακτηρίζεται ως ένοχος όχι μόνο για την θεωρούμενη ως ανήθικη εμπλοκή του στο σκάνδαλο Κοσκωτά, αλλά και για τον θεωρούμενο ως *απονενομημένο* εγχείρημα του για συνεργασία μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, το οποίο προσλαμβάνόταν από την εφημερίδα ως συνωμοσία ενάντια στο ΠΑΣΟΚ και βέβαια μία πράξη *προδοσίας* της εαμικής ιστορίας του κεντροαριστερού πολιτικού χώρου.

Στην αρθρογραφία και στα ρεπορτάζ της *Αυριανής* το θύμα κατηγορείται πως έχει ευθύνες για το σκάνδαλο Κοσκωτά⁵²⁴ και αποτελεί *ντροπή* «να παραλληλίσουν τη δολοφονία του Μπακογιάννη με τη δολοφονία του ήρωα της ειρήνης και της δημοκρατίας, Γρηγόρη Λαμπράκη»,⁵²⁵ και πως «ο γαμπρός του Μητσοτάκη δεν ήταν μόνο ανακατεμένος στο σκάνδαλο Κοσκωτά αλλά και πρωτοστάτησε στην απάτη του σχηματισμού της σημερινής κυβέρνησης»⁵²⁶.

Σε ίδιο εχθρικό κλίμα προς το θύμα κινούνται και γράμματα αναγνωστών που η εφημερίδα επιλέγει να δημοσιεύσει. Το πρώτο γράμμα που συναντάμε αναφέρει τα εξής: «[...] Όχι δα και ενάρετος ο Μπακογιάννης, ο συνέταιρος του Κοσκωτά, ο οποίος μπήκε στη “Γραμμή” ως μεγαλομέτοχος με λεφτά του Κοσκωτά, κλεμμένα από την Τράπεζα Κρήτης, δηλαδή από προϊόν εγκλήματος, όπως διεπίστωσε ο Εισαγγελέας

⁵²³ *Ελεύθερος Τύπος*, 28/09/1989, στήλη «Ανάδελφος Τύπος αποκαλύπτει, σχολιάζει και... λοιδореί ο Δημήτρης Ρίζος», «Να κρατήσουμε ψηλά τους δικούς μας ήρωες», σ. 5

⁵²⁴ *Αυριανή*, 29/09/1989, στήλη «Αυριανή», «Εμείς όταν πιστεύουμε κάτι το γράφουμε και δεν μας ενδιαφέρει και ποιοι άλλοι το υιοθετούν / Και επιμένουμε: Οι προβληματικές φάγανε τα λεφτά μας και ο Μπακογιάννης είχε τεράστιες ευθύνες στο σκάνδαλο Κοσκωτά», σ. 12

⁵²⁵ *Αυριανή*, 27/09/1989, «Άθλια επιχείρηση κατά του ΠΑΣΟΚ», σ. 7

⁵²⁶ *Αυριανή*, 28/09/1989, πρωτοσέλιδο και σ.8, στήλη «Γνώμη», «Συγκλονιστική αποκάλυψη. Είχαν κανονίσει πριν τις εκλογές το σχηματισμό της σημερινής κυβέρνησης / Οι Κύρκος – Ανδρουλάκης τα΄χαν βρει με τον Μπακογιάννη».

Ευθυμιάδης. Πρέπει, δε, να το ήξερε αυτό γιατί ο Κοσκωτάς τότε ήταν απλός υπάλληλος της Τράπεζας. [...] Ο Μητσοτάκης είναι ο υπ' αριθμ. 1 ηθικός αυτουργός του θανάτου του γαμπρού του και πρέπει τώρα να έχει τύψεις. Παρενέβη στη δικαιοσύνη ή δέχτηκε την προσφερόμενη από τους δικούς του δικαστές ατιμωρησία του και έτσι τον άφησε ανενόχλητο από τη δικαιοσύνη και κυκλοφορούσε ελεύθερος. Τον έστειλε όμως έτσι στον τάφο. Ξέχασε ότι το ίδιο έπαθαν και οι βασανιστές Μάλλιος και Μπάμπαλης που ενώ έπρεπε να βρίσκονται στη φυλακή, αυτοί κυκλοφορούσαν ελεύθεροι. Έτσι, βρήκαν την ευκαιρία οι τρομοκράτες της “17N” να τον δολοφονήσουν»⁵²⁷.

Το δεύτερο, σε ίδιο ύφος: «[...] Τέλος, αν θέλουν και ενδιαφέρονται πραγματικά για τους ηθικούς αυτουργούς του Π. Μπακογιάννη, ας τους αναζητήσουν ανάμεσα σ' αυτούς που επιχείρησαν να συγκαλύψουν τους πραγματικούς ενόχους στο σκάνδαλο Κοσκωτά. Κύριοι της Νέας Δημοκρατίας, κύριοι του “Συνασπισμού” [...] αν ενδιαφερόσαστε πραγματικά για την κάθαρση, θα κινούσατε τίμια την όλη διαδικασία, οπότε θα είχατε ασκήσει δίωξη σε αυτούς που έπρεπε και ναι μεν ο Παύλος Μπακογιάννης θα οδηγείτο σε δίκη αλλά θα ήταν ζωντανός [...]».⁵²⁸

Η *Αυριανή* προκειμένου να μειώσει την εικόνα της αθωότητας του θύματος και της κοινωνικής αποδοχής που έλαβε, μετέδωσε πως η μνήμη του Μπακογιάννη τιμήθηκε «από ελάχιστους νεοδημοκράτες» στο σπίτι του νεκρού⁵²⁹ και πως στην κηδεία του παρευρέθηκε «λίγος κόσμος»⁵³⁰. Παράλληλα για να υποβαθμίσει έτι περαιτέρω την ταυτότητα του θύματος, επιτίθεται στην οικογένεια του θύματος, χαρακτηρίζοντας τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη ως «αδίστακτο», και την οικογένεια Μητσοτάκη συνολικά ως «τυμβωρύχους», που επιχειρούν «πολιτική εκμετάλλευση» της δολοφονίας⁵³¹. Η

⁵²⁷ *Αυριανή* της Κυριακής, 01/10/1989, στήλη «Το Βήμα του Λαού», υπογράφει ο Ι.Κ., «Σκέψεις για τους δολοφόνους του Μπακογιάννη», σ. 9

⁵²⁸ *Αυριανή*, 03/10/1989, στήλη «Το Βήμα του Λαού», «Οι πραγματικοί ηθικοί αυτουργοί», υπογράφει ο «Με μεγάλη οργή, ο λαός», σ. 6

⁵²⁹ *Αυριανή*, 27/09/1989, «Θρήνος στη Σησιχώρου 5 έξω από το σπίτι του Μπακογιάννη», σ. 7, «Ελάχιστοι νεοδημοκράτες λίγη ώρα μετά τη μετάδοση της είδησης της δολοφονίας του βουλευτή της ΝΔ και γαμπρού του Μητσοτάκη Π. Μπακογιάννη συγκεντρώθηκαν έξω από το σπίτι της οικογένειας στην οδό Σησιχώρου 5 στο Κολωνάκι για να μάθουν κάτι περισσότερο για την κατάσταση του [...]»

⁵³⁰ *Αυριανή*, 29/09/1989, «Λίγος κόσμος στην κηδεία του Π. Μπακογιάννη», σ. 7,

⁵³¹ *Αυριανή* της Κυριακής, 01/10/1989, στήλη «Κραυγές και ψίθυροι», σ. 4, «“Τυμβωρυχία”: [...] Μιλάμε, βέβαια, για την επιχείρηση πολιτικής εκμετάλλευσης ενός καθαυτό τραγικού γεγονότος, όπως η δολοφονία του βουλευτή Παύλου Μπακογιάννη. [...]»

επίθεση προς την οικογένεια του θύματος επικεντρώνεται και στη σύζυγο του θύματος: «[...] Ομολογουμένως τέτοια εκμετάλλευση δολοφονημένου σε κανένα μέρος του κόσμου δεν έγινε ποτέ και μάλιστα από μία γυναίκα που δεν έχει καμία απολύτως οικονομική ανάγκη αφού χάρις στον πατέρα της και τον άντρα της – που’ χε φάει το καταπέτασμα από τον Κοσκωτά – δεν υπάρχει η πιθανότητα να αντιμετωπίσει στη ζωή της το παραμικρό οικονομικό πρόβλημα... Κρίμας στο... “μαύρο δάκρυ” που έριχνε τις τελευταίες μέρες η κυρία Μπακογιάννη που μετά την απόφαση της να πολιτευτεί, δείχνει πως το πένθος της κράτησε μόνο όσο χρειαζόταν για να συγκινήσει τους... αφελείς! Ούτε το μνημόσυνο του άντρα της, τα σαράντα, δεν περίμενε [...] εμείς, πάντως, για άλλη μια φορά εκφράζουμε τη λύπη μας για το θάνατο του Π. Μπακογιάννη. Λύπη ανθρώπινη αλλά και πολιτική μια που αν ζούσε ο Μπακογιάννης, πολλά θα είχαν να του καταμαρτυρήσουμε για τις συναλλαγές του με τον Κοσκωτά [...]»⁵³².

Πέρα από την εξαίρεση της *Αυριανής*, όλα τα στοιχεία μάς δείχνουν ότι ο Παύλος Μπακογιάννης είναι το πρώτο θύμα της 17N που προκαλεί συλλογική συγκίνηση, σε τέτοιο βαθμό. Αυτό το θετικό κλίμα προς το θύμα, αφουγκράστηκε και η κόρη του, Αλεξία Μπακογιάννη στη μαρτυρία που μάς παραχώρησε, και την οποία θα δούμε στο δεύτερο μέρος της έρευνας. Παρ’ όλα αυτά, το πλειοψηφικό συγκινησιακό κλίμα γύρω από το θύμα, που κατά τη γνώμη μας προκύπτει από την αντιδικτατορική δράση του θύματος, η οποία δράση αναγνωρίζεται από όλο το ιδεολογικοπολιτικό φάσμα της κοινωνίας. Δεκαπέντε χρόνια μετά την πτώση της Χούντας, τα αντιχουντικά

Αυριανή, 29/09/1989, στήλη «Κραυγές και ψίθυροι», σ. 4, «Τόλμησαν... λοιπόν και αυτό. Ασέλγησαν σε βάρος των δύο μικρών παιδιών του Παύλου Μπακογιάννη. Τα περιέφεραν τα άμοιρα στα θεωρεία της Βουλής και μέσω αυτών στις οθόνες των τηλεοράσεων για να προκαλέσουν το αίσθημα θλίψης και συμπόνιας του ευαίσθητου λαού μας. Το έκαναν και αυτό για να αποδειχτεί περίτρανα αυτό που πολλοί πολιτικοί ισχυρίζονται μετά μανίας, ότι δηλαδή ο Μητσοτάκης είναι τόσο αδίστακτος που θα τολμήσει τα πάντα για να γίνει πρωθυπουργός. Ε, όχι και έτσι. Αυτά τα παιδιά δεν φταίνε σε τίποτα αν ο άθλιος παππούς τους έχει ξεπεράσει κάθε όριο. Ντροπή, τίποτε άλλο...»

Αυριανή, 29/09/1989, στήλη «Κραυγές και ψίθυροι», «Εμπρηστές της ομαλότητας», σ. 4, «Χάθηκε χθες η θλίψη από το πρόσωπο του Μητσοτάκη, αν και λίγες ώρες πριν είχε κηδέψει τον γαμπρό του, αρκετές φορές χθες το βράδυ το χαμόγελο και μάλιστα... διαρκείας δεν έλειψε από το πρόσωπό του [...]»

Αυριανή, 30/09/1989, «Ενώ μέσα σε γενική οδύνη έγινε ο ενταφιασμός του Μπακογιάννη στην Ευρυτανία, τις ευθύνες της προσπάθειας να καλύψει η κυβέρνηση / Απροστάτευτο τον είχαν αφήσει παρόλο που γνώριζαν ότι ήταν στόχος των τρομοκρατών / Αρχίζει αύριο τον προεκλογικό της αγώνα η “Ν. Δημοκρατία”», σ. 5

⁵³² *Αυριανή*, 11/10/1989, πρωτοσέλιδο και σ. 8, στήλη «Γνώμη», «Μετά τη συμφορά που σε βρήκε κυρία Ντόρα έπρεπε να κάτσεις στο σπιτάκι σου... / Να κλάψεις τον άντρα σου και να φροντίσεις τα δυο παιδιά σου...»

αντανακλαστικά παραμένουν, ως φαίνεται, σε εγρήγορση. Ως εκ τούτου, η αντιχουντική δράση του θύματος αποτελεί ένα από τα κύρια αθωωτικά χαρακτηριστικά του. Όμως, όπως είδαμε, υπήρχε και ένα τμήμα της κοινωνίας που συνέπλεε με την ρητορική της *Αυριανής*, που κρατώντας εχθρική στάση απέναντι στο θύμα, μοιάζει να αμφιβάλει για την αθωότητα του. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μας, για εκείνη την μερίδα του κόσμου, που θεωρεί τον Μπακογιάννη, όχι θύτη, αλλά μάλλον ως ένοχο της επιλογής του να αναπτύξει οικογενειακούς δεσμούς με μία πολιτική οικογένεια που χαρακτηρίζεται ως ελίτ, που σημαίνει κατ' επέκταση ότι το θύμα από μη προνομιούχος, έγινε προνομιούχος. Ο σκληρός, λαϊκίστικος και αντι-ελιτίστικος λόγος της *Αυριανής*, η οποία απευθύνεται σε μικροαστικά στρώματα τα οποία λειτούργησαν ως τάξη – στήριγμα της ανόδου και εδραίωσης του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, περιέγραψε το θύμα με εχθρικούς και μειωτικούς χαρακτηρισμούς. Η όλη στάση της *Αυριανής* και ιδίως τα γράμματα των αναγνωστών της που δημοσίευσε, φαίνεται να βασίζονται σε συναισθήματα μνησικακίας ή καλύτερα, σε συναισθήματα συγκεκαλυμμένης εκδικητικότητας⁵³³. Αξιοποιώντας εδώ την έννοια της μνησικακίας από το έργο των Δεμερτζή και Λίποβατς, θεωρούμε ότι η στάση της *Αυριανής* στην περίπτωση της συγκεκριμένης δολοφονίας, είναι ένα ισχυρό παράδειγμα αποτύπωσης της μνησικακίας (ενός μέρους) των μικροαστικών στρωμάτων προς τους θεωρούμενους ως ελίτ.

Αυτή η μειοψηφική μερίδα βέβαια, δεν θα ήταν ικανή να ανατρέψει τη θυματική ταυτότητα του Μπακογιάννη, αλλά νομίζουμε ότι η συγκίνηση προς το θύμα προκύπτει επειδή ήταν συμπαθές και γνωστό στις ευρύτερες μάζες και επειδή η δολοφονία του σόκαρε ως προς το γεγονός ότι ήταν ο πρώτος εν ενεργεία βουλευτής που δολοφονήθηκε από την 17N. Επιπλέον, το θύμα συγκίνησε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού καθώς ήταν ο πρωτεργάτης της συμφιλίωσης δύο πολιτικών χώρων (Αριστερά και Δεξιά) που είχαν αποτελέσει τα δύο αντιπαρατευόμενα στρατόπεδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, του οποίου η μελέτη/εξέταση τη δεκαετία του '80 βρισκόταν στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού αλλά και του κοινωνικού ενδιαφέροντος. Για τους παραπάνω λόγους, λοιπόν, θεωρούμε ότι το θύμα, ενώ ερμηνεύθηκε ως τέτοιο,

⁵³³ Ν. Δεμερτζής και Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία: τα πάθη της ψυχής και η κλειστή ομάδα*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 239 – 241.

εντούτοις η δολοφονία του δεν κατάφερε να δημιουργήσει ένα αίτημα «από τα κάτω» ενάντια στην τρομοκρατία. Η συνέχιση των δολοφονιών και από την 17N και από άλλες οργανώσεις, χωρίς ιδιαίτερους κοινωνικούς κραδασμούς, όπως θα δούμε παρακάτω, συνηγορεί σε αυτή την παρατήρηση μας.

Παρενθετικά, πριν συνεχίσουμε την αναζήτηση του αποτυπώματος του επόμενου θύματος τρομοκρατίας, αξίζει εδώ να αναφερθούμε στο μνημονικό αποτύπωμα του Μπακογιάννη τα επόμενα χρόνια. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι το μέρος με το υψηλότερο μνημονικό φορτίο του θύματος είναι η γενέτειρά του στην Ευρυτανία, το Καρπενήσι. Εκεί, τα επόμενα χρόνια δημιουργήθηκε ένα πάρκο με την πλατεία εντός, να παίρνει το όνομά του, ενώ στο ίδιο σημείο, υπάρχει και ο ανδριάντας του θύματος, ενώ και ο κεντρικός δρόμος του Καρπενησίου έχει λάβει το όνομα του θύματος. Επιπλέον, το 2014 ο γιος του θύματος και τότε περιφερειάρχης Στερεάς Ελλάδας, Κώστας Μπακογιάννης, δώρισε το σπίτι του θύματος, στο χωριό Βελώτα, στον Δήμο Καρπενησίου για να λειτουργήσει ως Μουσείο Δημοκρατίας και Εθνικής Ενότητας, όπως και έγινε. Η εγγραφή του θύματος στη δημόσια μνήμη, ως φαίνεται, έχει συμβεί ως τώρα με ένα χαρακτήρα τοπικό, δηλαδή αφορά την ιδιαίτερη πατρίδα στην οποία το θύμα απολάμβανε μία απροϋπόθετη και πλήρη αποδοχή. Βέβαια, πρέπει να σημειώσουμε ότι στο σημείο της δολοφονίας του θύματος, στην οδό Ομήρου υπάρχει μνημονική πλάκα στην οποία αναγράφεται: «Εδώ δολοφονήθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 1989 ο βουλευτής Παύλος Μπακογιάννης». Η συγκεκριμένη πλάκα, όπως μας ενημέρωσε η κόρη του θύματος, Αλεξία Μπακογιάννη, αποτελεί πρωτοβουλία της οικογένειας.

Το παράδοξο, όμως, στην περίπτωση του Μπακογιάννη έγκειται στο γεγονός ότι ενώ στο σύνολο της κοινής γνώμης, τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τη δολοφονία του, είχε αποτυπωθεί πράγματι ως θύμα, με την πάροδο των ετών, η «αυριανική» ενοχοποίηση του θύματος βρήκε ανταπόκριση σε ακρο-αριστερές νεανικές υποκουλτούρες που χρησιμοποίησαν το όνομα του θύματος προκειμένου να εκφράσουν έναν λόγο αντι-συστημικό και αντι-ελιτίστικο. Η δολοφονία του θύματος λειτούργησε τελικά ως ρήξη για την ταυτότητά του, που ενίσχυσε την ασάφεια γύρω από την αθωότητα του θύματος. Ο Μπακογιάννης αποσυνδέθηκε σταδιακά από την ταυτότητά του ως θύμα, και το όνομά του άρχισε να εργαλειοποιείται προκειμένου να συμπυκνώσει αντι – συστημικά συναισθήματα, ολοκληρώνοντας έτσι με επιτυχία το

ρήγμα που προκάλεσε η 17N με τη δολοφονία του. Η απανθρωποποίηση του Μπακογιάννη, ως αποτέλεσμα της τρομοκρατικής επίθεσης επιτάχυνε τη σταδιακή λήθη γύρω από την ενοχή (ή μη) του θύματος. Το όνομα "Μπακογιάννης" νοηματοδοτήθηκε εκ νέου και εργαλειοποιήθηκε για να καταδείξει την ντροπή που θα έπρεπε να αισθάνεται μια οικογένεια εκπρόσωπος της ισχυρής πολιτικής ελίτ, λόγω της τάξης της.

Ειδικότερα, η ρητορική μίσους είχε ως παραλήπτες την οικογένεια του θύματος, τα έμμεσα θύματα δηλαδή, και κανονικοποιήθηκε ως ένα βαθμό στα επόμενα χρόνια λαμβάνοντας πιο mainstream χαρακτηριστικά. Ύστερα από την εξάρθρωση της οργάνωσης και κατά τη διάρκεια της δίκης των μελών της το 2003 σε διαδήλωση συμπαθούντων ακούστηκε για πρώτη φορά το σύνθημα «σκατά στον τάφο του Μπακογιάννη»⁵³⁴, το οποίο δεν περιορίστηκε στους κόλπους μιας ακροαριστερής περιθωριακής κουλτούρας, αλλά μεταφέρθηκε αργότερα στον χώρο των Πανεπιστημίων από φοιτητικές οργανώσεις της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς. Το σύνθημα εγγράφεται, συνεπώς σε ένα πλαίσιο πολιτικής αντιπαράθεσης με χουλιγκανικούς όρους. Η ιδεολογική κληρονομιά της 17N κληροδοτήθηκε στους ομοϊδεάτες επιγόνους, ενώ η αβίαστη υβριστική χρήση του ονόματος του Μπακογιάννη είναι συνδηλωτική της αδυναμίας δόμησης ενός κοινωνικού λόγου που καταδικάζει την τρομοκρατία. Ο χώρος που αφήνεται να συγκροτούνται τέτοιου τύπου μισαλλόδοξα συνθήματα εναντίον των θυμάτων τρομοκρατίας, αναδεικνύει την συρρίκνωση της σημασίας του τρομοκρατικού φαινομένου και την στενή εργαλειοποίησή του στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης⁵³⁵.

Στις 15 Ιανουαρίου 2021, εν μέσω μιας περιόδου που το ζήτημα της τρομοκρατίας ανέκυψε ξανά στη δημόσια σφαίρα εξαιτίας της απεργίας πείνας του καταδικασμένου τρομοκράτη Δημήτρη Κουφοντίνα, η αλληλεγγύη προς το πρόσωπό του εκδηλώθηκε μέσω του εξευτελισμού του θύματος και των συγγενών του. Το σύνθημα «Κωστάκη,

⁵³⁴ Βλέπε: <https://kozanimedia.gr/archives/51497?fbclid=IwAR2GwU7kCPJdmnSBX-M8ao4aj10DP0yXWmoA7131hVElgwNwCVDQfXkSkJU#.YILtqZZvIaE>.

⁵³⁵ A. Retzepe, A., Nastoulis, P. Panagiotopoulos, «The “Deserved” Victimhood of Far-Left Terrorism: Shame, Guilt and Status Reversal» In: Gerodimos, R. (eds) *Interdisciplinary Applications of Shame/Violence Theory*, Palgrave Macmillan, 2022 Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-05570-6_10.

πού είναι ο μπαμπάς; Αλληλεγγύη στον απεργό πείνας Δημήτρη Κουφοντίνα» που διατυπώθηκε σε ανηρτημένο πανό εντός Πανεπιστημιακού χώρου και συγκεκριμένα στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς είναι η πιο πρόσφατη επίθεση που δέχθηκε η οικογένεια του θύματος.⁵³⁶ Σχεδόν ένα χρόνο νωρίτερα, την 1^η Δεκεμβρίου 2019 στην πλατεία Εξαρχείων άγνωστοι έγραψαν σε άγαλμα «Δήμαρχε το βρώμικο '89 έγινε μισή δουλειά», κοροϊδεύοντας τον Κώστα Μπακογιάννη που είχε αναλάβει τα καθήκοντα του Δημάρχου λίγους μήνες νωρίτερα.⁵³⁷ Το ίδιο υβριστικό μοτίβο συναντάται επίσης στις 26 Ιουνίου αυτή τη φορά προς την χήρα του θύματος Ντόρα Μπακογιάννη. Στο πολιτικό της γραφείο στα Χανιά της Κρήτης, γράφτηκαν τα συνθήματα «Ντόρα το '89 έγινε μισή δουλειά» και «Ντόρα σε τσούζει της 17 το ούζι».⁵³⁸ Μία ακόμη ενδεικτική στιγμή της στοχοποίησης των έμμεσων θυμάτων, λαμβάνει χώρα on 14 Ιανουαρίου 2012, όταν και κατά τη διάρκεια ιδιωτικού δείπνου σε εστιατόριο της περιοχής του Ηρακλείου της Κρήτης, η Ντόρα Μπακογιάννη δέχθηκε επίθεση με πέτρες από αγνώστους οι οποίοι αναπαρήγαγαν το σύνθημα «σκατά στον τάφο του Μπακογιάννη».⁵³⁹

Οι παραπάνω επιθέσεις είναι ενδεικτικές μιας προσπάθειας σπίλωσης και εξευτελισμού των έμμεσων θυμάτων, η οποία βρίσκει γόνιμο έδαφος εξαιτίας της κοινωνικής λήθης και αδιαφορίας και βέβαια εξαιτίας της μη καταδίκης της τρομοκρατικής δράσης συλλογικά. Η διατύπωση ενός συνθήματος εξευτελισμού χρησιμοποιείται ως ένα μέσο ενοχοποίησης των ένοχων έμμεσων θυμάτων ως εκπροσώπων της *διεφθαρμένης ελίτ*.

Υποστηρίζουμε λοιπόν, ότι εφόσον ένα τέτοιος «βανδαλιστικός» λόγος βρίσκει χώρο ώστε να εκφραστεί δημόσια προς τα έμμεσα θύματα, έστω και από περιθωριακές ομάδες, υποδεικνύει ότι η κοινωνία δεν σκανδαλίζεται από την επίθεση σπίλωσης του νεκρού. Ως εκ τούτου, το άμεσο θύμα χάνοντας τη ζωή του από την τρομοκρατική ενέργεια της 17N, έγινε μετά θάνατον αποδέκτης (από ένα μειοψηφικό μέρος της κοινής γνώμης) ενός στίγματος που τον θεωρούσε ένοχο για τη θυματοποίησή του.

⁵³⁶ Βλέπε: [Άθλιο πανό στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς για Μπακογιάννη | Athens Voice](#)

⁵³⁷ Βλέπε: [Χυδαία συνθήματα κατά του Κώστα Μπακογιάννη στα Εξάρχεια - ΤΑ ΝΕΑ \(tanea.gr\)](#)

⁵³⁸ Βλέπε: [Τρεις προσαγωγές ανηλίκων για τα συνθήματα εναντίον της Ντ. Μπακογιάννη | Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ \(kathimerini.gr\)](#)

⁵³⁹ Βλέπε: [Επίθεση κατά της Ντ. Μπακογιάννη σε εστιατόριο του Ηρακλείου Κρήτης - Ειδήσεις - νέα - Το Βήμα Online \(tovima.gr\)](#)

Αντιμετωπίστηκε λοιπόν ως ένα απογυμνωμένο -από την ανθρώπινη υπόστασή του- ομοίωμα, του οποίου ο εξευτελισμός έγινε, τα επόμενα χρόνια, το διαβατήριο για νέα μέλη ομάδων που αυτοπροσδιορίζονταν ως φορείς της κληρονομιάς της 17N. Καθώς η κοινωνία απέτυχε να αναγνωρίσει τα θύματα της τρομοκρατίας, εν συνόλω, ως πραγματικά θύματα, η οικογένεια του Μπακογιάννη έγινε παραλήπτης ενός στίγματος το οποίο νοηματοδοτήθηκε πρώτη φορά εξαιτίας της δολοφονίας του θύματος⁵⁴⁰.

4.1.14. Το έγκλημα αφορμή για καταδίκη

Στις 19 Φεβρουαρίου 1990 στις 09:10 μ.μ., ο ψυχίατρος και επιστημονικός διευθυντής του Ψυχιατρείου Κρατουμένων στις φυλακές Κορυδαλλού, Μάριος Μαράτος περπατούσε στην οδό Λυκαβηττού στην περιοχή του Κολωνακίου κατά την επιστροφή του από το νοσοκομείο Ευαγγελισμός. Κατευθυνόμενος προς το παρκαρισμένο αυτοκίνητό του, προς το τέλος της οδού, ένας άγνωστος τον πυροβόλησε εξ' επαφής με τέσσερις σφαίρες. Αυτός και ο συνεργός του, οι οποίοι είχαν στήσει ενέδρα στο θύμα, διέφυγαν με μία μηχανή μέσω της οδού Χερσώνος πιθανότατα προς τον περιφερειακό του Λυκαβηττού. Στο σημείο, οι δράστες δεν άφησαν προκηρύξεις, όπως συνήθιζαν άλλες τρομοκρατικές οργανώσεις, και έτσι η είδηση στον Τύπο «έφτασε» ως πιθανή τρομοκρατική ενέργεια αλλά δεν αποκλείονταν και το σενάριο ενός εγκλήματος του κοινού ποινικού δικαίου με δράστες εμπόρους ναρκωτικών⁵⁴¹. Είναι χαρακτηριστικό για την πρόσληψη του θύματος, ότι ευθύς εξ' αρχής συνδέθηκε, μέσω των πιθανών σεναρίων των αιτιών της δολοφονίας, με τον χώρο των ναρκωτικών, και δη με το απόλυτο κακό, δηλαδή τους εμπόρους. Η σύνδεσή του με τους τελευταίους, προφανώς, διέγραφε εν μέρει την ιδιότητα του ψυχιάτρου και την ενασχόληση στα πλαίσια της εργασίας του με άτομα που ήταν πρώην ή εν ενεργεία

⁵⁴⁰ Για περισσότερα ως προς την υπερπολιτικοποίηση της δολοφονίας Μπακογιάννη και την ενοχοποίηση του θύματος και της οικογένειάς του στα χρόνια που ακολούθησαν βλ.: Retzepi, A., Nastoulis, A., Panagiotopoulos, P. (2022). The “Deserved” Victimhood of Far-Left Terrorism: Shame, Guilt and Status Reversal. In: Gerodimos, R. (eds) *Interdisciplinary Applications of Shame/Violence Theory*, Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-05570-6_10.

⁵⁴¹ *Έθνος*, 20/02/1990, τίτλος «Εκτέλεση εξ επαφής με τέσσερις σφαίρες», σ. 24-25.
Επίσης, *Έθνος*, 21/02/1990, σ. 22-23.

χρήστες, και ως εκ τούτου η θυματική ταυτότητα δεχόταν ισχυρό πλήγμα εν τη γενέσει της.

Πριν περάσουμε στο αποτύπωμα του θύματος στην κοινή γνώμη, είναι σημαντικό να αναφέρουμε εδώ τη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με το ζήτημα των ναρκωτικών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80. Η Ελένη Ανδριάκαινα⁵⁴², αναφέρει σχετικά ότι: «αντίθετα με το παρελθόν, όπου οι χρήστες ναρκωτικών ανήκαν στο κοινωνικό περιθώριο, στα φτωχά στρώματα της πόλης ή σε κάποια εκκεντρική ελίτ διανοούμενων και καλλιτεχνών, στη δεκαετία του '80 τα ναρκωτικά εξαπλώθηκαν, αγγίζοντας τη μέση ελληνική οικογένεια [...] Με έκπληξη και πανικό, οι αρχές του νόμου και της τάξης, διαπίστωναν από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ότι κατά ένα μεγάλο μέρος οι χρήστες δεν μπορούσαν εύκολα να χαρακτηριστούν εγκληματίες, αλήτες, κοινωνικά αποβράσματα, αφού προέρχονταν από τις λεγόμενες “καλές οικογένειες”»⁵⁴³. Ο εισοδισμός των ναρκωτικών στην καρδιά της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας, είχε διαστρωματικό χαρακτήρα σπάζοντας προηγούμενα στεγανά και στερεότυπα. Με την μικρότερη αφορμή, ο σκανδαλισμός γύρω από το ζήτημα των ναρκωτικών ήταν έντονος, λαμβάνοντας ηθικές διαστάσεις που ως επί των πλείστων, έθετε το συγκεκριμένο ζήτημα στο επίκεντρο των συζητήσεων και το ερμήνευε ως έναν απόλυτο κίνδυνο για μια κοινωνία που είχε μάθει να λειτουργεί με άλλους είδους πρότυπα. Δηλαδή, η χρήση ναρκωτικών, δεν λογιζόταν απλά ως ένα κακό ατομικό πρότυπο για τους νέους αλλά για την ύπαρξη της κοινωνίας.

Ένα μεγάλο μέρος του δημόσιο λόγου καταδίκασε τους ελευθεριακούς τρόπους ζωής που συνδέονταν με τη χρήση ουσιών και αναγόρευε την ελληνική οικογένεια σε προπύργιο αντίστασης στα ξενόφερτα πρότυπα⁵⁴⁴. Εν ολίγοις, τη δεκαετία του '80, αλλά και αυτής του '90, η διάχυση της χρήσης ναρκωτικών από τις περιθωριακές ομάδες στο κέντρο της ευπόληπτης κοινωνίας λειτούργησε σαν δούρειος ίππος για την άλωση του τρόπου ζωής που ήταν σύμφυτος με τις παραδοσιακές αξίες με τις

⁵⁴² Για μια συνολική μελέτη για την χρήση, τη θεραπεία και τις κοινότητες των ναρκωτικών βλέπε επίσης Ελένη Ανδριάκαινα, *Παίζοντας με τα όρια: θεραπευτικές κοινότητες και χρήστες ναρκωτικών*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2005.

⁵⁴³ Ε. Ανδριάκαινα, «Ναρκωτικά: Βιογραφικές επιλογές, αυτοπραγμάτωση και εξάρτηση», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, ό.π., σ. 355.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο.

οποίες η μέση ελληνική οικογένεια είχε συνδέσει την υπόληψη και την κοινωνική της ανέλιξη⁵⁴⁵. Ενδεικτικός της κοινωνικής αγωνίας για τα ναρκωτικά είναι εξάλλου και ο τρόπος με τον οποίο προβάλλονταν το ζήτημα αυτό στις σειρές του Νίκου Φώσκολου, «Καλημέρα Ζωή» και «Λάμψη», όπου τα κυκλώματα των εμπορών ναρκωτικών είχαν ανθρωπόμορφη εμφάνιση τις περισσότερες φορές ενώ οι χρήστες ήταν συνήθως *παραπλανημένοι* νέοι, που εξέφραζαν έτσι την αντίθεσή τους προς την κοινωνία ή το παραδοσιακό μοντέλο βιογραφίας. Στο ίδιο μήκος κύματος ήταν και η ταινία «Νικητής» του 1997, η οποία ήταν παραγωγή του Γενικού Επιτελείου του Στρατού και στην ουσία αποτελούσε μία οπτικοακουστική προσπάθεια αφύπνισης των στρατευμένων νιάτων σχετικά με τους κινδύνους των ναρκωτικών.

Έχοντας κατά νου αυτό το πλαίσιο, θα δούμε ότι το θύμα, όχι μόνο δεν θεωρήθηκε θύμα αλλά αντίθετα ευθύς εξ' αρχής ο τρόπος κάλυψης της είδησης στον Τύπο έδειχνε ένα θύμα- δράστη, όχι απλά θύτη. Και σαφώς δεν ισχυριζόμαστε εδώ ότι το θύμα ήταν πράγματι υπεύθυνο για τη θυματοποίησή του, αλλά ότι ο σκανδαλισμός γύρω από το ζήτημα των ναρκωτικών, με το οποίο συνδέθηκε, επειδή ακριβώς προκαλούσε ηθικά αντανάκλαστικά στην ελληνική κοινωνία επενδυμένα με ηθικό πανικό⁵⁴⁶, έσπρωξε το θύμα προς το κοινωνικό περιθώριο, μετατρέποντάς το σε αποδιοπομπαίο τράγο⁵⁴⁷. Το γεγονός αυτό δεν πρέπει βέβαια να μας εκπλήσσει, εφόσον έχουμε δει ξανά σε προηγούμενες τρομοκρατικές δολοφονίες το θύμα να μετατρέπεται σε θύτη, και πρόκειται για τις περιπτώσεις όπου ένα ζήτημα είναι είτε ταμπού, είτε προσφέρεται για πολιτική αντιπαράθεση, είτε με λίγα λόγια αποτυπώνει βαθιές κοινωνικές ανησυχίες και πολιτικά ανεπίλυτες ιστορικές αφηγήσεις που αφορούν το παρόν (π.χ. Δικτατορία, Ελληνοαμερικανικές σχέσεις, διαφθορά του πολιτικού συστήματος κ.λπ.). Μία από τις ανησυχίες, αυτή των ναρκωτικών, αποτυπώνεται με εμφανή τρόπο στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων την επόμενη ημέρα της δολοφονίας. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε τα εξής: *Έθνος* «ΕΚΤΕΛΕΣΗ αλά 17N στο Κολωνάκι/ Προηγήθηκε επιστολή στον

⁵⁴⁵ Στο ίδιο.

⁵⁴⁶ E. Goode, E., N. Ben-Yehuda, "Moral Panics: Culture, Politics, and Social Construction", *Annual Review of Sociology*, 1994, 20, 149–171. Βλ. επίσης J. Young, «Ηθικός Πανικός: Οι Καταβολές του στην Αντίσταση, τη Μνησικακία και η Ερμηνεία της Φαντασίας σε Πραγματικότητα» στο *Ηθικοί πανικοί, εξουσία και δικαιώματα: σύγχρονες προσεγγίσεις*, Β. Καρύδης, Α. Χουλιάρης (Επιμ.), Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα 2015, Έ. Γαζή, «Ηθικός πανικός: μια χρήσιμη κατηγορία ανάλυσης;» στο *Ηθικοί πανικοί, εξουσία και δικαιώματα: σύγχρονες προσεγγίσεις*, ό.π.

⁵⁴⁷ R. Girard, *Η βία και το ιερό: το εξιλαστήριο θύμα*, ό.π., σ. 466 – 470.

Ιατρικό Σύλλογο», Τα Νέα «ΓΑΖΩΣΑΝ ψυχίατρο με 5 σφαίρες/17N ή έμποροι ναρκωτικών», *Ελευθεροτυπία* «4 ΣΦΑΙΡΕΣ στο γιατρό/ΝΑΡΚΩΤΙΚΑ», *Μεσημβρινή* «ΕΚΤΕΛΕΣΑΝ γιατρό στο Κολωνάκι», *Ελεύθερος Τύπος* «Τρομοκράτες δολοφόνησαν γιατρό του Κορυδαλλού», *Απογευματινή* «Εκτέλεση σε στυλ 17N».

Οι δύο πιθανές εκδοχές σχετικά με τα αίτια της δολοφονίας του Μαράτου, κρατούν μόνο λίγες μέρες καθώς τρεις μέρες αργότερα, στις 22 Φεβρουαρίου η τρομοκρατική οργάνωση Επαναστατική Αλληλεγγύη ανέλαβε με προκήρυξη που δημοσιεύθηκε στον Τύπο την ευθύνη της δολοφονίας⁵⁴⁸. Εντός του κειμένου της προκήρυξης, ο ίδιος ο Μαράτος καταγγέλλεται ως εκπρόσωπος του κλάδου της ψυχιατρικής, χωρίς να γίνεται άμεσα λόγος μέσω αποδείξεων ότι επιτελεί την εργασία του με κάποιο τρόπο, ο οποίος θα κρινόταν ανήθικος, παράνομος ή διεφθαρμένος. Η επιλογή της στοχοποίησής του μοιάζει με τις τρομοκρατικές επιθέσεις ενάντια στους Αμερικανούς που έχουμε δει προηγουμένως, δηλαδή στη θέση του θύματος θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε φέρει την ιδιότητα για την οποία καταγγέλλεται το θύμα όπως και στις περιπτώσεις των θυμάτων του εγχώριου αντιαμερικανισμού. Προς επίρρωση της καταγγελίας προς τους ψυχιάτρους, τους οποίους χαρακτήριζαν ως *εξουσιαστές* στα πλαίσια του σωφρονιστικού συστήματος, οι τρομοκράτες χρησιμοποίησαν στην προκήρυξη τα θεωρητικά εργαλεία της αντι-ψυχιατρικής του Laing⁵⁴⁹- ένα ιδεολογικό ρεύμα της δεκαετίας του '70 το οποίο φυσικοποιούσε τις ψυχικές διαταραχές- αλλά και της «Ιστορίας της Τρέλας» του Foucault⁵⁵⁰, το οποίο επίσης άσκησε μεγάλη επιρροή την ίδια περίοδο κυρίως στον ριζοσπαστικό χώρο καθώς εκτός των άλλων αποτελούσε και μία κριτική προς τα κυρίαρχα (πολιτικά) εξουσιαστικά συστήματα.

Η προκήρυξη όμως δεν απέχει πολύ από το προφίλ που σύσσωμος ο Τύπος, αλλά κυρίως οι κεντροαριστερές εφημερίδες, κατασκευάζουν για το θύμα. Ιδιαίτερα οι εφημερίδες αυτού του χώρου, προφίλοποιούν το θύμα ως θύτη, προσθέτοντας σε άρθρα από την πρώτη μέρα της είδησης της δολοφονίας διάφορες *φήμες* κατά τις οποίες το θύμα παρουσιαζόταν να «έχει προκαλέσει την αντιπάθεια των τοξικομανών

⁵⁴⁸ *Ελευθεροτυπία*, 21/02/1990, σ. 22-23.

⁵⁴⁹ R. D. Laing, *Η σοφία, η τρέλα και η ανοησία: η κατασκευή ενός ψυχιάτρου*, Εκδόσεις Πράξις, Αθήνα 1990. Βλ. επίσης R. D. Laing, *The Self and Others*, Tavistock Publications, 1961, R. D. Laing, "Is schizophrenia a disease?" *International Journal of Social Psychiatry*, 1964, pp. 184-193.

⁵⁵⁰ M. Foucault, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ.: Φ. Αμπατζοπούλου, Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα 2004.

κρατουμένων, αφού ήταν έντονες οι φήμες ότι κάλυπτε πράξεις λαθραίας διακίνησης ναρκωτικών»⁵⁵¹. Μάλιστα, στην *Ελευθεροτυπία* οι φήμες αυτές, υπογραμμίζεται ότι ξεκίνησαν όταν το θύμα από «απλός ψυχίατρος ανέλαβε διευθυντικά καθήκοντα στον Κορυδαλλό»⁵⁵². Παράλληλα το δεύτερο σκέλος της ταυτότητας «θύμα-θύτης», οργανώνεται γύρω από επίσης αναπόδεικτες φήμες, οι οποίες ανέφεραν ότι το θύμα «χορηγούσε πιστοποιητικά έναντι αμοιβής προκειμένου οι έμποροι ναρκωτικών να γίνονται χρήστες και έτσι να απαλλάσσονται των κατηγοριών»⁵⁵³. Όλες αυτές οι πληροφορίες - φήμες πέρα από τα διάσπαρτα δημοσιεύματα στις σελίδες των εφημερίδων, εγκολπώνονται και στις στήλες όπου περιγράφονταν το ποιόν του θύματος, όπως εξάλλου σε όλες τις προηγούμενες δολοφονίες. Σε αυτή τη δολοφονία, η ενημέρωση του κοινού για το «Ποιος ήταν ο Μαράτος» υιοθετούσε σε ένα μεγάλο μέρος τις καταγγελίες εναντίον του. Βέβαια αυτές οι περιγραφές δεν είναι τυχαίες για την πρόσληψη του θύματος, αντιθέτως είναι άκρως σημαντικές γιατί μέσω αυτών από τη μία αναδεικνύεται αν το θύμα θεωρείται άξιο συμπόνιας και από την άλλη μεριά αποτελούν κατά ένα τρόπο τις προτάσεις των εφημερίδων προς το κοινό, δηλαδή αν το θύμα είναι άξιο ενσυναίσθησης ή όχι. Στην περίπτωση του Μαράτου, είναι εμφανές ότι το θύμα δεν υπήρξε στιγμή από την αρχή της είδησης που να υπήρχε αμφιβολία όχι για την θυματική του ταυτότητα αλλά για εκείνη του ένοχου θύματος, δηλαδή του θύτη.

Πλείστα ρεπορτάζ, κυρίως στις κεντροαριστερές εφημερίδες, υιοθετούν τους βασικούς άξονες της προκήρυξης της τρομοκρατικής οργάνωσης που ανέλαβε την ευθύνη της δολοφονίας του και προσθέτουν και άλλες φήμες εν είδει αποδεικτικών στοιχείων για τη μη αθωότητα του θύματος. Αυτές οι *μεταθανάτιες* καταγγελίες εις βάρος του θύματος, δεν είναι μόνο προσωπικές αλλά και αγγίζουν συνολικά τη λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος στην Ελλάδα. Καταγγέλλεται ειδικά ο μη διαχωρισμός των τοξικομανών κρατουμένων από τους ποινικούς κρατούμενους ενώ ο ίδιος ο Μαράτος ήταν υπέρμαχος του διαχωρισμού. Η αντίφαση αυτή όμως περνά απαρατήρητη καθώς ο σκανδαλισμός που προέκυψε γύρω από τη δολοφονία του θύματος δεν αφορούσε τον θάνατό του αλλά την (επαγγελματική) ζωή του. Το θύμα

⁵⁵¹ *Ελευθεροτυπία*, 20/02/1990, τίτλος «10 χρόνια φήμες και καταγγελίες», σ.23.

Επίσης, *Τα Νέα*, 23/02/1990, τίτλος «Πώς λειτουργούν τα κυκλώματα», σ. 15.

⁵⁵² Στο ίδιο.

⁵⁵³ *Έθνος*, 20/02/1990, τίτλος «Ποιος ήταν ο Μάριος Μαράτος», σ.25.

μοιάζει να είναι υπεύθυνο για την δυσλειτουργία του κρατικού μηχανισμού όσον αφορά το ζήτημα των τοξικομανών, με συνέπεια να θεωρείται *δράστης* (όχι απλά θύτης) καθώς συμμετείχε στην *καταπίεση* των θυμάτων – χρηστών ναρκωτικών. Η *ενοχή* του μοιάζει να είναι δεδομένη, καθώς σε άρθρο σχολιασμού στην εφημερίδα *Έθνος* αναφέρονται τα εξής: «Οι συνάδελφοι του γιατροί, που τόσο όψιμα τον επικρίνουν, μέχρι προχτές ανέχονταν τις παρανομίες του! Οι παράγοντες του αγώνα κατά των ναρκωτικών τηρούσαν ένοχη σιωπή μπροστά στις ύποπτες δραστηριότητες του γιατρού! Οι δικηγόροι που τον καταγγέλλουν ως άνθρωπο των κυκλωμάτων, δεν τόλμησαν να πράξουν το καθήκον τους! Όσοι τον αποκαλούν σήμερα “νονό” υπήρξαν επί χρόνια άτυποι συνεργοί των παρανομιών του - αφού δεν τον κατήγγειλαν! Ακόμη κι οι “πελάτες” του, που σήμερα παρουσιάζονται λαλίστατοι, ενώ παρέμεναν επί χρόνια σιωπηλοί, είναι πολίτες τρίτης και τέταρτης διαλογής! Και φυσικά όσο πιο αληθινά και πιο σωστά και πιο πειστικά είναι αυτά που καταγγέλλουν σήμερα για τις “δραστηριότητες” του νεκρού ψυχιάτρου, τόσο πιο συνυπεύθυνοι είναι και οι ίδιοι. Και τόσο πιο επικίνδυνοι πολίτες είναι. Διότι το πρόβλημα δεν είναι ο ένας, ο Μάριος Μαράτος, εν προκειμένω, που τόσο τραγικά εξεμέτρησε το ζην, αλλά οι αμέτρητοι Μάριοι Μαράτοι, οι οποίοι παραμένουν και δρουν μέσα στη διοίκηση και γύρω από αυτή - κατά τρόπο αντικοινωνικό ή και εγκληματικό - χωρίς να καταγγέλλονται από κανέναν και για τίποτε! Είμαστε όμως κοινωνία εμείς, όταν μας προκαλούν γλωσσοδέτη οι ζωντανοί Μαράτοι;»⁵⁵⁴. Το όνομα του θύματος, ως φαίνεται εδώ, έγινε η μετωνυμία της διαφθοράς και της ανηθικότητας.

Οι φήμες που έγιναν - με πρωτοφανή ταχύτητα - βεβαιότητες τις επόμενες μέρες ενισχύθηκαν: «Τα σχόλια για το πρόσωπο του Μάριου Μαράτου δεν ήταν κολακευτικά.. Εγώ δεν είχα εναντίον του τίποτα. Ένα πράγμα όμως είναι σίγουρο: με γνωματεύσεις του Μαράτου και των άλλων ψυχιάτρων των φυλακών κορυδαλλού, έμποροι ναρκωτικών χαρακτηρίστηκαν χρήστες. Έτσι το δικαστήριο τους επιβάλλει μικρή ποινή και σε λίγα χρόνια είναι ελεύθεροι»⁵⁵⁵. Αυτά τόνισε ο τότε Πρόεδρος του Πανελλήνιου Αντιναρκωτικού Αγώνα Γιάννης Δαραβίγκας, ο οποίος στη δεκαετία του 2000 ήταν σχολιαστής σε πάνελ εκπομπών κίτρινου - πολιτικού σχολιασμού, στο

⁵⁵⁴ *Έθνος*, 21/02/1990, στήλη «Έθνος γνώμη», τίτλος «Οι καταγγελίες μεταθανάτιως», σ. 6.

⁵⁵⁵ *Έθνος*, 21/02/1990, τίτλος «Έχουν γίνει καταγγελίες για “λαδώματα”», σ. 23.

δημοσιογράφο του Έθνους Τάκη Τερζή και συνέχισε «μια μάνα τοξικομανούς μου είχε πει ότι, μέσω του δικηγόρου της, ψυχίατρος των φυλακών της είχε ζητήσει 100.000 δραχμές για να βγάλει τοξικομανή το γιο της. Ο γιος της ήταν πραγματικά τοξικομανής αλλά χρειαζόταν και η διάγνωση του γιατρού. Πήγαμε στον τότε Υπουργό Δημόσιας Τάξης κ. Σεχιώτη και το καταγγείλαμε. Συμφωνήσαμε να πληρώσει το γιατρό η μάνα του τοξικομανούς με σημαδεμένα χαρτονομίσματα ώστε να συλληφθεί επ' αυτοφώρω. Διέρρευσε όμως η πληροφορία και όταν η μάνα του παιδιού πήγε στο ιατρείο ψυχίατρος τους είπε ότι θα στείλει υπηρεσιακώς τη γνωμάτευση»⁵⁵⁶. Δεν είναι λογικό άλμα άρα να σκεφτεί κανείς ότι η ανώνυμη πληροφορία αυτή, παρά την αοριστία της, συνδέθηκε με το θύμα, μιας και ήταν ο κύριος πομπός γύρω από το εν λόγω ζήτημα. Σε συνάρτηση με τα προηγούμενα ρεπορτάζ, η ενοχή του θύματος ενισχύεται από νέα ρεπορτάζ όπου γίνεται λόγος για μια εκκρεμή ποινική δίωξη εις βάρος του θύματος η οποία ασκήθηκε μετά από καταγγελία ενός ποινικού τοξικομανούς κρατούμενου αλλά δεν αναφέρονταν ο λόγος παρά μόνο ότι ήταν πταισματικής νομικής κατηγορίας⁵⁵⁷.

Τίποτα από τα παραπάνω βέβαια, δεν θα συγκρινόταν με την συνέντευξη στην εφημερίδα Τα Νέα, του θεατρικού συγγραφέα Γιώργου Διαλεγμένου, ο οποίος αναφερόταν προσωπικά στο θύμα και το εγκαλούσε για όσα είδαμε προηγουμένως, στην ουσία δηλαδή τα επιβεβαίωνε⁵⁵⁸. Οι φήμες βέβαια παρέμεναν φήμες αλλά με την επώνυμη μαρτυρία του Διαλεγμένου αφενός υποστασιοποιούνταν ως βεβαιότητες, και αφετέρου άλλαζε η φορά της θυματικής ταυτότητας. Θύματα ήταν όλοι οι τοξικομανείς, οι οποίοι θυματοποιήθηκαν από ένα *διεφθαρμένο* κέντρο ελέγχου της θεραπείας τους, μέσα στο οποίο *δρούσε* το θύμα της τρομοκρατικής δολοφονίας. Άξιο λόγου είναι επίσης το γεγονός ότι ενώ η κηδεία του θύματος εμφανίζεται ως είδηση στις 22 Φεβρουαρίου, την επόμενη ακριβώς ημέρα, στις 23, δημοσιεύεται η συνέντευξη του Διαλεγμένου στην εφημερίδα Τα Νέα. Δεν ισχυριζόμαστε εδώ βέβαια ότι υπήρχε πρόθεση περαιτέρω σπίλωσης του νεκρού, αλλά ως προς το αποτέλεσμα αναφορικά με την εικόνα του θύματος που παρουσιάζεται στον Τύπο είναι σίγουρα ένα ισχυρό πλήγμα στη θυματική ταυτότητα.

⁵⁵⁶ Στο ίδιο.

⁵⁵⁷ Έθνος, 21/02/1990, τίτλος «Τον είχε καταγγείλει κρατούμενος», σ. 24-25.

⁵⁵⁸ Τα Νέα, 23/02/1990, τίτλος «Διαλεγμένος: Ο Μαράτος μου ζήτησε 40.000!», σ. 15.

Οι κεντροδεξιές εφημερίδες ομοίως, δεν φαίνεται στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης να δείχνουν ενσυναίσθηση προς το θύμα. Αν και στο προφίλ για το ποιόν του θύματος δεν υιοθετούν τις μεταθανάτιες καταγγελίες εις βάρος του, εντούτοις αφήνουν στα ρεπορτάζ τις ίδιες *υπόνοιες* που δημοσίευσαν οι υπόλοιπες εφημερίδες, χαρακτηρίζοντας τον ταυτόχρονα ως «μεγαλογιατρό», όρος που φέρει αρνητική χροιά. Μάλιστα, για τον συντάκτη της προκήρυξης που ανέλαβε την ευθύνη της δολοφονίας, χρησιμοποιείται ο όρος «γνώστης», δίνοντας έτσι ακόμη ένα άλλοθι για τη δολοφονία, υπό την έννοια ότι αυτός που κατέχει τη γνώση, πολλές φορές κατέχει και την αλήθεια. Η σύνδεση του θύματος με τα κακώς κείμενα του σωφρονιστικού συστήματος και με την εν γένει αντιμετώπιση των τοξικομανών, μοιάζει να αποτελεί για τον κεντροδεξιό Τύπο αφορμή καταγγελίας του ΠΑΣΟΚ, το οποίο για οχτώ συναπτά έτη κατείχε την εξουσία και τη διακυβέρνηση. Γίνεται λόγος για τον νόμο 1729/1987, με τον οποίο μπορεί κάποιος κατηγορούμενος για εμπόριο ναρκωτικών να κατηγοριοποιηθεί ως χρήστης και να απαλλαγεί από τις κατηγορίες, και παράλληλα καταγγέλλεται όλη η λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος, που αδυνατεί να διαχωρίσει στα πλαίσια της κράτησης σε σωφρονιστικά ιδρύματα τους τοξικομανείς από τους ποινικούς κρατούμενους⁵⁵⁹. Επιπλέον, υπάρχει και το σύνθημα αφήγημα, αλλά σε περιορισμένη έκταση, κατά το οποίο η νέα δολοφονία δεν είναι άλλο από ένα ακόμη παιχνίδι αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης⁵⁶⁰ από το μείζον ζήτημα για εκείνη τη χρονική περίοδο, που αφορούσε την προφυλάκιση του υπουργού του ΠΑΣΟΚ Νίκου Αθανασόπουλου, για το σκάνδαλο του Καλαμποκιού⁵⁶¹, όπως

⁵⁵⁹ *Μεσημβρινή*, 21/02/1990, τίτλος «Στόχος του εκτελεστή ο...νόμος», σ. 27.

⁵⁶⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/02/1990, τίτλος «Ο αληθινός στόχος», σ.2.

⁵⁶¹ Στις 8 Μαΐου 1986, όταν το φορτηγό πλοίο «Αλφονσίνια» κατέπλευσε στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης φορτωμένο με 9.000 τόνους καλαμποκιού, προερχόμενο από το Κόπερ της Γιουγκοσλαβίας. Το πλοίο παρέμεινε στη ράδα του λιμανιού και εφοδιάστηκε, όπως αποδείχθηκε αργότερα με πλαστά έγγραφα, που έδειχναν ότι το καλαμπόκι είχε φορτωθεί στην Καβάλα και άρα ήταν ελληνικής προέλευσης και όχι γιουγκοσλαβικής, όπως ήταν στην πραγματικότητα. Οι εμπλεκόμενοι στη συναλλαγή, με την ενέργεια αυτή, βαφτίζοντας το καλαμπόκι ελληνικό, θα απέφευγαν την πληρωμή της αντισταθμιστικής εισφοράς, ύψους 182 εκατομμυρίων δραχμών και επιπροσθέτως θα επωφελούντο από την υψηλή τιμή της πώλησης και την καταβολή κοινοτικών επιδοτήσεων. Άμεσα ζημιωμένη, όπως είναι προφανές, θα ήταν η τότε ΕΟΚ. Δικαιούχος του φορτίου ήταν η ελληνική κρατική εταιρεία ΙΤCO, της οποίας επικεφαλής ήταν το στέλεχος του Κινήματος Σούλης Αποστολόπουλος. Η «Διεθνής Εταιρεία Διεθνούς Εμπορίου ΙΤCO Α.Ε.», όπως ήταν η εμπορική της επωνυμία, ήταν μία από τις κρατικές εμπορικές εταιρείες που είχαν ιδρυθεί επί ΠΑΣΟΚ (PROMET, ΑΓΡΕΞ κ.ά.), με σκοπό να ασκούν παρεμβατικό ρόλο στη διαμόρφωση των τιμών στην αγορά. Η ΙΤCO λίγες ημέρες αργότερα πούλησε το επίμαχο φορτίο του καλαμποκιού στην ελβετική εταιρεία Granomar, εταιρεία ενός επιχειρηματία με διασυνδέσεις στο χώρο του ΠΑΣΟΚ. Η τελευταία με τη σειρά της το μεταπώλησε ως ελληνικό σε βελγική εταιρεία. Το νέο μαθεύτηκε γρήγορα στις Βρυξέλλες, προφανώς ύστερα από καταγγελία, και στις 17 Αυγούστου κλιμάκιο της ΕΟΚ κατέφθασε στην Ελλάδα για να ελέγξει το βάσιμο της

έμεινε στη συλλογική μνήμη. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο *Ελεύθερος Τύπος* «Σημασία έχει ότι σήμερα θα αναμοχλεύονταν τα σκάνδαλα και οι μνήμες για όσα στο πρόσφατο παρελθόν συνέβησαν. Και βέβαια στόχος δεν ήταν ο Αθανασόπουλος, που η νοθεία του καλαμποκιού υπήρξε το μικρότερό του αμάρτημα. Ένας γιατρός προσφερόταν για τον αποπροσανατολισμό. Η παραλληλότητα των εγκλημάτων της τρομοκρατίας με τα οξύτατα προβλήματα ενός χώρου έχει από καιρό σημειωθεί [...] Είναι σαφές ότι αδίστακτοι δολοφόνοι παρεμβαίνουν στην πολιτική μας ζωή και την προσδιορίζουν είτε με τη μέθοδο του αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης είτε με τη διασπορά του φόβου»⁵⁶². Σε άλλο σημείο της ίδιας εφημερίδας το νοηματικό νήμα αυτού του αφηγήματος συνεχίζεται με πιο σαφή τρόπο «Η προκήρυξη των τρομοκρατών διέλυσε και τις τελευταίες αμφιβολίες. Οι τρομοκράτες είναι απόλυτα συγχρονισμένοι με το ΠΑΣΟΚ και το διευκολύνουν πολιτικά με τις αιματηρές παρεμβάσεις τους. Το ΠΑΣΟΚ παραμένει αμετανόητο στη συγκάλυψη των σκανδάλων και την πολιτική προστασία των ενόχων και αξιοποιεί, στο μέτρο του δυνατού, τις δυνατότητες αποπροσανατολισμού που του προσφέρουν οι τρομοκράτες. Έχουμε μπροστά μας ένα αισχρο κύκλωμα απατεώνων, δημαγωγών και τρομοκρατών που αλληλοσυμπληρώνονται. Την πολιτική λογική της ελληνικής τρομοκρατίας την έχουμε περιγράψει εδώ και καιρό. Το ερώτημα που απομένει να απαντηθεί είναι ποιοι ακριβώς

συναλλαγής. Οι ελληνικές αρχές διαβεβαίωσαν τους κοινοτικούς ελεγκτές ότι το καλαμπόκι ήταν ελληνικό, αλλά παράλληλα φρόντισαν να πλαστογραφήσουν μία σειρά από έγγραφα για να τους παραπλανήσουν. Όλες οι ενέργειες ήταν εν γνώσει του αναπληρωτή υπουργού Οικονομικών Νίκου Αθανασόπουλου. Τον Νοέμβριο του 1986, η ελληνική Δικαιοσύνη επιλαμβάνεται της υπόθεσης, ύστερα από μήνυση αλλοδαπής εταιρείας. Η Κομισιόν από την πλευρά της πιέζει τη χώρα μας να της δώσει εξηγήσεις για το διαφαινόμενο σκάνδαλο. Η ελληνική κυβέρνηση δια στόματος του Υπουργού Εξωτερικών και Κάρολου Παπούλια αρνείται και τότε η Κομισιόν προσφεύγει στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο εναντίον της Ελλάδας. Η Ελλάδα όμως δεν παρέστη στη διαδικασία και στις 9 Μαΐου 1989 δικάστηκε ερήμην και όπως ήταν φυσικό καταδικάστηκε. Στις 2 Ιουλίου 1989 σχηματίστηκε η κυβέρνηση Τζανετάκη με τη σύμπραξη Νέας Δημοκρατίας και Συνασπισμού για να οδηγήσει τη χώρα στην «Κάθαρση» από τα σκάνδαλα του ΠΑΣΟΚ. Πέντε ημέρες αργότερα, στις 7 Ιουλίου, 144 βουλευτές της Νέας Δημοκρατίας κατέθεσαν πρόταση για τη σύσταση προανακριτικής επιτροπής κατά του τέως αναπληρωτή Οικονομικών Νίκου Αθανασόπουλου για τη ζημιά που προκάλεσε στο ελληνικό δημόσιο η υπόθεση του γιουγκοσλαβικού καλαμποκιού. Η πρόταση υπερψηφίστηκε στις 12 Ιουλίου με ψήφους 170 (ΝΔ και Συνασπισμός), 1 κατά και 1 λευκό. Στις 23 Αυγούστου 1989 η ολομέλεια της Βουλής συζήτησε το πόρισμα της προανακριτικής επιτροπής και αποφάσισε με ψήφους 170 (ΝΔ και Συνασπισμός) έναντι 118 (ΠΑΣΟΚ) την παραπομπή του Νίκου Αθανασόπουλου ενώπιον του Ειδικού Δικαστηρίου, με τις κατηγορίες της ηθικής αυτουργίας σε έκδοση ψευδών βεβαιώσεων, πλαστογραφίας και συνέργειας σε πλαστογραφία. Επίσης, αποφάσισε τη συνεκδίκαση της υπόθεσης για τους συμμετόχους μη πολιτικούς. Στην απολογία του ενώπιον της Βουλής, ο Νίκος Αθανασόπουλος ομολόγησε ότι αποφάσισε τη συγκάλυψη του σκανδάλου, μαζί με άλλους συναδέλφους του, τους οποίους δεν κατονόμασε, για λόγους εθνικού συμφέροντος.

Πηγή: <https://www.sansimera.gr/articles/809> (Ανακτήθηκε 03/09/2021).

⁵⁶² *Ελεύθερος Τύπος*, 20/02/1990, τίτλος «BENTETA για τον Αθανασόπουλο», σ. 2.

έχουν οπλίσει τα χέρια των δολοφόνων»⁵⁶³. Το αφήγημα του ένοπλου αποπροσανατολισμού βέβαια αναδύει μια παραδοξότητα ως προς τη συνολική πρόσληψη της δολοφονίας στον κεντροδεξιό Τύπο. Από τη μία τονίζεται ότι οι τρομοκράτες στην ουσία έχουν εργαλειοποιηθεί από κάποιον παρακρατικό μηχανισμό για να ανακατευθύνουν την πολιτική συζήτηση αλλά ταυτόχρονα υπάρχουν ουκ ολίγες αναφορές οι οποίες υπογραμμίζουν ότι οι σφαίρες που δέχτηκε το θύμα ήταν επίσης και «σφαίρες» που «άνοιξαν την πληγή του σωφρονιστικού συστήματος»⁵⁶⁴. Η παραδοξότητα έγκειται στο ότι οι τρομοκράτες προσλαμβάνονται ταυτόχρονα ως αυτοί που κατέδειξαν μία σοβαρή δυσλειτουργία αλλά συνάμα και ως εξυπηρετητές των συμφερόντων του πρώην κυβερνητικού κόμματος προκειμένου να αποφευχθεί η συζήτηση για σκάνδαλα που αφορούσαν την διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Η διπολική αυτή στάση δεν πρέπει να μας εκπλήσσει βέβαια, όσο αντιφατική κι αν φαίνεται, καθώς στην πολιτική διαμάχη μεταξύ των δύο κομμάτων που απάρτιζαν την οικουμενική κυβέρνηση εκείνη την περίοδο, ήταν δυνατόν να συγκεραστούν και τα πολιτικά οφέλη μέσω της στοχοποίησης του ΠΑΣΟΚ⁵⁶⁵ (έπρεπε να αναδειχθεί ο κεντροδεξιός πόλος ως η ικανή πολιτική δύναμη που θα μπορούσε να λύσει τα κακώς κείμενα της προηγούμενης κεντροαριστερής διακυβέρνησης) αλλά ταυτόχρονα φαίνεται η ανησυχία για το ευρύτερο ζήτημα των ναρκωτικών το οποίο για ένα πολύ μεγάλο τμήμα της κοινωνίας αποτελούσε έναν ορατό κίνδυνο για το ελληνικό πρότυπο ατομικής βιογραφίας και εν γένει για το κοινωνικό οικογενειοκεντρικό μοντέλο.

Δύο μήνες αργότερα, η σύζυγος του θύματος, σε δική της συνέντευξη – απάντηση, στην εφημερίδα Νέα, η οποία θυμίζουμε ότι είχε δημοσιεύσει την αποκλειστική συνέντευξη του θεατρικού συγγραφέα Διαλεγμένου, αντέκρουσε όλες τις φήμες γύρω από τον σύζυγό της και ιδιαίτερα όσες ο ίδιος συγγραφέας φρόντισε να ανανεώσει λίγες μέρες πριν τη συνέντευξη της Γεωργίας Μαρατού. Στην Κυριακάτικη *Ελευθεροτυπία*,

⁵⁶³ *Ελεύθερος Τύπος*, 22/02/1990, τίτλος «“Επαναστατική Αλληλεγγύη” στους απατεώνες του ΠΑΣΟΚ», σ. 6.

⁵⁶⁴ *Μεσημβρινή*, 21/02/1990, τίτλος «Οι σφαίρες άνοιξαν την πληγή του σωφρονιστικού συστήματος», σ. 27.

⁵⁶⁵ Η στοχοποίηση του ΠΑΣΟΚ ως πολιτικού κόμματος που εν πολλοίς «ανέχεται» την τρομοκρατία, διευκολύνθηκε και από το ίδιο το ΠΑΣΟΚ μετά από τοποθέτηση στην Βουλή του βουλευτή του Αλέξανδρου Μπαλτά, με αφορμή τη συζήτηση περί απαγόρευσης της δημοσίευσης των τρομοκρατικών προκηρύξεων. Στη σχετική τοποθέτηση του ο βουλευτής είπε μεταξύ άλλων ότι: «Η 17N έχει λαϊκή απήχηση, και η πρόταση νόμου ανακόπτει την ελεύθερη διακίνηση ιδεών» (*Μεσημβρινή*, 23/02/1990, σ. 3).

ο Διαλεγμένος αν και το περιεχόμενο της συνέντευξης δεν αφορούσε τη δολοφονία Μαράτου είχε υπογραμμίσει ότι «η δολοφονία του Μαράτου ήταν ιερή πράξη και θεάρεστο κοινωνικό έργο της 17 Νοέμβρη. Ανησυχώ όμως γιατί τον τελευταίο καιρό η 17^η Νοέμβρη έχει τεμπελιάσει»⁵⁶⁶. Συνεπώς η σύζυγος του Μαράτου, και έμμεσο θύμα, βρέθηκε αντιμέτωπη όχι μόνο με το σύνολο του Τύπου που για αρκετούς μήνες παρουσίαζε το νεκρό σύζυγό της ως θύτη, αλλά συνάμα είχε μία μόνιμη πηγή έντασης, που έμοιαζε σαν να είχε ανοίξει προσωπική βεντέτα με το θύμα, μετά το θάνατό του όμως. Στη μαρτυρία της, η Γεωργία Μαράτου αντέκρουσε μία προς μία όλες τις καταγγελίες που δημοσιεύθηκαν μετά τη δολοφονία, με ένα στόχο όπως είπε: «θέλω να απαντήσω σε ό, τι βαραίνει τη μνήμη του άνδρα μου, σε ό, τι σπλώνει την οικογένειά μας» γιατί εκτός των άλλων «δεν υπάρχει τίποτε που να μπορεί να θίξει την ακεραιότητα και την προσωπικότητα του άνδρα μου. Ρωτήστε με ό, τι θέλετε. Μόνο μην λογοκρίνετε ό, τι σας πω. Δημοσιεύστε τα όλα [...] Αυτά που επακολούθησαν ήταν ασφυκτική πολιορκία από τους δημοσιογράφους και στη συνέχεια η λασπολογία των εφημεροδοποιών. Κάθε μέρα εκτόξευαν και περισσότερη λάσπη και οι γιοι μας απαιτούσαν να βγω να απαντήσω. Τους το υποσχέθηκα τότε, τις πρώτες ώρες μετά τη δολοφονία. Και βγαίνω τώρα, μετά από τέσσερις μήνες, που νιώθουμε και τα παιδιά και εγώ περιχαρακωμένοι και λιγότερο τρωτοί για να εκπληρώσω ένα μέρος της υπόσχεσης προς τους γιους μας. Ν' απαντήσω στις λασπολογίες»⁵⁶⁷. Η μαρτυρία της συζύγου του θύματος, δεν θα μπορούσε να περιγράψει με πιο εύγλωττο τρόπο το σύμπαν των έμμεσων θυμάτων. Είναι από τις λίγες φορές που συναντάμε τον αντίλογο από τη μεριά των θυμάτων. Γεγονός που από μόνο του είναι εξαιρετικά δύσκολο για το έμμεσο θύμα, γιατί αφενός έχει εκτεθεί στην κοινή γνώμη χωρίς τη θέληση του εξαιτίας της δολοφονίας και αφετέρου η εχθρική αντιμετώπιση που τυγχάνει από ένα κρίσιμο τμήμα της κοινωνίας υποσκάπτει κάθε ατομική πρόθεση για «απαντήσεις».

Έχουμε δει εξάλλου στο παρελθόν ότι η δημοσιογραφική έρευνα όταν έφτανε στην οικογένεια των θυμάτων, αντιμετώπιζε τα έμμεσα θύματα σαν κατηγορούμενους που οφείλουν να απαντήσουν στις καταγγελίες των τρομοκρατικών οργανώσεων. Παρ' όλα αυτά, στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, το έμμεσο θύμα απάντησε με υπομονή και

⁵⁶⁶ *Ελευθεροτυπία*, 06/05/1990.

⁵⁶⁷ *Τα Νέα*, 08/05/1990, τίτλος «Αυτός ήταν ο Μάριος Μαράτος», σ. 16-17.

παρρησία σε όλες τις «ενοχλητικές» ερωτήσεις, αναδεικνύοντας μία διαφορετική πραγματικότητα σε σχέση με όσα είχαν δημοσιευθεί τις ημέρες της δολοφονίας. Υπογράμμισε την προσπάθειά της να κρατήσει ενωμένη την οικογένειά της (ήταν μητέρα δύο αγοριών στην ηλικία της ενηλικίωσης) μετά το πρώτο σοκ και την νέα ζωή που έπρεπε να οργανώσουν διαχειριζόμενοι πλέον την απώλεια. Ταυτόχρονα, τόνισε την ανυπαρξία της κρατικής μέριμνας, τόσο για την οικογένεια της όσο και για την πορεία των ανακρίσεων σχετικά με τους δολοφόνους του συζύγου της. Αποκάλυψε δε, ότι είχαν συμβεί άλλες δύο επιθέσεις εναντίον του συζύγου της. Η πρώτη το 1978, όταν και άγνωστοι προκάλεσαν έκρηξη στο ισόγειο της οικίας της οικογένειας με αποτέλεσμα να χάσει η ίδια την μητέρα της εξαιτίας των εγκαυμάτων που υπέστη και της ασφυξίας. Η δεύτερη αφορούσε εμπρηστικό μηχανισμό που είχε τοποθετηθεί στο αυτοκίνητο του συζύγου της το 1980 από την οργάνωση «Αυτόνομοι Πυρήνες». Όσον αφορά τις καταγγελίες – φήμες, ανώνυμες και επώνυμες (αυτή του Γιώργου Διαλεγμένου) τις αποδομούσε μία προς μία δίνοντας την εικόνα, εν ολίγοις, ότι πρόκειται για επιθέσεις ανθρώπων οι οποίοι απαιτούσαν από τον ψυχίατρο να γνωμοδοτήσει υπέρ των κατηγορούμενων για χρήση ναρκωτικών προκειμένου να κερδίσουν την ελευθερία τους. Όπως αναφέρει η σύζυγός του, η επιμονή των ανθρώπων αυτών προσέκρουε στον ιδιαίτερο ζήλο με τον οποίο αντιμετώπιζε το επάγγελμά του το θύμα.

Ποιο είναι το αποτύπωμα λοιπόν που αφήνει το θύμα; Αν μη τι άλλο η μαρτυρία της συζύγου του ήταν διαφωτιστική αλλά αυτό που πέτυχε ήταν ίσως η προσωπική ανάγκη του έμμεσου θύματος να αποκαταστήσει τη μνήμη του νεκρού αλλά και να αφαιρέσει από τον νεκρό και από την οικογένεια της το κοινωνικό πέπλο της δυσφήμισης. Κοινωνικά όμως; Τις επόμενες ημέρες της δημοσίευσης της συνέντευξης δεν υπήρξε καμία αναφορά στον Τύπο σχετικά με τη συγκεκριμένη μαρτυρία. Ο αντίλογος της συζύγου στους τρομοκράτες, στις καταγγελίες αλλά και σε δημοσιεύματα στον Τύπο όπου το θύμα γινόταν δράστης, δεν συγκίνησε ούτε συζητήθηκε στις ημερήσιες εφημερίδες. Αφενός, μπορεί να σκεφτεί κάποιος ότι η ημερήσια διάταξη των εφημερίδων έστρεψε γρήγορα το ενδιαφέρον σε άλλα θέματα που θα προσέλκυαν περισσότερο το κοινό σε σύγκριση με μία νέα πτυχή μιας είδησης που πρωταγωνίστησε πριν τρεις μήνες στα δημοσιεύματα. Αφετέρου δε, εικάζουμε ότι ο σκανδαλισμός που προέκυψε γύρω από τη δολοφονία λειτούργησε ως ένα είδος άτυπου δικαστηρίου όπου

το θύμα εμφανιζόταν ως θύτης. Όπως φάνηκε, η δυσλειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος και βέβαια της απονομής δικαιοσύνης στις περιπτώσεις των τοξικομανών, αποκάλυπτε έναν αθέατο κόσμο για τον οποίο μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης δεν είχε γνώση. Οι ανώνυμες και με τη μορφή φημών, καταγγελίες όχι μόνο για το θύμα αλλά για το σύνολο της λειτουργίας του συστήματος, που κατέκλυσαν τον Τύπο, λειτούργησαν ως ένα μάγμα αληθοφανών αποδείξεων και ημι-αλήθειας. Η εκτόνωση του κοινωνικού σκανδαλισμού, είχε έρθει όμως με τη δολοφονία του θύματος. Σαν στρόφιγγα αποσυμπίεσης, η δολοφονία λειτούργησε ως μία πράξη αποκάλυψης, και το θύμα ήταν το μέσο για την αποκάλυψη αυτή. Χωρίς επιμονή στην αναζήτηση των πραγματικών αιτιών, χωρίς εις βάθος έρευνα, χωρίς αναμονή για ποιοτικές αποκαλύψεις, το νεκρό σώμα του θύματος αποτέλεσε την ένυλη λύση του προβλήματος που ήταν θαμμένο για καιρό. Όσο και αν ο αντίλογος της συζύγου παρέθετε αποδείξεις, δεν αναζητήθηκε εκ νέου η πραγματική διάσταση του συμβάντος.

Η υπαρξιακή αγωνία της ελληνικής οικογένειας σε σχέση με το «εισαγόμενο» πρόβλημα των ναρκωτικών σε κάθε του πτυχή (από τη χρήση μέχρι τη θεραπεία), έψαξε και βρήκε γρήγορα τη λύση και την αιτία του προβλήματος. Και η λύση δεν ήταν άλλη από το ίδιο το θύμα. Συνεπώς, το θύμα «κλείδωσε» στη θέση του θύτη και η προσπάθεια της συζύγου του για να τον απελευθερώσει από την καρέκλα του κατηγορούμενου δεν έφερε καμία αλλαγή στην πρώτη «απόφαση» της κοινής γνώμης σχετικά με τα θυματικά του χαρακτηριστικά⁵⁶⁸. Βλέπουμε λοιπόν, ότι ένα κρίσιμο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, αντιδρούσε αποσπασματικά, ευκαιριακά και σχεδόν εφηβικά όταν ένα κοινωνικό συμβάν αναδυόταν και αφορούσε τις ανησυχίες ενός μεγάλου μέρους του κοινωνικού ιστού. Στα τέλη του '70 και στις αρχές του '80 η ανησυχία προέκυπτε από το πρόσφατο (χουντικό) παρελθόν και την παρουσία του στο παρόν, ενώ πάντα υπήρχε η ανησυχία της αμερικανικής (ιμπεριαλιστικής) επιρροής στην Ελλάδα. Έτσι και τώρα, η ανησυχία για το ζήτημα των ναρκωτικών ενεργοποίησε αρχαϊκά κοινωνικά αντανάκλαστικά, με τα οποία δικαιολογούνταν και όχι απλά αιτιολογούνταν, η λύση ενός ζητήματος δια της βίας. Της βίας όμως που εξαντλούνταν

⁵⁶⁸ I. Primoratz, "The Philosophy of Terrorism: Why Blaming the Victims Offers no Justification for Terrorism", 2015, URL: <http://blogs.lse.ac.uk/euoppblog/>. Βλ. επίσης M. Wieviorka, *Violence-A new approach*, ό.π.

προς ένα πρόσωπο. Φαίνεται λοιπόν ότι η ελληνική κοινωνία τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, δεν ήταν ενεργόφιλη ώστε να απαιτήσει την επίλυση των ανησυχιών της πολιτικά, είτε μέσω της ενεργοποίησης της κινηματικής δράσης είτε μέσω της αύξησης της πίεσης προς τα κόμματα⁵⁶⁹. Αντίθετα, η ενέργεια που δινόταν στην συζήτηση γύρω από ένα φλέγον ζήτημα εξαντλούταν με τη σιωπηλή δικαιολόγηση της αυτοδικίας.

4.1.15. Ο νέος ήρωας

Επικουρικά στην θεματική της παρούσας μελέτης, κρίναμε σκόπιμο να αναφερθούμε στον Νίκο Τεμπονέρα. Χωρίς να εμπίπτει φορμαλιστικά στην κατηγορία των θυμάτων τρομοκρατίας ή κρατικής βίας (υπό την έννοια της δολοφονίας από τα σώματα ασφαλείας του κράτους), το γεγονός της δολοφονίας του δύναται να μάς παρέχει στοιχεία, τα οποία θα μας βοηθήσουν περισσότερο στην κατανόηση της κοινωνικής αναγνώρισης των θυμάτων.

Συνοπτικά, θα αναφερθούμε στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής και ιδίως στο ιστορικό περιβάλλον που συνέβη η δολοφονία. Τον Απρίλιο του 1990 όταν και ανήλθε στη διακυβέρνηση της χώρας το Κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, έπειτα από τρεις αλληπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις (Ιούνιος 1989, Νοέμβριος 1989 και Απρίλιος 1990) από τις πρώτες αλλαγές που ευελπιστούσε να πραγματοποιήσει αφορούσαν τον χώρο της παιδείας. Οι αλλαγές που άγγιζαν όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, συμπεκνώνονταν με τα Προεδρικά Διατάγματα τα Προεδρικά Διατάγματα 390/1990 «Οργάνωση και λειτουργία των Δημοτικών Σχολείων», 392/1990 «Οργάνωση και λειτουργία Λυκείων» και 393/1990 «Οργάνωση και λειτουργία γυμνασίων»⁵⁷⁰ ενώ η

⁵⁶⁹ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. LVIII. Βλ. επίσης Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 355 – 356.

⁵⁷⁰ Σύμφωνα με τους νόμους θα επαναφερόταν η αριθμητική βαθμολογία και θα καθιερώονταν οι γραπτές ανακεφαλαιωτικές εξετάσεις για τις δυο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και τις τρεις

πρόθεση της κυβέρνησης και του Υπουργού Παιδείας, Βασίλη Κοντογιαννόπουλου για την αναθεώρηση του χώρου της Ανώτατης Εκπαίδευσης, περνούσε από μια επιτροπή – ομάδα εργασίας η οποία θα μελετούσε τα νομικά κωλύματα για την ίδρυση Πανεπιστημίων αμιγώς ιδιωτικού χαρακτήρα αλλά και διοικητικές αλλαγές στον χώρο των δημόσιων πανεπιστημίων⁵⁷¹. Τον επόμενο μήνα, ξέσπασε στο χώρο της μέσης εκπαίδευσης, μια από τις μεγαλύτερες αναταράξεις με απεργίες, συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις εκπαιδευτικών, απειλή καταλήψεων εξεταστικών κέντρων και αναβολή για ένα μήνα των Γενικών Εξετάσεων.

Οι παραπάνω αλλαγές ερμηνεύθηκαν από την αντιπολίτευση (μείζονα και ελάσσονα) αλλά και από ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, και της εκπαιδευτικής κοινότητας (μέσω των συνδικαλιστικών οργάνων) ως μία πρόθεση επιβολής λιτότητας στην εκπαίδευση και μιας από τα πάνω προσπάθειας ιδεολογικής χειραγώγησης εκπαιδευτικών και εκπαιδευομένων. Η αντίδραση στα νομοσχέδια ήταν αναπάντεχη και εκφράστηκε μέσα από μαζικές καταλήψεις σχολείων και πανεπιστημίων ενώ σε όλες περίπου τις πόλεις της χώρας οι διαδηλώσεις ήταν καθημερινό φαινόμενο, ώστε τον Δεκέμβριο του 1990 να τελούν υπό κατάληψη εκατοντάδες σχολεία (ίσως και πάνω από επτακόσια). Η κυβέρνηση ανέμενε ότι μετά τις διακοπές των Χριστουγέννων το κίνημα των καταλήψεων θα σταματούσε. Όμως, με το νέο έτος οι κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν τόσο στα σχολεία όσο και στα ΑΕΙ και ΤΕΙ με καταλήψεις και μαζικές διαδηλώσεις. Το πολωτικό κλίμα που επικρατούσε στη βάση της ελληνικής κοινωνίας, εκφραζόταν μέσω δύο διακριτών πόλων. Όσων δηλαδή ήταν υπέρ των καταλήψεων και ενάντια των νομοσχεδίων της κυβέρνησης της ΝΔ και των, ως επί των πλείστων, οπαδών της κυβέρνησης οι οποίοι έβλεπαν τις καταλήψεις ως εστίες κοινωνικής αναταραχής, υποκινούμενες από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά κυρίως το ΠΑΣΟΚ. Για τον κεντροδεξιό Τύπο, ένα μέρος της ευθύνης για τις καταλήψεις ανήκε

τάξεις του Γυμνασίου. Επιπλέον, θα καθιερώνονταν οι μονάδες παιδαγωγικού ελέγχου, ανάλογα με τις οποίες χαρακτηριζόταν η διαγωγή των μαθητών ενώ στο νομοσχέδιο γίνονταν λόγος για τη πρέπουσα εμφάνιση των μαθητών στο σχολείο (Βλέπε, Π.Δ.390/1990 «Οργάνωση και λειτουργία των Δημοτικών Σχολείων», ΦΕΚ 154/ 21-11-1990, τ. Α΄.Π.Δ.392/1990 «Οργάνωση και λειτουργία Λυκείων», ΦΕΚ 155/ 21-11-1990, τ. Α΄.Π.Δ.393/1990 «Οργάνωση και λειτουργία Γυμνασίων», ΦΕΚ 156/ 21-11-1990, τ. Α΄).

⁵⁷¹ Χ. Κάτσικας, και Κ. Ν. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Εκδόσεις Σαββάλα, Αθήνα 2004, σ. 200.

στο ΠΑΣΟΚ, το οποίο δημιουργούσε τεχνητές κρίσεις ώστε να ανακαταλάβει την εξουσία⁵⁷².

Στις 7 Ιανουαρίου 1991, η ΟΛΜΕ (Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης) κήρυξε στάση εργασίας και κάλεσε τους καθηγητές να βρίσκονται έξω από τα σχολεία «για να συμβάλουν στην αποτροπή προκλήσεων που ίσως επιχειρηθεί να δημιουργηθούν»⁵⁷³. Το κάλεσμα της ΟΛΜΕ οφείλεται στο γεγονός ότι είχε γίνει γνωστό ότι θα πραγματοποιηθούν κινήσεις για το σχηματισμό ομάδων «σπασίματος» των καταλήψεων από όσους διαφωνούσαν με τις καταλήψεις. Εξάλλου, σε προτροπές «ανακαταλήψεων» των σχολείων που τελούσαν υπό κατάληψη είχαν προβεί και αρθρογράφοι του δεξιού Τύπου, θεωρώντας τους συνδικαλιστές της ΟΛΜΕ ως κύριους υπαίτιους των μαθητικών καταλήψεων⁵⁷⁴.

Έτσι, με την πρώτη ημέρα λειτουργίας των σχολείων σημειώνονται επεισόδια έξω από αυτά ανάμεσα σε οπαδούς και αντιπάλους των καταλήψεων. Προσπάθειες ανακατάληψης έλαβαν χώρα σε πολλές περιοχές ανά την Ελλάδα. Μία από αυτές στην Πάτρα, το βράδυ της 8^{ης} Ιανουαρίου, είχε ως στόχο το σπάσιμο της κατάληψης στο σχολικό συγκρότημα της Βουδ. Περίπου εικοσιπέντε άτομα, της τοπικής οργάνωσης της ΟΝΝΕΔ, όπως αποδείχθηκε αργότερα, εισέβαλαν στο υπό κατάληψη κτίριο, βγάζοντας κυριολεκτικά έξω τους μαθητές που βρίσκονταν εντός. Η είδηση μεταδόθηκε από τοπικό ραδιοσταθμό και αρκετοί πολίτες συνέρρευσαν έξω από το συγκρότημα για να προστατεύσουν τους μαθητές. Μετά την αποτυχία του δημάρχου Πατρών Ανδρέα Καράβολα να πείσει τους ανακαταληψίες να αποχωρήσουν και την εκ

⁵⁷² *Ελεύθερος Τύπος*, 09/01/1991, τίτλος «Η αντιπολίτευση ξεσπάει στους...μαθητές», σ. 5.

⁵⁷³ Για όλες τις εξελίξεις γύρω από τις καταλήψεις της περιόδου βλέπε Δημήτρης Σκλαβενίτης, «*Κάτσε καλά Γεράσιμε..*»: *Μαθητικό κίνημα και καταλήψεις 1974-2000*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2016.

⁵⁷⁴ Στον Ελεύθερο Τύπο 10/01/1991 ο Δημήτρης Ρίζος γράφει: «Κάποτε θα πρέπει να δραστηριοποιηθούν οι πολίτες αυτής της χώρας. Και να αντιδράσουν απέναντι στους επαγγελματίες μικροπολιτικούς. Εμπρός λοιπόν στον δρόμο που χάραξαν οι πολίτες της Αμαλιάδας. Καταλάβετε ακόμη και τα σπίτια των... Μπαλωμένων!» (Μπαλωμένος λεγόταν ο τότε πρόεδρος της ΟΛΜΕ). Επίσης, στο ίδιο μήκος κύματος ο Χρήστος Πασαλάρης από την *Απογευματινή* λίγους μήνες πριν αναρωτιόταν: «Αν λειτουργούσαν υγιώς τα ανακλαστικά αυτού του λαού, όλοι αυτοί οι αγύρτες του γκανγκστερικού συνδικαλισμού θα ήταν σήμερα φασκιωμένοι με επιδέσμους, μαύροι κι αγνώριστοι απ' το ξύλο, αφού δεν είναι στον Κορυδαλλό, όπως θα έπρεπε. [...] Πότε και πώς και σε ποιο βαθμό θα αντιδράσει επιτέλους πιο σθεναρά και πιο αυτόνομα η ελληνική κοινωνία στις γκανγκστερικές επιδρομές των πέντε-δέκα αφρόνων (έως παραφρόνων) εργατοπατέρων; Και πότε και πώς και ως ποιο βαθμό η κυβέρνηση θα διδάξει τον λαό να πράττει αυθόρμητα το δημοκρατικό καθήκον του;» (*Απογευματινή*, 06/07/1990).

μέρους τους εκτόξευση διαφόρων αντικειμένων, μια ομάδα καθηγητών και άλλων πολιτών μπήκε στο προαύλιο. Οι ανακαταληψίες επιτέθηκαν με σιδηρολοστούς και ένας από αυτούς χτύπησε θανάσιμα τον καθηγητή μαθηματικών Νίκο Τεμπονέρα⁵⁷⁵, ενώ από την συμπλοκή τραυματίστηκαν σοβαρά και άλλα τρία άτομα⁵⁷⁶.

Η είδηση της δολοφονίας του Τεμπονέρα, που έγινε αμέσως γνωστή, διαπέρασε σύσσωμη την ελληνική κοινωνία. Οι εφημερίδες αναγνώριζαν τον νεκρό καθηγητή ως θύμα αλλά δεν παρέλειψαν να στοχοποιήσουν τους πολιτικούς αντιπάλους ως ηθικούς αυτουργούς της δολοφονίας. Ενδεικτικά κάποια από τα πρωτοσέλιδα είναι τα εξής: *Ελευθεροτυπία* «ΝΕΚΡΟΣ από επίθεση σε Λύκειο/Παρακρατικοί έδρασαν στην Πάτρα»⁵⁷⁷, *Έθνος* «ΘΑΝΑΣΙΜΟ ΧΤΥΠΗΜΑ σε καθηγητή στην Πάτρα»⁵⁷⁸, τα *Νέα* «ΝΕΚΡΟΣ κλινικά καθηγητής/Από ξύλο τραμπούκων της ΟΝΝΕΔ»⁵⁷⁹, *Αυριανή* «ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΔΟΛΟΦΟΝΩΝ/Ξαναγυρίσαμε στις μαύρες μέρες των Γκοτζαμάνηδων»⁵⁸⁰, *Ελεύθερος Τύπος* «ΑΙΜΑ ΣΤΟ ΒΩΜΟ του Ανδρέα/Τραγικά αποτελέσματα του πασοκικού φανατισμού»⁵⁸¹, *Καθημερινή* «Πυροδοτείται ολοκαύτωμα στην παιδεία με τη λογική της τυφλής σύγκρουσης»⁵⁸². Η δολοφονία του Τεμπονέρα, σκανδάλισε την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας, και όσα επακολούθησαν θύμισαν εν μέρει ό, τι ακολούθησε την δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά. Οι μαζικές συγκεντρώσεις σε όλη την επικράτεια⁵⁸³ διαδέχθηκαν η μία την άλλη ενώ την επόμενη ημέρα από την είδηση της δολοφονίας, δηλαδή στις 10 Ιανουαρίου, η ένταση μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας στο μεγάλο συλλαλητήριο που έλαβε χώρα στο κέντρο της Αθήνας, έλαβε διαστάσεις εκτεταμένων καταστροφών καθώς οι εξεγερμένοι (στον Τύπο της εποχής γινόταν λόγος για ομάδες κουκουλοφόρων) κατέστρεψαν τα γραφεία της ΝΔ στην οδό Χαλκοκονδύλη ενώ οι

⁵⁷⁵ Ο Νίκος Τεμπονέρας υπήρξε επίσης μέλος του Ε.Α.Μ (Εργατικό Αντιιμπεριαλιστικό Μέτωπο). Πρόκειται για μια μικρή κομμουνιστική συλλογικότητα, που ιδρύθηκε το 1985 στην Πάτρα, όπου ήταν κυρίως ο τόπος δράσης της, και απαρτιζόταν από στελέχη του ΚΚΕ που είχαν αποχωρήσει, διαφωνώντας με την τότε συνδικαλιστική συνεργασία του κόμματός τους με την ΠΑΣΚΕ (τη συνδικαλιστική παράταξη του ΠΑΣΟΚ) για την ανάδειξη Δ.Σ σωματείων της περιοχής.

⁵⁷⁶ Πρόκειται για τους: Χρήστο Τσουκαλά, Νικόλαο Βασιλία, Κωνσταντίνο Γιώτη. Και οι τρεις μετά την παροχή των πρώτων βοθημάτων, ήταν καλά στην υγεία τους.

⁵⁷⁷ *Ελευθεροτυπία*, 09/01/1991, πρωτοσέλιδο.

⁵⁷⁸ *Έθνος*, 09/01/1991, πρωτοσέλιδο.

⁵⁷⁹ *Τα Νέα*, 09/01/1991, πρωτοσέλιδο.

⁵⁸⁰ *Αυριανή*, 09/01/1991, πρωτοσέλιδο.

⁵⁸¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 09/01/1991, πρωτοσέλιδο.

⁵⁸² *Καθημερινή*, 09/01/1991, πρωτοσέλιδο.

⁵⁸³ *Ελευθεροτυπία*, 10/01/1991, τίτλος «Συλλαλητήρια οργής και πένθους», σ. 22-23

συνεχείς ρίψεις μολότοφ και τα δακρυγόνα ως απάντηση από την πλευρά της αστυνομίας είχε ως αποτέλεσμα τον εμπρησμό του βιβλιοχαρτοπωλείου Λιβάς αλλά και του καταστήματος ρουχισμού Κ. Μαρούσης⁵⁸⁴, εντός του οποίου έχασαν τη ζωή τους τέσσερα άτομα⁵⁸⁵.

Παράλληλα στην Πάτρα, οι κινητοποιήσεις τις επόμενες ημέρες λόγω της δολοφονίας του Τεμπονέρα, έλαβαν μαζικό χαρακτήρα. Στις μεγάλες διαδηλώσεις που διοργανώθηκαν παρευρέθηκαν μάλιστα και ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Γεώργιος Παπανδρέου και ο πρόεδρος της Ε.Α.Ρ Λεωνίδας Κύρκος. Δεν έλειψαν επίσης οι αυθόρμητες εκδηλώσεις της τοπικής κοινωνίας, κατά τις οποίες πολίτες απέτιαν φόρο τιμής στο θύμα, αφήνοντας λουλούδια έξω από το σχολείο στο οποίο εργαζόταν το θύμα⁵⁸⁶. Μία μέρα αργότερα, στις 10 Ιανουαρίου, η κηδεία του θύματος πήρε τη μορφή μιας μαζικής διαδήλωσης. «Με τιμές λαϊκού ήρωα» όπως αναφέρει η *Ελευθεροτυπία*, η κηδεία του θύματος έλαβε διαστάσεις πολιτικού γεγονότος. Χιλιάδες κόσμου ακολούθησαν την πομπή προς το Β' Νεκροταφείο Πάτρας, με την παρουσία και βουλευτών της αντιπολίτευσης, δίνοντας την εικόνα ότι πρόκειται για μια αντικυβερνητική διαδήλωση. Τον νεκρό που το φέρετρό του σκεπάστηκε με τη σημαία της πολιτικής οργάνωσης που ανήκε⁵⁸⁷, τον υποδέχτηκαν με συνθήματα υπέρ του θύματος⁵⁸⁸, και ενάντια της κυβέρνησης⁵⁸⁹. Τα αντικυβερνητικά συνθήματα εκφράστηκαν βέβαια και με τον προπηλακισμό της υφυπουργού Παιδείας Κέλλυς Μπουρδάρá και του δημοτικού συμβούλου της Ν.Δ Νίκου Νικολόπουλου, οι οποίοι έδωσαν το παρών στην τελετή αλλά εξαιτίας των αντιδράσεων, φυγαδεύτηκαν από την αστυνομία. Ο δήμαρχος της Πάτρας, Ανδρέας Καραβόλας, στον επικήδειο λόγο του τόνισε: «Εσύ θα είσαι ο ήρωας της Παιδείας. Οι ένοχοι θα τιμωρηθούν»⁵⁹⁰. Ενώ η πρόεδρος της ΕΛΜΕ Αχαΐας, μίλησε για τη μετονομασία του σχολικού

⁵⁸⁴ Για τον εμπρησμό του καταστήματος βλέπε: <https://www.kathimerini.gr/opinion/1014989/i-dolofonia-tis-mnimis/> και <https://www.tovima.gr/2010/05/06/politics/i-tragwdia-toy-91-sto-k-maroyisis/> (ανακτήθηκαν στις 20/08/2020).

⁵⁸⁵ Πρόκειται για τους: Περικλή Ρεπάτη, Μανώλη Κοντόπουλο, Ιωάννη Νεμετζίδη, οι οποίοι πέθαναν από ασφυξία. Ο τέταρτος νεκρός που απανθρακώθηκε δεν αναγνωρίστηκε.

⁵⁸⁶ *Ελευθεροτυπία*, 10/01/1991, σ. 25.

⁵⁸⁷ *Ελευθεροτυπία*, 11/01/1991, σ. 12-13.

⁵⁸⁸ «Νίκο ζεις, εσύ μας οδηγείς», «ένας στο χώμα, χιλιάδες στον αγώνα», «το αίμα κυλάει, εκδίκηση ζητάει» (*Ελευθεροτυπία*, 11/01/1991).

⁵⁸⁹ «Σκοτώσατε τον Νίκο, θα το βρείτε από μας. Φασίστες, δολοφόνοι της Δεξιάς», «Κάτω το κράτος των δολοφόνων. Κάτω η χούντα του Μητσοτάκη» (*Ελευθεροτυπία*, 11/01/1991).

⁵⁹⁰ *Τα Νέα*, 11/01/1991, τίτλος «Όλη η Πάτρα κήδεψε το παλικάρυ», σ. 22-23.

συγκροτήματος, εντός του οποίου έχασε τη ζωή του το θύμα, με το όνομα του Νίκου Τεμπονέρα.

Η έκρυθμη κατάσταση που δημιουργήθηκε από τη στιγμή της δολοφονίας του Τεμπονέρα, επέσπευσε διαδικασίες που οι έως τότε κινητοποιήσεις των δεν είχαν καταφέρει. Ο υπουργός Παιδείας παραιτήθηκε, και τη θέση του ανέλαβε ο Γιώργος Σουφλιάς, ο οποίος κάλεσε όσους αντιδρούσαν στα νομοσχέδια της κυβέρνησης σε «διάλογο από μηδενική βάση»⁵⁹¹, ώστε να αποκλιμακωθεί η ένταση. Παρ' όλα αυτά, χρειάστηκαν αρκετές ημέρες για να εκτονωθεί το φορτισμένο κλίμα. Κλίμα έντασης επικρατούσε και μεταξύ των κομμάτων, ιδιαίτερα ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα του κοινοβουλίου, της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ. Οι αντεγκλήσεις στην Βουλή ήταν σφοδρές, με βουλευτές του ΠΑΣΟΚ και της Αριστεράς να κάνουν λόγο για ομοιότητες της δολοφονίας του Τεμπονέρα με τη δολοφονία Λαμπράκη, ενώ το μοτίβο της συζήτησης για τα γεγονότα γυρνούσε γύρω από την *ηθική αυτουργία* της κυβέρνησης για τη δολοφονία του θύματος, η οποία ήταν το σημαίνον της *αντιδημοκρατικής διακυβέρνησης* που ασκούσε το κόμμα της Ν.Δ.⁵⁹².

Παράλληλα, στον χώρο της δημόσιας συζήτησης, οι φίλα προσκείμενες στην μείζονα αντιπολίτευση, εφημερίδες, ανατρέχουν στο παρελθόν για να νοσηματοδοτήσουν το παρόν. Γίνεται λόγος για την *επιστροφή του παρακράτους της Δεξιάς*⁵⁹³, ενώ η χρονική περίοδος πριν και μετά τη δολοφονία χαρακτηρίζονται ως «μέρες του '60» οι οποίες υπενθύμιζαν το *κλίμα τρομοκρατίας*⁵⁹⁴ που επικρατούσε τότε και επέστρεψε στο παρόν εξαιτίας του αυταρχισμού της κυβέρνησης⁵⁹⁵. Σύμφωνα με τον αντιπολιτευτικό κεντρώο τύπο, η κυβέρνηση στην προσπάθειά της να επιβάλει την εφαρμογή των νομοσχεδίων που νομοθέτησε, επέστρεψε σε πρακτικές που θύμιζαν το πρόσφατο παρελθόν και το τραύμα που αυτό έφερε για τον αντιδεξιό πόλο. Ανασύρθηκαν μνήμες του ιστορικά ταραγμένου '60, όπου τα γεγονότα της δολοφονίας του Λαμπράκη, έμοιαζαν φαινομενικά με τη δολοφονία του Τεμπονέρα. Η αναλογία που πρόεκυπτε,

⁵⁹¹ *Ελευθεροτυπία*, 12/01/1991, τίτλος «Πυροσβεστικές πρωτοβουλίες Σουφλιάς», σ. 3.

⁵⁹² *Ελευθεροτυπία*, 10/01/1991, τίτλος «Φλωράκη: θέμα δημοκρατικής διακυβέρνησης», σ. 19.

Επίσης, *Τα Νέα* 11/01/1991, τίτλος «Σημίτης: προσχεδιασμένη η επίθεση των τραμπούκων», σ. 23.

⁵⁹³ *Τα Νέα*, 10/01/1991, τίτλος «Ζει το παρακράτος της Δεξιάς», σ. 18-19.

⁵⁹⁴ *Τα Νέα*, 09/01/1991, τίτλος «Κλίμα τρομοκρατίας», σ. 30-31.

⁵⁹⁵ *Τα Νέα*, 09/01/1991, τίτλος «Η κυβέρνηση φοβάται ότι χάνει...τον έλεγχο», σ. 29.

Επίσης, *Αυριανή*, 10/01/1991, τίτλος «Κυβέρνηση δολοφόνων», σ. 8.

αποκάλυπτε ότι το παρελθόν μπορεί να βοηθήσει στην ερμηνεία του παρόντος: Το θύμα γινόταν ο σύγχρονος Λαμπράκης, που λόγω της αγωνιστικής του δράσης στοχοποιήθηκε από κυβέρνηση και παρακράτος⁵⁹⁶, ενώ ο δράστης ήταν ο σύγχρονος Γκοτζαμάνης⁵⁹⁷ που επιστρατεύτηκε για να τελέσει τη δολοφονία. Επίσης, οι αναλογίες προκύπτουν και από το κλίμα γύρω από τη δολοφονία, καθώς ο *αγανακτισμένος όχλος* που προπηλάκισε τον Λαμπράκη το βράδυ της δολοφονίας του, έμοιαζε με τους *αγανακτισμένους γονείς*⁵⁹⁸ που συγκεντρώνονταν έξω από τα σχολικά συγκροτήματα που τελούσαν υπό κατάληψη, προκειμένου να σπάσουν τις καταλήψεις. Ως εκ τούτου η χρήση της ιστορίας, έγινε το καύσιμο για την ηθική απομείωση της κυβέρνησης και της ερμηνείας της πραγματικότητας σε δύο ηθικούς πόλους, τον καλό και τον κακό. Στη δημόσια συζήτηση, το επόμενο διάστημα, συνέβαλαν εξίσου και οι συλλήψεις των δραστών της δολοφονίας, και η πορεία προς τη δίκη, καθώς την υπεράσπιση του δράστη, ανέλαβαν τρεις εν ενεργεία βουλευτές της Ν.Δ.⁵⁹⁹.

Όσον αφορά το θύμα, δεν υπάρχει κάποια σημειολογία κατά την οποία λογίζεται ένοχος. Χαρακτηριστικό είναι ότι σύσσωμος ο Τύπος χαρακτηρίζει το θύμα ως «άτυχο», επίθετο που συχνά αποδίδεται σε όποιον δεν φέρει καμία ευθύνη για τη θυματοποίησή του. Η μόνη εξαίρεση βρίσκεται στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, όπου ο Δημήτρης Ρίζος σε σχόλιο του θέτει στο κάδρο των ευθυνών για τη δολοφονία όσους συνασπίστηκαν ενάντια στα νομοσχέδια της κυβέρνησης. Μέσα στα σχόλια του θα τονίσει ότι: «Κραυγάζει υποκριτικά, ο παλαιοκομματικός εκείνος άνθρωπος του ΠΑΣΟΚ, ο δήμαρχος Καραβόλας, που κίνησε με 300 τραμπούκους και τους οδήγησε στο μοιραίο σχολείο»⁶⁰⁰. Αν και εμμέσως πλην σαφώς χαρακτηρίζει ως τραμπούκο και το ίδιο το θύμα, καθώς ο Τεμπονέρας ήταν ανάμεσα στην ομάδα των ανθρώπων που μαζί με τον δήμαρχο της Πάτρας προσέτρεξαν, όταν έμαθαν ότι η κατάληψη έσπασε

⁵⁹⁶ *Έθνος*, 11/01/1991, τίτλος «Κι άλλες ομοιότητες», σ. 9.

⁵⁹⁷ *Τα Νέα*, 10/01/1991, τίτλος «Μεθοδεύσεις που θυμίζουν την υπόθεση Λαμπράκη.», σ. 11. Επίσης, *Αυριανή*, 10/01/1991, τίτλος «Φυλαχτείτε, ξαναγύρισαν οι Κοτζαμάνηδες και σκοτώνουν», σ. 2.

⁵⁹⁸ *Έθνος*, 11/01/1991, τίτλος «Κι άλλες ομοιότητες», σ. 9.

Επίσης, *Τα Νέα*, 10/01/1991, τίτλος «Ο “Σπίνος”», σ. 2.

⁵⁹⁹ Για περαιτέρω ανάγνωση, και κατανόηση της ατμόσφαιρας που επικρατούσε γύρω από τη δολοφονία αλλά και το αποτύπωμα που άφησε στο κεντροαριστερό κοινό, βλέπε: https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/54393_fileleythero-parakratos και επίσης https://www.efsyn.gr/politiki/179041_o-eksyghronismos-toy-parakratoys (Ανακτήθηκαν 20/10/2021).

⁶⁰⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 10/01/1991, σ. 4.

από εξωσχολικούς και εξω-χώριους από το ζήτημα της εκπαίδευσης, εντούτοις στο σχόλιο του σε άλλο σημείο ο Ρίζος αναφέρει το θύμα ως άτυχο.

Στις υπόλοιπες φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, οι οποίες επίσης έχουν βάλει στο κάδρο των ευθυνών την ΟΛΜΕ, τους συνδικαλιστές και τον δήμαρχο της Πάτρας, ως υπαίτιους για την πυροδότηση των καταλήψεων, δεν εντοπίστηκε κάποια στοχευμένη επίθεση προς το πρόσωπο ή την ιδιότητα του θύματος. Μπορούμε, λοιπόν να πούμε με ασφάλεια ότι ο Τεμπονέρας, θεωρήθηκε πράγματι ως θύμα. Σε αυτό συνέβαλε βέβαια και η αναγωγή του ως σύμβολο και από την Αριστερά αλλά και από το Κέντρο. Τοποθετήθηκε στο κάδρο των ηρώων της μετεμφυλιακής Ελλάδας, εκείνων των αριστερών συμβόλων που ανέβηκαν τα σκαλιά της ηρωοποίησης λόγω αφενός του θανάτου τους αλλά και λόγω της αιτίας της δολοφονίας τους. Τα επόμενα έτη, η μνήμη του Τεμπονέρα δεν έσβησε, αντίθετα συγκρατήθηκε στη συλλογική μνήμη με πλείστες αναφορές στην επέτειο της δολοφονίας του αλλά και χωρικά, στον τόπο της δολοφονίας του, ο Δήμος Πάτρας ένα χρόνο μετά τον θάνατό του, τίμησε τον νεκρό με ένα μαρμάρينو μνημείο στο οποίο αναγράφηκε το κείμενο «Εδώ θυσιάστηκε για την παιδεία ο καθηγητής Νίκος Τεμπονέρας». Εκτός αυτού, η συνθηματολογία της Αριστεράς τα επόμενα χρόνια ενέγραψε το όνομα του μαζί με εκείνα των Πέτρουλα (που είχε δολοφονηθεί κατά τη διάρκεια της κινηματικής έξαρσης των Ιουλιανών) και Λαμπράκη. Τα συνθήματα «Τόσα χρόνια αγώνες της νεολαίας τον δρόμο το δείχνει ο Ν. Τεμπονέρας», και «Ζει, ζει ο Τεμπονέρας ζει, με Πέτρουλα, Λαμπράκη μας οδηγεί» πρωταγωνίστησαν και πρωταγωνιστούν μέχρι σήμερα σε κινητοποιήσεις, ιδίως όσες αφορούν την εκπαίδευση. Επιπρόσθετα, το 2017 με το όνομα του θύματος μετονομάστηκε η σήραγγα Πανόρμου, στην Ολυμπία οδό, συγκεκριμένα στο τμήμα Κορίνθου – Πατρών. Η συγκεκριμένη πρωτοβουλία της κυβέρνησης Σύριζα, η οποία τελέστηκε στα πλαίσια μιας σειράς μετονομασιών στην ευρύτερη περιοχή, μπορεί να ενταχθεί σε αυτό που ο Σταύρος Σταυρίδης ονομάζει «εκφραστική κίνηση»⁶⁰¹. Οι κινήσεις αυτές αποτελούν την ελάχιστη μονάδα ανθρώπινης δράσης που τελούν τη συλλογική μνήμη και αναγνωρίζουν στο παρελθόν την αξία της μνημόνευσής του στο παρόν. Η εκφραστική κίνηση, σύμφωνα με τον Σταυρίδη, μετρά αποστάσεις ανάμεσα

⁶⁰¹ Σ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» στο *Μνήμη και εμπειρία του χρόνου*, Σταύρος Σταυρίδης (Επιμ.), Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 25.

σε ανθρώπους και στη διαχείριση αυτών των αποστάσεων, πλάθει παράλληλα και σχέσεις⁶⁰². Συνακολούθως, οι ονοματοδοσίες – μετονομασίες σημείων στις πόλεις, εκφράζουν την εγγύτητα (ή την απόσταση), σε γεγονότα ή σύμβολα του παρελθόντος και του νοήματός τους στο παρόν. Η εγγύτητα⁶⁰³, στην περίπτωση που εξετάζουμε, πιθανότατα εκφράζει την έλξη και την (ιδεολογική) συγγένεια με το θύμα.

Η αρχική ερμηνεία της δολοφονίας, ως πολιτικού συμβάντος και η πρόσληψη του θύματος ως ήρωα «άνοιγε» συμβολικά στο παρελθόν για να προοικονομήσει το μέλλον. Η γέφυρα μεταξύ των δύο, ήταν η χρήση της μνήμης. Η δολοφονία του Τεμπονέρα συνδέθηκε με τις δολοφονίες των Πέτρουλα και Λαμπράκη. Η σύνδεση με τους ιστορικούς μάρτυρες της Αντιδεξιάς, τοποθέτησε τον Τεμπονέρα στο πάνθεον των θυμάτων της Αριστεράς, αλλά και *latro sensu* στο βάθρο των πολιτικών θυμάτων. Τα πολιτικά θύματα, δηλαδή τα θύματα που ο θάνατός τους συνδέθηκε με πολιτικά αίτια, μεταμορφώνονται συμβολικά σε μάρτυρες. Δηλαδή σε θύματα που έχασαν τη ζωή τους υπερασπιζόμενοι στην πράξη την ιδεολογία τους. Επιπλέον, η θυματική ταυτότητα του Τεμπονέρα ενισχύεται από το γεγονός πως οι δράστες ήταν μέλη του κυβερνώντος κόμματος και ως εκ τούτου, η δολοφονία του έχει πολλά στοιχεία που προσιδιάζουν σε παρακρατική δολοφονία.

Το τραύμα της Καχεκτικής Δημοκρατίας, νοηματοδότησε άμεσα, όπως είδαμε, τη δολοφονία του Τεμπονέρα, αναδιατάσσοντας έτσι το παρόν και το παρελθόν, υπενθυμίζοντας ότι το παρελθόν δεν είναι νεκρό ή θαμμένο, αλλά ενέχει τέτοια αμεσότητα που μόνο παρελθοντικό δεν είναι. Το ηθικό βάρος της μνήμης, συγκεκριμένα των δύο θυμάτων - συμβόλων, και η σύνδεση του νέου θύματος με την ηθική αναγνωρισιμότητα των ιστορικών θυμάτων, «επέβαλε» την ηθική του αναγνώριση ως αθώου και κατ' επέκταση καλλιέργησε την ανάγκη της ενθύμησης του στο μέλλον, καθώς το ρήμα θυμάμαι, στη γλώσσα της μνήμης, είναι η μετωνυμία της ηθικής αποκατάστασης και της αποκαταστατικής δικαιοσύνης. Απ' όσα είδαμε, η ελληνική κοινωνία πένθησε τον Τεμπονέρα και σχεδόν αμέσως το θύμα εγγράφηκε στην ιστορία δίπλα με τα άλλα δύο θύματα που ο θάνατός τους συντάραξε την

⁶⁰² Στο ίδιο.

⁶⁰³ M. Sorkin, "Traffic in Democracy", in *Giving Ground: the politics of propinquity*, J. Copie, M. Sorkin (Eds.), Verso, London 1999.

πλειοψηφία των πολιτών. Γνωρίζοντας ήδη από τις μνημονικές σπουδές, ότι στα θεμέλια της μνήμης και της ιστορίας βρίσκεται η διαδικασία του πένθους, και αντίστροφα, η ολοκλήρωση του πένθους ταυτίζεται με την διαδικασία ιστορίκευσης, είναι ασφαλές να πούμε ότι η αθώοτητα του Τεμπονέρα και η αναγνώριση της θυματικής του ταυτότητας, αποδεικνύεται από την διατήρησή της μνήμης του και την εγγραφή του στην πρόσφατη ιστορία που πρέπει κάποιος να θυμάται.

4.1.16. Η τυφλή τρομοκρατία γεννά σημαντικά θύματα;

Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, η ελληνική κοινή γνώμη κλήθηκε να διαχειριστεί ένα τρομοκρατικό έγκλημα που για πολλούς ήταν πρωτοφανές και ενείχε στοιχεία μοναδικότητας στον ιστορικό χρόνο. Στις 19 Απριλίου 1991, δέκα λεπτά πριν τις 11 το πρωί μια ισχυρή έκρηξη έλαβε χώρα στο κέντρο της Πάτρας. Το σημείο της έκρηξης ήταν η είσοδος μιας εξάωροφης πολυκατοικίας στην οδό Βότση 14, στο ισόγειο της οποίας βρίσκονταν τα γραφεία της εταιρίας ταχυμεταφορών «ACS courier». Η βόμβα που εξερράγη στην είσοδο της πολυκατοικίας αποτελούνταν από δώδεκα κιλά δυναμίτη και εκεί τη μετέφερε ένας Παλαιστίνιος τρομοκράτης, ο 26χρονος Ιμπραχίμ Χασικέχ, ο οποίος φέρεται να ανήκε σε ομάδα που σχετιζόταν με το δίκτυο του Αμπού Νιντάλ⁶⁰⁴, χωρίς βέβαια να έχει αποδειχθεί μέχρι σήμερα ότι η εντολή δόθηκε από τον

⁶⁰⁴ Η τρομοκρατική οργάνωση του Αμπού Νιντάλ (ΑΝΟ) δημιουργήθηκε το 1974 όταν αποσχίστηκε από την Οργάνωση Απελευθέρωσης της Παλαιστίνης. Ο ίδιος ο Αμπού Νιντάλ, υποστήριζε μια πιο ακραία γραμμή από την ΟΑΠ (PLO) υιοθετώντας την άμετρη χρήση βίας προκειμένου να διεθνοποιηθεί το παλαιστινιακό ζήτημα. Η ΑΝΟ υποστήριζε την εξάλειψη του Ισραήλ και προσπάθησε να εκτροχιάσει τις διπλωματικές προσπάθειες για στήριξη της πορείας ειρήνης στη Μέση Ανατολή. Η οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη για πολλές τρομοκρατικές επιθέσεις, συμπεριλαμβανομένων του βομβαρδισμού της πτήσης TWA Flight 840 που είχε προορισμό το Κάιρο από το αεροδρόμιο του Λος Άντζελες και της αεροπειρατείας στην πτήση Pan Am Flight 73 η οποία είχε προορισμό τις ΗΠΑ εκκινώντας από την Ινδία. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Γιώσι Μέλμαν, ο Αμπού Νιντάλ τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 εθεωρείτο ό,τι ο Μπιν Λάντεν τη δεκαετία του 2000 (Για ό,τι αφορά τον Αμπού Νιντάλ, βλέπε Y. Melman, *The master terrorist: the true story of Abu-Nidal*, Adama Book, New York 1986. Επίσης, P. Seale, *Abu Nidal: a gun for hire*, Random House, New York 1992).

ίδιο. Η βόμβα που προοριζόταν για το βρετανικό υποπροξενείο, στη συμβολή των οδών Βότση και Όθωνος – Αμαλίας, όπως έγινε γνωστό πολύ αργότερα εξερράγη στην πολυκατοικία μετά από λάθος χειρισμό του τρομοκράτη. Ο Χασικέχ είτε επειδή ήθελε να κάνει ένα τελευταίο έλεγχο του εκρηκτικού μηχανισμού, είτε επειδή υπήρχε κόσμος στο προξενείο που ενδεχομένως θα τον υποψιαζόταν, μπήκε τυχαία στην κοντινή πολυκατοικία της οδού Βότση και κατευθύνθηκε στο ασανσέρ. Εκεί προσπαθώντας να αλλάξει την ώρα έκρηξης της βόμβας, και από κάποιο λάθος ή αδέξιο χειρισμό, προκάλεσε την έκρηξη με αποτέλεσμα να διαμελιστεί ο ίδιος και να χάσουν τη ζωή τους έξι άνθρωποι⁶⁰⁵, που βρίσκονταν εκείνη τη στιγμή στον χώρο εργασίας τους, δηλαδή στην εταιρία κούριερ. Τον Χασικέχ, με το γραφείο της εταιρίας, χώριζε μόνο ένας τοίχος στο ισόγειο της πολυκατοικίας, και οι θανάσιμες συνέπειες της έκρηξης ήρθαν σχεδόν ακαριαία για τα θύματα. Ήταν τέτοια η δύναμη της βόμβας, που κατέρρευσε όχι μόνο ο τοίχος που χώριζε τον τρομοκράτη με τα γραφεία της ACS, αλλά και τμήμα της οροφής του ισόγειου, και ακόμη καταστράφηκαν ολοσχερώς οκτώ αυτοκίνητα, ενώ προκλήθηκαν σημαντικές καταστροφές σε διπλανά κτίρια. Η ισχύς της έκρηξης αποτυπώνεται και σε δύο μαρτυρίες ανθρώπων που έμεναν κοντά στο σημείο: «Όταν έγινε αυτή η έκρηξη, νόμιζα ότι ήμουν σε κρατήρα ηφαιστείου. Τα αυτιά μου πονούσαν από τον κρότο και το σπίτι κουνιόταν σαν να γινόταν σεισμός. Ευτυχώς που ήμουν πίσω από τον τοίχο, γιατί θα είχα τραυματιστεί σοβαρά» δήλωσε μια γυναίκα, ενώ ένας άλλος μάρτυρας ανέφερε πως: «Άκουσα ένα εκκωφαντικό θόρυβο που κάλυψε τα πάντα. Ο δρόμος γέμισε σπασμένα γυαλιά και αναποδογυρισμένα αυτοκίνητα»⁶⁰⁶. Παράλληλα τραυματίστηκαν συνολικά δεκαεννιά άνθρωποι, από τους οποίους οι εννέα χρειάστηκε να παραμείνουν στο νοσοκομείο «Άγιος Ανδρέας».

Η είδηση φαίνεται ότι σοκάρει, αλλά το σοκ είναι κατά τη γνώμη μας προϊόν του τρόπου με τον οποίο συνέβη το τρομοκρατικό χτύπημα. Η ελληνική κοινή γνώμη, είχε συμβιώσει μέχρι τότε, για περισσότερα από δεκαπέντε έτη με το φαινόμενο της τρομοκρατίας (κυρίως με τη δράση της 17N). Οι ως τότε επιθέσεις, δεν είχαν γίνει με

⁶⁰⁵ Πρόκειται για τους: Βέρα Γεωργία, Στραγαλινού Όλγα, Καυκάς Ιωάννης, Σεϊτανίδης Δημήτριος (και οι τέσσερις ήταν υπάλληλοι της ACS courier), Παπασωτηρόπουλος Γεώργιος και Κυριακόπουλος Βασίλειος.

⁶⁰⁶ *Ελευθεροτυπία*, 20/04/1991, πρωτοσέλιδο.

ανάλογο τρόπο, και έτσι ο αριθμός των θυμάτων, οι καταστροφές που προκλήθηκαν αλλά και ο χώρος στον οποίο έγινε η έκρηξη, δηλαδή σε μία πολυκατοικία στο κέντρο της πόλης, ήταν για πολλούς κάτι σκανδαλώδες. Όπως διαπιστώσαμε μέσω του Τύπου, η παρεμφερής επίθεση λίγα χρόνια πριν στο κέντρο του Πειραιά, όπου εξαιτίας των πυροβολισμών των τρομοκρατών στο γραφείο της Αγγελικούση τραυματίστηκαν και κινδύνεψαν ακόμη περισσότεροι περαστικοί, είχε ξεχαστεί. Όπως και τότε, έτσι και τώρα, από την πλειοψηφία του Τύπου, το τρομοκρατικό χτύπημα χαρακτηρίστηκε ως «τυφλό». Μια απλή φυλλομέτρηση των εφημερίδων είναι αρκετή για να καταλάβει κανείς τα χαρακτηριστικά που αποδίδονταν στην τρομοκρατική επίθεση: *Ελευθεροτυπία* «ΤΥΦΛΗ ΣΦΑΓΗ»⁶⁰⁷, *Τα Νέα* «ΕΦΟΔΟΣ της νέας τρομοκρατίας/Τρόμος πάνω από τις πόλεις»⁶⁰⁸, *Έθνος* «7 αθώοι νεκροί στην Πάτρα/Σοκ στην κοινή γνώμη/Φασιστική ΠΡΟΒΟΚΑΤΣΙΑ»⁶⁰⁹, *Αυριανή* «Μακελειό στην Πάτρα με 7 νεκρούς»⁶¹⁰, *Μεσημβρινή* «Αποτροπιασμός για το πρωτοφανές έγκλημα στην Πάτρα»⁶¹¹, *Ελεύθερος Τύπος* «7 ΦΕΡΕΤΡΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΕΝΙΟ/Καμικάζι-τρομοκράτης σκότωσε αθώους και διαμελίστηκε ο ίδιος»⁶¹².

Η αναμετάδοση της είδησης με διαφορετικές ερμηνείες, όπως φαίνεται, είναι απότοκο της διαφορετικής πρόσληψης του τρομοκρατικού χτυπήματος στο πολιτικό/κομματικό πλέγμα. Οι κεντροαριστερές εφημερίδες στις μέρες που ακολούθησαν, μέχρι να γίνει γνωστή η ταυτότητα του δράστη, έδωσαν βάρος στις ερμηνείες που αναζητούσαν τους πιθανούς δράστες στον ακροδεξιό πολιτικό χώρο, μιας και στις 21 Απριλίου, δύο μέρες μετά την επίθεση, ήταν η επετειακή ενθύμηση της επιβολής της Επταετούς Δικτατορίας. Το σενάριο αυτό κέρδιζε συνεχώς έδαφος, εφόσον οι ακροαριστερές οργανώσεις δεν είχαν αναλάβει την ευθύνη της επίθεσης, και επιπλέον δεν κρίνονταν ικανές ή καλύτερα τόσο *ανήθικες* για να προκαλέσουν μια τέτοια είδους επίθεση⁶¹³. Εκτός αυτού, οι «τυφλές» βόμβες, ως τακτική δράσης, είχαν συνδεθεί στον κεντροαριστερό Τύπο με δύο προηγούμενα συμβάντα που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα

⁶⁰⁷ Στο ίδιο.

⁶⁰⁸ *Τα Νέα*, 20/04/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁰⁹ *Έθνος*, 20/04/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶¹⁰ *Αυριανή*, 20/04/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶¹¹ *Μεσημβρινή*, 20/04/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶¹² *Ελεύθερος Τύπος*, 20/04/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶¹³ *Τα Νέα*, 20/04/1991, τίτλος «Αδιαφορία για τα θύματα», σ.15.

και στην Ιταλία⁶¹⁴ την προηγούμενη από το συμβάν δεκαετία, και αμφότερα είχαν προκληθεί από ακροδεξιές ομάδες. Τα σενάρια αυτά, ενδυναμώθηκαν μετά από πληροφορίες που έγιναν γνωστές μέσω του ρεπορτάζ που διεξήχθη στην Πάτρα, οι οποίες ανέφεραν πως μετά την έκρηξη, ακούστηκαν συνθήματα και εμφανίσθηκαν φέιγ-βολάν (στα οποία κυριαρχούσε, όπως αναφέρεται, ο αγκυλωτός σταυρός) υπέρ της 21^{ης} Απριλίου, πιθανότατα από νοσταλγούς της Επταετίας⁶¹⁵. Στον αντίποδα, οι κεντροδεξιές και φιλοκυβερνητικές πλέον εφημερίδες, για ακόμη μια φορά συνέδεαν το ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατική επίθεση. Οι δύο βασικές πτυχές του συγκεκριμένου σεναρίου βασίζονταν σε δύο γεγονότα. Το πρώτο αφορούσε την κηδεία του πρώην υπουργού του ΠΑΣΟΚ, Μένιου Κουτσόγιωργα, ο οποίος απεβίωσε μία ημέρα πριν την επίθεση στην Πάτρα, και στις 19 Απριλίου τελέστηκε η κηδεία του⁶¹⁶. Το δεύτερο γεγονός, αφορούσε, την επίσκεψη στην Ελλάδα διάφορων στελεχών του διεθνούς τουρισμού, ύστερα από πρόσκληση της κυβέρνησης της ΝΔ με σκοπό τον κατευνασμό των ανησυχιών σχετικά με την ασφάλεια της χώρας από τα επαναλαμβανόμενα τρομοκρατικά χτυπήματα των προηγούμενων ετών⁶¹⁷. Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη (πιθανή) αιτιολογία, η έκρηξη στην Πάτρα έγινε προκειμένου «να υπονομευθεί το ειρηνικό προφίλ του τόπου και να πληγεί ο τουρισμός»⁶¹⁸ καθώς η Πάτρα ήταν «η σημαντικότερη πύλη για τον εισερχόμενο διά θαλάσσης τουρισμό»⁶¹⁹. Η πιθανή αιτιολογία οδηγούσε βέβαια σε ένα συμπέρασμα που λίγο πολύ μάς δείχνει την δύναμη της πόλωσης που επικρατούσε στην πολιτική σκηνή της περιόδου: «Η χτεσινή

⁶¹⁴ *Ελευθεροτυπία*, 20/04/1991, τίτλος «Επιθέσεις με θύματα πολίτες», σ. 20. Συγκεκριμένα η εφημερίδα συσχετίζει τον τρόπο με τον οποίο συνέβη η τρομοκρατική ενέργεια με τη μεγάλης έκτασης σε ανθρώπινες απώλειες, βομβιστική επίθεση στο σιδηροδρομικό σταθμός της Μπολόνια στην Ιταλία, για την οποία κατηγορήθηκε η νεοφασιστική οργάνωση NAR (Nuclei Armati Rivoluzionary - Ένοπλοι Επαναστατικοί Πυρήνες).

⁶¹⁵ *Τα Νέα*, 22/04/1991, τίτλος «Ακδροδεξιού», σ. 6.

⁶¹⁶ Ο θάνατός του αποτέλεσε μείζον ζήτημα στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων αλλά και στη δημόσια συζήτηση. Το ηγετικό στέλεχος του ΠΑΣΟΚ, που είχε κατηγορηθεί για την ανάμειξή του στο σκάνδαλο Κοσκωτά, υπέστη βαρύ εγκεφαλικό κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης του ειδικού δικαστηρίου για την εν λόγω υπόθεση. Ο θάνατός του επήλθε επτά ημέρες αργότερα, και η κηδεία του στην πόλη της Πάτρας παρακολούθησε πλήθος πολιτών, λαμβάνοντας μάλιστα τη μορφή μαζικής διαμαρτυρίας (από την πλευρά των οπαδών του ΠΑΣΟΚ) για τη δίκη στο ειδικό δικαστήριο, καταγγέλλοντάς τη ως εργαλείο στα χέρια της κυβέρνησης της Ν.Δ για την εξυπηρέτηση κομματικών σκοπιμοτήτων και την σπύλωση του κόμματος του ΠΑΣΟΚ.

⁶¹⁷ Οι ανησυχίες δεν αφορούσαν μόνο την τρομοκρατική δράση της «εσωτερικής» τρομοκρατίας αλλά και την προ τριετίας επίθεση στο κρουαζιερόπλοιο City Of Poros (Για την περιγραφή και την ανάλυση του συγκεκριμένου συμβάντος βλέπε Δημήτρης Αντωνίου και Παναγής Παναγιωτόπουλος, *City of Poros: Μαζική τρομοκρατική επίθεση εν πλω*, διεθνείς αντιδράσεις και κρατική συνωμοσιολογία, στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80*, σ. 545-549).

⁶¹⁸ *Μεσημβρινή*, 20/04/1991, τίτλος «Σε πόλεμο η χώρα», σ. 6.

⁶¹⁹ Στο ίδιο.

πολύνεκρη έκρηξη, πέρα από το πένθος στο οποίο βύθισε τις οικογένειες των χαμένων και τον συγκλονισμό της κοινής γνώμης, δείχνει ότι η χώρα μας βρίσκεται σε πόλεμο! Που μας τον επιβάλλουν είτε οι «εγχώριοι» τρομοκράτες, που κλιμακώνουν πλέον την επίθεσή τους εναντίον της εσωτερικής μας γαλήνης, αλλά και της οικονομικής ανάπτυξής μας, είτε ξένοι πράκτορες, που υπηρετούν ανθελληνικά σχέδια. Είτε, τέλος, κάποια όχι απίθανη “συμμαχία” και των δύο αυτών εχθρών μας! [...] Η χώρα βρίσκεται σε πόλεμο. Έναν ιδιότυπο, ίσως πρωτόγνωρο, πόλεμο, με τους εχθρούς «εντός των τειχών». Όποιος αρνείται ακόμη να το παραδεχτεί, γίνεται συνένοχός τους...»⁶²⁰.

Σε παρόμοιο μήκος κύματος, το πρώτο σενάριο, το οποίο συνέδεε την κηδεία του Κουτσόγιωργα με την επίθεση, η εικονολογία περί σύνδεσης των δύο γεγονότων ήταν απλώς λόγω χρονικής σύμπτωσης⁶²¹ αλλά και αυτές οι εικασίες δείχνουν αφενός το βαθμό πόλωσης της κομματικής σύγκρουσης και αφετέρου την ευεπίφορη σε συνωμοσίες και παραμυθίες κοινή γνώμη, αλλά και την αδυναμία του πολιτικού κόσμου να χαράζει μία ενιαία στρατηγική ενάντια στο τρομοκρατικό φαινόμενο. Εξάλλου μέχρι τώρα, οι δεξιές εφημερίδες συνέδεαν ευθέως το ΠΑΣΟΚ με την τρομοκρατική δράση και έτσι με αφορμή την έκρηξη στην Πάτρα, ανασύρθηκαν ξανά τα σενάρια, τα οποία έδειχναν το ΠΑΣΟΚ ως ενόρχηστρωτή των τρομοκρατικών χτυπημάτων, καθώς θεωρείτο το κόμμα το οποίο μπορούσε να κλιμακώσει την πολιτική και κοινωνική ένταση, προκειμένου να καρπωθεί τα οφέλη της αναταραχής⁶²². Εν ολίγοις η εικόνα που σχηματιζόταν για το ΠΑΣΟΚ δεν ήταν άλλη από αυτή του

⁶²⁰ Στο ίδιο.

⁶²¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/04/1991, τίτλος «Επτά φέρετρα για τον Μένιο», σ. 20, αναφέρεται ότι: «Όλες οι εκτιμήσεις συγκλίνουν στο γεγονός ότι η χθεσινή τρομοκρατική ενέργεια είχε άμεση σχέση με τον Μένιο Κουτσόγιωργα. Τα στοιχεία καταλήγουν σε αυτό αφού η τελευταία, πραγματοποιήθηκε ακριβώς την ημέρα της κηδείας κόμμα λίγες ώρες πριν και μάλιστα στην πρωτεύουσα του νομού όπου ο πρώην αντιπρόεδρος του ΠΑΣΟΚ είχε ξεκινήσει την πολιτική του δράση».

⁶²² *Ελεύθερος Τύπος*, 20/04/1991, τίτλος «Θυσία στον βωμό της ανωμαλίας», σ. 5 «Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ σύγκλιση των τρομοκρατών και του Ανδρέα Παπανδρέου, σε ό, τι αφορά την υπονόμευση της δημοκρατικής ομαλότητας, είναι κάτι παραπάνω από προφανές. Η “Ανδριανή” ζητούσε, χθες, με πρωτοσέλιδο τίτλο της “να πληρώσουν οι δολοφόνοι” (...του Μένιου Κουτσόγιωργα). Ο Ανδρέας Παπανδρέου εκβιάζει συνεχώς την εγκατάλειψη της κάθαρσης, χρησιμοποιώντας σαν όμηρο τη δημοκρατική ομαλότητα. Κάθε φορά που βρίσκεται σε δύσκολη θέση δίνει εντολή για κλιμάκωση της πολιτικής και κοινωνικής έντασης. Χθες, ήρθαν οι τρομοκράτες να ενισχύσουν τον εκβιασμό, που ασκείται συστηματικά εις βάρος του δημοκρατικού μας συστήματος. ΑΥΤΗ τη φορά χόντρυναν ακόμα περισσότερο το παιχνίδι. Πέρασαν από τους περισσότερο ή λιγότερο επώνυμους στόχους και τον προγραμματισμό της αιματοχυσίας, στην τυφλή βία ακόμα το μακελειό εις βάρος εντελώς ανυποψίαστων πολιτών. Πρόκειται για προειδοποίηση ότι οι εχθροί της δημοκρατίας είναι έτοιμοι για όλα, δεν θα διστάσουν μπροστά σε τίποτα ακόμα προκειμένου να επιτύχουν το στόχο τους!».

*εχθρού της δημοκρατίας*⁶²³. Δεν θα ήταν λοιπόν υπερβολικό να πούμε ότι ο δεξιός Τύπος επέστρεψε στο αφήγημα του *εσωτερικού εχθρού*, ανάγοντας τον κύριο πολιτικό αντίπαλο της κυβέρνησης της Ν.Δ ως *υπέρτατο κακό*, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να από-ανθρωποποιήσει τον πολιτικό χώρο του ΠΑΣΟΚ και ως εκ τούτου δια της αντιδιαστολής, να φανεί ότι η κυβέρνηση κατέχει την ηθική ως αρετή και είναι η μόνη που ενδιαφέρεται για το καλό της χώρας και των πολιτών. Το οξύμωρο βέβαια σε όλα τα σενάρια που δημοσιεύθηκαν από τον δεξιό Τύπο ήταν ότι εκούσια ή ακούσια υιοθετούσαν τη θεωρία περί «εξοικονόμησης της βίας» της 17N και των άλλων ακροαριστερών οργανώσεων, χαρακτηρίζοντας τις ενέργειες ως *προσεκτικές*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκεται στο ρεπορτάζ του Ελεύθερου Τύπου δύο ημέρες μετά την έκρηξη, όπου αναφέρεται: «Μέχρι σήμερα, οι διάφορες ελληνικές τρομοκρατικές οργανώσεις - και κυρίως η 17N- επέλεξαν με προσοχή τα ανθρώπινα θύματά τους, “μεταξύ των λίγων χιλιάδων εκπροσώπων του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου”, αποφεύγοντας ενέργειες που θα είχαν ως αποτέλεσμα ανθρώπινα θύματα μεταξύ των λαϊκών στρωμάτων. Οι βομβιστικές ενέργειες, εξάλλου - και κυρίως εκείνες του ΕΛΑ- ήταν προσεκτικά σχεδιασμένες ώστε να μην προκαλέσουν ανθρώπινα θύματα»⁶²⁴.

Όλα τα παραπάνω κράτησαν μέχρι τις 22 Απριλίου, όταν και έγινε γνωστή η ταυτότητα του τρομοκράτη. Η είδηση πως ο δράστης ήταν παλαιστίνιος και συμμετείχε ως μέλος σε τρομοκρατική οργάνωση του γνωστού τρομοκράτη Αμπού Νιντάλ, δεν ξέφυγε της κομματικής αντιπαράθεσης. Η επίθεση της διεθνούς τρομοκρατίας που έλαβε χώρα στην Ελλάδα, και ειδικά με τον τρόπο που συνέβη, συρρικνώθηκε στην αυστηρά οριοθετημένη ελληνική δημόσια σφαίρα, η οποία έβλεπε πίσω από τρομοκρατικές επιθέσεις «ξένα συμφέροντα» ή «εσωτερικούς εχθρούς». Να θυμίσουμε εδώ, ότι η προηγούμενη επίθεση της παλαιστινιακής τρομοκρατίας με θύματα Έλληνες πολίτες, είχε περάσει αναίμακτα, χωρίς κοινωνικούς κραδασμούς καθώς η αιτία της επίθεσης αναζητήθηκε και *κατοχυρώθηκε*, στα ίδια τα θύματα. Η αδυναμία υπερπήδησης των εσωτερικών αγκυλώσεων που προέκυπταν από την αίσθηση μιας συνεχούς προεκλογικής εκστρατείας, που στόχος ήταν η *κατατρόπωση* του πολιτικού αντιπάλου,

⁶²³ Στο ίδιο.

⁶²⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 21/04/1991, τίτλος «Όλοι φοβούνται σχέδιο Βηρυτός», σ. 12-13.

άφηνε την σημασία της επίθεσης και τη φροντίδα των θυμάτων, στο περιθώριο της δημόσιας συζήτησης.

Ο πολιτικός ανταγωνισμός κυριάρχησε και στην αναμετάδοση της είδησης σχετικά με την ταυτότητα του δράστη. Οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, επέλεξαν να συνδέσουν την αραβική ταυτότητα του δράστη με το ΠΑΣΟΚ και ιδίως με τον Ανδρέα Παπανδρέου, καθώς η φιλο-αραβική πολιτική που ακολούθησε ο τελευταίος ως πρωθυπουργός όσον αφορά το πεδίο των σχέσεων της Ελλάδας με το διεθνές γίνεσθαι, ήταν για τον φιλοκυβερνητικό Τύπο ένδειξη αλλά και αιτία, της έκρηξης στην Πάτρα. Στην πιο ακραία της μορφή, η συγκεκριμένη «κατηγορία» έφερνε τις αραβικές εξτρεμιστικές οργανώσεις σε πλήρη σύμπλευση με τις πιο *ριζοσπαστικές πτέρυγες* του ΠΑΣΟΚ, οι οποίες θα συνέπρατταν με τους Άραβες τρομοκράτες προκειμένου να τους ζητήσουν χείρα βοήθειας μιας και είχαν αναπτύξει στενή σχέση συνεργασίας. Ενδεικτικά παραθέτουμε άρθρο γνώμης στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*: «ΕΦΤΙΑΞΑΝ το κύκλωμα τους πίσω από την πανεπιστημιακή βιτρίνα ακόμα την εποχή που συνεργασία κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ - εξτρεμιστικών αραβικών στοιχείων είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα δυναμικά. ΕΧΟΥΝ πλήρη πολιτικό συντονισμό με τις πιο αντιδημοκρατικές πτέρυγες του ΠΑΣΟΚ. Οι “αδελφοί” Άραβες τρομοκράτες χτύπησαν την ώρα ακριβώς που οι αμετανόητοι του παπανδρεϊσμού ζητούσαν με εμπρηστικά πρωτοσέλιδα και εμφυλιοπολεμικές δηλώσεις να...“πληρώσουν οι δολοφόνοι του Μένιου”. ΕΧΟΥΝ διεθνή διασύνδεση που τους επιτρέπει να αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους στη χώρα μας κώμα έχοντας εξασφαλισμένα τα να και άμεσα τον όλεθρο κεφάλαια οι δρόμοι της τρομοκρατίας, είναι ακριβώς όπως τους περιγράφει εδώ και καιρό η εφημερίδα μας, στηριζόμενη στις ενδείξεις, τα στοιχεία ακόμα την πολιτική ανάλυση. Η στρατηγική της έντασης, η κυβέρνηση της “Αλλαγής”, οι αμετανόητοι του παπανδρεϊσμού, οι Άραβες εξτρεμιστές, η διεθνής τρομοκρατία, έχουν όλοι παρουσία στους ματωμένους δρόμους της ελληνικής τρομοκρατίας!»⁶²⁵. Δεν ήταν βέβαια το μοναδικό άρθρο που υποστήριζε το ανωτέρω αφήγημα, σε άλλο σημείο της ίδιας εφημερίδας καταγγελλόταν ευθέως το ΠΑΣΟΚ ως *υποστηρικτής των Αράβων «μαχητών»*⁶²⁶, γεγονός που εκτός των άλλων ήταν και

⁶²⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 23/04/1991 τίτλος «Οι δρόμοι της τρομοκρατίας», σ. 5.

⁶²⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 26/04/1991, τίτλος «Σας μάθαμε δυστυχώς..», σ. 5, «[...] ΟΙ ΓΑΛΛΟΙ, όμως λένε “σαν στο σπίτι σου, αλλά μην ξεχνάς ότι βρίσκεσαι στο δικό μου σπίτι!..”. Και νομίζουμε ότι ήρθε

εθνικά ύποπτο ενώ το συγκεκριμένο αφήγημα βρήκε απρόσμενα συμπαράσταση και από τον εθνικό συνθέτη Μίκη Θεοδωράκη, που εκείνη την περίοδο συμμετείχε ως υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου στην κυβέρνηση της Ν.Δ.⁶²⁷.

Οι κεντροαριστερές εφημερίδες από την άλλη πλευρά, τόνισαν τον κίνδυνο να διακοπουν οι σχέσεις της Ελλάδας με τους Παλαιστίνιους και εν γένει με τον αραβικό κόσμο, αν η συναισθηματική φόρτιση που προκάλεσε το χτύπημα στην Πάτρα έπαιρνε τη μορφή συλλήβδην ενοχοποίησης των Αράβων που ζούσαν στη χώρα αλλά και όσων την επισκέπτονταν. Οι δείκτες της συγκεκριμένης τροπής, σύμφωνα με τις εφημερίδες, βρίσκονταν στην προσέγγιση της Αστυνομίας κατά τη διαδικασία της έρευνας για τυχόν συνεργάτες των τρομοκρατών. Η πληθώρα των προσαγωγών που συνέβαινε τις ημέρες που ακολούθησαν, με την πλειοψηφία των προσαχθέντων να είναι Άραβες, χαρακτηρίστηκε ως «πογκρόμ»⁶²⁸, με ενορχηστρωτή την CIA, η οποία είχε αναλάβει ενεργό ρόλο στις έρευνες⁶²⁹.

Η δυσφορία στον κεντροαριστερό Τύπο για τον χαρακτήρα των ερευνών της Αστυνομίας περνούσε από τρία ευθύγραμμα σημεία: το δόγμα της Αστυνομίας που ήταν κατά την πρόσληψη τους το «Πας Άραβας ύποπτος», περνούσε από το σημείο της ενοχοποίησης όσων Ελλήνων «είχε έστω και μια καλημέρα με Παλαιστίνιο», για να καταλήξει στο τελευταίο σημείο που ήταν η πιθανότητα παράνομων προσαγωγών Ελλήνων πολιτών στην Αστυνομία ή παράνομων ερευνών στις οικίες τους. Δεν είναι λίγες οι φορές εξάλλου, που έχουμε συναντήσει ξανά τη δυσφορία του

επιτέλους η στιγμή να το πούμε και εμείς! Και ίσως πολύ πιο αυστηρά, μια και η πολιτεία του ΠΑΣΟΚ τα τελευταία 8 χρόνια έκανε ορισμένους Άραβες (και κυρίως τις “πολιτικές” - τρομοκρατικές οργανώσεις) να πιστέψουν ότι φιλοξενία και μη ρατσισμός σημαίνει...τελείες εισαγωγικά “δώσε θάρρος στο χωριάτη...”. ΑΡΚΕΤΟ ελληνικό αίμα έχει χυθεί εξαιτίας των τρομοκρατικών “ξεκαθαρισμάτων λογαριασμών” μεταξύ των διαφόρων “οργανώσεων” των Παλαιστινίων και Αράβων γενικότερα ή των συμμοριών διακίνησης ναρκωτικών. Και υπερβολικά μεγάλη (μέχρι και εθνικά ύποπτη!) υποστήριξη θέλησε να προσφέρει σε “μαχητές” η ΠΑΣΟΚική διακυβέρνηση της χώρας από το 1981 - άγνωστο έναντι ποίων ανταλλαγμάτων και “υποσχετικών”... ΤΩΡΑ, πάντως, φτάνει πια! Μέχρι εδώ! Οι έλεγχοι για την είσοδο και παραμονή στην Ελλάδα Αράβων που συνδέονται με “ύποπτα” καθεστώτα και οργανώσεις πρέπει να γίνουν ιδιαίτερα αυστηροί!».

⁶²⁷ *Τα Νέα*, 22/04/1991, σ. 7, «Ειδικότερα για το θέμα της τρομοκρατίας, ο κ. Θεοδωράκης, είπε ότι δεν παίρνει τίποτε πίσω από τις κατά καιρούς δηλώσεις του για τις σχέσεις ΠΑΣΟΚ – τρομοκρατίας, ότι η τρομοκρατική ενέργεια στην Πάτρα δεν έγινε τυχαία την ημέρα της κηδείας του Μένιου Κουτσόγιωργα, ότι κάθε τρομοκρατική επίθεση συμπορεύεται με το ΠΑΣΟΚ και τέλος ότι ο Τύπος αδιαφορεί, αν δεν συμπαρίσταται στην τρομοκρατία [...]».

⁶²⁸ *Έθνος*, 24/04/1991, τίτλος «Η “CIA” μπρος στις έρευνες...», σ. 14.

⁶²⁹ Στο ίδιο.

κεντροαριστερού Τύπου για την αυστηροποίηση του πλαισίου ερευνών σε Έλληνες πολίτες κατά τη διαδικασία της αναζήτησης στοιχείων για την τρομοκρατική δράση. Εμφανώς αυτή η δυσφορία, προέκυπτε ως επί το πλείστο από το συναίσθημα της αγανάκτησης που απέρρεε από την στοχοποίηση από την πλευρά των διωκτικών αρχών ενός ιδεολογικοπολιτικού χώρου, ο οποίος είχε στο παρελθόν βιώσει διώξεις εξαιτίας της πολιτικής του ταυτότητας. Η συνταύτιση των κεντροαριστερών εφημερίδων με τη *διαφαινόμενη* ενοχοποίηση των Αράβων μετέτρεπε τους τελευταίους σε εν δυνάμει θύματα απελάσεων ή και ρατσιστικών συμπεριφορών. Εκτός αυτού, τονίστηκε εξίσου στα φύλλα των ημερών, η ανάγκη μη διάρρηξης των διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδας με την Παλαιστινιακή ηγεσία του Γιασσέρ Αραφάτ, μιας και η υποστήριξη και η ομαλή γειτνίαση με τους Παλαιστίνιους πέρα από σωστή στρατηγική στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων, ήταν και ηθικά ενάρετη καθώς η παλαιστινιακή *παλιγγενεσία* ήταν ένα ζήτημα υπερβατικό, και ενείχε εντός του την ηθική δικαίωση ενός αλύτρωτου λαού⁶³⁰. Εν ολίγοις, η Παλαιστίνη έμοιαζε σε μεγάλο βαθμό με την Ελλάδα, η οποία στο ιστορικό παρελθόν (από την Επανάσταση του 1821 έως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) έτυχε αδικιών από τις Μεγάλες (δυτικές) Δυνάμεις και «πάλεψε» για να συγκροτήσει ένα ανεξάρτητο κράτος, το οποίο δεν θα συμμετείχε στην *ιμπεριαλιστική δυτική εξάπλωση*⁶³¹.

Μέσα σε όλα αυτά, τα θύματα της έκρηξης της Πάτρας, δεν έχασαν τη θυματική τους ταυτότητα. Αντίθετα, η αθωότητά τους, ήταν μη αμφισβητήσιμη εξαρχής. Σε αυτό συνέδραμε και το γεγονός ότι η έκρηξη προήλθε από λάθος του δράστη και ως εκ τούτου τα θύματα ήταν ανυποψίαστα. Αυτό από μόνο του, ως μοναδική εξήγηση γύρω από την ερμηνεία του θανάτου, αρκούσε για να κατοχυρωθεί η θυματική ταυτότητα των δολοφονημένων. Όλες οι εφημερίδες, ανέδειξαν την τραγικότητα των συνεπειών της έκρηξης⁶³², τη θλίψη των συγγενών και φίλων⁶³³, αλλά και σύσσωμης της κοινωνίας

⁶³⁰ *Έθνος*, 25/04/1991, τίτλος «Εμείς και οι Παλαιστίνιοι», σ. 6.

⁶³¹ Στο ίδιο.

Βλέπε επίσης *Ελευθεροτυπία*, 27/04/1991, τίτλος «Οι Παλαιστίνιοι», σ. 8.

⁶³² *Ελευθεροτυπία*, 20/04/1991, τίτλος «Δεν ξανάγινε τόσος τρόμος, τόσο αίμα..», σ. 24-25.

Τα Νέα, 22/04/1991, τίτλος «Θλίψη και οδύνη», σ. 7.

Ελεύθερος Τύπος, 20/04/1991, τίτλος «Καπνός, φωτιές, ουρλιαχτά και τρόμος..», σ. 24.

Έθνος, 20/04/1991, τίτλος «Έπαθε σοκ», σ. 12.

⁶³³ *Έθνος*, 21/04/1991, τίτλος «10 λεπτά πριν, ο γιος μου έλαμπε..», σ.4.

της Πάτρας⁶³⁴, η οποία σε αντίθεση με την *χαώδη* Αθήνα, λογιζόταν ως μια πόλη συνεκτική και με στενές σχέσεις μεταξύ των κατοίκων της. Πράγματι, στην Πάτρα η σημασία που δόθηκε στα θύματα ήταν η αναμενόμενη. Η παρουσία χιλιάδων ανθρώπων στις κηδείες των θυμάτων, οι μετέπειτα εκδηλώσεις μνήμης στο σημείο της έκρηξης καθώς και μία πρόχειρη αναμνηστική πλακέτα που τοποθετήθηκε στην οδό Βότση, αποτυπώνουν ότι το πένθος και η οδύνη άγγιξε τους πολίτες της Πάτρας, και φαίνεται ότι η ανάπτυξη συναισθημάτων ταύτισης με τα θύματα δε διακόπηκε από τυχόν πιθανές «ευθύνες» των θυμάτων ή από αφαιρετικές (στην ουσία μη συγκεκριμένες) κατηγορίες εναντίον τους, όπως έχει συμβεί σε πλείστες προηγούμενες περιπτώσεις (ακόμη και σε εκείνη το 1981 στον Πειραιά που είχε παρόμοια χαρακτηριστικά με την επίθεση που εξετάζουμε εδώ). Όμως η ταύτιση με τα θύματα απέκτησε μία ιδιάζουσα τοπικότητα. Οι εκδηλώσεις μνήμης αφορούσαν μόνο την πόλη της Πάτρας και δεν διαχύθηκαν σε άλλες πόλεις της επικράτειας.

Παράλληλα, για πρώτη φορά, διοργανώθηκε με πρωτοβουλία του Συνασπισμού πορεία στην κεντρική πλατεία της Πάτρας ενάντια της τρομοκρατίας αλλά και του αντι-τρομοκρατικού νόμου που η κυβέρνηση επεξεργαζόταν⁶³⁵. Η πρώτη κινητοποίηση ενάντια στην τρομοκρατία εντούτοις δεν πέρασε τα σύνορα της πόλης, περιορίζοντας τα συναισθήματα οδύνης και αγανάκτησης για το χτύπημα στην τοπική κοινωνία. Ως εκ τούτου, η κινητοποίηση (για την οποία δεν υπήρξε κανένα ρεπορτάζ και έτσι δεν υπάρχει φωτογραφικό υλικό) μοιάζει με μία συγκέντρωση πένθους αλλά και αντιπολιτευτικής ενεργοποίησης στην επικείμενη ψήφιση του αντιτρομοκρατικού νόμου, συσκοτίζοντας έτσι την καθαρότητα του αιτήματος για τερματισμό της τρομοκρατίας. Εξάλλου ο πολιτικός χώρος που διοργάνωσε την πορεία, διαφωνούσε με την κυβερνητική προσέγγιση σχετικά με την στρατηγική που έπρεπε να ακολουθηθεί για την απονέκρωση των τρομοκρατών και αυτή η διαφωνία τονιζόταν από τις αριστερές εφημερίδες τις επόμενες ημέρες πολύ περισσότερο από τα θύματα της έκρηξης.

⁶³⁴ *Ελευθεροτυπία*, 24/04/1991, τίτλος «Ράγισε ξανά το ματωμένο κτίριο: στα μαύρα χθες η Πάτρα», σ. 24-25.

Ελεύθερος Τύπος, 21/04/1991, τίτλος «Η Αχαΐα κήδεψε τα παιδιά της», σ. 12.

⁶³⁵ *Ελευθεροτυπία*, 20/04/1991, τίτλος «Πορεία του Συνασπισμού», σ. 21.

Όπως και στις προηγούμενες τρομοκρατικές ενέργειες, έτσι και τώρα, τα θύματα σταδιακά χάθηκαν από το προσκήνιο. Η εξαφάνισή τους από τις ειδήσεις συνέβη μόλις τρεις ημέρες μετά το συμβάν. Τα ρεπορτάζ που κάλυπταν την είδηση έστριψαν τον φακό προς τους δράστες και την εξάρθρωση του δικτύου που ευθυνόταν για την έκρηξη, και σταδιακά, ακόμη και οι δράστες χάθηκαν από την εικόνα όταν τους απαγγέλθηκαν οι κατηγορίες⁶³⁶. Η μαζική καταστροφή, όπως αυτή που συνέβη, φαίνεται ότι απασχόλησε μεμονωμένα την πόλη της Πάτρας, αδυνατώντας να καλλιεργήσει συναισθήματα αγωνίας για τον κίνδυνο της τρομοκρατίας. Όπως άλλωστε έχουμε επισημάνει, ο κοινωνικό σκανδαλισμός γύρω από ένα τέτοιο συμβάν, προκύπτει όταν ένα τραυματικό γεγονός συμπλέει με τις κοινωνικές ανησυχίες. Το ζήτημα της τρομοκρατίας, ακόμη και σε αυτή τη στροφή της δεκαετίας του '90, δεν έμοιαζε ικανό να κινητοποιήσει τους πολίτες. Η υπερπολιτικοποίηση της δημόσιας ζωής και συνάμα της κοινωνικής εμπειρίας, που το πολιτικό σύστημα καλλιεργούσε (σχεδόν) μεθοδικά, επέτρεψε στην κοινή γνώμη να αδιαφορήσει για το συμβάν. Η πόλωση που διαπότισε την πολιτική συζήτηση και εν γένει την ενασχόληση με τα κοινά (από την μεριά των πολιτών), άφηνε λίγο χώρο στην ανάπτυξη συναισθημάτων φιλοξενίας για την οδύνη των συμπολιτών, και το έλλειμμα αυτό με τη σειρά του άφηνε λίγο έως καθόλου χώρο στην εκδήλωση αιτημάτων διερεύνησης και απόδοσης ευθυνών που αφορούσαν κυρίως την ασφάλεια των πολιτών.

Σε όλα τα παραπάνω, κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισε επίσης η παρείσφρηση στη δημόσια σφαίρα αρκετών σεναρίων αιτιολόγησης του συμβάντος που τις περισσότερες φορές βρίσκονταν στο φάσμα της συνωμοσίας και της παραμυθίας. Η συναισθηματική ταύτιση με τα θύματα, εκφράστηκε, και τα επόμενα χρόνια καλλιεργήθηκε, στην πόλη της Πάτρας. Πιθανότατα λόγω της εσωτερικής δυναμικής της μικρής πόλης, και των σχέσεων που αναπτύσσονται εντός, οι οποίες σχέσεις διαποτίζονται από πανομοιότυπη κοινωνική εμπειρία και κοινώς αναγνωρίσιμα νοήματα στα πλαίσια της πόλης, οι πολίτες που δολοφονήθηκαν ήταν οικείοι κι ας ήταν άγνωστοι. Η καταστροφή που

⁶³⁶ Συγκεκριμένα, οι κατηγορίες που αποδόθηκαν στους τρεις δράστες ήταν: 25 ετών κάθειρξη στους Νουμπάνι και Μπακαϊράτ και τριών ετών φυλάκιση στον Αουάντ Καλίλ. Οι δύο πρώτοι κηρύχθηκαν ένοχοι για κατοχή, προμήθεια, κατασκευή και μεταφορά εκρηκτικών υλών καθώς επίσης και για απλή συνέργεια σε ανθρωποκτονίες και σωματικές βλάβες κατά συρροή και για σύσταση και συμμορία και για διακεκριμένες φθορές. Ο τρίτος κηρύχθηκε ένοχος μόνο για κατοχή και μεταφορά εκρηκτικών υλών. Για όλους διετάχθη η άμεση απέλασή τους μετά την έκτιση των ποινών τους.

συνέβη, δυνητικά θα μπορούσε να επηρεάσει κάποιο από τα αγαπημένα πρόσωπα του εκάστοτε κατοίκου της Πάτρας, συνεπώς η διαλεκτική σχέση τύχης – ατυχίας, ήταν πιθανότατα ο πυρήνας των συναισθημάτων ταύτισης που εκδηλώθηκαν μεταξύ των Πατρινών. Το αποτύπωμα της ταύτισης στον χώρο, είναι ακόμη μια απόδειξη της συγκράτησης του συμβάντος στη συλλογική μνήμη της πόλης. Το μνημείο στην οδό Βότση που κατασκευάστηκε το 2001 (πριν από αυτό, είχε τοποθετηθεί αναμνηστική πλακέτα στην είσοδο της πολυκατοικίας όπου έλαβε χώρα το συμβάν), αναδεικνύει ακριβώς την μη λήθη του συμβάντος. Κάθε χρόνο, από το συμβάν και έπειτα, αποτίεται φόρος τιμής στα θύματα της έκρηξης. Οι εκδηλώσεις της συλλογικής μνήμης ως συνιστώσες της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, μάς δείχνουν ότι το παρελθόν δεν είναι μόνο αυτό που έχει συμβεί ή νομίζουμε ότι έχει συμβεί αλλά είναι ταυτόχρονα αυτό που θα μπορούσε να είχε συμβεί⁶³⁷. Έτσι η συλλογική μνήμη στην κοινωνία της Πάτρας, επιθυμεί να θυμάται όχι μόνο αυτό που συνέβη, αλλά και αυτό που θα μπορούσε να συμβεί στον καθένα.

4.1.17. «Συνήθης ύποπτος» αλλά με ασήμαντη θέση

Στις 12 Μαρτίου 1991 γύρω στις 10:10 μ.μ., ο Ρόναλντ Στιούαρτ, λοχίας της αμερικανικής πολεμικής αεροπορίας, μόλις είχε παρκάρει το αυτοκίνητό του κοντά στην οικία του στην Άνω Γλυφάδα. Περπατώντας στο διάδρομο που οδηγεί από την αυλή στην είσοδο της πολυκατοικίας, μία βόμβα εξερράγη μέσα από τους θάμνους. Η έκρηξη ήταν τόσο ισχυρή που προκλήθηκαν ζημιές στο κτίριο και στα παρακείμενα αυτοκίνητα. Ο Στιούαρτ έφερε τραύματα στο στήθος, μεταλλικά θραύσματα στο κρανίο καθώς και εγκαύματα στο 60% του σώματός του. Το θύμα μεταφέρθηκε αρχικά στην Αμερικανική Βάση στο Ελληνικό και έπειτα στο νοσοκομείο Υγεία, όπου έγιναν προσπάθειες να κρατηθεί στη ζωή, χωρίς όμως αποτέλεσμα καθώς εξέπνευσε λίγο μετά τα μεσάνυχτα, δηλαδή στις 13 Μαρτίου.

⁶³⁷ Σ. Σταυρίδης, «Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη» στο *Μνήμη και εμπειρία του χρόνου*, Σταύρος Σταυρίδης (Επιμ.), ό.π., σ. 18.

Η τελευταία, όπως αποδείχθηκε, επίθεση της 17N κατά Αμερικανού «στόχου» πραγματοποιήθηκε επί κυβερνητικής θητείας της Νέας Δημοκρατίας και οι λόγοι της τέλεσης της ήταν όπως αναφέρεται στην προκήρυξη για τη «γενοκτονία 130.000 Ιρακινών από τις ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ»⁶³⁸. Ήταν η περίοδος όπου στη διεθνή κοινή γνώμη κυριαρχούσαν οι εξελίξεις γύρω από τον γνωστό Πόλεμο του Κόλπου, όταν και μετά την Ιρακινή εισβολή στο Κουβέιτ, οι Η.Π.Α και ένας συνασπισμός 39 χωρών παρενέβησαν ώστε να διασφαλιστεί η εδαφική ακεραιότητα του Κουβέιτ.

Στα πρωτοσέλιδα της επόμενης ημέρας η είδηση αναφέρεται ως εξής: *Ελευθεροτυπία* «ΤΙΝΑΞΑΝ Αμερικανό με τηλεχειρισμό σε βόμβα μεγάλης ισχύος»⁶³⁹, *Τα Νέα* «Σκότωσαν με βόμβα σε Ι.Χ. Αμερικανό/ Επίθεση σε στυλ 17N»⁶⁴⁰, *Έθνος* «17N Σκότωσαν Αμερικανό»⁶⁴¹, *Αυριανή* «Κομμάτια έγινε Αμερικανός από βόμβα σε παγιδευμένο Ι.Χ.»⁶⁴², *Απογευματινή* «Βόμβα κομμάτιασε Αμερικανό στην Γλυφάδα»⁶⁴³.

Βέβαια δεν είναι η κύρια είδηση της ημέρας, καθώς λίγες μέρες πριν η τοποθέτηση βομβών σε πούλμαν της Επιχείρησης Αστικών Συγκοινωνιών από την 17N μονοπωλεί τα ρεπορτάζ. Ήταν μία περίοδος όπου η κυβέρνηση της ΝΔ προσπαθούσε να διαμελίσει την εταιρεία και να την πουλήσει σε μικρολεοφωρειούχους που ήταν μια παραδοσιακή της εκλογική πελατεία. Έτσι, ο σκανδαλισμός που είχε προκληθεί σε εργαζόμενους του φορέα, αλλά και σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, αποτέλεσε μία κατάλληλη ευκαιρία για την 17N να δώσει το παρών⁶⁴⁴.

⁶³⁸ *Ελευθεροτυπία*, 14/03/1991, τίτλος «17N: Γιατί χτυπήσαμε Αμερικανό», σ. 14.

⁶³⁹ *Ελευθεροτυπία*, 13/03/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁴⁰ *Τα Νέα*, 13/03/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁴¹ *Έθνος*, 13/03/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁴² *Αυριανή*, 13/03/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁴³ *Απογευματινή*, 13/03/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁴⁴ Στις 11/03/1991 η 17N τοποθετεί 5 βόμβες σε ισάριθμα πούλμαν. Η 17N αναλαμβάνει την ευθύνη της επίθεσης στην ίδια προκήρυξη με την οποία αναλαμβάνει την ευθύνη και για τη δολοφονία Στιούαρτ. Η δημοσίευση της προκήρυξης απαγορεύεται από τον αντεισαγγελέα του Αρείου Πάγου Δημήτριο Τσεβά με το Νόμο 1916/1990 «για την προστασία της κοινωνίας από το οργανωμένο έγκλημα». Η *Ελευθεροτυπία* (στην οποία στάλθηκε η προκήρυξη) προλαβαίνει και δημοσιεύει αποσπάσματα. Χαρακτηριστικά, ο *Ελεύθερος Τύπος* σχολιάζει πως «Ο Τσεβάς απαγόρευσε την δημοσίευση της προκήρυξης / ΧΑΣΤΟΥΚΙ στους διαφημιστές των δολοφόνων» (*Ελεύθερος Τύπος*, 15/03/1991, σ. 20).

Η δολοφονία του Στιούαρτ λοιπόν, καταγράφεται ως ασήμαντο συμβάν, καθώς η ένταση της πολιτικής αντιπαράθεσης σχετικά με το ζήτημα των συγκοινωνιών έχει κορυφωθεί. Ο κεντροδεξιός Τύπος (εκτός της *Καθημερινής*) βρήκε ξανά την ευκαιρία να ανασύρει τα σενάρια σύνδεσης 17N με ΠΑΣΟΚ⁶⁴⁵ υποστηρίζοντας πως «πριν κλείσει η δεύτερη ημέρα της δίκης για το σκάνδαλο Παπανδρέου - Κοσκωτά, η 17 Νοέμβρη χτύπησε πάλι για δεύτερη φορά μετά την έναρξη της διαδικασίας. Αυτή τη φορά σκοτώνοντας έναν άτυχο αμερικανό λοχία, τον Ρόναλντ Στιούαρτ. Έτσι η 17 Νοέμβρη δείχνει σαφώς την ιδεολογική και πολιτική συγγένεια της προς το ΠΑΣΟΚ»,⁶⁴⁶ πως «οι “πιστολέρο” των τρομοκρατικών οργανώσεων συμπληρώνουν την πολιτική του ΠΑΣΟΚ, δίνοντας με τις ενέργειες τους ιδιαίτερη “βαρύτητα” στα επιχειρήματα του κομματικού μηχανισμού»,⁶⁴⁷ πως «οι τρομοκράτες με τον τρόπο που κινούνται δημιουργούν ένα τεράστιο πολιτικό πρόβλημα».

Η εργαλειοποίηση της δολοφονίας προκειμένου να πληγεί ο πολιτικός αντίπαλος, παρουσιάζοντας τον ως ηθικά έκπτωτο, δεν είναι κάτι που δεν έχουμε ξαναδεί βέβαια. Και σε αυτή τη δολοφονία είμαστε ήδη προϋδρασμένοι ότι η καταδίκη της δολοφονίας από τον κεντροδεξιό Τύπο, είναι στην ουσία καταδίκη του ΠΑΣΟΚ, και όχι της τρομοκρατικής δράσης. Παρ’ όλα αυτά, το τελευταίο θύμα – Αμερικανός, έλαβε από τον Τύπο μία σχετική συμπονετική προσέγγιση σε σχέση με τα προηγούμενα θύματα. Η μικρή διαφοροποίηση που συναντήσαμε έγκειται στην ανάδειξη της θέσης που είχε στον αμερικανικό στρατό. Ο Στιούαρτ χαρακτηρίζεται από την πρώτη στιγμή ως Λοχίας, για να τονιστεί στην ουσία ότι δεν θα «έπρεπε» να αποτελεί στόχο. Εκτός της μικρής σημασίας που είχε ως στόχος λόγω του βαθμού του στον αμερικανικό στρατό, τονίστηκε το γεγονός πως ήταν μαύρος. Το κεντρικό άρθρο, όπου συναντάμε κριτική για την επιλογή του ως στόχο με τους άνωθεν όρους, βρίσκεται στην *Ελευθεροτυπία*, όπου ο Γιώργος Μαύρος γράφει πως: «[...] Συμβολικές αψιμαχίες λοιπόν με τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό. Και ως πρώτος συμβολικός στόχος επιλέγη ένας

⁶⁴⁵ Βλ. ενδεικτικά:

Απογευματινή, 14/03/1991, πρωτοσέλιδο «Αβάντα στον Ανδρέα κάνει η 17N»

Ελεύθερος Τύπος, 13/03/1991, πρωτοσέλιδο «17 Νοέμβρη ΦΟΝΙΚΟ ΧΤΥΠΗΜΑ για τον Ανδρέα / Ανατίναξαν με τήλε - βόμβα Αμερικανό στρατιωτικό...»

Ελεύθερος Τύπος, 14/03/1991, «Στόχος των τρομοκρατών η ανατίναξη του τουρισμού μας αλλά και η συνηγορία στον Ανδρέα Παπανδρέου / Δάκτυλος Οζάλ στη “17N”!», σ. 24-25

⁶⁴⁶ *Απογευματινή*, 14/03/1991, στήλη «Αποψη», υπογράφει η «Α», «Το νέο χτύπημα», σ. 7

⁶⁴⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 13/03/1991, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», υπογράφει ο «Ε.Τ.», «Νύχτα Αγίου Βαρθολομαίου», σ. 5

Αμερικανός λοχίας της συμφοράς και μάλιστα νέγρος! Σπάνια η “17 Νοέμβρη” επιλέγει στόχους οι οποίοι από την δίκη της οπτική γωνία αλλά και του οποίου πολιτικού της ακροατηρίου θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν λαθεμένοι. Θεωρούμε όμως ότι η επιλογή του τελευταίου της στόχου και ο τρόπος που αυτός “χτυπήθηκε” αποτέλεσαν μεγαλειώδη γκάφα. [...] Άλλο όμως ο νέγρος αρχηγός των ενόπλων δυνάμεων των Ηνωμένων Πολιτειών και άλλο ο νέγρος λοχίας Ρόναλντ Στιούαρτ. Με εξαίρεση τον πρώτο και καμία πενηνταριά άλλους executives του πολιτικού κατεστημένου οι νέγροι της Αμερικής συμβολίζουν παγκόσμια το “ένα τρίτο” της δυστυχίας, της εξαθλίωσης, και της κοινωνικοοικονομικής συμπίεσης του προνομιούχου βορρά. Ταυτίζονται με τους “σκύλους” του τρίτου κόσμου. Και όχι άδικα. Ακόμα και πραγματικός φονιάς να ήταν ο Ρ. Στιούαρτ πάλι ο θάνατος του δεν θα εξέπεμπε το επιδιωκόμενο πολιτικό μήνυμα. Οι μαύροι της Αμερικής απολαμβάνουν της συμπάθειας όλων των λαών του κόσμου. [...] Αλλά πάλι για ποιο λόγο τόσοι εκρηκτική ύλη για ένα ανθρώπινο (έστω αμερικανικό) σώμα; [...] Μάλλον θα πρέπει να περνούν κάποια περίοδο τρικυμίας του κρανίου τους τα μέλη αυτού του πυρήνα της “17 Νοέμβρη” που εμπνεύστηκε και υλοποίησε την τελευταία τρομοκρατική ενέργεια που τελικά χρεώθηκε στη “17 Νοέμβρη” γενικά. [...].⁶⁴⁸

Στο ίδιο πνεύμα τα Νέα αναφέρουν πως «[...] Ποιος μπορεί να ήταν τελικά ο λοχίας Ρόναλντ Στιούαρτ; Κατά την αστυνομία ο τριανταπεντάχρονος λοχίας ήταν ένας ασήμαντος στρατιωτικός και ήσυχος άνθρωπος που υπηρετούσε ως βοηθός ομάδας μηχανικών στο τμήμα σχεδιάσεως στην αμερικανική βάση στου Ελληνικού. Αλλά και γιατί η οργάνωση που εξετέλεσε τον Στιούαρτ να στραφεί εναντίων ασήμαντου στρατιωτικού και μάλιστα νέγρου. [...]»⁶⁴⁹.

Παρόμοια κριτική ασκείται και από την *Μεσημβρινή*. Συγκεκριμένα η Κατερίνα Δασκαλάκη μέσα από τη στήλη «Η άλλη όψη», τονίζει τα εξής: «Με μπερδεύει παρά πολύ αυτή η “επανάσταση των πόλεων” που θεωρεί ότι προασπίζει τα “δίκαια του Λαού” σκοτώνοντας εξ’ αποστάσεως και με τήλε-μηχανισμό, πρώτα κάποιους που τους θεωρεί “κεφαλαιοκράτες” και είναι ενδεχομένως, έπειτα έναν βουλευτή λίγο πριν

⁶⁴⁸ *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 17/03/1991, Γιώργος Μαύρος, «Ο αντίλογος που περίμενε η “17Ν”...», σ. 9.

⁶⁴⁹ *Τα Νέα*, 14/03/1991, «Η “17Ν” ανέλαβε την ευθύνη / Απορίες για την επιλογή ως στόχου του Αμερικάνου κατώτερου στρατιωτικού», σ. 10-11.

πάει σε μια καίρια συνεδρίαση στη Βουλή, έπειτα άλλους και τέλος έναν άσημο Αμερικανό λοχία, μαύρο επιπλέον (είναι εντυπωσιακή η “άρνηση” του ρατσισμού επί του προκειμένου) [...] Ο προχθεσινός νεκρός, τελευταίο θύμα της εγχώριας τρομοκρατίας και τελευταίος τροχός της αμάξης ο κακομοίρης στη βάση όπου δούλευε, πέθανε χωρίς να καταλάβει κανείς γιατί. Ή μάλλον πέθανε και όλοι κατάλαβαν ότι στην ψυχοπαθολογία του αλόγιστου τρόμου δεν χρειάζονται πια ούτε τα παλιά άλλοθι του “εχθρού του λαού” [...]»⁶⁵⁰.

Ενώ και στην *Απογευματινή*, η συμπονετική διάθεση είναι παρόμοια: «[...] Το θύμα υπήρξε ένας λοχίας του αμερικανικού στρατού, ένα παιδί του λαού. Φτωχός και νέγρος. Ένας εξ’ αυτών, υπέρ των οποίων δήθεν αγωνίζεται για ιδεολογικούς λόγους η 17N. Η δολοφονία του άτυχου νεαρού σημαίνει ότι η 17N αδιαφορεί για την κοινωνική ταυτότητα των θυμάτων της, και το μόνο που την ενδιαφέρει είναι η εκπλήρωση του παράνομου στόχου της»⁶⁵¹.

Όπως βλέπουμε οι αρθρογράφοι των εφημερίδων, αναρωτιούνται για την επιλογή στοχοποίησης του χαμηλόβαθμου Αμερικανού στρατιωτικού, και με το δικό μας λεξικό, αναγνωρίζουμε ότι η αδικαιολόγητη θυματοποίηση του εκφράζεται μέσω του επιθέτου «άτυχος». Όπως έχουμε δείξει αλλού, η σημειολογία της πρόσληψης της τρομοκρατικής δράσης ως δίκαιης ή άδικης, αναδεικνύει ότι η λέξη άτυχος είναι το σημαίνον, με σημαινόμενο την έννοια του αθώου. Πράγματι, μέσα από την ανάλυση τους, οι αρθρογράφοι φαίνεται να θεωρούν το θύμα αθώο, λόγω και της κοινωνικής του τάξης που προκύπτει και από το γεγονός ότι είναι μαύρος, αλλά η ήπια συμπόνοια προς το θύμα μοιάζει περισσότερο ως μία κριτική για την «λανθασμένη» επιλογή στοχοποίησής του από την 17N, παρά μία πιούρα ευαισθησία για τον θάνατο του νεαρού αξιωματικού.

Όμως, ακόμη κι αν στον Τύπο συναντάμε ψήγματα ενσυναίσθησης, έστω για τον λόγο που προείπαμε, μία ένδειξη για την πρόσληψη της δολοφονίας στο κοινωνικό πεδίο προκύπτει από τη μαρτυρία της ιδιοκτήτριας της οικίας, όπου διέμενε το θύμα. Και τη

⁶⁵⁰ *Μεσημβρινή*, 15/03/1991, στήλη «Η άλλη όψη», Κατερίνα Δασκαλάκη, τίτλος «Θέμα “ηθικής”», σ. 12.

⁶⁵¹ *Απογευματινή*, 14/03/1991, στήλη «Αποψη», υπογράφει η «Α», «Το νέο χτύπημα», σ. 7

συγκεκριμένη ένδειξη, που θα παραθέσουμε, την έχουμε ξανασυναντήσει και σε προηγούμενες δολοφονίες (και στον Τύπο): «Ήταν τρομερό αυτό που πάθαμε. Φαινόταν ήσυχος άνθρωπος. Όμως ποιος ξέρει που ήταν μπλεγμένος για να τον σκοτώσουν. Χθες το βράδυ ήρθε μέχρι και ο πρέσβης και ανεβοκατέβαινε. Ο Αμερικανός ήταν φοβερά κλειστός άνθρωπος. Η μοναδική γυναίκα που ερχόταν που και που εδώ ήταν μια νέγρα, κανένας άλλος δεν ερχόταν. Αυτό τον καιρό μάζευε τα πράγματά του. Όπως μου είχε πει θα έφευγε στις 25 του μηνός για Γερμανία. Από χθες το βράδυ είναι μέσα Αμερικανοί και ψάχνουν όλο το σπίτι. Αφού να σκεφτείτε δεν αφήνουν να πλησιάσω ούτε στην πόρτα για να δω τι ζημιά έπαθε το διαμέρισμα μου. Εμένα τώρα, όμως, θα μου πείτε ποιος θα μου φτιάξει τη ζημιά που έπαθα; Από τότε που πέθανε ο άντρας μου με αυτό το νοίκι ζούσα»⁶⁵².

Η συγκεκριμένη άποψη, αποκρυσταλλώνει στην ουσία την αναγνώριση της 17N στο κοινωνικό πεδίο, ως μιας οργάνωσης που *γνωρίζει τι κάνει* και που πιθανώς τα θύματα της *έκρυβαν κάποιο ενοχοποιητικό στοιχείο* που προκάλεσε τη δολοφονία τους. Η συγκεκριμένη αντίληψη και ερμηνεία της θυματοποίησης (από τρομοκρατική ενέργεια) εξάλλου είχε καλλιεργηθεί στα ΜΜΕ καθ' όλη την προηγούμενη δεκαετία όπως έχουμε δείξει. Ακόμη και στην περίπτωση του Στιούαρτ, που τις επόμενες ημέρες της δολοφονίας έγινε αποδέκτης μιας ανεπαίσθητης συμπόνοιας, αυτό συνέβη αφού πρώτα διερευνήθηκε ποιος ήταν, ποια ιδιότητα έφερε και πόσο κρίσιμη ήταν η θέση του στον αμερικανικό στρατό. Αυτή η ιδιότυπη *δίκη* των χαρακτηριστικών του θύματος, σαφώς προκύπτει από την αποδοχή της ορθολογικής δράσης της 17N, ιδίως όσον αφορά τους Αμερικανούς – θύματα.

Εν τέλει και ο Στιούαρτ, όπως και οι προηγούμενοι Αμερικάνοι αποτελούν αδιάφορα θύματα σε ανθρώπινο επίπεδο χωρίς να μπορούν να προκαλέσουν κοινωνική ταύτιση σε ένα ανθρωπιστικό επίπεδο. Επικαλούμενοι εδώ τη θεωρία, ο Kelman έχει αναδείξει πως όταν μια ομάδα ανθρώπων (οι Αμερικανοί στην περίπτωσή μας) ορίζεται εξ' ολοκλήρου με βάση μια κατηγορία στην οποία ανήκει (*Αμερικανοί δυνάστες*), και όταν αυτή η κατηγορία αποκλείεται από την ανθρώπινη οικογένεια, τότε οι ηθικοί

⁶⁵² *Επικαιρότητα*, 14/03/1991, «Ιδιοκτήτρια: Κάπου ήταν μπλεγμένος», σ. 21, «[...] Όμως ποιος ξέρει που ήταν μπλεγμένος για να τον σκοτώσουν».

περιορισμοί κατά της θανάτωσής τους ξεπερνιούνται ευκολότερα⁶⁵³. Το πρώτο, λοιπόν, βήμα είναι ο σχηματισμός μιας «αποκλειστικής ταυτότητας», ακολουθεί η διαδικασία της απανθρωποποίησης αυτής της ταυτότητας, και από αυτή την ευρεία διάδοση η δολοφονία γίνεται αποδεκτή πράξη. Ως εκ τούτου, μπορούμε μέσω της θεωρίας να καταλάβουμε, ότι τα αντιαμερικανικά συναισθήματα που είχαν ευρεία αποδοχή στην μεταπολιτευτική Ελλάδα και που έφεραν στον πυρήνα τους μία αντίληψη υποτέλειας απέναντι στην παγκόσμια υπερδύναμη, πυροδοτούσαν συναισθήματα μνησικακίας ή έστω μιας συνεχούς καχυποψίας απέναντι στα θύματα που έφεραν την ιδιότητα του Αμερικανού αξιωματούχου/αξιωματικού. Υπό αυτή την έννοια λοιπόν, τα θύματα δεν λογίζονταν ως άτομα αθώα, καθώς συμμετείχαν σε μία *υπερδύναμη* που θυματοποιούσε εξακολουθητικά το υπερβατικό θύμα, το οποίο δεν ήταν άλλο από την ίδια τη χώρα, δηλαδή την Ελλάδα. Ως εκ τούτου, και στην περίπτωση του Στιούαρτ, του οποίου η δολοφονία προσλήφθηκε μάλλον ως ένα αδιάφορο γεγονός, θεωρούμε ότι η θυματική του ταυτότητα ακολούθησε γραμμικά την πορεία των θυμάτων – Αμερικανών, που έχουμε ήδη αναλύσει, και με τις οποίες αποδεικνύεται ότι οι Αμερικανοί – θύματα ερμηνεύονταν ανέκαθεν ως θύτες.

4.1.18. Το θύμα του αντιτουρκικού εθνικισμού

Οι επιθέσεις της 17N εναντίον ξένων διπλωματών συνεχίστηκαν μέσα στο ίδιο έτος. Στις 7 Οκτωβρίου 1991 και ώρα 09:05 π.μ., ο Τσετίν Γκιωργκιού ακόλουθος Τύπου στην Τουρκική Πρεσβεία στην Αθήνα, έφευγε από την οικία του προκειμένου να κατευθυνθεί προς την εργασία του. Μπαίνοντας στο αυτοκίνητό του και καθώς ετοιμαζόταν να εκκινήσει τη μηχανή, δύο άνδρες τον πλησίασαν. Ο ένας από τους δύο έβαλε το πιστόλι που έφερε πάνω του στο παράθυρο του αυτοκινήτου του Γκιωργκιού και τον πυροβόλησε έξι φορές. Το θύμα εξέπνευσε εντός του αυτοκινήτου του. Η σύζυγος του θύματος είδε την σκηνή από το μπαλκόνι της οικίας τους και όπως

⁶⁵³ H.C. Kelman, «Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers», *Journal of Social Issues*, 29(4), 1973, σ. 25–61.

αναγράφεται στα ρεπορτάζ της εποχής, καθώς ήταν σε κατάσταση σοκ, αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει⁶⁵⁴.

Στην ανάληψη της ευθύνης από την 17N, τα αίτια της δολοφονίας επικεντρώνονταν στην καταγγελία του «τουρκικού επεκτατισμού» στην Κύπρο⁶⁵⁵. Ήταν εξάλλου η περίοδος όπου υπήρχαν -ξανά- συζητήσεις σε ανώτατο επίπεδο κρατών σχετικά με μία πιθανή λύση στο ζήτημα του Κυπριακού. Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων *Έθνος* «ΓΙΑΤΙ χτύπησε η 17N/Αγωνία στην Κωνσταντινούπολη»⁶⁵⁶, *Αυριανή* «Ανδρέας: Προβοκατόρικη ενέργεια η δολοφονία του Τούρκου διπλωμάτη / Με το ίδιο 45αρι η “17N” είχε εκτελέσει Γουέλς, Μάλλιο, Πέτρου, Σταμούλη, Μομφεράτο και Μπακογιάννη»⁶⁵⁷, *Ελεύθερος Τύπος* «17N ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΤΡΟΜΟΥ/5 σφαίρες στο κορμί του Τούρκου και στην καρδιά του Ελληνισμού/Η άγκυρα εκμεταλλεύεται το έγκλημα/Φόβοι για επεισόδια σήμερα στην κηδεία του Πατριάρχη»⁶⁵⁸, *Απογευματινή* «Στόχος η Ελλάδα»⁶⁵⁹, *Μεσημβρινή* «Ανθελληνικό χτύπημα σκότωσε τον Τούρκο»⁶⁶⁰.

Η συγκεκριμένη δολοφονία συγκυριακά συνέβη όταν με πρόταση της κυβέρνησης της ΝΔ, απαγορεύτηκε η δημοσίευση των προκηρύξεων των τρομοκρατικών οργανώσεων και η συζήτηση στα επίπεδα του δημόσιου διαλόγου δεν αφορά τόσο τη δολοφονία του Τούρκου αξιωματούχου, αλλά την εν λόγω απαγόρευση. Παρ’ όλα αυτά, η σύντομη ενασχόληση του Τύπου με τη δολοφονία, δείχνει αφενός ότι δεν προξένησε ούτε σκανδαλισμό, ούτε ευρεία ανησυχία σχετικά με το μέλλον των συνομιλιών των δύο χωρών. Βέβαια σύσσωμος ο Τύπος χαρακτηρίζει την ενέργεια της 17N ως προβοκατόρικη που στόχο έχει να δημιουργήσει πλήγμα στα εθνικά συμφέροντα⁶⁶¹, ενώ η *Αυριανή* ανασύρει το επιχείρημα ότι η τρομοκρατία στην Ελλάδα είναι *εισαγόμενη*, παρουσιάζοντας την Ελλάδα ως θύμα των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων και

⁶⁵⁴ *Έθνος*, 08/10/1991, σ. 12.

⁶⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 12-13.

⁶⁵⁶ *Έθνος*, 08/10/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁵⁷ *Αυριανή*, 08/10/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁵⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 08/10/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁵⁹ *Απογευματινή*, 08/10/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁶⁰ *Μεσημβρινή*, 08/10/1991, πρωτοσέλιδο.

⁶⁶¹ *Έθνος*, 08/10/1991, τίτλος «Χτύπημα από 17N. Η δολοφονία του Τούρκου διπλωμάτη παραμονή της κηδείας του Πατριάρχη πλήττει τα εθνικά συμφέροντα», σ.11, «[...]Ο χαρακτηρισμός “προβοκάτσια” δεν αποτελεί αυθαίρετη κατηγορία αλλά ρεαλιστική εκτίμηση των προβλημάτων που δημιουργεί στην χώρα μας η συγκεκριμένη εγκληματική πράξη, ο στόχος και η χρονική στιγμή που εκδηλώθηκε».

των επιδιώξεών τους: «[...] Η πάγια θέση μας δεν πρόκειται να αλλάξει σήμερα ούτε να μετατοπισθεί επ' ελάχιστον ύστερα από τη χθεσινή αποτρόπαια δολοφονία του νεαρού Τούρκου διπλωμάτη, αντίθετα ενισχύεται. [...] Η τρομοκρατία στην Ελλάδα είναι εισαγόμενη! Οι τρομοκράτες δεν είναι Έλληνες, είναι ξένοι. Αυτή η άποψη μας για την οποία είμαστε απόλυτοι θα παραμείνει αναλλοίωτη ακόμα και στην περίπτωση, την εντελώς απίθανη, που θα συλληφθεί τρομοκράτης Ελληνικής καταγωγής δεδομένου ότι θα πρόκειται για κομπάρσο τελευταίας κατηγορίας εξ' εκείνων που δεν αποκλείεται νέα χρησιμοποιούν και τούτο σπάνια οι μυστικές υπηρεσίες εκείνων που εισήγαγαν και εγκατέστησαν περιοδικά την τρομοκρατία στην Ελλάδα. [...] Ο μύθος που γίνεται προσπάθεια στα κείμενα των τρομοκρατικών προκηρύξεων να καλλιεργηθεί ότι δήθεν οι οργάνωσες αυτές καταφέρουν χτυπήματα ενάντια στην μεγαλοαστική τάξη στις φασιστικές εστίες που ενδημούν στην χώρα δεν μπορεί πια να εξαπατήσει τον αφελέστερο Έλληνα! [...] Πάντως, για κλείσω σήμερα, θα τονίσω ότι οι αμερικανικές, οι ισραηλινές, οι τουρκικές οι αγγλικές και οι ΝΑΤΟϊκές μυστικές υπηρεσίες γνωρίζουν πολύ καλά εκ του σύνεγγυς που λένε ποιας προέλευσης είναι η μια και μόνη τρομοκρατική οργάνωση που χτυπά στην Ελλάδα μιας και οι διάφορες “άλλες” είναι άλλη μια χούφτα στάχτη στα μάτια»⁶⁶².

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και ο κεντροδεξιός Τύπος⁶⁶³ με μία μικρή διαφορά, η οποία δεν είναι άλλη από τη σύνδεση του κεντροαριστερού χώρου με τις τρομοκρατικές οργανώσεις. Συγκεκριμένα, στον Ελεύθερο Τύπο φιλοξενούνται δύο άρθρα τα οποία παρουσιάζουν τον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο ως επικίνδυνο για τα εθνικά συμφέροντα, και η σύνδεση με τον χώρο της τρομοκρατίας γίνεται επί τη βάση της άρνησης των εκδοτών των κεντροαριστερών εφημερίδων να ευθυγραμμιστούν με την απαγόρευση δημοσίευσης των προκηρύξεων. Στο πρώτο άρθρο, ο Δημήτρης Ρίζος αναφέρει: «Λοιπόν; Είναι ικανοποιημένοι πάλι οι “προοδευτικοί” εκδότες της ... *Ελευθεροτυπίας* των τρομοκρατών; Η ματωμένη προκήρυξη πάντως ελήφθη όπως πάντα από την εφημερίδα του κ. Κίτσου, η οποία ανέλαβε και πάλι να την διανείμει ως

⁶⁶² *Αυριανή*, 08/10/1991, στήλη Καθαρά και Ξάστερα, Κυριάκος Διακογιάννης, τίτλος, Εισαγόμενη η τρομοκρατία, σ. 3.

⁶⁶³ *Ελεύθερος Τύπος*, 08/10/1991, τίτλος «Διπλωματία τρόμου», σ. 23, «Με μια προβοκατόρικη ενέργεια σε μια κρίσιμη περίοδο για το έθνος η “17 Νοέμβρη” απέδειξε χθες ότι στόχος της είναι η καταστροφή της Ελλάδας, η υπονόμευση της Ορθοδοξίας και η εξυπηρέτηση αντικειμενικά των συμφερόντων της Τουρκίας. [...]».

αναμφισβήτητο γραφείου τύπου της διαβόητης 17 Νοέμβρη !... [...] Οι πέντε σφαίρες που σόριασαν νεκρό τον Τούρκο ακόλουθο Τύπου ήταν πέντε σφαίρες στην καρδιά της Ελλάδας. Γιατί το έκαναν; [...] Βρείτε εσείς τι μπορούν να κρύβουν οι νοσηροί τους εγκέφαλοι. Κι όμως αυτοί οι αόρατοι δολοφόνοι - όχι ανθρώπων πια αλλά του ίδιου του έθνους - έχουν ευνοϊκή μεταχείριση από κάποιους “προοδευτικούς” εκδότες! [...]»⁶⁶⁴. Ενώ στο δεύτερο άρθρο αναφέρεται: «[...] Ας βγουν λοιπόν και ας εξηγήσουν στον απλό πολίτη όλοι όσοι κατά καιρούς βρίσκουν “δικαιολογίες” και επιχειρούν να προσδώσουν “λογικό” υπόβαθρο στις αποτρόπαιες πράξεις των υπανθρώπων της “17N” και των άλλων τρομοκρατικών οργανώσεων αν ήταν “τυχαίο” το χθεσινό χτύπημα. Την παραμονή της εκλογής του νέου Πατριάρχη, της παρουσίας του Έλληνα πρωθυπουργού στην Κωνσταντινούπολη την ώρα που τα μάτια όλου του κόσμου ήταν στραμμένα στο ποια στάση θα τηρήσει η Άγκυρα στο κρίσιμο θέμα του Πατριαρχείου! [...]»⁶⁶⁵. Οι σαφείς υπόνοιες προς τη μερίδα του Τύπου που εναντιώθηκε στην απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων, τις επόμενες μέρες μετατρέπονται σε βεβαιότητα, μέσα από ένα γράμμα αναγνώστη που έφτασε στον Ελεύθερο Τύπο και που η εφημερίδα επέλεξε να δημοσιεύσει: «Μου γράφει: “Αγαπητέ κύριε Ριζο, “άγρια εκτέλεση” και “έργο 17N η εκτέλεση Τούρκου”. Πρόκειται για τους πελώριους τίτλους των δυο μοναδικών Ελληνικών (;) εφημερίδων που τη δολοφονία τη χαρακτηρίζουν “εκτέλεση”. “Εκτέλεση” προϋποθέτει ύπαρξη νόμιμης δικαστικής απόφασης. Στην περίπτωση του άτυχου Τούρκου πρόκειται για δολοφονία στο τετράγωνο. [...] Γι’ αυτό οι εφημερίδες αυτές πρέπει να αντιμετωπιστούν ως τρομοκράτες του Τύπου και δολοφόνοι της Ελληνικής γλώσσας. [...] Φιλικότατα, Π. Αλεξιάδης, Θεσσαλονίκη»⁶⁶⁶.

Σε ένα παρόμοιο γράμμα αναγνώστη, ξανά στον Ελεύθερο Τύπο, το ανωτέρω επιχείρημα γίνεται ακόμη πιο διαυγές, κάνοντας λόγο για πολιτική υποστήριξη των τρομοκρατών από τον χώρο της κεντροαριστεράς, αναφέροντας ότι το συγκεκριμένο στοιχείο αποτελεί δείγμα εξαιρετισμού στην περίπτωση της ελληνικής τρομοκρατίας σε σύγκριση με άλλες δυτικές χώρες: «[...] Στην χώρα μας, η ατιμωρησία των

⁶⁶⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 08/10/1991, στήλη Ανάδελφος τύπος, σ. 5.

τίτλος, Η “διπλωματία” του αίματος και οι “προοδευτικοί” εκδότες!..., σελίδα 4-5.

⁶⁶⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 08/10/1991, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», τίτλος «Ας μας εξηγήσουν!», σ. 5.

⁶⁶⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 09/10/1991, στήλη «Ανάδελφος τύπος», τίτλος «Ωστε λοιπόν “εκτέλεση”», σ. 5.

τρομοκρατών ενισχύει την αποτελεσματικότητα δράσης τους και αυξάνει την κρίση εμπιστοσύνης στο σύστημα. [...] Τρομοκρατία με τόσο ευρύ φάσμα πολιτικής παρέμβασης δεν υπάρχει στις άλλες χώρες της Ευρώπης. [...] Υπάρχει λοιπόν μια μοναδική στο είδος της πολιτική νομιμοποίηση της επιχειρηματολογίας των Ελλήνων τρομοκρατών που τους επιτρέπει να διευρύνουν συνεχώς το φάσμα της πολιτικής τους παρέμβασης. Η Τρίτη επικίνδυνη ιδιομορφία της Ελληνικής τρομοκρατίας έχει να κάνει με την προπαγανδιστική υποστήριξη της από το “προοδευτικό” κατεστημένο στο χώρο των μέσων ενημέρωσης. [...] Παρά την σημαντική αναδίπλωση του υπάρχει πάντα ένα σύστημα εκδοτικών και άλλων συμφερόντων που σπεύδει να προσφέρει για τους δικούς του λόγους ιδεολογική και κυρίως προπαγανδιστική στήριξη στους Έλληνες τρομοκράτες. Τέτοιο φαινόμενο εκφυλισμού της δημόσιας ζωής δεν παρατηρείται σε άλλες δημοκρατικές χώρες»⁶⁶⁷.

Αν και όπως είναι φανερό η δολοφονία του Γκιοργκιού, απασχόλησε την κοινή γνώμη κυρίως για τα σημαινόμενα που ο κάθε πολιτικός χώρος ξεχωριστά, ήθελε να χρησιμοποιήσει προκειμένου να πλήξει τον πολιτικό του αντίπαλο, εντούτοις το θύμα δεν φαίνεται να παρουσιάζεται ως ένα αξιωματούχους *αλλότριας δύναμης*, που διαδραμάτιζε κάποιον σκοτεινό ρόλο εναντίον της Ελλάδας, όπως έχουμε δει σε άλλες περιπτώσεις. Αντιθέτως, και στον κεντροαριστερό αλλά και στον κεντροδεξιό Τύπο, δίνεται (μικρή μεν) έμφαση στο γεγονός πως το θύμα ήταν *νέος, φρεσκοπαντρεμένος* και είχε έρθει στην Ελλάδα με τη σύζυγό του, η οποία μάλιστα παρουσιάστηκε στα δημοσιεύματα με συμπάθεια, εξαιτίας του νευρικού κλονισμού που υπέστη, καθώς άκουσε και πιθανότατα είδε τη δολοφονία του άντρα της σε πραγματικό χρόνο. Η επιστράτευση των συγκεκριμένων ιδιωτικών πληροφοριών για τη ζωή του θύματος, συνδέονται με την έμφαση που δίνεται στον Τύπο σχετικά με τη «σχεδόν ασήμαντη θέση που κατείχε»⁶⁶⁸. Και τα δύο αυτά στοιχεία, περιγράφουν την αθωότητα του Γκιοργκιού, αλλά ταυτόχρονα το δεύτερο στοιχείο αποτελεί συμπαραδήλωση της πιθανής ενοχής του. Κοινώς, εννοούμε εδώ ότι η ασήμαντη θέση που κατείχε, τον

⁶⁶⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 11/10/1991, τίτλος «Οι ιδιομορφίες της Ελληνικής τρομοκρατίας», σ. 6.

⁶⁶⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 08/10/1991, ρεπορτάζ Πέτρος Καρσιώτης, Μαρία Τσιντήλα, Τόνια Μανιατέα, Μάνος Τσαλδάρης, τίτλος «Προβοκάτσια με σφραγίδα “17N” / Σκοτεινά κέντρα πίσω από την εκτέλεση του Τούρκου διπλωμάτη / Οι μάρτυρες λένε για “Ασιάτες” που μιλούσαν Ελληνικά», σ. 24-25.

έκανε ταυτόχρονα και ασήμαντο θύμα. Εξ' αντιδιαστολής όμως, σε περίπτωση που κατείχε σημαντική θέση, θα μπορούσε να εξετασθεί η πιθανότητα να είναι ένοχος.

Συνεπώς, το θύμα αυτή τη φορά ερμηνεύθηκε ως αθώο μεν, αλλά συνάντησε μία έντονη αδιαφορία, καθώς αποτελούσε αξιωματούχο της γείτονα χώρας με την οποία παραδοσιακά είχαν αναπτυχθεί σχέσεις καχυποψίας και αντιπαλότητας. Ως εκ τούτου, δεν θα μπορούσε η δολοφονία ενός νέου και «ασήμαντου» θύματος να προκαλέσει ταύτιση, αλλά ούτε και την απαραίτητη συμπόνοια ώστε να συγκροτηθεί ένα αίτημα από τα κάτω, το οποίο θα στρεφόταν ενάντια της τρομοκρατικής δράσης, η οποία εκείνη τη στιγμή θα μπορούσε να προκαλέσει ένταση στις διμερείς σχέσεις των δύο χωρών. Αντίθετα, η δολοφονία του θύματος προκάλεσε ερωτηματικά για την επιλογή των στόχων της 17N. Έχοντας στο νου μας πως η δυαδική σχέση θύματος και δράστη είναι άρρηκτη και ο ένας πόλος επηρεάζει την κοινωνική ταυτότητα του άλλου, υποστηρίζουμε εδώ ότι η «ασήμαντη θέση» του Γκιουργκιού, εντέλει προκάλεσε ερωτηματικά σχετικά με την ίδια την 17N και την «επιχειρησιακή» της λειτουργία.

Προς επίρρωση των ανωτέρω, θα κλείσουμε με το άρθρο του Β. Ραφαηλίδη, το οποίο είναι ενδεικτικό αυτής της διαπίστωσης: «Η 17 Νοέμβρη μας συνήθισε σε εξυπνότερα κείμενα από το παντελώς ηλίθιο που συνοδεύει την δολοφονία ενός κατώτερου υπαλλήλου της Τουρκικής πρεσβείας [...] Πολύ κρίμα. Τουλάχιστον στο θεωρητικό επίπεδο τους θεωρούσε σοβαρούς αυτούς τους ανθρώπους. Τώρα εμφανίζονται γελοίοι σοβινιστές πιο γελοίοι και απ' τους κατ' επάγγελμα η καθ' έξιν “εθνικόφρονες” που τελούν τις ανόμοιες τους στο όνομα των εθνικών συμφερόντων. Μάλιστα, η πλειοδοσία σε βλακώδη “εθνικοφροσύνη” των συντακτών της προκήρυξης τελειώνει με μια κορώνα αντάξια του πιο άθλιου Έλληνα πολιτικάντη. : “Και δεν είναι δίκαιο η Κύπρος με 82% ελληνικό πληθυσμό επι χιλιάδες χρόνια να ναι Ελληνική!!!” Τα τρία θαυμαστικά είναι δικά τους. Εγώ θα πρόσθετα αλλά τρία έξω από τα εισαγωγικά. Ωστε επι χιλιάδες χρόνια η Κύπρος έχει 82% Ελληνικό πληθυσμό!!! Κι αν πριν από χίλια μόνο χρόνια είχε Ελληνικό πληθυσμό 100%; Κι αν πριν από δυο χιλιάδες χρόνια την κατοικούσαν εξολοκλήρου Φοίνικες; [...] Η 17 Νοέμβρη θέλει σταθερό στο 82% τον Ελληνικό πληθυσμό της Κύπρου επι χιλιάδες χρόνια! Ε.. αυτή την γελοιότητα ούτε ο Στυλιανός Παττακός δεν θα ήταν σε θέση να την εκστομίσει. Και επειδή δεν πιστεύω πως οι άνθρωποι της 17 Νοέμβρη είναι ανόητοι και επειδή δεν πιστεύω πως είναι πράκτορες ξένων και “σκοτεινών” δυνάμεων και επειδή δεν πιστεύω πως σκοπός της

δολοφονίας ενός παντελώς αθώου για τα πάντα κατώτερου διπλωματικού υπαλλήλου ήταν το μποϊκοτάρισμα των Ελληνοτουρκικών σχέσεων οφείλω να δώσω μια ερμηνεία σε αυτό που εκ πρώτης όψεως φαίνεται βλακώδες. Οι άνθρωποι της 17 Νοέμβρη βάζουν υποθήκη την εθνικοφροσύνη τους για να την χρησιμοποιήσουν εν καιρό στο δικαστήριο αν και όταν συλληφθούν [...] Κοινοί λωποδύτες λοιπόν και οι άνθρωποι της 17 Νοέμβρη. Κρίμα, πολύ κρίμα. Να εκμεταλλεύονται την μόδα του αναζωογονημένου εθνικισμού για να δημιουργήσουν άλλοθι. [...]»⁶⁶⁹.

4.1.19. Η «άγρια διμοιρία» και ο αθώος αστυφύλακας

Ένα μήνα μετά τη δολοφονία του Γκιωργκιού, η 17N «στρέφει» την ένοπλη δράση της ξανά προς το εσωτερικό. Στις 2 Νοεμβρίου 1991 τα μεσάνυχτα, λίγα λεπτά πριν τη 01:00 π.μ., η κλούβα των MAT, η οποία ήταν σταθμευμένη στην οδό Χαριλάου Τρικούπη 37, σε μικρή απόσταση από τα γραφεία του ΠΑΣΟΚ, δέχτηκε αυτοσχέδια μπαζούκας από κοντινή απόσταση. Από τους επιβαίνοντες, ο αστυφύλακας Γιάννης Βαρής έχασε τη ζωή του ακαριαία, καθώς η ρουκέτα βρήκε την οροφή της κλούβας και το θύμα δέχτηκε θραύσματα στο κρανίο. Την επίθεση ανέλαβε η 17N δικαιολογώντας την επίθεση εξαιτίας του «άγριου» χαρακτήρα της διμοιρίας, σε περιπτώσεις που είχε κληθεί να επέμβει σε ταραχές στην ευρύτερη περιοχή των Εξαρχείων.

Η δολοφονία του αστυφύλακα καταδικάστηκε από σύσσωμο τον Τύπο, καθώς το νεαρό της ηλικίας του, η χαμηλόβαθμη θέση του αλλά και το συνολικό προφίλ του έδειχνε ότι πρόκειται για ένα νεαρό άτομο που κατατάχθηκε στην Αστυνομία αστυνομικό σώμα προκειμένου να αποκατασταθεί επαγγελματικά καθώς προερχόταν από φτωχή οικογένεια της επαρχίας της Πάτρας. Τα συγκεκριμένα στοιχεία του προφίλ του θύματος αναδείχθηκαν σε όλο τον Τύπο. Η *Ελευθεροτυπία* τόνισε πως «Μόλις είχε βγει από τη σχολή και είχε τοποθετηθεί στα MAT. Διέμενε στο οίκημα του 8^{ου} Αστυνομικού Τμήματος Αθηνών στη οδό Θύρας και Αχαρνών. Ήταν από το χωριό Αραχωβίτικα του

⁶⁶⁹ *Έθνος*, 09/10/1991, στήλη «Κάθε μέρα», τίτλος «Ο σοβινισμός της 17 Νοέμβρη», σ.8.

νομού Αχαΐας. Έμενε στο τμήμα γιατί αντιμετώπιζε οικονομικές δυσκολίες»⁶⁷⁰. Το κοινωνικό προφίλ του θύματος ανέδειξε μάλιστα την έκταση των συνεπειών μιας τρομοκρατικής επίθεσης, ιδίως όσον αφορά θύματα αστυνομικούς: «Οι αναλύσεις για το τι επιδιώκουν οι τρομοκράτες και για τα πολιτικά συμπεράσματα από τις ενέργειες τους, όσο σοβαρές και βαθυστόχαστες και αν είναι, που είναι πολλές φορές, δεν μπορούν να αντέξουν (;) τον πόνο που αφήνει πίσω της η δολοφονία και αυτό ισχύει περισσότερο όταν το θύμα είναι ένας απλός, ανώνυμος πολίτης, ένστολος επαγγελματίας και εργαζόμενος όπως το τελευταίο θύμα»⁶⁷¹.

Αν και η παραδοχή της εγκυρότητας των προκηρύξεων της 17N συσκοτίζει τη θυματική ταυτότητα, εφόσον στο δίπτυχο θύμα/δράστη, αν ο δεύτερος κρίνεται ως «σοβαρός», ταυτόχρονα κρίνεται ως σοβαρή και η αιτία δράσης τους, εντούτοις, βλέπουμε καθαρά σε αυτό το άρθρο ότι ο πόνος που προκαλείται από μία τρομοκρατική επίθεση αξιοδοτείται ως σημαντικός όταν το θύμα είναι «απλός πολίτης» και «εργαζόμενος».

Η ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας του Βαρή, συμβαίνει σχεδόν αμέσως με την είδηση της δολοφονίας, γιατί εκτός των άλλων, αναγνωρίζεται ως «άτυχος»⁶⁷², χαρακτηρισμός που όταν αποδίδεται στο θύμα, λειτουργεί μετωνυμικά του χαρακτηρισμού «αθώος». Το θύμα από τον κεντροδεξιό Τύπο ανάγεται σε ιδανικό θύμα, καθώς λογίζεται ως παιδί του ελληνικού λαού⁶⁷³, ως «παλικάρι» για την ακρίβεια, που υπηρετεί το ελληνικό κράτος⁶⁷⁴ και το κοινωνικό σύνολο⁶⁷⁵, και που στάθηκε άτυχος καθώς ήταν ο μόνος νεκρός της «μαζικής δολοφονικής επίθεσης»⁶⁷⁶. Σε αυτή τη μερίδα του Τύπου βέβαια δεν λείπουν, για μια ακόμη μια φορά, οι υπόνοιες περί συμπάθειας του προοδευτικού χώρου προς την τρομοκρατία, με τις ενδείξεις αυτή τη φορά να προέρχονται αρχικά από την απουσία στελεχών του ΠΑΣΟΚ από την κηδεία του θύματος: «Οι αδίστακτοι δολοφόνοι του σκότους, τα άνανδρα αυτά

⁶⁷⁰ Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 03/11/91, σ. 3.

⁶⁷¹ Ελευθεροτυπία, 04/11/91, στήλη «πολιτικά παρασκήνια», τίτλος «ο πόνος και ο τρόμος», σ.8.

⁶⁷² Έθνος της Κυριακής, 03/11/91, τίτλος «Ρουκέτα για το Πολυτεχνείο...», σ. 2-3.

⁶⁷³ Ελεύθερος Τύπος, 04/11/1991, τίτλος ««Τρομοκρατία ξεκαθαρίστε επιτέλους ποιοι είναι υπέρ και ποιοι κατά!», σ. 4 -5.

⁶⁷⁴ Στο ίδιο.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο.

⁶⁷⁶ Ελεύθερος Τύπος, 04/11/91, σ.42-43.

καθάρματα της τρομοκρατίας που οι «προοδευτικοί» μας αποκαλούν απλά... «κοινωνικούς αγωνιστές» (!) χτύπησαν πάλι ένα λεωφορείο με ανύποπτους αστυνομικούς. Παιδιά του ελληνικού λαού δηλαδή. (Που υπηρετούν το κράτος, το κοινωνικό σύνολο και όχι κάποια συγκεκριμένη κυβέρνηση). Δολοφόνησαν ένα νέο παιδί και τραυμάτισαν άλλα 6! Το αποτρόπαιο έγκλημα σε οποιοδήποτε πολιτισμένο, ημιπολιτισμένο ή απολίτιστο κράτος θα είχε γεμίσει τον κόσμο με ανατριχίλα και φρίκη και θα είχε κάνει τις συνειδήσεις να επαναστατήσουν. Παντού εκτός από την Ελλάδα. Εδώ στη σπαρακτική κηδεία του νέου και αδικοχαμένου αυτού ανθρώπου δεν παρευρέθηκε κανείς εκπρόσωπος, ούτε του ΠΑΣΟΚ, ούτε του Συνασπισμού για να μην τους παρεξηγήσουν προφανώς οι αξιότιμοι κύριοι τρομοκράτες! Αίσχος! Αν όμως είχε σκοτωθεί κανένας περιθωριακός, κανένας από τους προσφιλείς τους «προοδευτικούς» θα τον ανακήρυσσαν αμέσως σε... ήρωα!»⁶⁷⁷. Η έμφαση όμως που δίνεται στην κηδεία του θύματος σε όλο τον Τύπο, με κύριες φιγούρες τους γονείς του νεκρού και την αδελφή του, δείχνει μια ευρεία αποδοχή της αθωότητάς του. Ολοσέλιδα ρεπορτάζ, με εικόνες από την κηδεία, με συναισθηματικές επικλήσεις οι οποίες έκαναν λόγο για «θρήνο», ενώ ο *Ελεύθερος Τύπος* υπογραμμίζει ότι οι γονείς του, περίμεναν το θύμα να τους επισκεφθεί για Σαββατοκύριακο⁶⁷⁸, θέλοντας με αυτό τον τρόπο να επιτείνει την τραγικότητα της δολοφονίας του θύματος και συνάμα της απώλειας που βιώνει η οικογένεια του νεκρού, όλα αυτά καταδεικνύουν το γεγονός πως το θύμα έτυχε πράγματι αναγνώρισης στη κοινή γνώμη.

Μάλιστα στην *Αυριανή*, βρίσκουμε και ευνοϊκό άρθρο σχετικά με την προσφορά των αστυνομικών. Το άρθρο δημοσιεύεται λίγες μέρες μετά την κηδεία του Βαρή, και κατά κάποιο τρόπο αποτελεί ένα φόρο τιμής στο επάγγελμα του «απλού» αστυνομικού: «και έγινε η κηδεία ενός αστυνομικού στο χωριό του και δεν αντιπροσωπεύτηκε ο ελληνικός κόσμος... Πεθαίνει ένας μπουζουξής και ξεσηκώνονται οι πάντες και πνευματικοί άνθρωποι και πολιτικοί και εμπορικές αντιπροσωπεΐες. Πηγαίνουν να δώσουν το ύστατο “χαίρε”... Και έγινε η κηδεία του αστυνομικού μέσα σε ένα στενό περιβάλλον λες και το θύμα ήταν από ένα μακρινό κόσμο και δεν ήταν από εκείνους που αγωνίζονται καθημερινά με εμάς και δεν παίζουν τη ζωή τους μονά – ζυγά... Ποιος

⁶⁷⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/11/91, τίτλος «Τρομοκρατία ξεκαθαρίστε επιτέλους ποιοι είναι υπέρ και ποιοι κατά!», σ. 4 – 5.

⁶⁷⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 04/11/91, τίτλος «Αγανάκτηση», σ. 43.

σκέφτηκε τα παιδιά του αστυνομικού που πέφτει κάτω από τις σφαίρες του δολοφόνου – κακούργου; Ποιος του χτυπά την πόρτα την επομένη της κηδείας; Εκείνος δίνει τη ζωή του... αλλά η ελληνική κοινωνία έχει υποτιμήσει τη ζωή του...»⁶⁷⁹.

Ως εκ των παραπάνω, η δολοφονία του Βαρή, φαίνεται ότι είναι από τις λίγες δολοφονίες αστυνομικών, που το θύμα γίνεται αποδέκτης τέτοιας έκτασης συμπόνοιας και ενσυναίσθησης. Η διαφορά με τις, έως τώρα, δολοφονίες αστυνομικών που έχουμε εξετάσει, έγκειται στο γεγονός ότι το θύμα προερχόταν από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, και εντάχθηκε στην αστυνομία με σκοπό την κοινωνική κινητικότητα. Κάτι άλλωστε που ήταν ευρέως διαδομένο την περίοδο που εξετάζουμε, όπου η αστυνομία έδινε διέξοδο κοινωνικής ανόδου για νέους που προέρχονταν από την αγροτική ή την εργατική τάξη. Η ταξική ταυτότητα λοιπόν του θύματος ήταν η πηγή της συμπόνοιας που γνώρισε η φιγούρα του, από όλο το φάσμα του Τύπου, καθώς η συγκεκριμένη ταυτότητα έχαιρε οριζόντιας αποδοχής εφόσον πρόκειται για τα έτη, όπου η μεγάλη και μαζική μεσαία τάξη άρχιζε να εκκολάπτεται, και το θύμα είχε τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα μπορούσαν να προκαλέσουν ταύτιση σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Αυτή η συμπόνοια βέβαια προς το πρόσωπό του φαίνεται ότι παραμένει στη δημόσια συζήτηση μέχρι και την ημέρα της κηδείας του. Έπειτα, όπως και μετά από πολλές άλλες δολοφονίες, το συμβάν πέρασε στη λήθη. Η αλήθεια είναι ότι δεν θα περιμέναμε, να υπάρχουν κινητοποιήσεις ενάντια στην τρομοκρατία με αφορμή τη δολοφονία ενός αστυφύλακα.

Όπως έχουμε σημειώσει και αλλού, οι αστυνομικοί – θύματα λογίζονται ως «μαχητές», δηλαδή ως άτομα τα οποία αντιμετωπίζουν συγκρούσεις στην καθημερινότητα τους, οπότε ένας πιθανός θάνατος, δικαιολογείται (και όχι απλά αιτιολογείται) εξαιτίας της φύσης του επαγγέλματός τους. Ο κίνδυνος για τα άτομα με την ιδιότητα του αστυνομικού εγκιβωτίζεται στο εσωτερικό της ιδιότητάς του και ως εκ τούτου, μία δολοφονία, όσο κι αποτρόπαια ή βάνανυση κι αν είναι, δεν ερμηνεύεται ως κάτι μη λογικό. Σε πολλές περιπτώσεις οι δολοφονίες αστυνομικών εκλογικεύονται, ακριβώς λόγω της επιλογής τους να ενσωματώσουν τον κίνδυνο στην *Καθημερινή* τους επαγγελματική ρουτίνα. Άξιο λόγου πάντως είναι, το γεγονός ότι ο Βαρής,

⁶⁷⁹ *Αυριανή*, 07/11/91, τίτλος «Η προσφορά του αστυνομικού», σ. 3.

αναγνωρίζεται ως θύμα, λόγω της ταξικής του καταγωγής και μόνο. Από την πρώτη παρουσίαση της είδησης, όλα τα ρεπορτάζ συντείνουν προς αυτή την κατεύθυνση, κάτι που μάς κάνει να σκεφτούμε ότι η ενσυναίσθηση προς το θύμα, υπάρχουν μεγαλύτερες πιθανότητες να εμφανιστεί όταν το θύμα προέρχεται από τα χαμηλά – οικονομικά – στρώματα της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση, φαίνεται ότι η συμπόνοια προς το θύμα, προκαλείται επειδή πρώτα, έχει περάσει από τα φίλτρα του οίκτου, που με τη σειρά του μπορεί να σημαίνει ότι η συμπόνοια εμφανίζεται σε περιπτώσεις που το θύμα δεν είναι φορέας χαρακτηριστικών που προκαλούν μνησικακία στον μαζικό πληθυσμό, εξαιτίας του οικονομικού, κοινωνικού, πολιτισμικού κεφαλαίου που φέρνει το θύμα, όπως έχουμε δει σε περιπτώσεις όπου το θύμα ανήκε στην κοινωνική κατηγορία των ελίτ.

4.1.20. Η δολοφονία του Θάνου Αξαριλιάν

Είχαν περάσει μόλις λίγοι μήνες από την τελευταία επίθεση της 17N, όταν τον Ιούλιο του 1992, η νέα της ενέργεια έμελλε να αποτελέσει σημείο συζητήσεων για τα επόμενα χρόνια σχετικά με την «μεθοδικότητα» της οργάνωσης, και παράλληλα το θύμα έμελλε να είναι η αιτία ενοχοποίησης των υπολοίπων. Συγκεκριμένα, στις 14/07/1992 περίπου στις 04:00 μ.μ λίγα μέτρα από το Σύνταγμα, στη συμβολή των οδών Καραγιώργη Σερβίας και Βουλής, στο κέντρο δηλαδή της πρωτεύουσας, εκτοξεύτηκε ρουκέτα από αυτοσχέδιο πυροσωλήνα με στόχο το αυτοκίνητο του υπουργού Οικονομικών Ιωάννη Παλαιοκρασσά. Η απόπειρα απέτυχε και ο ίδιος υπουργός με τους συνεπιβάτες γλίτωσαν. Η μεγάλη έκρηξη όμως προκαλώντας ωστικό κύμα και ζημιές στα γύρω μαγαζιά είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο του Θάνου Αξαριλιάν και τον τραυματισμό πέντε ατόμων. Η στοχοποίηση του Παλαιοκρασσά από την 17N και η εκλογίκευση του χτυπήματος έγινε με στενούς πολιτικούς όρους, επεκτείνοντας τις παρεμβάσεις στην κοινοβουλευτική ζωή σε εν ενεργεία υπουργό, το οποίο δεν είχε ξανασυμβεί. Οι προκηρύξεις που ήρθαν στην δημοσιότητα εστιάζονταν σε αναλύσεις οικονομικού χαρακτήρα, αναδεικνύοντας την άποψη της οργάνωσης για φορολογική ανισότητα, προϊόν της νεοφιλελεύθερης πολιτικής της Νέας Δημοκρατίας, και χρησιμοποιώντας ρητορική γλώσσα διάστικτη από λαϊκιστικές αναφορές στην «πλουτοκρατία» και στην κηδεμονία της Ελλάδας από την ΕΟΚ, δικαιολογούσαν το

χτύπημα στον υπουργό που κατά τη γνώμη τους είχε την κύρια ευθύνη. Ως εδώ η ρουτινοποίηση της τρομοκρατικής δράσης ακολουθούσε το πάγιο μοντέλο που είχε γνωρίσει η ελληνική κοινωνία, εντούτοις ο θάνατος του περαστικού Αξαρλιάν διατάραξε την κανονικότητα που ακολουθούσε το κάθε «μεθοδευμένο», κατά τους τρομοκράτες, χτύπημα της οργάνωσης. Η δολοφονία, όμως, του Αξαρλιάν συμπυκνώνει στοιχεία που αποτελούν δείκτες πρόσληψης του τρομοκρατικού φαινομένου και κατ' επέκταση των θυμάτων από την πλευρά της κοινωνίας, και έτσι θα δούμε αν τα χαρακτηριστικά του εν λόγω θύματος οδήγησαν τελικά σε μία πρώτη ρωγμή στη συμβιωτική σχέση τρομοκρατίας και κοινωνίας, όπως έχει υποστηριχθεί στην ως τώρα κοινωνιολογική έρευνα⁶⁸⁰.

Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων που κυκλοφόρησαν την επόμενη ημέρα είναι ξεκάθαρο ότι βάλουν κατά της τρομοκρατικής οργάνωσης, η οποία για «πρώτη φορά» στοχοποίησε «αθώους» πολίτες: Τα *Νέα* «Σκοτώνει στα τυφλά η 17N»⁶⁸¹, *Ελευθεροτυπία* «ΦΡΙΚΗ ΑΠΟ 17N»⁶⁸², *Καθημερινή* «Με θύματα αθώους πολίτες»⁶⁸³, *Ελεύθερος Τύπος* «ΓΙΑΤΙ; Άνδρου»⁶⁸⁴, *Έθνος* «ΓΙΑΤΙ; 17N τυφλό χτύπημα στο πλήθος»⁶⁸⁵, *Απογευματινή* «Φρίκη και αποτροπιασμός για το τυφλό χτύπημα στο Σύνταγμα»⁶⁸⁶.

Ο Αξαρλιάν λοιπόν ήταν το πρώτο θύμα του οποίου ο θάνατος δεν μπορούσε να εκλογικευθεί με ιδεολογικοπολιτικά κριτήρια και το οποίο έθεσε για πρώτη φορά με σαφή τρόπο την ακροαριστερή τρομοκρατία απέναντι στους πολίτες. Η αγωνία της 17N να αποποιηθεί τις ευθύνες της για την επίθεση, μετουσιώθηκε με την έκδοση τριών διαδοχικών προκηρύξεων (18, 20, 28 Ιουλίου)⁶⁸⁷ στις οποίες μετέφερε την ευθύνη του θανάτου του Αξαρλιάν στο Κράτος. Το «κατηγορώ» στήθηκε γύρω από στοιχεία όπως

⁶⁸⁰ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου Αξαρλιάν», ό.π., σ. 101 -104

⁶⁸¹ *Τα Νέα*, 15/07/1992, πρωτοσέλιδο.

⁶⁸² *Ελευθεροτυπία*, 15/07/1992, πρωτοσέλιδο.

⁶⁸³ *Καθημερινή*, 15/07/1992, πρωτοσέλιδο.

⁶⁸⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 15/07/1992, πρωτοσέλιδο.

⁶⁸⁵ *Έθνος*, 15/07/1992, πρωτοσέλιδο.

⁶⁸⁶ *Απογευματινή*, 15/07/1992, πρωτοσέλιδο.

⁶⁸⁷ Για τις συγκεκριμένες προκηρύξεις, βλέπε: *Οι προκηρύξεις της 17 Νοέμβρη*, Εκδόσεις Κάκτος, 2002, σελίδες 686, 697, 796, 709.

η καθυστέρηση στην διακομιδή του νεκρού στο νοσοκομείο⁶⁸⁸, η «διαστρεβλωμένη» ιατροδικαστική πραγματογνωμοσύνη και εν γένει η παραπληροφόρηση από επίσημους φορείς του κράτους και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η ανάγκη κανονικοποίησης της βίαιης δράσης της, μέσω «επανορθωτικών» πρακτικών αποκατάστασης της αδικίας, σύμφωνα με την οπτική τους, η ορθολογική επιλογή στόχων και η μέθοδος σχετικής εξοικονόμησης της βίας⁶⁸⁹, είχε ως στόχο για τους ίδιους την ελαχιστοποίηση του κινδύνου για τους άμαχους πολίτες των οποίων αυτόκλητα είχαν, ως τότε, οριστεί ως προστάτες.

Η μαζική καταδίκη των τρομοκρατών από τα φύλλα των εφημερίδων όμως, ανέδειξε ένα στοιχείο που, κατά τη γνώμη μας, διαδραμάτισε εξέχοντα ρόλο στη συνολική πρόσληψη της τρομοκρατίας στην Ελλάδα αλλά συμπαρέσυρε και τις ερμηνείες γύρω από τη δολοφονία του Αξαρλιάν. Σύμφωνα με το δικό μας λεξικό, με το οποίο εντοπίζουμε το κατά πόσο ένα θύμα θεωρείται αθώο ή ένοχο στα μάτια της κοινής γνώμης, ο χαρακτηρισμός της επίθεσης ως «τυφλής» αρχικά νοσηματοδοτεί ότι το θύμα ήταν εξ' ορισμού αθώο. Παράλληλα όμως, η προσπάθεια των εφημερίδων να αναδείξουν ότι η 17N ενήργησε αυτή τη φορά «απρόσεκτα», με συνέπεια να υπάρχουν θύματα αθώοι πολίτες, κλείδωσε στην κοινή γνώμη μία ερμηνεία η οποία έφερνε το νέο θύμα απέναντι σε όλα τα προηγούμενα. Η έμφαση στην αθωότητα του θύματος, και στην πρωτόγνωρη επίθεση σε πολυσύχναστο σημείο (για τα δεδομένα της 17N), αυτομάτως ενοχοποίησε τα υπόλοιπα θύματα της οργάνωσης. Υπό την έννοια αυτή ο τίτλος της *Καθημερινής* που παραθέσαμε ανωτέρω με τον οποίο αξιολογείται ότι η νέα επίθεση ήταν ενάντια αθώων πολιτών, αφήνει στη σφαίρα της ενοχής τα προηγούμενα θύματα τρομοκρατικών ενεργειών, τα οποία θυματοποιούνταν μέσα από μία διαδικασία «επιλογής». Ως εκ τούτου, η αθωότητα του Αξαρλιάν λειτουργούσε και σαν ενοχοποίηση των ως τότε θυμάτων.

⁶⁸⁸ Σε αυτό το σημείο κατηγορήσαν την αστυνομία για παρεμπόδιση διακομιδής του νεκρού με ιδιωτικά αυτοκίνητα από τους παρευρισκόμενους πολίτες. Αιτιολόγησαν αυτή τη συμπεριφορά ως τακτική των δυνάμεων καταστολής με σκοπό την ενοχοποίηση της οργάνωσης σε περίπτωση θανάτου ενός «καθαρού αμάχου» που στην ουσία θα είχε προκληθεί από την αναλγησία και ιδίως από την επιδίωξη από τη μεριά του κράτους να ενοχοποιηθεί μέσω ενός άμαχου νεκρού τη δράση της οργάνωσης.

⁶⁸⁹ Εδώ έγκειται τα προστατευτικά μέτρα που οι ίδιοι ισχυρίζονται ότι λάμβαναν σε κάθε επίθεση.

Αν και τα άρθρα που ακολουθούν την είδηση, είναι κατά κύριο λόγο επικριτικά εναντίον της 17N, κυρίως για την συνέπεια της δολοφονίας του Αξαρλιάν, στην εφημερίδα *Έθνος* ο Βασίλης Ραφαηλίδης προβαίνει σε μία διαφορετική νοηματοδότηση του όρου τρομοκρατία, ενδεικτική της μετέπειτα πρόσληψης της δολοφονίας: «...η κλασική τρομοκρατία αποσκοπεί στην άσκηση εξουσίας δια τρόμου. Και τρόμος είναι ο μέγιστος φόβος, που εδράζεται στον φόβο του θανάτου. Κρατώ (εξουσιάζω) διά του τρόμου, σημαίνει πως είμαι σε θέση να σκοτώσω προκειμένου να κάνω να λειτουργήσει αποτελεσματικά ο τρόμος. Φυσικά, κανένας κλασικός αριστερός τρομοκράτης (υπάρχει βέβαια και δεξιά τρομοκρατία) δεν θα διανοούνταν πως πρέπει να τρομοκρατεί τους πάντες αδιακρίτως, δηλαδή το λαό, αφού ισχυρίζεται πως υπερασπίζεται, μ αυτόν τον έσχατο και αιματηρό τρόπο, τα συμφέροντα του λαού. Η αριστερή τρομοκρατία επιλέγει αυστηρά τους στόχους της, η δεξιά τρομοκρατία κατά κανόνα είναι τυφλή. Κανένας δεξιός τρομοκράτης δεν νοιάστηκε ποτέ για το θάνατο ανθρώπων που κατ' ουδένα τρόπο θα ήταν δυνατόν να έχουν σχέση με το τρομοκρατικό σχέδιο. Και πάρα πολύ συχνά στη δεξιά τρομοκρατία, ακριβώς ο θάνατος αθώων είναι αυτός που κυρίως ενδιαφέρει. Ούτως ή άλλως, πάντως, τη Δεξιά τη βολεύει πολύ να μην γίνεται διάκριση ανάμεσα στη δεξιά και την αριστερή τρομοκρατία, οπότε θα μπορούσε να οικειοποιηθεί την αριστερή τρομοκρατία με τη σκέψη πως στη σκέψη της μάζας η τρομοκρατία δεν μπορεί παρά να είναι μόνο αριστερή από την ίδια της τη “φύση”, πράγμα όχι απλώς ανιστόρητο αλλά και εντελώς ηλίθιο. Λοιπόν, άρχισε να γίνεται φανερό πού αποσκοπούσε η απαγόρευση της δημοσίευσης των προκηρύξεων της 17 Νοέμβρη: στο να συνεχίζουμε να εκλαμβάνουμε τις πράξεις της σαν εξ ορισμού αριστερές, ακόμα και στην περίπτωση που είναι καταφάνερα δεξιές. Το προχθεσινό χτύπημα ήταν μια χονδροειδής πράξη δεξιάς τρομοκρατίας: τυφλό, στο κέντρο της πόλης, σαν να επρόκειτο για οδομαχία, κατά την οποία λογικό είναι να υπάρχουν και θύματα ολικά άσχετα με το τρομοκρατικό σχέδιο»⁶⁹⁰.

Δεν υποστηρίζουμε βέβαια ότι η παραπάνω γνώμη είχε μεγάλη κοινωνική απήχηση, καθώς δεν θα μπορούσαμε να το ερευνήσουμε, όμως αυτό που εδώ μας ενδιαφέρει είναι ο χαρακτήρας του *μοναδικού* που έλαβε η επίθεση της 17N. Σημασία έχει λοιπόν

⁶⁹⁰ *Έθνος*, 16/07/1992, τίτλος «Ποιος είναι ο τυφλός; Η 17 Νοέμβρη ή εμείς;», σ. 8.

ότι το μοναδικό αθώο θύμα της τρομοκρατικής δράσης, προσλαμβάνεται καθολικά, από όλο το φάσμα των ΜΜΕ, ως εξαίρεση στην τρομοκρατική δράση. Η αθωότητα του νεκρού, σχηματίζεται την επαύριο του χτυπήματος, όπου βασικό ρόλο διαδραμάτισε η μητέρα του Σταυρούλα Αξαρλιάν. Λεπτομέρειες της ιδιωτικής σφαίρας ήρθαν στην επιφάνεια και ενίσχυσαν τα χαρακτηριστικά του θύματος που αναγνωρίστηκε απροϋπόθετα, από το σύνολο της κοινωνίας, ενώ οι εικόνες της λιπόθυμης μητέρας στο άκουσμα της είδησης και ο θρήνος της κατά τη διάρκεια της κηδείας γεμίζουν τα φύλλα των εφημερίδων.

Η θυματική ταυτότητα του Αξαρλιάν συγκροτείται εδώ, από το αθώο της ηλικίας του (μόλις 20 χρονών), από την φοιτητική του ιδιότητα που στα πλαίσια της εποχής ήταν ένδειξη ενός νέου με επιθυμίες και δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης, από την αιτία της τυχαίας διέλευσής του από το σημείο (εργαζόταν στην οικογενειακή επιχείρηση και ήταν καθοδόν για την επιτέλεση μίας εργασίας που του ανατέθηκε) και από την πρόσφατη απώλεια του ενός γονέα του. Με λίγα λόγια ο Αξαρλιάν, παιδί της μικροαστικής τάξης, με την ιδιότητα του φοιτητή, εργαζόταν στην επιχείρηση των γονιών του για να βοηθήσει μετά την πρόσφατη απώλεια του πατέρα του. Όλα τα χαρακτηριστικά του λοιπόν, έδειχναν ότι το θύμα της 17N, ανήκε στην κοινωνική τάξη, η οποία καταπιεζόταν από τους εκάστοτε στόχους της οργάνωσης. Θα περίμενε κανείς εδώ την ευρεία ταύτιση με το θύμα, με συγκινησιακά χαρακτηριστικά και μία πρώτη ρωγμή στην αποδοχή της τρομοκρατικής δράσης. Εντούτοις, εστιάζοντας στη δράση της μητέρας του Αξαρλιάν μετά τη δολοφονία, μπορούμε να δούμε ότι η συγκίνηση που αρχικά φαίνεται να διαπέρασε την ελληνική κοινωνία, δεν μετουσιώθηκε κατανάγκη στην ταύτιση με το θύμα, και συνεπακόλουθα στην απονομιμοποίηση της τρομοκρατίας.

Στον Τύπο τις μέρες που ακολουθούν αναδεικνύονται οι όψεις της ιδιωτικής σφαίρας του νεκρού, και φαίνεται να στρέφονται τα βέλη της κριτικής στην οργάνωση, αλλά με κύριο στόχο όμως τον κρατικό μηχανισμό. Η 17N κατηγορείται περισσότερο για το παρακινδυνευμένο χτύπημα σε πολυσύχναστο δρόμο της Αθήνας, κάτι ασυνήθιστο για την έως τότε «συνεπή» μέθοδό της, παρά για την φύση της επίθεσης. Το ενδιαφέρον στρέφεται στο ίδιο το θύμα αλλά δεν αποσυνδέεται από τον δράστη. Ο υπουργός που ήταν ο στόχος (και η αιτία) της επίθεσης καθώς και οι πέντε τραυματίες, χάνονται σταδιακά από την εικόνα. Με αυτό τον τρόπο η βαναυσότητα της επίθεσης δεν

αποκολλάται από την αιτία, βοηθώντας έτσι την διατήρηση της σχέσης αιτίου αιτιατού. Δηλαδή, αν δεν υπήρχε το αίτημα για αποκατάσταση των αδικιών που οδήγησε στη στοχοποίηση του Παλαιοκρασσά, δεν θα υπήρχαν και θύματα. Αυτή η λειτουργία, συσκοτίζει τη σχέση ζωής και θανάτου εμπλέκοντας την τρομοκρατική βία ως τρίτο εξηγητικό πόλο. Αυτό το σημείο είναι σημαντικό καθώς οι προσωπικές ιστορίες των τραυματιών της επίθεσης χάνονται από το κάδρο και μπορεί κανείς να τις μάθει μόνο μετά από χρόνια κατά τη διαδικασία της δίκης. Οι πέντε τραυματίες υπέστησαν μόνιμες σωματικές και ψυχικές βλάβες, με αποτέλεσμα για κάποιους να αλλάξει η βιογραφία τους μετά από το γεγονός⁶⁹¹.

Η μητέρα του νεκρού, Σταυρούλα Αξαρλιάν, έξι μήνες μετά την δολοφονία του γιου της, ιδρύει τον Σύλλογο θυμάτων τρομοκρατίας «Θάνος Αξαρλιάν» τελώντας μνημονική τελετή για όλα τα θύματα τρομοκρατίας την δεύτερη Κυριακή κάθε ημερολογιακού έτους. Έτσι πέρα από την καθιερωμένη ημέρα μνήμης του νεκρού, υπάρχει μία άτυπη ημέρα μνήμης εναντίον της τρομοκρατίας, που συνοδεύεται από ευρύ κάλεσμα σε όλους τους πολίτες της χώρας⁶⁹². Οι αναφορές στον Τύπο για τις εν λόγω μνημονικές τελετές ακολουθεί όμως καθοδική πορεία. Εξαιρώντας το 1993, στα χρόνια που ακολουθούν άλλη μία φορά (το 1995 στην εφημερίδα *Νέα*) αναφέρεται η είδηση στο κύριο μέρος των εφημερίδων. Κυρίως, το μέρος που παρουσιάζεται είναι στις τελευταίες στήλες όπου βρίσκονται όλες οι επιμνημόσυνες δεήσεις που τελούνται την ημέρα έκδοσης της εφημερίδας. Πέραν τούτου, η προσέλευση του κόσμου κρίνεται μικρή και το ενδιαφέρον εν γένει στρέφεται κατά καιρούς αποκλειστικά στην ημέρα μνήμης του Αξαρλιάν, χωρίς ιδιαίτερη μνεία. Η ίδια η Σταυρούλα Αξαρλιάν, ως πρόσωπο που έχει συνδεθεί με τις συνέπειες της τρομοκρατίας, κατά καιρούς έχει αναφερθεί στην έλλειψη αρωγής από το κράτος στην περίπτωση των θυμάτων

⁶⁹¹ Πρόκειται για τους: Βασίλη Δουλγεράκη (θραύσματα στο πόδι και στο πρόσωπο), Αργυρώ Μουσουράκη (τρύπα στο διάφραγμα και μετατραυματικό στρες), Στυλιανό Κήλη (απώλεια του ενός ματιού), Χρήστο Χιδεριώτη (κάταγμα στην κνήμη και των δύο άκρων), Αθηνά Μεργούπη (ανέπτυξε φοβίες και παραμέλησε τη δουλειά της).

⁶⁹² Στο κάλεσμα αναφερόταν «Με την παρουσία τους οι πολίτες θα τιμήσουν τη μνήμη των θυμάτων, θα διατρανώσουν το αίτημα τους για απονομή δικαιοσύνης και θα εκδηλώσουν με ξεχωριστό τρόπο την συμπαράστασή τους στις οικογένειες των θυμάτων».

τρομοκρατίας και έχει προβεί σε δηλώσεις που καλούν σε επιτέλεση της μνήμης τους συλλογικά, έχοντας ως στόχο την απονομιμοποίηση της τρομοκρατικής δράσης⁶⁹³.

Τούτων δοθέντων, αν και δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η δολοφονία του Αξαρλιάν δεν συγκίνησε την κοινή γνώμη, φαίνεται παρ' όλα αυτά ότι δεν κατάφερε να διαρρήξει τη σχέση κοινωνίας και τρομοκρατίας⁶⁹⁴. Τα επόμενα χτυπήματα της οργάνωσης εκλογικεύονται όπως και τα προηγούμενα και δράση της όπως θα δούμε αργότερα δεν φαίνεται να εγκιβωτίζει τον κίνδυνο στις ανησυχίες του πληθυσμού. Όσον αφορά όμως τα θύματα της τρομοκρατίας εν γένει, η περίπτωση του Αξαρλιάν αναδεικνύει μία στρεβλή κοινωνική οπτική. Η αναφορά στο όνομά του ως «αθώο» θύμα, διατηρήθηκε στη συλλογική μνήμη αλλά και στη μνήμη της πόλης. Στην πλάκα μνήμης, η οποία, όπως μάθαμε⁶⁹⁵, αποτελεί ιδιωτική πρωτοβουλία της οικογένειας Αξαρλιάν, αναφέρεται ο νεκρός ως «αθώο» θύμα και η αποκατάστασή της, μετά από κλοπή το 2016 από τον Δήμο Αθηναίων δεν έφερε καμία αλλαγή ως προς το περιεχόμενό της. Με τον τρόπο αυτό παραμένει αλλά και επεκτείνεται η νοηματοδότηση του συμβάντος με τους όρους που επικράτησαν τότε⁶⁹⁶. Δίνοντας έμφαση στην αθωότητα του Αξαρλιάν, ταυτόχρονα η εγγενής βαναυσότητα της δολοφονίας του σβήνει⁶⁹⁷. Από τη στιγμή που το σύνολο των θυμάτων της οργάνωσης δεν έχει καθολικά την ιδιότητα του «αθώου», νομιμοποιείται αυτομάτως η δράση της και επιπλέον χρωματίζεται ο Αξαρλιάν ως παράπλευρη απώλεια⁶⁹⁸, δηλαδή ως η μόνη κηλίδα σε μία δράση που χαρακτηρίζεται από «συνέπεια» και «ορθολογική» επιλογή στόχων. Η άμεση και αγωνιώδης δικαιολόγηση της δολοφονίας του Αξαρλιάν από την

⁶⁹³ Βλ. ενδεικτικά:

https://www.youtube.com/watch?v=rCD13LqxMq8&pp=vgUjz4PPhM6xz4XPgc6_z4XOu86xIM6xzf7Osc-BzrvOuc6xzf0%3D&ab_channel=newsittv.

⁶⁹⁴ Για μια διαφορετική ερμηνεία της δολοφονίας του Αξαρλιάν που βασίζεται στις έννοιες της ευθύνης και της υπευθυνότητας εντός φιλοσοφικού πλαισίου, βλέπε I.K. Lekea, *17N'S Philosophy Of Terror: An Analysis of the 17 November Revolutionary Organization*, ό.π.

⁶⁹⁵ Κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων με τους συγγενείς των θυμάτων, οι Γ. Μομφερράτος και Α. Μπακογιάννη, μάς έκαναν γνωστό πως η τοποθέτηση της μνημονικής πλάκας αφιερωμένης στον Θάνο Αξαρλιάν, ήταν πρωτοβουλία της οικογένειας του.

⁶⁹⁶ E. Gardien, "Se reconnaître victim: processus collectif de sémantisation d' une experience singulière", στο *Victimes du présent, victimes du passé: vers la sociologie des victimes*, E. Bogalska-Martin (Ed.), L'Harmattan, Paris 2004, σ. 119 – 134.

⁶⁹⁷ J. M. Morrison, "The trustworthy terrorist: The role of trust in the psychology of terrorism" in *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, O. Lynch and J. Argomaniz (Eds.), Routledge, London 2017, σ. 189 – 209.

⁶⁹⁸ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου Αξαρλιάν», ό.π., σ. 104.

17N, βοήθησε στη γεφύρωση του χάσματος που προκλήθηκε. Ο ήπιος σκανδαλισμός της κοινωνίας τελικά δεν φαίνεται να χτίζεται πάνω στην ανησυχία για τον κίνδυνο ενός τρομοκρατικού χτυπήματος αλλά πάνω στην ασυνέχεια της «συνεπούς» δράσης της οργάνωσης και ως εκ τούτου στην αθέτηση της υπόσχεσης περί μη επίθεσης σε «αθώους» πολίτες, όπως η ίδια τους όριζε. Ως εκ των παραπάνω, ο Αξαρλιάν κατηγοριοποιήθηκε στις «παράπλευρες απώλειες», εφόσον ποτέ δεν λειτούργησε η αποσύνδεσή του από τους δράστες⁶⁹⁹. Προς επίρρωση των ανωτέρω, μπορούμε να δούμε αυτή την επικράτηση της οπτικής της 17N για το συμβάν μέσα από τη μνημονική πλάκα που υπάρχει στο σημείο της δολοφονίας.

Τέλος, προς επίρρωση των ανωτέρω μπορούμε θεωρητικά να δούμε πως τα χαρακτηριστικά του Αξαρλιάν, είναι τα μόνα που βοηθούν στην συγκρότηση θυματικής ταυτότητας, καθώς απουσιάζει παντελώς μία ένδειξη ενοχής που θα μπορούσε να πηγάζει από τυχόν θεσμική θέση, πολιτική στράτευση και επαγγελματική ιδιότητα. Και εδώ μπορούμε να σκεφτούμε συγκριτικά με την περίπτωση του θύματος κρατικής βίας με τα ίδια χαρακτηριστικά, δηλαδή τον Μιχάλη Καλτεζά. Η συγκριτική οπτική των δύο συμβάντων μάς βοηθάει να κατανοήσουμε τις διαφορές πρόσληψης των δύο συμβάντων ως προς την αιτία τους. Και τα δύο θύματα, είχαν το χαρακτηριστικό του ιδανικού θύματος, δηλαδή ήταν απαλλαγμένα από τυχόν «αδίκημα». Στην περίπτωση του Καλτεζά, οι κινητοποιήσεις που ακολούθησαν, οι αυθόρμητες εκδηλώσεις μνήμης, και οι μνημονικές επείκειοι που παρέμειναν τα επόμενα χρόνια, δείχνουν αφενός ότι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ταυτίστηκε με το θύμα. Αντίθετα, στην περίπτωση του Αξαρλιάν, όλες οι ανωτέρω ενδείξεις ταύτισης απουσίασαν. Και παρά τα αλληπάλληλα καλέσματα της μητέρας του νεκρού σε μνημονικές εκδηλώσεις και επετείους, η συμμετοχή του πληθυσμού ήταν ισχνή. Κατά τη γνώμη μας, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στα δύο θύματα έχει σχέση με την αιτία της δολοφονίας και τους αντίστοιχους θύτες. Έχοντας υπόψη την ερμηνευτική της Susan Moeller⁷⁰⁰, η οποία υποστηρίζει ότι στην κατασκευή της θυματικής ταυτότητας στο δημόσιο χώρο, πέρα από την αθωότητα (που υπάρχει εδώ και στις δύο

⁶⁹⁹ J. Van Dijk, Free the Victim: A Critique of the Western Conception of Victimhood., *International Review of Victimology*, 2009, 16(1), 1-33. <https://doi.org/10.1177/026975800901600101>.

⁷⁰⁰ S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*, ό.π., σ. 314 – 316.

περιπτώσεις), κατέχει επίσης σημαντικό ρόλο η πρόσληψη του θύτη ως «κακού», πιστεύουμε ότι στην Ελλάδα των αρχών του '90, η δολοφονία από έναν αστυνομικό, προσλαμβανόταν ως μεγαλύτερος κίνδυνος από τη δολοφονία από μια τρομοκρατική οργάνωση. Στο διπολικό σχήμα της Moeller, η αθωότητα του θύματος, δαιμονοποιεί ταυτόχρονα τον δράστη. Στην περίπτωση μας όμως, η αθωότητα του Αξαρλιάν, δεν φαίνεται να δαιμονοποίησε την 17N. Θεωρούμε λοιπόν, ότι οι στερεοτυπικές αντιλήψεις σχετικά με τη βία που ασκείται από τα αστυνομικά όργανα, η οποία μπορεί να διαχυθεί κατά μήκος του πληθυσμού, αύξαναν την ανησυχία σχετικά με την πιθανότητα μελλοντικής θυματοποίησης ενός πολίτη, ενώ αντίθετα η τρομοκρατική δράση προσλαμβανόταν ως μία δράση με ορθολογικές επιλογές που δεν απευθύνεται στον μαζικό πληθυσμό, και ως εκ τούτου το «λάθος» που συνέβη, θα γίνει η δικλείδα ασφαλείας για το σύνολο του πληθυσμού υπό την έννοια ότι δεν θα ξανασυμβεί.

Η περίπτωση της δολοφονίας του Αξαρλιάν λοιπόν, δεν αποτελεί ρωγμή στη σχέση κοινωνίας και τρομοκρατίας. Η μόνη ρωγμή που μπορεί να προκάλεσε ήταν στο εσωτερικό της οργάνωσης σχετικά με τη μέθοδο επιχειρησιακής δράσης και το ανάλογο ρίσκο που έπρεπε να λάβουν, κάτι το οποίο ήρθε στο φως το 2014 με επιστολή σε εφημερίδα από ένα μέλος της που εξωτέρικευσε τον διχασμό που επικράτησε στις τάξεις της οργάνωσης μετά από αυτό το χτύπημα⁷⁰¹.

4.1.21. Σύνοψη

Κατά τη γνώμη μας, η συγκεκριμένη περίοδος που εξετάσαμε, αποτελεί την χαρακτηριστικότερη περίοδο, της πρόσληψης της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα. Η παρέμβαση των τρομοκρατικών οργανώσεων στα μεγάλα ζητήματα που ανέκυπταν στην κοινή γνώμη, και η αποδοχή συγκεκριμένα της 17N ως μιας οργάνωσης που έχει επιστημονικό λόγο - άρα μία αναγνωρισμένη αυθεντία – έσπειρε με αμφιβολία τις θυματικές ταυτότητες που ανέκυψαν από την τρομοκρατική δράση. Ακόμη κι αν στις περιπτώσεις των Μπακογιάννη και Αξαρλιάν, φαίνεται ότι υπάρχει

⁷⁰¹ Βλέπε: <https://www.news247.gr/ellada/epistoli-tzortzatou-apo-ti-filaki-i-pikri-alitheia-gia-ton-tragiko-thanato-tou-thanou-axarlian-kai-tin-eikona-katantias-tis-17n-to-2002/>.

μία σαφής καταδίκη των τρομοκρατών, και μία ηθική υποστήριξη των θυμάτων, εντούτοις οι πλείστες άλλες τρομοκρατικές δολοφονίες, δεν κατάφεραν να φέρουν την κοινωνία αντιμέτωπη με την τρομοκρατική δράση. Υπενθυμίζουμε εδώ την έκρηξη βόμβας στο λεωφορείο της ΕΑΣ, που ενώ δεν υπήρχαν νεκροί, τραυματίστηκαν βαριά επιβάτες νεαρής μάλιστα ηλικίας, τις δολοφονίες των Ε. Αγγελικούση και Δ. Μαλατάντη από Παλαιστίνιους τρομοκράτες, και τη δολοφονία των έξι ατόμων μετά από έκρηξη σε πολυκατοικία στην πόλη της Πάτρας, πάλι από αραβόφωνους τρομοκράτες. Τα τρία αυτά περιστατικά και η αφωνία της ελληνικής κοινωνίας για τους νεκρούς, αναδεικνύουν κατά τη γνώμη μας, την χωρίς κραδασμούς εμφοιλόχηση της τρομοκρατικής δράσης στην ζωή της ελληνικής κοινωνίας.

Αντίθετα, η δολοφονία του Μ. Καλτεζά από αστυνομικό και η δολοφονία του Ν. Τεμπονέρα από στέλεχος της ΟΝΝΕΔ προκάλεσαν ισχυρές κοινωνικές αντιδράσεις, μεγάλες και πολυήμερες κινητοποιήσεις και ένα κύμα συμπαράστασης, αλλά και συγκίνησης, προς τους νεκρούς που έκανε φανερό ότι σημαντικές και κρίσιμες ομάδες του πληθυσμού, ταυτίστηκαν με τους νεκρούς. Η ταύτιση αυτή, δεν προκάλεσε μόνο αισθήματα συμπόνοιας και ενσυναίσθησης, αλλά κυρίως προκάλεσε αγανάκτηση. Για την ακρίβεια ηθική αγανάκτηση⁷⁰², καθώς ένα μεγάλο μέρος σοκαρίστηκε και κινητοποιήθηκε αμέσως. Αυτό μάς δείχνει ότι οι συγκεκριμένες δολοφονίες δεν μπορούσαν να εκλογικευτούν και επιπλέον ότι οι μεγάλες κινητοποιήσεις που ακολούθησαν στηρίχθηκαν πάνω στη λογική ότι αφαιρέθηκε κάτι που θεωρείται δεδομένο⁷⁰³. Και το δεδομένο εδώ δεν είναι μόνο η ανθρώπινη ζωή, αλλά πρόκειται κυρίως για την αιτία που προκάλεσε τη θυματοποίηση. Η δολοφονία του 15χρονου μαθητή από έναν αστυνομικό και η μετέπειτα δολοφονία του καθηγητή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από ένα στέλεχος πολιτικής παράταξης, κρίθηκαν ως σκανδαλώδεις και ηθικά ανεπίτρεπτες. Στον αντίποδα όμως, οι δολοφονίες από τρομοκρατικές οργανώσεις δεν προκάλεσαν παρόμοιες κινητοποιήσεις, ούτε παρόμοιο σκανδαλισμό. Ακόμη και στην περίπτωση του Αξαρλιάν, που είδαμε προηγουμένως, οι πολιτικές ομάδες, παρατάξεις και οργανώσεις που είθισται να κινητοποιούν τα μέλη

⁷⁰² J.M. Jasper, Emotions and social movements, *Annual Review of Sociology*, 37, 285–303.

⁷⁰³ M. Heirich. 1971. *The spiral of conflict*, New York, NY: Columbia University Press 1971.

τους, ή καλύτερα, που εκφράζουν τα αιτήματα τους μέσω κινητοποιήσεων, αρκέστηκαν στην απλή καταδίκη της δολοφονίας.

Ως εκ τούτου, καταλαβαίνουμε ότι η δεύτερη μεγάλη περίοδος που μόλις εξετάσαμε, ήταν μία περίοδος έντονης πολιτικοποίησης της κοινωνικής ζωής και στην περίπτωση μας, μιας έντονης πόλωσης γύρω από τα συμβάντα θυματοποίησης. Η διάχυση του ατομικού τραυματικού βιώματος των θυμάτων ήταν σε μεγάλο βαθμό ανισόρροπο, καθώς η τραυματική εμπειρία των θυμάτων τρομοκρατίας, δεν προκάλεσε ευρεία συγκίνηση όπως στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις (κρατικής και πολιτικής βίας). Το γεγονός αυτό υποδηλώνει, ότι η αξία της ατομικής εμπειρίας του άλγους και του πένθους, δεν ήταν οριζόντια αποδεκτή από το κοινωνικό σύνολο. Αντίθετα, η αναγνώριση της θυματικής ταυτότητας περνούσε μόνο μέσα από την αναγνώριση της πολιτικο – κοινωνικής ταυτότητας του θύματος, κάνοντας έτσι φανερό ότι το πένθος για την ανθρώπινη απώλεια ήταν κατακερματισμένο. Κοντολογίς, η κοινωνία δεν πενθούσε το άτομο αλλά την ιδιότητα που αυτό έφερε. Συνεπώς, μέσω του αποτυπώματος των θυμάτων, μπορούμε να εξάγουμε με σχετική ασφάλεια το συμπέρασμα πως οι κοινωνικές σχέσεις κατά την υπό εξέταση χρονική περίοδο, συγκροτήθηκαν γύρω από συλλογικές (πολιτικές – ιδεολογικές) ταυτότητες, που είναι εξ’ ορισμού δεσμευτικές και ανελαστικές για την συμμετοχή του παρατηρητή στον πόνο του ατόμου που δεν φέρει παρόμοια στοιχεία ταυτότητας με τα δικά του.

Εκτός αυτού, ο τρομοκρατικός κίνδυνος, που σε μία περίπτωση θα μπορούσε να προκαλέσει ευρεία θυματοποίηση (λεωφορείο ΕΑΣ) και στη δεύτερη προκάλεσε, με σημερινούς όρους, μακελειό (στην Πάτρα) μοιάζει να μην προκαλεί ανησυχία στην ελληνική κοινωνία, υπό την έννοια μιας αντίληψης που θα έκρινε πως «θα μπορούσα να είμαι εγώ στη θέση των θυμάτων». Αντίθετα, φαίνεται ότι η ελληνική κοινωνία, ανέλαβε το ρίσκο της συμβίωσης με την τρομοκρατική δράση, αφού δεν απαίτησε από τις πολιτικές ηγεσίες να ανάγουν το ζήτημα της τρομοκρατίας σε πρώτη προτεραιότητα στην πολιτική ατζέντα. Οι λίγες περιπτώσεις, όπου το θύμα τρομοκρατικής ενέργειας, αποκαλούνταν «άτυχος», δηλαδή «μάλλον αθώος», μάς αποκαλύπτει επίσης ότι η θυματοποίηση από τρομοκρατική ενέργεια, αφέθηκε σε μία μοιρολατρική αντίληψη, η οποία εν πολλοίς μάς δείχνει ότι ο τρομοκρατικός κίνδυνος εθεωρείτο αναπότρεπτος, και σίγουρα εκτός του ανθρώπινου ελέγχου. Ο τρομοκρατικός κίνδυνος ήταν υπό αυτή την έννοια εξωτερικός προς την κοινωνία και τους θεσμούς εξουσίας, και έλαβε τη

μορφή μιας προνεωτερικής θεομηνίας, η οποία δεν μπορεί να αποφευχθεί. Ταυτόχρονα όμως, η λέξη «άτυχος» που χρησιμοποιείται από τον Τύπο, μάς οδηγεί επίσης στη σκέψη ότι το θέαμα των θυμάτων ίσως ήταν μερικές φορές δύσκολο να γίνει ανεκτό, οπότε ήταν πιο εύκολο να μετατραπεί σε ανεκτό αν θεωρηθεί το θύμα υπεύθυνο για τη θυματοποίησή του. Με αυτή την αναδίπλωση, ο θεατής μιας τρομοκρατικής δολοφονίας, ίσως να ένιωθε περισσότερο ασφαλής και κατά κάποιο τρόπο να απομάκρυνε το αίσθημα του κινδύνου από την καθημερινότητά του.

Κεφάλαιο Πέμπτο. Προς μία ατελή αναγνώριση 1992 - 2000

5.1.1. Σκάνδαλο και ενοχή

Στις 24 Ιανουαρίου 1994, ο Μιχάλης Βρανόπουλος περίπου στις 09:00 π.μ. έφτανε στο γραφείο του στην οδό Σόλωνος συνοδευόμενος από τον οδηγό του Νικόλαο Γρίσπο. Ο τελευταίος ψάχνοντας να παρκάρει το αυτοκίνητο, άφησε τον Βρανόπουλο έξω από το γραφείο του προκειμένου να μην καθυστερήσει η άφιξη του δεύτερου στο γραφείο του. Φτάνοντας ο Βρανόπουλος στην είσοδο της πολυκατοικίας, στην οποία στεγαζόταν το γραφείο, ένας άνδρας τον πλησίασε από την άκρη του δρόμου και τον πυροβόλησε εξ' επαφής στο στήθος. Το θύμα πέφτοντας έβαλε τα χέρια του μπροστά από το όπλο για να αποφύγει τις επόμενες τέσσερις σφαίρες που ακολούθησαν. Ο Γρίσπος που ακολούθησε τον Βρανόπουλο στην είσοδο της πολυκατοικίας, έπεσε στο πάτωμα κοντά του προκειμένου να αποφύγει τις σφαίρες, ο δράστης όμως φέρεται να τον πάτησε με το πόδι στο στήθος για να τον ακινητοποιήσει και πυροβόλησε και τον Γρίσπο εξ' επαφής με μία σφαίρα στο στήθος. Τα δύο θύματα της επίθεσης μεταφέρθηκαν στο νοσοκομείο Ευαγγελισμός, όπου δώδεκα ώρες μετά ο Βρανόπουλος εξέπνευσε καθώς από τις σφαίρες καταστράφηκε το συκώτι του ενώ ο Γρίσπος επέζησε επειδή η σφαίρα διαπέρασε τον έναν του πνεύμονα, χωρίς όμως να του στοιχίσει τη ζωή.

Στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων την επόμενη μέρα, αυτό που κυριαρχεί είναι η αιτία της δολοφονίας και όχι το όνομα του θύματος: *Έθνος* «17Ν ΠΙΑΤΙ ΕΚΤΕΛΕΣΑΝ τον άνθρωπο – κλειδί/Μοιραίο το τρίτο χτύπημα για την ΑΓΕΤ»¹, *Ελευθεροτυπία* «ΣΤΟ ΕΛΕΟΣ ΤΗΣ 17Ν/Προκήρυξη από τον Ιούνιο στο στόχαστρο/ Αφύλαχτος από τον Σεπτέμβριο!»², *Αυριανή* «Η οργάνωση – φάντασμα ξαναχτυπά/Θύμα ο άνθρωπος –

¹ *Έθνος*, 25/01/1994, πρωτοσέλιδο.

² *Ελευθεροτυπία*, 25/01/1994, πρωτοσέλιδο.

κλειδί στο σκάνδαλο της ΑΓΕΤ – Ηρακλής»³, *Απογευματινή* «ΑΥΤΟΥΣ θα σκοτώσουμε/Μπαράζ δολοφονιών αναγγέλλει η 17 Ν»⁴.

Όπως αναφέρει το πρωτοσέλιδο του Έθνους, η δολοφονία του Μ. Βρανόπουλου αποτέλεσε απότοκο της ιδιωτικοποίησης από την κυβέρνηση της ΝΔ της ελληνικής τσιμεντοβιομηχανίας ΑΓΕΤ-ΗΡΑΚΛΗΣ. Το θύμα διετελέσε διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος κατά την περίοδο 1991 – 1993, όταν και η κυβέρνηση του Κων. Μητσοτάκη διαπραγματεύτηκε την πώληση της ελληνικής τσιμεντοβιομηχανίας στον ιταλικό όμιλο εταιριών Caltsestrutsi. Για την επίτευξη καλύτερης συμφωνίας μεταξύ της ιταλικής εταιρείας και του ελληνικού δημοσίου, η Εθνική Τράπεζα μπήκε στη συμφωνία ως εγγυήτρια ώστε να βοηθήσει τη διαδικασία αγοραπωλησίας⁵. Οι αντιπολιτευτικές δυνάμεις και ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης, αντιτάχθηκαν με ένταση στη συγκεκριμένη από-κρατικοποίηση, κατηγορώντας την κυβέρνηση για *ξεπούλημα* στα πλαίσια του νεοφιλελεύθερου δόγματος που ακολουθούσε. Εξαιτίας της αμφιβόλου αξία ιταλικής εταιρίας, της οποίας οι *ατασθαλίες* οικονομικού χαρακτήρα δημοσιεύονταν στον Τύπο επί μεγάλο χρονικό διάστημα, η πώληση της ΑΓΕΤ μεταμορφώθηκε σε σκάνδαλο, το οποίο ερέθιζε τη δημόσια συζήτηση όταν επανερχόταν στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, ότι η δολοφονία της 17Ν, η οποία στην προκήρυξη δικαιολόγησε τη στοχοποίηση του Βρανόπουλου για τη συγκεκριμένη υπόθεση, διαμεσολαβήθηκε στην κοινή γνώμη ως μία ακόμη πτυχή του προσλαμβανόμενου ως σκανδάλου, δηλαδή ως ακόμη μία «πτυχή» του. Από την πρώτη μέρα της δολοφονίας,

³ *Αυριανή*, 25/01/1994, πρωτοσέλιδο.

⁴ *Απογευματινή*, 25/01/1994, πρωτοσέλιδο.

⁵ Στις αρχές της δεκαετίας του '90 η τότε κυβέρνηση Μητσοτάκη προχώρησε στην ιδιωτικοποίηση της ΑΓΕΤ Ηρακλής, μία από τις μεγαλύτερες ελληνικές βιομηχανίες και με ισχυρή θέση στην παγκόσμια αγορά τσιμέντου. Ως αγοραστής εμφανίστηκε ο ιταλικός όμιλος Caltsestrutsi, με επικεφαλής τον Λορέντσο Πανταβόλτα. Η κυβέρνηση ισχυριζόταν ότι η επιλογή των Ιταλών έγινε με στόχο η ελληνική τσιμεντοβιομηχανία να μην καταλήξει στους βασικούς ανταγωνιστές της, που τότε ήταν η γαλλική Lafarge και ισχυρές βιομηχανίες από τη Βόρεια Αμερική.

Λίγα χρόνια αργότερα όμως, ο ιταλικός όμιλος κατέρρευσε οικονομικά και έβαλε πωλητήριο στην ΑΓΕΤ, η οποία εξαγοράστηκε από την κοινοπραξία Blue Circle, η οποία λίγο αργότερα πουλήθηκε στη γαλλική Lafarge. Έτσι, η ελληνική τσιμεντοβιομηχανία απορροφήθηκε από τον βασικό ανταγωνιστή της και σήμερα αποτελεί μία μικρή θυγατρική του γαλλικού ομίλου.

Την περίοδο που μας αφορά, δηλαδή μεταξύ 1991 – 1994 η ιδιωτικοποίηση της ΑΓΕΤ-ΗΡΑΚΛΗΣ, είχε χρωματιστεί ως ένα από τα μεγαλύτερα σκάνδαλα αποκρατικοποιήσεων, με τις αντιπολιτευτικές δυνάμεις να καταγγέλλουν την κυβέρνηση όχι μόνο για επιζήμια συμφωνία με τον ιταλικό όμιλο, ο οποίος ήταν αφερέγγυος, αλλά και για χρηματισμό των εμπλεκόμενων στη συμφωνία.

η πόλωση είναι εμφανής. Ο κεντροδεξιός Τύπος επαναφέρει τα σενάρια της σχέσης του ΠΑΣΟΚ (που πλέον είναι κυβέρνηση) με την 17N, καταδεικνύοντας ότι η κατάργηση του νόμου περί τρομοκρατίας που είχε νομοθετήσει η ΝΔ είναι ένα από τα επιβαρυντικά στοιχεία που αποτελούν ένδειξη (ή και απόδειξη) ότι το κυβερνών κόμμα μεροληπτεί υπέρ των τρομοκρατών: «Όταν κατασκευάζουμε “σκάνδαλα” είναι νομοτελειακό αποτέλεσμα να σπεύσουν “άλλοι” να κατασκευάσουν “ενόχους”. Τυπική περίπτωση η χθεσινή: όταν επί μήνες η υπόθεση της ΑΓΕΤ βρίσκεται στο επίκεντρο μίας παρατεταμένης επιθέσεως κατά της Νέας Δημοκρατίας, επιθέσεως που ήταν ένα από τα κύρια προεκλογικά πυροτεχνήματα του ΠΑΣΟΚ, ήταν αναμενόμενο ότι και η 17N αν θα αναζητούσε αντικείμενο να προβληθεί ως δημόσιος λαϊκός τιμωρός, την ΑΓΕΤ θα επέλεγε...[..] Όμως, δεν έχει κανένα κόμμα, και δη το ΠΑΣΟΚ, σχέση με την τρομοκρατία. Δεν ωφελείται κανένα κόμμα, και δη το ΠΑΣΟΚ, είτε είναι στην κυβέρνηση είτε στην αντιπολίτευση από τη δράση της 17N..[..]. εκεί που ευθύνεται το ΠΑΣΟΚ είναι το θέμα της καταργήσεως της αντιτρομοκρατικής ομάδας της αστυνομίας και του αντιτρομοκρατικού νόμου»⁶. Στην ουσία στον κεντροδεξιό Τύπο γίνεται λόγος ότι με την επαναφορά του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, επανήλθε και η τρομοκρατία με επιθέσεις όπως αυτή στον Βρανόπουλο⁷ ο οποίος συνεργάστηκε με την κυβέρνηση της ΝΔ κατά τη θητεία του στην Εθνική Τράπεζα. Εντός του συγκεκριμένου αφηγήματος, το σκάνδαλο της ΑΓΕΤ, χρεώνεται στο αντίπαλο στρατόπεδο, κατηγορώντας δηλαδή την νυν κυβέρνηση ότι κατασκεύασε όλο το προηγούμενο διάστημα μία ακραία ρητορική και πιθανώς άδικη, ώστε να πλήξει την ΝΔ ως κυβέρνηση που διαχειρίστηκε την πώληση της κρατικής εταιρείας. Κοντολογίς, κατηγορείται το ΠΑΣΟΚ ότι κατασκεύασε ως σκάνδαλο την υπόθεση της ΑΓΕΤ, και

⁶ Απογευματινή, 25/01/1994, Υπογράφει η «Α», «Η τρομοκρατία και η αντιμετώπιση της», σ.2.

⁷ Απογευματινή, 26/01/1994, τίτλος «Αν ποτέ μιλούσε το 45άρι...», σ.2

«Πελαγωμένος είναι ο Έλληνας πολίτης με τον καταγισμό ερεθισμάτων που δέχτηκε από τις 9 το πρωί της Δευτέρας ως σήμερα γύρω από την εκτέλεση του κηδευθέντος χθες Μιχάλη Βρανόπουλου. Οι «από κει» ενοχοποίησαν εμμέσως την «από δω» πλευρά λέγοντας ότι οι τρομοκράτες του κλείσαν το στόμα για να μη βγάλει βρωμιές. Οι από δω σημειώνουν τις σκανδαλώδεις συμπτώσεις των εκτελέσεων με τα επίκαιρα πολιτικά γεγονότα, όπως η υπόθεση Κοσκωτά και το «μακεδονικό», και ενοχοποιούν το ΠΑΣΟΚ γιατί έσπευσε να καταργήσει τον τρομονόμο και τη θανατική ποινή. Άπαντες, όμως, καταδικάζουν μετά βδελυγμίας την τρομοκρατία, άπαντες δακρύζουν για τον άμοιρο Βρανόπουλο ... Η 10^η Οκτωβρίου '93 υπήρξε το μεγάλο κατόρθωμα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Έπεσε ο Μητσοτάκης, ανέβηκε ο Αντρέας, έγινε ό, τι έγινε. Τώρα βλέπουμε να ξαναπαίρνει δυναμικά στο παιχνίδι η τρομοκρατία».

το αποτέλεσμα ήταν να *οπλιστεί* η 17N, η οποία εθεωρείτο εκείνη τη στιγμή ως ένας εξω-θεσμικός παίκτης που συμμετέχει με έναν τέτοιο τρόπο στις πολιτικές εξελίξεις⁸.

Στον αντίποδα, οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, ανταπαντούν στις ανωτέρω αιτιάσεις αντιστρέφοντας τις κατηγορίες, λέγοντας πως το σκάνδαλο της ιδιωτικοποίησης, που η ευθύνη βαραίνει την τότε κυβέρνηση της ΝΔ, είχε ως μάρτυρα κλειδί το θύμα⁹, του οποίου η δολοφονία, θα ωφελούσε τη ΝΔ προκειμένου να μην αποκαλυφθούν πλήρως οι χειρισμοί των αρμόδιων υπουργών και του τότε Πρωθυπουργού: «Σοκ και ερωτηματικά: Γιατί η τρομοκρατική οργάνωση 17Νοέμβρη εξετέλεσε τον μοναδικό άνθρωπο που ήξερε περισσότερα από όσα είχε καταθέσει για την υπόθεση της ΑΓΕΤ – “Ηρακλής”; Και ήξερε πράγματι πολλά ο Μιχ. Βρανόπουλος. Ο ίδιος είχε δηλώσει στην τελευταία συνέντευξη του ως Διοικητής της Εθνικής Τράπεζας: “Εγώ θα βγάλω το δικό μου πόρισμα. Θα βγάλω βιβλίο” είχε δηλώσει στις 4 Νοεμβρίου 1993 ενώ την ημέρα που αποχαιρετούσε την Εθνική Τράπεζα είχε, μεταξύ των άλλων, αποκαλύψει πως η κυβέρνηση Μητσοτάκη είχε αποφασίσει η αγορά της ΑΓΕΤ από την “Καλτσεστρουότσι” να γίνει από την Εθνική Τράπεζα»¹⁰. Η *Αυριανή* δε, με πιο ευθύ τρόπο αναφέρει πως «στην κρισιμότερη φάση των ερευνών για τις μίζες που είναι βέβαιο ότι δόθηκαν μέχρι να ολοκληρωθεί η αμαρτωλή σύμβαση με τη μαφιόζικη

⁸ *Απογευματινή*, 26/01/1994, τίτλος «Η δημοσίευση που κατασκευάζει ενόχους», στήλη «Αποψη», σ.2 «Η μαζική προβολή ολόκληρου του κειμένου της προκηρύξεως της 17N με όλες τις ασυναρτησίες και τα αυθαίρετα συμπεράσματα της από πολλές εφημερίδες και άλλα μέσα ενημέρωσης επαναθέτει επιτακτικά τα ερωτήματα: Γιατί να δημοσιεύονται οι ανοησίες αυτές; ... Οι προκηρύξεις της 17 N όχι μόνο προβάλλονται, αλλά και βρίσκουν «δικαίωση» σε τίτλους και εικτολογικά ρεπορτάζ όπως τα χθεσινά, πολλά από τα οποία έφθασαν στο σημείο της βαθύτατης προσβολής της μνήμης του στυγερότατου δολοφονηθέντος Μιχ. Βρανόπουλου ... Η χειρότερη μορφή της λογοκρισίας δεν είναι η απαγόρευση να δημοσιεύσεις κάτι που έχει γράψει εσύ. Είναι να δημοσιεύσεις αυτούσιο ένα κείμενο που έχει συντάξει κάποιος «εγκέφαλος» ξένος προς την εφημερίδα σου ... όπως κάθε προϊόν λογοκρισίας, έτσι και η κατ’ αυτόν τον τρόπο προβαλλόμενες προκηρύξεις της 17N, δεν έχουν άλλο στόχο παρά να προβάλλουν, υποβάλλουν, επιβάλλουν ορισμένες προκατασκευές που δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με την πραγματικότητα. Από την πιο απίθανη και μεγάλη συκοφαντία πάντα «κάτι θα μείνει». Αυτή την γκεμπελική τακτική της 17N, τελικώς, καταντούμε να εξυπηρετούμε ο Τύπος με την προβολή των προκηρύξεων της».

⁹ *Εθνος*, 25/01/1994, τίτλος «Το μοιραίο χτύπημα», στήλη «Εθνος γνώμη», σ.8 «...[...].αλλά η χθεσινή της επίθεση {17N} διαφέρει, και διαφέρει διότι το αποτέλεσμα της δεν είναι άλλο από το θάνατο του ανθρώπου – κλειδί στην υπόθεση της ΑΓΕΤ, εκείνου που γνώριζε πρόσωπα και λεπτομέρειες, του μάρτυρα που μόλις πριν από μερικά εικοσιτετράωρα είχε δηλώσει στον ανακριτή πως “Ενεργούσα κατ’ εντολή της κυβέρνησης” [...].αλλά το αποτέλεσμα της χθεσινής της επίθεσης είναι διπλό: Όχι μόνο η ομόφωνη κατακραυγή για την νέα προσφυγή στην αποκρουστική επιλογή της δολοφονίας ως μέσου “τιμωρίας” αλλά και η στέρηση από τη δικαιοσύνη του ανθρώπου που ήταν σε θέση να φωτίσει την ιστορία της ΑΓΕΤ».

¹⁰ *Εθνος*, 25/01/1994, τίτλος «Σοκ και απορίες», στήλη «Πολιτικό βαρόμετρο», Ανδρέας Δεληγιάννης, σ.2.

“Καλτσεστρούτσι” τη στιγμή που είχε αρχίσει να ξετυλίγεται το κουβάρι με τους ενόχους, μίλησε το...45άρι στέλνοντας στον άλλον κόσμο τον άνθρωπο που ήξερε πολλά και ίσως είχε γίνει σε πολλούς εφιάλτης με την αβεβαιότητα αν θα μιλήσει ή όχι»¹¹.

Στην ίδια κατεύθυνση αλλά σε εχθρικό ύφος και με οξείς χαρακτηρισμούς κινείται άρθρο στην *Ελευθεροτυπία*, υπογεγραμμένο από τον Θέμο Αναστασιάδη: «...[.]...ατυχώς, αυτό το πολιτικό “καρκίνωμα” [Κ. Μητσοτάκης] που κατατρώγει με την παρουσία του τον δημόσιο βίο για περισσότερα από 30 χρόνια τώρα, εξακολουθεί όχι μόνο να περιφέρεται ανενόχλητος αλλά και να παρουσιάζεται ως τιμητής όλων των άλλων! ... Και αν όλα τα προηγούμενα δεν φτάνουν, αρκεί που περισσεύει η υπόθεση “ΑΓΕΤ – Ηρακλής” για να καταδείξει το “ποιόν” (ή μάλλον το πύον) του πολιτικού ανδρός. Μία και μοναδική σχεδόν αποκρατικοποίηση έγινε από την κυβέρνηση του και αυτή ω της “συμπτώσεως” κατέληξε στο “σκάνδαλο των σκανδάλων”. Με προσωπική παρέμβαση Μητσοτάκη, όπως είχε πει και ο μόνος μάρτυς τ. Διοικητής της “Εθνικής”, Μιχάλης Βρανόπουλος (που δολοφονήθηκε καθώς η ανάκριση εισέρχεται στο πιο κρίσιμο στάδιο...) προωθήθηκε η συμφωνία με την “Καλτσερεστούτσι” του αξιότιμου κυρίου Παντσαβόλτα, όστις διώκεται γιατί “λάδωσε” τους μισούς Ιταλούς πολιτικούς αλλά και κάποιους Έλληνες, καθώς δύο δις δρχ. από το συνολικό τίμημα για την ΑΓΕΤ κατέληξε, σύμφωνα με επίσημες πλέον διαπιστώσεις, σε χρηματισμό αρμοδίων»¹².

Ως βλέπουμε, η πόλωση όπως αποκρυσταλλώνεται στον Τύπο είναι έντονη. Μια σαφώς επιβλαβής συνέπεια της πόλωσης είναι ότι επείγοντα ζητήματα που δεν χρειάζεται να πολιτικοποιηθούν γίνονται εξαιρετικά αμφιλεγόμενα, οδηγώντας σε σοβαρές αποτυχίες της κοινωνικής συνεργασίας, που εν προκειμένω θα σήμαινε συνεργασία για την αντιμετώπιση της νέας τρομοκρατικής επίθεσης. Αυτός ο τύπος πόλωσης, όπως αυτός που βλέπουμε εδώ, συνήθως λειτουργικοποιείται ως προσέγγιση ή επίτευξη μιας διπολικής κατανομής πεποιθήσεων, απόψεων και αξιών. Αυτό σημαίνει είτε ότι δύο ομάδες – ΝΔ και ΠΑΣΟΚ, ή ΝΔ και κεντροαριστερά ευρύτερα-κινούνται προς αντίθετες, πιο ακραίες κατευθύνσεις (συμμετρική πόλωση) είτε ότι η

¹¹ *Αυριανή*, 27/01/1994, τίτλος «Τσιμέντο στην έρευνα», σ. 6.

¹² *Ελευθεροτυπία*, 26/01/1994, τίτλος «Αυτό είναι το καρκίνωμα της χώρας», στήλη «Ανάλυση στα γεγονότα», σ. 9.

μία ομάδα γίνεται πιο ακραία από την άλλη (ασύμμετρη πόλωση)¹³. Εδώ βλέπουμε ότι και οι δύο πόλοι κινούνται στα άκρα της πολιτικής αντιπαράθεσης. Έτσι, η συμμετρική πόλωση που συναντάμε εδώ υποδηλώνει ότι οι ακραίες διαφορές μεταξύ των (πολιτικών) ομάδων μπορεί να προκύπτουν όχι από την κίνηση σε μια μόνο διάσταση αλλά από την ευθυγράμμιση ή την παγίωση πολλαπλών διαστάσεων, έτσι ώστε οι ίδιες εκλογικές ομάδες (και τμήματα της κοινωνίας) να βρίσκονται σε επαναλαμβανόμενη διαφωνία για πολλά ζητήματα. Παρόμοιες έντονες συγκρούσεις μπορεί να προκύψουν όταν πολλές πιθανές διαφορές απόψεων περιορίζονται σε μία μόνο διάσταση «εμείς εναντίον αυτών».

Ως εκ τούτου, το κυρίως σκάνδαλο των ημερών που ακολούθησαν της δολοφονίας δεν ήταν το συμβάν καθαυτό, αλλά τα σημαινόμενα του που δεν ήταν άλλα από αυτά που θα χρησιμοποιούνταν ως καύσιμο στο ρεζερβουάρ της πολιτικής αντιπαράθεσης και της πολιτικής ταπείνωσης του αντιπάλου¹⁴. Το θύμα, συνεπώς, σε αυτό το οξύ πολιτικό πλαίσιο, συνεθλίβη. Η απώλεια και ο πόνος της οικογένειας του θύματος δεν απασχολούν τα μέσα ενημέρωσης. Εκτός μόνο από την περίπτωση της *Καθημερινής* που «ακολούθησε» τη σύζυγο του θύματος τις ώρες αναμονής έξω από τον θάλαμο του χειρουργείου όπου το θύμα άντεξε, μέχρι να εκπνεύσει, δώδεκα ώρες αργότερα¹⁵. Οι μοναδικές αναφορές για το θύμα βρίσκονται στην κάλυψη της κηδείας του, όπου στις

¹³ John T. Jost, Delia S. Baldassarri & James N. Druckman, Cognitive-motivational mechanisms of political polarization in social-communicative contexts, *Nature Reviews Psychology*, 2022;1(10):560-576.

¹⁴ Από την πλευρά της ΝΔ ο Πρόεδρός της Μιλτιάδης Έβερτ δήλωσε σχετικά: «Σήμερα ημέρα της προ ημερησίας διατάξεως συζήτησης στη Βουλή για τα εθνικά μας θέματα (Μακεδονικό), χτυπήθηκε κατά τρόπο εγκληματικό ο Μιχάλης Βρανόπουλος. Η τρομοκρατική αυτή ενέργεια παρουσιάζει την ίδια σύμπτωση με την τρομοκρατική ενέργεια κατά της ζωής του Παύλου Μπακογιάννη, που και αυτή έγινε την ημέρα της συζήτησεως ενός σοβαρού θέματος στη Βουλή, για την παραπομπή του κ. Παπανδρέου. Τη σύμπτωση αυτή δεν μπορεί να την ξεχάσουμε και πρέπει να διερευνηθεί. Όπως πρέπει να διερευνηθεί ποιοι κρύβονται πίσω από τις τρομοκρατικές αυτές πράξεις...[...]. Προ λίγων ημερών στη συζήτηση του νομοσχεδίου για τη δικαιοσύνη ακόμα είχαμε επισημάνει στον υπουργό Δικαιοσύνης, ότι η κατάργηση των διατάξεων που διώκουν την τρομοκρατία χωρίς να υποκατασταθούν με άλλες, μπορεί να οδηγήσουν σε μια νέα αιματοχυσία. Η κυβέρνηση δεν μας άκουσε τότε. Οι ευθύνες του υπουργού Δικαιοσύνης είναι τεράστιες. Θα περιοριστεί σήμερα ακόμα αποκλειστικά και μόνο εις το να ζητήσεις συγγνώμη; Η ποινική τιμωρία ανήκει στους τρομοκράτες. Η πολιτική ευθύνη ανήκει στην κυβέρνηση» (*Απογευματινή*, 25/01/1994, τίτλος «Οπλισαν το χέρι τους με την κατάργηση του αντι-τρομοκρατικού νόμου», σ. 35).

¹⁵ *Καθημερινή*, 25/01/1994, τίτλος «Πολύωρη αγωνία έξω από το χειρουργείο», σ. 7, «Για την Σόφη Βρανοπούλου το σοκ ήταν τρομερό ακόμα γιατί βρισκόταν μόλις 50 μέτρα πιο πέρα, στη Σίνα και Σόλωνος. Άκουσε τους πυροβολισμούς, βγήκε έξω, όπως όλος ο κόσμος και άκουσε να λένε “σκότωσαν τον Βρανόπουλο”...”αν μπορώ και κάνω κουράγιο είναι γιατί νόμισα ότι τον είχα χάσει, ενώ τώρα είναι ζωντανός και παλεύει”, μονολογούσε στη δοκιμασία της μακράς αναμονής».

φωτογραφίες των ρεπορτάζ κυριαρχούν η σύζυγος και τα δύο παιδιά του νεκρού. Στον κεντροδεξιό Τύπο οι συμπονετικές περιγραφές για τα παιδιά του θύματος είναι πιο έντονες¹⁶ και περιγραφικές προσπαθώντας, θεωρούμε, να κινήσουν συναισθήματα συμπόνοιας στους αναγνώστες. Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος εν συντομία στάθηκε στην οικογένεια του θύματος, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των ρεπορτάζ καλύφθηκε από τα ονόματα των πολιτικών εκπροσώπων που παρευρέθηκαν, στα οποία ξεχώριζε ο επίτιμος Πρόεδρος της ΝΔ Κων. Μητσοτάκης και η Ντόρα Μπακογιάννη, την οποία συνόδευε η κόρη της Αλεξία¹⁷. Στην *Ελευθεροτυπία* δε, η κάλυψη της κηδείας είχε σαφώς και πολιτικό περιεχόμενο. Τις προηγούμενες ημέρες η εφημερίδα είχε επιμείνει στο γεγονός ότι το θύμα δεν συνοδευόταν από αστυνομική προστασία, ενώ ήταν ίσως από τους πιθανούς στόχους των τρομοκρατών¹⁸. Σε πολλά σημεία των άρθρων γνώμης και των ρεπορτάζ δινόταν η εντύπωση ότι ένας από τους κύριους λόγους της δολοφονίας, ήταν η ελλιπής φύλαξη του θύματος. Έτσι, στο ρεπορτάζ που κάλυψε την κηδεία επιλέχτηκε ο τίτλος ««Ήταν όλοι εκεί – Και τόσοι φρουροί...»¹⁹, διευκρινίζοντας πως «Και η σκέψη, ίσως άνευ σημασίας πλέον, ήρθε στο μυαλό. Αν ο Μιχάλης Βρανόπουλος είχε τόσους και τέτοιους γύρω του, θα' χε γίνει άραγε το 19^ο θύμα των τρομοκρατών;»²⁰.

Η επιμονή της *Ελευθεροτυπίας*, στο ζήτημα της απουσίας φύλαξης του θύματος μάς δείχνει ότι η τρομοκρατική δράση, εν έτει 1994, παραμένει ένας πιθανός κίνδυνος στα πλαίσια μιας ταραχώδους περιόδου που στο επίκεντρο της συζήτησης βρίσκεται ένα «σκάνδαλο» το οποίο φέρει την εμπλοκή πολιτικών παραγόντων. Έτσι,

¹⁶ «Δίπλα στο φέρετρο, που ήταν σκεπασμένο με λουλούδια ακόμα έστεκαν η σύζυγός του Σοφία, η μητέρα του και τα δύο παιδιά του, Δημήτρης και Μαρίνα. Ανήμπορα να πιστέψουν το κακό που τους βρήκε στα τρυφερά τους χρόνια ακόμα έκλαιγαν ασταμάτητα και κρατούσαν σφιχτά το χέρι της μητέρας τους. Κι εκείνη, χαμένη στις σκέψεις της, ήταν αμίλητη και ακούνητη με το βλέμμα καρφωμένο στο κενό. Απέναντί τους δύο πρόσωπα, που πριν από λίγα χρόνια στέκονταν στην ίδια θέση. Ήταν η Ντόρα Μπακογιάννη και η κόρη της Αλεξία, που το Σεπτέμβριο του 1989, έπαιξαν το ρόλο, στον οποίο πρωταγωνιστούσε χθες η Σοφία Βρανοπούλου. Μάνα και κόρη κρατούσαν σφιχτά η μία το χέρι της άλλης, καθώς στο μυαλό τους, ερχόταν μνήμες πόνου» (*Απογευματινή*, 26/01/1994, τίτλος «Τελευταίο αντίο στον Μιχάλη Βρανόπουλο», σ. 26)

¹⁷ *Έθνος*, 26/01/1994, τίτλος «Θρήνος», σ. 16.

¹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 27/01/1994, στήλη «Πολιτικά Παρασκήνια», Υπογράφει ο ΜΓΣ, «Ήρθαν σε 40 λεπτά!», σ.8, «ο δολοφονηθείς Μιχάλης Βρανόπουλος γνώριζε ότι αποτελεί στόχο των τρομοκρατών άρα το πρόβλημα δεν είναι η επαναφορά του τρομονόμου ούτε αρκεί μεγαλύτερη οξυδέρκεια της αστυνομίας. Ίσως οι αστυνομικοί πρέπει να ξεκινήσουν στοιχειωδώς από την ετοιμότητα».

¹⁹ *Ελευθεροτυπία*, 26/01/1994, τίτλος «Ήταν όλοι εκεί – Και τόσοι φρουροί... / «Βουβή» η κηδεία του Μιχ. Βρανόπουλου», σ.21.

²⁰ Στο ίδιο.

καταλαβαίνουμε ότι την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, και ενώ είχε προηγηθεί η δολοφονία του Αξαρλιάν, η τρομοκρατική δράση λογίζεται ακόμη ως αρκετά πιθανή καθώς υπάρχει εν εξελίξει η διερεύνηση ενός σκανδάλου που αφορούσε το σύνολο της κοινωνίας. Η σύνδεση λοιπόν μεταξύ μιας αποτυχημένης πολιτικής (που δεν βρίσκει σύμφωνο ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού) και μιας «επανορθωτικής» τρομοκρατικής πράξης είναι ακόμη υπαρκτή.

Προσθέτοντας εδώ, ένα ακόμη χρήσιμο στοιχείο που προκύπτει από την ειδησεογραφία των ημερών, ο Χρήστος Τζανακάκης προϊστάμενος της εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, ο οποίος ερευνούσε τις συνθήκες πώλησης της ΑΓΕΤ, σε ερωτήσεις που δέχθηκε από δημοσιογράφους σχετικά με το αν τα θύματα των τρομοκρατικών οργανώσεων έφεραν ευθύνη για την στοχοποίηση τους, δήλωσε: «εγώ πιστεύω ότι πρέπει να υπήρχε κάποιος λόγος, δεν μπορούν να εκτελούν έναν άνθρωπο. Είναι αξίωμα της εγκληματολογίας αυτό δεν σκοτώνουμε έναν άνθρωπο, αν δεν υπάρχει κάποιος λόγος»²¹. Η συγκεκριμένη αντίληψη, προεκτείνει το επιχείρημα μας λίγο ακόμη. Η δήλωση του εισαγγελέα, που υπενθυμίζουμε εδώ ότι το προηγούμενο διάστημα είχαν δολοφονηθεί δύο συνάδελφοι του, και η άνεση στο να συγκροτηθεί ένας τέτοιος λόγος για θύματα τρομοκρατικών δολοφονιών, αναδεικνύει το γεγονός ότι, πιθανώς, ο τρομοκρατικός κίνδυνος παραμένει ακόμη εγκιβωτισμένος μέσα στο θύμα, αφήνοντας την κοινωνία έξω από αυτό. Η πολιτικο-κοινωνική οργάνωση και η γενικότερη λειτουργία κοινωνίας και πολιτείας και η μεταξύ τους διάδραση, δεν διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στον τρομοκρατικό κίνδυνο και στην εν γένει αποδοχή του. Αντίθετα, η ευθύνη της θυματοποίησης βαραίνει το ίδιο το θύμα, με συνέπεια μια τρομοκρατική επίθεση να λογίζεται ως αναπότρεπτη αφού άπτεται της ιδιότητας που φέρουν τα θύματα.

Η δήλωση του Εισαγγελέα, πάντως, προκάλεσε τις αντιδράσεις των έμμεσων θυμάτων που οι συγγενείς τους ήταν εισαγγελείς. Οι τρεις οικογένειες, Ανδρουλιδάκη, Θεοφανόπουλου και Βερνάρδου, απάντησαν ακαριαία στις συγκεκριμένες δηλώσεις προσπαθώντας να αποκαταστήσουν τη μνήμη των συγγενών τους, δείχνοντας συνάμα

²¹ *Ελευθεροτυπία*, 01/02/1994, σ.4.

Επίσης, *Απογευματινή*, 01/02/1984, τίτλος «ΟΡΓΗ των συγγενών θυμάτων τρομοκρατίας», σ. 57.

ότι τέτοιες αφαιρετικές δηλώσεις, αποτελούν σπύλωση «πραγματικών» θυμάτων²². Εντούτοις, τα έμμεσα θύματα παρά τη συγκυρία της δολοφονίας του Βρανόπουλου, δεν βρήκαν υποστήριξη στην αρθρογραφία που ακολούθησε τις επόμενες ημέρες. Φαίνεται ότι οι ενοχοποιητικές δηλώσεις του εισαγγελέα, δεν ερμηνεύθηκαν ως σκανδαλώδεις ή «λάσπη» στα θύματα που έχουν χάσει τη ζωή τους. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι τα αντανakλαστικά της κοινής γνώμης, και ενός μέρους της ελληνικής κοινωνίας δεν λειτούργησαν για την προστασία της αθωότητας και της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας. Ο αντίλογος των έμμεσων θυμάτων, έμεινε έωλος και αδύναμος από τη στιγμή που δεν έλαβε κοινωνική υποστήριξη.

Τούτων δοθέντων, εκκινώντας από το γενικό πλαίσιο που μόλις δώσαμε, μπορούμε με σχετική ασφάλεια να πούμε ότι αν και το θύμα του νέου συμβάντος θυματοποίησης, δεν ερμηνεύεται ως ο απόλυτος θύτης, ως δηλαδή το άτομο που ευθύνεται σε απόλυτο βαθμό για τη θυματοποίηση του, παρ' όλα αυτά δεν καταφέρνει να προσελκύσει την συμπόνοια, αλλά κυρίως δεν καταφέρνει να προσελκύσει το ενδιαφέρον του πληθυσμού. Προϊούσης της πόλωσης στο πολιτικό πεδίο, που είδαμε, η εξατομικευμένη ταυτότητα του θύματος, δεν κατάφερε να αναδυθεί εφόσον το

²² Ελεύθερος Τύπος, 03/02/1994, τίτλος «Οργή των συγγενών θυμάτων της τρομοκρατίας», σ. 57, «“Θα υποβάλλω μήνυση στον κ. Τζανακάκη. Αυτά που δήλωσε είναι μεταξύ αίσχους και ανομίας. Ο κ. Τζανακάκης κατήγγειλε τη δικαιοσύνη ως εξουσία και έβαλε τη 17 Νοέμβρη να μας αποδεκατίσει”, δήλωσε η Σοφία Θεοφανοπούλου, σύντροφος του εισαγγελέα Γ. Θεοφανόπουλου[...] “ Διάβασα τις δηλώσεις του στον Ε.Τ. και έμεινα έκπληκτη. Έμεινα ξάγρυπνη όλη τη νύχτα. Να μας πει ο κ. Τζανακάκης, πού στηρίζεται και τα λέει αυτά. Δεν έχει βρεθεί ένας άνθρωπος να πει μία κακή κουβέντα και δεχόμαστε εξ' οικείων τα βέλη!!! Θα μηνύσω τον κ. Τζανακάκη, γιατί όλα αυτά είναι εξοργιστικά. Θα αγωνιστώ με νύχια και με δόντια για τη μνήμη του Θεοφανόπουλου. Δηλαδή, τώρα αρχίζουν να υπογράφουν συμβόλαια με την 17 Νοέμβρη;” [...] Η κόρη του αδικoχαμένου Εισαγγελέα Δέσποινα Ανδρουλιδάκη μίλησε στον Ε.Τ. “Είναι αδιανόητα όλα αυτά που είπε ο κ. Τζανακάκης. Άκουσα τα λόγια του στα δελτία ειδήσεων. Απίστευτο! Εξοργιστικό! Σπιλώνει τη μνήμη των συναδέλφων του. Να μας εξηγήσει τι εννοούσε! Δηλαδή, οι άλλοι δικαστικοί που σκοτώθηκαν είχαν λόγο; Είναι ανεπίτρεπτο αυτό που συνέβη” [...] Η χήρα του αείμνηστου δικαστικού Άννα Ανδρουλιδάκη πρόσθεσε: “Ανατρίχιασα μόλις τα άκουσα. Ας τον πληρώσει ο Θεός!!! Το παιδί μας το μεγαλώσαμε με χίλια βάσανα, τώρα πέντε χρόνια ζει το μεγάλο βάσανο με το τραγικό τέλος του πατέρα της κι έφθασε σήμερα για να ακούσει από τα χείλη δικαστικού ότι ο πατέρας της χτυπήθηκε από τους τρομοκράτες επειδή ήταν ανέντιμος! Αν είναι δυνατόν, ένας δικαστικός αυτού του βαθμού, αυτής της ηλικίας, να λέει τέτοια πράγματα!!!” [...] Κραυγές διαμαρτυρίας και στην οικογένεια του ταπεινού εισαγγελέα, Βερνάρδου, που δολοφονήθηκε από τις σφαίρες της 1^{ης} Μάη: “Υποτίθεται πως είναι άλλη οργάνωση, αλλά είναι η ίδια. Όταν λέμε κάτι, το σκεφτόμαστε πολύ, κύριε Τζανακάκη”, λέει στον Ε.Τ. η χήρα του αδικoχαμένου Εισαγγελέα Σωτηρία Βερνάρδου και προσθέτει: “Ήθελε να κάνει τον καλό στην 17 Νοέμβρη. Αν ο ίδιος ξέρει, να δώσει την απάντηση και να μας πει: δηλαδή, τι λαβή έδωσε ο Βερνάρδος, που δεν πείραξε μυρμήγκι; Σκέφτηκα να τηλεφωνήσω στον κ. Τζανακάκη, για να τον ρωτήσω μήπως ξέρει γιατί σκότωσαν τον άντρα μου!” [...] “Είναι εξοργιστικό”, συμπληρώνει η κόρη του Εισαγγελέα Πόπη Βερνάρδου. “Να μας πει τι είναι αυτό που έχουν διαπράξει οι δολοφονημένοι δικαστικοί και δεν το ξέρουμε. Δεν μιλάνε έτσι για νεκρούς συναδέλφους... Αηδία!!!”.

κοινωνικό βλέμμα δεν ήταν στραμμένο στην δολοφονία του ατόμου αλλά στα σημαινόμενα της δολοφονίας του, που αφορούσαν ένα σκάνδαλο, μία υπόθεση δηλαδή δημοσίου συμφέροντος. Συνεπώς, η αξία της ατομικότητας και η απότομη διακοπή της ζωής του ατόμου κατέρρευσαν μπροστά στην ένταση της πολιτικής αντιπαράθεσης, μεταμορφώνοντας το θύμα σε αποδιοπομπαίο τράγο. Και με τον όρο αυτό, εννοούμε ότι το θύμα απορρόφησε τις κοινωνικές εντάσεις μέσα στην κοινότητα και την καθάρισε, κατά κάποιο τρόπο, μέσω της επακόλουθης αποπομπής του. Ο θάνατός του σήμανε επίσης τη θυσία του δικαιώματός του να απαντήσει για τη θυματοποίησή του. Κατά αυτό τον τρόπο, η ένταση για το σκάνδαλο βρήκε μία διέξοδο αποσυμπίεσης, εφόσον η ανεπίλυτη παρουσία του σκανδάλου στη δημόσια συζήτηση, δέχθηκε μία εξω-θεσμική λύση. Όσο εσφαλμένη κι αν κρίθηκε από τον Τύπο της εποχής η δολοφονική πράξη, είδαμε ότι μάλλον για πολλούς ήταν αναμενόμενη. Τέλος, ο εγκιβωτισμός του θύματος στη θυματοποίηση του, δηλαδή η επίρριψη ευθυνών στο θύμα, είναι ένας γνωστός αμυντικός μηχανισμός που εξυπηρετεί σημαντικές ψυχολογικές λειτουργίες για όσους έρχονται αντιμέτωποι με τη θυματοποίηση άλλων.²³ Κατηγορώντας τα θύματα για τη μοίρα τους, όπως έκανε ο εισαγγελέας Τζανάκης – που πιθανώς εξέφρασε αντιλήψεις που μοιραζόταν ένα σημαντικό μέρος της ελληνικής κοινωνίας- είναι μια λειτουργία με την οποία το άτομο μπορεί να καθησυχάσει τον εαυτό του ότι ζει σε ένα δίκαιο κόσμο, δηλαδή στην περίπτωσή μας σε έναν κόσμο που δεν θα στοχοποιηθεί από μία τρομοκρατική οργάνωση²⁴.

5.1.2. Υπερβατικό θύμα vs Πραγματικό θύμα

Στις 5 Ιουλίου 1994, λίγο μετά τις 08:00 π.μ., ο Ομέρ Σιπαχίογλου, διπλωμάτης στην Τουρκική Πρεσβεία στην Αθήνα, μόλις έβγαине από την οικία του στο Παλαιό Φάληρο και επιβιβάστηκε στο αυτοκίνητο του. Εκκινώντας τη μηχανή, εκείνη τη στιγμή, ένας από τους διερχόμενους από το σημείο έφτασε στο παράθυρο του συνοδηγού, και τον πυροβόλησε έξι φορές στο θώρακα και την κοιλιά. Το θύμα έπεσε

²³ W. Ryan, *Blaming the victim*, Vintage, New York 1971.

²⁴ H.M. Eisenberger, "Victim Blaming" in *Controversies in Victimology*, L.Moriarty (Ed.), Anderson, Cincinnati 2003, σ. 15-25.

στο πεζοδρόμιο, γεμάτοαίματα. Περίοικοι κάλεσαν την Αστυνομία και ένα περιπολικό μετέφερε το θύμα στο Ιατρικό Κέντρο του Παλαιού Φαλήρου, όπου περίπου μιάμιση ώρα αργότερα εξέπνευσε. Στην προκήρυξή της, η 17N δικαιολόγησε την πράξη της, επικαλούμενη, μεταξύ άλλων, τον τουρκικό επεκτατισμό και милитарισμό, καθώς και τη δολοφονία του Κύπριου Θεόφιλου Γεωργιάδη από τις τουρκικές μυστικές υπηρεσίες. Ο Γεωργιάδης υπήρξε πολιτικός ακτιβιστής με έντονη δράση, η οποία στρεφόταν εναντίον της τουρκικής κατοχής στην Κύπρο, και ταυτόχρονα υπέρ της ανάδειξης του κουρδικού ζητήματος²⁵.

Τα πρωτοσέλιδα της επόμενης ημέρας ερμήνευσαν την δολοφονία ως τροχοπέδη στις ελληνοτουρκικές σχέσεις: *Έθνος* «ΑΝΟΙΓΕΙ ΠΛΗΓΕΣ η εκτέλεση του Τούρκου/ Τρεις συμπτώσεις πάγωσαν την Κυβέρνηση/17N ολόκληρη η προκήρυξη»²⁶, *Ελευθεροτυπία* «ΑΠΕΙΛΟΥΝ κι' άλλες εκτελέσεις/Η προκήρυξη της 17N ανοίγει νέους λογαριασμούς / Στόχος το «στρατιωτικό – πολιτικό σύμπλεγμα της Τουρκίας»/ Βίαιη επίθεση και κατά Ανδρέα», *Ελεύθερος Τύπος* «17N: Έξι σφαίρες στις ελληνοτουρκικές σχέσεις»²⁷, *Απογευματινή* «Δολοφονία – προβοκάτσια»²⁸, *Αυριανή* «Νέο πρόβλημα στις Ελληνοτουρκικές σχέσεις μετά την εκτέλεση από την 17N του Τούρκου διπλωμάτη / Τι αναφέρει η προκήρυξη των τρομοκρατών»²⁹.

Η νέα δολοφονία, Τούρκου αξιωματούχου, από σύσσωμο τον Τύπο προσλαμβάνεται ως μία πράξη αντεθνική, που στρέφεται εναντίον της διαπραγματευτικής θέσης της Ελλάδας στις διμερείς σχέσεις με την Τουρκία³⁰ και σε κάποια σημεία επανέρχονται τα σενάρια περί εμπλοκής ξένων κέντρων στη δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων. Τα σενάρια αυτά βέβαια επαναφέρθηκαν στο δημόσιο διάλογο και από τον υπουργό Δημοσίας Τάξης, Σ. Παπαθεμελή, ο οποίος σε δηλώσεις του τόνισε πως: «Το χθεσινό χτύπημα ενισχύει την πεποίθηση ότι τα κέντρα αποφάσεων βρίσκονται εκτός Ελλάδας. Οι ενέργειες της 17N είναι φανερό ότι δεν έχουν μόνο εσωτερικές συνέπειες αλλά είναι ικανές να προσβάλλουν τις διεθνείς σχέσεις και τα συμφέροντα της χώρας σε καίριες

²⁵ Βλέπε για περισσότερα: <http://www.polignosi.com/cgi-bin/hweb?-A=2811&-V=limmata>.

²⁶ *Έθνος*, 06/07/1994, πρωτοσέλιδο.

²⁷ *Ελευθεροτυπία*, 06/07/1994, πρωτοσέλιδο.

²⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 06/07/1994, πρωτοσέλιδο.

²⁹ *Απογευματινή*, 06/07/1994, πρωτοσέλιδο.

³⁰ Για μία ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων, βλ. Χ. Κ. Γιαλλουρίδης, Π. Ι. Τσάκωνας (Επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1999.

στιγμές ... είναι πολύ πιθανόν η σημερινή 17N να μην έχει καμία σχέση με αυτήν πριν από 10 ή 15 χρόνια. ... Οι διασυνδέσεις και ο ρόλος του “εγκεφάλου” είναι πιθανόν να έχουν διαφοροποιηθεί. Εκείνο, πάντως, που είναι βέβαιο είναι ότι η 17N πλήττει συστηματικά τα συμφέροντα της χώρας και πρακτορεύει συμφέροντα τρίτων»³¹. Βέβαια, η αντίδραση του υπουργού μπορεί να ήταν και απόρροια της αποποίησης ευθυνών από την ελληνική πλευρά, προκειμένου να μη διαταραχθούν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, καθώς η τουρκική πλευρά υποστήριζε πως στην Ελλάδα βρίσκουν καταφύγιο Κούρδοι τρομοκράτες που δρουν σε τουρκικό έδαφος³².

Παρ’ όλα αυτά, η επιθετική ρητορική της Τουρκίας, φαίνεται να συσπειρώνει την ελληνική κοινή γνώμη, η οποία κατά κύριο λόγο αποδίδει στην 17N κίνητρα προβοκάτσιας³³ των εθνικών συμφερόντων, τα οποία προέρχονται από εντολές που βρίσκονται στο εξωτερικό³⁴. Ο στόχος των ξένων κέντρων, σύμφωνα με αυτό το αφήγημα, είναι να «συρθεί» η Ελλάδα σε διαπραγματεύσεις με την γείτονα χώρα προκειμένου να λυθούν τα εκκρεμή ζητήματα που αποτελούν εμπόδιο στη γεωπολιτική στρατηγική που ασκεί το ΝΑΤΟ³⁵. Η πιο επιρρεπής σε συνωμοσιολογικά σενάρια *Αυριανή* γράφει χαρακτηριστικά πως: «Να μην πεταχτεί πάλι κανένας από αυτούς τους τυχάρπαστους “ειδικούς” και γελοίους “εμπειρογνώμονες” να μας πει ότι η 17η Νοέμβρη είναι Ελληνική τρομοκρατική οργάνωση που στόχο της έχει να ενσπείρει φοβίες στον λαό, να διαταράξει την κοινωνική γαλήνη, να πλήξει τον πολιτικό κόσμο, να υπονομεύσει τους θεσμούς. [...] Γιατί δεν πρέπει να πεταχτεί, για το όνομα του

³¹ *Ελευθεροτυπία*, 06/07/1994, ρεπορτάζ Γιώργος Μαρνέλλος, τίτλος «Εγκέφαλος εισαγωγής/ Παπαθεμελής: Ίσως πηγάζει από την αλλοδαπή και ενδεχομένως είναι όργανο άσκησης διεθνούς πολιτικής», σ.11.

³² *Έθνος*, 06/07/1994, τίτλος «ΥΣΤΕΡΙΑ στην Τουρκία», πρωτοσέλιδο.

³³ *Ελεύθερος Τύπος*, 06/07/1994, στήλη «Πρόσωπα και ιδέες», Γιάννης Λάμπας, τίτλος «Διάλεξαν την στιγμή...», σ.4, «Δεν είναι τυχαία η στιγμή που διάλεξαν οι τρομοκράτες για να δολοφονήσουν έναν Τούρκο διπλωμάτη στην Ελλάδα ... Μίλησα για “προβοκάτσια” γιατί είναι φανερό πως κανένα ελληνικό κόμμα δεν θα έκανε την ανοησία να ενθαρρύνει οποιαδήποτε βίαιη ενέργεια σε βάρος των Τούρκων και πολύ λιγότερο μία στυγερή δολοφονία, αφού συμφέρει σε όλους μία συνεννόηση με την Άγκυρα, παρ’ όλες τις διαρκείς παραβιάσεις του εναέριου χώρου μας από τους γείτονες μας».

³⁴ *Έθνος*, 06/07/1994, τίτλος «Εισαγόμενα τα μυαλά...της 17N», σ. 14.

³⁵ *Έθνος*, 06/07/1994, Κάτια Μακρή, τίτλος «Στόχοι, εθνικά και οικονομία», σ. 15, «Η προχθεσινή δολοφονία του διπλωμάτη Ομέρ Χαλούχ Σιπαχίογλου του τέταρτου τουρκικού στόχου στη χώρα μας έγινε σε μια περίοδο που η Αμερική πιέζει την Ελλάδα να κάτσει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία και η χώρα μας βάλανε για υπόθαλψη Κούρδων τρομοκρατών. Η χρονική στιγμή δεν είναι τυχαία. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα χτυπήματα εναντίον Τούρκων. Όλα συνδέονται με μεγάλα γεγονότα κρίσιμα για την Ελλάδα. Και όλα έχουν ένα ακόμη κοινό σημείο. Μια φράση - κλειδί στις προκηρύξεις της 17N: “Επίθεση κατά του πολιτικοστρατιωτικού μηχανισμού της Τουρκίας”... [...]».

Θεού, κάποιος καινούριος νεοφώτιστος ηλίθιος να μας πει ότι οι δολοφόνοι του Αμερικάνου σταθμάρχη της CIA στην Αθήνα το 1974 και οι δολοφόνοι χτες του Τούρκου διπλωμάτη είναι οι ίδιοι! [...] Την 17η Νοέμβρη απαρτίζουν πράκτορες ξένων μυστικών υπηρεσιών. [...]»³⁶.

Στο ίδιο συμπέρασμα συνηγορούν και κάποια δημοσιεύματα στον κεντροδεξιό Τύπο, με ακόμη πιο έντονο γλωσσικό ύφος από την *Αυριανή*: «Οι δολοφόνοι της “17N” ξαναχτύπησαν. Δολοφόνησαν έναν Τούρκο διπλωμάτη. Αποδεικνύουν έτσι για μια ακόμη φορά ότι είναι απλώς επαγγελματίες δολοφόνοι που εκτελούν συμβόλαια για τα οποία έχουν αδρά πληρωθεί πολλά λεφτά... ... μας πουλάνε “πατριωτισμό” κυπριακό και ολίγη αλληλεγγύη προς τους Κούρδους. Εντάξει “αδέλφια” σκεφτήκατε ποτέ ότι όλα όσα έχετε κάνει χτυπάνε κατάστηθα την ελληνική πατρίδα; Πληρωμένοι δολοφόνοι είσαστε. Λούστροι. Δεν είσαστε Έλληνες. Είσαστε αλήτες που σας πληρώνουν για να σκοτώνετε ανθρώπους και χτυπάτε την Ελλάδα. Είσαστε δειλοί φονιάδες. Δεν ξέρουμε ποιας εθνικότητας είσαστε και ποιος σας πληρώνει. Κάποτε θα το μάθουμε..»³⁷.

Η *Ελευθεροτυπία*, από την άλλη μεριά, αποφεύγοντας να επιτεθεί προς την 17N αλλά και προς την τουρκική πλευρά για τα σενάρια υπόθαλψης Κούρδων τρομοκρατών, επιλέγει να χρησιμοποιήσει ένα σχήμα υπερβατό, ορίζοντας την Ελλάδα ως θύμα, σχολιάζοντας πως: «Οι σφαίρες της τρομοκρατίας, όποιο και αν είναι το θύμα, είτε Έλληνας είτε ξένος που φιλοξενείται σ’ αυτήν τη χώρα, πλήττουν πρωτίστως την Ελλάδα. Αυτή δέχεται το πλήγμα της αφροσύνης των τρομοκρατών...είπε ο Τούρκος πρέσβης ότι στην Ελλάδα κάποιοι κύκλοι έχουν “κηρύξει εχθρότητα στο τουρκικό κράτος” και πρέπει “να σκεφτούν τις συνέπειες για την Ελλάδα στην περίπτωση που η Τουρκία αποφασίσει να αποδεχθεί την εχθρότητα αυτή”. Είναι απαράδεκτη αυτή η ευθεία απειλή του Τούρκου πρέσβη κατά της Ελλάδας, η οποία γίνεται με διαστροφή της πραγματικότητας..»³⁸. Ενώ σε άλλο σημείο, θέλοντας να ενισχύσει την εικόνα της Ελλάδας ως θύμα της δολοφονίας, χρησιμοποιεί (ίσως για πρώτη φορά) τη λέξη

³⁶ *Αυριανή*, 05/07/1994, στήλη «Καθαρά και ξάστερα», Κυριάκος Διακογιάννης, τίτλος «Φαινόμενο εισαγόμενο διεθνών προδιαγραφών», σ. 3.

³⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 05/07/1994, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», Υπογράφει ο Ε.Τ., τίτλος «Χτυπούν την Ελλάδα», σ.5.

³⁸ *Ελευθεροτυπία*, 06/07/1994, στήλη «Απόψεις», τίτλος «Παραφωνίες», σ.8.

«παραλογισμός» προκειμένου να χαρακτηρίσει την δολοφονία του Σιπαχίογλου: «Το γενικό αποτροπιασμό και την καταδίκη από την κυβέρνηση και όλα τα κόμματα προκάλεσε η χθεσινή δολοφονία του Τούρκου διπλωμάτη από την τρομοκρατική οργάνωση “17 Νοέμβρη”. Ήταν φυσικό και αναμενόμενο. Είναι πέραν πάσης λογικής και όποιας επιχειρηματολογίας η δολοφονία ενός διπλωμάτη γειτονικής χώρας, με την οποία οι σχέσεις της Ελλάδας είναι ιδιαίτερα λεπτές και το ζητούμενο είναι η εξομάλυνση και όχι η όξυνση. ... η κάνη του όπλου των τρομοκρατών δεν μπορεί να υπαγορεύει πολιτική. Μπορεί μόνο να υπονομεύει με τυφλά χτυπήματα ... μ’ αυτά τα δεδομένα είναι πράξη παραλογισμού και υπονόμησης η δολοφονία του Τούρκου διπλωμάτη. Γι’ αυτό και η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στην προκήρυξη δεν αντέχει σε όποια κριτική δια της λογικής και είναι καταδικαστέα, όπως και η αποτρόπαιη πράξη της δολοφονίας...»³⁹.

Η ερμηνεία της δράσης της 17N ως παράλογης, μάς δείχνει εν μέρει ότι τουλάχιστον σε ό, τι αφορά τα εθνικά θέματα, αφαιρεί εν πρώτοις την ηθική δικαιολόγηση της δολοφονίας και στο επέκεινα, η χρήση της φράσης «τυφλά χτυπήματα», μάς δίνει την ένδειξη πως το θύμα λογίζεται εδώ, ως αθώο. Εφόσον η τρομοκρατική δράση στρέφεται ενάντια στην Ελλάδα, η οποία πλέον στο υπερβατικό σχήμα είναι το θύμα, έτσι και η πηγή της θυματοποίησης της χώρας που πηγάζει από τη στοχοποίηση του ατόμου, συμπαρασύρει τη θυματική ταυτότητα του νεκρού διπλωμάτη.

Το ενδιαφέρον εδώ όμως έγκειται στο γεγονός πως στον κεντροδεξιό Τύπο, αυτή τη φορά, εμφανίζονται άρθρα, εντός των οποίων αναγνωρίζουμε σημάδια ενοχοποίησης του θύματος. Ένα τέτοιο άρθρο βρίσκεται στον Ελεύθερο Τύπο, όπου ο Πέτρος Κασιμάτης με τίτλο «Το θύμα ήξερε για τα όπλα της Ραφήνας», αναφέρει πως: «Τον φάκελο της υπόθεσης της Ραφήνας γνώριζε ο Ομέρ Χαλούκ Σιπαχίογλου, την σοβαρότερη μέχρι σήμερα υπόθεση που εξετάζουν με άκρα μυστικότητα δικαστικές και αστυνομικές αρχές που διερευνούν τις διασυνδέσεις της “17 Νοέμβρη” με Τούρκους τρομοκράτες!!! Ο Σιπαχίογλου, νούμερο 2 της τουρκικής πρεσβείας, ουσιαστικό αφεντικό και εκπαιδευμένος στη μυστική δράση...πριν δύο χρόνια στην Κωνσταντινούπολη και στην Άγκυρα σε γιάφκα της παράνομης οργάνωσης “Ντεβ

³⁹ *Ελευθεροτυπία*, 05/07/1994, στήλη «Απόψεις», τίτλος «Με ψυχραιμία», σ.8.

Σολ” είχαν βρεθεί τα όπλα του λιμεναρχείου Ραφήνας που είχαν κλαπεί από τη “17 Νοέμβρη” το 1987..[.]. Ο Σιπαχίογλου ουσιαστικά επικεφαλής του κλιμακίου της ΜΙΤ (Τούρκικη Υπηρεσία Πληροφοριών) στην Αθήνα γνώριζε άριστα τις λεπτομέρειες αυτής της σοβαρότατης υπόθεσης»⁴⁰. Στο εν λόγω άρθρο, βλέπουμε ότι το προφίλ του θύματος, χτίζεται δίπλα σε χαρακτηρισμούς όπως «αφεντικό», «μυστική δράση», «επικεφαλής της ΜΙΤ», γεγονός που υποδηλώνει ότι το θύμα κατείχε και σημαντική θέση (σε σχέση με το προηγούμενο θύμα – Τούρκο διπλωμάτη) και μάλιστα γνώριζε στοιχεία άκρως απόρρητα.

Συνεπώς, από τη μία πλευρά το θύμα εμφανίζεται ως ένα άτομο με έντονη παρασκηνιακή δράση, η οποία εγγενώς φέρει στοιχεία μη αθωότητας. Όχι απαραίτητα ενοχής πάντως. Από την άλλη πλευρά, συνδυάζοντας κι άλλο άρθρο της ίδιας εφημερίδας λίγες μέρες αργότερα καταλαβαίνουμε πως κεντρικός πυρήνας γύρω από τον οποίο εξετάζεται και «προφίλοποιείται» το θύμα είναι εντέλει η εμπλοκή ξένων μυστικών υπηρεσιών στη δολοφονία του προκειμένου να εξυπηρετηθούν αλλότρια της Ελλάδας συμφέροντα, που μάλιστα τα ξένα αυτά συμφέροντα ευθυγραμμίζονται με τα συμφέροντα της Τουρκίας: «Επιβεβαιώνεται, έτσι, για μια ακόμα φορά όχι μόνο η πλήρης ανικανότητα των σωμάτων ασφαλείας, αλλά και αυτό που πρώτοι σπεύσαμε να επισημάνουμε εμείς αλλά τώρα παραδέχονται όλοι: ότι δηλαδή οι τρομοκράτες διαθέτουν πλήρη κάλυψη «από μέσα» από συνεργούς τους που βρίσκονται σε θέσεις – κλειδιά των σωμάτων ασφαλείας και είναι σε θέση να γνωρίζουν πρόσωπα και πράγματα ... Μετά τη δολοφονία του Σιπαχίογλου κανείς δεν μπορεί πλέον να αμφιβάλλει ότι η “17N” συνδέεται άμεσα και ένοχα, αν όχι με τουρκικές τρομοκρατικές οργανώσεις και μυστικές υπηρεσίες (όπως η περίφημη ΜΥΤ), τουλάχιστον με ξένα κέντρα αποφάσεων που συνδέονται άμεσα με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και θέλουν να τις κατευθύνουν σύμφωνα με τα συμφέροντα τους ... “Ποιος ωφελείται από τη δολοφονία του Σιπαχίογλου;” είναι το πρώτη ερώτημα, “Μόνο η Τουρκία” είναι η συντριπτική για τη 17N απάντηση επειδή η νέα τρομοκρατική επίθεση έδωσε στην Άγκυρα την ευκαιρία που αναζητούσε και “έστηνε”

⁴⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 05/07/1994, ρεπορτάζ Πέτρος Κασιμάτης, «Το θύμα ήξερε για τα όπλα της Ραφήνας», σ.36.

τους τελευταίους μήνες για να καταγγείλει την Ελλάδα ότι “υποθάλλει την τρομοκρατία”»⁴¹.

Γίνεται φανερό, λοιπόν, πως το άτομο - θύμα, συνεθλίβη από την (σύντομη) έξαρση των δημοσιευμάτων, τα οποία προσπάθησαν να παρουσιάσουν την είδηση έχοντας ως γνώμονα το εθνικό συμφέρον σε σχέση με τις αιτιάσεις της Τουρκίας. Αν και το θύμα, σε κάποια σημεία χαρακτηρίζεται άτυχο, και σε άλλα «αφεντικό», εντέλει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης δεν ήταν να του αποδώσουν μία θετική ή αρνητική ταυτότητα. Η αγωνία που αποκρυσταλλώνεται στον Τύπο, αφορά κυρίως την θυματική κατάσταση στην οποία, εξαιτίας της δολοφονίας, η Ελλάδα βρέθηκε υπόλογη, και ως προς την Τουρκία και ως προς τις συμμαχικές χώρες. Σε αυτά τα πλαίσια, όπως είναι φυσικό, η δολοφονία ενός ακόμη Τούρκου αξιωματούχου, δεν θα μπορούσε να εγείρει συναισθήματα αλληλεγγύης προς τον νεκρό και την οικογένειά του, εφόσον η θυματοποίησή του προκάλεσε αναταραχή στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και κατέστησε την Ελλάδα γόνιμο έδαφος της παρουσίας Κούρδων τρομοκρατών, οι οποίοι την υπό εξέταση περίοδο αποτελούσαν νούμερο ένα στόχο των τουρκικών υπηρεσιών ασφαλείας. Παρ’ όλα αυτά, αν και υπάρχει μεγάλη παραγωγή καταγγελτικών άρθρων ενάντια στη δράσης της 17N, στα οποία αναδεικνύεται πως η τρομοκρατική δράση μπορεί να αποτελέσει αφορμή εκτροχιασμού των διμερών σχέσεων Ελλάδας – Τουρκίας, και εν γένει να αμαυρώσει την εικόνα της χώρας στο εξωτερικό, εντούτοις δεν μοιάζει να αποτελούν αυτά αιτίες ρήξης της συμβιωτικής σχέσης μεταξύ της τρομοκρατίας και της ελληνικής κοινωνίας, πράγμα που θα δούμε και παρακάτω.

5.1.3. Τυφλό χτύπημα, αθώα θύματα;

Κάποιους μήνες αργότερα εντός του έτους 1994, στις 19 Σεπτεμβρίου, η τρομοκρατική δράση συνεχίστηκε, αυτή τη φορά όχι από την 17N. Ο Ε.Λ.Α προέβη σε μια ενέργεια που για τον Τύπο της εποχής ήταν καινοφανής για την προϊστορία της

⁴¹ *Τύπος της Κυριακής*, 10/07/1994, ρεπορτάζ Βασίλης Ζήσης, «Η ΕΥΠ ήξερε για το χτύπημα της 17N/Από τις 22 και 29 Ιουνίου γνώριζαν ότι επίκειται τρομοκρατική ενέργεια στην Αθήνα αλλά ως συνήθως δεν έκαναν απολύτων τίποτα για να προλάβουν το κακό...», σ. 18-19.

οργάνωσης⁴². Στις 06:40 π.μ. ο υποδιευθυντής της Αστυνομίας Απόστολος Βέλλιος⁴³, που λίγο πριν είχε βγει από την οικία του στον Περισσό κατευθυνόμενος προς το σημείο από όπου επιβιβαζόταν στο υπηρεσιακό λεωφορείο της Αστυνομίας όπως κάθε άλλη μέρα (150 μέτρα από τον σιδηροδρομικό σταθμό), πάτησε στο πρώτο σκαλοπάτι του οχήματος για να επιβιβαστεί. Τότε, στο πρώτο βήμα, ο εκρηκτικός μηχανισμός που είχε τοποθετήσει ο Ε.Λ.Α σε ένα κάδο σκουπιδιών, πλησίον του σημείου όπου σταματούσε το λεωφορείο, εξερράγη με τηλε-πυροκροτητή. Ο Βέλλιος από το ωστικό κύμα έχασε τη ζωή του από κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις και εσωτερική αιμορραγία, ενώ είχε εγκαύματα σε όλο το σώμα του. Επίσης από την έκρηξη τραυματίστηκαν και οι έντεκα αστυνομικοί που επέβαιναν στο λεωφορείο, από τους οποίους οι τρεις βαριά. Ο αστυνόμενος Β' Νίκος Πολύμερος έχασε το αριστερό του μάτι από τα θραύσματα της έκρηξης, ο αρχιφύλακας και οδηγός του λεωφορείου Λάμπρος Οικονόμου κινδύνευσε να χάσει το δεξί του μάτι, ενώ η διοικητική υπάλληλος στην Ασφάλεια Κατερίνα Τσουμάκα, έσπασε το δεξί της χέρι, κινδύνευσε το δεξί της μάτι και απέκτησε προσωρινό πρόβλημα ακοής. Επιπλέον, τραυματίες υπήρξαν ένας διερχόμενος μοτοσικλετιστής και ένας κάτοικος της γειτονιάς, ο οποίος τραυματίστηκε εντός της οικίας του εξαιτίας της έκρηξης.

Για τον Τύπο της εποχής η επίθεση ήταν μία απότομη κλιμάκωση της βίας και μάλιστα αναφέρεται ως «τυφλό χτύπημα»⁴⁴ ή «τυφλή βία»⁴⁵, δείχνοντας έτσι την αποδοκιμασία των εφημερίδων στη νέα αυτή ενέργεια. Βέβαια, η αποδοκιμασία έγκειται περισσότερο, όπως θα δούμε, στη μέθοδο της επίθεσης, δηλαδή την τοποθέτηση βόμβας με κίνδυνο πολλών ανθρώπινων απωλειών, σε αντίθεση με την πρακτική της «εξοικονόμησης της βίας», την οποία οι ελληνικές τρομοκρατικές οργανώσεις προπαγάνδιζαν πως ακολουθούσαν. Εκτός αυτού, ήταν η πρώτη φορά, όπου για μια μερίδα του Τύπου, η εγχώρια τρομοκρατία είχε στο στόχαστρο και το γυναικείο φύλο⁴⁶.

⁴² *Εθνος*, 22/09/1994, τίτλος «Πώς έφτασε στη δολοφονία η οργάνωση που για 19 χρόνια ειδοποιούσε πριν κάθε ενέργεια», σ.15.

Ελευθεροτυπία, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

⁴³ Ο Βέλλιος ήταν και αυτός που είχε εισηγηθεί υπηρεσιακά την ναύλωση λεωφορείου για τη μεταφορά των εργαζομένων της Αστυνομίας στο χώρο εργασίας τους.

⁴⁴ *Εθνος*, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

⁴⁵ *Ελευθεροτυπία*, 20/09/1996, τίτλος «Τυφλή βία», σ. 25.

⁴⁶ *Ελευθεροτυπία*, 20/09/1994, τίτλος «Τυφλή βία», «Μία από τις πιο βάρβαρες δολοφονικές επιθέσεις στα χρονικά της εγχώριας τρομοκρατίας ήταν αυτή που έγινε χθες το πρωί στον Περισσό με στόχο για πρώτη φορά κοπελίτσες πολιτικούς υπαλλήλους», σ. 25.

Η μόλις πριν δύο χρόνια δολοφονία του Αξαρλιάν και ο τραυματισμός γυναικών που διέρχονταν το σημείο της επίθεσης, δεν είχε ερμηνευτεί ως τέτοια επίθεση, καθώς στόχος των τρομοκρατών τότε ήταν ο υπουργός Παλαιοκρασσάς. Έτσι δεν ερμηνεύτηκε ως εμπρόθετη επίθεση εναντίον του γυναικείου φύλου.

Η ανάληψη της ευθύνης από τον Ε.Λ.Α έγινε αμέσως μετά την δολοφονία με προκήρυξη στην οποία η οργάνωση ανέπτυξε ένα επιχείρημα – απειλή εναντίον του αστυνομικού σώματος εν συνόλω και όσων συνεργάζονται με την αστυνομία. Επίσης, η οργάνωση κατήγγειλε τη «Νέα Παγκόσμια Τάξη» που είχε επιβληθεί από τις Η.Π.Α, την Ευρώπη και τον ΟΗΕ και κατηγορούσε τους υπαλλήλους της ΓΑΔΑ ως *πράκτορες* που εκτελούσαν τις ενέργειες της CIA κατά παραγγελία, καθώς θεωρούσε ότι η *αλωμένη*, από αυτούς τους υπερεθνικούς μηχανισμούς, ελληνική αστυνομική υπηρεσία είχε παραδώσει πλήρως τον έλεγχο της σε αυτές και οι υπάλληλοί της δεν θα μπορούσαν να εργαστούν εκεί αν δεν λειτουργούσαν υπέρ αυτού του πυραμιδικού μηχανισμού. Ήταν δηλαδή *έμπιστα γρανάζια* στην εδραίωση του παγκόσμιου *καθεστώτος* της Pax Americana. Τα συγκεκριμένα επιχειρήματα βέβαια, δεν υποβαθμίστηκαν στο δημόσιο διάλογο, αντίθετα παρά το γεγονός ότι η επίθεση χαρακτηρίστηκε ως «βάρβαρη»⁴⁷, η προκήρυξη της οργάνωσης, δηλαδή η θεωρητική δικαιολόγηση της επίθεσης, συζητήθηκε τις επόμενες ημέρες ως προς την εγκυρότητα των θεωρητικών παραδοχών της. Δεν πρόκειται βέβαια για κάτι παράδοξο στα μέτρα της ελληνικής κοινωνικής πρόσληψης ενός τρομοκρατικού χτυπήματος. Οι περισσότερες (αν όχι όλες) οι τρομοκρατικές επιθέσεις/δολοφονίες που είχαν γίνει μέχρι τότε, εκλογικεύτηκαν μέσω του σχολιασμού των κινήτρων των τρομοκρατών. Δηλαδή εξετάζονταν εν ολίγοις η εγκυρότητα των επιχειρημάτων τους με βάση την πρόθεσή τους.

Τα πρωτοσέλιδα την επόμενη ακριβώς ημέρα τιτλοφορήθηκαν ως εξής: *Έθνος* «Έγκλημα/Τυφλό χτύπημα τρομοκρατών με θύματα 11 αθώους πολίτες»⁴⁸, *Ελευθεροτυπία* «ΤΡ-ΕΛΑ/Προκήρυξη απολογία για το τυφλό χτύπημα»⁴⁹, *Ελεύθερος Τύπος* «ΗΘΕΛΑΝ 12 ΝΕΚΡΟΥΣ!»⁵⁰, *Απογευματινή* «ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ στους

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ *Έθνος*, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

⁴⁹ *Ελευθεροτυπία*, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

⁵⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

τρομοκράτες/Από κυβέρνηση-υπουργούς»⁵¹. Επιλέξαμε τις τέσσερις συγκεκριμένες εφημερίδες γιατί συμπυκνώνουν με ενδεικτικό τρόπο τον κεντροαριστερό και κεντροδεξιό ημερήσιο Τύπο. Ο κεντροαριστερός Τύπος χαρακτήρισε το χτύπημα ως τυφλό, επανερμηνεύοντας κατά κάποιο τρόπο τις τρομοκρατικές επιθέσεις. Με τη χρήση του επιθέτου «τυφλή» όσον αφορά τη βία, υπονοούνταν αφενός ότι τα θύματα ήταν ανυποψίαστοι, και ταυτόχρονα υπεράνω υποψίας, και αφετέρου η μη επιλογή συγκεκριμένου ανθρώπινου στόχου, τα τυχόν πολιτικά κίνητρα έχαναν από το ηθικό τους βάρος από τη στιγμή που στις προθέσεις των τρομοκρατών δεν ήταν η εξοικονόμηση της βίας, αλλά αντίθετα η ανάληψη του ρίσκου αιματοκυλίσματος. Η μερική από-ηθικοποίηση των τρομοκρατών, προέκυπτε επίσης και από το γεγονός ότι με την επίθεση στοχοποιήθηκαν οι γυναίκες υπάλληλοι που επέβαιναν στο λεωφορείο και επίσης οι «γραφειοκράτες υπάλληλοι»⁵², δηλαδή όσοι ανήκαν στο διοικητικό τμήμα της αστυνομίας και όχι όσοι ήταν σε πιο *μάχιμες* υπηρεσίες. Εξού και ο χαρακτηρισμός της επίθεσης ως «βάρβαρης» καθώς σύμφωνα με την ίδια ερμηνεία οι γυναίκες («κοπελίτσες πολιτικοί υπάλληλοι»⁵³) και οι γραφειοκράτες της αστυνομίας⁵⁴, δεν λογίζονταν ως πιθανοί ένοχοι, σε αντίθεση με προηγούμενες επιθέσεις σε αστυνομικούς της ομάδας MAT. Ακούσια ή εκούσια, ο συγκεκριμένος διαχωρισμός ταυτόχρονα με την αναγνώριση της θυματοποίησης των θυμάτων της νέας επίθεσης, ενοχοποίησε προηγούμενα θύματα – αστυνομικούς που δεν έφεραν αυτά τα θυματικά «διακριτικά». Μάλιστα, φαίνεται ότι ο σκανδαλισμός γύρω από την επίθεση και τη δολοφονία, αφορούσε την ίδια τη σχέση μεταξύ τρομοκρατικής οργάνωσης και πολιτών καθώς αυτή η «οργάνωση για 19 χρόνια ειδοποιούσε πριν κάθε ενέργεια»⁵⁵. Μάλιστα τονίζεται πως «η φροντίδα του Επαναστατικού Λαϊκού Αγώνα να μην υπάρξουν θύματα σε κάθε βομβιστική του ενέργεια, ήταν το πιο εντυπωσιακό στοιχείο των ενεργειών του»⁵⁶. Ως εκ τούτου, υπό αυτή την οπτική η οργάνωση διέρρηξε την εμπιστοσύνη των πολιτών που τόσα χρόνια είχε καλλιεργήσει. Η συμβίωση της κοινωνίας με τις ενέργειές της, βασίζονταν στην υπόσχεση της μη στοχοποίησης

⁵¹ *Απογευματινή*, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

⁵² *Ελευθεροτυπία*, 20/09/1994, τίτλος «Τυφλή βία», σ. 25.

⁵³ Στο ίδιο.

⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵ *Εθνος*, 22/09/1994, τίτλος «Πώς έφτασε στη δολοφονία η οργάνωση που για 19 χρόνια ειδοποιούσε πριν κάθε ενέργεια», σ.15.

⁵⁶ Στο ίδιο.

πολιτών, αναγνωρίζοντας έτσι ένα αναίμακτο χαρακτήρα στην πρακτική της τοποθέτησης βομβών. Επίσης, φαίνεται πως είχε λησμονηθεί ότι ο Χρήστος Τσουτσουβής, ο οποίος είχε χάσει τη ζωή του σε συμπλοκή με αστυνομικούς, αφού πρώτα τους είχε τραυματίσει θανάσιμα, βρισκόταν στις τάξεις του Ε.Λ.Α μέχρι να αποχωρήσει.

Στον αντίποδα, ο κεντροδεξιός Τύπος παρουσιάζει την είδηση σε δύο πυλώνες. Σε αυτόν των θυμάτων και σε εκείνον που αφορά τις πολιτικές ευθύνες της κυβέρνησης. Σχετικά με τα θύματα, παρουσιάζεται μια εικόνα πολέμου, με «ουρλιαχτά πόνου και αγωνίας»⁵⁷, ενώ η περιγραφή της επίθεσης είναι εμφανώς συναισθηματικά φορτισμένη «ΠΑΝΙΚΟΣ, χάος, ουρλιαχτά βοήθειας και κλάματα. Μια ασφαλτος που άχνιζε από τη θερμότητα της βόμβας που εξερράγη και το αίμα. Το αίμα των τραυματιών που έρεε παντού. Γύρω από την κλούβα, στο πεζοδρόμιο, ακόμα και στη μέση του δρόμου»⁵⁸. Ταυτόχρονα, αναδεικνύονται οι μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής που βίωσαν την εμπειρία της έκρηξης⁵⁹ ως κάτι τραυματικό, καθώς και οι πρώτες στιγμές που οι τραυματίες έφτασαν στα νοσοκομεία, περιγράφοντας την αγωνία τους που ακολούθησε της έκρηξης εφόσον προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να απεγκλωβιστούν από το λεωφορείο⁶⁰. Η ενασχόληση των ρεπορτάζ με τα θύματα έδωσε βέβαια γρήγορα τη θέση της στην κριτική της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Οι «βαριές ευθύνες» της κυβέρνησης για τη μη αποτροπή της επίθεσης ήταν εν μέρει η μετωνυμία της «προστασίας στους τρομοκράτες από την κυβέρνηση και τους υπουργούς»⁶¹. Στον κεντροδεξιό Τύπο, όπως και σε άλλες περιπτώσεις στο παρελθόν, γινόταν λόγος για αδιαφορία της κυβέρνησης για το ζήτημα της τρομοκρατίας, η οποία αδιαφορία όμως

⁵⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/09/1994, τίτλος «Άνδρες επίθεση/Ουρλιαχτά πόνου και αγωνίας», σ. 32-33.

⁵⁸ Στο ίδιο.

⁵⁹ Η μαρτυρία του αυτόπτη μάρτυρα Γιώργο Παπαντωνίου: «Οι σκηνές που ακολούθησαν αμέσως μετά την έκρηξη, ήταν πραγματικά συγκλονιστικές. Ο αστυνομικός που εκείνη την ώρα έμπαινε στο λεωφορείο και δέχτηκε το ωστικό κύμα της βόμβας που εξερράγη πίσω του κόμμα έπεσε αμέσως αιμόφυρτος. Δεν μπορούσε καν να κινηθεί πια. Οι υπόλοιποι ούρλιαζαν και έκλαιγαν. Φώναζαν βοήθεια και προσπαθούσαν να βγουν από την κλούβα που άχνιζε. Οι πόρτες, όμως, είχαν φρακάρει. Άλλοι έβγαιναν από τα παράθυρα κρατώντας το κεφάλι τους, άλλοι ούρλιαζαν ότι δεν έβλεπαν και άλλοι σωριάζονταν απλώς στο πεζοδρόμιο ακόμα βουτηγμένη στο αίμα» (*Ελεύθερος Τύπος*, 20/09/1994, σ. 32).

⁶⁰ Η Ευαγγελία Τσανάκα, επιβάτης του υπηρεσιακού λεωφορείου αναφέρει: «Όλοι τρομαγμένοι προσπαθούσαμε να απεγκλωβιστούμε και να βγούμε από το όχημα. Επιχειρήσαμε από τις πόρτες, αλλά αυτές είχαν φρακάρει και έτσι αναγκαστήκαμε να βγούμε από τα παράθυρα» (*Ελεύθερος Τύπος*, 20/09/1994, σ. 32).

⁶¹ *Απογευματινή*, 20/09/1994, πρωτοσέλιδο.

ήταν *δείκτης της ιδιαίτερης σχέσης* του ΠΑΣΟΚ με τους τρομοκράτες. Εξάλλου έχουμε και στο παρελθόν παρόμοια σύνδεση, την οποία ο δεξιός Τύπος προσπαθούσε να εδραιώσει στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης.

Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, το συγκεκριμένο αφήγημα δεν διαφοροποιείται, αλλά αντίθετα τονίζεται η *ανήθικη* συμπεριφορά του ΠΑΣΟΚ που μεροληπτεί υπέρ των τρομοκρατών και εν γένει κωλυσισεργεί στην εξάρθρωση των τρομοκρατικών οργανώσεων και αδιαφορεί κατ' επέκταση για τα θύματα. Το τελευταίο ενισχύει έτι περαιτέρω την *ανηθικότητα* της κυβέρνησης καθώς «ο δολοφονηθείς αστυνομικός διευθυντής και οι τραυματισθέντες αστυνομικοί και πολίτες» ήταν «απλοί άνθρωποι του λαού με φτωχές οικογένειες»⁶². Εν ολίγοις δηλαδή, ήταν αθώοι χωρίς κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που θα μπορούσε να τους ενοχοποιήσει. Εξάλλου, ο κεντροδεξιός Τύπος σε ανάλογα περιστατικά- τρομοκρατικής βίας- εναντίον αστυνομικών, έχει οικειοποιηθεί τα θύματα ως *δικούς του ανθρώπους*, καθώς αποτελούν μέρος του ιδεοτύπου του μέσου πολίτη. Ενάντια σε αυτούς τους πολίτες, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ «με πολύ καλά μελετημένες νομοθετικές πρωτοβουλίες της, μετέτρεψε τη συμμετοχή σε τρομοκρατική οργάνωση σε πλημμέλημα, οδήγησε στην παραγραφή των πλημμελημάτων που έγιναν πριν από το 1989, προσδιόρισε τη σύνθεση του δικαστηρίου, ώστε να είναι πρακτικά αδύνατη η καταδίκη τρομοκρατών από μια πλειοψηφία κατατρομοκρατημένων ενόρκων. Η κυβέρνηση Παπανδρέου τα κάνει όλα αυτά επειδή εξοφλά πολιτικά γραμμάτια προς τους τρομοκράτες. Ίσως επειδή φροντίζει πάντα να υπάρχει συγχρονισμός μεταξύ τρομοκρατικών ενεργειών και κυβερνητικό προσανατολισμού της κοινής γνώμης, ίσως γιατί επενδύει πολιτικά στην αποσταθεροποίηση και τη στρατηγική της έντασης, ίσως, ίσως, ίσως. Προς το παρόν πάντως οι τρομοκράτες συνεχίζουν ανενόχλητοι το λουτρό αίματος»⁶³. Είναι εμφανές λοιπόν ότι ο κεντροδεξιός Τύπος μιλάει συγκεκριμένα για έλλειψη πολιτικής βούλησης για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας από το κυβερνητικό κόμμα.

Όσον αφορά το θύμα που έχασε τη ζωή του, τον Απόστολο Βέλλιο, όλες οι αποχρώσεις του πολιτικού φάσματος στον χώρο των εφημερίδων, αναδεικνύουν την θυματική του ταυτότητα, είτε με ήπιο τρόπο είτε με μεγαλύτερη ένταση. Η κηδεία του, στα ρεπορτάζ

⁶² *Απογευματινή*, 20/09/1994, τίτλος «Επιτέλους, δεν θα υπάρξει μία παραίτηση;», σ. 2.

⁶³ *Ελεύθερος Τύπος*, 22/09/1994, τίτλος «Παράδοση στους τρομοκράτες», σ. 5.

των εφημερίδων γίνεται σημείο «συμφωνίας» ως προς την τραγικότητα της απώλειας που βιώνει η οικογένειά του. Δίνεται έμφαση στις τρεις κόρες του θύματος, που μαζί με τη μητέρα τους και τον παππού τους, θρηνούν μαζί την βίαιη απώλεια⁶⁴. Ο κεντροδεξιός Τύπος, τιτλοφορεί τα ρεπορτάζ με συναισθηματικές επικλήσεις⁶⁵, προσπαθώντας έτσι να αναδείξει περισσότερο την οδύνη της οικογένειας αλλά και ταυτόχρονα να τονίσει ότι ο Βέλλιος είναι θύμα που αξίζει τη συμπόνια, χωρίς αμφιβολίες. Το παρόν στην κηδεία έδωσαν επίσης εκπρόσωποι του πολιτικού κόσμου, συγκεκριμένα ο υπουργός Δημοσίας Τάξης Στέλιος Παπαθεμελής, οι πρώην και νυν πρόεδροι της ΝΔ Κωνσταντίνος Μητσοτάκης και Μιλτιάδης Έβερτ αντίστοιχα, και ο τότε πρόεδρος της Πολιτικής Άνοιξης Αντώνης Σαμαράς. Ανάμεσα στους επικήδειους λόγους, ξεχώρισε από τους παρευρισκόμενους (ελέω χειροκροτημάτων) ο λόγος του προέδρου της Ένωσης Αξιωματικών Ελληνικής Αστυνομίας, Ηλία Βλαχογιάννη, που με εμφανή βούληση απόδοσης ευθυνών, ανέφερε μεταξύ άλλων ότι: «Οι Ερινύες θα κατατρέχουν όλους εκείνους που χύνουν τώρα κροκοδείλια δάκρυα, αλλά δείχνουν, μάλλον, περισσότερη συμπάθεια προς τους θύτες, παρά στα θύματα των τρομοκρατών»⁶⁶. Μετά την κηδεία, το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον για το θύμα χάθηκε, όπως άλλωστε συνέβαινε σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις θυμάτων τρομοκρατικής δράσης. Η συζήτηση γύρω από το συμβάν μετατοπίστηκε στα αντι-τρομοκρατικά μέτρα που εξήγγειλε η κυβέρνηση, τα οποία έφεραν νέο γύρο πολιτικής αντιπαράθεσης, αφήνοντας το θύμα αλλά και τα θύματα-τραυματίες στο περιθώριο του κοινωνικού ενδιαφέροντος.

Το μοναδικό σημείο ανάδειξης των θυμάτων εντοπίζεται στην εφημερίδα *Απογευματινή*, η οποία σε ένα δισέλιδο αφιέρωμα φιλοξένησε τη συνέντευξη της

⁶⁴ Οι κεντροδεξιές εφημερίδες έδωσαν έμφαση στις εκκλήσεις των συγγενών προς τον νεκρό κατά τη διάρκεια της κηδείας. Εκκλήσεις που φέρουν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της εκδήλωσης του πένθους κατά την ταφή του νεκρού, εκείνα τα χαρακτηριστικά που αναγνωρίζονται ως *ελληνικό πένθος*: «Μπαμπά μου! Φέρτε τον πίσω! Θέλω να τον δω...Γιατί;», «Εβγα Αποστόλη», «Αχ, μάνα, όσο και να φωνάζεις, δεν σε ακούει πια» (*Ελεύθερος Τύπος*, 21/09/1994, σ. 29).

Ενώ η *Ελευθεροτυπία* συγκράτησε τα λόγια του Γιώργου Βέλλιου, πατέρα του θύματος: «Όχι άλλοι νεκροί από τους τρομοκράτες, κάτι πρέπει να κάνετε, δεν είναι δυνατόν 20 χρόνια να μην καταφέρατε τίποτα» (*Ελευθεροτυπία*, 21/09/1994, σ. 37).

⁶⁵ *Ελεύθερος Τύπος*, 21/09/1994, «Φέρτε πίσω τον μπαμπά μου...», σ.28-29.

Επίσης, *Απογευματινή*, 21/09/1994, «Η Βασιλική, η Γεωργία και η Παναγιώτα αναζητούσαν τον μπαμπά τους...», σ. 15.

⁶⁶ *Ελευθεροτυπία*, 21/09/1994, τίτλος «Η τελευταία πράξη του δράματος», σ. 37.

Επίσης, *Ελεύθερος Τύπος*, 21/09/1994, τίτλος «Φέρτε πίσω τον μπαμπά μου...», σ. 28-29.

τραυματία Αικατερίνη Τσουμάκα⁶⁷. Αρκεί εδώ μόνο να αναφέρουμε όσον αφορά την κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων, την οποία προσπαθούμε να ιχνηλατήσουμε, ότι η συνήθης στροφή του προβολέα του ενδιαφέροντος από τα θύματα συμβαίνει σχεδόν αμέσως μετά την κηδεία. Η «συγκράτηση» της ορατότητάς τους στα δημοσιεύματα (όπως και στην περίπτωση αυτή) καταδεικνύει τα ενδιαφέροντα και τις ανησυχίες του πολιτικού χώρου, τον οποίο εκφράζουν οι εφημερίδες. Ίσως όμως, λόγω της πολωτικής κομματικής αντιπαράθεσης, τις περισσότερες φορές, η ορατότητα των θυμάτων να εκπίπτει στα πλαίσια ακριβώς αυτής της πόλωσης. Δηλαδή, να εργαλειοποιούνται για να πληγεί ο πολιτικός αντίπαλος. Σε κάθε περίπτωση βέβαια, ασχέτως των προθέσεων, η εμφάνιση των θυμάτων στα φύλλα των εφημερίδων ή εν γένει η εμφάνισή τους στα ΜΜΕ, μπορεί να προκαλέσει σπαράγματα συμπόνιας στο κοινωνικό ακροατήριο.

Στην περίπτωση μας βέβαια η αποσπασματική αναφορά των επόμενων ημερών, μέσω της εφημερίδας *Απογευματινή*, υπερκαλύφθηκε από την πολιτική αντιπαράθεση που ξέσπασε για τα αντι-τρομοκρατικά μέτρα που εξήγγειλε η κυβέρνηση. Αντίστοιχη αντιπαράθεση με ανάλογα επιχειρήματα, έχουμε δει και προηγουμένως με αφορμή άλλες τρομοκρατικές δολοφονίες. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ επικήρυξε τους τρομοκράτες με πεντακόσια εκατομμύρια δραχμές και η αμοιβή θα δινόταν στους πληροφοριοδότες, των οποίων η συμβολή θα οδηγούσε σε καίριο πλήγμα των τρομοκρατικών οργανώσεων, επίσης προαναγγέλθηκε η πρόσληψη δύο χιλιάδων αστυνομικών προς φύλαξη ατόμων εν δυνάμει τρομοκρατικών στόχων, ο εκσυγχρονισμός του τεχνολογικού εξοπλισμού της αστυνομίας, καθώς και η δημιουργία μιας ολιγομελούς επιστημονικής ομάδας στις τάξεις της αντιτρομοκρατικής, η οποία θα μελετά τα δεδομένα γύρω από την τρομοκρατική δραστηριότητα με σκοπό να βοηθήσει την αντιτρομοκρατική υπηρεσία στο έργο της σύλληψης μελών τρομοκρατικών ομάδων.

Επιπλέον, ο υπουργός Δημοσίας Τάξης άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο να δοθεί μια ειδικού τύπου αμνηστία σε μετανοημένους τρομοκράτες που θα έδιναν στοιχεία στην αστυνομία, που περισσότερο έμοιαζε σαν μια άτυπη συμφωνία μεταξύ των δύο πλευρών.

⁶⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/09/1994, σ. 32.

Η πολιτική αντιπαράθεση που ξέσπασε με αφορμή τις παραπάνω ανακοινώσεις αφορούσαν δύο πόλους κριτικής, τον κεντροδεξιό και τον κεντροαριστερό. Στον κεντροδεξιό Τύπο δημοσιεύθηκαν πλείστα άρθρα τα οποία έκαναν λόγο για ευκαιρία προσλήψεων (στην αστυνομία) «πράσινων επίλεκτων»⁶⁸, οι οποίοι δεν έχουν υπηρετήσει σε υπηρεσίες ασφαλείας και ως εκ τούτου δεν θα είναι χρήσιμοι⁶⁹. Παράλληλα στις εφημερίδες του δεξιού πόλου τονιζόταν η εσφαλμένη κατάργηση του αντιτρομοκρατικού νόμου που είχε θεσπίσει η κυβέρνηση της ΝΔ λίγα χρόνια πριν, γεγονός που σύμφωνα με την ερμηνεία αυτή, διευκόλυνε τους τρομοκράτες και ήταν μία ακόμη ένδειξη της μεροληψίας του ΠΑΣΟΚ προς τις τρομοκρατικές ομάδες⁷⁰.

Από την άλλη μεριά, ο κεντροαριστερός Τύπος άσκησε μια πολυμέτωπη κριτική με τρεις κατευθύνσεις. Δηλαδή προς την κυβέρνηση, την μείζονα αντιπολίτευση (το κόμμα της ΝΔ) και προς τις Η.Π.Α. Κατ' αρχάς η επικήρυξη των τρομοκρατών από την κυβέρνηση ερμηνεύθηκε ως «ασφαλίτικη μέθοδος»⁷¹ η οποία καλλιεργούσε τον

⁶⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 22/09/1994, τίτλος «Οι “πράσινοι” επίλεκτοι της Αντιτρομοκρατικής», σ. 48.

⁶⁹ Στο ίδιο.

⁷⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 25/09/1994, τίτλος «Φάκελος τρομοκρατία: Κροκοδείλια δάκρυα χύνει πάλι το ΠΑΣΟΚ», σ. 28 «Κίνηση που είχε πραγματική ουσία ήταν η απόφαση του κ. Κουβελάκη να αλλάξει το νόμο και να διευκολύνει έτσι την αθώωση των κατηγορουμένων για τρομοκρατία. Από πλευράς νομικής, ο κ. Κουβελάκης:

* Μετέτρεψε τη συμμετοχή σε τρομοκρατική οργάνωση από κακούργημα σε πλημμέλημα. Μετά την κατάργηση του ειδικού αδικήματος που προέβλεπε ο τρομοκρατικός νόμος η συμμετοχή σε τρομοκρατικές οργανώσεις παραγράφεται ως αδίκημα 5 χρόνια μετά την τέλεσή του. Τα μέλη των τρομοκρατικών οργανώσεων μέχρι το 1989 έχουν σήμερα αμνηστευτεί από τον κ. Κουβελάκη

* Άλλαξε τη σύνθεση των δικαστηρίων που δικάζουν τρομοκράτες. Με την κατάργηση των ειδικών δικονομικών διατάξεων του τρομοκρατικού νόμου αντί για σύνθεση από πενταμελές και επταμελές εφετείο, που αποτελείτο αποκλειστικά από τακτικούς δικαστές, οι κατηγορούμενοι για τρομοκρατικές πράξεις δικάζονται από δικαστήρια που αποτελούνται κατά πλειοψηφία από απλούς πολίτες

* Κατάργησε την ειδική προστασία την οποία ήταν υποχρεωμένο από το νόμο να παρέχει το υπουργείο δημόσιας τάξης στους δικαστές που ανακρίνουν ή δικάζουν υποθέσεις τρομοκρατίας. Οι δικαστές δεν έχουν σήμερα νομικό δικαίωμα να απαιτήσουν αυτού του είδους την προστασία.

* Κατάργησε την απαγόρευση της μείωσης της ποινής των τρομοκρατών, την οποία προέβλεπε ότι η τρομοκρατικός νόμος.

* Κατάργησε την πρόβλεψη για αμνηστία υπό όρους στους τρομοκράτες που θα συνεργάζονταν με την αστυνομία για την εξάρθρωση της τρομοκρατίας. Αμνηστία την οποία έχει το θράσος να εμφανίζει ως “νέο μέτρο” κατά της τρομοκρατίας ο κ. Παπαθεμελής

Ο κ. Κ. Μητσοτάκης παρουσίασε στη συνέντευξή του στον ANT1, Την περασμένη Τετάρτη, στοιχεία από την προκήρυξη του ΕΛΑ για την πρόταση ανακωχής που είχε κάνει προς την κυβέρνηση με προκήρυξή της η τρομοκρατική αυτή οργάνωση. Πρόταση ανακωχής που απορρίφθηκε λεκτικά από την κυβέρνηση, είχε όμως κατά τον ΕΛΑ ως αποτέλεσμα “την αναγνώριση της ύπαρξης αντικαθεστωτικών πολιτικών κρατουμένων, αντιπάλων και εχθρών του ισχύοντος καπιταλιστικού καθεστώτος”. Πράγματι με την κατάργηση του αντιδημοκρατικού νόμου και την οργάνωση μαζικών εκστρατειών στήριξης των κατηγορουμένων για τρομοκρατία, “οι αντικαθεστωτικοί πολιτικοί κρατούμενοι” του ΕΛΑ βγήκαν σχεδόν όλοι από τη φυλακή».

⁷¹ *Ελευθεροτυπία*, 21/09/1994, τίτλος «Κοίτα ποιοι μιλάνε», στήλη «Καφενείον η Ελλάς», σ. 10.

«χαφιεδισμό»⁷², και το μόνο αποτέλεσμα του μέτρου αυτού θα ήταν η «απόκτηση πολλών τρομοκρατούμενων». Τα περισσότερα βέλη της κριτικής συγκέντρωσε όμως η αντιπολίτευση, λόγω των εκκλήσεών της για αυστηροποίηση του νόμου σχετικά με την τρομοκρατία. Η κριτική του αριστερού Τύπου αφορούσε την υποχώρηση των ατομικών ελευθεριών στα πλαίσια της επιτήρησης των πολιτών προκειμένου να συλληφθούν οι τρομοκράτες. Παραθέτουμε εδώ ένα ενδεικτικό άρθρο που συμπυκνώνει το συγκεκριμένο επιχείρημα: «ΔΕΝ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΕΤΑΙ η δημοκρατία με περιορισμούς,

⁷² *Ελευθεροτυπία*, 25/09/1994, τίτλος «Παπαθεμελής τζακ-ποτ», σ. 44, γράφει η Μαργαρίτα Κουλεντιανού: «Η μοίρα του αστυνομικού που ξεκίνησε το πρωί για τη δουλειά του και βρέθηκε νεκρός από τη βόμβα του ΕΛΑ λύπησε βαθιά τους ανθρώπους. Οι πιθανότητες να έχει σκοτωθεί σε τροχαίο ήταν 1300 φορές περισσότερες, αλλά κάτι τέτοιο θα στεναχωρούσε μόνο τους οικείους του. Βλέπετε, ακόμα και η θλίψη για το χαμό ενός ανθρώπου (άδικο χαμό ο άνθρωπος δεν πεθαίνει από φυσικά αίτια) μοιράζεται με κριτήρια κοινωνικά. Τους λιγοστούς τρομοκράτες που εδώ και 20 χρόνια σκοτώνουν ένα - δύο άτομα το χρόνο (σε εκρήξεις τυφλής και αποτρόπαιης βίας, είναι αλήθεια) τους θεωρούμε περισσότερο επικίνδυνους από τους χιλιάδες τρομοκράτες που κυκλοφορούν καθημερινά στους δρόμους οπλισμένοι με αυτοκίνητα βάρους μερικών τόνων και σκοτώνουν χωρίς καν τα ιδεολογικά προσχήματα των άλλων: εν ψυχρώ. Με τη θλιβερή ευκαιρία της βομβιστικής επίθεσης με ανθρώπινα θύματα διαπιστώνουμε, ακόμη μια φορά ακόμα ότι το υπουργείο Δημόσιας Τάξης και η αστυνομία ασχολούνται ιδιαίτερα με την τρομοκρατία. Μετά καλούνται ξένοι ειδικοί, φυλάσσονται με αστυνομικούς - φρουρούς πιθανοί στόχοι, λειτουργούν ομάδες ειδικών επιστημόνων και συγκροτούνται και άλλες για να βοηθήσουν τις πρώτες και σε κάθε ευκαιρία πολιτική, δημοσιογράφοι και άλλα δημόσια πρόσωπα απόδειχνουν πόσο πολύ τους έχει απασχολήσει το θέμα της τρομοκρατίας - και ας μην είναι η χειρότερη μορφή εγκληματικότητας, ας ωχριά μπροστά σε άλλες εγκληματικές ενέργειες (όπως το εμπόριο ναρκωτικών, για παράδειγμα) που δεν μοιάζει να απασχολούν σε τέτοιο βαθμό τις δικτικές αρχές ή μπροστά σε άλλες εγκληματικές συμπεριφορές που δεν είναι καν ποινικοποιημένες (όπως η ρύπανση του περιβάλλοντος) και δεν απασχολούν καθόλου τις δικτικές αρχές μολονότι τα θύματά τους είναι πολύ περισσότερα από τα θύματα των τρομοκρατών. Φαίνεται, μάλιστα, ότι για την πάταξη της τρομοκρατίας το υπουργείο έχει την πρόθεση να διαθέσει πολλά χρήματα. Έτσι, μόλις ο Παπαθεμελής έμαθε ότι δολοφονήθηκε ο αστυνομικός, αμέσως το είδε σερίφης του μακρινού Ουέστ και επικήρυξε τους δολοφόνους «Γούντεντ», σαν μάρκα μπλουτζίν με καλή εφαρμογή. Μισό δισεκατομμύριο δραχμές - ποσό οκταπλάσιο από αυτό που θα κέρδιζε ο φιλήσυχος πολίτης αν μάζευε τα κουπόνια της εφημερίδας που προτιμά και είχε την τύχη με το μέρος του στην κλήρωση. Ποσό πενταπλάσιο από αυτό που (ο άλλος) φιλήσυχος πολίτης θα κέρδιζε στο Λόττο, αν, βέβαια, είχε την τύχη με το μέρος του. Ποσό που ο υπερτυχερός θα κέρδιζε το τριπλό τζακ ποτ του Λόττο (με τη γνωστή προϋπόθεση της ευνοϊκής τύχης). Τα εκατομμύρια των ονείρων σας - και χωρίς τύχη. Αρκεί να έχετε τα μάτια σας ανοιχτά και, στην κατάλληλη στιγμή, να ανοίξετε και το στόμα σας. Εσείς, οι φιλήσυχοι πολίτες, χωρίς ειδική εκπαίδευση, χωρίς ξένους ειδικούς, χωρίς ειδικά επιδόματα ακόμα χωρίς τίποτε το ειδικό, τέλος πάντων, μπορείτε να παραμονέψετε και να πετύχετε αυτό που οι δικτικές αρχές δεν πέτυχαν εδώ και είκοσι χρόνια: να βρείτε τους τρομοκράτες και να γίνετε πλούσιοι. Ο υπουργός Δημόσιας Τάξης το ομολόγησε ότι ο μόνος τρόπος που απέμεινε για την πάταξη της τρομοκρατίας είναι η συνεργασία των πολιτών. Σύστημα παλιό και δοκιμασμένο σε ξένες χώρες που πάταξαν εποικοδομητικά όποιο κεφάλι τολμούσε να σηκωθεί. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, όπου οι πάντες είναι χαφιέδες: οι εφημεριδοπώλες, οι μπακάληδες, οι ψωμάδες, οι θυρωροί, αλλά και οι φοιτητές και οι δάσκαλοι και οι γονείς και τα παιδιά και οι γείτονες. Και αφού όλοι είναι χαφιέδες δεν μπορούν να είναι τίποτα άλλο. Δεν μπορούν ενδεχομένως να είναι τρομοκράτες (πράγμα που υποτίθεται πως είναι το ζητούμενο) αλλά δεν μπορούν να είναι ούτε φίλοι, ούτε γείτονες, ούτε δάσκαλοι, ούτε γονείς, ούτε παιδιά. Αν λοιπόν, ο Παπαθεμελής, όπως ισχυρίζεται, δεν έχει την πρόθεση να πατάξει τους πολίτες, τέτοιου είδους “συνεργασίες” καλά θα έκανε να μην τις ζητάει. Η Ελλάδα έχει λίγους τρομοκράτες, αλλά αυτό δεν είναι λόγος για να αποκτήσει και πολλούς τρομοκρατούμενους».

απαγορεύσεις και με κρατική τρομοκρατία. Δεν προστατεύεται, δηλαδή, με λιγότερη δημοκρατία, αλλά με περισσότερη δημοκρατία. ΔΕΝ ΘΑ αντιμετωπιστεί, λοιπόν η τρομοκρατία με νόμους και μέτρα τραυματισμού της δημοκρατίας - όπως ζητούν διάφοροι κόρακες - με μέτρα και νόμους που θίγουν τα ατομικά δικαιώματα και παραδίδουν στην αυθαιρεσία των διωκτικών οργάνων “ασυνήθης” ή μη “υπόπτους” [...] Και δεν θέλει μόνο επαναφορά του “τρομονόμου” ο κύριος Έβερτ, αλλά και “θεωρεί απαράδεκτη τη δήθεν ευαισθησία που εκδηλώνεται από διάφορους κύκλους κάθε φορά που συλλαμβάνεται ή πρόκειται να συλληφθεί άτομο ύποπτο για συμμετοχή σε τρομοκρατικές πράξεις”. ΔΗΛΑΔΗ, “τσακίστε κάθε ύποπτο” χωρίς δικαστικές εγγυήσεις, αλλά με αυθαιρεσίες που θα καλύπτει ο αντισυνταγματικός και αντιδημοκρατικός «τρομονόμος». ΑΥΤΗ ΕΙΝΑΙ αντίληψη αστυνομικού κράτους. Οι Έλληνες τα έζησαν σε μαύρες εποχές, που έχουν προέλθει, ευτυχώς. Ατυχώς, όμως, αυτή την αντίληψη έχουν οι κύριοι Μητσοτάκης και Έβερτ»⁷³.

Τέλος, η κριτική προς τις Η.Π.Α, συμπλέει με τις γενικές παραδοχές της προκήρυξης του Ε.Λ.Α σχετικά με την «νέα τάξη πραγμάτων», δηλαδή τη μετωνυμία της «Pax Americana», ένας όρος που αποτελούσε εκείνη την περίοδο κριτική ενάντια στην εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α. Η «δημοκρατία των κανονιοφόρων» ή αλλιώς «ο χωροφύλακας του πλανήτη», όπως αναφέρει στο άρθρο του στην *Ελευθεροτυπία* ο Σήφης Πολυμύλης, καταγγέλλεται για την *ανήθικη* επέμβαση στην Αϊτή: «Το καθεστώς της δημοκρατίας των κανονιοφόρων εγκαινιάστηκε χωρίς να κουνιέται φύλλο. Χωρίς καμία ουσιαστική φωνή διαμαρτυρίας, κάτω από τον ευγενή τίτλο “κίνηση για την αποκατάσταση της δημοκρατίας”, επεμβαίνουν στρατιωτικά στην Αϊτή έχοντας την κάλυψη και του ΟΗΕ και χωρίς να δίνουν λογαριασμό σε κανέναν [...] Η φάμπρικα όμως που άνοιξε με τη Σομαλία και συνεχίστηκε με την Αϊτή είναι φοβερά επικίνδυνη και ανοίγει ένα δρόμο που δύσκολα θα κλείσει στο μέλλον... οι χωροφύλακες του κόσμου θα αποφασίζουν ποιοι είναι οι “καλοί”, ποιοι είναι οι “κακοί”, ανάλογα φυσικά με τα συμφέροντά τους και θα στέλνουν τα αεροπλανοφόρα τους για να επιβάλουν την..τάξη ή θα στηρίζουν τη μία ή την άλλη χούντα. Όσο για τον υπόλοιπο κόσμο, θα παρακολουθεί απλώς από το CNN για να.. μάθει τι μέλλον και ποια προοπτική και ποιο καθεστώς επιβάλλουν τα γεωπολιτικά οικονομικά συμφέροντα των χωροφυλάκων της

⁷³ *Ελευθεροτυπία*, 23/09/1994, τίτλος «Εισ το όνομα..», στήλη «Απόψεις», σ. 8.

“δημοκρατίας”»⁷⁴. Το άρθρο αυτό δημοσιεύθηκε τέσσερις μέρες μετά την επίθεση του Ε.Λ.Α, όταν ήταν ακόμη νωπή η ανάληψη ευθύνης της τρομοκρατικής ενέργειας.

Για τη δική μας κατανόηση, λοιπόν έχει σημασία, ότι μετά το συμβάν, που μία από τις βασικές αιτιολογίες της πραγματοποίησής του (βάσει της προκήρυξης) ήταν η *συμμετοχή* της ελληνικής Αστυνομίας σε αυτό το *ανήθικο καθεστώς της παγκόσμιας τάξης*, η εφημερίδα επιλέγει να δημοσιεύσει το συγκεκριμένο άρθρο, που εν πολλοίς συμπλέει με την αιτιολογία της επίθεσης. Σαφώς και δεν ισχυριζόμαστε εδώ κάτι παραπάνω από αυτό που ως τώρα έχουμε υποστηρίζει από την αρχή της μελέτης, που δεν είναι άλλο από την μερική ανοχή των τρομοκρατικών ενεργειών από ένα τμήμα της κοινωνίας. Η ανοχή αυτή, μπορεί να μην αφορά τις τελεσθείσες πράξεις των τρομοκρατών, εντούτοις όμως δικαιολογεί τις ιδεολογικές προθέσεις τους. Γεγονός που αυτομάτως υποβαθμίζει στο πεδίο της δημόσιας συζήτησης τη σημασία της δολοφονίας του θύματος.

Τα ευρήματα για το θυματικό αποτύπωμα στην περίπτωση που μόλις εξετάσαμε, δεν διαφέρουν πολύ από άλλες δολοφονίες. Στο μέσα της δεκαετίας του 1990 φαίνεται ότι έχουμε απομακρυνθεί από τα έντονα χρόνια των 80s και την έντονη σκανδαλολογία ή την αναζήτηση τρωτών σημείων του θύματος που θα το χαρακτήριζαν θύτη. Επίσης, αν και οι αστυνομικοί – θύματα δεν έχαιραν συνήθως απροϋπόθετης αναγνώρισης της θυματικής τους ταυτότητας, ο Βέλλιος και οι τραυματίες της επίθεσης φαίνεται να αναγνωρίζονται ως θύματα λόγω και της «γραφειοκρατικής» φύσης της εργασίας τους στην αστυνομία. Παρ’ όλα αυτά, θα μπορούσαμε εδώ να κάνουμε εν συντομία δύο σημειώσεις. Η πρώτη αφορά την ποιότητα του ενδιαφέροντος προς τα θύματα της επίθεσης. Αν και αναγνωρίζονται από σύσσωμο τον Τύπο, δεν ξεφεύγουν αφενός της πολιτικής/κομματικής εργαλειοποίησης, λειτουργώντας έτσι ως καύσιμο στην κομματική αντιπαράθεση ιδιαίτερα των δύο μεγάλων κομμάτων.

Επιπλέον, δεν μοιάζει να υπάρχει πραγματικό ενδιαφέρον για τη φροντίδα τους, από τη στιγμή που δεν υπάρχει κάποια οργάνωση, ή πολιτικός φορέας που να αναλάβει να κεφαλαιοποιήσει την ανησυχία για τις τρομοκρατικές συνέπειες σε μία στρατηγική

⁷⁴ *Ελευθεροτυπία*, 23/09/1994, τίτλος «...Δημοκρατία κανονιοφόρων», στήλη «Καφενείον η Ελλάς», σ. 10.

θεραπείας και μέριμνας των θυμάτων. Η δεύτερη σημείωση, προκύπτει από την έντονη ανησυχία του αριστερού πόλου για τη «δημοκρατία των κανονιοφόρων». Σε ένα περιβάλλον, όπου η ταχύτητα των ειδήσεων έχει πολλαπλασιαστεί σε σχέση με το παρελθόν και οι ειδήσεις έφθαναν μέσω της ιδιωτικής τηλεόρασης σε πλατιές μάζες, το «παγκοσμιοποιημένο χωριό»⁷⁵, δηλαδή η δυνατότητα της εξόδου από τον ελληνικό μικρόκοσμο και η ένωση με το διεθνές περιβάλλον, γέννησε αγωνίες και ανησυχίες που μπορεί πρακτικά να μην έφθαναν στην Ελλάδα αλλά ιδεολογικά και κατ' επέκταση ταυτοτικά, είχαν ιδιαίτερη σημασία για την πολιτική καθημερινότητα⁷⁶. Ως εκ τούτου, δεν ήταν παράδοξο να κριθεί ως σημαντικότερη είδηση εκείνη που αφορούσε πολυάριθμα θύματα σε μία χώρα που σπαράσσεται π.χ. από έναν εμφύλιο πόλεμο, από μία είδηση που αφορούσε θύματα εντός των τειχών⁷⁷. Η λειτουργία αυτή θα διαφανεί με διαυγή τρόπο στην περίπτωση της δολοφονίας της Βιργινίας Κωνσταντίνου που θα παρουσιάσουμε στο μεθεπόμενο κεφάλαιο.

5.1.4. Αταβιστική καχυποψία προς τις οικονομικές ελίτ

Τρία χρόνια αργότερα, και ενώ η τελευταία δολοφονία της 17N δεν είχε προκαλέσει αισθήματα συγκίνησης για το θύμα, η νέα επίθεση της οργάνωσης αφορούσε – ξανά – την «ένοπλη» καταγγελία της πρακτικής των αποκρατικοποιήσεων. Στις 28 Μαΐου 1997, στις περίπου 05:15 μ.μ., ο Κώστας Περαιτικός, εφοπλιστής και πρώην ιδιοκτήτης των Ναυπηγείων Ελευσίνας, έβγανε από τα γραφεία της εταιρείας του στον Πειραιά, κοντά στην Ακτή Μιαούλη. Κατευθυνόμενος προς το πάρκινγκ όπου είχε σταθμεύσει το αυτοκίνητό του, δίπλα στο σινεμά «Ολύμπικ» εμφανίστηκαν μπροστά του τρεις άνδρες, που φορούσαν μαύρα γυαλιά και πιθανότατα περούκες, με τον πιο ψηλό απ' αυτούς (σ.σ. σύμφωνα με αυτόπτες μάρτυρες) να πλησιάζει τον Κώστα Περαιτικό και να τον πυροβολεί επτά φορές στην πλάτη. Το θύμα μεταφέρθηκε

⁷⁵ S. Žižek, *Violence*, Profile books, London 2009, σ. 58.

⁷⁶ L., Boltanski, *Distant Suffering: Morality, Media, and Politics*, ό.π., σ. 48.

⁷⁷ G. Lipovetsky, *Το λυκόφως του καθήκοντος: η ανώδυνη ηθική των σύγχρονων δημοκρατικών αρχών*, ό.π.

στο Τζάνειο νοσοκομείο, όπου απλά διαπιστώθηκε ο θάνατός του καθώς είχε ένα τραύμα στη δεξιά μασχάλη, δύο στο αριστερό ημιθωράκιο, δύο στον αριστερό βραχίονα, ένα στον δεξιό γλουτό και ένα στον δεξιό μηρό. Το 45άρι όπλο που χρησιμοποιήθηκε αλλά και η ανάληψη ευθύνης που έγινε λίγο αργότερα, καταδείκνυε ότι τρία χρόνια μετά τις δολοφονίες Βρανόπουλου και Σιπαχίογλου, η 17N προέβη στη δολοφονία του Περαιτικού συνεχίζοντας την «αιματηρή» κριτική στην πρακτική των ιδιωτικοποιήσεων που είχε ξεκινήσει με τη δολοφονία του Μ. Βρανόπουλου. Να σημειωθεί εδώ ότι ο Κώστας Περαιτικός, δεν είχε συνοδούς ασφαλείας, γιατί όπως μάς εκμυστηρεύτηκε ο αδερφός του Αντώνης (την συνέντευξή του θα τη δούμε στο δεύτερο μέρος) δεν ένιωθε φόβο ή απειλή.

Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων την επόμενη ημέρα της δολοφονίας αναζητούσαν τα σημεινόμενα της δολοφονίας στην ιδιότητα του θύματος. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Έθνος* «ΑΦΗΣΑΝ ΙΧΝΗ ΟΙ ΦΟΝΙΑΔΕΣ/Η εκτέλεση/17N Τα 4 «γιατί» της δολοφονίας Κ. Περαιτικού»⁷⁸, *Ελεύθερος Τύπος* «17 N:Επίσημος στόχος των τρομοκρατών ο εφοπλιστής Περαιτικός/ΤΟΝ ΑΦΗΣΑΝ ΑΚΑΛΥΠΤΟ/Με το “ιστορικό” 45άρι το χτύπημα»⁷⁹, *Ελευθεροτυπία* «11^η ΕΚΤΕΛΕΣΗ με το ίδιο 45άρι/17N Προκήρυξη είχε δείξει τον Περαιτικό / Το κραχ των ναυπηγείων Ελευσίνος και η σύγκρουση με Σημίτη το '95»⁸⁰.

Στη μεγαλύτερή τους έκταση τα ρεπορτάζ και τα άρθρα γνώμης που γεμίζουν τις σελίδες των εφημερίδων, ασχολούνται αρχικά με την επανεμφάνιση της 17N και σταδιακά η συζήτηση μετακινείται στην εξέταση των κινήτρων της νέας δολοφονίας. Δεν λείπει βέβαια η πολιτική αντιπαράθεση, η οποία περιστρέφεται γύρω από την ατομία της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ και σίγουρα την αναποτελεσματικότητά της στην αποτροπή της δολοφονίας, και εν γένει στην αντιμετώπιση της τρομοκρατικής δράσης. Η πολιτική αντιπαράθεση πυροδοτείται ύστερα από μία συνέντευξη του πρώην υπουργού Δημοσίας Τάξης του ΠΑΣΟΚ, την διετία 1993 – 1995, η οποία ερμηνεύθηκε με διαφορετικό τρόπο από τις εκάστοτε εφημερίδες. Η συνέντευξη του πρώην

⁷⁸ *Έθνος*, 29/05/1997, πρωτοσέλιδο.

⁷⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/05/1997, πρωτοσέλιδο.

⁸⁰ *Ελευθεροτυπία*, 29/05/1997, πρωτοσέλιδο.

υπουργού στο *Έθνος*⁸¹, στην οποία έκανε λόγο για ανοχική στάση της κοινωνίας απέναντι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, αλλά και ανάγκη για τολμηρή δράση στην αντιμετώπισή της από τους υπεύθυνους υπουργείου και κυβέρνησης, πυροδότησε στον κεντροδεξιό Τύπο τα σενάρια περί εμπλοκής στελεχών του ΠΑΣΟΚ με κόλπους που καλύπτουν άτομα που έχουν σχέσεις με τις τρομοκρατικές οργανώσεις. Στη στήλη «Θέσεις» στον Ελεύθερο Τύπο, ο Παύλος Καμβύσης αναφέρει: «Οι καταγγελίες του κ. Παπαθεμελή, με όση επιείκεια κι αν κριθούν, είναι βαρύτατες. Δηλώνει καθαρά ότι υπήρχε αποδεικτικό υλικό και μάλιστα με ρητές αναφορές σε πρόσωπα. Το οποίο όμως οι διάδοχοί του στο υπουργείο δεν το αξιοποίησαν! Θα πρέπει, πάντως, να προστεθεί ότι ναι μεν οι καταγγελίες είναι σοβαρές και χρήσιμες συνάμα, αλλά είναι φανερό ότι ο κ. Παπαθεμελής, ο οποίος πράγματι είναι υπεύθυνο πρόσωπο όφειλε να είχε καταφύγει ήδη στις αρμόδιες εισαγγελικές αρχές, να θέσει υπόψη τους το υπάρχον - κατά δήλωσή του- αποδεικτικό υλικό, ώστε να κινηθούν εναντίον των φονιάδων της 17N. Δυστυχώς δεν το έπραξε»⁸². Με την ίδια λογική, αλλά με μεγαλύτερη ένταση και σιγουριά για την ενοχή του ΠΑΣΟΚ γύρω από την αδυναμία σύλληψης των τρομοκρατών, ο Γιάννης Ντάσκας, μέσω της στήλης «Έξω απ' τα δόντια» στον Αδέσμευτο Τύπο: «μην πειράζετε τον Παπαθεμελή. Του ξέφυγε η αλήθεια αλλά θα

⁸¹ *Έθνος*, 02/06/1997, Συνέντευξη του Στέλιου Παπαθεμελή στον Νίκο Χατζηνικολάου, «Υπήρχε αποδεικτικό υλικό για τη «17 Ν»», σ.10-11.

- *Έθνος*: Υπήρξατε Υπουργός Δημόσιας Τάξης. Ποια είναι η προσωπική σας εμπειρία; Υπήρξαν στιγμές που νιώσατε «ανίσχυρος» - με «τα χέρια δεμένα» - μπροστά στη «17 Νοέμβρη»; Υπήρξαν στιγμές που νιώσατε ότι ηγείσθε ενός μηχανισμού που για διάφορους λόγους αδυνατεί να ανταποκριθεί στην απαίτηση της κοινής γνώμης για εξάρθρωση της τρομοκρατίας;

Στ. Παπαθεμελής: Ξεκίνησα αποφασισμένος να βρω «άκρη» ότι και αν μου κόστιζε αυτό. Συνεννοηθήκαμε με τα πολιτικά κόμματα και ζητήσαμε τη συνδρομή τους. Είδαμε εκδότες και διευθυντές ΜΜΕ και ζητήσαμε την απο-ηρωποίηση. Αποδεικτικό υλικό είχε κατά τις παραμονές της αποχώρησής μου υπάρξει με ρητές αναφορές σε πρόσωπα. Από κει και πέρα, οι κάθε λογής αρμόδιοι και υπεύθυνοι όφειλαν να κινηθούν με «αρετή και τόλμη». Δεν αμφισβητείται η αρετή, αναζητείται η τόλμη»

- *Έθνος*: Μήπως υπάρχει σε ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας κλίμα «ανοχής» της δράσης των τρομοκρατών; Μήπως υπάρχει μειωμένη αντίδραση στις ενέργειές τους; Μήπως δηλαδή πρέπει να υπάρξει μία «επίθεση» ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης;

Στ. Παπαθεμελής: Παλιότερα υπήρξε μία μυθοποίηση της τρομοκρατίας και για πολλούς ήταν το τιμωρό χέρι της άοπλης κοινωνίας. Σήμερα φρονώ ότι δεν υπάρχουν τέτοιες δοξασίες. Υπάρχει όμως κάτι χειρότερο. Καθώς η όλη διαδρομή της κοινωνίας μας είναι τώρα παρακμιακή, δεν υπάρχουν αντιστάσεις, δεν υπάρχουν αντισώματα. Είναι δυνατόν να συμβούν σημεία και τέρατα και λόγω κοινωνικής αφασίας να μην κινηθεί φύλλο. Και ακόμη, πριν από όλα, να συναινέσουν οι πολίτες σε ένα minimum ενόχλησης από τις διωκτικές αρχές, ενός ποσοστού απ' τις ενοχλήσεις που ανέχθηκε η γερμανική κοινωνία στη δεκαετία του '70.

⁸² *Ελεύθερος Τύπος*, 03/06/1997, σ. 8.

συμμαζευτεί...[...]. Σε μια μπανανία όπου η τρομοκρατία δρα ανενόχλητη για 23 χρόνια, είναι λογικό (όχι εδώ που υπάρχουν και αποχρώσεις ενδείξεις) να έχουν σχέση με μυστικές υπηρεσίες... αν όμως έχουν σχέση με μυστικές υπηρεσίες, δεν μπορούν ποτέ να συλληφθούν μυστικές υπηρεσίες ή έστω μισθωμένα όργανά τους. Αφού δεν μπορεί να γίνει αυτό τότε τι μένει... να βρεθεί τρόπος να απαλλαγούμε από εκείνον που ενοχλεί τις μυστικές υπηρεσίες... Εδώ δεν φωνάζουν τόσο μερικοί συγγενείς που έπρεπε, για τη μνήμη των δικών τους.. Σ εμάς που μια ζωή είμαστε φιλοδυτικοί και φιλοαμερικανοί έλαχε;»⁸³. Το συγκεκριμένο άρθρο, εντός της πρόθεσής του να επικρίνει τον πολιτικό χώρο του ΠΑΣΟΚ, επέπληξε κατά κάποιο τρόπο τα έμμεσα θύματα για την σιωπή που έχουν επιδείξει όλα αυτά τα χρόνια της συνεχούς τρομοκρατικής δράσης. Αν και είναι σαφές ότι σε αυτό το σημείο η φωνή των συγγενών των θυμάτων θα χρησιμοποιούνταν για πολιτικές σκοπιμότητες, είναι επίσης σαφές ότι ο αντίλογός τους στα τρομοκρατικά αφηγήματα και στις κατηγορίες που εξαπολύονται στον Τύπο, θα λειτουργούσε ως αντίβαρο αλλά κυρίως ως ένα μη βίαιο μέσο αντιμετώπισης της τρομοκρατίας.

Μάλλον συγκυριακά, η έκκληση του αρθρογράφου έγινε πραγματικότητα όταν ο πατέρας του θύματος, Μιχάλης Περαιτικός, απέστειλε κείμενο στον *Ελεύθερο Τύπο* με το οποίο απαντούσε όχι μόνο στην προκήρυξη των τρομοκρατών, αλλά κυρίως στα δημοσιεύματα που έκαναν λόγο για κακοδιαχείριση των Ναυπηγείων, δηλαδή για μία αποτυχημένη από-κρατικοποίηση που ζημίωσε το δημόσιο. Πριν παραθέσουμε την επιστολή του έμμεσου θύματος, είναι αναγκαίο εδώ να παρουσιάσουμε συνοπτικά τα δημοσιεύματα που έβαλαν εναντίον της ιδιότητας του θύματος, ενοχοποιώντας έτσι τη θυματική του ταυτότητα.

Στο φιλοκυβερνητικό *Έθνος*, αναφέρεται πως «η οικογένεια Περαιτικού ήρθε στη δημοσιότητα όταν τον Ιούλιο του '92 αγόρασε τα ναυπηγεία Ελευσίνας. Στις 15 Αυγούστου 1995 η οικογένεια Περαιτικού εγκατέλειψε αιφνιδιαστικά τα ναυπηγεία και τους 1800 εργαζόμενους στην τύχη τους⁸⁴». Η *Αυριανή* επίσης βάλει κατά της οικογένειας Περαιτικού και του «αποστήματος» που έσπασε μετά την έξοδό τους από ναυπηγεία: «Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι ο Περαιτικός παρά το

⁸³ *Αδέσμευτος Τύπος*, 03/06/1997, σ. 12.

⁸⁴ *Έθνος*, 29/05/1997, τίτλος «Το προφίλ του ομίλου Περαιτικού», σ.7.

ότι δεν είχε εκπληρώσει όσο είχε το ναυπηγείο ούτε ένα από τους συμβατικούς όρους της αγοραπωλησίας, εξακολουθούσε να εισπράττει τις δόσεις των δανείων που τους χάρισαν και είχε τόσο πολύ “δεμένο το γαίδαρό του” ώστε μετά την εγκατάλειψη των ναυπηγείων προέβαλε αξιώσεις πολλών δις ακόμη, κατηγορώντας τις τράπεζες και το δημόσιο ότι τον “έριξαν”»⁸⁵.

Παράλληλα στον *Ελεύθερο Τύπο* φιλοξενήθηκαν απόψεις για το θύμα από τους εργαζόμενους, που ήταν και μέλη συνδικαλιστικών παρατάξεων στα ναυπηγεία Σκαρμαγκά και Ελευσίνας: «η παρουσία του Κώστα Περαιτικού δημιουργούσε, από την πρώτη μέρα που ήρθε στα ναυπηγεία σημαντικά προβλήματα. Ο άνθρωπος αυτός απέτυχε στην προσπάθεια που έκανε για την αναβάθμιση των ναυπηγείων μας. Η κακή διαχείριση τον οδήγησε στην παραίτηση. Από την ημέρα που έφυγε από τα ναυπηγεία, η Εμπορική Τράπεζα διεκδικούσε το ποσό των 60 εκατομμυρίων δολαρίων. Ο Περαιτικός υπέβαλε μια μήνυση στην οποία ανέφερε ότι πριν από την εξαγορά των ναυπηγείων υπήρξε μια ελλιπής ενημέρωση. Αυτό ακριβώς έκανε δεκτό και το δικαστήριο χαρίζοντάς του 17 εκατομμύρια δολάρια. Εγώ πιστεύω ότι ήταν μια ατυχής επένδυση για τον Περαιτικό, ο άνθρωπος δεν γνώριζε σχεδόν τίποτα για τον χώρο που έμπαινε. Δεν είχε καταλάβει ότι είναι άλλο πράγμα η διαχείριση των πλοίων και άλλο των ναυπηγείων» και το ίδιο άρθρο συνεχίζει «Ο Νίκος Μαρκάτος Πρόεδρος του Συλλόγου εργαζομένων στα Ναυπηγεία Σκαρμαγκά είπε “με τον Κώστα Περαιτικό εμείς οι εργαζόμενοι δεν είχαμε τίποτα να χωρίσουμε. Απλούστατα, από τη μέρα που εξεδήλωσε το ενδιαφέρον για την αγορά της ίδιας μας της δουλειάς, ήταν φυσιολογικό να βρεθούμε απέναντι. Εμείς αντιδράσαμε στην πρότασή του, όχι στο πρόσωπό του”»⁸⁶.

Η *Ελευθεροτυπία*, κάνοντας έναν απολογισμό από την εξαγορά των ναυπηγείων από τον Όμιλο Περαιτικού μέχρι την διακοπή συνεργασίας με το ελληνικό δημόσιο, έκανε λόγο για εγκατάλειψη των ναυπηγείων με χρέη πολύ περισσότερα της εξαγοράς⁸⁷, και

⁸⁵ *Αυριανή*, 08/06/1997, τίτλος «Τα ναυπηγεία της ντροπής / Η δολοφονία του Περαιτικού έσπασε το απόστημα / Τεράστιες ευθύνες των τραπεζών, στους δρόμους εργαζόμενοι σε Ελευσίνα και Χαλκίδα», σ.3.

⁸⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 30/05/1997, τίτλος «Αναγκαστική η συνεργασία μαζί του λένε οι εργαζόμενοι», σ. 26-27.

⁸⁷ *Ελευθεροτυπία*, 29/05/1997, τίτλος «Το κραχ των ναυπηγείων και η κόντρα με Σημίτη», σ. 20-21.

παρομοίασε την ιδιωτικοποίηση αυτή ως «κραχ». Πραγματοποιώντας μάλιστα μία υπερβατολογική θεώρηση της έννοιας του θύματος αναφέρεται πως «ο Όμιλος Περατικού και απολύσεις έκανε και την ευημερία ως εταιρεία δεν φαίνεται να τη βρήκε στην περίπτωση των ναυπηγείων Ελευσίνας και ούτε βέβαια τη μοίρασε στους εργάτες. Το αντίθετο μάλιστα...[...]. Η εγκατάλειψη των ναυπηγείων από τον Περατικό είχε θύματα 1.800 εργαζόμενους και ήταν η αυλαία σε μία αποτυχημένη επιχειρηματική πρωτοβουλία»⁸⁸. Με σχετική ασφάλεια λοιπόν μπορούμε να πούμε εδώ ότι το πλήθος των εργαζομένων – θυμάτων που έμειναν χωρίς εργασία μετά την απομάκρυνση του Ομίλου που προέδρευε το άμεσο θύμα, εντάχθηκαν στο πλαίσιο ερμηνείας της δολοφονίας και της αθωότητας του θύματος. Εξάλλου η σχετικοποίηση του όρου «θύμα» είναι από μόνη της μια ένδειξη για το ποιος θεωρείται ικανός να φέρει την θυματική ταυτότητα και επιπλέον για ποια αιτία θεωρείται θύμα.

Σε όλα τα παραπάνω λοιπόν, ο πατέρας του θύματος με επιστολή του στον Ελεύθερο Τύπο απάντησε αναφορικά με τους ισολογισμούς της επιχείρησης και κυρίως εκφράστηκε εναντίον των δύο ελληνικών κυβερνήσεων με τις οποίες η εταιρεία του συνεργάστηκε και στην εξαγορά και μετά από αυτή, αναφέροντας πως «αγοράζοντας μian επιχείρηση από Τράπεζες Κρατικές, πώς να φανταστεί κανείς, και μάλιστα Έλληνας του εξωτερικού, ότι εκμεταλλευόμενοι και τη μικρή χρονική προθεσμία μέσα στην οποία έπρεπε να ολοκληρωθεί η εξαγορά, θα τον παραπλανούσαν και θα τον εξαπατούσαν με επίσημους ισολογισμούς, με τεχνοοικονομικές μελέτες, με προφορικές διαβεβαιώσεις ότι τα Ναυπηγεία Ελευσίνας ήταν μια βιώσιμη επιχείρηση

⁸⁸ «Στόχος μας είναι να φτιάξουμε μία δημιουργική και κερδοφόρα εταιρεία. Νομίζω ότι ένας από τους λόγους που κάποιος επενδύει στην Ελλάδα είναι η αποδοχή ότι το κέρδος είναι ένα καλό πράγμα». Αυτά δήλωνε ο Κωστής Περατικός φέρελπις τότε επιχειρηματίας σε μία συνέντευξη που είχε παραχωρήσει στην «Ε» (30.4.92) λίγο μετά τη συμφωνία της εφοπλιστικής οικογένειας Μιχάλη Περατικού για την εξαγορά των ναυπηγείων Ελευσίνας από την Εμπορική Τράπεζα ... Αν και ομολογούσε ότι αυτό που τον ενδιέφερε ήταν πάνω από όλα το κέρδος, ο Μιχάλης Περατικός είχε εγγυηθεί τη διατήρηση και των 2.000 θέσεων εργασίας στα ναυπηγεία Ελευσίνας ... Ο χρόνος έδειξε ότι αυτά έμειναν στα λόγια. Ο Όμιλος Περατικού και απολύσεις έκανε και την ευημερία ως εταιρεία δεν φαίνεται να τη βρήκε στην περίπτωση των ναυπηγείων Ελευσίνας και ούτε βέβαια τη μοίρασε στους εργάτες. Το αντίθετο μάλιστα. Τρία χρόνια αργότερα στις 14 Αυγούστου 1995 η οικογένεια Περατικού αποφάσισε να εγκαταλείψει τα ναυπηγεία – σε μία πράξη που χαρακτηρίστηκε ως ωμός εκβιασμός προς την κυβέρνηση – με οφειλές περισσότερες από 27 δις. δρχ. ... Η εγκατάλειψη των ναυπηγείων από τον Περατικό είχε θύματα 1.800 εργαζόμενους και ήταν η αυλαία σε μία αποτυχημένη επιχειρηματική πρωτοβουλία. Ο πατήρ Περατικός έριχνε τις ευθύνες στον τότε Υπουργό Βιομηχανίας Κώστα Σημίτη και ο νυν πρωθυπουργός ενέτασσε την επίθεση του εφοπλιστή «σε ένα γαϊτανάκι πολλαπλών εσωκομματικών τριβών που υπέκρυπταν ανομολόγητες επιδιώξεις».

με τεράστιες δυνατότητες ανάπτυξης, ενώ, όπως εκ των υστέρων αποκαλύφθηκε, τα Ναυπηγεία Ελευσίνας δεν ήταν καν βιώσιμη επιχείρηση». Συνεχίζοντας, ο Μιχάλης Περατικός στην επιστολή παρέθεσε στοιχεία των ψευδών ισολογισμών και έκανε λόγο για τη μεγάλη προσπάθεια που κατεβλήθη από τον γιο του, Κώστα, ώστε να μην κλείσουν τα ναυπηγεία. Κλείνοντας την επιστολή όμως, αναφέρθηκε στην υστεροφημία του θύματος, που κατά τη γνώμη του, σπλώθηκε στα πλαίσια της δημόσιας συζήτησης «για την καλή του πίστη και για όλες του αυτές τις προσπάθειες τιμωρήθηκε με ζημιά δεκάδων εκατομμυρίων δολαρίων και οικονομική εξόντωση. Εκείνο όμως που δεν μπορούσε να φανταστεί κανείς είναι ότι θα επιχειρείτο και ηθική του εξόντωση και θα ακολουθούσε και η φυσική του εξόντωση, η πρώτη για να δώσει (εάν είναι ποτέ δυνατόν) ηθικό έρεισμα στην δεύτερη και να την δικαιώσει στους αφελείς. Αυτός είναι ο “οικονομικός” απολογισμός της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας του Κωστή στην Ελευσίνα. Όμως, τη ζωή ενός νέου που ακόμη και μετά την αποκάλυψη της πραγματικότητας φιλοδόξησε να δημιουργήσει κάτι το υγιές πάνω στα ερείπια μίας κατεστραμμένης επιχειρήσεως, κανείς δεν θα έπρεπε να τη βάλει στον “λογαριασμό” για να γραφεί μ’ αυτόν τον απάνθρωπο τρόπο ο τραγικός “ισολογισμός” μίας πραγματικά αιματηρής επένδυσης στην πατρίδα μας»⁸⁹.

Το έμμεσο θύμα λοιπόν, είναι φανερό ότι δομεί έναν αντίλογο που δεν απαντά στις καταγγελίες που εμπεριείχε η προκήρυξη των τρομοκρατών, αλλά κυρίως στα όσα ο Τύπος καταμαρτυρούσε στο θύμα, εν είδει σκανδαλισμού. Δηλαδή, αυτό που υποστηρίζουμε εδώ είναι ότι η κοινή γνώμη μοιάζει να σκανδαλίστηκε από την «αποκάλυψη» του *κραχ* των ναυπηγείων, και όχι για τη δολοφονία καθαυτή. Ακριβώς λοιπόν σε αυτό το σημείο, το αντι-αφήγημα του πατέρα Περατικού έρχεται για να δικαιώσει τη μνήμη του νεκρού, και να δώσει επιπλέον επιχειρήματα της αθωότητάς του στα μάτια της κοινής γνώμης, που ανέκαθεν στεκόταν με σχετική καχυποψία στους μεγάλους επιχειρηματίες που εξαγόραζαν δημόσιες επιχειρήσεις. Η υποστήριξη όμως, που έλαβε το θύμα και κυρίως η ιδιότητα του ήρθε μόνο από τη μία πλευρά του Τύπου, που ανήκε στον κεντροδεξιό χώρο. Πριν και μετά την επιστολή του Μιχάλη Περατικού στην εφημερίδα του Ελεύθερου Τύπου βρίσκουμε υποστηρικτά άρθρα της επιχειρηματικής δραστηριότητας του θύματος παρομοιάζοντας το ελληνικό κράτος ως

⁸⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 07/06/1997, τίτλος «Τον ξανασκότωσαν», σ. 12.

«ζούγκλα», αλλά βγάζοντας από την εικόνα την κυβέρνηση της Ν.Δ, με σκοπό να καταγγελλεί η νυν κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ: «Πίστεψε στην Ελλάδα και τα έχασε όλα. Πίστεψε στις υποσχέσεις Παπανδρέου Σημίτη και έπεσε τραγικά έξω στους υπολογισμούς του που στηρίχθηκαν στις κοινοτικές επιδοτήσεις των επενδύσεων εκσυγχρονισμού των ναυπηγείων Ελευσίνας που εγκρίθηκαν στις Βρυξέλλες και απορρίφθηκαν στην Αθήνα. Πίστεψε στους ανθρώπους. Τελικά πλήρωσε με τη ζωή του την απόφασή του να αφήσει την άνεση του σπίτι του Λονδίνου για να δώσει τη μάχη στην Ελευσίνα και τον Πειραιά»⁹⁰.

Ενώ στο ίδιο ύφος σε άλλο σημείο το θύμα εμφανίζεται ως θύμα της κυβερνητικής μεροληψίας προς ορισμένους μόνο επιχειρηματίες που δίνουν την πολιτική τους στήριξη στην παρούσα κυβέρνηση: «Περίεργος στόχος ο Κωστής Περαιτικός για τους Έλληνες τρομοκράτες. Αν υποθέσουμε ότι τον επέλεξαν ως ισχυρό οικονομικό παράγοντα που έπαιξε ρόλο στην ιδιωτικοποίηση προβληματικών κρατικών επιχειρήσεων, πάλι έκαναν “θεωρητικό” λάθος. Σε απλά Ελληνικά ο Κωστής Περαιτικός έδωσε μάχη υπέρ μίας παραγωγικής επένδυσης ενώ στην Ελλάδα του εκσυγχρονισμού θησαυρίζουν οι “αεριτζήδες” που εμπορεύονται πολιτική επιρροή και σχέση με το δημόσιο ταμείο. Πίσω από τη δολοφονία του Κωστή Περαιτικού βρίσκεται η κακώς εννοούμενη “επαναστατική δικαιοσύνη” ή μήπως κρύβεται η καλά οργανωμένη αδικία των μηχανισμών του συστήματος εξουσίας;»⁹¹. Μετά την δημόσια τοποθέτηση του πατέρα του θύματος δε, από την ίδια εφημερίδα δημοσιεύεται σχόλιο το οποίο δικαιολογεί σε απόλυτο βαθμό τον Μιχάλη Περαιτικό, επιρρίπτοντας τις ευθύνες της αποτυχίας της επένδυσης στο πολιτικό σύστημα⁹². Ταυτόχρονα όμως, με τη συγκεκριμένη στάση, αθωώνεται και το θύμα. Αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι εφόσον το θύμα δεν «έπληξε» το κοινό καλό, δηλαδή το δημόσιο εν προκειμένω, η θυματική ταυτότητα είναι ικανή να αναδειχθεί. Αλλά όπως βλέπουμε αναδεικνύεται μόνο από τη μία πλευρά του Τύπου, η οποία αν και τάσσεται αργά ή γρήγορα υπέρ του

⁹⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/05/1997, τίτλος «Τα έχασε όλα / Ο Κωστής Περαιτικός θύμα της νεοελληνικής ζούγκλας», στήλη «Πολιτική» Γιώργος Κύρτσος, σ.7.

⁹¹ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/05/1997, τίτλος «Περίεργος στόχος», στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», σ.7.

⁹² *Τύπος της Κυριακής*, 08/06/1997, τίτλος «Κατηγορώ Περαιτικού, στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», υπογράφει ο Τ.τ.Κ., «Κατηγορώ» Περαιτικού», σ.24. «Με το “κατηγορώ” του ο Μιχάλης Περαιτικός αναδεικνύει τις ευθύνες του πολιτικού συστήματος στο διαχειριστικό “φιάσκο” των ναυπηγείων Ελευσίνας και γενικότερα. Η κριτική του είναι 100% σωστή».

θύματος, εντούτοις χρησιμοποιεί τα «αποκαλυπτικά» λόγια του πατέρα του προκειμένου να πλήξει την κυβέρνηση. Κοντολογίς το αντι-αφήγημα του θύματος, εκπίπτει στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης των δύο μεγάλων πόλων της πολιτικής ζωής και ως εκ τούτου η οδύνη της οικογένειας, και η απότομη διακοπή της αυτοβιογραφίας ενός νέου ατόμου, δεν κρίνεται ως σκανδαλώδης, αλλά μένει σε μία απόσταση που το ευρύ κοινό δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον ανθρώπινο πένθος. Τα ψήγματα ενσυναίσθησης που εμφανίζονται στον Τύπο αφορούν την ημέρα της κηδείας του θύματος.

Στα (σύντομα) ρεπορτάζ επικρατούν οι εικόνες της χήρας του θύματος, μαυροφορεμένη, και απαθανατισμένη σε στιγμές σπαραχτικές ενώ τονίζεται και η παρουσία του 11χρονου γιου του θύματος που παρευρέθηκε στην τελετή στο πλευρό της οικογένειάς του (ο δεύτερος 6χρονος γιος του θύματος απουσίαζε εξαιτίας της μικρής του ηλικίας). Η παρουσία εκατοντάδων εργαζομένων από τα ναυπηγεία Ελευσίνας δεν οπτικοποιείται, παρά μόνον αναφέρεται ως είδηση. Από τους πολιτικούς εκπροσώπους που έδωσαν το παρών, η πλειοψηφία ανήκε στο κόμμα της ΝΔ⁹³, ενώ από την κυβέρνηση παρευρέθηκε ο υπουργός Δικαιοσύνης Ε. Γιαννόπουλος, ο οποίος στον επικήδειό του εξήρε το θύμα λέγοντας ότι «ήταν άριστος οικογενειάρχης»⁹⁴, σε αντίθεση με τον επίτιμο πρόεδρο της ΝΔ, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, που σε δηλώσεις του αργότερα τόνισε πως «όσο αποκαλούμε τους δολοφόνους εκτελεστές, δεν πρόκειται να βρούμε την 17N»⁹⁵. Πέρα από τα ρεπορτάζ πάντως, υπάρχουν δύο δημοσιεύματα με τα οποία, ο αναγνώστης καλείται, κατά κάποιο τρόπο, να συμμετάσχει στο πένθος της οικογένειας του θύματος. Η *Ελευθεροτυπία* δημοσίευσε μία ημέρα μετά την κηδεία μία επιστολή από έναν φίλο του θύματος που ήταν ιδιαίτερος συγκινησιακά φορτισμένη και πρότεινε να μετατραπεί το ιδιωτικό πένθος σε συλλογικό αίτημα για την σύλληψη των τρομοκρατών: «Τις τραγικές τούτες μέρες που αποχαιρετίσαμε για πάντα τον καλό φίλο Κωστή, η καρδιά χτυπάει για τα παιδιά του, τον 11χρονο Μιχάλη και τον 6χρονο Πέτρο ... Το δικαίωμα των παιδιών του Κωστή να μεγαλώσουν κοντά σε έναν τόσο τρυφερό και στοργικό πατέρα ήρθε

⁹³ Από τον χώρο της ΝΔ έδωσαν το παρών ο επίτιμος πρόεδρος του κόμματος Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, η βουλευτής Ντόρα Μπακογιάννη, ο πρώην πρόεδρος Μιλτιάδης Έβερτ και ο Ιωάννης Βαρβιτσιώτης (*Εθνος*, 02/06/1997, σ. 20).

⁹⁴ *Τύπος της Κυριακής*, 01/06/1997, σ. 28.

⁹⁵ Στο ίδιο.

ξεδιάντροπα να αφαιρέσει η φασιστική οργάνωση 17 N. από τους υπονόμους αυτής της χώρας, όπου κατοικοεδρεύουν τα πλεγματικά αυτά ανθρωπάκια, ξεβράζονται στη χάση και στη φέξη εική και ως έτυχεν άνανδροι δολοφόνοι με μοναδικό πια σύνθημα το παρανοϊκό φασιστικό “viva la muerte”. Χρέος στον αδικοχαμένο Κωστή, αλλά και ανάγκη ζωής όλων μας, να βοηθήσουμε με κάθε δυνατό τρόπο κυβέρνηση και αστυνομία, πολιτικά κόμματα και μέσα ενημέρωσης ώστε να ξεριζωθεί πια το φαινόμενο της τρομοκρατίας που ντροπιάζει κάθε Έλληνα πολίτη»⁹⁶. Ενώ και στον Ελεύθερο Τύπο δημοσιεύτηκε μία πιο συμπονετική εικόνα του θύματος, ο οποίος εκτός από καλός πατέρας, ήταν και άτομο με καλλιτεχνικές ευαισθησίες⁹⁷.

Παράλληλα με την πιο «πραγματική» εικόνα του θύματος που δίνεται μετά την κηδεία του, δηλαδή των χαρακτηριστικών του που δεν έχουν σχέση με την ιδιότητα του *μεγαλοεφοπλιστή* (κάτι που επικρατούσε τις πρώτες ημέρες), στην *Ελευθεροτυπία* δημοσιεύεται άρθρο του Γιάννη Τζανετάκου με τίτλο «Η σημειολογία της τρομοκρατίας». Ο αρθρογράφος προβαίνει σε μία διάκριση του όρου «εκτελεστές», που χρησιμοποιούταν συχνά στις περιγραφές της 17N, και προτείνει την αντικατάστασή του από τον πιο ταιριαστό όρο «δολοφόνοι», ενώ -για πρώτη φορά- συναντάμε μια ιδεολογία υπέρ του θύματος τρομοκρατίας, που σαφώς εκκινά από την καταδίκη του αρθρογράφου στην πρακτική της τρομοκρατικής βίας. Συγκεκριμένα, αναφέρεται: «οι δρώντες με ανθρωποκτόνο διάθεση άρα εκ προθέσεως, εκ προμελέτης και εκ δόλου προβαίνουν σε ανθρωποκτονία! Δεν εκτελούν, αλλά δολοφονούν! Δεν είναι εκτελεστές, αλλά δολοφόνοι! Δεν προβαίνουν σε εκτέλεση, αλλά σε φόνο! Τουτέστιν η χρήση – εν τίτλοις ή εν κειμένοις – των όρων «εκτελώ», “εκτελεστής”, “εκτέλεση” είναι απαράδεκτη...[...].Εκτελεστής εν προκειμένω θεωρείται ο δήμιος, ο προβαίνων σε εκείνη την ενέργεια που επιφέρει τη θανάτωση. Το χειρότερο από όλα είναι ότι με τη χρήση του περί ου ο λόγος όρου αρχίζει να υφάρχει στη συνείδηση τόσο

⁹⁶ *Ελευθεροτυπία*, 02/06/1997, τίτλος «Η λογική του παραλόγου», Στήλη «Παρεμβάσεις», Υπογράφει ο Δημ. Κωνσταντινίδης, Αρχιτέκτων, σ.21.

⁹⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 30/05/1997, τίτλος «Το... κύκνειο άσμα του», σ.31

« “Δεν πιστεύω σε παραμύθια, έχω χάσει κάθε έλεγχο. Δεν χρειάζεται να κλαίω, όχι πια. Τώρα πια μόνος μου... Που πήγε όλη η δύναμη; Τίποτα δεν είναι το ίδιο, δεν με νοιάζει πια”... στίχοι προφητικοί γραμμένοι από τον ίδιο τον Κωστή Περαιτικό ... Άνθρωπος με ευαισθησίες ο Κωστής Περαιτικός πήρε την κιθάρα του και πήγε στο στούντιο όπου ηχογραφούσε τραγούδια. Ο γνωστός στιχουργός και δημοσιογράφος Άρης Δαβαράκης, σύμφωνα με ρεπορτάζ που παρουσιάστηκε χθες στο κεντρικό δελτίο του τηλεοπτικού σταθμού “STAR”».

των εκφερόντων όσο και των ακουόντων μία ιδιότυπη νομιμοποίηση. Ότι δηλαδή το αθώο (γιατί; Μήπως μπορεί να ήταν και... ένοχο;) θύμα πρόσφερε την αιτία ή την αφορμή της θανάτωσής του και ότι η τρομοκρατούσα οργάνωση απλώς άδραξε την ευκαιρία και απένειμε δικαιοσύνη, όπως απονέμει ο εντεταλμένος και διαπιστευμένος δήμιος. Θρηνούμε που θρηνούμε νεκρούς, ας μην τους θεωρούμε και υπαίτιους του θανάτου τους»⁹⁸.

Τούτων δοθέντων, το συγκεκριμένο άρθρο (και μάλιστα στην *Ελευθεροτυπία*) με τις διορθωτικές επισημάνσεις των γλωσσικών ατοπημάτων και ατραπών στην κάλυψη των τρομοκρατικών συμβάντων, με την ταυτόχρονη απροϋπόθετη υποστήριξη των θυμάτων τρομοκρατίας, ως θύματα που είναι εξ' ορισμού αθώα, έρχεται για να μάς δώσει κάποιες ενδείξεις σχετικά με την αποδοχή της τρομοκρατικής δράσης στα τέλη των 90s και την συνακόλουθη ενοχοποίηση των θυμάτων που είχαμε δει τα προηγούμενα χρόνια. Ανατέμνοντας τη δολοφονία του Κ. Περαιτικού, βλέπουμε ότι η αρχική ενοχοποίηση του θύματος, για την ιδιότητά του, σταδιακά αφήνει περιθώρια ανάδειξης του προσωπικού δράματος της οικογένειάς του που είναι αντιμέτωπη με το πένθος της απώλειας. Η στάση των εφημερίδων ενώ αρχικά είναι καχύποπτη απέναντι στο θύμα που ανήκει στην περιβόητη κοινωνική κατηγορία των *AMAT*, μοιάζει να κάμπτεται τις επόμενες ημέρες και ιδίως όταν το έμμεσο θύμα και πατέρας του νεκρού, απαντάει στα δημοσιεύματα που εν πολλοίς ενοχοποιώντας το θύμα για

⁹⁸ *Ελευθεροτυπία*, 31/05/1997, τίτλος «Η σημειολογία της τρομοκρατίας», στήλη «Παρά-στάσεις», Γιάννης Π. Τζανετάκος, σ.10. «...[...].Οι δρώντες με ανθρωποκτόνο διάθεση άρα εκ προθέσεως, εκ προμελέτης και εκ δόλου προβαίνουν σε ανθρωποκτονία! Δεν εκτελούν, αλλά δολοφονούν! Δεν είναι εκτελεστές, αλλά δολοφόννοι! Δεν προβαίνουν σε εκτέλεση, αλλά σε φόνο! Τουτέστιν η χρήση – εν τίτλοις ή εν κειμένοις – των όρων «εκτελώ», «εκτελεστής», «εκτέλεση» είναι απαράδεκτη. Και τούτο διότι όταν το συγκεκριμένο ρήμα και τα παράγωγα του έχουν την έννοια της θανάτωσης, της αφαίρεσης ζωής από έμβιο ον κλπ, νοείται ότι το υποκείμενο, το οποίο προβαίνει στα ανωτέρω, νομιμοποιείται κατά κάποιο τρόπο είτε από τη συντεταγμένη (άρα κατά το μάλλον ή ήττον δημοκρατική) πολιτεία, είτε από μία εν τοις πράγμασι εξουσία, η οποία έστω και βιαίως έχει εγκαθιδρύσει την ισχύ της. Με άλλα λόγια, εφόσον σε μία ευνομούμενη χώρα ένας στυγερός εγκληματίας δικάζεται με τις συνήθεις και κλασικές εγγυήσεις και καταδικάζεται σε θάνατο ... η εφαρμογή της ποινής συντελείται διά της εκτελέσεως με την έννοια της αφαιρέσεως της ζωής ... Εκτελεστής εν προκειμένω θεωρείται ο δήμιος, ο προβαίνων σε εκείνη την ενέργεια που επιφέρει τη θανάτωση ... Το χειρότερο από όλα είναι ότι με τη χρήση του περί ου ο λόγος όρου αρχίζει να υφάρχει στη συνείδηση τόσο των εκφερόντων όσο και των ακουόντων μία ιδιότυπη νομιμοποίηση. Ότι δηλαδή το αθώο (γιατί; Μήπως μπορεί να ήταν και... ένοχο;) θύμα πρόσφερε την αιτία ή την αφορμή της θανάτωσης του και ότι η τρομοκρατούσα οργάνωση απλώς άδραξε την ευκαιρία και απένειμε δικαιοσύνη, όπως απονέμει ο εντεταλμένος και διαπιστευμένος δήμιος. Θρηνούμε που θρηνούμε νεκρούς, ας μην τους θεωρούμε και υπαίτιους του θανάτου τους...».

κακοδιαχείριση μιας εξαγορασμένης δημόσιας επιχείρησης, ταυτόχρονα το ενοχοποιούν για τον θάνατό του. Αυτά τα σπέρματα συμπόνοιας προς το θύμα, και η ταυτόχρονη καταδίκη των πάλαι ποτέ «εκτελεστών» που έρχεται από την *Ελευθεροτυπία*, μπορούν να αναδείξουν το γεγονός ότι η τρομοκρατική δράση στην Ελλάδα φαίνεται να μπαίνει σε μία συνθήκη μαρασμού, αφού σε ανάλογες περιπτώσεις στο παρελθόν (δηλαδή δολοφονίες επιχειρηματιών – βιομηχάνων), δεν υπήρχαν στη δημόσια συζήτηση ανάλογα δημοσιεύματα υποστήριξης της προσωπικότητας του θύματος, που θα μπορούσαν να βρεθούν σε όλο το φάσμα του Τύπου. Είναι, επίσης, βέβαιο ότι η δύναμη της εικόνας, και η μετάδοση πλάνων από την κηδεία του Περαιτικού, ενίσχυσαν την συναισθηματική ταύτιση με το πένθος των οικείων του.

Εντούτοις, κατά τη γνώμη μας, το θύμα αν και χαίρει μιας αποδοχής, η οποία υπό άλλες συνθήκες και σε προηγούμενη χρονική περίοδο, δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρξει, εντούτοις η ιδιότητα που έφερε δεν μπορεί να κινητοποιήσει ή έστω να προκαλέσει ευρεία συγκίνηση στον μέσο άνθρωπο. Υποστηρίζουμε λοιπόν, ότι σε όποια πολιτική ιδεολογία κι αν ανήκει ο αναγνώστης, ακροατής, τηλεθεατής του συμβάντος της δολοφονίας, δεν θα μπορούσε να ταυτιστεί με το εν λόγω θύμα, καθώς ανήκε στη μειοψηφική ταξική δομή των οικονομικών ελίτ, που μάλιστα ζει μεταξύ Ελλάδας και εξωτερικού. Η συναισθηματική αυτή απόσταση, που προκύπτει από το γεγονός ότι με το θύμα ο μέσος Έλληνας πολίτης μοιράζεται λίγες (έως και καμία) κοινές εμπειρίες, αποτελεί τροχοπέδη στην συναισθηματική ταύτιση με το θύμα. Ως εκ τούτου, το θύμα που εξετάσαμε εδώ δεν θα μπορούσε αφενός να είναι ιδανικό θύμα (σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση που έχει προτείνει η Bouris⁹⁹), και αφετέρου ακόμη και πραγματικό θύμα να θεωρηθεί, η απόλυτη ταύτιση του μαζικού κοινού μαζί του, θα παρέμενε δύσκολη, αν όχι ακατόρθωτη εφόσον δεν υπάρχει κοινό υπόστρωμα εμπειριών και χαρακτηριστικών του βίου του που σε μεγάλη κλίμακα μοιράζεται η πλειοψηφία των πολιτών. Παρ' όλα αυτά, η αποσπασματική αμφισβήτηση της τρομοκρατικής δράσης, είδαμε ότι μπορεί να συμπαρασύρει με θετικό τρόπο την αθωότητα του θύματος, κάτι που θα φανεί διαυγέστερα στην περίπτωση της δολοφονίας του Στήβεν Σόντερς που θα δούμε παρακάτω.

⁹⁹ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 48-50.

5.1.5. Η ατομικότητα χάνεται στα σύνορα του γειτονικού πολέμου

Είχαν περάσει δύο έτη από τη δολοφονία του Κώστα Περαιτικού από την 17N, και στο μεσοδιάστημα εικόνες πολέμου κατέκλυσαν την κοινή γνώμη, με αφορμή τον πόλεμο στην τότε Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας. Οι νατοϊκοί βομβαρδισμοί στη Σερβία που είχαν την αφετηρία τους στις 24 Μαρτίου του 1999, μετατόπισαν κατά πολύ το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης για τα εσωτερικά θέματα σε εκείνα που έφταναν στα ΜΜΕ από το πεδίο του πολέμου. Η σκανδαλισμένη κοινή γνώμη, εξέφραζε τα έντονα αντιαμερικανικά και αντινατοϊκά συναισθήματά της με πληθώρα διαδηλώσεων που λάμβαναν χώρα καθημερινά στο κέντρο της Αθήνας, αλλά και σε άλλες μεγάλες πόλεις. Στο κύμα αγανάκτησης, δεν άργησαν να ανέβουν και οι ακροαριστερές τρομοκρατικές οργανώσεις. Ο συνήθης σχολιαστής της επικαιρότητας, η 17N, χτύπησε με ρουκέτα, που βέβαια δεν εξερράγη, τα γραφεία του ΠΑΣΟΚ, στη Χαριλάου Τρικούπη, ενώ στις 3 Απριλίου ωρολογιακή βόμβα έσπασε τα τζάμια στο τοπικό γραφείο του ΠΑΣΟΚ στο Γαλάτσι.

Ένα μέρος της κοινής γνώμης, θεωρούσε τη Σερβία ιερό σύμμαχο, ενώ ένα άλλο και κρίσιμο μέρος, θεωρούσε την νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία ως μια ακόμη προσπάθεια εξάπλωσης του ΝΑΤΟ στα πλαίσια της ιμπεριαλιστικής στρατηγικής που ακολουθούσε και ως εκ τούτου και από τις δύο πλευρές αναδύονταν η ανηθικότητα των μεγάλων δυνάμεων της Δύσης (συγκεκριμένα Η.Π.Α και Μεγάλη Βρετανία). Εντός αυτού του «εμπόλεμου» περιβάλλοντος έλαβε χώρα η δολοφονία της Βιργινίας Κωνσταντίνου, που έχει περάσει στη λήθη των συνεπειών της τρομοκρατικής δράσης και πλέον λίγοι θυμούνται το περιστατικό αλλά και το όνομά της.

Στις 28 Απριλίου 1999, θα λάμβαναν χώρα στο ξενοδοχείο Intercontinental τρεις διαφορετικές εκδηλώσεις. Το συνέδριο του περιοδικού Economist, ένα συνέδριο που αφορούσε την εκπαίδευση στελεχών της εταιρίας πληροφορικής Altec και επίσης το συνέδριο του Sepe (Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Πληροφορικής και Επικοινωνιών Ελλάδας). Το συγκεκριμένο ξενοδοχείο ήταν ο χώρος που συνήθως διοργάνωναν εκδηλώσεις όλες οι εταιρίες πληροφορικής, καθώς πέρα από τις μεγάλες αίθουσες που διέθετε, απαραίτητες για τις πολυπληθείς εταιρίες και τους συνεργάτες τους, υπήρχε

επίσης δυνατότητα οι σύνεδροι εκτός Αθήνας να διαμείνουν στο ξενοδοχείο για να αποφύγουν μετακινήσεις, και βέβαια το ξενοδοχείο ήταν σε ένα από πιο κεντρικά σημεία του λεκανοπεδίου. Μια μέρα πριν τις εκδηλώσεις, στις 27 Απριλίου, η οργάνωση Επαναστατικοί Πυρήνες ειδοποίησε την εφημερίδα *Ελευθεροτυπία* και τον τηλεοπτικό σταθμό ΣΚΑΪ περίπου στις 11:00 μ.μ. για την τοποθέτηση βόμβας στο συγκεκριμένο ξενοδοχείο. Η βόμβα είχε τοποθετηθεί στην οδό Λαγουμιτζή, κάθετη οδός στην Λεωφόρο Συγγρού, και στη δυτική πλευρά του κτιρίου του ξενοδοχείου, χωρίς όμως το σημείο τοποθέτησης να έχει γίνει γνωστό εκείνη τη στιγμή στις Αρχές. Αμέσως ειδοποιήθηκε η Άμεση Δράση, και ξεκίνησε η κινητοποίηση με την έλευση στο σημείο περιπολικών, τα οποία απέκλεισαν τους δρόμους γύρω από το ξενοδοχείο. Λίγο αργότερα οι τρομοκράτες τηλεφώνησαν στο ραδιοφωνικό σταθμό «ΦΛΑΣ» για να γνωστοποιήσουν εκ νέου την ύπαρξη βόμβας. Στο μεσοδιάστημα οι υπεύθυνοι του ξενοδοχείου, στους οποίους γνωστοποιήθηκε η πληροφορία, δεν προέβησαν σε εκτεταμένη εκκένωση του χώρου, εφόσον όπως υποστήριξαν εκ των υστέρων, από τη στιγμή που δεν γνώριζαν σε ποιο σημείο βρίσκεται η βόμβα, θα έθεταν σε κίνδυνο μεγάλο αριθμό ατόμων σε μία ενδεχόμενη εκκένωση. Έτσι απομόνωσαν τους επισκέπτες από τον δεύτερο όροφο και έπειτα. Εντούτοις, στο ισόγειο, στη μεγάλη αίθουσα εκδηλώσεων που είχε κλείσει η εταιρία Altec για το τριήμερο συνέδριο των συνεργατών της, η Βιργινία Κωνσταντίνου και ο Γιάννης Κανάβας, είχαν παραμείνει στον χώρο, μη γνωρίζοντας τι είχε συμβεί, καθώς κανείς δεν τους ειδοποίησε. Η μαρτυρία του αυτόπτη μάρτυρα και τραυματία Κανάβα, η οποία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, είναι η πιο περιγραφική των λεπτών πριν την έκρηξη για τα δύο θύματα:

«Στην αίθουσα αυτή, η Τζένη είχε πάει από το πρωί γιατί είχε ένα κύκλο εκπαίδευσης με συνεργάτες που αφορούσε το πεδίο μάρκετινγκ – επικοινωνία και πωλήσεις, ενώ εγώ ήμουν στο γραφείο της Altec στο Μαρούσι, και η δική μου παρουσίαση, που ήταν τεχνική ήταν την επόμενη ημέρα το πρωί. Γύρω στις 7:30 μ.μ. ξεκινάω από το γραφείο για να πάω στην αίθουσα όπου η Τζένη έκανε συνδέσεις για την παρουσίαση, για να κάνουμε δοκιμή τις δικές μας δύο παρουσιάσεις που ήταν την επόμενη ημέρα. Εγώ είχα αργήσει, αν και θα κατέβαινα νωρίτερα, γιατί σε επικοινωνία που είχα με την Τζένη, μιας κι εκείνες τις ημέρες μιλούσαμε συνεχώς στο τηλέφωνο, μου είχε πει να καθυστερήσω γιατί το απογευματινό session τραβάει αργά. Οπότε μου είπε να κατέβω κατά τις 8 με δμιση,

που θα έχουν φύγει όλοι, για να κάνουμε μαζί τα demo των παρουσιάσεων. Εμένα με βόλεψε αυτό γιατί έμενα στον Πειραιά, οπότε μετά τις δοκιμές, θα επέστρεφα σπίτι μου στην ίδια διαδρομή. Φτάνω, λοιπόν, στο Intercontinental γύρω στις 9 παρά, έχουν φύγει όλοι οι συμμετέχοντες, βλέπω μόνο δύο συναδέλφους όπου είχαμε μία σύντομη συνομιλία κι έπειτα μπαίνω στην αίθουσα, όπου ακόμη ήταν κλειστές οι κουρτίνες, οι χοντρές και βελούδινες που έχει ο χώρος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μην υπάρχει καμία οπτική πρόσβαση από μέσα προς τα έξω. Υπήρχαν δύο υπάλληλοι του ξενοδοχείου, που ξεκινούσαν και έφτιαχναν την αίθουσα (νερά, κανάτες, αλλαγή της διάταξης) και πάμε εμείς με την Τζένη στο πόντιουμ με τον εξοπλισμό μας κι αρχίζουμε και κάνουμε τις συνδέσεις για να κάνουμε το demo των παρουσιάσεων. Θέλαμε κοινώς να χρονομετρήσουμε την παρουσίαση, να είμαστε ακριβείς στο πρόγραμμα της εκδήλωσης, κι επιπλέον να δούμε με βάση το φυσικό φωτισμό και τις αποστάσεις, αν οι συνδυασμοί χρωμάτων που έχουμε επιλέξει είναι καλοί, αν φαίνονται και στον τελευταίο που κάθεται στην αίθουσα. Γενικώς, τεχνικές λεπτομέρειες.

Ξεκινάμε λοιπόν, με τα φώτα όλα αναμμένα στην αίθουσα, και οι άνθρωποι που τακτοποιούσαν τον χώρο, αφού τελείωσαν, έφυγαν. Η αίθουσα ήταν παραλληλόγραμμη, όπου στην κεφαλή ήταν το πόντιουμ των ομιλητών και ένα γραφείο και δίπλα υπήρχε η πόρτα απ' όπου οι άνθρωποι του ξενοδοχείου μπαινόβγαιναν. Ξεκινάω εγώ να κάνω την παρουσίαση, και η Τζένη κατεβαίνει προς τα κάτω για να φτάσει μέχρι και την τελευταία καρέκλα, όπως είχαν στηθεί για την εκδήλωση. Κάνω την παρουσίαση, κάνουμε κάποιες διορθώσεις και αλλαγές και τελειώνω. Έπειτα, έρχεται η σειρά της Τζένης για τη δική της παρουσίαση. Έχουμε φτάσει περίπου στις 11:10 μ.μ. και κάνουμε την εξής αλλαγή. Έρχεται η Τζένη στη μεριά του πόντιουμ, αλλάζουμε τα λάμποπ, και ξεκινάει η δική της παρουσίαση. Εκείνη την ώρα ήμασταν δίπλα. Πίσω μας ήταν η Λαγουμιτζή, στην οποία όση ώρα εμείς δουλεύαμε, είχαν κλείσει το δρόμο η Αστυνομία, το ΕΚΑΒ και η Πυροσβεστική, και εν γένει υπήρχε μεγάλη κινητικότητα στο ξενοδοχείο αλλά εμείς δεν είχαμε την οπτική επαφή να δούμε τι συνέβαινε, ούτε ακούγαμε βέβαια. Αφού η Τζένη ήταν έτοιμη για την παρουσίασή της, μου πρότεινε να προχωρήσω εγώ προς τα κάτω για να ξεκινήσουμε. Εγώ κάνω μια στροφή ενενήντα μοιρών και κάνω και τέσσερα βήματα, έχοντας την Τζένη διαγώνια και πίσω στην πλάτη μου και αυτό που συμβαίνει εκείνη τη στιγμή είναι ένας ισχυρός κρότος, απόλυτο σκοτάδι, μία πάρα πολύ χαρακτηριστική μυρωδιά την οποία την εισπνέεις από τη μύτη και νιώθεις ότι σε καίει μέχρι και το στέρνο,

μία ιδιαίτερη μυρωδιά μεταξύ βόθρου και πυρομαχικών. Εγώ αισθάνομαι μία ζέστη, να με σπρώχνει μπροστά και να με σέρνει στο δάπεδο. Μετά όπως σηκώνομαι, βλέπω στο τζάμι των γυαλιών μου αίμα, και γυαλιά με αίμα στα χέρια μου. Γυρνάω και κουτσαίνοντας στο αριστερό πόδι πηγαίνω προς το σημείο που ήταν η Τζένη και πλέον βλέπω και απ' έξω πια, λόγω της γκρεμισμένης τζαμαρίας. Βλέπω την Τζένη ακίνητη, στην εξής κατάσταση: από τη μέση και πάνω πεντακάθαρη και από τη μέση και κάτω σε μια λίμνη αίματος. Έπειτα, μπαίνουν στον χώρο ένας αστυνομικός της ομάδας Ζήτα και ένας της Αντιτρομοκρατικής, και φωτίζοντας με τους φακούς, με βάζουν να ξαπλώσω σε ένα γραφείο λέγοντας μου καθησυχαστικά λόγια. Έπειτα ήρθε μέσα το ΕΚΑΒ, και με έβαλε σε φορείο για να βγω από τον χώρο».

Η περιπέτεια του Κανάβα δεν σταμάτησε εκεί. Ο ίδιος μάς έκανε γνωστό ότι χρειάστηκε να παραμείνει στο νοσοκομείο για έξι συναπτούς μήνες, εξαιτίας των τραυμάτων που προκάλεσε η έκρηξη. Χωρίς τη δική του μαρτυρία, το θύμα-τραυματίας, θα είχε καταγραφεί ως ένας αυτόπτης μάρτυρας που τραυματίστηκε ελαφρά¹⁰⁰. Η σημασία των μαρτυριών, δεν εξαντλείται λοιπόν εν προκειμένω στη χρησιμότητα της ανάλυσης του σύμπαντος των θυμάτων, αλλά αναδεικνύει τη σημασία της ιστορικής καταγραφής καθώς η αποσιώπηση (έστω και ακούσια) ή η μερική κάλυψη των γεγονότων, επιφυλάσσει τον κίνδυνο της παραγραφής τους. Ή ακόμη και της ανυπαρξία τους, από τη στιγμή που αν κάτι δεν καταγράφεται, είναι σαν να μην έχει συμβεί.

Ο Τύπος την επόμενη μέρα της έκρηξης επικεντρώνεται στα παραπλήσια της είδησης και όχι τόσο στην τραγικότητά της: *Έθνος* «Υποπτη προβοκάτσια από την “νέα 17Ν”»¹⁰¹, *Αδέσμευτος Τύπος* «Ήθελαν θύματα»¹⁰², *Αυριανή* «“Τυφλό” χτύπημα κατά του τουρισμού»¹⁰³, *Ελεύθερος Τύπος* «Νέο αιματηρό φιάσκο από την ΕΛΑΣ»¹⁰⁴, *Ελευθεροτυπία* «ΚΑΙ ΝΕΚΡΗ από βόμβα τη νύχτα στο “Intercontinental”»¹⁰⁵. Έχει επίσης σημασία ότι στις περισσότερες περιπτώσεις η είδηση δεν καλύπτει όλο το

¹⁰⁰ Μάλιστα αναφέρεται ότι σε δύο μέρες θα έχει πάρει εξιτήριο (*Έθνος*, 29/04/1999, σ. 25, *Ελευθεροτυπία*, 29/04/1999, σ. 18 και *Ελεύθερος Τύπος*, 29/04/1999, σ. 30).

¹⁰¹ *Έθνος*, 29/04/1999, πρωτοσέλιδο.

¹⁰² *Αδέσμευτος Τύπος*, 29/04/1999, πρωτοσέλιδο.

¹⁰³ *Αυριανή*, 29/04/1999, πρωτοσέλιδο.

¹⁰⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/04/1999, πρωτοσέλιδο.

¹⁰⁵ *Ελευθεροτυπία*, 29/04/1999, πρωτοσέλιδο.

πρωτοσέλιδο, όπως γίνεται συνήθως με την πρώτη είδηση της ημέρας, αντίθετα η έκρηξη που είχε ως αποτέλεσμα τη δολοφονία της Βιργινίας Κωνσταντίνου¹⁰⁶, μοιραζόταν το πρωτοσέλιδο με άλλες ειδήσεις οικονομικού ή προεκλογικού χαρακτήρα, εφόσον το 1999 ήταν το έτος προετοιμασίας για τις βουλευτικές εκλογές του επόμενου έτους. Η *Ελευθεροτυπία* δε, χώρισε σε δύο μέρη το πρωτοσέλιδο της ημέρας, μοιράζοντας ισόποσα τον χώρο για να φιλοξενήσει την είδηση της βόμβας με εκείνη των νατοϊκών βομβαρδισμών σε περιοχές της Σερβίας, αντιπαραβάλλοντας έτσι δίπλα δίπλα τις δύο κατηγορίες θυμάτων, δηλαδή τα εγχώρια θύματα της τρομοκρατίας και τα θύματα του πολέμου στη Σερβία. Η παρουσίαση του συμβάντος στον Τύπο δεν ακολουθεί νόρμες που συναντήσαμε προηγουμένως σε άλλες περιπτώσεις δολοφονιών. Δεν υπάρχει το στοιχείο της πολιτικοποίησης με το ύφος του εσωτερικού ανταγωνισμού δύο αντιπολιτευόμενων πόλων. Εντούτοις, καταδεικνύεται η ολιγωρία της διοίκησης του ξενοδοχείου ως προς την εκκένωση του κτιρίου, ενώ παράλληλα εξετάζονται οι ευθύνες της αστυνομίας. Το μοτίβο που είναι βέβαια σταθερό είναι ο διάχυτος αντιαμερικανισμός είτε με ευθύ τρόπο, είτε με έμμεσο. Ακόμη και στις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες, το κυβερνών κόμμα (ΠΑΣΟΚ) δεν είναι στο επίκεντρο της κριτικής, αλλά τη θέση του έχει πάρει η παγκόσμια αμερικανο-νατοϊκή κυβέρνηση, η οποία *πάσχιζε να λάβει υποστήριξη* από την αμφιταλαντευόμενη Ελλάδα στον πόλεμο που διεξαγόταν.

Προσπαθώντας να ανατάμουμε την προσέγγιση του Τύπου γύρω από το συμβάν, θα δούμε ότι κυριαρχούν δύο βασικές ερμηνείες, οι οποίες βέβαια δεν αποκλείουν η μία την άλλη, απλώς δίνεται περισσότερη βαρύτητα σε μία από τις δύο. Στον φιλοκυβερνητικό Τύπο βλέπουμε ότι επιστρατεύεται το επιχείρημα της προβοκάτσιας. Σύμφωνα με αυτό το σενάριο, η βόμβα στο ξενοδοχείο ήταν «εισαγόμενης προέλευσης»¹⁰⁷, και στόχος ήταν να πληγεί η αξιοπιστία της Ελλάδας ως ασφαλής χώρα. Το σενάριο αυτό είχε στις παρυφές του την «μίνι ταξιδιωτική οδηγία» που εξέδωσε η κυβέρνηση των Η.Π.Α για την Ελλάδα, η οποία ερμηνεύτηκε ως «περίεργη» και ως μια αφορμή πολιτικής εκμετάλλευσης του συμβάντος, με απώτερο σκοπό να

¹⁰⁶ Η αιτία του θανάτου της ήταν αυτή της ακατάσχετης αιμορραγίας. Γυαλιά που εκσφενδονίστηκαν εξαιτίας της έκρηξης, έκοψαν την κεντρική αρτηρία στο πόδι του θύματος και έτσι επήλθε ο θάνατός της σχεδόν ακαριαία.

¹⁰⁷ *Έθνος*, 02/05/1999, τίτλος «Φόβοι για νέα προβοκάτσια», σ. 28.

πληγεί η Ελλάδα εν όψει της επερχόμενης τουριστικής περιόδου, που αποτελούσε εξάλλου τη βαριά βιομηχανία της χώρας. Περνώντας έτσι στην κορυφή του σεναρίου, η εξηγητική αιτία βρισκόταν στον *εκβιασμό* της Ελλάδας σχετικά με την αμφιρεπή στάση της στον εν εξελίξει πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία¹⁰⁸. Μάλιστα σε άρθρο γνώμης στην εφημερίδα *Έθνος*, η Άννα Παναγιωταρέα τονίζει ότι «Έτσι εκεί που προσπαθούμε να μαζέψουμε ό, τι μπορούμε από έναν πόλεμο που ούτε τον θελήσαμε, ούτε τον υπηρετήσαμε, εκεί που προσπαθούμε να πούμε σε όλο τον κόσμο ότι ο πόλεμος γίνεται αλλού, ότι κανείς δεν κινδυνεύει στην Ελλάδα, ότι η χώρα μας δεν είναι μέρος του βαλκανικού προβλήματος, ότι δεν θέλουμε να χάσουν την πατρίδα τους οι Κοσοβάροι αλλά δεν θέλουμε και να εξοντώνονται οι Σέρβοι, έρχεται αυτό το κτύπημα και αφαιρεί κάθε επιχειρηματολογία. Γιατί χθες όλα τα μέσα στο εξωτερικό έδιναν ως δεύτερη είδηση, αμέσως μετά το πέμπτο αμερικανικό “λάθος” στους αμάχους, το “κατόρθωμα” της εξόντωσης της Βιργινίας. Αν δεν ήταν προβοκάτσια από ξένη δύναμη, δεν το χωρεί ο νους μου ότι αυτοί είναι Έλληνες»¹⁰⁹. Στα ρεπορτάζ της μεθεπόμενης ημέρας, η έμφαση δίνεται στο πλήγμα που δέχτηκε η Ελλάδα στο πλαίσιο της τουριστικής σεζόν και υπογραμμιζόταν η ανησυχία των ανθρώπων που εργάζονταν στον τουριστικό κλάδο σχετικά με τον αντίκτυπο της τρομοκρατικής επίθεσης στο εξωτερικό, που ήταν και η κύρια δεξαμενή των επισκεπτών.

¹⁰⁸ Στο ίδιο.

¹⁰⁹ *Έθνος*, 29/04/1999, τίτλος «Ποιον χτύπησαν», σ. 4.

Βλέπε επίσης *Αυριανή* 29/04/1999, στήλη «Θέσεις», τίτλος «Οι εχθροί της Ελλάδας», σ. 6, «ΕΝΑ νέο, τυφλό δολοφονικό χτύπημα ξαναφέρει στην επιφάνεια το πρόβλημα της τρομοκρατίας στην Ελλάδα. Ξαναφέρει, όμως, παράλληλα στην επικαιρότητα και τον προβληματισμό για το ποιοι μπορεί να κρύβονται πίσω από τη δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων που υφίστανται στη χώρα μας. Το ΚΚΕ μίλησε ευθέως για ξένες μυστικές υπηρεσίες και, για να πούμε την αλήθεια, μόνο υπερβολική δεν μας φαίνεται αυτή η καταγγελία. Με το τρομοκρατικό αυτό χτύπημα, τη συγκεκριμένη στιγμή που επελέγη να γίνει, οι δράστες δεν έκαναν κακό σε κανέναν άλλον, παρά μόνο στην ίδια την Ελλάδα. Έδωσαν τροφή σε όλους τους εχθρούς μας, που με πρώτους τους Τούρκους - και, βεβαίως, τα...φίδια της Ουάσιγκτον - θα αρχίσουν να “πιπιλάνε” τη γνωστή καραμέλα περί τρομοκρατίας στην πατρίδα μας. Ήδη ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία έχει επιφέρει πλήγμα στον τουρισμό μας, καταλαβαίνετε λοιπόν, πόσο μεγάλο θα είναι το κόστος αν ξαναρχίσει ο διεθνής τύπος να αναπαράγει τις γνωστές ανοησίες για το πρόβλημα, δήθεν, ασφαλείας που υπάρχει στην Ελλάδα!

ΟΤΑΝ, λοιπόν, η προβοκάτσια αυτή λαμβάνει χώρα σε μια συγκυρία που η ελληνική κυβέρνηση λαμβάνει σημαντικότητες - και ενοχλητικές για τα “γεράκια” του ΝΑΤΟ - ειρηνευτικές πρωτοβουλίες, πώς μπορεί κανείς να μην πειστεί ότι όλα έγιναν τυχαία; Πώς μπορεί να μην πάει ο νους τους σε όλους αυτούς που έχουν κάθε λόγο να προσπαθούν να κόψουν τα φτερά της ελληνικής κυβέρνησης; Πώς μπορεί να δεχτεί ότι υπάρχουν Έλληνες που μόνοι τους, για...ιδεολογικούς, υποτίθεται, λόγους, στρέφονται ενάντια της ίδιας τους της πατρίδας;».

Το παραπάνω σενάριο συναντάται και στον κεντροδεξιό αντιπολιτευόμενο Τύπο, όχι όμως σε ανάλογη έκταση. Στα κεντρικά ρεπορτάζ δίνεται έμφαση στις ευθύνες της αστυνομίας και του ξενοδοχείου σχετικά με την αδράνεια που επέδειξαν στην εκκένωση του χώρου και την αδυναμία προστασίας των δύο θυμάτων. Το «μπαλάκι των ευθυνών» μεταξύ αστυνομίας και διοίκησης του Intercontinental, και η αδυναμία εκλογίκευσης της επίθεσης αλλά και των συνεπειών της, οδήγησε και σε αυτή την περίπτωση την υιοθέτηση του σεναρίου περί προβοκάτσιας, ανασύροντας ταυτόχρονα υποθέσεις περί ανάμειξης των *ανήθικων* μυστικών υπηρεσιών των Η.Π.Α. Στην εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος*, στη στήλη «Ο κόσμος των Media» αναφέρονται τα εξής: «ΔΕΝ είναι η πρώτη φορά που η τρομοκρατική δράση προστίθεται άνετα και ενισχύει την αμερικανική πολιτική. Και οι τρομοκράτες λειτουργούν με τη λογική και την αποτελεσματικότητα πρακτόρων της CIA. Είναι η πρώτη φορά ακόμα όμως, που ζουν τόσο εν επαφή με κρίσιμα γεγονότα και προσφέρουν τόσο άμεσα και βολικά επιχειρήματα στα υπερατλαντικά αφεντικά. Χρειάστηκε βέβαια και ανικανότητά της Αστυνομίας και ο υπερυπολογισμός του συμφέροντος για να επέλθει ο θάνατος μιας αθώας εργαζόμενης. Δεν χρειαζόταν, όμως, το θάνατο για να προβεί ο Αμερικανός πρέσβης κ. Μπέρνς στο διάβημα του. Όσο και αν το ενισχύει, δείχνει κάποια εκλεκτική συγγένεια η δράση των βομβιστών τρομοκρατών στη μικροκλίμακά της μ' εκείνη τη μεγάλης κλίμακας τρομοκρατική δράση των νατοϊκών. Περιφρονούν με τον ίδιο τρόπο τον άνθρωπο και δέχονται με την ίδια αδιαφορία της “παρεπόμενες ζημιές”, το θάνατο των αθώων, χωρίς να χάνουν τον ύπνο τους. Διακατέχονται από το ίδιο καουμπόικο σύνδρομο στο ψυχολογικό επίπεδο και ικανοποιούν απωθημένα και συμφέροντα, βιώνοντας εαυτούς ως το κέντρο του κόσμου ή του άθλιου δικού τους μικρόκοσμου. Δεν είναι περίεργο, λοιπόν, που ο ένας παραδίδει στον άλλον τη σκυτάλη. Που ο κ. Μπέρνς εξισώνει την τόσο συμφέρουσα και βολική για αυτόν δράση παρανοϊκών τρομοκρατών με τον άλλης υφής - κι άλλης απειλής- καθολικό αντιαμερικανισμό του ελληνικού λαού. Και απειλεί και εκβιάζει τρομοκρατικά, μέσω τρομοκρατών, με ταξιδιωτικές οδηγίες. Δεν είναι έτσι άδικοι οι συνειρμοί των καθημερινών ανθρώπων που καταλήγουν να ταυτίζουν τους τρομοκράτες με πράκτορες. Αν, κατά σύμπτωση, δεν πληρώνονται μικρή είναι η διαφορά»¹¹⁰.

¹¹⁰ *Ελεύθερος Τύπος*, 30/04/1999, τίτλος «Τρομοκράτες με τη λογική πρακτόρων της CIA», σ. 21.

Στο ίδιο ύφος, ο Γιώργης Μασσαβέτας στον Αδέσμευτο Τύπο ενισχύει το επιχείρημα: «Μακάρι να μπορούσα να πιστέψω έτσι εύκολα ότι το χτύπημα στο “Ιντερκοντινένταλ” είναι έργο των τρομοκρατών. Όχι πως δεν τους έχω ικανούς αυτούς τους ηλίθιους κουμπουράδες για ένα τέτοιο έγκλημα. Αλλά ακόμα καθώς επιχειρείται, πάση δυνάμει, να καμφθούν και τα τελευταία ίχνη αντίστασης της Ελλάδας στο έγκλημα που γίνεται κατά των λαών της Γιουγκοσλαβίας, πολύ πονηρό μου φαίνεται αυτό το χτύπημα ακόμα ίσως, μετά από πολλά χρόνια μάθουμε ότι κάποιο άλλο χέρι έβαλε τη βόμβα με “επαναστατικό” ψευδώνυμο. Για να ασκηθεί εντονότερος εκβιασμός εκεί ακριβώς που μας πονάει. Στον τουρισμό μας. Γι’ αυτό και επελέγη ένα από τα πιο προβεβλημένα ξενοδοχεία της Αθήνας. Τη στιγμή ακριβώς που αρχίζει να φουντώνει η τουριστική περίοδος. Θα φανεί, άλλωστε, εκ του αποτελέσματος. Από το κατά πόσο, δηλαδή, “σύμμαχοι” και εταίροι θα σπεύσουν να αξιοποιήσουν το τραγικό συμβάν»¹¹¹. Είναι παραπάνω από εμφανές λοιπόν, ότι τα αίτια της δολοφονικής επίθεσης εντοπίζονται ξανά σε εξωχώρια εχθρικά προς την Ελλάδα κέντρα που έτσι κι αλλιώς έχουν προϊστορία στις παρεμβάσεις στο εσωτερικό της χώρας. Επιπλέον βέβαια, όλα αυτά τα σενάρια που διαχέονται στον Τύπο, αποκαθλώνουν τα δύο θύματα από το κάδρο του συμβάντος. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους. Από τη μία πλευρά, η θυματοποίησή τους τοποθετείται δίπλα από την υπερ-ατομική/συλλογική θυματοποίηση της Ελλάδας από τις μεγάλες και παγκόσμιες υπερδυνάμεις, οι οποίες εκβιάζουν την πιο ενεργή συμμετοχή της στον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας. Από την άλλη πλευρά, και θα διαφανεί αυτό στην επόμενη παράγραφο, τα δύο θύματα μπαίνουν σε σύγκριση με τα θύματα του πολέμου που λαμβάνει χώρα την ίδια περίοδο. Ως εκ τούτου η σημασία της θυματοποίησής τους, υποβαθμίζεται μπροστά στα θύματα (-αμάχους) που γεννώνται από τους βομβαρδισμούς στα γειτονικά Βαλκάνια.

Αυτή η προσέγγιση, πηγάζει κυρίως από τον κεντροαριστερό Τύπο, αλλά υπάρχουν κάποιες αναφορές και στον φιλοκυβερνητικό εν γένει. Εξάλλου, υπενθυμίζουμε ότι η είδηση της δολοφονίας της Κωνσταντίνου μοιράζεται τον ίδιο χώρο στο πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας*, με την είδηση του βομβαρδισμού σε χωριό της Σερβίας, η οποία είδηση τιτλοφορείται με ιδιαίτερη ένταση: «Σφαγή αμάχων». Και οι δύο λέξεις που επιλέγονται, συναισθηματικά και ηθικά φορτισμένες, μιας και η λέξη «σφαγή»

¹¹¹ *Αδέσμευτος Τύπος*, 29/04/1999, σ. 4.

προϋποθέτει την αθωότητα του σφαγιασθέντος και την ηθική του ανωτερότητα, υπερκαλύπτουν την είδηση της βόμβας στο Intercontinental. Η σύντομη και αποσπασματική μετάδοση της «εγχώριας» είδησης επικεντρώνεται στην «τυφλή εκκένωση» του ξενοδοχείου, τις ευθύνες της αστυνομίας και στην ατυχία των θυμάτων που βρέθηκαν «σε λάθος τόπο, τη λάθος ώρα»¹¹². Φαίνεται επιπλέον ότι τα αίτια της δολοφονίας βαραίνουν τρεις πόλους. Τη διοίκηση του ξενοδοχείου, την Αστυνομία και την τρομοκρατική οργάνωση. Όμως στο κεντρικό ρεπορτάζ της *Ελευθεροτυπίας*, ο τελευταίος πόλος μοιάζει να βγαίνει από το κάδρο ευθυνών: «Μόλις στην 8^η εμφάνισή της η οργάνωση χρεώνεται με έναν φόνο ανύποπτου πολίτη, ασχέτως αν σ' αυτόν συνετέλεσαν και οι άστοχες ενέργειες της υπηρεσίας ασφάλειας του ξενοδοχείου Ιντερκοντινένταλ, αλλά και της Αστυνομίας. Και για να εξηγούμαστε: Όταν κάποιος τοποθετεί μια βόμβα σε δημόσιο χώρο, πάντα έχει πιθανότητες να βλάψει οποιονδήποτε. Μια προειδοποίηση ασφαλώς είναι πάντα καλοπροαίρετη εξ ορισμού, αλλά δεν μπορεί να εκμηδενίσει τις πιθανότητες να γίνει το κακό [...] Οι “Επαναστατικοί Πυρήνες” έγραφαν σε προηγούμενη προκήρυξή τους ότι από ενέργειές τους δεν κινδύνευσε και δεν θα κινδυνεύσει ποτέ φυσικό πρόσωπο που δεν σχετίζεται άμεσα με συγκεκριμένο στόχο. Είναι, λοιπόν, ασυνεπείς οι βομβιστές; Το ερώτημα έχει δύο απαντήσεις. Αν κρίνει κανείς εκ του αποτελέσματος, είναι ασυνεπείς. Αν κρίνει όμως από την πρακτική τους, είναι συνεπείς. Ειδοποίησαν μισή ώρα πριν και μάλιστα επανειλημμένως. Φορτικά θα’ λεγε κανείς. Προσδιόρισαν ότι η βόμβα ήταν από την πλευρά της Λαγουμιτζή και μάλιστα έξω από το ξενοδοχείο. Ο χρόνος που χρειαζόταν για να εκκενωθεί ασφαλώς η δυτική ισόγεια πλευρά του ξενοδοχείου ήταν το πολύ πέντε λεπτά. Θα μπορούσε να μην υπάρξει καν προειδοποίηση, όπως έχει γίνει στο παρελθόν από διάφορες οργανώσεις, και να μην πάθει κανείς τίποτε, διότι με άλλους τρόπους είχε προεξοφληθεί η ελαχιστοποίηση των κακών πιθανοτήτων ή διότι ήταν απλώς θέμα τύχης»¹¹³.

Οι συνεχείς προειδοποιήσεις των τρομοκρατών, μοιάζει με την παραπάνω προσέγγιση, να μετατρέπονται σε «αγωνιώδεις» προσπάθειες πρόληψης των θανάσιμων συνεπειών. Ως εκ τούτου, η ευθύνη της λογοδοσίας δεν βαραίνει τους δράστες αλλά τους

¹¹² *Ελευθεροτυπία*, 29/04/1999, τίτλος «Τυφλή και η εκκένωση», σ. 18.

¹¹³ *Ελευθεροτυπία*, 29/04/1999.

υπεύθυνους διαχείρισης της «δράσης». Όχι βέβαια ότι οι εφημερίδες που παρουσιάσαμε προηγουμένως, απέχουν πολύ από αυτή την ερμηνεία, καθώς στο κάδρο των ευθυνών, και εκεί, μπήκαν από την αρχή οι διαχειριστές της έκτακτης συνθήκης και όχι οι αυτουργοί. Αυτό όμως αναδεικνύει το γεγονός ότι η συνεχής παρουσία των τρομοκρατικών οργανώσεων στην καθημερινότητα, μετέτρεψε την τρομοκρατική βία σε μία απειλή που δεν είναι απρόσμενη, αλλά αντίθετα πολύ πιθανή, που δυνητικά μπορεί να συμβεί όπως για παράδειγμα μία φυσική ή τεχνολογική καταστροφή, και η ευθύνη των συνεπειών βαραίνει τους εμπλεκόμενους – διαχειριστές, και όχι τους ίδιους τους τρομοκράτες.

Όσον αφορά το θύμα, τη δολοφονημένη Βιργινία Κωνσταντίνου, το ενδιαφέρον του Τύπου διαρκεί μόλις μία μέρα. Την μεθεπόμενη της δολοφονίας. Τότε είναι που αναζητήθηκαν οι συγγενείς της, για να φιλοτεχνηθεί το προφίλ του θύματος. Οι περισσότερες εφημερίδες, αρκούνται σε ένα μικρό άρθρο για να παρουσιάσουν την οδύνη της οικογένειάς της, ενώ δεν υπάρχει κανένα ρεπορτάζ σχετικά με την κηδεία της, σε αντίθεση με ό, τι συνέβαινε σε προηγούμενες περιπτώσεις που η κηδεία του θύματος συνήθως «κέρδιζε» κάποιο αφιέρωμα στις εφημερίδες. Στην περίπτωση αυτή, δεν συμβαίνει. Η μόνη εφημερίδα που αναφέρεται εκτενώς στο προφίλ του θύματος και στην μαρτυρία της μητέρας της, είναι ο *Ελεύθερος Τύπος*¹¹⁴. Εκεί μαθαίνουμε πληροφορίες για το θύμα και φαίνεται με σαφήνεια ότι αντιμετωπίζεται ως θύμα, και ως εκ τούτου με συμπόνια. Η συνάντηση των ρεπόρτερ με την κατάκοιτη μητέρα του θύματος στην οικία τους, στη Νίκαια, αναδύει την οδύνη μιας οικογένειας μικροαστικής, δηλαδή μιας οικογένειας με οικεία χαρακτηριστικά για την ελληνική κοινωνία. Στο ρεπορτάζ τονίζεται ότι η Βιργινία, γνήσιο τέκνο της ευρείας μεσαίας τάξης, σπούδασε στο Τμήμα Κοινωνιολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και έπειτα ακολούθησε επαγγελματικά το πεδίο των Δημόσιων Σχέσεων και έτσι έφτασε να εργάζεται για την εταιρία πληροφορικής Altec. Η επαγγελματική επιτυχία του θύματος, συνδυάστηκε με αγαστό τρόπο με τη φροντίδα της «καθηλωμένης από την οστεοπόρωση» μητέρας της, η οποία το βράδυ της δολοφονίας περίμενε την Βιργινία να επιστρέψει στο σπίτι της, γνωρίζοντας ότι θα δούλευε ως αργά. Δεν λείπουν επίσης, λεπτομέρειες που θα ήταν δυνατό να συγκινήσουν τις παραδοσιακές μάζες της

¹¹⁴ *Ελεύθερος Τύπος*, 29/04/1999, τίτλος «Ποιος θα μου πει γιατί σκοτώθηκε η Τζένη μου;», σ. 30-31.

κοινωνίας, και αφορούσαν την ελπίδα της μητέρας του θύματος για την προσωπική επιτυχία της - ήδη επιτυχημένης - επαγγελματικά κόρης της. Η πολυπόθητη γαμήλια προσωπική αποκατάσταση του θύματος, όπως αναφέρεται, ανακόπηκε απρόσμενα και βίαια, στερώντας από την οικογένεια το αίσθημα της πληρότητας. Μάλιστα, υπογραμμίζεται ότι η μητέρα του θύματος «μοίραζε μπομπονιέρες» σε όσους συγγενείς/φίλους/γείτονες κατέφθασαν στην οικία για να συλλυπηθούν. Η έμφυλη ανάδειξη της οδύνης, μέσω του τραγικού προσώπου της μητέρας, κλείνει με τη δική της απορία, προϊόν του αναπάντεχου: «Πού είναι τώρα να δώσουν μια υπεύθυνη απάντηση γιατί σκοτώθηκε το παιδί μας; Ποιος θα μου πει γιατί σκοτώθηκε η Τζένη μου;». Έχει επίσης αξία εδώ να αναφέρουμε ότι στο άρθρο η Βιργινία Κωνσταντίνου αναφέρεται ως το «δεύτερο αθώο θύμα που σκοτώνεται από τρομοκρατικό χτύπημα».

Η ακούσια αναφορά, που συνέδεε το θύμα με τον Θάνο Αζαρλιάν, το έτερο *αθώο* θύμα της εγχώριας τρομοκρατίας, μάς δίνει εκ νέου την εικόνα της ενοχοποίησης των υπόλοιπων θυμάτων τρομοκρατίας. Φαίνεται ότι στη συλλογική μνήμη, η μη ευθύνη των θυμάτων για τη θυματοποίησή τους αποδιδόταν μόνο στις περιπτώσεις όπου οι προκηρύξεις των τρομοκρατών δεν προσωποποιούσαν τον στόχο τους. Επιπλέον, μοιάζει να έχουν περάσει στη λήθη τα θύματα της αποτυχημένης απόπειρας - τρομοκρατικής επίθεσης του Παλαιστίνιου Ιμπραχίμ Χασικέχ, στην Πάτρα, μόλις οκτώ χρόνια πριν. Γεγονός που μάς επιβεβαιώνει την υποψία ότι, οτιδήποτε δεν εμπίπτει στις ανησυχίες και τις αγωνίες της ελληνικής κοινωνίας τη στιγμή που συμβαίνει ένα βίαιο γεγονός, δεν απολαμβάνει την μακροπρόθεσμη συμπόνοια, και κατ' επέκταση μια μείζονος σημασίας θέση στη συλλογική μνήμη. Εξάλλου η κοινή γνώμη δεν ασχολήθηκε περισσότερες από δύο ημέρες με το συγκεκριμένο συμβάν, κάτι που από μόνο του προοικονομεί την μη συμπερίληψή του στη συλλογική μνήμη.

Τι σημαίνει όμως η μη ταύτιση με ένα θύμα που, εκτός των άλλων, είχε όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα μπορούσε η μεγάλη μάζα της κοινωνίας να ταυτιστεί μαζί του; Οι υποθέσεις που μπορούμε να κάνουμε εδώ προκύπτουν από το αρχειακό υλικό του Τύπου και την ατμόσφαιρα που επικρατούσε τη δεδομένη χρονική στιγμή σύμφωνα με τις έντυπες καταγραφές. Το θύμα είναι πλέον ξεκάθαρο ότι αντιμετωπίζεται ως άτυχο, χαρακτηρισμός που ισοδυναμεί με το «αθώο». Έτσι κι αλλιώς, είπαμε ήδη ότι η Βιργινία Κωνσταντίνου τοποθετείται δίπλα στον Θάνο Αζαρλιάν, που ως τότε είχε συλλογικά κατοχυρώσει τον τίτλο του αθώου. Ο τίτλος αυτός προκύπτει από την

αίσθηση ότι δεν αποτελούσε τον ανθρώπινο στόχο της τρομοκρατικής πράξης, αλλά ένα είδος «παράπλευρης απώλειας», όπως άλλωστε έχει χαρακτηριστεί, με παραπλανητικό τρόπο κατά τη γνώμη μας. Όμως το 1999 η Ελλάδα δεν διένυε μια περίοδο έντονης πολιτικοποίησης, όπως εκείνη της δεκαετίας του 1980, και οι εθνικές επιτυχίες, της ανάληψης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και η επικείμενη είσοδος της στο τρίτο στάδιο της ΟΝΕ¹¹⁵, κάθε άλλο παρά δυσοίωνο διέγραφε το μέλλον. Οι επιτυχίες αυτές, δεν σημαίνει ότι έσβησαν την πολιτική και έντονη κομματική αντιπαράθεση, αλλά τουλάχιστον εξέλιπαν στα πλαίσια του κομματικού ανταγωνισμού οι μανιχαϊστικά διχαστικές κομματικές «κόντρες» και επιπλέον, οι όροι της πολιτικής επικοινωνίας είχαν κατά κάποιο τρόπο αποκοπεί από την τοξική και λαϊκίστικη ρητορεία, γεγονός που θα ήταν αρωγός στην ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας, καθώς δεν θα υπέκυπτε η σημασία της δολοφονίας σε μία στείρα πολιτική αντιπαράθεση χαρακωμάτων. Εντούτοις, η δολοφονία της Κωνσταντίνου, δεν ερμηνεύθηκε ως κάτι σκανδαλώδες ή μη αποδεκτό, δηλαδή ως μία ήττα της ατομικιστικής κοινωνίας¹¹⁶ (που δεν μπόρεσε να προστατεύσει την ιερή υπόσχεση της μη βίαιης διακοπής της βιογραφίας), ούτε βέβαια προσλήφθηκε ως μια θυσία¹¹⁷. Η κύρια ερμηνεία που θα μπορούσαμε εδώ να προτείνουμε αφορά την συνολική συζήτηση στην κοινή γνώμη την περίοδο εκείνη.

Το πεδίο, το οποίο απασχολούσε τη δημόσια συζήτηση, και από το οποίο απέρρεαν οι ανησυχίες της ελληνικής κοινωνίας ήταν ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία. Το «παγκοσμιοποιημένο πληροφοριακό χωριό»¹¹⁸, μετέδιδε σχεδόν σε ζωντανή σύνδεση τους βομβαρδισμούς στην Σερβία και οι ειδήσεις που έφταναν από τη γειτονική και φίλια χώρα ενημέρωναν συνεχώς για θύματα - αμάχους. Οι άμαχοι, δηλαδή αθώοι, που έχαναν τη ζωή τους καθημερινά, αποδείχθηκαν έτι πιο σημαντικοί από την νεκρή συμπολίτισσα. Η αμφιρεπής στάση της Ελλάδας στον πόλεμο, και οι φήμες περί πιέσεων του ΝΑΤΟ για διευκόλυνση της στρατιωτικής επιχείρησης μέσω του ελληνικού εδάφους, είχε σκανδαλίσει σύσσωμη την ελληνική κοινωνία, η οποία

¹¹⁵ Ελλάδα, η ένταξη στην ΟΝΕ και οι προκλήσεις του μέλλοντος, Συλλογικό, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2004.

¹¹⁶ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 153 – 158.

¹¹⁷ Και η θυσία εδώ παραπέμπει στο γεγονός της αποτυχίας εκ μέρους της πολιτείας ώστε να απονεκρώσει τις τρομοκρατικές οργανώσεις.

¹¹⁸ S. Žižek, *Violence*, ό.π., σ. 73.

εμπράκτως έδειχνε την υποστήριξή της στη Σερβία, όχι μόνο με τις πολυάριθμες διαδηλώσεις που λάμβαναν χώρα εβδομαδιαίως αλλά και με την ένθερμη φιλοξενία προσφύγων από τις εμπόλεμες περιοχές στην χώρα. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε, ότι για ένα μεγάλο διάστημα από το 1992 (και τις απαρχές του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία, χωρίς νατοϊκή επέμβαση), η Ελλάδα είχε δεχθεί μέσω του προγράμματος του Ερυθρού Σταυρού, παιδιά - πρόσφυγες από τις εμπόλεμες περιοχές, τα οποία φιλοξενήθηκαν σε ανάδοχες ελληνικές οικογένειες και βέβαια δημιουργήθηκαν ειδικές τάξεις στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση για τις ανάγκες της εκπαίδευσής τους¹¹⁹. Η σχέση λοιπόν που αναπτύχθηκε στα σπάργανα της ελληνικής κοινωνίας ήταν τόσο στενή με τον έναν πόλο του εν εξελίξει πολέμου που δεν ήταν δυνατόν τα αντιαμερικανικά (και αντινατοϊκά) συναισθήματα να μην λάβουν ηθικά χαρακτηριστικά. Φαίνεται λοιπόν ότι σε ένα πρώτο επίπεδο, η θυματοποίηση που συγκινούσε ήταν αφενός εκείνη των θυμάτων του πολέμου και αφετέρου της φιλίας, προς την Ελλάδα, χώρας. Σε δεύτερο επίπεδο, η πρόσληψη της θυματοποίησης αφορούσε και την Ελλάδα, ως μία χώρα που αντιστέκεται στην *ιμπεριαλιστική επέκταση* και που *βάλλεται για να γίνει συμμετέτοχος με τους θύτες*. Χρησιμοποιώντας κανείς εδώ τον όρο του Πλησίον¹²⁰, με την φροϋδική έννοια, θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο φροϋδικός Πλησίον, που εν πολλοίς είναι ένας τραυματικός παρείσακτος, δηλαδή κάποιος που ο τρόπος ζωής του μάς ενοχλεί και διαταράσσει τον δικό μας τρόπο ζωής, είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι Η.Π.Α, οι οποίες ευθύνονται για τον εν διεξαγωγή πόλεμο. Αυτός ο Πλησίον λοιπόν, που είναι βέβαια και σύμμαχος, προκαλεί την επιθετική αντίδραση, η οποία αποσκοπεί στο να απαλλαγούμε από αυτόν. Αντίθετα, ο βασανιζόμενος Πλησίον (που εδώ είναι η Σερβία), προκαλεί την συμπόνια και κάνει τον πόνο του κάτι το απαράδεκτο¹²¹.

Η υλική εγγύτητα με το θύμα (και εδώ εννοούμε την φιλοξενία των προσφύγων στην Ελλάδα), πυροδοτεί ακόμη περισσότερο την εγγύτητα εκείνων των ανθρώπινων όντων, που όσο απομακρυσμένα κι αν είναι μέσα στο χώρο, είναι εξ' ορισμού «πολύ κοντά»¹²².

¹¹⁹ Βλ. ενδεικτικά <https://gr.euronews.com/2023/10/06/afieroma-paidia-polemou-proin-yugoslavia-stin-ellada-mia-deuteri-oikogeneia>.

¹²⁰ S. Žižek, *Violence*, ό.π., σ. 58.

¹²¹ Στο ίδιο.

¹²² G. Erner, *La société des victimes*, ό.π., σ. 56 – 58.

Έτσι, ο πόνος τους δεν γίνεται ανεκτός καθώς είναι ποσοτικά πολύ μεγάλος¹²³, κάτι που μετωνυμικά, ονομάστηκε στις εφημερίδες όπως είδαμε προηγουμένως, ως «σφαγή». Η σφαγή λοιπόν, ήταν μη ανεκτή, εκτός των ιδεολογικών αιτιών, και εξαιτίας του ποσοτικού ορίου που ξεπέρασε. Συνεπαγωγικά, το θύμα της τρομοκρατικής επίθεσης στο «πεδίο μάχης» της αναγνώρισης στην κοινή γνώμη¹²⁴, είχε να αντιμετωπίσει ένα δυσανάλογο αριθμό θυμάτων που προέκυπταν μάλιστα από μια *ανήθικη εισβολή*. Επιπρόσθετα, ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία, ερέθισε τα αταβιστικά αντανάκλαστικά της ελληνικής κοινής γνώμης, τα οποία έβλεπαν τις παγκόσμιες δυτικές δυνάμεις ως εχθρικές. Εχθρικές, σχετικά με την ανεξαρτησία της Ελλάδας, φέρνοντας έτσι ξανά στο προσκήνιο της δημόσιας συζήτησης τις ιστορικές αγωνίες που ποτέ δεν σταμάτησαν να υφίστανται από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Δεν θα ήταν λοιπόν υπερβολικό, να ισχυριστούμε ότι η ελληνική κοινή γνώμη αδιαφόρησε για το θύμα της τρομοκρατικής επίθεσης, και η λήθη που επήλθε εκ των υστέρων, αποτύπωνε ακριβώς την αδιαφορία που έτυχε το θύμα από την πρώτη ημέρα της είδησης.

5.1.6. Ενδείξεις συμπόνοιας

Περίπου ένα χρόνο αργότερα, και ενώ η 17N είχε πραγματοποιήσει την τελευταία δολοφονία τρία χρόνια πριν, στις 8 Ιουνίου 2000 η «επανεμφάνισή» της, έμελλε να αναδείξει ότι το κλίμα στην χώρα δεν ήταν πλέον εύφορο στην αποδοχή της τρομοκρατικής δράσης. Περίπου στις 07:10 π.μ. της 8^{ης} Ιουνίου, ο Στήβεν Σόντερς, στρατιωτικός ακόλουθος της βρετανικής πρεσβείας στην Αθήνα, ξεκίνησε από την Νέα Ερυθραία όπου ήταν η οικία του προς την Βρετανική Πρεσβεία. Στις 07:45 ενώ το λευκό αμάξι του βρισκόταν στο ύψος της Φιλοθέης εν μέσω μποτιλιαρίσματος σταμάτησε στην αριστερή λωρίδα μόλις άναψε ο κόκκινος σηματοδότης. Τότε δύο άνδρες πάνω σε μία μηχανή τον πλησίασαν από τη θέση του συνοδηγού και ο ένας

¹²³ Βλέπε αναφορές για τους εκατοντάδες νεκρούς – αμάχους σε φύλλα της 29/04/1999 στις εφημερίδες *Έθνος*, *Ελευθεροτυπία*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Αυριανή*, *Τα Νέα*, *Καθημερινή*, *Αδέσμευτος Τύπος*.

¹²⁴ G. Erner, *La société des victimes*, ό.π., σ. 63 – 65. Βλ. επίσης C. Eliacheff, D. S. Larivière, *Le temps des victimes*, ό.π., σ. 207 – 213.

πυροβόλησε προς το παράθυρο του οδηγού με ένα τουφέκι G3. Προσπαθώντας να πυροβολήσει ξανά με το ίδιο όπλο, εκείνο μπλόκαρε, ενώ ο Σόντερς άσχημα τραυματισμένος άνοιξε την πόρτα, πριν προλάβει όμως να βγει από το όχημα, ένας από τους επιβάτες της μηχανής πυροβόλησε τέσσερις φορές με περίστροφο. Το θύμα έχοντας διαμπερή τραύματα σε όλο το σώμα καθώς οι σφαίρες είχαν κατεύθυνση από την πάνω δεξιά πλευρά του σώματός του προς την κάτω αριστερή, μεταφέρθηκε στον Ερυθρό Σταυρό, όπου δύο ώρες μετά εξέπνευσε.

Τα πρωτοσέλιδα την επόμενη ακριβώς ημέρα τιτλοφορήθηκαν ως εξής: *Ελευθεροτυπία* «Πυρ οι ΗΠΑ, δίπλα μας η Ευρώπη»¹²⁵ *Αδέσμευτος Τύπος* «4 σφαίρες στην καρδιά της Ελλάδας»¹²⁶, *Ελεύθερος Τύπος* «Στο ΕΛΕΟΣ της 17N»¹²⁷, Τα Νέα «Η 17N ΜΙΛΗΣΕ»¹²⁸. Τα Νέα δίνουν τον τόνο της ερμηνείας του νέου χτυπήματος, που εν ολίγοις, επικράτησε στην κοινή γνώμη εκείνης της περιόδου, οπτικοποιώντας τα κίνητρα της 17N μέσα από το σκίτσο του Κώστα Μητρόπουλου, που φιλοξενείται στο πρωτοσέλιδο της 9 Ιουνίου. Στο σκίτσο αναγράφεται: «Δολοφονούμε τον Άγγλο! Και υπονομεύουμε την Ολυμπιάδα! Και διαλύουμε την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό! Και χτυπάμε τον τουρισμό!»¹²⁹.

Η δολοφονία του Σόντερς¹³⁰, ερμηνεύεται στον Τύπο μέσα από τρεις νοηματικούς άξονες: την εικόνα της χώρας στη διεθνή σκηνή, την αθωότητα του θύματος και το ιδιωτικό πένθος της οικογένειάς του. Εκκινώντας από το πρώτο, η αρθρογραφία και τα κεντρικά ρεπορτάζ των εφημερίδων φαίνεται να «ανησυχούν» για την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό και τα ζητήματα που εγείρονται γύρω από την ασφάλεια της επικείμενης διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004. Ο κεντροαριστερός

¹²⁵ *Ελευθεροτυπία*, 09/06/2000, πρωτοσέλιδο.

¹²⁶ *Αδέσμευτος Τύπος*, 09/06/2000, πρωτοσέλιδο.

¹²⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 09/06/2000, πρωτοσέλιδο.

¹²⁸ *Τα Νέα*, 09/06/2000, πρωτοσέλιδο.

¹²⁹ *Τα Νέα*, 09/06/2000, πρωτοσέλιδο.

¹³⁰ Στην προκήρυξη της η 17N δικαιολόγησε την στοχοποίηση του Σόντερς ως εξής: «Ελαβε μέρος στον σχεδιασμό της πολεμικής επιχείρησης και των βομβαρδισμών στη Γιουγκοσλαβία και στο Κόσοβο και στον καθορισμό των στόχων του πολέμου, στον διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας, στάλθηκε στην Ελλάδα λίγο πριν από τους βομβαρδισμούς με συγκεκριμένες αρμοδιότητες: Την επίβλεψη και τον συντονισμό των βρετανικών στρατιωτικών δυνάμεων της περιοχής που θα συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις και στους βομβαρδισμούς, στην εισβολή, την κατάληψη και κατοχή του Κόσοβου. Η ευθύνη του λοιπόν για τις δολοφονίες εκατοντάδων αν όχι χιλιάδων αμάχων και γυναικόπαιδων στη διάρκεια των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας είναι άμεση, χειροπιαστή κι οφθαλμοφανής».

Τύπος μοιάζει να εξετάζει τα *προβοκατόρικά* κίνητρα της 17N, καθώς η νέα επίθεση ήρθε σε μία στιγμή όπου οι Η.Π.Α είχαν πολλαπλασιάσει τους ισχυρισμούς σχετικά με την προβληματική αντιμετώπιση της τρομοκρατικής δράσης από την πλευρά των ελληνικών κυβερνήσεων¹³¹. Τα σενάρια αυτά μάλιστα επιβεβαιώνονται ως εξής: «Από πολιτικούς παράγοντες επισημάνθηκε με νόημα η χρονική σύμπτωση της επανεμφάνισης της 17N με τις αμερικανικές πιέσεις ενώ έγινε και λόγος για διασυνδέσεις με μυστικές υπηρεσίες. Επίσημα η κυβέρνηση απέφυγε κάθε συσχετισμό αλλά επισήμανε τη συγκυρία επαναλαμβάνοντας την πολιτική της βούληση για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας»¹³². Τα ίδια σενάρια παρήχθησαν και από πολιτικά πρόσωπα της Αριστεράς, όπου τα κίνητρα τρομοκρατών συνδέονταν με τις αμερικανικές πιέσεις γύρω από το ζήτημα της ασφάλειας, το οποίο ήταν ένα από τα μόνιμα αγκάθια στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας και Η.Π.Α¹³³.

Στην *Ελευθεροτυπία*, σε άρθρο γνώμης, τα παραπάνω σενάρια εκφράζονται με πιο ρητό τρόπο: «Κατά σύμπτωση, το χθεσινό χτύπημα έγινε λίγες μόλις μέρες μετά τη δημοσιοποίηση της έκθεσης επιτροπής του αμερικανικού Κογκρέσου για την τρομοκρατία, με απαράδεκτο για την Ελλάδα περιεχόμενο, που προκάλεσε την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης. Έσπευσαν οι ΗΠΑ να αδράξουν την ευκαιρία που τους πρόσφερε το χθεσινό χτύπημα και να κατηγορήσουν και πάλι την ελληνική κυβέρνηση για αδράνεια και για έλλειψη διάθεσης συνεργασίας με τις αμερικανικές αρχές, ώστε να αντιμετωπιστεί η τρομοκρατία στη χώρα μας. Ήταν το χτύπημα, βούτυρο στο ψωμί τους, για να εντείνουν τις πιέσεις προς την ελληνική κυβέρνηση...[...].αντίθετα με τις ΗΠΑ και τους εγχώριους επικριτές της κυβέρνησης, όλοι οι Ευρωπαίοι, και πρώτοι οι Βρετανοί, εξέφρασαν την αλληλεγγύη τους προς την Αθήνα, δείχνοντας πλήρη κατανόηση σε ένα πρόβλημα που και οι ίδιοι αντιμετωπίζουν στις χώρες τους. Δείχνει αυτή η διαφορετική στάση τη διαφορά νοοτροπίας και πολιτισμού, με τους πέραν του Ατλαντικού σερίφηδες του πλανήτη»¹³⁴.

¹³¹ *Τα Νέα*, 09/06/2000, τίτλος «Υποπτη επανεμφάνιση», σ. 3.

¹³² Στο ίδιο.

¹³³ Ο Πρόεδρος του Συνασπισμού Νίκος Κωνσταντόπουλος δήλωσε: «Ζούμε το σκηνικό ενός προαναγγελλθέντος τρομοκρατικού χτυπήματος. Η Ελλάδα δυσφημείται και πιέζεται σε μια περίοδο που πολλοί θέλουν να χρησιμοποιήσουν ως πρόσχημα και ευκαιρία την υπόθεση της τρομοκρατίας για να έχουν την Ελλάδα κάτω από μια διαρκή αποσταθεροποιητική πίεση» (*Νέα*, 09/06/2000, σ.8).

¹³⁴ *Ελευθεροτυπία*, 09/06/2000, τίτλος «Ευρώπη και ΗΠΑ», στήλη «Απόψεις», σ. 8.

Το αντιαμερικανικό ύφος του άρθρου είναι χαρακτηριστικό της στάσης του κεντροαριστερού Τύπου εν συνόλω, καθώς θεωρείται ότι οι ανησυχίες μιας υπερδύναμης, όπως οι Η.Π.Α, θα μπορούσε να δημιουργήσει ανασφάλεια στις υπόλοιπες χώρες που θα συμμετείχαν στην Ολυμπιάδα και επιπλέον να προκαλέσει αναταραχή στην εν εξελίξει τουριστική σεζόν, τη βαριά βιομηχανία της ελληνικής οικονομίας. Εντός αυτού του αντιαμερικανικού πλαισίου που επικρατεί στον κεντροαριστερό Τύπο, εντάσσεται και το κόμμα της ΝΔ, που λογίζεται ως η παράταξη που συνήθως υιοθετεί την οπτική των Η.Π.Α, καθώς ο επίτιμος Πρόεδρος του κόμματος Κωνσταντίνος Μητσοτάκης πρότεινε την αυστηροποίηση της νομοθεσίας για την τρομοκρατία, κάτι που ερμηνεύθηκε από τον κεντροαριστερό Τύπο ως «επιστροφή του τρομονόμου»¹³⁵, δηλαδή ένα αυστηρό νομοθετικό πλαίσιο που κατά την περίοδο της κυβέρνησης της ΝΔ (1990 – 1993) είχε προκαλέσει αντιδράσεις κυρίως στον χώρο του Τύπου¹³⁶.

Από την άλλη πλευρά, ο κεντροδεξιός Τύπος, αν και στάθηκε στην ανικανότητα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, εντούτοις ενέγειρε ερωτηματικά σχετικά με τα κίνητρα της 17Ν, θέτοντας ως ένα από τα πιθανά σενάρια «τη διείσδυση προβοκατόρων στις σημαντικότερες τρομοκρατικές οργανώσεις, με αποτέλεσμα να μετατρέπονται σε όργανα μυστικών υπηρεσιών. Η δολοφονία του Βρετανού στρατιωτικού μπορεί να εξυπηρετεί το στόχο του διεθνούς διασυρμού της χώρας μας και της δραματικής εξασθένησης της διαπραγματευτικής της θέσης. Είναι πολύ πιθανό να ενισχυθούν τα επιχειρήματα σε βάρος της χώρας μας και με άλλες δολοφονίες»¹³⁷. Η σύμπλευση με το αφήγημα του κεντροαριστερού Τύπου είναι εμφανής, καθώς η Ελλάδα εμφανίζεται ως χώρα – θύμα, που παρά τις αβλεψίες στην καταπολέμηση της τρομοκρατικής δράσης, η συγκυρία της νέας επίθεσης κρίνεται ως ύποπτη: «η δολοφονία του Βρετανού στρατιωτικού ακολούθου δεν είναι ένα περιθωριακό, από πολιτική άποψη, γεγονός. Αποσταθεροποιεί το σύστημα, με την έννοια ότι το εκθέτει σε φοβερές διεθνοπολιτικές πιέσεις. Οι Η.Π.Α διεκδικούν ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό ελέγχου

¹³⁵ *Ελευθεροτυπία*, 09/06/2000, τίτλος «Θέλει τρομονόμο», σ. 8.

¹³⁶ Ο νόμος 1916/1990 περί τρομοκρατίας απαγόρευε μεταξύ άλλων τη δημοσίευση προκηρύξεων, αλλά και υλικού που προήγαγε την τρομοκρατία, με ποινή προσωποκράτησης και κάθειρξης για τους κατά νόμο υπεύθυνους των εφημερίδων. Επτά εκδότες που αντιστάθηκαν στην δημοσίευση των προκηρύξεων είχαν συλληφθεί κατά την περίοδο που ίσχυσε ο νόμος.

¹³⁷ *Τα Νέα*, 09/06/2000, τίτλος «Επιστροφή στις δολοφονίες», στήλη «Με το θάρρος της γνώμης», σ. 7.

στην Ελλάδα, το διαρκές ολυμπιακό “παζάρι” γίνεται σκληρότερο, η βαλκανική Νέα Τάξη θα προβάλλει νέες απαιτήσεις σε βάρος της Ελλάδας και υπέρ της Τουρκίας. Η κυβέρνηση θα υποχρεωθεί να προσαρμοστεί στις υποδείξεις και αυτή η εξέλιξη θα χρησιμοποιηθεί προπαγανδιστικά από τους τρομοκράτες σαν τεκμήριο υποτέλειας και σαν “άλλοθι” για την κλιμάκωση της δράσης τους»¹³⁸.

Κι αν όλα τα παραπάνω, λίγο πολύ, τα έχουμε ξανασυναντήσει σε προηγούμενες δολοφονίες, είναι σημαντικό να τονίσουμε εδώ ότι δεν φαίνεται η τρομοκρατική ενέργεια να προκαλεί ισχυρές πολιτικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των κομμάτων. Σε προηγούμενες δολοφονίες που έχουμε εξετάσει, η πόλωση μεταξύ κυβερνώντος κόμματος και αντιπολίτευσης ήταν έντονη και σίγουρα μονοπωλούσε την αρθρογραφία των εφημερίδων. Στη δολοφονία του Σόντερς όμως, αν και εμφανίζονται ξανά κάποια σποραδικά αφηγήματα σχετικά με την εμπλοκή στελεχών του ΠΑΣΟΚ με χώρους που πιθανώς έχουν σχέση με τις τρομοκρατικές οργανώσεις, εντούτοις δε λαμβάνουν έκταση, ούτε αναδεικνύονται σε ύψιστο θέμα συζήτησης. Φαίνεται να επικρατεί μία λανθάνουσα σύμπνοια, που στο επίκεντρο της υπάρχει η εύλογη ανησυχία για την τρομοκρατική δράση, η οποία είναι εμφανές πια ότι μπορεί να αποτελέσει κίνδυνο για την ομαλή ένταξη της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή οικογένεια, σε ένα συμβολικό επίπεδο. Κοινώς, φαίνεται ότι σε όλο τον Τύπο ενισχύονται οι γνώμες/απόψεις που θέτουν την Ελλάδα σε μία πορεία εκσυγχρονισμού και προπαντός σε μια πορεία ελπίδας συνολικής αναβάθμισης μέσα από την προβολή της χώρας σε παγκόσμιο επίπεδο λόγω της Ολυμπιάδας.

Περνώντας λοιπόν στο δεύτερο νοηματικό άξονα κατανόησης της δολοφονίας, εντοπίσαμε πως το αποτύπωμα του θύματος είναι θετικό. Φτιάχνοντας το προφίλ του θύματος, η *Ελευθεροτυπία* αναφέρει ότι πρόκειται «για έναν άνθρωπο χαμηλού προφίλ που είχε αφήσει καλές εντυπώσεις στους Έλληνες αξιωματικούς που είχαν την ευκαιρία να συναντηθούν και να συζητήσουν μαζί του...[...]... Αξιωματικοί αλλά και αξιωματούχοι του υπουργείου Εθνικής Άμυνας μιλώντας για τον ακόλουθο άμυνας της Βρετανίας κατέληγαν όλοι στο ίδιο συμπέρασμα, δηλαδή ότι ήταν πάντα διακριτικός και κρατούσε τις αποστάσεις και ουδέποτε πίεσε καταστάσεις, ακόμα και όταν

¹³⁸ *Ελεύθερος Τύπος*, 10/06/2000, τίτλος «Η επιστροφή της τρομοκρατίας», στήλη «Η θέση μας», σ. 2.

εξοπλιστικά προγράμματα, για τα οποία είχε επισήμως ενδιαφερθεί η βρετανική κυβέρνηση κινδύνευσαν να μην υλοποιηθούν. Οι ίδιοι άνθρωποι είπαν επίσης πως “ουδέποτε μας είχε πάρει στο τηλέφωνο είχε έρθει εδώ να μάθει να πιέσει για κάποιο εξοπλιστικό πρόγραμμα. Ήταν πάντα διακριτικός και εμφανιζόταν μόνο στις επίσημες υπογραφές και εκδηλώσεις”»¹³⁹. Η θετική εικόνα του θύματος ενισχύεται μέσα από το ρεπορτάζ που διενέργησε η εφημερίδα στην οικία του, στο οποίο φιλοξένησε την εικόνα των γειτόνων του Σόντερς: «Το σπίτι αυτό ήταν γεμάτο ζωή. Ήταν πολύ καλός άνθρωπος. Ήταν πολύ απλός. Δεν είχε ποτέ αστυνομικούς να τον προστατεύουν. Από όσο ξέρω δεν ήθελε. Έχουν μείνει κι άλλοι Άγγλοι στο σπίτι αυτό και διοργάνωναν συχνά θορυβώδη πάρτι στην πισίνα, που μας ανησυχούσαν. Αυτός ο στρατιωτικός ήταν άλλος άνθρωπος, γλυκός και ήσυχος»¹⁴⁰.

Ενδεικτικό του θετικού προφίλ που σχηματίζεται στον Τύπο είναι και η χαρτογράφηση του θύματος από τα Νέα: «Ελληνομαθής και πολύ καλός γνώστης της ελληνικής ιστορίας ήταν ο δολοφονηθείς χθες ταξίαρχος του βρετανικού στρατού Στίβεν Σόντερς. Τους 14 μήνες που ζούσε στην Αθήνα αγάπησε τον τρόπο ζωής των Ελλήνων και έλεγε σε κάθε ευκαιρία “σας ζηλεύω για τη χώρα σας”. Οι συνομιλητές του στο Πεντάγωνο τους 14 μήνες που τον γνώριζαν υπηρεσιακά είχαν σχηματίσει την εντύπωση ότι ήθελε πολύ την ελληνοβρετανική συνεργασία και την κοινή παρουσία των αμυντικών βιομηχανιών των δύο χωρών στα Βαλκάνια με όχημα το βρετανικό τανκ που εξετάζει μεταξύ άλλων να αγοράσει η Αθήνα. Ο Σόντερς δεν έχανε ευκαιρία να λέει στην ομήγυρη του “πόσο απολαμβάνει τη ζωή στην Ελλάδα”. Όπως και πόσο υπέροχη βρίσκει την Κρήτη για την οποία όπως γύρισε και είπε στον Έλληνα υφυπουργό στα ελληνικά “είναι λόγος να τον ζηλεύει για την καταγωγή του”. Τους τελευταίους μήνες ο δολοφονηθείς ταξίαρχος όπως και όλο το προσωπικό του τμήματος του, είχε εστιάσει το ενδιαφέρον του στη στήριξη της βρετανικής πρότασης για την πώληση στην Ελλάδα 260 αρμάτων μάχης»¹⁴¹.

Είναι λοιπόν αξιοσημείωτο, ότι ο Σόντερς είναι ο μόνος αλλοδαπός αξιωματούχος που κερδίζει τόσα θετικά σχόλια στην ελληνική κοινή γνώμη, σε σύγκριση με τους

¹³⁹ *Ελευθεροτυπία*, 09/06/2000, σ. 15.

¹⁴⁰ *Ελευθεροτυπία*, 09/06/2000, τίτλος «Ήρθε στην Ελλάδα πριν από ένα χρόνο», σ. 15.

¹⁴¹ *Τα Νέα*, 09/06/2000, τίτλος «Σας ζηλεύω για τη χώρα σας», σ. 20.

αντίστοιχους Αμερικανούς αλλά και τον Βρετανό Κένεθ Γουίτι που εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Η ιδιότητα (agency) του θύματος δεν φαίνεται να αποτελεί ενοχοποιητικό παράγοντα για το θέμα, αντιθέτως μοιάζει να κατέχει θετικό πρόσημο η προσπάθεια του Σόντερς να επιτύχει συμφωνία αμυντικού εξοπλισμού μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας. Εκτός αυτού, είναι ίσως η πρώτη φορά που κατά την προφίλοποίηση του θύματος, που είναι αλλοδαπός αξιωματούχος, υπεισέρχονται προσωπικά στοιχεία σχετικά με την αγάπη του για τη χώρα και για τον θαυμασμό που θρέφει για την Ελλάδα και τους Έλληνες.

Ο τρίτος νοηματικός άξονας της δολοφονίας, είναι και η ειδοποιός διαφορά με τις προηγούμενες δολοφονίες της 17N και δεν είναι άλλος από την εμφάνιση στον Τύπο της χήρας του θύματος. Οι δηλώσεις της Χέδερ Σόντερς, φιλοξενούνται στα κεντρικά ρεπορτάζ των εφημερίδων και η φωτογραφία του θλιμμένου προσώπου της δίπλα σε συγκινησιακά φορτισμένους τίτλους δείχνει μια μεταστροφή στην παρουσίαση των θυμάτων τρομοκρατίας. Για την ακρίβεια προσδίδει στο έμμεσο θύμα έντονη ορατότητα. Η αναμετάδοση των δηλώσεων της ακολουθεί το ίδιο ύφος σε όλο τον Τύπο, πιθανώς απότοκο της ευρείας συγκίνησης που διαχύθηκε από την παρουσία της. Το *Έθνος* αναφέρει πως «με μια δήλωση αξιοπρέπειας και πόνου, μια θαρραλέα κατάθεση ψυχής που περιελάμβανε ένα σαφές μήνυμα αποενοχοποίησης των Ελλήνων για την τρομοκρατική ενέργεια εναντίον του Άγγλου στρατιωτικού, η σύζυγός του προσπάθησε χθες να μείνει μακριά απ' όλα τα εφιαλτικά σενάρια και τις κατηγορίες που βάζουν τη χώρα μας στο επίκεντρο των επικρίσεων και τη διασύρουν διεθνώς»¹⁴².

Στο ίδιο μήκος κύματος το Βήμα που τιτλοφορεί το ρεπορτάζ του για την Χέδερ Σόντερς με τον θετικό τίτλο «Μάθημα αξιοπρέπειας από τη χήρα Σόντερς»¹⁴³ ενώ η *Καθημερινή* κάνοντας συναισθηματική επίκληση χρησιμοποιεί στον τίτλο του ρεπορτάζ μία φράση από την ομιλία του έμμεσου θύματος «Στέκομαι μπροστά σας σαν μισός άνθρωπος»¹⁴⁴. Το θετικό προς το έμμεσο θύμα κλίμα δεν απέφυγε και η *Ελευθεροτυπία* κάνοντας λόγο για «Λόγια οδύνης και αξιοπρέπειας»¹⁴⁵. Οι μειλίχιες δηλώσεις της Χέδερ Σόντερς, οι οποίες προπαντός δεν στράφηκαν κατά της Ελλάδας

¹⁴² *Έθνος*, 10/06/2000, τίτλος «Δεν φταίει για τον φόνο κανείς Έλληνας», σ. 4-5.

¹⁴³ *Το Βήμα*, 10/06/2000, σ. 7.

¹⁴⁴ *Καθημερινή*, 10/06/2000, σ. 3.

¹⁴⁵ *Ελευθεροτυπία*, 10/06/2000, σ. 18.

εκτιμήθηκαν δεόντως από τον Ελληνικό Τύπο, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, και με αυτό τον τρόπο συμπαρσύρθηκε το έμμεσο θύμα, ως πραγματικό θύμα. Με τον όρο «πραγματικό θύμα» εννοούμε εδώ την αποτύπωση του πένθους της Σόντερς και των τέκνων της, θέτοντας έτσι το θύμα στο επίκεντρο της οπτικοποιημένης εικόνας της δολοφονίας, σε σύγκριση με προηγούμενες δολοφονίες στις οποίες η δημόσια συζήτηση εκτυλισσόταν έχοντας το θύμα στο επίκεντρο, εξετάζοντας όμως το βαθμό της αθωότητας του. Το προσωπικό πένθος της οικογένειας, η σύζυγος που παρά την απώλεια μιλά στις κάμερες με δακρυσμένα μάτια αλλά με εκτίμηση για την Ελλάδα, η προτροπή της να βρεθούν οι δολοφόνοι, και η αγάπη που εκδηλώνει για την χώρα παρά την ολιγοετή παραμονή της, προβάλλονται σε όλες τις εφημερίδες ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης. Το έμμεσο θύμα καταφέρνει λοιπόν σε αυτή τη συγκυρία να τραβήξει τα φώτα της δημοσιότητας και με το δικό μας λεξικό, καταφέρνει να στραφεί ο προβολέας του θυματικού επεισοδίου στο θύμα και όχι στους δράστες. Με αυτό τον τρόπο, τα κίνητρα της δολοφονίας παραμερίστηκαν σε κάποιο βαθμό, και τη θέση τους πήρε η ιδιωτική οδύνη, γεγονός που μάς δείχνει, έστω και αποσπασματικά, ότι ένα σημαντικό τμήμα της κοινής γνώμης ταυτίστηκε με την απώλεια της Χέδερ Σόντερς, και πένθησε μαζί της το πρόσωπο του συζύγου της, χωρίς να επικρίνει την ιδιότητά του.

Προς επίρρωση, αξίζει να σημειώσουμε εδώ, ότι οι μορφές συμπάθειας προς τα δύο θύματα (άμεσο και έμμεσο), αποτυπώνονται στον Τύπο της εποχής και με την λεπτομερή περιγραφή του χειρουργείου, στο οποίο υπεβλήθη ο Στήβεν Σόντερς. Οι δραματικές ώρες της μάταιης χειρουργικής επέμβασης και η συμμετοχή της γυναίκας του (νοσοκόμας στο επάγγελμα) στην εγχείρηση με μαλάξεις ανοιχτής καρδιάς, φαίνεται ότι εξανθρωπίζει την εικόνα του θύματος¹⁴⁶. Παράλληλα, η τηλεοπτική μετάδοση των δηλώσεων της Σόντερς¹⁴⁷, τις επόμενες ώρες φαίνεται ότι συνέβαλαν στον εξανθρωπισμό του ανθρώπινου πόνου. Η εξατομίκευση της πολιτικής δολοφονίας, όπως αυτή εκφράστηκε από την οικογένεια Σόντερς και αναπαρήχθει από

¹⁴⁶ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 359.

¹⁴⁷ Βλ. ενδεικτικά:

https://www.youtube.com/watch?v=RPLuRHrzRA&ab_channel=%CE%A1%CE%B1%CE%B4%CE%B9%CE%BF%CF%86%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%CE%9C%CE%B1%CF%81%CF%84%CF%85%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82.

τα ελληνικά ΜΜΕ, μπορούμε να πούμε ότι φαινομενικά είχε τα χαρακτηριστικά εκείνα που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ταύτιση του κοινωνικού ακροατηρίου με το θύμα.

Τα ευρήματα, λοιπόν που προκύπτουν μετά από την αναζήτηση του θυματικού ίχνους στην ελληνική κοινή γνώμη μπορούν να συμπυκνωθούν σε δύο σημεία. Πρώτον, ο Στήβεν Σόντερς παρουσιάζεται ως ένας φιλήσυχος διπλωμάτης, που αγαπούσε την Ελλάδα και προσπαθούσε να εργαστεί στη χώρα μας χωρίς ο ρόλος του να είναι «ύποπτος». Δεύτερον, η σύζυγος του Σόντερς, παρουσιάζεται ως ένα πρότυπο θύματος, δηλαδή ως μία γυναίκα που πενθεί με αξιοπρέπεια και χωρίς επιθετικότητα για την Ελλάδα. Με αυτό τον τρόπο, η ευρεία συγκίνηση που προκλήθηκε από το έμμεσο θύμα τροφοδότησε, κατά τη γνώμη μας, τη θυματική ταυτότητα του νεκρού. Κοντολογίς, η έμφαση στο πένθος του έμμεσου θύματος που δίνεται στα ρεπορτάζ, συμπαρέσυρε αφενός το άμεσο θύμα, και ταυτόχρονα στη μεγάλη εικόνα το αθώωσε για τη θυματοποίηση του¹⁴⁸. Θα λέγαμε λοιπόν εδώ, ότι η ευρεία συμπάθεια που απήλαυσε το έμμεσο θύμα, απορρόφησε και συνάμα επιβεβαίωσε την θυματική ταυτότητα του νεκρού.

Παρ' όλα αυτά, η «ανησυχία» που αποτυπώθηκε σε όλο το φάσμα του Τύπου σχετικά με την εικόνα της Ελλάδας στο εξωτερικό εν όψει της επικείμενης διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 και τα ζητήματα ασφάλειας που εγείρονται, κατά τη γνώμη μας, συσκοτίζουν την ποιότητα της κοινωνικής συμπόνοιας που φαίνεται να δέχτηκε η οικογένεια Σόντερς. Η συγκίνηση που καταγράψαμε, με αυτή τη λογική, θα μπορούσε να είναι επιφανειακή. Με λίγα λόγια, δεν είχε ως πυρήνα την ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα, και την μετατροπή του τρομοκρατικού κινδύνου από ανεκτό σε σκανδαλώδη. Πιθανώς ήταν περισσότερο μία αγωνία σχετικά με την εικόνα της χώρας προς το εξωτερικό, καθώς η διοργάνωση της Ολυμπιάδας απείχε μόλις τέσσερα έτη μακριά, και σε συνδυασμό με την ανάδειξη του τουρισμού στο κορυφαίο εξαγωγίμο προϊόν της χώρας, η δολοφονία του Βρετανού Σόντερς, προκάλεσε ανησυχία σχετικά

¹⁴⁸ Μάλιστα η οικογένεια Σόντερς έλαβε πρόσκληση στο Προεδρικό Μέγαρο, όπου τους συνάντησε ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Κωνσταντίνος Στεφανόπουλος (*Αδέσμευτος Τύπος*, 01/07/2000, τίτλος «Συγκίνηση στο Προεδρικό Μέγαρο», σ. 7).

με πιθανές κυρώσεις προς την χώρα ή ακόμη χειρότερα, προς μία πιθανή αναδιαπραγμάτευση για την επαπειλούμενη ασφάλεια των Ολυμπιακών Αγώνων.

5.1.7. Σύνοψη

Η τρίτη περίοδος της δικής μας περιοδολόγησης έκλεισε με τον θετικό αντίκτυπο που έλαβε η θυματική ταυτότητα του δολοφονημένου από την 17N, Στήβεν Σόντερς. Η συγκίνηση που προκάλεσε η χήρα του θύματος και η ευρεία συμπόνοια προς το πρόσωπό της, θα μπορούσαν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως οι εκσυγχρονιστικές ροές που διαπερνούσαν σταδιακά και όλο και πιο έντονα την ελληνική κοινωνία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, μετέτρεψαν την δολοφονία (σε κοινή θέα) από τρομοκρατική οργάνωση σε ένα συμβάν μη αποδεκτό σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια. Ένα τέτοιο συμπέρασμα, θα μπορούσε να πλαισιωθεί μάλιστα από το γεγονός ότι το θύμα ήταν Βρετανός στρατιωτικός ακόλουθος. Έφερε δηλαδή μια ιδιότητα που τις προηγούμενες δεκαετίες θα ήταν παραπάνω από βέβαιο ότι κοινωνικά θα ερμηνευόταν ως ένοχη και το ίδιο το θύμα θα αντιμετωπιζόταν όπως οι Αμερικανοί αξιωματούχοι που δολοφονήθηκαν από την 17N. Όμως ούτε η ιδιότητα του Σόντερς κρίθηκε «ύποπτη», ούτε υπήρξε κάποια αμφισβήτηση ως προς την αθωότητα του θύματος. Επίσης, το κοινωνικό ακροατήριο φάνηκε αρκετά δεκτικό ώστε να ακούσει την μαρτυρία της χήρας του θύματος, και φάνηκε ότι το προσωπικό της άλγος διαχύθηκε στον Τύπο με τέτοιο τρόπο προσκαλούσε τον παρατηρητή να συμμετέχει στην οδύνη της οικογένειας του θύματος. Μέχρι εδώ λοιπόν, έχοντας αυτά ως καταληκτικό σημείο, θα μπορούσαμε να πούμε ότι υπάρχουν αρκετές ενδείξεις μεταστροφής της κοινωνίας ως προς την τρομοκρατική δράση και κατ' επέκταση ως προς τα θύματά της.

Ένα τέτοιο συμπέρασμα θα μπορούσε να σταθεί μόνο σε μία περίπτωση. Αν δεν είχε προηγηθεί η δολοφονία της Βιργινίας Κωνσταντίνου ένα χρόνο νωρίτερα. Όπως είδαμε, το θύμα δεν έτυχε ενδιαφέροντος από την κοινή γνώμη, και μάλιστα η

δολοφονία της που συνέβη μετά από έκρηξη βόμβας στο ξενοδοχείο Intercontinental ενώ το θύμα προετοιμαζόταν για ένα συνέδριο που θα διεξαγόταν την επόμενη ημέρα, δεν προκάλεσε το ενδιαφέρον του μέσου Έλληνα πολίτη, που θα μπορούσε κάλλιστα να ταυτιστεί με το θύμα λόγω των χαρακτηριστικών του. Το θύμα ήταν μία νέα γυναίκα, που δούλευε σκληρά σε ιδιωτική εταιρία και ήταν επίσης γνήσιο τέκνο της ευρείας – και πολυπληθούς – μεσαίας τάξης. Η δολοφονία της επίσης, δεν σκανδάλισε τον Τύπο, που με πολύ μικρά και συνοπτικά ρεπορτάζ παρουσίασε την είδηση με τρόπο που παρομοίαζε σε ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα, δηλαδή ως ένα τυχαίο συμβάν.

Αν λάβουμε επίσης υπόψιν, όλες τις δολοφονίες που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90, και μετά τη δολοφονία του Αξαρλιάν, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι μέχρι τη δολοφονία του Σόντερς, τα κοινωνικά αντανακλαστικά παρέμειναν απονευρωμένα απέναντι στην τρομοκρατική δράση και η έντονη υπερπολιτικοποίηση της δεκαετίας του '80 και των αρχών του '90, έδωσε τη θέση στην αδιαφορία. Η Βιργινία Κωνσταντίνου, ακόμη, και από τους μνημονικούς φορείς που ενίοτε υπενθυμίζουν την δολοφονία του Αξαρλιάν προκειμένου να αναδείξουν τον κίνδυνο της τρομοκρατίας ιστορικά, ποτέ δεν συμπεριλαμβάνουν την ιστορία της Κωνσταντίνου στις μνημονικές τους αναφορές.

Όλα τα παραπάνω λοιπόν δεν θα είχαν νόημα να τα αναφέρουμε, αν η δολοφονία του Σόντερς δεν προκαλούσε την ευρεία κοινωνική συγκίνηση. Κατά τη γνώμη μας, η συγκίνηση που καταγράψαμε, ήταν πιθανώς επιφανειακή. Δεν είχε ως πυρήνα της δηλαδή την ταύτιση με το θύμα, και την μετατροπή του τρομοκρατικού κινδύνου από ανεκτό σε σκανδαλώδη. Ήταν περισσότερο μία αγωνία σχετικά με την εικόνα της χώρας προς το εξωτερικό, καθώς η διοργάνωση της Ολυμπιάδας απείχε μόλις τέσσερα έτη μακριά, και σε συνδυασμό με την ανάδειξη του τουρισμού στο κορυφαίο εξαγωγίμο προϊόν της χώρας, η δολοφονία του Βρετανού Σόντερς, προκάλεσε ανησυχία σχετικά με πιθανές κυρώσεις προς την χώρα ή ακόμη χειρότερα, προς μία πιθανή αναδιαπραγμάτευση για την επαπειλούμενη ασφάλεια των Ολυμπιακών Αγώνων. Βέβαια, οι συγκεκριμένες εθνικές (και συλλογικές) ανησυχίες, δείχνουν ότι υπήρχε μία συλλογική ελπίδα εκσυγχρονισμού και αναβάθμισης της συλλογικής εμπειρίας διαβίωσης μέσα από μεγάλα πρότζεκτ όπως η Ολυμπιάδα, αλλά κυρίως από την επικείμενη είσοδο της χώρας στην ζώνη του ευρώ, ένα χρόνο αργότερα από τη δολοφονία του Σόντερς.

Ως εκ τούτου οι τρομοκρατικές δολοφονίες και τα σημαινόμενα αυτών έπαψαν να αποτελούν συμβάντα άντλησης πολιτικών νοημάτων. Η τρομοκρατική δράση πέρασε, κοντολογίς, στη ζώνη της μπαναλιτέ, χωρίς βέβαια να υπάρχει ακόμη και σε αυτό το χρονικό σημείο κάποια μαζική κινητοποίηση εναντίον της. Τούτων δοθέντων, και με βάση τη δική μας οπτική που έχει ως γνώμονα την πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο, στην τρίτη περίοδο που επιλέξαμε στην περιοδολόγησή μας, η ελληνική κοινωνία παραμένει αρχαϊκή, καθώς ως επί το πλείστον, απουσιάζει από την υποστήριξη των θυμάτων τρομοκρατίας και εμφανίζεται συμπονετική μόνο στην περίπτωση που μια τρομοκρατική δολοφονία, μπορεί να είναι η αφορμή της ματαίωσης των προσδοκιών για μελλοντική εθνική/συλλογική «καταξίωση».

Κεφάλαιο Έκτο. Η μεγάλη υποχώρηση και η μεγάλη ματαίωση 2008 - 2013

Η περίοδος μετά την επιτυχή διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα το 2004, έτος μάλιστα που χαρακτηρίστηκε ως «ελληνικό» ύστερα και από την απροσδόκητη επιτυχία της εθνικής ποδοσφαιρικής ομάδας στο ευρωπαϊκό πρωτάθλημα ποδοσφαίρου, άφηνε την εντύπωση ότι η χώρα βιώνει κατά κάποιο τρόπο το μεγάλο της μύθο. Αυτό βέβαια, εκφραζόταν στο εσωτερικό με την (ψευδ-) αίσθηση μιας απρόσκοπτης ευμάρειας¹, ιδίως όσον αφορά τις νέες γενιές, οι οποίες κυφορούσαν την ελπίδα ότι θα ζήσουν σε καλύτερες συνθήκες από τους γονείς τους ή αντίστροφα, οι γονείς περίμεναν ότι τα παιδιά θα ακολουθήσουν μια ανοδική πορεία στη βιογραφία τους, σε αντίθεση με τους ίδιους, η παιδική ηλικία των οποίων δεν προμήνυε τη βελτίωση των όρων της ζωής τους και την κοινωνική κινητικότητα που βιώθηκε συλλογικά από τη δεκαετία του '80 και έπειτα. Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη και η ασφάλεια του ευρώ στις επιδόσεις της οικονομίας, λειτούργησε ευεργετικά σε αυτή την αίσθηση συλλογικής ευημερίας. Όμως, το υβριδικό μοντέλο που ακολουθούσε η Ελλάδα, έχοντας το κράτος ως κύριο εργοδότη εργασίας και συνάμα εγγυητή κεφαλαίων (για όσους δραστηριοποιούνταν στην ελεύθερη- και παγκοσμιοποιημένη- αγορά) σύντομα θα συναντούσε το όριό του².

Το κυβερνών, από το 2004, κόμμα της Ν.Δ αντιμετώπιζε κρίση νομιμοποίησης (εκτεταμένη διαφθορά, κρίση στα κρατικά έσοδα κ.λπ.) με την έντονη σκανδαλολογία να γίνεται, σε κάποιο βαθμό, ερμηνευτική πραγματικότητα της βιωμένης εμπειρίας. Ταυτόχρονα, η δυσκολία της αντιπολίτευσης να εδραιωθεί ως εναλλακτική δύναμη, υπονόμει τα ηθικά θεμέλια του πολιτικού συστήματος, και σταδιακά ήρθε στην επιφάνεια μια παραδοξότητα μεταξύ του παρόντος και του μέλλοντος. Ο τότε

¹ Στάθης Καλύβας, *Πού είμαστε και πού πάμε;*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σ. 276. Βλ. επίσης Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, ό.π., Τ. Papadopoulos, A. Roumpakis, «From Anti-social Policy to Generalised Insecurity: The Greek crisis meets the decline of the European social model», *Greek Journal of Social Policy*, 2013, τ. 1, Σ. Σακκελαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστροφώση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014, Τ. Παππάς, *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 2017.

² Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, ό.π., σ. 166 – 167. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας: από τη μακρά εφηβεία στην ενηλικίωση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2013.

«παροντικός» καταναλωτικός ατομικισμός και ο μηχανισμός των νέων-σύγχρονων (ατομικών) ελευθεριών διαχειρίστηκε πολύ ανεπαρκώς από μια οικονομία που εξακολουθούσε να εξαρτάται από τις κρατικές δομές. Το κράτος που εξακολουθούσε να είναι πελατειακό, φαινόταν όλο και πιο αδύναμο να εκπληρώσει τη «μελλοντική» ατομική εκπλήρωση³. Εν ολίγοις, οι βιωμένες εμπειρίες των ατόμων σε αυτή την πολύ μεγάλη αλλά και άνιση μεσαία τάξη δεν ανταποκρίνονταν πλέον στις αρχαϊκές οικονομικές δομές και τους κοινωνικούς θεσμούς⁴. Το οριακό αδιέξοδο αυτό, που δεν ήταν κάτι άλλο πέρα από μία φραδυφλεγή κοινωνική ένταση, μπορούσε να μετατραπεί σε πολιτική και οικονομική κρίση, υπό την έννοια της ασάφειας, της αβεβαιότητας αλλά κυρίως της ανασφάλειας⁵ που προέκυπτε από την απώλεια νοήματος, καθώς ατομικές και δια-ατομικές δυσκολίες φαίνεται ότι μπλόκαραν την ανοδική κινητικότητα *per se*, αλλά και την ελπίδα της μελλοντικής πραγμάτωσής της. Αφορμή για την εκδήλωση αυτής της κοινωνικής έντασης ήταν, για πολλούς, η δολοφονία του μαθητή Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό του αστυνομικού σώματος Επαμεινώνδα Κορκονέα.

6.1.1. Η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου και τα νέα Δεκεμβριανά

Στις 6 Δεκεμβρίου του 2008, ημέρα Σάββατο, περίπου στις 9 η ώρα το βράδυ, ένα περιπολικό που περνούσε από τα Εξάρχεια, δέχτηκε αποδοκιμασίες από μία ομάδα νεαρών. Το περιπολικό απομακρύνεται προσωρινά από τη σκηνή, και πραγματοποιεί κυκλικές κινήσεις γύρω από τον πλακόστρωτο δρόμο μεταξύ των οδών Ζωοδόχου Πηγής και Εμμανουήλ Μπενάκη προκειμένου να εντοπίσει την ομάδα των νεαρών που προηγουμένως ήρθαν σε αντιπαράθεση. Παρακούοντας τις εντολές του Κέντρου Άμεσης Δράσης, που ζήτησε στους δύο αστυνομικούς να αποχωρήσουν από το σημείο,

³ Στο ίδιο, σ. 197 – 285.

⁴ Στο ίδιο.

⁵ Συναισθήματα ανασφάλειας, προς την Κυβέρνηση και το πολιτικό σύστημα εν γένει, εκφράστηκαν και με αφορμή τις πυρκαγιές του 2007 στην Ηλεία. Η φυσική-και τεχνολογική- καταστροφή που είχε ως αποτέλεσμα 84 νεκρούς άνοιξε τον ασκό του Αιόλου στη δημόσια σφαίρα, σχετικά με την ικανότητα των κρατικών δομών να διασφαλίσουν την προστασία της ανθρώπινης ζωής σε συμβάντα καταστροφών.

το περιπολικό παραμένει στην περιοχή και σταθμεύει σε κοντινό από το συμβάν δρόμο. Τα δύο μέλη του πληρώματος, ο Επαμεινώνδας Κορκονέας και ο Βασίλης Σαραλιώτης, κατέβηκαν πεζοί στην συμβολή των οδών Τζαβέλα και Ζωοδόχου Πηγής, όπου είχαν εντοπίσει μία παρέα νεαρών. Αφού πρώτα υπήρξε λεκτική ανψιμαχία μεταξύ αστυνομικών και νεαρών, ο ειδικός φρουρός Κορκονέας με το περίστροφό του πυροβόλησε με ευθεία βολή τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο που βρισκόταν στη διασταύρωση Μεσολογγίου και Τζαβέλλα, με αποτέλεσμα ο δεύτερος να χάσει τη ζωή του. Ο θάνατος ήταν ακαριαίος, καθώς σύμφωνα με την ιατροδικαστική εξέταση η σφαίρα διαπέρασε την καρδιά και καρφώθηκε στον 10ο θωρακικό σπόνδυλο. Οι αστυνομικοί, έπειτα, αποχώρησαν από το σημείο. Παράλληλα, η πληροφορία της δολοφονίας έγινε γνωστή με αστραπιαία ταχύτητα σε όλη τη χώρα. Κύριο ρόλο εδώ έπαιξαν το διαδίκτυο (και ιδιαίτερα η ιστοσελίδα indymedia⁶) και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, που εκείνη την περίοδο, είχαν ήδη κατοχυρώσει τη θέση τους ως μια εναλλακτική πηγή της δημόσιας συζήτησης.

Τα δελτία ειδήσεων αναμετέδωσαν την πληροφορία με συγκεχυμένο τρόπο, χωρίς να έχουν εξακριβώσει αν το θύμα ήταν πράγματι μαθητής και σε άλλες περιπτώσεις αν ήταν βαριά τραυματισμένος ή νεκρός⁷. Η υποτίμηση της σημασίας του συμβάντος στα μέσα ενημέρωσης, τα οποία ενέταξαν την είδηση ως κυρίαρχο θέμα στο καθημερινό τους πρόγραμμα μόνο την επόμενη ημέρα, άφησε αρνητική εντύπωση όχι μόνο στους εξεγερμένους αλλά και σε ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, η οποία είχε αναστατωθεί από τη δολοφονία του μαθητή και δεν είναι λίγες οι φορές που διάσπαρτα μπορεί να βρει κανείς στο διαδίκτυο άρθρα τα οποία καταγγέλλουν την ολιγωρία των ΜΜΕ ως σκόπιμη προσπάθεια υποβάθμισης της δολοφονίας⁸. Εντούτοις, οι νέες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, κάλυψαν τον ρόλο των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης. Οι νέες τεχνολογίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο αφενός στη διακρίβωση της δολοφονίας και στη γρήγορη διάχυση της πληροφορίας, και αφετέρου στη γρήγορη κινητοποίηση των τοπικών δικτύων στα Εξάρχεια. Η ενεργοποίηση των συμπαγών δικτύων της

⁶ Βλέπε χαρακτηριστικά την συνομιλία των χρηστών της πλατφόρμα τα πρώτα κρίσιμα λεπτά της είδησης: <https://athens.indymedia.org/post/933042/>

⁷ Βλέπε το αναρτημένο βίντεο από το κανάλι Alter: https://www.youtube.com/watch?v=o1IFbKwiXSE&ab_channel=Perseus999.

⁸ Βλέπε: <https://www.koutipandoras.gr/article/dekemvris-2008-otan-ta-kanalia-eginan-grafeio-typoy-tis-astynomias-gia-ti-dolofonia/> και <https://www.koutipandoras.gr/article/den-xehname-resital-athliotitas-mega-kai-skai-meta-ti-dolofonia-grigoropoyloy/>.

περιοχής, τα οποία ανήκουν πολιτικά στον αναρχικό χώρο και στην εξωκοινοβουλευτική Αριστερά και η διασύνδεση ασύνδετων - εκείνη τη στιγμή - ατόμων χάρη στις νέες τεχνολογίες, οδήγησε στην κλιμάκωση των κινητοποιήσεων και εντέλει στη σύγκρουση μεταξύ της Αστυνομίας και των εξεγερμένων. Στη βάση της δικτύωσης⁹, δηλαδή διαμέσου της διαμεσολάβησης και της διάχυσης της πληροφορίας¹⁰ και της αξιακής πλαισίωσης του γεγονότος που προσέφεραν οι νέες τεχνολογίες (σημαντικό ρόλο σε αυτό κατέχει η πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης Facebook), έγινε δυνατό άτομα και συλλογικότητες σε όλη την Ελλάδα που μοιράζονταν όμοια αιτήματα ή ανησυχίες να κινητοποιηθούν απέναντι σε κάτι που ήταν καταφανώς άδικο. Η δολοφονία ενός εφήβου, δεν άφηνε πολλά περιθώρια αμφισβήτησης της θυματικής του ταυτότητας, αντίθετα την ενίσχυε και καλούσε το σύνολο της κοινωνίας να πάρει θέση ενάντια στην ηθικής σημασίας δολοφονία του Γρηγορόπουλου.

Η κινητοποίηση που ακολούθησε της δολοφονίας όμως, πήρε απροσδόκητη τροπή όχι μόνο για την κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα, αλλά και για τον ίδιο τον αναρχικό χώρο. Πολύ γρήγορα το βράδυ, μαθητές λυκείου και φοιτητές, αριστεριστές και αναρχικοί (ένα κίνημα που έχει βαθιές ρίζες στους νέους από την εποχή του δεκαετία του 1980), συγκεντρώθηκαν στους δρόμους της πρωτεύουσας και άλλων μεγάλων πόλεων. Σε λίγες ώρες, το ίδιο βράδυ άρχισαν να εμφανίζονται τα πρώτα σημάδια βίας, όταν και αρκετά σημεία του κέντρου της πόλης και δεκάδες καταστήματα έγιναν τα αντικείμενα εκτόνωσης της οργής. Η αστυνομία στιγματισμένη από ανάλογη βία στο παρελθόν και σε ένταση με τον νεαρό πληθυσμό τα τελευταία χρόνια πριν το 2008¹¹,

⁹ Δ. Παπανικολόπουλος, *Δεκέμβρης 2008: ανάλυση και ερμηνεία, οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα*, Εκδόσεις των Συναδέλφων, Αθήνα 2016. Βλ. επίσης, Δ. Παπαδάτος - Αναγνωστόπουλος, *Ο μαυροκόκκινος Δεκέμβρης: Άκρα και Κέντρο στην εξέγερση του 2008* [πλήθος, ηγεμονία, στρατηγική], Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2018.

¹⁰ Σημαντικό ρόλο στην διάχυση της είδησης, διαδραμάτισαν τα βίντεο περιοίκων λίγα λεπτά μετά τη δολοφονία, στα οποία αποτυπώνονταν οι κινήσεις των δύο αστυνομικών μετά τη δολοφονία. Τα βίντεο κυκλοφόρησαν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (εν προκειμένω το Facebook), στην πλατφόρμα youtube και σε ιστοσελίδες ευρείας αναγνωστικής απήχησης (βλ. ενδεικτικά: https://www.youtube.com/watch?v=bDQOn2mLUss&ab_channel=Perseus999).

¹¹ Χαρακτηριστική είναι η «υπόθεση της ζαρντινέρας» η οποία σκανδάλισε τη δημόσια σφαίρα εξαιτίας της αστυνομικής αυθαιρεσίας απέναντι στον Κύπριο φοιτητή Αυγουστίνο Δημητρίου. Βλέπε το χρονικό εδώ: <https://www.newsbomb.gr/ellada/story/1175766/astynomiki-via-h-ypothesi-tis-zartinieras-poy-sygklonise-to-panellinio>.

ήταν απύσχα από τη σκηνή. Το ίδιο και η κυβέρνηση της Ν.Δ, που μπροστά στην αυξανόμενη ένταση των διαδηλώσεων παρέμεινε αδρανής και σιωπηλή.

Η μετατροπή της πόλης της Αθήνας σε μία σκηνή εκτεταμένων επεισοδίων βίας διήρκεσε από το απόγευμα της Κυριακής μέχρι και την Τετάρτη, ωστόσο οι έντονες κινητοποιήσεις συνεχίστηκαν και εντός της περιόδου των Χριστουγέννων. Η σπίθα που ξεκίνησε από την Αθήνα, επεκτάθηκε και σε άλλες μεγάλες πόλεις της χώρας, που κυριολεκτικά τυλίχτηκαν στις φλόγες. Για 48 ώρες, και ιδιαίτερα το βράδυ της Δευτέρας, τα κέντρα πολλών μεγάλων πόλεων και ιδίως της Αθήνας, τέθηκαν εντελώς «εκτός νόμου», με δεκάδες κτίρια να καίγονται, από το ριζοσπαστικοποιημένο πλήθος. Καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας της Δευτέρας, εκατοντάδες αστυνομικοί και αστυνομικά τμήματα σε όλη τη χώρα δέχθηκαν έφοδο από εξεγερμένους (οι επιθέσεις αυτές πραγματοποιήθηκαν και από μαθητές λυκείου της ίδιας ηλικιακής ομάδας με το θύμα). Η Ελλάδα βρισκόταν εν μέσω μιας πρωτοφανούς δίνης βίας και αντι-βίας που συγκλόνισε την ίδια τη χώρα, η οποία βρέθηκε στο επίκεντρο των διεθνών μέσων ενημέρωσης μετά από πολλά χρόνια¹².

Οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν δύο μέρες μετά τη δολοφονία (λόγω Σαββατοκύριακου) συμπεριέλαβαν τα βίαια επεισόδια ως επακόλουθα της δολοφονίας. Οι μαζικές διαδηλώσεις και τα επεισόδια συνδέονταν σε μεγάλο βαθμό με το συμβάν της δολοφονίας. Ενδεικτικά, κάποια από τα πρωτοσέλιδα¹³ είναι τα εξής: Τα *Νέα* «ΕΚΤΕΛΕΣΗ εν ψυχρώ»¹⁴, *Ελευθεροτυπία* «Έγκλημα και ξέσπασμα/Ξεσηκωμός»¹⁵, *Απογευματινή* «ΚΟΛΑΣΗ»¹⁶, *Βραδυνή* «ΜΑΥΡΗ ΣΕΛΙΔΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛ.ΑΣ/Δολοφονία εν ψυχρώ 15χρονου από αστυνομικό, σύμφωνα με αυτόπτες μάρτυρες»¹⁷, *Αδέσμευτος Τύπος* «ΒΑΡΥΣ Ο ΠΕΛΕΚΥΣ για τους ενόχους/Σοκ, θλίψη

¹² Τα *Νέα*, 08/12/2008, τίτλος «Η Ελλάδα καίγεται/Πρώτο θέμα η δολοφονία στα διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία», σ. 14. Βλέπε επίσης, Τα *Νέα*, 10/12/2008, τίτλος «Εκτός ελέγχου η Ελλάδα», σ. 18.

¹³ Ακόμη και στις αθλητικές εφημερίδες, η είδηση της δολοφονίας βρίσκεται σε πρώτο πλάνο: *SportDay* «Ήταν παιδί.../Ένα δολοφονημένο αγόρι από σφαίρα αστυνομικού, δεν αφήνει κανέναν ασυγκίνητο, εκτός – ίσως – από την εξουσία», *Goalnews* «ΦΟΝΙΑΔΕΣ».

¹⁴ Τα *Νέα*, 08/12/2008, πρωτοσέλιδο.

¹⁵ *Ελευθεροτυπία*, 08/12/2008, πρωτοσέλιδο.

¹⁶ *Απογευματινή*, 08/12/2008, πρωτοσέλιδο.

¹⁷ *Βραδυνή*, 08/12/2008, πρωτοσέλιδο.

και ερωτηματικά για τον θάνατο του μικρού Αλέξη στα Εξάρχεια. Γιος εύπορης οικογένειας βορείου προαστίου ο άτυχος 15χρονος»¹⁸.

Σαφώς και η πρόσληψη των γεγονότων στον Τύπο διαφέρει βάσει της ιδεολογικοπολιτικής τοποθέτησης της εκάστοτε εφημερίδας, όμως η αθωότητα του έφηβου νεκρού, όπως επίσης και η αδικία του φόνου δεν αμφισβητήθηκαν. Βέβαια υπήρξαν και φωνές (ιδίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης) οι οποίες στα πλαίσια ενός κοινωνικού συντηρητισμού και αδυναμίας κατανόησης της νέας γενιάς, έκρινε ως παραβατική την παρουσία του 15χρονου μαθητή στην περιοχή των Εξαρχείων, όχι μόνο ως «επικίνδυνη» περιοχή εξαιτίας των επεισοδίων που λάμβαναν χώρα μεταξύ αστυνομίας και ομάδων του ευρύτερου αντιεξουσιαστικού χώρου, αλλά και επειδή βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση από την οικία του. Αυτές οι αποσπασματικές φωνές εντούτοις, εκφρασμένες είτε από συμπαθούντες του δόγματος περί «τάξης και ασφάλειας», είτε από αντιπαθούντες της πολιτικής κουλτούρας των Εξαρχείων, γρήγορα αυτό-απομονώθηκαν καθώς η κοινωνική πλειοψηφία ήταν σε σοκ, εφόσον μια τέτοια δολοφονία δεν μπορούσε να εκλογικευθεί.

Η πλημμυρίδα διαδηλώσεων από μαθητές, φοιτητές και πολιτικά κόμματα, δημιούργησε μια ατμόσφαιρα συμπάθειας απέναντι στο θύμα που διέρρηξε προσωρινά πολιτικούς διαχωρισμούς. Ακόμη και η εκτεταμένη βία που έλαβε χώρα μετά τη δολοφονία, δεν ήταν ικανή να ανακόψει την διαδικασία ταύτισης της πλειοψηφίας του κοινωνικού ιστού με το θύμα και την οικογένειά του. Βέβαια, ο χώρος της Αριστεράς, έλαβε πιο ενεργό ρόλο στις διαδηλώσεις με το ΚΚΕ να διαδηλώνει ξεχωριστά με τα μετωπικά του σχήματα στους φοιτητές και το υπόλοιπο μπλοκ αποτελούνταν από τον ΣΥΡΙΖΑ, την εξωκοινοβουλευτική Αριστερά, τους αναρχικούς, τους φοιτητές και τους μαθητές. Στην πάροδο βέβαια των ημερών της κινητοποίησης δεν έλειψαν και οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο βουλευτικών κομμάτων της Αριστεράς¹⁹, αλλά δεν αποτέλεσε αιτία μείωσης της συμμετοχής τους στην έξαρση των κινητοποιήσεων.

¹⁸ *Αδέσμευτος Τύπος*, 08/12/2008, πρωτοσέλιδο.

¹⁹ *Τα Νέα*, 13-14/12/2008, τίτλος «Τους χώρισαν οι...κουκούλες/Ο Σύριζα βρέθηκε ανάμεσα στις Συμπληγάδες πέτρες της Ν.Δ, του ΚΚΕ και του ΛΑΟΣ και τις αιτιάσεις τους περί πολιτικής κάλυψης των κουκουλοφόρων», σ. 15.

Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου, σε πολλούς θύμισε την δολοφονία του Καλτεζά, που εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Χωρίς να χρειάζεται να μπορούμε εδώ σε μια συγκριτική λογική, ομοιοτήτων και διαφορών, είναι βέβαιο ότι οι δολοφονίες - από αστυνομικό - ηλικιακά νεαρών ατόμων και δη στην εφηβεία, είναι ένα γεγονός που θέτει μια πρόκληση στο κοινωνικό σώμα. Η πρόκληση έγκειται στο αν η δολοφονία θα γίνει αποδεκτή ως μέρος της κανονικότητας ή ως κάτι σκανδαλώδες. Εν προκειμένω, στην περίπτωση του Γρηγορόπουλου, όλοι οι συμμετέχοντες στις κινητοποιήσεις απάντησαν ότι θα επέστρεφαν στο σπίτι τους όταν θα γινόταν σαφές στην πολιτική ηγεσία πως η δολοφονία δεν ήταν μέρος της κανονικότητας²⁰. Παράλληλα με τα πολιτικά αιτήματα των συμμετεχόντων στις κινητοποιήσεις, των πολιτικών που έφεραν τα αιτήματα εντός της Βουλής και των σημαντικών ανθρώπων στην κοινή γνώμη που καθημερινά κατακεραύνωναν σύσσωμο το πολιτικό σύστημα ως ένοχο για τη δολοφονία αλλά και τα βίαια επακόλουθα αυτής, το παιδί – θύμα δεν πέρασε στη λήθη. Αντίθετα από τις πρώτες κιόλας εβδομάδες, φάνηκε ότι η μετατροπή του σε σύμβολο είχε μόλις ξεκινήσει. Πλήθος ανθρώπων κατέφθασε στο σημείο της δολοφονίας για να αποτίσει φόρο τιμής στον νεκρό, αφήνοντας λουλούδια, ανάβοντας κεριά και τοιχοκολλώντας γράμματα αφιερωμένα σε εκείνον. Η οδός Τζαβέλλα, στη συμβολή της οποίας συνέβη η δολοφονία, μετονομάστηκε από τους περίοικους, τους καταστηματάρχες και τις πολιτικές – τοπικές – ομάδες, σε οδός Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, ενώ στο σημείο υπήρξε από πολύ νωρίς μια μνημονική πλάκα, η οποία αναγράφει «Εδώ, στις 6 Δεκεμβρίου 2008 εντελώς αναίτια έσβησε το παιδικό χαμόγελο του αθώου δεκαπεντάχρονου Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τις σφαίρες αμετανόητων δολοφόνων»²¹.

²⁰ Δ. Παπανικολόπουλος, Δεκέμβρης 2008: Ανάλυση και ερμηνεία, οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα, ό.π.

²¹ Στο σημείο, προστέθηκε τα επόμενα χρόνια μία μαρμαρίνη πλάκα, δημιουργία της συλλογικότητας Political Stencil (που αρέσκεται σε εικαστικές παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο, και σε πολλές περιπτώσεις έχουν πολιτικό χαρακτήρα). Στην πλακέτα με τη μορφή τοιχογραφίας αναγράφεται: «Στη μνήμη του Αλέξανδρου... Δεν σε σκότωσε ο θάνατος. Τα σπίτια των νεκρών είναι χτισμένα με λήθη. Τα σπίτια των ζωντανών είναι φτιαγμένα από μνήμη. Η δική σου μνήμη θα μείνει ζωντανή. Ένα φωτεινό αστέρι που θα λάμπει για πάντα. Να φωτίζει τα χνάρια σε όσους συνεχίζουν τον αγώνα. Στις τσέπες μας κουβαλάμε το χαμόγελο σου. Γιατί δεν είπαμε ποτέ αντίο αλλά εις το επανιδείν...» (Πηγή: <https://www.mynews.gr/alexis-grigoropoylos-oloklirothikan-oi-ergasies-toy-anastilomenoy-mnimeioy-den-eipame-pote-antio-pics/>).

Η αδιαμφισβήτητη αναγνώριση της θυματικής ταυτότητας του νεκρού από το μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας, ήταν απότοκο, εκτός των άλλων, της εγγενούς αθωότητάς του λόγω του νεαρού της ηλικίας του. Τα παιδιά, ως ιδιαίτερη θυματική κατηγορία, είναι σχεδόν εκ φύσεως απαλλαγμένα από ένοχες πράξεις, από ηθικά κολάσιμες συμπεριφορές και εν γένει από τις ενήλικες «επιμολύνσεις». Η αγνότητα που χαρακτηρίζει την παιδική ηλικία, είναι σε καθολικό επίπεδο ταυτόσημη με την αθωότητα και ως εκ τούτου τα παιδιά προσλαμβάνονται ως «αβοήθητα» κοινωνικά υποκείμενα. Η «καθαρή» από αμαρτίες παιδική φύση μπορεί να προκαλέσει συναισθήματα συμπόνοιας, όπως στην περίπτωση που εξετάζουμε, εφόσον η εικόνα των παιδιών στις σύγχρονες περιόδους σχηματίζεται γύρω από την αντίληψη, η οποία αντιλαμβάνεται τα παιδιά γίνονται ως πολύ μικρά (ηλικιακά) για να είναι υπεύθυνα για τις πράξεις τους ή τις καταστάσεις που εμπλέκονται. Έτσι, στον αστερισμό της θυματικής ταυτότητας, τα παιδιά είναι εντελώς ανεύθυνα για τη θυματοποίησή τους. Η απαλλαγή από την ευθύνη, μετατρέπει τα παιδιά σε «ιδανικά» θύματα, δηλαδή στο απολύτως αθώο κοινωνικό υποκείμενο, το οποίο υπέστη μια καταφανέστατη και σκανδαλώδη αδικία. Ταυτόχρονα όμως, η δεύτερη λειτουργία της αδιαμφισβήτησης αθωότητας του θύματος, έχει να κάνει με τον δεύτερο πόλο του εγκλήματος, δηλαδή τον θύτη.

Όπως έχουμε υποστηρίξει και προηγουμένως, το επεισόδιο της θυματοποίησης διαιρείται σε δύο αντίθετες και διακριτές πλευρές, την ηθικά ανώτερη (το θύμα) και την ηθικά κολάσιμη (τον θύτη)²². Από τη στιγμή, που στην περίπτωσή μας, το θύμα κρίθηκε χωρίς αμφιβολίες ως ηθικά ανώτερο, επιβεβαιώθηκε ηθικά η πλευρά του θύματος ως καλή και δίκαιη. Ο θύτης όμως, ειδικά στην περίπτωση που το θύμα είναι παιδί, μετατρέπεται στον απόλυτο εγκληματία, δεν είναι απλώς θύτης, αλλά *φονιάς*. Η προσκόλληση της αθωότητας στο θύμα, ταυτόχρονα *διασύρει* τον δράστη. Στην περίπτωση μας, ο Κορκονέας παρουσιάστηκε στην αρχή ως «αμετανόητος»²³ (κάτι βέβαια που υποστήριζε και ο ίδιος στην κατάθεσή του ενώπιον του ανακριτή, υποστηρίζοντας όμως ότι πυροβόλησε στον αέρα και όχι με ευθεία βολή), ενώ ο δικηγόρος υπεράσπισής του δέχθηκε επίσης τα πυρά μερίδας της κοινής γνώμης όταν

²² S. Moeller, *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*, ό.π., σ. 314.

²³ *Τα Νέα*, 11/12/2008, τίτλος «Πυροβολεί τώρα τη μνήμη του Αλέξη», σ. 10-11.

προέβη σε δηλώσεις, πριν η υπόθεση εξεταστεί από το δικαστήριο, οι οποίες κρίθηκαν σκόπιμες και στρεβλές ως προς την αθωότητα του θύματος²⁴. Η πρωταρχική δαιμονοποίηση του θύτη, τον ακολούθησε και τα επόμενα χρόνια όταν στη δημόσια συζήτηση έφταναν πληροφορίες σχετικά με την πιθανή μελλοντική αποφυλάκισή του, έχοντας ως αποτέλεσμα τη διενέργεια διαδηλώσεων από τον χώρο της Αριστεράς με αίτημα την αναστολή της απόφασης που θα τον αποφυλάκιζε²⁵.

Δεν είναι τυχαίο λοιπόν, που κάποια πιθανή εξέλιξη γύρω από τον θύτη σε βάθος χρόνου, σκανδάλιζε εκ νέου ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας²⁶. Θα μπορούσε κανείς εδώ να ισχυριστεί, ότι η κρίσιμη μάζα της κοινωνίας που θεώρησε τον θύτη ως τον απόλυτο εγκληματία, διακατέχονταν από συναισθήματα εκδικητικότητας απέναντί του. Όμως μια τέτοια ερμηνεία θα άφηνε στο περιθώριο την συμβολική σημασία που απέκτησε το θύμα με την πάροδο του χρόνου. Εκκινώντας από τα βασικά ποιοτικά δεδομένα, μπορούμε με ασφάλεια να ισχυριστούμε ότι το θύμα έγινε σύμβολο.

Οι τελετές μνήμης στο σημείο της δολοφονίας του, οι μνημονικές πλάκες, οι επετειακές διαδηλώσεις στις 6 Δεκεμβρίου κάθε ημερολογιακού έτους από το 2008, η παραγωγή τραγουδιών αφιερωμένων στο θύμα²⁷, η παραγωγή τηλεοπτικών ή διαδικτυακών ντοκυμαντέρ για την ημέρα της δολοφονίας²⁸ (αλλά και για τις επόμενες εξεγερσιακές ημέρες που ακολούθησαν), τα πλείστα άρθρα στον Τύπο και στο διαδίκτυο που επανεξετάζουν τη δολοφονία ως ιστορικό γεγονός αλλά και ως υπενθύμιση των μεγάλων αγωνιστικών κινητοποιήσεων²⁹, δεν αφήνουν πολλά περιθώρια

²⁴ Ενδεικτική είναι η εκπομπή Αλ Τσαντίρι Νιουζ, του Λάκη Λαζόπουλου, η οποία απολάμβανε μεγάλη ακροαματικότητα. Στο απόσπασμα που θα παραθέσουμε εδώ, ακούγεται για πρώτη φορά η φράση «Λάθος Αλέξη χτύπησε η σφαίρα», υπονοώντας τον αρχικό συνήγορο υπεράσπισης του Κορκονέα, Αλέξη Κούγια (https://www.youtube.com/watch?v=05pqmIZGmFE&ab_channel=fothnio). Για μία ανάλυση της σημασίας της εκπομπής του Λάκη Λαζόπουλου, βλέπε το άρθρο του Βασίλη Βαμβακά: <https://www.tovima.gr/2016/02/20/society/lakis-lazopoulos-o-arxigos-toy-antidrastikoy-rizospastismoy/>.

²⁵ <https://www.cnn.gr/ellada/story/319330/dolofonia-grigoropoyloy-poreia-sta-exarxeia-gia-tin-apofylakisi-korkonea> και https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/351067_sygkentrosi-sto-mnimeio-toy-alexi-enantia-stin-apofylakisi-korkonea

²⁶ Βλέπε: <https://www.tanea.gr/2019/07/31/greece/law/eleytheros-11-xronia-meta-o-korkoneas-i-dolofonia-grigoropoulou-oi-taraxes-i-katadiki/>.

²⁷ Βλέπε: <https://www.vice.com/el/article/8gx7yz/tragoudia-gia-alexi-grigoropoulo>.

²⁸ Βλέπε: https://www.protagonistes.gr/portfolio_page/alexis-grigoropoulos-imoun-kai-ego-ekei/.

²⁹ Βλέπε: <https://www.documentonews.gr/article/dhmhtrhs-papanikolopoulos-to-2008-epibebaiwthhke-mia-sygkroysiakh-politikh-koyltoyra/>

αμφισβήτησης της μετάβασης του θύματος στο βάθρο των μεταπολιτευτικών συμβόλων. Η δολοφονία του Γρηγορόπουλου ως κοινωνική υπόθεση, όρος που χρησιμοποιείται από τον Luc Boltanski³⁰, από την πρώτη ημέρα «άνοιξε» στο δημόσιο πεδίο και δεν παρέμεινε οριοθετημένη στο ιδιωτικό σύμπαν της οικογένειας. Ο σκανδαλισμός της ελληνικής κοινωνίας και η μετέπειτα ταύτισή της με το θύμα, ανταποκρινόταν στις κοινωνικές ανησυχίες της περιόδου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στις μεγάλες διαδηλώσεις υπήρχε έντονη η παρουσία μιας πλειοψηφίας νέων μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης καθώς επίσης, πολύ έντονη ήταν και η παρουσία φοιτητών των ελληνικών πανεπιστημίων. Τα παιδιά της οικονομικής επέκτασης των τελευταίων τριανταπέντε ετών, οι κληρονόμοι της καταναλωτικής δημοκρατίας έλαβαν ενεργό ρόλο στις διαδηλώσεις και σε κάποιες περιπτώσεις και στα βίαια επεισόδια³¹.

Ταυτόχρονα, στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας το παιδί ως κοινωνικό υποκείμενο είχε μπει πλέον στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Η πύκνωση των θετικών συναισθημάτων για το παιδί και η γενικότερη αναβάθμιση της παιδικής ηλικίας, εδραίωσαν το παιδί στην πρωτοκαθεδρία της ελληνικής οικογένειας, της οποίας η επιδίωξη δεν ήταν άλλη από το να προσφέρει στο νεαρό άτομο μια άνετη, σύγχρονη, προφυλαγμένη και απαλλαγμένη από τα βάρη και τις ευθύνες των μεγάλων, παιδική ηλικία³². Αυτή η απολαυστική νεότητα, που είχε ως πρότυπο το δυτικό μοντέλο της φροντίδας των παιδιών, εν προκειμένω, διακόπηκε βίαια από έναν κρατικό λειτουργό.

Η κρατική καταστολή που προκάλεσε τη δολοφονία, δεν έχασε την εμπιστοσύνη των πολιτών, εφόσον η εμπιστοσύνη είχε χαθεί προγενέστερα από άλλες μη - δολοφονικές περιπτώσεις. Το πλήγμα αυτή τη φορά δέχθηκε συνολικά το πολιτικό σύστημα, το οποίο αδυνατούσε να μεταρρυθμίσει βασικές δομές (τα σώματα ασφαλείας στη συγκεκριμένη περίπτωση) και λειτουργίες του κράτους, το οποίο πλέον δεν μπορούσε να προσφέρει στη νεολαία το μέλλον που τα παιδιά άλλων δυτικών χωρών

Επίσης, <https://www.alerta.gr/archives/11088> και <https://pitsirikos.net/2010/12/6-7-%ce%ba%ce%b1%ce%b9-8-%ce%b4%ce%b5%ce%ba%ce%b5%ce%bc%ce%b2%cf%81%ce%af%ce%bf%cf%85-2008/>.

³⁰ L. Boltanski, E. Claverie, N. Offenstadt, S. Van Damme, *Affaires, scandales et grandes causes: de Socrate à Pinochet*, ό.π.

³¹ P. Panayiotopoulos, "Souffrance et révolte des inclus. Quelques clés pour comprendre la révolte de décembre 2008", European forum for Urban Security, 2008.

³² Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης: κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, ό.π., σ. 163-167.

απολάμβαναν. Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις καταγγέλλονταν η εκτεταμένη διαφθορά του πολιτικού συστήματος, η οποία δεν ακουμπούσε μόνο τα σώματα ασφαλείας, αλλά την όλη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού και των θεσμών. Ως εκ τούτου, η δολοφονία ερμηνεύθηκε ως μία επίθεση του αρχαϊκού κράτους απέναντι στην κοινωνία, η οποία ευθυγραμμιζόταν με το μοντέρνο δυτικό μοντέλο τουλάχιστον σε ό, τι αφορούσε τη βιωμένη εμπειρία στα πλαίσια της καταναλωτικής κοινωνίας. Ο εν δυνάμει λοιπόν κίνδυνος, συνεπαγωγικά αποτελούσε έναν κοινό τόπο για μια μεγάλη μερίδα της κοινωνίας, εφόσον θα μπορούσε να αγγίξει κάθε ατομική βιογραφία και η ταύτιση με το θύμα ήταν αναπόφευκτη.

Παράλληλα όμως, η μετατροπή του θύματος σε σύμβολο αφορούσε και την ιδιωτική εμπειρία εντός του συλλογικού. Το σύμβολο, ως ιδιαίτερο στοιχείο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, μπορεί να φορτίζεται νοηματικά με διαφορετικό τρόπο μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων και ακόμη, με διαφορετικό τρόπο από την πρωταρχική του σημασία. Εν ολίγοις μπορεί να αντιπροσωπεύει κάτι άλλο από αυτό που σήμαινε στην αρχή. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση του Γρηγορόπουλου, τα μετέπειτα χρόνια το θύμα λειτούργησε ως ενθύμηση των κινητοποιήσεων³³ που έλαβαν χώρα και στις οποίες πολλοί μαθητές-φοιτητές συμμετείχαν ενεργά για πρώτη φορά. Ακόμη και για τους πιο έμπειρους, με την κινηματική δράση, φοιτητές και νεολαίους, η έκταση των κινητοποιήσεων, η μαζικότητα τους, η φαινομενικά ολομέτωπη σύγκρουση τους με την κυβέρνηση και με το πολιτικό σύστημα εν γένει αποτέλεσε μία *εξέγερση* της δικής τους γενιάς. Των παιδιών δηλαδή που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στην ασφαλή Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, που η βιωμένη εμπειρία της παιδικής ηλικίας απείχε από τις αφηγήσεις προηγούμενων γενιών, οι οποίες έζησαν λιγότερο ξέγνοιαστα παιδικά χρόνια και ίσως ταραγμένη, ελέω πολιτικών συνθηκών, ενηλικίωση.

Οι, για πολλούς, «καλομαθημένοι»³⁴ νέοι, της γενιάς των millennials, απέκτησαν τη δική τους ιστορική στιγμή. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε με ασφάλεια, ότι

³³ Βλέπε: <https://www.in.gr/2022/12/06/life/stories/grigoropoulos-eksegersi-einai-epikairi-opos-kai-tote/>.

Επίσης: <https://www.babylonia.gr/2019/12/07/dekemvris-2008-i-aionia-efiveia-tis-eksegersis/> και <https://www.news247.gr/afieromata/dekemvris-08-kinima-poy-odigise-sto-telos-toy-palaiokommatis-moy-i-mia-agria-lampsi.6671232.html>.

³⁴ *Τα Νέα*, 13-14/12/2008, τίτλος «Εξέγερση των καλομαθημένων», σ. 20.

βρήκαν μια θέση στην σύγχρονη ιστορία της Ελλάδας, και ταυτόχρονα ανανοηματοδότησαν την βιογραφία τους, αποκτώντας μια διακριτή ταυτότητα σε μία μεταιχμιακή στιγμή στην Ελλάδα, όπου το απονομιμοποιημένο πολιτικό σύστημα και η αδυναμία παραγωγής νοήματος στους νεολαίους, προοικονομούσε τη μετέπειτα μνημονιακή κατάρρευση. Δεν πρέπει να ξεχνάμε άλλωστε ότι τα βίαια επεισόδια που ακολούθησαν την δολοφονία του θύματος και η μαζικότητα των διαδηλώσεων, που εν μέρει αποτελούν συστατικά στοιχεία της χρήσης του όρου «εξέγερση», όρος που χρησιμοποιήθηκε στη δημόσια συζήτηση τα επόμενα χρόνια, έμειναν στο κοινωνικό φαντασιακό ως η περίοδος των «Δεκεμβριανών του 2008». Τα *Δεκεμβριανά*³⁵, ένας όρος φορτισμένος εξαιτίας του ελληνικού εμφυλίου, πέρα από την εργαλειοποίησή του για την νοηματοδότηση των νέων εμπειριών με σαφή σύνδεση με το εμφυλιοπολεμικό παρελθόν, ήταν κατά τη γνώμη μας μια προσπάθεια έκφρασης της ρήξης που διαπέρασε την ελληνική κοινωνία και συνάμα ένα οριακό σημείο της ύστερης μεταπολίτευσης. Η καναλωτική ευμάρεια και η ευημερία που, φαινομενικά, ήταν ο συνεκτικός κρίκος μιας ειρηνευμένης (και όχι ειρηνικής) κοινωνίας, με την αφορμή της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου φάνηκε ότι έφτανε στο οριακό της σημείο, και πιθανότατα ήταν προάγγελος του τέλους που ήρθε δύο χρόνια αργότερα με την επίσημη ανακοίνωση της πτώχευσης και της υπαγωγής στον πρώτο κύκλο των μνημονίων που σύναψε η χώρα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο.

6.1.2. Το πρώτο θύμα της νέας γενιάς των τρομοκρατών

Λίγους μήνες μετά τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, μια νέα τρομοκρατική οργάνωση που έκανε την εμφάνισή της στις αρχές του 2009, πραγματοποίησε την πρώτη δολοφονία στα πλαίσια της ένοπλης δράσης της.

³⁵ Βλέπε: <https://www.capital.gr/xristos-xomenidis/3398232/ti-thumaste-apo-ta-dekembriana-tou-2008/> και <https://www.ethnos.gr/greece/article/8698/alexhsgrhgoropoylostoethnosgrstashmeiaopoygrafhkehistoriavid>

Πρόκειται για τη Σέχτα Επαναστατών³⁶, οργάνωση που στην πρώτη της τρομοκρατική δράση προσπάθησε να εκμεταλλευτεί το φορτισμένο κλίμα που επικρατούσε στην ελληνική κοινωνία εξαιτίας της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου, δικαιολογώντας την επίθεση στο Αστυνομικό Τμήμα του Κορυδαλλού ως αντίποινα. Η εργαλειοποίηση της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου ως δικαιολόγηση της ένοπλης δράσης, δεν είναι βέβαια κάτι που το συναντάμε πρώτη φορά, καθώς όπως έχουμε ήδη αναφέρει η 17N είχε πράξει αναλόγως μετά τη δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά. Η πρώτη ένοπλη επίθεση της Σέχτας Επαναστατών στο Α.Τ. Κορυδαλλού, ήταν μια καλά οργανωμένη επίθεση στο συμβολικό πεδίο της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, καθώς προσπάθησε να εκμεταλλευτεί στο έπακρο την συμπόνια που έδειξε η ελληνική κοινωνία στην περίπτωση της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου, καθώς πέρα απ' το ότι χρησιμοποίησε τον θάνατό του ως κυριαρχική αιτία της δράσης της, η προκήρυξη στην οποία ανέλυε τα κίνητρα της επίθεσης βρέθηκε σε ψηφιακό δίσκο (cd), το οποίο ήταν μέσα σε μια ανθοδέσμη στον τάφο του θύματος. Πρόκειται λοιπόν για μια σαφή προσπάθεια επίκλησης του θυμικού προκειμένου να επιτύχει ενός είδους ανεκτικής αποδοχής, όπως άλλωστε σε πολλές περιπτώσεις στο παρελθόν είχαν κάνει οι ελληνικές τρομοκρατικές οργανώσεις.

Οι πρώτες δύο επιθέσεις της οργάνωσης δεν ήταν θανατηφόρες. Δεν συνέβη το ίδιο όμως και στην τρίτη επίθεση, η οποία οργανώθηκε αποκλειστικά με το σκοπό της «παραγωγής» ενός θύματος. Στις 17 Ιουνίου του 2009, στην περιοχή των Άνω Πατησίων, ο υπαρχιφύλακας Νεκτάριος Σάββας βρισκόταν σε υπηρεσία σε ένα σταθμευμένο όχημα επί της οδού Πορφύρα. Ειδικότερα, φρουρούσε τη μάρτυρα στη δίκη του Ε.Λ.Α, Σοφία Κυριακίδου, η οποία είχε καταθέσει στη δίκη της οργάνωσης, ενοχοποιώντας έναν από τους κατηγορούμενους. Ο αστυνομικός αφού αντικατέστησε νωρίς το πρωί, γύρω στις 06:00 π.μ., τους δύο συναδέλφους του, που ήταν στη νυχτερινή βάρδια, είκοσι λεπτά αργότερα δέχθηκε την επίθεση τριών ενόπλων. Δύο μηχανές με τέσσερεις αναβάτες έφτασαν στο σημείο όπου ο Σάββας εκτελούσε την υπηρεσία του, και αφού πάρκαραν τα οχήματα σε μικρή απόσταση, τρεις από αυτούς προσέγγισαν τον αστυνομικό με κυκλωτική κίνηση. Ο αιφνιδιασμός του αστυνομικού

³⁶ L. Rori, V. Georgiadou, "Far left organized violence in Greece: the second generation", The Palgrave Handbook of Left-Wing Extremism, Volume 1, pp.223-246 (DOI:[10.1007/978-3-031-30897-0_13](https://doi.org/10.1007/978-3-031-30897-0_13)).

ήταν απόλυτος, και χωρίς να προλάβει να αντιδράσει, καθισμένος στη θέση του οδηγού, δέχθηκε από το παράθυρο του οδηγού και από το μπροστινό μέρος του οχήματος, 24 σφαίρες. Ο θάνατός του ήταν ακαριαίος, έχοντας πολλαπλά τραύματα στην αριστερή πλευρά του σώματός του.

Η είδηση της δολοφονίας του αστυνομικού, δεν φαίνεται πάντως να εξέπληξε την ελληνική κοινή γνώμη, αλλά μάλλον επέτεινε την απογοήτευση. Απογοήτευση, το περιεχόμενο της οποίας αφορούσε τη συνολική λειτουργία του κράτους αλλά και ειδικά της Αστυνομίας, η οποία λίγους μήνες πριν είχε άλλωστε στιγματιστεί με τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου. Βέβαια, δεν μπορούμε να πούμε ότι η δολοφονία του αστυνομικού, ερμηνεύθηκε στη δημόσια σφαίρα ως μία εκδικητική πράξη για τη δολοφονία του 15χρονου μαθητή. Αντίθετα, ερμηνεύθηκε ως μία ακόμη αποτυχία της κυβέρνησης της Ν.Δ, η οποία αν και είχε επανεκλεγεί μόλις δύο χρόνια πριν, φαίνεται ότι είχε χάσει την εμπιστοσύνη και τη νομιμοποίηση ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας. Η εικόνα κατάρρευσης του κρατικού μηχανισμού στα βίαια επεισόδια που ακολούθησαν τη δολοφονία Γρηγορόπουλου, ακολουθούσε την κυβέρνηση όλους τους επόμενους μήνες. Ως εκ τούτου η δολοφονία του αστυνομικού ήταν ακόμη μία *απόδειξη* ότι η κυβέρνηση δεν μπορεί να εγγυηθεί συνολικά την ομαλή λειτουργία του κράτους, και ειδικότερα δεν ήταν ικανή να οργανώσει και να εγγυηθεί την εύρυθμη λειτουργία των σωμάτων ασφαλείας. Η ανικανότητα που αποδιδόταν στην κυβέρνηση, επηρέαζε και τους ίδιους τους αστυνομικούς, οι οποίοι «στέλνονται σαν πρόβατα σε σφαγή»³⁷.

Τις επόμενες ημέρες συνδικαλιστές της ελληνικής αστυνομίας, απέκτησαν βήμα στα ΜΜΕ και ενίσχυσαν τις αιτιάσεις περί προβληματικής οργάνωσης στις τάξεις της. Παραθέτουμε εδώ, ένα άρθρο που κατά τη γνώμη μας συνοψίζει όλες τις πτυχές, γύρω από τις οποίες αρθρώθηκε η δημόσια συζήτηση: «“Το πρόγραμμα προστασίας είναι φτιαγμένο με τρόπο ερασιτεχνικό”, λέει στα Νέα, το μέλος της Ένωσης Αστυνομικών Αττικής, Αντώνης Λιακόπουλος. Όπως καταγγέλλει ο 41χρονος συνάδελφος του Νεκτάριου Σάββα, ο συνάδελφός του αλλά και εκατοντάδες ακόμη που φυλούν στόχους έχουν σταλθεί “σαν πρόβατα για σφαγή”, “αστυνομικοί που βρίσκονται μέσα

³⁷ Τα Νέα, 18/06/2009, σ. 8.

σε ένα αυτοκίνητο το οποίο επιτελεί χρέη σκοπιάς είναι ευάλωτοι σε κάθε είδους επίθεση και αυτό πρέπει να γίνει κατανοητό από την ηγεσία της ΕΛ.ΑΣ”, λέει ο κ. Γιάννης Μακρής Πρόεδρος της Ένωσης Αστυνομικών Υπαλλήλων Αττικής [...] Το αυτοκίνητο που έκανε σκοπιά και στο οποίο εκτελέστηκε ο συνάδελφός τους βρισκόταν μόνιμα παρκαρισμένο απέναντι από την είσοδο της πολυκατοικίας στην οδό Δημητρακοπούλου, όπου μένει η κ. Κυριακίδου. “Όλη η γειτονιά γνώριζε ποιοι βρίσκονταν εκεί και τι έκαναν. Γνώριζαν τους αστυνομικούς με τα μικρά τους ονόματα, ακόμα και τι καφέ έπιναν”, αποκαλύπτει ο κ. Λιακόπουλος, δίνοντας τη διάσταση των μέτρων φύλαξης που είχαν καταντήσει ρουτίνα, χωρίς καμία διαφοροποίηση. Σύμφωνα με τις ίδιες καταγγελίες, το αυτοκίνητο που ήταν μόνιμα παρκαρισμένο στο ίδιο σημείο για να μην χάσει τη θέση πάρκινγκ, είχε περιέλθει σε αχρηστία και όταν χρειάστηκε οι αστυνομικοί να ενεργοποιήσουν το κλιματισμό έπρεπε να έρθει εταιρεία οδικής ασφάλειας»³⁸.

Το θύμα, ο Νεκτάριος Σάββας, έχει χαθεί από το πλάνο της ενημέρωσης, μάλιστα από την πρώτη μέρα της είδησης, καθώς η ροή των ρεπορτάζ στρέφεται πλήρως σε μία κατεύθυνση ευθείας κριτικής προς την κυβέρνηση, όχι μόνο από την μείζονα αντιπολίτευση, δηλαδή το ΠΑΣΟΚ, αλλά και από στελέχη της κυβέρνησης της Ν.Δ. Στη δεύτερη περίπτωση μάλιστα, φαίνεται ότι βουλευτές του κυβερνώντος κόμματος, άσκησαν δριμεία κριτική προς τους αρμόδιους υπουργούς³⁹ (Προκόπη Παυλόπουλο και Χρήστο Μαρκογιαννάκη) θεωρώντας ότι η προεκλογική υπόσχεση περί ασφάλειας είχε πλήρως αθετηθεί, ενώ παράλληλα δήλωναν ότι η μη παραίτηση των υπουργών ήταν, πολιτικά, εσφαλμένο μήνυμα προς τους ψηφοφόρους του κόμματος αλλά και μία αδυναμία κατανόησης των ανησυχιών της κοινωνίας⁴⁰.

³⁸ Τα Νέα, 18/09/2009, σ. 8.

³⁹ Αρμόδιο υπουργείο στην κυβέρνηση της Ν.Δ ήταν το Υπουργείο Εσωτερικών. Στην ουσία το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου Δημοσίας Τάξης είχε παραδοθεί στον Υπουργό και στους αναπληρωτές υπουργούς του Υπουργείου Εσωτερικών.

⁴⁰ Ο τότε βουλευτής της Β' Αθήνας Κυριάκος Μητσοτάκης δήλωσε στον Realfm «Θα ήταν εκτός ελληνικής πραγματικότητας όποιος έλεγε ότι η κατάσταση στη δημόσια τάξη είναι καλύτερη από ότι το 2004. Είναι προφανώς χειρότερη και αυτό αποτελεί και μια αποτυχία της κυβέρνησής μας» ενώ συμπλήρωσε ότι «η κατάσταση έχει βγει εκτός ελέγχου επειδή η κυβέρνηση έστειλε ένα πολύ εσφαλμένο μήνυμα τον περασμένο Δεκέμβριο σε όσους προσπάθησαν - επιτυχώς όπως απεδείχθη - να καταλύσουν την έννομη τάξη». Επιπλέον, ο πρώην υφυπουργός Γεράσιμος Γιακουμάτος στον Alpha 98,9 δήλωσε «Είναι σίγουρο ότι κάτι δεν πάει καλά. Η αστυνομία και το κράτος πάνε με τον αραμπά» ενώ παράλληλα αμφισβήτησε τους δύο υπουργούς λέγοντας ότι «τους κρίνει ο λαός και αν ρωτήσει

Από την άλλη μεριά στον αντιπολιτευτικό Τύπο, επικράτησαν δημοσιεύματα τα οποία έκαναν λόγο για εικόνα διάλυσης της Αστυνομίας, και αποδίδονταν ευθύνες αποκλειστικά στην κυβέρνηση της Ν.Δ, η οποία «κομματικοποίησε»⁴¹ συνολικά τις υπηρεσίες της αστυνομίας, στερώντας της έτσι πολύτιμα και έμπειρα στελέχη, που στο παρελθόν είχαν σημαντικές επιτυχίες, όπως αυτή της εξάρθρωσης της 17N. Εξαίρεση βέβαια αποτελούσαν δημοσιεύματα στον φίλα προσκείμενο στην Αριστερά Τύπο, όπου γινόταν λόγος για *προβοκάτσια* από κάποιον «παρακρατικό πράκτορα» με σκοπό να υπάρξει αφορμή προκειμένου να εντατικοποιηθεί η κρατική καταστολή και «να τιμωρηθούν σκληρά οι μαθητές του Δεκέμβρη και να γελάσει το χειλάκι των αιμοσταγών επικριτών της Αριστεράς»⁴².

Βλέπουμε λοιπόν ότι η παλίρροια της εξέγερσης του 2008 δεν είχε ακόμη εκτονωθεί για τον πολιτικό χώρο της Αριστεράς, και επίσης η εικοτολογία σχετικά με τις αιτίες της δολοφονίας, μάς δείχνει ότι οι νέες τρομοκρατικές οργανώσεις που εμφανίστηκαν μετά την εξάρθρωση της 17N, «διαβάστηκαν» από ένα μέρος των αρθρογράφων του αριστερού Τύπου ως μηχανισμοί υπονόμευσης των αριστερών κινημάτων καθώς η αναζήτηση των δραστών της τρομοκρατικής επίθεσης, θα μπορούσε να σταθεί αφορμή ενοχοποίησης του αριστερού πολιτικού χώρου. Η υπόθεση αυτή, αν μη τι άλλο,

την κοινωνία θα σου πει τη βαθμολογία». Επίσης ο Γιάννης Μανώλης ανέφερε ότι «Στην Ελλάδα παραίτηση υπουργού δεν θα δούμε ποτέ. Έχει κατοχυρωθεί αυτό».

⁴¹ *Τα Νέα*, 18/06/2009, στήλη «Ριπές», σ. 3 «ΟΙ τρομοκράτες δεν δολοφόνησαν χθες μόνο τον άτυχο αστυνομικό. Εκτέλεσαν και το τελευταίο ίχνος κύρους που είχε απομείνει στην Αντιτρομοκρατική Υπηρεσία της Ελληνικής Αστυνομίας. ΜΙΑΣ υπηρεσίας που από το ζενίθ του 2002, όταν εξαρθρώθηκε η 17 Νοέμβρη, έφτασε σήμερα ακόμα επτά χρόνια μετά ακόμα στην πλήρη διάλυση και αναποτελεσματικότητα.. ΓΕΓΟΝΟΣ που σχετίζεται ευθέως με την έξαρση της τρομοκρατίας τα τελευταία χρόνια και μάλιστα με πολύ σκληρότερη μορφή από ό, τι παλιότερα. ΤΑ ΛΑΘΗ, οι παραλείψεις, οι άστοχοι χειρισμοί, η αδυναμία αξιολόγησης των περιστατικών, δεν αποτελούν ατυχής συγκυρίες για την Αντιτρομοκρατική. ΕΙΝΑΙ το αποτέλεσμα της κομματικοποίησης της από την κυβέρνηση που όταν ανέλαβε τα 2004, ξήλωσε σχεδόν το σύνολο των έμπειρων στελεχών της και τοποθέτηση δικά της παιδιά, προφανώς για να παίρνουν τις υψηλότερες αμοιβές που προβλέπονται για όσους υπηρετούν εκεί. ΕΙΝΑΙ αποτέλεσμα των συνεχών αλλαγών στη διοίκηση της. Κάθε χρόνο αλλάζουν οδηγοί της και ο υποδιοικητής. Πότε θα προλάβουν να ενημερωθούν, να εξοικειωθούν με το αντικείμενο, να καταστρώσουν αποτελεσματικά σχέδια δράσης; ΕΙΝΑΙ αποτέλεσμα της άρνησης των υπευθύνων της Αντιτρομοκρατικής να συνεργαστούν με τους ειδικούς της Σκότλαντ Γιαρντ, που κλήθηκαν εσπευσμένα να βοηθήσουν, όπως είχε γίνει και στην περίπτωση της 17 Νοέμβρη. ΤΡΙΤΗ ήρθαν οι Άγγλοι και Παρασκευή υποχρεώθηκαν να φύγουν, αφού οι δικοί μας αρνήθηκαν να συνεργαστούν! Η εικόνα διάλυσης συμπληρώνεται από τον τρόπο φύλαξης μαρτύρων που, όπως αποδείχθηκε χθες, ήταν, το λιγότερο, ερασιτεχνικός. ΠΑΝΩ από 20 σοβαρές και δεκάδες άλλες μικρότερες τρομοκρατικές επιθέσεις σημειώθηκαν τα τελευταία χρόνια. Χωρίς να εξιχνιαστεί καμία. Χωρίς, έστω, να εντοπιστεί ένας ύποπτος. ΔΥΣΤΥΧΩΣ η Αντιτρομοκρατική δεν μπορεί όχι την τρομοκρατία να εξαρθρώσει, αλλά ούτε και τα στελέχη της να προστατεύσει».

⁴² *Ελευθεροτυπία*, 20/06/2009, τίτλος «Ποιοι “γαζώνουν” στο σκοτάδι/ Η μαφιόζικη δολοφονία του αστυνομικού κρύβει ...μαφιόζους», Πηγή: <http://www.iospress.gr/megalo2009/megalo20090620.htm>.

αποτελεί στη συγκεκριμένη περίπτωση και μία ευθυγράμμιση με τη πάγια θέση της ελληνικής κομμουνιστικής Αριστεράς, η οποία ανέκαθεν καταδίκασε αναφανδόν την τρομοκρατική δράση ως ένα εργαλείο αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης και μάλιστα κατευθυνόμενο από *ξένα κέντρα* εκτός Ελλάδας, γεγονός που μάλλον αναδεικνύει ότι ο χώρος της μη κομμουνιστικής Αριστεράς, πιθανότατα θεωρούσε ότι ο κύκλος της ακρο-αριστερής τρομοκρατίας είχε κλείσει με τη σύλληψη της 17N και ήταν αδύνατο να εμφανιστούν τρομοκρατικές οργανώσεις με τα ίδια χαρακτηριστικά.

Παράλληλα, στον κεντρώο αντιπολιτευτικό Τύπο δινόταν έμφαση στην δυσφορία των στελεχών της αστυνομίας απέναντι στο ειδικό κλιμάκιο της Σκότλαντ Γιάρντ, που κατέφθασε στην Ελλάδα ύστερα από πρωτοβουλία του Πρωθυπουργού Κώστα Καραμανλή, προκειμένου να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση της νέας γενιάς τρομοκρατών, όπως της οργάνωσης της Σέχτας. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα, ανώτατα στελέχη της αστυνομίας, αρνήθηκαν να δεχθούν τις εισηγήσεις του Βρετανικού κλιμακίου, και μάλιστα οι τελευταίοι αποχώρησαν τρεις μέρες μετά την άφιξή τους⁴³, ενώ οι βρετανοί αξιωματικοί, τονίζεται, ότι «θέλησαν να συνεργαστούν με τους αστυνομικούς με τους οποίους είχαν δουλέψει για τη 17N. Έκπληκτοι διαπίστωσαν πως μόλις 2 από τους 10 ανώτερους αξιωματικούς παρέμειναν στη θέση τους, ενώ από το 2004 και ύστερα κάθε χρόνο άλλαζε ο διοικητής και ο υποδιοικητής της Αντιτρομοκρατικής»⁴⁴. Η επιμονή του κεντρώου Τύπου στη συγκεκριμένη πληροφορία, εντάσσεται και στην προσπάθεια αποδόμησης της κυβέρνησης της Ν.Δ, εφόσον η βρετανική υπηρεσία πληροφοριών είχε συνδεθεί στενά με την επιτυχία της σύλληψης των μελών της 17N. Επιτυχία, η οποία «ανήκε» στην προηγούμενη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. Ως εκ τούτου, η άρνηση των *δεξιών κομματικών στελεχών* της αστυνομίας να συνεργαστούν με την *αποτελεσματική* βρετανική υπηρεσία, ήταν πιθανότατα και ένα δείγμα αρχαϊσμού, δηλαδή μία ροπή αντίθετη από τον εκσυγχρονισμό του κράτους που το ΠΑΣΟΚ εν έτει 2009 υποσχόταν, και που είχε

⁴³ *Τα Νέα*, 18/06/2009, τίτλος «Πέταξαν οι επιτελείς της ΕΛ.ΑΣ», σ. 8, « “Το κλιμάκιο της Σκότλαντ Γιάρντ συνάντησε πολύ εχθρική συμπεριφορά από τους αξιωματικούς της αντιτρομοκρατικής και ανώτερους αξιωματικούς του επιτελείου της ΕΛ.ΑΣ” αποκαλύπτει στα *Νέα* παράγοντας του υπουργείου εσωτερικών. Μάλιστα ετέθη και το εκβιαστικό δίλημμα “ή εμείς ή αυτοί”. “Επώθηκε από την ηγεσία της υπηρεσίας πως αν θέλετε να ακολουθήσουμε αυτό που προτείνουν οι βρετανοί θα το κάνουμε. Αν όμως συμβεί κάτι, τότε να αναζητήσετε τις ευθύνες από τη Σκότλαντ Γιάρντ. Δυστυχώς η πολιτική ηγεσία του υπουργείου εσωτερικών ενέδωσε στον εκβιασμό» καταγγέλλει ανώτερος παράγοντας του υπουργείου».

⁴⁴ Στο ίδιο.

αποδειξεί στο παρελθόν έμπρακτα με την υιοθέτηση των εισηγήσεων των βρετανών αξιωματικών στην περίπτωση της εξάρθρωσης της 17N.

Το συγκεκριμένο αφήγημα, θα μπορούσε κάποιος με πιο αφαιρετικό τρόπο, να το ερμηνεύσει και ως μία προσπάθεια (από τον αντιπολιτευτικό Τύπο) ανάδειξης της παλινωδίας μεταξύ αρχαϊσμού και μοντερνισμού, στην οποία βρέθηκε η Ελλάδα κατά την περίοδο διακυβέρνησης της ΝΔ, υπό την έννοια ότι έγιναν αρκετά βήματα πίσω, στην προσπάθεια της (μεταπολιτευτικής) Ελλάδας να ευθυγραμμιστεί με το δυτικό πρότυπο. Και αυτό ασφαλώς άγγιζε και τον τομέα της ασφάλειας.

Αν και είναι εμφανής η τάση της κοινής γνώμης να πολιτικοποιήσει τη δολοφονία, αυτή τη φορά η δολοφονία του αστυνομικού δεν ενοχοποίησε το ίδιο το θύμα ή μάλλον δεν συναντά κανείς αρθρογραφία που να επιρρίπτονται ευθύνες στο θυματικό υποκείμενο. Κατά κύριο λόγο, η ευθύνη της δολοφονίας αποδίδεται στην ηγεσία της αστυνομίας αλλά και στο αρμόδιο υπουργείο Εσωτερικών. Το γεγονός αυτό, στην ουσία, απομακρύνει το θύμα από την πιθανή ενοχή, που έχουμε συναντήσει σε ανάλογες περιπτώσεις στο παρελθόν, και έστω μερικώς αναγνωρίζεται η βαναυσότητα της δολοφονίας του και κατ' επέκταση η θυματική του ταυτότητα. Όμως, το θύμα ως υποκείμενο, δεν εξετάζεται στο επίπεδο της ατομικότητας, δηλαδή του ιδιωτικού. Η εμπειρία της οικογένειας του νεκρού, των έμμεσων δηλαδή θυμάτων, χάνεται από το προσκήνιο ή σε πολλές περιπτώσεις απουσιάζει εντελώς. Το θύμα ναι μεν αναγνωρίζεται, αλλά δεν ξεφεύγει της πολιτικής/κομματικής εργαλειοποίησης. Η δολοφονία του, όπως είδαμε, αποτέλεσε αφορμή σφοδρής κριτικής προς την κυβέρνηση της ΝΔ, και σε συνδυασμό με την - προ λίγων μηνών - δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, λειτούργησε ως καύσιμο στην πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων, με τη μείζονα αντιπολίτευση (το κόμμα του ΠΑΣΟΚ) να επενδύει σε μία εικόνα οργανωτικής διάλυσης σε όλους τους τομείς του κράτους.

Η υπερπληθώρα δημοσιευμάτων στον Τύπο που στοχοποιούσαν την κυβέρνηση, και τη χαρακτηρίζαν όχι μόνο αδύναμη αλλά και απονομιμοποιημένη στο σύνολο της κοινωνίας, μάς δείχνει ότι στη δημόσια σφαίρα επικρατούσε η ατμόσφαιρα της αένανης αναμέτρησης με τον πολιτικό αντίπαλο και τα τρομοκρατικά συμβάντα, κατά τη δεκαετία του 2000, αποτελούσαν ακόμη πεδίο κομματικής αντιπαράθεσης. Έχοντας

απομακρυνθεί από την υπερπολιτικοποίηση των 80s, όπου σε πολλές περιπτώσεις η ευθύνη των δολοφονιών αναζητούνταν σε κάποια χαρακτηριστικά ή ιδιότητες των θυμάτων, και λαμβάνοντας υπόψη ότι οι αστυνομικοί – θύματα δεν προσλαμβάνονταν a priori ως θύματα, μπορούμε να πούμε ότι εξελικτικά, στο πέρασμα του χρόνου, η τρομοκρατική δολοφονία μπορεί να μην ενοχοποιεί το θύμα πλέον, αλλά παραμένει πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης, περιθωριοποιώντας τη σημασία της απώλειας της ατομικής βιογραφίας. Εν ολίγοις, αυτό που θέλουμε να πούμε εδώ σχετικά με την ποιότητα του ενδιαφέροντος προς το θύμα είναι ότι το κοινωνικό σώμα σίγουρα δεν δείχνει να ταυτίζεται με τον Σάββα, και μάλλον εν τέλει αδιαφορεί, κάτι που φαίνεται εξάλλου από την απουσία της οδύνης των συγγενών του από τα ειδησεογραφικές ενημερωτικές ιστοσελίδες και από τον Τύπο. Η μη- ταύτιση με το θύμα, κάτι που μπορεί να διαφανεί συγκριτικά με την περίπτωση της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου που εξετάσαμε προηγουμένως, έγκειται στο γεγονός ότι οι αστυνομικοί – θύματα, εξαιτίας του ρίσκου που διατρέχουν στην καθημερινότητα της εργασίας τους, για το κοινωνικό σώμα έχουν κατά κάποιο τρόπο αποδεχτεί (και μάλιστα από επιλογή) τον κίνδυνο που παραμονεύει⁴⁵. Ως εκ τούτου, στην περίπτωση της δολοφονίας ενός αστυνομικού, το αναπάντεχο, απροσδόκητο, σκανδαλώδες τέλος της ζωής εκλείπει από την πιθανή ερμηνεία του συμβάντος εφόσον ο κίνδυνος έχει παρεισφρήσει στη ζωή του αστυνομικού ως κάτι πιθανό⁴⁶.

Σε σχέση όμως με προηγούμενα θύματα, η αναγνώριση της θυματικής ταυτότητας του Σάββα πέρασε από δύο σημαντικά σημεία τα οποία αν μη τι άλλο, προσέφεραν ανακούφιση στους συγγενείς του θύματος. Το πρώτο σημείο, αφορά την εκδίκαση της Ένορκης Διοικητικής Εξέτασης, που είχε παραγγελθεί προκειμένου να εξεταστεί αν η ΕΛ.ΑΣ έφερε ευθύνη για τη δολοφονία του αστυνομικού εξαιτίας ελλειπών μέτρων προστασίας του. Το Διοικητικό Πρωτοδικείο αντέκρουσε τον ισχυρισμό του Δημοσίου ότι οι τρομοκρατικές επιθέσεις δεν μπορούν να προβλεφθούν ακόμη και με μέτρα άκρας επιμέλειας και σύνεσης, και υπογράμμισε στη δικαστική απόφασή του ότι «ναι

⁴⁵ J. Johnson, “Maintaining the Protection of Non-combatants.” *Journal of Peace Research*, 2000, 37(4): 421–48. Βλ. επίσης C. Carpenter, “Women, Children and Other Vulnerable Groups: Gender, Strategic Frames and the Protection of Civilians as a Transnational Issue.” *International Studies Quarterly*, 2005, 49: 295–334.

⁴⁶ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 38 – 41. Βλ. επίσης R. Braumann, “When Suffering Makes a Good Story” in *Life, Death and Aid: The Medecins Sans Frontieres Report on World Crisis Intervention*, F. Jean (Ed.), London: Routledge 1993, σ. 154.

μεν η επίθεση είχε το στοιχείο του αιφνιδιασμού, όμως δεν προέκυψε ότι η αποφυγή αυτής και η επαρκής προστασία του θύματος υπερέβαιναν τις δυνατότητες των οργάνων της ΕΛ.ΑΣ., τα οποία δεν έλαβαν κάθε αναγκαίο μέτρο»⁴⁷. Επίσης, υπογραμμίστηκε πως ο θάνατος του Σάββα θα είχε αποτραπεί εάν τα αρμόδια όργανα της ΕΛΑΣ είχαν διακρίνει ότι αμέσως μετά τη δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου, το Δεκέμβριο του 2008, οι αστυνομικοί είχαν ήδη μπει στο στόχαστρο των τρομοκρατών και μάλιστα το Φεβρουάριο του 2009 η Σέχτα Επαναστατών χτύπησε τους αστυνομικούς του Τμήματος του Κορυδαλλού. Ως εκ τούτου, ο θάνατος του Σάββα δεν οφειλόταν σε βαρύ πταίσμα του ιδίου, καθώς εκείνος εκτελούσε τα καθήκοντά του σύμφωνα με το νόμο και τις εντολές που είχε λάβει. Η απόφαση, λοιπόν του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών, επιδίκασε αποζημίωση προς τους συγγενείς του θύματος, αναγνωρίζοντας την ευθύνη της αστυνομίας στην περίπτωση της δολοφονίας του θύματος. Το δεύτερο σημείο, αφορά την αναγνώριση της μνήμης του νεκρού αστυνομικού. Η κυβέρνηση της Ν.Δ που εκλέχθηκε στις εκλογές του 2019, η οποία από τις πρώτες ημέρες της ανάληψης της διακυβέρνησης είχε κάνει γνωστό ότι σκοπός της ήταν να ανοίξει ξανά το δημόσιο διάλογο σχετικά με την αποκατάσταση της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας, προχώρησε στη δημιουργία μνημείου για τον πεσόντα εν υπηρεσία αστυνομικό στο σημείο της δολοφονίας και επίσης ονοματοδότησε την οδό στο ίδιο σημείο με το όνομά του. Το κενό λοιπόν της κοινωνικής συμπόνοιας προς το θύμα καλύφθηκε «από τα πάνω»⁴⁸, και έμεινε στον περικλειστο χώρο των συναδέλφων του θύματος, εντούτοις δεν παύει να είναι μία θετική ένδειξη προς τους συγγενείς του θύματος από την πλευρά του κράτους, που πλέον δεν ήταν εχθρικό αλλά αντίθετα με τις δύο αυτές πρωτοβουλίες (αν και η δεύτερη ήρθε μετά από αρκετά χρόνια), φάνηκε ότι το ελληνικό κράτος μπορεί να μεριμνήσει και να φροντίσει τους συγγενείς των θυμάτων τρομοκρατίας, εισάγοντας «θεραπευτικές» πολιτικές που είχαν υιοθετήσει χώρες της εκσυγχρονισμένης Δύσης.

⁴⁷ Βλέπε: <https://www.news247.gr/to-protodikeio-dikaiose-toys-syggeneis-toy-savva.6104883.html> .

⁴⁸ Η «από τα πάνω» αποκατάσταση της μνήμης του θύματος και η κατακερματισμένη λειτουργία της μνήμης στις περιπτώσεις των θυμάτων – αστυνομικών, αποδεικνύεται και από τις πράξεις βανδαλισμού των εν λόγω μνημείων. Βλέπε: <https://www.thetoc.gr/politiki/article/bandalisan-to-mnimeio-tou-nektariou-sabba-tou-astunomikou-pou-dolofonisan-tromokrates---i-anartisi-mpakogianni/>.

6.1.3. Ασθενική κοινωνική συμπόνοια

Σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, μία δεύτερη δολοφονία αστυνομικού από τρομοκρατική οργάνωση έλαβε χώρα. Στο μεσοδιάστημα από την δολοφονία του Νεκτάριου Σάββα, η πολιτική σκηνή της Ελλάδας υπέστη κλυδωνισμούς ενώ και η ίδια η χώρα είχε εισέλθει απότομα σε μία νέα ιστορική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται εδώ ως ιστορική, επειδή διέθετε ρηξιακά χαρακτηριστικά με το παρελθόν υπό την έννοια ότι η μεταπολιτευτική ευημερία είχε πλέον ενταφιαστεί. Η σχεδόν νεοεκλεγμένη κυβέρνηση του Κώστα Καραμανλή παραιτήθηκε τον Σεπτέμβριο του 2009, έχοντας ως κύρια αιτιολογία την κακή κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, η οποία δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008 που εν πολλοίς ξέσπασε μετά την κατάρρευση της αγοράς ακινήτων στις Η.Π.Α. Ο εκτροχιασμός της οικονομίας και των δημοσιονομικών της χώρας απαιτούσε ευρείες συναινέσεις και ριζικές αλλαγές στο οικονομικό μοντέλο της Ελλάδας, που το πολιτικό σύστημα τη δεδομένη στιγμή αδυνατούσε να διαχειριστεί. Η τελική λύση των εκλογών κρίθηκε σκόπιμη, ώστε οι πολίτες να επιλέξουν τον τρόπο με τον οποίο συνολικά η χώρα θα διαχειριστεί τα νέα δεδομένα που έφερνε η οικονομική κρίση. Οι εκλογές ανέδειξαν το ΠΑΣΟΚ πρώτο κόμμα, αλλά η νίκη αυτή σήμανε ταυτόχρονα και την αντίστροφη μέτρηση προς το ορόσημο της 23^{ης} Απριλίου 2010, όπου η Ελλάδα προσέφυγε στο μηχανισμό στήριξης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, που μετωνυμικά δεν ήταν κάτι άλλο από την παραδοχή της πτώχευσης. Η περίοδος που ξεκίνησε με την υπαγωγή της χώρας στο Μνημόνιο, περίοδο που ο Στάθης Καλύβας την ονόμασε «ελληνική περεστρόικα»⁴⁹ (ακριβώς για να αναδείξει τις ριζικές αλλαγές μέσα από τις οποίες καλούταν να περάσει η Ελλάδα), έμελλε να είναι μια περίοδος

⁴⁹ Σ. Καλύβας, Καταστροφές και θρίαμβοι: οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015.

σφοδρών κοινωνικών αντιδράσεων εξαιτίας της απότομης προσαρμογής σε ένα οικονομικό περιβάλλον λιτότητας⁵⁰.

Οι κοινωνικές αντιδράσεις για την απρόσμενη είσοδο στην περίοδο της λιτότητας, πήραν μορφή μέσω διεκδικητικών κινητοποιήσεων που έλαβαν χώρα στις 5 Μαΐου 2010. Μιλάμε εδώ, για την πανελλαδική απεργιακή κινητοποίηση που είχε προκηρυχθεί από τα συνδικάτα (ΓΣΕΕ, ΑΔΕΔΥ, ΠΑΜΕ) και κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων, συνέβη ο εμπρησμός του υποκαταστήματος της τράπεζας της Marfin. Το κλίμα που είχε δημιουργηθεί τις ημέρες πριν την γενική απεργία ήταν βαθιά ρηξιακό προς την κυβέρνηση αλλά και προς το πολιτικό σύστημα στο σύνολό του. Οργισμένες δηλώσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης⁵¹ σηματοδοτούσαν τη διάθεση για μετωπική ρήξη με το πολιτικό σύστημα που ήταν ένοχο για την είσοδο της χώρας στο πρόγραμμα οικονομικής στήριξης και εποπτείας του ΔΝΤ. Η κρισιμότητα των στιγμών και η αναγκαιότητα για μαζική αντίδραση, υιοθέτησε τα αισθήματα και τις δηλώσεις οργής, που ουσιαστικά δήλωναν την απόγνωση ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας που επιθυμούσε βολонταριστικά την ανάσχεση των υπό ψήφιση μέτρων⁵².

Η απεργιακή κινητοποίηση έμελλε να είναι μία από τις πολυπληθέστερες που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, καθώς ο αριθμός των διαδηλωτών ξεπέρασε τους 100.000⁵³. Κατά τη διάρκεια της πορείας των συνδικάτων, και ενώ ένα μεγάλο μέρος των διαδηλωτών βρίσκεται έξω από τη Βουλή, μία ομάδα από το συγκεντρωμένο πλήθος προσπαθούν να παραβιάσουν τον προστατευτικό κλοιό

⁵⁰ Μ. Ματσαγγάνης, *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς: οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2011, Σ. Σακκελαρόπουλος, *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2014, Α.Α. Κύρτης, «Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 31, 2014, σ. 29 – 69.

⁵¹ Το hashtag #imfgr που δημιουργήθηκε στο twitter εμπεριέχει όλες τις οργισμένες δηλώσεις που εκείνες τις ημέρες διαχύθηκαν στη δημόσια σφαίρα. Το κλίμα που δημιουργήθηκε ήταν μετωπικό προς όλο το πολιτικό σύστημα έχοντας στον πυρήνα τη διάσταση της ολομέτωπης ρήξης: οι συγκεντρώσεις θα έπρεπε να ξεφύγουν από τα συνηθισμένα χαρακτηριστικά τους, εφόσον έπρεπε να γίνει αντιληπτό από ολόκληρη την ελληνική κοινωνία πως πρόκειται να δοθεί ίσως η σημαντικότερη μάχη της μεταπολιτευτικής περιόδου και τα προς ψήφιση μέτρα έπρεπε πάση θυσία να ακυρωθούν.

⁵² Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», *ό.π.*, σ. 188.

⁵³ Για την πλήρη καταγραφή των γεγονότων της ημέρας βλ.: Α. Ρετζέπη, «Η ανείπωτη ιστορία της Marfin: Καταγραφές ενός κατακερματισμένου γεγονότος» στο *Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη στο 05/05/2010: ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, *ό.π.*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2021.

που έχουν σχηματίσει γύρω από τη Βουλή οι Αστυνομικοί. Παράλληλα στον άξονα Πατησίων – Ομόνοια – Σταδίου περίπου επτά ομάδες κουκουλοφόρων πραγματοποιούν παράλληλες εμπρηστικές επιθέσεις⁵⁴. Λίγο μετά τις 02:00 μ.μ. μία ομάδα αποτελούμενη από δέκα άτομα εισχώρησε στην πορεία της Σταδίου (όπου εκείνη τη στιγμή βρίσκονταν τα μπλοκ της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς) και πραγματοποίησε εμπρηστική επίθεση στο υποκατάστημα της αλυσίδας βιβλιοπωλείων «Ιανός» επί της οδού Σταδίου 24. Ακολούθησε ταυτόχρονη επίθεση με εύφλεκτο υλικό στο υποκατάστημα της τράπεζας Marfin, απέναντι ακριβώς από τον «Ιανό» στον αριθμό 23. Η φωτιά ξέσπασε σχεδόν αμέσως στο ισόγειο του κτιρίου, ενώ οι αναθυμιάσεις ανάγκασαν τους υπαλλήλους της τράπεζας να βγουν στα μικρά μπαλκόνια του κτιρίου, αφού δεν μπορούσαν να διαφύγουν από το κτίριο καθώς ήταν κλειδωμένο.

Οι υπάλληλοι που βρέθηκαν στα μπαλκόνια του κτιρίου, σύμφωνα με τις μετέπειτα μαρτυρίες τους, έγιναν αποδέκτες λεκτικών προπηλακισμών από ένα μέρος των διαδηλωτών. Μούντζες και υβριστικές χειρονομίες, συνοδευόμενες από βωμολοχίες προς τους υπαλλήλους της τράπεζας, ολοκλήρωσαν έμπρακτα την φράση που ήταν γραμμένη στην τζαμαρία του κτιρίου, που δεν ήταν άλλη από το: «φωτιά στους υπαλλήλους». Εντός της τράπεζας βρίσκονταν εικοσιτέσσερα άτομα. Το κτίριο όπου στεγαζόταν η τράπεζα δεν είχε έξοδο διαφυγής, αλλά ούτε και σύστημα πυρασφάλειας. Μαζί με αυτά, η κλειδωμένη πόρτα της ταράτσας, μετέτρεψε τον χώρο σε θάλαμο αερίων, ωθώντας έτσι τους υπαλλήλους να βρουν οποιοδήποτε σημείο διαφυγής, το οποίο όμως περνούσε από τα μπαλκόνια. Κάποιοι που έφτασαν στα μπαλκόνια, πήδηξαν στο κενό και τραυματίστηκαν, ενώ η πλειονότητα των υπαλλήλων κατέφυγε στο μικρό φωταγωγό που επικοινωνούσε με την ταράτσα σπάζοντας το ενδιάμεσο πλέγμα. Στη συνέχεια, αναρριχήθηκαν από τον φωταγωγό στη στέγη, απ' όπου πήδηξαν στο δίπλα κτίριο. Εντός του κτιρίου όμως βρίσκονταν εγκλωβισμένοι οκτώ

⁵⁴ Ειδικότερα πυρπολείται μερσεντές που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Πατησίων και Σολωμού, ενώ επιθέσεις πραγματοποιούνται σε διάφορα σημεία της Πατησίων. Γίνεται επίθεση το σούπερ μάρκετ Bazaar. Στο ύψος των οδών Αρσάκη και Πεσματζόγλου γίνονται εμπρηστικές επιθέσεις στα καταστήματα Αναγνωστόπουλος, Βάρδας και Νικολόπουλος. Διμοιρία των ΜΑΤ προσπαθεί να πλησιάσει από την οδό Πεσματζόγλου αλλά δέχεται επίθεση και απωθείται, αφού κάνει χρήση χημικών.

υπάλληλοι λίγο πριν φτάσει μετ' εμποδίων⁵⁵ η πυροσβεστική περίπου στις 02:30 μ.μ. Από τους οκτώ υπαλλήλους, οι δύο ήταν τραυματισμένοι, τρεις ήταν καλά στην υγεία τους και οι υπόλοιποι τρεις είχαν χάσει τη ζωή τους. Πρόκειται για την έγκυο Αγγελική Παπαθανασοπούλου, τον Επαμεινώνδα Τσακάλη και την Παρασκευή Ζούλια.

Όση ώρα λάμβανε χώρα η επιχείρηση κατάσβεσης της φωτιάς και απεγκλωβισμού των θυμάτων, τα επεισόδια έμπροσθεν της Βουλής συνεχίζονταν με αμείωτη ένταση. Διαδηλωτές κατέκλυσαν το χώρο μπροστά από το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, προσπαθώντας να ανέβουν στα σκαλάκια της Βουλής και να εισβάλλουν στο κτίριο κορυφώνοντας την πολύωρη πολιορκία, που όμως απέτυχε μετά την απόθεση από τις αστυνομικές δυνάμεις με χρήση χημικών, ενώ έγινε απόπειρα επίθεσης και στο Υπουργείο Οικονομικών λίγα μέτρα πιο μακριά. Περί τις 03:00 μ.μ., ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία μετέδωσαν την είδηση για την ύπαρξη νεκρού πως στο κέντρο της Αθήνας, κάτι που μεταφέρθηκε εντός του κοινοβουλευτικού έργου από τον Γεώργιο Καρατζαφέρη. Υπό το φως των ενδεχόμενων θανάτων, η απεργία των δημοσιογράφων ανεστάλη. Η είδηση επιβεβαιώθηκε από την αστυνομία και στο σημείο έσπευσαν οι δημοσιογράφοι με σκοπό να διασταυρώσουν την πληροφορία περί ύπαρξης νεκρών. Κάποιοι από το συγκεντρωμένο πλήθος αμφισβήτησαν την είδηση

⁵⁵ Σύμφωνα με μαρτυρίες των τριών πυροσβεστών που κατέφτασαν στο σημείο της πυρκαγιάς, υπήρχε ομάδα διαδηλωτών που εμπόδισαν το όχημα τους να σπεύσει στο σημείο της φωτιάς, ενώ πολλοί διαδηλωτές όταν οι πυροσβέστες τους έλεγαν πως προσπαθούν να φτάσουν για να απεγκλωβίσουν κόσμο, έκαναν στην άκρη για να βοηθήσουν το όχημα να διασχίσει τον κόσμο. Ειδικότερα, κατατέθηκε πως «Κάποιες γυναίκες μας καθοδήγησαν προς το συμβάν. Γύρω στις 2. Βγήκαμε μπροστά στη τράπεζα. Μια ομάδα 8 με 10 άτομα που μας εμπόδιζε. Χτυπούσαν το καπό. 20 με 30 ετών δε μπορώ να πω νέοι. Είχαν καλυμμένα πρόσωπα. Δεν ξέρω όμως αν τα άτομα αυτά γνώριζαν τι γινόταν παρακάτω...δεν ξέρω. Κάποια στιγμή έφυγαν. Φτάσαμε το ισόγειο, καίγονταν. Υπήρχαν κανά δυο άτομα με πυροσβεστήρες, δεν ξέρω αν ήταν πολίτες ή υπάλληλοι. Είχε καεί όλο το ισόγειο και ο ημιώροφος, υπήρχε πολύ έντονος καπνός. Απεγκλωβίσαμε δύο γυναίκες από το μπαλκόνι ...ο καπνός ήταν πολύ πυκνός. Δεν υπέπεσε στην αντίληψή μου η αστυνομία να ρίχνει δακρυγόνα»... «Ο κόσμος μας φώναζε: 'φύγετε από δω'. Υπήρχαν απειλητικές φωνές από κόσμο που ανέβαινε την πορεία. Μας έβριζαν και μας φώναζαν. Μας έλεγαν: 'Φύγετε από εδώ, θα σας κάψουμε και εσάς'». Βλέπε Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ «Ως 'οργανωμένη ομάδα' περιέγραψε τους δράστες του εμπρησμού της ΜΑΡΦΙΝ, ο δημοσιογράφος Ηλ. Προβόπουλος, αλλά και υπάλληλοι της Τράπεζας που κατέθεσαν στο Κακουργιοδικείο», 14/10/2016, Πρώτο Θέμα, «Πυροσβέστης σε δίκη Marfin: Μας έλεγαν φύγετε από δω, θα σας κάψουμε κι εσάς...», 14/10/2016 διαθέσιμο σε: <https://www.protothema.gr/greece/article/619543/purosvestis-se-diki-marfin-mas-elegan-fugete-apo-do-tha-sas-kapsoume-ki-esas/>.

και επιτέθηκαν λεκτικά και σωματικά στους δημοσιογράφους, ενώ οι συμπλοκές μεταξύ ΜΑΤ και πλήθους συνεχίστηκαν.

Περί τις 16:30 ο Πρόεδρος της Βουλής, Φίλιππος Πετσάλνικος, ανακοίνωσε επίσημα την ύπαρξη των τριών θυμάτων και στη Βουλή τηρήθηκε ενός λεπτού σιγή στη μνήμη τους. Λίγο πριν τις 18:00 οι σοροί των θυμάτων μεταφέρθηκαν στο νεκροτομείο. Η στιγμή που το ΕΚΑΒ ανέσυρε τους νεκρούς από την τράπεζα, αποτελεί και τον τερματικό σταθμό της πορείας της αμφισβήτησης της πληροφορίας για την ύπαρξη νεκρών. Μέχρι εκείνη τη στιγμή η αμφισβήτηση των νεκρών φιλτράροταν από την εν γένει αμφισβήτηση της ειλικρίνειας των Αρχών. Η επισημοποίηση της διαχεόμενης πληροφορίας, σηματοδότησε και το τέλος της «στάσης» που είχε προαναγγελθεί, διακόπτοντας έτσι απότομα τις αρχικές ελπίδες της παρέμβασης στην εν εξελίξει κοινοβουλευτική διαδικασία⁵⁶.

Από τη πρώτη στιγμή που επιβεβαιώνεται η ύπαρξη των τριών νεκρών εργαζόμενων, κυριαρχεί στο δημόσιο διάλογο πως το τραγικό γεγονός των νεκρών, δημιούργησε τους όρους για να χαλάσει η εξεγερσιακή διαδήλωση και να ανακοπεί το λαϊκό κύμα οργής που θα γινόταν ισχυρό ανάχωμα στη ψήφιση των επικείμενων μέτρων του πρώτου μνημονίου. Το γεγονός των νεκρών της Μαρφίν, δεν ερμηνεύθηκε ως τρομοκρατική ενέργεια, ενώ η απόδοση ευθυνών αναζητήθηκε, σε μεγάλο βαθμό στη διοίκηση της τράπεζας τραπεζική και το σύστημα (μη) πυρασφάλειας του κτιρίου. Πρόκειται για την «επίσημη» έναρξη του ευρύτερου ηθικοπλαστικού μανιχαϊσμού περί της κακιάς και σκληρής εργοδοσίας/κακών τραπεζιτών που αφαιμάζουν και γονατίζουν τον αθώο ελληνικό λαό που θα κυριαρχήσει καθ'όλη τη δεκαετία της σκληρής οικονομικής κρίσης, από το αντιμνημονιακό μπλόκ⁵⁷. Αυτό το κλίμα αλληλοτροφοδοτήθηκε από τους περισσότερο δημοφιλείς διαμορφωτές κοινής γνώμης, όπως ο κωμικός Λάκης Λαζόπουλος, όπου στην εκπομπή του «Αλ Τσαντήρι Νιουζ» που προβλήθηκε στις 11 Μαΐου 2010 κι έσπασε ρεκόρ τηλεθέασης, στάθηκε στον αυτοδίκαιο κι επιβεβλημένο

⁵⁶ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάναυση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 263.

⁵⁷ Α. Ρετζέπη, «Η ανείπωτη ιστορία της Marfin: Καταγραφές ενός κατακερματισμένου γεγονότος», ό.π., σ. 70.

αγώνα του λαού ο οποίος «δεν είναι απέναντι σε αυτούς τους ανθρώπους που τους υποχρέωσε ο Βγενόπουλος και ο κάθε Βγενόπουλος να δουλεύουνε».⁵⁸

Σε αυτό το μήκος κύματος και σε συνδυασμό με την έννοια της προβοκάτσιας ήταν και το tweet του δημοφιλούς μπλόγκερ «Πιτσιρίκου», όπου δήλωσε πως «Παιδιά, αν διαβάζει κάποιος άνεργος, η Marfin ψάχνει για τρεις υπαλλήλους. #imfgr», συμπληρώνοντας καταγγελτικά προς τον θρήνο των «συστημικών» ΜΜΕ «Τραγωδία οι 3 νεκροί στη Marfin, σύμφωνα με τα ΜΜΕ. Από την άλλη, οι νεκροί στο Αλλοδαπών ούτε μονόστηλο. Τυχαίο; Δεν νομίζω». Ειδικότερα, υπό το hashtag #imfgr, του twitter, αποτυπώνονται οι κυρίαρχες απόψεις της προβοκάτσιας σε βάρος του λαϊκού κινήματος, των βαρύτατων ευθυνών της τράπεζας καθώς και η δαιμονοποίηση του μιντιακού κατεστημένου και των μεγάλων κομμάτων που «καρπώθηκε» και θέλησε να «μονοπωλήσει» το θρήνο για τους νεκρούς.

Ως εκ τούτου καταλαβαίνουμε ότι η υπερβατολογική αντίληψη ότι το πραγματικό θύμα ήταν ο λαός, ταυτόχρονα κατηγοριοποίησε τα πραγματικά θύματα στο πεδίο των «παράπλευρων απωλειών». Η απαραίτητη κοινωνική αναγνώριση για την ανάδυση της θυματικής ταυτότητας, εν προκειμένω, όχι μόνο δεν υπάρχει αλλά η ύπαρξή της απειλεί κατά κάποιο τρόπο την ανάδυση της υπερβατικής ταυτότητας του θύματος που συγκροτεί ο λαός. Η αμφισβήτηση των θυμάτων της Μαρφίν πέρασε από τρία στάδια με κοινό πυρήνα, την πολιτική όξυνση με μανιχαϊστικούς όρους. Η αρχική αμφισβήτηση της ύπαρξης των θυμάτων λειτούργησε ως προμετωπίδα της άμυνας για την συνέχιση της διαδήλωσης απρόσκοπτα, καθώς ήταν αναγκαία η μαζική αντίδραση με κάθε μέσο στην επικείμενη νέα κατάσταση που θα έφερνε μαζί του το Μνημόνιο.

Το δεύτερο στάδιο αφορούσε, την αμφισβήτηση των αρχών για την πληροφορία περί ύπαρξης νεκρών. Η καχυποψία στους κρατικούς θεσμούς, που ήταν οι υπαίτιοι της κρίσης, δεν αναγνώριζε καμία εκπορευόμενη εξ' αυτών πληροφορία ως αληθή, καθώς ο συστημικός τους χαρακτήρας, θα χρησιμοποιούσε οποιαδήποτε είδηση με στόχο μόνο να βλάψει την απεργιακή κινητοποίηση που λάμβανε χώρα. Τρίτον,

⁵⁸ Β. Βαμβακάς, «Λόγοι απόθησης του βίαιου εξτρεμισμού: Η τρομοκρατική ενέργεια εναντίον της Marfin και ο δημόσιος σχολιασμός της», ό.π., σ. 118.
Επίσης, βλέπε εκπομπή Αλ Τσαντήρι Νιούζ, 11/5/2010.

αμφισβητήθηκε εν γένει η σημασία των θυμάτων. Αρχικά με την ενίσχυση του αφηγήματος της προβοκάτσιας⁵⁹, μέσω της οποίας ο προβολέας φεύγει από τα θύματα και στρέφεται ξέφρενα προς πολλές κατευθύνσεις μαζί, ενισχύοντας έτσι την παραγωγή συνωμοσιολογικών ερμηνειών. Έπειτα, ο υπέρτερος σκοπός της ανατροπής του νέου status quo που σχηματιζόταν, δεν αναγνώριζε εξατομικευμένες ταυτότητες όπως των θυμάτων της Μαρφίν. Η ανάσχεση των μέτρων του Μνημονίου θα περνούσε μόνο από ένα εξεγερσιακό σκηνικό πολέμου, που θα παρέλυε τη χώρα αλλά ιδίως θα εμπόδιζε τη κοινοβουλευτική λειτουργία με μία ολονύχτια παραμονή στον έξωθεν χώρο και θα διέχεε σημαινόμενα στην κοινωνία μέσα από μία πιθανή εισβολή στη Βουλή, η οποία συμβόλιζε το ένοχο μεταπολιτευτικό πολιτικό περιβάλλον.

Από τη άλλη, υπήρξε ένα κομμάτι πολιτών που εξέφρασε τη θλίψη του αφήνοντας λουλούδια, συλλυπητήρια μηνύματα και ανάβοντας κεράκια, μπροστά από το καμένο υποκατάστημα της τράπεζας Marfin, στην οδό Σταδίου -ανάμεσα τους και ο πρωθυπουργός Γιώργος Παπανδρέου και ο Αρχηγός της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης Αντώνης Σαμαράς-,⁶⁰ ενώ δημιουργήθηκε σελίδα στο μέσο μαζικής δικτύωσης, facebook, με τίτλο «Εις μνήμην των 3 νεκρών στη Marfin στις 5/5/10», όπου επικράτησε η λέξη «συγγνώμη».⁶¹ Σε αυτήν την περίπτωση, επικράτησε μια πρωτίστως συναισθηματική πρόσληψη των αθώων νεκρών και μια επίκληση στη συγκίνηση κυρίως για την εγκυμονούσα Αγγελική Παπαθανασοπούλου. Επιπλέον, εδώ κατονομάστηκαν οι εμπρηστές ως δολοφόνοι καλλιεργώντας, όμως ένα εξαιρετικά πολιτικοποιημένο αφήγημα επίθεσης στην επονομαζόμενη ακροαριστερή βία και σε

⁵⁹ Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ, «Το ΚΚΕ για τη δολοφονική επίθεση στη Marfin Egnatia Bank στη Σταδίου. Καταγγέλλει μηχανισμούς προβοκάτσιας για να ανακοπούν οι λαϊκές κινητοποιήσεις.», 5/5/2010. Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ, «ο ΣΥΡΙΖΑ για την απεργιακή κινητοποίηση των εργαζομένων και τη δολοφονική επίθεση στη Marfin Egnatia Bank στη Σταδίου», 5/5/2010.

Για την έννοια της προβοκάτσιας, βλέπε εκπομπή Αλ Τσαντήρι Νιούζ, 11/5/2010.

Επίσης, ο βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ Δημήτρης Παπαδημούλης επεσήμανε πως πρόκειται «για δολοφονική ενέργεια που αποτελεί εχθρική πράξη για τη δημοκρατία, τη Βούλη και την αριστερά» τονίζοντας πως πρόκειται «για ευθεία υπονόμηση του σημερινού, ενωτικού μαζικού πρωτοφανούς κινήματος των εργαζομένων που λένε αρνούμαστε να πληρώσουμε εμείς τις δικές σας αμαρτίες». Για «συνειδητό έγκλημα με στόχο την καταστροφάντηση του μαζικού λαϊκού αγώνα για αποτροπή των βάρβαρων μέτρων» έκανε λόγο ο βουλευτής του ΚΚΕ, Νίκος Καραθανασόπουλος ενώ αναφέρθηκε στην έννοια της προβοκάτσιας.

⁶⁰ Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ, «Πένθος για τα θύματα της τραγωδίας», 7/5/2010

⁶¹ *Τα Νέα*, «Καλό ταξίδι και συγγνώμη», 7/5/2010 διαθέσιμο σε:

<https://www.tanea.gr/2010/05/07/greece/kalo-taksidi-kai-syggnwmi/>, *Καθημερινή*, «Σελίδες γεμάτες οργή και θλίψη σε facebook - twitter για την τραγωδία», 9/5/2010 διαθέσιμο σε: <https://www.kathimerini.gr/392843/article/epikairothta/politikh/selides-gemates-orgh-kai-8liyh-se-facebook---twitter-gia-thn-tragwdia>

αντιδιαστολή με τους «φιλήσυχους» πολίτες, όπως καταδεικνύουν και οι παραφρασμένοι στίχοι αριστερών στρατευμένων τραγουδιών που γράφθηκαν μπροστά από το καμένο κτήριο: «Ανάθεμα την ώρα, κατάρα τη στιγμή σκοτώσαν οι αλήτες αγέννητο παιδί», «Δολοφόνοι - Η επανάσταση αποδείχτηκε ένα όνειρο, μια βολεμένη και ευφυής δικαιολογία, διατηρείτε την εσωτερική την βρώμα σας, μ'επαναστατική φρασεολογία». Επιπρόσθετα, στις 9 Μαΐου 2010 δεκάδες πολίτες πραγματοποίησαν καθιστική διαμαρτυρία μπροστά από το μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη έξω από τη Βουλή καταδικάζοντας τη δολοφονία των τριών τραπεζικών υπαλλήλων από κουκουλοφόρους καθώς και κάθε μορφή βίας.⁶² Στις παραπάνω περιπτώσεις, οι νεκροί, ναι μεν προσλήφθησαν ως αθώα θύματα, άλλα δε συμβολοποιήθηκαν σε κάποιον συγκροτημένο αγώνα άρθρωσης ορθολογικών αιτημάτων κατά της πολιτικής πόλωσης και βίας από την Κοινωνία (των) Πολιτών.

Σε κείμενο που εξέδωσαν η οικογένεια και οι φίλοι της Αγγελικής Παπαθανασοπούλου, ανέφεραν πως «όλοι εμείς διατηρούμε την ελπίδα ότι η δολοφονία της Αγγελικής, του αγέννητου παιδιού της και των δύο συναδέλφων της δεν θα ξεχαστεί... Η Αγγελική δεν ήταν ηρωίδα και δεν φιλοδοξούσε να γίνει μάρτυρας ή σύμβολο. Η Αγγελική προσδοκούσε μια ζωή ήσυχη και τα θέλω της ήταν απλά και καθημερινά. Άνηκε στη γενιά όλων αυτών των τριαντάρηδων που για πρώτη φορά στην ιστορία της Ελλάδας, είχε τη δυνατότητα να ζήσει χωρίς μεγάλες στερήσεις, να σπουδάσει, να ταξιδέψει ή να ζήσει εκτός των ορίων της χώρας, να εκτεθεί σε άλλες νοοτροπίες για να επιστρέψει σε μια πατρίδα που υπάρχουν φορές που φαίνεται να αντιστέκεται πεισματικά στην πρόοδο των ίδιων της των παιδιών. Η Αγγελική δεν ανήκε σε κάποια παράταξη. Η Αγγελική θα μπορούσε να είναι η δική σου κόρη, αγαπημένη ή φίλη. Η Αγγελική θα μπορούσε να είσαι εσύ».⁶³ Στη περίπτωση των νεκρών της Μαρφίν, αυτή η προσδοκώμενη ταύτιση, δεν έγινε ποτέ μαζική.

Κατά το άμεσο επόμενο διάστημα, στην τέλεση συγκεντρώσεων μνήμης συμμετείχαν οργανώσεις της Αριστεράς, μα στα επόμενα χρόνια διαφαίνεται πως οι νεκροί της Μαρφίν έγιναν υπόθεση του πολιτικού πόλου που έμελλε να χαρακτηριστεί στο

⁶²Βλέπε: <https://www.naftemporiki.gr/story/292653/eiriniki-diamarturia-enantia-sti-bia>.

⁶³ Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ, «Την ελπίδα ότι η δολοφονία της Αγγελικής, του αγέννητου παιδιού της και των δύο συναδέλφων της δε θα ξεχαστεί» εκφράζουν φίλοι και συγγενείς, 17/5/2010

δημόσιο διάλογο ως «μέτωπο της λογικής» ή «μνημονιακού», αλλά και από κομμάτι της άκρας Δεξιάς σε αντιδιαστολή με τα θύματα που «καρπώθηκε η Αριστερά», όπως ο Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος και ο Πάυλος Φύσσας⁶⁴. Κατά καιρούς μάλιστα έχουν σημειωθεί αναρτήσεις των «μνημονιακών» πολιτικών κομμάτων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης⁶⁵ αλλά φαίνεται ότι τα θύματα της Μαρφίν χρησιμοποιήθηκαν ως

⁶⁴ Ενδεικτικά:

Στις 8 Μαΐου 2010 οι Οικολόγοι Πράσινοι πραγματοποίησαν σιωπηρή συγκέντρωση διαμαρτυρίας έξω από το κατεστραμμένο κατάστημα της Marfin Bank στη Σταδίου.⁶⁴

Στις 11 Μαΐου 2010 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση μνήμης για τους νεκρούς εργαζόμενους της Marfin Egnatia Bank έξω από το υποκατάστημα της τράπεζας στην πλατεία Κλαυθμώνος, από το Δίκτυο Συνδικαλιστών Ριζοσπαστικής Αριστεράς, στηρίζοντας την πρωτοβουλία του συντονισμού πρωτοβάθμιων σωματείων του ιδιωτικού και του δημοσίου τομέα.⁶⁴

Την Τετάρτη 4 Μαΐου 2011, συγκέντρωση έξω από το υποκατάστημα της Marfin πραγματοποίησε η Δημοκρατική Συμμαχία. Η πρόεδρος του κόμματος κυρία Ντόρα Μπακογιάννη δηλώνοντας πως πρόκειται για μια συμβολική κίνηση, για «να τιμήσουμε τα τρία αυτά νεκρά παιδιά και να δηλώσουμε ότι δεν ξεχνάμε. Δηλώνουμε κατηγορηματικά ότι η απάντηση στα προβλήματα της εποχής δεν μπορεί να είναι η βία και η ανομία κάποιων αναρχοαυτόνομων φασιστοειδών. Η απάντηση είναι η συσπείρωση γύρω από μια δημοκρατική κοινωνία».⁶⁴ Την επόμενη μέρα εκδήλωση μνήμης πραγματοποίησε η

Δημοκρατική Αριστερά (ΔΗΜΑΡ) στη Σταδίου 23, καθώς και η «Πατριωτική Οργάνωση Ιερός Λόχος». Στις 5 Μαΐου 2017, μέλη της ΟΝΝΕΔ μετέβησαν τιμητικά στην οδό Σταδίου αναφέροντας πως «σε μία κοινωνία που έχει συνηθίσει να τιμά τους νεκρούς ανάλογα με το ιδεολογικό πρόσημο των θυτών, η ΟΝΝΕΔ επιλέγει να τιμήσει τη μνήμη τεσσάρων ανθρώπων, την ημέρα μίας "ξεχασμένης" επετείου. Της Παρασκευής, του Επαμεινώνδα, της Αγγελικής και του αγέννητου παιδιού της. Εισπνοή καπνού και τοξικών αερίων, το πόρισμα του ιατροδικαστή, αλλά 7 χρόνια μετά ελάχιστοι θυμούνται τη μνήμη των ανθρώπων».

⁶⁵ 5/5/2019 «Αγγελική Παπαθανασοπούλου, Παρασκευή Ζούλια, Επαμεινώνδας Τσάκαλης. Πέρασαν 9 χρόνια από τη δολοφονία τους, 9 χρόνια χωρίς να έχει αποδοθεί Δικαιοσύνη. Δεν θα τους ξεχάσουμε ποτέ. #marfin» έγραψε στο λογαριασμό του ο πρόεδρος της Ν.Δ., Κυριάκος Μητσοτάκης.

«Οι ζωές που χάθηκαν στη Marfin θα είναι πάντα η τραγική υπενθύμιση για αυτά που έγιναν, όσο ο διχασμός, η ρητορική του μίσους και η τυφλή βία κυριαρχούσε». Αυτό ήταν το σχόλιο του εκπροσώπου Τύπου του Κινήματος Αλλαγής, Παύλου Χρηστίδη, για τα τραγικά γεγονότα της Marfin, σε ανάρτησή του στο Facebook.

Με ένα βίντεο στο προσωπικό του λογαριασμό στο instagram ο Σταύρος Θεοδωράκης απευθύνεται σε αυτούς που συνέπραξαν στο τριπλό έγκλημα της Μαρφίν και τους λέει ότι θα ζουν πάντα με τους εφιάλτες τους. Η ανάρτησή του έχει τίτλο: «Για τη βαρβαρότητα του 2010 που κάποιοι θέλουν να ξεχάσουμε».

Ο εκπρόσωπος των Ανεξάρτητων Ελλήνων, Νίκος Μαυραγάνης, θυμίζει ότι τα θύματα εξακολουθούν να ζητούν δικαίωση, ενώ καλεί τους πολίτες να ενωθούν ενάντια σε όσους για να υπηρετήσουν οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα «σκοτώνουν την ελευθερία, τη δημοκρατία, τον συνάνθρωπο». Ναυτεμπορική, «Ο πολιτικός κόσμος θυμάται την τραγωδία της Marfin», 5/5/2019 διαθέσιμο σε: <https://www.naftemporiki.gr/story/1471773/o-politikos-kosmos-thumatai-tin-tragodia-tis-marfin>

24/9/2016 «Την ελπίδα πως η δίκη για τον εμπρησμό της Marfin θα αποδώσει Δικαιοσύνη εκφράζει ο Κυριάκος Μητσοτάκης, ο οποίος σε ανάρτησή του στο Facebook τονίζει πως είναι εξίσου σημαντικό η δίκη που ξεκίνησε να σηματοδοτήσει όπως χαρακτηριστικά λέει, «την τομή από ένα χθες που διαχωρίζει τη βία σε καλή και κακή ανάλογα με τα κίνητρα αυτού που την ασκεί». Ναυτεμπορική, «Την ελπίδα απόδοσης Δικαιοσύνης στη δίκη της Marfin εκφράζει ο Κυρ. Μητσοτάκης», 24/9/2016 διαθέσιμο σε: <https://www.naftemporiki.gr/story/1151429/tin-elpida-apodosi-dikaioisunis-sti-diki-tis-marfin-ekfrazei-o-kur-mitsotakis>

1/11/2016 «Ένα φρικτό τριπλό έγκλημα στο κέντρο της πρωτεύουσας, παραμένει ατιμώρητο» σχολιάζει το Ποτάμι σε ανακοίνωσή του με αφορμή την απόφαση του Μεικτού Ορκωτού Δικαστηρίου, που έκρινε αθώους τους κατηγορούμενους για τη φονική εμπρηστική επίθεση στην τράπεζα Marfin.

επιχείρημα και αντεπιχείρημα Αριστεράς – Δεξιάς στον δημόσιο διάλογο καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις αποτέλεσαν ζήτημα σοβαρής αντιπαράθεσης⁶⁶.

Αυτό αποδεικνύει άλλωστε και η περιπέτεια της μνημονικής ενθύμησης των θυμάτων στο δημόσιο χώρο. Αρχικά, δημοσιεύτηκαν πρωτοβουλίες για τοποθέτηση μαρμάρινης πλάκας χωρίς να υλοποιηθούν. Πρόταση τοποθέτησης πλακέτας έκανε ο Δήμαρχος Αθηναίων Νικήτας Κακλαμάνης, την οποία απεδέχθη ομόφωνα το Δημοτικό Συμβούλιο, λίγες μέρες μετά το συμβάν, η οποία εντούτοις δεν υλοποιήθηκε⁶⁷. Αντίστοιχα, στις 13 Νοεμβρίου 2013 ο τότε Υπουργός Εσωτερικών Γιάννης Μιχελάκης απηύθυνε επιστολή στον δήμαρχο Αθηναίων Γιώργο Καμίνη, με την οποία ζήτησε να τοποθετηθεί μαρμάρινη πλάκα στο κτήριο της Marfin στην οδό Σταδίου ώστε να τιμηθεί συμβολικά η μνήμη των νεκρών εργαζομένων της τράπεζας.⁶⁸ Στις 5 Μαΐου 2018, και ενώ ένα χρόνο πριν (τον Ιούνιο του 2017) εγκαινιάστηκε στο νεοκλασικό της οδού Σταδίου 23 κατάστημα της εταιρείας αθλητικών ειδών

«Δυστυχώς, οι διοικητικές αρχές (αστυνομικές και εισαγγελικές), ενός οργανωμένου κράτους δεν κατάφεραν έξι χρόνια τώρα, να φτάσουν στους ενόχους. Οι συγγενείς και οι φίλοι των 3 ανθρώπων που κήκαν την ώρα της δουλειάς τους αλλά και όλοι οι πολίτες, αξιώνουν να βρεθούν και να τιμωρηθούν οι δράστες. Όσο αυτό δεν συμβαίνει η πολιτεία θα πρέπει να απολογείται».

Ναυτεμπορική, «Ποτάμι: Το έγκλημα στη Marfin παραμένει ατιμώρητο», 1/11/2016 διαθέσιμο σε:

<https://www.naftemporiki.gr/story/1165792/potami-to-egklima-sti-marfin-paramenei-atimorito>

«Έξι χρόνια μετά, τρεις αθώες ψυχές που κήκαν ζωντανές την ώρα που εργάζονταν, στο κέντρο της Αθήνας, ακόμη να βρουν δικαίωση», σχολίασε μέσω [Twitter](#) η βουλευτής της Νέας Δημοκρατίας Ντόρα Μπακογιάννη. Ναυτεμπορική, «Ντ. Μπακογιάννη για Marfin: Τρεις αθώες ψυχές που κήκαν ακόμα να βρουν δικαίωση», 1/11/2016 διαθέσιμο σε: <https://www.naftemporiki.gr/story/1165685/nt-mpakogianni-gia-marfin-treis-athoes-psuxes-pou-kaikan-akoma-na-broun-dikaiosi>

⁶⁶ Βλ. ακόμα, Το κουτί της Πανδώρας, «Οχτώ χρόνια "ναι, αλλά για τη Μαρφίν δε λέτε τίποτα», 5/5/2018

Alter thess, «Η παρατεταμένη σκύλευση των νεκρών της Marfin», 15/10/2013.

⁶⁷ Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ, «Πλακέτα του δήμου Αθηναίων στο υποκατάστημα της Marfin Bank στην οδό Σταδίου, όπου έχασαν τη ζωή τους σε επίθεση με μολότοφ τρεις εργαζόμενοι», 10/5/2010 διαθέσιμο σε: <https://www.cityofathens.gr/node/11439>

⁶⁸ Ο Υπουργός Εσωτερικών, απηύθυνε εκ νέου επιστολή 4 μέρες μετά την πρώτη καθώς, όπως ανέφερε «με αφορμή σχετική επικοινωνία που είχα με τον κ. Νικήτα Κακλαμάνη, με ενημέρωσε ότι επί δημαρχίας του και ειδικότερα κατά τη συνεδρίαση του Δημοτικού Συμβουλίου της 10ης Μαΐου 2010, ελήφθη ομόφωνη απόφαση για την τοποθέτηση πλακέτας στο σημείο της δολοφονίας των τριών εργαζομένων της τράπεζας MARFIN, που να εκπέμπει μήνυμα καταδίκης των συμβάντων και της βίας που ασκήθηκε, με υπογραφή Δήμου Αθηναίων και το σήμα του Δήμου. Ως εκ τούτου δεν απαιτείται λήψη νέας απόφασης ή επικαιροποίηση της τότε ληφθείσας, αλλά μόνο η πολιτική βούληση για την υλοποίησή της»

Διαθέσιμο σε: <https://www.naftemporiki.gr/story/730260/ypes-epibeblimeni-i-topothetisi-marmarinis-plakas-sti-mnimi-ton-thumaton-tis-marfin> <https://www.ypes.gr/epistoli-ypes-k-gianni-michelaki-pros-ton-dimarcho-athinaion-k-giorgo-kamini/>

Intersport⁶⁹, ο Πρόεδρος της Νέας Δημοκρατίας, Κυριάκος Μητσοτάκης, έκανε λόγο για μνημείο της Πολιτείας το οποίο πρέπει να στηθεί έξω από τη Marfin, τονίζοντας πως είναι «ο ελάχιστος φόρος τιμής για να θυμόμαστε πάντα πού οδηγούν οι ιδεοληψίες και ο τυφλός φανατισμός»⁷⁰. Η δήλωση αυτή, υλοποιήθηκε εν τέλει στις 9 Μαΐου 2020 (εν μέσω της πανδημίας του covid 2019) επί κυβέρνησης της Ν.Δ, όταν και παρουσία της Προέδρου της Δημοκρατίας Κατερίνας Σακελλαροπούλου και συγγενών των θυμάτων, αποκαλύφθηκε η μνημονική πλάκα, η οποία αναγράφει: «Σε αυτό το κτίριο στις 5 Μαΐου 2010 δολοφονήθηκαν η Παρασκευή Ζούλια, η εγκυμονούσα Αγγελική Παπαθανασοπούλου, ο Επαμεινώνδας Τσακάλης, θύματα του τυφλού μίσους που γεννά ο διχασμός. Τιμούμε τη μνήμη τους. Ποτέ ξανά».

Από τη στιγμή των αποκαλυπτηρίων, το μνημείο έχει βανδαλιστεί τουλάχιστον τρεις φορές⁷¹. Συνήθως οι καταστροφές λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια μεγάλων διαδηλώσεων αντικυβερνητικού χαρακτήρα. Το γεγονός αυτό μπορεί να μάς δώσει μία από τις πολλές εξηγήσεις που μπορούν εδώ να προκύψουν. Η νεοκλεγμένη (το 2019) κυβέρνηση της ΝΔ είχε πολλές φορές επισημάνει για την ανάγκη αποκατάστασης της μνήμης των θυμάτων της Marfin, αφενός ως φόρο τιμής στη θυσία των τριών νεκρών και αφετέρου ως συμβολική δικαίωση στα έμμεσα θύματα, δηλαδή τις οικογένειές τους. Η πρόθεση αυτή όμως, ερμηνεύθηκε από τους πολιτικούς αντιπάλους, ιδίως της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, ως επιβολή της μνήμης «από τα πάνω». Συνεπώς, οι βανδαλισμοί στο μνημείο, υπό αυτό το σκεπτικό, είναι περισσότερο μία εκδήλωση αποστροφής προς την εξουσία, παρά μία πράξη απόρριψης των νεκρών και ηθελημένης ατίμωσής τους.

Από την άλλη μεριά βέβαια, αν εξετάσει κανείς τα γεγονότα της 5^{ης} Μαΐου 2010, και σκύψει στις μαρτυρίες των θυμάτων που κινδύνευαν στο φλεγόμενο κτίριο και είδαν τους συναδέλφους τους να χάνουν τη ζωή τους, μπορεί να ανακαλύψει ακόμη μία

⁶⁹ Πρώτο Θέμα, «Οδός Σταδίου, αριθμός 23», 18/8/2017, διαθέσιμο σε:

<https://www.protothema.gr/city-stories/article/706003/odos-stadiou-arithmos-23/>

⁷⁰ *Ναυτεμπορική*, «Κυρ. Μητσοτάκης για Marfin: Οι οικογένειες των θυμάτων ακόμη περιμένουν να εντοπιστούν οι δολοφόνοι», 5/5/2018 διαθέσιμο σε: <https://www.naftemporiki.gr/story/1347339/kur-mitsotakis-gia-marfin-oi-oikogeneies-ton-thumaton-akomi-perimenoun-na-entopistoun-oi-dolofonoι>

⁷¹ Βλ. <https://www.kathimerini.gr/society/561086134/agnostoi-vandalisan-to-mnimeio-tis-marfin/>. Επίσης, βλ. <https://www.athensvoice.gr/epikairoτητα/ellada/762797/agnostoi-vandalisan-mnimeio-gia-ta-thymata-tis-marfin/>, <https://www.news247.gr/ellada/aroma-provokatsias-agnostoi-espasan-to-mnimeio-tis-marfin/>.

ερμηνευτική διαδρομή. Σύμφωνα με μαρτυρίες των υπαλλήλων της Marfin στη Δίκη που έλαβε χώρα στο Μεικτό Ορκωτό Δικαστήριο της Αθήνας το 2016 αναφέρονται τα εξής: «Ζήσαμε την αγωνία του θανάτου για πάρα πολλή ώρα», «ακούγαμε απ'έξω 'κάψ'τε τους'», «Μια συνάδελφος φώναζε 'είμαστε άνθρωποι μέσα' μήπως δεν το είχαν καταλάβει. Ακούγαμε απ'έξω 'κάψ'τε τους'», «... μας κοιτούσε και μας έκανε χειρονομία. Στην αρχή κατάλαβα ότι ήταν κάποιος που έδειχνε τη φωτιά. Μετά που το συζήτησα με συναδέλφους, τελικά έδειχνε τα γεννητικά του όργανα και έκανε άσεμνη χειρονομία», «άκουσα τη φωνή της να φωνάζει 'να καείτε'... κάποιοι άλλοι μου πέταξαν ένα μπουκάλι νερό και το έριξα αμέσως στο πρόσωπο μου». Όπως αναφέρεται στο δημοσίευμα του ΑΠΕ-ΜΠΕ, «και άλλοι μάρτυρες κατέθεσαν πως, ενόσω ήταν στο μπαλκόνι προσπαθώντας να ξεφύγουν από τον καπνό και τις φλόγες, πολλοί από τους διαδηλωτές τους φώναζαν 'να καείς ρε', ενώ άλλοι τους έβριζαν ή τους μούντζωναν»⁷². Άλλη μάρτυρας κατέθεσε πως «το πλήθος ήταν άγριο... μας πέταγαν πέτρες ενώ τους φωνάζαμε πως καιγόμαστε»⁷³.

Όμοια εικόνα μεταφέρει και η ομάδα Αυτονομία ή Βαρβαρότητα: «Όσοι από μας ανεβαίναμε τη Σταδίου γύρω στις 2, είδαμε αυτό το κτίριο να φλέγεται και τους ανθρώπους απεγνωσμένους στα μπαλκόνια. Μερικοί δίπλα μας είπαν «καλά να πάθουν, αφού δούλευαν σε μέρα απεργίας», άλλοι τους κορόιδευαν, άλλοι έβγαζαν φωτογραφίες με τα κινητά τους, κάποιος έπαιρνε τηλέφωνο την πυροσβεστική. Οι περισσότεροι ήμασταν απαθείς, απλά κοιτούσαμε πιστεύοντας πιθανόν ότι τους χρειαζόταν ένα μάθημα και πως τελικά ένας από μηχανής θεός –και όχι εμείς– θα τους σώσει»⁷⁴.

Δεν είναι υπερβολή λοιπόν να σκεφτεί κανείς ότι τα θύματα της Marfin για ένα κομμάτι των διαδηλωτών υπήρξαν οι «απεργοσπάστες» που σε πείσμα της συλλογικής οργής τόλμησαν να εργαστούν και ακόμη, υπήρξαν υπάλληλοι ενός συστήματος που ήταν υπεύθυνο για την κρίση (δηλαδή το τραπεζικό). Κατά τη γνώμη μας, η πρόσληψη των θυμάτων της Marfin δεν αποτυπώνεται μόνο στο κλίμα οργής που είχε δημιουργηθεί

⁷² Αρχείο ΑΠΕ-ΜΠΕ, « 'Κάψτε τους' άκουγαν οι υπάλληλοι της Marfin, σύμφωνα με όσα κατέθεσαν σήμερα στο Κακουργιοδικείο», 19/9/2016.

⁷³ Στο ίδιο.

⁷⁴ Πολιτική ομάδα Αυτονομία ή Βαρβαρότητα, «Για τους νεκρούς της Marfin», 7/5/2010 διαθέσιμο σε: <http://autonomyorbarbarism.blogspot.com/2010/05/marfin.html>

πριν τον εμπρησμό, αλλά βρίσκεται κυρίως στον προπηλακισμό που δέχτηκαν οι -εν κενώ κρεμάμενοι- υπάλληλοι στο μπαλκόνι του φλεγόμενου κτιρίου. Το λιντσάρισμα των εργαζομένων που βρίσκονταν σε κίνδυνο ήταν κάτι πρωτοφανές για την Ελλάδα, και σίγουρα αναδεικνύει ότι η αξία της ατομικής βιογραφίας περιορίστηκε σημαντικά, εφόσον τη δεδομένη στιγμή φαίνεται ότι το μοναδικό στοιχείο διάκρισης των ατόμων ήταν το ατομικό συμφέρον που ανήχθη σε συλλογικό καλό⁷⁵.

Η κοινωνική στάση λοιπόν απέναντι στο συμβάν της Marfin και η μετέπειτα μερική αποκατάσταση της μνήμης τους, η οποία επίσης τελείται μερικώς σε αναλογία με τη βανουσιότητα που υπέστησαν τα θύματα, μάς δίνει την εικόνα ότι τα θύματα πέρασαν στην λήθη, αφού δεν καλλιεργήθηκε η μνημονική τους ενθύμηση «από τα κάτω». Ως εκ τούτου, η μη ταύτιση με τα θύματα από ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής μάζας, παρά το γεγονός ότι είχαν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που μπορεί ο οποιοσδήποτε πολίτης να ταυτιστεί, υποδηλώνει ότι οι βανδαλισμοί του μνημείου δεν εγείρουν κοινωνικό σκανδαλισμό, που με τη σειρά του σημαίνει ότι η ιστορία των τριών θυμάτων έχει πλέον επέλθει στο καθεστώς της αδιαφορίας για την πλειοψηφία των πολιτών.

Τέλος, μπορεί κάποιος εδώ να υποστηρίξει ότι η αποταύτιση με τα θύματα στην περίπτωση της Marfin, μπορεί να είναι και μία έκφανση της ψυχολογίας των bystanders. Ο όρος αυτός που αφορά εκείνους που παρατηρούν ένα έγκλημα και δεν παρεμβαίνουν για να το εμποδίσουν, υποδηλώνει στον πυρήνα του ότι τα άτομα bystanders⁷⁶ κοιτάζει ο καθένας το ιδιωτικό του συμφέρον, χωρίς να δείχνει έμπρακτα την συμπόνοια και την ενσυναίσθηση για τον πόνο του διπλανού του, τον οποίο παρατηρεί. Υπό αυτή την έννοια, η μερική και όχι συλλογική αποδοχή των θυμάτων της Marfin, θα μπορούσε να οφείλεται στην ενοχική παραδοχή ότι οι ταραχώδεις μέρες του 2010, οι οποίες νοηματοδοτήθηκαν ως μία επιβεβλημένη εκδήλωση της λαϊκής οργής, ήταν παράλληλα και οι μέρες της προσωπικής αγωνίας για το δυσοίωνο μέλλον και εντός αυτού του πλαισίου δεν χωρούσε η ενσυναίσθηση για τον συμπολίτη που ήταν σε κίνδυνο. Άλλωστε, το συμβάν της Marfin, όπως καταγράφηκε τα επόμενα

⁷⁵ Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάνουση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 206.

⁷⁶ V. Barnett, *Bystanders: Conscience and Complicity during the Holocaust*, Greenwood Press, Westport 1999.

χρόνια στις κοινωνικές επιστήμες⁷⁷, αποτέλεσε το καταληκτικό σημείο της ειρηνευμένης μεταπολιτευτικής κοινωνίας, δηλαδή τα βίαια γεγονότα ολοκλήρωσαν την εικόνα ολικής ρήξης με το μεταπολιτευτικό κοινωνικό συμβόλαιο (που οι πρώτες ρωγμές φάνηκαν στα «Δεκεμβριανά» του 2008), αποδεικνύοντας ότι η ειρηνευμένη, και όχι ειρηνική, ελληνική κοινωνία έχει ως πυρήνα συγκρότησης την ωφελιμιστικού χαρακτήρα εξατομίκευση, η οποία σε πολλές περιπτώσεις πολιτικής (και οικονομικής) κρίσης υποτάσσεται σε συλλογικές πολιτικές ταυτότητες που στην περίπτωση της Ελλάδας έχουν την ροπή να σχηματίζουν διακριτές διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των πολιτών.

6.1.4. Ο «φάκελος» των τρομοκρατών

Δεν είχε περάσει ένας μήνας από την επίθεση στη Μαρφίν, όταν στις 24 Ιουνίου 2010, λίγα λεπτά μετά τις 08:00 μ.μ στον έβδομο όροφο του υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, στην οδό Κατεχάκη, έχουν μείνει λίγοι αξιωματικοί. Μεταξύ αυτών και ο αστυνομικός υποδιευθυντής, Γιώργος Βασιλάκης, υπασπιστής και στενός συνεργάτης του τότε υπουργού, Μιχάλη Χρυσοχοϊδη. Ο υπασπιστής, όπως κάθε βράδυ, επρόκειτο να ανοίξει τους φακέλους και τα δέματα της αλληλογραφίας του υπουργού⁷⁸. Λίγα δευτερόλεπτα αργότερα μια έκρηξη στο Μέγαρο της Κατεχάκη ισοπεδώνει το υπασπιστήριο του υπουργού Προστασίας του Πολίτη και ο υπασπιστής Γιώργος Βασιλάκης χάνει τη ζωή του. Σύμφωνα με την ιατροδικαστική έκθεση η έκρηξη του προκάλεσε βαρύτατες σωματικές κακώσεις κεφαλής, θώρακος, κοιλίας αμφοτέρων των άνω άκρων, συνέπεια των οποίων επήλθε αμέσως ο θάνατος.

⁷⁷ Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα ως καταστροφική δημοκρατία: 2007-2018», το Βήμα, 07/08/2019. Σ. Καλύβας, *Πού είμαστε και πού πάμε;* ό.π., σ. 277.

Βλ. επίσης από διαφορετικό επιστημονικό πεδίο: Αντώνης Μανιτάκης, «Το άδοξο τέλος της Μεταπολίτευσης και οι όροι ανάδυσης μιας νέας μεταπολιτευτικής περιόδου», διαθέσιμο σε: <https://www.constitutionalism.gr/2319-to-adoxo-telos-tis-metapoliteysis-kai-oi-oroi-anad/?fbclid=IwAR0QutC3Sktssl6M0ZEtEstnUWLZfhSLAPgID9V4uTiV9dEd-VffRDI2jqE>

⁷⁸Βλέπε: <https://www.ethnos.gr/history/article/146173/tromokratikoxtyphmasthnikardiathselashmysthriodhsdolofoniatoyypaspisthtoxyxysoxoidh> .

Εκείνη τη στιγμή η σύγχυση είναι πλήρης. Η αρχική αντίληψη των παρευρισκόμενων είναι ότι το χτύπημα έχει προέλθει από κάποια ρουκέτα, καθώς στο κτίριο του υπουργείου ήταν εξαιρετικά δύσκολο να έχουν καταφέρει να εισβάλλουν τρομοκράτες. Όπως αποδείχτηκε, η έκρηξη οφειλόταν σε έναν από τους φακέλους που άνοιξε ο υπασπιστής, του οποίου προορισμός ήταν το πολιτικό γραφείο του Μιχάλη Χρυσοχοϊδη στο Κολωνάκι, αλλά η γραμματέας του, τους έστειλε με έναν νεαρό αστυνομικό της φρουράς του στο γραφείο του, στην Κατεχάκη. Αποστολέας του φαινόταν ο «Χρήστος Καραβέλας», που υποτίθεται ότι έστελνε στοιχεία για την υπόθεση Siemens. Ο φάκελος έφτασε στο γραφείο του Γιώργου Βασιλάκη χωρίς να ελεγχθεί από τα ειδικά μηχανήματα που υπήρχαν στην πύλη και στο ισόγειο του υπουργείου. Η επιστολή που διάβασε το θύμα λίγο πριν ανοίξει το δεύτερο πακέτο, το οποίο περιείχε τον εκρηκτικό μηχανισμό, ήταν ο λόγος για τον οποίο είχε αξιολογήσει ως σοβαρό το περιεχόμενό του. Συγκεκριμένα ανέγραφε: «Κύριε υπουργέ, με δεδομένη την εντιμότητά σας, και με προσωπικό κριτήριο την εμπιστοσύνη, και την εκτίμηση που έχω στο πρόσωπό σας, έλαβα την απόφαση να σας αποστείλω δείγμα σημαντικών εγγράφων, και απομαγνητοφωνημένων συνομιλιών που αφορούν άμεσα την υπόθεση Siemens. Σας γνωστοποιώ πως πληθώρα ανάλογου υλικού βρίσκεται στην κατοχή μου. Η σύζυγός μου Μάρθα και ο δικηγόρος μου Ι. Μαρκουλάκος είναι ενήμεροι και θα διαχειριστούν την υπόθεση, εφόσον υπάρξει το ανάλογο ενδιαφέρον από πλευρά σας. Μετά τιμής, Καραβέλας Χρήστος».

Η επίθεση μέσα στο κτίριο του υπουργείου Προστασίας του Πολίτη ήταν σαφώς πρωτοφανής. Η τιτλοφόρηση των εφημερίδων, την επόμενη ημέρα, αντικατοπτρίζει σε μεγάλο βαθμό την έκπληξη της κοινής γνώμης σχετικά με τον τόπο της έκρηξης και παράλληλα γινόταν λόγος για ένα *προκλητικό* χτύπημα στην *καρδιά* του κράτους: Τα *Νέα* «Αίμα και μυστήριο/ΣΟΚ ΚΑΙ ΟΡΓΗ ΓΙΑ ΤΟ ΝΕΟ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΧΤΥΠΗΜΑ»⁷⁹, *Ελευθεροτυπία* «Δέμα θανάτου για Χρυσοχοϊδη/Πρωτοφανές χτύπημα στο υπουργικό γραφείο»⁸⁰, *Έθνος* «ΔΟΛΟΦΟΝΙΚΟ χτύπημα στην καρδιά της ΕΛΑΣ/Απίστευτη πρόκληση – έκρηξη δίπλα στο γραφείο του Μιχ. Χρυσοχοϊδη»⁸¹, *Καθημερινή* «Χτύπημα στην καρδιά του κράτους/Νεκρός από βόμβα ο υπασπιστής του

⁷⁹ *Τα Νέα*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

⁸⁰ *Ελευθεροτυπία*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

⁸¹ *Έθνος*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

Μιχάλη Χρυσοχοϊδη – Ερωτήματα για τα μέτρα ασφαλείας»⁸², *Ελεύθερος Τύπος* «ΟΡΓΗ για τους άνανδρους φονιάδες/ΕΥΘΥΝΕΣ για την εγκληματική ανικανότητα. Προκαλούν οι τρομοκράτες τη Δημοκρατία»⁸³, *Απογευματινή* «ΠΩΣ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ; Πρωτοφανές χτύπημα των τρομοκρατών στο υπουργείο Προστασίας του Πολίτη βύθισε τη χώρα στο ζόφο»⁸⁴.

Την (σύσσωμη) καταδίκη του πολιτικού κόσμου⁸⁵ υπερκέρασε εκείνη του ίδιου του Υπουργού Μιχάλη Χρυσοχοϊδη, ο οποίος στις δηλώσεις του μετά το συμβάν έδωσε προσωπικό τόνο, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο το γεγονός ότι η δολοφονία αποτέλεσε προσωπικό τραύμα για τον ίδιο και δεν εξαντλούνταν απλώς στη επαγγελματική μεταξύ τους σχέση: «Έχασα έναν αγαπημένο συνεργάτη και φίλο»⁸⁶. Ο προσωπικός τόνος που έδωσε ο Υπουργός, επιβεβαιωνόταν λίγες μέρες αργότερα από την προκήρυξη της οργάνωσης που ανέλαβε την ευθύνη της επίθεσης. Η οργάνωση που υπέγραψε το κείμενο με το συμβολικό όνομα «Θανάσης Κλάρας» (το πραγματικό όνομα του Άρη Βελουχιώτη), αιτιολόγησε την στοχοποίηση του Χρυσοχοϊδη ως εξής: «Δεν υπάρχει Έλληνας πολίτης που να μην αντιλαμβάνεται το λόγο για το οποίο προβήκαμε στην συγκεκριμένη βομβιστική ενέργεια. Ο Χρυσοχοϊδης είναι ο στυγνότερος εξουσιαστής που εμφανίστηκε μεταπολιτευτικά, μανιακός διώκτης των αγωνιζόμενων ανθρώπων και της ελευθερίας αυτής κάθε αυτής. Αδίστακτος στη χρήση κατασταλτικής δολοφονικής βίας, χαμαιλέοντας του πολιτικού καμουφλάζ, χωρίς δείγμα πολιτικής ή φιλοσοφικής σκέψης, και η δημοκρατική προβιά του πάει γάντι. Όλα αυτά τον καθιστούν τον ιδανικότερο άνθρωπο, στο σημαντικότερο πόστο, την κρίσιμότερη περίοδο για τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα. Είναι αυτός που επέλεξε η πολιτικοοικονομική ελίτ, να αποκρούσει την οργή του κόσμου που παρακολουθεί άναυδος το εύρος της διαφθοράς, της χυδαιότητας και της αναισθησίας του πολιτικού συστήματος»⁸⁷. Η αιτιολόγηση της στοχοποίησης του Υπουργού του

⁸² *Καθημερινή*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

⁸³ *Ελεύθερος Τύπος*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

⁸⁴ *Απογευματινή*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

⁸⁵ *Τα Νέα*, 25/06/2010, σ. 9.

⁸⁶ *Τα Νέα*, 25/06/2010, πρωτοσέλιδο.

⁸⁷ Βλέπε προκήρυξη στο: <http://www.ekeo.gr/2010/07/%ce%b7-%cf%80%cf%81%ce%bf%ce%ba%ce%ae%cf%81%cf%85%ce%be%ce%b7-%cf%84%ce%b7%cf%82-%ce%bf%cf%81%ce%b3%ce%ac%ce%bd%cf%89%cf%83%ce%b7%cf%82-%cf%80%ce%bf%cf%85-%cf%86%ce%ad%cf%81%ce%b5%cf%84%ce%b1%ce%b9/>.

ΠΡΟ.ΠΟ ήταν το ένα μέρος της προκήρυξης. Στο υπόλοιπο κείμενο, οι τρομοκράτες έβαλαν ενάντια σε όλο το πολιτικό σύστημα, το οποίο κρινόταν ως *ένοχο* και ηθικά *έκπτωτο*, εφόσον η υπαγωγή στο μηχανισμό στήριξης του Δ.Ν.Τ δεν ήταν απόφαση του συνόλου των Ελλήνων πολιτών αλλά της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Επίσης, εντός του κειμένου, υπήρχαν διάσπαρτες απειλές προς το μέρος όλων όσων θεωρούνταν *εγχώριοι υποστηρικτές του ανήθικου και διεφθαρμένου πολιτικού συστήματος* ενώ γινόταν και *επίκληση στην αγωνιστικότητα του ελληνικού λαού*, και ιδίως της νεολαίας, προκειμένου να αναλάβουν *επαναστατική δράση*.

Παρ' όλα αυτά, οι απειλές των τρομοκρατών δεν φαίνεται να κρίθηκαν ως εν δυνάμει κίνδυνος ή ως απειλή, μιας και τις ημέρες που ακολούθησαν, η ειδησεογραφία και τα άρθρα γνώμης στον Τύπο από τη μία επέκριναν τα κενά ασφαλείας που οδήγησαν στην επίθεση και από την άλλη, σε αρκετές περιπτώσεις, η απρόσμενη «προσπέλαση» των τρομοκρατών στο κτίριο του υπουργείου, εφόσον δεν μπορούσε να εκλογικευθεί, αφέθηκε στη σφαίρα του φανταστικού, και ιδίως της συνωμοσιολογίας. Εξάλλου, η ελληνική κοινή γνώμη παρατηρούσε την τρομοκρατική δράση για μια μεγάλη χρονική περίοδο, χωρίς να την κατατάζει αξιακά στις υψηλές θέσεις των προς επίλυση κοινωνικών ανησυχιών και η ροπή προς μία ερμηνευτική συνωμοσιολογία ήταν εμφανής, όπως έχουμε δείξει σε προηγούμενα κεφάλαια. Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στην ελληνική κοινή γνώμη, η πολιτική-κομματική αναμέτρηση, αν και είχε φθίνει συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, ήταν ακόμη παρούσα. Όπως δείξαμε προηγουμένως στα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων, οι φιλοκυβερνητικές και εκείνες του φιλοαντιπολιτευτικού χώρου, ερμήνευαν την επίθεση ως μια προκλητική πράξη ενάντια στη δημοκρατία και στη χώρα εν γένει. Η ειδοποιός διαφορά βρίσκεται στο γεγονός ότι οι κεντροδεξιές εφημερίδες ερμήνευσαν την επίθεση ως μία ένδειξη της *πλήρους ανασφάλειας* που θα *έπρεπε* να νιώθουν οι πολίτες, βλέποντας το πιο ασφαλές κυβερνητικό κτίριο να είναι διάτρητο από τους κινδύνους: «Όταν είναι απροστάτευτος ο ίδιος ο Υπουργός Προστασίας του Πολίτη μέσα στο γραφείο του, ποιος πολίτης σε αυτή τη χώρα μπορεί να αισθάνεται προστατευμένος;»⁸⁸. Παράλληλα, πλάι στο αφήγημα της εσωτερικής ασφάλειας εν συνόλω, η επίθεση ερμηνεύθηκε από τις ίδιες

⁸⁸ *Απογευματινή*, 25/06/2010, σ. 3-5.

εφημερίδες και ως ένας «νέος διεθνής διασυρμός της χώρας»⁸⁹, το οποίο αν μη τι άλλο θα ήταν πλήγμα για τη θερινή τουριστική σεζόν που είχε ήδη ξεκινήσει. Από την άλλη μεριά οι φιλοκυβερνητικές εφημερίδες, στην αρχή της είδησης έκαναν λόγο για «μυστήριο» καθώς δεν μπορούσαν να εκλογικεύσουν ότι ένας κρυφός εκρηκτικός μηχανισμός πέρασε από τα μηχανήματα ελέγχου του υπουργείου. Το δημοσιογραφικό ρεπορτάζ, της εφημερίδας τα Νέα, τις επόμενες ημέρες ανέδειξε ότι το παγιδευμένο δέμα πέρασε με συνοπτικές διαδικασίες στο κτίριο- δηλαδή χωρίς να σκαναριστεί στην είσοδο- επειδή είχε ταχυδρομηθεί μέσω των Ελληνικών Ταχυδρομείων. Η πληροφορία αυτή, λειτούργησε εκ των υστέρων διαλυτικά σχετικά με τις ερμηνείες μυστηρίου που ως τότε είχαν διαδοθεί, και έκτοτε επικράτησαν στον κεντρικό Τύπο άρθρα απογοήτευσης σχετικά με την ελλιπή ασφάλεια⁹⁰ που εμφανώς απεδείχθη με το συγκεκριμένο χτύπημα αλλά ταυτόχρονα δεν έλλειψαν γνώμες, οι οποίες καλούσαν για ψυχραιμία και ομόνοια προκειμένου να καταπολεμηθεί η νέας μορφής τρομοκρατική δράση⁹¹. Στην καταπολέμηση των νέων τρομοκρατικών οργανώσεων, σύμφωνα με αυτά τα άρθρα γνώμης, κεντρικό ρόλο κατείχε ο Μιχάλης Χρυσόχοϊδης, ο οποίος κρίνονταν ως ο πλέον κατάλληλος για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας λόγω της προηγούμενης επιτυχίας – της σύλληψης της 17N- που συνέβη εν υπηρεσία του. Η *προσωπική βεντέτα* που άνοιξαν οι τρομοκράτες με τον Υπουργό και ο προσωπικός τόνος που ο ίδιος έδωσε μετά τη δολοφονία του υπασπιστή του, αποτελούσε, σύμφωνα με τους αρθρογράφους, μία άτυπη εγγύηση ότι η νέα τρομοκρατία θα αποτύχει τον σκοπό της, που δεν ήταν άλλος από την *αποσταθεροποίηση του πολιτεύματος* και την *διάχυση του χάους*⁹².

Η συζήτηση αυτή, αλλά και η εξ αρχής προσωποποίηση της δολοφονίας του Βασιλάκη με τον υπουργό, ήταν εν μέρει μία μικρή υποβάθμιση της θυματικής ταυτότητας. Ο νεκρός αστυνομικός, στενά συνδεδεμένος επαγγελματικά με τον υπουργό, καθώς μέχρι και σήμερα αναφέρεται ως «ο υπασπιστής του Χρυσόχοϊδη», χάθηκε από τα ρεπορτάζ και την ειδησεογραφία. Οι μόνες αναφορές στον ίδιο που μπορεί να βρει κάποιος, είναι

⁸⁹ *Ελεύθερος Τύπος*, 25/06/2010, σ. 10-11.

⁹⁰ *Τα Νέα*, 26-27/06/2010, τίτλος «Ανίκανο κράτος», σ. 6. Επίσης, βλέπε άρθρο με τίτλο «Με το στόμα ανοιχτό στις ανοχές της κοινωνίας», σ. 9.

⁹¹ *Τα Νέα*, 26-27/06/2010, τίτλος «Ψυχραιμία και ομοψυχία», σ. 8. Επίσης στην ίδια σελίδα, βλέπε άρθρο με τίτλο «Μοιραίο ή σωτήριο σοκ».

⁹² *Τα Νέα*, 26-27/06/2010, τίτλος «Η βεντέτα του τρόμου», σ. 19.

την επόμενη ημέρα της δολοφονίας και την ημέρα της κηδείας του. Ως θυματικό υποκείμενο δεν αποσυνδέθηκε στη δημόσια σφαίρα, ούτε από τον επαγγελματικό του ρόλο, αλλά ούτε και από τον τελικό στόχο των τρομοκρατών που ήταν ο Υπουργός. Είναι χαρακτηριστικό δε, ότι στα πρωτοσέλιδα της είδησης της δολοφονίας, κυριαρχεί το όνομα του Υπουργού, και όχι του θύματος. Έχουμε λοιπόν μία παλινδρόμηση της θυματοποίησης, μεταξύ δηλαδή της τετελεσμένης θυματοποίησης και αυτής που αποφεύχθηκε εξαιτίας αυτής. Καμία όμως από τις εφημερίδες δεν στέκεται στη θυματοποίηση του αστυνομικού με τρόπο που θα μπορούσε να προκαλέσει συγκίνηση στους αναγνώστες, αναδεικνύοντας δηλαδή το τραυματικό γεγονός της απώλειας, την απότομη διακοπή της ζωής του, και την οδύνη μέσα από την οποία καλούνταν να περάσει η οικογένειά του. Φιλοκυβερνητικές και φιλοαντιπολιτευτικές εφημερίδες και ειδησεογραφικοί διαδικτυακοί ιστότοποι υπερθεμάτιζαν τον δυνητικά τελικό στόχο της επίθεσης και όχι τον πραγματικό. Οι μεν φιλοκυβερνητικές έχοντας ως σκοπό να τονίσουν την προκλητική ενέργεια των τρομοκρατών και τον αδιόρατο κίνδυνο που έπρεπε να αντιμετωπιστεί εξαιτίας της μεθόδου της επίθεσης, οι δε φιλοαντιπολιτευτικές για να αναδείξουν τις ελλείψεις στο πεδίο της ασφάλειας προκειμένου να πλήξουν την εικόνα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Βλέπουμε λοιπόν ξανά, ότι η δολοφονία του Βασιλάκη, στάθηκε αφορμή για να αντιπαρατεθούν τα δύο μεγάλα κόμματα στη δημόσια σφαίρα, περικλείοντας τη δημόσια συζήτηση σε έναν στενό διάλογο όπου οι δύο μεγάλες πολιτικές δυνάμεις συγκρούονταν με κάθε αφορμή. Χωρίς να εννοούμε εδώ ότι η πολιτική εν προκειμένω απέκτησε ένα είδος αυτονομίας, και κατ' επέκταση η πολιτική διαμάχη μονοπώλησε την ειδησεογραφική ενημέρωση και τη δημόσια συζήτηση, μπορούμε εντούτοις να πούμε ότι η δολοφονία του αστυνομικού εντέλει δεν συγκίνησε σε τέτοιο βαθμό την κοινή γνώμη και την ελληνική κοινωνία, ώστε να θεωρηθεί ο αστυνομικός ως ένα θύμα που θα μπορούσε ο κάθε πολίτης να ταυτιστεί με τη θυματοποίησή του και με την οδύνη της οικογένειάς του. Και αυτό συνέβη, όχι μόνο εξαιτίας της επαγγελματικής του ιδιότητας, που εν πολλοίς οι αστυνομικοί λογίζονταν πολλές φορές ως εν δυνάμει θύματα εξαιτίας της φύσης της εργασίας τους, αλλά επειδή η ελληνική κοινωνία τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο διένυε τη δική της συλλογική θυματοποίηση, λόγω της απότομης οικονομικής προσαρμογής που το Μνημόνιο όριζε ως οδηγό για την επιβίωση της ελληνικής οικονομίας. Ως εκ τούτου, η συλλογική θυματοποίηση είχε υπερκεράσει την θυματοποίηση του ατόμου.

Παρ' όλα αυτά, η μερική αποκατάσταση των έμμεσων θυμάτων, δηλαδή της οικογένειας του θύματος σε αυτή την περίπτωση εξελίχθηκε όπως και στην περίπτωση του Νεκτάριου Σάββα. Το Διοικητικό Πρωτοδικείο Αθηνών αναγνώρισε ευθύνη του ελληνικού δημοσίου για το θάνατο του Βασιλάκη⁹³, καθώς το δικαστήριο δέχθηκε ότι η αλληλογραφία προς την ηγεσία του υπουργείου πρέπει όπως προβλέπεται ρητά να υποβάλλεται σε ειδικό έλεγχο από μέσα προηγμένης τεχνολογίας (ακτίνες X RAY) ανεξαρτήτως της ιδιότητας του κομιστή. Η παράλειψη ελέγχου της αλληλογραφίας αυτής από ακτίνες X RAY συνιστά παράλειψη οφειλόμενης ενέργειας των αρμοδίων ελεγκτικών οργάνων και εάν ο έλεγχος είχε πραγματοποιηθεί θα είχε εντοπιστεί ο μηχανισμός και θα είχε αποτραπεί η πυροδότηση και ο θάνατος του υπασπιστή. Συνεπώς, επιδικάστηκε στους συγγενείς του θύματος χρηματική αποζημίωση λόγω ηθικής βλάβης. Επιπλέον, η αποκατάσταση της μνήμης του θύματος συνέβη με δύο συμβολικές ονοματοδοσίες, οι οποίες βέβαια ήταν πρωτοβουλίες των συναδέλφων του. Αρχικά, τον Ιούλιο του 2011, ύστερα από πρωτοβουλία της Πανελλήνιας Ένωσης Αστυνομικών Υπαλλήλων, η κεντρική οδός της περιοχής Εσταυρωμένου Ηρακλείου Κρήτης (απ' όπου καταγόταν το θύμα) μετονομάστηκε σε οδό «Αστυνομικού Διευθυντή Γεωργίου Βασιλάκη»⁹⁴ ενώ και το 2022 η κεντρική αίθουσα της Σχολής Αξιωματικών της ΕΛ.ΑΣ., μετονομάστηκε σε «αίθουσα Γεωργίου Βασιλάκη»⁹⁵. Και οι δύο αυτές περιπτώσεις αποκατάστασης της μνήμης του θύματος, αφορούσαν είτε την πατρογονική εστία του θύματος – μακριά δηλαδή από την Αθήνα- είτε τον κλειστό χώρο των συναδέλφων του νεκρού. Συνεπακόλουθα, η μνήμη του αστυνομικού-θύματος παρέμενε μία «υπόθεση» του στενού του περιβάλλοντος, στα όρια του ιδιωτικού πένθους, καθώς η διατήρηση της μνήμης είτε στην γενέτειρά του είτε στη σχολή όπου θα σπούδαζαν οι μελλοντικοί συνάδελφοί του, ενέχει ένα πολύ συγκεκριμένο σημείο ταύτισης με το θύμα. Κοντολογίς, με το θύμα θα μπορούσε να ταυτιστεί όποιος είχε καταγωγή από το Ηράκλειο Κρήτης, και στη δεύτερη περίπτωση όποιος ήταν αστυνομικός. Η ταύτιση με το θύμα λοιπόν μέσω της μνήμης, δεν θα

⁹³ Βλέπε: <https://www.aftodioikisi.gr/ipourgeia/apozimiosi-apo-to-dimosio-se-singeneis-tou-ipaspisti-tou-xrisoxo%CE%90di/>.

⁹⁴ Βλέπε: <https://flashnews.gr/post/24514/odos-georgiou-vasilaki-sto-iraklio/>.

⁹⁵ Βλέπε: https://www.skai.gr/index.php/news/greece/giorgos-vasilakis-trisagio-gia-ton-taksiarxo-thyma-tromokraton?utm_source=Internal-Links&utm_medium=Sidebar&utm_campaign=Newsfeed.

μπορούσε να διαχυθεί στο συλλογικό, καθώς ακούσια περιορίστηκε σε αυτούς τους δύο χώρους, δηλαδή της τοπικής κοινότητας και του επαγγελματικού κλάδου.

6.1.5. Η δολοφονία του Παύλου Φύσσα

Την περίοδο της ελληνικής κρίσης, δηλαδή από το 2010 και έπειτα, οι τεράστιοι οικονομικοί και κοινωνικοί τριγμοί που προκάλεσε η χρεοκοπία δεν άφησαν ανεπηρέαστο το πολιτικό σύστημα. Η πολιτική προσαρμογή στις νέες συνθήκες θα εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από την πορεία της οικονομίας⁹⁶, και εφόσον τα περιθώρια οικονομικών παρεμβάσεων είχαν περιοριστεί σημαντικά, εμφανίστηκαν νέες κοινωνικές διαιρέσεις, οι οποίες όμως μετασχηματίστηκαν σε συμβολικά χάσματα⁹⁷. Αφενός τα χάσματα είχαν και υλική υπόσταση, αλλά στο πεδίο του κοινωνικού συμβολισμού και της κοινωνικής πρόσληψης ευρύτερα τα οποία μάς απασχολούν στην παρούσα έρευνα, τα συμβολικά χάσματα αντανακλούσαν μία βιωμένη οδυνηρή εμπειρία που λίγο πολύ διαπερνούσε τις τρεις διαστάσεις του χρόνου (παρελθόν, παρόν και μέλλον) και αμφισβητούσε την ως τότε κοινή εμπειρία των κοινωνικών υποκειμένων. Μιλάμε για τη χασματική συνθήκη του μνημονίου – αντιμνημονίου που για το πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010 μονοπώλησε την πολιτική και κοινωνική τάξη⁹⁸.

⁹⁶ Σ. Καλύβας, *Πού είμαστε και πού πάμε*, ό.π., σ. 130.

⁹⁷ Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαιάς τάξης: Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, ό.π., σ. 212-215, Μ. Marangudakis, T. Chatzipantelis (Contributor), *The Greek Crisis and Its Cultural Origins: A Study in the Theory of Multiple Modernities*, Palgrave Macmillan 2019, σ. 201 – 252.

⁹⁸ Η κοινωνική έκφραση του αντιμνημονίου εκδηλώθηκε με τις διαδηλώσεις των *Αγανακτισμένων* που έλαβαν χώρα σε όλη την επικράτεια το 2011, και κυρίως στην Πλατεία Συντάγματος στην Αθήνα. Το «Κίνημα της Πλατείας», όπως έχει μείνει στη δημόσια συζήτηση, είχε ως κεντρικό σημείο προβολής της εξέλιξής του την Πλατεία Συντάγματος, καθώς απέκτησε συμβολικό χαρακτήρα λόγω της τοποθεσίας, δηλαδή έναντι της Βουλής των Ελλήνων. Συμβολικά αλλά και κυριολεκτικά, το κίνημα των Αγανακτισμένων με ιδεολογική προέλευση από τη ριζοσπαστική Αριστερά μέχρι και την άκρα Δεξιά, με αντιευρωπαϊστές και εθνικιστές όλων των αποχρώσεων να δίνουν το παρόν, αλλά και

Εντός αυτής της διαιρετικής συνθήκης, η απογοήτευση των ψηφοφόρων – πολιτών από τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα, ενίσχυσε κομματικούς σχηματισμούς που φαινομενικά δεν είχαν σχέση με το *ένοχο, διεφθαρμένο και χρεοκοπημένο* πολιτικό σύστημα της μεταπολίτευσης. Ένας από αυτούς τους σχηματισμούς ήταν το ακροδεξιό - ναζιστικό μόρφωμα της Χρυσής Αυγής⁹⁹, το οποίο αν και υπήρχε για πάνω από δύο δεκαετίες, η αντιμνημονιακή της στάση αλλά και η αντι-μεταναστευτική της πρακτική, ιδίως σε περιοχές της Αθήνας που είχαν στεγάσει μεγάλο αριθμό μεταναστών από την Ασία και την Αφρική, της έδωσε μία θέση στο Κοινοβούλιο στις εκλογές του Μαΐου του 2012 με ένα ισχυρό ποσοστό (6,97%). Με τη ρητορική της λαϊκότητας αλλά και την εν γένει προκλητικότητα της ως ουσιώδη στοιχεία της ταυτότητάς της, η Χρυσή Αυγή κατάφερε να ενισχύσει την έλξη της στους νέους όπου ανδροπρέπεια, εθνικισμός, ρατσισμός, αντισημιτισμός, λευκή υπεροχή και πρόκληση¹⁰⁰ συνδυάζονταν με την αντιμνημονιακή ρητορική, την εναντίωση στη διεφθαρμένη πολιτική τάξη, έχοντας ως καταληκτικό σημείο την «καθαρότητα» και την «αδιαφθορά» της φυλετικής καθαρότητας.

πολλούς μη εθνικιστές, ήταν μια από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις της Μεταπολίτευσης. Ήταν ένα κίνημα αντιμνημονιακό, που εκδηλώθηκε ακριβώς στη συγκυρία της υπογραφής του μεσοπρόθεσμου προγράμματος και ως στόχο είχε να βάλει φρένο στις μνημονιακές πολιτικές. Στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων αλλά και ευρύτερα εκείνη την εποχή υπήρχε ένα σημαντικό δυναμικό διαμαρτυρίας, κυρίως εναντίον του πολιτικού προσωπικού. Ένα αντικομματικό δυναμικό που εστίαζε στην αντίθεσή του εναντίον της πολιτικής ελίτ. Χαρακτηριστικά αυτής της εναντίωσης ήταν οι χειρονομίες (μούτζες) στη Βουλή, οι πράξεις βίας και οι προπηλακισμοί πολιτικών πέριξ της πλατείας Συντάγματος. Αν και το κοινωνικό φαινόμενο των Αγανακτισμένων θα απασχολήσει την κοινωνική και ιστορική έρευνα στο μέλλον, μπορούμε εδώ να πούμε ότι σπέρματα της αμφισβήτησης που εκδηλώθηκαν στις κινητοποιήσεις αυτές, υπήρχαν στα *Δεκεμβριανά* του 2008, μιας και τότε ήταν η πρώτη φορά όπου έγινε φανερό η ρήξη με το μεταπολιτευτικό καθεστώς (πολιτικό και κοινωνικό). Βέβαια το 2008 στο προσκήνιο των διαδηλώσεων βρέθηκε η νέα γενιά, υπήρξε όμως το πρόπλασμα των κινητοποιήσεων του 2011, καθώς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έπαιζαν σημαντικό ρόλο πλέον για τη διοργάνωση των διαδηλώσεων και της εν γένει κινητοποίησης για τις συγκεντρώσεις, και επιπλέον σε ό, τι αφορά την ουσία των κινητοποιήσεων, σε αυτές του 2008 είχαν διαφανεί σημειολογικά τα πρώτα σημάδια της γενικής αμφισβήτησης προς το πολιτικό προσωπικό και το κοινοβουλευτικό σύστημα. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ 2008 και 2011, βρίσκεται κατά τη γνώμη μας στη φύση της αμφισβήτησης των διαδηλωτών. Όπως έχει αναφέρει η Βασιλική Γεωργιάδου, δεν υπήρχε κρίση νομιμοποίησης (όπως το 2008) αλλά αντιπροσώπευσης (Για τη συγκεκριμένη ανάλυση βλέπε: <https://skrapunk.com/2021/06/23/den-eichame-krisi-nomimopoiisis-alla-antiprosopesis-i-vasiliki-georgiados-gia-toys-aganaktismenous/>). Και αυτό απεδείχθη αργότερα όταν οι νέες δυνάμεις που εμφανίστηκαν ως μη συμμετέχοντες στο παλαιό (και «ένοχο» για τη χρεοκοπία) πολιτικό καθεστώς και συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις του 2011, κέρδισαν την είσοδο τους στη Βουλή και αργότερα δυνάμωσαν την κοινωνική τους επιρροή.

⁹⁹ Για μία ανάλυση της ακροδεξιάς στην Ελλάδα, βλέπε: Βασιλική Γεωργιάδου, *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα 1965-2018*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2019

Δ. Ψαρράς, *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2012.

¹⁰⁰ Α. Λιάκος, *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*, ό.π., σ. 627.

Η παρουσία της Χρυσής Αυγής στην ελληνική πολιτική σκηνή, έφερε τη βία στην καθημερινότητα της κοινωνίας, στην *Καθημερινή* ενημέρωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των παραδοσιακών ΜΜΕ, και έτσι συμβάντα βίας (ενάντια σε πολιτικούς αλλά κυρίως σε μετανάστες, συνήθως μικροπωλητές) κανονικοποιήθηκαν, χωρίς να σοκάρουν ιδιαίτερα. Εκτός αυτού όμως, η Χρυσή Αυγή, ένα χρόνο μετά την κοινοβουλευτική της είσοδο, μεθόδευσε και προκάλεσε δύο δολοφονίες (και άλλες απόπειρες), ενός μετανάστη πακιστανικής καταγωγής, Σαχζάτ Λουκμάν, και του μουσικού της χιπ χοπ σκηνής Παύλου Φύσσα.

Η δολοφονία του Παύλου Φύσσα αποτέλεσε «κοινωνικό συμβάν» αντίστοιχης δυναμικής με τη δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου, χωρίς μεν να λάβει τις διαστάσεις εξέγερσης, κινητοποίησε δε μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Ο σκανδαλισμός της ελληνικής κοινωνίας αμέσως μετά την επιβεβαίωση της είδησης περί εμπλοκής της Χ.Α στο συμβάν της δολοφονίας, ενεργοποίησε ένα κρίσιμο και μεγάλο μέρος του κοινωνικού σώματος που πλέον αναγνώριζε στο κόμμα-οργάνωση της Χ.Α την εγκληματική της φύση, η οποία το προηγούμενο διάστημα είχε εν πολλοίς καταδειχθεί, χωρίς όμως να αναρριχηθεί στην κλίμακα των προς επίλυση κοινωνικών ανησυχιών.

Όσον αφορά τα γεγονότα, στις 17 Σεπτεμβρίου 2013¹⁰¹, ο Παύλος Φύσσας μπήκε συνοδευόμενος από τη σύντροφό του σε μια καφετέρια στην περιοχή του Περάματος, και μαζί με άλλα οκτώ-δέκα άτομα της παρέας τους παρακολουθούσαν αγώνα ποδοσφαίρου. Στην ίδια καφετέρια βρίσκονταν επίσης μια παρέα ακόμα δυο-τριών ατόμων. Σύμφωνα με την προανάκριση, υπήρξε κάποια μικρής και σύντομης έντασης αντιδικία ανάμεσα στις δύο παρέες. Η δεύτερη παρέα, όμως, αποτελούμενη από μέλη της Χ.Α. κάλεσε ενισχύσεις, καθώς εξαιτίας της αντιδικίας αποκαλύφθηκαν (ή μάλλον γνωστοποιήθηκαν εκ του σύνεγγυς) οι πολιτικές πεποιθήσεις της παρέας του Φύσσα, οι οποίες ήταν σίγουρα αντι-χρυσανγίτικες. Εξάλλου, το θύμα ήταν γνωστός, ιδίως στην ευρύτερη περιοχή του Περάματος, για τους αντιφασιστικούς στίχους της μουσικής του και επίσης δεν έκρυβε την αποστροφή του για την άνοδο της Χ.Α και την ορατότητα που απέκτησε στην καθημερινή ζωή ιδίως των δημοτικών διαμερισμάτων

¹⁰¹ Για μία πλήρη καταγραφή της δολοφονίας του Π. Φύσσα και της δίκης της Χ.Α, βλέπε: Ξ. Κοντιάδης, *Η νύχτα που έφυγε ο Παύλος*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2023.

της Περιφερειακής ενότητας του Πειραιά. Οι «ενισχύσεις», που κάλεσαν τα μέλη της Χ.Α δεν ήταν άλλα από τα γνωστά «Τάγματα Εφόδου», δηλαδή οι ομάδες κρούσης της οργάνωσης, οι οποίες είχαν ως στόχο τη βίαιη αντιπαράθεση με τους πολιτικούς αντιπάλους¹⁰² «στον δρόμο» προκειμένου να εδραιώσουν ένα είδος «κυριαρχίας του πεδίου», κάτι που ακολουθείται συχνά ως στρατηγική από ομάδες χούλιγκαν και εμφανώς παραπέμπει και στη στρατηγική οργανώσεων της μαφίας. Η παρέα του Φύσσα λοιπόν, φεύγοντας από την καφετέρια και προχωρώντας επί της Παναγής Τσαλδάρη, ήρθε αντιμέτωπη με ένα πλήθος ατόμων (οι μαρτυρίες αναφέρουν πάνω από τριάντα), τα οποία δεν κινήθηκαν μόνο απειλητικά εναντίον τους αλλά τους επιτέθηκαν. Ο Φύσσας, αφού προέτρεψε την παρέα του να απομακρυνθούν από το σημείο, μένοντας πίσω, δέχθηκε επίθεση με μαχαίρι από τον Γιώργου Ρουπακιά, ο οποίος είχε φθάσει στο σημείο με το ιδιωτικό του αυτοκίνητο ύστερα από το κάλεσμα της τοπικής οργάνωσης της Χ.Α. Ο Ρουπακιάς, κατεβαίνοντας από το όχημά του, έτρεξε αμέσως προς το σημείο που στεκόταν ο Φύσσας, και αγκαλιάζοντάς τον, τον μαχαίρωσε τρεις φορές, μία στο μηρό και δύο στο θώρακα, οι οποίες ήταν θανατηφόρες καθώς τα τραύματα διαπέρασαν τα δύο ζωτικά όργανα, τον αριστερό πνεύμονα και την καρδιά. Οι στιγμές που ακολούθησαν τη δολοφονία, περιγράφονται στη μαρτυρία της αυτόπτη μάρτυρος, που θα παραθέσουμε εδώ, η οποία συμπυκνώνει με τον καλύτερο τρόπο τις κρίσιμες στιγμές: ««Είδα να ξυλοκοπούν άγρια τους φίλους του παιδιού. Μιλάμε για άγριο ξύλο. Το παιδί όταν ήρθα, το είχαν ήδη μαχαιρώσει. Το κρατούσε η κοπέλα του. Άκουσα το παιδί που εκλιπαρούσε για βοήθεια. Είκοσι λεπτά ήταν έτσι, σε αυτήν την κατάσταση. Είχε τις αισθήσεις του και έλεγε σώστε με. Λέγαμε στο παιδί να μην κινείται και το ακούγαμε που έλεγε υποφέρω, πονάω κάντε κάτι. Και η κοπέλα του φώναζε. Εμένα με έπιασε υστερία από αυτό που είδα. Σταμάτησα ένα ταξί αλλά δεν επιτρεπόταν να τον μεταφέρουν γιατί ήταν πολύ τραυματισμένο. Η κοπέλα του ήταν σε άθλια κατάσταση. Είχε σηκώσει την μπλούζα του και τον έσφιγγε για να συγκρατήσει το αίμα. Προσπαθούσαμε να βοηθήσουμε αλλά δεν μπορούσαμε να κάνουμε τίποτα. Ζήσαμε την αγωνία της μεταφοράς του. Αυτό δεν μπορεί να φύγει από

το μυαλό μου. Το παιδί είχε για είκοσι λεπτά τις αισθήσεις του, μίλαγε μάλιστα μαζί με την κοπέλα του, φώναζαν “αυτός είναι ο δράστης”»¹⁰³.

Με τη διάδοση της είδησης της δολοφονίας συγκεντρώθηκαν στο σημείο περίπου τριακόσια άτομα, μέλη αριστερών και αντιεξουσιαστικών συλλογικοτήτων και οργανώσεων, ενώ τοπικές αριστερές οργανώσεις και το τοπικό αντιεξουσιαστικό Στέκι προγραμματίσαν συγκέντρωση διαμαρτυρίας στην περιοχή της Αμφιάλης για το επόμενο απόγευμα. Την επομένη της δολοφονίας διοργανώθηκαν διαδηλώσεις σε όλη την επικράτεια, ενώ επεισόδια έλαβαν χώρα σε όλες τις μεγάλες πόλεις (Θεσσαλονίκη, Ηράκλειο, Χανιά, Πάτρα, Ξάνθη και Καλαμάτα), ιδίως όταν οι διαδηλωτές επιχείρησαν να πλησιάσουν στα τοπικά γραφεία της Χ.Α. Μεγάλο συλλαλητήριο με χιλιάδες συμμετέχοντες οργανώθηκε στο Κερατσίνι και τη Νίκαια, η οποία ξεκίνησε από τη συμβολή των οδών Παναγή Τσαλδάρη και Γρηγορίου Λαμπράκη και στην εξέλιξή τους έλαβαν χώρα συγκρούσεις ανάμεσα στα ΜΑΤ και σε διαδηλωτές, από τις οποίες ένας διαδηλωτής έχασε το μάτι του (από ρίψη δακρυγόνου από την πλευρά των αστυνομικών) και τριανταένα άτομα εισήχθησαν στο Τζάνειο νοσοκομείο με χτυπήματα στο κεφάλι. Η διαδήλωση στο Κερατσίνι, εκτός των προαναφερθέντων, δέχτηκε επίθεση με πέτρες από μια ομάδα ατόμων υποστηρικτών της Χ.Α. Την επόμενη ημέρα, στην κηδεία του θύματος, πλήθος κόσμου συγκεντρώθηκε στο νεκροταφείο Σχιστού, ανάμεσα στους οποίους έδωσαν το παρών και βουλευτές του ΣΥΡΙΖΑ. Η οικογένεια του θύματος είχε ζητήσει την προηγούμενη ημέρα αντί της κατάθεσης στεφάνου, να ενισχυθεί το Χαμόγελο του Παιδιού. Όταν βγήκε το φέρετρο από την εκκλησία ακούστηκαν τα συνθήματα «Το αίμα κυλάει, εκδίκηση ζητάει», «Θάνατος στον φασισμό», «Ένας στο χώμα, χιλιάδες στον αγώνα» ενώ την ώρα της ταφής οι παρευρισκόμενοι τραγουδούσαν στίχους των τραγουδιών του θύματος, δίνοντας έτσι έναν πολιτικό τόνο στην τελετή. Τα εν λόγω συνθήματα, τα έχουμε συναντήσει σε προηγούμενες δολοφονίες, όπου το θύμα είχε οικειοποιηθεί από τον αριστερό πολιτικό χώρο. Εν προκειμένω όμως, ο πολιτικός χαρακτήρας της δολοφονίας, είχε δύο διαστάσεις. Πρώτον, η αιτία του εγκλήματος ενείχε όλα τα χαρακτηριστικά της πολιτικής δολοφονίας, δηλαδή το κύριο κίνητρο του δράστη ήταν

¹⁰³ Βλέπε εδώ όλο το χρονικό της δολοφονίας: <https://www.in.gr/2022/09/18/plus/istoriko-arxeio/paylos-fyssas-xroniko-tis-dolofonias-tou-apo-tin-xrysi-aygi/> . Επίσης βλέπε το ντοκιμαντέρ: <https://youtu.be/xPFLGBNmUeA> .

η ιδεολογικοπολιτική μισαλλοδοξία, και μάλιστα μεθοδεύθηκε/οργανώθηκε από στελέχη της Χ.Α και αφετέρου χαρακτηρίζει τον πολιτικό λόγο της Χ.Α ακόμη και εντός του Κοινοβουλίου¹⁰⁴. Δεύτερον, η βάνανση δολοφονία του θύματος, το οποίο θύμα είχε τα χαρακτηριστικά ενός οικείου προσώπου της μέσης ελληνικής οικογένειας (δηλαδή ένας νέος ηλικιακά συμπολίτης, με λαϊκή καταγωγή, εργάτης της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης του Περάματος, με καλλιτεχνικές ανησυχίες και μέλος μιας φιλήσυχης οικογένειας) φαίνεται να ενεργοποίησε τα κοινωνικά αντανakλαστικά της ενσυναίσθησης, κάτι που δεν είχε γίνει στην προηγούμενη δολοφονία της Χ.Α, αυτή του Σαχζάτ Λουκμάν.

Τα ρατσιστικά επεισόδια και οι (δολοφονικές) επιθέσεις στις οποίες προέβαινε η Χ.Α, δεν είχαν λάβει τις ίδιες διαστάσεις με τη δολοφονία του Φύσσα. Το εν λόγω θύμα έγινε ένα πρόσωπο ταύτισης γιατί συγκέντρωνε όλα τα χαρακτηριστικά που προείπαμε τα οποία αναγνωρίζονταν ως οικεία από την ελληνική κοινωνία. Επιπρόσθετα, κατά τη γνώμη μας, η Χ.Α φαίνεται ότι με τη μεθόδευση της δολοφονίας του Φύσσα ξεπέρασε κατά κάποιο τρόπο τα όρια μέσα στα οποία η ελληνική κοινωνία της είχε επιτρέψει να δραστηριοποιείται. Η βίαιη δράση της καθώς και ο πρακτικός και συμβολικός «τσαμπουκάς» που η Χ.Α χρησιμοποιούσε ώστε να αναδειχθεί ως μία δύναμη που θα «καθαρίσει» την ελληνική κοινωνία από τα χρόνια προβλήματά της, τα οποία εκπορεύονταν από τη *διεφθαρμένη* μεταπολιτευτική περίοδο, απομυθοποιήθηκαν (μερικώς) με τη δολοφονία του θύματος. Η δολοφονία ερμηνεύθηκε ως μία πράξη που στρεφόταν ενάντια στην ελληνική κοινωνία, καθώς το θύμα ήταν ένας νέος από τα σπάργανα της εργατικής τάξης. Η καταδίκη του εγκλήματος από όλα τα κόμματα και το διάγγελμα του Πρωθυπουργού Αντώνη Σαμαρά, ο οποίος εμφανίστηκε πεπεισμένος για την ενοχή της Χ.Α και εξήγγειλε την προτεραιοποίηση της διαλεύκανσης του εγκλήματος, αποδείκνυε ότι το πολιτικό σώμα αφουγκράστηκε το σκανδαλισμό της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος πλέον ήταν ο καταλύτης αλλαγών. Η δολοφονία έγινε η αφορμή για την έναρξη εισαγγελικής έρευνας, και στοιχειοθετήθηκε η κατηγορία

¹⁰⁴ Δεν ήταν λίγες οι φορές όπου κατά τη διάρκεια συνεδρίασης της Βουλής των Ελλήνων, βουλευτές της Χ.Α κινήθηκαν απειλητικά εναντίον συναδέλφων τους. Οι βουλευτές μάλιστα που δέχθηκαν τις επιθέσεις αυτές ανήκαν σε όλο το ιδεολογικοπολιτικό φάσμα. Επιπλέον, την κοινή γνώμη είχαν σκανδαλίσει και οι επιθέσεις του Ηλία Κασιδιάρη, βουλευτή και ηγετικού στελέχους της Χ.Α, σε πάνελ πρωινής εκπομπής στα πλαίσια συζήτησης πολιτικού περιεχομένου, βλέπε εδώ: <https://www.kalimera-ellada.gr/otan-o-kasidiaris-xtipise-ston-aera-tin-kaneli/>.

σύστασης εγκληματικής οργάνωσης από την Χ.Α. Οι συλλήψεις του Προέδρου της Χ.Α Νίκου Μιχαλολιάκου και ηγετικών στελεχών και βουλευτών, ήταν η αφετηρία μιας μακράς περιόδου δικαστικών αγώνων για την απόδειξη της εγκληματικής δράσης της Χ.Α, η οποία διήρκησε επτά χρόνια¹⁰⁵.

Όσον αφορά τη θυματική ταυτότητα, ήταν ορατή και ενεργή από την αρχή. Η βανουσότητα του φόνου, η πολιτική ταυτότητα των δραστών, η εμφανής αναμέτρηση του θύματος με δεκάδες δράστες, το όπλο του φόνου – που ήταν το μαχαίρι (που ως σημαίνουν υποδεικνύει έναν επώδυνο θάνατο), και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά του θύματος, ήταν οι καταλύτες της άμεσης ανάδυσης της θυματικής ταυτότητας του υποκειμένου. Κανείς δεν μπορούσε να αρνηθεί την ταυτότητα αυτή στον νεκρό. Ακόμη και η Χ.Α, καταδίκασε το γεγονός της δολοφονίας στα πλαίσια βέβαια της προσπάθειας να αποσοβήσει την ενοχή της. Ο Φύσσας είναι από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου η θυματοποίηση αναγνωρίζεται πλειοψηφικά από την κοινωνία, και δεν εγείρονται αμφιβολίες ή μορφές αμφισβήτησης του θυματικού υποκειμένου. Η κοινή γνώμη και η δημόσια συζήτηση που εν πολλοίς αντιπροσωπεύουν κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, στάθηκαν αμέσως στην πλευρά του θύματος, ιδιαίτερα όταν έγινε γνωστή η ταυτότητα του δράστη. Όπως έχουμε αναφέρει ξανά, ένα επεισόδιο βίας, διαχωρίζει το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο μέσω του διαχωρισμού του θύματος και του δράστη. Οι δύο εμπλεκόμενοι, οι οποίοι είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτικές απόψεις και στάσεις ζωής, συνδέθηκαν μεταξύ τους εξαιτίας του φόνου. Στη δημόσια σφαίρα, η σύνδεση αυτή συνέβη αποκλειστικά εξαιτίας της ιδεολογίας του δράστη και σε προέκταση, εξαιτίας της πολιτικής και ιδεολογικής στρατηγικής της Χ.Α. Ο δράστης δηλαδή, ήταν μέρος ενός πολιτικού φορέα ο οποίος αποτελούσε αφενός κίνδυνο για τη δημοκρατική ομαλότητα, αφετέρου δε είχε στο παρελθόν πολλές φορές γνωστοποιήσει την πρόθεσή του να υιοθετήσουν οι υποστηρικτές του βίαιες πρακτικές στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης. Η παραπάνω ερμηνεία, η οποία είναι διάχυτη στην κοινή γνώμη την εν λόγω περίοδο, αυτομάτως αναγνώρισε τον δράστη ως *κακό* και το θύμα ως *καλό*. Ως εκ τούτου, μπορούμε με ασφάλεια να πούμε, ότι ακόμη και χωρίς κάποιος να γνωρίζει τα προηγούμενα βίαια περιστατικά που η Χ.Α

¹⁰⁵ Για ένα πλήρες χρονικό της δίκης βλέπε: <https://simeio.org.gr/tekmiriosi/chroniko-tis-dikis-tis-chrisis-augis>.

είχε προκαλέσει (και διατελέσει) ή χωρίς να γνωρίζει τη στάση του μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας ενάντια στη Χ.Α, μελετώντας το συμβάν της δολοφονίας του Φύσσα, μπορεί εύκολα να εξάγει το συμπέρασμα ότι το επεισόδιο θυματοποίησης ανέδειξε την ανησυχία ενός κρίσιμου μέρους της ελληνικής κοινωνίας για την άνοδο του ακροδεξιού πολιτικού μορφώματος. Η ένταση του κοινωνικού σκανδαλισμού αναφορικά με το συμβάν της δολοφονίας του Φύσσα, και η κινητοποίηση της πολιτικής ηγεσίας και των εισαγγελικών αρχών προκειμένου να απονευρωθεί η Χ.Α, είναι η απόδειξη της συλλογικής ενσυναίσθησης¹⁰⁶ προς το θύμα, καθώς τα σημειούμενα της δολοφονίας του δεν αφορούσαν αποκλειστικά τον ίδιο και την οικογένειά του – δηλαδή το ιδιωτικό σύμπαν του ατόμου- αλλά το κοινωνικό σύνολο – δηλαδή το δημόσιο και συλλογικό πεδίο. Η εξατομικευμένη θυματοποίηση λοιπόν, «άνοιξε» και διαχύθηκε στο δημόσιο χώρο εφόσον αφορούσε το μεγαλύτερο μέρος του κοινωνικού ιστού τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Το αποτύπωμα του θύματος ήταν σαφώς θετικό και μία ακόμη απόδειξη της θετικής θυματοποίησης έγκειται στο γεγονός ότι συλλογικότητες, πολιτικές ομάδες και οργανώσεις φρόντισαν να διατηρηθεί η μνήμη του τα επόμενα χρόνια. Ο Φύσσας με τη θυματοποίησή του, δεν μεταγράφηκε στη συλλογική μνήμη απλώς ως θύμα, αλλά ως σύμβολο. Σύμβολο ενάντια στο φασισμό (τον οποίο εξέφραζε τότε η Χ.Α) που πέρασε τα τείχη της ελληνικής επικράτειας¹⁰⁷. Δεν ήταν, θεωρούμε, η ανάγκη για νέους ήρωες ενάντια στην άνοδο της ακροδεξιάς (πανευρωπαϊκά) κατά τα έτη που ακολούθησαν την παγκόσμια οικονομική κρίση αλλά το ίδιο το γεγονός της δολοφονίας που ανέδειξε το θύμα ως ήρωα. Κοντολογίς, το θύμα έγινε σύμβολο και εκτός Ελλάδας καθώς ο κίνδυνος ανάλογης εγκληματικής ενέργειας, εκπορευόμενης από το μισαλλόδοξο λόγο της ακροδεξιάς, ήταν πράγματι υπαρκτός και μάλιστα

¹⁰⁶ Οι λίγες «φωνές» που τα επόμενα χρόνια, προσπάθησαν να αποδομήσουν το άτομο-θύμα, χωρίς όμως να καταφέρουν να αμφισβητήσουν τη θυματική ταυτότητα αυτοπεριθωριοποιήθηκαν, καθώς δεν έτυχαν ιδιαίτερης κοινωνικής αποδοχής. Κάτι που εξηγείται, κατά τη γνώμη μας, επειδή πρόκειται για «φωνές» που δεν είχαν ως στόχο μια σοβαρή αποτίμηση του συμβάντος αλλά μία ανάγκη αυτοπροβολής που θα περνούσε μέσω της εμπάθειας προς τον ευρύτερο πολιτικό χώρο που ανήκε το θύμα (Βλέπε ενδεικτικά: <https://www.newsbeast.gr/politiki/arthro/4001263/tzimeros-o-paylos-fyssas-itan-fasistas-san-toys-dolofonoys-toy>).

¹⁰⁷ Βλέπε τις διαδηλώσεις που έλαβαν χώρα ανά την Ευρώπη: <https://www.newsit.gr/kosmos/diadiloseis-se-eyropaikes-poleis-gia-ti-dolofonia-toy-payloy-fyssa-foto/1715724/>.

ερμηνευόταν ως εν δυνάμει κίνδυνος από το σύνολο των δυτικών φιλελεύθερων κρατών.

Στην Ελλάδα η μνήμη του Φύσσα συγκρατήθηκε στο δημόσιο χώρο ποικιλοτρόπως. Αρχικά, τον Οκτώβριο του 2013 το δημοτικό συμβούλιο Κερατσινίου, υιοθετώντας αίτημα πολιτών και συλλογικοτήτων, αποφάσισε ομόφωνα να μετονομαστεί η οδός Παναγή Τσαλδάρη σε οδό Παύλου Φύσσα. Μετονομασία για την οποία πραγματοποιήθηκε ειδική εκδήλωση στις 16 Νοεμβρίου του 2015. Ένα χρόνο αργότερα, στις 17 Σεπτεμβρίου 2014 τοποθετήθηκε άγαλμα στο σημείο της δολοφονίας το οποίο φιλοτέχνησε ο Στάθης Αλεξόπουλος. Η πρόσοψη του μνημείου απεικονίζει τον Φύσσα να τραγουδά στη σκηνή και στην επιγραφή αναγράφεται: «Σε αυτό το σημείο, ξημερώματα της 18ης Σεπτεμβρίου 2013, ομάδα φασιστών επιτέθηκε και σκότωσε τον μουσικό ΠΑΥΛΟ "Killah P" ΦΥΣΣΑ, ο οποίος αντιστάθηκε μάχιμος, όταν δέχθηκε απειλές για τις ζωές των φίλων του και τη δική του, με μόνα όπλα τις ιδέες του και τα ιδανικά του... Ο Παύλος χάθηκε από μαχαιριά στην καρδιά... όρθιος, σε δημόσια θέα...». Επί συναπτά έτη, μέχρι το 2023, διοργανώνονταν επίσης επετειακά φεστιβάλ μουσικής στη μνήμη του θύματος ενώ από το 2022 ιδρύθηκε ο «Σύλλογος Πολιτισμού Παύλος Killah-P Φύσσας», ο οποίος έγινε ο φορέας διοργάνωσης τόσο των φεστιβάλ μνήμης που αποκαλούνταν πλέον «Αντιφασιστικός Σεπτέμβρης» όσο και των υπολοίπων πρωτοβουλιών και εκδηλώσεων που αφορούσαν τις μνημονικές επετείους. Ο σύλλογος δημιουργήθηκε μετά από πρωτοβουλία της οικογένειας του θύματος αλλά και φίλων του που στη συνέχεια βρήκαν υποστήριξη από πολλές πολιτικές (ή μη) οργανώσεις, που μετά τη δολοφονία υποστήριξαν πρακτικά και συμβολικά τους συγγενείς του.

Από τα έμμεσα θύματα, την οικογένεια δηλαδή του θύματος ειδική μνεία, λόγω της κοινωνικής σημασίας που απέκτησε η παρουσία της στη δημόσια σφαίρα τα χρόνια που ακολούθησαν τη δολοφονία, αξίζει στη μητέρα του. Η Μάγδα Φύσσα, μία αρχετυπική, ως τη δολοφονία, γυναίκα και μητέρα, αναδείχθηκε σταδιακά ως ένα συμβολικό πρόσωπο κατά τη διάρκεια της δίκης της Χ.Α. Ο πόνος της απώλειας, η οδύνη και το πένθος, με τα οποία ταυτίστηκε μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης αρχικά, μιας και η διάσταση του γονεϊκού πόνου για το χαμό του τέκνου δεν μπορεί να αφήσει ασυγκίνητο κάποιον άνθρωπο-συμπολίτη, έδωσαν τη θέση τους στον μητρικό «αγώνα» για τη δικαίωση που θα ερχόταν μέσα από την καταδίκη των στελεχών-βουλευτών της

Χ.Α για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης. Κατά την εξέλιξη των ετών, της αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός «μάννα του αντιφασιστικού αγώνα»¹⁰⁸, καθώς η μαχητική στάση της στο δικαστήριο ενάντια στους κατηγορούμενους, από τους οποίους συχνά δεχόταν η ίδια και η οικογένεια της απειλές, ύβρεις και ατιμωτικές φράσεις προκειμένου να χάσει την ψυχραιμία της¹⁰⁹. Η αγανάκτηση όμως που ενίοτε επεδείκνυε η μητέρα του θύματος ερμηνεύθηκε ως μία αξιοπρεπή αντιμετώπιση της αδικίας που υπέστη και ακόμη, ως μία αξιόμαχη στάση απέναντι στους ηθικούς αυτουργούς της δολοφονίας του γιού της που συχνά την λοιδορούσαν. Η μητρική φιγούρα της Μάγδας Φύσσα προσέλκυσε όλο και περισσότερο τα φώτα των ΜΜΕ και εκείνη επιλεκτικά παραχώρησε συνεντεύξεις όπου αναδείκνυε τα συναισθήματα της οδύνης που βίωνε και τον τρόπο που διαχειρίστηκε το πένθος. Στις τοποθετήσεις της έδινε έμφαση στην αξία της ποινικής και ηθικής καταδίκης της Χ.Α ως ηθικής δικαίωσης του γιού της αλλά προοπτικά τόνιζε ότι η δική της δικαίωση θα σήμαινε ταυτόχρονα και μια νίκη ενάντια στην ιδεολογία που εκπροσωπούσε η Χ.Α. Εν προκειμένω λοιπόν, η ατομική δικαίωση (του θύματος) αφορούσε το συλλογικό καλό, εγκιβωτίζοντας έτσι την ηθική αποκατάσταση του ατόμου στη συλλογική δικαιοσύνη. Η κοινωνική συμπόνοια προς το θύμα και τη μητέρα του, βοήθησε λοιπόν στη μετατροπή μίας -αρχικά- ιδιωτικής υπόθεσης σε συλλογική. Η Μάγδα Φύσσα άλλωστε είχε δηλώσει: «Ευτυχώς, υπάρχει και ένα μεγάλο μέρος του κόσμου που συντάχθηκε μαζί μας. Είναι νέα παιδιά που με σταματούν στον δρόμο και μου εκφράζουν τη συμπαράστασή τους. Είναι όλοι αυτοί που ζητούν μια αγκαλιά, δίνουν ένα φιλί, σε κοιτούν με αγάπη και, τελικά, σου δίνουν δύναμη και κουράγιο για να αντέχεις και να συνεχίζεις. Αυτή είναι η μοναδική ελπίδα. Διότι ο Παύλος δεν θα γυρίσει πίσω, ούτε θα δικαιωθούμε»¹¹⁰. Αν και σε άλλο σημείο της συνέντευξης ανέφερε πως «απελπίστηκα πολλές φορές, αλλά ποτέ δεν σκέφτηκα να τα παρατήσω. Τις πιο πολλές στιγμές ήμουν μόνη μου σε μια άδεια αίθουσα δικαστηρίου. Ο κόσμος έδειξε αδιαφορία, όπως και τα περισσότερα μέσα

¹⁰⁸ Βλέπε Βήμα, 10/07/2020, «Η μάννα-σύμβολο του αντιφασιστικού αγώνα» (Διαθέσιμο σε: <https://www.tovima.gr/2020/10/07/society/i-mana-symvolo-tou-antifasistikou-agona/>).

¹⁰⁹ Οπαδοί της Χρυσής Αυγής που βρέθηκαν στις 14/02/2017 στο Εφετείο Αθηνών, μία από τις πολλές συνεδριάσεις φώναζαν απευθυνόμενοι στη Μάγδα Φύσσα «Πού είναι ο Παύλος σου τώρα;». Τέτοιου είδους πρόκληση προς το έμμεσο θύμα έχουμε συναντήσει και σε περίπτωση θύματος τρομοκρατίας. Για τα γεγονότα του Εφετείου βλέπε: <https://www.newsit.gr/egklhma/poy-einai-o-paylos-soy-tora-fonazan-xrysaygites-sti-magda-fyssa-salos-me-andra-ton-mat-poy-eixe-kamera-sti-stoli-toy/1063966/>.

¹¹⁰ Μία από τις πιο ενδεικτικές συνεντεύξεις της Μάγδας Φύσσα: <https://www.lifo.gr/proswpa/athenians/omos-antexa-i-magda-fyssa-mila-sti-lifo>.

ενημέρωσης», εντούτοις η συμπαράσταση που απολάμβανε από ένα κρίσιμο τμήμα της κοινωνίας, που αν και δεν ήταν παρών κατά τη διάρκεια της δίκης, είχε νοσηματοδοτήσει ως ηθική ανωτερότητα τη στάση της μητέρας, ήταν ο καταλύτης της ανάδειξης του υποκειμένου σε θύμα που αξίζει την ενσυναίσθηση και τη συμπόνοια των συμπολιτών. Ως εκ τούτου, η Μάγδα Φύσσα ως έμμεσο θύμα, ηθικά δικαιωμένη και αναγνωρισμένη ως μητέρα-θύμα, απέκτησε συμβολικές διαστάσεις στην ελληνική κοινή γνώμη και κοινωνία, σε σημείο που προτάθηκε τον Ιανουάριο του 2020 για την ύψιστη θέση της Προέδρου της Δημοκρατίας, κάτι που η ίδια δεν δέχθηκε¹¹¹.

6.1.6. Αντίποινα της δολοφονίας του Παύλου Φύσσα

Στη δολοφονία του Π. Φύσσα, βρίσκονται τα κίνητρα της τρομοκρατικής επίθεσης που έλαβε χώρα στα πολιτικά γραφεία της Χρυσής Αυγής στο Νέο Ηράκλειο Αττικής. Την 1^η Νοεμβρίου, λίγο μετά τις 07:00 μ.μ, στη λεωφόρου Ηρακλείου, ο Γιώργος Φουντούλης και ο Μάνος Καπελώνης, βρίσκονταν έξω από τα γραφεία της Χρυσής Αυγής μαζί με άλλα δύο άτομα περιφρουρώντας το χώρο καθώς εντός των γραφείων βρίσκονταν βουλευτές του κόμματος. Σύμφωνα με τις επιβεβαιωμένες μαρτυρίες, δύο άτομα που επέβαιναν σε μηχανή προσέγγισαν τα γραφεία με μία μηχανή και στάθμευσαν έξω από ένα γειτονικό κατάστημα. Ο συνεπιβάτης της μηχανής κατέβηκε από το δίκυκλο και αφού πλησίασε τα θύματα, άνοιξε πυρ εναντίον τεσσάρων ατόμων που βρίσκονταν εκείνη την ώρα έξω από τα γραφεία. Ο δράστης επέστρεψε στη μηχανή και με τον συνεπιβάτη του εξαφανίστηκαν, αναπτύσσοντας ταχύτητα. Μαρτυρίες αναφέρουν ότι σε απόσταση εικοσιπέντε μέτρων από το σημείο της επίθεσης ήταν σταθμευμένο ένα ακόμη αυτοκίνητο, το οποίο πιθανότατα συνόδευσε τη μηχανή, ακολουθώντας την ίδια πορεία. Ο Φουντούλης εξέπνευσε αμέσως στο σημείο της επίθεσης, ο Καπελώνης λίγο αργότερα κατά την μεταφορά του με το ασθενοφόρο, ενώ το τρίτο θύμα, ο Αλέξανδρος Γέροντας που τραυματίστηκε

¹¹¹ Βλέπε εδώ:

<https://www.ethnos.gr/Politics/article/83102/obaroefakhsproteineithmagdafyssagiaproedrothsdhmokratias>.

στην προσπάθεια του να ξεφύγει από τους δράστες, υποβλήθηκε σε πολλαπλό χειρουργείο (κάκωση σπλήνας, ρήξη διαφράγματος και αιμορραγία στον πνεύμονα) στο Νοσοκομείο Γ. Γεννηματάς και εν τέλει επιβίωσε.

Η επίθεση καταδικάστηκε από το σύνολο των πολιτικών κομμάτων, αλλά στο επίκεντρο της καταδίκης βρέθηκαν κυρίως οι τρομοκράτες και τα κίνητρά τους. Η διάπραξη της δολοφονίας ήταν για το σύνολο του πολιτικού κόσμου, πλην της Χρυσής Αυγής, μία προκλητική προβοκάτσια των δημοκρατικών θεσμών της χώρας που στόχο είχε την αποσταθεροποίηση της δημοκρατίας. Την επόμενη ημέρα, οι τίτλοι των εφημερίδων ήταν ενδεικτικοί αυτής της κατεύθυνσης: Τα Νέα «Προβοκάτσια!/Δώδεκα σφαίρες κατά της δημοκρατίας»¹¹², *Ελευθεροτυπία* «ΕΚΤΕΛΕΣΑΝ ΧΡΥΣΑΥΓΙΤΕΣ ΕΝ ΨΥΧΡΩ»¹¹³, Εφημερίδα των Συντακτών «Εν ψυχρώ»¹¹⁴, *Έθνος* «ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΟΜΑΛΟΤΗΤΑ»¹¹⁵, *Ελεύθερος Τύπος* «ΕΝ ΨΥΧΡΩ ΔΟΛΟΦΟΝΙΕΣ με στόχο την αποσταθεροποίηση»¹¹⁶. Την ευθύνη της επίθεσης ανέλαβε η πρωτοεμφανιζόμενη τρομοκρατική οργάνωση Μαχόμενες Λαϊκές Επαναστατικές Δυνάμεις, η οποία άφησε την προκήρυξη της επίθεσης σε σακούλα σκουπιδιών έξω από το Σκοπευτήριο της Καισαριανής περίπου δύο εβδομάδες αργότερα. Το περιεχόμενο της προκήρυξης με τίτλο «Ανάληψη ευθύνης εκτέλεσης νεοναζι» ήταν λίγο πολύ αναμενόμενο¹¹⁷. Η τρομοκρατική οργάνωση «υπέγραψε» τις «πολιτικές εκτελέσεις των φασιστών-μελών του νεοναζιστικού κόμματος Χρυσή Αυγή που είχαν αναλάβει περιφρούρηση στα γραφεία του βόρειου τομέα Αθηνών, στο Νέο Ηράκλειο», όπως αναφέρεται στο κείμενο και προσέθετε ότι «η επίθεση έγινε ως αντίποινα για τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα». Η επίθεση αφιερωνόταν επίσης «στον κάθε μετανάστη που λοιδορείται, που είναι διαρκής ρατσιστικός στόχος». Δεν έλειψαν επιπλέον οι απειλές για αντίποινα και για νέες επιθέσεις σε όποιον ασκήσει βία «εναντίον μεταναστών, εναντίον αριστερών ή αναρχικών, αν επαναληφθεί το οποιοδήποτε ρατσιστικό ή φυλετικό επεισόδιο», ενώ ως εν δυνάμει θύματά της

¹¹² Τα Νέα, 02/11/2013, πρωτοσέλιδο.

¹¹³ Ελευθεροτυπία, 02/11/2013, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁴ Εφημερίδα των Συντακτών, 02/11/2013, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁵ Έθνος, 02/11/2013, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁶ Ελεύθερος Τύπος, 02/11/2013, πρωτοσέλιδο.

¹¹⁷ Βλέπε προκήρυξη: <https://karmaniolablog.files.wordpress.com/2013/11/prokirixi1.pdf>.

προσδιόριζε τον κάθε οπαδό της Χρυσής Αυγής, ο οποίος προσεγγίζοντας το κόμμα-οργάνωση θα κρινόταν από τους ίδιους ως συνυπεύθυνος της συνολικής δράσης της.

Το εμφανές εμφυλιοπολεμικό κλίμα που άρχιζε να διαγράφεται μετά τη δολοφονία του Φύσσα και τη διπλή δολοφονία που εξετάζουμε εδώ, ήταν σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, το κύριο μέλημα που θα έπρεπε να απασχολεί τα πολιτικά κόμματα¹¹⁸. Εξ αρχής λοιπόν, οι δύο νεκροί της επίθεσης δεν τίθενται στο επίκεντρο της συζήτησης. Φαίνεται ότι τα θύματα μπαίνουν σε μία συμβολική ζυγαριά, όπου το σημαίνουν της δολοφονίας κατέχει βαρύτερη θέση από το ίδιο το γεγονός. Εν προκειμένω όμως, η εξήγηση είναι σχετικά απλή, σύμφωνα με τα όσα έχουμε δει ως τώρα. Τα θύματα, μέλη του κόμματος που φέρει ευθύνη για την προ-μηνός δολοφονία του Παύλου Φύσσα, και που εν γένει έχει κατηγορηθεί για μία ακόμη δολοφονία αλλά και για πλείστες άλλες δολοφονικές επιθέσεις (που πιθανότατα από τύχη δεν πραγματοποιήθηκαν), ερμηνεύονται ως συνυπεύθυνα για τα θύματα που το κόμμα τους δημιούργησε. Η εγκληματική φύση λοιπόν της Χ.Α, είναι η κύρια πηγή ενοχοποίησης των *δικών της* θυμάτων, δηλαδή των Φουντούλη και Καπελώνη. Τα θύματα, πριν τη θυματοποίησή τους είχαν κριθεί από ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας ως θύτες και η μετέπειτα θυματοποίηση τους, δεν άλλαξε αυτό το status. Ενδεικτικό αυτής της πρόσληψης των θυμάτων είναι το πρωτοσέλιδο της *Ελευθεροτυπίας* που παραθέσαμε προηγουμένως, όπου δίπλα στο ρήμα «εκτέλεσαν» χρησιμοποιήθηκε κατηγορούμενο (Χρυσανγίτες), δίνοντας έτσι έμφαση σε εκείνη την ιδιότητα των θυμάτων, η οποία θεωρείται ως η καθοριστική αιτία της θυματοποίησης. Ως εκ τούτου, οι δύο νεκροί εξαιτίας της *ένοχης* πολιτικής τους ταυτότητας δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθούν ως θύματα που αφορούν συλλογικά την κοινωνία.

Την ενοχή της πολιτικής ταυτότητας προσπάθησε να απομακρύνει και η οικογένεια ενός από τα δύο θύματα. Εν όψει της κηδείας του Φουντούλη, ο πατέρας του θύματος σε μήνυμα που ανάρτησε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για να ενημερώσει για την τέλεση της κηδείας του γιου του, τόνισε: «Να παρευρεθούν όλοι οι φίλοι του όχι ως Χρυσανγίτες, αλλά ως φίλοι που θέλουν να τον τιμήσουν. Δεν θέλουμε ΑΙΜΑ. Το παιδί μας πότισε την ασφαλτο με το αίμα του. Ούτε ΤΙΜΗ. Γνωρίζουμε την

¹¹⁸ *Τα Νέα*, 18/11/2013, σ. 17.

ακεραιότητα και την εντιμότητα του παιδιού μας. Η οικογένεια δεν επιθυμεί να παρευρεθεί ΚΑΝΕΝΑΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΑΠΟ ΚΑΝΕΝΑ ΚΟΜΜΑ. Η οικογένεια δεν επιθυμεί στεφάνια και λουλούδια και αντί για αυτό στην είσοδο του ναού θα υπάρχει ένα κουτί που μπορεί όποιος θέλει αυτά τα χρήματα που θα έδινε για λουλούδια ή στεφάνι να τα δώσει για την ενίσχυση του Σικιαρίδειου Ιδρύματος στο οποίο φοιτά η Ειρήνη, η λατρεμένη αδερφή του Γιώργου»¹¹⁹. Το κείμενο του συγγενή του θύματος, όπως φαίνεται, εναντιώνεται σαφώς απέναντι στο πολιτικό κόμμα, στο οποίο ανήκε ο νεκρός, εφόσον οι δύο πυλώνες πάνω στους οποίους στήνονται τα επιχειρήματα της από-πολιτικοποίησης της κηδείας, είναι δύο κεντρικές λέξεις (αίμα και τιμή) γνωστού συνθήματος της Χ.Α.¹²⁰. Έτσι, η προσπάθεια του πατέρα του θύματος για την «επιστροφή» του νεκρού στην οικογένειά του, μέσω της αποσύνδεσής του από τη συλλογικότητα της Χρυσής Αυγής, πραγματοποιήθηκε μέσω της πραγματικής/ρεαλιστικής απεικόνισης των αποτελεσμάτων που έφεραν για τον γιο του, οι δύο συμβολικές λέξεις που χρησιμοποιούνταν στο εν λόγω σύνθημα.

Η πατρική προστασία της μνήμης του θύματος έναντι της Χ.Α, ήταν η μία πτυχή της συνολικής αίσθησης ότι το συγκεκριμένο κόμμα προσπάθησε να εργαλειοποιήσει τη διπλή δολοφονία προς όφελός του. Δηλαδή να οικειοποιηθεί τα δύο θύματα προκειμένου να έχει πλέον τους δικούς του «μάρτυρες» και μέσω της θυσίας τους να αναδυθεί ότι το κόμμα τελεί υπό διωγμό από το πολιτικό σύστημα (που στην ρητορική της Χρυσής Αυγής το διεφθαρμένο πολιτικό σύστημα είναι ο εχθρός του Έθνους). Η δεύτερη πτυχή παρουσιαζόταν στον Τύπο, στον οποίο άρθρα γνώμης αλλά και ρεπορτάζ, ερμήνευαν τη στάση της Χ.Α απέναντι στα θύματα ως ευκαιρία για να «ξεχαστούν» οι δικές της αμαρτίες¹²¹. Η σύλληψη τον Σεπτέμβριο του 2013 των ηγετικών στελεχών και βουλευτών του κόμματος για την εξέταση της εμπλοκής τους στη δολοφονία του Φύσσα και η εν γένει συζήτηση περί εγκληματικής οργάνωσης, ήταν εν πολλοίς βασικοί λόγοι για τους οποίους η Χ.Α θα επιζητούσε με αφορμή τις δολοφονίες να αναδείξει ότι η θυματοποίηση των στελεχών της αποτελεί δείγμα διωγμού προς όλο τον πολιτικό χώρο που εκπροσωπεί. Εξάλλου, την ημέρα της

¹¹⁹ *Τα Νέα*, 04/11/2013, τίτλος «Οικογένεια Φουντούλη: Δεν θέλουμε αίμα. Ούτε τιμή», σ. 6.

¹²⁰ Το σύνθημα που έγινε ευρέως γνωστό, ιδιαίτερα μετά την είσοδο του κόμματος στο ελληνικό κοινοβούλιο ήταν το «Αίμα, Τιμή, Χρυσή Αυγή».

¹²¹ *Τα Νέα*, 02-03/11/2013, τίτλος «Προβοκάτσια», σ. 2.

δολοφονίας μέλη του κόμματος παρευρέθηκαν στα γραφεία όπου συνέβη η διπλή δολοφονία, και απότισαν φόρο τιμής στα θύματα, αφήνοντας λουλούδια και ανάβοντας κεριά, τα οποία σχημάτιζαν στην ασφαλτο τον μαϊάνδρο (σήμα κατατεθέν της Χ.Α).

Οι κινήσεις αυτές, ερμηνεύθηκαν λοιπόν ως εργαλειοποίηση των νεκρών και ως μια προσπάθεια ανάκαμψης εκ μέρους του συγκεκριμένου κόμματος, μετά την πληγή που είχε δεχθεί η εικόνα του μετά την αποδεδειγμένη οργάνωση της δολοφονίας του Φύσσα. Σύμφωνα με τα περισσότερα μέσα μαζικής ενημέρωσης, οι βουλευτές – κατηγορούμενοι της Χ.Α προσπαθούσαν να παρουσιαστούν ως εν δυνάμει θύματα των τρομοκρατών. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ το πρωτοσέλιδο στην εφημερίδα Τα Νέα δύο ημέρες αργότερα από το συμβάν: «Σε ευκαιρία πολιτικής αντεπίθεσης επιδιώκει από την πρώτη στιγμή να μετατρέψει η Χρυσή Αυγή το δολοφονικό χτύπημα στο Νέο Ηράκλειο - με στόχο εν πολλοίς να “ξεπλύνει” το νεοναζιστικό στίγμα και τη δική της εγκληματική δράση με το αίμα των νεκρών μελών της»¹²². Κοντολογίς, υπάρχει ένα σπιράλ θυματοποίησης, το οποίο αποτελείται από τρεις εύκαμπτους ερμηνευτικούς σωλήνες¹²³. Τα θύματα της επίθεσης – τα θύματα που είχε επιτεθεί η Χρυσή Αυγή – οι βουλευτές της Χρυσής Αυγής ως θύματα. Η θυματοποίηση λοιπόν γίνεται μήλον της έριδος, καθώς οι τελευταίοι προσπαθούν να απεκδυθούν τον ρόλο του θύτη και επί τη ευκαιρία της διπλής δολοφονίας προσπαθούν να φτιάξουν ένα αφήγημα θυματοποίησης, το οποίο όμως αποδομείται από το σύνολο του Τύπου. Βέβαια, η αποδόμηση του αφηγήματος της Χ.Α, συμπαρασύρει και τη θυματική ταυτότητα των Φουντούλη και Καπελώνη, οι οποίοι αν και από τις οικογένειές τους παρουσιάστηκαν πρώτα ως θύματα του κόμματος που ανήκαν και έπειτα των τρομοκρατών, εντούτοις στην κοινωνική πλειοψηφία, το στίγμα που έφερε το να είναι κάποιος μέλος στο συγκεκριμένο κόμμα-οργάνωση την περίοδο που ακολούθησε τη δολοφονία του Φύσσα, ήταν ανεξίτηλο. Ως εκ τούτου, η κοινωνική αναγνώρισή τους ως θύματα, ήταν καταδικασμένη να αποτύχει, εφόσον δεν μπορούσε η πλειοψηφία του κοινωνικού σώματος να ταυτιστεί με την εμπειρία της οδύνης των οικογενειών τους.

¹²² Τα Νέα, 04/11/2013, πρωτοσέλιδο «Επιχείρηση εκμετάλλευσης από τη Χρυσή Αυγή».

¹²³ Χρησιμοποιούμε το επίθετο εύκαμπτος, ακριβώς για να δείξουμε ότι η έννοια του θύματος μπορεί να αλλάζει αναλόγως το υποκείμενο της θυματοποίησης και της κοινωνικής πρόσληψης για αυτό.

Η αποτυχία της θυματικής ταυτότητας να αναδυθεί ως ξεχωριστή κοινωνική ταυτότητα, που στον πυρήνα της βρίσκεται η βίαιη διακοπή της βιογραφίας, μοιάζει να είναι συνυφασμένη με την πολιτική ταυτότητα των θυμάτων. Θα παρατηρούσε κανείς ότι και στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, δεν υπάρχουν πολλές αλλαγές σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες όπου η τρομοκρατική δράση ήταν συνεχής και πυκνή σε συχνότητα.

Από τις πρώτες ημέρες της είδησης, η ευθύνη της διπλής δολοφονίας αναζητείται στο προφίλ των θυμάτων. Οι δύο νεκροί «εξετάζονται» από τον Τύπο ως προς τη σχέση που είχαν αναπτύξει στη βάση της οργάνωσης της Χ.Α και παράλληλα στις περιγραφές τους παρεμβαίνουν προσωπικά στοιχεία που αφορούσαν την επαγγελματική πορεία και την εκπαίδευσή τους. Τα δύο θύματα εμφανίζονται στον Τύπο σε στιγμιότυπα από πορείες ή εκδηλώσεις της Χ.Α κρατώντας σημαίες (συνήθως εκείνες με τον σχέδιο του μαιάνδρου) και με την συνήθη εμφάνιση που θύμιζε παρα-στρατιωτική οργάνωση (μαύρες αρβύλες, πολύ κοντά κουρέματα – συνήθως skinhead) που σήμα κατατεθέν είχε τις μαύρες μπλούζες, για τις οποίες ο Πρόεδρος Νίκος Μιχαλολιάκος είχε μιλήσει θερμά πολλές φορές, εξαίροντας την αγωνιστικότητα των «παιδιών με τις μαύρες μπλούζες». Αν και το προσωπικό προφίλ των θυμάτων, ήταν οικείο για το μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας, δηλαδή ήταν παιδιά της μεγάλης μεσαίας τάξης, απόφοιτοι ελληνικών πανεπιστημίων, άνεργοι ή σε αναζήτηση εργασίας, καθώς ήταν η γενιά που ενηλικιώθηκε εντός της οικονομικής κρίσης της χώρας, εντούτοις η ενεργή συμμετοχή τους στις δράσεις της Χ.Α ήταν, όπως είναι φυσικό, κατακριτέα¹²⁴. Βέβαια, οι δηλώσεις των συγγενών τους βρήκαν χώρο στις σελίδες των εφημερίδων και στις ιστοσελίδες ενημέρωσης, κάτι που στο παρελθόν, ιδίως τις δεκαετίες του '80 και του '90 δεν συνέβαινε ή ακόμη κι αν συνέβαινε η στάση των δημοσιογράφων απέναντι στους συγγενείς ενείχε «ανακριτικό» ύφος καθώς ζητούνταν από τους συγγενείς των θυμάτων απαντήσεις σχετικά με την αθωότητα των θυμάτων (δηλαδή να αντικρούσουν τις αιτιάσεις των προκηρύξεων των τρομοκρατικών οργανώσεων). Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, οι φωνές των έμμεσων θυμάτων, βρήκαν χώρο επειδή και οι ίδιοι στις πρώτες τους δηλώσεις στρέφονταν ενάντια στη Χ.Α και την κατεδείκνυν ως υπεύθυνη για τη διπλή δολοφονία. Παρ' όλα αυτά, οι εκκλήσεις των συγγενών (έμμεσων

¹²⁴ Τα Νέα, 04/11/2013, Τίτλος «Ποια ήταν τα δύο θύματα της βίας», σ. 6.

θυμάτων) για αποπολιτικοποίηση του συμβάντος και πιο ειδικά προς την οικογένεια του Φύσσα (που η δολοφονία του ήταν η αφορμή – σύμφωνα με την προκήρυξη των τρομοκρατών- για τη θυματοποίηση των δύο μελών της Χ.Α) για να «ενώσουν τις φωνές τους»¹²⁵ επί τη βάσει του κοινού βιώματος, δηλαδή της οδύνης και του πένθους, αλλά δεν υπήρχε κάποιο απτό αποτέλεσμα προς αυτή την κατεύθυνση. Η δική μας εικασία για αυτό, βασίζεται στην εγκληματική φύση της Χ.Α, όπου η σκανδαλιστική για την ελληνική κοινωνία δράση της, στιγμάτισε όλα τα μέλη της ως εν δυνάμει θύτες. Πρόκειται λοιπόν για μία ερμηνεία όπου στη βάση της αναδεικνύει τα θύματα ως «μαχητές» και όχι ως απλούς πολίτες, «μη-μαχητές» εν προκειμένω. Σύμφωνα, με την Erica Bouris, η στοχοποίηση «μαχητών» δεν υποδηλώνει απόκλιση από τις ηθικά αποδεκτές πρακτικές ενός πολέμου¹²⁶. Αναλογικά με αυτή την άποψη, στο πλαίσιο της ειρηνευμένης κοινωνίας που βιώνει συμβάντα πολιτικής βίας, οι δρώντες των συμβάντων ερμηνεύονται ως μαχητές. Δηλαδή όσοι ασκούν βία μπορούν να είναι εν δυνάμει θύματα, αλλά δεν μπορούν να λογισθούν ως αθώοι, εφόσον έχουν επιλέξει να δρουν ως μαχητές. Έτσι και στην περίπτωση μας, τα δύο θύματα που ήταν μέλη της Χ.Α, η οποία αποδεδειγμένα ασκούσε βία, ερμηνεύθηκαν ως μαχητές που δέχτηκαν τη βία, που με την συμμετοχή τους στην Χ.Α είχαν αποδεχθεί ως δυνητικό σενάριο και για τους εαυτούς τους. Παράλληλα, οι εκκλήσεις των συγγενών, τις οποίες αναφέραμε προηγουμένως, μάλλον δεν ήταν δυνατόν να εγκολπωθούν από το σύνολο της κοινωνίας εφόσον εκείνη την περίοδο εκτυλισσόταν η παραπομπή των στελεχών της Χ.Α σε δική, και στη δημοσιογραφική κάλυψη της περιόδου αποκαλύπτονταν κάθε μέρα όλο και περισσότερα στοιχεία από την εγκληματική της δράση. Συνεπώς, η δημόσια σφαίρα είχε πλημμυρίσει από ειδήσεις που αφορούσαν την ένοχη δράση της, με αποτέλεσμα όλα τα μέλη της να φαίνονται ως θύτες, ακόμη και αν δεν είχαν συμμετάσχει στις «δράσεις» της.

¹²⁵ *Τα Νέα*, 05/11/2013, τίτλος «Δεν θέλουμε εκδίκηση, αλλά ενότητα», σ. 16, ο Ροβέρτος Γέροντας, πατέρας του τραυματία της επίθεσης δήλωσε στην εφημερίδα «Δεν θέλουμε να εκδικηθούμε για τους δύο θανάτους και τον τραυματισμό του παιδιού μας. Θέλουμε μόνο ησυχία. Οι μεγάλοι, οι πολιτικοί, πρέπει να ρίξουν νερό στο κρασί τους για να μη σπέρνουν στη νέα γενιά το μίσος».

Εν συνεχεία σε δηλώσεις του στο κεντρικό δελτίο του Mega, αφού εξέφρασε τα συλλυπητήριά του στους γονείς του Παύλου Φύσσα, απηύθυνε έκκληση να ενώσουν τις φωνές τους για να κλείσει ο κύκλος της βίας: «Χάθηκαν ζωές. Δεν θέλουμε εκδίκηση. Να ενώσουμε τις φωνές μας εμείς οι παθόντες. Κάποιοι ποτίζουν το δέντρο του μίσους, ποτίζουν με μίσος στις καρδιές νέων παιδιών».

¹²⁶ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 48-52.

Τούτων δοθέντων, για τα θύματα ήταν ανέφικτο να αποσυνδεθούν από το εγκληματικό υπόβαθρο της Χ.Α. Η εικόνα τους, επιβαρύνθηκε έτι περαιτέρω όταν η Χ.Α οργάνωσε την επιτέλεση της μνήμης τους. Η Χ.Α εργάστηκε πάνω στη μνήμη των θυμάτων, διοργανώνοντας πορείες, συγκεντρώσεις και μνημόσυνα. Επιπλέον, υποστηρικτές της αυθόρμητα μετονόμασαν την οδό όπου συνέβη η διπλή δολοφονία σε οδό «Γ. Φουντούλη και Μ. Καπελώνη»¹²⁷, όπως έχει γίνει σε άλλες περιπτώσεις δολοφονιών, αλλά εν προκειμένω η πρόχειρη σήμανση της οδού επέστρεψε σε σύντομο χρονικό διάστημα στην επίσημη ονομασία της. Η «κατοχύρωση» της μνήμης στον χώρο ήρθε λίγο αργότερα εντός του ίδιου έτους, όταν και ένα τσιμεντένιο μνημείο δημιουργήθηκε, λίγα μέτρα από το σημείο της δολοφονίας, και στην επιγραφή ανέφερε «Οι ψυχές σας οδηγούν τους εθνικούς μας αγώνες. Χρυσή Αυγή».

Η προσπάθεια της Χ.Α να οικειοποιηθεί τα δύο θύματα είναι εμφανής. Οι δύο νεκροί με τη θυσία τους θα γίνονταν οι μάρτυρές της, και οι μελλοντικοί υποστηρικτές της, θα είχαν ως σύμβολα τους δύο *αγωνιστές*. Η ουσία της αναγνώρισης των θυμάτων, ως θύματα του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου, έγκειται στο γεγονός της θυσίας. Η θυσία τους μαρτυρούσε (σύμφωνα με την πρόσληψη της Χ.Α) μία αλήθεια, η οποία ήταν ότι τα θύματα πήγαν στον θάνατο λόγω της πίστης τους. Δεν ήταν δηλαδή απλοί μάρτυρες, αλλά «μάρτυρες αίματος». Αυτή η εκκοσμηκευμένη – από τη θεολογία- αντίληψη της μαρτυρίας με την έννοια του μάρτυρα που θυσιάζεται για την πίστη του, συμπυκνώνει δύο καθοριστικούς σκοπούς στους οποίους αποσκοπούν όσοι τη χρησιμοποιούν. Πρώτον, την ανάδειξη μιας κατάστασης διωγμού, η οποία είναι εξωτερική και όχι αυτοπροκαλούμενη. Δεύτερον, τη σύνδεση των μαρτύρων με μία υπερβατική πολιτική ιδεολογία (εν προκειμένω την εθνικιστική), η οποία δημιουργεί τη νομιμοποίηση για την αιματηρή μαρτυρία. Και οι δύο στόχοι αυτοί, εκπληρώθηκαν με την οικειοποίηση των νεκρών από τη μεριά της Χ.Α καθώς με αυτό τον τρόπο θα μπορούσαν να αναδείξουν ότι βρίσκονται υπό *διωγμό*, δηλαδή ότι δέχονται επίθεση επειδή μιλούν τη γλώσσα της «αλήθειας» και επιπλέον η θυσία των μελών τους για το *Έθνος*, θα ήταν η τρανή απόδειξη ότι είναι μάρτυρες του έθνους.

¹²⁷ Βλέπε: <https://www.newsit.gr/ellada/kathe-dakry-poy-tha-stazei-gia-ton-foyntoyli-kai-ton-kapeloni-na-anoigei-pliges-stoys-dolofonoys/1699679/>.

Η προσπάθεια αυτή βέβαια, δεν βρήκε αποδέκτες στην πλειοψηφία της κοινωνίας. Παρέμεινε στα στενά όρια του πολιτικού χώρου των υποστηρικτών της Χ.Α, πράγμα που μαρτυρεί το γεγονός ότι τα επόμενα χρόνια, η μνήμη των θυμάτων της διπλής δολοφονίας, τελείται αποκλειστικά από υποστηρικτές του συγκεκριμένου χώρου¹²⁸, χωρίς να έχει περαιτέρω κοινωνικό αντίκρισμα. Όπως έχουμε ξαναπεί άλλωστε, η επιτέλεση της μνήμης των δολοφονιών με πολιτικό συμβολισμό, είναι και ένα είδος έκφρασης της ταυτότητας του υποκειμένου που συμμετέχει στην μνημονική τελετή. Ως εκ τούτου, τα θύματα χρωματισμένα με την μαιανδρική - εθνικιστική μπογιά της Χ.Α, δεν θα ήταν δυνατόν να σπάσουν τα στενά όρια της πολιτικής τους ταυτότητας, ώστε να αναδειχθούν ως εξατομικευμένα υποκείμενα, των οποίων τα χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να προκαλέσουν συμπόνοια και ταύτιση στο μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Δεν ήταν λοιπόν θύματα, αλλά ένοχα θύματα, δηλαδή θύτες.

6.1.7. Σύνοψη

Συνοπτικά λοιπόν, η τελευταία περίοδος της θυματικής περιοδολόγησης, αναδεικνύει πως η οικονομική κρίση του 2010, υπήρξε καταλυτικός παράγοντας για την διαιώνιση του αρχαϊσμού στο επίπεδο της κοινωνικής συμπόνοιας προς τα θύματα τρομοκρατικής και πολιτικής βίας¹²⁹. Η ευρεία συγκίνηση που σκόρπισε η δολοφονία του Α. Γρηγορόπουλου από αστυνομικό, και η δολοφονία του Π. Φύσσα από μέλος της Χ.Α ήταν οι μόνες δολοφονίες που σκόρπισαν ευρεία συγκίνηση στο κοινωνικό σύνολο και κινητοποίησαν χιλιάδες κόσμου προς υποστήριξη των θυμάτων. Αντίθετα, το

¹²⁸ Λίγες μέρες μετά τις δύο δολοφονίες το συγκρότημα «Έρως Ελλάς» δημοσίευσε ένα τραγούδι αφιερωμένο στα δύο θύματα. Το συγκεκριμένο συγκρότημα, που έχει πλούσιο μουσικό υλικό, είναι γνωστό για το εθνικιστικό ύφος της μουσικής που δημιουργεί. Το εν λόγω τραγούδι: https://www.youtube.com/watch?v=LTAE-BmafZw&ab_channel=E.LA.MX.A.

¹²⁹ Για μία συνοπτική ματιά της πολιτικής βίας μεταξύ των ετών 2008 -2019 βλέπε: Rori, L., Georgiadou, V. and Roumanias, C., Political violence in Greece evidence from the far right and the far left. GreeSE paper: Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe (No. 167). Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, London, UK 2022.

συμβάν της Μαρφίν και η μετέπειτα διαχείριση της μνήμης των θυμάτων, αναδεικνύει για ακόμη μια φορά τον κατακερματισμό των σημαντικών συμβάντων βίας και την απουσία μιας συλλογικής προσπάθειας σύνταξης ενός συλλογικού αφηγήματος για τα συμβάντα αυτά.

Προϊόν της οικονομικής κρίσης που έπληξε την Ελλάδα, ο διχασμός στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας για τα αίτια της κρίσης και της μετέπειτα διαχείρισής της, επανέφερε την ισχυρή προσκόλληση των κοινωνικών υποκειμένων σε συλλογικές ταυτότητες που η ανελαστικότητά τους, αποξένωσε την αυταξία του ατόμου από τις κοινωνικές σχέσεις και προέκρινε την υποταγή του σε διχαστικά δίπολα, όπως αυτά εκφράστηκαν στην δημόσια αρένα (πχ μνημονιακοί – αντιμνημονιακοί). Εντός αυτών των πλαισίων, οι δολοφονίες που εξετάσαμε κάνουν σαφές ότι το πένθος γύρω από το άτομο, αφορούσε περισσότερο την ιδιότητά του, τα χαρακτηριστικά του και το ιδεολογικοπολιτική ανήκειν, παρά την οικειότητα με το θύμα που χάνει τη ζωή του και την οικογένειά του που πενθεί. Η υποχώρηση της εξατομίκευσης ως πυρήνας της κοινωνικής οργάνωσης διαφάνηκε βέβαια την περίοδο πριν την κρίση, ιδιαίτερα στις κινητοποιήσεις που αφορούσαν τη δολοφονία του Α. Γρηγορόπουλου. Αν και ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων στις κινητοποιήσεις ήταν νέοι που θεώρησαν την δολοφονία του θύματος ανεπίτρεπτη υπό την έννοια ότι θα μπορούσε ο οποιοσδήποτε νέος να ήταν στη θέση του νεκρού, εντούτοις η νοσηματοδότηση των βίαιων κινητοποιήσεων και επεισοδίων που ξέσπασαν τις επόμενες ημέρες, έγινε με εμφυλιακούς. Τα «νέα Δεκεμβριανά», όπως ονομάστηκε η συγκεκριμένη περίοδος, ήταν ο προάγγελος της επερχόμενης πόλωσης της κοινωνικής εμπειρίας που εκδηλώθηκε τα επόμενα χρόνια, η οποία ως προς το θυματικό αποτύπωμα μάς θύμιζε σε μεγάλο βαθμό την περίοδο των 80s που η υπερπολιτικοποίηση των θυμάτων βίας, ήταν ο κανόνας της παρουσίας των θυμάτων στην κοινή γνώμη.

Κεφάλαιο Έβδομο. Τα θύματα απαντούν στην κοινωνία: η εμπειρία της θυματοποίησης και της κοινωνικής υποδοχής της

7.1.1. Μια ιστορία που είναι ακόμη ανοιχτή

Η εσωτερική τρομοκρατία στην Ελλάδα, η οποία σημάδεψε τη σύγχρονη ιστορία της χώρας για τουλάχιστον εικοσιεπτά συναπτά έτη (1975-2002), μόλις πρόσφατα συγκέντρωσε το επιστημονικό ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι στην ιστορική επιστήμη, πολλές προσπάθειες καταγραφής των σημαντικών φαινομένων και γεγονότων της ελληνικής ιστορίας στον 20^ο αιώνα, αν δεν εμπεριέχουν καθόλου το φαινόμενο της τρομοκρατίας, του επιφυλάσσουν λίγες μόνο γραμμές. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι το φαινόμενο της τρομοκρατίας στην Ελλάδα θεωρήθηκε από την πολιτική επιστήμη, την κοινωνιολογία αλλά και την ιστοριογραφία, λιγότερο κρίσιμο από άλλα ιστορικά φαινόμενα κατά την πορεία της χώρας προς τον 21^ο αιώνα. Είτε υποβαθμίστηκε η σημασία του, είτε ξέφυγε της παρατήρησης των κοινωνικών επιστημόνων ή ακόμη κι αν υπήρξε αποφυγή ενασχόλησης με το φαινόμενο αυτό εξαιτίας της εγγενούς δυσκολίας του καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που έχει αποδειχθεί ότι παραμένει ένα θέμα ταμπού, το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο. Η παραγωγή επιστημονικών ερευνών σχετικά με το ελληνικό τρομοκρατικό φαινόμενο είναι ισχνή και επιπλέον αρκετά οριοθετημένη. Οριοθετημένη καθώς οι ως τώρα έρευνες επικεντρώθηκαν κυρίως στη δράση της 17N και κατεπέκταση στην ιδεολογική αιτιολόγηση της δράσης αυτής. Θα έλεγε κανείς λοιπόν ότι οι ως τώρα έρευνες που έχουν προσεγγίσει το τρομοκρατικό φαινόμενο είναι θυτο-κεντρικές, δηλαδή ο ερευνητικός φακός είναι στραμμένος σχεδόν εξ' ολοκλήρου στην τρομοκρατική δράση, εν μέσω της προσπάθειας να ερμηνευθεί η *πρακτική ιδεολογία* των τρομοκρατών. Με τον όρο *πρακτική ιδεολογία*, αναφερόμαστε στις ιδέες που καθοδηγούν στάσεις, συμπεριφορές και εντέλει πράξεις.

Υπό αυτό το πρίσμα, η ακαδημαϊκή έρευνα μελέτησε την τρομοκρατία στην Ελλάδα, έχοντας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος την τρομοκρατική δράση, η οποία και συχνά συνδεόταν με το διεθνές περιβάλλον. Ως εκ τούτου, η κοινωνική διάσταση του

τρομοκρατικού φαινομένου ξεγλιστρούσε από την επιστημονική παρατήρηση, καθώς η αποδοχή, η απόρριψη ή η ανοχή στην τρομοκρατία δεν είναι πάντα εμφανείς, αλλά εμφωλεύουν σε ερμηνείες και αφηγήματα που βρίσκουν χώρο στη δημόσια σφαίρα, και ειδικότερα στον δημόσιο λόγο.

Καθώς η διερεύνηση της κοινωνικής πρόσληψης της τρομοκρατίας με ιστορική προοπτική, προϋποθέτει ο ερευνητής να αναζητήσει τις στάσεις απέναντι στο φαινόμενο, στα σημεία εκείνα όπου εκδηλώνονται γνώμες και στάσεις γύρω από το εν λόγω ζήτημα, η δυσκολία ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν ως τώρα παραπάνω από αποτρεπτική για πολλούς ερευνητές. Η σημειολογία της αποδοχής ή της απόρριψης της τρομοκρατίας, την οποία εμείς προηγουμένως, αναζητήσαμε στον Τύπο της εποχής (ειδικά για τις δεκαετίες '80 και '90) καθώς οι εφημερίδες είναι ο πιο ασφαλής τρόπος να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την πρόσληψη των τρομοκρατικών χτυπημάτων, είναι ταυτόχρονα και μία εξαντλητική διαδικασία για τον ερευνητή, που σε τελική ανάλυση δεν μπορεί να αποφέρει την απολυτότητα των αριθμών που μπορεί να παρουσιάσει μία σφυγμομέτρηση της κοινής γνώμης γύρω από το εν λόγω φαινόμενο. Όμως, εφόσον τις δεκαετίες όπου η τρομοκρατική δράση ήταν πυκνή και εξακολουθητική δεν υπήρχαν δημοσκοπήσεις για την κάθε τρομοκρατική επίθεση ξεχωριστά, η αναζήτηση της κοινωνικής πρόσληψης των επιθέσεων αυτών και πάλι θα διέφευγε από την ερευνητική παρατήρηση. Η μόνη ασφαλής οδός έρευνας, κατά τη γνώμη μας, ήταν η αναζήτηση των ερμηνειών και των αφηγημάτων που προέκυπταν ύστερα από την κάθε τρομοκρατική δολοφονία (και επίθεση) ξεχωριστά στον Τύπο της εποχής, διότι η -για πολλούς- αυταπόδεικτη παντοδυναμία των εφημερίδων τις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης σημαίνει, εξάλλου, ότι αυτές διαδραμάτισαν τον ρόλο του διαμορφωτή συλλογικών στάσεων αλλά συνάμα και αποδέκτη των στάσεων αυτών.

Παράλληλα, η δημόσια συζήτηση γύρω από την τρομοκρατία επανέρχεται συχνά στο προσκήνιο με συνήθεις αφορμές την πορεία φυλάκισης των καταδικασμένων τρομοκρατών της 17N και τα κατά καιρούς αιτήματά τους (για ολιγοήμερες άδειες από τις φυλακές). Στις περιπτώσεις αυτές, έχει παρατηρηθεί αναζωπύρωση των συζητήσεων σχετικά με το αποτύπωμα της τρομοκρατίας στη σύγχρονη ιστορία της χώρας, και επιπλέον έχει προκύψει ουκ ολίγες φορές το συμπέρασμα ότι η σχέση κοινωνίας και πολιτικού προσώπου με την τρομοκρατία παραμένει αμφιλεγόμενη,

απόρροια αφενός της μη ύπαρξης συλλογικού αφηγήματος αλλά και της έντονα ιδεολογικής διαχείρισης του φαινομένου που συνέβη τα χρόνια όπου οι τρομοκρατικές οργανώσεις ήταν ενεργές. Οι δεκαετίες της μεταπολίτευσης, με την έντονη τρομοκρατική δραστηριότητα, υπήρξαν δεκαετίες με χαρακτηριστικά την έντονη ιδεολογική διαμάχη για το παρελθόν (και σε ακαδημαϊκό επίπεδο και κυρίως στο δημόσιο λόγο) και την υπερπολιτικοποίηση που έτεινε να ενισχύει την πόλωση στον κοινωνικό πεδίο. Οι συνέπειες του ταραγμένου μετεμφυλιακού παρελθόντος και της καχεκτικής δημοκρατίας είχαν έντονη παρουσία στη δημόσια σφαίρα, ιδίως τη δεκαετία του '80, κάτι το οποίο οι τρομοκρατικές οργανώσεις εκμεταλλεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό ενδύοντας το μανδύα του προστάτη των λαϊκών συμφερόντων αλλά κυρίως του απονεμητή της αποκαταστατικής δικαιοσύνης (σύμφωνα με τη δική τους ιδεολογία). Η αγκυροβόληση της τρομοκρατικής δράσης στο κοινωνικό φαντασιακό, και η αδυναμία της πολιτείας να συλλάβει τους δράστες ή έστω να αποτρέψει κάποιες από τις δολοφονίες, άφησε ένα μεγάλο κενό στην συγκρότηση ενός αφηγήματος συλλογικής καταδίκης¹. Ως εκ τούτου, δεν είναι λίγες οι φορές που όταν υπάρχει αφορμή ώστε η κοινή γνώμη να ασχοληθεί ξανά με το παρελθόν της εσωτερικής τρομοκρατίας, υπάρχουν απόψεις, γνώμες και θέσεις που χρωματίζουν το ιστορικό αποτύπωμα της τρομοκρατικής δράσης ως θετικό. Αν όχι ως θετικό, τουλάχιστον σε ένα βαθμό αναδύεται η ασάφεια γύρω από τη συγκεκριμένη συζήτηση με το παρελθόν, το οποίο φαίνεται να είναι «παρελθόν» μόνο από χρονολογική άποψη.

Η θέση μας αυτή, δεν βασίζεται σε κάποια ερευνητική διαίσθηση που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνας αλλά σε στοιχεία που προκύψαν τα τελευταία χρόνια, και πιο συγκεκριμένα το 2021, όταν και το κύμα συμπαράστασης στην απεργία πείνας του καταδικασμένου τρομοκράτη Δημήτρη Κουφοντίνα² έλαβε τη μορφή συγκεντρώσεων και πορειών διαμαρτυρίας. Αν και κάποιες από αυτές τις εκδηλώσεις φέρεται να υποστήριζαν τα αιτήματα του Κουφοντίνα, οριοθετώντας την υποστήριξη αυτή στην ιδιότητα του φυλακισμένου και των δικαιωμάτων που αυτή η ιδιότητα έφερε, εντούτοις υπήρξαν εκδηλώσεις όπου συνθήματα και σλόγκαν αναγραφόμενα σε πανό³ δήλωναν

¹ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαυλιάν, ό.π., σ. 101 – 104.

² Για ένα χρονικό, βλέπε: <https://www.news247.gr/ellada/dimitris-koufontinas-to-xroniko-tis-apergias-peinas/>.

³ Βλέπε ενδεικτικά: <https://www.iefimerida.gr/ellada/sok-apo-pano-gennithika-17-noembri>

ανοιχτά την υποστήριξη των συμμετεχόντων προς την τρομοκρατική ιδιότητα του φυλακισμένου.

Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μια ιστορία που φαίνεται να μην έχει τέλος, αντίθετα υπάρχει η σαφής εντύπωση ότι εξακολουθεί να γράφεται. Παράλληλα, η έλλειψη ερευνών σχετικά με την εσωτερική τρομοκρατία, συνεπακόλουθα έχει αποκρύψει από την επιστημονική έρευνα τα θύματα της τρομοκρατικής δράσης. Εκτός αυτού, στη δημόσια ιστορία (δηλαδή ντοκυμαντέρ, αφιερώματα στον Τύπο και σε διαδικτυακούς ιστοτόπους) τα θύματα της τρομοκρατίας - πλην λίγων εξαιρέσεων - δεν είναι γνωστά. Δεν είναι γνωστά τα ονόματά τους, οι συνθήκες της θυματοποίησής τους και εντέλει υπάρχει ασάφεια γύρω από τον συνολικό αριθμό των θυμάτων. Το γεγονός αυτό δείχνει, βέβαια, και την έλλειψη μέριμνας από το μέρος της πολιτείας ώστε να θεραπεύσει την μη-γνώση αυτής της πτυχής της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας, δηλαδή τη λήθη που ο χρόνος (και όχι μόνο) επιφύλαξε στα θύματα της τρομοκρατικής δράσης. Η λήθη βέβαια ήταν στην ουσία η μετεξέλιξη της αδιαφορίας προς τα θύματα από τη μία πλευρά, αλλά και η μη – αναγνώρισή τους ως θύματα καθολικά, από το σύνολο της κοινωνίας. Η αμφιρρέπεια απέναντι στη θυματική ιδιότητα των ατόμων που βίωσαν τις συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης, οι αμφιβολίες ως προς το αν ήταν θύματα ή θύτες, όπως δείξαμε στις προηγούμενες σελίδες, αλλά και η συλλογική αμφιθυμία απέναντι τους, εξοβέλισε τα θύματα τρομοκρατίας από τη δημόσια συζήτηση και κυρίως από τη συλλογική μνήμη. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχει συγκεκριμένος αριθμός των θυμάτων – νεκρών των τρομοκρατικών επιθέσεων, ο οποίος να έχει κατοχυρωθεί επίσημα ως ο αδιαμφισβήτητος αριθμός που περιγράφει τις συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης στη χώρα. Συνέπειες που αφορούν αποκλειστικά τις ανθρώπινες απώλειες.

Η έλλειψη ενός συγκεκριμένου αριθμού καταγραφής των ανθρωπίνων απωλειών, αφενός συσκοτίσε τον πραγματικό αντίκτυπο της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα, αφετέρου στέρησε από τα θύματα την θεμελιώδη οντότητα της ύπαρξης. Κοντολογίς, από τη στιγμή που δεν έχει καταγραφεί ο αριθμός των θυμάτων, δηλαδή μία πρωτόλεια μέτρηση των συνεπειών των τρομοκρατικών επιθέσεων, υπάρχει ασάφεια σχετικά με τις συνέπειες αυτές. Τα θύματα, σε αυτό το περιβάλλον, είναι στην καλύτερη περίπτωση απρόσωπες οντότητες. Σε πολλές περιπτώσεις όμως, η ύπαρξη τους αγνοείται. Κοντολογίς, τα θύματα της τρομοκρατίας βρέθηκαν σε μία διελκυστίνδα

όσον αφορά την πρόσληψή τους από την κοινωνία (στο παρελθόν και στο παρόν). Από τη μία πλευρά, αγνοήθηκε (σε πολλούς από αυτούς) ως υπάρχοντα/πραγματικά πρόσωπα, και από την άλλη πλευρά η μη συγκράτησή τους στην συλλογική μνήμη μετέτρεψε την ασάφεια γύρω από τη θυματική τους ταυτότητα σε ανυπαρξία, καθώς εφόσον δεν καταγράφηκαν στην ιστορία, είναι σαν να μην υπάρχουν.

Τούτων δοθέντων, αυτό το μέρος της έρευνας που παρουσιάζεται εδώ έχει ως στόχο να δώσει φωνή στους συγγενείς των θυμάτων των τρομοκρατικών επιθέσεων και σε επιζώντες-μάρτυρες που βρέθηκαν παρόντες σε ανάλογα συμβάντα που σημειώθηκαν στην Ελλάδα τη χρονική περίοδο 1975-2013, τα οποία επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την καθημερινή ζωή των ανθρώπων αυτών καθώς και την πολιτική ζωή της χώρας (σε μικρότερο βέβαια βαθμό). Κύριος σκοπός είναι η διερεύνηση και η παρουσίαση της οπτικής γωνίας των άμεσα εμπλεκομένων, δηλαδή των συγγενών- των ανθρώπων που ήρθαν αντιμέτωποι με τη διαδικασία αποδοχής ή απόρριψης από το κοινωνικό σώμα. Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζεται από πρωτοτυπία, καθώς ως τη στιγμή που γράφεται το παρόν κείμενο, οι μάρτυρες – όπως μας διαβεβαίωσαν – δεν είχαν δεχτεί καμία κρούση από ερευνητές των κοινωνικών επιστημών προκειμένου να γνωστοποιήσουν την προσωπική τους ιστορία.

Ο σκοπός της έρευνας, με έμφαση στις μαρτυρίες των θυμάτων, δεν είναι άλλος από την εξέταση των στοιχείων που προέκυψαν από την μελέτη του αρχείου των εφημερίδων, στο οποίο αποκρυσταλλώνεται – όπως δείξαμε – η αμφιρρεπής στάση της κοινής γνώμης απέναντι στα άμεσα και τα έμμεσα θύματα. Εκκινώντας, λοιπόν, από την οπτική γωνία των εμπλεκομένων, η ανάλυση προοδευτικά επικεντρώνεται στην κεντρική έννοια της αναγνώρισης που θεωρείται ως το σημαντικότερο αποτέλεσμα των αμοιβαίων και διαπροσωπικών διαδικασιών που είναι απαραίτητες για την αναδόμηση της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας, ξεκινώντας από την απόδοση μιας συγκεκριμένης αξίας και την προσοχή στις αναδυόμενες ανάγκες (ψυχολογικές, οικονομικές, συναισθηματικές και σχεσιακές) του ατομικού ενδιαφέροντος. Η αναγνώριση, λοιπόν, στηρίζεται ουσιαστικά στην ικανότητα των δημόσιων θεσμών να εγκολπώσουν τα αιτήματά τους που προκύπτουν από τις ανάγκες τους, να τις μεταφράσουν έπειτα σε δικαιώματα που μοιράζεται η συνταγματική και δημοκρατική τάξη και κατά συνέπεια να μπορούν να επεκταθούν στην κοινωνία των πολιτών στο σύνολό της. Όμως, τα αιτήματα αυτά δεν μπορούν να μεταμορφωθούν σε δικαιώματα,

αν δεν υπάρχει η απαραίτητη κοινωνική συναίνεση απέναντι στην ταυτότητα του θύματος. Δηλαδή, στην πλειοψηφία της η κοινωνία πρέπει να αποδεχτεί το θύμα *per se*, να του αποδώσει την ιδιότητα του θύματος, που στην ουσία σημαίνει ότι συλλογικά οι συμπολίτες συμπαραστέκονται στη διαδικασία επούλωσης των πληγών του θύματος και μαζί με το θύμα αιτείται (ή και απαιτεί) από την πολιτική τάξη την επανόρθωση της αδικίας που υπέστη ο πληγέντας. Οι κοινωνικές αντιδράσεις λοιπόν απέναντι στη θυματοποίηση του ατόμου, ενέχει κρίσιμο ρόλο στον μετασχηματισμό των αιτημάτων σε δικαιώματα αλλά και συνολικά στην μεταρρύθμιση των κρατικών δομών καταστολής, πρόνοιας και ποινικής δικαιοσύνης.

Όσον αφορά το θύμα, ως άτομο, η έννοια της αναγνώρισης αποτελείται από δύο άλλες σημαντικές έννοιες. Αυτές της αλήθειας και της δικαιοσύνης. Στην περίπτωση μάλιστα του ελληνικού παραδείγματος, όπου η πολιτεία και τα εκάστοτε πολιτικά κόμματα και οργανώσεις αντιμετώπισαν το ζήτημα της τρομοκρατίας λαμβάνοντας – όχι σπάνια – διφορούμενες και αντιφατικές θέσεις ειδικά σε σχέση με τα θύματα, η ανάγκη των έμμεσων θυμάτων για αλήθεια και δικαιοσύνη συναντάται σχεδόν σε όλες τις μαρτυρίες που μάς εμπιστεύτηκαν για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Η αμφίσημη στάση και αντίδραση του κράτους στο εγχώριο τρομοκρατικό φαινόμενο για δύο και πλέον δεκαετίες είναι σαφές ότι δεν θα μπορούσε να μην έχει σημαντικές επιπτώσεις στις σχέσεις του με τα θύματα και στην κοινωνική, πολιτική και θεσμική δυναμική της αναγνώρισής τους⁴, συμπεριλαμβανομένου του ορισμού της κατάστασής τους (ως «ειδική ομάδα») και της συνακόλουθης αυτοαντίληψής τους.

Από αυτή την άποψη, ένα συγκεκριμένο ζήτημα που μάς απασχόλησε είναι και η έννοια της εμπιστοσύνης. Όσον αφορά τις πιο βασικές και θεμελιώδεις πτυχές της ζωής και τη σφαίρα των σχέσεων μεταξύ των ατόμων και των θεσμών⁵, η εμπιστοσύνη κατέχει κεντρικό ρόλο στην κατασκευή και τη διάρθρωση της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας ενός ατόμου. Καθίσταται, ως εκ τούτου, ουσιαστικό στοιχείο για τα άτομα που πλήττονται από κάτι απροσδόκητο, απαράδεκτο, και ακατανόητο

⁴ A. Honneth, *Lotta per il riconoscimento: Proposte per un'etica del conflitto*, Milano: il Saggiatore 2002.

⁵ D. Gambetta (Ed.), *Le strategie della fiducia: Indagini sulla razionalità della cooperazione*, Torino: Einaudi 1989.

Επίσης, B.A. Misztal, *Trust in Modern Societies*, Cambridge: Polity Press, 1996.

όπως μια τρομοκρατική επίθεση. Τα θύματα τρομοκρατίας έχουν πολύ συχνά να αντιμετωπίσουν την απώλεια αυτής της εμπιστοσύνης και στην ελληνική περίπτωση – όπως θα δούμε – παρακάτω, επηρέασε τους Έλληνες συγγενείς θυμάτων στη σχέση τους με την πολιτεία η οποία καθυστερημένα προσπάθησε να αποκαταστήσει τη μνήμη των συγγενών τους.

Τέλος, ένα μεγάλο μέρος των συνεντεύξεων αφιερώθηκε στο προσωπικό σύμπαν των θυμάτων. Δηλαδή, μέσω των συνεντεύξεων αναδεικνύονται οι προσωπικές απόψεις των θυμάτων σχετικά με το συμβάν της δολοφονίας του συγγενή τους (ενώ υπάρχουν και δύο περιπτώσεις όπου τα θύματα ήταν αυτόπτες μάρτυρες δολοφονιών), την διαδρομή που ακολούθησαν, το διάστημα μετά τη δολοφονία, ώστε να διαχειριστούν το τραύμα ενώ σε όλες τις περιπτώσεις σταθήκαμε (και εμείς και τα ίδια τα θύματα) στην αντιμετώπιση που έτυχαν από το κοινωνικό περιβάλλον. Σε αυτό το τελευταίο σημείο, το οποίο είναι κρίσιμο για τα ίδια τα θύματα αλλά και για την κατανόησή μας σχετικά με την σχέση της ελληνικής κοινωνίας με το τρομοκρατικό φαινόμενο που ως τώρα προσπαθήσαμε να ιχνηλατήσουμε, οι συνεντεύξεις – μαρτυρίες που θα παρατεθούν στη συνέχεια αποτελούν τη διασταύρωση (cross-checking) των προκαταρτικών ευρημάτων που παρουσιάσαμε στο προηγούμενο μέρος της έρευνας, στο οποίο μπορεί εύκολα κάποιος να συμπεράνει ότι τα θύματα τρομοκρατίας στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκαν με μεγάλη καχυποψία και σε αρκετές περιπτώσεις τριγύρω τους καλλιεργήθηκε μία αρνητική εικόνα, η οποία έφτανε στο σημείο της ενοχοποίησής τους (victim blaming).

Όπως είπαμε προηγουμένως, τα θύματα της τρομοκρατίας βρέθηκαν σε ένα καθεστώς αορατότητας κοινωνικά και βέβαια υπήρξαν αθέατα και στα πλαίσια της επιστημονικής έρευνας. Αναφερόμενοι στο πολύ ευαίσθητο, λεπτό και αποχρωματισμένο πλαίσιο της ανάλυσης, αποφασίσαμε να υιοθετήσουμε μια ποιοτική προσέγγιση βασισμένη στη διεξαγωγή 19 συνεντεύξεων σε βάθος, παρουσιάζοντας τα ευρήματά της με τη μορφή της αφηγηματικής ανάλυσης⁶. Για την ανάλυση των συνεντεύξεων – μαρτυριών, βασιστήκαμε στην πρόταση του Γιώργου Τσιώλη⁷ σχετικά με την ανάλυση ποιοτικών δεδομένων, έχοντας ως κύρια μέριμνα στην παρουσίαση των ευρημάτων μας την

⁶ J.M. Chamberlain, *Understanding forensic investigation*, London: Sage, 2013.

⁷ Γ. Τσιώλης, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, ό.π.

θεματική αναλυτική μέθοδο. Η συστηματική αναγνώριση, οργάνωση και κατανόηση επαναλαμβανόμενων μοτίβων νοήματος εντός ενός συνόλου δεδομένων, μάς επέτρεψε να αποκτήσουμε γνωστική πρόσβαση σε συλλογικούς τρόπους νοηματοδότησης και εμπειρίες των υποκειμένων που είναι στο επίκεντρο της ανάλυσής μας.

Η συγκεκριμένη μεθοδολογία είναι ιδιαίτερος κατάλληλη για να αναδείξει τις εντυπώσεις και τις προοπτικές σχετικά με τα θέματα που διερευνήθηκαν, όπως βιώνονται «εκ των έσω» του ατόμου. Ειδικότερα, επικεντρωθήκαμε στην έννοια του θύματος και στο πώς αυτή η κατάσταση γίνεται αντιληπτή από τους συνεντευξιζόμενους. Εκτός των ερωτήσεων που αφορούσαν το συμβάν, το κοινωνικό αντίκτυπο που είχε και την υποδοχή που έτυχαν από το αντιληπτό – γι' αυτούς – κοινωνικό σύνολο, τους ρωτήσαμε σχετικά με το αν θεωρούσαν τον εαυτό τους θύμα και επίσης πώς αισθάνονταν για το γεγονός ότι τους αναλογούσε ένας τέτοιος κοινωνικός ρόλος, υποθέτοντας ότι μπορεί να συνδέεται με οφέλη, αλλά και με κόστος και δυσκολίες. Προσπαθώντας να καθορίσουμε τους κύριους εννοιολογικούς τομείς της έρευνας, εξετάσαμε διάφορα θεμελιώδη ζητήματα που αναδείχθηκαν από τις συνεντεύξεις των ενδιαφερόμενων μερών, εστιάζοντας ιδιαίτερα στα εξής: πώς αναπαρίσταται η κατάσταση του θύματος και πώς η έννοια του θύματος εφαρμόζεται στη δική τους ιστορία, πώς άλλαξε η ιστορία της ζωής του ατόμου από την εμπειρία του και τα νοήματα που της αποδίδονται, τον αντίκτυπο του τραύματος και τους μηχανισμούς άμυνας που υιοθέτησαν, τη δυνατότητα εντοπισμού στοιχείων συνέχειας και συνοχής μεταξύ των όσων συνέβησαν "πριν" και "μετά" το γεγονός, ώστε να προσδώσουν σταθερότητα στην πορεία της ζωής τους και τις μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν (ή δεν χρησιμοποιήθηκαν) για να εξασφαλιστεί η κοινωνική και θεσμική αναγνώριση της εμπειρίας τους και των προσωπικών και σχεσιακών συνεπειών της. Ειδικότερα, η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται σε δύο πτυχές που συσχετίζονται στενά: πρώτον, στην υποκειμενική συνειδητοποίηση της κατάστασής τους από τους ερωτηθέντες και, δεύτερον, στη διαντίδρασή τους με το κοινωνικό σύνολο και την πολιτεία ώστε να διαλευκανθεί αν η απουσία τους από τη σύγχρονη ιστορία της χώρας και εν γένει του δημόσιου ενδιαφέροντος ήταν αποτέλεσμα ενός είδους προσωπικής απόσυρσης λόγω του εχθρικού για αυτούς κοινωνικού περιβάλλοντος.

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν με 19 άτομα. 12 ήταν οι συγγενείς θυμάτων τρομοκρατίας⁸, 2 οι επιζήσαντες και αυτόπτες μάρτυρες, και 4 ενδιαφερόμενοι. Ενώ, ένας από τους συνεντευξιαζόμενους, δεν επιθυμούσε να συμπεριληφθεί η μαρτυρία του στην έρευνά μας, γι' αυτό και δεν θα παρουσιαστεί στις επόμενες σελίδες. Συνολικά απευθυνθήκαμε σε 31 άτομα, ενώ προσπαθήσαμε να επικοινωνήσουμε με περισσότερους τους οποίους όμως δεν ήταν εφικτό να τους εντοπίσουμε καθώς τα στοιχεία τους είχαν αλλάξει. Από όσους απευθυνθήκαμε, τέσσερις μάς ενημέρωσαν ότι δεν θα επιθυμούσαν να παραχωρήσουν συνέντευξη καθώς το τραυματικό γεγονός είναι ακόμη υπό διαχείριση και μια συζήτηση γύρω από αυτό, θα αποτελούσε τροχοπέδη στην πορεία της θεραπείας τους, πέντε άτομα ενώ αρχικά έδειξαν ενδιαφέρον να συμμετάσχουν στην έρευνα μας, στην πορεία δεν μπορέσαμε ξανά να τους προσεγγίσουμε, και τέλος ένα έμμεσο θύμα μας παραχώρησε μια σύντομη συνέντευξη αλλά δεν επιθυμούσε να συμπεριλάβουμε την μαρτυρία του στην παρούσα έρευνα ούτε με τη μέθοδο της ανωνυμίας.

Πρέπει εδώ να τονιστεί, ότι η σημαντική δυσκολία της παρούσας έρευνας, έγκειται στο γεγονός ότι ο ερευνητής - εν προκειμένω - ήταν ο ανεπιθύμητος πομπός της αναβίωσης ενός τραύματος που στιγματίσε τη βιογραφία των εν δυνάμει ερωτώμενων. Είναι ευκόλως εννοούμενο ότι το επώδυνο θέμα αυτό, προϋποθέτει από τον ερευνητή λεπτούς χειρισμούς, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της συνέντευξης αλλά κυρίως στην αρχική προσέγγιση των θυμάτων, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που η επικοινωνία μαζί τους χανόταν για ένα διάστημα. Για να γίνουμε πιο σαφείς, εννοούμε εδώ ότι υπήρχαν περιπτώσεις όπου η ανεπιθύμητη παρουσία του ερευνητή, ο οποίος με τις ερωτήσεις του έφερνε τον συνεντευξιαζόμενο στη θέση να ανακαλέσει από τη μνήμη του ένα γεγονός το οποίο ήταν από τα πιο επώδυνα (αν όχι το πιο επώδυνο) συμβάντα στη ζωή του, προκαλούσε στο θύμα σε κάποιες περιπτώσεις ένα αρχικό σοκ, και έπειτα χρειαζόταν χρόνος ώστε να επιλέξει αν θα μπει στη διαδικασία ανασύστασης του τραυματικού παρελθόντος. Η διαδικασία ανασύστασης, δηλαδή ενθύμησης του παρελθόντος, είναι μια ιδιαιτέρως αλγεινή εμπειρία για το θύμα, καθώς το παρελθόν

⁸ Η πλειοψηφία των 12 έμμεσων θυμάτων είναι παιδιά των άμεσων θυμάτων, δηλαδή έχουν πρώτου βαθμού συγγένεια. Πλην τριών περιπτώσεων, όπου οι δύο είναι αδέρφια των νεκρών, δηλαδή δευτέρου βαθμού συγγένεια, και το ένα έμμεσο θύμα είναι θεός του άμεσου θύματος (συγκεκριμένα αδελφός της μητέρας του), δηλαδή τρίτου βαθμού συγγένεια (Βλ. για περαιτέρω στο Παράρτημα από σ. 2).

γίνεται παρόν, αναβιώνει, και σίγουρα αναστατώνει τη ζωή των ατόμων. Για να το πούμε πιο απλά, χρησιμοποιώντας μεταφορικό σχήμα λόγου, η διαδικασία των συνεντεύξεων για τα θύματα, είναι σαν τα άτομα να υποβάλλονται σε μία εκ νέου εγχείρηση ενός παλαιού και σημαντικού τραύματος, κάτι το οποίο θα επιφέρει κατά τη διάρκεια της επέμβασης αλλά και αργότερα πόνο, σε κάποιες περιπτώσεις ίδιο με τον πρωτογενή. Υπό αυτό το σκεπτικό, η ενθυμητική εγχείρηση χρειάζεται ένα διάστημα επούλωσης μετά την έκθεση στο υπάρχον τραύμα, γι' αυτό το λόγο τα θύματα μπορεί να αποφύγουν όλη αυτή τη διαδικασία, προκειμένου να φροντίσουν και να προστατεύσουν τον εαυτό τους.

Οι ανωτέρω διαπιστώσεις σχετικά με τη διαδικασία της έρευνας και τις εγγενείς δυσκολίες που έφερε μαζί της, αποδεικνύουν ότι η συλλογή διψήφιου αριθμού μαρτυριών είναι εν προκειμένω πολύτιμη, εφόσον η συγκεκριμένη έρευνα είναι η πρώτη επιστημονική καταγραφή των μαρτυριών των θυμάτων τρομοκρατίας. Για πολλούς συνεντευξιζόμενους ήταν η πρώτη φορά που μιλούσαν σε κάποιο τρίτο πρόσωπο – πέρα από το στενό τους περιβάλλον – για ένα τόσο ευαίσθητο προσωπικό ζήτημα. Η επαφή μαζί τους έγινε μέσω της πολύτιμης βοήθειας του Γιώργου Μομφερράτου, συγγενή θύματος τρομοκρατίας, ο οποίος κατέχει ένα αρχείο επαφών με τα θύματα που συμμετείχαν στο σύλλογο θυμάτων τρομοκρατίας «Ως Εδώ» που είχε δημιουργηθεί στα τέλη του 2000, ύστερα κι από δική του πρωτοβουλία. Όσον αφορά τις συνεντεύξεις με τους μη – Έλληνες συγγενείς θυμάτων και τους αξιωματούχους που καταφέραμε να προσεγγίσουμε, πραγματοποιήθηκαν μετά την πολύτιμη βοήθεια της Molly Welch, συγγενή θύματος τρομοκρατίας και την αμέριστη συμπαράσταση του Ralf Mariani, που διατηρεί φιλικές σχέσεις με την οικογένεια της Molly Welch.

Παράλληλα, για θύματα που δεν είχαν συμμετάσχει στον σύλλογο, η προσπάθεια εύρεσης στοιχείων τους πραγματοποιήθηκε μέσω του τηλεφωνικού καταλόγου, κάτι που αν και έφερε αποτελέσματα, είναι αρκετά δύσκολο για τον ερευνητή. Εξάλλου, αναφέραμε και προηγουμένως ότι η ανάγκη καταγραφής των θυμάτων από έναν επίσημο φορέα, θα διευκόλυνε και την μελλοντική έρευνα και θα μπορούσε έτσι να καταγραφούν περισσότερες μαρτυρίες ατόμων που εμπίπτουν στην κατηγορία των θυμάτων τρομοκρατίας. Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε ιδιωτικές κατοικίες, σε δημόσιους χώρους (χώροι εστίασης) και σε ιδιωτικούς χώρους εργασίας. Οι

συνεντεύξεις ηχογραφήθηκαν μετά την εξασφάλιση της άδειας και τη γραπτή συγκατάθεση όλων των συμμετεχόντων. Το ίδιο συνέβη και με τις συνεντεύξεις των θυμάτων που διέμεναν εκτός Ελλάδας, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν μέσω διαδικτυακής πλατφόρμας τηλεδιάσκεψης.

Σήμερα, θεωρούμε δεδομένο ότι τα μέλη της οικογένειας θεωρούνται, ιδίως από κανονιστική και νομική άποψη, ως έμμεσα θύματα, και αυτό είναι σημαντικό για την αναγνώρισή τους σε επίπεδο υλικής αποζημίωσης, υγειονομικής περίθαλψης, κοινωνικής υποστήριξης, καθώς και σε συμβολικό και πολιτισμικό επίπεδο. Η σημασία αυτής της πτυχής επιβεβαιώνεται από διάφορες ευρωπαϊκές αποφάσεις (για να αναφέρουμε μόνο την πιο πρόσφατη οδηγία 2012/29/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία των θυμάτων της εγκληματικότητας)⁹, αλλά θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι αυτό ήταν ένα προφανές, δεδομένο αποτέλεσμα. Την εποχή των γεγονότων που εξετάζονται εδώ, η αναγνώριση αυτή απείχε πολύ από το να εφαρμοστεί στην πράξη στις δημόσιες πολιτικές. Αυτό επέτεινε τις δυσκολίες των θυμάτων και οδήγησε σε καταστάσεις που δεν απείχαν πολύ από αυτό που σήμερα θεωρούμε ως δευτερογενής θυματοποίηση με σημαντικές επιπτώσεις στη διεργασία του πένθους τους και στην ικανότητά τους να ξαναχτίσουν τη σχεσιακή τους ζωή. Αυτές οι εκτιμήσεις μας οδηγούν στο βασικό ζήτημα του τρόπου με τον οποίο ορίζουμε το θύμα και την υποκειμενική αντίληψη των ερωτηθέντων για την κατάστασή τους, όπως θα δούμε παρακάτω.

Για την επεξεργασία των μαρτυριών, κρίθηκε σκόπιμο να διαχωρίσουμε τα θύματα σε δύο μεγάλες κατηγορίες οι οποίες διαφέρουν σε ένα σημαντικό σημείο. Η διαφορά δεν έγινε μόνο αντιληπτή από εμάς κατά την πορεία των συνεντεύξεων αλλά και από τα ίδια τα θύματα, μέσα από τις συζητήσεις που είχαμε πριν, κατά τη διάρκεια και μετά το πέρας των συνεντεύξεων. Η ειδοποιός διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι οι μη –

⁹ Βλέπε: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/el/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0029>.

Έλληνες συγγενείς των θυμάτων, δεν βίωσαν την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα μετά τη θυματοποίηση του συγγενή τους.

Αν και όπως θα δούμε, τα συγκεκριμένα έμμεσα θύματα έπαιρναν ανατροφοδότηση (feedback) για το πως τους αντιλαμβάνονται στην Ελλάδα, δεν ήταν περιχαρακωμένοι εντός των συνόρων της Ελλάδας και δεν ήταν αναγκασμένοι να ακούνε, να διαβάζουν και εν γένει να έρχονται σε επαφή με ένα περιβάλλον εχθρικό απέναντι τους. Το γεγονός αυτό είναι σημαντικό καθώς ο βομβαρδισμός με πληροφορίες ή γνώμες που διαχέονταν στην ελληνική κοινή γνώμη, οι οποίες έβριθαν αμφιρρέπειας ως προς τη θυματική κατάσταση του ατόμου και της οικογένειάς του κατ' επέκταση, δημιουργούσε μια ατμόσφαιρα – που όπως παραδέχτηκαν οι περισσότεροι ερωτώμενοι – έγινε ασφυκτική για την εκδήλωση της οδύνης τους δημόσια, με συνέπεια τα έμμεσα θύματα να στρέφονται προς το εσωτερικό του εαυτού τους και της ιδιωτικότητας τους, αποφεύγοντας την έκθεση στο δημόσιο λόγο. Η ανατροφοδότηση που έπαιρναν από το δημόσιο λόγο εξάλλου, ήταν ακυρωτική της θυματικής τους ταυτότητας. Ακόμη και αν η πρόσληψη του θύματος ως ενόχου δεν ήταν πλειοψηφική, αρκούσαν λίγες ή αποσπασματικές «εχθρικές» γνώμες εναντίον του, ώστε τα έμμεσα θύματα να νιώσουν ότι δεν απολαμβάνουν την συμπόνοια των συμπολιτών τους.

Για αυτό το λόγο λοιπόν, κατά την επεξεργασία και ανάλυση των μαρτυριών, τις κατηγοριοποιήσαμε σε δύο μέρη, που φαινομενικά μπορεί να έχουν κριτήριο εντοπιότητας, εντούτοις βασίζεται στο γεγονός ότι οι μη – Έλληνες συγγενείς των θυμάτων, δεν βρίσκονταν εντός του παραπάνω κοινωνικού πλαισίου, κάτι το οποίο σαφώς και είναι κρίσιμο για την αυτοαντίληψη τους ως θύματα. Επιπλέον, οι εν λόγω συγγενείς των θυμάτων είχαν την ευκαιρία να ανακατασκευάσουν τον εαυτό τους μετά το τραύμα της απώλειας μακριά από ένα περιβάλλον, εντός του οποίου, ακόμη κι από τύχη, θα μπορούσαν να νιώσουν και να αντιληφθούν την απόρριψη της θυματικής τους ταυτότητας. Αξίζει εδώ, να τονίσουμε ότι οι Έλληνες συγγενείς θυμάτων, ανέφεραν ότι έτυχαν σε αρκετές περιπτώσεις, όπου από το περιβάλλον εργασίας τους, ή από καθημερινές συνενυρέσεις διασκέδασης, ακούστηκαν υποστηρικτικές γνώμες προς την τρομοκρατική δράση. Συνεπώς, η έκθεση των έμμεσων θυμάτων στην τυχαιότητα, όπου κάποιος μπορεί να εκδηλώσει ανοιχτά τη συμπάθειά του προς την τρομοκρατία, δηλαδή της δράσης που γέννησε το προσωπικό τραύμα του θύματος, διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο ως προς τη διάδραση των θυμάτων με το κοινωνικό σύνολο. Οι μη –

Έλληνες συγγενείς, ήταν – κατά κάποιο τρόπο - απαλλαγμένοι από αυτή τη συνθήκη, καθώς το πλαίσιο αναφοράς της κοινωνικής αποδοχής της θυματικής ταυτότητας είναι διαφορετικό από αυτό των Ελλήνων συγγενών.

Επιπλέον, η έρευνα επέλεξε να χρησιμοποιήσει τον όρο «ενδιαφερόμενος», εφόσον δεν θα μπορούσαν όλοι οι συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις να εμπίπτουν στην κατηγορία του θύματος. Καθώς ο γενικός σκοπός της έρευνας ήταν να προσδιοριστεί ο τρόπος με τον οποίο οι διάφοροι βασικοί ενδιαφερόμενοι εμπλέκονται με τα συμβάντα τρομοκρατικών επιθέσεων, οι ενδιαφερόμενοι, εν προκειμένω, περιλαμβάνουν άτομα που βρίσκονταν σε θέσεις αξιωματούχων και είχαν σχέση επαγγελματική και προσωπική με τα θύματα. Ο στόχος των συνεντεύξεων με τους ανθρώπους αυτούς ήταν να δούμε πώς πλαισιώνουν τα γεγονότα- τι σημασίες αποδίδουν στην τρομοκρατική δράση και τις αντιδράσεις που ακολούθησαν- τις αντιλήψεις τους για τις πολιτικές αντιμετώπισης του τρομοκρατικού φαινομένου στο ιστορικό χρόνο, καθώς και το ρόλο τους σε οποιαδήποτε τρομοκρατικό γεγονός.

7.1.2. Το σύμπαν των θυμάτων

Οι μαρτυρίες που συλλέξαμε κατά την διάρκεια της έρευνας, μάς δίνουν ένα σημαντικό και συνολικό περίγραμμα της εμπειρίας της θυματοποίησης των ατόμων. Οι ερωτώμενοι, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, μάς βοήθησε στην διεξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με τη διαδικασία θυματοποίησης, η οποία φαίνεται να διαπερνά στα περισσότερα στάδιά της, τις κοινωνικές τάξεις. Τα έμμεσα θύματα συγκλίνουν σε πολλά κοινά σημεία σε ό, τι αφορά, το βάρος του ενδοατομικού τραύματος που φέρουν, τη σχέση τους με την ελληνική κοινωνία, την αδιαφορία της Πολιτείας, αλλά και την αίσθηση που απέκτησαν με την πάροδο των ετών σχετικά με την συλλογική – κοινωνική - αδιαφορία προς το γεγονός της θυματοποίησής τους. Τα σημεία, όπου εντοπίσαμε διαφορές ή μικρές αποκλίσεις, αφορούν τη μετέπειτα διαχείριση του τραύματος, τη σχέση τους με την έννοια «θύμα» και κατά πόσο την αποδέχονται ή την

απορρίπτουν, την πρόσληψη τους σχετικά με τη δράση του συλλόγου θυμάτων τρομοκρατίας Ως Εδώ, αλλά βέβαια και τη σχέση τους με την Πολιτεία, την εμπιστοσύνη τους στους θεσμούς και εν γένει στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Επιπλέον, εντοπίσαμε αποκλίσεις ανάμεσα στα έμμεσα θύματα και στους αυτόπτες μάρτυρες (που τραυματίστηκαν) δολοφονιών, σχεδόν σε όλα τα επίπεδα και τις κατηγορίες που επιλέξαμε να αναλύσουμε που αφορούν κυρίως τη στάση του ατόμου απέναντι σε αυτό που του συνέβη, ενώ οι ομοιότητες που προέκυψαν μεταξύ αυτής της κατηγορίας ερωτηθέντων και την κατηγορία των έμμεσων θυμάτων αφορούσαν την σχέση των ατόμων με την Πολιτεία και την απουσία κρατικών πολιτικών μέριμνας.

Η τρομοκρατία αποτελεί ένα ιδιαίτερα τραυματικό και στρεσογόνο γεγονός, για τα έμμεσα θύματα. Σημαντική πτυχή των συνεπειών που βιώνουν είναι η απώλεια και το πένθος. Για πολλούς ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου είναι η πιο αγχωτική εμπειρία ζωής. Οι αντιδράσεις ποικίλλουν καθώς κάποιες από τα προαναφερθείσες παθήσεις μπορούν να συνδυαστούν και να δημιουργήσουν μια νέα κατάσταση, την τραυματική θλίψη. Όσοι υποφέρουν από βίαιη και ξαφνική απώλεια μπορεί να εκδηλώσουν τραυματική θλίψη, η οποία είναι ένας συνδυασμός τραυματικής δυσφορίας και αγωνίας (αποχωρισμού) και βιώνουν συναισθήματα επίμονου πένθους, αγωνίας απώλειας και απόσυρσης.

Ο Σάμι Αζεμσετίνογλου, αδελφός της μητέρας του Τσετίν Γκιουργκιού, που δολοφονήθηκε από την 17N, μάς ανέφερε τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα συναισθήματα επίμονο πένθος εκδηλώθηκαν στους γονείς του νεκρού: *«Η μητέρα του έχει κρατήσει το δωμάτιο του άθικτο, και θρηνεί κάθε μέρα και αντιμετωπίζει δυσκολίες με τον ύπνο. Ο κουνιάδος μου, επίσης, δεν μπορούσε να κοιμηθεί στο κρεβάτι του. Από τη στιγμή της δολοφονίας, δεν είχε κοιμηθεί ξανά στο κρεβάτι του. Οι τρομοκράτες δεν σκότωσαν μόνο τον ανιψιό μου, αλλά καταδίκασαν τους γονείς του, να ζήσουν μια ζωή σε πένθος, σαν να είναι νεκροί»*. Η Μόλλυ Γουέλτς, κόρη του δολοφονημένου από την 17N Ρίτσαρντ Γουέλτς, μιλώντας για τις εκφάνσεις του τραύματος, ανέφερε πως: *«Η 23η Δεκεμβρίου όταν και δολοφονήθηκε ο μπαμπάς μου λίγο πολύ καταστρέφει όλα τα Χριστούγεννα από τότε. Αυτό το βαρύ κλίμα βέβαια ξεκινάει από τις 17 Νοεμβρίου. Αλλά όσον αφορά τα Χριστούγεννα ειδικά έχουν στιγματιστεί εξαιτίας της δολοφονίας. Γιατί δύο μέρες πριν τα Χριστούγεννα, όταν οι άνθρωποι κάνουν χριστουγεννιάτικα ψώνια και*

μαζεύονται με τις οικογένειές τους, έχουμε την 23η, και πρέπει να ασχοληθούμε σαν οικογένεια με αυτή τη μέρα». Με όμοιο τρόπο, η επίμονη μακρόχρονη θλίψη περιγράφεται στη μαρτυρία του Στέλιου Μαράτου, υιού του δολοφονημένου ψυχιάτρου Μάριου Μαράτου: *«Ήταν Δευτέρα βράδυ, 19 Φεβρουαρίου του 1990. Δεν ξεχνιέται αυτή η ημερομηνία. Όποτε μπαίνει Φεβρουάριος, πάντα έρχεται στο μυαλό εκείνο το βράδυ»*. Η Ανθούσα Μάτη, αδελφή του δολοφονημένου από την 17N αστυφύλακα, Χρήστου Μάτη, ανέφερε επίσης ότι τα Χριστούγεννα, όταν και δολοφονήθηκε ο αδελφός της, έχουν πλέον χρωματιστεί από το τραυματικό συμβάν: *«Εγώ προσωπικά, ταράζομαι τα Χριστούγεννα επειδή τότε δολοφονήθηκε ο Χρήστος. Ταράζομαι. Σκέφτομαι ξανά ό, τι έγινε. Είχα την εγγονή μου στο σπίτι να την κοιμίζω και αντί να της λέω παραμύθια, έκλαιγα. Τα θυμόμουν ξανά όλα. Ανήμερα των Χριστουγέννων, να έχω ανθρώπους που γιορτάζουν και αναγκαστικά πηγαίνω στις γιορτές τους. Γιατί πρέπει να πάω. Αλλά σκέφτομαι τον αδερφό μου. Και ανήμερα και την παραμονή όταν και σκοτώθηκε»*.

Η Νικόλ Έντουαρντς, κόρη του Αμερικανού Ρόναλντ Στιούαρτ, που δολοφονήθηκε από την 17N, στάθηκε στις φοβίες που ανέπτυξε τα επόμενα χρόνια που ακολούθησαν: *«Η ζωή μου άλλαξε για πάντα. Στις αρχές φοβόμουν να οδηγήσω. Δεν οδηγούσα πουθενά. Δεν έμπαινα σε αυτοκίνητο, εκτός αν κάποιος άλλος έμπαινε στο αυτοκίνητο και το ξεκινούσε πρώτος, γιατί πίστευα ότι όλα τα αυτοκίνητα θα ανατιναζόντουσαν μετά από αυτό που συνέβη στον πατέρα μου»*. Ο Γιώργος Μομφερράτος, υιός του δολοφονημένου από την 17N Νίκου Μομφερράτου, τόνισε πως η δολοφονία αποτέλεσε τα επόμενα χρόνια ένα άλυτο ψυχικό τραύμα το οποίο το έμμεσο θύμα απέφευγε για πολλά έτη να συζητήσει: *«Δεν ήμουν ανοιχτός να συζητήσω ούτε με τους κοντινούς μου ανθρώπους για τη δολοφονία. Εκλείσα το στόμα μου και δεν μίλησα για το θέμα αυτό. Δεν έβγαλα μέχρι το 2000 λέξη ούτε στους φίλους μου, ούτε στην γυναίκα που παντρεύτηκα. Με βραχυκύκλωνε. Γι' αυτό το είχα βάλει στο πλάι και δεν το άγγιζα. Δεν μιλούσα σε κανέναν, παρ' ότι το σκεφτόμουν κάθε μέρα»*. Η Αλεξία Μπακογιάννη, κόρη του δολοφονημένου Παύλου Μπακογιάννη, μάς εξήγησε με ποιο τρόπο το τραύμα παραμένει ανοιχτό και βέβαια ενεργό με το πέρασ των ετών: *«Σ' εμένα αναβίωνε το τραύμα μετά από κάθε νέο θύμα τρομοκρατίας. Λες για όλους. Και κλαίς για το θύμα και μετά κλαίς ξανά για σένα, για αυτό που έζησες εσύ. Με τον αδερφό μου έχουμε πάει σε όλες τις κηδείες των θυμάτων. Ποιος έχει πάει σε τόσες κηδείες; Ξέρεις*

τι είναι να πηγαίνεις και να λες ότι όλο τα ίδια συμβαίνουν; Σκεφτόμουν πως την έβγαλα καθαρή, τόσο πολύ που πονάει. Το τραύμα αυτό επουλώνεται προσωρινά αλλά ξανανοίγει με την παραμικρή αφορμή. Δεν το σκέφτεσαι πια κάθε μέρα όπως παλιά. Αλλά μέχρι και 16 χρόνια μετά τη δολοφονία, το σκεφτόμουν συνέχεια πραγματικά κάθε μέρα. Τώρα πια δεν είναι έτσι, αλλά είναι ένα πράγμα που είναι μέσα μου ζωντανό, είναι μια πληγή και έχω αποδεχτεί ότι δεν θα μαλακώσει ποτέ». Ομοίως, και ο Αντώνης Περαιτός, αδελφός του δολοφονημένου από την 17Ν Κώστα Περαιτού, μάς μίλησε για την επίμονη φύση του τραύματος: «Σε προσωπικό επίπεδο, δεν υπάρχει μέρα να περάσει που να μη σκεφτώ τον αδελφό μου. Πώς θα ήταν αν ήταν εδώ, πώς θα ήταν με τα παιδιά του. Σκέφτομαι τον αδερφό μου κάθε μέρα της ζωής μου και τα παιδιά του κι αυτό θα συμβαίνει όσο αναπνέω και σκέφτομαι».

Επιπλέον, η Αλεξάνδρα Ρουσέτη, κόρη του δολοφονημένου από την 17Ν, Παναγιώτη Ρουσέτη, στη μαρτυρία της ανέφερε ότι το τραύμα της δολοφονίας, έχει συνδεθεί όχι μόνο με ό, τι αφορά την τρομοκρατία, αλλά αναδύεται σε κάθε προσωπική της δυσκολία: «Εγώ νιώθω ότι το τραύμα της απώλειας με συνοδεύει στη ζωή μου. Κάθε φορά που επανέρχεται το ζήτημα της τρομοκρατίας στη δημοσιότητα επιστρέφουν όλα αυτά τα συναισθήματα. Το τραύμα όμως υπάρχει όχι μόνο όταν ανακλύπτει κάτι που αφορά την τρομοκρατία. Σε δύσκολες στιγμές μου (σε δικά μου γεγονότα στη ζωή), εμφανίζεται ο πατέρας μου στον ύπνο μου. για πολλά τραυματικά γεγονότα της ζωής μου, συνδέεται πάντα ο φόνος με αυτά. Σε κάθε περιπέτεια στη ζωή μου, αυτό ζωντανεύει πάλι».

Αυτές οι ενδεικτικές περιγραφές μάς δίνουν το πλαίσιο των τραυματικών συνεπειών που αντιμετώπισαν τα έμμεσα θύματα. Επιπρόσθετα, πέρα από τις μαρτυρίες των άμεσων συγγενών που παραθέσαμε, είναι σημαντικό εδώ να τονίσουμε ότι και μέσα από τις συνεντεύξεις των ενδιαφερόμενων, προκύπτουν ανάλογα δείγματα ψυχικού τραύματος. Ο πρώην Αμερικανός Πρέσβης στην Ελλάδα, Τομ Μίλλερ, και προσωπικός φίλος του Γουίλλιαμ Νορντίν, δολοφονημένου από την 17Ν, εξέφρασε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης πως η δολοφονία του φίλου του, του προκάλεσε σοκ και αποτέλεσε για αυτόν ένα ιδιαίτερος τραυματικό συμβάν στη ζωή του. Σε αντιστοιχία, οι συνάδελφοι του Ρίτσαρντ Γουέλτς, με λανθάνουσες εκφράσεις κατέδειξαν ότι η δολοφονία του Γουέλτς είναι ένα συμβάν που ακόμη συγκρατείται στη μνήμη τους εικοσιοκτώ έτη αργότερα. Συγκεκριμένα, ο Ρον Έστες, φεύγοντας από την Ελλάδα το

’76, δεν επέστρεψε ποτέ, ενώ μέχρι τη δολοφονία μάς αποκάλυψε ότι ήθελε να συνταξιοδοτηθεί όντας στην χώρα καθώς απολάμβανε το περιβάλλον εργασίας και διαβίωσης. Ο έτερος συνάδελφος του Γουέλτς που προτίμησε να διατηρήσει την ανωνυμία του στην παρούσα έρευνα, χωρίς να μας εκφράσει με λέξεις τη θλίψη που του προκάλεσε η δολοφονία του Γουέλτς, κατά τη διάρκεια της συνέντευξης έδειξε φανερά συγκινημένος και αναγκαστήκαμε να διακόψουμε για λίγα λεπτά. Το ίδιο συνέβη βέβαια, και στις συνεντεύξεις με τους άμεσους συγγενείς των θυμάτων, γεγονός που αποδεικνύει ότι η αναβίωση του τραύματος τη στιγμή της ενθύμησης είναι μια επίπονη διαδικασία για τους συνεντευξιαζόμενους, και ήταν και ένας από τους λόγους, για τον οποίο αρκετά έμμεσα θύματα απέρριψαν την πρόταση συμμετοχής στην έρευνά μας.

Στον αντίποδα, ο αυτόπτης μάρτυρας στη δολοφονία του Αζαρλιάν, μάς έκανε γνωστό ότι έχει ξεπεράσει πλήρως το συμβάν, καθώς τα επόμενα χρόνια δεν το ανακαλούσε στη μνήμη του. Βέβαια ο συγκεκριμένος πληροφορητής, τόνισε ότι παρά τον τραυματισμό του, υποστήριζε την 17N, και πριν και μετά την επίθεση στην οποία ήταν παρών, κάτι που σαφώς απομειώνει τη σημασία της επίθεσης για τον εαυτό του. Επιπλέον, ο Ι. Κανάβας, τραυματίας στην έκρηξη βόμβας στο ξενοδοχείο Intercontinental, περιέγραψε ότι τα επόμενα χρόνια, δεν ανέπτυξε κάποιο είδος φοβίας, ούτε αντιμετώπισε προβλήματα στην καθημερινότητά του. Όμως, η θλίψη του για την δολοφονημένη συνάδελφό του, Βιργινία Κωνσταντίνου, παραμένει ενεργή δύο δεκαετίες μετά το συμβάν: *«Παρόλο όμως που δεν είχα ψυχολογικές μεταπτώσεις, είχα μια τεράστια και έντονη θλίψη για την απώλεια της Τζένης ως συνάδελφο, ως πρόσωπο, ως άνθρωπο που συνεργαζόμασταν, που από τη μια στιγμή στην άλλη την χάσαμε. Ένιωσα ένα μεγάλο κενό, κι αυτό μου δημιουργήθηκε όταν επέστρεψα στο γραφείο».*

Συνθέτοντας τα ανωτέρω, καταλαβαίνουμε ότι από το δικό μας δείγμα συνεντεύξεων, οι καταστάσεις πένθους και τραυματικής θλίψης αφορούν την απώλεια αγαπημένων ή οικείων προσώπων και κατά κάποιο τρόπο είναι ετεροαναφορικές και αυτοαναφορικές ταυτόχρονα. Αφορούν δηλαδή έναν αγαπημένο Άλλο που έχασε τη ζωή του, αλλά ταυτόχρονα η απουσία του επηρεάζει την ταυτότητα του ατόμου που πενθεί. Αντίθετα, ο αυτόπτης μάρτυρας στη δολοφονία του Αζαρλιάν, που δεν βίωσε την απώλεια αγαπημένου προσώπου, αρκέστηκε σε κάποια συμπονετικά λόγια για τον νεκρό, ενώ απουσίαζαν συναισθήματα και σκέψεις ταύτισης, υπό την έννοια ότι θα μπορούσε ο

ίδιος να είναι στη θέση του νεκρού, καθώς η απόσταση που τους χώριζε ήταν λιγότερη από πέντε μέτρα.

Επιπρόσθετα, σε κάποιες περιπτώσεις τρομοκρατικών επιθέσεων οι συγγενείς και κατά συνέπεια δευτερεύοντα θύματα βρίσκονται μπροστά σε εικόνες με φρικιαστικά χαρακτηριστικά καθώς εξαιτίας της διαδικασίας της ταυτοποίησης, πρέπει να αναγνωρίσουν το σώμα του αγαπημένου τους ατόμου. Ήτοι, έρχονται αντιμέτωποι με μία ανορθόδοξη εικόνα του θανόντος, διότι το σώμα μπορεί να φέρει βαριά και παραμορφωτικά τραύματα αφ' ενός και αφ' ετέρου μπορεί να υπάρχει αδυναμία αναγνώρισης του νεκρού αν επρόκειτο για απανθρακωμένο σώμα. Όπως είναι κατανοητό, ο χρόνος που διαρκεί για την αναγνώριση των θυμάτων-νεκρών είτε πρόκειται για αναμονή στον τόπου του δυστυχήματος, είτε για επιβεβαίωση πληροφοριών μέσω εκτάκτων ειδήσεων στα ΜΜΕ είναι εξαιρετικά αγχογόνος και τραυματικός για το έμμεσο θύμα καθώς μπορεί να οδηγήσει σε μια διαρκή και έντονη αβεβαιότητα σχετικά με την τύχη των άμεσων θυμάτων.

Τα παραπάνω επιβεβαιώθηκαν άλλωστε από τις μαρτυρίες των ερωτώμενων. Ο Στέλιος Μαράτος ανέφερε πως: *«έπεσε ένα τηλεφώνημα στο σπίτι απ' την αδερφή του πατέρα μου, η οποία ενημέρωσε τη μητέρα μου. Η μητέρα μου σοκαρίστηκε. Σκέφτηκε ότι τον έχουν τραυματίσει. Δεν γνώριζαν γενικά αν έπρεπε να πάμε στο νοσοκομείο ή στο νεκροτομείο. Όλο αυτό ήταν τρομερά στρεσογόνο»*. Στη μαρτυρία της Αλεξίας Μπακογιάννη, η στρεσογόνα κατάσταση στην οποία το έμμεσο θύμα περιήλθε σε συνδυασμό με το ότι βρισκόταν στην ευαίσθητη παιδική ηλικία, πιθανώς να λειτούργησε εκθετικά στο σοκ που βίωσε με την είδηση του θανάτου του πατέρα της: *«Εγώ ήμουν 13 χρονών και ο αδερφός μου 11, ήμασταν μέσα στο σχολικό και πηγαίναμε στο σχολείο. Ο οδηγός είχε βάλει ραδιόφωνο σε δυνατή ένταση και κάποια στιγμή ακούμε μια φράση που έλεγε “επίθεση Μπακογιάννη” και οι περισσότεροι νόμιζαν ότι ο Μπακογιάννης “επιτέθηκε” κάπου πολιτικά, σε κάποια συζήτηση δηλαδή. Ο οδηγός ανεβάζει την ένταση του ραδιοφώνου και η επόμενη φράση ήταν “πάνε τον Μπακογιάννη αυτή τη στιγμή στον Ευαγγελισμό, έχει δεχθεί επίθεση, δεν ξέρουμε αν είναι νεκρός ή ζωντανός”. Μέχρι να καταλάβεις ότι κάποιος άφησε τον γονιό του πριν από είκοσι λεπτά και μετά να ακούς ότι είναι στο νοσοκομείο, αυτό το γεγονός από μόνο του είναι κάτι που δεν υπάρχει κανείς τρόπος στον κόσμο να ξεπεραστεί»*.

Η Ανθούσα Μάτη, στη δική της μαρτυρία ανέφερε επίσης ότι οι συγγενείς της φοβούμενοι την αντίδραση της, απέφευγαν να την ενημερώσουν για τον θάνατο του αδελφού της: *«Ενώ το έχει μάθει η μητέρα μου, ο πατέρας μου και η αδερφή μου, εγώ ακόμη δεν ήξερα τίποτα. Η αδερφή μου η Κατερίνα πήρε τηλέφωνο τον άντρα μου και του είπε τι έμαθαν. Όταν γύρισε στο σπίτι ο άντρας μου, κλείστηκε στο μπάνιο και δεν έβγαине με τίποτα. Κι όσο εγώ τον ρωτούσα τι συμβαίνει, εκείνος δεν έβγαине από το μπάνιο. Όλοι το είχαν μάθει γύρω μου και δεν πλησίαζε κανείς να μου το πει. Το έμαθα μόνο όταν αργότερα ο άντρας μου, βρήκε το κουράγιο και μου το είπε. Σοκαρίστηκα».*

Αντίθετα, η Βασιλική Βέλλιου, κόρη του δολοφονημένου από τον Ε.Λ.Α. Απόστολου Βέλλιου, έχοντας ακούσει την έκρηξη βόμβας καθώς συνέβη πολύ κοντά στην οικία της οικογένειας, και έχοντας στο νου ότι μπορεί κάτι να έχει συμβεί στον πατέρα της, προσπάθησε να συνεχίσει την ημέρα της, όντας μαθήτρια, γεγονός που της επέτεινε την αγωνία: *«Η είδηση δεν ήταν δύσκολο να φτάσει στα αυτιά μας γιατί στην ουσία ξυπνήσαμε από την έκρηξη που συνέβη. Η μητέρα μου ως πιο μεγάλη είχε το νου της, και η πρώτη σκέψη ήταν ότι κάτι έγινε. Ήταν πολύ έντονος ο ήχος της έκρηξης σε σημείο όλη η περιοχή ήταν στο πόδι. Οπότε η πρώτη σκέψη της μητέρας μου ήταν ότι κάτι συνέβη. Ετοιμαζόμαστε εμείς για το σχολείο, γιατί έγινε λίγο πριν από την ώρα που ξυπνούσαμε, η μητέρα μου ανοίγει την τηλεόραση και τότε έμαθε ότι ήταν αυτό που φοβόταν. Μας αφήνει στη γειτόνισσα και φεύγει να πάει στο νοσοκομείο να δει τι συμβαίνει και εμείς πάμε στο σχολείο. Εμείς δηλαδή πήγαμε στο σχολείο γνωρίζοντας ότι κάτι έχει συμβεί και έχει σχέση με την οικογένειά μας».*

Παρόμοια περίπτωση, και εκείνη της Αγγελικής Πέτρου, κόρη του δολοφονημένου από την 17Ν, Παντελή Πέτρου. Η μικρή ηλικιακά Α. Πέτρου, άκουσε τους πυροβολισμούς που δέχτηκε ο πατέρας της, και η μητέρα της προσπάθησε να την προστατεύσει από την είδηση: *«Ήμουν 8 ετών τότε. Είχα αντίληψη απλά εκείνο το βράδυ που ακούσαμε τους πυροβολισμούς, επειδή ήταν πολύ κοντά στο σπίτι μας το σημείο, είχαμε επισκέψεις. Είχαν έρθει λοιπόν στο σπίτι οικογενειακοί φίλοι, για να δουν τη μητέρα μου και περιμέναμε να γυρίσει ο πατέρας μου. Αυτό που έγινε ήταν ότι ακούσαμε πυροβολισμούς, αλλά εγώ δεν είχα καταλάβει ότι ήταν όντως πυροβολισμοί. Νόμιζα ότι ήταν σκασμένο λάστιχο ή κάτι τέτοιο. Πολλά χρόνια αργότερα, που το επεξεργάστηκα κατάλαβα ότι ήταν πυροβολισμοί. Λίγο μετά τον θόρυβο αυτό, περίπου μισή ώρα, χτύπησε το τηλέφωνο, απάντησε η μητέρα μου, και είπε κάτι στους επισκέπτες μας. Εκείνοι είπαν “πάμε να*

φύγουμε” και η μητέρα μου απάντησε “πού να πάμε με αυτά τα μαντάτα”. Έχασε τα λόγια της. Δεν ξέρω τι ακολούθησε έκτοτε. Το τι συνέβη το έμαθα από τη μητέρα μου περίπου ένα μήνα αργότερα. Γιατί έπρεπε να σταθεί κι αυτή στα πόδια της, να δει τι θα κάνει».

Στη μαρτυρία της Μόλλυ Γουέλτς, με διαφορετικό τρόπο, βρίσκουμε ότι το σοκ της είδησης, στην ουσία γεννά στο θύμα συναισθήματα αγωνίας και παράλυσης: *«Ακούστηκε ένα χτύπημα στην πόρτα. Πήγαμε, εγώ και η μητέρα μου, στην πόρτα, και ήταν ο γείτονάς μας, και απλά είπε “θα μπορούσα να μιλήσω στη μητέρα σου μόνος μου;”. Και έτσι βγήκε έξω από την πόρτα, την έκλεισε και εγώ ήμουν μέσα, αλλά μπορούσα να τους δω. Δεν μπορούσα να τους ακούσω. Και είδα τη μητέρα μου να πέφτει στο στήθος του γείτονά μας. Και φυσικά σκέφτομαι ότι κάτι δεν πάει καλά με την οικογένειά του. Αυτό σκέφτομαι. Και τότε η μητέρα μου άνοιξε την πόρτα και με κοίταζε και μου είπε, ο πατέρας σου δέχτηκε πυροβολισμούς. Και αυτό ήταν όλο. Αυτό ήταν. Είπε πυροβολήθηκε, δεν είπε νεκρός. Και μετά δεν θυμάμαι τι άλλο είπε, γιατί ήμουν σε απόλυτο σοκ».*

Η χαρακτηριστική φράση του Στέλιου Μαράτου, πως περίμεναν σαν οικογένεια να ενημερωθούν αν πρέπει να πάνε στο νοσοκομείο ή στο νεκροτομείο αναδεικνύει ότι ο χρόνος που μεσολαβεί μεταξύ της είδησης της επίθεσης μέχρι την επιβεβαίωση του θανάτου, επιφέρει ψυχικό τραυματισμό. Επιπλέον, είδαμε ότι σε κάποιες περιπτώσεις τα θύματα άκουσαν την επίθεση λόγω των πυροβολισμών ή της βόμβας που χρησιμοποίησαν οι τρομοκράτες, καθώς συνέβη κοντά στην οικία τους και σε άλλες περιπτώσεις τα θύματα έλαβαν γνώση της είδησης με ανορθόδοξο τρόπο (όπως η περίπτωση της Αλεξίας Μπακογιάννη που το άκουσε στο ραδιόφωνο του σχολικού λεωφορείου). Αν και μπορεί κάποιος να σκεφτεί ότι ο θάνατος του αγαπημένου προσώπου, είναι έτσι κι αλλιώς μια τραυματική εμπειρία, εντούτοις οι πρώτες ώρες όπου το έμμεσο θύμα βιώνει την εμπειρία αυτή είναι σημαντικές για την μετέπειτα διαχείριση του τραύματος. Το σοκ που τα θύματα ανέφεραν, με ψυχολογικούς όρους ερμηνεύεται ως μία επίθεση από μια συντριπτική εξωτερική δύναμη που αφήνει το άτομο με την αίσθηση του αβοήθητου. Τέτοια τραυματικά γεγονότα, εγγενώς ασυνήθιστα, και εκτός του εύρους της συνηθισμένης ανθρώπινης εμπειρίας, σπάζουν

το πλαίσιο ελέγχου που οι άνθρωποι φτιάχνουν για τη ζωή τους και κατακλύζουν τα άτομα με αισθήματα έντονου φόβου και αδυναμίας¹⁰.

Το αίσθημα του αβοήθητου και της αδυναμίας αντίδρασης, που μας περιέγραψαν τα θύματα, είναι σαφές ότι προκύπτει από το γεγονός ότι δεν θα μπορούσαν με κανένα τρόπο να αντισταθούν σε αυτό που συνέβη, ακριβώς εξαιτίας του αιφνιδιασμού που φέρει μία τρομοκρατική επίθεση. Σύμφωνα με την ψυχίατρο Herman Judith, οι συνέπειες που βιώνουν τα άτομα που εκτέθηκαν σε παρόμοια γεγονότα, εκδηλώνονται με βαθιές και διαρκείς αλλαγές στη γνώση, στα συναισθήματα, και στη μνήμη. Ως εκ τούτου, το τραυματισμένο άτομο μπορεί να βιώσει έντονο συναίσθημα αλλά χωρίς ξεκάθαρη μνήμη του γεγονότος ή του προσώπου που έχασε (κάτι που συμβαίνει στις περιπτώσεις όπου το έμμεσο θύμα βρίσκεται στην παιδική ηλικία) και σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να θυμάται τα πάντα με λεπτομέρεια αλλά χωρίς συναίσθημα. Και τις δύο περιπτώσεις, τις συναντήσαμε εντός των συνεντεύξεων. Η Αγγελική Πέτρου και η Αλεξάνδρα Ρουσέτη που βρίσκονταν σε παιδική ηλικία όταν συνέβησαν οι δολοφονίες, έκαναν λόγο για απουσία της εικόνας του πατέρα από τη μνήμη τους. Ενώ, στην άλλη περίπτωση, η Βασιλική Βέλλιου, που βρίσκονταν σε εφηβική ηλικία μάς αποκάλυψε ότι θυμάται με λεπτομέρειες την ημέρα της δολοφονίας, αλλά συναισθηματικά δεν μπορεί να ανακαλέσει στη μνήμη της την σχέση της με τον πατέρα της. Συγκεκριμένα η Αγγελική Πέτρου ανέφερε πως: *«Από τη στιγμή που το έμαθα, έχω αποσπασματικές μνήμες. Και από το συμβάν και από τον πατέρα μου γενικά. Ήμουν σε παιδική ηλικία, και δεν τον θυμάμαι καλά»*.

Ομοίως και η Α. Ρουσέτη: *«Θυμώνω πολύ όχι για τις δυσκολίες που συνάντησα στη ζωή μου εξαιτίας της έλλειψης του πατέρα μου, αλλά επειδή δεν τον θυμάμαι. Μου στέρησαν το να μην έχω καμία μνήμη. Παλεύω χρόνια με ψυχαναλύσεις για να μου έρθει κάποια ανάμνηση και ακόμη δεν μου έχει έρθει. Οπότε δεν έχω καμία μνήμη, δεν τον θυμάμαι καθόλου. Μπορεί να έχω στη μνήμη μου κάποια γεγονότα περιφερειακά, όμως δεν τον θυμάμαι καθόλου και αυτό με βασανίζει πολύ. Νομίζω ότι με αυτό είμαι πολύ θυμωμένη, ότι μου στέρησαν και τον πατέρα μου και τη μνήμη του πατέρα μου»*.

¹⁰ J. Herman, *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence--From Domestic Abuse to Political Terror*, ό.π., σ.33.

Η Βασιλική Βέλλιου, από την άλλη πλευρά ανέφερε πως θυμάται με λεπτομέρεια τα πραγματολογικά στοιχεία: *«Μνήμες από το γεγονός και από εκείνες τις πρώτες ώρες και μέρες τις έχω πολύ ξεκάθαρες, έχουν αποτυπωθεί έντονα. Είχα πλήρη συνείδηση. Λειτουργήσε ένας μηχανισμός που θυμάμαι τα πάντα και επίσης ένας μηχανισμός που εκ των υστέρων κατάλαβα ότι με κλείδωσε ώστε να έχω αυτοκυριαρχία και να μπορώ να λειτουργήσω. Με κλείδωσε όμως συναισθηματικά. Οι αδερφές μου δεν ξέρω αν θυμούνται τα ίδια πράγματα με μένα. Η μικρή δεν θυμάται σίγουρα τίποτα, ήταν και πιο μικρή, ήταν 8 χρονών, και υποστηρίζει ότι δεν θυμάται τίποτα από τον πατέρα μας. Εγώ επειδή είχα ήδη ξεκινήσει να μπαίνω στην εφηβεία, είχα αντίληψη και πνευματική ανάπτυξη, θυμάμαι τα πάντα. Με τη λογική μου θυμάμαι τα πάντα, όμως συναισθηματικά δεν τον θυμάμαι. Δηλαδή, δεν θυμάμαι ότι είχα πατέρα στο συναισθηματικό επίπεδο».*

Στην περίπτωση της Βασιλικής Βέλλιου προσομοιάζει και η εμπειρία του Ι. Κανάβα, που βίωσε την τρομοκρατική επίθεση ως αυτόπτης μάρτυρας, και τόνισε ότι θυμόταν τα πάντα με λεπτομέρεια, νιώθοντας ότι είναι ο παρατηρητής του εαυτού του στη σκηνή της έκρηξης της βόμβας. Συγκεκριμένα ανέφερε πως: *«Αυτό που μου έχει μείνει είναι μόνο το γεγονός καθαυτό. Όλες οι εικόνες που είδα εκείνη την ημέρα είναι σαν να βλέπω τον εαυτό μου από μια θέση παρατηρητή που είναι όμως έξω και μέσα ταυτόχρονα».*

Παρενθετικά, οφείλουμε εδώ να επισημάνουμε μία πληροφορία που λάβαμε από συνεντευξιαζόμενο κατά της διάρκεια της έρευνας. Ο συγκεκριμένος συμμετέχων στην έρευνα, στενός φίλος θύματος τρομοκρατίας, σε ερώτησή μας αν θα μπορούσαμε να μιλήσουμε με τον συγγενή του θύματος, μάς απέτρεψε. Η παράκλησή του, ώστε να μην προσεγγίσουμε το συγκεκριμένο έμμεσο θύμα, προκύπτει από την ανάγκη του να προστατέψει το άτομο αυτό, καθώς το τραυματικό γεγονός της δολοφονίας, έπληξε τον ψυχισμό του ατόμου αυτού, με ανεπανόρθωτο τρόπο εξαιτίας των εικόνων που είδε τη στιγμή του συμβάντος. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι η δολοφονία συνέβη ακριβώς έξω από την οικία του θύματος με βόμβα τηλεχειρισμού, και το έμμεσο θύμα που ήταν τότε σε παιδική ηλικία, βρέθηκε αντιμέτωπο με εικόνες όπου το σώμα του συγγενή του ήταν διαμελισμένο. Το γεγονός αυτό, τού επέφερε ανεπανόρθωτο τραυματισμό, που η χρονική απόσταση από το συμβάν δεν έχει καταστεί ικανή να τον ανακουφίσει.

Ως εκ τούτου, οι πρώτες στιγμές του συμβάντος, είναι καταλυτικές για την κατανόηση της ιδιωτικής σφαίρας των ατόμων που εκτέθηκαν σε μία κατάσταση οδυνηρή, βάνανση και τραυματική. Στις μαρτυρίες των έμμεσων θυμάτων και των ενδιαφερόμενων συναντάμε κοινά σημεία και κοινές εμπειρίες σε απόλυτο βαθμό, και με αυτό τον τρόπο μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι από το δείγμα των ερωτηθέντων προκύπτει πως η τρομοκρατική δολοφονία, επιφέρει συνέπειες μη αναστρέψιμες στον ψυχισμό των ατόμων.

Όλα αυτά λοιπόν, τα αναφέρουμε όχι για να δώσουμε μία ψυχαναλυτική ερμηνεία της εμπειρίας της θυματοποίησης, αλλά για δύο συγκεκριμένους λόγους. Πρώτον, για να δικαιολογήσουμε την έμφαση που δόθηκε στην παρουσίαση των συνεντεύξεων στις πρώτες ώρες της τρομοκρατικής επίθεσης, καθώς πρόκειται για την αντίδραση του υποκειμένου απέναντι στο συμβάν θυματοποίησης. Δεύτερον, γιατί οι πρώτες στιγμές επενέργησαν στην αυτοεικόνα των θυμάτων και στη σχέση τους με το κοινωνικό σύνολο. Με την έννοια, ότι ένα τέτοιο σοκαριστικό συμβάν, ως ατομική εμπειρία, δημιουργεί τραύμα, το οποίο σε αντίθεση με την κοινή λαϊκή αντίληψη, δεν είναι απλώς μια οποιαδήποτε ψυχική διαταραχή, αλλά μια βαθιά πληγή που προκαλείται από αναπόφευκτες καταστάσεις που δεν μπορούν να επεξεργαστούν αποτελεσματικά, δηλαδή δεν μπορούν να εκλογικευτούν¹¹. Τα τραύματα δημιουργούν ένα κενό που σημαδεύει αμετάκλητα τον εαυτό και την αφήγηση της ζωής του ατόμου. Έχοντας αυτό κατά νου, η μη εγκόλπωση του ατομικού τραύματος στις συλλογικές ανησυχίες και η απουσία συλλογικής φροντίδας προς τα θύματα, περιθωριοποίησε τα θύματα, αφήνοντας τα να διαχειριστούν τις πληγές τους ιδιωτικά¹².

Η τελευταία παραδοχή, δεν είναι κάποια δική μας ερμηνεία, αλλά προκύπτει από τα αποσπάσματα των μαρτυριών που παραθέσαμε ανωτέρω. Στην περίπτωση των Ελλήνων έμμεσων θυμάτων, η πλειοψηφία των ερωτώμενων κατέδειξαν το γεγονός ότι ως φορείς μηνυμάτων που αφορούν τις συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης, δεν εισακούστηκε η οδύνη τους από τον δέκτη, που δεν ήταν άλλος από την κοινωνία. Αυτό

¹¹ J. Herman, *Trauma and Recovery The Aftermath of Violence--From Domestic Abuse to Political Terror*, ό.π., σ.33

¹² Π. Παναγιωτόπουλος και Α. Ναστούλης, «Βάνανση πολιτική βία και ασθενής κοινωνική μνήμη», ό.π., σ. 177 – 208. Στο ίδιο, Μ. Μαραγκουδάκης, «Marfin: οι αβεβαιότητες ενός πολιτισμικού τραύματος», σ. 131 – 156.

λοιπόν, που υπαινισσόμαστε εδώ είναι η απόφαση της Annette Wieworka, η οποία στη μελέτη της για τα θύματα του Ολοκαυτώματος, ανέδειξε ότι προκειμένου να ακουστεί μία μαρτυρία οδύνης, δεν αρκεί να θέλει ή να μπορεί να εκφραστεί ο μάρτυρας, αλλά προέχει η ύπαρξη ενός δεκτικού ακροατηρίου. Δηλαδή, μιας κοινωνίας που είναι πρόθυμη να ακούσει¹³. Επιβεβαιώνοντας λοιπόν τη δική μας κεντρική υπόθεση εργασίας σχετικά με την αδιαφορία που επέδειξε η ελληνική κοινωνία για τα θύματα τρομοκρατίας, τα ίδια τα θύματα κλήθηκαν να διαχειριστούν το τραύμα εξατομικευμένα, με ίδια μέσα, αναπροσαρμόζοντας τη ζωή τους εντός όμως ενός περιβάλλοντος που ήταν καχύποπτο απέναντί τους, αν όχι εχθρικό.

7.1.3. Ατομικό τραύμα

Εστιάζοντας κυρίως στο ατομικό και ενδοατομικό επίπεδο διάφοροι μελετητές κατανόησαν το τραύμα ως ένα αδιανόητο συμβάν που αντιστέκεται στην άμεση κατανόηση, το νόημα του οποίου αποκτάται αναδρομικά και είναι φορτισμένο με αρνητική συναισθηματικότητα¹⁴. Ένα τραυματικό γεγονός δεν αφομοιώνεται ούτε βιώνεται πλήρως εκείνη τη στιγμή, αλλά μόνο εκ των υστέρων, στην επαναλαμβανόμενη κατοχή του από αυτόν που το βιώνει. Στην τρέχουσα εποχή ένα γεγονός που βιώνεται ως τραυματικό εφόσον δεν μπορεί να ενταχθεί στα σχήματα της προηγούμενης γνώσης του ατόμου και, υπό αυτή την έννοια, το τραυματικό γεγονός είναι το μέλλον του. Κατά τη διάρκεια της λεγόμενης λανθάνουσας περιόδου, το τραυματισμένο άτομο παραμένει σιωπηλό και το γεγονός δεν μπορεί να συζητηθεί, επειδή βρίσκεται εκτός του εύρους της φυσιολογικής ανθρώπινης εμπειρίας¹⁵. Εκδηλώνεται, όμως, σε συμπεριφορές που προέρχονται από τον ασυνείδητο καταναγκασμό επανάληψης και από αυτή την άποψη το τραυματικό γεγονός είναι πλήρως εμφανές μόνο σε σχέση με έναν άλλο τόπο και σε έναν άλλο χρόνο.

¹³ A. Wieworka, *Déportation et genocide: entre la memoire et l'oubli*, Plon, Paris 1992. Στο ίδιο σημείο, σε αυτή την παραδοχή συντείνει ο Παναγής Παναγιωτόπουλος στην έρευνα του για τα πολύνεκρα ναυτικά δυστυχήματα, βλ. Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 123 – 125 και σ. 359 – 360.

¹⁴ N. Demertzis, *The Political Sociology of Emotions: Essays on Trauma and Ressentiment*, Routledge, Abingdon, 2020, σ. 30.

¹⁵ R. Luckhurst, *The Trauma Question*, Routledge, London 2008.

Παραδόξως, η παρουσία του τραύματος καλείται από την απουσία του και την επακόλουθη αφωνία. Τα τραύματα δημιουργούν ένα κενό που σημαδεύει αμετάκλητα τον εαυτό και την αφήγηση της ζωής του ατόμου.

Από τις μαρτυρίες που συλλέξαμε, όλα τα θύματα βιώνουν μετατραυματικό στρες, το οποίο κλήθηκαν να διαχειριστούν με την πάροδο των ετών. Εκεί που συγκλίνουν όλες οι μαρτυρίες είναι στο σημείο της αναβίωσης του τραύματος σε στιγμές που το ζήτημα της τρομοκρατίας αναβιώνει στη δημόσια σφαίρα. Ο Στέλιος Μαράτος, υποστήριξε πως: *«Όταν συζητιέται κάτι σχετικό με την τρομοκρατία, σαφώς και αναβιώνει το τραύμα. Επανέρχεται. Δεν σε αφήνει να ξεφύγεις λίγο, να ξεχαστείς. Αναβιώνει μέσα σου. Έχουν περάσει τριάντα και πλέον χρόνια από τη δολοφονία, αλλά ακόμη μας τρώει όλους στην οικογένεια, τη μητέρα μου, τον αδερφό μου. Όλους»*. Στα ίδια συναισθήματα αναβίωσης αναφέρθηκε η Καλλιόπη Βερνάρδου *«Όταν στη δημόσια σφαίρα επανέρχεται κάτι σχετικά με την τρομοκρατία, ενεργοποιείται η μνήμη και τα συναισθήματα αυτά»* και επίσης η Αγγελική Πέτρου *«Κάθε φορά που ξαναβγαίνει στον αέρα το θέμα της 17N φεύγει και ένα τσιρότο ανακούφισης. Και παρά την σύλληψη και την δίκη των τρομοκρατών δεν παύει αυτή η ιστορία να μας πονάει ως συγγενείς των θυμάτων....Και εξυπακούεται ότι στη δίκη αναβίωσε το τραύμα. Συναισθηματικά μπήκα ξανά σε μία περίοδο θλίψης και έντονων αρνητικών συναισθημάτων»*. Η Αλεξία Μπακογιάννη, στο ίδιο μοτίβο, πρόσθεσε ακόμη μια πτυχή στην ίδια θεματική, η οποία αφορούσε την αναβίωση του τραύματος μέσω του πόνου των άλλων θυμάτων τρομοκρατίας που δολοφονήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο από τον συγγενή της: *«Σ' εμένα αναβιώνει το τραύμα μετά από κάθε νέο θύμα τρομοκρατίας. Και κλαίς για το θύμα και μετά κλαίς ξανά για σένα, για αυτό που έζησες εσύ»*.

Η αναβίωση όμως δεν είναι απλά μια μνημόνευση, αλλά αντίθετα μία διαδικασία επαναβίωσης της απώλειας, του πένθους και του συναισθηματικού κενού που ακολούθησε το συμβάν. Κοινώς, πρόκειται για μια έντονη ψυχική λειτουργία, που το θύμα έρχεται ξανά αντιμέτωπο με επώδυνες σκέψεις και συναισθήματα. Εξάλλου, εξαιτίας της αναβίωσης του τραύματος, κάποια έμμεσα θύματα αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην παρούσα έρευνα, ακριβώς επειδή θα έβαζαν τον εαυτό τους ξανά σε μία επώδυνη διαδικασία, από την οποία προσπαθούν να πάρουν απόσταση προκειμένου να συνεχίσουν τη ζωή τους. Η επώδυνη διαδικασία δεν είναι άλλη από

την επιστροφή της σκληρής πραγματικότητας που βίωσαν, κάτι που είναι εμφανές άλλωστε και από τις μαρτυρίες που παραθέσαμε προηγουμένως.

Εντός του ίδιου πλαισίου του τραύματος και της διαχείρισης του, τα έμμεσα θύματα μάς έκαναν γνωστό ότι το τραύμα που φέρουν περνάει και στις επόμενες γενιές. Αναφερόμαστε εδώ στις περιπτώσεις των θυμάτων που είναι γονείς. Καθώς τα τραύματα περνούν στις επόμενες γενιές, ίσως ως μία μηχανή άμυνας που θυμίζει στο άτομο πόσο εύκολα μπορεί να αλλάξει άρδην η ζωή του, τα τραύματα είναι ικανά να δημιουργήσουν ένα μακροχρόνιο φαινόμενο κυματισμού επηρεάζοντας αρνητικά το θύμα, τα τέκνα αυτού του ατόμου, τα παιδιά των παιδιών του κ.λπ. Ενδεικτικά, το συναισθηματικό άλγος που συναισθάνονται οι επόμενες γενιές αποτυπώνεται στην αφήγηση της Καλλιόπης Βερνάρδου: *«Τα παιδιά μου, που τότε ήταν στο Νηπιαγωγείο, σίγουρα έχει μείνει κάτι και σε εκείνα από τη δολοφονία του πατέρα μου. Ο ένας ειδικά, στην αρχή- τις πρώτες ημέρες της δολοφονίας- ενώ του άρεσε το Νηπιαγωγείο, δεν ήθελε να πηγαίνει. Και μια φορά, μια μέρα που είχα αργήσει πολύ να γυρίσω σπίτι, ενώ είχα φύγει το πρωί από τη δουλειά, όταν μπήκα σπίτι μού είπε “Αχ ήρθες! Γιατί νόμιζα ότι σε σκότωσαν σαν τον παππού”.* Δηλαδή κάπου μέσα τους, έμεινε τραύμα». Την ίδια περιγραφή μάς έδωσε και η Ανθούσα Μάτη: *«Τα παιδιά μου που ήταν μικρά όταν συνέβη η δολοφονία, θυμούνται το πένθος. Θυμάμαι μια φορά που ήμουν σε ένα παιδότοπο με τον θείο του γαμπρού μου, και κουβεντιάζαμε για την περίπτωση του Χρήστου, κι ο γιος μου έκλαιγε σαν μωρό παιδί, ενώ ήταν ενήλικας πλέον. Το θυμάται».*

Πρόκειται λοιπόν για ένα φαύλο κύκλο που επηρεάζει σε μικρό ή μεγάλο βαθμό τις επόμενες γενιές. Το διαγενεακό τραύμα, είναι ιστορίες, συμπεριφορές, μοτίβα και μυστικά που έχουν μεταβιβαστεί από τη μια γενιά στην άλλη και έχουν διαιωιστεί. Είναι, επίσης, ανεπεξέργαστα συναισθήματα που μπορεί να εμφανιστούν στις επόμενες γενιές με διάφορες μορφές που μπορεί να προκαλέσουν δυσλειτουργία ή εν γένει απορρύθμιση στο άτομο που βιώνει αυτά τα συναισθήματα. Μέσα από τις μαρτυρίες, είδαμε, ότι κάποια έμμεσα θύματα προσπάθησαν να αποκρύψουν από τα παιδιά τους τη δολοφονία του συγγενή τους αφενός επειδή έκριναν ότι η μικρή τους ηλικία είναι αποτρεπτικός παράγοντας για να κατανοήσουν και να μεταβολίσουν μια τέτοια πληροφορία. Αφετέρου δε, και τα ίδια τα έμμεσα θύματα, εκκινώντας από την αφετηρία της αποσιώπησης του τραύματος, έρχονται σε δύσκολη θέση να μιλήσουν

ανοιχτά για το επώδυνο συμβάν, αλλά κυρίως να μιλήσουν ειλικρινά για τα συναισθήματα που τους προκαλεί η ενθύμησή του.

Η Αλεξία Μπακογιάννη, φώτισε αυτή την πτυχή του τραύματος, αναλύοντας τη διχαστική συνθήκη που έχει κληθεί να διαχειριστεί προσπαθώντας να ισορροπήσει ανάμεσα στους δύο ρόλους, αυτού της μητέρας και εκείνου της κόρης που έχασε τον γονέα της: *«Ξέρεις ποιο είναι το πιο εύκολο πράγμα του κόσμου; Να πάρεις τα παιδιά σου και να τους πεις ότι αυτός σκότωσε τον παππού σου και εμένα με κάνει να κλαίω. Να θυμάσαι πού θα τον βρεις. Ξέρεις πόσο εύκολο είναι να το πεις σε ένα παιδί; Και πόσο το θέλω εγώ πολλές φορές; Θέλω ακόμα θέλω πάρα πολύ να τους πω να μην ξεχάσουν. Τα παιδιά μου όμως γιατί να κληρονομήσουν όλο αυτό το πράγμα; Τη δική μου την οργή, το δικό μου το αίμα, τους δικούς μου εφιάλτες, γιατί να τα κληρονομήσουν; τα παιδιά μου αφού δεν έζησαν τον μπαμπά μου δεν τον ξέρουν ακόμα δεν τον πονάνε, δεν τον αγαπάνε. Άρα γιατί θα πρέπει να τους κληροδοτήσω εγώ αυτή την οργή η οποία εμένα με έχει φάει. Δεν θέλω να το κάνω αυτό, πιστεύω ότι έτσι είναι ένας σωστός γονιός».*

Μέσω της μαρτυρίας της, διαφαίνεται αυτό που και τα άλλα θύματα υπαινίχθηκαν, δηλαδή ότι το τραύμα της απώλειας συγκρατήθηκε στο εσωτερικό των ιδίων των ατόμων, προσπαθώντας να αποκλείσουν τα τέκνα τους από τη συγκεκριμένη γνώση. Η Αλεξάνδρα Ρουσέτη ανέφερε πως ακόμη δεν έχει μιλήσει για την ιστορία του πατέρα της στα παιδιά της, στον βαθμό που θα ήθελε: *«Το μόνο που θα ήθελα να κάνω, είναι να μιλήσω περισσότερο για τον πατέρα μου στα παιδιά μου. Αυτό νομίζω ότι του το οφείλω».* Ενώ, η μαρτυρία του Στέλιου Μαράτου είναι ενδεικτική αυτής της προσπάθειας συγκράτησης του τραυματικού συμβάντος στο εσωτερικό του ατόμου: *«Προσπαθείς να διαχειριστείς και τις πληροφορίες που θα φτάσουν στα αυτιά των παιδιών σου και των ανιψιών σου. Έχουν πλέον αρχίσει να γκουγκλάρουν το όνομα του παππού τους στο διαδίκτυο και ακόμα δεν ξέρουμε τι να πούμε. Ο ανιψιός μου, που έχει το όνομα του πατέρα μου, όταν βρήκε την ιστορία στο διαδίκτυο, πήγε στον ψυχολόγο του σχολείου για να το διαχειριστεί. Τον αποσυντόνισε τελείως αυτό όταν άρχισε να το ανακατεύει. Και τα δικά μου τα παιδιά, ρωτάνε την γυναίκα μου, για να μην στεναχωρήσουν εμένα και να μη μου το θυμίσουν. Και εξάλλου τι θα μπορούσα να βάλω και εγώ σε δύο προτάσεις; Γιατί δεν θέλω ούτε να τους ταράξω την καθημερινότητα, ούτε*

να τα αναστατώσω, ούτε να τα στεναχωρήσω. Οπότε αυτό το τραύμα περνάει στην επόμενη γενιά, δηλαδή στα παιδιά, σε μικρότερο βαθμό μεν, αλλά είναι παρόν δε».

Ο σκοπός της συγκεκριμένης επιλογής, φαίνεται να είναι από τη μία πλευρά να αποφύγουν την ταραχή που θα προκληθεί σε ένα άτομο που διάγει την ευαίσθητη παιδική ηλικία μια πληροφορία με βίαιο περιεχόμενο. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι τα έμμεσα θύματα προσπαθούν να κρατήσουν τα συναισθήματα που τους προκαλεί το τραύμα αποκλειστικά για τον εαυτό τους, με όλες τις αρνητικές συνέπειες και κυρίως τα αρνητικά συναισθήματα που αυτό θα επιφέρει. Ξανά σε αυτό το σημείο, η αφήγηση της Αλεξίας Μπακογιάννη είναι διαφωτιστική για την κατανόηση αυτής της ενδοατομικής διαδικασίας: «*Θυμάμαι σε μια άδεια του Κουφοντίνα που ήταν καλοκαίρι, είχα βγει να μιλήσω στην τηλεόραση για να καταγγείλω το γεγονός της άδειας μήπως και καταλάβει κανείς ότι αυτό είναι λάθος. Ήμουν λοιπόν με τα παιδιά μου στη θάλασσα όταν το είδα. Άφησα τα παιδιά σε κάτι φίλους μας, κλειδώθηκα μες στο αυτοκίνητο για να μην ακούγεται θόρυβος ακόμα και μιλούσα μόνη μου στην αρχή μέχρι να ηρεμήσω για να δω τι θα κάνω και τι θα πω. Αρχισα να μιλάω στην εκπομπή και κάποια στιγμή ήρθαν τα παιδιά και μου χτυπούσαν το τζάμι. Εκείνη την ώρα δεν ήθελα ούτε να τα βλέπω και μιλάμε για παιδιά 6 χρονών. Δεν ήθελα να βλέπω τα παιδιά μου. Ήθελα να φύγουν τέλος να τελείωνε αυτή η ιστορία με μένα. Να μην υπάρχουν τα παιδιά μου. Γιατί να δουν μια μαμά αλλόφρων κλειδωμένη μέσα στο αυτοκίνητο; Γιατί δεν ήθελα κιόλας να τους πω τι συμβαίνει για να μην μπουν στο κλίμα. Εκείνη τη στιγμή όμως μες στην απελπισία και στην ταλάντευση μεταξύ των ρόλων κόρης και μαμάς τα παιδιά ήθελα να μην υπάρχουν σε αυτή τη σκηνή. Γιατί χωρίς αυτά θα ένιωθα απελευθερωμένη. Έλεγα “γιατί σας έκανα; αν δεν υπήρχατε θα μπορούσα τώρα να αφεθώ στο μίσος μου”*». Σαφώς, από το απόσπασμα της αφήγησης αναδεικνύεται η ένταση των αρνητικών συναισθημάτων που εκβάλλονται στον ψυχισμό του ατόμου, καθώς η ασφυξία που νιώθει το έμμεσο θύμα απορρέει από την καταπίεση του άλγους και της ταραχής που έφερε η αναβίωση του τραύματος προκειμένου να προστατευθεί η επόμενη γενιά από αυτή την τραυματική κληρονομιά.

Οι διεργασίες όμως γύρω από το τραύμα, δεν αφορά αποκλειστικά το άτομο. Οι δολοφονίες που προκλήθηκαν από την τρομοκρατική δράση, έχουν κοινωνικό αντίκτυπο. Κοινώς, ο θάνατος των αγαπημένων προσώπων που τα έμμεσα θύματα βίωσαν, έφερε μαζί του και μία έντονη δημόσια συζήτηση σχετικά με τον θανόντα. Το

διαδίκτυο και τα νέα μέσα τεχνολογίας, κατέχουν πληροφορίες ή άρθρα γνώμης, τα οποία έρχονται από διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές πλευρές, και ενέχουν τον κίνδυνο να σχηματίζουν μία διαφορετική εικόνα για τον θανόντα σε σύγκριση με αυτή που το έμμεσο θύμα έχει, όπως είδαμε στην περίπτωση του Στέλιου Μαράτου. Ως εκ τούτου, η διαπραγμάτευση μεταξύ γονιού και τέκνου σχετικά με το ποιόν του νεκρού συγγενή, θα ήταν επίσης μία επανάληψη της διαπραγμάτευσης των έμμεσων θυμάτων με την κοινή γνώμη σχετικά με την αθωότητα του άμεσου θύματος. Αναπόφευκτα λοιπόν, η κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων, είναι ικανή να ρυθμίσει τη διαχείριση του τραύματος στις επόμενες γενιές.

7.1.4. Η κοινωνία απέναντι στο θύμα;

Στην παρούσα έρευνα έχουμε υποστηρίξει ότι ο κύριος ρυθμιστής της ανάδειξης της θυματικής ταυτότητας είναι η κοινωνία. Η ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας, δεν είναι κάτι άλλο από το κατά πόσο αθώο ήταν το θύμα σύμφωνα με την κοινωνική πρόσληψη. Δηλαδή, η κυρίαρχη κοινωνική πρόσληψη του θύματος και ο τρόπος που αυτή κατανέμει αξίες και δυνάμεις, είναι ο καταλυτικός παράγοντας ανάδειξης των θυμάτων. Η διεργασία του τραύματος δεν περιορίζεται στον ατομικό ψυχισμό αλλά διανοίγεται στην κοινωνική διάσταση, όπου δημιουργείται ένα σημασιολογικό πεδίο υποδοχής ή απόρριψης της ανάγκης για θεραπεία του τραυματισμένου ατόμου. Η χρονική στιγμή του συμβάντος, το πολιτικό περιβάλλον, η μέριμνα των αρχών, η κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης και η παρουσία (πολιτικών) ομάδων - φορέων με επιρροή είναι όπως έχουμε επισημάνει αλλού, σημαντικοί παράγοντες για τη διαμόρφωση του ατομικού τραύματος σε συλλογική ανησυχία.

Στις περισσότερες περιπτώσεις τρομοκρατικής βίας, που εξετάσαμε εδώ, είδαμε ότι η ύπαρξη ενός πολωμένου πολιτικού κλίματος, τροφοδότησε ανταγωνιστικές αφηγήσεις για τις δολοφονίες και τα αίτιά τους, με συνέπεια να επισκιαστούν τα έμμεσα θύματα και εντέλει να υποτιμηθεί η σημασία της θυματοποίησης. Εκτός αυτού βέβαια, σχεδόν όλες οι αφηγήσεις των έμμεσων θυμάτων αναδεικνύουν ότι εκείνο που εξέλαβαν από

το κοινωνικό περιβάλλον τα επόμενα έτη της δολοφονίας του συγγενή τους ήταν μία σιωπηλή συλλογική αποδοχή της τρομοκρατικής δράσης. Τα περισσότερα θύματα αναφερόμενα σε αυτή την αίσθηση που εξέλαβαν από την κοινή γνώμη και την κοινωνία, της απέδωσαν τον χαρακτηρισμό «περιρρέουσα ατμόσφαιρα». Η Αγγελική Πέτρου αναφέρεται σε αυτή την αίσθηση ως εξής: *«Ευθύς εξαρχής κι εγώ και η μητέρα μου είχαμε με κάποιο τρόπο την αίσθηση ότι η κοινωνία δεν μας θεωρεί θύματα. Αυτή η αίσθηση υπήρχε για αρκετά χρόνια και πάντα σκεφτόμουν ότι δεν φτάνει που σκότωσαν τον πατέρα μου, τον κατηγορούν κι από πάνω. Το εξέλαβα αυτό ως σπίλωση του ονόματός του. Και επειδή η δράση της 17N συνεχίστηκε για πολλά έτη μετά την δολοφονία του πατέρα μου, υπήρχε το παράδοξο ότι εμείς θυμόμασταν τον άνθρωπό μας με ένα συγκεκριμένο τρόπο κι όλοι οι άλλοι μάθαιναν ό, τι διάβαζαν στις εφημερίδες. Η μητέρα μου είχε το συναίσθημα της ντροπής, ειδικά τα πρώτα χρόνια. Εγώ περισσότερο στην εφηβεία μου, αλλά όχι εξαιτίας του περιβάλλοντος που βρισκόμουν. Ήταν κυρίως λόγω αυτής της περιρρέουσας ατμόσφαιρας και όσων γράφονταν στον Τύπο για την τρομοκρατία. Προερχόταν όμως από όσα γράφονταν ανά καιρούς που ήταν σαν να λένε “καλά κάνει η 17N και τους σκοτώνει”».*

Ομοίως ο Γιώργος Μομφερράτος έκανε λόγο για «βουβή» κοινωνική αποδοχή: *«Εμένα με σοκάρε η ιστορία αυτή και εξαιτίας αυτού του κύματος της βουβής αποδοχής. Με ενοχλούσαν δύο πράγματα. Πρώτον, ότι ο πατέρας μου ενώ βρισκόταν σ’ ένα μέρος της κοινωνίας πριν πεθάνει, με τον τρόπο που δολοφονήθηκε και με το στίγμα που του έβαλε η 17N, βρέθηκε σ’ ένα άλλο σημείο στο συλλογικό - κοινωνικό υποσυνείδητο. Κοινώς θεωρήθηκε ως ένοχος, όπως τα υπόλοιπα θύματα που είχαν δολοφονηθεί από τρομοκρατικές οργανώσεις. Οι μόνοι ένοχοι στο συλλογικό υποσυνείδητο ήταν ο Μάλλιος και ο Μπάμπαλης. Πάνω σε αυτούς πάτησαν και δολοφόνησαν τον Πέτρου, τον υποδιοικητή των MAT. Και το δεύτερο είναι, ότι ένα συλλογικό υποσυνείδητο θεωρεί τα θύματα ενόχους, και εκεί είναι όλο το παιχνίδι της τρομοκρατίας. Αυτοί κατάφεραν δηλαδή τόσα χρόνια και κράτησαν επειδή ο κόσμος (αρχικά ένα πολύ μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας αλλά όσο περνούσαν τα χρόνια μικρότερο) τους υποστήριζε γιατί υπάρχει ανέκαθεν και μια έλλειψη δικαιοσύνης στην χώρα μας. Αυτό δεν αιτιολογεί όμως την αυτοδικία». Επίσης, η Καλλιόπη Βερνάρδου αναφέρει πως «Είχα ακούσει όπως κι άλλοι φαντάζομαι το γνωστό ρητό “κάτι θα είχε κάνει γι’ αυτό τον δολοφόνησαν”. Δεν μου το είχαν πει κατάμουτρα βέβαια. Αυτό που ρωτούσαν οι περισσότεροι ήταν τι υποθέσεις*

είχε. Μετά τη δολοφονία σκέφτεσαι ότι κάπου εκεί κρύβεται η αλήθεια.....Οι τρομοκράτες πάντως, άντλησαν αποδοχή από τις πρώτες επιθέσεις, εκμεταλλευόμενοι το συλλογικό τραύμα της Χούντας. Πέτυχαν την αποδοχή δηλαδή μετά τις πρώτες δολοφονίες αυτές». Αυτό το κλίμα αποδοχής της τρομοκρατικής δράσης συνάντησε και η Αλεξάνδρα Ρουσέτη, ιδίως στον χώρο του Πανεπιστημίου όπου, όπως έχουμε αναδείξει αλλού, η αποδοχή εγκιβωτιζόταν σε μία νεολαιίστικη πολιτική έκφραση του ριζοσπαστισμού: «Στο Πανεπιστήμιο υπήρχε μεγάλη συμπάθεια προς την 17N και προς την τρομοκρατία γενικά (ήμουν στο τμήμα ψυχολογίας στο Πάντειο). Κι αυτό έγινε γιατί τα θύματα που είχαν δολοφονηθεί ήταν μιας κάποιας πολιτικής και κοινωνικής τάξης. Κι εγώ το βίωσα έντονα αυτό, ακούγοντας όπου κ αν βρισκόμουν και πολλές φορές μη λέγοντας τον πραγματικό λόγο που ο πατέρας μου δεν ζει. Στη Σχολή υπήρχε έντονα αυτό – στις παρατάξεις και στους φίλους – γιατί κι εγώ ανήκα σε μία αριστερή, γενικά, ιδεολογία. Οπότε ακούγοντας ότι αυτοί που δολοφονήθηκαν από την τρομοκρατία ήταν άτομα της υψηλής τάξης, εγώ σκεφτόμουν τι να τους πω τώρα... Άκουγα πολύ συχνά αυτό το περιβόητο “καλά τους κάνανε” που απευθυνόταν στα θύματα τρομοκρατίας. Το άκουγα έντονα αυτό γιατί υπήρχε μια πολύ μεγάλη συμπάθεια για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα προς τους τρομοκράτες».

Επίσης, ο Αντώνης Περατικός, προερχόμενος από διαφορετικό κοινωνικό περιβάλλον από τους προηγούμενες ερωτηθέντες, προσπαθώντας να δώσει μία περισσότερο ανθρωποκεντρική προσέγγιση, τόνισε πως: «Στο περιβάλλον, αν δεν ήξεραν ποιος είμαι, έχω ακούσει κι εγώ το “κάτι θα έκαναν, γι’ αυτό τον σκότωσαν”. Όλοι βέβαια κρίνουμε λιγάκι από τον εαυτό μας. Δηλαδή δεν θα κάναμε κάτι χωρίς λόγο, οπότε σκεφτόμαστε ότι “κάτι θα υπήρχε, για να κάνει κάτι ο άλλος”, είναι το πιο απλό πράγμα να πει ένας άνθρωπος. Το αν ο άλλος δεν σκέφτεται ορθολογικά, δεν περνάει από το μυαλό σου, γιατί δεν αντιμετωπίζεις τέτοιους ανθρώπους συχνά στη ζωή σου».

Η Βασιλική Βέλλιου, εντός του ίδιου πλαισίου, προέκτεινε περισσότερο το επιχείρημα περί κοινωνικής αποδοχής για την οποία κάνουν λόγο τα έμμεσα θύματα, δηλώνοντας ότι στην οικογένειά της υπήρχαν στιγμές όπου η κοινωνική αμφιβολία για την αθωότητα του θύματος εσωτερικεύθηκε από μέλη του στενού περιβάλλοντος της: «Έχω αποφύγει πολύ όλα αυτά τα χρόνια τις συζητήσεις γύρω απ’ το γεγονός, γιατί αρνούμαι να μου κατασκευάσει κανείς άλλη εικόνα από αυτήν που έχω εγώ για τον πατέρα. Έφτασαν διαφορά στα αυτιά μου και από το κοντινό περιβάλλον τα οποία

αναπαρήγαγαν την κλασική φράση “κάτι θα είχε κάνει”. Έχω ακούσει εξάλλου στο πολύ κοντινό μου περιβάλλον σε συζητήσεις που έχουν γίνει αυτό το “μήπως είχε κάνει κάτι και για αυτό τον στοχοποίησαν;”. Μέχρι και η μητέρα μου μέσα στην ανασφάλεια της το είχε σκεφτεί και με είχε ενοχλήσει όχι γιατί το είπε αλλά γιατί σκέφτηκα πως είναι δυνατόν να έχει έναν άνθρωπο μέσα στο σπίτι της τόσα χρόνια, και παρόλο που εκείνος δεν μιλούσε για τη δουλειά του, έβλεπε ποιον άνθρωπο είχε δίπλα της. Υπήρχαν περιπτώσεις όπου οι άνθρωποι στους οποίους έλεγα τι έχει συμβεί, δεν γνώριζαν καν ότι υπήρχαν τρομοκρατικές επιθέσεις στην Ελλάδα. Υπάρχει δηλαδή και κόσμος που έχει πλήρη άγνοια».

Στην ίδια λογική, διαφωτιστικές είναι και οι μαρτυρίες της Μόλλυ Γουέλτς και Νικόλ Έντουαρντς, οι οποίες αν και ζούσαν στο εξωτερικό, είχαν αντιληφθεί πως οι Έλληνες – θύματα, αντιμετώπισαν μία συνθήκη εκτεταμένης θυματοποίησης εξαιτίας της κοινωνικής αδιαφορίας και απόρριψης ως προς τον ιδιωτικό τους άλγος. Η Μόλλυ Γουέλτς ανέφερε πως: «Υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που υποστήριζαν τις δολοφονίες. Και δεν μας γνώριζαν καν. Δεν γνώριζαν τους ανθρώπους που είχαν πεθάνει. Και αυτό με έκανε να αισθανθώ μεγαλύτερη συμπόνοια για τους συγγενείς των θυμάτων στην Ελλάδα γιατί αυτή είναι η δική τους κοινωνία, το περιβάλλον που ζουν και φαίνεται να την έχουν χάσει. Όχι μόνο έχασαν το αγαπημένο τους πρόσωπο, αλλά εντελώς άγνωστοι τους λένε ότι το άξιζαν και δεν είχαν και καμία συμπάθεια γι' αυτούς». Με μεγαλύτερη ένταση η Νικόλ Έντουαρντς παρατηρώντας από μακριά τα επόμενα χρόνια την πορεία της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα τόνισε: «Πάντα αναρωτιόμουν, εφόσον οι Έλληνες είναι πολύ ειρηνικοί άνθρωποι και αντίθετοι στη βία, γιατί δεν εξοργίστηκαν από τις δολοφονίες των τρομοκρατών; Γιατί δεν διαδήλωσαν; Υπήρχαν περισσότεροι Έλληνες-θύματα από ό,τι Αμερικανοί. Μπορεί να τους ενδιαφέρει ή να μην τους ενδιαφέρει να σκοτωθεί ένας Αμερικανός, ένας στρατιώτης. Αλλά θα έπρεπε να τους απασχολεί το γεγονός ότι σκοτώνονται οι δικοί τους άνθρωποι. Ποτέ δεν μπόρεσα να καταλάβω γιατί δεν ήταν θυμωμένοι».

Στον αντίποδα, λεπτές διαφορές βρίσκουμε στη μαρτυρία της Αλεξίας Μπακογιάννη, η οποία τονίζοντας καταρχάς ότι ο συγγενής της αναγνωρίστηκε κοινωνικά ως θύμα, εντούτοις είχε αντιληφθεί τα επόμενα έτη ότι η περιρρέουσα ατμόσφαιρα γύρω από τα θύματα της τρομοκρατίας, ήταν στην ουσία μία (συλλογική) αντιληπτική παλινδρόμηση μεταξύ αδιαφορίας για τον θάνατο των θυμάτων και της συλλήβδην

ενοχοποίησης τους εξαιτίας της κοινωνικής αποδοχής που έτυχαν οι πρώτες τρομοκρατικές δολοφονίες, οι οποίες ερμηνεύθηκαν κοινωνικά ως *ξεκαθάρισμα με το χουντικό παρελθόν*: «*Η ευρεία κοινή γνώμη για τον Μπακογιάννη ήταν θετική. Ήταν ένα τεράστιο σοκ η δολοφονία και είναι και η πρώτη φορά που επειδή η τρομοκρατία έφτασε στο κοινοβούλιο, στην πολιτική ζωή, άρχισε να συνταράσσεται ο πολιτικός κόσμος και της Δεξιάς όχι μόνο της Αριστεράς. Για πρώτη φορά ο πολιτικός κόσμος άνοιξε τα μάτια του και είπε έχουμε ένα πρόβλημα. Γιατί 15 χρόνια το αγνοούσαν επιδεικτικά.....Οι τρομοκράτες για όλους τους άλλους φόνους είχαν πείσει την κοινωνία ότι είχαν δίκιο. Για τον Μπακογιάννη όμως δεν μπορούσαν να το κάνουν λόγω της διαδρομής του και της συμμετοχής του στον Αντιδικτατορικό αγώνα*».

Από την άλλη πλευρά, η Ανθούσα Μάτη δεν είχε γίνει δέκτης αρνητικών σχολίων, καθώς ο νεκρός αδελφός της δεν λογιζόταν τότε ως θύμα τρομοκρατίας, καθώς η δολοφονία του εξιχνιάστηκε όταν συνελήφθη η 17N, το 2002. Ως εκ τούτου, μπορούμε να καταλάβουμε ότι τα υπόλοιπα έμμεσα θύματα, που η δολοφονία του συγγενή τους συζητήθηκε στην κοινή γνώμη, βρέθηκαν αντιμέτωπα με την κοινωνική απόρριψη της θυματικής τους ταυτότητας.

Η απόρριψη, πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι σε πολλές περιπτώσεις περνούσε μέσω της δικαιολόγησης της τρομοκρατικής δράσης και της ανάδειξής της σε υποκατάστατο των κοινωνικών αδικιών, ιδίως σε περιπτώσεις όπου η κοινή γνώμη συνταρασσόταν από κάποιο πολιτικό (ή μη) σκάνδαλο. Αυτή την πτυχή, μάς έδωσε ο Στέλιος Μαράτος στην αφήγησή του: «*Όσον αφορά όσα συνάντησα εγώ στη ζωή μου, υπάρχουν δύο περιπτώσεις που το θέμα της κοινωνικής αποδοχής το έζησα από κοντά. Η πρώτη φορά ήταν όταν έκανα ειδικότητα, ακτινολογία το 2004. Ήμουν προς το τέλος της ειδικότητας και είχα πάει να κάνω αγγειογράφο στο Γενικό Κρατικό. Την ώρα λοιπόν που κάναμε μια αγγειογραφία ο επιμελητής, του οποίου δεν θυμάμαι τώρα το επώνυμο του, που ήταν ένας άνθρωπος κατά τα άλλα συμπαθέστατος και πολύ καλός και τον εκτιμούσα, σε άσχετη στιγμή και με αφορμή ένα θέμα που ήταν στην επικαιρότητα, πετάει την ατάκα “Μία 17N μας χρειάζεται”. Είχε γίνει θυμάμαι κάποιο σκάνδαλο*».

Η δεύτερη περίπτωση στην οποία αναφέρεται ο συνεντευξιαζόμενος, επίσης μάς δίνει μία ένδειξη για το πως η αποδοχή της τρομοκρατικής δράσης με την ταυτόχρονη ενοχοποίηση των θυμάτων, εμφίλοχώρησαν στην ελληνική κοινωνία: «*Η δεύτερη*

περίπτωση ήταν όταν ήμουν κουμπάρος σε έναν γάμο. Ήμασταν στο τραπέζι η μάνα μου κι εγώ, και ο γαμπρός στο τραπέζι είπε “Μία 17N μάς χρειάζεται”. Και εγώ σηκώθηκα και έφυγα, και από τότε δεν ανταλλάξαμε κουβέντα. Μάλλον δεν ήξερε την ιστορία μας, ή την ήξερε και ίσως εκείνη τη στιγμή του ξέφυγε. Ο κόσμος το συζητάει όπως θα συζητούσαμε εμείς για ένα έγκλημα που έγινε. Γιατί ο κόσμος πιστεύει ότι δεν θα του συμβεί αυτό...Νομίζει ότι δεν υπάρχουν οι συγγενείς των θυμάτων».

Το ατυχές συμβάν που περιέγραψε ο Σ. Μαράτος, μάς δείχνει ότι οι πιθανότητες στο να βρεθούν αντιμέτωπα τα έμμεσα θύματα με ενοχοποιητικά σχόλια για τους νεκρούς συγγενείς τους, ήταν ιδιαιτέρως αυξημένες, ακόμη και μετά τη σύλληψη των τρομοκρατών. Και ως εκ τούτου, γίνεται φανερό ότι σε ένα δεύτερο επίπεδο δημόσιας συζήτησης, δηλαδή σε συζητήσεις που λαμβάνουν χώρα σε επαγγελματικούς χώρους, χώρους διασκέδασης και εκπαίδευσης, κοινώς σε ιδιωτικές και μύχιες συζητήσεις το ζήτημα της τρομοκρατίας είχε αποκτήσει τη μορφή μιας οντολογικής ρουτίνας και αφετέρου απολάμβανε μία «βουβή» αποδοχή, ακριβώς για τον λόγο ότι αυτή η αποδοχή διαβίωνε μέσω των μύχιων συζητήσεων μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, μακριά αλλά συνάμα και κοντά στη δημόσια σφαίρα. Ως εκ τούτου, η πρόσληψη των θυμάτων μέσω των μαρτυριών καταλαβαίνουμε ότι δεν ήταν θετική, αλλά αντίθετα είχε καλυφθεί από ένα πέπλο ενοχής, καθιστώντας τα υπεύθυνα για τη θυματοποίησή τους.

Αυτό που θέλουμε λοιπόν να πούμε εδώ είναι ότι το ατομικό τραύμα των θυμάτων τρομοκρατίας, δεν μεταγράφηκε σε συλλογικό, ούτε σε πολιτισμικό. Το πολιτισμικό τραύμα συμβαίνει όταν τα μέλη μιας συλλογικότητας αισθάνονται ότι έχουν υποστεί ένα φρικτό γεγονός που αφήνει ανεξίτηλα σημάδια στην ομαδική τους συνείδηση, χαραγμένα στη μνήμη τους για πάντα και αλλάζοντας τη μελλοντική τους ταυτότητα με θεμελιώδεις και αμετάκλητους τρόπους¹⁶. Κατά συνέπεια, ένα πολιτισμικό τραύμα είναι μια ρητορική απάντηση σε ένα ρήγμα στον κοινωνικό ιστό, που συμβαίνει όταν τα θεμέλια της καθιερωμένης συλλογικής ταυτότητας κλονίζονται από μια σειρά φαινομενικά αλληλένδετων γεγονότων. Από τη θεωρία πολιτισμικού τραύματος γνωρίζουμε πως μια ανάμνηση που γίνεται αποδεκτή και αναγνωρίζεται δημόσια από

¹⁶ J. Alexander, *Trauma: a social theory*, Cambridge Polity Press 2012, σ. 29.

μια σχετική ομάδα μελών, πρέπει να είναι πρώτον, φορτωμένη με αρνητική επίδραση, δεύτερον να παρουσιάζεται ως ανεξίτηλη και τρίτον να θεωρείται ότι απειλεί την ύπαρξη μιας κοινωνίας ή ότι παραβιάζει μία ή περισσότερες από τις θεμελιώδεις πολιτισμικές προϋποθέσεις της¹⁷.

Για να γίνει τραύμα ένα γεγονός λοιπόν ή μια κατάσταση, πρέπει να υποστεί μια διαδικασία κοινωνικής νοηματοδότησης, δηλαδή να νοηματοδοτηθεί δημόσια, να αρθρωθεί στο δημόσιο λόγο, να γίνει κοινωνικά αποδεκτό και να οριστεί ως τραύμα¹⁸. Επομένως, δεν είναι το επιβλαβές περιστατικό αυτό καθαυτό που έχει σημασία. Πολύ πιο σημαντικοί είναι οι τρόποι με τους οποίους το περιστατικό αυτό μετατρέπεται σε γεγονός που βιώνεται γνωστικά και συναισθηματικά ως τραύμα που προκαλεί τη συλλογική μνήμη και τις συλλογικές ταυτότητες, έτσι ώστε οι άνθρωποι να γίνονται αβέβαιοι για το τι πρέπει ή οφείλουν να πιστεύουν. Σημαίνει, επίσης ότι ένα πολιτισμικό τραύμα διαμεσολαβείται διακριτικά και κατασκευάζεται συλλογικά μέσω μιας διαδικασίας όπου διάφορα συμφέροντα και ομάδες φορέων μάχονται μεταξύ τους, από τα πάνω (ελίτ) αλλά και από τα κάτω (κινήματα, πρωτοβουλίες ομάδων πίεσης) για να δώσουν νόημα σε ένα συγκλονιστικό γεγονός και να το μετατρέψουν σε γεγονός που εγγράφεται στην επίσημη και μη επίσημη συλλογική μνήμη¹⁹.

Στις περιπτώσεις τρομοκρατικής βίας που έχουμε εξετάσει, το τραύμα των θυμάτων δεν εγγράφηκε στη συλλογική μνήμη και κατ' επέκταση δεν έλαβε τη μορφή του πολιτισμικού τραύματος. Οι τρεις προϋποθέσεις που μπορούν να ανάγουν ένα τραύμα σε πολιτισμικό, έλειπαν. Οι τρομοκρατίες δολοφονίες, κατά κύριο λόγο, δεν ήταν φορτισμένες αρνητικά στο κοινωνικό πεδίο, καθώς στην κοινή γνώμη δεν υπήρχε η διαλεκτική της βαναυσότητας των συμβάντων αλλά κατά πόσο δίκαια ή άδικα έχασε τη ζωή του το θύμα. Και μετέπειτα μάλιστα στην ανάμνηση των δολοφονιών, δεν υπήρξαν ενοχές για την συλλογική αφωνία απέναντι στα θύματα τρομοκρατίας. Επιπλέον, οι δολοφονίες των θυμάτων δεν έμειναν ανεξίτηλες στη συλλογική μνήμη,

¹⁷ N. Smelser, «Psychological trauma and cultural trauma», στο J.C. Alexander et al. *Cultural trauma and collective identity*, Berkeley, University of California Press 2004, σ. 31-59.

¹⁸ P. Sztompka, «The trauma of social change: a case of post-communist societies» στο Alexander J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, J. N., and Sztompka, P. (Eds.) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, University of California Press 2004, σ. 155-195.

¹⁹ N. Demertzis, ό.π., σ. 32.

κι αν έμειναν δεν ήταν από την πλευρά της θυματοποίησης αλλά από την πλευρά της «επαναστατικής» τρομοκρατικής δράσης. Τέλος, η δράση των τρομοκρατών δεν απείλησε την ύπαρξη της κοινωνίας, ούτε παραβίασε θεμελιώδεις πολιτισμικές προϋποθέσεις της, καθώς οι τρομοκρατικές ενέργειες είχαν πάρει τη μορφή μιας αναμενόμενης πολιτικής καταγγελίας της επικαιρότητας.

Ως εκ τούτου, χωρίς να συμβεί ρήγμα στον κοινωνικό ιστό, και με την θυματική ταυτότητα στα όρια της αποδοχής, με τη ζυγαριά τις περισσότερες φορές να κλίνει προς την απόρριψη ή την αδιαφορία, το τραύμα των οικογενειών των θυμάτων περιχαρακώθηκε στην ιδιωτική τους σφαίρα, αναγκάζοντας τους να αναμετρώνται με αυτό, σιωπηλά, μακριά από την αδιαφορία (και την αντιπαλότητα) της κοινής γνώμης. Σε αυτή τη σιωπή, έχει αναφερθεί ο Anthonissen, ο οποίος έκανε λόγο για τη «βία της αφωνίας»²⁰. Η βία της αφωνίας, στην περίπτωση των έμμεσων θυμάτων που εξετάζουμε, ενέχει ένα σημαίνον και ένα σημαινόμενο. Το σημαίνον είναι οι σιωπές που υπάρχουν εντός των δημόσιων διαπραγματεύσεων σχετικά με το ζήτημα της τρομοκρατίας, τα θύματα εξακολουθούν να μην γίνονται ορατά καθώς σχεδόν κανείς δεν μιλάει για το τραύμα τους και τη διαγενεακή μεταβίβαση του (όπως μάς πληροφόρησαν οι ερωτώμενοι). Το σημαινόμενο της συλλογικής σιωπής είναι ακριβώς ότι το να είναι κάποιος θύμα, μπορεί και πρέπει να ενσωματωθεί υποκειμενικά, αλλά δεν ενεργοποιεί *ipso facto* την κοινωνική λογική της θυματοποίησης. Η υποκειμενική του ανακήρυξη δεν είναι το ίδιο με την αναγνώρισή του. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο κάποιοι ερωτηθέντες μας, ενώ αισθάνονται θύματα, αισθάνονται επίσης ότι δεν αναγνωρίζονται ως θύματα συλλογικά, άρα δεν αναγνωρίζονται και ως μέλη της κοινωνίας. Κατά κάποιον τρόπο λοιπόν θυματοποιούνται διπλά. Είναι υποκειμενικά θύματα, αλλά χωρίς την κοινωνική ιδιότητα του θύματος.

²⁰ C. Anthonissen, «Considering the violence of voicelessness: Censorship and self-censorship related to the South African TRC process» στο R. Wodak and G. Auer-Borea, (Eds.) *Justice and Memory: Confronting traumatic pasts. An international comparison*, Βιέννη: Passagen Verlag 2009, σ. 97-122.

7.1.5. Το αίτημα της αλήθειας: το αντίπαλο δέος του τρομοκρατικού αφηγήματος

Όπως υποστηρίζουν οι Sabucedo, Blanco και de la Corte, οι τρομοκρατικές ομάδες δημιουργούν μια ιστορική αφήγηση στην οποία η ευθύνη της βίαιης «σύγκρουσης» αποδίδεται σε έναν εξωτερικό εχθρό²¹. Αυτή η εξωτερική απόδοση ευθύνης επιδιώκει να ενισχύσει τη λαϊκή υποστήριξη για τους πολιτικούς στόχους της τρομοκρατικής ομάδας και να χρησιμεύσει ως δικαιολογία για τις επιθέσεις που έχει διαπράξει²². Για να ενισχυθεί αυτή η αιτιολόγηση, η πολιτική βία παρουσιάζεται από την εκάστοτε τρομοκρατική οργάνωση ως αναπόφευκτη απάντηση, ως αναγκαία αντίδραση σε μια σύγκρουση που υποκινείται από τον αντίπαλο ή ως πράξη νόμιμης άμυνας²³.

Σύμφωνα με αυτή τη λογική, έχουμε δει ότι η αφήγηση των Ελλήνων τρομοκρατών επιρρίπτει την ευθύνη για τη σύγκρουση στο κράτος, και στην τάξη των *AMAT* (δηλαδή την μεγαλοαστική τάξη που ήταν υπεύθυνη για την αναπαραγωγή του μοντέλου εξουσίας), περιγράφοντας τη ως ένοπλη αντιπαράθεση με δύο αντιπάλους, τους καταπιεστικούς κρατικούς μηχανισμούς (και όσους βέβαια θεωρούν ότι είναι υπεύθυνοι της διαιώνισης) και τον καταπιεσμένο λαό. Τα θύματα τρομοκρατίας με τα οποία μιλήσαμε αντιτίθεται σε αυτόν τον ορισμό, παρουσιάζοντας τις τρομοκρατικές οργανώσεις ως εγκληματικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα περισσότερα θύματα όταν αναφέρονται στην 17N, φροντίζουν πάντα να υπενθυμίζουν τα μεγάλα χρηματικά ποσά που βρέθηκαν όταν η οργάνωση συνελήφθη και βέβαια υπενθυμίζουν πάντα τις ληστείες στις οποίες είχαν προβεί κατά τη διάρκεια της τρομοκρατικής δράσης. Το σύνολο των ερωτώμενων, τόνισαν ουκ ολίγες φορές, ότι δεν υπήρξε κάποια σύγκρουση, ταξική ή διμέτωπη, αλλά μια μακρά τρομοκρατική *εκστρατεία* που είχε ως στόχο πολίτες, με τους οποίους οι τρομοκράτες διαφωνούσαν ιδεολογικά. Σε κάποιες περιπτώσεις τα θύματα, αναγνωρίζουν επίσης ότι τα αίτια της στοχοποίησης του συγγενή τους μπορεί να βρίσκονται στην τεταμένη πολιτική πόλωση, όπου ο πολιτικός

²¹ J.M. Sabucedo, A. Blanco and L. de la Corte, «Beliefs Which Legitimise Political Violence Against the Innocent», *Psicothema*, 15(4), σ. 550-555.

²² A. Serranò, *Le armi razionali contro il terrorismo contemporaneo: La sfida delle democrazie di fronte alla violenza terroristica*, Milan, Giuffrè 2009, σ. 78.

²³ Στο ίδιο.

αντίπαλος προσλαμβανόταν ως εχθρός, παραμερίζοντας ότι η πολιτική είναι μια διαδικασία διαλόγου και εύρεσης κοινών τόπων συναίνεσης. Τα θύματα εν προκειμένω, αντιλήφθηκαν ότι στο κοινωνικό περιβάλλον της Ελλάδας, η φυσική εξόντωση του συγγενή τους, εντάχθηκε στα πλαίσια της πολιτικής αντιπαράθεσης.

Η αμφισβήτηση της έννοιας της σύγκρουσης δύο πλευρών, φαίνεται να είναι απαραίτητη για πολλά από τα έμμεσα θύματα, όπως επίσης και η σαφής διάκριση μεταξύ αθώων ανθρώπων (θύματα της τρομοκρατίας) και δραστών (τρομοκράτες). Για να απαντήσουν στην εκδοχή της ιστορίας που κατασκευάστηκε από τις τρομοκρατικές οργανώσεις και τους υποστηρικτές τους, όλα τα θύματα πιστεύουν ότι πρέπει να ειπωθεί μια ξεκάθαρη και αντικειμενική αλήθεια, μια ιστορία που έχει δύο πρωταγωνιστές, οι οποίοι έχουν διακριτούς ρόλους. Δηλαδή, ότι υπάρχουν οι δολοφόνοι και τα θύματα. Υπενθυμίζουμε εδώ, ότι ο πληροφορητής – τραυματίας στην επίθεση της 17N, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη δολοφονία του Αξαρλιάν, ως συμπαθών της δράσης της 17N είχε εκφραστεί υιοθετώντας αυτή την αφαιρετική – συγκρουσιακή συνθήκη μεταξύ δραστών και θυμάτων: *«Ότι στόχευαν συγκεκριμένους ανθρώπους και μπορεί να τραυματιζόταν και κάποιος, λογικό μου φαίνεται. Σε έναν πόλεμο, υπάρχουν άλλωστε και τραυματίες, να το πω έτσι. Το σύστημα που εξυπηρετούσαν όλοι αυτοί που χτυπούσε η 17N, για εμένα είναι διεφθαρμένοι. Αυτούς που χτυπούσαν εγώ πίστευα ότι ήταν διεφθαρμένοι, οπότε δεν ήμουν αντίθετος στη δράση τους»*.

Αυτό λοιπόν το αφήγημα, το οποίο έτυχε κοινωνικής ανταπόκρισης, όπως δείξαμε στο πρώτο μέρος της έρευνας, τα έμμεσα θύματα στις αφηγήσεις τους επιθυμούν να το αποδομήσουν. Στην ουσία, μπορούμε να δούμε ότι οι αντι – αφηγήσεις των θυμάτων, αποσκοπούν αφενός στην ανάδειξη της άδικης στοχοποίησης των συγγενών τους και αφετέρου στην αποιδεολογικοποίηση των κινήτρων των δραστών, εφόσον για τα έμμεσα θύματα είναι βέβαιο ότι οι συγγενείς τους δεν φέρουν καμία απολύτως ευθύνη της θυματοποίησής τους. Η Νικόλ Έντουαρντς εντός αυτής της λογικής αναφέρει: *«Ο πατέρας μου δεν συμμετείχε σε κανέναν πόλεμο. Η ανώτερη στρατιωτική του θέση, ήταν λοχίας εφοδιασμού. Οι γονείς μου ήταν πολύ νέοι όταν γεννήθηκα. Μπήκαν στο στρατό για να με στηρίζουν. Δεν επρόκειτο να πάνε στον πόλεμο. Κανένας από τους γονείς μου δεν πολέμησε ποτέ. Οπότε το να λένε ότι ο πατέρας μου ήταν εκεί με αυτή την ιδιότητα είναι ανακριβές. Η δουλειά του δεν ήταν σε σύγκρουση και δεν ήταν ποτέ σε άμεση μάχη.*

Ο πατέρας μου δεν είχε ποτέ συμμετάσχει σε μάχη προκειμένου να στοχοποιηθεί». Ομοίως και η Μόλλυ Γουέλτς, η οποία σχολιάζοντας τον ανισοβαρή τρόπο με τον οποίο τα ΜΜΕ προσέγγισαν τις τρομοκρατικές δολοφονίες (δινόταν έμφαση στην οπτική των δραστών), αναρωτήθηκε σχετικά με την αποτελεσματικότητα των τρομοκρατικών δολοφονιών ως προς το κοινωνικό καλό, στο οποίο αποσκοπούσαν οι τρομοκράτες, σύμφωνα με τις προκηρύξεις τους: «Όλα αυτά τα χρόνια ακούγεται η ιστορία της Ι7Ν, το δικό τους αφήγημα, οι δικές τους απόψεις...η ιστορία τους ακούστηκε τόσο πολύ σε σχέση με τη δική μας, των θυμάτων δηλαδή. Αυτό από μόνο του είναι άδικο...[...]. Θα ήθελα λοιπόν να πω σε οποιονδήποτε στην Ελλάδα που υποστήριζε τους τρομοκράτες, “πόσο έχει βελτιωθεί η ζωή σας μετά τη δολοφονία του πατέρα μου και όλων των άλλων; Αλήθεια πόσο έχει βελτιωθεί η ζωή σας;” Γιατί οι ζωές μας δεν έχουν βελτιωθεί. Αλλά κάτι θα έπρεπε να έχει βελτιωθεί. Και φυσικά δεν βελτιώθηκε, γιατί όλα αυτά είναι ανοησίες».

Ο Γιώργος Μομφερράτος, επίσης, κατέδειξε την αλλοίωση της πραγματικότητας, την οποία – κατά τη δική του άποψη – πέτυχαν οι τρομοκράτες: «Η εφημερίδα το Ποντίκι είχε στοχοποιήσει τον πατέρα μου ως χουντικό. Οπότε αυτό ίσως ήταν αφορμή για τον Γιωτόπουλο (σ.σ. ο οποίος διάβαζε τη συγκεκριμένη εφημερίδα) να τον στοχοποιήσει. Ήταν ένας καλός στόχος γιατί αφενός τον βάφτισε χουντικό, αφετέρου η Απογευματινή ήταν δεξιά εφημερίδα. του έβαλαν την στάμπα του χουντικού επειδή ήταν στην κυβέρνηση Μαρκεζίνη. Αν ρωτήσει κάποιος την ιδιότητα του Μαρκεζίνη, δε θα πει κανείς ότι ήταν χουντικός». Στο ίδιο μοτίβο, η Αλεξία Μπακογιάννη προσπάθησε στην αφήγησή της να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι τρομοκράτες φόρτιζαν με πολιτικά νοήματα τις δολοφονίες που διέπρατταν: «Η ορολογία που χρησιμοποιούσαν οι τρομοκράτες ήταν το πρόβλημα αυτής της ιστορίας ακόμα γιατί εκτός από την ουσία των δολοφονιών, ήταν μια ιστορία που παίχτηκε πάρα πολύ στους συμβολισμούς, στις υποτιθέμενες ιδεολογίες και στις λέξεις. Όταν μιλούσαν για εκτέλεση αντί για δολοφονία, ή για πολιτική βία ή για πολιτικούς κρατούμενους ανάγει το ζήτημα σε κάτι άλλο από αυτό που ήταν στην πραγματικότητα. Ήταν μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι λήστευαν τράπεζες οι οποίοι ζούσαν μια πλουσιοπάροχη ζωή και που σκέπασαν τις δολοφονίες με ένα ιδεολογικό πέπλο το οποίο τους κράτησε για πάρα πολλά χρόνια χωρίς κοινωνικές αντιδράσεις». Επιπλέον, ο Αντώνης Περαιτικός στάθηκε στον τρόπο που επέλεγαν τα εν δυνάμει θύματά τους οι τρομοκράτες, αλλά επίσης στον ρόλο των ΜΜΕ, οι οποίες

διαμόρφωσαν εν πολλοίς αυτή την ιδιότυπη συμβίωση μεταξύ κοινωνίας και τρομοκρατική δράσης: «Ήταν πάντα απροστάτευτοι εκείνοι που χτυπούσαν. Νομίζουν πολλοί, και τα νέα παιδιά, ότι αυτοί παλέψαν με αστυνομικούς, με σωματοφύλακες και καταφέρνανε κάτι ηρωικό, τίποτε από αυτά. Πισώπλατα χτυπούσαν, πάντα και στα σίγουρα. Ορισμένες εφημερίδες, τους παρουσιάζουν ως Ρομπέν των δασών. Ορισμένες αλλά πολλές δυστυχώς. Και λαϊκές εφημερίδες που τις διάβαζε πολύς κόσμος....Κατηγόρησαν την οικογένειά μου και τον αδελφό μου ότι αφήσαμε τα Ναυπηγεία. Διαχύθηκαν στον Τύπο κατηγορίες ενώ δεν υπήρχαν στοιχεία. Κανένα στοιχείο».

Ο Στέλιος Μαράτος, προέκτεινε τις ανωτέρω απόψεις, υποστηρίζοντας πως οι τρομοκρατικές δράσεις είχαν ένα χαρακτήρα παρέμβασης στην επικαιρότητα: «Με το ίδιο σκεπτικό που σκότωσαν τον πατέρα μου, σκότωσαν και τα υπόλοιπα θύματα. Για παράδειγμα το γιο του Περατικού. Ήθελαν να σκοτώσουν έναν εφοπλιστή και για κάποιο λόγο αποφάσισαν να σκοτώσουν αυτόν. Δολοφονούσαν χωρίς λόγο. Τους σκότωσαν ουσιαστικά για χαβαλέ, για πλάκα. Στην περίπτωση του πατέρα μου, ήθελαν να σκοτώσουν ένα ψυχίατρο. Ποιον να σκοτώσουν; Τον πατέρα μου τον ξέρανε λόγω των φυλακών του Κορυδαλλού». Στο ίδιο μήκος κύματος κυμαίνεται και η αφήγηση της Καλλιόπης Βερνάρδου: «Πολλοί τότε μου είχαν πει ότι ήταν τυχαία η δολοφονία του πατέρα μου, και αναρωτιέμαι πώς ήταν τυχαία; Ήθελαν να σκοτώσουν τον πατέρα μου συγκεκριμένα, και έπρεπε μετά να γράψουν και έναν λόγο που τον δολοφόνησαν. Γιατί οι πραγματικοί λόγοι δεν γράφονται μέσα. Μου έχουν πει κάποιοι ότι ήταν εύκολος στόχος, αλλά εκείνη την εποχή οι δικαστές δεν είχαν ασφάλεια. Όποιον και να επέλεγαν να δολοφονήσουν, μεγάλοι άνθρωποι ήταν και χωρίς προστασία- δεν ήταν δύσκολο να σκοτώσουν δηλαδή. Δεν είναι απλά τυχαίο δηλαδή επειδή ήταν εύκολος στόχος».

Σε ιδεολογική πλάνη των τρομοκρατών αλλά κυρίως στην άλογη στοχοποίηση του συγγενή της αναφέρθηκε και η Α. Ρουσέτη: «Δεν μπορώ να δεχτώ ότι ο πατέρας ο δικός μου έφυγε έτσι “σαν το σκυλί στο αμπέλι”, για να το πω έτσι λαϊκά κι απλά. Ήταν ένας άνθρωπος 43 χρονών που πήγε στη δουλειά του και σκοτώθηκε για την επανάσταση όπως την είχαν στο μυαλό τους αυτοί οι άνθρωποι. Και εγώ πιστεύω σε ένα όραμα να αλλάξει αυτός ο κόσμος, αλλά οι επαναστάσεις γίνονται αλλιώς, όχι έτσι». Τέλος, ο Σάμι Αξεμσετίνογλου τονίζοντας αρχικά ότι η χώρα του – η Τουρκία – έχει βιώσει πλείστα τρομοκρατικά συμβάντα, έδωσε μία λακωνική ανθρωποκεντρική ερμηνεία, η οποία

αντιτίθεται στην πραγματοποίηση των θυμάτων από τις τρομοκρατικές οργανώσεις προκειμένου να επιτύχουν τους συμβολικούς - πολιτικούς σκοπούς τους: *«Τα θύματα ήταν άνθρωποι. Και η τρομοκρατία δεν στρέφεται εναντίον οποιουδήποτε έθνους ή οποιασδήποτε υπηρεσίας. Στρέφεται πάντα ενάντια στον άνθρωπο».*

Σε όλες τις μαρτυρίες που συλλέξαμε, τα θύματα αναφέρουν ότι οι συγγενείς τους δολοφονήθηκαν χωρίς λόγο, επειδή οι τρομοκράτες «σκοτώνουν χωρίς λόγο», και ούτως ή άλλως δεν υπάρχει λόγος να σκοτώνεις. Ο Σ. Μαράτος χρησιμοποίησε μάλιστα την έκφραση «Σκότωναν για πλάκα». Για αυτό το λόγο, τα θύματα επειδή δεν μπορούν να αποκαλέσουν αλλιώς τους δράστες, τους αποκαλούν δολοφόνους, γιατί κατά τη γνώμη τους είναι μόνο αυτό. Για τα έμμεσα θύματα, λοιπόν, η απόρριψη των τρομοκρατικών αφηγήσεων βασίζεται στην πεποίθηση ότι θύμα και θύτης δεν μπορούν ποτέ να τοποθετηθούν στο ίδιο επίπεδο, καθώς ο δράστης πραγματοποιώντας μια εγκληματική πράξη κάνει χρήση της δικής του βούλησης. Ως εκ τούτου, είναι απαράδεκτο να εξισώνονται εκείνοι που υπέφεραν επειδή αποτέλεσαν τον αδικαιολόγητο στόχο μιας εγκληματικής πράξης με εκείνους που εκτίουν ποινή επειδή εκτέλεσαν το έγκλημα σκόπιμα. Και εδώ, υπάρχει και ένα δεύτερο σημείο άξιο αναφοράς.

Πρόκειται για τις ολιγοήμερες άδειες, από τις φυλακές Κορυδαλλού, που απολάμβανε ο καταδικασθέντας τρομοκράτης Δημήτρης Κουφοντίνας, και κυρίως για την πολυήμερη απεργία πείνας στην οποία προέβη και διήρκησε από τις 8 Ιανουαρίου 2021 ως τις 14 Μαρτίου του ίδιου έτους. Οι ερωτώμενοι στάθηκαν στο συγκεκριμένο ζήτημα καθώς τις ημέρες της απεργίας πείνας, απλώθηκε ένα κύμα συμπαράστασης προς τον απεργό που διήρκησε αρκετούς μήνες, υποστηρίζοντας το δικαίωμά του, ως κρατούμενου, να αιτηθεί την επιστροφή του στις φυλακές Κορυδαλλού, στις οποίες είχε εκτίσει το μεγαλύτερο της ποινής του. Χωρίς να χρειάζεται εδώ να υπεισέλθουμε στα γεγονότα των ημερών, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η ερμηνεία των έμμεσων θυμάτων για την εμφανή υποστήριξη μιας μερίδας της κοινής γνώμης προς το πρόσωπο του Κουφοντίνα.

Οι συγκεντρώσεις συμπαράστασης προς τον απεργό πείνας που έλαβαν χώρα στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη από οργανώσεις και συλλογικότητες της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, ενείχαν μία εμφανή ροπή συμπαράστασης στη

δράση του Κουφοντίνα μέσω συνθημάτων²⁴ και μεγάλων πλακάτ που είχαν ως περιεχόμενο τον τίτλο του βιβλίου του «Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη»²⁵. Η υποστήριξη του αιτήματος του Κουφοντίνα λοιπόν, ξέφυγε από τα πλαίσια του αιτήματος καθαυτού, εκδηλώνοντας ένα είδους νοσταλγίας για την δράση της 17Ν. Οι ερωτώμενοι ερμήνευσαν τη συγκεκριμένη κοινωνική συμπεριφορά με το νοηματικό δίπολο της διμέτωπης σύγκρουσης, δηλαδή ότι η υποστήριξη στον Κουφοντίνα ήταν ταυτόχρονα και μία απόρριψη της αθωότητας των συγγενών τους που δολοφονήθηκαν. Η Αγγελική Πέτρου αναρωτήθηκε: *«Με ενόχλησε αρκετά όλο αυτό με την απεργία. Κυρίως που είδα τόσους υποστηρικτές του. Δηλαδή δεν μπορούμε να το απογυμνώσουμε συνολικά από το ιδεολογικό προκάλυμμα. Είναι ένας κατά συρροή αμετανόητος δολοφόνος. Αποφάσισε να εκβιάσει κάποια πράγματα κάνοντας απεργία πείνας. Γιατί τρέχουμε από πίσω του; Αλλά από την άλλη είναι δικαίωμα του να αυτοκτονήσει κάνοντας απεργία πείνας»*. Σε αυτή την απέκδυση από τον ιδεολογικό μανδύα αναφέρθηκε και ο Γιώργος Μομφερράτος: *«Βασικό μας πρόβλημα δεν είναι αν βγουν αυτοί, αλλά αν βγουν να ντρέπονται να κυκλοφορούν στην Σταδίου. Το ζήτημα είναι πως μπορούμε να θεωρακιστούμε ως κοινωνία και να μη μας ενδιαφέρουν αυτοί, να μην έχει η φωνή τους κανένα εκτόπισμα. Όσο όμως αυτοί εμφανίζονται ως Ρομπέν των Δασών και ήρωες σε ένα κόσμο, αυτό δεν μπορεί να συμβεί. Αν όμως ως κοινωνία, πολιτικά κόμματα, δεν απορρίψουμε αυτό το θέμα τελείως, αντιμετωπίζοντας με μηδενική ανοχή, θα έχουμε προβλήματα. Αν το απορρίψουμε, δεν θα μας νοιάζει. Για παράδειγμα μας ενδιέφερε που αποφυλακίστηκε ο Παττακός; Δεν είχε πια καμία νομιμοποίηση, τον κοροϊδεύανε πια»*. Επίσης, ο Α. Περαιτικός επισήμανε πως η απεργία πείνας του Κουφοντίνα, ήταν ακόμη μια ήπια εκδήλωση της επιρροής που ασκεί ο καταδικασμένος τρομοκράτης σε ένα τμήμα της κοινωνίας: *«Ο Κουφοντίνας ασκεί ακόμη επιρροή. Εμένα με ενδιαφέρει να μειωθεί αυτή η επιρροή. Με ενδιαφέρει η πλήρης αποκαθήλωσή τους. Γιατί εν μέρει έχουν απομυθοποιηθεί ναι, αλλά υπάρχει δρόμος ακόμη να διανύσουμε γιατί φαίνεται ότι συνεχίζει αυτός κι άλλοι να κάνουν ακόμη ζημιά. Και χάρηκα που έχασε, κι έχασε με τα*

²⁴ Βλέπε το βίντεο: https://www.youtube.com/watch?v=knAXfxSPq4o&ab_channel=LawAndOrder. Επίσης, βλέπε: <https://economico.gr/to-maximou-katangelei-exofreniko-synthima-apo-stelechi-tou-syriza-otan-oi-antartes-tha-bainoun-stin-athina-to-syntagma-tha-legetai-plateia-koufontina/>.

²⁵ Βλέπε: <https://www.kathimerini.gr/society/561280654/sygentrosi-sto-syntagma-gia-ton-d-koufontina/>. Βλ. επίσης το βιβλίο, Δ. Κουφοντίνας, *Γεννήθηκα 17 Νοέμβρη*, Εκδόσεις Λιβάνης, Αθήνα 2014.

χέρια κάτω. Δεν είχα καμία αμφιβολία ότι θα ζούσε. Δεν είναι ούτε ήρωας ούτε τίποτε, δεν έχει το σθένος να ολοκληρώσει αυτό που έλεγε ότι θα κάνει».

Ο Ι. Κανάβας, στάθηκε περισσότερο στον ίδιο τον Κουφοντίνα, υπό την έννοια ότι ακόμη και η απεργία πείνας στην οποία προέβη, ήταν μέρος της υποκριτικής στάσης του καταδικασμένου τρομοκράτη εφόσον προσπάθησε να επωφεληθεί νομικές διατάξεις ενός συστήματος που με την δράση του τα προηγούμενα χρόνια, το απαξιούσε: *«Η πρόσφατη απεργία πείνας που έκανε μου ήταν αδιάφορη και έπειτα εντοπίζω μια απύθμενη υποκρισία. Ο Κουφοντίνας, από αυτά που έχουμε διαβάσει, έχει μια αποστροφή στο σύνολο της δομής και της οργάνωσης του πολιτικού, αστικού κράτους και της δικαιοσύνης. Εφόσον έχεις μια αποστροφή δεν μπορείς ταυτόχρονα να επικαλείσαι ευνοϊκά στοιχεία ή διατάξεις της αλά καρτ επειδή εκείνη τη στιγμή σε συμφέρει ή έχει προβλεφθεί. Άρα καταρχήν μου είναι αδιάφορο, κατά δεύτερο μου κάνει πολύ υποκριτικό και αυτογελοιοποίηση για τον ίδιο τον Κουφοντίνα. Οπότε, δεν με ενδιέφεραν οι εκκλήσεις για τη ζωή του κατά τη διάρκεια της απεργίας πείνας, γιατί είναι δική του επιλογή αυτό που έκανε».*

Σε αντίθεση με τα υπόλοιπα έμμεσα θύματα, η Κ. Βερνάρδου υποστήριξε πως η προβολή του Κουφοντίνα από τα ΜΜΕ συμβαίνει επειδή υπάρχει κοινό που μπορεί να «αγοράσει» μια τέτοια είδηση. Για την ίδια όμως, οι ζωές των τρομοκρατών και η επιρροή που ίσως ασκούν, πλέον της είναι ένα θέμα αδιάφορο: *«Ο Κουφοντίνας μου είναι αδιάφορος. Με ενοχλεί που ασχολούνται και τον ακολουθούν με τις κάμερες και αναδεικνύουν νέα γύρω από αυτόν (που πήγε, τι έκανε κ.λπ.). Ουσιαστικά αυτοί του δίνουν δημοσιότητα. Δεν υπάρχει λόγος. Ας πάει όπου θέλει κι ας κάνει ό, τι θέλει. Γιατί υπάρχουν κι άλλοι που έχουν βγει και δεν ασχολείται κανείς μαζί τους, γιατί πρέπει να ασχολούνται με αυτόν ειδικά;».*

Αντίθετα, με την τελευταία αφήγηση και κάπως διαφοροποιημένη από τις προηγούμενες όπου το επίκεντρο του σχολιασμού ήταν ο καταδικασμένος τρομοκράτης, στην αφήγηση του Σ. Μαράτου συναντάται η άμεση σχέση μεταξύ θύματος και κοινωνίας: *«Εκείνη την περίοδο της απεργίας πείνας του Κουφοντίνα ήταν αρκετά περίεργη. Αν και ο Κουφοντίνας δεν με ενοχλεί. Οι υποστηρικτές του όμως με πλήγωσαν. Με πληγώνει που κατέβαιναν στο δρόμο για τον Κουφοντίνα, και δεν είδα να κατέβει κανείς στο δρόμο για κανένα θύμα».* Είναι φανερό, ότι ο Σ. Μαράτος ερμήνευσε

την απεργία πείνας του Κουφοντίνα, ως μία ακόμη ένδειξη της κοινωνικής αδιαφορίας ως προς τα θύματα της τρομοκρατίας, αφού εφόσον ο τρομοκράτης (δράστης των δολοφονιών) γίνεται αποδέκτης υποστηρικτικών εκδηλώσεων προς το αίτημα του αλλά - με λανθάνον τρόπο και προς το πρόσωπό του, το έμμεσο θύμα βλέπει να εκτυλίσσεται μπροστά του, ακόμη μια σκηνή θυματοποίησης των θυμάτων τρομοκρατίας. Αυτό συμβαίνει γιατί, όπως έχουμε πει, η δυαδική σχέση θύματος/δράστη, γίνεται εκ των πραγμάτων μια στενή σχέση αλληλεξάρτησης, η οποία λειτουργεί ως μια αντίρροπη ζυγαριά. Δηλαδή, αν ο δράστης κρίνεται από το κοινωνικό σύνολο ως ηθικά σωστός, ή αν η δράση του δεν αμφισβητείται σε απόλυτο βαθμό, τόσο τα θύματα θα κρίνονται αντίστοιχα ως *ένοχα* ή έστω ως *ύποπτοι*. Για παράδειγμα, αυτό το δίπολο με άλλους όρους όμως, εκφράστηκε από την Ανθούσα Μάτη σχετικά με την υπόθεση της απεργίας πείνας του Κουφοντίνα. Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι οι συμπαθούντες/υποστηρικτές του Κουφοντίνα, θα επιθυμούσαν να είναι σαν εκείνον, ή έστω αποδέχονται τις δολοφονίες που διέπραξε ως πολιτική συμπεριφορά και πρακτική. Βλέπουμε λοιπόν, ότι σε τέτοιες κοινωνικές υποθέσεις, στις οποίες εμπλέκονται θύματα, δράστες, συγγενείς θυμάτων, συγγενείς (και υποστηρικτές) δραστών ενώ το έγκλημα αφορά φόνο και όχι τραυματισμό, οι ερμηνείες των εμπλεκόμενων ατόμων – σε περιπτώσεις που το θέμα ανακύπτει στη δημόσια συζήτηση – είναι ευεπίφορες σε μανιχαϊστικά εξηγητικά δίπολα.

Η Βασιλική Βέλλιου, η οποία συμμετείχε ενεργά στην Επιτροπή θυμάτων τρομοκρατίας και πολιτικής βίας, στη δική της αφήγηση σχολιάζοντας τα τεκταινόμενα γύρω από τις ημέρες της εν λόγω απεργίας πείνας, τόνισε πως η υποστήριξη που απόλαυσε ο Κουφοντίνας, σχετικά με τον ρόλο του στην 17N, είναι αποτέλεσμα της μη ορατότητας των θυμάτων και της μη ανάδειξης των συνεπειών της τρομοκρατίας μέσω της εκπαίδευσης. Συγκρίνοντας την άποψη αυτή με την προηγούμενη (της Α. Μάτη) μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει μια απόκλιση σημαντική, υπό την έννοια ότι η Β. Βέλλιου ακόμη ελπίζει ότι μπορεί να υπάρξει στο μέλλον μεταστροφή συνολικά της κοινής γνώμης, σε περίπτωση που τα θύματα αποκτήσουν ορατότητα. Η διαφορά στις δύο αυτές ερμηνείες εικάζουμε ότι προκύπτει από το διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο των δύο θυμάτων, αλλά κυρίως από την διαφορετική προσωπική στρατηγική που ακολούθησαν για να εκφράσουν την οδύνη τους, καθώς η Βασιλική Βέλλιου επέλεξε και εν τέλει κλήθηκε να συμμετάσχει στη δράση του Υπουργείου Προστασίας του

Πολίτη, προκειμένου να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη στα ζητήματα τρομοκρατίας και πολιτικής βίας, ενώ η Ανθούσα Μάτη φαίνεται να προσπαθεί να συνεχίσει τη ζωή της, έχοντας αποδεχτεί ότι τέτοια φαινόμενα θα υπάρχουν και είναι σε κάθε περίπτωση δύσκολο να απονεκρωθούν.

Κρίνοντας συνολικά, στις συνεντεύξεις που συλλέξαμε τα περισσότερα έμμεσα θύματα εξέφρασαν τη θλίψη και την αγανάκτησή τους για το κύμα υποστήριξης που απόλαυσε ο Δ. Κουφοντίνας. Αν και υπήρχαν πολύ μικρές διαφοροποιήσεις στις ερμηνείες τους, μπορούμε να πούμε ότι σχεδόν όλα τα θύματα εξέλαβαν την υποστήριξη που δέχτηκε ο καταδικασμένος τρομοκράτης, ως μία ακόμη πτυχή της κοινωνικής (και συλλογικής) αμφιβολίας απέναντι στα θύματα και την αθωότητά τους, καθώς αναγνωρίζουν ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια αντικειμενική αλήθεια σχετικά με τη θυματοποίηση των συγγενών τους, εφόσον το αφήγημα των τρομοκρατών είναι ακόμη ενεργό και επηρεάζει ένας μέρος του κοινωνικού σώματος.

Στην πλειοψηφία τους, τα έμμεσα θύματα πιστεύουν ότι είναι δύσκολο να αναδειχθεί μία αντικειμενική αλήθεια γύρω από την τρομοκρατία στην Ελλάδα. Η αλήθεια και η ιστορία των θυμάτων εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την απονομιμοποίηση της τρομοκρατικής αφήγησης και από την απόρριψη της χειραγώγησης της ιστορίας της τρομοκρατικής βίας, στην άποψη αυτή εξάλλου συνομολόγησαν όλοι οι ερωτώμενοι και μάλιστα ο Γιώργος Μομφερράτος και η Αλεξία Μπακογιάννη, βασικοί πυλώνες του συλλόγου Ως Εδώ, ανέφεραν ότι η απομυθοποίηση των τρομοκρατών ήταν ένας από τους βασικούς σκοπούς της ίδρυσης του συλλόγου. Το συγκεκριμένο σημείο, βέβαια, φάνηκε καλύτερα στις μαρτυρίες των συγγενών του Ρίτσαρντ Γουέλτς και του Ρόναλντ Στιούαρτ. Και οι τρεις ερωτώμενοι, Βρετανοί και Αμερικανοί πολίτες αντίστοιχα, τόνισαν πολλές φορές πως η αλήθεια είναι η παρουσίαση της πραγματικής ιστορίας, δηλαδή αυτό που συνέβη πραγματικά και όχι η παραποίηση των γεγονότων, πρακτική στην οποία αποσκοπούσαν οι τρομοκράτες.

Η αλήθεια, για αυτούς, σημαίνει το να μη διαδίδονται ψεύδη, και σημαίνει επίσης να μην χρησιμοποιούνται τα μέσα ενημέρωσης στη διάδοση των ψεύτικων ερμηνειών. Υποστήριξαν ότι η αλήθεια δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι με το μέρος των τρομοκρατών και των υποστηρικτών τους γιατί δικαιολόγησαν τις δολοφονίες που διέπραξαν πάνω σε ψεύτικα στοιχεία τα οποία διαχύθηκαν στη δημόσια συζήτηση στο

παρελθόν, παρέμειναν στο παρόν και θα συνεχίσουν να υπάρχουν στο μέλλον. Αυτό που και τα τρία θύματα τόνισαν ήταν το γεγονός ότι δεν πρέπει να νομιμοποιηθεί η τεράστια «φάρσα» των τρομοκρατών που με επίμονο τρόπο προσπάθησαν να πείσουν το κοινωνικό σύνολο, δηλαδή ότι η δράση τους ήταν στα πλαίσια μια σύγκρουσης δύο όψεων, που υπήρχαν και στις δύο πλευρές θύματα.

Σε αυτό το σημείο επικαλούμενοι τις συνεντεύξεις που μας έδωσαν οι ενδιαφερόμενοι γύρω από την τρομοκρατία, υπενθυμίζουμε ότι και η δική τους άποψη είναι ότι σαφώς τα θύματα είναι αθώα διότι όσοι δολοφονήθηκαν είναι εξ' ορισμού αθώοι, αλλά κυρίως ότι οι μελλοντικές γενιές πρέπει να γνωρίσουν την αλήθεια για το τι συνέβη, ώστε να μην επαναληφθούν τα ίδια λάθη, δηλαδή η υποστήριξη μέρους της κοινής γνώμης προς τους τρομοκράτες και μάλιστα ότι θα έπρεπε να συμπεριληφθεί η ιστορία της τρομοκρατικής δράσης στην ιστορία της χώρας. Μάλιστα ο Τομ Μίλλερ, Αμερικανός Πρέσβης στην Αθήνα την περίοδο της εξάρθρωσης της 17N, υποστήριξε πως οι τρομοκράτες *«έχουν καταστρέψει οικογένειες. Δεν σκότωσαν μόνο ανθρώπους, αλλά καταστρέψαν οικογένειες, και υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που κλήθηκαν να μαζέψουν τα κομμάτια τους»*. Με αυτό τον τρόπο, λοιπόν, θέλησε να καταδείξει την ανάγκη για την συνολική εξέταση των τρομοκρατικών δολοφονιών ως συμβάντα που στον πυρήνα τους ενυπάρχει το ανθρώπινο άλγος, το οποίο δεν σταματά με τη δολοφονία ενός ατόμου, αλλά επεκτείνεται στην οικογένεια του νεκρού και απλώνεται στις επόμενες γενιές.

Τούτων δοθέντων, τα έμμεσα θύματα και αυτοί που αποκαλέσαμε ενδιαφερόμενοι, συζήτησαν το δικαίωμα στην αλήθεια, το οποίο θεωρούν ότι δεν είναι μόνο ατομικό δικαίωμα αλλά και δικαίωμα της κοινωνίας στο σύνολό της. Κατά συνέπεια, η αλήθεια θεωρείται θεμελιώδες και συλλογικό δικαίωμα που προστατεύει από τη χειραγώγηση του παρελθόντος. Αν και οι συμμετέχοντες ήταν πολύ επιφυλακτικοί ως προς το ότι η αλήθεια θα μπορούσε να συμφωνηθεί δημόσια και ότι η κοινωνία εν συνόλω θα μπορούσε να φτάσει σε μια συλλογική αλήθεια, θεωρούν ότι η αλήθεια αποτελεί βασική ανάγκη προκειμένου να συνθέσουν μια ακριβή αναπαράσταση των αδικιών του παρελθόντος που υπέστησαν οι ίδιοι και οι οικογένειές τους. Για κάποιους ερωτηθέντες, που η δολοφονία του συγγενή τους παραγράφηκε με αφορμή το πέρας των 25 ετών τέλεσης της αξιόποινης πράξης ή έμεινε πλήρως ανεξιχνίαστη, η αλήθεια για το τι συνέβη θα μπορούσε να οδηγήσει στη μερική επούλωση των ανοιχτών πληγών

του παρελθόντος, να τερματίσει το πένθος και να επιτευχθεί ένα κλείσιμο της τραυματικής προσωπικής ιστορίας.

7.1.6. Ορατότητα και αναγνώριση: πραγματικά θύματα

Για πολλά θύματα η αλήθεια συνδέεται στενά με δύο άλλες κατηγορίες που εμφανίζονται συχνά στο λόγο τους, την ορατότητα και την αναγνώριση. Στην πραγματικότητα, η ορατότητα και η δημόσια αναγνώριση των θυμάτων συνεπάγεται την ύπαρξη τους ως θύματα. Στις μαρτυρίες των έμμεσων θυμάτων, η έννοια της δημοσιότητας και της δημόσιας αναγνώρισης αναφέρεται στην ανάγκη θέασης των ιστοριών θυματοποίησής τους εντός της εθνικής ατζέντας. Δηλαδή, οι ερωτώμενοι θεωρούν ότι οι αφηγήσεις τους για την παρελθούσα θυματοποίηση θα μπορούσαν να είναι ιδιαίτερα αποτελεσματικές στην αποτροπή μελλοντικών συγκρούσεων, δημιουργώντας ένα υπόστρωμα αυτοσυγκράτησης σε περιόδους πόλωσης.

Από τη μία πλευρά, μπορεί να υποτεθεί ότι η παροχή στα θύματα της δυνατότητας να μοιραστούν τις εμπειρίες τους με άλλους (δημόσια μνήμη), τους παρέχει έναν αποτελεσματικό τρόπο για να αντιμετωπίσουν το προσωπικό τους τραύμα²⁶. Διαφορετικοί τομείς της κοινωνίας των πολιτών μπορεί να περιμένουν ότι τα θύματα μετά τη δημόσια αναγνώριση θα μπορέσουν εύκολα να προχωρήσουν παρακάτω. Μάλιστα, στη μαρτυρία του τραυματία κατά την επίθεση εναντίον του τότε υπουργού της ΝΔ, Παλαιοκρασσά, που είχε αποτέλεσμα τη δολοφονία του Αξαρλιάν, υποστηρίχθηκε ότι η μητέρα του τελευταίου, επειδή αναγνωρίστηκε άμεσα ως θύμα και έλαβε την αμέριστη συμβολική στήριξη κοινωνίας και Πολιτείας, θα μπορούσε να τύχει προνομιακής μεταχείρισης από τις πολιτικές ελίτ της χώρας καθώς έχαιρε της αναγνώρισης τους και έτσι θεωρήθηκε ότι θα είχε μόνιμο διάυλο επικοινωνίας μαζί τους. Έτσι, η αναγνώριση της θυματοποίησης, σε αυτή την περίπτωση, κρίθηκε ως μία διαδικασία που θα μπορούσε να αποφέρει οφέλη ιδιωτικού συμφέροντος.

²⁶ L. Sutil and E. Lázaro, *El dolor incomprensido: el sufrimiento de las víctimas del terrorismo*, Madrid: Plataforma editorial 2007.

Αντίθετα, τα έμμεσα θύματα, έβλεπαν στην έννοια της αναγνώρισης δύο βασικές πτυχές. Η πρώτη αφορούσε την πολυετή αποσιώπησή τους από τη δημόσια συζήτηση και από το ευρύτερο κοινωνικό γίνεσθαι. Κάποια θύματα έθεσαν στο επίκεντρο της κριτικής τους τα πολιτικά κόμματα που έδειξαν σχετική αδιαφορία για το φαινόμενο της τρομοκρατίας, και σε κάποιες περιπτώσεις «ένοχη» ανοχή, ενώ άλλα θύματα έκριναν ότι πέρα από τα πολιτικά κόμματα, η ελληνική κοινωνία εν συνόλω δεν ήταν διατεθειμένη ή αρκετά εκπαιδευμένη ώστε να συμπονά τα θύματα τρομοκρατικών δολοφονιών, καθώς για μακρά περίοδο θεωρείτο ότι οι ανθρώπινοι στόχοι των τρομοκρατών ήταν η ασφαλής δικλείδα ότι δεν κινδυνεύει μαζικά ο πληθυσμός από το φαινόμενο της τρομοκρατίας.

Η Αγγελική Πέτρου υποστήριξε ότι από το 1980, όταν και δολοφονήθηκε ο συγγενής της, μόλις το 2002, επί τη αφορμή της σύλληψης της 17N, επικοινωνήσαν μαζί της τα ΜΜΕ: *«Μέχρι το 2002 εμένα δεν με προσέγγισε κανείς από τα ΜΜΕ. Όταν ξεκίνησε να εξαρθρώνεται η 17N, μόνο τότε είχα κρούσεις. Πιο πριν πρακτικά τίποτα, δεν υπήρχαμε ως θύματα. Αλλά κατά ένα τρόπο, δεν το εξέλαβα προσωπικά ως αδιαφορία καθώς ήμασταν με τη μητέρα μου για χρόνια σε μία κατάσταση πένθους, οπότε κάπως παράδοξα μας άφησαν στην ησυχία μας, ενώ προσπαθούσαμε να διαχειριστούμε τον πόνο μας...[...]. Κάποια πολιτικά κόμματα όντως έχουν εκφραστεί ως συμπαθούντες της τρομοκρατίας αλλά και κάποια άτομα μέσα στα κόμματα διαφοροποιούνταν. Οπότε δεν μπορώ να πω συλλήβδην για κάποιο κόμμα ότι συμπαθούσε τη δράση των τρομοκρατών. Η αδιαφορία από την πολιτεία φαίνεται όχι μόνο από όλο το διάστημα που πέρασε από τις δολοφονίες μέχρι να συλλάβουν την 17N. Αλλά και μετά το 2002, αφού έγινε και η δίκη ένα χρόνο αργότερα, οι τρομοκράτες φυλακίστηκαν, οπότε δεν ασχολήθηκε κανείς περισσότερο. Η φυλάκισή τους ήταν για πολλούς μία αυλαία μιας περιόδου που έκλεισε. Αλλά δεν είναι έτσι. Οι συνέπειες των πράξεων των τρομοκρατών δεν κλείνουν ποτέ...[...]. Μέχρι το 2002 εμένα δεν με προσέγγισε κανείς από τα ΜΜΕ. Όταν ξεκίνησε να εξαρθρώνεται η 17N, μόνο τότε είχα κρούσεις. Πιο πριν πρακτικά τίποτα, δεν υπήρχαμε ως θύματα. Αλλά κατά ένα τρόπο, δεν το εξέλαβα προσωπικά ως αδιαφορία καθώς ήμασταν με τη μητέρα μου για χρόνια σε μία κατάσταση πένθους, οπότε κάπως παράδοξα μας άφησαν στην ησυχία μας, ενώ προσπαθούσαμε να διαχειριστούμε τον πόνο μας...*

Κάποια πολιτικά κόμματα όντως έχουν εκφραστεί ως συμπαθούντες της τρομοκρατίας αλλά και κάποια άτομα μέσα στα κόμματα διαφοροποιούνταν. Οπότε δεν μπορώ να πω

συλλήβδην για κάποιο κόμμα ότι συμπαθούσε τη δράση των τρομοκρατών. Η αδιαφορία από την πολιτεία φαίνεται όχι μόνο από όλο το διάστημα που πέρασε από τις δολοφονίες μέχρι να συλλάβουν την 17N. Αλλά και μετά το 2002, αφού έγινε και η δίκη ένα χρόνο αργότερα, οι τρομοκράτες φυλακίστηκαν, οπότε δεν ασχολήθηκε κανείς περισσότερο. Η φυλάκισή τους ήταν για πολλούς μία αυλαία μιας περιόδου που έκλεισε. Αλλά δεν είναι έτσι. Οι συνέπειες των πράξεων των τρομοκρατών δεν κλείνουν ποτέ. Δυστυχώς υπάρχει αυτή η γενική εντύπωση ότι μετά το 2002 προχωρήσαμε τη ζωή μας όλοι και ότι έκλεισε το κεφάλαιο της τρομοκρατίας. Αλλά η τρομοκρατία υπάρχει ακόμη, όχι τόσο οργανωμένη ή αιματηρή, αλλά υπάρχει ακόμη η ηθική δικαιολόγηση της τρομοκρατικής δράσης».

Η Βασιλική Βέλλιου στη δική της αφήγηση, υποστήριξε ότι η αορατότητα των θυμάτων στη δημόσια συζήτηση, ήταν η αιτία της κοινωνικής τους ανυπαρξίας: «Δεν μπορώ να κάνω πια ότι δεν υπάρχω, ενώ υπάρχω. Η πρώτη φορά που βγήκα και μίλησα δημόσια ήταν στο κανάλι Open για την αποφυλάκιση του Κουφοντίνα. Και αυτή ήταν η πρώτη φορά που μίλησα δημόσια με την έννοια ότι υπάρχω ως θύμα, όχι ποια είμαι, αλλά ότι πραγματικά υπάρχω. Κοινωνικά δηλαδή δεν νιώθω ότι τα θύματα ξεχαστήκαμε αλλά νιώθω ότι δεν υπήρξαμε ποτέ. Οπότε μια τύπου δικαίωση για μένα είναι ότι όταν ανακινείται το ζήτημα της τρομοκρατίας, και ειδικότερα όταν μιλάνε οι τρομοκράτες ή οι υποστηρικτές τους, πλέον μιλάω και εγώ που είμαι θύμα. Δηλαδή, είναι για εμένα δίκαιο να βρίσκουν πάντα αντίλογο». Την ίδια οπτική με την Β. Βέλλιου συναντάμε και στην μαρτυρία της Α. Μάτη: «Εμένα όλα αυτά τα χρόνια δεν με προσέγγισαν τα ΜΜΕ. Μόνο μια φορά με κάλεσαν από το κανάλι Open, και έδωσα μια μικρή συνέντευξη σχετικά με την απεργία πείνας του Κουφοντίνα. Και δέχθηκα να μιλήσω γιατί οι τρομοκράτες ζουν και βασιλεύουν ενώ ο αδερφός μου είναι στον άλλον κόσμο».

Από την άλλη ο Α. Περαιτικός επικεντρώθηκε στην σημασία που έδωσαν τα πολιτικά κόμματα (ιδίως εκείνα που άσκησαν διακυβέρνηση καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου): «Από τις κυβερνήσεις γενικά, έχει γίνει μια προσπάθεια και από το ΠΑΣΟΚ (όχι πολύ μεγάλη) και από την ΝΔ. Ήταν τεράστια επιτυχία ότι τους συνέλαβαν για το ΠΑΣΟΚ (και συγκεκριμένα ο Χρυσόχοϊδης). Και τα δύο κόμματα στήριζαν εν μέρει αλλά όχι όπως θα έπρεπε. Δεν υπήρχαν αρχικά αποζημιώσεις στα θύματα, και θα πει κάποιος θες εσύ αποζημίωση; Όχι για μένα, αλλά υπάρχουν πολλές οικογένειες θυμάτων που είχαν οικονομικά προβλήματα. Και για εμένα είναι αυτονόητο

σε μία κοινωνία να υπάρχει αυτόματα αποζημίωση, όπως για τα θύματα της Μαρφίν, τον Φύσσα ή για τα θύματα της Χρυσής Αυγής. Για μένα είναι όλοι άνθρωποι. Όχι είναι οι μεν άνθρωποι κι άλλοι όχι. Για μένα αυτό είναι το ανήθικο. Το ανήθικο είναι ο διαχωρισμός. Και αυτός ο διαχωρισμός έχει γίνει στην περίπτωση των θυμάτων τρομοκρατίας». Σε παρόμοιο ύφος και ο Γ. Μομφερράτος, ο οποίος ως πρωτεργάτης του συλλόγου θυμάτων τρομοκρατίας, ήρθε σε επαφή με τα πολιτικά κόμματα, τα ΜΜΕ αλλά και εκτέθηκε σε μεγάλο βαθμό στα μάτια της κοινής γνώμης: «Πριν το Ως Εδώ δεν υπήρχαμε ως θύματα, δεν υπήρχε τέτοιο θέμα στην ατζέντα. Αλλά δεν είναι έτσι μόνο στην τρομοκρατία, γενικά ως λαός είμαστε μια εφηβική κοινωνία και ως έφηβοι αφενός φταίνε μόνο οι άλλοι κι αφετέρου έχουμε ακόμη πολύ χαμηλή ενσυναίσθηση. Δεν μπαίνουμε στην θέση του άλλου. Σε πόσους συμβαίνουν αυτά; Σε λίγους, άρα; Δεν μπαίνουμε στη θέση του θύματος. Δεν καταλαβαίνουμε τι σημασία έχει η τρομοκρατία για τους θεσμούς, τι σημασία έχει το κρατικό μονοπώλιο της βίας. Ο Σύριζα δεν νομίζω να θεωρεί ότι το κράτος πρέπει να έχει το μονοπώλιο της βίας, θεωρούν ότι μπορεί να έχουν κι άλλοι το εργαλείο της βίας, κι όχι μόνο αυτό, αλλά θεωρούν ότι δεν πρέπει να έχει το μονοπώλιο της βίας το κράτος. Όταν λοιπόν τέτοιες βασικές έννοιες της Δημοκρατίας δεν μπορούμε να τις καταλάβουμε, είναι δύσκολο να καταλάβουμε το διακύβευμα της βίας. Έχουμε δυσκολία να ταυτιστούμε με τα θύματα».

Χωρίς μεγάλες αποκλίσεις από τα προηγούμενα ο Σ. Μαράτος συγκεκριμενοποιεί στην αφήγησή του, τους λόγους της αορατότητας των θυμάτων, εντοπίζοντας τις αιτίες αρχικά στα πολιτικά κόμματα του κεντροαριστερού χώρου και σε προέκταση στην κουλτούρα της ελληνικής κοινωνίας: «Νομίζω γενικά ότι δεν υπήρχαμε στην κοινή γνώμη οι συγγενείς των θυμάτων. Η λάσπη που δέχτηκε μετά τη δολοφονία ήταν από όλες τις εφημερίδες που ήταν από την πλευρά του ΠΑΣΟΚ και του χώρου της Αριστεράς, του Συνασπισμού θα λέγαμε. Η Ελευθεροτυπία, η Αυριανή, τα Νέα.... Για μένα φέρει τεράστια ευθύνη το ΠΑΣΟΚ. Αυτό το είχα πει και χαίρομαι πάρα πολύ που το είπα όταν μου δόθηκε μια ευκαιρία στην τηλεόραση, σε μία εκπομπή στο Mega, και είπα πως αυτός που καλλιέργησε αυτή τη νοοτροπία στον κόσμο ήταν το ΠΑΣΟΚ και από κοντά ο Συνασπισμός. Αλλά σε όλα αυτά οι δημοσιογράφοι έχουν τεράστια ευθύνη. Ίσως μεγαλύτερη και από τους πολιτικούς. Γιατί οι πολιτικοί χόρευαν στο ρυθμό τους. Ειδικά το '80 και το '90 οι εφημερίδες κυβερνούσαν. Όπως τώρα τα κανάλια και το διαδίκτυο. Τα τελευταία χρόνια δεν μου έκανε εντύπωση η ανοχή που έδειξε ο Σύριζα στους

καταδικασμένους τρομοκράτες. Για εμένα η συνέχεια του Συνασπισμού είναι ο Σύριζα. Και στην περίπτωση του Κουφοντίνα ο Σύριζα είχε πολύ μετριοπαθή στάση. Δεν τον ενδιέφερε το θέμα. Γιατί αυτοί οι άνθρωποι νιώθουν ότι δεν τους αγγίζει το θέμα της τρομοκρατίας, δηλαδή ότι και να σκοτώσουν κάποιον, θα είναι από την άλλη παράταξη. Εξάλλου βουλευτής του Σύριζα, θυμάμαι ότι ήταν ο Δρίτσας είχε δηλώσει ότι κανείς στην Ελλάδα δεν τρομοκρατήθηκε από την 17N...[.]...Και γενικά ο κόσμος πιστεύει ότι μια τέτοια δολοφονία δεν τον αγγίζει. Και δεν πρόκειται να του συμβεί. Νομίζω ότι κάποιους ανθρώπους τους αγχώνει αυτό τελικά και δεν θέλουν να δεχτούν ότι στην Ελλάδα γίνονται αυτά τα πράγματα. Θέλει λοιπόν να το κλείσει στο συλλογισμό του γιατί του δημιουργεί άγχος. Του δημιουργεί άγχος ότι δολοφονούν κάποιον εν ψυχρώ, έξω από τη δουλειά του, έξω από το σπίτι του, την ώρα που οδηγεί. Άρα που τον βολεύει να το κατατάξει για να μην τον αγχώνει αυτό το θέμα; Στο ότι κάτι κακό θα έκανε το θύμα, άρα φταίει το θύμα. Ήταν διεφθαρμένος, γι' αυτό και τον δολοφόνησαν. Εμένα δεν πρόκειται να μου τύχει ποτέ αυτό, λέει από μέσα του, γιατί εγώ δεν τα παίρνω, δεν είμαι διεφθαρμένος. Άρα θέλει να το ξορκίσει, δηλαδή ότι σε εμένα δεν πρόκειται να συμβεί ποτέ αυτό. Γιατί εγώ είμαι καθάρος, ή ακόμα και αν κλέβω, κλέβω λίγο. Και σαν λαός γενικά χαιρόμαστε όταν πεθαίνει η κατσίκα του γείτονα».

Σε μία διαφορετική τοποθέτηση, η Α. Ρουσέτη κατέδειξε τον ευκαιριακό χαρακτήρα του ενδιαφέροντος των ΜΜΕ προς τα θύματα τρομοκρατίας, εφόσον για την ίδια δεν υπάρχει γνήσιο ενδιαφέρον για το βίωμα των ατόμων καθώς για πολλά έτη τα θύματα ήταν αόρατα: «Από τα ΜΜΕ δεν είμαι καθόλου ευχαριστημένη όπως το έπαιζαν όλο το θέμα. Ξεκίνησε ως αδιαφορία και μετά έγινε σαν ριάλιτυ. Δηλαδή ό, τι πουλούσε εκείνη τη στιγμή. Γι' αυτό ένιωσα σε εκείνη τη φάση, πριν και κατά τη διάρκεια της δίκης, ότι με εκμεταλλεύτηκαν. Κάθε φορά που γίνεται κάτι γύρω από το θέμα της τρομοκρατίας, εμφανίζονται τα ΜΜΕ, όπως πχ όταν εκδόθηκε το βιβλίο του Κουφοντίνα».

Παράλληλα όμως, τρεις ερωτώμενοι (Αντώνης Περαιτικός, Αλεξία Μπακογιάννη και Γιώργος Μομφερράτος) έκριναν ότι σε αυτό το μοτίβο ανοχής προς την τρομοκρατική δράση, ιδίως στο ιδεολογικό αφήγημα, έπαιξε ρόλο η μη ξεκάθαρη καταγγελία από τις διανοούμενες ελίτ. Θεώρησαν ότι η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, αφενός αποδεχόταν ιδεολογικά τη χρήση μέτριας κλίμακας βίας, στα πλαίσια της ιδεολογικής αντιπαράθεσης/σύγκρουσης. Και για τους τρεις συμμετέχοντες οι διανοούμενοι ως μία κατηγορία που αποτελεί έναν φορέα καθολικότητας και μπορεί να μεταδώσει

μηνύματα στις μεγάλες μάζες, θα μπορούσε λόγω της γνώσης που κατέχει και της καθολικής αποδοχής, να παίξει τον ρόλο του καθοδηγητή στην καταδίκη της τρομοκρατικής βίας. Εν προκειμένω, σύμφωνα με την ερμηνεία τους, όχι μόνο δεν συνέβη αλλά αντίθετα υπήρχε μία στάση ανοχής, αν όχι αποδοχής. Σύμφωνα με την ενδεικτική απάντηση του Α. Περατικού «οι λεγόμενοι διανοούμενοι στην Ελλάδα δεν αποκηρύσσουν τη βία. Οι καθηγητές που έβγαιναν στην τηλεόραση και ο Μομφερράτος τους ζητούσε να αποκηρύξουν την βία και δεν το έκαναν, γιατί δεν το έκαναν; Έχουν κοινό; Αυτή είναι η δουλειά τους; Κοινό έχει ο ηθοποιός, ο σκηνοθέτης, ο τραγουδιστής, όποιος ασκεί τέχνη. Ούτε ο πολιτικός δεν έχει κοινό θα έλεγα εγώ. Οπότε νομίζω ότι υπάρχει μια σχέση εδώ, έστω κι αν κάποιοι δεν ήταν ενεργοί σε αυτές τις οργανώσεις».

Επιπρόσθετα, κάποια από τα έμμεσα θύματα της τρομοκρατίας πιστεύουν ότι, εφόσον οι συγγενείς τους θυσιάστηκαν, αξίζει να αναγνωριστεί δημόσια ο πόνος τους, αλλά κυρίως επιθυμούν να αναγνωριστούν οι νεκροί τους ως αθώοι. Ωστόσο, αν και κάποιοι ερωτηθέντες είδαν με ικανοποίηση κάποιες προσπάθειες που έγιναν από την κυβέρνηση της ΝΔ τα έτη 2020-2021, υπάρχουν και εκείνοι που πιστεύουν ότι για την αναγνώριση της θυματικής ταυτότητας των συγγενών τους είναι πλέον αργά. Αnéφεραν δηλαδή ότι η ελληνική κοινωνία δεν ενδιαφέρεται για την ιστορία της τρομοκρατίας στην Ελλάδα, και κατ' επέκταση για τη δικαίωση των θυμάτων. Οι ίδιοι ερωτώμενοι (και ο επιζών της βομβιστικής επίθεσης στο Intercontinental), υποστήριξαν ότι οι προσπάθειες αναγνώρισης που έγιναν τα δύο συγκεκριμένα έτη, ένωσαν να είναι μία προσπάθεια χειραγώγησης από την πλευρά του πολιτικού προσωπικού, ώστε να εκμεταλλευτεί πολιτικά τη θυματοποίηση των συγγενών τους έχοντας ως σκοπό να φτιάξουν την εικόνα τους μέσω των ΜΜΕ προσελκύοντας με αυτό τον τρόπο το κοινό τους, δηλαδή τους ψηφοφόρους τους. Ως εκ τούτου, οι συγκεκριμένοι ερωτώμενοι αποφάσισαν να απέχουν από τις εκδηλώσεις αναγνώρισης των θυμάτων τρομοκρατίας γιατί το αντάλλαγμα που θα λάμβαναν θα ήταν ένα ελάχιστο ποσοστό προσοχής και ενδιαφέροντος, το οποίο είναι συχνά εφήμερο και παροδικό.

Σε αυτή την κατηγορία των έμμεσων θυμάτων ανήκει η Καλλιόπη Βερνάρδου, η οποία υποστήριξε την επιλογή της να μην παρευρεθεί στις πρωτοβουλίες αποκατάστασης της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας λέγοντας πως: «Θυμήθηκαν τώρα μετά από 30 χρόνια να υποστηρίζουν τα θύματα, δηλαδή είναι αστείο. Δεν σκέφτονται τα θύματα, τον εαυτό τους σκέφτονται, να βγουν στην τηλεόραση, στα ΜΜΕ γενικά για να “δείξουμε

αυτό, φτιάξαμε το άλλο”, και για αυτό δεν θέλω να μετέχω σε τίποτα τέτοιο πλέον...[...]. Δεν περιμένω πλέον την πολιτεία να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα μου, ως θύμα τρομοκρατίας. Και στην εκδήλωση που διοργανώθηκε από το Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη το 2020 δεν ήθελα να πάω γιατί δεν έχει γίνει τίποτα όλα αυτά τα χρόνια. Είδα επίσης ότι θα μιλούσαν άνθρωποι που δεν έχουν σχέση με το θέμα, οπότε πείστηκα ακόμη περισσότερο ότι δεν με αφορά. Μετά από τόσα χρόνια θυμήθηκαν να ασχοληθούν με τα θύματα; Είναι αργά πλέον...[...]. Με πήρε τηλέφωνο μια μέρα μια αστυνομικός, για να με ενημερώσει ότι υπάρχει το γραφείο θυμάτων τρομοκρατίας και να πάω από εκεί όποτε θέλω, λέγοντας μου: “ξέρετε εγώ είμαι σε άλλο γραφείο, γι’ αυτό σας δίνω αυτό το τηλέφωνο γιατί εκεί δεν έχουμε ακόμη βάλει γραμμή”. Δεν πήγα βέβαια. Ήταν όλα ερασιτεχνικά, απλά για να βγουν στα ΜΜΕ. Και τι να δω άλλωστε; Ένας τοίχος μέσα σε ένα γραφείο, το οποίο δεν λειτουργεί κιόλας. Όπως επίσης δεν γνώριζα την ύπαρξη της Επιτροπής θυμάτων τρομοκρατίας. Ούτε ενημερώθηκα, ούτε το είδα κάπου ως είδηση».

Αντίθετα, ο Σ. Μαράτος που παρευρέθηκε στην εκδήλωση απογοητεύτηκε σε τέτοιο βαθμό από την έλλειψη της οπτικής των θυμάτων στις θεματικές της εκδήλωσης, που μάς αποκάλυψε πως μετάνιωσε που παρευρέθηκε: «Είχα παρευρεθεί στην εκδήλωση για τη μνήμη των θυμάτων τρομοκρατίας το 2020 και δεν μου άρεσε καθόλου. Είχα πάει και ήθελα να φύγω περίπου στα μέσα. Θεωρώ ότι δεν ήταν καλά οργανωμένη και δεν συμφώνησα καθόλου με αυτό που ήθελε να περάσει. Στην πραγματικότητα με εξόργισε, δηλαδή έφυγα εξοργισμένος. Δεν έκατσα μέχρι το τέλος, έφυγα νωρίτερα γιατί δεν έβρισκα κανένα νόημα να είμαι εκεί. Εξάλλου τα θύματα δεν ρωτήθηκαν αν θα θέλαμε να μιλήσουμε. Αντιθέτως στην εκδήλωση προσπάθησα να μιλήσω και μια γυναίκα που συντόνιζε, επιδεικτικά με αγνόησε. Μάλιστα σήκωσα και το χέρι μου και ξεκίνησα να λέω κάτι και εκείνη επιδεικτικά συνέχισε να μιλάει και μάλιστα με εντονότερο ύφος για να με προσπεράσει. Μπορώ να καταλάβω ότι η όλη εκδήλωση έγινε καλοπροαίρετα αλλά ήταν ιδιαιτέρως άστοχη. Ακόμη και με το σλόγκαν της εκδήλωσης που έλεγε “Δεν φοβάμαι”, εγώ δεν συμφωνούσα. Εννοείται φοβάμαι γιατί η τρομοκρατία υπάρχει. Και φάνηκε εξάλλου με την απεργία πείνας του Κουφοντίνα που είδαμε όλους αυτούς τους υποστηρικτές τους στο δρόμο. Ήταν μεγάλη απόδειξη αυτό. Αργότερα με πήραν τηλέφωνο και για τον τοίχο εντός του υπουργείου Προστασίας του Πολίτη που έχουν φτιάξει αλλά δεν πήγα από κει». Ομοίως με τον Σ. Μαράτο, και η μητέρα της Β. Βέλλιου: «Είχε

παρευρεθεί η μητέρα μου και αργότερα όταν συζητήσαμε τις εντυπώσεις που της άφησε, μου είπε ότι αισθάνθηκε ότι δεν την αφορούσε η εκδήλωση, ακριβώς γιατί δεν μίλησαν τα θύματα».

Ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο έχει και η άποψη του Ι. Κανάβα, ο οποίος δεν έλαβε πρόσκληση για την εκδήλωση, αν και τραυματίστηκε σοβαρά σε τρομοκρατική επίθεση, αλλά η άποψη του για τη δράση αυτή, προσομοιάζει στην άποψη της Κ. Βερνάρδου: *«Για την εκδήλωση μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας το 2020, δεν έλαβα κάποια πρόσκληση. Αλλά κι αν με καλούσαν, θα σκεφτόμουν για ποιο λόγο να πάω. Αν κάνει εκδήλωση το ίδιο το Υπουργείο και μου στείλει πρόσκληση, επειδή δεν έχω ούτε την ανάγκη της αυτοπροβολής, ούτε την ανάγκη της αυτοεπιβεβαίωσης, ούτε θέλω να κάνω socializing για το δικό μου θέμα, πιθανότατα δεν θα πήγαινα. Αν με καλούσε ο Μομφερράτος που είναι θύμα και ιδρυτικό μέλος του Ως Εδώ θα ήθελα να συζητήσω μαζί του, επειδή θα αντιληφθώ ότι δεν υπάρχει υποκρισία, ότι δεν υπάρχει το “σε χρησιμοποιώ για να προβληθώ εγώ, προς όφελος μου”. Αυτό είναι ότι πιο χυδαίο απέναντι σε ανθρώπους που έχουν υποστεί ανθρώπινη απώλεια...[..]...το να μου στείλουν πρόσκληση και να πάω στην Κατεχάκη, σαν χειροκροτητής και να βγάλουν δυο - τρεις φωτογραφίες, δεν πάω, δεν θέλω να χρησιμοποιήσουν την προσωπικότητά μου και την παρουσία μου, τη σκέψη μου ή και τη χαζομάρα μου, και την ταπεινότητά μου στον μύλο των δικών τους επιδιώξεων. Ας βρουν άλλους οπαδούς».*

Στην ίδια λογική αλλά υπό το σκεπτικό ότι ανάλογες εκδηλώσεις δεν μπορούν να προκαλέσουν συλλογικό αναστοχασμό για τις συνέπειες της τρομοκρατικής δράσης εντάσσεται η άποψη της Α. Ρουσέτη: *«Στην εκδήλωση μνήμης του 2020 για τα θύματα τρομοκρατίας, δεν πήγα επειδή διαφωνούσα. Δεν ήθελα να συμμετέχω γιατί δεν βρίσκω κανένα νόημα και μάλιστα έχω μετανιώσει κιόλας για πράγματα που έχω συμμετάσχει στο παρελθόν. Μια φορά μάς είχαν καλέσει (τους συγγενείς θυμάτων) στην Αμερικανική Πρεσβεία, και μετάνιωσα που είχα πάει. Έλεγα τι κάνω εδώ; Δεν με αφορά. Οι άνθρωποι που πιστεύουν στην ένοπλη βία κ.λπ., είναι κάτι άλλο, δηλαδή δεν τους αλλάζεις το σκεπτικό με τίποτα».*

Στην αντίθετη πλευρά από τους παραπάνω ερωτηθέντες, οι Γ. Μομφερράτος, Α. Μπακογιάννη, Α. Περαιτικός και Α. Πέτρου (οι δύο τελευταίοι δεν παρευρέθηκαν λόγω προσωπικών υποχρεώσεων αλλά φρόντισαν να μάθουν τα νέα γύρω από την

εκδήλωση), θεώρησαν ότι – αν και η φωνή των θυμάτων έλειπε από τα πάνελ της εκδήλωσης – εντούτοις, ήταν ένα πρώτο βήμα για την αποκατάσταση της κοινωνικής μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας. Συγκεκριμένα ο Γ. Μομφερράτος σε κατ' ιδίαν συνομιλία που είχαμε μαζί του, μάς είπε πως *«μετά από τόσα χρόνια σιωπής, κάτι είναι κι αυτό»*.

Αυτό όμως που καταλαβαίνουμε είναι ότι η ορατότητα αποτελεί μια γενική ανησυχία μεταξύ των ερωτηθέντων. Τα έμμεσα θύματα έχουν μια ευρέως διαδεδομένη αντίληψη ότι δεν έχουν φωνή τόσο ως άτομα όσο και ως ομάδα και ότι οι προσωπικές τους ιστορίες έχουν παραμείνει αόρατες και αδιευκρίνιστες. Βλέπουν, επίσης ότι υπάρχει αδιαφορία από την κοινωνία στο σύνολό της όσον αφορά τα θύματα της τρομοκρατίας, καθώς ανέφεραν και οι ίδιοι ότι η θυματοποίηση του συγγενή τους είναι μια ιστορία που πέρασε πλέον στο παρελθόν και δεν μπορεί να ανακινηθεί, επειδή το κοινωνικό περιβάλλον έχει πλέον άλλα προβλήματα και ανησυχίες. Αυτή η αορατότητα βέβαια είναι μια τραυματική εμπειρία για τα θύματα²⁷. Η άρνηση της ορατότητας και της αναγνώρισης των θυμάτων είναι ένας από τους στόχους που επιδιώκουν συνήθως οι βίαιες ομάδες²⁸. Για να αποφευχθεί αυτό το ενδεχόμενο, κάποια από τα έμμεσα θύματα (Στέλιος Μαράτος, Βασιλική Βέλλιου, Πόπη Βερνάρδου, Αγγελική Πέτρου) ενδιαφέρονται να δημιουργήσουν τεκμηριωμένες αποδείξεις των ατομικών τους αληθειών, να παράγουν τη δική τους μαρτυρία, ώστε οι ιστορίες τους ως θύματα να τεκμηριωθούν και να γίνουν ορατές στην υπόλοιπη κοινωνία. Και ενώ είναι συχνά σημαντικό για τα θύματα και τις οικογένειές τους να πουν την ιστορία τους δημοσίως, η ανάμνηση μέσω της τεκμηρίωσης της ιστορίας τους μπορεί να είναι χρήσιμη για τη διευκόλυνση της ψυχολογικής ευημερίας όσων υπέφεραν από την τρομοκρατική δράση.

Συνολικά όμως, τα έμμεσα θύματα εκφράζουν μια ανάγκη αναγνώρισης που σχετίζεται κυρίως με τη διάστασή τους ως φυσιολογικών ανθρώπων που μπορεί να υποφέρουν στην καθημερινή τους ζωή, ανθρώπων που υποχρεώθηκαν να αντιμετωπίσουν ένα

²⁷ A. Arteta, A., «Qué víctimas? Qué Justicia?» στο C. Cuesta and R. Alonso (Eds..) *Las víctimas del terrorismo en el discurso político*, Fundación Miguel Ángel Blanco. Madrid: Editorial Dilex, 2007, σ. 87.

²⁸ J.M Sabucedo, A. Blanco and L. de la Corte, "Beliefs Which Legitimise Political Violence Against the Innocent", *Psicothema*, 15(4), 2003, σ. 550-555.

καθόλου συνηθισμένο, μα εντελώς απροσδόκητο γεγονός και που προσπαθούν να βγάλουν κάποιο νόημα από αυτό. Με τα λόγια τους αρνούνται σθεναρά να τους παρουσιάσουν ως θυσιαζόμενους αμνούς για να τους τοποθετήσουν σε έναν σύγχρονο κοινωνικό βωμό. Ο Σ. Μαράτος αναφέρθηκε στις πραγματικές συνθήκες που αντιμετώπισε με το πέρας των ετών μετά τη δολοφονία: *«Εγώ και τα υπόλοιπα θύματα κληθήκαμε μετά από ό τι μας συνέβη να λειτουργήσουμε ως μέλη της κοινωνίας, να δουλέψουμε, να προσφέρουμε, να κάνουμε οικογένειες όσο κι αν αυτό πολλές φορές για εμάς ήταν εξαιρετικά δύσκολο. Και μέσα σε όλα αυτά να ακούς σχόλια του τύπου “Μία 17Ν μας χρειάζεται” κι εσύ να πρέπει να συνεχίσεις να κάνεις τη δουλειά σου, να συνεργαστείς με τους ανθρώπους που έχουν κάνει αυτά τα σχόλια».*

Αντίστοιχα, η Β. Βέλλιου τόνισε ότι τα θύματα έχουν πραγματική διάσταση και δεν είναι αφαιρετικές ατομικές υπάρξεις: *«Για μένα ο πατέρας μου δεν ήταν αστυνομικός, δεν ήταν δηλαδή ταυτότητά του αυτή. Ήταν η δουλειά του. Επέλεξα λοιπόν να μην ασχοληθώ σοβαρά με ό, τι μπορεί να έλεγε ο καθένας δεξιά και αριστερά. Έφτασαν διαφορές στα αυτιά μου και από το κοντινό περιβάλλον τα οποία αναπαρήγαγαν την κλασική φράση “κάτι θα είχε κάνει”. Έχει να κάνει όμως, όπως το βλέπω πλέον, με την απλοϊκότητα της σκέψης. Δηλαδή δεν μπορούμε να σκεφτούμε ότι ένα θύμα δεν έχει προκαλέσει. Νομίζω ότι σε πολύ μεγάλο βαθμό ήταν αυτό, συν το ότι ήταν αστυνομικός. Γιατί τουλάχιστον εκείνα τα χρόνια η αστυνομία συμβόλιζε την βία, την καταστολή κόμα τη διαφθορά. Οπότε επειδή ήταν αστυνομικός έφταιγε και μόνο που ήταν. Νομίζω ότι είναι μια γενική λαϊκή αντίληψη αυτό και δεν έχει τόσο σημασία η πολιτική κομματική, ιδεολογική σου τοποθέτηση. Υπό αυτή την έννοια η απλοϊκότητα της σκέψης εκφράζεται περίπου με το ότι «εντάξει έναν μπάτσο φάγανε, δεν τους γουστάρουμε τους μπάτσους έτσι κι αλλιώς» και λήγει εκεί. Μετά αν σε γνωρίσουν, ως συγγενή θύματος, μπορεί να πουν “Α! Κοίτα ρε συ, έχει σάρκα και οστά αυτός ο άνθρωπος” και τότε αρχίζουν και συνειδητοποιούν».*

Στην πραγματική διάσταση έθεσε τη δική της θυματοποίηση και η Α. Ρουσέτη: *«Εμένα μου καθόρισε πάρα πολύ τη ζωή μου όλο αυτό, και σκέφτομαι ότι θα ήταν αλλιώς η ζωή μου αν δεν είχε συμβεί η δολοφονία...[..]..Η δολοφονία του πατέρα μου πραγματικά άλλαξε τη ζωή μου πλήρως».* Ενώ και ο Α. Περαιτικός τόνισε την πραγματική διάσταση του «πριν» και του «μετά» της δολοφονίας: *«Άλλαξε η ζωή μου μετά τη δολοφονία του αδελφού μου».* Η Νικόλ Έντουαρντς, τονίζοντας αρχικά τη ρηξιακή στιγμή που

προκάλεσε η δολοφονία του πατέρα της στη δική της βιογραφία, τόνισε πως τα θύματα υπήρξαν πραγματικοί άνθρωποι, και δεν έφεραν απλά τις επαγγελματικές ιδιότητες τους ως κύριο χαρακτηριστικό της ύπαρξής τους: *«Η ζωή μου άλλαξε για πάντα και άλλαξε με πολλούς τρόπους. Κατέληξα να αναβάλω το κολέγιο για μερικά χρόνια και να το πληρώσω μόνη μου...[...]. Τα θύματα ήταν άνθρωποι και η απώλειά τους είχε αντίκτυπο στους ανθρώπους που τους αγαπούσαν και στο περιβάλλον τους. Και απλά νιώθω ότι αν οι περισσότεροι μπορούσαν να τους δουν ως τους ανθρώπους που πραγματικά ήταν, τότε θα είχαν λίγο περισσότερη ενσυναίσθηση και ίσως λίγο περισσότερο θυμό που οι τρομοκράτες έμεναν ασύλληπτοι για τόσο καιρό».*

Αυτό, λοιπόν, που θέλουν να δηλώσουν τα έμμεσα θύματα είναι ότι δεν είναι ιδανικά θύματα, αλλά πραγματικά. Αυτό δηλαδή που τους συνέβη, ήταν κάτι πραγματικό, είχε συνέπειες στη βιογραφία τους και σηματοδότησε μια ευδιάκριτη, μη αναστρέψιμη τομή στις ζωές τους, η οποία αναφέρεται στο «πριν» και στο «μετά» του τρομοκρατικού συμβάντος. Κοινώς, επιθυμούν να δηλώσουν ότι η τρομοκρατία δεν ήταν κάτι αφηρημένο που υπήρχε χωρίς μεγάλο κοινωνικό και κυρίως ανθρώπινο κόστος, αλλά κάτι συγκεκριμένο που κόστισε τις ζωές των συγγενών τους, και σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό επηρέασε τις δικές τους. Αυτή είναι μια πτυχή που αναδύεται πολύ έντονα, και συναισθηματικά φορτισμένη, σε παρόμοιες λέξεις και φράσεις που χρησιμοποίησαν οι ερωτώμενοι: «μας διέλυσε η δολοφονία, δεν ήμασταν ποτέ ξανά οι ίδιοι».

7.1.7. Ο όρος θύμα: οίκτος και πραγματικότητα

Σήμερα, θεωρούμε δεδομένο ότι τα μέλη της οικογένειας θεωρούνται, ιδίως από κανονιστική και νομική άποψη, ως έμμεσα θύματα, και αυτό είναι σημαντικό για την αναγνώρισή τους σε επίπεδο υλικής αποζημίωσης, υγειονομικής περίθαλψης, κοινωνικής υποστήριξης, καθώς και σε συμβολικό και πολιτισμικό επίπεδο. Η σημασία αυτής της πτυχής επιβεβαιώνεται από διάφορα ευρωπαϊκά έγγραφα (για να αναφέρουμε μόνο την πιο πρόσφατη οδηγία 2012/29/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία των θυμάτων της εγκληματικότητας),

αλλά θα ήταν λάθος να πιστέψουμε ότι αυτό ήταν ένα προφανές, δεδομένο αποτέλεσμα²⁹. Την εποχή των γεγονότων που εξετάζονται εδώ, η αναγνώριση αυτή αναφερόταν ελάχιστα και απέχει ακόμη πολύ από το να εφαρμοστεί στην πράξη στις κοινωνικές πολιτικές. Αυτό επέτεινε τις δυσκολίες των θυμάτων και οδήγησε σε καταστάσεις που δεν απείχαν πολύ από αυτό που σήμερα θεωρούμε ως δευτερογενή θυματοποίηση, με σημαντικές επιπτώσεις στη διαδικασία του πένθους τους και στην ικανότητά τους να ξαναχτίσουν τη σχεσιακή τους ζωή³⁰.

Αυτές οι εκτιμήσεις μας οδηγούν στο βασικό ζήτημα του τρόπου με τον οποίο ορίζουμε το θύμα και την υποκειμενική αντίληψη των ερωτηθέντων για την κατάστασή τους. Διαπιστώνουμε μια σημαντική απόκλιση μεταξύ του τρόπου με τον οποίο η ιδιότητα του θύματος αναπαρίσταται κοινωνικά, δηλαδή στις εικόνες που παρουσιάζουν συχνότερα τα ΜΜΕ και ο κόσμος της πολιτικής, ο οποίος μάλλον δεν είναι εντελώς αδιάφορος και της αυτοεικόνας και της ερμηνείας της εμπειρίας των ερωτώμενων μας. Οι συχνά πολύ συγκινητικές, οικείες αφηγήσεις τους επικεντρώθηκαν έντονα στην ιδιωτική σφαίρα, αλλά ταυτόχρονα υπήρχε αμφιβολία ως προς τη χρήση του όρου θύματος. Ιδίως, ο Νικ Γουέλτς και η Νικόλ Έντουαρντς, τόνισαν ότι οι ίδιοι δεν θεωρούν τον εαυτό τους θύμα, αλλά θύματα είναι οι γονείς τους. Ο Νικ Γουέλτς, βέβαια, τόνισε ότι ο πατέρας του είναι θύμα καθώς έχασε τη ζωή του, αλλά κυρίως είναι ήρωας επειδή έχασε τη ζωή του υπηρετώντας τα συμφέροντα της χώρας του: *«Η αναγνώρισή μου ως θύμα, δεν ξέρω αν με βρίσκει ακριβώς σύμφωνο. Ίσως με μια ευρύτερη έννοια, μπορώ να το δεχτώ. Φυσικά και είμαστε, ως οικογένεια, βαριά επηρεασμένοι και εγώ προσωπικά είμαι σοβαρά επηρεασμένος όλα αυτά τα χρόνια. Ως ουδέτερη λέξη λοιπόν, την αποδέχομαι. Φυσικά αυτό ήμασταν επειδή κάτι κακό μας συνέβη. Αλλά χωρίς την αρνητική έννοια του αξιολύπητου και αδύναμου που απαιτεί βοήθεια και συμβουλές ή ακόμα και αποζημίωση. Δεν μας πέρασε από το μυαλό να είμαστε τέτοιου είδους θύματα. Ήμασταν δευτερεύοντα θύματα, δηλαδή έμμεσα. Ο μπαμπάς ήταν αυτός που πυροβολήθηκε και έχασε τη ζωή του. Αλλά και αυτό ακόμη δεν το θεωρώ ως θύμα. Νομίζω ότι πέθανε ως ήρωας, υπηρετώντας την πατρίδα του και για*

²⁹ S. Vezzadini, “Not ideal victims but real victims: modes of response among survivors and families of victims of terrorism in Italy, 1969–1980” in Orla Lynch and Javier Argomaniz (Eds.), *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, Routledge, London 2018, σ. 104.

³⁰ Στο ίδιο.

αυτό τον τίμησαν πολύ με κηδεία με όλες τις στρατιωτικές τιμές. Και νομίζω ότι η λέξη θύμα μπορεί να εκληφθεί με διάφορους τρόπους. Δεν μου αρέσει να θεωρώ τον εαυτό μου θύμα, όπως ένα πρόβατο που πάει στη σφαγή. Δεν το βλέπω έτσι».

Ομοίως και η Νικόλ Έντουαρντς υποστήριξε πως: *«Δεν θεωρώ τον εαυτό μου θύμα. Ο πατέρας μου ήταν θύμα. Αλλά αισθάνομαι ότι υπάρχει ένα στίγμα που συνδέεται με αυτή τη λέξη, που σημαίνει ότι ένα άτομο που είναι θύμα είναι κατά κάποιο τρόπο πιο αδύναμο ή λιγότερο από αυτό. Έτσι, δεν θέλω να συνδεθεί αυτό με τον πατέρα μου, αλλά δεν μπορώ να αφαιρέσω το γεγονός ότι στα 35 του χρόνια έχασε τη ζωή του χωρίς να φταίει ο ίδιος».*

Ο Γιώργος Μομφερράτος, επίσης, αρνήθηκε τον όρο θύμα, καθώς τα σημαινόμενα του όρου, του προκαλούν αποστροφή: *«Δεν μ' αρέσει το θέμα οίκτου. Συνδέω την έννοια του θύματος με τον οίκτο, κι αυτό δεν το θέλω. Δεν θέλω οίκτο επειδή δολοφόνησαν τον πατέρα μου».* Από την άλλη μεριά, ο Α. Περαιτικός στην αφήγησή του διαχώρισε τον όρο θύμα από τον συμβολικό οίκτο που η λέξη προκαλεί: *«Εγώ αποδέχομαι τη λέξη θύμα, όχι με αμεσότητα αλλά εμμέσως. Γιατί άλλαξε η ζωή μου μετά τη δολοφονία του αδελφού μου. Απλά δεν του βάζω όλα αυτά που κουβαλάει η λέξη, όπως τον οίκτο ας πούμε. Οίκτο σίγουρα όχι. Ούτε για τα παιδιά του δεν θα έλεγα οίκτος. Αν κολλήσεις κι εσύ που έχεις υποστεί κάτι, σε αυτό που έχεις υποστεί, με αρνητικό τρόπο, δεν θα ζήσεις την ζωή σου».*

Σε μία πιο μεταχμιακή ερμηνεία η Κ. Βερνάρδου, τόνισε ότι ο όρος θύμα είναι κατά κάποιο τρόπο αναπόφευκτος να αποδοθεί σε περιπτώσεις όπως η δική της: *«Όσον αφορά τον χαρακτηρισμό θύμα, μάλλον τον αποδέχομαι ως όρο για την περίπτωσή μου, λόγω των συνεπειών που είχα στην προσωπική μου ζωή. Αλλά ταυτόχρονα δεν μου αρέσει, επειδή συμβολικά υποδηλώνει και έναν οίκτο».* Την ερμηνεία της Κ. Βερνάρδου, την συναντάμε πιο αναλυτικά στην αφήγηση της Β. Βέλλιου, η οποία αποδέχεται τον όρο θύμα ακριβώς επειδή περιγράφει τη βιωμένη εμπειρία της, η οποία με το πέρας των ετών απέκτησε για την ερωτηθείσα μεγαλύτερη σημασία από τα συμβολικά σημαινόμενα του όρου: *«Παλιότερα ο οίκτος που υπάρχει στον όρο θύμα, με ενοχλούσε λίγο. Πλέον όχι. Είμαι θύμα. Σαφώς και είμαι θύμα, γιατί εξαιτίας αυτής της πράξης, εμένα η ζωή μου άλλαξε γιατί αναγκάστηκα ν' αναπτύξω άμυνες και φοβίες που υπό*

άλλες συνθήκες δεν θα τις είχα αναπτύξει και γιατί βιώνω ένα μετατραυματικό στρες χρόνια τώρα και επειδή η δολοφονία, καθόρισε τη ζωή μου».

Αυτή η διαφορετική οπτική συναντάται και στην Α. Ρουσέτη η οποία τόνισε ότι οι συνέπειες στη ζωή της εξαιτίας της δολοφονίας ήταν αμετάκλητες: *«Σαφώς και είμαι θύμα. Είμαι θύμα, γιατί αυτή είναι η πραγματικότητα. Τον αποδέχομαι τον όρο στην ουσία. Δεν με ενοχλεί λόγω οίκτου ή κάποιου άλλου αντίστοιχου νοήματος. Η δολοφονία του πατέρα μου πραγματικά άλλαξε τη ζωή μου πλήρως».* Ομοίως και ο Στέλιος Μαράτος τόνισε ότι θεωρεί τον εαυτό του θύμα, ακριβώς διότι άλλαξε η ζωή του εξαιτίας της δολοφονίας του πατέρα του, αλλά και η βιογραφία της οικογένειας του.

Αναλύοντας όμως όλα τα σχόλια των ερωτώμενων, μπορούμε αμέσως να αντιληφθούμε την ουσιαστική άρνηση τους να έχουν οποιαδήποτε σχέση με τη στάση του «συμπλέγματος του θύματος», που η κοινή γνώμη ενίοτε συνδέει με αυτή την κατάσταση: τα θύματα διαμαρτύρονται, ζητούν συμπόνια, απευθύνουν έκκληση, απαιτούν και προσδοκούν ή σκέφτονται με μνησικακία την προσωπική τους μοίρα και αναζητούν εκδίκηση. Ακόμη και στις μαρτυρίες των ατόμων που αποδέχονται τον όρο θύμα, δεν υπάρχουν ενδείξεις μιας στάσης που εκλιπαρεί για συμπόνοια. Πρέπει να ειπωθεί εδώ ότι μια τέτοια στάση συχνά τονίζεται σκόπιμα και από τους πολιτικούς που επιδιώκουν ψήφους και από τα ΜΜΕ για να ευχαριστήσουν το κοινό τους³¹ και ίσως το γεγονός αυτό να είναι ένας από τους λόγους, για τους οποίους τα θύματα αποφεύγουν να παρουσιάσουν μια αυτοεικόνα που κάνει έκκληση για προσοχή. Στις αναπαραστάσεις των τραγικών γεγονότων, οι ερωτώμενοι επιμένουν σε αυτές τις πτυχές, έχοντας πλήρη επίγνωση των προσωπικών λεπτομερειών που μοιράζονται.. Ο «πόνος των άλλων» δημιουργούσε πάντα ένα μείγμα περιέργειας και ένοχης απέχθειας στο κοινό, όσο «πολιτισμένο» κι αν έχει γίνει³².

Από αυτή την άποψη, είναι εξίσου σημαντικό να μην υποτιμάται η σημασιολογική αξία (και οι σύγχρονες επιπτώσεις) του λατινικού όρου *victima* που έχει τις ετυμολογικές του ρίζες στα ρήματα *vincīre* και *vincere*, ο οποίος αναπόφευκτα φέρνει στο νου μια

³¹ E.A. Fattah (Eds.), *Towards a Critical Victimology*. New York: St. Martin's Press 1992.

³² P. Spierenburg, *The Spectacle of Suffering*. Cambridge: Cambridge University Press 1984, σ. 35 – 56.

κατάσταση πόνου και απόσυρσης. Το ρήμα *vincere* έχει να κάνει με άτομα που υποχρεώνονται να παραμείνουν παθητικά, προσφέρονται σε θυσία σε κάποια θεότητα για εξιλαστήριους σκοπούς και είναι ανίκανα να αντιδράσουν επειδή είναι «παγωμένα». Ο όρος *vincere* περιγράφει τη συντριπτική δράση του νικητή, και τη συνακόλουθη κατάσταση υποταγής που βιώνει ο ηττημένος δηλαδή το θύμα³³. Αυτές οι επιπτώσεις προφανώς δεν μπορούν να αγνοηθούν και επηρεάζουν βαθιά τη συλλογική αναπαράσταση του θύματος που επιμένει στην κοινωνία, οπότε είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί τα άτομα που ερωτήσαμε αρνούνται να χαρακτηριστούν ως θύματα, απαιτώντας αντίθετα να αναγνωριστούν ως άνθρωποι, ως όντα και όχι ως σύμβολα μιας τραγικής κατάστασης. Και στις περιπτώσεις όπου τα άτομα αποδέχονται τον χαρακτηρισμό θύμα, γίνεται με όρους περί «αποκατάστασης της αλήθειας», δηλαδή ότι πρόκειται για ανθρώπους που υπέστησαν κάτι ανεπανόρθωτο στη ζωή τους, και για αυτό τον θεωρούν τον εαυτό τους θύμα.

Μπορούμε επίσης, μέσω των μαρτυριών των θυμάτων, να διαβάσουμε μεταξύ των γραμμών και ένα άλλο αίτημα, το οποίο επίσης υπογραμμίζει την ανάγκη των ερωτηθέντων να αποστασιοποιηθούν μερικώς από τις προσωπικές τους αφηγήσεις και να τους δώσουν μία έκταση κοινωνικού ενδιαφέροντος. Θεωρούν ότι οι μαρτυρίες τους θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως εργαλείο για τη δημιουργία κοινωνικής ανησυχίας και συνακόλουθης απαίτησης για πιο τιμωρητικές και αυστηρότερες πολιτικές ελέγχου. Ακόμη, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως ένας εξαιρετικά σημαντικός ενοποιητικός και συνεκτικός παράγοντας σε μια κοινωνία που έχει περάσει κρίσεις, είναι κατακερματισμένη, ανόμοια και δυνητικά συγκρουσιακή. Αυτό φαίνεται πιο καθαρά στη μαρτυρία της Β. Βέλλιου, η οποία φαίνεται ότι είναι διατεθειμένη να εκθέσει την προσωπική μας εμπειρία δημόσια προκειμένου να χρησιμεύσει για πολιτικές ευαισθητοποίησης ενάντια στην τρομοκρατία και την πολιτική βία εν γένει: «Οι υποστηρικτές του Κουφοντίνα με ενδιαφέρουν μόνο στο επίπεδο που συντηρούν τέτοια φαινόμενα. Δεν με νοιάζει τόσο το πρόσωπο. Με νοιάζει ο πιτσιρικάς στη δίπλα γωνία που μπορεί να λέει τα καλύτερα για τον Κουφοντίνα, όμως πρέπει να δει και τη γειτόνισσα του που έχει υποστεί αυτό που υπέστην εγώ. Αυτό με νοιάζει».

³³ J. Van Dijk, «Free the Victim: A Critique of Western Conception of Victimhood», *International Review of Victimology*, 16, 2009, σ. 1–33.

Επιπλέον, οι τρόποι που επέλεξαν οι ερωτώμενοι να αναπαραστήσουν τον εαυτό τους, βρίσκονται σε ένα πολύ διαφορετικό επίπεδο, μακριά από πολιτικές σκοπιμότητες και μελλοντικές «κομματικές» εργαλειοποιήσεις. Στο επίκεντρο της αυτοαναπαράστασής τους, τοποθετούν πτυχές που σχετίζονται με τον ιδιωτικό τομέα, όπου τα αισθήματα και οι ουσιαστικές σχέσεις χρησιμεύουν ως προπύργιο ενάντια στην καταπιεστική αίσθηση του ανεξήγητου και του παράλογου της εμπειρίας τους. Όπως λένε ορισμένοι από τους ερωτηθέντες (μερικές φορές πολύ αποφασιστικά), δεν ζητούν συμπόνια και κυρίως οίκτο. Αλλά δεν έχουν παραιτηθεί -ή, ακόμη χειρότερα, ναρκισσιστικά καθησυχαστεί- από τον νέο κοινωνικό τους ρόλο. Οι ερωτώμενοι που συμμετείχαν στη μελέτη μας φαίνεται να απορρίπτουν τον ιδεατό τύπο του θύματος που είναι ελκυστικός στις μέρες μας, σύμφωνα με τον οποίο το θύμα είναι απαραίτητα ανυπεράσπιστο, αθώο, αγνό, απαλλαγμένο από κάθε ευθύνη για ό,τι συνέβη και άρα άξιο συμπάθειας και νόμιμο να αποκτήσει το «καθεστώς του θύματος»³⁴. Αντιλαμβάνονται αμέσως τους κινδύνους που εγκυμονεί η αναπαράσταση των θυμάτων μέσα από αυτόν τον φακό, καθώς και την εργαλειακή επιτήδευση ενός τέτοιου ρόλου, που βασίζεται έντονα σε μια ηθική και δεοντολογική (κοινωνική και πολιτική) κρίση.

Όμως, ενώ τα περισσότερα από αυτά τα συγκεκριμένα γνωρίσματα πιθανώς θα ίσχυαν και για τα θύματα του κοινού εγκλήματος και των τρομοκρατικών επιθέσεων, είναι σημαντικό να τονιστεί γενικά ότι οποιαδήποτε ερμηνεία της προσβλητικότητας και της ευπάθειας ενός θύματος που πηγάζει από μεταβλητές μιας ηθικής και δεοντολογικής τάξης αντιπροσωπεύει το αποτέλεσμα διαδικασιών επιλογής που βασίζονται στην ιδέα ότι υπάρχει μια ιεραρχία θυματοποίησης, η οποία αντανάκλαται και ενισχύεται στα ΜΜΕ και στους επίσημους λόγους των πολιτικών³⁵. Εκτός από το ιδανικό θύμα (όπως αναφερθήκαμε εδώ), θα υπάρχουν και άλλα θύματα εγκλημάτων που δεν αποκτούν ποτέ τη νόμιμη ιδιότητα του θύματος ή, ακόμη χειρότερα, γίνονται αντιληπτά ως «ανάξια θύματα»³⁶, τα οποία συχνά λαμβάνουν ελάχιστη προσοχή ή ακόμη και την ευθύνη από την κοινότητα και τα μέσα ενημέρωσης (δηλαδή επειδή συμμετείχαν με κάποιο τρόπο στο συμβάν). Αυτή η διάκριση μεταξύ των θυμάτων, δεν αφορά μόνο

³⁴ E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π.

³⁵ C. Greer, «News Media, Victims and Crime», στο P. Davis, P. Francis and C. Greer (Eds.) *Victims, Crime and Society*, London/Thousand Oaks: Sage 2012, σ. 22.

³⁶ Στο ίδιο.

τα θύματα τρομοκρατίας και τα θύματα κρατικής βίας, τα οποία εν πολλοίς είχαν μεγαλύτερη κοινωνική υποστήριξη. Αλλά και μεταξύ των θυμάτων τρομοκρατίας, μπορεί κάποιος να αναγνωρίσει ότι σαφώς και υπήρχε διάκριση στην κοινή γνώμη μεταξύ θυμάτων όπως ο Παύλος Μπακογιάννης ή ο Αναστάσιος Βερνάρδος με τον Ευάγγελο Μάλλιο και τον Πέτρο Μπάμπαλη. Πρόκειται για ένα πολύ κρίσιμο σημείο, και ένα από τα κύρια καθήκοντα του συλλόγου Ως Εδώ, σύμφωνα με τα θύματα, ήταν να εστιάσουν στο να εξαλείψουν μια πιθανή προκατάληψη για τα θύματα, που δολοφονήθηκαν την πρώτη περίοδο της τρομοκρατικής δράσης και που ήταν συνδεδεμένα με την Χούντα.

Η έννοια του θύματος, και οι συσχετισμοί της με το λεγόμενο σύμπλεγμα του θύματος ή τον ιδανικό τύπο που αναφέρθηκε προηγουμένως, δεν είναι κοινά αποδεκτή από τους ερωτηθέντες μας. Όπως έχει ήδη παρουσιαστεί, πίσω από αυτή την έννοια διακρίνουν μια σειρά από πιθανούς κινδύνους. Καταρχάς, τον κίνδυνο να θεωρηθούν οι συγγενείς τους απλώς ως όργανα που συνέβαλαν στους στόχους των τρομοκρατών και στους στόχους της τρομοκρατίας και να αντικειμενοποιηθούν και να αποανθρωποποιηθούν από τα γεγονότα αυτά. Δηλαδή, να ερμηνευθούν οι συγγενείς τους ως όργανα/αντικείμενα που οι τρομοκράτες χρησιμοποίησαν για να πετύχουν τον σκοπό τους, που για κάποιους από τους συνεντευξιζόμενους δεν ήταν άλλος από το να έχουν την ευκαιρία δημοσιοποίησης των θέσεων τους. Με εμφανή τρόπο η Νικόλ Έντουαρντς αναφέρεται σε αυτό τον κίνδυνο πραγματοποίησης των θυμάτων: *«Μακάρι να υπήρχε η ευκαιρία να αφήσουμε τον κόσμο να δει αυτούς τους ανθρώπους ως ανθρώπους και όχι ως στρατιώτες ή μέλη υπηρεσιών με πολιτικές φιλοδοξίες ή απλά ως αντικείμενα για ένα σκοπό»*. Ενώ από διαφορετική αφετηρία, ο Σ. Μαράτος αναλύει πως λειτουργεί – κατά τη γνώμη του – αυτό το είδος συμβολικής αποανθρωποποίησης: *«Ο πατέρας μου δεν ήταν ισχυρός άνθρωπος, με την έννοια ότι δεν ήταν πουθενά οργανωμένος, ούτε σε κόμμα, ούτε σε κλίκες. Τίποτα. Ήταν λοιπόν πανεύκολος στόχος για να τον σκοτώσουν και μετά για να τον ισοπεδώσουν. Αυτόν, το όνομά του και την οικογένειά του. Για κάποιο λόγο κάποιος από τις οργανώσεις αυτές πρότεινε τη δολοφονία του. Τον ξέρανε λόγω του Κορυδαλλού, λόγω των φυλακών δηλαδή. Αυτή που στελέχωναν τις τρομοκρατικές οργανώσεις σίγουρα είχαν σχέση με τον Κορυδαλλό. Μπαινόβγαιναν ή ήταν υποψήφιοι να μπουνέ, είχαν σχέσεις τέλος πάντων. Μπορεί να*

ήθελαν να σκοτώσουν έναν ψυχίατρο γιατί δεν τους άρεσε η ψυχιατρική. Έδενε και πολύ ωραία μετά η λάσπη που θα ρίχνανε».

Επίσης, ο συσχετισμός των έμμεσων θυμάτων με το λεγόμενο σύμπλεγμα του θύματος ή τον ιδανικό τύπο του θύματος ενέχει τον κίνδυνο να αποδεχθούμε την τυποποιημένη, επίπεδη, στερεοτυπική ερμηνεία που προσφέρει η κοινωνία για τη θυματοποίηση, προκειμένου να την καταστήσει ευκολότερα κατανοητή, αλλά με τον τρόπο αυτό ευτελίζει το νόημά της, αποδίδοντας σε προκαθορισμένες κατηγορίες μια κατασκευή που είναι, από τη φύση της, πολύμορφη, σύνθετη και μοναδική για κάθε ιστορία ζωής και εμπειρία. Για παράδειγμα, η Αλεξία Μπακογιάννη τόνισε ότι: «είμαι θύμα, ναι είμαι! Γιατί ήμουν κόρη του μπαμπά μου. Και αν δεν υπήρχε αυτός, εγώ δεν θα είχα γεννηθεί». Ενώ, η αίσθηση του Γιώργου Μομφερράτου μετά τη δολοφονία του πατέρα του ήταν ότι του στερήσαν την ευκαιρία να αναμετρηθεί ως ενήλικας μαζί του, εννοώντας την ήπια αμφισβήτηση του γιού προς την πατρική φιγούρα.

Η Μόλλυ Γουέλτς, επίσης τόνισε πως της στερήθηκε το δικαίωμα να ενωθεί ξανά με τον πατέρα της, με τον οποίο κάποια χρόνια πριν τη δολοφονία είχε απομακρυνθεί λόγω της εργασίας του ενώ και ο αδελφός της Νικ Γουέλτς τόνισε πως: *«Ο μπαμπάς δεν είναι εδώ για να δει τα παιδιά της αδελφής μου να μεγαλώνουν. Δεν είναι εδώ για να μας δει να περνάμε μια περίοδο της ζωής μας, όπως εμείς βλέπουμε άλλους ανθρώπους με τον παππού τους»*. Επιπλέον, η Ν. Έντουαρντς σε μία εκ βαθέων εξομολόγησή της, μάς ενημέρωσε για την ανάγκη υποστήριξης που είχε τα επόμενα χρόνια εξαιτίας προσωπικών προβλημάτων, και που ιδεατά, η παρουσία του πατέρα της, θα της έδινε μία αίσθηση ασφάλειας: *«Όταν χώρισα, πέρασα κυριολεκτικά ενάμιση χρόνο από τη ζωή μου χωρίς στέγη. Ζούσα στο αυτοκίνητό μου με τρία παιδιά για ενάμιση χρόνο. Όταν πήρα διαζύγιο, δεν είχα έναν μπαμπά να τηλεφωνήσω για να ζητήσω βοήθεια. Υπάρχουν τόσοι πολλοί τρόποι με τους οποίους η ζωή μου θα μπορούσε να ήταν τόσο διαφορετική αν ήταν ακόμα εδώ»*.

Άρα μιλάμε εδώ για ιστορίες ζωής που έχουν τα δικά τους ξεχωριστά χαρακτηριστικά. Επιπλέον, η δολοφονία ως γεγονός, οι απώλειες και οι πληγές είναι όλα μέρος της ιστορίας της ζωής αυτών των ανθρώπων και δεν μπορούν να μείνουν πίσω ή να ξεχαστούν. Δεν μπορεί να υπάρξει αποστασιοποίηση και σίγουρα δεν μπορεί να υπάρξει διαχωρισμός. Ο απολογισμός των όσων συνέβησαν γίνεται ένα απαραίτητο

βήμα προς μια νέα συνειδητοποίηση που δεν επιτυγχάνεται με την απλή αποδοχή του ρόλου του θύματος, της παθητικής στάσης που γενικά αναμένει η κοινωνία. Αντίθετα, ο απολογισμός μπορεί να προσφέρει τα θεμέλια πάνω στα οποία τα θύματα αρχίζουν να χτίζουν όχι μόνο τη δική τους ζωή αλλά και μια κοινή ιστορία που ανήκει στο σύνολο της κοινωνίας. Αυτό απαιτεί μια νέα (ή ανανεωμένη) ιδέα της κοινωνικής συμμετοχής στην οποία η δέσμευση για τους άλλους και προς τους άλλους, κάτι στο οποίο κάποιοι ερωτώμενοι απάντησαν θετικά³⁷, γίνεται μια κινητήρια δύναμη αντίδρασης ενάντια στην αίσθηση της απώλειας, της αυτοαναφορικής απόσυρσης, της ακινησίας και της πικρίας. Η ίδρυση συλλόγων από τους επιζώντες και τις οικογένειες των θυμάτων των τρομοκρατικών επιθέσεων ανταποκρίνεται ακριβώς σε αυτή την ανάγκη.

7.1.8. Η Ένωση των θυμάτων: ιστορία και αποτίμηση

Οι ενώσεις, όπου η δημοκρατική συμμετοχή βρίσκει την έκφρασή της (όπως το έθεσε ο Garfinkel³⁸) και τα άτομα που βίωσαν μια παραβίαση (της εμπιστοσύνης στη σχέση τους) βρίσκονται γενικά αντιμέτωπα με δύο επιλογές. Μπορούν να αποσυρθούν από τη σκηνή, απομακρυνόμενα από τα αρνητικά ή επώδυνα γεγονότα, αλλά και από την κοινωνική σκηνή με την ευρύτερη έννοια, περιορίζοντας την παρουσία τους και καλλιεργώντας μια κατάσταση ψυχολογικής και σχεσιακής αδιαπερατότητας σε ό,τι εξακολουθεί να συμβαίνει έξω από αυτούς. Η εναλλακτική λύση είναι να ακολουθήσουν μια εντελώς διαφορετική πορεία, επαναπροσδιορίζοντας την κατάσταση που τους έκανε να υποφέρουν. Αποδίδοντας μια διαφορετική έννοια και νόημα στην εμπειρία τους, μπορούν να αρχίσουν να ξαναχτίζουν τα κοινωνικά δίκτυα και τους δεσμούς εμπιστοσύνης που απειλήθηκαν από το γεγονός. Η γέννηση και η εδραίωση ενώσεων επιζώντων και οικογενειών θυμάτων τρομοκρατικών επιθέσεων παρέχουν τα μέσα με τα οποία πολλά θύματα έχουν επιλέξει να ξαναμπούν στο

³⁷ (Βασιλική Βέλλιου, Αλεξία Μπακογιάννη και Γιώργος Μομφερράτος).

³⁸ H. Garfinkel, «A Conception of and Experiments With, "Trust" as a Condition of Stable Concerted Actions» στο O.J. Harvey (Eds.) *Motivation and Social Interaction*, New York: Ronald Press 1963.

παιχνίδι, εκφράζοντας μια ιδέα δημοκρατικής συμμετοχής που στοχεύει σκόπιμα και συνειδητά στην καταπολέμηση της βίας, στον εξοβελισμό των αξιών και της διανόησης και στην άρνηση του Άλλου ως ανθρώπου, από την οποία πάντα τροφοδοτούνταν οι τρομοκρατικές ενέργειες του παρελθόντος και του παρόντος³⁹.

Ο διάλογος με τους άλλους, η ανταλλαγή ιδεών, η συμμετοχή και ο συνεταιρισμός αποτελούσαν ανέκαθεν διακριτικά γνωρίσματα του πολιτισμού και της πολιτικής της. Και αυτό γιατί, αν και οι εν λόγω συσχετισμοί συχνά προέρχονται από μια συναισθηματική φόρτιση, από μια κοινή εμπειρία πόνου και στέρησης⁴⁰, δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σημασία που αποκτούν τα συναισθήματα αυτά μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αξιών, πολιτισμού και πολιτικής. Μετατρέπονται σε πόρους ικανούς να ανοίξουν το δρόμο για την άσκηση ενός από τα θεμελιώδη δικαιώματα των σύγχρονων δημοκρατιών, και αυτό είναι η πλήρης και συνειδητή συμμετοχή του πολίτη στη «res publica».

Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, πρέπει να αναφερθεί και μια άλλη σημαντική πτυχή. Τα άτομα από τα οποία πήραμε συνέντευξη σπάνια είχαν το ίδιο κοινωνικό, πολιτικό ή πολιτισμικό υπόβαθρο πριν από τις τρομοκρατικές επιθέσεις. Όπως συμβαίνει συχνά, οι ιστορίες της ζωής τους είχαν ακολουθήσει πολύ διαφορετικές πορείες. Αυτό πιθανώς οφείλεται εν μέρει στο διαφορετικό προφίλ των ανθρώπων που στοχοποίησαν οι τρομοκράτες αλλά και στην τακτική που ακολουθούσαν στη δράση τους, καθώς κάποια από τα θύματά τους ήταν οδηγοί, άλλοι χαμηλόβαθμοι αξιωματικοί του αμερικανικού στρατού και της ελληνικής αστυνομίας.

Ωστόσο, αντί να λειτουργήσει ως διαιρετική επιρροή, ο παράγοντας αυτός είχε το αντίθετο αποτέλεσμα, παρέχοντας συχνά το ερέθισμα για την αναζήτηση ενός κοινού εδάφους στο οποίο θα μπορούσε να χαραχθεί μια κοινή πορεία δράσης που θα αποσκοπούσε στην παροχή εφικτών και νόμιμων απαντήσεων στη βία και την αδικία που υπέστησαν. Από την αρχή, ο σύλλογος Ως Εδώ έγινε διάυλος για πλήρως δημοκρατική συμμετοχή με σκοπό την έκφραση μιας σειράς δικαιωμάτων και

³⁹ G. Turnaturi, *Associati per amore*, Milano: Feltrinelli 1991.

Επίσης S. Vezzadini, *Per una sociologia della vittima*, Milano: Franco Angeli 2012.

⁴⁰ G. Turnaturi, *Associati per amore*, ό.π.

αναγκών. Την ανάγκη, πρωτίστως, για αλήθεια, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επαναβεβαίωση και την εδραίωση της εμπιστοσύνης της κοινωνίας στις δημοκρατικές αρχές και τους θεσμούς της, την ανάγκη για δικαιοσύνη, από την οποία απορρέει η προσδοκία να καταδικαστούν και να καταδικαστούν όσοι εμπνεύστηκαν, οργάνωσαν και εκτέλεσαν υλικά τις επιθέσεις. Αλλά η απαίτηση αυτή επεκτείνεται και στο κράτος (ή και σε ορισμένες «παρεκκλίνουσες» οργανώσεις στο εσωτερικό του που έλαβαν μέτρα για να καλύψουν τις πολιτικές ευθύνες για τις ενέργειες των τρομοκρατών και παρενέβησαν στις δικαστικές έρευνες), οι οποίες θα πρέπει να εγγυώνται ότι όσοι κρίνονται ένοχοι θα τιμωρούνται κατάλληλα και θα εκτίουν ολόκληρη την ποινή τους.

Επίσης ο σύλλογος εξέφρασε την ανάγκη της ενθύμησης, ως ζωτικής σημασίας ανάγκη να εξουδετερωθεί ο κίνδυνος μιας συλλογικής και θεσμικής αμνησίας αυτών των τραγικών γεγονότων, την ανάγκη να λάβουν την απαραίτητη ηθική και ψυχολογική, υλική, οικονομική-χρηματοδοτική, ιατρική και κοινωνική υποστήριξη ως μέσο δημόσιας, θεσμικής και συλλογικής αναγνώρισης της βίας και του πόνου που βιώνουν. Αυτό φαίνεται με διαυγή τρόπο στις αφηγήσεις της Α. Μπακογιάννη, του Α. Περαιτικού και του Γ. Μομφερράτου, οι οποίοι στις αφηγήσεις τους τόνισαν πως οι ίδιοι δεν βίωσαν οικονομικά προβλήματα εξαιτίας της δολοφονίας του συγγενή τους, αλλά θεώρησαν ανεπίτρεπτο το γεγονός πως τα υπόλοιπα θύματα κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της δολοφονίας ιδιωτικά, χωρίς κρατική υποστήριξη και κάποιας μορφής κοινωνικής αλληλεγγύης.

Μέσω του συλλόγου εκφράστηκε, κυρίως, η ανάγκη να αναγνωριστεί από την κοινωνία και τους δημόσιους φορείς η ανάπτυξη μιας νοοτροπίας «υπέρ» του θύματος που θα βασίζεται σε μια διαφορετική ευαισθησία και σε μια βαθιά κατανόηση της δυναμικής που κρύβεται πίσω από τις διαδικασίες θυματοποίησης στις σύγχρονες κοινωνίες.

Ένα δεύτερο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της ίδρυσης μιας ένωσης είναι η απαίτηση για δικαιοσύνη. Μεταξύ των ερωτώμενων υπήρχαν συγγενείς που δεν είδαν τους δράστες της δολοφονίας να καταδικάζονται ή που οι καταδικασθέντες δράστες δεν

έτυχαν ποινές για τη δολοφονία του συγγενή τους εξαιτίας της παραγραφής που ορίζει ο νόμος από την τέλεση της αξιόποινης πράξης⁴¹.

Υπενθυμίζουμε επίσης ότι ιδιαίτερα στο παρελθόν, οι κεντρικές υπηρεσίες του κράτους έχουν συχνά επιδείξει ελλείψεις σε διάφορες πτυχές. Δηλαδή, τα έμμεσα θύματα μίλησαν για την αδυναμία των αρχών να καταδιώξουν και να αποκαλύψουν τους δράστες των τρομοκρατικών επιθέσεων, για παράδειγμα- και για την αδυναμία των πολιτικών ηγεσιών να εγκρίνουν νομοθεσία ειδικά σχεδιασμένη για τα θύματα της τρομοκρατίας (αποζημίωση τους, αναγνώριση της ψυχολογικής τους βλάβης, ουσιαστική συμμετοχή τους στις δικαστικές διαδικασίες, κατάργηση του προνομίου των κρατικών μυστικών για τα εγκλήματα μαζικής δολοφονίας, κ.λπ.), να παρέχουν ειδικές μορφές βοήθειας, υποστήριξης και φροντίδας. Από αυτή την άποψη, η γνώμη των ερωτηθέντων για τους χειρισμούς των κεντρικών θεσμών ήταν αυστηρή. Επαναλάμβαναν συχνά ότι δεν υπήρχε βούληση να γίνουν όλα τα παραπάνω αλλά σε κάποιες περιπτώσεις τα έμμεσα θύματα είχαν ενδείξεις (τουλάχιστον αυτή ήταν η ερμηνεία τους) ότι υπάρχει προσπάθεια «κουκουλώματος» (φράση που χρησιμοποίησε ο Σ. Μαράτος) της δολοφονίας του συγγενή τους. Το γεγονός αυτό, είδαμε στις μαρτυρίες ότι αποξένωσε τα έμμεσα θύματα από τους θεσμούς και τα έκανε να είναι καχύποπτα σχετικά με την συνολική λειτουργία του κράτους. Η εμπιστοσύνη που θα έπρεπε να συνδέει έναν πληθυσμό με τη χώρα του εν μέρει παραμελήθηκε, και ατομικά φαίνεται ότι προκάλεσε απογοήτευση, παραίτηση και απόσυρση από το κοινωνικό και δημόσιο γίγνεσθαι. Εντούτοις, όταν ιδρύθηκε ο σύλλογος Ως Εδώ, οι ερωτώμενοι αισθάνθηκαν ότι θα μπορούσαν να αναζητήσουν την αλήθεια και τη δικαιοσύνη που αποζητούσαν. Στην αφήγηση της Μόλλυ Γουέλτς αποτυπώνεται αυτή η εσωτερική αναζήτηση που αφορά την αποκατάσταση της αλήθειας σε συλλογικό επίπεδο: *«Εγώ αποφάσισα να ασχοληθώ με τον σύλλογο Ως Εδώ επειδή είχε περάσει πολύς καιρός από το 1975 έως το 2002 και τίποτα δεν είχε αλλάξει πραγματικά για την οικογένειά μας...[..]..Έτσι όταν αργότερα με κάλεσε ο μετέπειτα Πρέσβης στην Αθήνα, Τομ Μίλλερ και μου είπε για το Ως Εδώ, ήθελα να πάω στην Ελλάδα. Σκέφτηκα ότι αρκετά χρόνια πέρασαν.... φτάνει πια!».*

⁴¹ (Κ. Βερνάρδου, Σ. Μαράτος, Μ. Γουέλτς, Α. Πέτρου).

Ομοίως και η Α. Πέτρου, η οποία μάς ενημέρωσε και για τη συστολή της οικογένειάς της για την απόφαση της συμμετοχής της στο σύλλογο καθώς υπήρχε ο φόβος στοχοποίησης του έμμεσου θύματος από την ασύλληπτη ως τότε 17Ν: «Όταν έμαθα ότι ιδρύθηκε ο σύλλογος Ως Εδώ, ήρθα σε επαφή μαζί τους. Δεν με είχε ενημερώσει κανείς για την ύπαρξη του συλλόγου. Το έμαθα ξαφνικά, μετά από μία εκδήλωση που είχε γίνει. Έτσι, από τη στιγμή που έμαθα για αυτό, συμμετείχα ενεργά όσο μου επέτρεπε η καθημερινότητά μου. Η μητέρα μου βέβαια, ήταν κάπως επιφυλακτική για τη συμμετοχή μου στον σύλλογο, επειδή ένιωθε ότι για πολλά χρόνια ως θύματα δεν λάβαμε την παραμικρή προσοχή από την πολιτεία. Οπότε της φαινόταν, κάπως μάταιο. Επιπλέον, ένιωθε και έναν φόβο για εμένα, επειδή μιλούσα στα ΜΜΕ, οπότε κι η μητέρα μου και κάποιες φίλες μου, μου πρότειναν να μην εκτίθεμαι πολύ για να μην απειληθώ. Για εμένα ήταν μία μεγάλη ευκαιρία εκείνη τη στιγμή για να αποκαταστήσω τον πατέρα μου. Σκεφτόμουν ότι αν δεν το έκανε τότε, δεν θα το έκανα ποτέ. Ήταν κάπως σαν μνημόσυνο η όλη εμπλοκή μου με τον σύλλογο. Εντός του συλλόγου, ένιωσα ασφάλεια γιατί έστω και μετά από τόσα χρόνια υπήρχε μία αίσθηση ότι ξεπερνάω την ντροπή που μου επιβλήθηκε από την κοινή γνώμη. Ήμασταν εμείς, οι συγγενείς των θυμάτων, που είχαμε το κοινό βίωμα και μετά από δεκαετίες προσπαθούσαμε να κάνουμε κάτι γι' αυτό. Προσωπικά με βοήθησε η συμμετοχή μου στο συναισθηματικό κομμάτι. Ένιωσα ότι δεν κάθομαι να κλαψουρίζω κλεισμένη στο σπίτι μου».

Η Κ. Βερνάρδου τόνισε ότι συμμετείχε στον σύλλογο στην προσπάθειά της να βρει τις απαντήσεις σχετικά με την ανεξιχνίαστη δολοφονία του πατέρα της αλλά και για να συναντηθεί με τα υπόλοιπα θύματα: «Αποφάσισα να συμμετάσχω μήπως κινηθεί κάτι, αλλά και για να γνωρίσω τους άλλους που είναι σε μία παρόμοια κατάσταση, καθώς είχαμε κοινό βίωμα. Να επικοινωνήσουμε μεταξύ μας δηλαδή, για να μοιραστεί το βάρος. Είχαν έρθει τότε και η μαμά μου, και η αδερφή μου». Στην ίδια λογική και ο Σ. Μαράτος ο οποίος είδε τη δημιουργία του συλλόγου ως μία λύτρωση της πολυετούς σιωπής των θυμάτων: «Όταν δημιουργήθηκε το Ως Εδώ, το είδα πολύ θετικά. Για εμένα η όλη εμπειρία ήταν κάτι πάρα πολύ θετικό. Πραγματικά, είπα μέσα μου “Επιτέλους!”. Ήταν το μόνο φως που είδα τα επόμενα χρόνια. Οι συμμετέχοντες νιώθαμε καλά εντός του συλλόγου γιατί ήταν μια ομάδα με την οποία μας ένωνε κάτι πολύ βαρύ, που στην καθημερινότητά μας δεν συναντούσαμε ανθρώπους που να έχουν τέτοιο κοινό βίωμα. Μας ένωνε». Ενώ και η Α. Μπακογιάννη υποστήριξε ότι ο σύλλογος ήταν ένα είδος

(εκ νέου) κοινωνικοποίησης των θυμάτων, εφόσον όλοι είχαν κοινές εμπειρίες και μοιράζονταν το ψυχικό άλγος της απώλειας των συγγενών τους: «*Κάναμε υπέρβαση γιατί οι περισσότεροι από εμάς, δεν μιλούσαμε ποτέ γι' αυτό ως θέμα. Για τις δολοφονίες των συγγενών μας δηλαδή. Μέχρι τότε μιλούσαμε μόνο στον πολύ στενό οικογενειακό μας κύκλο. Ακόμη και σήμερα δηλαδή είναι πάρα πολύ δύσκολο για αρκετούς να μιλήσουν δημόσια ή σε ανθρώπους εκτός της οικογένειας*».

Η συμμετοχή, λοιπόν, μέσω της ίδρυσης ενώσεων εμπνέεται και τρέφεται κι από ένα αίσθημα αγανάκτησης⁴², ένα ισχυρό, βαθιά ριζωμένο αλλά εποικοδομητικό συναίσθημα που διαφαίνεται μέσα από τα λόγια όλων των ερωτηθέντων. Εδώ είναι που μπορούμε να βρούμε τα κίνητρά τους, αυτό που τους ωθεί να αναλάβουν δράση θεμελιωμένη σε κοινές αξίες και εμπνευσμένη από συνταγματικούς κανόνες. Τέτοιοι σύλλογοι και το έργο που επιτελούν μπορούν να υπηρετήσουν ολόκληρη τη συλλογικότητα επίσης, ως προειδοποίηση για να μην επαναληφθούν παρόμοια δραματικά γεγονότα⁴³.

Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί σε αυτό το σημείο ότι η δημιουργία του Ως Εδώ πηγάζει κι από ένα παράδοξο. Ιδρύθηκε για να προστατεύσει τα θύματα, τις οικογένειες και τους επιζώντες των τρομοκρατικών ενεργειών, αλλά, ταυτόχρονα, έπρεπε να αντιμετωπίσει και την άρνηση των ίδιων των θυμάτων να χαρακτηριστούν ως «θύματα». Εξάλλου και το όνομα του συλλόγου συνδηλώνει άμεσα κάτι που αφορά την συλλογικότητα, δηλαδή την κοινωνία. Το «Ως Εδώ» είναι, κατά τη γνώμη μας, δύο λέξεις που απευθύνονται αφενός στην ανάγκη να τερματιστεί η τρομοκρατία βία, αφετέρου δε, δηλώνει την ανάγκη των έμμεσων θυμάτων να αποκτήσουν ορατότητα και να παύσει η αποσιώπηση των συνεπειών που υπέφεραν στη ζωή τους, ο καθένας στην ιδιωτική του σφαίρα.

Σε αυτό το σημείο, κρίναμε σκόπιμο να αναφέρουμε κάποια από τα πραγματολογικά στοιχεία σχετικά με τους συλλόγους θυμάτων τρομοκρατίας. Ο σύλλογος Ως Εδώ, δεν

⁴² A. Honneth, *Lotta per il riconoscimento: Proposte per un'etica del conflitto*, Milano: il Saggiatore 2002.

⁴³ A. Serrano, O. Lynch, J. Argomaniz, C. Lawther, "Memory, truth, and justice: understanding the experience of victims of terrorism and political violence: the cases of the United Kingdom and Spain" in O. Lynch and J. Argomaniz (Eds.), *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, ό.π., σ. 44 – 27.

ήταν η πρώτη συσταθείσα ένωση των θυμάτων. Η πρώτη πρωτοβουλία προήλθε από την οικογένεια Αξαρλιάν, με την ίδρυση του «συλλόγου θυμάτων τρομοκρατίας Θάνος Αξαρλιάν». Η πρωτοβουλία αυτή ιστορικά φαίνεται να έχει την αφετηρία της το έτος 1994, δύο χρόνια μετά τη δολοφονία του θύματος. Ο συγκεκριμένος σύλλογος φαίνεται να αποτέλεσε μία καθαρά ιδιωτική πρωτοβουλία της οικογένειας του Αξαρλιάν, έχοντας ως κύριο πρωταγωνιστή την μητέρα του θύματος. Αν και η μητρική φιγούρα της Βούλας Αξαρλιάν, θα περίμενε κανείς να είναι αρκετή για να προκαλέσει την συμπόνοια και τη κοινωνική συμπαράσταση σε αυτό το εγχείρημα, φαίνεται ότι συνέβη μόνο το πρώτο. Ο συγκεκριμένος σύλλογος περιορίστηκε στην τέλεση μνημονικών τελετών για τα θύματα της τρομοκρατίας στις 3 Φεβρουαρίου κάθε ημερολογιακού έτους, στη μητρόπολη της Αγίας Τριάδας στον Πειραιά. Η κοινωνική απήχηση αυτών των μνημονικών τελετών ήταν ισχνή, καθώς το παρών έδιναν μόνο εκπρόσωποι της Πολιτείας, οι οποίοι ήταν ήδη ευαισθητοποιημένοι για το ζήτημα της τρομοκρατίας (πχ Μαριέττα Γιαννάκου). Χαρακτηριστικό μάλιστα είναι ότι στην έρευνα μας στον Τύπο από το 1994 ως το 2001, δεν υπάρχουν αναφορές στο κύριο σώμα των εφημερίδων. Στο σημείο που εντοπίσαμε την είδηση τη μνημονική τελετή, ήταν στις τελευταίες σελίδες των εφημερίδων όπου δημοσιεύονται νεκρώσιμες ακολουθίες και μνημόσυνα. Σύμφωνα άλλωστε με κάποιους από τους συνεντευξιαζόμενους, η οικογένεια Αξαρλιάν, προσπάθησε να προκαλέσει την κινητοποίηση της κοινής γνώμης ενάντια στην τρομοκρατική δράση αλλά δεν βρήκε ανταπόκριση. Η δράση της λοιπόν παρέμεινε περικλειστή, χωρίς να καταφέρει να προκαλέσει το κοινωνικό βλέμμα, αλλά και την πρωτοβουλία των υπόλοιπων συγγενών των θυμάτων να συμμετέχουν.

Οι συνθήκες για μία ένωση θυμάτων τρομοκρατίας άλλαξαν μετά τη δολοφονία του Στήβεν Σόντερς, τον Ιούνιο του 2000. Οι μαρτυρίες του Γιώργου Μομφερράτου, Αντώνη Περατικού και Αλεξίας Μπακογιάννη αναδεικνύουν το γεγονός ότι η μεταστροφή που είδαν στην παρουσία της συζύγου του Σόντερς στα ΜΜΕ, όπου ο φακός ήταν πράγματι στραμμένος στο θύμα και όχι στους θύτες, ήταν για τα έμμεσα θύματα το έναυσμα για να ξεκινήσουν το εγχείρημα του συλλόγου. Ως εκ τούτου, καταλαβαίνουμε από αυτό το σημείο, ότι τα έμμεσα θύματα που ήταν για πολλές δεκαετίες εσωστρεφείς και σχετικά απομονωμένοι από τη δημόσια συζήτηση, ένιωσαν τη στιγμή της δολοφονίας του Σόντερς, ότι υπάρχει χώρος στη δημόσια σκηνή για να διεκδικήσουν την ορατότητα που, κατά τη γνώμη τους, τους αναλογούσε. Εκκινώντας

λοιπόν, από ιδιωτική πρωτοβουλία του Μομφερράτου, και μαζί με τον Μιχάλη Περατικό και την Αλεξία και τον Κώστα Μπακογιάννη προσπάθησαν να βρουν στοιχεία επικοινωνίας με τα υπόλοιπα θύματα τρομοκρατίας (όχι μόνο της 17N που ευθυνόταν για τις δολοφονίες των συγγενών τους). Η διαδικασία, όπως μας ενημέρωσαν, κράτησε κάποιους μήνες ενώ παράλληλα είχαν πραγματοποιήσει διερευνητικές επαφές με τον τότε Υπουργό Δημοσίας Τάξης, Μιχάλη Χρυσοχοϊδη, ο οποίος τους διαβεβαίωσε για την στήριξή του, δημιουργώντας έτσι ένα μετωπικό σχήμα ενάντια στην τρομοκρατία με διαφορετικούς βέβαια σκοπούς. Στη μαρτυρία του Μομφερράτου, ο οποίος επικοινωνήσε με εκδότες εφημερίδων προκειμένου να αναζητήσει ευκαιρίες δημοσιότητας του εγχειρήματος και εν γένει με ανθρώπους που θα μπορούσαν να συμπαρασταθούν σε αυτή τη δράση, αναδεικνύεται ότι βρήκε υποστήριξη σε όσους απευθύνθηκε, δημιουργώντας του την αίσθηση ότι υπήρχαν άνθρωποι που περίμεναν μια αφορμή ώστε να στηρίξουν μία οργανωμένη δράση των θυμάτων τρομοκρατίας.

Η πρώτη άτυπη συνάντηση μεταξύ των θυμάτων πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 2001 στην οικία του Γ. Μομφερράτου, και οδήγησε στην ίδρυση του συλλόγου Ως Εδώ⁴⁴. Στόχος του ήταν η ανάδειξη της σημασίας του τρομοκρατικού φαινομένου, το οποίο διαπερνά την προσωπική βιογραφία του θύματος με μη αναστρέψιμο τρόπο και η εγγραφή του στο δημόσιο λόγο με σκοπό την απονομιμοποίησή και την εν γένει αποθυμοποίηση της τρομοκρατικής βίας στο κοινωνικό σώμα. Η κατεύθυνση δηλαδή

⁴⁴ Ο σύλλογος Ως Εδώ συνέγραψε μία «ανοικτή επιστολή», ως συγγενείς θυμάτων τρομοκρατίας, η οποία όμως δεν δημοσιεύθηκε στον Ελληνικό Τύπο, πλην της εφημερίδας *Καθημερινή*, επιτείνοντας την υποψία των θυμάτων για μία άτυπη αποσιώπησή τους, εφόσον οι προκηρύξεις των τρομοκρατών έβλεπαν πάντα το φως της δημοσιότητας και μάλιστα την περίοδο '90 – '93 όταν και βάσει του αντιτρομοκρατικού νόμου απαγορεύθηκε η δημοσίευσή τους, μια μεγάλη μερίδα του Τύπου είχε εκφράσει έντονα τη δυσαρέσκειά της σε αυτή τη διάταξη του νόμου και σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα «έσπασε» αυτή την απαγόρευση.

Η επιστολή των θυμάτων ανέφερε: «Εστώ και σήμερα, μετά από 26 χρόνια, 42 νεκρούς και εκατοντάδες τραυματίες, εκδηλώνουμε την αγανάκτησή μας. Παρακολουθούμε αλληλοδιάδοχες κυβερνήσεις, ανεξαρτήτως κόμματος, να αποτυγχάνουν συνεχώς. Δεν έχει εξαρθρωθεί ούτε μία δολοφονική οργάνωση. Δεν έχει επιτευχθεί η καταδίκη ούτε ενός τρομοκράτη. Οι δολοφόνοι των ανθρώπων μας κυκλοφορούν σήμερα ελεύθεροι ανάμεσά μας. Παραμένουν προκλητικά ατιμώρητοι. Ένας από τους κύριους λόγους είναι ότι το ελληνικό πολιτικό σύστημα εξουσίας αρνείται να παραδεχθεί ότι η τρομοκρατία είναι πρόβλημα για την Ελλάδα. Οι τρομοκράτες σκοτώνουν ανυπεράσπιστα θύματα τους παίζοντας τους αυτόκλητους δικαστές υπεράνω των δημοκρατικών θεσμών στερώντας το αυτονόητο δικαίωμα στη ζωή. Έχουν αφήσει παιδιά ορφανά, χήρες, μητέρες, πατέρες και αδέρφια να θρηνούν σιωπηλά. Αυτοί είμαστε εμείς. Και είμαστε παρόντες. Παρόντες για να σπάσουμε την σιωπή, για να τιμηθούν οι νεκροί μας, για να απομονωθούν οι δολοφόνοι, για να παταχθεί η τρομοκρατία, για να βοηθήσουμε όσο μπορούμε όσους υπόκεινται σε βία».

των αιτημάτων του συλλόγου ήταν προς το συλλογικό, και κυρίως στο συμβολικό επίπεδο καθώς οι ίδιοι δεν ήθελαν να αποκομίσουν ιδιωτικά οφέλη. Αυτό που ξέρουμε για τη δράση του συλλόγου είναι ότι διενεργήθηκε μία συνέντευξη Τύπου με την παρουσία καμερών από τα ΜΜΕ, η οποία όμως δεν αποτυπώθηκε στον Τύπο της εποχής αναλυτικά. Επίσης, ο Γιώργος Μομφερράτος μάς έκανε γνωστή την ύπαρξη ενός ντοκιμαντέρ με τον τίτλο «Στίγμα», στο οποίο έλαβαν μέρος κάποια από τα έμμεσα θύματα του συλλόγου, προσφέροντας τις μαρτυρίες τους συνοπτικά. Το ντοκιμαντέρ που ήταν παραγωγή της δημόσιας τηλεόρασης (ΕΡΤ) προβλήθηκε το 2003 για πρώτη φορά, και έκτοτε καμία άλλη. Εκτός αυτού, η εύρεσή του είναι αδύνατη. Σύμφωνα με τα θύματα (Μομφερράτος και Περαιτικός) είναι πιθανό επειδή το ζήτημα της τρομοκρατίας είναι ακόμη αμφιλεγόμενο και κατά ένα μεγάλο βαθμό ταμπού, λήφθηκε η απόφαση να μην προβληθεί το ντοκιμαντέρ ξανά.

Η μεγαλύτερη στιγμή του συλλόγου όμως, ήταν η συγκέντρωση-διαμαρτυρία που έλαβε χώρα στις 20 Δεκεμβρίου 2001 μπροστά στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη στο Σύνταγμα. Η δράση αυτή πήρε το χαρακτήρα της απόδοσης φόρου τιμής στα θύματα και διάχυτη από συμβολικά στοιχεία, όπως τα αναμμένα κεριά και οι κονκάρδες με το σύμβολο του συλλόγου δημιουργήσαν ένα νοηματικό πλαίσιο καταδίκης της τρομοκρατίας μέσω της μνήμης του προσωπικού πόνου. Αν και η συγκέντρωση δεν έτυχε της αποδοχής που αναμενόταν από τους ίδιους, η δημόσια εμφάνισή τους και η κάλυψη της δράσης από τα ΜΜΕ ήταν μια νίκη για τα θύματα⁴⁵. Για τους ίδιους, όπως μας αποκάλυψαν, η ανάγκη ορατότητας μετά από πολλά έτη, και οι χαμηλές προσδοκίες που είχαν για μια μεγάλη κοινωνική ανταπόκριση εφόσον είχαν βιώσει μία άτυπη κοινωνική περιθωριοποίηση λόγω της θυματικής τους ταυτότητας, η συγκέντρωση του Δεκεμβρίου ήταν μία μικρή νίκη καθώς για πρώτη φορά εμφανίστηκαν δημόσια ως μία ομάδα ανθρώπων με κοινό βίωμα. Εμφανίστηκαν λοιπόν ως μία μικρή κοινότητα ανθρώπων, που μοιράζονταν μία κοινή αίσθηση αδικίας και οδύνης και η οποία έλαβε τη διάσταση μιας οργανωμένης συλλογικότητας που προέβη σε διεκδικήσεις και δραστηριότητες.

⁴⁵ *Καθημερινή*, 21/12/2001, τίτλος «Η τρομοκρατία πρέπει να τελειώσει» σ. 5.

Το Βήμα, 21/12/2001, τίτλος « “Ως εδώ” φώναξαν οι συγγενείς των θυμάτων τρομοκρατίας», σ. 12.

Ελευθεροτυπία, 21/12/2001, τίτλος «Ως εδώ η σιωπή για την τρομοκρατία», σ. 62.

Εντούτοις, οι εξελίξεις με την σύλληψη της οργάνωσης 17N ένα χρόνο αργότερα, το 2002, έφερε και την παύση της λειτουργίας του συλλόγου. Σύμφωνα με τους συνεντευξιζόμενους, μετά από μεταξύ τους συνομιλίες, έκριναν ότι η συνέχιση του εγχειρήματος μετά την εξάρθρωση της 17N, θα καταστούσε την προσπάθειά τους γραφική και εν μέρει άκαιρη εφόσον φάνηκε ότι οι συλλήψεις των τρομοκρατών έδινε ένα τέλος στην τρομοκρατική δράση. Για τον Στέλιο Μαράτο, η παύση του συλλόγου ήταν λάθος υπό την έννοια της συνεχούς ευαισθητοποίησης της κοινωνίας σχετικά με τρομοκρατικά χτυπήματα. Ο ίδιος θα ήθελε ο σύλλογος να συνεχίσει τη δράση του και να παρεμβαίνει σε περιπτώσεις που το ζήτημα της τρομοκρατίας επανέρχεται στη δημόσια σφαίρα, καθώς θεωρεί ότι η ιδεολογική αναμέτρηση με τέτοια φαινόμενα βίας πρέπει να είναι συνεχής, εφόσον στην ελληνική κοινωνία υπάρχει ένα υπόστρωμα υποστήριξης βίαιων επεισοδίων. Συνεπώς, για τον Μαράτο, οι μαρτυρίες των θυμάτων θα μπορούσαν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στα πλαίσια του αντι-αφηγήματος των τρομοκρατών, ώστε στην επόμενη βίαιη επίθεση που θα συμβεί οι πολίτες να είναι κατά κάποιο τρόπο εκπαιδευμένοι ώστε να δουν και την πλευρά του θύματος.

Σε διαφορετικό μήκος κύματος, η Αγγελική Πέτρου, έκρινε ότι ο σύλλογος έπαυσε την δραστηριότητά του εκείνη τη στιγμή καθώς επηρεάστηκε από την εν γένει ατμόσφαιρα που επικρατούσε την περίοδο της σύλληψης της 17N. Για την ίδια, η σύλληψη της 17N σηματοδότησε το τέλος της ενασχόλησης με το ζήτημα της τρομοκρατίας σε επίπεδο πολιτειακό αλλά και στο επίπεδο της κοινής γνώμης. Η ίδια πιστεύει ότι με τη σύλληψη των τρομοκρατών, θεωρήθηκε ότι μπήκε ένα ξαφνικό τέλος στην ιστορία της τρομοκρατίας στην Ελλάδα και ότι κανείς δεν ασχολήθηκε ξανά τα επόμενα χρόνια, παρόλο που ακολούθησαν κι άλλες τρομοκρατικές επιθέσεις. Οι μελλοντικές εξελίξεις, επαλήθευσαν και τα δύο έμμεσα θύματα όταν ο Δ. Κουφοντίνας έλαβε ολιγοήμερες άδειες από τις φυλακές και επίσης κατά τη διάρκεια της απεργίας πείνας, όπου παρέστη η ανάγκη να συγκροτηθεί από την πλευρά των συγγενών ένα αφήγημα στη δημόσια σφαίρα το οποίο θα ισορροπούσε το κύμα συμπάραστασης προς τον καταδικασμένο τρομοκράτη και τη δράση του.

Συνοπτικά, μέσω των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν μπορούμε να σκεφτούμε λίγο πιο θεωρητικά τις λειτουργίες μιας ένωσης όπως το Ως Εδώ. Το ασφυκτικό πλαίσιο που όρισαν οι αντικειμενικές συνθήκες της κοινωνίας οδήγησαν τα θύματα σε μία κατάσταση εσωστρέφειας. Η ενεργοποίησή τους όμως με αφορμή τη δολοφονία

του Σόντερς, αναδεικνύει μια λειτουργία σημαντική. Το (κάθε) άτομο έχοντας νέα ταυτότητα, αυτή του θύματος επανακοινωνικοποιείται όχι όμως *ex nihilo*, αλλά περνώντας πρώτα από την διαδικασία της αποσύνθεσης της προγενέστερης δομής της υποκειμενικής πραγματικότητας, η οποία στην ουσία ήταν εσωτερίκευση του ισχύοντος γενικού κανόνα, δηλαδή της αποσιώπησης των συνεπειών της τρομοκρατικής δράσης. Με άλλα λόγια, πρέπει να αποδιαρθρώσει την ταυτότητα του θύτη για αυτό που του συνέβη, δηλαδή ότι το θύμα φταίει για τη στοχοποίηση του αρχικά και για την θυματοποίηση του κατ' επέκταση. Η σημαντικότερη παράμετρος αυτής της προοδευτικής διαδικασίας είναι η ύπαρξη διαθέσιμης αποτελεσματικής δομής ευλογοφάνειας, δηλαδή ένα σώμα ατόμων, όπως ο σύλλογος Ως Εδώ που λειτουργεί ως «εργαστήριο» του μετασχηματισμού. Η βάση του μετασχηματισμού είναι η συναισθηματική ταύτιση μέσω του κοινού βιώματος. Τα έμμεσα θύματα ανέφεραν ότι οι πρώτες συναντήσεις με τους υπόλοιπους συγγενείς, ήταν μία καθαρτική περίοδος για όλους, και με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνει αυτόν τον ισχυρισμό. Η ομάδα-σύλλογος έγινε το κέντρο νοήματος της νέας ταυτότητας⁴⁶, καθώς μοιράζονταν όλοι ένα κοινό τόπο, εκτοπίζοντας έτσι την συστολή που συνειδησιακά τους είχε επιβληθεί, έχοντας μάλιστα ως στόχο την επανερμηνεία των γεγονότων. Η λειτουργία αυτή μέσω του συλλογικού βοήθησε στην εμφάνιση των θυμάτων ως μία ενεργόφιλη ομάδα που δεν ζητά εκδίκηση αλλά προσπαθεί να μοιραστεί την εμπειρία της στον δημόσιο λόγο με απώτερο στόχο την απονομιμοποίηση της τρομοκρατίας.

Η αποκατάσταση της αδικίας βέβαια δεν εξαρτάται από την καλή θέληση ενός ατόμου ή μιας ομάδας με μία μικρή δυναμική. Η αποτελεσματικότητά της προϋποθέτει τη συγκρότηση μιας μεγαλύτερης δύναμης και αυτό επιτυγχάνεται με την κινητοποίηση. Μέσω αυτής μπορεί να μειωθεί η απόσταση μεταξύ των θυμάτων και του κοινωνικού σώματος, παρέχοντας την δυνατότητα να κατανοηθεί η καταγγελλόμενη αδικία και να προκαλέσει συναισθήματα ευαισθητοποίησης. Εδώ, πρέπει να σημειωθεί, ότι από το 1994 που είχε ιδρυθεί ο σύλλογος «Θάναος Αξαρχιαν» και περιοριζόταν στην τέλεση μνημονικών τελετών, δεν είχε λάβει προσοχή από τα ΜΜΕ. Μέσα από την έρευνα μας στον Τύπο, λίγους μήνες μετά την συγκέντρωση του Ως Εδώ, εντοπίσαμε εκτενή

⁴⁶ Για τη συγκρότηση της νέας ταυτότητας μέσω των θυματικών συλλόγων, βλ. Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 120 – 124.

αναφορά στην καθιερωμένη τελετή του συλλόγου αυτού. Φαίνεται λοιπόν, ότι η κινητοποίηση των θυμάτων με άλλους όρους, πιο μαζικούς και στοχευμένους έδρασε καταλυτικά για την εμφάνισή τους και ανάγκασαν τον Τύπο να ασχοληθεί με τα αιτήματά τους.

Όπως είδαμε προηγουμένως ο σύλλογος Ως Εδώ δημιουργήθηκε έχοντας ως υπόστρωμα τη συναισθηματική φόρτιση των έμμεσων θυμάτων και την κοινή εμπειρία πόνου και στέρησης. Δεν πρέπει να ξεχνάμε τη σημασία που αποκτούν τα συναισθήματα αυτά μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αξιών, πολιτισμού και πολιτικής. Μπορούν να μετατραπούν σε ικανούς πόρους ώστε να ανοίξουν το δρόμο για την άσκηση ενός από τα θεμελιώδη δικαιώματα των σύγχρονων δημοκρατιών, και αυτό είναι η πλήρης και συνειδητή συμμετοχή του πολίτη στις δημοκρατικές διαδικασίες. Μπορούμε άρα να πούμε πως ο σύλλογος έγινε διάυλος για μια πλήρως δημοκρατική συμμετοχή των ατόμων με σκοπό την έκφραση μιας σειράς δικαιωμάτων και αναγκών. Όπως μάς εξήγησαν οι ερωτηθέντες, η συμμετοχή τους στον σύλλογο δεν αφορούσε μόνο το κοινό τόπο μεταξύ ατόμων που έχουν κοινές τραυματικές εμπειρίες ζωής. Καλύφθηκαν επιπλέον και άλλες ανάγκες, όπως η ανάγκη, πρωτίστως, για αλήθεια, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εδραίωση της εμπιστοσύνης των θυμάτων με τις δημοκρατικές αρχές και τους θεσμούς. Επίσης, σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η ανάγκη για δικαιοσύνη, από την οποία απέρρεε η προσδοκία να καταδικαστούν όσοι οργάνωσαν και πραγματοποίησαν τις επιθέσεις – δολοφονίες και παράλληλα με αυτή την προσδοκία, υπήρχε και η ελπίδα ότι σε περίπτωση που βρεθούν οι ένοχοι, θα τιμωρούνταν παραδειγματικά εκτίοντας τις ποινές που αρμόζουν σε οργανώσεις που δολοφονούσαν κατ' εξακολούθηση. Κάποια θύματα τόνισαν ότι η συμμετοχή τους στον σύλλογο προήλθε και από την ανάγκη της μνήμης, την οποία θεωρούσαν ως ζωτικής σημασίας ανάγκη προκειμένου να εξουδετερωθεί ο κίνδυνος μιας συλλογικής και θεσμικής αμνησίας αυτών των βίαιων γεγονότων.

Στις μαρτυρίες των θυμάτων, μέσω των απαντήσεών τους σχετικά με την απόφαση συμμετοχής τους στον σύλλογο, αποκαλύφθηκαν επιπλέον τρεις ανάγκες που έπαιξαν ρόλο στην εμπλοκή των ατόμων με τον σύλλογο. Πρώτον, η ανάγκη να αναδείξουν ότι για τα δυνητικά θύματα στο μέλλον είναι απαραίτητη η ηθική/ψυχολογική, υλική, οικονομική-χρηματοδοτική, ιατρική και κοινωνική υποστήριξη ως μέσο δημόσιας, θεσμικής και συλλογικής αναγνώρισης της βίας και του πόνου που βιώνουν. Η δική

τους εμπειρία, θα μπορούσε άρα να λειτουργήσει ως πλοηγός για την κατασκευή ενός πλαισίου μέριμνας. Δεύτερον, η ανάγκη αναγνώρισης στις ποινικές διαδικασίες και τη δυνατότητα συμμετοχής τους σε δίκες μέσω της άσκησης πολιτικής αγωγής, προκειμένου να συμμετάσχουν στη διαδικασία διαλεύκανσης των εγκλημάτων που τους στέρησαν τον συγγενή τους. Τρίτον, η ανάγκη να αναγνωριστούν ως θύματα από την κοινωνία και τους δημόσιους φορείς μέσω της ανάπτυξης μιας νοοτροπίας «υπέρ» του θύματος που θα βασίζεται σε μια διαφορετική ευαισθησία και σε μια βαθιά κατανόηση της δυναμικής που κρύβεται πίσω από τις διαδικασίες θυματοποίησης στις σύγχρονες κοινωνίες.

Με σαφήνεια λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι η συμμετοχή των θυμάτων στον σύλλογο βασίζεται σε διαφορετικές προσλαμβάνουσες, επιδιώξεις, συναισθήματα, ανάγκες κ.λπ. Το σίγουρο όμως είναι ότι η επαφή με τα υπόλοιπα θύματα αποτέλεσε για τους περισσότερους ένα συναισθηματικό μαξιλάρι ανακούφισης εφόσον μοιράστηκαν εμπειρίες και βιώματα που σε γενικές γραμμές μοιράζονταν όλοι οι συμμετέχοντες. Ποια είναι όμως η άποψη των θυμάτων για τον σύλλογο αυτή τη στιγμή; Ο χρόνος που μεσολάβησε αποτελεί παράλληλα και την κατάλληλη απόσταση για τα θύματα προκειμένου να εξετάσουν αντικειμενικά τη δράση του συλλόγου και τη δική τους συμμετοχή σε αυτόν; Ποια είναι λοιπόν η εν γένει αποτίμηση τους;

Κρίναμε σκόπιμο, μετά την καταγραφή της δημιουργίας και της δράσης του συλλόγου, να σταθούμε στις αφηγήσεις των θυμάτων τα οποία αποτίμησαν τη δράση του συλλόγου με διαφορετικό τρόπο. Αν και οι διαφορετικές ερμηνείες που μάς έδωσαν τα θύματα δεν εμπίπτουν στην κατηγορία της «διχογνωμίας» μεταξύ τους, εντούτοις μπορούμε να εντοπίσουμε ομοιότητες και διαφορές στις μαρτυρίες τους, μέσω των οποίων θα μπορέσουμε να φωτίσουμε έτι περαιτέρω τον τρόπο με τον οποίο τα υποκείμενα συμμετείχαν σε αυτή τη διάδραση εντός της οριοθετημένης συλλογικότητας, αλλά και μέσω της συλλογικότητας (ως φορείς ενός συγκεκριμένου μηνύματος και μιας συγκεκριμένης ταυτότητας) εντός της κοινωνίας.

Εκκινώντας από τους ανθρώπους που έλαβαν την αρχική πρωτοβουλία της δημιουργίας του συλλόγου, ο Γ. Μομφερράτος σε μία σύντομη αποτίμηση του για τα πεπραγμένα ανέφερε πως: «Ως σύλλογος βέβαια, κάναμε πολύ λιγότερα απ' όσα θα θέλαμε, και είχαμε λιγότερο αντίκτυπο απ' όσο θέλαμε». Κάτι που φαίνεται με

διαυγέστερο τρόπο στην μαρτυρία της Α. Μπακογιάννη: *«Γενικά το Ως Εδώ απέσπασε θετικά σχόλια. Ήρθε βέβαια λίγος κόσμος στις εκδηλώσεις και κινητοποιήσεις μας. Φίλοι και γνωστοί των οικογενειών ως επί το πλείστο γιατί ήταν και αρχή τότε. Ο κόσμος συνολικά δεν είχε μπει στη λογική αυτή. Μακάρι να γίνονταν γενικά παραπάνω πράγματα προς αυτή την κατεύθυνση γιατί η τρομοκρατία δεν θα τελειώσει ποτέ, απλώς αλλάζει μορφή».*

Και τα δύο έμμεσα θύματα, που υπήρξαν από τα πρώτα και ιδρυτικά μέλη του συλλόγου, ανέγνωσαν με τον ίδιο τρόπο τον κοινωνικό αντίκτυπο που έτυχε η δράση του συλλόγου. Βέβαια, σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο Γ. Μομφερράτος, μάς είχε εξηγήσει πως μετά από ένα μεγάλο διάστημα σιωπής των θυμάτων τρομοκρατίας, η εμφάνιση του Ως Εδώ στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ήταν μια μικρή νίκη για τους συμμετέχοντες. Και εμείς εικάζουμε εδώ, ότι η συγκεκριμένη τους αίσθηση απέρρεε από το γεγονός ότι δεν υπήρχαν αρνητικά σχόλια στην κοινή γνώμη για τη δράση του συλλόγου. Εξάλλου, η αδιαφορία ή η αποστροφή προς τους συγγενείς των θυμάτων, θα μπορούσε να περάσει μέσω της μη στήριξης τους και κατ' επέκταση μέσω της αγνόησής τους, όπως και πιθανότατα έγινε σύμφωνα με τα λεγόμενα των δύο θυμάτων.

Ο Α. Περαιτικός, μιλώντας για τον σύλλογο, αν και θεωρεί ότι ο αρχικός στόχος που έθεσαν οι συμμετέχοντες σχετικά με την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης κατά ένα τρόπο επετεύχθη, εντούτοις θεώρησε ότι ο λόγος για τον οποίο έπαυσε τη λειτουργία αφορούσε την ανάγκη των συμμετεχόντων να προχωρήσουν τη ζωή τους καθώς το κοινό σημείο επαφής μεταξύ τους ήταν το τραύμα των δολοφονιών των συγγενών τους: *«Σε έναν πρόχειρο απολογισμό μπορώ να πω ότι το Ως Εδώ πέτυχε τον σκοπό του. Ανά καιρούς βρισκόμαστε, δεν υπάρχει βέβαια τόσο συχνή επαφή διότι πολλοί από τους ανθρώπους που ήμασταν τότε εκεί έχουν προχωρήσει με τη ζωή τους. Θέλουν να συνεχίσουν κι αυτοί οι άνθρωποι τη ζωή τους. Βρισκόμαστε, στο μνημόσυνο που κάνει η Βάσω Αζαρλιάν, πηγαίνουμε μερικοί, όχι όλοι. Αλλά το Ως Εδώ νομίζω ότι ολοκλήρωσε τον κύκλο του. Ο Μομφερράτος έχει στηρίξει θύματα που έχουν δολοφονηθεί και μετά την σύλληψη της 17N. Γενικά, δεν έχει λυθεί το θέμα αυτό ακόμη. Γιατί υπάρχουν άνθρωποι που θέλουν να αποδείξουν κάτι, και το κάνουν αυτό με βία».*

Περίπου στο ίδιο μοτίβο, ο Σ. Μαράτος υποστήριξε πως: *«Εγώ νομίζω ότι ο σύλλογος έκανε αυτό το ρήγμα στην κοινή γνώμη. Τότε όμως που ήταν πριν τους Ολυμπιακούς*

Αγώνες. Νομίζω ότι κάτι έγινε. Δυστυχώς δεν συνεχίστηκε η δράση του συλλόγου και μπορώ να καταλάβω γιατί δεν έγινε. Νομίζω ότι οι πιο πολλοί που συμμετείχαμε μας βάραινε ψυχικά και εν τέλει το εγκαταλείψαμε. Νομίζω όμως, πως οι περισσότεροι που είχαμε λάβει μέρος θα θέλαμε να υπήρχε το Ως Εδώ ή να υπάρχει ακόμα. Εγώ προσωπικά θα ήθελα να υπάρχει». Με τη συγκεκριμένη άποψη, ο Σ. Μαράτος είναι ίσως και ο μοναδικός από τους ερωτηθέντες που υποστήριξε με παρρησία ότι η παύση του συλλόγου ήταν κάτι που ο ίδιος δεν επιθυμούσε, καθώς – όπως έχει προκύψει συνολικά από την αφήγησή του – θεωρεί ότι το ζήτημα της τρομοκρατίας είναι ακόμη υπαρκτό, και η ανάγκη για την αναγνώριση των θυμάτων και των τραυμάτων τους, θα μπορούσε να είναι καθοριστική για την καταπολέμηση όχι του τρομοκρατικού φαινομένου, αλλά της κοινωνικής του αποδοχής. Τουτέστιν της ηθικής δικαιολόγησης του, που ακόμη είναι κοινωνικά ενεργή – όπως έχουμε δείξει αλλού. Παρ’ όλα αυτά, και ο Σ. Μαράτος στάθηκε στο συναισθηματικό άλγος που προέκυπτε μέσα από τη συμμετοχή στις διεργασίες του συλλόγου, ήταν ανασταλτικός παράγοντας – σύμφωνα με τον ίδιο – ώστε να συνεχιστεί η δράση του. Είναι φανερό πως εφόσον οι δράσεις που καλούνταν τα έμμεσα θύματα να συμμετέχουν αφορούσαν πτυχές και στιγμές της ιδιωτικής και τραυματικής εμπειρίας τους, η συνεχής αναμόχλευση του τραύματος, εικάζουμε πως ήταν μία επίπονη διαδικασία για τα άτομα, και για αυτό τον λόγο ίσως αποφασίστηκε η διάλυση του συλλόγου.

Σε διαφορετικό, αλλά όχι αντίθετο, ύφος από τις ανωτέρω μαρτυρίες βρίσκεται εκείνη της Α. Πέτρου, η οποία έκρινε τη δράση του συλλόγου ως χλιαρή καθώς δεν υπήρχαν συγκεκριμένοι στόχοι για το τι θέλει να πετύχει ο σύλλογος, αλλά ένιωσε πως ο πρωταρχικός στόχος ήταν να αποκτήσει δημοσιότητα η δράση του: *«Ως προς τη δράση του συλλόγου, κάνοντας αργότερα απολογισμό, αισθάνθηκα ότι ήταν κάπως χλιαρή. Ήμασταν μία μικρή ομάδα βέβαια. Ναι μεν είχαμε μία σχετική πρόσβαση στα μέσα αλλά δεν ήμασταν και πολύ δυναμικοί γιατί δεν ήμασταν ίσως πάρα πολύ οργανωμένοι. Δηλαδή δεν είχαμε κάποιες συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές, απλά προσπαθούσαμε να κάνουμε κάτι. Και επειδή ήμασταν και ένα ετερόκλητο πλήθος λόγω των διαφορετικών καταβολών της κάθε οικογένειας των θυμάτων, ο καθένας είχε του αντίληψη σχετικά με το τι θέλει να κάνει μέσα από τον σύλλογο».*

Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η Β. Βέλλιου, η οποία μάζ τόνισε πως κατά την περίοδο της δράσης του συλλόγου βρισκόταν σε μικρή ηλικία, συγκεκριμένα ήταν

φοιτήτρια, και αρχικά συμμετείχε στο πλάι της μητέρας της: «Μου είχε κάνει εντύπωση η τρομερή ανομοιογένεια των συμμετεχόντων. Ήμασταν από οποιοδήποτε κοινωνικό ή μορφωτικό επίπεδο αλλά καταλάβαινα ότι ήταν ένας σύλλογος που είχε ως στόχο τη συσπείρωση, τη συλλογικότητα αλλά περισσότερο απ' όλα λειτούργησε ώστε να γνωριστούμε μεταξύ μας και να δηλώσουμε ότι υπάρχουμε. Βέβαια δεν καταλάβαινα τότε ακριβώς ποιος ήταν ο στόχος, δηλαδή τι ακριβώς επιδιώκει ως σύλλογος. Όμως είναι και ένα κομμάτι δικό μου γιατί δεν έχω πολύ υπομονή, δεν μένω δηλαδή τόσο στο θεωρητικό κομμάτι αλλά κοιτάζω πάντοτε πώς αυτό μπορεί να γίνει η δράση που στο τέλος θα έχει ένα συγκεκριμένο στόχο. Επίσης αισθάνθηκα ότι υπήρχε μια ομάδα που ούτως ή άλλως είχε κοινωνικές σχέσεις από πριν, και ήμασταν οι υπόλοιποι που ήμασταν κάπως μουνδιασμένοι, ίσως επειδή ήμασταν έξω από τα νερά μας. Βέβαια, σε αυτή την ομάδα που λέω υπήρχε απλά μια οικειότητα μεταξύ τους, που δεν ήταν παρεξηγήσιμη και ούτε διεκδικούσαν ηγετικό ρόλο. Γι' αυτό πλέον καταλαβαίνω ότι δεν υπήρχε κάποιου είδους διάκριση, αλλά περισσότερο υπήρχε η αίσθηση του ότι είμαι ανάμεσα σε ανθρώπους με διαφορετικό κοινωνικό στάτους από εμένα. Δεν υπήρχε λοιπόν καμία εμφανής διάκριση μεταξύ των θυμάτων εντός του συλλόγου. Το μόνο που θυμάμαι είναι ότι μια φορά πάνω σε μια συζήτηση είχε ειπωθεί από μια συγγενή θύματος το “εμείς δεν φταίγαμε σε τίποτα”, αλλά κανείς δεν το πήρε προσωπικά γιατί ήταν μια αυθόρμητη παραφορά του λόγου. Γιατί ο σύλλογος από την αρχή των συναντήσεών μας δεν έκανε ποτέ διακρίσεις μεταξύ των θυμάτων, και είχαμε όλοι συμφωνήσει ότι κανείς άνθρωπος δεν φταίει για τίποτα και κανείς δεν μπορεί να αποφασίζει για κανέναν».

Ανατέμνοντας την μαρτυρία της Β. Βέλλιου μπορούμε να κατανοήσουμε ότι η διαφορετικές κοινωνικές καταβολές των θυμάτων που συμμετείχαν στον σύλλογο, θα μπορούσαν υπό άλλες συνθήκες να δημιουργήσουν αποξένωση σε κάποιους συμμετέχοντες καθώς το ψηφιδωτό των ανθρώπων που συμμετέχουν σε μία μορφή συλλογικότητας όπως αυτή που παρουσιάζουμε εδώ, δεν είναι απαραίτητο ότι θα πετύχει την απαραίτητη σύμπνοια ως προς τους επιδιωκόμενους στόχους και τα αποτελέσματα αυτών. Επίσης, θα ήταν πιθανό να προκαλέσει τριγμούς ανάμεσα στα μέλη του σχετικά με τις κατευθύνσεις των δράσεων που θα επιλέγονταν. Παρ' όλα αυτά όμως, βλέπουμε ότι ο συγκεκριμένος σύλλογος λειτούργησε με βάση τις εναρκτήριες αρχές δημιουργίας του, που μία εξ' αυτών ήταν η καλλιέργεια ενός κλίματος εμπιστοσύνης και ομόνοιας. Φαίνεται εξάλλου στο περιστατικό που η Β. Βέλλιου μάς

εκμυστηρεύτηκε με τον συγγενή ενός θύματος, ο οποίος είχε εσωτερικεύσει την ερμηνεία της κοινής γνώμης περί αθώων και μη αθώων θυμάτων, που όμως απορροφήθηκε από τα υπόλοιπα μέλη χωρίς να υπάρξει ρωγμή στις μεταξύ τους σχέσεις.

Από την άλλη πλευρά όμως, η Α. Ρουσέτη ενώ αρχικά αναγνώρισε την ευεργετική διάσταση της συμμετοχής της στον σύλλογο, στάθηκε περισσότερο στις διαφορές κοινωνικές καταβολές των θυμάτων σε σύγκριση με την ίδια: *«Όταν με έναν άνθρωπο έχεις κοινό βίωμα μιας απώλειας, σίγουρα σε αυτό το κομμάτι έχεις ένα σύνδεσμο. Στα περισσότερα άλλα μιλούσαμε άλλη γλώσσα. Είναι αλλιώς να έχεις μια απώλεια κι αλλιώς να έχεις να λύσεις κι άλλα πολλά, δηλαδή τα πρακτικά της ζωής. Αυτό δεν το ένιωσα από τις συζητήσεις, ούτε ειπώθηκε κάτι, αλλά από τον τρόπο που βίωνε ο καθένας τη διαφορετική καθημερινότητά του. Για μένα το ζήτημα ήταν και ζήτημα βιοπορισμού. Για μένα τα πάντα είναι ταξικά. Και υπάρχουν διαφορές. Πολύ μεγάλες, στις τάξεις. Το τι έγινε, και τι έγινε και μετά και οι δυσκολίες που ο καθένας αντιμετώπισε, δεν ήταν το ίδιο. Κυρίως στο πρακτικό κομμάτι. Το συναισθηματικό είναι το ίδιο για όλους. Σε εκείνες τις συζητήσεις εντός του Συλλόγου, μπορεί και να ένιωσα ότι ο πατέρας μου επειδή ήταν οδηγός, δεν ήταν σημαντικό θύμα. Με στενοχωρεί αυτό το θέμα, γιατί κι όλα αυτά τα χρόνια δεν υπήρχε ενδιαφέρον από την πολιτεία, γιατί ήταν απλώς ένας οδηγός και όχι κάποιο άλλο διάσημο θύμα. Και γι' αυτό ένιωσα μετά ότι (σ.σ. τα ΜΜΕ) ήθελαν να με εκμεταλλευτούν, όταν με αναζήτησαν έντονα τα ΜΜΕ. Ένιωσα ότι ήθελαν να πλασάρουν μια ιστορία λίγο πιο συγκινητική. Και εγώ δεν ήθελα να συγκινήσω κανέναν με την ιστορία μου. Εγώ ένιωσα ότι ο πατέρας μου ήταν αόρατος. Αυτό ίσως με ενόχλησε. Αλλά δεν θα έμπαινα σε καμία διαδικασία να πείσω κάποιον. Ήταν ένας λόγος αυτός που αποτραβήχτηκα έκτοτε».*

Στην περίπτωση λοιπόν της Α. Ρουσέτη, η – κατά την ίδια – σαφής διαχωριστική γραμμή που χώριζε τα θύματα εξαιτίας της διαφορετικής κοινωνικής τους τάξης, ήταν κάτι που δεν μπορούσε να παραβληθεί. Τονίζοντας βέβαια πως η συγκεκριμένη ερμηνεία είναι προϊόν της δικής της παρατήρησης και όχι κάτι που εκφράστηκε ως λόγος ή ως συμπεριφορά, εντούτοις η υποκειμενική πρόσληψη του θύματος ότι βρίσκεται μεταξύ ανθρώπων που η καθημερινότητά τους είναι διαφορετική από τη δική της, εικάζουμε ότι αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα ώστε να ταυτιστεί πλήρως με τα υπόλοιπα θύματα και κατ' επέκταση με τον σύλλογο. Εφόσον η καθημερινότητα των

υπόλοιπων, ερμηνεύθηκε ως ανοίκεια, είναι εξαιρετικά πιθανό το έμμεσο θύμα να μην καλλιέργησε την απαραίτητη εμπιστοσύνη αναφορικά με τους στόχους και τις δράσεις του συλλόγου και ως εκ τούτου να έθεσε εαυτόν εκτός της συλλογικότητας.

Με σχετική διαφοροποίηση από την αφήγηση της Α. Ρουσέτη, η Κ. Βερνάρδου επίσης στάθηκε στο ζήτημα των τελικών στόχων του συλλόγου: *«Ως προς τον σκοπό του, πιστεύω ότι τον πέτυχε σε ένα μικρό βαθμό. Περισσότερο στο να ακουστεί η φωνή των θυμάτων. Μεταξύ των θυμάτων ήταν ευχάριστο το κλίμα. Αλλά νιώθω ότι ξεκίνησε με άλλο σκοπό, κι αλλιώς εξελίχθηκε στην πορεία. Ο Χρυσοχοϊδης, που ήταν τότε Υπουργός, νομίζω ότι επειδή έδινε μεγάλη βάση στην επικοινωνία προς το κοινωνικό ακροατήριο, κατά κάποιο τρόπο επωφελήθηκε και ο ίδιος από τον σύλλογο. Όπως και στην περίπτωση της Μαρφίν, που κάθε τρεις και λίγο έλεγε ότι έπιανε τους εμπρηστές της. Γενικά, το ενδιαφέρον του Υπουργού ήταν κυρίως το επικοινωνιακό σκέλος εκείνη τη στιγμή. Αυτό βέβαια δεν το καταλαβαίνεις όταν είσαι εντός αλλά το συνειδητοποιείς αργότερα. Για αυτό απομακρύνθηκα κιόλας από όλο αυτό. Γιατί δεν έγινε τίποτα ουσιαστικά. Έτρεξαν πολύ λόγω των Ολυμπιακών Αγώνων οι Αρχές, συνέλαβαν αυτούς που ήθελαν και μετά σταμάτησαν. Δεν προχώρησαν εις βάθος την έρευνα. Επίσης, τότε είχε γυριστεί ένα ντοκιμαντέρ αφιερωμένο στα θύματα τρομοκρατίας. Ο τίτλος του ντοκιμαντέρ ήταν “Στίγμα”. Εμένα με είχε ενοχλήσει αυτός ο τίτλος. Δεν νιώθω έτσι. Δεν ένιωσα ποτέ έτσι. Καταλαβαίνω ότι ο τίτλος μπήκε επειδή η κοινωνία φαίνεται να έχει στιγματίσει τα θύματα, αλλά εγώ δεν νιώθω έτσι».*

Στην εν λόγω μαρτυρία, εντοπίζουμε δύο βασικούς παράγοντες που οδήγησαν το θύμα να απομακρυνθεί από τον σύλλογο. Ο πρώτος έχει να κάνει με την λανθάνουσα ερμηνεία του σχετικά με τους στόχους του συλλόγου. Φαίνεται ότι το θύμα κατά την πορεία της δράσης του Ως Εδώ, αισθάνθηκε πως τα οφέλη της δημοσιοποίησης των αιτημάτων του συλλόγου, τα καρπωνόταν το πολιτικό προσωπικό της χώρας, το οποίο όμως η ίδια θεωρούσε υπεύθυνο για τη δική της απογοήτευση, η οποία περιστρεφόταν γύρω από την ανεξιχνίαστη δολοφονία του πατέρα της. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε εδώ ότι το θύμα ένιωσε διπλά θύμα, καθώς οι άνθρωποι από τους οποίους ανέμενε να διαλευκάνουν την υπόθεση δολοφονίας του συγγενή της, καρπώνονταν τη δική της προσπάθεια στα πλαίσια της ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης για το ζήτημα των θυμάτων τρομοκρατίας. Μία προσπάθεια μάλιστα, που περνούσε μέσω της δικής της έκθεσης στη δημοσιότητα και στο «κοινωνικό» βλέμμα. Η αίσθηση της αυτή,

η οποία εν πολλοίς μπορεί να μεταφραστεί ως η προσπάθεια εκμετάλλευσης του ιδιωτικού της τραύματος προκειμένου να εξυπηρετηθούν πολιτικές σκοπιμότητες (δηλαδή εύνοια ενός συγκεκριμένου ακροατηρίου που θα αποτελέσει δεξαμενή ψηφοφόρων), απομάκρυνε το θύμα από την διεκδίκηση μέσω της συμμετοχής στη συγκεκριμένη συλλογικότητα, με συνέπεια την αποξένωσή της στην ιδιωτική της σφαίρα.

Επιπλέον, ο δεύτερος παράγοντας αφορά όχι το συμβολικό πεδίο, αλλά το πραγματικό. Το έμμεσο θύμα, διαπνέεται από ένα ισχυρό αίσθημα αδικίας καθώς δεν εξιχνιάστηκε ποτέ η δολοφονία του πατέρα της. Έχοντας περάσει μέσα από συναισθήματα αγωνίας, και εν γένει απορίας σχετικά με τα αίτια που οδήγησαν τους δράστες στη δολοφονία, έχει αναπτύξει έντονα συναισθήματα καχυποψίας προς τους θεσμούς και το πολιτικό προσωπικό της χώρας, τα οποία με την πάροδο των ετών αναμείχθηκαν με συναισθήματα απογοήτευσης αναφορικά με την προσπάθεια του να ανακαλύψει την αλήθεια. Ως εκ τούτου, η απουσία απονομής δικαιοσύνης, που για την ίδια θα ήταν αποκλειστικά να μάθει ποιοι και γιατί δολοφόνησαν τον συγγενή της, έστρεψαν το θύμα εναντίον των θεσμικών παραγόντων, που αδυνατούν να του δώσουν απαντήσεις σε ένα προσωπικό ζήτημα που ανήχθη – λόγω του τραύματος και της συναισθηματικής φόρτισης – σε ερώτημα που έχει λάβει την ένταση και τη σημασία των υπαρξιακών αναζητήσεων.

7.1.9. Δικαιοσύνη: μεταξύ ατιμωρησίας και ανοχής

Ο ορισμός της δικαιοσύνης στο πλαίσιο της θυματοποίησης είναι εγγενώς πολύπλοκος και ο όρος φέρει πολλές συνδηλώσεις τόσο εντός όσο και μεταξύ των πλαισίων. Η ανάλυση των δεδομένων των συνεντεύξεων αναδεικνύει σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο πλαισίων δικαιοσύνης (ανταποδοτικής και επανορθωτικής) κυρίως όσον αφορά το κατά πόσον οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι υπάρχει χώρος για εναλλακτικές λύσεις στην παραδοσιακή προσέγγιση της ανταποδοτικής δικαιοσύνης, όπως, για παράδειγμα, αυτή της επανορθωτικής δικαιοσύνης. Από τη μία πλευρά, η

κυρίαρχη αφήγηση από ορισμένα έμμεσα θύματα διαμορφώνεται από ανησυχίες σχετικά με την ανταποδοτική δικαιοσύνη. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν και αφηγήσεις που αναφέρονται και στα δύο μοντέλα δικαιοσύνης, δηλαδή της ανταποδοτικής και της επανορθωτικής.

Η έννοια της δικαιοσύνης που προκύπτει από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν με τους συμμετέχοντες είναι πολύ κοντά στην έννοια της ανταποδοτικής δικαιοσύνης, δηλαδή μια θεώρηση της δικαιοσύνης που η ποινική τιμωρία, εφόσον είναι αναλογική και αποδίδεται στο πλαίσιο του κράτους δικαίου, είναι η καλύτερη απάντηση στο έγκλημα. Σε αυτή την άποψη συνέτειναν τα θύματα που δεν ήταν Έλληνες πολίτες. Σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους, η δικαιοσύνη είναι μια αδιαμφισβήτητη ανάγκη και ένα μη διαπραγματεύσιμο δημόσιο δικαίωμα που ένα δημοκρατικό κράτος εγγυάται όχι μόνο στα θύματα της τρομοκρατίας αλλά σε όλα τα μέλη της κοινωνίας. Για να καταστεί αυτό το δικαίωμα αποτελεσματικό για τα θύματα, οι δράστες πρέπει να ερευνώνται, να δικάζονται και να τιμωρούνται σύμφωνα με τις αρχές του Κράτους Δικαίου. Οι μη Έλληνες ερωτώμενοι επέμειναν στην έννοια της ισόβιας φυλάκισης. Και αναφερόμαστε εδώ όχι μόνο στα θύματα, αλλά και στους ενδιαφερόμενους. Σε πολλαπλές ερωτήσεις μας για αυτό, απάντησαν ότι για εκείνους η τήρηση των ισοβίων είναι η βασική τιμωρία που θα έπρεπε να ισχύει για τους τρομοκράτες. Στην αφήγηση της Μ. Γουέλτς η προσμονή για παραδειγματική ισόβια τιμωρία των τρομοκρατών είναι χαρακτηριστική: *«Η κατάσταση που δημιουργήθηκε με τις άδειες στους τρομοκράτες και με τις επικείμενες τυχόν αποφυλακίσεις τους, επιτείνουν το αίσθημα της μη- δικαιοσύνης. Πιστεύαμε πάντα, σαν οικογένεια, ότι τα ισόβια σημαίνουν ισόβιο εγκλεισμό, και όχι επαναδιαπραγμάτευση της ελευθερίας»*. Σε παρόμοιο ύφος και ο Σ. Αξεμσετίνογλου, ο οποίος υποστήριξε ότι η ισόβια κάθειρξη των τρομοκρατών, αποτελεί παραδειγματική τιμωρία για τις κατά συρροή δολοφονίες που διέπραξαν: *«Μπορεί να αποτελεί επιτυχία η σύλληψη των δολοφόνων, αλλά η διάρκεια της ποινής τους είναι μεγάλη απογοήτευση για εμάς. 20-25 χρόνια φυλάκισης δεν είναι αρκετά για τους δολοφόνους αυτούς, οι οποίοι σκότωσαν δεκάδες ανθρώπους με αδίστακτο τρόπο. Τίποτα δεν θα φέρει πίσω τον ανιψιό μου βέβαια, αλλά δεν θέλουμε εκδίκηση. Ο στόχος μας πρέπει να είναι να σώσουμε τις άλλες αθώες ζωές και να τελειώνουμε με την τρομοκρατία»*. Παράλληλα ο Τομ Μίλλερ, έχοντας στο παρελθόν περάσει από τη θεσμική θέση του Πρέσβη, τόνισε ότι και για τον ίδιο ο ισόβιος εγκλεισμός των

τρομοκρατών είναι υψίστης σημασίας: *«Οι τρομοκράτες είναι στη φυλακή. Αν κάποιος από αυτούς βγει για λίγο έξω, μπορούμε από τη μεριά μας να το επισημάνουμε».*

Παράλληλα, τα έμμεσα θύματα άσκησαν κριτική στον θεσμό των ολιγοήμερων αδειών που δίνεται στους τρομοκράτες, καθώς οι ίδιοι τους θεωρούν επικίνδυνους για τέλεση νέων αδικημάτων. Η Α. Μάτη όπως μάς αποκάλυψε, ενοχλείται σε μεγάλο βαθμό όταν μαθαίνει πως έχει χορηγηθεί άδεια στον Δ. Κουφοντίνα: *«Εγώ δεν θέλω να βγαίνουν καθόλου από την φυλακή, αλλά γενικά να βγαίνουν και να μιλάνε σε κανάλια και εφημερίδες. Μου ανεβαίνει το αίμα στο κεφάλι. Με ενοχλεί γιατί εκείνοι ζούνε και ο αδερφός μου είναι στο χώμα. Πως του δίνουν άδειες με 11 φόνους; Εμένα αυτό με ενοχλεί. Δεν είναι δικαιοσύνη αυτό. Και με ενοχλεί επίσης, που έχει σπίτι στον Βαρνάβα Αττικής, κοντά στο εξοχικό μου, και πάει στις ταβέρνες εκεί και τον καλοδέχονται. Αυτός δηλαδή τρώει και πίνει, και έχει τους υποστηρικτές του από κοντά και ο αδερφός μου είναι στον τάφο».* Την ίδια ενόχληση περιέγραψε και η Α. Μπακογιάννη: *«Τις εποχές που αφήναν ελεύθερο τον Κουφοντίνα με τις άδειες και τα λοιπά, που περνούσε εδώ δίπλα μου στο Σύνταγμα και σκεφτόμουν εγώ “τι περιμένει το κράτος να κάνω όταν τον δω να μεριάσω να διαβεί;”. Θα είμαι με τα παιδιά μου και θα πρέπει να κάνω στην άκρη για να περάσει. Δεν αντέχω...[...]. Υπάρχει η περίφημη φράση που λέει ότι όταν λέμε ισόβια, εννοούμε ισόβια. Υπό συγκεκριμένες συνθήκες τους έδιναν άδειες. Όταν ξέρουν ότι ο Κουφοντίνας βγαίνει και το μόνο που κάνει είναι να στρατολογεί νέους, όταν βγαίνει και λέει ότι είχε πολύ δίκαιο σε ό, τι έκανε και δεν μετανιώνει, λυπάμαι αλλά το νομοθετικό πλαίσιο λέει ότι δεν θα έπρεπε να βγει ούτε με άδεια. Θα έπρεπε να κάτσει εκεί που είναι και τέλος».*

Σε αυτό το σημείο, θυμόμαστε επίσης την συνέντευξη της Νικόλ Έντουαρντς, η οποία όταν ο Χριστόδουλος Ξηρός είχε αποδράσει κατά τη διάρκεια της άδειας που του είχε δοθεί το 2014 (λόγω της Πρωτοχρονιάς), φοβόταν καθημερινά για την οικογένειά της: *«Ο Χριστόδουλος Ξηρός στην πραγματικότητα δραπέτευσε από τη φυλακή επειδή του έδωσαν άδεια. Και έτσι ολόκληρη η οικογένειά μου τέθηκε ουσιαστικά σε κατ’ οίκον περιορισμό μέχρι να τον βρουν. Ο Χριστόδουλος δραπέτευσε και υπήρχαν ανησυχίες ότι θα έφευγε από τη χώρα. Και εκείνη την εποχή, ο γιος μου ήταν στον στρατό. Ζούσαμε στο εξωτερικό και ήταν τρομακτικό. Ήταν απολύτως τρομακτικό. Ήμασταν ουσιαστικά φυλακισμένοι. Δεν μπορούσα να φύγω από το σπίτι μου, από τα παιδιά μου. Η κόρη μου έπρεπε να επιστρέψει από το κολέγιο. Δεν μπορούσαμε να πάμε πουθενά. Μας κλείδωσαν*

μέχρι να μπορέσουν να εντοπίσουν πού βρισκόταν αυτός ο τύπος και να τον βάλουν πίσω εκεί που ανήκε. Και σκεφτόμουν ότι έχω δουλειά, έχω παιδιά, πρέπει να τα θρέψω. Κανείς δεν μου δίνει καμία αποζημίωση. Αλλά την ίδια στιγμή, η ζωή μου είναι σε αναμονή επειδή άφησαν έναν τρομοκράτη, έναν καταδικασμένο δολοφόνο, να βγει από τη φυλακή για μια ελεύθερη μέρα και δεν επέστρεψε. Δυστυχώς, υπάρχει αυτός ο νόμος για τις αποφυλακίσεις ή τις άδειες στην Ελλάδα και ισχύει και για τους καταδικασμένους τρομοκράτες». Για πολλούς ίσως μια τέτοια αντίδραση εκ μέρους του θύματος να είναι υπερβολική, αλλά πρέπει να επισημάνουμε ότι το τραύμα που φέρει το άτομο, και η μη γνώση της ελληνικής πραγματικότητας, είναι ικανά να ανατροφοδοτήσουν συναισθήματα αγωνίας, φόβου και απειλής, που το θύμα ένιωσε όταν δολοφονήθηκε ο πατέρας της.

Ωστόσο, η δικαιοσύνη δεν αποκτά μόνο την έννοια της απουσίας ατιμωρησίας στην αφήγηση πολλών θυμάτων της τρομοκρατίας αλλά και την έννοια της αποκατάστασης της άδικης ζημίας που προκλήθηκε. Οι Έλληνες ερωτώμενοι, τόνισαν ότι χρειάζεται ένα πλαίσιο επανορθωτικής δικαιοσύνης με την ευρύτερη έννοια του όρου. Εν ολίγοις, να προστατεύονται τα θύματα με το να λαμβάνουν φροντίδα ανάλογα με τις ανάγκες τους, έπειτα να ακούγονται οι μαρτυρίες τους και στο τέλος αυτών να υπάρχει μέριμνα ώστε να αποφευχθεί η ατιμωρησία των δραστών. Η Β. Βέλλιου τόνισε πως δικαιοσύνη για εκείνη «έχει να κάνει με την ορατότητα των θυμάτων. Κοινωνικά δηλαδή δεν νιώθω ότι τα θύματα ξεχαστήκαμε αλλά νιώθω ότι δεν υπήρξαμε ποτέ. Οπότε μια τύπου δικαίωση για μένα είναι ότι όταν ανακινείται το ζήτημα της τρομοκρατίας, και ειδικότερα όταν μιλάνε οι τρομοκράτες ή οι υποστηρικτές τους, πλέον μιλάω και εγώ που είμαι θύμα. Δηλαδή, είναι για εμένα δίκαιο να βρίσκουν πάντα αντίλογο».

Καθώς η αποζημίωση και η βοήθεια προς τα θύματα της τρομοκρατίας μέσω δημόσιων πολιτικών της ελληνικής κυβέρνησης ξεκίνησε σταδιακά από τις αρχές του '90, είδαμε περιπτώσεις όπως του Ι. Κανάβα ή του αυτόπτη μάρτυρα στη δολοφονία Αξαριάν, που η πολιτεία δεν εξασφάλισε την αποκατάστασή τους. Επίσης, η Βασιλική Βέλλιου μάς ενημέρωσε ότι η μητέρα της αρχικά είχε άγνοια σχετικά με τον τρόπο που θα μπορούσε να αναζητήσει την αποζημίωση που της αναλογούσε. Καταλαβαίνουμε λοιπόν, ότι στα πλαίσια των αποζημιώσεων, ακόμη και όταν υπάρχει ολοκληρωμένη νομοθεσία που έχει θεσπιστεί, τα θύματα χρειάζονται αρωγή στη διαδικασία θεσμικής

τους αναγνώρισής, δηλαδή της αναγνώρισης της θυματικής ταυτότητας που χρειάζεται την κρατική φροντίδα.

Ωστόσο, η δικαιοσύνη, από τους ερωτηθέντες, νοείται και ως η έρευνα, η δίκη και η δίωξη των ενόχων. Μια διαδικασία πολύπλοκη και αναμφισβήτητα δύσκολο να επιτευχθεί. Αρκετά περιστατικά δολοφονιών παραμένουν ανεξιχνίαστα, ορισμένα από τα οποία έχουν υπερβεί τον χρόνο παραγραφής. Για τα θύματα, των οποίων οι υποθέσεις παραμένουν ανεξιχνίαστες, υπάρχει ένα αίσθημα *προδοσίας* που βασίζεται στη διαπίστωση ότι οι ελληνικές αρχές δεν έχουν αποδώσει δικαιοσύνη. Επιπλέον, επισημαίνουν ότι το να αφήνονται ατιμώρητοι οι υπεύθυνοι για τρομοκρατικές δραστηριότητες έχει ιδιαίτερες συνέπειες για τα θύματα. Στις περιπτώσεις της Κ. Βερνάρδου και του Σ. Μαράτου για παράδειγμα, και τα δύο έμμεσα θύματα εκδήλωσαν την απογοήτευσή τους για τη συνολική λειτουργία των θεσμών στην Ελλάδα, λέγοντας λίγο πολύ ότι έχουν σταματήσει να πιστεύουν στη διαφάνεια τους και βέβαια στην αποτελεσματικότητά τους. Η Κ. Βερνάρδου με απογοήτευση υποστήριξε πως: *«Η αντιμετώπιση της πολιτείας όλα αυτά τα χρόνια επηρέασε την άποψή μου για τους Θεσμούς. Όχι ότι είχαν την καλύτερη άποψη αλλά μετά έγινε χειρότερη... Θα ήθελα να μάθω την αλήθεια, αλλά τελικά δεν θα τη μάθω ποτέ. Και δυστυχώς νομίζω ότι κάποιοι ξέρουν. Κι αυτοί που ξέρουν είναι οι πολιτικοί... Εγώ θα ήθελα να μάθω την αλήθεια για τον πατέρα μου και τίποτε άλλο. Αυτό με βασανίζει τόσα χρόνια, και η δικαιοσύνη στην περίπτωσή μου θα ήταν να μάθω τους δολοφόνους τους... Το μόνο που θα ήθελα θα ήταν να συλληφθούν. Να αποδοθεί δικαιοσύνη δηλαδή».*

Παρόμοιος απογοητευτικός τόνος συναντάται και στη μαρτυρία του Σ. Μαράτου, ο οποίος συνδέει την ανεξιχνίαστη δολοφονία του πατέρα του με το κυρίαρχο πολιτικό κόμμα των δεκαετιών '80-'90: *«Το ΠΑΣΟΚ που ήταν για χρόνια στην εξουσία, ποτέ δεν είχε στις προγραμματικές του δηλώσεις στην εξάρθρωση της τρομοκρατίας. Δεν το είχε όχι σαν προτεραιότητα αλλά δεν ήταν πουθενά στη λίστα των πραγμάτων που θα ήθελε να κάνει. Ως εκ τούτου, μετά από όλα αυτά εγώ έχω μεγάλη δυσπιστία στους θεσμούς. Δεν έχω καμία εμπιστοσύνη. Και ειδικά στην ελληνική αστυνομία δεν έχω δυστυχώς και κανέναν πλέον σεβασμό. Και εξαιτίας όλων αυτών εγώ είχα πολύ θυμό μέσα μου. Και έχω. Δεν μου έχει περάσει ακόμα».*

Το κοινό σημείο των δύο μαρτυριών, δεν βρίσκεται μόνο στη μη απόδοση δικαιοσύνης, δηλαδή στη μη αναστρέψιμη κατάληξη της δολοφονίας του συγγενή τους, αλλά και στην διαδικασία απονομής της δικαιοσύνης. Τα δύο έμμεσα θύματα, μάς τόνισαν πως στις δίκες των πιθανών δραστών των δολοφονιών των συγγενών τους, ένιωσαν πικρία για τη μη αποκάλυψη των υπαιτιών αλλά αισθάνθηκαν επίσης μία προσπάθεια συγκάλυψης των υποθέσεων αυτών. Η Κ. Βερνάρδου στάθηκε περισσότερο στην αδυναμία εντέλει να φτάσει στην αλήθεια μέσω της δίκης: *«Στη δίκη του Ε.Α.Α, ήμασταν πολιτική αγωγή. Εγώ ένιωθα ότι δεν ήταν οι κατηγορούμενοι οι δολοφόνοι του πατέρα μου. Βέβαια για την περίπτωση του πατέρα μου δεν καταδικάστηκαν και λόγω παραγραφής. Πίστευα ότι κάποιοι δεν συνελήφθησαν ποτέ. Πριν την δίκη ένιωθα ότι κάτι μπορεί να βρεθεί. Η δίκη τράβηξε μήνες και εμείς είχαμε δικηγόρο τον Γιώργο Μαύρο που σκοτώθηκε με το Σινούκ το 2004. Μου άφησε μια πικρία η δίκη γιατί δεν αποκαλύφθηκε τίποτα για τον πατέρα μου. Και να έβρισκαν τους δολοφόνους, δεν θα μπορούσα να τους συγχωρέσω. Δεν θα το έκανα δηλαδή, αλλά δεν θα με ενδιέφερε τι θα απογίνουν αν τους συνελάμβαναν. Το μόνο που θα ήθελα θα ήταν να συλληφθούν. Να αποδοθεί δικαιοσύνη δηλαδή».*

Από μια άλλη σκοπιά, ο Σ. Μαράτος μίλησε ευθέως για μια προσπάθεια αθώωσης των κατηγορουμένων για τη δολοφονία του πατέρα του, στην οποία προσπάθεια συμμετείχαν στελέχη του κεντροαριστερού πολιτικού χώρου, και αυτός είναι και ένας από τους λόγους για τον οποίο σε άλλο σημείο της αφήγησής του, κατέδειξε πως ο ίδιος θεωρεί υπεύθυνο τον συγκεκριμένο πολιτικό χώρο για την διάχυση αισθημάτων αδιαφορίας για τα θύματα της τρομοκρατίας: *«Είχε γίνει περίπου δέκα μήνες μετά τη δολοφονία μία δίκη όπου κατηγορούμενοι ήταν οι Μαζοκόπος, Μπουκουβάλας, Κογιάννης, Μπαλάφας και Μπέργκνερ. Στη δίκη τους ξελασπώσανε με συνοπτικές διαδικασίες, με μάρτυρες υπεράσπισης μεγαλοστελέχη του ΠΑΣΟΚ, όπως ο Γιώργος Παπανδρέου, και του Συνασπισμού. Δικηγόρος τους ήταν ο Νίκος Κωνσταντόπουλος. Είχε βρεθεί τότε μια γιάφκα, στην οποία υπήρχαν εντός κλειδιά, όπλα, και γενικότερα πειστήρια που τους συνέδεαν με τρομοκρατικές οργανώσεις και τη δολοφονία του πατέρα μου. Είχαν πει ότι βρέθηκε και η προκήρυξη και το όπλο της δολοφονίας, παρ' όλα αυτά δεν βγήκε τίποτα από τη δίκη. Εγώ πιστεύω ότι αυτοί ήταν οι ένοχοι, απλά κράτος, αστυνομία, πολιτεία ήταν τόσο σαθρά και εκείνοι αλώνιζαν. Φάνηκε ότι δεν ήθελαν να λύσουν τη δολοφονία. Δεν υπήρχε πολιτική βούληση. Η πολιτική βούληση που υπήρχε*

ήταν μόνο για να προστατευθούν οι κατηγορούμενοι και να σπλωθεί ο πατέρας μου». Από τις δύο μαρτυρίες των συγκεκριμένων έμμεσων θυμάτων, καταλαβαίνουμε πως τα αισθήματα του αδικαιώτου που εκβάλλουν στα άτομα, και μάλιστα που αφορούσαν το πιο τραυματικό συμβάν στη ζωή τους, επηρέασε την άποψη τους για τους θεσμούς, το πολιτικό σύστημα και την εν γένει λειτουργία του κράτους.

Παρόμοια περίπτωση με τους δύο προαναφερθέντες συνεντευξιαζόμενους, είναι η περίπτωση του τραυματία από έκρηξη βόμβας Ι. Κανάβα. Ο Κανάβας ο οποίος μετά το τρομοκρατικό χτύπημα, νοσηλεύτηκε επί μακρόν σε κλινική προκειμένου να αποκατασταθεί μερικώς η ζημιά που υπέστη στο σώμα του, στην αφήγηση του μάς ενημέρωσε πως η αίσθηση αδικίας που νιώθει προκύπτει αφενός από τις ελλείψεις του νομικού συστήματος, οι οποίες του στέρησαν τη συμβολική (και υλική) αναγνώριση του σε θύμα. Αφετέρου δε, στάθηκε περισσότερο στη συμπεριφορά της διοίκησης του ξενοδοχείου Intercontinental, οι οποίοι κατά τη διάρκεια της δίκης συμπεριφέρονταν – κατά τον Κανάβα – με υπεροψία. Υπενθυμίζουμε εδώ πως στη συγκεκριμένη υπόθεση, το ξενοδοχείο Intercontinental επέδειξε χλιαρά αντανakλαστικά εφόσον δεν προχώρησε σε εκκένωση του κτιρίου μετά την ενημέρωση που έλαβε πως σε εξωτερικό του χώρο έχει τοποθετηθεί βόμβα. Έτσι, μετά το συμβάν κατηγορήθηκε για ελλιπή μέτρα ασφάλειας και εξετάστηκε σε πρώτο βαθμό αν έφερε ευθύνη για τον τραυματισμό του Κανάβα και βέβαια για τον θάνατο της Βιργινίας Κωνσταντίνου, για τον οποίο στο ποινικό σκέλος ο Διευθύνων Σύμβουλος ως νομικός εκπρόσωπος της εταιρίας, ο Διευθυντής Ασφάλειας και ο Διευθυντής της βάρδιας καταδικάστηκαν για πλημμελή άσκηση των καθηκόντων τους (οι ποινές ήταν τρεις ως τέσσερις μήνες με αναστολή, για ανθρωποκτονία και βαρύ τραυματισμό από αμέλεια).

Σύμφωνα λοιπόν με τον Κανάβα η υπεροψία των εκπροσώπων του ξενοδοχείου κατά τη διάρκεια της δίκης αλλά και η μετέπειτα προσέγγιση της διοίκησης του Intercontinental, τον πλημμύρισαν με συναισθήματα αδικίας και οργής: *«Αισθάνομαι ότι έχω υποστεί μία βλάβη έστω και μερική, ή έστω και προσωρινή, από πράξεις και παραλείψεις άλλων που θα έπρεπε να είναι πιο ώριμοι, πιο σοβαροί, πιο συγκροτημένοι. Αισθάνομαι μια αδικία από το ελληνικό νομικό σύστημα, όχι γιατί πήγα να κερδοσκοπήσω πάνω στο ατύχημά μου και στην κατάσταση αυτή, αλλά για να αισθανθώ ότι αυτοί που είναι πραγματικά υπόλογοι, έχουν κι αυτοί τις δικές τους συνέπειες. Δεν θα έλεγα ότι αισθάνομαι θύμα, θα έλεγα ότι έχω αισθανθεί συνέπειες από μια κατάσταση*

που δεν ευθύνομαι, που δεν συμμετείχα και που δεν μου αναλογεί καμία τέτοια επίδραση και ταυτόχρονα αυτοί που είχαν συμμετάσχει σε αυτή την κατάσταση δεν έχουν υποστεί καμία συνέπεια. Είναι απολύτως ηθικό δηλαδή. Συνεπώς, η αδικία που νιώθω έχει πηγή την εκ των υστέρων αντιμετώπιση του συμβάντος από τη διοίκηση του ξενοδοχείου και από το ελληνικό νομικό σύστημα, που δεν τιμώρησε τις ελλείψεις στον σχεδιασμό της ασφάλειας του ξενοδοχείου. Μάλιστα, δέκα ημέρες μετά το συμβάν, το ξενοδοχείο απέστειλε 12.500 επιστολές, με επιστολόχαρτο ταχυδρομείου, σε πελάτες, συνεργάτες προμηθευτές κ.λπ. αναφέροντας ότι το ξενοδοχείο παραμένει ασφαλές και ότι περιόρισαν όσο το δυνατόν περισσότερο το ατυχές συμβάν που συνέβη! Και αυτή η επιστολή έφτασε και σε εμένα. Εκείνη τη στιγμή, είχα ήδη μια αποστροφή ενάντια στο ξενοδοχείο, αλλά η συγκεκριμένη κίνηση, με εξόργισε». Βλέπουμε λοιπόν, ότι οι ομοιότητες των τριών αυτών θυμάτων, έχουν ως πυρήνα την πλημμελή εξέταση και διερεύνηση των υποθέσεών τους, και επιπρόσθετα την αίσθηση που αποκόμισαν από όλη τη διαδικασία της απονομής δικαιοσύνης, η οποία στα μάτια τους ήταν ελλιπής και ενείχε στοιχεία επιπόλαιης και γρήγορης συγκάλυψης των υπαιτίων.

Επίσης, ορισμένα θύματα στα πλαίσια της αποκαταστατικής δικαιοσύνης υποστήριξαν πως εκλαμβάνουν την έννοια της δικαιοσύνης με όρους αποκατάστασης της μνήμης του νεκρού συγγενή τους. Έκαναν λόγο δηλαδή, για την αποκατάσταση της αλήθειας σχετικά με την αθώότητα του συγγενή τους, και σε προέκταση την ανασύσταση της κοινωνικής ταυτότητας του θύματος, το οποίο, τα έμμεσα θύματα, ένιωσαν ότι θεωρείται ένοχο από την πλειοψηφία της κοινωνίας. Με αυτό τον τρόπο λοιπόν, καταλαβαίνουμε ότι η προσωπική δικαίωση για τα έμμεσα θύματα ταυτίζεται με την δικαίωση του νεκρού. Συγκεκριμένα η Α. Πέτρου μάς αποκάλυψε τις σκέψεις της πάνω στο ζήτημα της δικαιοσύνης, η οποία λαμβάνει για την ίδια τη μορφή της δικαίωσης: «Σε ένα μικρό επίπεδο ο πατέρας μου είναι υποτιμημένος ως θύμα επειδή ήταν αστυνομικός. Υπάρχει στο συλλογικό υποσυνείδητο πολύ βάρος πίσω από την ιδιότητα του αστυνομικού. Αυτό το θυμάμαι έντονα να συμβαίνει στο Πανεπιστήμιο όταν σπούδαζα. Έτσι εγώ είχα ζητήσει κάποια στιγμή το προανακριτικό υλικό, αλλά από τις Αρχές μας είπαν ότι μπορούμε να το διαβάσουμε χωρίς όμως να μπορούμε να καταγράψουμε τίποτα. Έχω αναζητήσει επίσης τον υπηρεσιακό φάκελο του πατέρα μου, με σκοπό κάποια στιγμή αποκαταστήσω την αλήθεια. Κυρίως, μέσα από αυτή τη διαδικασία θα ήθελα να δικαιωθεί ο πατέρας μου. Να δικαιωθεί στην κοινή γνώμη, στην

οποία τα δημοσιεύματα της εποχής τον αδίκησαν κατάφορα. Πάντα υπάρχει όμως στο πίσω μέρος του μυαλού μου να αποκαταστήσω το όνομα του πατέρα μου».

Παρομοίως και η Α. Ρουσέτη: *«Όταν είχε κυκλοφορήσει το βιβλίο του Κουφοντίνα, διάβασα κάποια αποσπάσματα. Ήταν η πρώτη φορά που σκέφτηκα ότι κάπως πρέπει να αποκαταστήσω τη μνήμη του πατέρα μου και έτσι σκέφτηκα ότι κάτι πρέπει να κάνω εγώ για μένα. Ήθελα να στείλω κάτι στη φυλακή -στον Κουφοντίνα- να στείλω δηλαδή την ιστορία του πατέρα μου- δηλαδή τον αγώνα ενός ανθρώπου να επιβιώσει και να ζήσει με αξιοπρέπεια αλλά δεν ήθελα να μαθευτεί, δεν ήθελα να βγει προς τα έξω, δεν ήθελα τίποτα από αυτά. Θα το έκανα για εμένα, και δεν το έκανα όχι επειδή δεν ήθελα να διαφοροποιηθώ από τα άλλα θύματα, αλλά επειδή δεν ήθελα να δημοσιευθεί τίποτα προσωπικό μου και δεν ήθελα να γίνω αντικείμενο ριάλιτυ».*

Τέλος, έχει ενδιαφέρον ότι οι ερωτηθέντες διαχώρισαν την έννοια της δικαιοσύνης από την έννοια της συγχώρεσης των δραστών. Ενδεικτικά αναφέρουμε εδώ απόσπασμα από την μαρτυρία της Κ. Βερνάρδου: *«Και να έβρισκαν τους δολοφόνους, δεν θα μπορούσα να τους συγχωρέσω. Δεν θα το έκανα δηλαδή, αλλά δεν θα με ενδιέφερε τι θα απογίνουν αν τους συνελάμβαναν».* Ενώ και ο Α. Περαιτικός μίλησε για την αδυναμία συγχώρεσης: *«Σαφώς και δεν μπορώ να συγχωρήσω αυτό που έκαναν όλοι αυτοί, πολύ περισσότερο από τη στιγμή που η συγχώρεση προϋποθέτει και μετάνοια. Άλλοι που έχουν μετανιώσει, μου είναι ευκολότερο να το σκεφτώ. Με ενδιαφέρει περισσότερο η πλήρης αποκαθίλωσή τους».* Η δικαιοσύνη για τα περισσότερα έμμεσα θύματα είναι μια ανάγκη που δεν μπορεί ποτέ να αντικατασταθεί από τη συγχώρεση, διότι η πρώτη ανήκει στο δημόσιο τομέα, ενώ η δεύτερη είναι ιδιωτική υπόθεση, κάτι που φαίνεται με σαφήνεια στη μαρτυρία του Α. Περαιτικού. Αν και κάποια θύματα, δήλωσαν ότι με την πάροδο των ετών, έχουν εν μέρει καταφέρει να μην ενδιαφέρονται για την εν γένει παρουσία των τρομοκρατών, δηλαδή έχουν απεμπλακεί συναισθηματικά από τα άτομα που προκάλεσαν το τραύμα, εντούτοις η συγχώρεση τους, είναι μάλλον επίσης μια αδιάφορη έννοια για τα θύματα. Φαίνεται ότι το ενδιαφέρον τους για δικαιοσύνη αφορά μόνο το δημόσιο τομέα, δηλαδή την κοινωνική αναγνώριση της θυματοποίησης τους, που εικάζουμε ότι θα αποτελούσε για αυτούς μια άτυπη δικαίωση της πολυετούς αποσιώπησής τους.

7.1.10. Μαρτυρίες κρατικής αδιαφορίας

Έχοντας κατά νου τις ανωτέρω μαρτυρίες των έμμεσων θυμάτων, οι οποίες εν πολλοίς ανέδειξαν συναισθήματα δυσφορίας σχετικά με την απονομή δικαιοσύνης στις περιπτώσεις των δολοφονιών των συγγενών τους που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν, θεωρήσαμε εδώ σκόπιμο, να παρουσιάσουμε με πιο αναλυτικό τρόπο την άποψη ορισμένων έμμεσων θυμάτων για την συνολική εικόνα που διαμόρφωσαν για το ελληνικό κράτος, τους θεσμούς και τις αρχές καθ' όλη τη διάρκεια των ετών όπου το ζήτημα της τρομοκρατίας παρέμενε άλυτος γρίφος σε πολιτικό και θεσμικό επίπεδο. Εν προκειμένω, τα ευρήματα που προέκυψαν από τις μαρτυρίες των θυμάτων, μπορούν κάλλιστα να ενισχυθούν και να σταθούν δίπλα στις μαρτυρίες των ενδιαφερόμενων, οι οποίοι ως στελέχη υπηρεσιών – χωρών του εξωτερικού - ήρθαν σε επαφή με αντίστοιχες ελληνικές υπηρεσίες, και οι απόψεις τους είναι σε μεγάλο βαθμό ανόθευτες από τον (ελληνικό) εσωτερικό πολιτικό ανταγωνισμό και μπορούν να ιδωθούν ως απόψεις/ερμηνείες παρατηρητών. Φαίνεται ότι σε μεγάλο βαθμό μέσω των αφηγήσεων των ενδιαφερόμενων επιβεβαιώνονται οι απόψεις των θυμάτων και ιδιαίτερα η συνολική αίσθηση που οι δεύτεροι αποκόμισαν από την λειτουργία και από τη δική τους επαφή με τις κρατικές αρχές και τους πολιτειακούς θεσμούς.

Εκκινώντας από τα έμμεσα θύματα, η Α. Πέτρου τόνισε πως όλο το διάστημα από τη δολοφονία του συγγενή της μέχρι και σήμερα, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το διάστημα της αδιαφορίας, με μοναδική εξαίρεση τη στιγμή της σύλληψης της 17N: *«Η αδιαφορία από την πολιτεία φαίνεται όχι μόνο από όλο το διάστημα που πέρασε από τις δολοφονίες μέχρι να συλλάβουν την 17N. Αλλά και μετά το 2002, αφού έγινε και η δίκη ένα χρόνο αργότερα, οι τρομοκράτες φυλακίστηκαν, οπότε δεν ασχολήθηκε κανείς περισσότερο. Η φυλάκισή τους ήταν για πολλούς μία αυλαία μιας περιόδου που έκλεισε. Αλλά δεν είναι έτσι. Οι συνέπειες των πράξεων των τρομοκρατών δεν κλείνουν ποτέ. Δυστυχώς υπάρχει αυτή η γενική εντύπωση ότι μετά το 2002 προχωρήσαμε τη ζωή μας όλοι και ότι έκλεισε το κεφάλαιο της τρομοκρατίας. Αλλά η τρομοκρατία υπάρχει ακόμη, όχι τόσο οργανωμένη ή αιματηρή, αλλά υπάρχει ακόμη η ηθική δικαιολόγηση της τρομοκρατικής δράσης»*. Η αδιαφορία που εξέλαβε η Α. Πέτρου, στη μαρτυρία της Α. Ρουσέτη εκφράζεται ως ανυπαρξία της πολιτείας στις περιπτώσεις όπου χρειαζόταν

μέριμνα και πολιτικές ανακούφισης των θυμάτων: *«Η πολιτεία ήταν άφαντη. Δεν υπήρχε ενδιαφέρον από κάποια κυβέρνηση ιδίως για περιπτώσεις όπως τη δική μας».*

Σε διαφορετικό τόνο, ο Σ. Μαράτος μάς εξήγησε ότι η εικόνα που σχημάτισε σχετικά με την κρατική μέριμνα προς το γεγονός της δολοφονίας του συγγενή του, δεν ήταν απλώς μιας αδιάφορης πολιτείας, αλλά οι χειρισμοί της ελληνικής αστυνομίας, του έδωσαν την εντύπωση ότι οι αρχές δεν επιθυμούν να ασχοληθούν περαιτέρω με την εξιχνίαση της δολοφονίας: *«Κρατική μέριμνα δεν υπήρχε. Επίσης η αστυνομία δεν έδειξε ποτέ κανένα αληθινό ενδιαφέρον. Υπήρχε περισσότερο ενδιαφέρον κουκουλώματος, θυμάμαι μάλιστα ότι είχαμε φύγει για διακοπές κάποιο καλοκαίρι και είχαν μπει στο σπίτι για να το ψάξουν. Ήθελαν μάλλον να βρουν τι ήξερε ο πατέρας μου. Από την αστυνομία λοιπόν ούτε ενδιαφέρον υπήρξε ούτε, να το πω έτσι, συμπαράσταση στα πιο απλά πράγματα. Δηλαδή γίνεται ένα έγκλημα, πάει αστυνομία στους ανθρώπους που έχουν χάσει τον άνθρωπό τους από αυτή την ενέργεια και περιμένεις να σου πουν το αυτονόητο, δηλαδή ότι θα κάνουν το παν για να βρεθούν οι ένοχοι. Στην περίπτωσή μας αυτό δεν υπήρχε. Εγώ δεν θυμάμαι καμιά φιγούρα αστυνομικού στο σπίτι να έρχεται και να λέει κάτι που να ήταν σε αυτό το μήκος κύματος, δηλαδή ότι θα φροντίσουν να βρεθούν οι ένοχοι».*

Από την άλλη πλευρά, ο Ι. Κανάβας, υποστήριξε ότι η ελληνική αστυνομία βρέθηκε στο πλευρό του μετά το συμβάν, πιθανώς όμως λόγω της ιδιότητας του ως μάρτυρας, καθώς όσο βρισκόταν σε ιατρική κλινική προκειμένου να αναρρώσει δεν είχε δεχθεί το ενδιαφέρον των κρατικών αρχών: *«Κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στο νοσοκομείο τόσους μήνες, δεν ήρθε κανείς να με δει, εννοώ από την πλευρά της πολιτείας. Είχα όμως συνοδεία από την αντιτρομοκρατική για έξι μήνες. Πέρα από το ότι ήταν συνεχώς κάτω από το σπίτι μου, με πηγαινοφέρναν στην Αντιτρομοκρατική υπηρεσία. Με την υπηρεσία αυτή είχαμε επαφή και ήταν κοντά μου, ίσως γιατί υπάρχει ένα πρωτόκολλο με το οποίο πρέπει να σε προστατέψουν ως θύμα».*

Επιπλέον, στη μαρτυρία του Γ. Μομφερράτου η αδιαφορία έλαβε τη μορφή της σιγής από την πλευρά της αστυνομίας σχετικά με την υπόθεση δολοφονίας του πατέρα του: *«Δεν περίμενα να έρθει κάποιος από το κράτος. Δεν με ένοιαζε η κρατική μέριμνα. Το θέμα ήταν ότι η ενημέρωση από τις Αρχές ήταν μηδαμινή».* Ομοίως και η Κ. Βερνάρδου, η οποία στη μαρτυρία της έχει πολλάκις δηλώσει ότι το κύριο ενδιαφέρον της ήταν

πάντα η διαλεύκανση της δολοφονίας του πατέρα της: «Οι Αρχές δεν με καλούσαν για να μάθω την εξέλιξη της έρευνας. Εγώ πήγαινα για να μάθω. Και μετά από πολύ καιρό μου πήραν κάτι καταθέσεις, αλλά θυμάμαι ότι για πολύ καιρό δεν υπήρχε ενδιαφέρον. Επιπλέον, η αντιμετώπιση της πολιτείας όλα αυτά τα χρόνια επηρέασε την άποψή μου για τους Θεσμούς».

Στο ίδιο σημείο, δηλαδή της απουσίας ενημέρωσης από τις αρχές σχετικά με την υπό εξέλιξη έρευνα για τους δράστες στάθηκε και ο Α. Περαιτικός: «Βιώσαμε σαν οικογένεια απογοήτευση σχετικά με την πορεία των ερευνών των δολοφόνων. Η αστυνομία δεν μας κάλεσε για να ενημερώσει για την πορεία των ερευνών. Είχαμε ενημέρωση μόνο επειδή πηγαίναμε εμείς, όχι επειδή έρχονταν αυτοί σε εμάς. Ο πατέρας μου πήγαινε συχνά, και είχα πάει πολλές φορές μαζί του όταν ερχόμουν στην Ελλάδα, στον αρχηγό της Αστυνομίας και σε υπουργούς. Και βρίσκαμε τοίχο. Βρίσκαμε έλλειψη βούλησης διότι για να έρθει η οργάνωση μιας έρευνας χρειάζεται πρώτα η βούληση και η βούληση πρέπει να είναι πολιτική. Αυτή ήρθε όταν κινδύνεψαν οι Ολυμπιακούς Αγώνες. Αυτή είναι η δική μου άποψη τουλάχιστον». Μάλιστα, όπως βλέπουμε, ο Α. Περαιτικός θεωρεί ότι η αδιαφορία που εξέλαβε, δεν ήταν απλώς μία έλλειψη ενδιαφέροντος για την επίλυση της τρομοκρατικής δράσης αλλά προέκυπτε από την έλλειψη βούλησης των εκάστοτε κυβερνήσεων να αναζητήσουν τους δράστες και να εξιχνιάσουν τις δολοφονίες.

Από μια άλλη σκοπιά, η μαρτυρία της Α. Μπακογιάννη, συντείνει στην ανωτέρω άποψη του Α. Περαιτικού, τονίζοντας ότι η έλλειψη πολιτικής βούλησης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, άλλαξε προσωρινά με την άνοδο της Ν.Δ. στην εξουσία την περίοδο 1990 – 1993. Η σημασία που δίνεται στην πολιτική βούληση και εντός της μαρτυρίας της Α. Μπακογιάννη, φαίνεται από το γεγονός ότι η δική της ερμηνεία για τη σύλληψη της 17N, επαφίεται και στο γεγονός ότι τα πολιτικά κόμματα είχαν σχηματίσει ένα αρραγές μέτωπο λίγο πριν την εξάρθρωση της οργάνωσης (αποκλείοντας βέβαια τον πολιτικό χώρο του – τότε- Συνασπισμού, νυν Σύριζα): «Το κράτος από μόνο του δεν προχώρησε ποτέ σε κάποιες πολιτικές ανακούφισης. Μέχρι τις αρχές του '90 η μόνη κυβέρνηση που εμφανώς έκανε μεγάλες προσπάθειες να τους συλλάβει ήταν εκείνη του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη. Όταν δολοφονήθηκε ο Σόντερς, φάνηκε ότι υπήρχε πολιτική βούληση από την κυβέρνηση του Σημίτη για να καταπολεμηθεί η τρομοκρατία αλλά υπήρχε παράλληλα ένα ενιαίο εθνικό μέτωπο και

από τα δύο τότε μεγάλα κόμματα, ΠΑΣΟΚ και ΝΔ. Υπήρξε πολιτική βούληση να τελειώνουμε με αυτή την ιστορία, ενόψει ίσως και των Ολυμπιακών αγώνων του 2004 και ο Σημίτης και ο Χρυσοχοϊδης ήταν άλλου τύπου άνθρωποι που δεν ήταν το παλιό ΠΑΣΟΚ. Κυρίως όμως απέναντι υπήρχε μια αξιωματική αντιπολίτευση που ήταν απόλυτη στο ζήτημα της τρομοκρατίας. Συνεπώς το πολιτικό μέτωπο ήταν αμιγές. Επίσης το ΚΚΕ έβγαζε κι αυτό δηλώσεις καταδικαστικές. Οι μόνοι βέβαιοι που δεν έβγαζαν καταδικαστικές δηλώσεις ήταν ο πολιτικός χώρος του Σύριζα».

Όσον αφορά, τις σημαντικές μαρτυρίες των ενδιαφερόμενων, ο Ρ. Έστες υποστήριξε ότι από τη δεκαετία του '70, όταν και δολοφονήθηκε ο Ρ. Γουέλτς, σχημάτισε την εντύπωση ότι οι ελληνικές αρχές δεν έδειξαν τον απαραίτητο ζήλο ώστε να συλλάβουν τους δράστες: «Η ελληνική αστυνομία δεν φαινόταν να έχει ισχυρή βούληση για τη σύλληψη της 17N επειδή μάλλον εκείνη την χρονική στιγμή ο ελληνικός πληθυσμός ήταν πολύ εχθρικός προς τις ΗΠΑ μετά την τουρκική εισβολή. Έτσι, η Ασφάλεια δεν έκανε ενδελεχή ή αφοσιωμένη δουλειά για να συλλάβει τους τρομοκράτες. Εγώ από τον Ιούνιο του 1976 έφυγα από την Ελλάδα. Πήγα σε άλλο τομέα ευθύνης και έγινα αναπληρωτής επικεφαλής του ευρωπαϊκού τμήματος και έχασα κατά κάποιον τρόπο την επαφή μου με τις εξελίξεις στην Ελλάδα, εκτός από ένα επιφανειακό επίπεδο. Μάθαινα δηλαδή τα νέα και συζητούσα με συναδέλφους. Είχα την αίσθηση τότε ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών αποκαταστάθηκαν μετά την επιστροφή του Καραμανλή. Τον γνωρίζαμε από τότε που ήταν πρωθυπουργός πολλά χρόνια πριν, και αποκατέστησε τις σχέσεις των ΗΠΑ με την Ελλάδα σε ένα πραγματικά ικανοποιητικό επίπεδο. Αλλά ποτέ δεν ήμασταν ικανοποιημένοι με την πρόοδο της ελληνικής αστυνομίας και της Ασφάλειας στις επιχειρήσεις κατά της 17N. Και εμείς, βέβαιοι, που συλλέγαμε πληροφορίες θεωρώ πια ότι δεν ήμασταν πολύ επιτυχημένοι σε αυτή την προσπάθεια. Αν ήμασταν, η CIA θα είχε διεισδύσει στη 17N και θα μπορούσαμε να τους είχαμε αποκαλύψει. Αλλά η αλήθεια είναι ότι βασιζόμασταν στις ελληνικές Αρχές για να αναλάβει αυτή την ευθύνη».

Σε μία πιο αναλυτική περιγραφή ο Ανώνυμος Συνάδελφος του Ρ. Γουέλτς στάθηκε αρχικά στην αδυναμία των ελληνικών αρχών να διερευνήσουν τη δολοφονία του Ρ. Γουέλτς, και έπειτα επισήμανε το γεγονός πως μετά τη σύλληψη της 17N, οι ελληνικές αρχές δεν επέτρεψαν στις χώρες, οι οποίες είχαν χάσει αξιωματούχους εξαιτίας της τρομοκρατικής δράσης, να συμμετάσχουν στις έρευνες/ανακρίσεις για πιθανά περαιτέρω στοιχεία: «Η ιδέα ότι μια σύγχρονη Ελληνική Αστυνομία και η ΚΥΠ, που

απαρτίζονταν από καλά εκπαιδευμένους ανθρώπους άφησαν να περάσουν 28 χρόνια χωρίς να έχουν πραγματικά ένα καλό στοιχείο για μια τρομοκρατική οργάνωση, είναι εξωπραγματικό. Τέτοια πράγματα συμβαίνουν στη Ρωσία που έχουν σκοτώσει ανθρώπους ή δολοφονήσει πολιτικούς αντιπάλους. Η Ελλάδα δεν είναι Ρωσία. Η Ελλάδα είναι δημοκρατία. Η Ελλάδα είναι η πρώτη δημοκρατία που θα περίμενε κανείς. Η ανάμνησή μου για το τι συνέβη από τον Δεκέμβριο του '74 μέχρι τον Ιούνιο του '75 ήταν ότι η ΚΥΠ δεν συμμετείχε πραγματικά στην έρευνα. Και έχουμε να κάνουμε με αυτούς τους ανθρώπους που δολοφονήθηκαν. Και ας αφήσουμε στην άκρη τον Γουέλς, σκεφτείτε τους άλλους Έλληνες που υπηρέτησαν την πατρίδα τους. Μπορεί να μην συμφωνούσαμε μαζί τους, αλλά να τους δολοφονήσουμε; Να ανατινάξουμε τα αυτοκίνητά τους; Αυτό θα έπρεπε να είχε σταματήσει από το '80. Δεν ξέρω, αλλά δεν υπήρξε καμία έντονη προσπάθεια. Και αυτό, φυσικά, οδηγεί σε μια ερώτηση. Γιατί; Γιατί δεν υπήρξε πίεση στην εύρεση των τρομοκρατών; Γιατί δεν υπήρξε μεγάλη προσπάθεια; Γιατί δεν υπήρξε μεγάλη συνεργασία με τους Αμερικανούς; Γιατί το 2002, όταν είχαν συλλάβει τους τρομοκράτες δεν άφησαν τους Αμερικανούς, το FBI να τους μιλήσουν; Κάτι δεν πάει καλά, κάτι που έπρεπε να είχε γίνει αυτά τα 28 χρόνια. Δεν έγινε ποτέ. Και τουλάχιστον, θα έπρεπε να υπάρχει καλή συνεργασία με τους ανθρώπους της πρεσβείας μας και το FBI. Αλλά ποτέ δεν είχαμε αυτή τη συνεργασία».

Η αφήγηση του έφερε στην επιφάνεια επίσης στοιχεία τα οποία αποτελούν - για τον ίδιο - ενδείξεις ότι οι ελληνικές αρχές δεν ακολούθησαν συγκεκριμένα πρωτόκολλα έρευνας προκειμένου να φτάσουν εις βάθος τη διερεύνηση των εμπλεκομένων στην τρομοκρατική οργάνωση της 17N. Οι ενδείξεις αυτές υπήρξαν, για τον ίδιο, αποδείξεις ότι η ελληνική πλευρά απέφυγε μία συγκεκριμένη διαδικασία, η οποία θα ενέπλεκε στις ανακρίσεις των συλληφθέντων και τις χώρες – συμμάχους, που είχαν χάσει αξιωματούχους εξαιτίας της τρομοκρατικής δράσης. Ως εκ τούτου για τον ίδιο, η οντογένεση των ερωτημάτων σχετικά με την αποφυγή της κατάλληλης διαδικασίας που εξηγήσαμε ανωτέρω από τις ελληνικές αρχές, είναι ακόμη μία ψηφίδα στην εικόνα που σχημάτισε ο ίδιος και οι συνάδελφοί του, η οποία δεν ήταν άλλη από το ότι η ελληνική πλευρά δεν έδειχνε την απαραίτητη βούληση/θέληση να εξιχνιάσει σε απόλυτο βαθμό τη δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων: «Όταν δολοφονείς έναν διπλωμάτη, είσαι δολοφόνος. Οπότε μετά έρχεται η ερώτηση “Γιατί έγινε αυτό;” και υπάρχει μόνο ένας τρόπος για να το μάθουμε. Είναι πολύ εύκολος. Είναι σχεδόν σαν τη βασική ποινική

έρευνα. Ο τρόπος που ανακαλύπτεις τι συνέβη, είναι να μιλήσεις με τους ανθρώπους που έκαναν το φόνο. Έτσι, όταν έχεις υπόπτους, ή σε αυτή την περίπτωση, προφανώς μέλη της 17N, και τους συλλαμβάνεις όλους και τους βάζεις στη φυλακή, μετά αυτό που πρέπει να κάνεις είναι να τους ξεχωρίσεις και να αρχίσεις να τους μιλάς. Χρησιμοποιείς τους Έλληνες αστυνομικούς, τους Έλληνες αξιωματικούς των μυστικών υπηρεσιών, και τους ανακρίνεις ξεχωριστά τον καθένα. Και στη συνέχεια έχετε μια συνάντηση και συζητάτε για το τι είπε το ένα μέλος, τι είπε το άλλο μέλος, και παίρνετε αποφάσεις.

Το άλλο πράγμα που κάνεις είναι ότι καλείς ανθρώπους που επηρεάστηκαν, έθνη - κράτη που επηρεάστηκαν από αυτό. Έτσι, πρέπει να καλέσεις τους Αμερικανούς, τους Βρετανούς και τους Τούρκους, που όλοι αυτοί έχουν χάσει δικούς τους διπλωμάτες εξαιτίας των επιθέσεων. Άρα κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια της δίκης ή πριν τη δίκη, ή μετά τη δίκη, οι Αμερικανοί θα έπρεπε να έχουν πρόσβαση στα 23 μέλη, ιδιαίτερα στους ηγέτες. Οι Βρετανοί ερευνητές θα έπρεπε να έχουν πρόσβαση στα μέλη, ιδιαίτερα στους ηγέτες. Και, ναι, η τουρκική κυβέρνηση θα έπρεπε να έχει πρόσβαση στους κρατούμενους και στους ηγέτες, ώστε οι τρεις χώρες να μπορέσουν να μάθουν γιατί ο Τσετίν, ο Γουέλτς, ο Σόντερς δολοφονήθηκαν. Αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν οι χώρες που αναζητούν δικαιοσύνη. Τώρα, αν ένας Αμερικανός διπλωμάτης σκοτωνόταν στη Βόρεια Κορέα ή στην Τεχεράνη, δεν θα περίμενα να συνεργαστούν οι Ιρανοί ή οι Βορειοκορεάτες ή η Ρωσία. Τα παραπάνω όμως συνέβησαν στην Ελλάδα, σε μια χώρα του ΝΑΤΟ. Αυτά έλαβαν χώρα σε μια χώρα που είναι στενός σύμμαχος όλων των δυτικών χωρών. Αυτό είναι το βασικό πρόβλημα που ενοχλεί εμένα και πολλούς συναδέλφους μου από την κυβέρνησή που συνεργάζονταν μαζί μου εκείνη την εποχή και μετά. Πώς μπόρεσαν να αποφύγουν όλη αυτή τη διαδικασία;

Όταν σκοτώνεται ένας Αμερικανός, το FBI έχει δικαιοδοσία. Έχει την αρμοδιότητα να συνεργαστεί με τους Έλληνες και να μιλήσει με τους υπαίτιους. Δεν μας το επέτρεψαν ποτέ. Και αυτό εγείρει ένα ακόμα πιο σημαντικό ερώτημα... γιατί δεν μας επέτρεψαν; Τι φοβήθηκαν; Γιατί δεν μπόρεσαν να λειτουργήσουν κανονικά και να αναζητήσουν δικαιοσύνη και να βρουν τις απαντήσεις στα ερωτήματα που θα ήθελε να μάθουν οι συνάδελφοί μου στην Ουάσιγκτον; Ακόμη και μέχρι σήμερα, κάποιοι δεν το έχουν κάνει. Είναι τόσο αφύσικο αυτό που έκαναν οι ελληνικές υπηρεσίες πριν και μετά τη δίκη. Αυτό που με ενοχλεί είναι ότι δεν υπήρχε θέληση. Δεν υπήρχε καμία επιθυμία από την πλευρά των ανώτερων Ελλήνων αξιωματούχων στις υπηρεσίες πληροφοριών και ασφάλειας να

κάνουν το σωστό. Μετά τη σύλληψή τους, θα περίμενε κανείς ότι θα ήταν πρόθυμοι να κάνουν το σωστό είδος έρευνας και να επιτρέψουν το σωστό είδος πρόσβασης στους συλληφθέντες. Αυτό δεν συνέβη ποτέ. Δεν μας επέτρεψαν να μάθουμε. Αν μπορούσαμε να το είχαμε ερευνήσει αυτό, θα είχαμε μάθει τόσα πολλά για την τρομοκρατία και για το πώς προετοιμάζονται και πώς κάνουν τα σχέδιά τους. Θα μαθαίναμε για μια τρομοκρατική ομάδα που είναι μικρή και πώς λειτουργεί. Με αυτό τον τρόπο λύνεις μελλοντικά εγκλήματα, μελετώντας εγκλήματα του παρελθόντος».

Παρόμοια αντίληψη με τον συνάδελφο του, μοιράζεται και ο Γ. Λόφγκρεν, ο οποίος υποστήριξε ότι η αμερικανική κρατική υπηρεσία πληροφοριών, θα μπορούσε να υποστηρίξει με τεχνογνωσία τις ελληνικές αρχές και να τις υποστηρίξει στο σχεδιασμό έρευνας των τρομοκρατών, αλλά δεν βρήκαν ανταπόκριση και κυρίως θέληση από την ελληνική πλευρά, ώστε να συνδράμουν με επιτυχία στις έρευνες: «Αυτό που συνέβη μετά τη δολοφονία του Γουέλτς, όταν απευθυνθήκαμε στους Έλληνες και ζητήσαμε βοήθεια ήταν απογοητευτικό. Δεν πήραμε τίποτα από τις ελληνικές αρχές, τις αστυνομικές αρχές και την Ασφάλεια. Σύντομα έγινε φανερό σε εμάς ότι για κάποιο λόγο, η Ελληνική Αστυνομία, οι υπηρεσίες πληροφοριών και οι υπηρεσίες ασφαλείας δεν έπαιρναν πολύ σοβαρά το θέμα. Δεν έπαιρναν πολύ σοβαρά τη δολοφονία ή την έρευνα. Και το ερώτημα ήταν πάντα γιατί; Ήταν ανίκανες ή απλά αδιαφορούσαν με την πολιτική έννοια; Φαίνεται ότι δεν υπήρχε πολιτική βούληση να ερευνηθεί η δολοφονία. Αλλά μας έγινε φανερό ότι είτε δεν έκαναν τίποτα είτε έκαναν πράγματα και δεν μοιράζονταν μαζί μας τα αποτελέσματα όσων έκαναν.

Και όσο περνούσαν τα χρόνια και καθώς περισσότερες δολοφονίες γίνονταν με τον ίδιο τρόπο και με το ίδιο όπλο, μας έγινε σαφές ότι οι Έλληνες μάλλον δεν είχαν ιδέα τι συνέβαινε. Και ο λόγος ήταν ότι πιστεύαμε ότι απλά δεν είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να φτάσουν στην άκρη του νήματος. Ακόμα και μετά τη δολοφονία Γουέλτς που άρχισαν να σκοτώνουν Έλληνες, δεν φάνηκε να τους ενδιαφέρει η εξάρθρωση της οργάνωσης. Αλλά η μέτρια συνεργασία με τις ελληνικές αρχές ήταν ένα μεγάλο πρόβλημα για τη CIA. Και ήταν ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα γιατί δεν έδιναν στοιχεία. Ποτέ δεν πήραμε ούτε ένα στοιχείο από αυτούς. Ποτέ δεν πήραμε καμία πρόταση για το πού να ψάξουμε. Ξέρετε, ήμασταν καλοί, αλλά δεν υπάρχει κανείς τόσο καλός όσο οι τοπικές υπηρεσίες μιας χώρας. Ένας ξένος δεν μπορεί να είναι τόσο καλός όσο ένας Έλληνας. Θα μπορούσαμε να φέρουμε μεγάλη τεχνική εμπειρογνωμοσύνη στην υπόθεση και μερικά πολύ έξυπνα

μυαλά, αλλά χρειαζόμασταν να μας δείξουν τη σωστή κατεύθυνση. Και δεν βρήκαμε κανέναν να μας υποδείξει. Είχαμε δηλαδή πρόβλημα και με την Ελληνική Αστυνομία και με την ΚΥΠ».

Τέλος, ο πρώην Πρέσβης Τ. Μίλλερ, πιθανότατα λόγω της θεσμικής θέσης που κατείχε, έδειξε με ήπιο τρόπο – συγκριτικά με τους προηγούμενες ερωτηθέντες – πως η αίσθηση που αποκόμισαν οι Αμερικανοί διπλωμάτες ήταν ότι οι ελληνικές αρχές θα μπορούσαν να λειτουργήσουν καλύτερα στις έρευνες που σχετίζονταν με την τρομοκρατική δράση κι αυτό πιθανότατα θα οδηγούσε στη σύλληψή τους νωρίτερα από το 2002: *«Πολλοί λένε ότι υπήρξε ανοχή στην Ελλάδα σχετικά με το τρομοκρατικό φαινόμενο. Εδώ έχουμε να κάνουμε κάπως με αντιλήψεις, γιατί σε θεσμικό επίπεδο τουλάχιστον δεν υπάρχουν ούτε στοιχεία, ούτε αποδείξεις. Νομίζω ότι σε διάφορες στιγμές, αρκετοί από εμάς αισθανθήκαμε ότι οι ελληνικές κυβερνήσεις θα μπορούσαν να κάνουν περισσότερα. Ελλείπει αποδεικτικών στοιχείων, ασχολείσαι με την αντίληψη, και ήταν απλά δύσκολο για εμάς να φανταστούμε ότι η ομάδα που πρωτοχτύπησε τον Δεκέμβριο του '75, θα μπορούσε να προχωρήσει ουσιαστικά ανενόχλητη για 27 χρόνια. Προσφέραμε πολλή βοήθεια. Άλλες χώρες επίσης προσέφεραν βοήθεια. Δεν ήταν μόνο οι Αμερικανοί, και οι Βρετανοί και οι Τούρκοι, και άλλοι συμμετείχαν σε αυτό. Και ήταν πραγματικά δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι αυτό θα μπορούσε να γίνει ανεμπόδιστα, δηλαδή να συνεχίσουν ανενόχλητοι για 27 χρόνια τις δολοφονίες. Και τότε είναι που το μυαλό αρχίζει να παίζει παιχνίδια. Λοιπόν, γιατί είναι ανικανότητα; Είναι τόσο καλοί οι τρομοκράτες; Και όλοι είχαν τις θεωρίες τους. Όπως αποδεικνύεται, ήταν απλά θεωρίες. Και τώρα μπορείτε να συνδυάσετε την ιστορία ανάποδα με τους ανθρώπους που συνελήφθησαν...[.]. Επιτρέψτε μου να υπενθυμίσω εδώ την καταδίωξη που ξεκίνησε από την Ριανκούρ το 1992. Η αστυνομία ήρθε πολύ κοντά με την 17N και αυτοί οι τύποι άρχισαν να ρίχνουν εκρηκτικά από το πίσω μέρος του βαν τους. Αυτό που λέω είναι ότι έπρεπε να έχεις τους σωστούς ανθρώπους και λίγη τύχη. Σε αυτή την περίπτωση η 17N έκανε λάθος αλλά η αστυνομία δεν μπόρεσε να το εκμεταλλευτεί».*

Συνοπτικά λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι οι αφηγήσεις των ερωτηθέντων, συντείνουν σε μία βασική υποκειμενική παραδοχή, που δεν είναι άλλη από την αδιάφορη στάση των ελληνικών αρχών σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της τρομοκρατίας. Από την πλευρά των θυμάτων, η αδιαφορία έλαβε δύο βασικές μορφές. Η πρώτη αφορούσε την απουσία μέριμνας για τις περιπτώσεις που η υποστήριξη των οικογενειών των θανόντων

κρινόταν επιβεβλημένη καθώς οι συγκεκριμένες οικογένειες είχαν ανάγκη οικονομικής υποστήριξης. Η δεύτερη μορφή, αφορούσε την απουσία ενημέρωσης των συγγενών σχετικά με την πορεία των ερευνών για τους πιθανούς δράστες των δολοφονιών. Η συγκεκριμένη μορφή, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι είναι άκρως σημαντική για τα θύματα, καθώς η ανάγκη διαλεύκανσης των υποθέσεων τους είναι βασική πτυχή της επεξεργασίας του τραύματος που η δολοφονία δημιούργησε. Συνεπώς, το να γνωρίζει ο ψυχικά τραυματισμένος συγγενής, τα ακριβή αίτια και τους δράστες της δολοφονίας, αποτελεί θεμελιώδες ζητούμενο στην εξέλιξη της επεξεργασίας του τραύματος που φέρει. Εκτός των άλλων, η αδιάλειπτη ενημέρωση των συγγενών από τις αρχές, ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν υπήρχαν σημαντικές πληροφορίες, θα προσέδιδε ένα αίσθημα ασφάλειας στα έμμεσα θύματα, ή τουλάχιστον μία αίσθηση πως υπάρχει ενδιαφέρον για την εξιχνίαση του εγκλήματος, γεγονός που θα μπορούσε να λειτουργήσει ενοποιητικά στη σχέση πολίτη – κράτους, που ως φαίνεται και στις μαρτυρίες είχε διαρραγεί εξαιτίας της αδιάφορης στάσης των κρατικών αρχών που εξέλαβαν οι συγγενείς.

Παράλληλα, οι ανησυχίες των θυμάτων σχετικά με την τύχη των ερευνών και η μετέπειτα απογοήτευσή τους για το χειρισμό των υποθέσεων τους, βλέπουμε πως «επικυρώνεται» κατά κάποιο τρόπο από τις μαρτυρίες των Αμερικανών αξιωματούχων. Μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε εδώ ότι οι απόψεις και οι ερμηνείες των ενδιαφερόμενων – όπως τους έχουμε ορίσει – αποτελούν ένα δεύτερο ρεύμα ερμηνείας της αδιάφορης στάσης των ελληνικών αρχών. Αν το πρώτο ρεύμα είναι η αίσθηση που αποκόμισαν οι συγγενείς των θυμάτων, το δεύτερο ρεύμα έρχεται για να επιβεβαιώσει ότι – τουλάχιστον για τους συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα – η απουσία βούλησης από τις κρατικές αρχές ή μάλλον η μη ανάδειξη του ζητήματος τρομοκρατίας στις άμεσες προτεραιότητες των κυβερνήσεων ήταν ένα γεγονός υπαρκτό, και όχι απλά μία υποκειμενική αίσθηση των έμμεσων θυμάτων, που θα μπορούσε να προκύψει από την αγωνία τους να βρουν τις απαντήσεις που προσδοκούσαν. Αυτό που θέλουμε να πούμε, λοιπόν, είναι ότι η αδράνεια των ελληνικών αρχών και η σχετική τους αδιαφορία, μεταφράστηκε και από τα θύματα αλλά και από τους εμπλεκόμενους ως μία συνολική απάθεια του ελληνικού κράτους για την επίλυση της τρομοκρατικής – εγκληματικής δράσης, γεννώντας έτσι υποψίες στα άτομα σχετικά με την εμπλοκή ατόμων από το πολιτικό προσωπικό ή ακόμη και

ατόμων στις τάξεις των διωκτικών αρχών που δεν επιθυμούσαν την εις βάθος έρευνα για την πλήρη διαλεύκανση των εγκλημάτων. Επιπλέον, πρέπει να σκεφτούμε εδώ, ότι οι δολοφονίες αποτέλεσαν για τους συγγενείς των θυμάτων ζωτικά ζητήματα και καταστάσεις για την ζωή τους, και η αδιαφορία των αρχών έπληξε τις ελπίδες των ατόμων σε τέτοιο βαθμό που σε κάποιες περιπτώσεις ορισμένα θύματα εξέλαβαν την έλλειψη ανταπόκρισης που έτυχαν τα αιτήματα τους για την πολυπόθητη απονομή δικαιοσύνης, ως μία αδικαιολόγητη τιμωρία από την πλευρά του κράτους. Υπό αυτή την έννοια, και οι ενδιαφερόμενοι και τα έμμεσα θύματα, είναι φυσικό επακόλουθο να σχημάτισαν την άποψη ότι από τη στιγμή που το ελληνικό κράτος δείχνει αδιαφορία (ή και απάθεια) στο συγκεκριμένο ζήτημα, είναι μάλλον επιλογή των εκάστοτε κυβερνήσεων να μην παρέμβουν με σκοπό να επιλύσουν το κρίσιμο ζήτημα αυτό, γιατί πιθανότατα θεωρείται η τρομοκρατική δράση ως κάτι το φυσιολογικό. Αυτή, εν πολλοίς είναι και η εικόνα που σχημάτισαν οι Αμερικανοί αξιωματούχοι που συμμετείχαν στην έρευνά μας, από τη στιγμή που για τους ίδιους η τρομοκρατική δράση είναι ένα φαινόμενο που θα μπορούσε να ελεγχθεί, να αποφευχθεί ή να προληφθεί. Από τη στιγμή όμως που – κατά την άποψη τους – οι ελληνικές αρχές άφηναν στην ουσία το φαινόμενο να εξελίσσεται, τους οδήγησε σε μονοπάτια σκέψης που προσπάθησαν να εκλογικεύσουν την αδιαφορία αυτή με το πρόσχημο της έλλειψης επιθυμίας. Επομένως, εδώ έχουμε να κάνουμε με μία συνολική αντίληψη, που καλλιεργήθηκε κατά την περίοδο της τρομοκρατικής δραστηριότητας και από τα έμμεσα θύματα και από τους ενδιαφερόμενους, που μπορεί να οριστεί ως η νοοτροπία της «μηδενικής διαφοράς». Πρόκειται δηλαδή για την προσλαμβανόμενη νοοτροπία που επέδειξαν – κατά τους ερωτηθέντες – οι ελληνικές αρχές όπου τα περιστατικά τρομοκρατικών δολοφονιών θα μπορούσαν να προληφθούν/αποφευχθούν, αλλά εντούτοις αγνοήθηκαν. Επομένως, η συγκεκριμένη προσλαμβανόμενη συμπεριφορά από τους ερωτηθέντες, οδήγησε σε αρνητικά συναισθήματα έναντι συνολικά του ελληνικού κράτους και των θεσμών του.

7.1.11. Η αξία της μνήμης

Η βασική αξία της μνήμης, οι συνέπειές της και οι σημασίες που αποδίδονται στις κοινωνικοπολιτιστικές, ιστορικές και πολιτικές διαδικασίες που είναι απαραίτητες για την οικοδόμησή της, αναδύονται με σαφήνεια από τα λόγια των ερωτηθέντων. Ρητά δήλωσαν ότι δεν θα ήθελαν να ξεχάσουν οι συγγενείς τους και να χάσουν αυτή την ιστορική μνήμη που είναι απαραίτητη για τις νέες γενιές, ώστε να μπορούν να οικοδομήσουν με εμπιστοσύνη το δικό τους μέλλον.

Κάποιοι από τους συνεντευξιαζόμενους τόνισαν την ανάγκη διατήρησης της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας μέσω της εκπαίδευσης. Μέσω δηλαδή της ενσωμάτωσης της ιστορίας της τρομοκρατίας στο σχολικό μάθημα της Ιστορίας, καθώς επίσης και στην ενσωμάτωση μαθημάτων και σεμιναρίων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτή ήταν μια κοινή επιθυμία, κατά κύριο λόγο, μεταξύ των ερωτηθέντων που δεν ήταν Έλληνες πολίτες. Ο Ν. Γουέλτς θεωρεί πως ο δρόμος της εκπαίδευσης ως τροχοπέδη της λήθης είναι η μοναδική ελπίδα για τη μνήμη των θυμάτων τρομοκρατίας: *«Όσον αφορά τη μνήμη και την ανάδειξή της, νομίζω ότι η εκπαίδευση είναι μάλλον το κυριότερο ζητούμενο. Πρέπει να διαχυθεί η γνώση σχετικά με τους τρομοκράτες και τις δολοφονίες που διέπραξαν. Πρέπει να φανεί η διαφορά μεταξύ ενός δολοφόνου και ενός αξιωματικού πληροφοριών και ενός αξιωματικού υποθέσεων και επιπλέον, τι κάνει ή υποτίθεται ότι κάνει η CIA. Θέλω να πω, όλοι κάνουμε λάθη. Νομίζω ότι η CIA έχει κάνει λάθη, αλλά ο λόγος ύπαρξής της είναι να συλλέγει πληροφορίες. Είναι για να βοηθάει τους συμμάχους μας. Αυτή ήταν η αποστολή του πατέρα μου. Νομίζω ότι αν συνεχιστεί η ιστορική έρευνα σχετικά με την τρομοκρατία, ο ελληνικός λαός θα αποκτήσει την απαραίτητη γνώση όλων των πτυχών της τρομοκρατίας. Αν υπήρχαν άνθρωποι σε όλες τις χώρες και έκαναν κάτι αντίστοιχο και ίσως και περισσότερο από αυτό, αυτό θα ήταν υπέροχο. Δεν μπορώ να σκεφτώ κάτι άλλο. Όπως να κάνουμε ένα μεγάλο μνημόσυνο ή να έχουμε ένα ταμείο ή αποζημίωση ή μια τελετή βράβευσης ή οτιδήποτε άλλο. Αυτά τα πράγματα, έρχονται και φεύγουν, αλλά νομίζω ότι αν διδαχτούν αυτή την ιστορία οι φοιτητές και μάθουν και τις δύο πλευρές της ιστορίας, θα είναι ένας τρόπος να διατηρηθεί η μνήμη των θυμάτων. Χωρίς να υπάρχει μόνο η μία πλευρά της ιστορίας, αν διδαχτούν και οι δύο της πλευρές και αναδυθεί η αλήθεια σχετικά με το τι κάνει ή πρέπει να κάνει μία εθνική υπηρεσία πληροφοριών και τι κάνει ένας αξιωματικός*

πληροφοριών και τι έκανε ο πατέρας μου, τότε νομίζω ότι αυτό θα ήταν το καλύτερο πράγμα για το οποίο μπορούμε να ελπίζουμε αυτή τη στιγμή».

Στην ίδια παραδοχή, συνέτεινε και ο πρώην Πρέσβης στην Αθήνα Τομ Μύλλερ: «Με την πάροδο των ετών, έχει σημασία να υπενθυμίζεται η πρόσφατη ιστορία. Είναι ακριβώς όπως στην Ελλάδα όταν λες 17N στους νέους ανθρώπους μια ολόκληρη γενιά έχει μεγαλώσει από τότε που αυτοί δικάστηκαν και μπήκαν στη φυλακή. Οι νέοι άνθρωποι δεν είδαν αυτή τη διαδικασία. Και έτσι μπορεί να υπάρχει ένα είδος μεγαλύτερης λήθης για το πόσο τραυματική ήταν αυτή η οργάνωση και πόσο θανατηφόρα ήταν. Και θα πω ότι αυτό συνέβη και στη δική μου χώρα. Όταν μιλάς σε ένα νέο άτομο για το Βιετνάμ, σε κοιτάζουν με κενό βλέμμα και σου λένε ότι μάλλον έχουν μελετήσει αυτή την ιστορία στο σχολείο. Στην Ελλάδα λοιπόν, μπορώ να σου πω ότι φαίνεται ότι υπάρχουν ακόμα υποστηρικτές των τρομοκρατών μερικές φορές ενώ υπάρχουν και κάποιοι που ενώ διαφωνούν με τις δολοφονίες που διέπραξε η 17N εντούτοις συμφωνούν με το ιδεολογικό της αφήγημα».

Την ανάγκη μακροπρόθεσμης μεταστροφής της κοινής γνώμης στο ζήτημα της τρομοκρατίας μέσω της εκπαίδευσης υποστήριξε και η Α. Πέτρου: «το να την αποβάλλουμε μέσω εκπαίδευσης ή μέσω άλλων παραγόντων, ίσως και μέσω των ΜΜΕ που διαμορφώνουν τόσο πολύ την αντίληψη προς τη μία κατεύθυνση, να τη διαμορφώσουν και προς την άλλη, ότι δεν είναι απαραίτητο πάντα από το μηδέν να πάμε στο εκατό για να διεκδικήσουμε κάτι. Δεν είναι ανάγκη από το τίποτα να φτάσεις στη βία για να διεκδικήσεις κάτι. Αυτό είναι πολύ βαθύ και περίπλοκο, και δεν φτιάχνεται από τη μία μέρα στην άλλη. Είναι πολύ ενσωματωμένο στην νοοτροπία, στο πως βλέπουμε τον κόσμο και πως θέλουμε να τον αντιμετωπίσουμε. Και η ίδια η λέξη το λέει. Αντιμετωπίζουμε τον κόσμο αντί να πορευτούμε μέσα στον κόσμο. Οπότε εκεί είναι η όλη ουσία. Αλλά αυτό δεν γίνεται πατώντας ένα κουμπί. Το να ξεχνάμε όμως όλα όσα έχουν συμβεί είναι οδυνηρό».

Υπήρχαν όμως και ορισμένοι ερωτηθέντες, οι οποίοι είναι απογοητευμένοι από τις κρατικές πολιτικές και ως εκ τούτου θέλουν να φροντίσουν τη μνήμη του συγγενή τους με δικές τους πρωτοβουλίες, στις οποίες όμως να υπάρχει πρόσβαση για το ευρύ κοινό. Η Α. Βερνάρδου, όπως μας ενημέρωσε θα ήθελε να εκδώσει ένα βιβλίο με κείμενα του πατέρα της: «Δεν περιμένω πλέον την πολιτεία να τιμήσει τη μνήμη του πατέρα μου,

ως θύμα τρομοκρατίας. Έχω κάποια κείμενά του που θα ήθελα να τα εκδώσω, τώρα συνολικά δεν ξέρω, δεν το έχω σκεφτεί». Ενώ και ο Σ. Μαράτος μάς ενημέρωσε ότι η μητέρα του συγγράφει βιβλίο για την υπόθεση της δολοφονίας του άντρα της ως παρακαταθήκη για τα εγγόνια της.

Ο ίδιος ο Σ. Μαράτος, με δική του πρωτοβουλία μάς εκμυστηρεύτηκε πως θα προσπαθήσει να κατασκευάσει ιστοσελίδα που θα παρουσιάζονται όλα τα θύματα της τρομοκρατίας στην Ελλάδα: «Γενικότερα για τη μνήμη των θυμάτων νομίζω ότι πρέπει να ξεκινήσουμε απ' το να μην ξεχνάει ο κόσμος αυτά που έχουν συμβεί και για τις νέες γενιές για να μάθουν αυτά που έχουν συμβεί στο παρελθόν. Αν ήθελε κάποιος λοιπόν να κάνει κάτι που να έχει αποτέλεσμα και θα ήταν και κάτι εύκολο, θα μπορούσε να κάνει κάτι διαδικτυακά. Δηλαδή αν η πολιτεία ήθελε να κάνει κάτι για να αλλάξει τον τρόπο που η κοινή γνώμη βλέπει τις πράξεις τρομοκρατίας θα μπορούσε να το κάνει με αυτό τον τρόπο. Είναι εύκολος, γρήγορος και άμεσος γιατί πλέον είναι η εποχή που έχουμε το κινητό ανά χείρας και δεν διαβάζουμε εφημερίδες πια. Και ίσως ευτυχώς που δεν διαβάζουμε εφημερίδες γιατί παλιότερα αν έστελνες κάτι εκεί μπορεί και να στο απέρριπταν...[...].Εγώ αυτό θα ήθελα να κάνω, να φτιάξω δηλαδή μια ιστοσελίδα και είναι στα άμεσα plána μου. Θα ήθελα σε αυτήν την ιστοσελίδα να φιλοξενώ τα θύματα, δηλαδή μερικά στοιχεία για κάθε θύμα, τη ζωή του και το πώς έφυγε. Και θα το κάνω αυτό για να μην τους ξεχάσει ο κόσμος. Γιατί αν γκουγκλάρεις, όποιο θύμα κι αν ψάξεις, δεν βγαίνει η φωνή των θυμάτων στα αποτελέσματα. Των συγγενών τους. Βγαίνει φωνή των άλλων. Συνήθως άσχημα λόγια. Λάσπη. Αυτό το site που θέλω να φτιάξω λοιπόν θα είναι ένα Ως Εδώ ηλεκτρονικό».

Στη δύναμη του διαδικτύου ως μέσου επικοινωνίας πιστεύει και η Βασιλική Βέλλιου, η οποία θεωρεί ότι είναι και ευθύνη των θυμάτων να διατηρήσουν τη μνήμη των συγγενών τους και να μετατραπούν οι προσωπικές ιστορίες σε μία κοινή, συμπαγής ιστορία που θα απευθύνεται στο σύνολο της κοινωνίας με σκοπό να εγκολπωθεί στη δημόσια ιστορία: «Θεωρώ ότι σε πολύ μεγάλο βαθμό είναι και δική μας αρμοδιότητα να υπενθυμίζουμε την ύπαρξή μας, με έναν τρόπο ουσιαστικό...[...].Αυτό που έχει σημασία για εμένα είναι να αναδειχθεί αυτό που έχουν βιώσει τα θύματα...[...].Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης θα περάσει μέσα και από τη μνήμη των θυμάτων. Το άνοιγμα στην κοινωνία, θα έπρεπε να γίνει μέσω των νέων ψηφιακών εργαλείων, στα οποία πλέον έχουν όλοι μεγάλη πρόσβαση. Αν υπάρχουν ψηφιακά, είσαι υπαρκτός πραγματικά. Τα

μέσα κοινωνικής δικτύωσης και εν γένει το διαδίκτυο θα μπορούσε να δημιουργήσει το υπόβαθρο ώστε να φτάσει σε όσους περισσότερους ανθρώπους γίνεται η πληροφορία».

Επιπλέον, φαίνεται ότι τα περισσότερα από τα θύματα, δεν θα επιθυμούσαν κάποιο μνημείο στο δημόσιο χώρο. Ο Ι. Κανάβας θεωρεί ότι το μνημείο έχει στατικότητα ενώ η μνήμη των τρομοκρατικών επιθέσεων είναι ζωντανή και θα έπρεπε να χρησιμοποιηθεί ώστε να απομυθοποιηθεί η τρομοκρατία στις τάξεις της κοινωνίας. Ταυτόχρονα, ο Σ. Μαράτος είναι βέβαιος ότι αν κατασκευαζόταν ένα μνημείο για τα θύματα τρομοκρατίας, θα βεβηλωνόταν σχεδόν αμέσως, εφόσον υπάρχουν ομάδες της άκρας Αριστεράς και του αντιεξουσιαστικού χώρου που *προσβάλλονται* από μνημεία ανάλογου περιεχομένου. Κάτι εξάλλου που έχει αποδειχθεί, από τον βανδαλισμό του μνημείου των θυμάτων της Marfin. Στον αντίποδα όμως, η Α. Μπακογιάννη θεωρεί ότι η δημιουργία ενός μνημείου των θυμάτων τρομοκρατίας και πολιτικής βίας θα μπορούσε να λειτουργήσει ενωτικά για το σύνολο της κοινωνίας, και η μνήμη που θα απορρέει από το μνημείο αυτό, ίσως εκπαιδεύσει τις επόμενες γενιές ώστε να μην επιτρέψουν την καλλιέργεια συνθηκών βίας και διχασμού: *«Κανονικά πρέπει να γίνει ένα μνημείο στη μνήμη των θυμάτων τρομοκρατίας. Εγώ θα ήθελα να γίνει αυτό το πράγμα με μια έννοια για να μην ξεχνάμε τι έχει συμβεί. Έγινε αυτό για την Μαρφίν για να μην ξεχνάει ο κόσμος τις συνθήκες οι οποίες έφεραν τον διχασμό και τον άφησαν να ανθίσει. Ακριβώς αυτές τις συνθήκες δεν πρέπει να επιτρέψουμε να δημιουργηθούν ξανά...[...]. Η βία γεννάει βία, ο διχασμός και η πόλωση γεννάνε βία επίσης. Και αυτή η βία μετά είναι πάρα πολύ δύσκολο να εξαλειφθεί».* Για τη θεσμική αποκατάσταση της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας μίλησαν οι Γ. Μομφερράτος και Α. Περατικός, οι οποίοι εξάλλου είδαν με θετικό τρόπο την εκδήλωση υπέρ της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας που διοργάνωσε το υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, τονίζοντας πως η μικρή θεσμική ορατότητα που έλαβαν τα θύματα μετά από την πολυετή αποσιώπηση, ήταν ένα μικρό σημάδι αναγνώρισης για τους ίδιους.

Επιπρόσθετα, στις μαρτυρίες της Α. Βερνάρδου και Μ. Γουέλτς, εντοπίσαμε σημεία επιτέλεσης της μνήμης των νεκρών από το οικείο επαγγελματικό τους περιβάλλον, δηλαδή από τους συναδέλφους τους. Η Α. Βερνάρδου μάς ενημέρωσε πως: *«Εμείς, σαν οικογένεια, με τη βοήθεια των συναδέλφων του πατέρα μου κάναμε μια εκδήλωση στην Παλιά Βουλή προς τιμήν του το 2006».* Το έμμεσο θύμα αναλυτικότερα, μάς πληροφόρησε πως με την ευκαιρία της συμπλήρωσης δεκαεπτά χρόνων από τη

δολοφονία του Αναστασίου Βερνάρδου, το περιοδικό Έγχορς οργάνωσε εκδήλωση στη μεγάλη αίθουσα της Παλαιάς Βουλής την Κυριακή 22 Ιανουαρίου 2006 και αφιέρωσε ένα τεύχος στον νεκρό δικαστή, προβαίνοντας σε δημοσίευση κάποιων ανέκδοτων δοκιμίων του. Παράλληλα συμπεριέλαβε άρθρα του Βερνάρδου που είχαν δημοσιευτεί στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο καθώς και κείμενα συναδέλφων του. Επιπλέον, μετά από πρόταση του Γεωργίου – Αλέξανδρου Μαγκάκη, την οποία αποδέχτηκε ο παρευρισκόμενος Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Ρωμύλος Κεδίκογλου, φιλοτεχνήθηκε η προτομή του θύματος, η οποία από τις 20 Νοεμβρίου 2006 βρίσκεται στην είσοδο του Αρείου Πάγου.

Παρόμοια διαδρομή μνήμης ακολουθήθηκε και στην περίπτωση του Ρίτσαρντ Γουέλτς. Η Μ. Γουέλτς μάς έκανε γνωστό μέσω της μαρτυρίας της πως: *«Οι φίλοι και οι συνάδελφοι του πατέρα μου νοιάστηκαν για τη διατήρηση και την τιμή της μνήμης του. Στα τέλη μάλιστα του 2003, εγώ και ο αδελφός μου ο Τιμ και μια ομάδα από νυν και πρώην αξιωματικούς της αμερικανικής πρεσβείας, μαζί με τον πρέσβη Τομ Μίλλερ πραγματοποιήσαμε εκδήλωση με μια δένδροφύτευση στην πρώην κατοικία του πατέρα μου στο Ψυχικό, στο σπίτι που δολοφονήθηκε. Και πάλι, τον Ιανουάριο του 2019, μια μικρή ομάδα αξιωματικών της πρεσβείας από την Αθήνα τοποθέτησε επίσης λουλούδια στην μπροστινή πύλη της κατοικίας του πατέρα μου, όπου πλέον υπάρχει και μια μνημονική πλακέτα»*. Βλέπουμε λοιπόν, ότι η μνήμη των θυμάτων, εκεί που υπάρχει και κάποιο συμβολικό αποτύπωμα στο δημόσιο χώρο, προέρχεται από ιδιωτικές πρωτοβουλίες των συγγενών και των συναδέλφων των θυμάτων, επιβεβαιώνοντας την υποψία μας πως η μνήμη των θυμάτων τρομοκρατίας χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από κατακερματισμό και αποσπασματικότητα.

Σε διαφορετικό μήκος κύματος με όλες τις παραπάνω μαρτυρίες κινούνται οι αφηγήσεις σχετικά με τη μνήμη των συγγενών τους, της Α. Μάτη και της Α. Ρουσέτη. Τα δύο έμμεσα θύματα διαφοροποιούνται από τις ανωτέρω περιγραφές, καθώς η μνήμη των νεκρών συγγενών τους, αφορά το κλειστό τους οικογενειακό κύκλο και τη δική τους ιδιωτική μέριμνα. Η Α. Μάτη μάς ενημέρωσε ότι η μνήμη του αδελφού της τιμάται από την ίδια μέσω της θρησκευτικής πίστης, η οποία αποτελεί ένα σημαντικό μέρος της ζωής της: *«Την μνήμη του αδερφού μου, την τιμώ μόνη μου. Έτσι νιώθω ότι κάτι κάνω για αυτόν. Ένα χρόνο μετά τη δολοφονία, γνώριζα μια αγιογράφο και μου έφτιαξε μια εικόνα της σταύρωσης και την πήγα στο χωριό και την τοποθέτησαν στην εκκλησία*

στο σημείο που ο κόσμος προσκυνάει, κοντά στα κεριά. Όταν την είχα δει στον χώρο εκεί, είχα κλάψει πολύ. Ο αδερφός μου είχε δολοφονηθεί Χριστούγεννα, και εγώ την πήγα στην εκκλησία το Πάσχα. Επίσης, ήθελα να κάνω μια εικόνα μεγάλη στην εκκλησία στην Άνοιξη Αττικής όπου διαμένω, και να αναγράφει πάνω “εις μνήμην του Χρήστου Μάτη και του Ξενοφώντα Μάτη”. Και ο Ξενοφώντας έφυγε ξαφνικά από καρδιά το 2013, είχε βασανιστεί πολύ με τον θάνατο του Χρήστου. Μέχρι το τέλος είχε μεγάλη πίκρα μέσα του, γι’ αυτό ίσως και ήταν τόσο ενεργός με το Ως Εδώ. Οπότε, για εμένα η δημιουργία μιας τέτοιας εικόνας, θα είναι μια ανακούφιση. Προς τιμήν και των δύο...Εγώ έχω βρει αυτό τον τρόπο να τιμώ τα αδέρφια μου. Τα Χριστούγεννα στέλνω πρόσφορο και γράφω τα ονόματά τους. Ό, τι και να κάνεις όλα είναι μια ιδέα. Δεν παύει όμως επειδή είναι δικός σου άνθρωπος, να έχεις την ανάγκη να τον θυμάσαι και να τον τιμάς».

Υπό άλλη μορφή, η Α. Ρουσέτη μάς πληροφόρησε ότι δεν πιστεύει στις δημόσιες πολιτικές μνήμης για τα θύματα τρομοκρατίας, καθώς θεωρεί ότι η μνήμη αυτή γίνεται βορά προς πολιτική εκμετάλλευση από τους εκάστοτε υπουργούς που επιθυμούν να προσελκύσουν ψηφοφόρους. Επιπλέον, θεωρεί ότι η ανοχή της ελληνικής κοινωνίας προς την τρομοκρατική δράση έχει, σε ένα βαθμό, αμβλυνθεί και ως εκ τούτου δεν βρίσκει κάποιο ιδιαίτερο νόημα από τη στιγμή που το ζήτημα της τρομοκρατίας δεν αφορά, τουλάχιστον σε μεγάλο βαθμό, την πλειοψηφία της κοινωνίας. Παράλληλα, ανέφερε πως «το μόνο που θα ήθελα να κάνω, είναι να μιλήσω περισσότερο για τον πατέρα μου στα παιδιά μου, έστω και μέσα από τις αφηγήσεις της μάνας μου. Αυτό νιώθω ότι του το οφείλω». Με αυτό τον τρόπο, καταλαβαίνουμε ότι το έμμεσο θύμα νιώθει την ανάγκη να συγκρατήσει τη μνήμη του πατέρα της στην ιδιωτική σφαίρα, απορρίπτοντας έτσι την πιθανότητα εγκόλπωσης της ιδιωτικής μνήμης στη συλλογική.

Παρά τις προθέσεις της πολιτικής ηγεσίας τα έτη 2019-2022 να ανοίξει η συζήτηση για την κατασκευή ενός μνημείου θυμάτων τρομοκρατίας, τα ίδια τα θύματα φαίνεται ότι όσα σκέφτονται για τη μνήμη των συγγενών τους εκκινούν από την ανάγκη τους να τιμήσουν τους νεκρούς τους στο δημόσιο χώρο, ο οποίος αποτέλεσε για χρόνια εχθρικός απέναντί τους. Θα λέγαμε λοιπόν ότι πρόκειται για μία αποκατάσταση της αλήθειας και πιο ειδικά της αθωότητάς τους. Το παράδοξο εδώ έγκειται στο γεγονός ότι όσα θύματα μίλησαν για τη μνήμη με προοπτική μάθησης για τις επόμενες γενιές, ταυτόχρονα θεωρούσαν ότι η κοινωνία πλέον δεν ενδιαφέρεται για αυτό το τραυματικό παρελθόν. Υποστήριξαν ότι οι άνθρωποι ξεχνούν πολύ γρήγορα και ότι ο χρόνος που

έχει περάσει από τις δολοφονίες είναι τόσο μεγάλος, που κανείς δεν ενδιαφέρεται πλέον. Επειδή δεν έζησε κάτι ανάλογο όπως αυτοί, οπότε ακόμη και ένα μνημείο, δεν μπορεί να προκαλέσει την ενσυναίσθηση που απαιτείται.

Είναι φανερό, κατά τη γνώμη μας, ότι οι ερωτώμενοι αισθάνονται δύο φορές θύματα εξαιτίας της κακής μεταχείρισης που έτυχαν από τις δημόσιες υπηρεσίες, αλλά και συνολικά από την ελληνική κοινωνία στο συμβολικό πεδίο, αν σκεφτούμε συγκριτικά με τις περιπτώσεις κρατικής βίας ή πολιτικής βίας, κατά τις οποίες συχνά γύρω από τα θύματα απλωνόταν κύμα συμπαράστασης αλλά και υπήρχαν πρωτοβουλίες είτε από τοπικούς παράγοντες, είτε από μικρές συλλογικότητες να διατηρηθεί η μνήμη των νεκρών στο δημόσιο χώρο (πλακέτες μνήμης, μετονομασία οδών κ.λπ.).

Σε θεσμικό επίπεδο, καθιερώθηκε το 2006 η «Ημέρα Μνήμης των Θυμάτων της Εγκληματικής Δράσης της Τρομοκρατίας στην Ελλάδα» με πρόταση της τότε Υπουργού Παιδείας Μαριέττας Γιαννάκου. Η ημέρα μνήμης τιμάται κάθε χρόνο την τρίτη Κυριακή του Ιανουαρίου. Η πρόταση της Μ. Γιαννάκου αποτυπώθηκε στο άρθρο 14 του νόμου 2443/2006, το οποίο ψήφισαν ΝΔ και ΠΑΣΟΚ και καταψήφισαν το ΚΚΕ και ο Συνασπισμός. Εντούτοις, η συγκεκριμένη ημέρα δεν έχει κατοχυρωθεί στη συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας. Απουσία εκδηλώσεων και αναφορών στα social media κάνει φανερό το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία εργασία πάνω στην επιτέλεση της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας. Κοντολογίς οι πλατιές μάζες στέκονται αδιάφορες προς τη συγκεκριμένη μνημονική επέτειο, αφενός επειδή πιθανότατα δεν τις αφορά, αφετέρου δε επειδή πρόκειται για μία ημέρα μνήμης που θεσμοθετήθηκε από τα πάνω, χωρίς να υπάρχει συμμετοχή από τα κάτω, και όπως υποθέτουμε και θέληση. Μια τέτοια ημέρα μνήμης αφιερωμένη στα θύματα της τρομοκρατίας συμβολίζει εκτός των άλλων και τη θέληση να μην ξεχαστεί μια τέτοια καταστροφική εμπειρία στη ζωή της χώρας, ώστε να είμαστε σε θέση να αποτρέψουμε κάθε κίνδυνο επανάληψης αυτών των φαινομένων.

Ως επιβολή της μνήμης από τα πάνω φαίνεται να ερμηνεύθηκε και η προσπάθεια μετονομασίας του σταθμού του μετρό «Ευαγγελισμός» σε σταθμό «Παύλος Μπακογιάννης», η οποία αυτοακυρώθηκε. Η νεοεκλεγμένη κυβέρνηση της ΝΔ, σε συστοιχία με τον Δήμο Αθηναίων, όπου μόλις είχε εκλεγεί στη θέση του Δημάρχου ο Κώστας Μπακογιάννης, συμφώνησαν με την Αττικό Μετρό στη μετονομασία του

σταθμού, προκειμένου να αποτίσουν φόρο τιμής σε ένα από τα πιο προβεβλημένα θύματα τρομοκρατίας. Το εγχείρημα όμως απέτυχε, μετά από σφοδρές αντιδράσεις από κόμματα της αντιπολίτευσης, συλλογικότητες και εν γένει ενός μεγάλου μέρους της κοινής γνώμης. Η κίνηση θεωρήθηκε κατά κάποιο τρόπο επιβολική λόγω της πολιτικής συγκυρίας όπου ο Πρωθυπουργός της χώρας και ο Δήμαρχος Αθηναίων είναι συγγενείς του θύματος. Στη συνέντευξη που μας παραχώρησε η Αλεξία Μπακογιάννη, τόνισε ότι ήταν κάτι που πρότειναν ως οικογένεια στη διοίκηση της Αττικό Μετρό και ήταν σε συνεννόηση με τη διοίκηση της αλλά εν τέλει λόγω του κύματος αποδοκιμασίας που συνάντησαν, απογοητεύτηκαν ως οικογένεια και εν τέλει ακυρώθηκε η μετονομασία. Το έμμεσο θύμα υποστήριξε ότι αυτό που την απογοήτευσε ήταν τα συχνά υποστηρικτικά λόγια που ακούει για τον πατέρα της, αλλά οι ίδιοι κύκλοι σε μία τέτοια κίνηση για να εγγραφεί η μνήμη του στον αστικό ιστό, απέρριψαν την πρωτοβουλία. Πρόκειται λοιπόν για ακόμη ένα σημείο, όπου η μνήμη των θυμάτων τρομοκρατίας κρίνεται ότι έρχεται από τα πάνω, χωρίς να έχει καλλιεργηθεί το υπόστρωμα της υποδοχής στα κάτω. Ως φαίνεται όμως, η μνήμη των θυμάτων τρομοκρατίας στην Ελλάδα δεν θα προκύψει από μια διεργασία στις τάξεις της κοινωνίας, εφόσον για πάνω από δύο δεκαετίες η ίδια κοινωνία στάθηκε (το λιγότερο) αδιάφορη απέναντι τους. Τούτων δοθέντων, καταλαβαίνουμε ότι η άρνηση ένταξης ενός μνημείου στη ροή της αστικής ζωής, ως αναπόσπαστο μέρος της πόλης που οι πολίτες θα θυμούνται για πάντα, για τα ίδια τα έμμεσα θύματα λογίζεται ως μια (ήπια) απόρριψη της μνήμης του θύματος από τη μία πλευρά και πιο γενικά προκύπτει ότι είναι αδύνατο να πειστεί ένα μεγάλο μέρος των μαζών να ενδιαφερθεί για ένα συμβάν/φαινόμενο που έχει πληγώσει δεκάδες ανθρώπους, αλλά εν τέλει δεν θεωρήθηκε κίνδυνος για την πλειοψηφία των πολιτών.

Υπάρχει η ίδια αμφισημία, η συνεχής ασυμφωνία που συνοδεύει τα θύματα των τρομοκρατικών επιθέσεων. Από τη μία πλευρά, υπάρχει η δημόσια σφαίρα, η ορατότητα, ενδεχομένως η θεσμική αναγνώριση και από την άλλη, η ιδιωτική σφαίρα, όπου το βάρος της απογοήτευσης και άλλων δυσκολιών είναι ακόμη βαρύ. Κάποια θύματα ανέφεραν ότι η λήθη είναι εξίσου μια μορφή θυματοποίησης. Η διατήρηση και η απόδοση αξίας στη σημασία μιας συλλογικής μνήμης δεν έχει να κάνει με την ελαχιστοποίηση του νοήματος αυτών των προσωπικών εμπειριών ή τον περιορισμό τους στην απλώς ιδιωτική σφαίρα. Αυτό που είναι θεμελιωδώς σημαντικό είναι να

διασφαλιστεί ότι οι επέτειοι και κάθε λογής μνημονική τελετή δεν θα γίνει ένας τόπος μιας μνήμης απογοητευμένης⁴⁷.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, η πλάκα μνήμης του Θάνου Αξαρλιάν στη συμβολή των οδών Καραγιώργη Σερβίας και Βουλής στην περιοχή του Συντάγματος. Αν και η πλακέτα είναι πρωτοβουλία της ίδιας της οικογένειας, ο δήμος Αθηναίων την έχει αποδεχθεί με το εξής κείμενο: «Ως ελάχιστη τιμή στο αθώο θύμα της τρομοκρατίας». Το προσδιοριστικό επίθετο «αθώο» μπροστά από τη λέξη θύμα, είναι κάτι στο οποίο στάθηκαν όλα τα έμμεσα θύματα που μας παραχώρησαν τη μαρτυρία τους. Για τους ίδιους είναι μια ενοχλητική υπενθύμιση της αρνητικής θυματοποίησης που οι συγγενείς τους έτυχαν, και υποδηλώνει ότι υπάρχει μόνο ένα αθώο θύμα, ενώ τα υπόλοιπα είναι ένοχα. Στην ουσία, το κείμενο της πλάκας, προσομοιάζει με το αφήγημα της 17N, η οποία έκανε λόγο για παράπλευρη (και μοναδική) απώλεια στην περίπτωση του Αξαρλιάν. Κάποια από τα έμμεσα θύματα αν και το θεωρούσαν αρχικά προσβλητικό, εκ των υστέρων τόνισαν ότι με την πάροδο των ετών περισσότερο τους πλήγωνε η αναφορά στο «αθώο» θύμα, επειδή ακριβώς έβαζε μια διάκριση στον πυρήνα της θυματικής ταυτότητας και ερχόταν επίσης σε αντίθεση με τη βασική κατεύθυνση του συλλόγου Ως Εδώ, η οποία καταδείκνυε ότι όλα τα θύματα της τρομοκρατίας είναι θύματα, χωρίς επιφυλάξεις ή διευκρινίσεις ως προς την ταυτότητα τους. Η απογοητευμένη μνήμη λοιπόν, ενσωματώνει και ένα τέτοιο παράδειγμα, όπως αυτό που μόλις περιγράψαμε, για τον απλό λόγο ότι η μνήμη ενός θύματος, είναι ταυτοχρόνως η λήθη των άλλων, ή καλύτερα η μη αναγνώρισή τους. Κατά συνέπεια, καταλαβαίνουμε ότι για τα θύματα τρομοκρατίας η μνημόνευση είναι ιδιωτική, ενίοτε κομματική, και πάνω απ' όλα κατακερματισμένη και μια κοινή - συλλογική μνήμη παραμένει πολιτικά αμφιλεγόμενη και πολύ δύσκολη στην πράξη.

⁴⁷ N. Bobbio «Arcana imperii: verità e potere invisibile», στο AA.VV (Ed.) *Le ragioni della memoria: Interventi e riflessioni a vent'anni dalla strage di piazza della Loggia*, Brescia: Grafo 1994, σ. 95-107.

7.1.12. Πολιτικές μέριμνες

Στα πλαίσια της επανορθωτικής δικαιοσύνης, η θέσπιση ενός νομοθετικού πλαισίου που θα απέδιδε αποζημιώσεις, εν τη ευρεία έννοια μέριμνα και φροντίδα προς τα θύματα τρομοκρατίας, δεν συνέβη μέχρι το έτος 1990. Οι ερωτώμενοι, που οι συγγενείς τους δολοφονήθηκαν πριν το συγκεκριμένο έτος, μάς επιβεβαίωσαν την απουσία ενός τέτοιου υποστηρικτικού πλαισίου. Μάλιστα, η Αγγελική Πέτρου, μάς είπε πως δεν υπήρχε κάποια διάταξη για αποζημίωση της οικογένειας της ενώ ο πατέρας της ήταν ανώτατος αξιωματικός της ελληνικής αστυνομίας. Δεν υπήρχε δηλαδή πρόβλεψη ούτε για τους κρατικούς λειτουργούς την περίοδο πριν τη δεκαετία του '80: *«Στο πρακτικό κομμάτι των συνεπειών, η σύνταξη του πατέρα μου βγήκε μετά από τρία χρόνια και έπειτα από πολύ μεγάλο δικαστικό αγώνα. Αν δεν μας υποστήριζαν οι γονείς της μητέρας μου δεν θα υπήρχε η δυνατότητα να αντέξουμε τρία χρόνια χωρίς κάποιο σταθερό εισόδημα. Τουλάχιστον, τα πρώτα τέσσερα – πέντε χρόνια μετά τη δολοφονία ήταν αρκετά δύσκολα. Μετά μπήκαν τα πράγματα σε μια σειρά. Ως αποζημίωση λάβαμε εφάπαξ ένα ποσό που ήταν το σύνθηρες για εκείνη την εποχή για τους ένστολους. Αυτό που υπήρξε πολύ αργότερα ήταν μια πρόβλεψη ότι θα μπορούσα να έχω κάποια έξτρα μόρια στις εξετάσεις μέσω ΑΣΕΠ που έδωσα για το Υπουργείο Εξωτερικών. Το οποίο βέβαια εγώ είχα αποσιωπήσει. Αλλά και πάλι αν δεν συμπλήρωνα τα ελάχιστα δυνατά μόρια στις εξετάσεις δεν θα μπορούσα να πετύχω. Αυτό που ξέρω είναι ότι μετά τη δολοφονία του Παύλου Μπακογιάννη υπήρξαν κάποιες ανάλογες διατάξεις για τις οικογένειες των θυμάτων, και ίσως κάλυψε κάποιες ανάγκες αναδρομικά σε άλλες οικογένειες».*

Σε αυτό το σημείο έχει σημασία να δούμε τον τρόπο με τον οποίο τα έμμεσα θύματα περιγράφουν την ύπαρξη ή την απουσία της κρατικής μέριμνας. Όπως είδαμε στην περίπτωση της Α. Πέτρου, η οικογένεια του θύματος, εξαιτίας της ανυπαρξίας νομοθετικού πλαισίου υποστήριξης τους, απευθύνθηκε σε μέλη της ευρύτερης οικογένειας (συγκεκριμένα στους γονείς της μητέρας της Α. Πέτρου) προκειμένου να ορθοποδήσουν οικονομικά. Κοινά στοιχεία με τη μαρτυρία της Α. Πέτρου, ενυπάρχουν σε εκείνη της Α. Ρουσέτη, της οποίας ο συγγενής ήταν οδηγός, δηλαδή ανήκε στην εργατική τάξη: *«Ήταν πολύ δύσκολα χρόνια μετά τη δολοφονία. Η μητέρα μου δεν δούλευε, πήρε μια σύνταξη μετά από καιρό. Δεν έπιασε δουλειά (πριν γεννήσει δούλευε*

σε μαγαζιά ως πωλήτρια), γιατί ούτε είχε τα προσόντα, ούτε είχε κάπου να με αφήσει. Όταν είχε βγει ένα ποσό για τα θύματα – ως βοήθημα- ο μπαμπάς μου ήταν εκτός λίστας ως ιδιωτικός υπάλληλος. Έτσι η μητέρα μου έδωσε πολύ μεγάλο αγώνα επί 3 χρόνια, για να γίνει μια τροπολογία για να μπει στη λίστα κι ο πατέρας μου. Εγώ ήμουν στο Λύκειο τότε, δηλαδή κάπου το '95- και έγινε τελικά επειδή το κυνήγησε η μητέρα μου. Από το '85 έως το '95, έπαιρνε τη σύνταξη χηρείας του πατέρα μου, δηλαδή τη σύνταξη που βγήκε λόγω των ενσήμων του πατέρα μου- που ήταν πολύ μικρό ποσό. Οπότε η μητέρα μου, ήταν συνολικά θυμωμένη για όλη αυτή τη μεταχείριση. Η πολιτεία ήταν άφαντη. Αργότερα πέρα από την προσαύξηση στη σύνταξη της μητέρας μου, είχα και κάποια επιπλέον μόρια στον διαγωνισμό του ΑΣΕΠ που έδωσα. Βέβαια είχα τα προσόντα να μπω σε αυτή τη θέση έτσι κι αλλιώς, απλά πέτυχα περισσότερη μοριοδότηση λόγω αυτού. Δεν υπήρχε ενδιαφέρον όμως από κάποια κυβέρνηση ιδίως για περιπτώσεις όπως τη δική μας».

Ο Σ. Μαράτος επίσης μάς ενημέρωσε πως η κύρια πηγή εισοδήματος μετά τη δολοφονία του πατέρα του, ήταν ο μισθός της μητέρας του: «Κρατική μέριμνα δεν υπήρχε. Ο πατέρας μου δεν είχε αποταμίευση, οπότε ζήσαμε αρχικά με τον μισθό της μητέρας μου, που ήταν γιατρός». Η Α. Βερνάρδου, της οποίας ο πατέρας δολοφονήθηκε το έτος 1989 επίσης μάς πληροφόρησε πως η αποζημίωση προς την οικογένειά της αποδόθηκε βάσει της σύνταξης που θα λάμβανε το θύμα σε περίπτωση συνταξιοδότησής του τη στιγμή της δολοφονίας: «Η αποζημίωση που δόθηκε ήταν η σύνταξη που πήρε η μαμά μου, η οποία ήταν η σύνταξη που θα έπαιρνε ο μπαμπάς αν ζούσε. Σαν σύνταξη χηρείας δηλαδή. Τότε το ποσό ήταν λίγο, οπότε έδωσαν επίσης δύο εφάπαξ αντί για ένα. Δηλαδή σε υλικές ζημιές από τρομοκρατία έχουν δοθεί πολύ περισσότερα. Ο αδερφός μου (γεννήθηκε το '73), πέρασε στο Πολυτεχνείο στην Ξάνθη και μπόρεσε να πάρει μεταγραφή. Επίσης, με πρόταση του Έβερτ, παραχώρησαν μία θέση εργασίας στον Δήμο Αθήνας για την σύζυγο του ή τα παιδιά του. Πήγα εγώ, και ήμουν δικηγόρος στον Δήμο για πολλά χρόνια. Αυτό όμως έγινε αργότερα νόμος του κράτους, κάπου το '91. Εμένα με είχαν πάρει το '89 με απόφαση του Δήμου Αθήνας. Οπότε, ενσωματώθηκε η απόφαση του Δήμου σε νόμο του κράτους. Από τα αδέρφια μου βέβαια, δεν το χρησιμοποίησε κανείς τον μετέπειτα νόμο. Αυτός ο νόμος έγινε ύστερα από μεγάλη πίεση της Ένωσης Δικαστών και Εισαγγελέων, που πρόεδρος ήταν ο Κωστάκος (ο οποίος στην κηδεία του πατέρα μου έχει εκφωνήσει επικήδειο λόγο). Αυτός πίεσε πολύ για να

γίνει, δεν υπήρχε μεγάλη πρόθεση από το κράτος για να γίνει. Υποστήριξη βρήκα μόνο σε κάποιους συναδέλφους».

Η αλλαγή σε αυτό το ελλιπές καθεστώς φροντίδας και μέριμνας των θυμάτων, άλλαξε με νόμο που θεσμοθετήθηκε το 1990, επί κυβερνήσεως Ν.Δ. (και τον οποίο θα δούμε παρακάτω). Στη μαρτυρία της Β. Βέλλιου εντοπίζουμε τις ευεργετικές συνέπειες του συγκεκριμένου νόμου: *«Μέσα στην όλη ατυχία, επειδή είχε προηγηθεί τα προηγούμενα χρόνια η δολοφονία του Μπακογιάννη, είχε προβλεφθεί ένα πλαίσιο στήριξης κυρίως οικονομικό. Υπήρχε η δυνατότητα, νομικά, να καλυφθεί η οικογένεια με την ανώτατη δυνατή σύνταξη που μπορεί να πάρει ο εργαζόμενος ανάλογα με τη δουλειά του και με το ανώτατο δυνατό εφάπαξ. Επίσης ένα από τα μέλη της οικογένειας θεμελιώνει δικαίωμα διορισμού στο δημόσιο και παράλληλα είχαμε διευκόλυνση ως προς τις μεταγραφές στο πανεπιστήμιο. Από αυτή την άποψη η πολιτεία κάλυψε κάποιες ανάγκες. Αυτό που δεν καλύφθηκε όμως ήταν τα ζητήματα που ήταν άμεσα και πρακτικά. Δηλαδή συνέβη ένα τρομοκρατικό χτύπημα και είχα μια μητέρα που δεν ήξερε πού να στραφεί, πού να πάει, πώς να κάνει τα διαδικαστικά, και κυρίως δεν ήξερε τι σημαίνει ψυχολογική υποστήριξη. Θυμάμαι ότι ήρθαν κοινωνικοί λειτουργοί και ψυχολόγοι στο σπίτι, είδαν ότι το κλίμα ήταν κατάλληλο να μείνουμε με τη μητέρα μας και εκεί τελείωσε αυτό το κομμάτι. Την διαχείριση αυτό που μας συνέβη την επωμιστήκαμε μόνες μας εξ' ολοκλήρου. Αυτό λοιπόν που έλειπε ήταν ένα πλαίσιο κοινωνικής στήριξης. Όταν συμβαίνει μια τέτοια απώλεια, ως συγγενής έχει να διαχειριστεί το σοκ του, την απώλεια, τον πόνο του, και μέσα σε όλα αυτά πρέπει να μπλέξει και με την γραφειοκρατία, δηλαδή να τρέχει από υπηρεσία σε υπηρεσία για να λάβει την οικονομική στήριξη βάσει του νόμου. Εδώ πρέπει να τονίσω ότι εμείς σαν οικογένεια είχαμε τη βοήθεια του Φώτη Νασιάκου, ο οποίος ανέλαβε την ευθύνη μας, κατά κάποιον τρόπο, για πάρα πολλά χρόνια από πολύ απλά πράγματα, του τύπου ότι εγώ πρέπει να πάω φροντιστήριο για τις Πανελλαδικές εξετάσεις. Γενικά, ένιωσα ότι είχαμε μία προσωπική φροντίδα από τον άνθρωπο αυτόν και υπήρχε γενικότερα ενδιαφέρον στο να βρεθούν οι δράστες». Στη συγκεκριμένη μαρτυρία, βλέπουμε ξανά ότι η αρωγή του οικείου περιβάλλοντος αποτελεί σταθερή πηγή ανακούφισης (τουλάχιστον οικονομικής) ελλείψει ενός ολιστικού πλαισίου μέριμνας.*

Παράλληλα, δύο από τα θύματα που μάς παραχώρησαν τη μαρτυρία τους, μάς ενημέρωσαν πως οι ανάγκες τους καλύφθηκαν μέσω ιδιωτικών ασφαλειών. Στην

περίπτωση της Α. Μάτη, ο νεκρός αδελφός της είχε συνάψει ιδιωτική ασφάλεια ζωής, της οποίας η αποζημίωση αποδόθηκε στη μητέρα του νεκρού. Όμως επειδή το θύμα ήταν αστυφύλακας, οι γονείς του έλαβαν ως αποζημίωση την σύνταξη που θα λάμβανε το θύμα αναλογικά με τα ως τότε ένσημα που είχε συμπληρώσει: «Ο Χρήστος, όταν είχε ξεκινήσει να δουλεύει σαν αστυφύλακας, τον μισθό του τον αποταμίευε και επίσης είχε κάνει μια ιδιωτική ασφάλεια. Ίσως φοβόταν λόγω του επαγγέλματος. Στην ασφάλεια που είχε κάνει είχε και τη μητέρα μου ως δεύτερο άτομο. Όταν δολοφονήθηκε, οι αστυνομικοί όταν μας έδωσαν τα πράγματά του, είχαν βρει μέσα στο παντελόνι του ένα χαρτάκι, το οποίο ήταν της ασφάλειας. Έτσι με αυτό το αποδεικτικό, η μητέρα μου έλαβε από την ασφάλεια 7,5 εκατομμύρια δραχμές και μοίρασε το ποσό σε εμάς, που ήμασταν πέντε αδέρφια. Από την πλευρά της πολιτείας, δόθηκε η σύνταξη του Χρήστου στη μητέρα μου και τον πατέρα μου επειδή ο Χρήστος ήταν ελεύθερος. Η σύνταξη αυτή ήταν για όσα χρόνια ζούσαν οι γονείς μου, μέχρι δηλαδή που πέθανε και η μητέρα μου το '99. Και επίσης είχε δώσει και ένα ποσό η τράπεζα, το οποίο μπήκε στον λογαριασμό της μητέρας μου».

Στην περίπτωση του Ι. Κανάβα, ο οποίος εργαζόταν στη μεγάλη εταιρία πληροφορικής Altec, η πολιτικής της εταιρίας να συνάπτει ομαδικά συμβόλαια ιδιωτικής ασφάλειας (ζωής και υγείας) ήταν καθοριστική για τη θεραπεία του τραυματία – συνεντευξιζόμενου – καθώς νοσηλεύτηκε για αρκετούς μήνες σε ιδιωτική κλινική, και επιπλέον δεν έχασε το εισόδημά του, εφόσον η μηνιαία μισθοδοσία του κατατίθονταν στον λογαριασμό του από την ίδια την εταιρία. Κοντολογίς, η εταιρία στην οποία εργαζόταν το θύμα, μερίμνησε για την υποστήριξη του θύματος καθ' όλη τη διάρκεια της περιπέτειάς του. Στη μαρτυρία του αναδεικνύονται οι ανωτέρω παραδοχές αλλά και η αποστροφή του θύματος για τη διαδικασία επικύρωσης της ανικανότητας του μέσω του δημοσίου ασφαλιστικού φορέα : «Όλο το διάστημα που ήμουν στο νοσοκομείο, με έσωσε ότι από την εταιρία είχαμε ιδιωτική ασφάλιση ως επέκταση ενός ομαδικού συμβολαίου και μια από τις παραμέτρους που κάλυπτε ήταν οι τρομοκρατικές ενέργειες. Τότε βέβαια λέγαμε ότι σιγά μη μας συμβεί. Αυτό το ασφαλιστήριο – συμβόλαιο, επειδή ήμουν ανίκανος για εργασία όπως πιστοποίησε η επιτροπή του ΙΚΑ μου κάλυπτε τους μισθούς 6 μηνών στο σύνολό τους. Δηλαδή εγώ αμειβόμουν από το ασφαλιστικό συμβόλαιο και επίσης η εταιρία κάλυψε το σύνολο των νοσηλείων τα οποία μετά όταν τα επέστρεψε το ασφαλιστήριο τα έδωσαν σε μένα. Απ' τη

δημόσια ασφάλιση είχα την ιατροδικαστική έκθεση με την αναλυτική περιγραφή του προϊσταμένου τότε, κυρίου Νονά, και όταν πήγα να περάσω από την πρώτη επιτροπή έπρεπε να προσκομίσω αυτά τα χαρτιά στο ΙΚΑ. Μου είπαν ότι για να μου βγάλουν την ανικανότητα πρέπει να κάνω αίτηση και να περάσω επιτροπή μετά από 4 μήνες. Οπότε λόγω αυτής της διαδικασίας που μου φάνηκε τότε ταλαιπωρία δεν ασχολήθηκα άλλο...[..]...

Τα επόμενα χρόνια, το κράτος μερίμνησε για περιπτώσεις όπως η δική μου, μέσω της νομοθεσίας για την αποκατάσταση των θυμάτων τρομοκρατίας στο ελληνικό δημόσιο κατά προτεραιότητα. Όπου είναι το μοναδικό σημείο που λέει ότι εφόσον είσαι θύμα τρομοκρατικής ενέργειας και βγαίνει μια προκήρυξη του ΑΣΕΠ που πληροίς βέβαια τις προϋποθέσεις, τότε παίρνεις τα διπλάσια μόρια από το διδακτορικό, και συνεπώς παίρνεις ένα καλό προβάδισμα στη μοριοδότηση ως θύμα τρομοκρατικής ενέργειας. Αυτή την ευεργετική διάταξη, την έκανε χρήση η γυναίκα μου για την πρόσληψη στο Ειρηνοδικείο Κρωπίας (το οποίο βρίσκεται στο Κορωπί) και δουλεύει στα δικαστήρια εκεί. Η διάταξη αυτή νομοθετήθηκε την περίοδο '90 - '93 επί κυβέρνησης ΝΔ με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Μητσοτάκη μετά τη δολοφονία Μπακογιάννη».

Όλα τα παραπάνω, τα οποία βέβαια αποτελούν αποδείξεις της κρατικής αμεριμνησίας στην περίπτωση της μέριμνας για τα θύματα τρομοκρατίας, καταδείχθηκαν και στις μαρτυρίες των έμμεσων θυμάτων που δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα οικονομικής φύσης μετά τη δολοφονία του συγγενή τους. Η Α. Μπακογιάννη υποστήριξε ότι η ίδια και η οικογένειά της, ως έχοντες πολιτικό και κοινωνικό κεφάλαιο εντός της ελληνικής κοινωνίας, προσπάθησαν με κάθε ευκαιρία να υπενθυμίζουν στις εκάστοτε κυβερνήσεις την ανάγκη θέσπισης ενός προστατευτικού/θεραπευτικού πλαισίου για τις οικογένειες των θυμάτων τρομοκρατίας: «Το κράτος από μόνο του δεν προχώρησε ποτέ σε κάποιες πολιτικές ανακούφισης. Καλά εμείς δεν θα δεχόμασταν κάτι τέτοιο, έτσι κι αλλιώς. Αλλά δώσαμε τον αγώνα για να υπάρξει μέριμνα για τα άλλα θύματα. Υπήρχαν αστυνομικοί στις βομβιστικές επιθέσεις που χάσανε μέλη του σώματός τους και το κράτος δεν τους έδωσε ποτέ τίποτα. Είναι δυνατόν; Γιατί υπάρχουν και πολλοί ανώνυμοι που έχουν τραυματιστεί, κυρίως αστυνομικοί. Πέφτουν εν ώρα καθήκοντος και δεν έγινε τίποτα. Δεν συνέβη τίποτε απολύτως δώσαμε λοιπόν τη μάχη κυρίως για αυτούς». Ίδια άποψη μάς μετέφερε και ο Α. Περαιτικός: «Εμείς, όπως καταλαβαίνετε, δεν είχαμε βιοποριστικό πρόβλημα. Το ζήτημα εδώ όμως είναι ότι άλλα θύματα είχαν να

αντιμετωπίσουν κι αυτό. Το οποίο μέσα στο πένθος της απώλειας είναι μη διαχειρίσιμο πρόβλημα».

Ο Γ. Μομφερράτος, στάθηκε περισσότερο στις κοινωνικές αντιδράσεις που συνάντησε ο νόμος του 1990 που επρόκειτο να θεσμοθετήσει η κυβέρνηση της Ν.Δ. υπέρ των συγγενών θυμάτων τρομοκρατίας, καταδεικνύοντας έτσι την – κατά τον ίδιο – εχθρική στάση μιας μερίδας της ελληνικής κοινωνίας προς τα θύματα: *«Δεν περίμενα να έρθει κάποιος από το κράτος. Δεν με ένοιαζε η κρατική μέριμνα. Κάποια στιγμή πήγε να περάσει ένας νόμος με σκοπό να στηριχθούν τα παιδιά των θυμάτων της τρομοκρατίας μέσω μοριοδότησης για την εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο. Η Δαμανάκη είχε αντιδράσει λέγοντας “αν είναι δυνατόν να δώσουμε μόρια στα παιδιά του Μάλλιου”. Δεν μπορούμε να δεχθούμε ότι όσο λάθος ήταν που δολοφονήθηκε ο Αζαρλιάν άλλο τόσο είναι κι ο Μάλλιος. Δεν μπορούμε σαν κοινωνία να το πούμε, ούτε μας βγαίνει».*

Βέβαια, το ελλιπές πλαίσιο σχετικά με την μέριμνα των έμμεσων θυμάτων δεν πρόκειται για κάποιο ελληνικό παράδοξο, εφόσον από τις συνεντεύξεις μας με τους Αμερικανούς και Βρετανούς πολίτες προέκυψε ότι ούτε στην περίπτωση τους υπήρχε κάποιο θεσμοθετημένο πλαίσιο για τη στήριξη τους. Η οικογένεια Γουέλτς μάς ενημέρωσε ότι ήταν οι συνάδελφοι του Ρίτσαρντ Γουέλτς που προώθησαν το ζήτημα των αποζημιώσεων των οικογενειών φονευθέντων αξιωματικών της υπηρεσίας τους προκειμένου να αποκαταστήσουν αδικίες του παρελθόντος. Η Μ. Γουέλτς μάς ανέλυσε τη μορφή μέριμνας που έλαβε από το Αμερικανικό κράτος: *«Εκείνη την περίοδο η μητέρα μου, ως η πρώτη γυναίκα του μπαμπά μου, δεν δικαιούταν σύνταξη. Βέβαια, τη σύνταξη αυτή την έλαβε η μητριά μου, πήγαν όλα τα χρήματα σε εκείνη. Ήταν η γυναίκα του παππού. Και επειδή δεν υπήρχε διαθήκη, τότε όλα πήγαιναν σε εκείνη. Υπήρχε ένας νόμος στη δεκαετία του ‘70, όπου αν οι κρατικοί υπάλληλοι πεθάνουν, η νυν σύζυγος λαμβάνει ένα μέρος της σύνταξής του. Η αιτία θανάτου δεν είχε σημασία. Άρα η μητέρα μου δεν έλαβε κάποιου είδους βοήθεια από την αμερικανική κυβέρνηση εφόσον ήταν η πρώτη σύζυγος. Αργότερα, και με την υποστήριξη των συναδέλφων του πατέρα μου, η μητέρα μου που βρίσκεται τα τελευταία χρόνια σε οίκο ευγηρίας με προχωρημένο στάδιο άνοιας, η κυβέρνηση των ΗΠΑ βοηθάει συμβάλλοντας στην πληρωμή της φροντίδας που λαμβάνει, με σκοπό να λάβει την καλύτερη φροντίδα που μπορεί. Έτσι, πλέον είμαστε πολύ ευγνώμονες για τη νομοθεσία αυτή, όχι για το πώς προέκυψε, αλλά είμαστε πολύ ευγνώμονες διότι δεν ξεχάστηκε η μητέρα μας, και σε αυτό βοήθησε και ο αδερφός μου*

ο Τιμ που είναι πρώην πεζοναύτης του αμερικανικού στρατού. Μέχρι σήμερα, που είναι 93 ετών λαμβάνει χρήματα από την κυβέρνηση των ΗΠΑ. Υπήρξε πράγματι ένα μεγάλο κενό μέχρι να ρυθμιστεί αυτή η οικονομική βοήθεια, αλλά η οικονομική υποστήριξη, αλλά και η ενημέρωση σχετικά με την πρόοδο των ερευνών σχετικά με τους θύτες της δολοφονίας, νομίζω ήταν κάτι πολύ δύσκολο εκείνη την περίοδο».

Ο αδελφός της Μ. Γουέλτς, Νικ έθεσε την περίπτωση της οικογένειάς του σε αντιπαράθεση με τα θύματα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου και τις αποζημιώσεις που έλαβαν, θέλοντας να τονίσει ότι τη δεκαετία του '70 δεν υπήρχε ένα σαφές πλαίσιο υποστήριξης των θυμάτων τρομοκρατίας: «Όσον αφορά τις υλικές επιπτώσεις στην οικογένειά μας, αναπόφευκτα άλλαζαν τα σχέδιά μας για το μέλλον. Εφόσον ο πατέρας της οικογένειάς έφυγε, όλοι έπρεπε να αλλάζουμε. Υπήρχαν, λοιπόν, πολύ βασικές οικονομικές επιπτώσεις. Υπήρχε βέβαια ένα είδος υποστήριξης από το αμερικανικό κράτος. Και το μόνο που θα έλεγα για το δικό μας θέμα είναι ότι ο πατέρας μου πήρε την ίδια αποζημίωση που θα είχε αν πέθαινε σε αυτοκινητιστικό ατύχημα στο εξωτερικό. Οι γονείς μου είχαν πάρει διαζύγιο πριν από τη δολοφονία και ο πατέρας μου είχε ξαναπαντρευτεί. Έτσι, όταν πέθανε, οι οικονομικές ρυθμίσεις ήταν ότι η δεύτερη σύζυγός του Χριστίνα (Κίκα) πήρε τη σύνταξη χηρείας του και η μητέρα μου δεν πήρε τίποτα. Και εμείς τα τρία παιδιά που ήμασταν ακόμα σε σπουδές πήραμε βοήθεια για την εκπαίδευση και κάποια χρήματα από ασφάλιση που ο πατέρας μου είχε συνάψει ιδιωτικά. Και υπήρχε και κάποια αποζημίωση, αυτό που αποκαλούν αποζημίωση του υπαλλήλου, από την κυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών, η οποία ήταν παρόμοια με το αν είχε πέσει από μια σκάλα και είχε αυτοκτονήσει. Θα ήταν το ίδιο ποσό. Αυτό λοιπόν δεν ήταν σαν την πληρωμή εκατομμυρίων δολαρίων στα θύματα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου. Η μητέρα μου έπρεπε τότε να βρει έναν τρόπο να συντηρεί τον εαυτό της και εμείς έπρεπε επίσης να κοιτάζουμε τον εαυτό μας. Αλλά η κυβέρνηση των ΗΠΑ βοήθησε με τις σπουδές, πράγμα που είναι σπουδαίο, κάτι που θα έκαναν ούτως ή άλλως νομίζω για έναν εν ενεργεία αξιωματικό του Υπουργείου Εξωτερικών. Εμείς πάντως, σαν οικογένεια δεν απαιτήσαμε ποτέ από την κυβέρνηση των ΗΠΑ να λάβουμε αποζημίωση για τον πατέρα μας».

Παρόμοια εμπειρία με την οικογένεια Γουέλτς είχε και η Ν. Έντουαρντς, της οποίας ο πατέρας ήταν στέλεχος της αμερικανικής Πολεμικής Αεροπορίας: «Οικονομική βοήθεια δεν υπήρχε τίποτα πέρα από την ασφάλεια ζωής του πατέρα μου. Τίποτα άλλο δεν υπήρχε που να μας δόθηκε από την κυβέρνηση, από το κράτος ή από την Πολεμική

Αεροπορία, ο πατέρας μου είχε ασφάλεια ζωής και αυτό ήταν όλο. Πολλοί άνθρωποι με ρώτησαν, ανάμεσά τους και ένας Έλληνας δημοσιογράφος μετά το χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους, όταν οι άνθρωποι με οικογένειες έπαιρναν χρήματα ή αποζημιώσεις για τους ανθρώπους που είχαν πληγωθεί, αν ένιωθα εξαπατημένη επειδή δεν πήρα χρήματα. Και θυμάμαι να λέω στον δημοσιογράφο ότι δεν μπορούσα να βρω ένα ποσό σε δολάρια που να αξίζει τη ζωή του πατέρα μου. Οπότε οτιδήποτε κι αν μου έδιναν δεν θα τον έφερνε πίσω. Δεν ήμουν θυμωμένη που δεν πήρα χρήματα».

Για όλα τα παραπάνω, και ιδιαίτερα για την περίπτωση των τέκνων του Ρίτσαρντ Γουέλτς, ο Ανώνυμος Συνάδελφος του Ρ. Γουέλτς μάς πληροφόρησε πως το ζήτημα των αποζημιώσεων στις οικογένειες των θυμάτων – ιδιαίτερα για τις οικογένειες στις οποίες υπήρχε ιστορικό διαζυγίων και παραπάνω από ενός γάμου ήταν μια κοινή ανησυχία για όλους τους υπαλλήλους του Υπουργείου Εξωτερικών των Η.Π.Α. και με την πάροδο των ετών δημιουργήθηκε από τους ίδιους τους υπαλλήλους ένα αίτημα πλήρους αποκατάστασης των οικογενειών των νεκρών αξιωματούχων. Τόνισε ότι όλοι οι συνάδελφοι του μοιράζονταν τις ίδιες σκέψεις, καθώς οι Αμερικανοί διπλωμάτες (και αξιωματικοί της CIA) ανά τον κόσμο διέτρεχαν σημαντικό κίνδυνο να πέσουν θύμα ενός βίαιου επεισοδίου και ως εκ τούτου η οικογένεια τους, που συχνά ακολουθούσε στα μέρη που αναλάμβαναν υπηρεσία ήταν πολύ πιθανό να μην έχει άλλο εισόδημα πέρα από τον έναν και μοναδικό μισθό του δυνητικού θύματος.

Στην Ελλάδα, η μέριμνα για τα έμμεσα θύματα θεσμοθετήθηκε με τον νόμο 1897/1990 «Περί απονομής συντάξεως και παροχής βοήθειας σε θύματα τρομοκρατίας, τροποποιήσεως διατάξεων του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και άλλων διατάξεων»⁴⁸. Με τον νόμο αυτόν υπάρχουν διακριτές διατάξεις για ορισμένες κατηγορίες προσώπων που μπορεί να πέσουν θύματα τρομοκρατίας λόγω της ιδιότητάς τους. Τα πρόσωπα αυτά μπορούν σύμφωνα με το άρθρο 1 παράγραφος 1 του εν λόγω νόμου, μισθωτοί ή άμισθοι δημόσιοι υπάλληλοι και αξιωματούχοι (πολιτικοί ή στρατιωτικοί), υπουργοί, βουλευτές, δήμαρχοι, πρόεδροι κοινοτήτων, καθώς και μέλη διοικητικών συμβουλίων και υπάλληλοι νομικών προσώπων και τραπεζών του δημόσιου τομέα. Επιπλέον, αυτό ισχύει εάν η τρομοκρατική πράξη διαπράχθηκε κατά προσώπου, λόγω της

⁴⁸ Για πιο αναλυτικά βλέπε: [Νόμος 1897/1990 - ΦΕΚ 120/Α/11-9-1990 \(Κωδικοποιημένος\) - ΚΩΔΙΚΕΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ \(e-nomothesia.gr\)](#).

προηγούμενης ιδιότητας ως μισθωτός ή άμισθος δημόσιος υπάλληλος ή πολιτικός ή στρατιωτικός αξιωματούχος ή κατά την εκτέλεση των καθηκόντων που σχετίζονται με την εργασία τους. Επιπλέον ο νόμος προβλέπει: τη συνταξιοδότηση των οικογενειών των θανόντων που ανήκουν στις προαναφερθείσες κατηγορίες προσώπων (άρθρο 2), τη χορήγηση εφάπαξ επιδόματος λόγω θανάτου ή πλήρους ανικανότητας του εργαζομένου (άρθρο 3), τη χορήγηση επιδόματος ανικανότητας σε άτομα που είναι μερικώς ανάπηρα λόγω τρομοκρατικής ενέργειας και παραμένουν στην υπηρεσία τους ως αρμόδιοι (άρθρο 4), την κάλυψη υλικών ζημιών που οφείλονται σε τρομοκρατική πράξη, στην οποία εμπλέκονται λόγω της ιδιότητας τους (άρθρο 6), τα έξοδα ιατρικής περίθαλψης και νοσηλείας (άρθρο 7) και την παροχή ειδικών παροχών για τα παιδιά των θυμάτων της τρομοκρατίας (άρθρο 10)⁴⁹.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, ότι ο νόμος κάλυπτε ένα μεγάλο εύρος των θυμάτων τρομοκρατίας στην Ελλάδα, αλλά αφορούσε στενά δημόσιους και κρατικούς λειτουργούς, και ως εκ τούτου έμεναν εκτός όσοι ήταν ιδιωτικοί υπάλληλοι. Βέβαια τις ημέρες της ψήφισης του νόμου, δεν έλειψαν οι αντιδράσεις στην κοινή γνώμη αναφορικά με το δικαίωμα που κατοχυρωνόταν για τις οικογένειες των θυμάτων τρομοκρατίας.

Κάνοντας μία μικρή αναδρομή στον Τύπο της εποχής, εντοπίσαμε γνώμες αρθρογράφων, οι οποίες περιστρέφονταν γύρω από το ποιόν ορισμένων θυμάτων τρομοκρατίας της πρώτης περιόδου της τρομοκρατικής δράσης. Χρησιμοποιώντας την «ένοχη» ταυτότητα δύο συγκεκριμένων θυμάτων, τα οποία κρίθηκαν στην κοινή γνώμη ως μη αθώα, εξαιτίας της συμμετοχής τους στο δικτατορικό καθεστώς, η κριτική για τον συγκεκριμένο νόμο, συμπαρέσυρε όλα τα θύματα τρομοκρατίας και το δικαίωμά τους στην – τουλάχιστον – οικονομική υποστήριξη. Το πιο ενδεικτικό άρθρο βρίσκεται στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, όπου ο Γιάννης Παντελάκης αναφέρει τα εξής: «...[.] Μέσα στις οικογένειες που θα ευεργετηθούν από την πολιτεία είναι και αυτές των πρώην αστυνομικών και βασανιστών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, Μπάμπαλη και Μάλλιου. Τρία σημεία λοιπόν συγκρατήσαμε από τη συζήτηση αυτή και σε αυτά θα

⁴⁹ *Handbook on victims of terrorism in Greece*, EU Centre of Expertise for victims of terrorism 2021, διαθέσιμο σε: https://commission.europa.eu/document/download/82f0de21-f9a4-4f75-91cf-ca3522807cd1_en?filename=eucvt_handbook_for_greece_2021_en.pdf.

επιμείνουμε για λίγο: Πρώτον, το ηθικό μέρος της υπόθεσης που σχηματοποιείται στο ερώτημα, αν η πολιτεία έχει αποκαταστήσει όλα τα θύματα τρομοκρατικών πράξεων, από όπου και αν προέρχονται, ώστε οι τελευταίοι εναπομείναντες ήταν αυτοί. Δεύτερον, πόσο εφησυχασμένοι θα πρέπει να είμαστε όταν τον ορισμό “τι είναι τρομοκρατική πράξη”, θα κληθούν να τον δώσουν τα δικαστήρια. Τρίτον, οι παλινωδίες ενός υπουργού και οι κρυφοί πόθοι μερίδας βουλευτών του κυβερνώντος κόμματος. ΒΑΣΕΙ του νομοσχεδίου που οδεύει προς δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, οι οικογένειες 14 θυμάτων τρομοκρατικών πράξεων θα παίρνουν ένα επιπλέον οικονομικό βοήθημα από την πολιτεία. Μέσα σε αυτές περιλαμβάνονται και οι οικογένειες των δύο βασανιστών που προαναφέραμε. Θα ήταν μικροψυχία να ισχυριστεί κανείς ότι οι οικογένειες των δύο βασανιστών δεν έπρεπε να βοηθηθούν οικονομικά ακόμα αφού άλλωστε μπορεί κάποιος να ισχυριστεί ότι οι ίδιες οι οικογένειες δεν έχουν ευθύνη για τη δραστηριότητα μελών τους. Από την άλλη όμως, μπορεί κάποιος να αντιπαραθέσει εξίσου, αν όχι σοβαρότερα και πιο πειστικά επιχειρήματα. Οι συντάξεις και τα οικονομικά βοηθήματα που θα δοθούν, έρχονται να προστεθούν στις συντάξεις που ανελλιπώς παίρνουν οι οικογένειες αυτές, παρά τη συμπεριφορά των μελών τους. Είναι, δηλαδή, επιπλέον οικονομικές παροχές. Και βέβαια το θέμα δεν είναι το χρηματικό ποσό που θα δοθεί, αλλά ότι με τη μορφή που δίνεται, αποτελεί μια επιβράβευση και μια τιμητική σύνταξη. Και τα ερωτήματα που προκύπτουν είναι δύο: Κρίνει η πολιτεία ότι αυτοί οι δύο άνθρωποι, που τρομοκράτησαν και βασάνισαν εκατοντάδες, πολίτες πρέπει να τιμηθούν με ένα επιπλέον οικονομικό βοήθημα; Κι αν ακόμη έπεσαν θύματα, βάσει του νόμου, τρομοκρατικών οργανώσεων, είναι αυτοί που είναι οι πλέον αδικημένοι από εν γένει τρομοκρατικές πράξεις; Τα ίδια τα θύματα φανερών και τουλάχιστον επιβεβαιωμένων στη συνείδηση του ελληνικού λαού τρομοκρατικών πράξεων (Παναγούλης, Καλτεζάς, Κανελλόπουλου, Κουμής κ.ά) δεν θα έπρεπε να προηγηθούν, χρονικά τουλάχιστον; Ή μήπως όταν οι πράξεις προέρχονται από την ίδια την εξουσία, δεν λογίζονται ως τρομοκρατικές;»⁵⁰.

Ο συγκεκριμένος νόμος πάντως, φαίνεται ότι λειτούργησε θεραπευτικά τα επόμενα χρόνια καθώς τρεις από τους ερωτηθέντες χρησιμοποίησαν τις ευεργετικές διατάξεις

⁵⁰ *Ελευθεροτυπία*, 12/09/1990, τίτλος «Οι κρυφοί πόθοι για άλλες εποχές», σ. 9.

σχετικά με την πρόσληψη τους στο δημόσιο τομέα. Η βοήθεια δεν ήταν άλλη από μία έξτρα μοριοδότηση σε αιτήσεις που προέβησαν για τον διορισμό τους στο δημόσιο μέσω του διαγωνισμού του ΑΣΕΠ. Όπως οι ίδιοι μας ενημέρωσαν, όσον αφορά τη κρατική φροντίδα προς τα θύματα, αυτό που θα έπρεπε να γίνει, είναι η συνολική υποστήριξη της οικογένειας του θύματος, που αυτό μπορεί να μην σημαίνει απαραίτητα την υλική αποζημίωση αλλά κυρίως εύκολη πρόσβαση σε υπηρεσίες ψυχολογικής υποστήριξης, κάτι που επωμίστηκαν οικονομικά τα ίδια τα θύματα. Ενδεικτικά, η Α. Πέτρου μάς ενημέρωσε πως ήταν η πρωτοβουλία της μητέρας της να απευθυνθεί σε ειδικό ψυχικής υγείας προκειμένου να διαχειριστεί το έμμεσο θύμα το τραύμα της απώλειας του πατέρα της: *«Η μητέρα μου όταν κάπως καταλάγιασαν τα πράγματα, ένα από τα πρώτα πράγματα που έκανε ήταν να με πάει σε παιδοψυχολόγο. Εγώ δεν καταλάβαινα τότε γιατί αλλά παρ' όλα αυτά ήταν μια σωστή κίνηση εκ μέρους της. Για την εποχή μάλιστα ήταν ιδιαίτερα ρηζικέλευθη αυτή της η απόφαση. Και σήμερα ακόμη λέω ότι είχε το θάρρος να το κάνει, να το τρέξει, δηλαδή να βρει κάποιον ειδικό. Προσπάθησε σε μεγάλο βαθμό να βγει κάτι θετικό».*

Ομοίως και στην περίπτωση της Β. Βέλλιου, το έμμεσο θύμα αναζήτησε βοήθεια/θεραπεία από ειδικό ψυχικής υγείας με δική της πρωτοβουλία και βέβαια με ίδια μέσα: *«Την διαχείριση αυτό που μας συνέβη την επωμιστήκαμε μόνες μας εξ' ολοκλήρου. Αυτό λοιπόν που έλειψε ήταν ένα πλαίσιο κοινωνικής στήριξης».*

Επιπλέον σε δύο μαρτυρίες έμμεσων θυμάτων τα οποία έλαβαν αποζημίωση, συναντήσαμε ευρήματα που αφορούν τις αντιδράσεις του κοινωνικού περίγυρου των θυμάτων όταν έγινε γνωστό ότι έχουν λάβει αποζημιώσεις εξαιτίας της δολοφονίας του συγγενή τους. Η Α. Μάτη αρχικά τόνισε πως στην κλειστή κοινωνία της περιφέρειας, οι γονείς της – οι οποίοι ήταν οι κύριοι παραλήπτες της αποζημίωσης – έγιναν αποδέκτες πικρόχολων σχολίων από τους συγχωριανούς τους: *«Αυτό που είχε συμβεί ήταν να σχολιάζουν την αποζημίωση που λάβαμε επειδή ο Χρήστος είχε κάνει ιδιωτική ασφάλεια. Ειδικά στο χωριό μας, υπήρχαν σχόλια του τύπου “τόρα, θα μαζέψει λεφτά ομπάρμπα- Κώστας”, ο πατέρας μου δηλαδή. Υπάρχουν παντού κακές γλώσσες. Στην αρχή τα έλεγαν αυτά, μετά με τον καιρό σταμάτησε».*

Επίσης, παρόμοια εμπειρία μάς μετέφερε και η Β. Βέλλιου: *«, τα χρόνια που ακολούθησαν τη δολοφονία υπήρχαν ψίθυροι και μάλιστα από το κοντινό μας*

περιβάλλον, ότι ήμασταν τυχερές που λάβαμε αποζημίωση. Οι στερεοτυπικές φράσεις που είχα ακούσει ήταν ότι “τακτοποιηθήκαμε”, “βολευτήκαμε” και ότι “γίναμε πλούσιοι”. Δηλαδή, που να είχαμε αξιοποιήσει και το νόμο που προέβλεπε ότι όλα τα παιδιά μπορούν να διοριστούν στο δημόσιο, ποιος μας έσωζε μετά από τα σχόλια. Δεν σκέφτεται κανείς όμως τι έχεις βιώσει, πως έχεις ζήσει, τι έχεις χάσει για να βρεθείς εκεί που είσαι. Και δεν διαφωνώ ότι σε σχέση με τον ένα μισθό αξιωματικού της ελληνικής αστυνομίας η οικονομική κατάσταση μας βελτιώθηκε, αλλά τον δρόμο μου θα τον έβρισκα και με λιγότερα χρήματα και μακάρι να είχα εδώ τον πατέρα μου, να είμαι πιο υγιής, και να έχω λιγότερα θέματα να διαχειριστώ μεγαλώνοντας. Δεν βλέπει κανείς το αίμα. Έχουμε την τάση να κοιτάμε το τι κερδίζει ο άλλος, και όχι τι έχει χάσει στο αντίβαρο. Δεν σε ρωτάνε πώς πέρασες όλα αυτά τα χρόνια, αλλά τι πήρες, δηλαδή τι κέρδισες μέσω της απώλειας».

Όπως γίνεται ευκόλως κατανοητό, οι αποζημιώσεις που έλαβαν τα θύματα έγιναν αντικείμενα κοινωνικού σχολιασμού, όχι όμως με θετικό πρόσημο, αλλά αντίθετα με αρνητικό. Ο αρνητικός κοινωνικός σχολιασμός, που περιγράφεται εδώ δεν είναι άλλος από το γνωστό σε όλους *κουτσομπολιό*. Γνωρίζουμε από την πολιτισμική θεωρία ότι το κουτσομπολιό έχει συνήθως κακόβουλο περιεχόμενο με ένα διττό στόχο: να ευχαριστήσει τους συμμετέχοντες στη συζήτηση και παράλληλα να προωθήσει ορισμένες πληροφορίες και να ελέγξει ταυτόχρονα τις κινήσεις και τις προθέσεις των σχολιαζόμενων. Εν προκειμένω το κουτσομπολιό που έπεσε στην αντίληψη των έμμεσων θυμάτων αφορά συναισθήματα φθόνου από τον κοινωνικό τους περίγυρο για το γεγονός ότι οι ίδιοι έτυχαν υλικής αποζημίωσης για την απώλεια του συγγενή τους. Όπως γνωρίζουμε από τη θεωρία των κοινωνικών συναισθημάτων ο φθόνος παρουσιάζεται ως ψυχαναγκαστική σύγκριση του υποκειμένου με τον Άλλο, του οποίου την εικόνα θέλει να δει να ζημιώνεται χωρίς ο ίδιος να έχει όφελος από αυτό⁵¹.

Ο φθόνος λοιπόν προκαλείται μέσα από τη σύγκριση με τος σημασιακούς άλλους, με πρόσωπα δηλαδή που ανήκουν στο οικείο συναισθηματικό περιβάλλον και γύρω από τον φθόνο συσπειρώνονται συγγενή συναισθήματα όπως χαιρεκακία, μνησικακία, κακολογία κ.ά. Φθονώντας τον Άλλον, το υποκείμενο φθονεί την επιτυχία ή την τύχη

⁵¹ Θ. Λίποβατς, «Πολιτισμική περιγραφή και ανάλυση του φθόνου», στο Ν. Δεμερτζής και Θ. Λίποβατς, *Φθόνος και μνησικακία: τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 132.

του Άλλου ως τέτοια, φθονεί επίσης την (φαντασιακή) απόλαυσή του και έτσι η επιθυμία του είναι να μην κατέχει ο Άλλος αυτό που «κέρδισε» γιατί έτσι το υποκείμενο που φθονεί αισθάνεται κατώτερο όταν συγκρίνεται μαζί του. Ως εκ τούτου μπορεί να υποτεθεί εδώ, πως τα πικρόχολα σχόλια του περιγύρου σχετικά με τις αποζημιώσεις που έλαβαν τα θύματα ήταν μία έκφανση φθόνου, κυρίως για τον λόγο ότι υπήρχε η φαινομενική αντίληψη ότι οι οικογένειες των θυμάτων «εξασφάλισαν» το μέλλον τους μέσω των αποζημιώσεων που έλαβαν. Εικάζουμε ότι ο φθόνος προς τα έμμεσα θύματα που εκφράστηκε μέσω της χρήσης ρημάτων όπως «βολευτήκανε» και «τακτοποιήθηκαν», πηγάζει από το άγχος της «εξασφάλισης» του μέλλοντος που διαπνέει τα κοινωνικά υποκείμενα, ιδίως στην μεταπολιτευτική Ελλάδα, όπου η σιγουριά και η εξασφάλιση απέρρεε από την -όσο γίνεται- στενότερη σχέση με το κράτος. Συνεπώς οι αποζημιώσεις, ως κρατικό βοήθημα ήταν το ασφαλές οικονομικό μαξιλάρι με το οποίο το μέλλον των έμμεσων θυμάτων θα γινόταν πιο εύκολο. Γεγονός πολυπόθητο για ένα μέρος του πληθυσμού, ειδικά σε κλειστές κοινωνίες της περιφέρειας, αλλά και των πόλεων. Η ανασφάλεια για τη μελλοντική οικονομική ευρωστία, σε συνδυασμό με τον κλειστό χαρακτήρα της κοινότητας λειτούργησαν με τέτοιο τρόπο που τα θύματα εντέλει ερμηνεύθηκαν ως διαφορετικοί – από την κοινότητα – Άλλοι, οι οποίοι απολαμβάνουν ευεργετικές νομικές διατάξεις που τους επιτρέπει να αποκτήσουν το αίσθημα της σιγουριάς για το μέλλον τους. Ως εκ τούτου, οι αποζημιώσεις δεν ερμηνεύθηκαν ως μία ανακούφιση στην απότομη και βίαιη αλλαγή που η δολοφονία έφερε στη ζωή των θυμάτων, αλλά ως ένα προνόμιο που τα θύματα απολαμβάνουν ενώ οι υπόλοιποι δεν μπορούν.

Πτυχή του ανωτέρω φαινομένου εντοπίσαμε και στη μαρτυρία του τραυματία που ήταν παρών στη δολοφονία του Αξαρλιάν. Ο πληροφορητής μας, ανέφερε επίμονα ότι δεν έτυχε κάποιας ευεργετικής διάταξης παρόλο που υπέστη (ήπιες κατά τον ίδιο) σωματικές βλάβες στο συμβάν της τρομοκρατικής επίθεσης, και έστρεψε τα βέλη του προς την μητέρα του Αξαρλιάν, από την οποία ο ίδιος ανέμενε να μεριμνήσει για τους υπόλοιπους τραυματίες καθώς είχε σχηματίσει την άποψη ότι η μητέρα του νεκρού *«είχε προσβάσεις, όπως είχα μάθει, να βοηθήσει με κάποιο τρόπο εμάς τους τραυματίες της επίθεσης, γιατί δεν ήμασταν επιχειρηματίες να μην έχουμε ανάγκη οικονομικής βοήθειας»*. Το σκεπτικό του βασίστηκε στο γεγονός πως *«το κράτος θα έπρεπε να*

μεριμνήσει για εμάς τους τραυματίες, αλλά κάποιος πρέπει να το πιέσει το κράτος και αυτό γίνεται στην Ελλάδα μόνο από ανθρώπους που έχουν προσβάσεις».

Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι η απουσία μέριμνας και σοβαρής καταγραφής των τραυματιών και των αναγκών τους, έχουν ως συνέπεια αφενός την έλλειψη εμπιστοσύνης προς την εν γένει λειτουργία του κράτους σε περιπτώσεις όπως η συγκεκριμένη, και αφετέρου τα υποκείμενα που με κάποιο τρόπο ενεπλάκησαν σε ένα συμβάν που επέφερε τραυματισμούς αναζητούν άλλες διαδρομές προκειμένου να αιτηθούν βοήθεια που θα τους ανακούφιζε. Βέβαια, αναφέρουμε εδώ τη μαρτυρία του συγκεκριμένου πληροφοριοδότη γιατί ανεπίσημα, μάς είπε πως εν είδει φήμης είχε μάθει πως η μητέρα του Αξαρλιάν έλαβε δεκάδες εκατομμύρια δραχμές ως αποζημίωση για τον θάνατο του γιου της, κάτι που σαφώς δεν μπορέσαμε να διασταυρώσουμε, γιατί δεν υπάρχει καμία τέτοια καταγραφή. Επιπλέον, πιστεύουμε ότι πρόκειται για μια κοινωνική φαντασιακή φήμη, η οποία διαχύθηκε τη χρονική περίοδο μετά τη δολοφονία του Αξαρλιάν. Προσπαθώντας έτσι να συνδέσουμε τις δύο ανωτέρω καταγραφές των θυμάτων που έκαναν λόγο για τις «κακές γλώσσες» που ξεπήδησαν στο περιβάλλον τους μετά τις αποζημιώσεις που έλαβαν, με τη συγκεκριμένη φήμη που ο πληροφορητής μάς έκανε γνωστή, θεωρούμε πως ο τραυματίας στη δολοφονία του Αξαρλιάν, δεν κυριαρχείται μόνο από συναισθήματα φθόνου αλλά μάλλον ζήλιας. Ο φθόνος προκύπτει από την πεποίθησή του πως η μητέρα του Αξαρλιάν έλαβε μεγάλο χρηματικό πρόστιμο ως αποζημίωση, κάτι όμως που δεν φαίνεται να το επιθυμεί και για τον ίδιο. Μπαίνοντας σε σύγκριση με τη μητέρα του θύματος, μοιάζει να ενοχλείται από την μέριμνα που έλαβε εκείνη και όχι αυτός, αλλά το αντικείμενο της επιθυμίας δεν είναι αυτό, αλλά η συνθήκη ενδιαφέροντος στην οποία βρέθηκε η μητέρα του νεκρού καθώς ήταν στο επίκεντρο των δημόσιων συζητήσεων όχι μόνο τη στιγμή της είδησης αλλά και τα επόμενα χρόνια. Αντίθετα, ο πληροφορητής μας φαίνεται να ζηλεύει τις *προσβάσεις* που απέκτησε – κατά τη γνώμη του – η μητέρα του Αξαρλιάν και τις διευκολύνσεις που αυτές οι προσβάσεις ιδεατά μπορούν να προσδώσουν. Συνεπώς ο τραυματίας θέλει ό,τι έχει το έτερο θύμα, δηλαδή ζηλεύει αυτό που δεν μπορεί να έχει⁵², και αυτό δεν είναι αλλό από την ευχέρεια να συνομιλήσει με κρατικούς αρμόδιους, να αιτηθεί και να λάβει μικρές διευκολύνσεις

⁵² Θ. Λίποβατς, «Πολιτισμική περιγραφή και ανάλυση του φθόνου», ό.π., σ. 138.

που θα του ανακούφιζαν την καθημερινότητα. Συνδυάζοντας λοιπόν, όλες τις αναφορές που σχετίζονται με τον σχολιασμό των αποζημιώσεων, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι σε ένα αθέατο μέρος της ελληνικής κοινωνίας η υλική μέριμνα για τα θύματα τρομοκρατίας μεταφραζόταν όχι ως μια δίκαιη χείρα βοήθειας προς τους ανθρώπους που επλήγησαν ανεπανόρθωτα από ένα βίαιο συμβάν, αλλά αντίθετα λογιζόταν ως μία ευκαιρία για τα έμμεσα θύματα να βελτιώσουν το βιοτικό τους επίπεδο και να μειώσουν το άγχος της επιβίωσης. Εκτός των άλλων, στην έρευνα που πραγματοποιήσαμε στον Τύπο αναζητώντας το αποτύπωμα των θυμάτων, δεν υπήρχε κανένα σαφές ενδιαφέρον για την υλική αποκατάσταση των συγγενών των θυμάτων τρομοκρατίας. Ακόμη και στις περιπτώσεις, όπου τα θύματα ανήκαν στην εργατική ή μικροαστική τάξη, το ζήτημα της επιβίωσης των οικογενειών τους παρέμεινε αθέατο στην κοινή γνώμη, αγνοώντας έτσι ένα από τα πιο βασικά ζητήματα που προκύπτουν από τη θυματοποίηση ενός ατόμου, που δεν είναι άλλο από το ότι – πέρα από το συμβολικό πεδίο – μια δολοφονία επιφέρει πραγματικές και υλικού χαρακτήρα συνέπειες στις οικογένειες των θυμάτων, αναγκάζοντας τες να αναπροσαρμόσουν το πλάνο της καθημερινότητάς τους, αλλά και σε κάποιες περιπτώσεις, όπως είδαμε, να τους προκαλέσει οικονομική ασφυξία ελλείψει ενός εισοδήματος που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν το μοναδικό του νοικοκυριού.

Η πολυετής αορατότητα των θυμάτων τρομοκρατίας, που έσπασε μόνο την περίοδο του Ως Εδώ, με πρωτοβουλία δηλαδή των ίδιων των θυμάτων, βρήκε φαινομενικά μία ιδιότυπη αποκατάσταση το 2020. Η κυβέρνηση της ΝΔ που προγραμματικά είχε εντάξει στα μελλοντικά της σχέδια την συμβολική θεραπεία της μνήμης των θυμάτων τρομοκρατίας, διοργάνωσε μέσω του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη ημερίδα στα πλαίσια της προεκλογικής της υπόσχεσης. Ο υπουργός Μιχάλης Χρυσόχοϊδης εξάλλου έφερε αναμνήσεις από την επιτυχημένη εξάρθρωση της 17N και εν γένει είχε εξ αρχής υποστηρίξει τον σύλλογο Ως Εδώ. Η ημερίδα πραγματοποιήθηκε λοιπόν με πρωτοβουλία του Υπουργείου Προστασίας του Πολίτη, στο Πολεμικό Μουσείο στις 20/01/2020 και τελούσε υπό την αιγίδα του Πρωθυπουργού της Ελληνικής Δημοκρατίας Κυριάκο Μητσοτάκη, ο οποίος και πραγματοποίησε την εναρκτήρια εισήγηση. Η πρόσβαση στην εκδήλωση γινόταν μόνο με προσκλήσεις από του αρμόδιου υπουργείου, κρατώντας έτσι τον χαρακτήρα μιας ημερίδας κλειστής στο ευρύ κοινό.

Την εισηγητική ομιλία του Πρωθυπουργού, ο οποίος έδωσε έναν προσωπικό τόνο στην τοποθέτησή του καθώς ήταν κουνιάδος του Παύλου Μπακογιάννη, τόνισε σχετικά με τα θύματα πως η μνήμη τους πρέπει να αποκατασταθεί στις διαστάσεις που της αναλογούν επειδή η λήθη θα είναι ένας δεύτερος θάνατος. Ακολούθησαν τα πάνελ των ομιλητών που είχαν διακριθεί σε τρεις θεματικές ενότητες στις οποίες κυριάρχησαν αναλύσεις από εκπροσώπους της ακαδημαϊκής κοινότητας αλλά και του δημοσιογραφικού χώρου, που όπως έχουμε δείξει στο πρώτο μέρος της έρευνας έπαιξε σημαντικό ρόλο στην παρουσίαση των τρομοκρατικών συμβάντων καθ' όλη τη διάρκεια της εξέλιξης του φαινομένου⁵³. Η απουσία όμως των θυμάτων τρομοκρατίας ήταν, κατά τη γνώμη μας, ηχηρή. Αυτό που γνωρίζουμε από τους συνεντευξιαζόμενους είναι ότι ενώ κάποιοι είχαν λάβει πρόσκληση και παρευρέθηκαν μεταξύ του κοινού, παρακολούθησαν μία εκδήλωση που μιλούσαν για αυτούς και τους συγγενείς τους, χωρίς όμως να μπορούν οι ίδιοι να μιλήσουν. Μάλιστα, ο Σ. Μαράτος έφυγε πριν την ολοκλήρωση της ημερίδας, αγανακτισμένος. Υπήρχαν, όπως είδαμε, κι άλλα θύματα που από επιλογή δεν παρευρέθηκαν στην εκδήλωση καθώς θεώρησαν ότι η εκδήλωση δεν αφορούσε τη δική τους εμπειρία αλλά ήταν μάλλον μία προσπάθεια από την πολιτική ηγεσία να κερδίσει πόντους στο πολιτικό και κοινωνικό της ακροατήριο.

Στην ίδια θέση κατέληξε και ο Σ. Μαράτος, που παρευρέθηκε στην εκδήλωση και έδωσε την εικόνα μιας κατάμεστης αίθουσας από εκπροσώπους των σωμάτων ασφαλείας που παρευρέθηκαν εκεί λόγω της ιδιότητας τους καθώς υπάγονται στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη, ενώ τα έμμεσα θύματα που θα έπρεπε να βρίσκονται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος δεν κλήθηκαν να μοιραστούν την εμπειρία τους. Η μόνη από τα θύματα που μίλησε στην εκδήλωση ήταν η Σταυρούλα Αξαρλιάν. Στο τέλος της εκδήλωσης ο Υπουργός Μιχάλης Χρυσοχοϊδης ανέβηκε στο βήμα με την μητέρα του Θάνου Αξαρλιάν, προκειμένου να συνοψίσει τα συμπεράσματα της ημερίδας. Βέβαια, αν και η κίνηση του υπουργού να εμφανιστεί μαζί με τη μητέρα του Αξαρλιάν είναι κατανοητή ως μία προσπάθεια συναισθηματικής επίκλησης προς το κοινό, εφόσον η μητέρα ως φιγούρα πένθους συνδηλώνει την απώλεια που στιγματίζει τη ζωή ενός ανθρώπου, εντούτοις για τα υπόλοιπα θύματα

⁵³ Για μία σύνοψη της εκδήλωσης, βλέπε: <https://www.minocp.gov.gr/2020/01/21/20-01-2020-imerida-mnimis-gia-ta-thymata-tis-tromokratias-den-misoume-den-xechname-tha-nikisoume/>.

είναι μια επανάληψη του στερεοτύπου περί μοναδικού «αθώου» θύματος της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα. Η μοναδική λοιπόν εκδήλωση για τα θύματα της τρομοκρατίας στην Ελλάδα, έκλεισε με μία «επίσημη» αναγνώριση της αθωότητας του συγκεκριμένου θύματος, καθώς στις φωτογραφίες που κυκλοφόρησαν αργότερα το μοναδικό θύμα που παρουσιάζεται δίπλα στον Υπουργό είναι η Σταυρούλα Αξαριλιάν. Η οπτικοποίηση λοιπόν της διάκρισης μεταξύ των θυμάτων, κατά τη γνώμη μας, συσκότισε ακόμη περισσότερο το ποιος εντέλει είναι αναγνωρισμένο θύμα τρομοκρατίας.

Λίγες μέρες πριν την εκδήλωση, προηγήθηκε η σύσταση του γραφείου Υποστήριξης Θυμάτων Τρομοκρατίας έπειτα από απόφαση του αρμόδιου υπουργού Μιχάλη Χρυσοχοϊδή. Αποστολή του νεοσύστατου γραφείου ήταν η παροχή βοήθειας στις οικογένειες των θυμάτων, όπως για παράδειγμα η διευκόλυνση επικοινωνίας με τις αρμόδιες υπηρεσίες του Δημοσίου, η ενημέρωσή τους για τις εκδηλώσεις μνήμης που πραγματοποιούνται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, καθώς και η δικτύωσή τους με αντίστοιχα γραφεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης και διεθνών οργανισμών. Ο υπουργός χαρακτήρισε το συγκεκριμένο γραφείο «ανεξίτηλο τόπο μνήμης» για τα θύματα της τρομοκρατίας, καθώς στον χώρο του γραφείου, που βρίσκεται εντός του υπουργείου, δημιουργήθηκε ένας «τοίχος μνήμης», στον οποίο οι συγγενείς των θυμάτων που παρέστησαν στα εγκαίνια έγραψαν αφιερώσεις στους ανθρώπους τους που δολοφονήθηκαν σε τρομοκρατική επίθεση. Πραγματοποιώντας τη δική μας έρευνα για το συγκεκριμένο γραφείο, δύο χρόνια μετά την ίδρυση του, φάνηκε να είναι ανενεργό. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε κάποιο email επικοινωνίας, ενώ όταν καλέσαμε το τηλεφωνικό κέντρο της ελληνικής αστυνομίας, μάς ενημέρωσαν ότι δεν υπήρχε καταγεγραμμένος κάποιος αριθμός σταθερού τηλεφώνου που θα μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε. Λίγους μήνες αργότερα, όταν αναζητήσαμε, με τον ίδιο τρόπο, οποιοδήποτε στοιχείο επικοινωνίας με το γραφείο, μάς απάντησαν ότι κατά πάσα πιθανότητα το γραφείο είναι ανενεργό. Όταν ρωτήσαμε τα έμμεσα θύματα, οι περισσότεροι δεν γνώριζαν για το γραφείο υποστήριξης, μα και όσοι είχαν κάποια γνώση, όπως η Πόπη Βερνάρδου, έκριναν ότι πλέον δεν θα μπορούσε το συγκεκριμένο γραφείο να τους υποστηρίξει με κάποιο τρόπο, καθώς οι περιπτώσεις των θυμάτων τρομοκρατίας στην Ελλάδα έχουν μεγάλη χρονική απόκλιση από το παρόν.

Σε συνέχεια της ίδρυσης του Γραφείου Υποστήριξης των Θυμάτων Τρομοκρατίας, τον Απρίλιο 2021 συγκροτήθηκε στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη η Διαρκής Επιτροπή για την Υποστήριξη Θυμάτων Βίας και Τρομοκρατίας, με αποστολή την μελέτη και επιβολή προτάσεων για τη δημιουργία ενός πλαισίου ολοκληρωμένων δράσεων για την υποστήριξη των θυμάτων της βίας και της τρομοκρατίας. Πρόεδρος της Διαρκούς Επιτροπής ορίστηκε η Βουλευτής Επικρατείας της ΝΔ Μαριέττα Γιαννάκου, η οποία ήταν θύμα τρομοκρατικής ενέργειας⁵⁴ και είχε δείξει ενδιαφέρον για το ζήτημα της αποκατάστασης των θυμάτων τρομοκρατίας, και ως μέλη συμμετείχαν ακαδημαϊκοί και δύο συγγενείς θυμάτων τρομοκρατίας, η Βασιλική Βέλλιου και ο Γιώργος Μομφερράτος.

Αντικείμενο της Επιτροπής ήταν μεταξύ άλλων η μελέτη του διεθνούς και του ευρωπαϊκού παραδείγματος και η αναζήτηση πρακτικών για την υποστήριξη και την απόδοση τιμής στη μνήμη των θυμάτων βίας και τρομοκρατίας. Όπως επίσης και η επιβολή προτάσεων που θα αποτελέσουν τη βάση ενός πλαισίου ολοκληρωμένων δράσεων για την υποστήριξη των θυμάτων της βίας και της τρομοκρατίας και παράλληλα έναν οδηγό εκδηλώσεων μνήμης για τα θύματα της βίας και της τρομοκρατίας. Η Βασιλική Βέλλιου στη συνέντευξη που μάς παραχώρησε μάς έκανε γνωστό ότι εντός της Επιτροπής τα θύματα προσφέρουν την εμπειρία τους ώστε να λειτουργήσει ως μία βάση για τις άμεσες ανάγκες που χρειάζονται τα θύματα με σκοπό να θεσμοθετηθεί ένα συγκεκριμένο πλαίσιο υποστήριξης. Με τα δικά της λόγια αποκρυσταλλώνεται η ανάγκη μιας τέτοιας ρύθμισης: «Όταν πλήττεσαι δεν σε νοιάζει το ποιος, σε νοιάζει το τι κάνεις από εκεί και πέρα».

Προσπαθώντας κατά την έρευνα μας να βρούμε πληροφορίες σχετικά με τις εργασίες της Επιτροπής, βρήκαμε μόνο το δελτίου Τύπου που εκδόθηκε όταν ανέλαβε νέος υπουργός στο Υπουργείο Προστασίας του Πολίτη⁵⁵ και κήρυξε την επανέναρξη των συνεδριάσεων. Από εκεί και πέρα το στίγμα της Επιτροπής χάνεται και πιθανότατα

⁵⁴ Βλέπε: <https://www.in.gr/2009/10/30/greece/ekriksi-wrologiakoy-mixanismo-y-sto-spiti-tis-mariettas-giannakoy/>.

⁵⁵ Βλέπε: <https://www.amna.gr/home/article/585495/Ekstrateia-enimerosis-kata-tis-tromokratias-sta-scholeia-proteine-o-T-Theodorikakos->.

έπαυσε η λειτουργία της μετά τον θάνατο της Προέδρου της Επιτροπής, Μαριέττας Γιαννάκου.

Συνολικά, από όλα τα παραπάνω θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο νόμος 1897/1990 κάλυψε τις ανάγκες των (έμμεσων) θυμάτων, έστω και με καθυστέρηση. Σαφώς η καθυστέρηση νομοθέτησης για πάνω από μια δεκαετία έπληξε τις οικογένειες των θυμάτων που δολοφονήθηκαν τις δεκαετίες του '70 και του '80 και η ζωή τους θα μπορούσε να είχε προχωρήσει με ευνοϊκότερες συνθήκες, εντούτοις ο νόμος αυτός που ψηφίστηκε επί κυβέρνησης της ΝΔ, πρόσφερε ανακούφιση για τα επόμενα θύματα αλλά και πιο ασφαλείς προοπτικές για εκείνα που δεν είχαν τύχει παρόμοιας μεταχείρισης. Το νομοθετικό πλαίσιο υπέρ των θυμάτων, δεν προήλθε πάντως από κάποιο κοινωνικό αίτημα συμμετοχικής κουλτούρας που αναγνώριζε τον τρομοκρατικό κίνδυνο ως ρίσκο της ομαλής βιογραφικής διαδρομής του ατόμου. Μέχρι το 1990 δεν υπήρξε κάποια κινητοποίηση υπέρ των θυμάτων τρομοκρατίας που θα αναδείκνυε το αίτημα για την ανάγκη δημιουργίας πλαισίου στήριξης τους και αυτό με τη σειρά του θα μετασχηματιζόταν σε νόμο του κράτους. Ο συγκεκριμένος νόμος, ο οποίος ψηφίστηκε ένα χρόνο μετά τη δολοφονία του Παύλου Μπακογιάννη, εικάζουμε ότι προήλθε από την συγκυρία της διακυβέρνησης της ΝΔ, του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, που όλο το προηγούμενο διάστημα με αποκορύφωμα τη δολοφονία του βουλευτή Π. Μπακογιάννη, έδειχνε ιδιαίτερη ευαισθησία στο ζήτημα της τρομοκρατίας.

Επιπλέον, βλέπουμε ότι η φροντίδα των θυμάτων, περνούσε ξανά από τη διευκόλυνση σε περίπτωση διορισμού στο ελληνικό δημόσιο, κάτι εξάλλου που ήταν σύνηθες στις περιπτώσεις που το ελληνικό κράτος προσπαθούσε να επανορθώσει ζημιές που είχαν υποστεί οι πολίτες. Επιπλέον, όσον αφορά τις προσπάθειες αναγνώρισης των θυμάτων τρομοκρατίας που έλαβαν χώρα τη διετία 2020 – 2021, κρίνονται από κάποια θύματα θετικές, αν και τόνισαν ότι ήταν δεν ήταν ιδιαίτερα ευχαριστημένοι από τον τρόπο που εκτελέστηκαν. Οι ίδιοι ερωτηθέντες υποστήριξαν ότι μετά από την πολυετή αποσιώπηση της οδύνης τους και ανυπαρξία της κρατικής μέριμνας, ό, τι συνέβη σε αυτά τα δύο έτη, ήταν κάτι ευχάριστο αλλά όχι ικανοποιητικό. Από την άλλη μεριά, οι ερωτηθέντες που στάθηκαν κριτικά απέναντι σε αυτές τις πρωτοβουλίες και ένιωσαν απογοήτευση, μάς τόνισαν ότι οι συγκεκριμένες δράσεις, αντί να τους προσφέρουν ανακούφιση, αντίθετα τους επέτεινε την απογοήτευση καθώς ένιωσαν ότι η θυματική

τους ταυτότητα χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να ικανοποιηθεί το εκλογικό ακροατήριο των πολιτικών που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, έδειξαν τα προηγούμενα χρόνια ενδιαφέρον για την τρομοκρατική βία και τις συνέπειές της.

7.1.13. Προσωπικές πρωτοβουλίες και ματαίωση

Εν συντομία, αξίζει εδώ να αναφερθούμε σε ένα εύρημα που προκύπτει από τις συνεντεύξεις των έμμεσων θυμάτων, του επιζώντα από τρομοκρατική επίθεση Ι. Κανάβα και του αυτόπτη μάρτυρα στη δολοφονία Αξαρλιάν.

Στις ερωτήσεις της έρευνας που απάντησαν οι ερωτώμενοι σχετικά με την προσοχή που έλαβαν από τις ελληνικές αρχές και πιο ειδικά σχετικά με την ύπαρξη ή μη, ενημέρωσης αναφορικά με την πορεία των ερευνών για τον εντοπισμό των δραστών, μόλις τρεις από τους έντεκα ερωτηθέντες απάντησαν ότι είχαν κάποιου είδους επικοινωνία με τις αστυνομικές αρχές. Εκτός από την περίπτωση του Ι. Κανάβα, ο οποίος ως επιζών, συμμετείχε στις έρευνες της αντιτρομοκρατικής υπηρεσίας καθώς η μαρτυρία του ήταν σημαντική, τα έμμεσα θύματα μάς έκαναν γνωστό ότι δεν ήρθε κανείς σε επαφή μαζί τους προκειμένου να τους ενημερώσουν για την πορεία των ερευνών. Από τους τρεις ερωτηθέντες που απάντησαν θετικά, οι δύο μάς είπαν ότι ερχόταν σε επαφή με τις αρχές μετά από δική τους πρωτοβουλία, ενώ ο ένας τόνισε ότι η φιλική σχέση του νεκρού συγγενή του με τον τότε διευθυντή της αντιτρομοκρατικής υπηρεσίας, ήταν ο δίαυλος ενημέρωσης τους για την πορεία της υπόθεσης της δολοφονίας.

Πιο συγκεκριμένα, ο Αντώνης Περαιτικός μάς αποκάλυψε ότι ο πατέρας του, Μιχάλης Περαιτικός, «ενοχλούσε» συχνά τις αρχές και το αρμόδιο υπουργείο Δημόσιας Τάξης προκειμένου να μάθει πληροφορίες για τους δράστες της δολοφονίας του γιού του. Η Αλεξία Μπακογιάννη, επίσης, λόγω της συμμετοχής μελών της οικογένειάς της στην πολιτική ζωή αλλά και στο κυβερνητικό κόμμα την περίοδο 1990-1993, επίσης υποστήριξε ότι προσπαθούσαν να πείσουν αρχές και αρμόδιους υπουργούς να παραμείνει σε προτεραιότητα η διαλεύκανση των τρομοκρατικών δολοφονιών.

Παρόμοια και η Βασιλική Βέλλιου που η φίλια του πατέρα της με τον Φώτη Νασιάκο αποτέλεσε την πηγή ενημέρωσης της οικογένειάς της για τη διαλεύκανση της δολοφονίας. Τα υπόλοιπα έμμεσα θύματα όμως, μάς αποκάλυψαν ότι η απουσία ενημέρωσης από τις αρχές, όχι μόνο τους απογοήτευσε αλλά κατά κάποιο τρόπο την ανέμεναν. Σαφώς δεν είχαν εμπιστοσύνη στις αρχές, αφού δεν είχαν επιδείξει κάποια επιτυχία στο παρελθόν, αλλά κυρίως καταλαβαίνουμε ότι η αδιαφορία που εισέπραξαν κοινωνικά, τους έκανε να περιμένουν αντίστοιχη αδιαφορία από το κράτος, εφόσον δεν υπήρχε καμία ομάδα πίεσης για να απαιτήσει τη σύλληψη των δραστών.

Εκτός αυτού όμως, με την πάροδο των ετών τα συγκεκριμένα έμμεσα θύματα μοιάζει να αποξενώθηκαν σταδιακά από την ενασχόληση με την πολιτική καθώς η τραυματική τους εμπειρία, και η αδιαφορία που εισέπραξαν από την Πολιτεία, τους απομάκρυνε σε τέτοιο βαθμό, που κάποιοι θεώρησαν ότι υπάρχει ουσιαστικό πρόβλημα στο πολιτικό σύστημα και είναι ως εκ τούτου μάταιο να ελπίζουν για την επίλυση των υποθέσεών τους και την προσωπική τους δικαίωση. Μάλιστα, ο τραυματίας και αυτόπτης μάρτυρας στη δολοφονία Αξαρλιάν, δεν εξέφρασε απλά την απογοήτευσή του σχετικά με τη λειτουργία του κράτους και του πολιτικού συστήματος, αλλά φάνηκε ότι τα αρνητικά του συναισθήματα, που κατά βάση ήταν ο θυμός και η δυσαρέσκεια προς το πολιτικό προσωπικό της χώρας, τον οδήγησαν στην υποστήριξη της δράσης των τρομοκρατικών οργανώσεων, θεωρώντας ότι αυτός ο τρόπος θα μπορούσε (εκείνη την εποχή) να είναι μια προσωρινή λύση στη βιωμένη αδικία που ένιωθε.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα, από το πρίσμα των έμμεσων θυμάτων τρομοκρατίας, διέπετο από προσωπικές πρωτοβουλίες των ατόμων που θυματοποιήθηκαν, οι οποίοι όμως μπορούσαν να επικοινωνήσουν με στελέχη των κυβερνήσεων ή με τις αστυνομικές αρχές, και στη δεύτερη περίπτωση είδαμε ότι υπήρχε και το στοιχείο της τυχαιότητας, εφόσον η ενημέρωση της οικογένειας του θύματος έγινε όχι με δική της πρωτοβουλία αλλά λόγω της φιλίας δύο αξιωματούχων. Αν θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι η πολιτική κουλτούρα είναι κατά κάποιο τρόπο ο καθρέφτης της δομής του κράτους⁵⁶, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στην Ελλάδα τις δεκαετίες '80 και '90, η συμμετοχή των ατόμων στην πολιτική διαδικασία (η οποία εν

⁵⁶ Ν. Δεμερτζής, Ν. Γεωργαράκης, «Η Επιλεκτική παράδοση της Ελληνικής πολιτικής κουλτούρας» στο *Η Ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Νίκος Δεμερτζής (Επιμ.), Εκδόσεις Οδυσσέας, 2000.

προκειμένω παίρνει τη μορφή της παραγωγής αιτημάτων διαλεύκανσης των δολοφονιών, δηλαδή απαίτησης για δικαιοσύνη) ελλείπει μιας μαζικής κινητοποίησης και σίγουρα ελλείπει μιας συγκεκριμένης ομάδας πίεσης (εννοούμε εδώ ότι τον ρόλο αυτό θα μπορούσε να τον υποστηρίξει ένας σύλλογος θυμάτων), συνέβαινε μόνο με ατομικές πρωτοβουλίες που προϋπέθεταν την ύπαρξη δεσμών με την πολιτική εξουσία ή έστω το απαραίτητο κοινωνικό κεφάλαιο ώστε να καταφέρει το άτομο να εκφράσει το αίτημα του σε ανώτατα στελέχη της κυβέρνησης ή των αρχών.

7.1.14. Θύμα Vs Θύμα

Λαμβάνοντας λοιπόν ως δεδομένη την απουσία του συλλογικού αφηγήματος για τα θύματα τρομοκρατίας, και έχοντας επίσης δείξει στο πρώτο μέρος της έρευνας, πως η μνήμη των θυμάτων τρομοκρατικής, κρατικής και πολιτικής βίας είναι κατακερματισμένη, εφόσον τα θύματα δεν έχουν εγγραφεί σε μία συλλογική εθνική μνήμη, η οποία θα επανεξετάζει συνεχώς τη σχέση της κοινωνίας με τη βία, θα δούμε σε αυτό το σημείο μία έκφανση της απουσίας μιας συλλογικής αφήγησης σχετικά με τη (δολοφονική) βία του παρελθόντος.

Τον Νοέμβριο του 2017, ο Δ. Κουφοντίνας έλαβε 48ωρη άδεια από τις φυλακές Κορυδαλλού η οποία και εγκρίθηκε από το Συμβούλιο των φυλακών, έπειτα από αλληπάλληλες αιτήσεις του. Η αιτιολόγηση της έγκρισης του αιτήματος του καταδικασμένου τρομοκράτη βασίστηκε στην καλή του συμπεριφορά εντός των φυλακών καθώς αποτελεί τη μόνη προϋπόθεση για τη χορήγηση άδειας, χωρίς να περιλαμβάνεται στις προϋποθέσεις η βαρύτητα των αδικημάτων που έχει διαπράξει ο κρατούμενος⁵⁷. Η πρώτη άδεια, λοιπόν, του Δ. Κουφοντίνα αποτέλεσε κεντρική είδηση

⁵⁷ Ο νόμος του 1999 που επέτρεπε άδειες σε βαρυποινίτες κρατούμενους άλλαξε μετά την απόδραση του, επίσης καταδικασμένου τρομοκράτη, Χριστόδουλου Ξηρού το 2014. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν μετά την απόδραση, ανάγκασαν την τότε κυβέρνηση της ΝΔ διορθώσει την ρύθμιση των αδειών για κρατούμενους στις φυλακές υψίστης ασφαλείας, όπως ονομάστηκαν, ή άλλως φυλακές τύπου Γ'. Με τις διατάξεις αυτού του νόμου, του 4274/2014, προβλέφθηκε πως όσοι κρατούνται στις λεγόμενες φυλακές υψίστης ασφαλείας δεν θα παίρνουν άδεια, ενώ ακόμα και εκείνοι που κρατούνται σε κανονικές φυλακές και έχουν πολλές φορές ισόβια για βαριά εγκλήματα, ανάμεσά τους και η

τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αφού προξένησε πλείστες αντιδράσεις στον πολιτικό χώρο και βέβαια από τις τρεις χώρες (Η.Π.Α, Ηνωμένο Βασίλειο και Τουρκία) των οποίων πολίτες υπήρξαν θύματα της 17N. Ο αρχηγός της ΝΔ, Κυριάκος Μητσοτάκης μετά τη γνωστοποίηση της είδησης έγραψε στο Twitter πως: «Οποιαδήποτε άδεια στον Κουφοντίνα είναι αδιανόητη. Όχι μόνο για τις απεχθείς πράξεις του που στρέφονταν κατά της Δημοκρατίας, αλλά και γιατί δεν έχει εκφράσει ποτέ καμία μεταμέλεια γι' αυτές και παραμένει ιδεολογικός καθοδηγητής της νέας γενιάς τρομοκρατών». Η Ντόρα Μπακογιάννη, αφού πρώτα έθεσε προ των ευθυνών τους την κυβέρνηση και τον υπουργό Δικαιοσύνης, διερωτήθηκε: «Πώς είναι δυνατόν να δίνουν άδεια στο πιστόλι της 17Νοέμβρη; Ο κ. Κουφοντίνας θα гуρίζει αύριο στην Αθήνα ελεύθερος;» και συνέχισε: «Τον θεωρώ επικίνδυνο τον κ. Κουφοντίνα. Ποιος θα μας δώσει εγγυήσεις όταν θα κυκλοφορεί για δύο ημέρες ελεύθερος; Περιμένω τους λαλίστατους της κυβέρνησης να πάρουν θέση για την άδεια Κουφοντίνα. Έχω μείνει άναυδη με την απόφαση αυτή, σε αυτή τη χρονική στιγμή». Τη διαφωνία του με τη χορήγηση άδειας στον Δημήτρη Κουφοντίνα εξέφρασε και ο Σταύρος Θεοδωράκης, επικεφαλής του κόμματος του Ποταμιού, ο οποίος επισήμανε ότι «δεν μπορεί να βγαίνει από τη φυλακή ένας δολοφόνος 11 ανθρώπων που δεν έχει δείξει την παραμικρή μεταμέλεια. Η δημοκρατία πρέπει να είναι ανεκτική, όχι όμως και με αυτούς που συνεχίζουν να υπερασπίζονται και να προπαγανδίζουν δολοφονικές πράξεις».

Η πιο έντονη αντίδραση όμως ήρθε από την εκπρόσωπο του υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ, Χέδερ Νάουερτ, η οποία εξέφρασε «τρομερή ανησυχία» και «φόβο» σε περίπτωση που δεν επιστρέψει στη φυλακή ο Κουφοντίνας, μνημονεύοντας την απόδραση του Χριστόδουλου Ξηρού: «στο παρελθόν κάποια από τα καταδικασμένα μέλη της 17 Νοέμβρη έχουν αφεθεί ελεύθερα με άδεια και μετά εξαφανίστηκαν». Ο αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα Τζέφρι Πάιατ επίσης έγραψε στο Twitter ότι η άδεια στον Δημήτρη Κουφοντίνα προσβάλλει τη μνήμη των θυμάτων της 17N και τις

τρομοκρατία, για να ζητήσουν άδεια, θα πρέπει να έχουν μείνει στη φυλακή τουλάχιστον 18 χρόνια. Ο νόμος αυτός, καταργήθηκε το 2015 από την κυβέρνηση Σύριζα – ΑΝΕΛ, με τον τότε υπουργό Δικαιοσύνης Νίκο Παρασκευόπουλο, να καταργεί αρχικά τον νόμο για τις φυλακές υψίστης ασφαλείας και μαζί με αυτές και όλες τις διατάξεις για τους ισοβίτες και τη χορήγηση αδειών σε αυτούς. Έπειτα, από τη στιγμή που το υπουργείο Δικαιοσύνης δεν προέβη σε κάποια πρόσθετη ρύθμιση σχετικά με τους καταδικασμένους τρομοκράτες, αναβίωσε ο νόμος του 1999 με τον οποίο ο Δ. Κουφοντίνας έπειτα από δεκαπέντε χρόνια φυλάκισης, έλαβε την πρώτη του άδεια.

οικογένειές τους. Η δυσφορία ήταν επίσης έντονη στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Τουρκία. Η πρέσβης της Μεγάλης Βρετανίας στην Ελλάδα, Κέιτ Σμιθ, εξέφρασε τη «βαθύτατη απογοήτευσή της» για την απόφαση του συμβουλίου των φυλακών Κορυδαλλού, να δώσει 48ωρη άδεια στον Δημήτρη Κουφοντίνα ενώ το τουρκικό υπουργείο Εξωτερικών, άφησε αιχμές κατά της Ελλάδας για «επίδειξη ανοχής στον Δημήτρη Κουφοντίνα, τον αιμοσταγή τρομοκράτη». Το τουρκικό υπουργείο Εξωτερικών επιπλέον εκφράζοντας τη «μεγάλη του απογοήτευση» σχολίασε πως «δεν είναι δυνατόν να αντιληφθούμε πως ένας τρομοκράτης που έχει επανειλημμένα θέσει σε κίνδυνο τη ζωή των διπλωματών μας έχει την ευκαιρία να απολαύσει τέτοιας ρύθμισης»⁵⁸.

Εντός των αντιδράσεων υπήρχε και αυτή του έμμεσου θύματος, Κώστα Μπακογιάννη. Ο, τότε, περιφερειάρχης Στερεάς Ελλάδας σχολιάζοντας στην προσωπική του σελίδα στο Facebook έγραψε: «Η άδεια στον κατά συρροή δολοφόνο δίνεται για να απολαύσει την ελευθερία και τη ζωή που στέρησε από όλους αυτούς που σκότωσε και από αυτούς που μείναμε πίσω. Για χρόνια αποφάσιζε ποιος θα ζήσει και ποιος θα πεθάνει. Ποτέ δεν μετάνιωσε, ποτέ δεν έδειξε ίχνος μεταμέλειας. Το αντίθετο. Συνεχίζει να φτύνει τη δημοκρατία στα μούτρα και κάνει ότι μπορεί για να φτιάξει συνεχιστές, σκορπώντας δηλητήριο και προπαγανδίζοντας τα εγκλήματα του. Και γι' αυτό, σήμερα το κράτος τον επιβραβεύει, με την κυβέρνηση στην καλύτερη να αδιαφορεί και να ανέχεται και στη χειρότερη να παρέχει τις ευλογίες της. Έτσι όμως, αντί να κλείνουμε τραύματα, τα ανοίγουμε. Αντί να επουλώνουμε τις πληγές, τις βαθαίνουμε. Σκοτάδι». Παράλληλα σε δηλώσεις που του ζητήθηκαν ο Κώστας Μπακογιάννης εξέφρασε τον φόβο του για την αποφυλάκιση του Κουφοντίνα λέγοντας πως «φοβάμαι ότι θα χρειαστεί να πάω και σε μια άλλη κηδεία θύματος». Η συγκεκριμένη δήλωση του έμμεσου θύματος όμως, υπήρξε αφορμή για τον Διονύση Τεμπονέρα, γιο του δολοφονημένου Νίκου Τεμπονέρα, και μετέπειτα γενικού γραμματέα του υπουργείου Ναυτιλίας και Νησιωτικής Πολιτικής επί κυβέρνησης Σύριζα – ANEL, να εκφράσει με χαρακτήρα ανταγωνιστικό τη δική του οδυνηρή εμπειρία με σχετικά ανάρτηση στο Facebook: «Φοβάμαι ότι θα χρειαστεί να πάω και σε μια άλλη κηδεία θύματος» δήλωσε ο

⁵⁸ Βλέπε:

<https://www.ethnos.gr/greece/article/12617/dhmhtrhskoyfontinastoxronikotonadeiontoyapothfylakh>.

περιφερειάρχης στερεάς Ελλάδας Κώστας Μπακογιάννης με αφορμή την 48ωρη άδεια του Δ. Κουφοντίνα. Ξεχνά ότι και εμείς πήγαμε σε κηδείες. Και είδαμε μάλιστα τους πολιτικούς του συνοδοιπόρους, ως ηθικοί αυτουργοί της δολοφονίας Τεμπονέρα και τόσων άλλων, όλα αυτά τα χρόνια, να φροντίζουν οι φονιάδες -οι κάθε λογής Καλαμπόκες, Ρουπακιάδες, Παττακοί- να αποκαθίστανται σε θέσεις Τραπεζών, να παρελαύνουν αμετανόητοι στα κανάλια και στη Βουλή και να απολαμβάνουν την θαλπωρή της κατοικίας τους, κόντρα στο κοινό αίσθημα της κοινωνίας. Δεν έδειξε ο ίδιος και η οικογένειά του την ίδια ενόχληση ούτε για την αποφυλάκιση Καλαμπόκα μόλις 7 χρόνια μετά τη δολοφονία, ούτε βέβαια για την αποφυλάκιση Ρουπακιά, ούτε βέβαια για την αποφυλάκιση των λοιπών μελών της Χρυσής Αυγής, ούτε όμως και παλιότερα για την αποφυλάκιση Παττακού», ενώ τον κατηγορεί ότι εκμεταλλεύεται πολιτικά τους νεκρούς του για να «ξεπλύνει» τα ανομήματα της εμπλοκής στο σκάνδαλο Siemens που είναι σε εξέλιξη και στα Paradise Papers στρέφοντας άλλου την προσοχή της κοινής γνώμης. Ο ίδιος στην τοξική και νεοφιλελεύθερη σκέψη του προφανώς δεν έχει βρει ούτε τη στοιχειώδη ισορροπία που εμπεριέχει η αστική δημοκρατία. Εκείνης που επιβάλλει η συμπεριφορά μιας οργανωμένης κοινωνίας σε ανθρώπους που χρεώνονται την ευθύνη των πράξεων τους, να μην είναι εκδικητική, αλλά να προτάσσει τον ανθρωπισμό. Εκείνης που δεν αντιμετωπίζει τον άνθρωπο ως αιώνιο εγκληματία και του παρέχει στοιχειώδη δικαιώματα που παρέχονται από το νόμο. Δεν είμαστε ίδιοι κ. Περιφερειάρχη. Δεν θα είμαστε ποτέ...»⁵⁹.

Λίγους μήνες αργότερα, στις 8 Ιανουαρίου 2018, ο Κώστας Μπακογιάννης, με αφορμή την επέτειο από τη δολοφονία του Νίκου Τεμπονέρα, ανήρτησε στο Facebook ένα κείμενο για τη μνήμη του δολοφονημένου καθηγητή: «Τα άκρα μας κρατάνε ομήρους στο σκοτάδι. Οδήγησαν και συνεχίζουν να οδηγούν μόνο σε αναξιοπρέπεια, ήττες και εγκλήματα. Και αυτά τα εγκλήματα πρέπει να θυμόμαστε. Σαν σήμερα, το 1991, δολοφονήθηκε ο Νίκος Τεμπονέρας. Κέρδισαν το μίσος και ο παραλογισμός. Έχασαν οι δικοί του άνθρωποι, η οικογένεια, οι φίλοι, οι μαθητές του και μαζί τους ηττηθήκαμε όλοι. Όχι άλλη μαυρίλα, όχι άλλο μίσος»⁶⁰.

⁵⁹ Βλέπε: <https://www.documentonews.gr/article/o-gios-toy-temponera-apantaei-ston-kwsta-mpakogiannh-gia-ton-koyfontina/>.

⁶⁰ Βλέπε: https://www.huffingtonpost.gr/entry/e-seyklonistike-anartese-mpakoyianne-yia-ta-27-chronia-apo-te-dolofonia-temponera-ettethekame-oloi_gr_5a5383a2e4b0efe47ebaf63c.

Η συγκεκριμένη συμφιλιοτική, με γνώμονα τη μνημόνευση των νεκρών, ανάρτηση του Κώστα Μπακογιάννη, δεν έλαβε απάντηση από τον Διονύση Τεμπονέρα. Ο τελευταίος, με αφορμή την απεργία πείνας του Δ. Κουφοντίνα, το 2021, βρήκε πιθανώς αφορμή ώστε να καταθέσει τη δική του εμπειρία, με την οποία εκτός των άλλων διαχώριζε τη δική του θυματική ταυτότητα με εκείνη του Κώστα Μπακογιάννη: «Με τον Δημήτρη Κουφοντίνα, μας χωρίζει ένα ιδεολογικό χάος. Εμείς, ανήκουμε σε εκείνους που σέβονται απεριόριστα την ανθρώπινη ζωή και χωρίς κουκούλες και κρυψώνες, με τα πρόσωπά μας γυμνά και στο φως, επιλέγουμε να δίνουμε τις μάχες μας στην κοινωνία με τις ιδέες, τη λαλιά μας και το βλέμμα μας πεντακάθαρο. Μας το δίδαξε αυτό ο Νίκος Τεμπονέρας, μπροστά από το σχολείο της Πάτρας, όταν έθεσε το κρανίο του, στη διάθεση των μαθητών του, στη διάθεση της παιδείας και της δημοκρατίας. Έτσι πορευτήκαμε, έτσι μάθαμε, έτσι πηγαίνουμε στη ζωή. Εμείς ανήκουμε στη γενιά του Νίκου Τεμπονέρα. Ανήκουμε στη γενιά, της Αθηνάς Τεμπονέρα, της συζύγου του δολοφονημένου καθηγητή, που όταν ο Γιάννης Καλαμπόκας ζήτησε την αναίρεση της ισόβιας καταδίκης του, από τον Άρειο Πάγο, για να αποφυλακιστεί 6 χρόνια μετά την φυλάκισή του, δήλωνε ότι: “Δυστυχώς 6 χρόνια μετά, νιώθω, νιώθουμε, τη σιδερένια φτέρνα της προστασίας, να πατά απειλητικά πάνω στο μήμα του αείμνηστου Νίκου Τεμπονέρα. Από ελάχιστο σεβασμό στη μνήμη του Νίκου Τεμπονέρα στα παιδιά μου, στις χιλιάδες του κόσμου αλλά και στους δικαστές που στάθηκαν όρθιοι τιμώντας τον ρόλο τους και τη συνείδησή τους δεν ΠΑΡΙΣΤΑΜΑΙ ως πολιτικός ενάγουσα, ούτε διορίζω συνηγόρους πολιτικής αγωγής. Ο καθένας ας αναλάβει τις ευθύνες του”. Η πολιτική καταδίκη και όχι η φυσική εξόντωση του Γιάννη Καλαμπόκα, στάθηκε πιο σημαντική, από το να πεθάνει ο δολοφόνος στη φυλακή. Έτσι και εμείς μάθαμε να μην μισούμε, να αγαπάμε τη ζωή και αγωνιζόμαστε, για το δίκιο των ανθρώπων. Ο κόσμος για τον οποίο αγωνιζόμαστε εμείς, δεν δολοφονεί, δεν μισεί και δεν εκδικείται. Εμείς “δεν ανεβήκαμε στα κάγκελα”, όταν ο Γιάννης Καλαμπόκας, ζήτησε να εκτίσει την ποινή του στις αγροτικές φυλακές του Βόλου. Εμείς δεν πήραμε κανένα “σαρανταπεντάρι”, όταν ο δολοφόνος μετά από μόλις 6 χρόνια, αποφυλακίστηκε και έπινε τσίπουρα με τους “συναγωνιστές του”, από τη Χρυσή Αυγή. Εμείς δεν σηκώσαμε ποτέ το χέρι μας, παρά μόνο, για να σφίξουμε τις γροθιές μας. Τριάντα χρόνια μετά, οι ηθικοί και πολιτικοί αυτουργοί της δολοφονίας Τεμπονέρα, προετοιμάζουν την φυσική εξόντωση(δια παραλείψεως) του απεργού πείνας, κρατούμενου, Δημήτρη Κουφοντίνα,

που ζητά την εφαρμογή ενός άδικου νόμου. Διαφέρουμε κ. Μητσοτάκη και κ. Μπακογιάννη.

Εμείς επιλέξαμε να μείνουμε θύματα, για να μην υπάρξουν άλλα θύματα. Θύτες δεν γίναμε ποτέ...»⁶¹.

Η ιδιότυπη αυτή συνομιλία μεταξύ των δύο έμμεσων θυμάτων, συνομιλία κυρίως από την πλευρά του Διονύση Τεμπονέρα, μάς δείχνει την εγγενή ανταγωνιστική δυναμική της μνήμης. Η μνήμη, εν προκειμένω, δεν είναι μία απλή υπενθύμιση του παρελθόντος, αλλά τονίζεται προκειμένου να εκφράσει την ταυτότητα του παρόντος. Ελλείψει ενός συλλογικού και συμπεριληπτικού αφηγήματος των βίαιων (πολιτικών και τρομοκρατικών) δολοφονιών του παρελθόντος, βλέπουμε ότι ο χώρος που αφήνεται στους κοινωνικούς δρώντες και φέροντες της μνήμης, προκαλεί ανταγωνιστικότητα, διαίρεση και διαχωρισμούς. Ιδίως στην περίπτωση των δύο έμμεσων θυμάτων που αναφέρουμε, ο διαχωρισμός προκύπτει, όπως φαίνεται διάστικτα στις αναρτήσεις του Δ. Τεμπονέρα, από την ιδεολογικοπολιτική αναμέτρηση. Εντός της αναμέτρησης αυτής, τα δεινά του παρελθόντος αποτελούν μία ένδειξη της (πολιτικής) ταυτότητας του υποκειμένου, και η ενθύμηση των οδυνηρών εμπειριών αποτελούν με αυτό τον τρόπο μια ηθική επιταγή, όπως υποδηλώνει το γνωστό ρητό «είναι καθήκον να θυμόμαστε», το οποίο όμως καθώς δηλώνει μία κοινοτική (εν προκειμένω πολιτική) ταυτότητα, διαχωρίζεται εμφανώς από τα «άλλα» θύματα, και έτσι εγκλωβίζει τα άτομα – και όσους ταυτίζονται – στην ιδιαιτερότητά τους, χωρίς να μπορεί να αναχθεί σε μία συλλογική εργασία γύρω από τη μνήμη του παρελθόντος. Υπό αυτή την έννοια, η μνήμη εδώ χρησιμοποιεί τη λογική της θυματοποίησης, αλλά, όπως είδαμε στο παράδειγμα, η μία πλευρά εκφράζεται ανταγωνιστικά απέναντι στην άλλη, με μία τάση αντιπαλότητας η οποία αναδεικνύει ότι η κάθε (πολιτική) κοινότητα βρίσκεται εγκλωβισμένη στη μοναξιά της δικής της ιστορίας, ενισχύοντας τον κατακερματισμό της μνήμης των θυμάτων. Η θυματική ταυτότητα λοιπόν, μπορεί να εισάγει νέους ή, στην περίπτωσή μας, να ενισχύσει παλαιούς κοινωνικούς διαχωρισμούς, όπως είναι οι ιδεολογικές και πολιτικές διαιρέσεις. Αυτό που έχει σημασία όμως, είναι ότι η διεκδίκηση μιας ταυτότητας θύματος με όρους ιδεολογικοπολιτικής αναμέτρησης,

⁶¹ Βλέπε: <https://www.koutipandoras.gr/article/dtemponeras-emeis-k-mitsotaki-kai-k-mpakogianni-thytes-den-giname-pote/>.

μπορεί να οδηγήσει, όπως είδαμε στο τέλος της δεύτερης ανάρτησης του Δ. Τεμπονέρα, στην αμφισβήτηση της θυματικής ταυτότητας του πολιτικού αντιπάλου. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποτελέσει διαβρωτικό παράγοντα για την επίτευξη μιας κοινής (και συλλογικής) κληρονομιάς αναμνήσεων και μιας αναλυτικής εργασίας πάνω στη μνήμη που θα έχει ως στόχο την μεταβολή των κοινωνικών διαιρέσεων, μέσα από την εσωτερική ανασύνθεση των τραυματικών γεγονότων του παρελθόντος.

Εδώ, οφείλουμε να τονίσουμε επίσης το γεγονός ότι κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων με τα έμμεσα θύματα τρομοκρατίας, όλοι οι ερωτώμενοι τόνισαν την ανάγκη της συλλογικής αναγνώρισης όλων των θυμάτων βίας (κρατικής και πολιτικής), τονίζοντας ότι ανεξάρτητα από την αιτία (και τον δράστη) της δολοφονίας, βρίσκουν στα υπόλοιπα θύματα κοινά σημεία με τη δική τους εμπειρία, τα οποία δεν είναι άλλα από το πένθος, την απώλεια και την πορεία επώλωσης των τραυμάτων. Μάλιστα, η Βασιλική Βέλλιου, η οποία συμμετείχε στην Επιτροπή για την υποστήριξη θυμάτων βίας και τρομοκρατίας, μάς πληροφόρησε πως στα πλαίσια των συναντήσεων με την Πρόεδρο της Επιτροπής, πρότεινε η ίδια και ο Γιώργος Μομφερράτος να παραστεί στην καθιερωμένη επέτειο της αποκατάστασης της Δημοκρατίας (το 2021) που λαμβάνει χώρα στο Προεδρικό Μέγαρο, η Μάγδα Φύσσα προκειμένου να τονιστεί στο συμβολικό πεδίο η αξία της συμπεριληπτικής μνήμης. Αν και η Μάγδα Φύσσα, δεν δέχτηκε την πρόσκληση, η συνεντευξιαζόμενη τόνισε ότι ο κοινός τόπος του βιώματος των έμμεσων θυμάτων, είναι το συνεκτικό στοιχείο το οποίο θα ήταν ικανό να νοσηματοδοτήσει την αξία της συναίνεσης και της αδιαίρετης κληρονομιάς της μνήμης.

Με αφορμή την θυματική αναμέτρηση των δύο έμμεσων θυμάτων που είδαμε προηγουμένως, έχει, θεωρούμε, σημασία να αναφερθούμε εν συντομία, σε ένα ομοίωμα της ανωτέρω αναμέτρησης που συναντήσαμε εντός των συνεντεύξεων των έμμεσων θυμάτων τρομοκρατίας. Το ομοίωμα για το οποίο κάνουμε λόγο εδώ είναι ακριβώς η αναμέτρηση μεταξύ της πολιτικά αριστερής θυματικής ταυτότητας με την αντίστοιχη δεξιά. Όπως έχουμε επισημάνει από την αρχή της παρούσας έρευνας, ένα από τα σημαντικά εμπόδια στην ανάδειξη της θυματικής ταυτότητας των θυμάτων τρομοκρατίας είναι η συρρίκνωση της σημασίας της θυματοποίησης τους στα πλαίσια της πολιτικής πόλωσης. Η προέκταση αυτής της ιδιότυπης αψιμαχίας, μπορεί να διαφανεί καλύτερα από την περίπτωση της Αλεξάνδρας Ρουσέτη, που ήταν μία από τις συνεντευξιαζόμενες στην έρευνα μας. Η Α. Ρουσέτη, μάς πληροφόρησε πως κατά τα

φοιτητικά της χρόνια, και ανήκε ιδεολογικά στην αριστερή πολιτική νεολαία, είχε έρθει αντιμέτωπη αρκετές φορές με τη συμπάθεια των ομοϊδεατών (στα πλαίσια της φοιτητικής και νεολαιίστικης πολιτικοποίησης) προς την δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων. Η ίδια μάζ αποκάλυψε πως, στο συγκεκριμένο περιβάλλον, δεν είχε εξομολογηθεί πως ο πατέρας της είχε δολοφονηθεί από την 17N, καθώς είχε μια συστολή για τον τρόπο που μπορεί να αντιμετωπιστεί. Τα επόμενα χρόνια όμως, το έμμεσο θύμα, διέγραψε μια δική της πορεία, κοντά στον χώρο της Αριστεράς, αλλά όχι ενταγμένη σε κάποια συλλογικότητα. Επιπλέον, μας αποκάλυψε επίσης ότι κατά τη χρονική περίοδο της απεργίας πείνας του Δ. Κουφοντίνα, έβλεπε συχνά υποστηρικτικά σχόλια στο Facebook από διαδικτυακούς της φίλους, οι οποίοι τύχαινε να έχουν (διαδικτυακό) φίλο τον Έκτορα Κουφοντίνα, γιο του καταδικασμένου τρομοκράτη και δολοφόνο του πατέρα της. Η ίδια, όπως μας είπε, βίωνε μια εσωτερική σύγκρουση για πολλά χρόνια καθώς ένιωθε ότι ένα μέρος του πολιτικού χώρου της Αριστεράς στην Ελλάδα εκφραζόταν υπέρ των τρομοκρατικών οργανώσεων. Με την πάροδο των ετών όμως κατάφερε να ξεφύγει από τα στενά όρια των κομμάτων καθώς όπως μάζ τόνισε: *«Εγώ όμως δεν κομματικοποιώ την ιδεολογία μου. Δεν ανήκω κάπου και δεν μου αρέσει να ανήκω πουθενά. Μιλάω περισσότερο για μία ιδεολογία του ανθρωπισμού, όταν λέω για Αριστερά. Είναι κάτι δικό μου προσωπικό και δεν θέλω να συνδεθώ. Έχει να κάνει με μια ιδέα, όχι με κόμματα»*.

Η συγκεκριμένη περίπτωση έμμεσου θύματος, λοιπόν, αποτελεί ένα παράδειγμα της επιμέλειας του εαυτού, με τους όρους που ο Deleuze έχει αναλύσει τη διαδικασία αυτόφροντιδας και της επαναπροσδιόρισης του εαυτού⁶². Στην θεωρία του ο Deleuze, αναπτύσσει τη σκέψη πως κάθε άτομο αποτελείται από διαφορετικά είδη γραμμών. Είναι αυτές οι γραμμές, ο τρόπος με τον οποίο ορίζουν, περιγράφουν και απομονώνουν τον εαυτό, που συγκροτούν εντέλει το άτομο. Σύμφωνα με τον Deleuze, λοιπόν, υπάρχουν πολλές γραμμές, οι οποίες, όλες μαζί, συνιστούν το άτομο. Ως άτομα και ομάδες είμαστε φτιαγμένοι από γραμμές, που είναι πολύ διαφορετικές από τη φύση τους.

⁶² G. Deleuze, «Foldings, or the Inside of Thought (Subjectivation)» in *Critique and Power*, M. Kelly (Ed.), Cambridge, MA and London: MIT Press 1994, σ. 315–346.

Ο πρώτος τύπος γραμμής (υπάρχουν πολλοί αυτού του τύπου) που μας διαμορφώνει είναι τμηματικός ή αυστηρά τμηματοποιημένος: Πρόκειται για τις γραμμές που αφορούν την οικογένεια, το επάγγελμα, την εκπαίδευση και εν γένει ό, τι αφορά τη συμμετοχή του ατόμου στις προκαθορισμένους θεσμούς του βίου. Παράλληλα υπάρχουν τμηματικές γραμμές που είναι πολύ πιο εύκαμπτες, οι οποίες επιδέχονται μικρές τροποποιήσεις, προκαλούν παρακάμψεις, υποδηλώνουν υψηλά επίπεδα ή περιόδους ύφεσης, αλλά είναι εξίσου καλά καθορισμένες, και διέπουν πολλές μη αναστρέψιμες διαδικασίες. Πολλά πράγματα συμβαίνουν κατά μήκος αυτού του δεύτερου τύπου γραμμής, για παράδειγμα το γίνεσθαι και οι μικροεξελίξεις, που δεν έχουν τον ίδιο ρυθμό με την «ιστορία» του ατόμου⁶³.

Στην περίπτωση μας λοιπόν, το πρώτο είδος γραμμής, η άκαμπτη, τμηματική γραμμή, είναι το είδος της οριοθετικής δύναμης που έχει συχνά λειτουργήσει για να ορίσει το θύμα. Εφόσον το θύμα, έχει έναν δράστη, δημιουργείται αυτομάτως μια δυαδική σχέση, η οποία είτε θα σχηματιστεί υπέρ του θύματος (κακός δράστης/ιδανικό θύμα), είτε κατά του θύματος (καλός δράστης/ένοχο θύμα). Ο Ντελέζ, όμως σχολιάζει ιδιαίτερα τον τρόπο με τον οποίο η δημιουργία του ατόμου σχετίζεται με το δεύτερο είδος γραμμής. Τονίζει πώς αυτή η γραμμή μπορεί να αναδιπλωθεί στον εαυτό της, για να δημιουργήσει ένα νέο άτομο, ένα άτομο που έχει φτιάξει και κατακτήσει τον εαυτό του. Για να αναδιπλωθεί όμως, χρειάζεται μία νέα γραμμή, η οποία θα αντισταθεί στη δυαδική κατάτμηση. Αυτή η (νέα) γραμμή δυνατότητας, διαταράσσει τη δυαδική φύση των δύο, και εγγράφεται στη συμπληρωματικότητά τους. Δεν πρόκειται δηλαδή, για την προσθήκη ενός νέου τμήματος της γραμμής στα προηγούμενα τμήματα αλλά για τη χάραξη μιας άλλης γραμμής στη μέση της τμηματικής γραμμής, στη μέση των τμημάτων της. Αυτή η γραμμή δεν επιβάλλεται στο άτομο, αλλά αντίθετα εντοπίζεται από αυτό, και έπειτα την φτιάχνει, την λειαίνει και τη διαμορφώνει.

Αυτού του είδους οι γραμμές, αποκαλούνται απ' τον Ντελέζ ως «ρήξεις» ή ως «δυναμικές» ρήξεις, επειδή αποκλίνουν από τις συνήθεις δομές. Ως εκ τούτου, καταλαβαίνουμε ότι στις περιπτώσεις που εμφανίζονται αυτές οι ρηξιακές γραμμές, το εσωτερικό συγκροτείται από την αναδίπλωση του εξωτερικού. Η σχέση, λοιπόν με με

⁶³ G. Deleuze and C. Parnet, «Politics» in *On the Line*, G. Deleuze and F. Guattari (Eds.), translated by J. Johnston J., New York: Semiotexte 1983, σ. 69-70.

τον εαυτό είναι ομολογή με τη σχέση με το εξωτερικό, χωρίς όμως να χάνεται η σχέση με το εσωτερικό. Εσωτερικό και εξωτερικό βρίσκονται σε επαφή, μέσω της μεσολάβησης των στρωμάτων που είναι σχετικά εξωτερικά περιβάλλοντα και επομένως σχετικά εσωτερικά). Στο όριο των στρωμάτων, το σύνολο του εσωτερικού βρίσκεται ενεργά παρόν στο εξωτερικό⁶⁴. Η ανασύσταση της ταυτότητας, λοιπόν, σε κάτι διαφορετικό από αυτό που προηγουμένως επέτρεπε τη θυματοποίηση δεν αποκλείει μια στενή, γνωστική σχέση με το εξωτερικό της θυματοποίησης. Συνεπώς, όταν εξετάζουμε κατά πόσον αυτή η παγιδευμένη ένταση της υποκειμενοποίησης μπορεί να χρησιμοποιηθεί αποτελεσματικά για την αμφισβήτηση της θυματοποιητικής αιτίας, είναι σημαντικό να συνειδητοποιήσουμε ότι το θύμα αναπλάθει μια ταυτότητα μακριά από τον λόγο της θυματοποίησης, ενώ οι επιπτώσεις, η γνώση και η εγγύτητα σε αυτή τη θυματοποίηση εξακολουθούν να είναι κοντά. Αλλά αντί να αποτελεί αιτία εσωτερικής σύγκρουσης, αρχίζει να μετατρέπεται σαν ένα σημείο απελευθέρωσης της έντασης.

Στην περίπτωση της Α. Ρουσέτη, λοιπόν, μπορούμε αναλογικά να σκεφτούμε ότι σύμφωνα με την πρόταση του Ντελέζ, το έμμεσο θύμα βρέθηκε ανάμεσα από τις δύο γραμμές που ορίζουν τη ζωή ενός ατόμου, οι οποίες και οι δύο όμως προκαλούσαν ασφυξία στο θύμα. Υποθέτουμε ότι η πρώτη γραμμή αφορούσε την κοινωνική δικαιολόγηση της θυματοποίησης (δηλαδή ότι ο πατέρας της αφού δολοφονήθηκε από την 17N, σημαίνει ότι *κάτι είχε κάνει*) και η δεύτερη γραμμή αφορούσε την συμπάθεια που έδειχνε ο ιδεολογικοπολιτικός χώρος που ανήκε το θύμα προς την αιτία της θυματοποίησης και την τρομοκρατική δράση εν γένει. Εντός αυτού του πλαισίου, η ασφυξία του θύματος και η εσωτερική του σύγκρουση που προερχόταν από την εσωτερίκευση του εξωτερικού (των γραμμών δηλαδή), οδήγησε το θύμα σε ένα «τρίτο δρόμο», ο οποίος ακούμπησε πάνω στη δεύτερη γραμμή (δηλαδή στο ιδεολογικό ανήκειν του ατόμου) με σκοπό το θύμα να αναδιπλωθεί και να καταφέρει να λειάνει στα δικά του μέτρα την γραμμή αυτή. Η νέα γραμμή που δημιουργήθηκε λοιπόν, δεν είναι άλλη από αυτή που το θύμα με ρητό τρόπο μάς είπε: «Εγώ όμως δεν κομματικοποιώ την ιδεολογία μου. Δεν ανήκω κάπου και δεν μου αρέσει να ανήκω πουθενά. Είναι κάτι δικό μου προσωπικό και δεν θέλω να συνδεθώ. Έχει να κάνει με

⁶⁴ G.Deleuze, *Negotiations 1972 – 1990*, New York: Columbia University Press 1990, σ. 336.

μια ιδέα, όχι με κόμματα». Μέσω αυτού του ελιγμού, καταλαβαίνουμε για το έμμεσο θύμα ότι ο επαναπροσδιορισμός του εαυτού, έγινε μέσα από την αναδίπλωση του ως προς τον έναν παράγοντα που προκαλούσε ασφυξία, που δεν ήταν άλλος απ' τον ιδεολογικοπολιτικό χώρο που ανήκε, ο οποίος δικαιολογούσε την αιτία της θυματοποίησης.

7.1.15. Αντιαμερικανισμός: ο Δούρειος Ίππος της δικαιολόγησης

Σε αυτό το σημείο, κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε στους Αμερικανούς – θύματα της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα. Ως η ομάδα ατόμων, που έφεραν τις μεγαλύτερες απώλειες ανθρώπινων ζωών μετά τους Έλληνες, τα θύματα με αμερικανικής υπηκοότητας ερμηνεύονταν – όπως έχουμε δείξει – από την ελληνική κοινή γνώμη τις περισσότερες φορές ως ένοχοι, δηλαδή ως θύτες. Η μοναδική περίπτωση που συναντήσαμε άρθρα και γνώμες συμπόνοιας προς το θύμα, ήταν στην περίπτωση του Ρόναλντ Στιούαρτ, αλλά βέβαια και σε αυτή την περίπτωση, το θύμα δεν συγκέντρωσε το συμπονετικό ενδιαφέρον απροϋπόθετα, δηλαδή μέσα από το φίλτρο της ανθρώπινης ενσυναίσθησης για το άτομο που έχασε τη ζωή του, αλλά αντίθετα ερμηνεύθηκε ως «μάλλον αθώος» καθώς δεν ήταν υψηλόβαθμο στέλεχος της αμερικανικής πολεμικής αεροπορίας.

Θέλοντας, λοιπόν, να συνεισφέρουμε λίγο περισσότερο στην κατανόηση των όσων μάς είπαν τα θύματα και οι ενδιαφερόμενοι της αμερικανικής πλευράς, που στην πλειοψηφία τους αποκρυσταλλώνουν την αμερικανική οπτική σχετικά με την περίπτωση της ελληνικής τρομοκρατίας, θεωρούμε ότι οι δολοφονίες των Αμερικανών αξιωματούχων δεν μπορούν να ιδωθούν ξεχωριστά από την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους το 2001, όσον αφορά την πρόσληψη των θυμάτων. Για την ακρίβεια η τρομοκρατική επίθεση στους Δίδυμους Πύργους συμπυκνώνει, κατά τη γνώμη μας, τη στάση της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στους δολοφονηθέντες Αμερικανούς σε ελληνικό έδαφος.

Στην Ελλάδα, μία χώρα που βίωσε το φαινόμενο της τρομοκρατίας (υπό άλλη μορφή βέβαια σε σχέση με την 11/9) για πάνω από δύο δεκαετίες, η ερμηνεία της επίθεσης

στην κοινή γνώμη ήταν σαφώς αμφιρρεπής. Ένα σημαντικό μέρος της κοινής γνώμης, προσπάθησε να εκλογικεύσει την επίθεση, κρίνοντας ότι πίσω από μία αποτρόπαια επίθεση κρύβεται ένα είδος πολιτικής βούλησης, μια αιτιολογήσιμη πολιτική συμπεριφορά. Οι θεωρήσεις αυτές τόνιζαν ότι οι ΗΠΑ ως ιμπεριαλιστική δύναμη, ως ένας επεμβατικός και κυρίαρχος Γολιάθ, δέχθηκε ένα ισχυρό χτύπημα από τον υποδεέστερο και υποτελή Δαβίδ, που κατέφυγε στην βαναυσότητα, η οποία δεν ήταν επιλογή αλλά έχει πολιτική αιτία⁶⁵. Με αυτό τον τρόπο, η βαναυσότητα που δέχθηκαν τα θύματα εξωβελίστηκε, εγκλωβίζοντας την θυματική ταυτότητα σε μία υπερ-πολιτική ερμηνεία, και κατέστησε τα θύματα υπόλογους της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής, ότι δηλαδή συνέβαινε για τα θύματα της 17N. Στην ουσία, σε ένα βαθμό αναγνωρίστηκε σε άρθρα και δημόσιες τοποθετήσεις της εποχής μία φράση του Laurent Tailhade: «*Τι σημασία έχουν τα θύματα, αν η χειρονομία είναι όμορφη*»⁶⁶.

Σχεδόν σε όλο τον Τύπο, μπορεί να βρει κανείς στα πρωτοσέλιδα και σε άρθρα γνώμης πλείστες ενδείξεις δικαιολόγησης της επίθεσης, και ταυτόχρονα μιας προσπάθειας σχετικοποίησης των νεκρών θυμάτων, τα οποία μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις αρθρογράφων δεν χαρακτηρίστηκαν ως αθώα, αλλά ως ένοχα. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί άρθρο του Γ. Σκούρτη στην εφημερίδα Τα Νέα, όπου αναφέρεται η φράση «δεν υπάρχουν αθώα θύματα»⁶⁷. Παράλληλα η πλημμυρίδα από άρθρα γνώμης στον Τύπο, σχεδόν σε απόλυτο βαθμό ομονοούσε πως η επίθεση της Αλ Κάιντα, ήταν ένα γεγονός που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «θεία – δίκη» εξαιτίας της αποστροφής της ελληνικής κοινής γνώμης για την αμερικανική εξωτερική πολιτική, αλλά κυρίως λόγω του πρόσφατου τότε πολέμου στο Κοσσυφοπέδιο. Ο Ν. Τσαγκρής μέσω του Έθνους είδε την επίθεση «σαν τιμωρία εξ ουρανού» εναντίον «του μεγάλου παγκόσμιου τρομοκράτη», ενώ ο Δ. Δανίκας από τα Νέα έγραψε πως η επίθεση ήταν «ό, τι καλύτερο έδειξε η τηλεόραση μετά την προσσελήνωση». Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Γ. Τριάντης από την *Ελευθεροτυπία* επέχαιρε χρησιμοποιώντας το επίρρημα «Επιτέλους» για τη «μαχαιριά στην καρδιά του κτήνους, της υπεδύναμης, του δυνάστη» ενώ ο Κ. Ζουράρις δικαιολόγησε την επίθεση επιστρατεύοντας τα θύματα

⁶⁵ Π. Παναγιωτόπουλος, *Το Γεγονός: Βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 103.

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ Μ. Βασιλάκης, «*Καλά να πάθουν*»: η ελληνική κοινή γνώμη μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, Εκδόσεις Γνώσεις, Αθήνα 2002, σ. 29.

του πολέμου του Βιετνάμ: «λυπάμαι γιατί τα θύματα δεν είναι περισσότερα ώστε να ισοφαρίσουν με εκείνα των Αμερικανών στο Βιετνάμ». Παράλληλα, ο τότε προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος Χριστόδουλος Παρασκευαΐδης μίλησε για την «οργή του θεού» ενώ στο κύμα δικαιολόγησης της επίθεσης προστέθηκαν εκείνες τις ημέρες και οι οργανωμένοι οπαδοί των ομάδων της ΑΕΚ⁶⁸, του Παναθηναϊκού και του ΠΑΟΚ, δείχνοντάς μας πως η ικανοποίηση για την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους διαπέρασε την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της.

Όλα τα παραπάνω αποτυπώθηκαν σε κάποιο βαθμό, σε δημοσκόπηση της εταιρίας *Opinion* που δημοσιεύθηκε στην Κυριακάτικη *Ελευθεροτυπία*, πέντε ημέρες μετά το τρομοκρατικό χτύπημα. Ένα υψηλό ποσοστό της τάξης του 25% δήλωνε πως αισθάνθηκε «δικαίωση» και «ικανοποίηση» με την επίθεση της Αλ Κάιντα. Όσοι έδωσαν τη συγκεκριμένη απάντηση ήταν κατά προσέγγιση ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ (25,2% του δείγματος), της Ν.Δ (19,2%), του ΚΚΕ (36,4%) και του Συνασπισμού (34,6%). Η φραστική καταδίκη, ως επί το πλείστο, μετατρέποταν αργότερα σε συμψηφισμό, ο οποίος περνούσε μέσω ενός παράδοξου παροντισμού, δηλαδή μέσω της ανάλυσης της πολιτικής και της ιστορίας με τρέχοντες όρους. Ως εκ τούτου, η εμπλοκή των Η.Π.Α σε πολέμους στο παρελθόν, αποτελούσε την κύρια αιτία της τρομοκρατικής επίθεσης που δέχθηκε. Ένα τέτοιο παράδειγμα μπορούμε να δούμε στη τοποθέτηση του (τότε) ευρωβουλευτή του Συνασπισμού Αλέκου Αλαβάνου: «Οι γιάπες των χρηματιστηριακών επιχειρήσεων στους δίδυμους πύργους αλλά και όλοι οι πολίτες της Νέας Υόρκης και της Ουάσινγκτον ένιωσαν όπως οι Κύπριοι στον Αττίλα, όπως οι Παλαιστίνιοι στις αεροπορικές επιδρομές του Ισραήλ, όπως οι Ισραηλινοί σε τρομοκρατικά χτυπήματα της άλλης πλευράς, όπως οι Σέρβοι στους νυχτερινούς βομβαρδισμούς του Βελιγραδίου»⁶⁹. Η δήλωση αυτή, αποτελεί σε ένα σημαντικό βαθμό, τη συμπύκνωση των αιτιών για τις οποίες η ελληνική κοινή γνώμη – ίσως με αταβιστικό τρόπο – κρατούσε εχθρική στάση απέναντι στα θύματα των Δίδυμων Πύργων, αλλά επίσης καθ' όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου και απέναντι στα θύματα που ήταν Αμερικανοί αξιωματούχοι. Στην αφήγηση του Ρον

⁶⁸ Οι οπαδοί της ΑΕΚ φώναζαν ρυθμικά το σύνθημα «Ρε Μπιν Λάντεν, τι να κάνω που δεν ξέρω να οδηγώ αεροπλάνο...». Βλέπε: <https://www.fanchants.com/football-songs/aek-athens-fc-chants/aek-athens-chant-26/>.

⁶⁹ *Εθνος*, 13/09/2001.

Έστες, διαφαίνεται πως οι Αμερικανοί αξιωματούχοι είχαν αντιληφθεί σε μεγάλο βαθμό τις αιτίες της εχθρικής στάσης που αντιμετώπιζαν στην Ελλάδα. Σε αυτό το σημείο κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε ένα μεγάλο μέρος της μαρτυρίας του Έστες, το οποίο εκτός των άλλων, ενέχει και ιστορικό πραγματολογικό ενδιαφέρον: «*Το 1973, ο Ιωάννης ανέτρεψε τον Παπαδόπουλο και έγινε πλέον ο αρχηγός του κράτους. Εγώ ήξερα ότι υπήρχε συζήτηση στην Ελλάδα για την Κύπρο. Κατάλαβα ότι υπήρχε συζήτηση εντός των αξιωματικών του στρατού ώστε να επηρεαστεί ο Ιωαννίδης σχετικά με την Κύπρο. Οι φήμες που είχαν φτάσει στα αυτιά μου έλεγαν ότι ο Ιωαννίδης επρόκειτο να ανατρέψει τον Μακάριο και να εγκαταστήσει δική του κυβέρνηση. Ήμουν στο Πεντάγωνο ένα πρωί για μία συνάντηση και ο Ιωαννίδης μπήκε στο γραφείο και κάθισε. Τον ρώτησα: “Άκουσα ότι σχεδιάζετε να ανατρέψετε τον Μακάριο. Είναι αλήθεια;” Και είπε: “δεν έχω αποφασίσει ακόμα. Δεν ξέρω τι θα κάνουν οι Ρώσοι”. Απάντησα: “Οι Ρώσοι; Τι λες για τις Ηνωμένες Πολιτείες;” Και είπε: “Λοιπόν, είστε σύμμαχοί μας. Θα συμφωνήσετε σε οτιδήποτε κάνω». Τότε του υπενθύμισα τον κίνδυνο της εμπλοκής της Τουρκίας και εκείνος μου είπε: “Αν οι Τούρκοι επέμβουν, θα είμαι στην Κωνσταντινούπολη σε τρεις μέρες”. Του είπα: “Θα είσαι στην Κωνσταντινούπολη σε τρεις μέρες αλλά αιχμάλωτος πολέμου”. Σηκώθηκε νευριασμένος και κλώτσησε το τραπέζακι του καφέ και έφυγε. Τελικά έριξε τον Μακάριο και οι Τούρκοι εισέβαλαν το 1974. Και ο Ιωαννίδης αργότερα έλεγε ξανά και ξανά στον ελληνικό λαό ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες τον ενθάρρυναν να ανατρέψει τον Μακάριο. Και όταν το έκανε, οι ΗΠΑ τράβηξαν το χαλί κάτω από τα πόδια του, ενώ θα μπορούσαν να είχαν σταματήσει την τουρκική εισβολή. Η Τουρκία όμως είναι μέλος του NATO και οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν το έκαναν. Το διακήρυττε αυτό στον ελληνικό πληθυσμό ξανά και ξανά, ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες τον είχαν μαχαιρώσει πισώπλατα. Και ο πληθυσμός της Ελλάδας, για πρώτη φορά στην ιστορία μας, έγινε πολύ εχθρικός. Πλήθος κόσμου επιτέθηκε στην αμερικανική πρεσβεία, έκαψαν και κατέστρεψαν 71 αμερικανικά αυτοκίνητα. Κατηγορώ τη Χούντα, λοιπόν, που έστρεψε τον πληθυσμό εναντίον μας και έκανε την Ελλάδα να μοιάζει εχθρική χώρα, αλλά και όσους υποστήριζαν αργότερα ότι ήταν ευθύνη των ΗΠΑ να αποτρέψει την εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο».*

Στην ουσία ο Ρον Έστες, μέσω της τοποθέτησής του, τοποθετεί την αφετηρία των έντονων αντιαμερικανικών αισθημάτων της ελληνικής κοινωνίας στην τουρκική εισβολή στην Κύπρο και στην ματαιωμένη προσμονή/προσδοκία των Ελλήνων

πολιτών για μία έξωθεν λύση μέσω της εμπλοκής των Η.Π.Α. Τη συγκεκριμένη αντίληψη εξέφρασε όπως είδαμε προηγουμένως ο Α. Αλαβάνος, ο οποίος στην ουσία χρησιμοποίησε το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, ως ένα από τα επιχειρήματά του ώστε να δικαιολογηθεί, και όχι απλά να αιτιολογηθεί, η επίθεση της Αλ Κάιντα.

Επιπρόσθετα, ιδίως στην περίπτωση των Δίδυμων Πύργων, πλείστα άρθρα – γνώμης που δημοσιεύθηκαν, αλλά και εν γένει δηλώσεις – τοποθετήσεις που λάμβαναν χώρα στο σύνολο των ΜΜΕ, είχαν λικβινταριστικό χαρακτήρα ως προς τον ορισμό της τρομοκρατίας, κάτι άλλωστε που στην παρούσα έρευνα το έχουμε συναντήσει σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις τρομοκρατικών δολοφονιών Αμερικανών διπλωματών και αξιωματούχων. Ένα πολύ ενδεικτικό παράδειγμα, στην περίπτωση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου βρίσκεται στο άρθρο του Γ. Παντελάκη στην *Ελευθεροτυπία*, με τίτλο «Η ρευστότητα της τρομοκρατίας». Κατά τον αρθρογράφο η τρομοκρατία είναι «αφηρημένη έννοια» και για αυτό τον λόγο *τίθεται θέμα ορισμού ή επανορισμού της*: «ποιος θα έφερνε αντίρρηση αν κατατάσσαμε τις ίδιες τις Η.Π.Α στην πρώτη θέση;...[...]. Η λογική λέει πως οι ΗΠΑ θα έπρεπε να είναι οι πρώτες που είχαν κάθε λόγο να απολογούνται επειδή ασκούν τρομοκρατία»⁷⁰. Μάλιστα ο αρθρογράφος, αναφέρθηκε και στην περίπτωση της 17N προσπαθώντας να απομειώσει τη σημασία της δράσης της: «μπροστά στους χιλιάδες νεκρούς των δύο πύργων, οι λίγες δεκάδες θύματα της ντόπιας τρομοκρατίας, σε διάστημα μάλιστα 25 και πλέον ετών, είναι απειροελάχιστοι»⁷¹. Άλλωστε, δεν είχαν περάσει παρά μόλις δύο χρόνια όταν και επ’ αφορμή της υπόθεσης του Κούρδου ηγέτη του PKK, Οτσαλάν, η εμπλοκή των ελληνικών αρχών επικρίθηκε έντονα από την ελληνική κοινή γνώμη, και η καταγγελτική προκήρυξη της 17N για τους ελληνικούς χειρισμούς στην – όπως αποδείχθηκε – αρπαγή του Οτσαλάν από τις τουρκικές μυστικές υπηρεσίες, βρήκε υποστηρικτές όπως ο συγγραφέας Γ. Καραμπελιάς, ο οποίος σε τηλεοπτική εκπομπή στο Κανάλι 5 (μετέπειτα Alter), στις 16/03/1999, σχολιάζοντας την προκήρυξη της 17N που είχε δημοσιευθεί στην *Ελευθεροτυπία*, υποστήριξε πως «η 17N εκφράζει όλους τους Έλληνες πατριώτες»⁷². Δεν ήταν βέβαια λίγες οι φορές που στο παρελθόν

⁷⁰ Μ. Βασιλάκης, «Καλά να πάθουν»: η ελληνική κοινή γνώμη μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, ό.π., σ. 243 – 244.

⁷¹ Στο ίδιο.

⁷² Στο ίδιο.

σε συμβάντα τρομοκρατικών δολοφονιών Αμερικανών αξιωματούχων, η εγχώρια κοινή γνώμη αιτιολογούσε τις προθέσεις των τρομοκρατών, με τον λανθάνον τρόπο της ανάδειξης της μη αθωότητας των θυμάτων, εφόσον τα θύματα ανήκαν επαγγελματικά στην *ένοχη* υπερδύναμη.

Αυτό που θέλουμε να πούμε λοιπόν, δεν είναι άλλο από το ότι η επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, καθώς και όλες οι επιθέσεις σε Αμερικανούς διπλωμάτες σε ελληνικό έδαφος, αποτέλεσαν τον δούρειο ίππο της δικαιολόγησης της τρομοκρατικής δράσης στην Ελλάδα, αξιοδοτώντας ηθικές προθέσεις και αγνά κίνητρα στους τρομοκράτες, παρουσιάζοντας τους έτσι ως άλλους μαχητές της ελευθερίας (*freedom fighters*). Συνέπεια αυτού, ήταν να αγνοηθεί στη συνολική εικόνα της τρομοκρατικής δράσης, οι τραυματικές συνέπειες που βίωσαν τα άμεσα και τα έμμεσα θύματα εξαιτίας της, και εντέλει να μείνει στην κοινή γνώμη όχι το αποτύπωμα των θυμάτων, αλλά εκείνο των τρομοκρατικών οργανώσεων. Η δράση των οποίων νοσταλγούνταν σε μεμονωμένες περιπτώσεις, κυρίως στα social media, αλλά σίγουρα οι «πολιτικές» τους θέσεις (της 17N κατά κύριο λόγο) συχνά κρίνονταν «ποιοτικές». Η αποτύπωση αυτής της αποδοχής μέσω αριθμών, αν και η ανοχή στην τρομοκρατία είναι δύσκολο να μετρηθεί ποσοτικά, βρίσκεται στην δημοσκόπηση της εταιρίας Alco, τον Απρίλιο του 2002, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό Press⁷³. Το 23,7% των ερωτηθέντων συμφωνούσε με τις ιδεολογικοπολιτικές θέσεις της 17N, ενώ ένας στους δεκαπέντε επιθυμούσε τη συνέχιση της δράσης της 17N. Παράλληλα, το 35,5% δεν θεωρούσε τρομοκράτες τα μέλη της οργάνωσης και ένα 57,8% δεν επιθυμούσε τη σύλληψή τους.

Επιστρέφοντας τώρα, στην επίθεση της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, η πλημμυρίδα θετικών αξιολογήσεων για το χτύπημα στους Δίδυμους Πύργους, και η ανάδειξη τέτοιων θεωρήσεων στην ελληνική κοινή γνώμη, έφερε για πρώτη φορά ίσως ένα ρήγμα ανάμεσα στην ελληνική ομογένεια στις ΗΠΑ και την Ελλάδα. Πλείστα άρθρα στον *Εθνικό Κήρυκα* από Έλληνες ομογενείς και Ομοσπονδιακά Ελληνικά Σωματεία, δήλωναν την αγανάκτησή τους για την υποστήριξη ενός μέρους των συμπατριωτών τους στην τρομοκρατική επίθεση κατά την οποία έχασαν τη ζωή τους 49 Ελληνοαμερικανοί. Τα γράμματα αναγνωστών που έφταναν στον *Εθνικό Κήρυκα* από

⁷³ Η έρευνα διενεργήθηκε μεταξύ 6 και 8 Μαρτίου του 2002, λίγους μήνες πριν τη σύλληψη της οργάνωσης. Η δημοσίευσή της βρίσκεται στο περιοδικό Press, τχ.5, Απρίλιος 2002.

Έλληνες ομογενείς καταδείκνυαν τη μεγάλη απογοήτευση που ένιωθαν οι Έλληνες ομογενείς παρακολουθώντας την στάση της ελληνικής κοινής γνώμης έναντι της επίθεσης. Και σε αυτή την περίπτωση, η βιαστική δικαιολόγηση των επιθέσεων της Αλ Κάιντα από μια μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης, προσπέρασε τις συνέπειες – απώλειες που βίωσε η ελληνική κοινότητα, αναδεικνύοντας ξανά και με πιο διαυγή τρόπο, ότι η ιστορία της πρόσληψης της τρομοκρατικής δράσης στην ελληνική κοινή γνώμη γράφτηκε εξ' ολοκλήρου κοιτώντας μέσα από τα μάτια των δραστών και όχι των θυμάτων.

Η αμφιρεπής αυτή στάση βέβαια, ίσως προκύπτει και από την σχέση της ελληνικής κοινωνίας με το τρομοκρατικό φαινόμενο, φορμαλιστικά, όπως εξελίχθηκε στην Ελλάδα. Αν αναλογιστούμε την ανοχική στάση απέναντι στις τρομοκρατικές ενέργειες που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα τα χρόνια της Μεταπολίτευσης, οι οποίες διέπονταν από έντονο αντιαμερικανισμό, μπορούμε να σκεφτούμε επαγωγικά ότι η διεθλασμένη εικόνα της ελληνικής κοινής γνώμης για το χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, είναι μάλλον η εξεικόνιση της δικής της πρόσληψης και σχέσης εν γένει με την τρομοκρατία ή την εξιδανικευμένη πολιτική βία⁷⁴.

7.1.16. Αντί σύνοψης: μία πρόταση ανάγνωσης της θυματοποίησης

Σε αυτό το σημείο θεωρήσαμε αναγκαίο να παρουσιάσουμε ένα σχήμα κατανόησης (βλέπε σχήμα στη σ. 681), που θα μπορούσε βέβαια να αναθεωρηθεί δυνητικά από την μελλοντική έρευνα, αλλά προς το παρόν είναι ικανό να συνοψίσει τα ευρήματά μας από τις συνεντεύξεις των θυμάτων τρομοκρατίας αλλά και από την αναζήτηση του αποτυπώματος των θυμάτων στην κοινή γνώμη, που αποτέλεσε τον οδηγό μας για την εξαγωγή συμπερασμάτων για την κοινωνική πρόσληψη της θυματικής ταυτότητας.

Η θυματική ταυτότητα λοιπόν διέπεται μία τριαδική σχέση που συνδέει τις τρεις κεντρικές έννοιες ντροπή – ενοχή – βία. Στρέφοντας την προσοχή μας στο θύμα,

⁷⁴ Για μία λεπτομερή καταγραφή της ελληνικής κοινής γνώμης για την 9/11, βλέπε: Μανώλης Βασιλάκης, «Καλά να πάθουν»: η ελληνική κοινή γνώμη μετά την 11^η Σεπτεμβρίου, ό.π.

μπορούμε να εντοπίσουμε την παρουσία της ντροπής σε δύο αλληλένδετα επίπεδα: το προσωπικό -που αφορά την εσωτερική εμπειρία του ατόμου- και το κοινωνικό, στο οποίο ανήκει το άτομο που φέρει τη ντροπή. Αν και η ντροπή που επιδιώκεται από την τρομοκρατική ενέργεια περιέχει πολλές πτυχές, αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η κοινωνική ντροπή, καθώς αποτελεί την κύρια αιτία και ταυτόχρονα τον κύριο σκοπό της θυματοποίησης του ατόμου από τους τρομοκράτες⁷⁵. Το σχήμα που προτείνεται εδώ μπορεί να θεωρηθεί ως οι δύο πλευρές ενός νομίσματος που φέρει την ντροπή και την ενοχή στις δύο πλευρές του. Το θύμα στις περιπτώσεις της ακροαριστερής τρομοκρατικής βίας ενοχοποιείται από τους τρομοκράτες, αφού περάσει από το στάδιο της (κοινωνικής) ντροπής.

Η διαδικασία της θυματοποίησης, επομένως, αρχίζει με τη στοχοποίηση του θύματος, λόγω ενός χαρακτηριστικού της ταυτότητάς του. Συνήθως, η κοινωνικοοικονομική και πολιτιστική κατάσταση του θύματος συμβολίζει μια ευρύτερη κατηγορία χαρακτηριστικών που οι τρομοκράτες θεωρούν απαράδεκτα (π.χ. καπιταλισμός, ιμπεριαλισμός, διαφθορά κ.λπ.). Η στοχοποίηση του θύματος, λοιπόν, υποδηλώνει αφενός ότι το θύμα έχει παραβιάσει κάποιους από τους ηθικούς κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης και αφετέρου ότι δεν έχει τιμωρηθεί από τους κρατικούς θεσμούς. Συμβολικά, σε αυτό το στάδιο, η αφήγηση των τρομοκρατών προβάλλει μια ευρύτερη δομή ενοχής σχετικά με το θύμα, το οποίο είναι υπεύθυνο για την παραβίαση ενός ρυθμιστικού ιδεώδους που προδίδει το κοινό καλό και θέτει σε κίνδυνο την κοινωνική και ηθική τάξη στο σύνολό της. Σύμφωνα με τους Eliacheff και Larivière⁷⁶, μέσω αυτής της στοχοποίησης δίνεται η ευκαιρία στους τρομοκράτες να μιλήσουν συγκεκριμένα και να παρουσιάσουν στην κοινωνία έναν ένοχο με σάρκα και οστά. Η αιτιολόγηση της τρομοκρατικής επίθεσης κατασκευάζεται με ντετερμινιστικούς όρους, μέσα από κείμενα που μπορούν υφολογικά να περιγραφούν ως «αποκαλυπτικά», διαδίδοντας έτσι στο κοινό απλουστευτικούς συνειρμούς για την τρομοκρατική πράξη.

Μια τρομοκρατική επίθεση δημιουργεί συνήθως μια αλυσιδωτή επίδραση. Υποστηρίζουμε ότι η αντίληψη μιας τρομοκρατικής πράξης από την κοινωνία

⁷⁵ A. Retzepi, A. Nastoulis, and P. Panagiotopoulos, "The "Deserved" Victimhood of Far-Left Terrorism: Shame, Guilt and Status Reversal" in Roman Gerodimos *Interdisciplinary Applications of Shame/Violence Theory: Breaking the Cycle*, Palgrave Macmillan 2022, pp. 177 -199.

⁷⁶ C. Eliacheff,, D.S. Larivière, *Le temps des victims*, ό.π., σ.23.

λειτουργεί ως ρυθμιστής για τη δημιουργία (ή μη) της ταυτότητας του θύματος, δηλαδή την πορεία της θυματοποίησης ή της ενοχοποίησης του θύματος, σύμφωνα με την αφήγηση των τρομοκρατών. Αυτή η πορεία εξαρτάται από τον "κοινωνικό σκανδαλισμό" που προκάλεσε το πρόσωπο-θύμα πριν ή μετά τη φυσική του στοχοποίηση. Ο όρος "κοινωνικός σκανδαλισμός" χρησιμοποιείται εδώ με τον τρόπο που ο Michel Dobry⁷⁷ προσέγγισε ευρύτερα τον όρο «σκάνδαλο», δηλαδή αναφερόμενος στην πόλωση που προκαλεί μια υπόθεση η οποία καταλαμβάνει χώρο στη δημόσια σφαίρα και ουσιαστικά καλεί ολόκληρη την κοινωνία να εμπλακεί. Αν και μπορεί να προηγείται της τρομοκρατικής ενέργειας, η κορύφωση του κοινωνικού σκανδαλισμού λαμβάνει χώρα κυρίως πριν από τη φυσική στοχοποίηση του υποκειμένου.

Εν προκειμένω, η ενοχοποίηση του θύματος μέσω της τρομοκρατικής πράξης περνάει μέσα από τη δημόσια σφαίρα, διότι, όπως έχει επισημάνει ο Boltanski⁷⁸, η κατηγορία και η βιαιότητα που συνοδεύει μια τρομοκρατική πράξη μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνο στο βαθμό που οι πράξεις του παραβάτη (δηλαδή του θύματος της επίθεσης) φαίνεται να προδίδουν το κοινό καλό και να θέτουν σε κίνδυνο τον κοινωνικό κόσμο.

Επομένως, η ακροαριστερή τρομοκρατική βία λειτουργεί ως δημόσια καταγγελία ενός σκανδάλου και έχει ένα πολύ συγκεκριμένο χαρακτηριστικό: προβάλλεται ως αποδεκτή πράξη αποκατάστασης της δικαιοσύνης ή, καλύτερα εκφρασμένη, ως αποκατάσταση του κοινού περί δικαίου αισθήματος. Έτσι, τα θύματα εμφανίζονται ως άτομα με σκανδαλώδη, λανθάνουσα και επί μακρόν ατιμώρητη συμπεριφορά που έχει οδηγήσει σε σοβαρό παράπτωμα. Η νέμεση που τους επιβάλλεται αποκαλύπτει την ενοχή που θα έπρεπε να αισθάνονται για την παραβατική τους συμπεριφορά, η οποία εκτίθεται μπροστά στα μάτια όλων. Η πράξη της αποκατάστασης της κοινωνικής δικαιοσύνης με τη στοχοποίηση των θυμάτων τους αποδίδει τη ντροπή που "θα έπρεπε" να αισθάνονται. Η ντροπή ως κοινωνικό συναίσθημα βασίζεται σε δύο προϋποθέσεις: την παρουσία άλλων ανθρώπων και την ύπαρξη ορισμένων κανόνων που επιβάλλονται εξωγενώς στο υποκείμενο, το οποίο τους βιώνει ως κύρωση. Σύμφωνα με τους

⁷⁷ M. Dobry, *Sociologie des crises politiques: La dynamique des mobilisations Multisectorielles*, Presses de Sciences Po 2009.

⁷⁸ L. Boltanski, *La Souffrance à distance: Morale humanitaire, médias et politique*, Gallimard 1993, σ. 408.

Eliacheff και Larivière⁷⁹, η τρομοκρατική πράξη έρχεται να αποκαταστήσει το γεγονός ότι το θύμα παραβίασε τους ηθικούς κανόνες που θέτουν οι τρομοκράτες και να το εκθέσει στα μάτια της κοινωνίας, ως παραβάτη, δηλαδή να του επιβάλει τη ντροπή που θα έπρεπε να νιώθει γι' αυτό που είναι.

Η ντροπή στην περίπτωση των θυμάτων λειτουργεί επίσης ως απόδειξη ότι η επίθεση έλαβε πράγματι χώρα. Υπό αυτή την έννοια, η ντροπή επικυρώνει την αλήθεια σχετικά με το παρελθόν του υποκειμένου. Αφενός, ο ναρκισσισμός του εαυτού καταρρίπτεται και, αφετέρου, όπως έχει επισημάνει ο de Gaulejac⁸⁰, η δημόσια ταπείνωση έγκειται στην πτώση που βιώνει το άτομο, καθώς η ντροπή του προκαλείται από την κοινωνία που καταλήγει σε αρνητική κρίση για την ύπαρξή του. Η ερωτηθείσα Αγγελική Πέτρου, στη μαρτυρία της είχε αναφερθεί στην ντροπή με συγκεκριμένους όρους: «Ως παιδί στο σχολείο, ντρεπόμουν να πω ότι ο πατέρας μου είχε δολοφονηθεί από τη 17N». Επίσης, άλλοι ερωτηθέντες στην έρευνα, μάς είπαν ότι απέφευγαν συζητήσεις με το περιβάλλον τους που δεν γνώριζε τα αίτια της προσωπικής απώλειας που βίωναν, καθώς δεν είχαν εμπιστοσύνη στην κατανόηση του συνομιλητή τους. Αυτό λοιπόν που πρέπει να διευκρινίσουμε εδώ σχετικά με την ντροπή είναι ότι τα έμμεσα θύματα, με τα οποία μιλήσαμε, δεν ένιωθαν ντροπή για τους συγγενείς τους και την ιδιότητα τους (που στοχοποιήθηκε από τους τρομοκράτες). Τα συναισθήματα ντροπής προέρχονταν από το κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή από τις αντιδράσεις της κοινής γνώμης στο συμβάν της θυματοποίησης. Κοντολογίς, ένιωθαν ότι θα έπρεπε να νιώθουν ντροπή, που μεταφράζεται με τα δικά μας δεδομένα πλέον, ότι η δημόσια ταυτότητα του θύματος δεν ήταν αθώα, αλλά ένοχη, και κατ' επέκταση δεν ήταν θύμα, αλλά θύτης της θυματοποίησης του. Εδώ, αποτελεί εξαίρεση η περίπτωση της Αλεξίας Μπακογιάννη, η οποία μάς πληροφόρησε ότι δεν ένιωσε ότι θα έπρεπε να ντρέπεται, καθώς μετά τη δολοφονία του πατέρα της, ένιωσε μια πλήρη αποδοχή της θυματικής ταυτότητας του πατέρα της. Εν προκειμένω, καθώς εμείς προσπαθούμε με αυτό το σχήμα να μιλήσουμε για την πλειοψηφία των θυμάτων τρομοκρατίας, η περίπτωση της Α. Μπακογιάννη, αποδεικνύει ότι η θεωρία της θυματοποίησης βρίσκει εφαρμογή στην έρευνα μας

⁷⁹ C. Eliacheff, D.S. Larivière, *Le temps des victims*, ό.π., σ. 161.

⁸⁰ V. De Gaulejac, *Les sources de la honte*, Desclée de Brouwer 2018, σ. 67.

ακριβώς στο σημείο όπου η κοινωνική πρόσληψη τίθεται στον ρόλο του ρυθμιστή της αθώωσης ή της ενοχοποίησης του θύματος.

Ως εκ τούτου, η άρνηση της ανθρώπινης ύπαρξης του θύματος μέσω μιας ένοπλης επίθεσης μετατρέπεται σε κοινωνική απόρριψη της ταυτότητας του θύματος μέσω της μη αναγνώρισης. Η απανθρωποποίηση και η απώλεια της ταυτότητας, σε συνδυασμό με την κριτική στάση απέναντι στο θύμα, συνθέτουν ένα πλαίσιο που ρυθμίζεται από την άρνηση του αιτήματος του θύματος για αναγνώριση. Επομένως, η ευθύνη για τα κακά που υπέστη το θύμα βαρύνει αποκλειστικά το ίδιο και, ως εκ τούτου, η ενοχοποίηση του θύματος είναι δυνατή μέσω της ταπείνωσης.

Η εκλογίκευση των τρομοκρατικών ενεργειών και η αποδοχή της βίας ως μέσο επίλυσης των κοινωνικών διαφορών μετατρέπουν το θύμα σε θύτη. Αυτή η μετάθεση της ευθύνης, στην ουσία, στενεύει και πλαισιώνει την ερμηνεία των επιθέσεων, μετατρέποντάς τες σε επανορθώσεις για βλαπτικές αιτίες υπό το σκεπτικό ότι «για να σκοτώσουμε την αμφιβολία, πρέπει να σκοτώσουμε τους αμφισβητίες», σύμφωνα με τον Gilligan⁸¹. Το αποτέλεσμα αυτής της σύνθετης διαδικασίας μπορεί να διακριθεί σε δύο βασικά αποτελέσματα: μέσω του εξευτελισμού του θύματος, το τρομοκρατικό περιστατικό -μέσα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που ανέχεται την τρομοκρατική βία- επιτυγχάνει να επιβεβαιώσει την ιδιότητα των τρομοκρατών ως προστατών της κοινωνίας και ταυτόχρονα να επιβεβαιώσει την ιδιότητα του θύματος ως ένοχου. Επομένως, υπάρχει μια εκλογικευμένη σύνδεση, όπου η αντιστροφή των ρόλων θύματος-θύτη εξαλείφει το πραγματικό θύμα από το κοινωνικό πλαίσιο και το άτομο καταλήγει να κατηγορείται για τον αποκλεισμό του. Με την πάροδο του χρόνου, η σιωπή γύρω από το ζήτημα της θυματοποίησης του υποκειμένου παίρνει τη μορφή κοινωνικής λήθης, ακριβώς επειδή θεωρείται ένοχο για τα δεινά του.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου αναφερόμαστε εδώ, η ταυτότητα «θύμα τρομοκρατίας» είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική συγκρότηση και το περιβάλλον. Εφόσον η ελληνική κοινωνία για μεγάλο διάστημα είχε συγκροτηθεί από

⁸¹ J. Gilligan, “Toward a psychoanalytic theory of violence, fundamentalism and terrorism”, *International Forum of Psychoanalysis*, 26(3), 2017, 174–185.
<https://doi.org/10.1080/0803706X.2017.1333145>.

μεγάλες και συλλογικές ταυτότητες, ο χώρος εμφάνισης της νέας ταυτότητας του θύματος ήταν υπερβολικά και ασφυκτικά καθορισμένος. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η διαδικασία επαναδιατύπωσης της ταυτότητας του ατόμου, εξαιτίας της υποχώρησης της εξατομίκευσης, οδήγησε στην απλοποίηση των υπαρχουσών τάσεων συγκρότησης (δηλαδή απλοποιείται η ένταξη στις υπάρχουσες συλλογικές ταυτότητες) απορρίπτοντας έτσι την αναγωγή σε νέα ταυτότητα. Το θύμα μέσα σε αυτό το πλαίσιο σιώπησε, καθώς δεν του δινόταν η δυνατότητα να εκφραστεί και να κερδίσει την συμπόνοια του ακροατηρίου. Η σιωπή αυτή, πήρε την μορφή της ενοχής για το ίδιο το θύμα, καθώς για να σχηματιστεί μια άδικη σχέση (θύτη-θύματος) πρέπει να αρθρωθεί απέναντι από τον κυρίαρχο λόγο, που στην περίπτωσή αυτή είναι του θύτη (καθώς λαμβάνει συνήθως μεγαλύτερη αποδοχή, λόγω της ανάγκης να γίνουν γνωστά τα αίτια του δράστη), ένας λόγος αντίθετος. Η ενοχική εικόνα του ατόμου για τον εαυτό του, πέρασε έτσι στο στάδιο της αποδοχής, γεγονός που οδηγεί το θύμα στην προσπάθεια διαχείρισης της νέας κατάστασης που έχει βρεθεί. Δεν προσπάθησε έτσι να αντισταθεί αλλά αντίθετα προσπάθησε να αποφύγει τις διχοτομήσεις και τις αρτηριοσκληρωτικές ταυτότητες του κοινωνικού περιβάλλοντος. Προείχε σε αυτό το σημείο να φροντίσει τον εαυτό του. Η αυτο-φροντίδα εκδηλώθηκε, όπως μας επιβεβαίωσαν τα έμμεσα θύματα, ως μια βαθιά προσωπική στιγμή (ανα)κατασκευής του εαυτού στο περιβάλλον του συλλογικού αλλά όχι για το συλλογικό. Το έμμεσο θύμα επαναδιαμόρφωσε ουσιαστικά τον εαυτό του μακριά από τον κυρίαρχο λόγο και εισήλθε σε μία κατάσταση συστολής, η οποία ερμηνεύθηκε ως ήττα καθώς αδυνατούσε να εξωτερικεύσει τον πόνο του και να τύχει αποδοχής. Υπάρχουν, λοιπόν, δύο δυναμικές της κίνησης. Η μία είναι η έκφραση της υποκειμενικότητας εντός του ατομικού και η δεύτερη, η συστολή⁸² απέναντι στο συλλογικό και τις εξωτερικές υποκειμενικοποιήσεις. Το θύμα κάνοντας στροφή στο εσωτερικό του, απέφυγε να του επιβληθεί ταυτότητα από εξωτερικούς παράγοντες, δηλαδή την κοινωνία.

Τέλος, με σχετική βεβαιότητα θεωρούμε ότι η σχέση θυμάτων τρομοκρατίας και κοινωνίας, όπως αυτή που εξετάσαμε στην έρευνα μας, θα μπορούσε να ιδωθεί μέσα από μία θεωρητική παραλλαγή του Πανοπτικού, με τον τρόπο που ο Foucault επεξεργάστηκε την επινόηση του Jeremy Bentham. Το Πανοπτικό, που είναι ένας

⁸² E. Bouris, *Complex Political Victims*, ό.π., σ. 138.

μηχανισμός που στον πυρήνα της σύλληψης αυτής είναι η εφαρμόσιμη ελεγκτικότητα της συμπεριφοράς των ατόμων, είναι μια δομή που έχει ένα κεντρικό σημείο παρατήρησης, απ' όπου οι άνθρωποι παρακολουθούνται χωρίς να έχουν επικοινωνία μεταξύ τους. Το παρατηρητήριο που ελέγχει τις συμπεριφορές, στη δική μας ερμηνεία, είναι η κοινή γνώμη, η οποία στις εξακολουθητικές τρομοκρατικές επιθέσεις στεκόταν με αμφιρρέπεια (στην αρχή εχθρικά) απέναντι στα θυματοποιημένα άτομα. Τα έμμεσα θύματα λοιπόν, κατέχοντας τη γνώση της συστηματικής απόρριψης της θυματικής τους ταυτότητας, έλεγξαν την συμπεριφορά τους, αποσύροντας την ανάγκη τους για αναγνώριση καθώς μια τυχόν έκθεσή τους στην επικριτική κοινή γνώμη, θα μπορούσε να επιφέρει επιπλέον τραυματισμό για τους ίδιους. Έτσι, το παρατηρητήριο της κοινής γνώμης έλεγξε, κατά κάποιο τρόπο, τη συμπεριφορά των έμμεσων θυμάτων μέσω μιας αθέατης επιτήρησης οδηγώντας τα άτομα στην αυτοδιαχείριση της συμπεριφοράς τους. Στο σχήμα του Foucault, η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά, θα ακολουθούσε και τις ανάλογες κυρώσεις. Αντίστοιχα, η δική μας πρόταση εδώ, λογίζει ως κυρώσεις την απόρριψη της θυματικής ταυτότητας του ατόμου μέσω της σπίλωσής του με κατηγορίες που το νεκρό θύμα, δεν θα μπορούσε να απαντήσει.

Γνωρίζοντας δε, ότι τα έμμεσα θύματα δεν σχημάτισαν μία ομάδα θυμάτων πριν το έτος του 2000, μπορούμε να σκεφτούμε ότι μέσα στην πλήρη έκταση της τρομοκρατικής δράσης, δηλαδή για εικοσιεπτά συναπτά έτη, τα έμμεσα θύματα προσπαθώντας να αποφύγουν την επιπλέον θυματοποίηση τους με την έκθεση στην κοινή γνώμη, προσάρμοσαν τη συμπεριφορά τους στις επιταγές της αποσιώπησης, απέφυγαν τον συντονισμό με τα υπόλοιπα θύματα, με συνέπεια να διατηρηθεί μια συμπεριφορά εκ μέρους τους παθητική, σιωπηλή, που εντέλει καθορίστηκε ως σωστή από την κοινή γνώμη. Συνεπώς, η «περιρρέουσα ατμόσφαιρα»⁸³ κοινωνικής αποδοχής

⁸³ Ο όρος «περιρρέουσα ατμόσφαιρα» έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τα θύματα και μάλλον όχι άδικα. Δύο χρόνια πριν τη συγγραφή της παρούσας μελέτης, ο βουλευτής του Σύριζα Θεοδωρής Δρίτσας σε συνέντευξη του στο ραδιοφωνικό σταθμό «Κανάλι Ένα», με την αφορμή της απεργίας πείνας του Δ. Κουφοντίνα, δήλωσε πως «κανείς δεν έχει τρομοκρατηθεί πιστεύω εγώ από την δράση αυτών των οργανώσεων, των τρομοκρατικών. Κανείς δεν έχει τρομοκρατηθεί από την 17 Νοέμβρη. Αντίθετα ο ελληνικός λαός έχει τρομοκρατηθεί από πάρα πολλές άλλες πολιτικές». Η σχετικοποίηση του όρου τρομοκρατία, εν προκειμένω, λειτουργεί θετικά προς την τρομοκρατική δράση αλλά ταυτόχρονα λειτουργεί ως ενοχοποιητικό δείκτης εναντίον των θυμάτων. Τα έμμεσα θύματα, ως επί των πλείστων, όταν ερωτήθηκαν για τη δήλωση αυτή, μάς τόνισαν ότι δεν αποτέλεσε έκπληξη για αυτούς, καθώς τη θεώρησαν απλώς ως ακόμη μία «δήλωση» της περιρρέουσας ατμόσφαιρας την οποία αφουγκράζονταν κατά την πορεία της ζωής τους μετά τη δολοφονία του συγγενή τους.

της τρομοκρατίας για την οποία έκαναν λόγο τα έμμεσα θύματα, ήταν αναλογικά με το σχήμα του Foucault η αόρατη επιτήρηση, την οποία όμως τα έμμεσα θύματα δεν μπορούσαν να καθορίσουν (πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, όταν δηλαδή υπήρχαν θετικές δηλώσεις εκπροσώπων πολιτικών κομμάτων για την τρομοκρατική δράση), αλλά μακροπρόθεσμα κατέστησαν την ατομική συμπεριφορά των θυμάτων ελεγχόμενη, που τελικά οδήγησε στη συμμόρφωση τους στους άρρητους κανόνες της πλειοψηφικής τάσης της κοινής γνώμης.

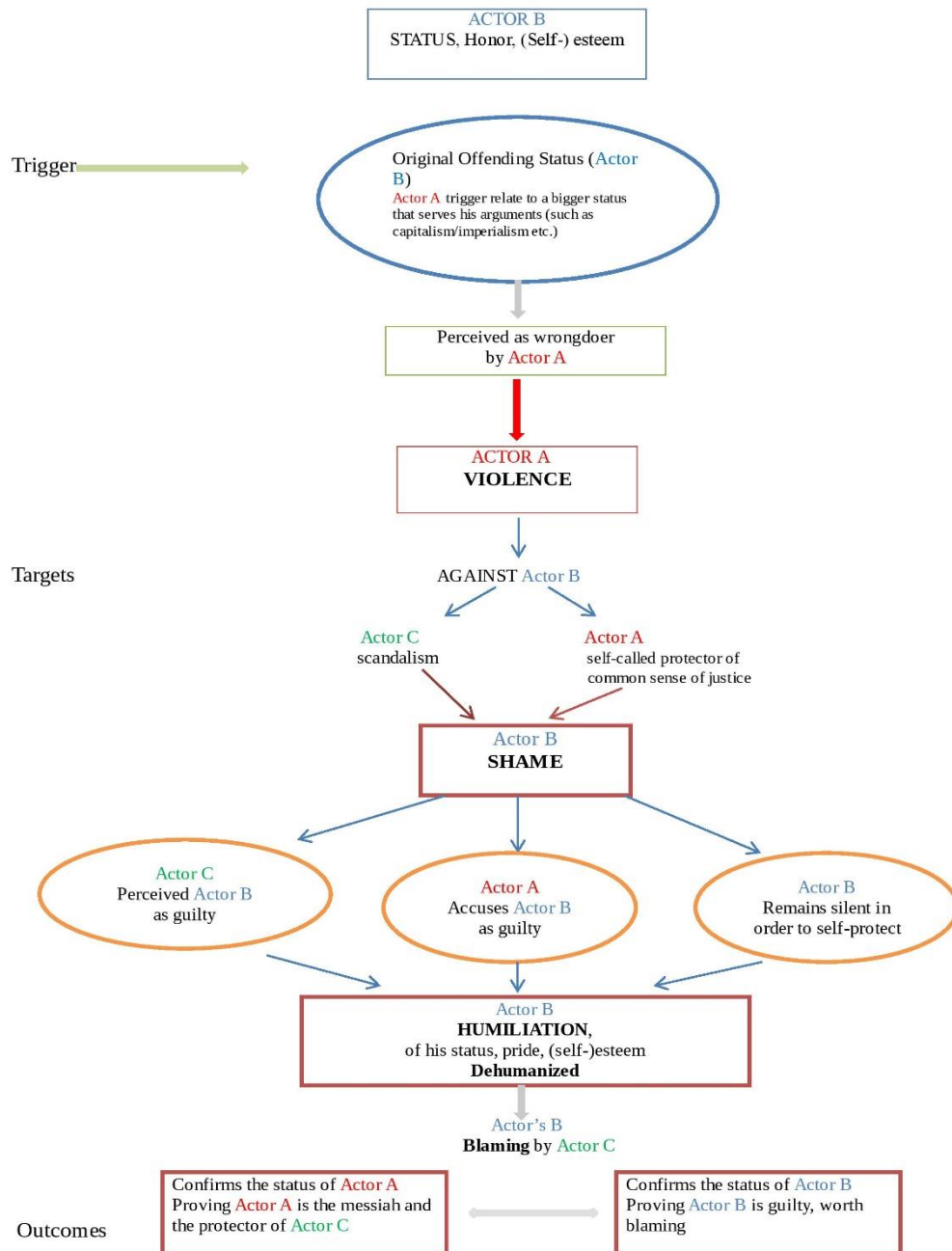
Βλέπε:

https://www.ethnos.gr/Politics/article/148169/dritsaskaneisdenexeitromokraththeiapohtn17noembrhpyr_aapondkaidieykriniseis.

Επίσης, σε παρόμοια δήλωση - θετικά προσκείμενης - προς τη 17N είχε προχωρήσει ο – επίσης – βουλευτής του Σύριζα Μάκης Μπαλαούρας. Βλέπε:

<https://www.protothema.gr/politics/article/548988/balaouras-organoseis-opos-i-17n-eihan-ena-ideodes-uper-tou-anthropou/>.

Figure 2. Figure 2: Far-left Political Violence and victim's shame
ACTOR A: *Urban Warriors*
ACTOR B: *Victims*
ACTOR C: *Society*

Η σχηματική αναπαράσταση της πρότασης μας παρουσιάστηκε πρώτη φορά σε άρθρο με τίτλο The “Deserved” Victimhood of Far-Left Terrorism: Shame, Guilt and Status Reversal στο Roman Gerodimos *Interdisciplinary Applications of Shame/Violence Theory: Breaking the Cycle*, Palgrave Macmillan 2022.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας την απόπειρα ανασυγκρότησης της δημόσιας παρουσίας των θυμάτων τρομοκρατικής/πολιτικής και κρατικής βίας για τη χρονική περίοδο 1975 – 2013, μπορούμε να προχωρήσουμε στην τελική εξέταση των υποθέσεων εργασίας που είχαμε θέσει στην αρχή της μελέτης. Στόχος μας ήταν σε ένα πρώτο επίπεδο να διερευνήσουμε τη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την πολιτική βία, και σε ένα δεύτερο, πότε κι αν η ελληνική κοινωνία εντάχθηκε στο κυρίαρχο δυτικό σχήμα οργάνωσης του εαυτού. Δηλαδή στην ανάδειξη του ατόμου, στον πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης, και επιπλέον στην ανάδειξη της υπέρτατης αξίας της ατομικής βιογραφίας (του δικαιώματος δηλαδή στην προσωπική αυτοπραγμάτωση). Μέσα από την ανάλυση των δολοφονιών που έλαβαν χώρα την υπό εξέταση περίοδο, οδηγηθήκαμε στον εντοπισμό σχετικά σταθερών μοτίβων στη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την τρομοκρατική/πολιτική βία.

Οι τέσσερις περίοδοι με τις οποίες διακρίναμε την έρευνά μας, συγκροτήθηκαν σε συνάρτηση με τη δημόσια παρουσία των θυμάτων. Κατά την πρώτη περίοδο (1975 – 1980) μάς αποκαλύφθηκε η παράδοση συνύπαρξη της ελληνικής κοινωνίας με την τρομοκρατική δράση⁸⁴, εφόσον τα θύματα αποτέλεσαν ομοιώματα ενός «ένοπλου» ξεκαθαρίσματος με το παρελθόν. Η ιδιότητα (agency) τους, κρίθηκε ηθικά ένοχη και η δυαδική σχέση μεταξύ δραστών και θυμάτων είχε ως νικητές τους πρώτους, οι οποίοι ερμηνεύθηκαν ως φορείς μιας επανορθωτικής δικαιοσύνης, την οποία δεν μπορούσε να απονείμει το Κράτος. Η δράση των τρομοκρατικών οργανώσεων περιχαρακώθηκε στη βίαιη εκμετάλλευση της αντιφασιστικής – αντιχουντικής ηγεμονίας πάνω στην οποία εδράστηκε το πολιτικό σύστημα και συγκροτήθηκαν τα κεντρικά ιδεολογικά στερεότυπα μετά τις 24 Ιουλίου 1974⁸⁵. Ως εκ τούτου, τα θύματα τρομοκρατίας αυτής της περιόδου θεωρήθηκαν ύποπτοι και εντέλει ένοχοι της θυματοποίησής τους από ένα σημαντικό και κρίσιμο τμήμα της κοινής γνώμης. Με άλλα λόγια, κρίθηκαν υπεύθυνοι της παρελθούσας θυματοποίησης του κοινωνικού σώματος και έτσι η δολοφονία τους

⁸⁴ Π. Παναγιωτόπουλος, «17 Νοέμβρη (Επαναστατική Οργάνωση): Μια περιοδολόγηση, η ανθρωπιστική ταύτιση με το θύμα και η τομή του θανάτου του Θάνου Αξαρλιάν», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό Λεξικό*, ό.π., σ. 101 – 104.

⁸⁵ Στο ίδιο.

ήταν μία άτυπη εκδίκηση των δεινών του παρελθόντος. Εν αντιθέσει, τα θύματα βίας από κρατικά όργανα (εν προκειμένω αστυνομικούς) έτυχαν κοινωνικής αναγνώρισης, καθώς οι μνήμες της αστυνομικής καταστολής του δικτατορικού καθεστώτος ήταν ακόμη ενεργές στο κοινωνικό σώμα και ο κίνδυνος θυματοποίησης από τις δυνάμεις καταστολής, φαίνεται, να ανησυχούσε ένα τμήμα της ελληνικής κοινωνίας.

Στη δεύτερη περίοδο (1980 – 1992), η οποία είναι και η πιο πυκνή της τρομοκρατικής δράσης, η βίαιη παρουσία της ελληνικής τρομοκρατίας και η ενεργοποίηση της στη βάση της εκάστοτε πολιτικής ατζέντας, σε συνάρτηση με το αυξημένο ενδιαφέρον που προκαλούσε στην κοινή γνώμη η δημοσιοποίηση των θέσεων των τρομοκρατών μέσα από τις προκηρύξεις τους, μεταξύ άλλων, θόλωνε την εικόνα των θυμάτων της. Όποια και αν ήταν αυτά. Ακόμα και εκείνα που είχαν μηδενική ή ελάχιστη εμπλοκή στα πολιτικά και οικονομικά ζητήματα, γίνονταν αντικείμενο στιγματισμού ή, στην καλύτερη περίπτωση, έπεφτε πάνω τους ένα πέπλο αμφιβολιών για την ηθική τους ακεραιότητα. Ακόμη κι αν στις περιπτώσεις του Παύλου Μπακογιάννη και του Θάνου Αξαριλιάν, φαίνεται ότι υπάρχει μία σαφής καταδίκη των τρομοκρατών, και μία ηθική υποστήριξη των θυμάτων, εντούτοις οι πλείστες άλλες τρομοκρατικές δολοφονίες, δεν κατάφεραν να φέρουν την κοινωνία αντιμέτωπη με την τρομοκρατική δράση⁸⁶.

Αντίθετα, η δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά από αστυνομικό και η δολοφονία του Νίκου Τεμπονέρα από στέλεχος της ΟΝΝΕΔ προκάλεσαν ισχυρές κοινωνικές αντιδράσεις, μεγάλες και πολυήμερες κινητοποιήσεις και ένα κύμα συμπαράστασης (αλλά και συγκίνησης) προς τους νεκρούς, που έκανε φανερό ότι σημαντικές και κρίσιμες ομάδες του πληθυσμού, ταυτίστηκαν με τους νεκρούς. Η ταύτιση αυτή, δεν προκάλεσε μόνο αισθήματα συμπόνιας, αλλά κυρίως προκάλεσε αγανάκτηση. Για την ακρίβεια ηθική αγανάκτηση⁸⁷, καθώς ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας σοκαρίστηκε και κινητοποιήθηκε αμέσως. Αυτό μάς δείχνει, αφενός πως οι συγκεκριμένες

⁸⁶ Υπενθυμίζουμε εδώ την έκρηξη βόμβας στο λεωφορείο της ΕΑΣ, που ενώ δεν υπήρχαν νεκροί, τραυματίστηκαν βαριά επιβάτες νεαρής – μάλιστα - ηλικίας, τις δολοφονίες των Ε. Αγγελικούση και Δ. Μαλατάντη από Παλαιστίνιους τρομοκράτες, και τη δολοφονία των έξι ατόμων μετά από έκρηξη σε πολυκατοικία στην πόλη της Πάτρας από αραβόφωνους τρομοκράτες. Τα τρία αυτά περιστατικά και η αφωνία της ελληνικής κοινωνίας για τους νεκρούς, αναδεικνύουν κατά τη γνώμη μας, την χωρίς κραδασμούς εμφολοχώρηση της τρομοκρατικής δράσης στην καθημερινότητα της ελληνικής κοινωνίας.

⁸⁷ J.M. Jasper, “Emotions and social movements”, *Annual Review of Sociology*, 37, pp. 285–303.

δολοφονίες δεν μπορούσαν να εκλογικευτούν και αφετέρου πως οι μεγάλες κινητοποιήσεις που ακολούθησαν στηρίχθηκαν πάνω στη λογική ότι αφαιρέθηκε κάτι που θεωρείται δεδομένο⁸⁸. Και το δεδομένο εδώ δεν είναι μόνο η ανθρώπινη ζωή, αλλά πρόκειται κυρίως για την αιτία που προκάλεσε τη θυματοποίηση. Η δολοφονία του 15χρονου μαθητή από έναν αστυνομικό και η μετέπειτα δολοφονία του καθηγητή δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από ένα στέλεχος πολιτικής παράταξης, κρίθηκαν ως σκανδαλώδεις και ηθικά ανεπίτρεπτες. Στον αντίποδα, οι δολοφονίες από τρομοκρατικές οργανώσεις δεν προκάλεσαν παρόμοιες κινητοποιήσεις, ούτε παρόμοιο σκανδαλισμό. Ακόμη και στην περίπτωση του Αξαρλιάν, οι πολιτικές ομάδες, παρατάξεις και οργανώσεις που είθισται να κινητοποιούν τα μέλη τους, ή καλύτερα, που εκφράζουν τα αιτήματά τους μέσω κινητοποιήσεων, αρκέστηκαν στη ρητορική καταδίκη της δολοφονίας.

Στην τρίτη περίοδο (1992 – 2000) μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι μέχρι τη δολοφονία του Στήβεν Σόντερς, τα κοινωνικά αντανάκλαστα παρέμειναν απονευρωμένα απέναντι στην τρομοκρατική δράση και η έντονη υπερπολιτικοποίηση της δεκαετίας του '80 και των αρχών του '90, έδωσε τη θέση της στην αδιαφορία. Η Βιργινία Κωνσταντίνου, ακόμη, και από τους μνημονικούς φορείς που ενίοτε υπενθυμίζουν την δολοφονία του Αξαρλιάν προκειμένου να αναδείξουν – ιστορικά – τον κίνδυνο της τρομοκρατίας, δεν συμπεριλαμβάνουν τη δολοφονία της στις μνημονικές τους αναφορές. Τούτων δοθέντων, και με βάση τη δική μας οπτική που έχει ως γνώμονα – αποκλειστικά – την πρόσληψη των θυμάτων τρομοκρατίας στο κοινωνικό πεδίο, στην τρίτη περίοδο, η ελληνική κοινωνία παραμένει προσκολλημένη σε απλοϊκά σχήματα ερμηνείας των βίαιων συμβάντων και επιπλέον, προσλαμβάνει το πολιτικό φαινόμενο με πολεμικούς όρους, καθώς ως επί το πλείστον, απουσιάζει από την υποστήριξη των θυμάτων τρομοκρατίας. Εμφανίζεται δε, συμπονετική μόνο στην περίπτωση που μια τρομοκρατική δολοφονία, μπορεί να είναι η αφορμή της ματαίωσης των προσδοκιών για μελλοντική εθνική/συλλογική «καταξίωση». Δηλαδή τη διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων, η οποία – σε ένα ρητορικό επίπεδο – κινδύνευσε εξαιτίας της δολοφονίας του Στήβεν Σόντερς.

⁸⁸ M. Heirich, *The spiral of conflict*, New York, NY: Columbia University Press 1971.

Στην τέταρτη περίοδο (2008 – 2013) είδαμε ότι ο διχασμός στις τάξεις της ελληνικής κοινωνίας για τα αίτια της κρίσης και της μετέπειτα διαχείρισής της, επανέφερε την ισχυρή προσκόλληση των κοινωνικών υποκειμένων σε συλλογικές ταυτότητες που η ανελαστικότητά τους, αποξένωσε την αυταξία του ατόμου από τις κοινωνικές σχέσεις και προέκρινε την υποταγή του σε διχαστικά δίπολα, όπως αυτά εκφράστηκαν στην δημόσια αρένα (πχ μνημονιακοί – αντιμνημονιακοί). Οι δολοφονίες που εξετάσαμε κάνουν σαφές ότι το πένθος γύρω από το άτομο, αφορούσε περισσότερο την ιδιότητά του, τα χαρακτηριστικά του και το ιδεολογικοπολιτικό ανήκειν, παρά την οικειότητα με το θύμα που χάνει τη ζωή του και την οικογένειά του που πενθεί. Η υποχώρηση της εξατομίκευσης ως πυρήνας της κοινωνικής οργάνωσης διαφάνηκε βέβαια την περίοδο πριν την κρίση, ιδιαίτερα στις κινητοποιήσεις που αφορούσαν τη δολοφονία του Α. Γρηγορόπουλου.

Αν και ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων στις κινητοποιήσεις ήταν νέοι που θεώρησαν την δολοφονία του θύματος ανεπίτρεπτη υπό την έννοια ότι θα μπορούσε ο οποιοσδήποτε νέος να ήταν στη θέση του νεκρού, εντούτοις η νοηματοδότηση των βίαιων κινητοποιήσεων και επεισοδίων που ξέσπασαν τις επόμενες ημέρες, έγινε με εμφυλιακούς όρους. Τα «νέα Δεκεμβριανά», όπως ονομάστηκε η συγκεκριμένη περίοδος, ήταν ο προάγγελος της επερχόμενης πόλωσης της κοινωνικής εμπειρίας που εκδηλώθηκε τα επόμενα χρόνια, η οποία ως προς το θυματικό ίχνος μάς θύμιζε σε μεγάλο βαθμό την περίοδο των 80s που η υπερπολιτικοποίηση των θυμάτων βίας, ήταν ο κανόνας της παρουσίας των θυμάτων στην κοινή γνώμη.

Όπως αναφέρει ο Παναγής Παναγιωτόπουλος, «στη δυτική ιστορία της θυματοποίησης υπάρχει ένα σημείο τομής, όπου το θύμα, εν τη ευρεία έννοια, παύει να οφείλει να αποδείξει ότι δεν φέρει ευθύνη ή ενοχή γι' αυτό που του συνέβη και γίνεται αντικείμενο φροντίδας»⁸⁹. Υπό αυτή τη λογική, το θύμα γίνεται αντικείμενο κοινωνικής και κρατικής φροντίδας, με στόχο να ξανακερδίσει την υποκειμενικότητά του, μέσα από την ιδιαίτερη (πλέον) ταυτότητά του. Το συλλογικό συναίσθημα υπέρ του θύματος (και του πόνου του), επενεργεί στην παραπάνω διαδικασία, δηλαδή στη φροντίδα του

⁸⁹ Π. Παναγιωτόπουλος, *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου, παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947-2000*, ό.π., σ. 356.

θύματος⁹⁰. Τέτοιου είδους κοινωνικά αντανακλαστικά συναντήσαμε στις περιπτώσεις όπου οι δράστες της δολοφονίας ήταν κρατικά όργανα ή ανήκαν σε δεξιές και ακροδεξιές πολιτικές παρατάξεις. Εντούτοις, τα θύματα τρομοκρατίας δεν προκάλεσαν συναισθήματα ευρείας κοινωνικής συμπόνοιας ή αγανάκτησης, και όπως διαφάνηκε μέσω των συνεντεύξεων των έμμεσων θυμάτων (οι οποίοι ήταν οι κληρονόμοι του ηθικού και πολιτισμικού κεφαλαίου), ο θάνατος του συγγενή τους έγινε δείκτης ενοχής του θύματος. Δηλαδή, ήρθαν αντιμέτωποι με ένα (επι-)κριτικό κοινωνικό περιβάλλον, από το οποίο αφενός απουσίαζαν συναισθήματα οικειότητας και συμπόνοιας, αφετέρου δε τα έμμεσα θύματα εξέλαβαν την αίσθηση, ότι ο νεκρός συγγενής τους προσλαμβάνονταν κοινωνικά ως ύποπτος της στοχοποίησής του από τις τρομοκρατικές οργανώσεις, παρά ως αθώος.

Συνεπώς, μπορούμε με ασφάλεια να υποστηρίξουμε ότι το τραύμα των θυμάτων τρομοκρατίας, δεν οικοδομήθηκε σε συλλογικό τραύμα. Ελλείπει της απαραίτητης κοινωνικής υποστήριξης προς το αίτημα των θυμάτων για κοινωνική και θεσμική αναγνώριση, το ατομικό τραύμα περιχαρακώθηκε στο υποκείμενο της θυματοποίησης και δεν μεταμορφώθηκε σε πολιτισμικό τραύμα⁹¹. Η νοηματοδότηση του τραύματος των θυμάτων τρομοκρατίας, δεν διαμεσολαβήθηκε με ηθικές αρχές, οι οποίες θα έθεταν τα γεγονότα θυματοποίησης στο επίκεντρο του κοινωνικού ενδιαφέροντος, και θα όριζαν την αιτία θυματοποίησης ως απειλή για την ηθική υπόσταση της κοινωνίας⁹². Κοντολογίς, τα γεγονότα τρομοκρατικής βίας δεν θεωρήθηκε ότι έπληξαν την συλλογικότητα. Αντιθέτως, η νοηματοδότηση των συγκεκριμένων γεγονότων, άφηναν μια αίσθηση ότι το εμπλεκόμενο – σε μια τέτοια υπόθεση – θύμα, ήταν μάλλον ύποπτο και συνακολούθως, τα αίτια του θανάτου του αφορούσαν το ίδιο.

Από τα παραπάνω συμπεράσματα, που προκύπτουν από τα δύο πεδία παρατήρησης, που είχαμε ως άξονες αυτής της μελέτης, δηλαδή την κοινωνική πρόσληψη των θυμάτων και τις μαρτυρίες των υποκειμένων - θυμάτων για αυτό που τους συνέβη, μπορούμε με ασφάλεια να διακρίνουμε τρεις μακροσκοπικές διαστάσεις:

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 357.

⁹¹ Μ. Μαραγκουδάκης, «Marfin: οι αβεβαιότητες ενός πολιτισμικού τραύματος», ό.π., σ. 131 – 155.

⁹² Στο ίδιο.

1. Η μεταπολιτευτική κοινωνική ειρήνη, δεν αποτέλεσε το υπόστρωμα για το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων. Η ακραία πολεμική ρητορική, η έντονη υπερπολιτικοποίηση, και η συνεχής κομματική/πολιτική αναμέτρηση μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων, δεν άφησαν χώρο για την ανάδυση νέων ταυτοτήτων, όπως αυτή του θύματος. Η δύσκολη πρόσβαση σε μορφές της εξατομίκευσης και η αδυναμία ταύτισης με το θύμα, στις περιπτώσεις τρομοκρατικής δολοφονίας, μαρτυρά πως η πρωτοκαθεδρία των πολιτικών συλλογικών κατηγοριοποιήσεων υπερκάλυψε τα συναισθήματα συμπόνοιας προς τα θύματα. Το γεγονός αυτό έγινε φανερό, μέσα από τις μαρτυρίες των θυμάτων τρομοκρατίας που συλλέξαμε. Οι ερωτώμενοι υποστήριξαν πως η αίσθηση που αποκόμισαν από το κοινωνικό σώμα σχετικά με τη θυματοποίησή τους, παλινδρομούσε μεταξύ καχυποψίας και αδιαφορίας.

2. Η περίπτωση των θυμάτων τρομοκρατίας, μάς δείχνει ότι ο κίνδυνος της τρομοκρατικής δράσης δεν συγκαταλέχθηκε στις ανησυχίες/αγωνίες της ελληνικής κοινωνίας. Ο αναπάντεχος θάνατος του ατόμου, περνούσε από τη δικαιολόγηση της στοχοποίησής του, και έτσι ο κίνδυνος της τρομοκρατικής δράσης, παρέμεινε εκτός της κοινωνίας. Ο εγκιβωτισμός της προσωπικής καταστροφής μέσα στον άνθρωπο, εξοβέλισε τον κίνδυνο από την κοινωνική οργάνωση και εντέλει περιθωριοποίησε το άτομο που υπέστη την βλάβη. Έτσι, η απουσία συμπόνοιας και φροντίδας προς τα θύματα, μάς δείχνει ότι η κοινωνική ειρήνη της Μεταπολίτευσης δεν αποτέλεσε προϋπόθεση του εκσυγχρονισμού των κοινωνικών σχέσεων. Η ανοχή στην πολιτική βία, αναδεικνύει την ύπαρξη υπόγειων ρευμάτων ερμηνείας των γεγονότων βίας, τα οποία καθιστούσαν την τρομοκρατική δράση σχεδόν φυσική και αναπόφευκτη. Η ισχυρή κοινωνική απήχηση της οργάνωσης συγγενών θυμάτων τρομοκρατίας Ως Εδώ, που συγκροτήθηκε στα τέλη του 2000, επιβεβαιώνει την αδυναμία να συγκροτηθεί το συναίσθημα ταύτισης (ή έστω συμπόνοιας) από το κοινωνικό ακροατήριο προς τα άτομα που επλήγησαν από την τρομοκρατική δράση.

3. Η αναγωγή της κοινωνικής ανοχής στην πολιτική βία σε νοοτροπιακά χαρακτηριστικά του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, θα μπορούσε να αντικατασταθεί με ένα πιο παραγωγικό άξονα διερεύνησης. Αυτόν του διπόλου υπερπολιτικοποίηση/ατομικότητα. Σχηματικά, θα μπορούσε να παρομοιαστεί ως μία κλεψύδρα. Όταν γεμίζει η μία υποδοχή, αδειάζει η άλλη. Συνεπώς, όταν ένα γεγονός πολιτικής βίας, φιλτράρεται αποκλειστικά μέσω του πολιτικού ανταγωνισμού, η αξία

της ανθρώπινης ζωής απορροφάται εξαιτίας της διαπάλης μεταξύ των συλλογικών ταυτοτήτων που εμπλέκονται στη νοηματοδότηση του γεγονότος. Η σύνταξη, λοιπόν, των ατόμων πίσω από συλλογικές (πολιτικές) ταυτότητες, υποδαυλίζει την διεύρυνση του κύκλου της ατομικότητας, και της ουσιαστικής πολιτικής χειραφέτησής τους. Στην πραγματικότητα, διατρέχοντας τα γεγονότα τρομοκρατικής/πολιτικής βίας από το 1975 έως το 2013, η γενική εντύπωση που μπορεί να αφήσουν στον αναγνώστη τα συγκεκριμένα γεγονότα, είναι αυτή της αδυναμίας του ελληνικού κοινωνικού σώματος να συγκροτήσει ένα συλλογικό αφήγημα γύρω από τη νοηματοδότηση των γεγονότων βίας. Η αδυναμία αυτή, εκτός των άλλων, μάς δείχνει ότι οι ανθρώπινες απώλειες, δεν μπορούν να αξιοποιηθούν μνημονικά στη βάση μιας πρόληψης για το μέλλον. Αντίθετα, η μνήμη (ή η λήθη) των γεγονότων βίας, παραμένει δέσμια έντονων πολιτικών και συμβολικών χρήσεων, οι οποίες σε περιόδους κρίσης λειτουργούν λικβινταριστικά ως προς την κοινωνική συνοχή.

Με βάση τα παραπάνω συμπεράσματα, αν και η Ελλάδα κατά την ιστορική περίοδο της Μεταπολίτευσης μετατρέπεται σε μία δημοκρατία της μαζικής κουλτούρας⁹³ και του πολιτισμικού πλουραλισμού⁹⁴, εντούτοις, σε ό, τι αφορά το πεδίο της κοινωνικής υποδοχής βίαιων συμβάντων – όπως αυτά που εξετάσαμε – η ελληνική κοινωνία επέδειξε παθητική στάση απέναντι σε μικρής και μεγάλης κλίμακας φαινόμενα πολιτικής βίας. Μπορεί να υποστηριχθεί πως – μέσω της προσεκτικής εξέτασης της κοινωνικής πρόσληψης των θυμάτων πολιτικής βίας – η ελληνική κοινωνία παρέμεινε αγκυλωμένη σε αρχαϊσμούς όταν ένα γεγονός που ενείχε κοινωνικό ενδιαφέρον, είχε ως κύριο παράγοντα ερμηνείας, τον πολιτικό ανταγωνισμό. Η παρούσα μελέτη λοιπόν, θεωρούμε, ότι θα μπορούσε να αποτελέσει μια στέρεη βάση για τη μελλοντική διερεύνηση του φαινομένου της πόλωσης, στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο.

⁹³ Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, «Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: κοινωνικός εκσυγχρονισμός, πολιτικός αρχαϊσμός, πολιτισμικός πλουραλισμός», ό.π., σ. LVIII.

⁹⁴ Στο ίδιο. Βλ. επίσης, Γ. Βούλγαρης, *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2019.

Βιβλιογραφία και πηγές

Βιβλία και άρθρα

Ελληνόγλωσσα

Αλιβιζάτος, Ν. 1983. *Οι πολιτικοί θεσμοί στην κρίση: 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Αναγνωστόπουλος, Β. 2013. Ο πιο σκληρός μυσ είναι η καρδιά: Εγώ, ο Αλέκος και οι "άλλοι", Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα.

Ανθόπουλος, Χ., Κοντιάδης, Ξ. και Παπαθεοδώρου, Θ., (Επιμ.). 2005. *Ασφάλεια και δικαιώματα στην κοινωνία της διακινδύνευσης*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκουλας.

Ασημακόπουλος, Β., Τάσσης, Χ. Δ., (Επιμ.), 2018. *ΠΑΣΟΚ 1974-2018: πολιτική οργάνωση, ιδεολογικές μετατοπίσεις, κυβερνητικές πολιτικές*, Αθήνα: Gutenberg.

Βαμβακάς, Β., Καρατράντος, Τ., Παναγιωτόπουλος, Π. (Επιμ.). 2021. *05/05/2010: ταυτότητες και συναισθήματα της πολιτικής βίας στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Βαμβακάς, Β. 2006. *Εκλογές και Επικοινωνία στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα: Σαββάλας.

Βασιλόπουλος Χ. και Πετρόπουλος Δ. 2009. *Ιστορίες από τη μηχανή του χρόνου*, τέταρτη έκδοση, Αθήνα: Πατάκης.

Βλαχόπουλος, Σ., Καιρίδης, Δ., Κλάψης Α., 2019. (Επιμ.), *Η δικτατορία των συνταγματαρχών*, Αθήνα: Πατάκης.

Βόγλης, Π. 2022. Δυναμική αντίσταση: υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 1967 – 1974, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βουκελάτος, Γ. 2003. *Quellenstrasse 2: Γερμανία 1960-1974 Αγώνες και Παρασκήνια*, Αθήνα.

Βούλγαρης, Γ. 2001. *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974 - 1990. Σταθερή δημοκρατία σηματοδεδιμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βούλγαρης, Γ. 2013. *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις.

Βούλγαρης, Γ. 2019. *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*. Αθήνα: Πόλις.

Γεωργιάδου, Β. 2019. *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα 1965-2018*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Γεωργιάδου, Β. 1999. “Οι διακινδυνεύσεις στην ύστερη νεωτερικότητα”, στο Λουλούδης, Λ. – Γεωργιάδου, Β. – Σταυρακάκης, Γ. *Φύση, κοινωνία, επιστήμη στην*

εποχή των τρελών αγελάδων. Αθήνα: Νεφέλη.

Γιαλλουρίδης, Χ. Κ., Τσάκωνας Π. Ι. 1999. (Επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου*, Αθήνα: Σιδέρης.

Δαρβέρης, Τ. 2002. *Μια ιστορία της νύκτας*, Αθήνα: Βιβλιοπέλαγος.

Δεμερτζής, Ν. (Επιμ.). 2000. *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Δεμερτζής, Ν. και Λίποβατς, Θ. 2006. *Φθόνος και μνησικακία: Τα πάθη της ψυχής και η κλειστή κοινωνία*. Αθήνα: Πόλις.

Δεμερτζής, Ν. «Η εμπιστοσύνη ως κοινωνικό συναίσθημα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 2006, 39-67.

Διαμαντούρος, Ν. 2000. *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Δοξιάδης, Κ. 1992. *Υποκειμενικότητα και εξουσία*. Αθήνα: Πλέθρον.

Δοξιάδης, Κ. 2008. *Ανάλυση λόγου: κοινωνικο-φιλοσοφική θεμελίωση*. Αθήνα: Πλέθρον.

Δοξιάδης, Κ. 1993. *Η ιδεολογία στην Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Λεβιάθαν.

Καλύβας, Σ. 2015. *Καταστροφές και θρίαμβοι: οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Β. Καραμανωλάκης, Ε. Ολυμπίτου και Ι. Παπαθανασίου (Επιμ.). 2010. *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα: πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Καραμανωλάκης, Β., Νικολακόπουλος, Η., Σακελλαρόπουλος Τ., (Επιμ.), 2016. *Η Μεταπολίτευση 1974 – 1975: στιγμές μιας μετάβασης*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Καράμπελας, Γ. 2002. *Το ελληνικό αντάρτικο πόλεων 1974 – 1985*, Αθήνα: Γραφές.

Καρδάσης Β., και Ψαρομήλιγκος, Αρ., (Επιμ.). 2009, *Δεσμωτές της χούντας*, Ελευθεροτυπία, Αθήνα.

Καρκαγιάννης, Αντ. 2002. 1987. *Τρομοκρατία και αριστερά 1932-2010*, Αθήνα: Πόλις.

Καρύδης, Β., Χουλιάρας Α. (Επιμ.). 2015. *Ηθικοί πανικοί, εξουσία και δικαιώματα: σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα: Σάκκουλας.

Κασιμέρης, Γ. 2015. *Ακραία φαινόμενα διαρκείας: Βία και τρομοκρατία στη*

Μεταπολίτευση. Αθήνα: Καστανιώτης.

Καστοριάδης, Κορνήλιος. 1981. *Η φανταστική θέσμιση της κοινωνίας*, Αθήνα: Κέδρος.

Κάτσικας, Χ., και Θεριανός, Κ.Ν. 2004. *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης: από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα: Σαββάλας.

Κλειτσίκας, Ν. 2001. *ΠΑΚ*, Αθήνα: Προσκήνιο.

Κονιόρδος, Σ. Μ. 2010. *Κοινωνική σκέψη και νεωτερικότητα*. Αθήνα: Gutenberg.

Κοντιάδης, Ξ. 2023. *Η νύχτα που έφυγε ο Παύλος*, Αθήνα: Τόπος.

Κύρτσης, Α.Α., «Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 31, 2014.

Λαμπρόπουλος, Β. 2003. *Πάτμον και Δαμάρεως γωνία: 17Ν, ΕΛΑ, 1η Μάη, Επαναστατικοί Πυρήνες: Οι απαντήσεις στα μυστικά της εγχώριας τρομοκρατίας*. Αθήνα: Σύγχρονοι Ορίζοντες.

Λέκκας, Π. 2012. *Αφαίρεση και εμπειρία: μία φορμαλιστική θεώρηση του ιδεολογικού φαινομένου*. Αθήνα: Τόπος.

Λιάκος, Α. 2012. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις

Λιάκος, Α. 2019. *Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.

Λυριντζής, Χ. 2001. *Σύγκριση και ερμηνεία: η πορεία και οι προοπτικές στη σύγχρονη πολιτική ανάλυση*. Αθήνα: Νήσος.

Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., Σωτηρόπουλος Δ. (Επιμ.). 1994. *Κοινωνία και Πολιτική: όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974 – 1994*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Λύτρας, Α. 1993. *Προλεγόμενα στη θεωρία της ελληνικής κοινωνικής δομής*, Αθήνα: Λιβάνης.

Μακρυνιώτη, Δ. (Επιμ). 2008. *Περί Θανάτου. Η Πολιτική Διαχείριση Της Θνητότητας*. Αθήνα: Νήσος.

Ματσαγγάνης, Μ. 2011. *Η κοινωνική πολιτική σε δύσκολους καιρούς: οικονομική κρίση, δημοσιονομική λιτότητα και κοινωνική προστασία*, Αθήνα: Κριτική.

Μελετόπουλος, Μ. 1993. *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Μοσχονάς, Α. 2005. *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις και ερμηνευτικές αναφορές*. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Μουζέλης, Ν. 1997. *Επιστροφή στην κοινωνιολογική θεωρία: η έννοια της ιεραρχίας και το πέρασμα από τη μικρο-στη μακρο-κοινωνιολογία*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. 2002. *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό: κριτικές παρεμβάσεις*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν. 2010. *Γέφυρες μεταξύ νεωτερικής και μετανεωτερικής θεωρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μουζέλης, Ν., Παγουλάτος, Γ., «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στην Μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ 22, 2003, σ. 14 – 15.
- Μπαλτά, Ν. και Παπαδημητρίου, Δ. 1993. *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μπόση, Μ. 1996. *Ελλάδα και τρομοκρατία: Εθνικές και διεθνείς διαστάσεις*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Μποτόπουλος, Κ. 2004. *Η δίκη της μεγάλης δίκης*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Νικολακόπουλος, Η. 2001. *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης.
- Νοταράς, Γ., "Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση," στο Αθανασάτου, Γ., Α. Ρήγος, Σ. Σεφεριάδης (Επιμ.), 1999. *Δικτατορία, 1967-1974: πολιτικές πρακτικές, ιδεολογικός λόγος, αντίσταση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Παναγιωτόπουλος, Β., Βούλγαρης, Γ., Ριζάς Σ. (Επιμ.). 2023, *Πολυτεχνείο 1973: Η φοιτητική εξέγερση*, Έκδοση της εφημερίδας *Βήμα*
- Παναγιωτόπουλος, Π. και Βαμβακάς, Β. (Επιμ.). 2014. *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Παναγιωτόπουλος, Π. 2003. *Το γεγονός: βαναυσότητα, πόλεμος και πολιτική μετά την 11^η Σεπτεμβρίου*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Παναγιωτόπουλος, Π. 2010. «Τραγούδι και πολιτική», στο Β. Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, τόμος 10, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παναγιωτόπουλος, Π. 2013. *Τεχνολογικές καταστροφές και πολιτικές του κινδύνου: παλινδρομήσεις του κοινωνικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα 1947 – 2000*. Αθήνα: Πόλις.
- Παναγιωτόπουλος, Π. 2021. *Περί μεσαίας τάξης: κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Πανταζόπουλος, Α. 2011. *Λαϊκισμός και εκσυγχρονισμός 1965-2005: απορίες και*

κίνδυνοι μιας μαχητικής συμβίωσης. Αθήνα: Εστία.

Πανταζόπουλος, Α. 2001. *Για το λαό και το Έθνος: η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989*, Αθήνα: Πόλις.

Παπανδρέου, Α. 1976. *Η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες*, Αθήνα: Καρανάσης.

Παπανικολόπουλος, Δ. 2016. *Δεκέμβρης 2008: Ανάλυση και ερμηνεία, οι αιτιώδεις μηχανισμοί πίσω από τα συγκρουσιακά γεγονότα*, Αθήνα: Εκδόσεις των Συναδέλφων.

Παπαχελάς, Α. και Τέλλογλου, Τ. 2002. *Φάκελος 17 Νοέμβρη*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.

Παππάς, Τ. 2002. *17 Νοέμβρη: Από το μύθο στην πραγματικότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παππάς, Τ., 2017. *Λαϊκισμός και κρίση στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίκαρος.

Ρετζέπη, Α. «Σύγκρουση και συμβίωση στη Μεταπολίτευση: κοινωνική πρόσληψη της πολιτικής βίας στο παράδειγμα της Ε.Ο 17 Νοέμβρη», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

Ροδάκης, Π. 1976. *Οι δίκες των βασανιστών της επταετίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Δημοκρατικοί Καιροί.

Σακκελαρόπουλος, Σ. 2014. *Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Τόπος.

Σκλάβος, Κ. 1992. *Σκάνδαλο Κοσκωτά: μια ολόπλευρη κριτική και τα νέα προβλήματα*, Αθήνα: Φασούλας.

Σπουρδαλάκης, Μ. 1988. *ΠΑΣΟΚ: δομή, εσσωκομματικές κρίσεις, συγκέντρωση εξουσίας*. Αθήνα: Εξάντας.

Σπουρδαλάκης, Μ. 2009. *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Εξάντας.

Σταυρίδης, Σ. (Επιμ.). 2006. *Η σχέση χώρου και χρόνου στη συλλογική μνήμη στο Μνήμη και εμπειρία του χρόνου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Τάσης, Θ. 2017. *Πολιτικές του βίου II: η επιμέλεια εαυτού στην εικονιστική κοινωνία*. Αθήνα: Αρμός.

Τζιόβας, Δ., 2022. *Η Ελλάδα από την Χούντα στην κρίση: η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Gutenberg.

Τριανταφύλλου, Σ. και Ιωκείμογλου, Η. 2003. *Αριστερή τρομοκρατία, δημοκρατία και κράτος*, Αθήνα: Πατάκη.

Τσίμας, Κ., 2004. *Σελίδες Ζωής*, Αθήνα: Προσκήνιο.

Τσιρίδης, Γ. 2017. «Η ελληνική κοινωνία των πολιτών στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών: τυπική και άτυπη αντιστασιακή δράση», Διδακτορική Διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα.

Τσιώλης, Γ. 2014. *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Αθήνα: Κριτική.

Τσουκαλάς, Κ. 1989. *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. 1998. *Είδωλα πολιτισμού: ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ. 2005. *Κράτος, κοινωνία και εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Φίλιας, Β. 1997. *Τα αζέχαστα και τα λησμονημένα*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Χαλαζιάς, Χ.Η. 1987. *Ιδεολογία της ΕΟ 17Ν και του ΕΛΑ*, Αθήνα: Βασδέκης.

Χανδρινός, Ι. 2019. *Όλη νύχτα εδώ: μια προφορική ιστορία της εξέγερσης του Πολυτεχνείου*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Χατζόπουλος, Θ. 2019. «Ιδιωτικό και δημόσιο. Παθολογίες του "ενδιάμεσου" χώρου» στο συλλογικό *Περιπέτειες του ιδιωτικού στην Μεταπολιτευτική Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Μωραΐτη.

Χοφ Α. (Επιμ.). 2002. *Νικόλας Καλός – Μιχάλης Ράπτης Μια πολιτική αλληλογραφία (1967 – 1984)*, Αθήνα: Άγρα.

Ψαρράς, Δ. 2012. *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής*, Αθήνα: Πόλις.

Ψυχογιός, Δ. 2010. *Τα έντυπα μέσα επικοινωνίας: από τον πηλό στο δίκτυο*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Clogg, R. 1993. *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Clogg, R. 2012. *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας: από την παρακμή του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Featherstone, K. (Επιμ.). 2007. *Πολιτική στην Ελλάδα: η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: Οκτώ.

17 Νοέμβρη οι προκηρύξεις 1975-2002: Όλα τα κείμενα της οργάνωσης- 621 ονόματα, αναφορές και στόχοι, Αθήνα: Κάκτος 2002.

-, Γιατί και τι είναι η ένοπλη αντίσταση, 1972, έκδοση Φίλων της ΛΕΑ, Παρίσι.

Μεταφράσεις

Αρόν, Ρ. 2008. *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, μτφρ. Μ. Λυκούδης. Αθήνα: Γνώση.

Ζιράρ, Ρ. 1991. *Το εξιλαστήριο θύμα. Η βία και το ιερό*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Εξάντας.

Λιποβετσκί, Ζ. 2009. *Η εποχή του κενού: δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, μτφρ. Β. Τομανάς. Αθήνα: Νησίδες.

Λυοτάρ, Ζ.Φ. 2008. *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση.

Λω, Ρ. 2017. *Τρομοκρατία: μια παγκόσμια ιστορία*, μτφρ. Φ. Δήτσας, Μ. Μπόση (Επιμ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.

Μπέργκερ Π. Λ. και Λούκμαν, Τ. 2003. *Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, μτφρ. Κ. Αθανασίου, Γ. Κουζέλης και Δ. Μακρυνιώτη (Επιμ.). Αθήνα: Νήσος.

Φερρό, Μ. 1999. *Η ιστορία υπό επιτήρηση*, μτφρ. Β. Τομανάς. Αθήνα: Νησίδες.

Bauman, Z. 2007. *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφρ. Δ. Γεωργιάς, Α. Κεχαγιά-Παύλου (Επιμ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Bauman, Z. 2007. *Ρευστός φόβος*, μτφρ. Γ. Καραμπελας. Αθήνα: Πολύτροπον.

Beck, U. 1996. *Η επινόηση του πολιτικού. Για μια θεωρία του ανακλαστικού εκσυγχρονισμού*, μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Α. Μ. Αλαβάνου (Επιμ.). Αθήνα: Πολύτροπον.

Beck, U. 2015. *Κοινωνία της διακινδύνευσης: Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*, μτφρ. Η. Οικονόμου, Ν. Πανιώτης (Επιμ.). Θεσσαλονίκη: Πεδίο.

Bourdieu, P. 2000. *Πρακτικοί λόγοι: για τη θεωρία της δράσης*, μτφρ. Ρ. Τουτουντζή. Αθήνα: Πλέθρον.

Ferrajoli, L. 2015. *Βία Και Πολιτική*, μτφρ. Δ. Δεληολάνης. Αθήνα: Στοχαστής.

Giddens, A. 2001. *Οι συνέπειες της Νεωτερικότητας*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας, Αθήνα: Κριτική.

Laing, R. D. 1990. *Η σοφία, η τρέλα και η ανοησία: η κατασκευή ενός ψυχιάτρου*, Αθήνα: Πράξις.

Lipovetsky, G. 1999. *Το λυκόφως του καθήκοντος: η ανώδυνη ηθική των σύγχρονων δημοκρατικών αρχών*, μτφρ. Β. Μηγιάκη, Δ. Ποταμιάνος (Επιμ.), Αθήνα: Καστανιώτης.

Skocpol, T. 2011. *Ιστορική κοινωνιολογία: όραμα και μέθοδος*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Π. Λέκκας (Επιμ.). Β' έκδοση. Αθήνα: Παπαζήσης.

Schmidt, M. G. 2004. *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ρ. Δεκαβάλλα, Αθήνα: Σαββάλας.

Žižek, S. 2010. *Βία: έξι λοξοί στοχασμοί*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής. Αθήνα: Scripta.

Žižek, S. 2013. *Ερμηνεύοντας τον Λακάν*, μτφρ. Δ. Καγιαλάρης, Δ. Βεργέτης (Επιμ.), Αθήνα: Πατάκης.

Ξενόγλωσσα

Alexander, J. 2012. *Trauma: a social theory*, Cambridge Polity Press.

Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., and Sztompka, P. 2004. *Cultural trauma and collective identity*, Berkeley: University of California Press.

Amartya, S. 2006. *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*. New York: Norton.

Amato, J. A. 1990. *Victims and Values: A History and a Theory of Suffering*. New York: Praeger Publishers.

Ankersmit, F. 2002. "Trauma and Suffering: a Forgotten Source of Western Historical Consciousness", in: *Western Historical Thinking. An Intercultural Debate*, (ed.) Jörn Rüsen. New York: Berghahn Books, pp. 72 – 85.

Ankersmit, F. 2005. *Sublime historical experience*. Stanford: Stanford University Press.

Anthonissen, C. 2009. "Considering the violence of voicelessness: Censorship and self-censorship related to the South African TRC process" in Wodak, R. και Auer-Borea, G. (Eds.) *Justice and Memory: Confronting traumatic pasts. An international comparison*, Vienna: Passagen Verlag.

Apostolidès, J. M. 2003. *Héroïsme et victimization: une histoire de la*

sensibilité. Paris: Exils

Arendt, H. 1969. *On Violence*. New York: Harcourt Brace & World.

Aries, P. 1975. *Essais sur l'histoire de la mort en Occident : du Moyen Age à nosjours*. Paris: Seuil.

Ariès, P., 1991. *The Hour of Our Death*, Oxford University Press

Arteta, A. 2007. «Qué víctimas? Qué Justicia?» in Cuesta, C. και Alonso, R. (Eds.) *Las víctimas del terrorismo en el discurso político*, Fundación Miguel Ángel Blanco. Madrid: Editorial Dilex.

Aubert, N. (Ed.). 2004. *L'individu hypermoderne*, Eres, Ramonville – Saint Agne.

Aust, S., 2009. *Baader – Meinhof: the inside story of the R.A.F.*, Oxford University Press.

Barnett, V. 1999. *Bystanders: Conscience and Complicity during the Holocaust*, Westport: Greenwood Press.

Barthes, R. 1994. *The Semiotic Challenge*, University of California Press.

Batson, C.D. 1991. *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. Hillsdale: Erlbaum Associates.

Beck U., Beck – Gernsheim, E. 2002. *Individualization: Institutionalized individualism and its social and political consequences*, London: Sage.

Becker, J. 1984. *The Plo: The Rise and Fall of the Palestine Liberation Organization*, New York: St. Martin's Press.

Bobbio, N. 1994. “Arcana imperii: verità e potere invisibile”, in AA.VV (Ed.) *Le ragioni della memoria: Interventi e riflessioni a vent'anni dalla strage di piazza della Loggia*, Brescia: Grafo.

Bogalska – Martin, E. 2004. *Victimes du présent, victimes du passé: vers la sociologie des victimes*, L' Harmattan, Paris.

Boltanski, L., Claverie, E., Offenstadt, N., Van Damme, S. 2007. *Affaires, scandales et grandes causes: de Socrate à Pinochet*, Les Essais Stock.

Boltanski, Luc. 2007. *La Souffrance à distance: morale humanitaire, médias et politique*. Paris: Gallimard.

Bourdin, A. 2003. “La modernité du risqué”. *Cahiers internationaux de sociologie*, vol.CXIV, pp. 5-26.

Bourdieu, P., and Loïc, W. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.

Bouris, E. 2007. *Complex political victims*. Connecticut: Kumarian Press.

Braumann, R. 1993. "When Suffering Makes a Good Story" in *Life, Death and Aid: The Medecins Sans Frontieres Report on World Crisis Intervention*, F. Jean (Ed.), London: Routledge

Burr, V. 2003. *Social constructionism*, Routledge, New York-London, (second edition).

Carpenter C. 2005. "Women, Children and Other Vulnerable Groups: Gender, Strategic Frames and the Protection of Civilians as a Transnational Issue." *International Studies Quarterly*, 49: 295–334.

Chaumont, J. M. 1997. *La concurrence des victimes: genocide, identite, reconnaissance*, Paris: La Decouverte.

Cavadino, M. and Dignan, J. 2002. *The penal system: an Introduction*, 3rd edition, London: Sage 2002.

Cento Bull, A. and Cooke, P. 2013. *Ending Terrorism in Italy*. New York: Routledge.

Clavandier, G. 2004. *La mort collective: pour une sociologie des catastrophes*. Paris: CNRS.

Coady, C.A.J. 2007. *Morality and political violence*. Cambridge: Cambridge University Press.

Crenshaw, M., 1995. *Terrorism in Context*, Penn State University Press.

De Gaulejac, V. 2018. *Les sources de la honte*, Desclée de Brouwer.

Deleuze, G. and Parnet, C. 1983. «Politics», στο *On the Line*, Deleuze, G. and Guttari, F. (Eds.), translated by Johnston J., New York: Semiotexte.

Deleuze, G. 1990. *Negotiations 1972 – 1990*, New York: Columbia University Press.

Deleuze, G. 1994. «Foldings, or the Inside of Thought (Subjectivation)» στο *Critique and Power*, M. Kelly (Ed.), Cambridge, MA and London: MIT Press.

Della Porta, D. 1995. «Left - wing terrorism in Italy», in M. Crenshaw (Ed.), *Terrorism in Context*, Penn State University Press.

Demertzis, N. 2022. *The political sociology of emotions: essays on trauma and ressentiment*. London: Routledge.

Derrida, J. 1967. *La voix et le phénomène*, Paris: PUF.

- Dignan, J. 2004. *Understanding victims and restorative justice*, Open University Press.
- Dobry, M., 1992. *Sociologie des crises politiques: la dynamique des mobilisations multisectorielles*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.
- Dobry, M. 2009. *Sociologie des crises politiques: la dynamique des mobilisations multisectorielles*, Presses de Sciences Po.
- Eisenberger, H.M. 2003. "Victim Blaming" in *Controversies in Victimology*, L.Moriarty (Ed.), σ. 15-25. Anderson, Cincinnati.
- Elias, R. 1985. "Transcending our social reality of victimization: towards a new victimology of human rights", *Victimology*, 10: 6-25.
- Erner, G. 2006. *La société des victimes*. Paris: Editions La Découverte.
- Eyerman, R. 2017. "Cultural trauma: Emotions and narrative" in Alexander, J. C., Jacobs, R. N., and Smith, P. (Eds.) *The Oxford Handbook of Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/ 9780195377767.013.21.
- Fattah, E. A. (Ed.). 1992. *Towards a Critical Victimology*. New York: St. Martin's Press.
- Fattah, Ezzat A. 1979. *Some reflections on the victimology of terrorism*, *Terrorism*, 3:1-2, 81-108.
- Filizzola, G. and Lopez, G. 1995. *Victimes et victimologie*. Paris: PUF.
- Foucault, M., 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978-1979*, M. Senellart (Ed.), translated by G. Burchell, Palgrave Macmillan
- Gambetta, D. (Ed.). 1989. *Le strategie della fiducia: Indagini sulla razionalità della cooperazione*, Torino: Einaudi.
- Garfinkel, H. 1963. «A Conception of and Experiments With, "Trust" as a Condition of Stable Concerted Actions» in Harvey, O. J. (Ed.) *Motivation and Social Interaction*, New York: Ronald Press 1963.
- Gearson, J. 2002. The Nature of Modern Terrorism, *Political Quarterly*, 73(August), pp.7-10.
- Gergen, M., and Gergen K. (Eds.). 2003. *Social Construction: a reader*, Sage publications, London-Thousand Oaks-New Delhi.
- Giddens, A., 1991. *Modernity and self- identity: self and society in the late modern age*, Polity Press, Cambridge.

Gilligan, J., "Toward a psychoanalytic theory of violence, fundamentalism and terrorism". *International Forum of Psychoanalysis*, 26(3), 2017, 174–185. <https://doi.org/10.1080/0803706X.2017.1333145>.

Godard, O., Henry, C., Lagadec, P., Michel – Kerjan, E., 2002. *Traité des nouveaux risques: precaution, crise, assurance*, Paris: Gallimard.

Goode, E., Ben-Yehuda, E. N., 1994. "Moral Panics: Culture, Politics, and Social Construction", *Annual Review of Sociology*, 20, 149–171.

Greer, C. 2012. «News Media, Victims and Crime», στο Davis, P. and Francis, P. and Greer, C. (Eds.) *Victims, Crime and Society*, London/Thousand Oaks: Sage.

Handbook on victims of terrorism in Greece, EU Centre of Expertise for victims of terrorism 2021: https://commission.europa.eu/document/download/82f0de21-f9a4-4f75-91cf-ca3522807cd1_en?filename=eucvt_handbook_for_greece_2021_en.pdf.

Hartley, J. 1982. *Understanding News*, Routledge.

Heirich M. 1971. *The spiral of conflict*, New York, NY: Columbia University Press 1971.

Hentig, H.V. 1948. *The criminal & his victim; studies in the sociobiology of crime*, Yale University Press.

Herman, J. 1997. *Trauma and Recovery The Aftermath of Violence--From Domestic Abuse to Political Terror*, New York: Basic Books.

Hoffman, B., and Kasupski A. B. 2007. *The Victims of Terrorism. An Assessment of Their Influence and Growing Role in Policy, Legislation and the Private Sector*, Santa Monica: RAND.

Honneth, A. 2002. *Lotta per il riconoscimento: Proposte per un'etica del conflitto*, Milano: il Saggiatore.

Horgan, J., 2005. *The psychology of terrorism*, Routledge.

Huyse, L. 2002. «Victims», in *Reconciliation After Violent Conflict*, D. Bloomfield, T. Barnes, and L. Huyse. Stockholm (Eds.), Sweden: International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA).

Jamieson, K.H and Cappella, J.N. 2010. *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment*, Oxford University Press.

Jasper, J. M., "Emotions and social movements", *Annual Review of Sociology*, 37, pp. 285–303.

Johnson, J., 2000. "Maintaining the Protection of Non-combatants." *Journal of Peace*

Research, 37(4): 421–48.

Jost, J. T., Baldassarri, Delia S. & Druckman, James N. Cognitive-motivational mechanisms of political polarization in social-communicative contexts, *Nature Reviews Psychology*, 2022;1(10):560-576.

Karampampas, S. 2017. How Has the Phenomenon of Revolutionary Groups Been Resilient in Greece? A Relational Study of Two Contentious Episodes (1965 – 2002), Διδακτορική Διατριβή, Department of Politics University of Sheffield.

Kassimeris, G. 2001. *Europe's last Red Terrorists. The Revolutionary Organization 17 November*. London: Hurst & Company.

Kasteiner, W. «Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory Studies», in *History and Theory* 41:2 (2002).

Kearl, M. C. 1989. *Endings: a sociology of death and dying*. Oxford: Oxford University Press.

Kelman, H. C., “Violence without moral restraint: Reflections on the dehumanization of victims and victimizers”, *Journal of Social Issues*, 29(4), 1973, σ. 25–61.

Kemper, T. D. 2000. “Social models in the explanation of emotions” in Lewis M., Haviland-Jones J. M. (Eds.), *Handbook of emotions* (2nd ed., pp. 45–58). New York: Guilford Press.

Kiesling, J. B. 2014. *Greek Urban Warriors: resistance & terrorism 1967 –2014*. Athens: Lycabettus.

Kourgiotis, P. 2023, «From Nasser to Arafat and Ibn Salman; the Greek pro-Arabism revisited», *The Maghreb Review*, vol. 48 no. 1, p. 39-65. *Project MUSE*, <https://doi.org/10.1353/tmr.2023.0004>.

Kübler-Ross, E., 1969. *On death and dying*, New York: The Macmillan Company.

Laing, R. D., 1961. *The Self and Others*, Tavistock Publications.

Laing, R. D., 1964. "Is schizophrenia a disease?" *International Journal of Social Psychiatry*, pp. 184-193.

Laqueur, W. 1988. *The age of terrorism*, Boston: Little Brown.

Laqueur, W. 1999. *The new terrorism: fanaticism and the arms of mass destruction*, Oxford University Press.

Le Vine, V. T. 1997. *On the victims of terrorism and their innocence*. *Terrorism and Political Violence*, 9:3, 55-62.

Lea, J. and Young, J. 1984. *What is to be Done about Law and Order?* London: Penguin.

Lekea, I. K. 2014. *17N'S Philosophy Of Terror: An Analysis of the 17 November Revolutionary Organization*, U.S: Praeger.

Letschert, R., Staiger I. and Pemberton, A. (Eds.). 2010. *Assisting victims of terrorism: Towards a European Standard of Justice*. Netherlands: Springer.

Loulis, J. C., 1977. «New Democracy: the new face of conservatism», στο *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, H. R. Penniman (ed.), American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington and London, pp. 49–83.

Luckhurst, R. 2008. *The Trauma Question*, London: Routledge.

McMahan, J., «Self-Defense and the Problem of the Innocent Attacker», *Ethics* 104(2): 252–290.

McMahan, J., «Innocence, Self-Defense and Killing in War», *The Journal of Political Philosophy* 2(3): 193–221.

Marangudakis, M., Chatzipantelis T. (Contributor). 2019. *The Greek Crisis and Its Cultural Origins: A Study in the Theory of Multiple Modernities*, Palgrave Macmillan.

Mcquarrie, E.F. and Mick, D. G., “Visual Rhetoric in Advertising: Text-Interpretive, Experimental, and Reader-Response Analyses”, *Journal of Consumer Research*, Vol. 26, No. 1 (June 1999), pp. 37 – 54.

Melman, Y. 1986. *The master terrorist: the true story of Abu-Nidal*, New York: Adama Book.

Mead, R. C., 1989. *The Red Brigades: the story of Italian terrorism*, St Martin's Press

Mendelsohn, B. 1973. *Victimology and the Needs of Contemporary Society: The Victimological Clinic: Technical Sciences and Prophylaxis of Accidents*, U.S.: Visage Press.

Messu, M. 2018. *L'ère de la victimization*, Editions de l'Aube, La Tour – d' Aigues.

Miers, D., 1989. “Positivist Victimology: A critique”, *International Review of Victimology* I: 3 – 22, p. 3.

Moeller, S. 1999. *Compassion Fatigue: How the Media Sells Disease, Famine, War and Death*. New York and London: Routledge.

Moeller, S. 2002. «A Hierarchy of Innocence: the Media's Use of Children in Telling of International News.” *Press/Politics*», 7(1): 36–56.

- Moeller, S. 2002. *A Hierarchy of Innocence*. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 7(1), 36–56. doi:10.1177/1081180x0200700104.
- Morrissey, M. and Smyth, M. 2002. *Northern Ireland after the Good Friday Agreement*. London: Pluto Press.
- Mouffe, C., 1996. “Deconstruction, pragmatism and the politics of democracy,” in *Deconstruction and Pragmatism*, C. Mouffe (Ed.), London: Routledge.
- Murtagh, P. 1994. *The rape of Greece*, London: Simon and Schuster.
- Papadopoulos, T., Roumpakis, A. 2013. “From Anti-social Policy to Generalised Insecurity: The Greek crisis meets the decline of the European social model”, *Greek Journal of Social Policy*.
- Peretti – Watel, P. 2003. *Sociologie du risqué*, Paris: Armand Colin.
- Peschanski, D. 2013. *Mémoire et mémorialisation*. Paris: Hermann, Paris.
- Pool, I. D.S. 1970. *The prestige press: a comparative study of political symbols*, Massachusetts: MIT Press.
- Primoratz, I. 2015. “*The Philosophy of Terrorism: Why Blaming the Victims Offers no Justification for Terrorism*”. URL: <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/> .
- Quinney, R. 1972. “Who is the victim?”, *Criminology*, Volume 10, issue 3. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1745-9125.1972.tb00564.x> .
- Rancière, J., 1999. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rapoport, D. C. 2004. “*The Four Waves of Modern Terrorism*”, in Cronin, A. and Ludes, J. M., *Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy*. Washington: Georgetown University Press.
- Rapoport, D., 2022. *Waves of global terrorism: from 1879 to the present*, Columbia University Press.
- Retzepi, A., Nastoulis, A., Panagiotopoulos, P. 2022. “The “Deserved” Victimhood of Far-Left Terrorism: Shame, Guilt and Status Reversal” in Gerodimos, R. (Ed.) *Interdisciplinary Applications of Shame/Violence Theory*, Palgrave Macmillan.
- Ricoeur, P. 2004. *Memory, history, forgetting*. Chicago: University of Chicago Press.

Rori, L., Georgiadou, V. and Roumanias, C. 2022. "Political violence in Greece evidence from the far right and the far left". GreeSE paper: Hellenic Observatory papers on Greece and Southeast Europe (No. 167). Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, London.

Rori, L., Georgiadou V., 2023. "Far left organized violence in Greece: the second generation", The Palgrave Handbook of Left-Wing Extremism, Volume 1, pp.223-246 (DOI:[10.1007/978-3-031-30897-0_13](https://doi.org/10.1007/978-3-031-30897-0_13)).

Ryan, W. 1971. *Blaming the victim*, New York: Vintage.

Sabucedo, J. M., Blanco, A. and de la Corte, L. 2003. «Beliefs Which Legitimise Political Violence Against the Innocent», *Psicothema*, 15(4).

Seale, P. 1992. *Abu Nidal: a gun for hire*, New York: Random House.

Schmid, B. H. 2009. *Plural Action-Essays in Philosophy and Social Science*. New York: Springer.

Schmid, A. P., and Jongman, A. J. 1988. *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*, Amsterdam: Swidoc.

Schutz, A. 1970. *On Phenomenology and Social Relations*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Schwenkenbecher, A. 2012. *Terrorism: A Philosophical Enquiry*. New York: PalgraveMacmilan.

Serranò, A. 2009. *Le armi razionali contro il terrorismo contemporaneo: La sfida delle democrazie di fronte alla violenza terroristica*, Milan: Giuffrè.

Silke, A. 2003. *Terrorists, Victims and Society: psychological perspectives on terrorism and its consequences*. West Sussex: John Wiley and Sons, University of Leicester.

Simpson, R. 2000. *Covering Violence: a guide to ethical reporting about victims and trauma*. New York: Columbia University Press.

Smelser, N., "Psychological trauma and cultural trauma", in Alexander J. C. et al. *Cultural trauma and collective identity*, Berkeley: University of California Press.

Smith, A. 2010. *The theory of moral sentiments*, Penguin Books Ltd UK.

Spierenburg, P. 1984. *The Spectacle of Suffering*. Cambridge: Cambridge University Press 1984.

Sutil, L. and Lázaro, E. E. 2007. *El dolor incomprensido: el sufrimiento de las víctimas del terrorismo*, Madrid: Plataforma editorial 2007.

Sztompka, P. 2004. "The trauma of social change: a case of post-communist societies" in Alexander J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, J. N., and Sztompka, P. (Eds.) *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.

Tester, K. 2001. *Compassion: morality and the media*, Open University Press.

Turnaturi, G. 1991. *Associati per amore*, Milano: Feltrinelli 1991.

Van Dijk, J. 2009. «Free the Victim: A Critique of Western Conception of Victimhood», *International Review of Victimology*, 16.

Van Slyke, T. and Clark, J. 2008. *Beyond the echo chamber: How a Networked Progressive Media Can Reshape American Politics*, New York: The New Press.

Vezzadini, S. 2018. Not ideal victims but real victims: modes of response among survivors and families of victims of terrorism in Italy, 1969–1980 στο Lynch, Orla and Argomaniz, Javier *Victims and Perpetrators of Terrorism: Exploring Identities, Roles and Narratives*, London: Routledge.

Vezzadini, S. 2012. *Per una sociologia della vittima*, Milano: Franco Angeli.

Vollhardt, J. R., Ray, J. (Eds.). 2020. *The Social Psychology of Collective Victimhood*, New York: Oxford Academic.

Voglis P., 'The Junta came to power by the force of arms, and will only go by force of arms' Political Violence and the voice of the opposition to the military Dictatorship in Greece, 1967 – 74, 2011. *Cultural and Social History*, Volume 8, Issue 4, pp. 549 – 566.

Vovelle, M. 1990. *Mourir autrefois: attitudes collectives devant la mort aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris: Gallimard.

Waldman, D. A., Carmeli, A., and Halevi, M. Y., 2011. Beyond the red tape: How victims of terrorism perceive and react to organizational responses to their suffering. *Journal of Organizational Behavior*, 32(7), 938–954. <https://doi.org/10.1002/job.710>

Walter, C., Vöneky, S., Röben, V., and Schorkopf, F., (Eds.), 2003. *Terrorism as a Challenge for National and International Law: Security versus Liberty*, Berlin: Springer.

Wieviorka, M. 2009. *Violence-A new approach*. London: Sage Publications.

Wieworka, A. 1992. *Déportation et genocide: entre la memoire et l'oubli*, Paris: Plon.

Wight, C. 2015. *Rethinking terrorism: terrorism, violence and the state*. London: Bloomsbury Publishing.

Zerubavel, E. 2006. *The elephant in the room: Silence and denial in everyday life*, Oxford University Press.

Τύπος

Αδέσμευτος Τύπος 1994 - 1998

Απογευματινή 1975 - 2003

Αυριανή 1980 - 2000

Το Βήμα 1975 - 2013

Βραδυνή 1975 – 1989

Έθνος 1975 – 2013

Ελευθεροτυπία 1975 – 2013

Ελεύθερος Τύπος 1975 - 2009

Επικαιρότητα 1988 – 1991

Εφημερίδα των Συντακτών 2013

Καθημερινή 1975 – 2013

Μεσημβρινή 1980 – 1994

Τα Νέα 1975 – 2013

Το Ποντίκι 1980 - 2000

Πρώτη 1986 - 1991

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Μεθοδολογία και υλοποίηση έρευνας

Οι συνεντεύξεις που συλλέξαμε διενεργήθηκαν μεταξύ του χρονικού διαστήματος 2019 – 2023. Η διετής πανδημική κρίση των ετών 2020 – 2021, αποτέλεσε μεγάλο εμπόδιο για την εύρεση των ατόμων που τελικά συμμετείχαν στο δείγμα, καθώς οι δυσκολίες της καθημερινότητας που αντιμετώπισε το σύνολο του πληθυσμού, έστρεψε το ενδιαφέρον και τις αγωνίες στους καθημερινούς κινδύνους της πανδημίας. Παράλληλα, η υγειονομική κρίση, αποτέλεσε εμπόδιο και στην υλοποίηση των συνεντεύξεων εφόσον τα περισσότερα άτομα που συμμετείχαν στο δείγμα, επιθυμούσαν να προσφέρουν τη μαρτυρία τους δια ζώσης.

Όσον αφορά την έρευνα και την προσέγγιση των θυμάτων, σε ένα πρώτο και μεγάλο βαθμό, αρωγός στάθηκε ο Γιώργος Μομφερράτος, ο οποίος λόγω της ίδρυσης του συλλόγου Ως Εδώ, μπορούσε να μάς φέρει σε επαφή με ορισμένα έμμεσα θύματα που με το πέρασ των ετών, δεν είχαν αλλάξει τα στοιχεία επικοινωνίας τους από το μακρινό έτος του 2002, όταν και ο σύλλογος έπαυσε τη λειτουργία του. Μέσω του Γιώργου Μομφερράτου, επικοινωνήσαμε έπειτα με την Μόλλυ Γουέλτς, η οποία μαζί με τον Ράφαελ Μαριάνι, κατάφεραν να μάς εξασφαλίσουν συνεντεύξεις που σε άλλη περίπτωση δεν θα μπορούσαν να έχουν συμβεί, όπως για παράδειγμα με τον Σάμι Αξεμσετίνογλου. Ως εκ τούτου, όλες οι συνεντεύξεις με τους μη Έλληνες ερωτηθέντες (πλην του Τόμας Μίλλερ, με τον οποίο μάς σύστησε ο Γ. Μομφερράτος) έγιναν μετά από τη μεγάλη προθυμία των Μ. Γουέλτς και Ρ. Μαριάνι. Έπειτα, οι συνεντεύξεις με τον πληροφορητή – τραυματία στη δολοφονία του Θάνου Αξαρλιάν και με τον Ιωάννη Κανάβα, πραγματοποιήθηκαν μετά από δική μας αναζήτηση μέσω του τηλεφωνικού καταλόγου Ελλάδας. Την ίδια μέθοδο ακολουθήσαμε και σε άλλες προσπάθειές μας να προσεγγίσουμε θύματα που δεν ήταν ευρέως γνωστά, και που εν τέλει αρνήθηκαν ευγενικά να μάς μιλήσουν. Οφείλουμε επίσης εδώ να πούμε ότι η αναζήτηση μέσω του τηλεφωνικού καταλόγου, εφόσον σε πολλές περιπτώσεις συναντούσαμε συνωνυμίες, υπήρξε μία διαδικασία αμήχανη, καθώς το ευαίσθητο θέμα που μελετάμε επιβάλλει

λεπτούς χειρισμούς εκ μέρους μας στην τηλεφωνική επικοινωνία με τους εν δυνάμει συμμετέχοντες.

Όλες οι συνεντεύξεις που συλλέξαμε αποτελούν ατόφια κομμάτια από τις μαρτυρίες των συμμετεχόντων, και παρουσιάστηκαν στο έβδομο κεφάλαιο με βάση τη θεματολογία που επιλέξαμε να μελετήσουμε. Η χρονική διάρκεια τους κυμάνθηκε από τη 1 ώρα μέχρι και τις 2 ώρες και 20 λεπτά. Επιπλέον, διενεργήθηκαν με τη συγκατάθεση των συμμετεχόντων, παρέχοντας τους προς υπογραφή ρήτρα εμπιστευτικότητας, με την οποία δηλώσαμε πως οι μαρτυρίες τους θα έχουν αυστηρά ακαδημαϊκή και επιστημονική χρήση και οι απαντήσεις τους είναι άκρως εμπιστευτικές, χωρίς να υπάρχει το ενδεχόμενο να δημοσιευθούν σε οποιοδήποτε μέσο ενημέρωσης (στην επόμενη σελίδα παραθέτουμε το κείμενο το οποίο συντάξαμε και υπέγραψαν όλοι οι ερωτώμενοι).

- 1) Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να εξετάσει τον όρο θύμα τρομοκρατίας εντός κοινωνικού γίνεσθαι στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, μέσα από τις προσωπικές ιστορίες των θυμάτων και των συγγενών τους. Από την συνέντευξη που θα ακολουθήσει, θα αναδυθούν προσωπικές απόψεις και στάσεις. Οι απαντήσεις σας είναι άκρως εμπιστευτικές, χωρίς να υπάρχει το ενδεχόμενο να δημοσιευθούν σε οποιοδήποτε μέσο ενημέρωσης.
- 2) Η συνέντευξη θα έχει αυστηρά ακαδημαϊκή και επιστημονική χρήση, καθώς σκοπός είναι να μελετηθεί το σύμπαν των θυμάτων, όχι με προσωπική εστίαση αλλά έχοντας ως πυρήνα το συλλογικό-κοινωνικό.
- 3) Το φαινόμενο της τρομοκρατίας και ιδίως των συνεπειών του, είναι κρίσιμο και θα φωτιστεί εξαιρετικά μέσω της οπτικής των θυμάτων. Αν δεν επιθυμείτε την επώνυμη συνέντευξη, υπάρχει και η δυνατότητα της ανωνυμίας ή της χρήσης ψευδωνύμου.
- 4) Οι μόνοι που θα έχουν πρόσβαση στο υλικό για τα επόμενα τρία χρόνια, εκτός του υποφαινόμενου, είναι η τριμελής επιτροπή της διδακτορικής διατριβής, που αποτελείται από τον κ. Παναγή Παναγιωτόπουλο, Αναπληρ. Καθηγητή, Παντελή Λέκκα, Καθηγητή και Ελένη Ανδριάκαινα, Αναπληρ. Καθηγήτρια. Κατόπιν, πρόσβαση στην έρευνα θα αποκτήσει η επταμελής επιτροπή και όταν γίνει η δημόσια υποστήριξή της (θα λάβετε αντίτυπο), θα συμπεριληφθεί η συνέντευξή σας στο παράρτημα. Αν όμως δεν επιθυμείτε, μπορεί να μείνει εκτός δημοσιότητας.

Στοιχεία των ερωτώμενων και των συνεντεύξεων της έρευνας

Οι συνεντεύξεις που απομαγνητοφωνήσαμε, παρουσιάστηκαν στο έβδομο κεφάλαιο ως ατόφια κομμάτια από τις μαρτυρίες των συμμετεχόντων, υπό τη μορφή αναδομημένων συνεντεύξεων με βάση τη θεματολογία που επιλέξαμε να μελετήσουμε. Επιλέξαμε να ακολουθήσουμε τη μέθοδο των ημιδομημένων συνεντεύξεων στο σύνολο των ερωτηθέντων που προσεγγίσαμε. Η επιλογή αυτή βασίζεται στην ανάγκη να αναδειχθούν με τον διαυγέστερο τρόπο προσωπικές πτυχές της εμπειρίας των συγγενών των θυμάτων και των ενδιαφερόμενων, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να προκαθοριστούν από τη θεωρία.

Ακριβώς, επειδή η ημιδομημένη ερευνητική συνέντευξη δεν έχει αυστηρή δόμηση, επιλέξαμε τη συγκεκριμένη διαδρομή έρευνας κατά τα πρώτα στάδια του σχεδιασμού της μελέτης. Η θεματολογία της έρευνας, από τη φύση της επίδικη αλλά και δυσάρεστη για τους ερωτώμενους, δεν θα μπορούσε να επιβάλει ερωτήσεις ή να υποβάλει απαντήσεις στους συμμετέχοντες, οι οποίοι θα αναγκάζονταν κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων να ανακαλέσουν από τη μνήμη τους ιδιαίτερος τραυματικά γεγονότα. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι οι διενεργηθείσες συνεντεύξεις, ήταν ρευστές. Ο ερευνητής, διακριτά για τον κάθε ερωτηθέντα, σχεδίαζε ένα κατάλογο με τουλάχιστον 8 σημεία - ερωτήσεις, τα οποία περίμενε να απαντηθούν, ώστε να καλυφθούν βασικά σημεία των υποθέσεων εργασίας που είχαν τεθεί στην αρχή, αλλά και κατά την πορεία, της έρευνας.

Τα βασικά αυτά σημεία - ερωτήσεις έπαιζαν το ρόλο ενός χάρτη που υπενθύμιζε στον ερευνητή κάθε φορά το στόχο του, δηλαδή στο που θέλει να φτάσει. Η επιλογή της διαδρομής όμως μπορεί να μην ήταν κάθε φορά η ίδια, αλλά υπήρχε η δυνατότητα της επιλογής διαφορετικών δρόμων ανάλογα με την περίπτωση. Η συνέντευξη με τον κάθε συμμετέχοντα ήταν διαλογική, και η επόμενη ερώτηση, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, βασιζόταν στην προηγούμενη απάντηση του συμμετέχοντα.

Παρά τις διαφορετικές αφηγήσεις και την μοναδικότητα των απαντήσεων που έδωσαν οι ερωτώμενοι, ανιχνεύσαμε πολυάριθμα μοτίβα νοήματος εντός των δεδομένων που

προέκυψαν από τις συνεντεύξεις με τα έμμεσα θύματα τρομοκρατίας. Όλα τα έμμεσα θύματα, που ήταν στο επίκεντρο της έρευνας μας, έδωσαν έμφαση στις έννοιες της «αναγνώρισης» και της «δικαιοσύνης», της «μνήμης» και του «τραύματος». Ενώ κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, παρατηρήσαμε ότι στο σύνολο τους, οι ερωτώμενοι αφιέρωσαν ένα σημαντικό μέρος της αφήγησης τους στην περιγραφή των συνθηκών κάτω από τις οποίες, ενημερώθηκαν για τη δολοφονία του συγγενή τους, αλλά και στις μετέπειτα συνέπειες (ψυχικές και πρακτικές) που οι ίδιοι και οι οικογένειες τους κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν. Τέλος, όλους τους ερωτώμενους απασχόλησε η στάση του κοινωνικού σώματος απέναντι στη δολοφονία του συγγενή τους και κατ' επέκταση στο φαινόμενο της τρομοκρατίας.

Ακολουθούν, εν συντομία, λεπτομέρειες των συμμετεχόντων που έλαβαν μέρος στην έρευνά μας, και πληροφορίες σχετικά με τον τόπο και τη χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων τους.

A. Μη Έλληνες

1. Έμμεσα θύματα

Μόλλυ Γουέλτς

Η Μόλλυ Γουέλτς, κόρη του Ρίτσαρντ Γουέλτς, του πρώτου θύματος της 17N, ήταν από τους συνεντευξιαζόμενους που πρόσφερε τη μαρτυρία της με προθυμία και επίσης πρόσφερε την πολύτιμη βοήθειά της ώστε να βρεθούν κι άλλα θύματα προκειμένου να συνεισφέρουν με τη δική τους μαρτυρία στην παρούσα έρευνα. Η ίδια φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερος ευαισθητοποιημένη για το ζήτημα της αναγνώρισης των θυμάτων τρομοκρατίας, καθώς – όπως θα δούμε – η στάση της Μόλλυ Γουέλτς δεν φέρει μόνο τα χαρακτηριστικά της ανάδειξης της προσωπικής οδύνης, αλλά σε ένα συλλογικό επίπεδο που αφορά την ομάδα των θυμάτων τρομοκρατίας, χαρακτηρίζεται από την ευαισθησία της αποκατάστασης της αλήθειας σε σχέση με το αφήγημα των τρομοκρατών (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 95 – 105). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, η πρώτη στις 24/03/2022 που διήρκεσε 1 ώρα και η δεύτερη στις 07/04/2022 που διήρκεσε 2 ώρες και 10 λεπτά. Οι

συνεντεύξεις έλαβαν χώρα μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom, παρουσία του Ράφαελ Μαριάνι.

Νικ Γουέλτς

Ο Νικ Γουέλτς είναι αδελφός της Μόλλυ Γουέλτς και γιος του Ρίτσαρντ Γουέλτς (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 95 – 105). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 16/03/2022 και διήρκησε 1 ώρα και 16 λεπτά.

Νικόλ Έντουαρντς

Η Νικόλ Έντουαρντς είναι η μοναδική κόρη του Ρόναλντ Στιούαρτ, λοχία της αμερικανικής πολεμικής αεροπορίας, ο οποίος δολοφονήθηκε από την 17N (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 374 - 380). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 04/04/2022, παρουσία του Ράφαελ Μαριάνι και διήρκησε 1 ώρα και 30 λεπτά.

Σάμι Αζεμσετίνογλου

Ο Σάμι Αζεμσετίνογλου είναι θείος του Τσετίν Γκιоргκιού, συγκεκριμένα ο αδελφός της μητέρας του θύματος (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 380 - 386). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 15/06/2022, παρουσία του Ράφαελ Μαριάνι και διήρκησε 1 ώρα και δέκα λεπτά.

2. Ενδιαφερόμενοι

Ρον Έστες

Ο Ρον Έστες ήταν αναπληρωτής προϊστάμενος του κλιμακίου της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών των ΗΠΑ στην Αθήνα όταν δολοφονήθηκε ο προϊστάμενος και στενός του φίλος Ρίτσαρντ Γουέλτς. Στην Ελλάδα έμεινε μεταξύ του διαστήματος 1973 – 1976, το διάστημα δηλαδή που μας αφορά, ενώ είχε βρεθεί στην Ελλάδα και το διάστημα 1959 – 1962. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 03/03/2022 παρουσία του Ράφαελ Μαριάνι και διήρκησε 1 ώρα και 40 λεπτά.

Ανώνυμος Συνάδελφος του Ρ. Γουέλτς

Ο συγκεκριμένος πληροφορητής ήταν αξιωματικός της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών των ΗΠΑ και μεταξύ των ετών 1974 – 1978 βρισκόταν σε πόστο στην Ελλάδα. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 04/03/2022 και διήρκησε 1 ώρα και 40 λεπτά.

Γουίλλιαμ Λόφγκρεν

Ο Γουίλλιαμ Λόφγκρεν ήταν αξιωματικός της Κεντρικής Υπηρεσίας Πληροφοριών των ΗΠΑ έχοντας αναλάβει πόστο κυρίως σε χώρες της Μέσης Ανατολής. Κατά το χρονικό διάστημα 1973 – 1977 βρισκόταν στην Ελλάδα. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 07/03/2022 και διήρκησε 1 ώρα και 10 λεπτά.

Τόμας Μίλλερ

Ο Τόμας Μίλλερ υπήρξε Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα από το 2001 ως και τον Δεκέμβριο του 2004. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, βοήθησε τον σύλλογο θυμάτων

τρομοκρατίας. Ως Εδώ και συμμετείχε ενεργά στην προσπάθεια του συλλόγου να πετύχει κοινωνική αναγνώριση αλλά κυρίως ορατότητα. Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας zoom στις 21/03/2022 και διήρκησε 1 ώρα και 15 λεπτά.

Β. Έλληνες έμμεσα και άμεσα θύματα

Αγγελική Πέτρου

Η Αγγελική Πέτρου είναι κόρη του Παντελή Πέτρου, υποδιοικητή των ΜΑΤ που δολοφονήθηκε από την 17N (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 122 - 135). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε μέσω της διαδικτυακής πλατφόρμας skype στις 08/07/2021 και διήρκησε 1 ώρα και 25 λεπτά.

Αλεξάνδρα Ρουσέτη

Η Αλεξάνδρα Ρουσέτη είναι κόρη του Παναγιώτη Ρουσέτη, ο οποίος δολοφονήθηκε από την 17N κατά την επίθεση εις βάρος του Νίκου Μομφερράτου (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 205 - 225). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 22/09/2021 σε κατάσταση εστίασης και διήρκησε 2 ώρες.

Γιώργος Μομφερράτος

Ο Γιώργος Μομφερράτος είναι γιος του δολοφονημένου από την 17N, εκδότη της *Απογευματινής* Νίκου Μομφερράτου (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 205 - 225). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 15/07/2019 στον

επαγγελματικό του χώρο και διήρκησε 1 ώρα και 25 λεπτά, ενώ υπήρξαν και τηλεφωνικές συνομιλίες την χρονική περίοδο 2022-2022.

Ανθούσα Μάτη

Η Ανθούσα Μάτη είναι αδελφή του αστυφύλακα Χρήστου Μάτη που δολοφονήθηκε από την 17N κατά τη διάρκεια ληστείας σε υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας στην περιοχή των Πετραλώνων (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 200 - 204). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 18/06/2021 στην οικία της και διήρκησε 1 ώρα και 20 λεπτά.

Καλλιόπη (Πόπη) Βερνάρδου

Η Καλλιόπη Βερνάρδου είναι κόρη του εισαγγελέα Αναστάσιου Βερνάρδου, ο οποίος δολοφονήθηκε από την 1^η Μάη (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 310 – 325). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 03/01/2023 σε κατάσταση εστίασης και διήρκησε 1 ώρα και 25 λεπτά.

Αλεξία Μπακογιάννη

Η Αλεξία Μπακογιάννη είναι κόρη του δημοσιογράφου και βουλευτή Παύλου Μπακογιάννη, ο οποίος δολοφονήθηκε από την 17N (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 325 – 341). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 26/08/2020 στον επαγγελματικό της χώρο και διήρκησε 1 ώρα.

Στέλιος Μαράτος

Ο Στέλιος Μαράτος είναι γιος του Μάριου Μαράτου, ψυχιάτρου στις φυλακές Κορυδαλλού, ο οποίος δολοφονήθηκε από την τρομοκρατική οργάνωση Επαναστατική

Αλληλεγγύη (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 341 - 354). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 22/06/2021 σε πάρκο αναψυχής και διήρκεσε 1 ώρα και 10 λεπτά.

Αυτόπτης μάρτυρας στη δολοφονία Αξαρλιάν

Ο πληροφορητής μας, παρών στο συμβάν της δολοφονίας του Θάνου Αξαρλιάν, δεν θέλησε να συμμετέχει στην έρευνα με το όνομά του. Προτίμησε να μοιραστεί την σύντομη αλλά σημαντική μαρτυρία του, ανώνυμα (για τη δολοφονία του Αξαρλιάν, βλέπε σ. 390 – 398). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 29/11/2022 στην οικία του και διήρκεσε 1 ώρα και 10 λεπτά.

Βασιλική Βέλλιου

Η Βασιλική Βέλλιου είναι κόρη του αστυνομικού υποδιευθυντή Απόστολου Βέλλιου, ο οποίος δολοφονήθηκε μετά από έκρηξη βόμβας που είχε τοποθετήσει ο Ε.Λ.Α (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 417 – 429). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 20/10/2021 σε κατάστημα εστίασης και διήρκεσε 2 ώρες και 20 λεπτά.

Αντώνης Περαιτικός

Ο Αντώνης Περαιτικός είναι αδελφός του Κώστα Περαιτικού, ο οποίος είχε δολοφονηθεί από την 17N το 1997 (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 429 – 440). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 29/12/2022 σε κατάστημα εστίασης 1 ώρα και 53 λεπτά.

Ιωάννης Κανάβας

Ο Ιωάννης Κανάβας είναι επιζών της τρομοκρατικής ενέργειας, κατά την οποία δολοφονήθηκε η Βιργινία Κωνσταντίνου (για τα πραγματολογικά στοιχεία της δολοφονίας βλέπε σ. 441 - 454). Η συνέντευξη πραγματοποιήθηκε στις 02/12/2022 σε κατάστημα εστίασης και διήρκησε 2 ώρες και 10 λεπτά.

Χρονολόγιο δολοφονημένων θυμάτων τρομοκρατίας 1975 - 2013

ΟΝΟΜΑ	ΟΡΓΑΝΩΣΗ	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ
Ρίτσαρντ Γουέλτς	17N	23/12/1975
Ευάγγελος Μάλλιος	17N	14/12/1976
Πέτρος Μπάμπαλης	Ιούνης '78	31/01/1979
Παντελής Πέτρου Σωτήρης Σταμούλης	17N	16/01/1980
Ευγενία Αγγελικούση Δημήτρης Μαλατάντης	ΛΑΪΚΟ ΜΕΤΩΠΟ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ	22/07/1981
Τζώρτζης Αθανασιάδης	Αντιστρατιωτική Πάλη	19/03/1983
Τζόρτζ Τσάντες Νίκος Βελούτσος	17N	15/11/1983
Κένεθ Γουίτι Άρτεμις Οικονομίδου	ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΩΝ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΩΝ	28/03/1984
Χρήστος Μάτης	17N	24/12/1984
Νίκος Μομφερράτος Παναγιώτης Ρουσέτης	17N	21/02/1985 04/03/1985 (απεβίωσε μετά από νοσηλεία)
Γεώργιος Θεοφανόπουλος	Αντικρατική Πάλη	01/04/1985

Γεώργιος Πανταζόπουλος Μιχάλης Τσιμπούρης	Αντικρατική Πάλη	06/05/1985
Βασίλης Μπούρας Γεώργιος Γεωργίου Γεώργιος Δουγένης	Αντικρατική Πάλη	15/05/1985
Νίκος Γεωργακόπουλος	17N	26/11/1985
Δημήτρης Αγγελόπουλος	17N	08/04/1986
Αλέξανδρος Αθανασιάδης	17N	01/05/1988
Γουίλλιαμ Νορντίν	17N	28/06/1988
Κώστας Ανδρουλιδάκης	17N	10/01/1989 (συνέβη η επίθεση) 10/02/1989 (απεβίωσε)
Αναστάσιος Βερνάρδος	1 ^η Μάη	23/01/1989
Παύλος Μπακογιάννης	17N	26/09/1989
Μάριος Μαράτος	Επαναστατική Αλληλεγγύη	19/02/1990
Όλγα Στραγαλινού Γεωργία Βέρρα Βασίλειος Κυριακόπουλος Δημήτριος Σβιτανίδης Ιωάννης Καύκας Γεώργιος Παπασωτηρόπουλος	Ομάδα Αμπού Νιντάλ	19/04/1991
Ρόναλντ Στιούαρτ	17N	12/05/1991
Γιάννης Βαρής	17N	02/11/1991

Θάνος Αξαργλιάν	17N	14/07/1992
Τσετίν Γκιορκιού	17N	07/10/1992
Μιχάλης Βρανόπουλος	17N	24/01/1994
Ομέρ Σιπαχιογλου	17N	04/07/1994
Απόστολος Βέλλιος	Ε.Λ.Α	19/09/1994
Κώστας Περαιτικός	17N	28/05/1997
Βιργινία Κωνσταντίνου	Επαναστατικοί Πυρήνες	27/04/1999
Στίβεν Σόντερς	17N	08/06/2000
Νεκτάριος Σάββας	Σέχτα Επαναστατών	17/06/2009
Γιώργος Βασιλάκης	Ανώνυμη οργάνωση ανέλαβε την ευθύνη	24/06/2010
Γεώργιος Φουντούλης Μανώλης Καπελώνης	Μαχόμενες Λαϊκές Επαναστατικές Δυνάμεις	01/11/2013